SARAJEVO U REVOLUCIJI

2

SARAJEVO U REVOLUCIJI

KOMISIJA ZA IZDAVANJE EDICIJE

Predsjednik Komisije: Nisim Albahari; članovi Komisije: Fahrija Ajanović, dr Zdravko Antonić, dr Nikola Babić, Emerik Blum, [Džemal Bijedić], Miodrag Bogićević, mr Rafael Brčić, Nikola Cvijetić, Miodrag Čanković, Esad Čengić, Jovanka Čović, Vojo Dimitrijević, Rato Dugonjić, Mehmed Džinić, Moni Finci, Kazimir Franković, Zvonko Grbac, Nenad Guzina, Kemal Karačić, Mladen Knežević, dr Boro Knežić, Ljubo Kojo, Dragutin Kosovac, Vera Krstić, Božo Madžar, Olga Marasović, Munir Mesihović, Brane Miljuš, Džemal Muminagić, Dane Olbina (potpredsjednik Komisije), Mile Perković, Savo Pređa, dr Hiba Ramadanović, Salamon Romano, Anto Sučić, Džemil šarac, dr Nedim Šarac, dr Safet šerifović, mr Dubravka Škarica, Danilo Štaka

UREDNIŠTVO

Nisim Albahari, Fahrija Ajanović, mr Rafael Brčić, Miodrag Čanković, Esad Čengić, Zvonko Grbac, Boro Knežić, Džemal Muminagić, Dane Olbina, Savo Preda, mr Dubravka Škarica

REDAKTORSKA GRUPA

Nisim Albahari, Miodrag Čanković, Mehmed Džinić, Dane Olbina

Izdavač, stručna saradnja i dokumentacija
Istorijski arhiv Sarajevo

SARAJEVO U REVOLUCIJE

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE U PRIPREMAMA I ORGANIZACIJI USTANKA

SARAJEVO, 1977.

Mi, s pravom, možemo da se ponosimo svojim dosadašnjim tekovinama, a/i samo zato što nam one omogućuju da bez zastoja idemo da/je

TITO

(na VIII kongresu SKJ)

Osnovni ciljevi, principi i metodologija rada na izradi edicije »Sarajevo u revoluciji« navedeni su u predgovoru prvog toma. Komisija za izdavanje edicije nastavila je rad u tom pravcu i pripremila za štampu i ovaj - drugi tom.

Ova knjiga sadrži period razvoja revolucionarnog radničkog pokreta i oružanog ustanka i revolucije od sloma Kraljevine Jugoslavije do sredine 1942. godine. Obuhvaćeni su borba KPJ u uslovima okupacije, rad na pripremi oružanog ustanka i sprovodenje odluka CK KPJ i PK KPJ za BiH o organizovanju partizanskih jedinica u sarajevskoj oblasti. Najveći dio radova tretira borbu partijske organizacije i drugih organa NOP-a u okupiranom gradu. Knjiga nosi podnaslov »Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka«, jer obraduje značajan period razvoja revolucionarnih snaga NOP-a, u kome su došli do izražaja riješenost i idejno-politička osposobljenost KP da se stavi na čelo oslobodilačke borbe naroda u Sarajevu i njegovoj okolini. Teme i prilozi učesnika revolucionarnog pokreta u tom periodu, kao i radovi naučnih radnika, sistematično i dokumentovano daju tok borbe i uslove u kojima se ta borba odvijala. Težili smo da se cjelovito predoče društvena kretanja, burni i dramatični dogadaji i učešće svjesnog, patriotskog i ljudskog faktora u tom procesu, kao i da se postigne takav nivo i kvalitet knjige, koji će omogućiti njeno društveno korišćenje kao vjerodostojnog kazivanja o našoj revolucionarnoj borbi.

Iz sadržaja je vidljivo da su obuhvaćeni svi najznačajniji dogadaji iz tog perioda, s ciljem da sveukupno kazivanje afirmiše djelo i organizovanost NOP-a na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije. Pri obradi odredenih akcija, dogadaja i sastava organa NOP-a, opredijelili smo se na kazivanje o ljudima na temelju konkretnih aktivnosti, uvjereni da je tako postignut željeni cilj. Da bi slika o društveno-poii-

tičkim dimenzijama revolucionarne borbe u sarajevskom regionu protiv snaga neprijatelja sa kojima se narodnooslobodilački pokret uhvatio u koštac, bila što jasnija, u knjigu je uvršten i naučnostručni rad o okupacionom sistemu i organima vlasti tzv. NDH.

Ustanak u sarajevskoj oblasti dobio je već 1941. godine veliku širinu i predstavljao značajan dio ustaničkih snaga oslobodilačkog pokreta naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Do danas djelo i doprinos Sarajeva revoluciji nisu dovoljno analizirani i izučeni. Ovim poduhvatom nastojali smo da se ispuni ta praznina, mada svjesni da sve bogatstvo revolucije i pouke koje ona u sebi sadrži nije moguće dati u jednom momentu i ovom vremenskom intervalu.

Aktivnost i djelo partijske organizacije Sarajeva prevazilazi okvire grada. Zato se u ediciji obuhvata šira teritorija, na kojoj su političke snage pokreta vršile znatan uticaj. Pod pojmom bliže okoline Sarajeva podrazumijeva se teritorija na kojoj je do ustaničkih dana djelovao Okružni komitet KPJ za sarajevski okrug, odnosno teritorija koja je u početku ustanka bila pod rukovodstvom štaba sarajevske oblasti, odnosno teritorija koju su u oktobarskim danima 1941. godine pokrivala tri velika partizanska odreda (Romanijski, »Zvijezda« i Kalinovički). U obradi cjelokupne revolucionarne djelatnosti na toj široj teritoriji, polazili smo sa stanovišta uticaja i doprinosa sarajevske organizacije i njenih kadrova razvoju ustanka u tom regionu.

/ u ovoj knjizi je dat jedan broj ilustrativnih priloga - fotosa i faksimila određenih dokumenata, kako bi kazivanja bila što upečatljivija. Prostor u knjizi nas je ograničio na uži izbor. Uvršteno je i nekoliko fotosa istaknutih boraca revolucije, imajući u vidu da će u četvrtom tomu ove edicije biti objavljeni i posebni radovi (i fotosi) o likovima svih narodnih heroja ovog regiona.

Sarajevo, jula 1977. ***UREDNIŠTVO***

NISIM ALBAHARI

OD APRILSKOG RATA DO USTANKA

Monarhistički režim bivše Jugoslavije vodio je specifičnu politiku prema Bosni i Hercegovini, koju je tretirao kao područje sa kojeg je vladajuća buržoazija crpila značajne profite eksploatacijom prirodnih bogatstava, prvenstveno šuma i ruda. Politička vlast, koja je, u suštini, predstavljala sistem grube eksploatacije radnih slojeva tadašnjeg društva, sprovodena je i mjerama ugnjetavanja naroda i narodnosti Jugoslavije, što se na Bosnu i Hercegovinu mnogostruko negativno odražavalo. Višenacionalna struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini posebno je pogodovala korumpiranim politikantima i predstavnicima buržoaskih stranaka, koji su perfidnim političkim manevrima manipulisali sa nacionalnim i vjerskim osjećanjima i težnjom naroda za slobodom i ravnopravnosti. Velikosrpska buržoazija je svojom hegemonističkom supremacijom nametala političku i ideološku prevlast, zasnovanu na pozicijama sile, progona i terora. Sprečavana je svaka demokratska kritika i slobodna misao; nije bilo ni osnovnih građanskih sloboda, slobode štampe, zbora i dogovora. Sindikalni i drugi oblici organizovanja su pod najstrožijom policijskom kontrolom. Režimska cenzura gušila je slobodu kulturnog i umjetničkog stvaralaštva.

Centralističkom državnom upravom i administrativno-teritorijalnom podjelom zemlje na banovine, narušavana su osnovna prava naroda i narodnosti. Stvaranjem Banovine Hrvatske, u suštini, učinjena je kompromisna nagodba između srpske i hrvatske buržoazije. Bosna i Hercegovina je razbijena na više banovina, sa očitom namjerom da se negira njena istorijska i teritorijalna cjelina. Nenarodnim režimima nisu konvenirale težnje naroda Bosne i Hercegovine - Srba, Muslimana i Hrvata - da u zajednici naroda Jugoslavije žive samostalno, bez tutorstva, kako bi u slobodnom razvitku mogli unapređivati proces vlasti-

tih privrednih, političkih i kulturnih vrijednosti. Međutim, sa unitarističkim konceptom jugoslovenske države, aspiracije velikosrpske i velikohrvatske buržoazije na Bosnu i Hercegovinu trajno su bile prisutne kao faktor i sastavni dio nacionalističko-šovinističke politike u programskim orijentacijama svih buržoaskih partija.

U vanjskoj politici, vladajući slojevi i vlade Kraljevine Jugoslavije, neprestano podložni uticajima stranih imperijalističkih sila, uvijek spremni da se ovim silama stavljaju u službu, oscilirali su, naročito pred drugi svjetski rat, između uticaja i moći zapadnih sila i sila Osovine, što je sve više povećavalo neposrednu opasnost za državni integritet i samostalnost zemlje. Tako su, stavljajući se sad na stranu jednih, sad na stranu drugih, odnarođeni vlastodršci, oslanjajući se na najreakcionarnije snage u zemlji i rukovođeni vlastitim sebičnim interesima, omogućili prodiranje fašizma, razvijanje otvorene fašističke propagande i petokolonaških organizacija, kao i špijunskih agentura koje su imale sve više uticaja u vrhovima države i vojske. To je išlo na ruku imperijalističkim planovima Hitlerove Njemačke i Musolinijeve Italije, koje su vršile pripreme za komadanje Jugoslavije.

U ekonomskom pogledu, u opštoj zaostalosti, u predratnom Sarajevu je bio, zaista, težak život. Pečat društvenoj atmosferi davala je zaostala privreda (nerazvijena industrija sa jako naglašenim zanatsko-esnafskim oblicima proizvodnje), a društveni odnosi bili su, još uvijek i u velikoj mjeri, opterećeni feudalnim shvatanjima i psihologijom sitnosopstveničke uskogrudnosti i čaršijskom gramzivošću. U tako izrazito malograđanskoj sredini, inicijativa trgovinsko-industrijskog i finansijskog kapitala za privredni i kulturni progres bila je neznatna i mnogo je zaostajala od prosječnog tempa razvoja Kraljevine Jugoslavije u cjelini, koja je i sama, u poređenju sa opštim razvojem u Evropi, bila zaostala zemlja.

Društvene protivrječnosti, forme i oblici političke i klasne borbe dobivali su sve oštriji i izrazitiji sadržaj. Vodeći ljudi građanskih i političkih stranaka, služeći se svim oblicima političke demagogije, širenjem obmana i davanjem lažnih obećanja, učvršćivali su svoj položaj, oslanjajući se na policiju i državnu administraciju. Gotovo redovno su podržavani od sveštenstva svih konfesija. Okupljali su oko sebe poltrone i korteše, najčešće su to bili građani sumnjivih moralnih i karakternih osobina, spremni na prljavu rabotu, podvale, denuncijacije, tuče i si.

Komunisti i progresivni ljudi veoma su dobro uočavali pojave i uzroke tog stanja i jedino su oni imali snage i odvažnosti da istinu iznose na vidjelo dana, da se bore protiv nevolja i zla tog poretka, uporno insistirajući da se takvo stanje mora mijenjati. Politička kretanja, međutim, što se više približavao drugi svjetski rat, pokazivala su da nenarodni režimi sve više tonu u vode izdaje i u kapitulanstvo pred prijetnjama i ucjenama fašističkih sila. Progoni i hapšenja postaju sve češći i

brojniji; otvaraju se koncentracioni logori za komuniste, antifašiste, patriote i druge progresivne ljude, kako bi se onemogućila svaka organizovana patriotska akcija za odbranu zemlje.

Aprilski rat i okupacija

Komunistička partija Jugoslavije, koja je u osnovi sagledavala sve ono što može zadesiti naše narode agresijom na našu zemlju, bila je, već prije samog akta okupacije, čvrsto opredijeljena na politiku odbrane zemlje od fašističke najezde. Taj kurs je bio određen i posebno naglašen još u 1938. godini povodom Hitlerove aneksije (Anšlusa) Austrije. Tada CK KPJ, u svom proglasu, upozorava da »hitlerizam nije ni prijatelj ni dobri susjed, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije... sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju... Hitler obnavlja staro njemačko carstvo i Viljemov plan Drang nach Osten. Taj put vodi preko Jugoslavije na Egejsko more. U tom ga pomaže Musolini koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu«.[1])

Komunistička partija Jugoslavije na vrijeme je uočila i činjenicu da se odnos snaga u svijetu znatno izmijenio. Sve više biva jasno da organizovani nacističko-fašistički blok postaje osnovna opasnost za mir i slobodu u svijetu. To je tražilo mobilizaciju svih rodoljubivih snaga za odbranu najosnovnijih prava naroda - da sami budu gospodari u svojoj kući. Komunisti Jugoslavije, a naročito omladina, izražavaju svoje opredjeljenje da brane zemlju u svakodnevnoj političkoj akciji, na svim skupovima, mitinzima, demonstracijama, u proglasima i drugim oblicima političke borbe protiv fašizma i za demokratiju.

Ovakva orijentacija i opredjeljenja KPJ potpuno su definisani u Rezoluciji i odlučnim stavovima Pete zemaljske konferencije, održane u oktobru 1940. godine u Zagrebu, kada je istaknuto da se treba boriti protiv imperijalističkih blokova koji nagodbama ugrožavaju nezavisnost naroda Jugoslavije, protiv kapitulantske politike domaće buržoazije i vlade Cvetković - Maček, kao i za oslanjanje i sklapanje pakta sa SSSR o uzajamnoj pomoći. To je, nadalje, tražilo unutrašnju demokratizaciju u zemlji, oslonac na široke narodne mase radnika i seljaka. Tako je Rezolucija Pete zemaljske konferencije istakla parolu o stvaranju narodne vlade sa osloncem na savez radnika i seljaka. Mjesni komitet u Sarajevu, sprovodeći ovaj kurs KPJ, izdao je, u novembru 1940. godine, letak pod naslovom »Radnici, radni narode, žene, omladino Sarajeva!«, u kome, između ostalog, stoji: ...»protivnarodna i izdajnička politika vlade izazvala je i svakim danom izaziva sve širi otpor naroda. Sirom cijele zemlje vodi se odlučna borba protiv vlade i njene

[1]) Vidi pregled Istorije SKJ, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, strana 275.

politike. Potpomognuta spoljnim silama današnja vlada nezapamćenim terorom guši narodnu borbu za hljeb, mir, nezavisnost, za savez sa SSSR. Ubijaju se od strane vladine policije narodni borci, pune se koncentracioni logori i hapsane, progoni i internacije postali su svakodnevnim sredstvom policijskog terora. U istom cilju vlada je donijela uredbu o stvaranju vojničkih radnih logora, u koje treba da strpa neustrašive narodne borce... Nezavisnost, mir i budućnost naše zemlje i naših naroda dovedeni su u pitanje«.') Na taj način su komunisti Sarajeva bili u žiži borbe na okupljanju svih patriotskih snaga, dobivajući na ugledu i povjerenju građana.

Zahvaljujući takvom radu, komunisti Sarajeva su bili kadri da, 27. marta 1941. godine, okupe veliki broj građana u snažne demonstracije protiv pristupanja Trojnom paktu, koje je vlada Cvetković - Maček potpisala u Beču dva dana ranije. Građani Sarajeva izašli su na ulice i klicali parole protiv ropstva i fašizma, protiv kapitulantske vlade i pete kolone; za narodnu vladu, za KPJ i za oslonac na Sovjetski Savez. Sarajevo je tih dana pokazalo svoje antifašističko raspoloženje. Svakome ko je volio svoju zemlju bilo je jasno da nema drugog puta za očuvanje nezavisnosti. Tri dana narod je demonstrirao. Sarajevo se, kao i drugi veliki gradovi u zemlji, pridružilo borbenom pokliču, izražavajući svoju volju i svoja htijenja: »Bolje grob nego rob - bolje rat nego pakt«. Bila je to parola dana, jer se u njoj izražavao stav i sazrela misao u narodu da se samo organizovano i u bespoštednoj borbi, sa oružjem u ruci, može suprotstaviti fašizmu i ropstvu koje su nam nudili tzv. novi poredak i izdajnička vlada.

Snaga antifašističkog raspoloženja naroda, izražena u masovnim demonstracijama širom zemlje 27. marta, dovela je do pada vlade Cvetković - Maček i do formiranja nove vlade na čelu sa generalom Simovićem. Međutim, ni ova vlada, kako po svome sastavu tako i po svojoj orijentaciji, nije izražavala volju i zahtjeve naroda koji su išli ka uspostavljanju istinski narodne i demokratske vlasti, tj. vlade koja ne bi pravila ustupke nijednoj od imperijalističkih sila. Osvrćući se na ove događaje, povodom prve godišnjice, Edvard Kardelj u članku pod naslovom »27. mart 1941. godine«, pisan u martu 1942. godine, pored ostalog, ističe: »27. mart 1941. godine nije bio samo puč šačice oficira, kako to pokušavaju da dokažu otvoreni i prikriveni neprijatelji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. 27. mart 1941. godine bio je prvi veliki uspeh dugogodišnje borbe naroda. Tu borbu su, na čelu narodnih masa, vodile najbolje snage naroda Jugoslavije, protiv antinarodne i antinacionalne politike raznih reakcionarnih i nasilničkih beogradskih režima, koji su stalnim protivnarodnim merama i nasiljem u unutrašnjoj politici slabili odbrambenu moć naroda Jugoslavije, a u spoljnoj politi-

') Proglas Mjesnog komiteta KPJ grada Sarajeva, Građa o djelatnosti KPJ u BiH (januar 1921 - april 1941), Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

Dvadeset sedmog marta 1941. godine na ulicama Sarajeva.

ci, svojim kapitulantskim popuštanjem, dozvoljavanjem ekonomskog prodiranja fašističkih sila u Jugoslaviju i neprestanim paktiranjem s tim silama protiv svoga sopstvenog naroda, stvarno otpočeli sa izdajničkom rasprodajom zemlje naroda Jugoslavije još mnogo pre otvorenog oružanog napada fašističkih razbojnika na Jugoslaviju... Potpisivanje Trojnog pakta, dakle, nije bilo potpisivanje samo smrtne presude nezavisnosti naroda Jugoslavije u okviru »novog poretka« fašističkih razbojnika nego je značilo i to da narodi Jugoslavije sami sebi zatvaraju put svoga budućeg oslobođenja, pošto bi njihove produktivne i vojne snage bile upotrebljene protiv njihove sopstvene slobode, protiv njihove sopstvene budućnosti... Simovićeva vlada je bila nesposobna da likvidira petu kolonu, jer su u njoj samoj sedeli petokolonaši«.[3])

U Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 1. aprila 1941. godine - upućenog radnicima, seljacima, vojnicima, podoficirima i oficirima - o vladi generala Simovića se kaže:

»Nova vlada ne pruža garancije da će se boriti protiv uvlačenja naših naroda u rat, niti se osigurala protiv tuđinskog porobljavanja. Ona se nije izjasnila po pitanju osiguranja mira našim narodima kojega je jedino moguće osigurati osloncem na Sovjetski Savez... Za očuvanje vaše nezavisnosti ne vodi put kapitulaciji pred silama Osovine niti put uvlačenja u rat za račun engleskih imperijalista«.[4])

O političkim događajima koji su prethodili okupaciji naše zemlje, pisano je, u nas, mnogo i veoma iscrpno. Pa ipak, bez obzira na tu činjenicu, smatram da neće biti na odmet ako i ovoga puta navedem nekoliko najznačajnijih momenata.

Poslije okupacije Čehoslovačke i napada na Poljsku, Hitler je imao u planu dalja osvajanja u Evropi, kojima je bila obuhvaćena i Jugoslavija. Želeći da i jugoslovenski teritorij uključi u domen njemačko-nacističke ekonomske i političke sfere, kao što je to učinio i sa nekim drugim zemljama u Evropi, Hitler je ulagao napore da i jugoslovenske vladajuće vrhove - najprije vladu Milana Stojadinovića, a potom i vladu Cvetković - Maček - privoli na priključivanje Jugoslavije Trojnom paktu, odnosno silama Osovine, kako bi je tako, na najlakši način, potčinio i iskorištavao njene ekonomske potencijale.

Musolini, slijedeći već davnašnje pretenzije imperijalističke Italije prema Dalmaciji i Crnoj Gori, računao je da će do tih teritorija doći raspadom Jugoslavije koji je očekivao. Ta svoja očekivanja temeljio je na nezadovoljstvu obespravljenih naroda i narodnosti vladavinom velikosrpske buržoazije, pri čemu je naročito mislio na separatističke ten-

*) Edvard Kardelj: »27 mart 1941.« Put nove Jugoslavije 1941 -1945, Kultura, Beograd - Zagreb, 1946, str. 269-270.

') Arhiv SKBiH, tom III, knjiga I, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953, str. 7.

dencije u Hrvatskoj. Mogućnosti realizacije takvih očekivanja, Duče je vidio i u osloncu na ustaški separatistički teroristički pokret sa Antom Pavelićem na čelu, koji je fašistička Italija s tim ciljem izdašno dugo godina pomagala.

U težnji da sačuva Italiju kao saveznika, Hitler se taktički i prividno saglašavao da će Jugoslavija, a naročito njena priobalna područja, u slučaju njenog priključivanja silama Osovine, biti u sferi italijanskog uticaja. Nastojao je da dobije na vremenu radi realizacije svojih ratnih planova, a potčinjavanje Jugoslavije izvršiće na način koji Njemačkoj bude najviše konvenirao u datom momentu.

Nastavljajući u vanjskoj politici započeti kurs svoga prethodnika - vlade Milana Stojadinovića, vlada Cvetković - Maček sve je dublje gazila u vode fašizma, praveći ustupke fašističkim pritiscima, na taj način pripremajući platformu za priključivanje Jugoslavije silama Osovine. Na planu unutrašnje politike, ona je to činila donošenjem mjera, zakona i propisa koji su bili usmjereni na dokidanje i ono malo sloboda. Ona je, u stvari, išla za tim da spriječi svaki organizovani otpor njenoj fašističkoj orijentaciji, a time i agresiji na Jugoslaviju.

Istovremeno, predstavnici jednog dijela najreakcionarnije buržoazije su činili napore da se Jugoslavija u svojoj vanjskoj politici i dalje veže za zapadne kapitalističke sile, pa vode razgovore s njihovim predstavnicima, s kojima su već odranije imali tradicionalno prisne odnose, koji su se odlikovali potčinjenošću Jugoslavije zapadnim silama, naročito Engleskoj. Oni su to činili, računajući da će tako - razumije se, opet, po skupu cijenu žrtvovanja interesa vlastitog naroda, pod plaštom straha od širenja komunizma - obezbijediti sebi vladajući položaj, a velikosrpskoj buržoaziji osigurati netaknute dominantne pozicije u zemlji.

KPJ je blagovremeno uočavala sve te spekulantske mahinacije vladajućih krugova. Razotkrivala je svu štetnost i opasnost koja je prijetila Jugoslaviji i svim njenim narodima od takve protivnarodne politike i uporno ukazivala na potrebu stvaranja jedinstvenog fronta svih patriotskih snaga za odbranu zemlje. U vanjskoj politici, KPJ je tražila oslonac na Sovjetski Savez kao jedinu snagu koja je, kao saveznik, mogla da pruži realne garancije za odbranu jugoslovenske teritorije, nezavisnosti i slobode njenih naroda.[5])

Na vijesti o događajima 27. marta i promjeni vlade u Jugoslaviji, Hitler je reagovao nevjerovatno brzo i razjareno. Samo četiri sata poslije primljenih vijesti, još 27. marta, on je sazvao vanredno savjetovanje u Vrhovnoj komandi Trećeg Rajha. Tu je odlučeno da se Jugoslavija

[5]) Vidi Proglas CK KPJ upućen radnicima, seljacima, građanima, vojnicima, podoficirima i oficirima Jugoslavije od 2. marta 1941 godine Arhiv istorijskog odjeljenja CK SKBiH, fascikl - proglasi i plakati.

odmah napadne i uništi i kao vojna sila i kao država. Usvojen je i plan napada, poznat pod šifrom »Pothvat 25«. Prema tom planu, predvideno je da u napadu na Jugoslaviju, pored njemačke oružane sile, učestvuju Italija, Mađarska i Bugarska. U njemačkom autentičnom dokumentu o tom savjetovanju,") vidljivi su sav bijes nacista i njihova neodoljiva želja da što prije pregaze teritoriju Jugoslavije i da što teže kazne njene narode.

Hitler je bio bijesan, kako se vidi iz naznačenog dokumenta, što je prisiljen da, zbog napada na Jugoslaviju, odgodi planirani i pripremljeni osvajački pohod na SSSR - plan »Barbarosa«.

Vlada generala Simovića, uslijed nespremnosti i neodlučnosti da se prikloni težnjama naroda za odbranu zemlje, tek 5. aprila - pod pritiskom naroda, izraženim kroz brojne demonstracije i mitinge, koji su neprekidno tih dana organizovani u zemlji - upućuje svoju delegaciju u Moskvu, gdje potpisuje Pakt o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i SSSR. U vojničkom smislu, odnosno, u pogledu odbrane zemlje u tom trenutku, ovaj pakt nije imao nikakvog značenja, a politički je predstavljao zadocnjelo zadovoljavanje zahtjeva jujoslovenskih naroda. Hitler je u napadu na Jugoslaviju angažovao 24 njemačke, 22 italijanske i 5 mađarskih divizija, koje su odmah, 6. aprila, napale jugoslovensku teritoriju.[7]) U vezi sa okupacijom Bosne i Hercegovine, 12. aprila se prebacuje preko Štajerske i Zagorja njemački 51. armijski korpus, nadležan za vojno osiguranje okupirane teritorije u

•) »... Vođa Rajha je rešen da preduzme sve pripreme da razbije Jugoslaviju i vojnički i kao državu, ne čekajući moguću izjavu lojalnosti nove vlade. Spoljnopolitički neće se postavljati nikakva pitanja ni ultimatumi. Uveravanja jugoslovenske vlade, u koja se i onako ubuduće ne može verovati, biće primljena na znanje. Napad će otpočeti čim za ovo budu spremljena odgovarajuća sredstva i trupe.

Radi se o tome da se dejstvuje što je moguće brže Pokušaće se da susedne države uzmu na odgovarajući način učešće. Vojnu pomoć protiv Jugoslavije treba zatražiti samo od Italije i Mađarske, a u izvesnom pogledu i od Bugarske Rumunija će imati uglavnom zadatak da posluži kao zaštita prema Rusiji.

Od naročitog je političkog značaja da se na Jugoslaviju udari nemilosrdnom žestinom i da se vojni poraz ostvari munjevitom brzinom Time bi Turska bila dovoljno zaplašena, što bi povoljno uticalo na docniji ratni pohod protiv Grčke. Treba računati s tim da će pri našem napadu, Hrvati stupiti na našu stranu. Odgovarajući politički postupak (docnija autonomija) biće im osiguran Rat protiv Jugoslavije mogao bi da bude veoma popularan u Italiji, Mađarskoj i Bjgarskoj, pošto ovim zemljama treba ostaviti u izgled da dobiju izvesne teritorije: Italiji dalmatinsKu obalu, Mađarskoj Banat, Bugarskoj Makedoniju.

Ovaj plan iziskuje da pravovremeno ubrzamo sve pripreme i upotrebimo tako^ake snage, da u najkraćem roku usledi slom Jugoslavije

U vezi s tim, početak akcije »Barbarosa« mora da se odloži za četiri nedelje. .

Vođa Rajha naređuje da se odmah pristupi preduzimanju svih priprema On očekuje u toku večeri 27. 3. da mu se dostave namere pojedinih delova oružane sile. General Rintelen je određen da noću 27. marta primi poruku i usmene direktive vode Rajha«

- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga II, str. 470.

') Četrdeset prva - ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, 1961, strana 47.

Hrvatskoj, Bosni i Sremu. Tako 15. aprila Sarajevo zaposjeda 183. pješadijska divizija iz sastava ovog korpusa, a njen se štab smješta u Sarajevu. Banjaluku zaposjeda 132. pješadijska divizija iz sastava istog korpusa.[8]) Istovremeno, u Sarajevo ulaze i jedinice 16. njemačke motorizovane divizije.')

Kada je, neposredno pred najezdu Hitlerovih trupa, postalo jasno da će fašističke sile napasti našu zemlju, Partija zauzima stav da komunisti treba da se javljaju i uključuju u jugoslovensku vojsku radi odbrane zemlje i otpora okupatoru. Bili su zaduženi da okupljaju simpatizere i omladinu, pa zajedno s njima da se prijavljuju vojnim komandama kao dobrovoljci, da traže oružje i uniformu, odnosno raspored u vojne jedinice. U partijskim organizacijama Sarajeva, kao što je to bio. slučaj i u drugim krajevima naše zemlje, vršen je raspored komunista koji će se javljati u vojsku i onih koji će ostati na partijskom radu u gradu, pa su otišli u vojsku mnogi članovi KPJ. Javljali su se i rukovodeći partijski kadrovi, kao i znatan broj omladine. Ali, vojne komande bile su gluve na ovaj rodoljubivi stav naših ljudi. Najčešće su dobrovoljci odbijani i vraćani kućama. Jednom prilikom, sjećajući se tih dana, Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, pričao mi je kakve je sve poteškoće, peripetije, nezgode i on sam doživio putujući i obraćajući se vojnim komandama Sarajeva, Beograda i Novog Sada, pa do povratka na partijsku dužnost u Sarajevo poslije kratkotrajnog aprilskog rata.

Kada je riječ o dobrovoljcima, treba k'onstatovati da je omladina željela da brani zemlju. O tome najbolje svjedoči i činjenica da su studenti Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, jedinog fakulteta u Sarajevu, donijeli odluku da se kolektivno jave vojnoj komandi kao dobrovoljci.[10]) Studenti su između sebe izabrali posebnu delegaciju, sačinjavali su je članovi Partije, ali je tadašnji komandant vojne oblasti ironično i na grub način odbio njihove zahtjeve. Ovaj slučaj nam pokazuje koliko je bio jak uticaj Partije među omladinom i, istovremeno, Hustruje kapitulantski stav koji je vladao u vrhovima Kraljevske jugoslovenske vojske, koji su strahovali više od komunista nego od fašističkih agresora. Slično se dešavalo i sa drugim članovima Partije i SKOJ-a kada su se javljali u vojsku po zadatku. Neki naši drugovi su uspjeli da se uključe u vojne jedinice,, iako su komande uporno i najčešće odbijale da ih prime. Neki od ovih drugova su se vratili u Sarajevo poslije rasula jugoslovenske vojske, a jedan broj je odveden u njemačko zarobljeništvo.

Pokrajinski komitet KPJ za BiH je u to vrijeme donio odluku o nekim organizacionim promjenama vezanim za novonastalu ratnu si-

") Mladen Colić: Takozvana NDH 1941, Delta-pres, Beograd, 1973, strana 131.

') Velimir Terzić: Jugoslavija u aprilskom ratu 1942. godine, Titograd, 1963, strana 561.

[10]) Vidi napis u listu »Jugoslovanska pošta«, broj 3615 od 11. aprila 1941. godine, pod naslovom: »Studenti iz Sarajeva javljaju se kao dobrovoljci za odbranu nacionalne nezavisnosti«.

tuaciju. Formirani su ratni komiteti, zatim, druga odgovarajuća tijela pri rukovodstvima Partije (vojno-obavještajni organi i si.), a i u osnovnim organizacijama je došlo do znatnih promjena, naročito sekretara partijskih ćelija radi odlaska pojedinih drugova u vojsku. Nastojalo se da se na mnoge dužnosti u Partiji uključe žene. Formiran je Ratni pokrajinski komitet, kao i Mjesni ratni komitet za Sarajevo. Okružni komitet za sarajevski okrug dobio je, u vezi sa nastalom situacijom, posebnu važnost, jer sve ono što je trebalo činiti da bi se ostvarilo što veće jedinstvo u odbrani zemlje, bilo je neposredno vezano za jačanje partijske organizacije i uticaja revolucionarnog pokreta na selu i u industrijskim mjestima sarajevske okoline.

Mada ratni komiteti nisu opstali duže vrijeme (održali su svega po jedan sastanak), ipak, bili su od značaja, jer su, sa jedne strane, bili izraz spremnosti Partije da čini sve što je u njenoj moći u odbrambenom ratu, a, sa druge strane, bili su važna organizaciona mjera za prilagodavanje cjelokupnog partijskog rada novim uslovima, što je imalo prvorazredni značaj, u to vrijeme, za orijentaciju Partije i za njenu rukovodeću ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi.

U operativnim jedinicama bivše jugoslovenske vojske (aktivnog sastava) u Sarajevu nije bilo partijske organizacije među oficirima i podoficirima, osim nekih izuzetnih pojedinačnih veza. Pošto je u godinama pred rat stalno pozivan veći broj rezervista na vježbu, naše veze uspostavljane su obično preko komunista i naprednih omladinaca koji bi se nalazili kraće vrijeme, na takvoj vježbi, u sarajevskim garnizonima. U školi rezervnih pješadijskih oficira, koja se nalazila u Jajce-kasarni, jedan broj pitomaca iz redova naprednog studentskog pokreta održavao je neposrednije lične kontakte sa nekim funkcionerima Partije, a imali smo izvjestan uticaj i na jednu grupu simpatizera na aerodromu Rajlovac. Vojnici koji su do rata služili kadrovski vojni rok nisu tu vojsku osjećali svojom; to nije bila armija vaspitavana da brani zemlju i narod; u njoj je vladao princip stege i pokore. Kapitulantski režimi, koji su prethodili okupaciji, sistematski su otupljivali oštricu otpora eventualnom tuđinskom napadu; oni su dopuštali da peta kolona organizuje svoje punktove u redovima vojnostarješinskog kadra, naročito medu višim oficirima. Fašističkoj obavještajnoj službi uspijevalo je da širi kapitulantski i demoralizatorski duh.

Međutim, treba reći da je među oficirima i podoficirima bivše jugoslovenske vojske bilo i onih koji su isticali spremnost da brane zemlju. Takvi, obično, i pored najbolje volje, nisu mogli doći do vidnog izražaja, jer je unutrašnja organizacija u bivšoj jugoslovenskoj vojsci godinama i sistematski zavodila najstrožije mjere da onemogući svako povezivanje vojske sa narodom, a da i ne govorimo o vezi sa progresivnim strujanjima u zemlji. Svaki pokušaj kritike protivnarodne režimske politike, u vojsci je bio rigorozno kažnjavan. Oficirski kadar te vojske bio je regrutovan gotovo isključivo iz bogatijih i politički reak-

Odvođenje jugo9lovenskih vojnika u ropstvo - okolina Sarajeva, april 1941. godine.

cionarnih porodica, pa je takvom selekcijom obezbjeđivan strogo režimski kurs i uticaj. I u tome treba tražiti odgovor na pitanje kako je, pored već jakog uticaja KPJ i progresivnih snaga u širokim narodnim masama, u aprilskom ratu došlo do rasula u vojsci i predaje oružja za desetak dana, gotovo bez ikakvog otpora. Razumljivo rasulo bivše jugoslovenske vojske bilo je uzrokovano i mnogim drugim činiocima sadržanim u protunarodnoj politici i neravnopravnosti naroda u Kraljevini Jugoslaviji. U časovima upada neprijateljskih trupa u zemlju, dok su se viši oficiri u najvećem broju ponašali kapitulantski - izdavali naređenja da se ne daje oružani otpor, predavali oružje i prepuštali vojsku da je masovno odvode u ropstvo, bilo je i onih koji se nisu mirili sa okupacijom i koji su sa oružjem odlazili u svoje rodne krajeve, da bi sa narodom i svojim aktivnim učešćem, kao poznavaoci vojnih vještina, bili od velike koristi u organizovanju ustanka i revolucije. Takav je bio slučaj i sa jednim brojem aktivnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske iz naše sredine, koji su, u danima početka oružanog ustanka, prihvatili poziv KPJ i stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske. Između njih, pomenuću majora Vojislava Đokića[11]) i poručnika Dušana Mirića.[1]') Neki oficiri i podoficiri, kada su uvidjeli da će sve pasti u neprijateljske ruke, u povjerenju su govorili seljacima i radnicima da sklanjaju oružje, da spasavaju ono što se spasiti može. Brojni građani i seljaci u okolini Sarajeva sakrili su i sačuvali znatne količine oružja i municije, što nam je kasnije poslužilo kao osnova za prve oružane akcije. Bilo je seljaka koji su sklonili i po nekoliko pušaka, sanduka municije, pa čak i pokoji puškomitraljez.

Dok su okupatorske trupe prodirale u Jugoslaviju, ustaše su u Mostaru organizovale oružanu pobunu sa namjerom da preuzmu vlast. Oko 600 pitomaca Škole rezervnih pješadijskih oficira iz Sarajeva je prebačeno u Mostar radi ugušivanja ove pobune. Dva dana je trajalo rastjerivanje ustaških grupa, pa su u tome pitomci privremeno uspjeli. Nakon dolaska okupatorskih trupa, i ova jedinica bivše jugoslovenske vojske se raspala.

") Istaknuti patriota Sarajeva I odvažni oficir - major bivše jugoslovenske vojske. Kao komunista, bio je osuđen još 1932. godine pred Vojnim sudom na petnaestogodišnju robiju. On je, dosljedan svome uvjerenju, odmah 1941. godine, zajedno sa svojim mladim sinom, izišao u Kalinovički partizanski odred i mnogo doprinio stručnom razvoju naših vojnih jedinica. Poginuo je kao načelnik štaba VII banijske divizije NOVJ u Vrbnici, u petoj ofanzivi.

") Dušan Mirić, poručnik bivše jugoslovenske vojske, u aprilskom ratu odveden u njemačko zarobljeništvo. Nijemci i četnici doveli su ga koncem 1941. na teritoriju partizanskog odre**da** »Zvijezda«, s namjerom da ga angažuju protiv ustaničkih oslobodilačkih snaga i podrivanja narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakva uputstva dobio je od njemačkih, Nedićevih i Dražinih oficira **u** Beogradu, gdje je bio prebačen iz oficirskih zarobljeničkih logora. Međutim, on se, po dolasku na partizanski teritorij, odmah javio štabu odreda »Zvijezda«, obavijestio o namjerama četnika **i izjavio** da ne želi ni jednog jedinog trenutka biti izdajnik svoga naroda, niti služiti okupatoru. Zatražio je da **se** odmah uključi u partizanske jedinice. Dobio je odgovarajuće instrukcije, izvanred**no** je koristio u borbi protiv četničkih namjera i zlodjela, pa je u martu 1943. godine, vršeći časno **svoje** obavještajne zadatke, ubijen od četnika u okolini Nišića, na sektoru Vareša.

U vrijeme ulaska njemačkih trupa u Sarajevo, u prostorijama bivšeg klostera časnih sestara na Bjelavama bila je smještena mjerničk a četa jugoslovenske vojske. U njoj se kao vojnik nalazio Drago Mažar, komunista iz Banjaluke. Upoznali smo se u koncentracionom logoru u Međurječju kod Ivanjice, u Srbiji, u kome smo bili sve do 29. marta 1941. godine. Ovaj logor je formirala koncem 1940. godine vlada Cvetković - Maček da bi onemogućila komuniste u organizovanju otpora njihovoj profašističkoj kapitulantskoj politici. Mažar je odmah, po dolasku u Sarajevo, stupio sa mnom u tijesnu vezu i govorio mi o kapitulantskom duhu i psihologiji nekih oficira u njegovoj četi. Oni su sa sobom donijeli čak i svoje kofere sa civilnom opremom da bi se u datom momentu mogli izvući i spasavati svoje glave. Mažar nam je tih dana izdašno pomagao, kako u opremi i oružju, tako i u nabavci hrane iz vojnih magacina i vojne pekare. To je činio i nakon ulaska njemačkih trupa u grad i nakon već oglašene kapitulacije.

Njemačke trupe ušle su u Sarajevo devet dana od napada na Jugoslaviju, pošto je prethodno njihova avijacija učinila strahovita razaranja u Beogradu i drugim gradovima, ostavivši iza sebe na hiljade mrtvih i ranjenih nedužnih građana. Hitler je želio time da kazni i obeshrabri narode Jugoslavije koji su se oglasili da ne prihvataju ropstvo i fašizam. Bio je to izazov i teški zločin. Međutim, bilo je to, istovremeno, i skupo plaćeno saznanje da je nacizam okrutan i da će odbrana zemlje od fašističke nemani biti veoma teška i da će tražiti mnogo žrtava.

Prije upada njemačkih trupa, Sarajevo je bombardovala njemačka i italijanska avijacija. Bombardovanjem nisu pogođeni nikakvi važniji vojni ciljevi. Otpočelo je sa bombardovanjem aerodroma u Rajlovcu, a odmah, zatim, grada. Jugoslovenska vojska nije dala gotovo nikakav otpor ovoj vazdušnoj neprijateljskoj operaciji. Dva, tri protuavionska topa su dejstvovala sa uzvišenja iznad Sarajeva, ali bez ikakvog uspjeha. Građani su posmatrali kako šrapneli eksplodiraju u vazduhu, ali bez rezultata.

U bombardovanju je poginuo jedan broj građana Sarajeva. Neki su poginuli od eksplozije bombi u pogođenim zgradama, a neki na ulici, od direktnih pogodaka. Teško nam je palo na srce kada smo saznali da je u Velikom parku poginuo dr Stjepan Tomić, poznati marksista i omiljeni profesor Prve gimnazije. Slučaj je htio da on bude prva žrtva aprilskog rata iz redova naprednih ljudi i pripadnika našeg pokreta. Građani Sarajeva, naročito žene i djeca, bili su jako prestrašeni, jer ih se bombardovanje užasno dojmilo. Bilo je teških scena i nije bilo lako posmatrati nevolje ljudi koji u panici i bez hrane, prepušteni sami sebi, nisu znali šta da dalje rade i kuda da idu. Neki su mislili na kuću i svoje napuštene stanove, strahujući za svoju imovinu, a nisu mogli J njih da se vrate.

I nas, komuniste, iznenadio je tako brz prodor Nijemaca u Sarajevo, pogotovu što se Sarajevo nalazi u središtu Jugoslavije. Vjerovali smo da će biti otpora i da Hitler sa svojim trupama neće tako brzo prošetati po našoj zemlji. Međutim, nepovjerenje masa u režim Kraljevine Jugoslavije bilo je tako snažno da se, nakon brzog vojničkog sloma, neminovnost okupacije ispoljila kao objektivni rezultat svega onoga što se godinama gomilalo u svijesti ljudi o truloj i rovitoj monarhističkoj Jugoslaviji. Bili smo na okolnim padinama Sarajeva, u vrijeme bombardovanja, sa narodom koji je izbjegao prema Sedreniku, Betaniji i drugim dijelovima periferije, kada su petokolonaši-frankovci 15. aprila pronijeli vijest da je rat završen i da je potpisana kapitulacija, pozivajući narod da se vraća kućama, u grad. Govorili su da su njemačke trupe već u gradu. Nismo im vjerovali jer smo ih dobro poznavali, pa smo im se suprotstavili, smatrajući sve ovo kao provokaciju. Međutim, ispostavilo se da je to, nažalost, bila istina.

Trinaestog aprila vlada Kraljevine Jugoslavije nalazila se u Palama, na putu prema jugu s namjerom da napusti zemlju, pošto se odlučila da zatraži »primirje« koje je, u suštini, značilo kapitulaciju. Bježeći tako iz zemlje, spasavajući isključivo svoje glave, ona više nije pokazivala nikakvu spremnost za preduzimanje mjera za odbranu zemlje i organizovanje otpora njemačkim trupama. Jedino što je ona, tih kritičnih dana za zemlju, obavila - jeste potpisivanje sramnog akta o kapitulaciji. U njeno ime, akt o kapitualaciji su potpisali, 17. aprila u Beogradu, Aleksandar Cincar - Marković i general Radivoje Janković. Tako se u sarajevskoj okolini mogao vidjeti taj bijedni kraj jugoslovenske vlade - u bjekstvu iz zemlje.

Uspostavljanje okupatorske i ustaške vlasti

U prvih nekoliko dana okupacije, njemačka vojska održava vlast u Sarajevu kao jedini gospodar. Njemačke vojne starješine, istina, odmah posjećuju vrhove katoličke i islamske vjerske organizacije u Bosni i Hercegovini da od njih dobiju podršku i oslonac. Nijemci se djelimično oslanjaju i na zatečenu administraciju bivše Drinske banovine, što se vidi i iz nekih naredbi koje je ban Stanoje Mihaldžić izdao tih prvih dana okupacije grada,[13]) što potvrđuje spremnost te administracije da se stavi u službu okupatoru.

Nijemci su odmah postavili za komandanta grada Sarajeva pukovnika Bekera, koji je, kao svoju prvu mjeru, izdao naredbu o uspo-

[13]) Vidi Sl. list »Narodno jedinstvo«, organ Kraljevske banske uprave Drinske banovine, broj 31, od 19. aprila 1941.

NAREDBA

1. Dne 15. aprila 1941 poslije podne jugoslovenska Vrhovna komanda izdala je nedvoumno naređenje, da sve trupe bez razlike odmah polože oružje. Uza sve to pucalo se je na njemačke vojnike i vodile su se borbe sa njemačkim trupama.

2. Ono lice koje će od sada upotrijebiti oružje protiv njemačkih vojnih lica biće smatrano za BUNTOVNIKA i odmah STRIJELJANO.

3. Svim vojnim jedinicama kao i pojedinim vojnicima (osim prevoznim sredstvima za dovoz životnih namirnica) zabranjeno je svako kretanje na glavnim prometnim cestama. Pomenute vojne jedinice ,kao i pojedina vojna lica imaju se pod komandom odgovornih starješina sakupljati na određenim zborištima, koja ne smiju biti na glavnim prometnim cestama. Prehrana vojnih lica obavljaće se samo na tim zborištima.

Sarajevo, dne 17 aprila 1941.

NJEMAČKI KOMANDUJUĆI GENERAL

Naredba Komandanta grada Sarajeva

1. Stanovništvo mora bezuvjetno svoj posao nastaviti.

2. Za vrijeme noći od 21 sat (20 jugoslovenskog vremena) do 6 sati (5 sati jugoslovenskog vremena) ne smije se ni jedno građansko lice nalaziti na ulici. Od zalaska sunca do izlaza sunca kuće moraju biti zamračene. Ulično osvjetljenje po naročitim odredbama.

3. Stanovništvo mora sve vatreno oružje i municiju kao i eksploziv ODMAH predati Upravi policije u Sarajevu. Suprotstavljanje biće kažnjeno po ratnom sudu.

4. Nijemci iz Njemačke države, Nijemci sunarodnjaci i Talijani stoje pod naročitom zaštitom Njemačke vojne sile. Svako ugrožavanje Nijemaca, njemačkih sunarodnjaka i Talijana imaće za posljedicu najteže represalije.

5. Sabotaža protiv Njemačke vojne sile i njenih ustanova, tvorni napadaji na pripadnike Njemačke vojne sile ili njemačkih državljana biće kažnjavano smrtnom kaznom.

6. Pljačka je zločin i biće kažnjavan smrtnom kaznom.

7. U Jugoslaviji vrijede kao platežna sredstva:

a) Njemačke državne novčanice kreditne kase Njemačkog Rajha, (biće naslikane u lokalnim novinama).

b) Dosadanji jugoslovenski novac. Odnos vrijednosti 1 njemačka Marka = 20 Dinara.

Pojedini njemački vojnici plaćaju kupovinu u gotovom.

Dijelovi trupa kao gospodarske jedinice ovlašteni su da nabavke vrše izdavanjem priznanica.

Komandant grada Sarajeva BECKER, pukovnik

Naredba njemačkog komandujućeg generala i naredba njemačkog komandanta grada Sarajeva pukovnika Bekera neposredno po okupaciji grada - april 1941. godine.

stavljanju njemačke vlasti u gradu. Masovno su izlijepljeni proglasi u kojima se, pod prijetnjom smrću, narod pozivao na pokornost. Izričito je naglašavano da će se smrću kažnjavati svaki pokušaj otpora, sabotaže, demonstracija ili napada na njemačku vojsku. Pozvani su svi građani koji posjeduju ma kakvo oružje da ga odmah predaju njemačkim vojnim vlastima, a svaki onaj u kojeg se pronađe neprijavljeno oružje, biće kažnjen po ratnom sudu.[14])

Njemačka vojska u gradu ispoljavala je nabusitost, okrutnost, paradnu demonstraciju sile i sve ono što karakteriše okupatorsku čizmu i ponižava dostojanstvo svakog onog koji voli svoju rodnu grudu i slobodu. Ono što smo do tada gledali u bioskopima, na filmskoj traci, prilikom njemačke okupacije drugih evropskih zemalja, događalo se sada pred našim očima, kao gotov čin. Sve ono na što su komunisti ranije, već duže vrijeme, upozoravali, pokazalo se sada kao brutalna i gorka stvarnost.

Okupator, kao glavni i najvažniji posao, hapsi i zarobljava uniformisana vojna lica, zatvara ih u vojnu kasarnu radi odvođenja u zarobljeništvo. S tim ciljem, pretražili su mnoge zgrade i kvartove i sproveli veliki broj vojnih lica. Uskoro im je velika kasarna postala tijesna, pa su i druga mjesta pretvarali u logore. Okrutno su postupali. Radili smo koliko smo mogli da spasimo što više ljudi. Prikupljali smo civilna odijela i odnosili do kasarne, jer smo ih jedino kao civile mogli izbaviti iz logorskih zidina. Međutim, Nijemci su veliki broj vojnika i oficira odmah trpali u vagone i transportovali za Njemačku. Među odvedenim, bio je znatan broj građana Sarajeva, poznatih kulturnih i javnih radnika, učesnika naprednog radničkog pokreta i demokratski orijentisanih, poznatih antifašista. U raznim jedinicama jugoslovenske vojske u zemlji, u to vrijeme, nalazilo se iz Sarajeva nekoliko stotina rezervnih oficira - pravnika, profesora, inženjera, ekonomista, ljekara i drugih profesija, koji su predstavljali značajan kadar za gradsku privredu, kulturu i obrazovanje. Odvođenje ovih ljudi u njemačke logore, svakako je pogodilo Sarajevo kao cjelinu, a posebno njihove porodice. Tako su se u poznatim »Oflagerima« Osnabrücku i Nürnbergu i drugim, među desetinama hiljada zarobljenih oficira iz Francuske, Belgije, Engleske, SSSR-a i drugih zemalja, našli i oficiri iz Jugoslavije, pa i našeg grada. Najveći broj ratnih zarobljenika iz Jugoslavije dobio je priznanje za svoje časno i primjerno patriotsko vladanje u nacističkom zarobljeništvu. Nekoliko desetina Sarajlija nije se ni vratilo u zemlju, jer su umrli u teškim uslovima zarobljeništva.

Nijemci su već unaprijed bili pripremljeni i organizovani za pljačku opšte i privatne imovine. Odmah su postavili svoje straže ispred svih vojnih i drugih magazina robe i životnih namirnica. Ubrzo

[14]) Naredba komandanta grada Sarajeva od 17. aprila 1941, »Narodno jedinstvo«, Sl. list Kraljevske banske uprave Drinske banovine, broj 31 od 19. aprila 1941.

su odvozili materijal, opremu, žito i brašno radi povećanja vlastitih zaliha za ofanzivne operacije koje su već sprovodili u Evropi i za one koje su pripremali. Njemački oficiri i vojnici upadali su u pojedine radnje u gradu i birali najbolje artikle, naročito bolju tekstilnu robu, te paketima to slali svojim porodicama u Njemačku. Umjesto novca, »plaćali« su obično papirima na kojima su se potpisivali sa »Fric«, »Hans« i slično. Poneki su plaćali i ratnim novčanicama - rajhsmarkama, štampanim u vojnoj pokretnoj štampariji, namijenjenim isključivo za okupatorsko--pljačkaške svrhe. Vidio sam u blizini sarajevske Katedrale kako u vojnim kolima, na manjem stroju, štampaju te novčanice. Kolike razmjere je uzela pljačka nacista i njihove vojske u Sarajevu, u prvim danima okupacije, to je teško iskazati, u mnogim domenima bila je to masovna pljačka, često nemjerljivih vrijednosti. Ovdje mislim na štete nanesene na kulturnom planu, bilo uništenjem izuzetnih kulturnih vrijednosti ili odnošenjem: dokumenata, knjiga, umjetnina, raznih rariteta i slično, štete nanesene industrijskim i trgovačkim preduzećima, bankama, zavodima, odnošenjem robe sa lagera i drugog, bile su velike, i to nije bilo jednostavno utvrditi ni količinski, ni vrijednosno, jer niko sa strane nije smio pristupiti tim njihovim »operacijama«.

Naročito je potrebno naglasiti da su pod svoje »okrilje« stavili svu industriju i radionice koje su radile za vojne svrhe i bile od interesa za njihove ratne potencijale. Uz sve ovo, vršili su i pljačku lične imovine onih koje su odvodili u koncentracione logore i građana koje su izbacivali iz stanova prilikom smještaja svojih osvajačkih trupa. Sigurno je da elaborati Komisije za ispitivanje ratnih zločina Bosne i Hercegovine pružaju mnogo više činjeničnih podataka, koji nisu predmet detaljnijeg razmatranja u okviru ovog napisa.

Pred očima građana Sarajeva se odvija velika drama koju najveći dio stanovništva teško, zapanjeno i nemoćno doživljava. Bez obzira što građani ni u dojučerašnjoj Jugoslaviji nisu imali političke slobode i demokratska prava, sam akt okupacije osjećali su i doživljavali kao strašno zlo. Teška osjećanja obuzmu čovjeka kada vidi da u njegovoj vlastitoj zemlji gospodari tuđinska vlast, beskrupulozna čizma koja nikog i nizašto ne pita, postupajući jedino po zakonu sile i oružja. Mnogi građani su bili izgubljeni i zahvaćeni strahom šta će se sutra dogoditi. Nisu znali šta, u tim okolnostima, da rade. Komunisti su činili sve što su mogli u tim teškim danima, šireći optimistička osjećanja i vjeru da takvo stanje neće vječno trajati, te da će doći dani kada će narod, svojom borbom, doživjeti slobodu i trijumf. Radi otvaranja takvih perspektiva i odvažnog ponašanja, komunisti su sticali još veći ugled i povjerenje u narodu.

Pojavile su se i druge poteškoće koje obično donose rat i okupacija. Odjednom je nestalo namirnica i drugih životnih potrepština. Javlja se crna berza, taj sramni posao, koga se latio ološ grada. U gra-

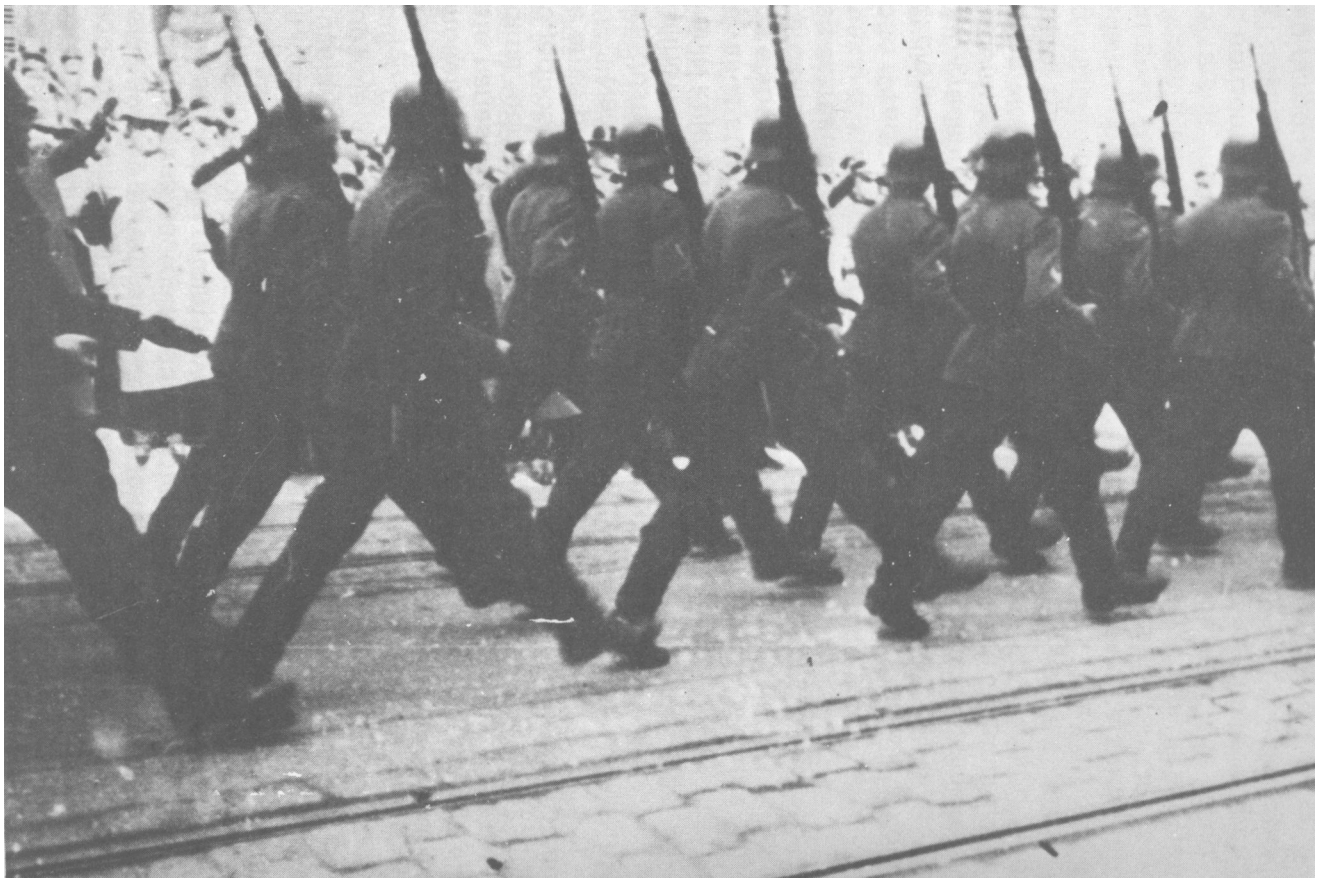

Njemački osvajači u Sarajevu.

du, u kome je zaveden vojno-policijski sat, onemogućeno je kretanje, a njemačka vojska je zaposjela sve ulice i trgove. Mnoge zgrade je ispraznila za svoje potrebe, a to je vršila po nekom već ranije utvrđenom planu. Za taj posao imala je posebne jedinice, one su na objektima ispisivale brojeve koji su značili obilježje jedinice koja treba da zaposjedne određenu zgradu.

U odnosu na stanovništvo, Nijemci su ispoljavali poseban kurs prema Jevrejima i Srbima. Odmah su stavili pod kontrolu sve značajnije ustanove i društva koja su prononsirana kao srpska ili jevrejska. Svi znaci govorili su o tome da se prema ovom dijelu stanovništva sprema genocid, koji je proizilazio iz poznate nacističke ideologije i rasističke teorije.

Po već utvrđenoj praksi, koju je nacistička vlast primjenjivala i u drugim okupiranim zemljama Evrope, okupatori su se oslonili na profašističko-kvislinške organizacije, koje su pod njihovom kontrolom otpočele vršiti zločinački teror i nasilja. Bosna i Hercegovina, kao cjelina, priključena je novoformiranoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na čelu sa Antom Pavelićem, vođom najreakcionarnijeg dijela hrvatske buržoazije - ustaškog pokreta koji je u bivšoj Jugoslaviji djelovao ilegalno, a bio podržavan naročito od Musolinijeve Italije i Hortijeve Mađarske. U ovim zemljama je ustaška teroristička organizacija imala svoje vojne logore, gdje se vježbala i pripremala da u datom momentu, zajedno sa fašističkim trupama, upadne u Jugoslaviju.

Kada je Hitler krenuo u napad na Jugoslaviju, morao je brzo da se odluči kako da postupi u pogledu stvaranja okupacione vlasti u Jugoslaviji. Mada je ranije uvjeravao Musolinija da će Jugoslavija biti u talijanskoj sferi uticaja, Hitler je, u ovom momentu, odlučio da postupi po svom nahođenju. Smatrajući da je odlučujuća snaga sila Osovine vojska nacističke Njemačke, sam je riješio da na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine stvori vještačku tvorevinu, tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku. Pri tome je računao i na odavno pripremanu separatističku ustašku organizaciju, koja je uspjela u redove Mačekove HSS infiltrirati svoj uticaj. Ustaše su obezbijedile u krilu HSS jak oslonac i u poluvojničkim organizacijama Građanske i Seljačke zaštite (Mačekova straža). U tom pogledu, dobio je veliku podršku reakcionarnog katoličkog klera i frankovačke organizacije.

Odluku da se osloni na ustašku organizaciju Hitler je donio,' pošto je prethodno tajno pregovarao, preko svojih predstavnika, sa Mačekom, na koga se, na kraju, nije mogao osloniti zbog njegovog kolebljivog držanja prema zahtjevima predstavnika Trećeg Rajha. U stvari, Maček je špekulisao i insistirao na formiranju hrvatske države u kojoj bi on imao odlučujuću riječ.

Već 10. aprila Nijemci su dali saglasnost Slavku Kvaterniku da preuzme i proglasi uspostavljanje NDH kao opunomoćenik poglavnika Ante Pavelića. Maček je na sve ovo dao i vlastitu privolu, pošto je 7. aprila napustio vladu Simovića, 8. aprila u Zagrebu je uputio preko radija poruku hrvatskom narodu, pozivajući ga na red i disciplinu, tj. da ne pruža otpor nadirućim njemačkim trupama, a 10. aprila u novoj izjavi poziva sav hrvatski narod da se pokori novoj ustaškoj vlasti i da s njom iskreno sarađuje.

U duhu koncepcije ustaškog pokreta, koja je mnogo ranije proklamovana, Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, pa se, prema tome, uključuje u novostvorenu državu NDH. Prema toj koncepciji, i muslimanski narod u Bosni i Hercegovini je hrvatski narod islamske vjeroispovijesti. Sljedstveno tome, najveći dio stanovništva u Bosni i Hercegovini je hrvatske nacionalnosti. U tom smislu su reakcionarni, frankovački i proustaški orijentisani dijelovi hrvatske i muslimanske buržoazije u Bosni i Hercegovini zasnivali svoju političku platformu. Zato Kvaternik odmah radi na tome da u Bosni i Hercegovini sprovede režim i ustašku političku vlast kao i na teritoriji Hrvatske. U svemu tome sada dobiva blagoslov od nacističke Njemačke, koja mu, snagom svoje oružane sile, to omogućuje. U proglasu vojskovođe Slavka Kvaternika, upućenog 26. aprila 1941. godine Hrvatima i Hrvaticama, pored ostalog, naročito se naglašava da se uskrsnuće hrvatske države ima zahvaliti velikom vođi njemačkog Rajha i njegovoj pobjedonosnoj vojsci.[15])

S ciljem konstituisanja ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini, već 23. i 24. aprila stižu u Sarajevo poglavnikov opunomoćenik Kvaternik i ličnosti koje su određene i već imenovane na visoke funkcije u administraciji NDH u Bosni i Hercegovini. Tada su stigli Petar Petković, izaslanik vlade NDH za resor javnog reda i sigurnosti, Zvonko Kovačević, povjerenik za javni red i sigurnost i zapovjednik grada Sarajeva, i Petar Blašković, pukovnik i zapovjednik bosanskog divizijskog područja.[16])

Istovremeno za ustaške povjerenike u Bosni i Hercegovini imenovani su katolički sveštenik don Božidar Bralo, profesor Hakija Hadžić i Jure Francetić, svi poznati kao istaknute ustaše. Treba napomenuti da je još 16. aprila, u prvom svom aktu koji je poglavnik donio o formiranju ustaške vlade, za njenog potpredsjednika imenovan doktor Osman Kulenović.

[15]) U proglasu piše: »Velika je Hrvatska uskrsnula, zahvaljujući poglavniku dr Anti Paveliću i ustaškoj borbi, te silama Osovine, a napose prijateljstvu velikog vođe njemačkog Rajha Adolfa Hitlera i njegovoj pobjedonosnoj vojsci. Velikom vođi Rajha Adolfu Hitleru i velikom njemačkom narodu mi ćemo zato ostati do vijeka duboko zahvalni«. - Sl. list Povjereništva BiH Nezavisne Države Hrvatske, broj 1, godina 1, 26. travnja 1941. godine.

[16]) Mladen Colić: Tzv. NDH, Delta-pres, Beograd 1973, strana 105.

Pošto ustaški pokret u Sarajevu nije imao brojnu organizaciju zakletih ustaša, koja bi bila sposobna da sprovede u djelo zamisli ustaške vlade, Kvaternik i drugi ustaški funkcioneri su se oslonili na manji broj onih, odranije fašistički orijentisanih krugova, koji su djelovali u pojedinim hrvatskim organizacijama u oblasti kulture, sporta i si., na dijelove desno orijentisanih pristalica HSS, koji su bili naklonjeni ustaškom pokretu i na dijelove reakcionarno orijentisanih pristalica JMO, također, naklonjenih ustaškom pokretu, odakle se, u stvari, regrutuju u BiH prvi ustaški funkcioneri iz redova muslimanskog stanovništva. Najveću podršku ustaše su dobile od vrhova katoličke i islamske vjerske zajednice.

Slavko Kvaternik je već 25. aprila posjetio nadbiskupa Šarića, koji se u potpunosti stavlja u službu novoformiranoj ustaškoj državi! On odmah, oduševljen prethodnim proglašenjem NDH, upućuje pozdrave i blagoslov poglavniku Paveliću, sa izrazima duboke odanosti.[17])

Na sličan način svoju podršku ustašama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izražavaju i reakcionarni dijelovi islamske vjerske organizacije, što se jasno vidi već u prvim danima ustaške vlasti, kada reis-ul-uleme Fehim Spaho prisustvuje, 30. aprila, zakletvi ustaške vojske u Sarajevu.[1]*)

Istovremeno sa dolaskom i imenovanjem ustaških funkcionera, u Sarajevo stiže i jedan odred Mačekove straže pod zapovjedništvom potpukovnika Milana Pribanića. Bio je to bataljon tzv. zaštitnih lovaca, koji je odigrao značajnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u Sarajevu i okolici, kao i u rejonima Goražda i Višegrada, pa ih je Kvaternik

") U članku »Nadbiskup Vrhbosanski poglavniku Nezavisne Države Hrvatske«, štampanom u listu Vrhbosna br. 926/41, Sarajevo, 25. aprila 1941. godine, piše: »Gospodine Poglavniče! Iz moje Residencije, u kojoj danas boravi vrhovni zapovjednik naše hrvatske vojske vojskovođa i maršal g. Slavko Kvaternik, čast mi je srdačno vas pozdraviti ispred cijele Nadbiskupije Vrhbosanske i crkvene Pokrajine bosanskohercegovačke.

Pozdravljam Vas gospodine Poglavniče, ispred mukotrpnog hrvatskog naroda Hercegbosne, koji je dugi niz stoljeća čekao svcj« oslobođenje i uskrsnuće, pa smo, eto, sretni i ponosni, da nam je donio slobodu i nezavisnost sin naše grude, naše uže domovine, Herceg-Bosne, Ponosne.

Neka dobri Bog obilno naplati Vaše tolike žrtve i napore, što ste ih s tolikim herojstvom uložili za naš mili Hrvatski Narod! Molimo se Bogu, da Vas još zadugo uzdrži i poživi na sreću i procvat Vjere i Domovine. On Svemogući neka svakim svojim blagoslovom blagoslovi Vaše djelo«.

'•) U knjizi Viktora Novaka »Magnum crimen«, izdatoj u Zagrebu 1948. godine, na strani 556. stoji: »... nadbiskup šarić prisustvovao je 30. 4. na dan pogibije Zrinskog i Frankopana, zajedno sa Reis-ul-ulemom, Fehimom ef. Spahom, župnikom Bralom, poglavnikovim povjerenikom za Bosnu i Hercegovinu, i sarajevskim župnikom dr Čelikom, zakletvi ustaške vojske u Sarajevu koju je obavio pukovnik - zapovjednik Petar Blašković. Zakletvenu molitvu je za katolike izvršio Mato Hailo, vojni svećenik, a za Muslimane imam Hasan ef. švabić. - Vidi i »Sarajevski novi list«, 25. 5. 1941, poruka reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe.

posebnom naredbom pohvalio, odnosno, odao im priznanje.'•) Dakle, Mačekova straža, u punoj mjeri, uklopila se u službu okupatora i njegove kvislinške ustaške vlasti. Kasnije, u junu, ovi zaštitni lovci bili su, poglavnikovom naredbom, razoružani i povučeni iz Sarajeva.

Kada se radi o situiranju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini, pa i u Sarajevu, onda je neophodno podvući da su ustaše u tim danima, pored oslonca na okupatorsku silu, imale povoljnu okolnost u rasulu većine građanskih partija starog režima, kao i u činjenici da su kod jednog dijela pristalica HSS i JMO našli podršku. Ustaše su, takode, našle pogodan oslonac u hrvatskim i muslimanskim društvima, organizovanim na nacionalnoj i konfesionalnoj osnovi. Što se tiče društava srpske i jevrejske nacionalnosti, oni su ih odmah administrativno zabranili i njihovu imovinu oduzeli.

Građanske partije koje su slijedile politiku velikosrpske buržoazije, a pretežno okupljale srpsko stanovništvo, u momentu okupacije su bile u potpunom rasulu. Ovo rasulo bilo je normalna posljedica njihove protivnarodne i kapitulantske dugogodišnje politike. Vodeći krugovi ovih stranaka su napustili zemlju, dok je jedan dio prebjegao u Srbiju, u nadi da će, pod okriljem Nijemaca i kvislinga Nedića, Ljotića, Pećanca i drugih perjanica velikosrpske buržoazije, produžiti svoju izdajničku djelatnost. Treba, međutim, reći - njihovim bjekstvom nisu iščezli svi idejni, politički i drugi negativni faktori, kojima su oni dugo vremena razbijali^ bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini. U to smo se brzo osvjedočili kada smo, već u prvim mjesecima oružanog ustanka, u vidu četništva, susreli one iste idejne protivnike i zagovarače starog režima sa kojima se borio napredni i demokratski pokret u monarhističkoj Jugoslaviji.

Hrvatsko stanovništvo u Sarajevu, koje je, inače, bilo malobrojnije u poređenju sa srpskim i muslimanskim življem, nalazilo se u specifičnoj situaciji. Uslijed neriješenog nacionalnog pitanja, a u težnji da ostvare ravnopravnost i samostalnost, Hrvati su bili upućivani na nacionalni centar u Hrvatskoj, kao i na tamošnje buržoaske građanske političke stranke i strujanja. Kako su sve ove stranke, bilo da se radi o HSS ili o krajnje reakcionarnim klerikalnim, frankovačkim ili ustaškim organizacijama, stajale na stanovištu da Bosna i Hercegovina treba da se uključi u samostalnu i otcijepljenu hrvatsku državu, to je njihova pozicija, već u svom korijenu, orijentisala hrvatsko stanovništvo na sepa-

") Kvaternik Mačekovoj zaštiti odaje puno priznanje ovim riječima: »Zaštitnici! Ja sam ponosan na vas kako ste se od osnutka NDH ponijeli, a osobito kako ste se u Bosni iskazali, jer se tim radom pokazuje kako se osniva država«. A o ulozi zaštite pod zapovjedništvom Zvonka Kovačevića u prvim danima NDH, Kvaternik kaže: »Zvonko Kovačević je zbilja najviše doprinio osnutku NDH, jer je kao zapovjednik Mačekove zaštite čitavu zaštitu stavio meni na raspoloženje u svrhu održavanja reda i mira i to sam ja smatrao njegovom ustaškom zaslugom«. - Mladen Colić, tzv. NDH 1941. godine, izdanje Delta-pres, Beograd 1973. godine.

ratizam, tj. na apsolutno odvajanje od zajednice jugoslovenskih naroda. U Bosni i Hercegovini, koja bi bila uključena u izdvojenu hrvatsku državu, to je značilo razbijanje zajedništva i bratstva naroda koji žive vjekovima upućeni jedni na druge.

U Bosni i Hercegovini se hrvatsko stanovništvo najviše okupljalo oko HSS, desno orijentisane. U redovima njenih mjesnih, sreskih i drugih lokalnih zastupnika, najčešće su se nalazili ljudi opterećeni nacionalističkom i klerikalnom orijentacijom. U redovima HSS, kao idejni protagonisti i propagatori bili su i brojni sveštenici, koji su, uz podršku vrhova katoličke crkve, na čelu sa nadbiskupom Saićem, već odavno davali ton takvoj orijentaciji. Ovako sazdana orijentacija HSS bila je, u neku ruku, prethodna priprema za ono što će ustaše od nje učiniti neposredno poslije proglašenja NDH. Odbori HSS u Sarajevu radili su po uputstvima stranačkih vrhova, što je i u momentu okupacije i poslije dobilo svoj izraz u pružanju podrške ustaškoj politici i njihovoj državnoj vlasti. To je i dovelo to toga da su se tako politički orijentisane pristalice HSS, u toku nekoliko mjeseci poslije okupacije, uključivale u ustaški pokret, jer, kako su zvanično izjavljivali, borili su se za taj ideal u redovima HSS.[20])

U hrvatskim masama, uspostavljanjem NDH stvarano je uvjerenje kao da je došlo vrijeme njihovog nacionalnog oslobođenja. Sem dijela hrvatskog stanovništva koje se nalazilo pod uticajem KPJ, medu kojim je bilo najviše radnika i omladine, i jednog dijela lijevo orijentisanih pripadnika HSS, najveći broj stanovnika, u početku, podržavao je stvaranje NDH. Međutim, događaji koji su, zatim, uslijedili, ubrzo su počeli da podstiču diferencijaciju u redovima hrvatskog stanovništva, jer najveći dio Hrvata, kada je vidio kuda vodi ustaški pokret, počeo je ispoljavati najprije rezervu prema njemu, a, zatim, naklonost i podršku politici NOP-a. Procesu preorijentacije hrvatskog stanovništva znatno je doprinio jedan broj komunista i progresivnih intelektualaca hrvatske nacionalnosti, koji su u Sarajevu uživali veliki ugled i bili poznati antifašisti i aktivni saradnici narodnooslobodiiačkog pokreta. Između ovih, pomenuo bih inženjere - Slavišu Vajnera, Julija Stipetića, Emilijana Barišića i Pavla Fukareka; profesore - Antu Babića i Tvrtka Kanaeta; muzičkog pedagoga Cvjetka Rihtmana; advokate Antu Martinovića i Antu Bošnjakovića, te studente - Miljenka i Mladena Cvitkovića, Veru i Krunu Kušec, Vladimira Frkovića Lulu, braću Šehtl, Franković, Džeba, Dombaj i dr.

") Evo šta se kaže u listu »Hrvatski narod«, od 17. i 20. avgusta 1941 godine, povodom stupanja mjesne organizacije HSS-a u Sarajevu u ustaški pokret: »Odbori bivših mjesnih organizacija HSS Sarajevo i Novo Sarajevo izjavljuju da je njima kao i čitavom članstvu bio uvijek jedini cilj borbe slobodna i nezavisna država Hrvatska. Borili smo se za taj ideal u redovima bivše Hrvatske seljačke stranke, čvrsto uvjereni, da se i njezino vodstvo također bori za taj isti ideal

Tumači smo želje čitavog članstva, kad svečano izjavljujemo da radi izgradnje naše drage Nezavisne Države Hrvatske pristupamo u redove Ustaškog oslobodilačkog pokreta«.

Prilikom uspostavljanja vlasti u Sarajevu, ustaše su, pored ostvarenog uticaja u HSS, oslonile se i na društva u kojima su se okupljali građani hrvatske nacionalnosti, te u ta društva unosile duh separatizma, u čemu su, također, imali podršku katoličkog klera. Oni su najprije otpočeli u društvu »Kranjčević« 1937/1938. godine, kada ustaškom pokretu pristupaju njihove prve zaklete pristalice. Tada osnivaju prve tajne organizacije - rojeve i uspostavljaju ustaški centar u Sarajevu, tako da su tada postojala tri ustaška centra u Jugoslaviji (Zagreb, Sarajevo, Osijek). Te prve organizacije u Sarajevu formirale su poznate ustaše Drago Jilek, Srećko Rover, Dragutin Milas, a u Zenici Božidar Kavran. Interesantno je da su već tada, u-samom početku, dobili podršku političkog prvaka HSS doktora Juraja šuteja, nadbiskupa Šarića, Božidara Brale i Ante Alaupovića, svećenika iz Sarajeva.[21]) Jedan broj ustaša se regrutovao iz redova sportskog kluba »SAŠK«, kulturno-prosvjetnih društava »NAPREDAK« i »TREBEVIĆ«, Hrvatskog planinarskog društva i Hrvatske čitaonice u Novom Sarajevu. Međutim, proces triježnjenja od zablude da je uspostavljanjem NDH riješeno hrvatsko nacionalno pitanje idejno je odvojio najveći broj članstva u ovim društvima od ustaškog pokreta.

I u redovima muslimanskog stanovništva, u specifičnim uslovima okupacije, dolazi do određenih previranja i opredjeljenja. JMO, kao politička stranka, okupljala je najveći broj muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini, a u svojoj politici, između dva rata, balansirala je između interesa srpske i hrvatske buržoazije, a sve je to činila da bi obezbijedila uske klasne interese muslimanske buržoazije. Zato je vršila pritisak u izbornoj i političkoj borbi na režimsku politiku kako bi se sa njom računalo kao posebnom snagom u zemlji i kako bi svojim stranačkim vrhovima obezbijedila odgovarajući položaj. U njoj su bili građanski političari koji su već odranije bili opredijeljeni prosrpski ili prohrvatski. Objedinjavao ih je zajednički interes, a u JMO su se okupljali pod okriljem pripadnosti muslimanskoj narodnosti i islamskoj vjeroispovijesti. Na toj osnovi su kroz JMO zasnivali građansku koncepciju o autonomiji Bosne i Hercegovine, težeći da u njoj obezbijede dominaciju muslimanske buržoazije.

Ovakva orijentacija JMO u NDH nije se mogla održati. Pavelić i ustaški pokret orijentisali su se na onaj dio političkih ličnosti, iz redova Muslimana, koje su još odranije bile oprediioijene prohrvatski, a u koje su oni jedino imali pouzdanje. Zato većina muslimanskog stanovništva ispoljava rezervisanost, zbunjenost i dezorijentaciju. Naime, muslimanske mase počinju uviđati da priključenje Bosne i Hercegovine Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne nudi Muslimanima ostvarenje njihovog oslobođenja, autonomiju i nacionalnu ravnopravnost, bez obzira na to što im nova fašistička vlast laska i podilazi.

") Vidi Mladen Colić: Takozvana NDH 1941, Delta-pres, Beograd, 1973, strana 61 - 62.

U vrhovima Islamske vjerske zajednice, slično kao i u katoličkoj crkvi, našao se jedan manji broj visokih vjerskih funkcionera na čelu sa reis-ul-ulemom Fehimom Spahom, kao i političara koji su se opredijelili za ustaški pokret, smatrajući da će, uz podršku okupatora i nove vlasti, sačuvati svoje pozicije i ostvariti privilegovan položaj. Tako oni proklamuju parolu kako su Nijemci došli kao oslobodioci koji će Muslimanima donijeti ekonomsko, političko i kulturno oslobođenje, što će biti zagarantovano »novim poretkom«. U prvim mjesecima okupacije, oni organizuju skupove sa kojih šalju pozdrave poglavniku, izražavajući zahvalnost i odanost u ime Muslimana Bosne i Hercegovine, u čemu se naročito ističu Muhamed Handžić, predsjednik Udruženja muslimanskog sveštenstva, Muhamed Alićerimović, predsjednik Ulema Medžlisa, Ademaga Mešić i dr Džafer Kulenović, kao i drugi kojima su već bili povjereni politički položaji u ustaškoj državi.[22])

Neki vodeći pripadnici JMO, koji odmah nisu prihvatili ustaški pokret, u procesu daljih događaja, u većem broju su se povukli iz političke aktivnosti, a samo jedan manji dio davao je podršku Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. I u muslimanskim društvima u Sarajevu se odvijao isti proces kao i u JMO, jer je i u njima ova stranka imala uglavnom najveći uticaj. »Gajret«, koji je bio prosrpski orijentisan, odmah je zabranjen, a »Uzdanica«, već odranije prohrvatski orijentisana, regrutuje iz svoje sredine određeni broj pristalica ustaškog pokreta. Ostala muslimanska društva karitativnog, vjerskog i sportskog karaktera - »Trezvenost«, »El Hidaje«, »Derzelez«, »Merhamet«, »Hurijet« i »Bratstvo« - najčešće su pod uticajem reakcionarnog sveštenstva ili čaršije. Neka od navedenih društava, kakvo je »El Hidaje« (organizacija Umije - muslimanskog sveštenstva), bila su u toku rata stjecište ispoljavanja političkog, vjerskog i društvenog raspoloženja u životu vrhova muslimanskog sveštenstva i vjerske organizacije u Bosni i Hercegovini. Kroz rad »El Hidaje« cirkulirao je veliki broj okružnica i drugih poruka koje su po svom sadržaju bile izrazito politički obojene.

Dio muslimanskog stanovništva, koji je bio nošen iskrenim patriotskim težnjama, sve više se veže za naš pokret, jer u njemu jedino nalazi prava rješenja za sva pitanja i probleme s kojima se susretao muslimanski narod. Ovdje ćemo istaći one koji su to zaslužili svojim radom - dr Zaim Šarac, profesor Husein Brkić, Sulejman Filipović, Hasan Ljubunčić, Hamdija Nikšić, porodica Karahasanović i drugi. Oni će kasnije, u okviru NOP-a, imati odgovorne funkcije. Na pozitivan proces opredjeljenja muslimanskog stanovništva za narodnooslobodilački pokret najviše su doprinijeli, svojim zalaganjem i aktivnošću, komunisti i antifašisti Muslimani, između kojih ću pomenuti Hasana Brkića, Derviša Numića, Adila Grebu, Fuada Midžića, Agana Bostandžića, Jusufa

") Vidi Sarajevski novi list, broj 20, od 4. srpnja 1941. i list »Hrvatski narod«, od 9. i 14. kolovoza 1941. godine.

Sabljakovića, Ismeta Milavića, Zehru Muidović, Muhameda Džudžu, kao i mnogi drugi, naročito radnici i omladina, koji će u NOR-u dobiti velika priznanja i odgovorne vojne i političke funkcije.

U cjelini posmatrano, reakcionarni buržoaski političari, kao i ustaški pokret, nisu medu Muslimanima mogli, u toku okupacije, ostvariti široki politički uticaj, jer svijest o nužnosti zajedničkog življenja sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini bila je stalno prisutna, a proizilazila je iz istorijskog iskustva o tome da šovinističke i nacionalističke krajnosti dovode do bratoubilačkih pokolja i međusobnih istrebljenja. Istovremeno, kao snažan faktor, prisutan je jak uticaj revolucionarnog pokreta, naročito u gradovima, koji je KPJ u predratnim godinama u borbi protiv fašizma postigla i u redovima muslimanskog naroda. Gotovo u svim muslimanskim društvima bio je, naročito među omladinom, osjetan uticaj naprednog pokreta, što se odražavalo na svijest velikog broja Muslimana u toku cijelog rata. I kao treći značajan faktor, koji je uticao na svijest Muslimana da se mora napustiti svako vezivanje za politiku ustaškog pokreta, bili su zločini ustaša nad srpskim življem. Ovi zločini su dali povoda četnicima da vrše masovne pokolje nad muslimanskim življem, što je dovelo do bjesomučnog ubijanja nedužnog stanovništva, a sve za račun i u službi okupatora. Četnička parola - da su svi Muslimani ustaše - raspirivala je šovinističke strasti i dolijevala ulje na razbuktali plamen bratoubilačke borbe. Sve je to doprinijelo da se razbije iluzija o svemu onome što su u svojoj propagandi nudili ustaški pokret i okupator.

U situiranju svoje državne i političke vlasti, ustaše su se oslonile i na društveni ološ, koji je, ponesen mogućnošću otvorene pljačke, korupcije, crne berze i drugim prljavim motivima, uzeo vidnog učešća u raspirivanju šovinizma, nasilju i zastrašivanju građana.

Među onima na koje se oslanjala okupatorska i ustaška vlast bili su i Folksdojčeri i kulturbundovci. Tu su najčešće bili i povampireni ostaci »K und K« austrougarske administracije u Bosni i Hercegovini. Oni su ponovo požurili da se olako obogate i domognu raznih položaja u novonastaloj nazovi državi. Organizuju se u svojevrsne poluvojne formacije sa kukastim krstom na rukavu. Paradirali su kroz grad pjevajući nacističke marševe, te time manifestovali svoje oduševljenje Hitlerovom pobjedom. Odmah su stavljeni u privilegovan položaj. Da bi im zagarantovao takav položaj, Pavelić već 21. juna 1941. godine donosi »Zakonsku odredbu o privremenom pravnom položaju njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.")

") U članu 1. Zakonske odredbe stoji: »... njemačka narodna skupina tvori naročiti sastavni dio Nezavisne Države Hrvatske Za svoj rad u okviru općih zakonskih propisa uživa ona neograničeno pravo djelatnosti na području političkom, kulturnom gospodarskom i upravno-društvenom...« - Vidi Sl. list Povjereništva za BiH NDH, broj 18. od 25. lipnja 1941.

Poslije imenovanja ustaških povjerenika za Bosnu i Hercegovinu, ustaše ubrzano rade na uspostavljanju lokalnih organa državne vlasti i svojih političkih organizacija. Pri tome ispoljavaju očitu tendenciju da zakletim ustašama obezbijede direktni uticaj i kontrolu nad svim organima i u svim sferama djelatnosti nove države.

Već 28. aprila je organizovana ispostava Ustaškog stožera za Bosnu i Hercegovinu, a 19. maja, po nalogu Glavnog ustaškog stana u Zagrebu, i Ustaški logor za grad Sarajevo. Istovremeno otpočelo se sa formiranjem ustaških tabora po opštinama širom Bosne i Hercegovine. Ustaška vlast na teritoriji Bosne i Hercegovine postupno se širila i organizovala, da bi koncem juna pristupila administrativnoj podjeli po tzv. županama, pa je tako 1. jula 1941. godine formirana Velika župa Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu, u koju su uključeni bivši srezovi - Sarajevo, Foča, Čajniče, Rogatica, Višegrad, Srebrenica i Vlasenica. Za velikog župana Vrhbosne imenovan je ranije, 5. juna 1941. godine, odredbom poglavnika, ustaša Derviš Omerović, odvjetnik iz Žepča.[24])

Interesantan je podatak o tome da već 17. maja 1941. godine Glavni ustaški stan iz Zagreba imenuje za logornika kotara Sarajevo Dragu Jileka, zamjenika ustaškog povjerenika za BiH, prvog organizatora ustaškog pokreta u Sarajevu. On je dobio zadatak da podnese izvještaj o stanju ustaškog pokreta u kotaru Sarajevo i da predloži imenovanje tabornika u pojedinim opštinama.").Izvjesno vrijeme iza toga, imenovani su za stožerne pobočnike ustaškog stožera za Veliku županu Vrhbosna ustaše: Drago Gregorić, Andrija Juratović, Mahmut Traljić, Stjepan Sabo i Slavko Štimac. Za ustaškog logornika u Sarajevu je imenovan Bećir Lokmić, a za njegove pomoćnike Mirko Hemen i Marko Depolo.[2'])

Uspostavom osnovnih organa ustaške državne i političke vlasti pod zaštitom i okriljem okupatora, počinje režim terora i zločina prema narodu, kakve Sarajevo u svojoj prošlosti nije zabilježilo. Ustaški povjerenik za BiH Francetić je svoj štab smjestio na Alifakovcu, u zgradi bivšeg jevrejskog posjednika Saloma. Ustaše su imale žute italijanske uniforme, u kojima su došle iz Italije.

Francetićeve grupe ustaša podredile su pod svoju direktnu upravu i rad policije, u kojoj zadržavaju jedan manji broj agenata i policajaca iz policijske direkcije u Sarajevu, a u najvećem broju dovode svoje ustaške pripadnike. Na čelo političkog odsjeka policije postav-

") Vidi SI list Povjereništva za BiH NDH, broj 17, strana 3, od 21 lipnja 1941. (Poglavnikove odredbe).

") Vidi Si. list Povjereništva za BiH NDH, broj 9, strana 2, napis »Imenovanje logornika kotara Sarajevo«, od 24 svibnja 1941 godine

") Vidi napis »Imenovanje ustaških dužnosnika«, SI. list Povjereništva za BiH NDH, broj 21, od 5. srpnja 1941.

Ijen je bivši agent, specijalista za progon komunista, Cividini, a uz njega još nekoliko takvih, koji su se ubrzo pročuli po svojim metodama mučenja i zlostavljanja.

Ustaše su isto tako bili glavni akteri u podređivanju svih organa državne administracije i svih institucija koje su ostavili iz starog režima ili onih koje su sami osnovali. Tako su i postavljanje službenika, u svim institucijama NDH, stavili pod svoju kontrolu i propisom odredili da bez saglasnosti ustaških političkih tijela niko ne može biti postavljen u službu.[27])

Osjećajući se nesigurnim, radi zastrašivanja i rigoroznog progona brojnih građana koji se nisu mirili sa fašističkim režimom, ustaše već 17. maja donose »Zakonsku odredbu o prijekim sudovima«. Prema ovoj odredbi, prijeki sud izriče samo jednu kaznu, i to kaznu smrću strijeljanjem. Protiv osude nije dopušten nikakav pravni lijek. Kazna smrti ima se izvršiti nakon tri sata od proglašenja osude.[28]) Od trojice sudija, obavezno je jedan morao biti ustaški funkcioner. Prvi predsjednik Prijekog suda u Sarajevu bio je Redžep Hajrović. Odredbe o djelovanju prijekih sudova bile su kasnije, naročito u periodu kada je otpočeo oružani ustanak, dopunjavane, ali uvijek s ciljem pooštravanja mjera i proširivanja broja i vrste djela koja potpadaju pod odredbe ovog suda. Ovaj sud, obično je u jutarnjim časovima izricao presude, koje su istog dana u popodnevnim satima bile izvršavane. Stratište je bilo na Vracama, gdje su položili svoje živote mnogi sarajevski patrioti, pošteni građani i borci za slobodu.

Za punije razumijevanje okupacionog sistema, podjele vlasti između okupatora i kvislinške NDH, kao i svega što se dalje događalo, potrebno je osvijetliti i njihove međusobne odnose. Kao što sam naveo, interesi njemačkih i italijanskih okupatora u Jugoslaviji nisu se podudarali. Prilikom proglašenja NDH, 10. aprila 1941. godine, nisu bile zvanično određene granice ove vještački stvorene države. Neposredno iza toga, Hitler i Musolini su, u svojim svečanim izjavama Paveliću, priznali egzistenciju NDH. Pavelić je u okvire NDH odmah uključio i teritoriju Bosne i Hercegovine. Međutim, zvanično određivanje granica NDH regulisano je »Hrvatsko-njemačkim državnim ugovorom o određivanju zajedničke granice«, potpisanim 13. maja 1941. godine u Zagrebu. Poslije ovoga ugovora, Musolini nastoji da obezbijedi interese Italije u Dalmaciji, Crnoj Gori i drugim teritorijama, o čemu se ranije dogovorio sa Pavelićem, dok se ovaj nalazio u Italiji kao šef ustaške emigracije, i sa Hitlerom, u vrijeme samog napada na Jugoslaviju. Treba napomenuti da se Pavelić sporazumio sa Musolinijem, u vrijeme kada je pošao iz Rima za Zagreb, odmah po proglašenju NDH, da će u

") Vidi Sl. list Povjereništva za BiH NDH, broj 16, strana 3, od 18. lipnja 1941

'") Vidi Poglavnikovu Zakonsku odredbu o prijekim sudovima, Sl. list Povjereništva za BiH NDH, broj 9, od 24. svibnja 1941.

novoproklamovanoj državi, između ostalog, obezbijediti i personalnu uniju u okviru italijanske kraljevske krune. Zato je na Musolinijevo insistiranje već 18. maja u Rimu došlo do potpisivanja Rimskih ugovora, kojim se regulišu granice između Italije i NDH, zatim cio niz ugovora o pravima Italije na teritoriji NDH, kao i o demilitarizovanoj zoni, prema kojima se znatni dijelovi Bosne I Hercegovine uključuju u italijansku okupacionu zonu. Zaključnim zapisnikom Rimskih ugovora, na ponudu Pavelića, prihvaćeno je imenovanje italijanskog princa - vojvode od Spoleta za kralja Hrvatske.

Stvaranjem italijanske okupacione zone, kako u Bosni i Hercegovini tako i u sarajevskoj oblasti, nastaju specifične okolnosti. One se sastoje u tome što su cijela Hercegovina i dijelovi Bosne uključeni u tu okupacionu zonu, tako da su se, pored ostalih mjesta, u granicama ove zone našli i Kalinovik, Foča, Goražde, Čajniče, Višegrad i Rudo, mjesta koja su se nalazila u sarajevskoj oblasti. Praktično je to značilo da su u italijanskoj okupacionoj zoni stacionirane talijanske trupe, a njemačke u ostalim dijelovima BiH. I u njemačkoj i u talijanskoj okupacionoj zoni, formalno-pravno je postojala državna administracija NDH. Razumije se, gospodareča vlast bila je u rukama oba okupatora. U praksi, zavisno od vojno-političkog trenutka, naročito od početka oružanog ustanka naroda Jugoslavije, mijenjao se uticaj vlasti pojedinog okupatora, što je najčešće dovodilo njemačku oružanu silu u dominantan položaj.

Vijest o proglašenju vojvode'od Spoleta za kralja Hrvatske bila je pompezno objavljena u zvaničnoj štampi NDH.[2"]) U narodu je ovo naimenovanje primljeno sa podsmijehom i ironijom. Komentari patriotskog stanovništva kretali su se u pravcu ocjena da okupatori tretiraju Jugoslaviju kao najzaostalije kolonijalno područje u kome mogu montirati raznovrsne kombinacije vlasti. I ovaj momenat doprinio je sagledavanju stvarnog položaja naroda Bosne i Hercegovine pod okupacijom. Do krunisanja signiranog kralja praktično nikada nije ni došlo, jer narodnooslobodilačka borba je poremetila ove planove okupatora i njegovih ustaških kvislinga.

Na Sarajevo i njegovu okolinu podjela na okupacione zone se odražavala, na određen način, sve do kapitulacije Italije, naročito na kretanje stanovništva pod uslovima dviju administracija. Građani su imali velike poteškoće kada su putovali iz jedne zone u drugu, a bili su prinuđeni da putuju radi snabdijevanja namirnicama kojih u gradu nije bilo. Kontrola dviju okupacionih vojnih sila i njihovi postupci ugrožavali su građane i redovno ih dovodili u ozbiljne opasne situacije. To se još više odražavalo na kretanja progonjenog stanovništva od četnika i ustaša, kada su okupatori, na različite načine, protežirali jedne ili druge

**) Vidi Sarajevski novi list, broj 8, od 20. svibnja 1941 godine

izdajnike s ciljem međusobnog zavadanja naroda, odnosno da bi spriječili njihovo jedinstvo u borbi za oslobođenje.

Nasilja, progoni i genocid nad Srbima i Jevrejima

Budući da ustaše u Bosni i Hercegovini nisu imali, niti su mogli imati, veći uticaj u masama, oni su svoju vlast zasnivali na teroru i nasilju, na sili oružja i raznim drugim oblicima zločina nad narodom. Rukovođeni fašističko-nacističkom ideologijom, oni su terorizam i besprimjerne zločine za postizanje svojih ciljeva prihvatili od svojih okupatorskih gospodara kao jedine metode koje im osiguravaju punu vlast. Rasna teorija i šovinistička mržnja prema srpskom i jevrejskom stanovništvu bila je njihova ideja vodilja i podloga za genocid koji su preduzeli. Razumije se, iza toga je stajalo koristoljublje - domoći se imovine ovih građana. Smatrajući da NDH treba da bude čisto hrvatska zemlja, oni su stvorili pakleni plan za fizičku likvidaciju Srba i Jevreja u Bosni i Hercegovini. Zato su odmah preduzeli hapšenja, progone i ubijanja najširih razmjera. Istovremeno donose razne propise o ograničavanju sloboda i prava građana: slobode kretanja, prava na rad, uvode obaveznu evidenciju i prijavljivanje policijskim vlastima. Zatim, zabranjuju postojanje i rad društava srpske i jevrejske nacionalnosti, plijene njihovu imovinu, uništavaju njihove kulturne tekovine, zabranjuju upotrebu ćirilice, te donose i čitav niz drugih mjera kojima se ovi građani praktično stavljaju van zakona.

Masovno otpuštanje sa posla Srba, Jevreja i poznatih aktivista iz redova revolucionarnog radničkog pokreta, dovelo je do toga da veći broj radnika i službenika bude životno ugrožen, bez ikakvih izgleda za zaposlenje i obezbjeđenje najnužnijih potreba za goli život njih i njihovih porodica. Ove mjere su sprovođene paralelno sa uspostavljanjem tzv. povjerenika NDH u pojedinim radnjama i preduzećima. Organizovan je »Ured za podržavljeni imetak«, iza kojeg se, u stvari, krila najobičnija pljačka. Otpušteni cu sa posla ljudi raznih struka, odnosno bez obzira na njihovo zanimanje. Jedino su zadržavani ljekari, ali i ovi pod posebnim uslovima i posebnim režimom. Ustaše su nekoliko zgrada u Sarajevu pretvorili u zatvore, u koje su za kratko vrijeme doveli više hiljada ljudi. Najveći su bili vojni logor u velikoj kasarni u Vojvode Putnika ulici, zgrada sudskog zatvora u Pravosudnoj palati, »Beledija« kod Vijećnice, zgrada Pravoslavne bogoslovije i dr. Nešto kasnije, kada su ovi zatvori postali pretijesni, otpočeli su odvoditi hiljade ljudi u logore koje je NDH otvarala na sve strane i iz kojih se malo ko vratio. Istovremeno, strijeljan je jedan broj građana na Vracama, u blizini stare austrijske tvrđave, da bi ovo mjesto i docnije bilo poznato stratište za likvidaciju rodoljuba i pripadnika revolucionarnog oslobodilačkog pokreta grada Sarajeva.

Zatvor »Hasan-kula - Beledija« kod Vijećnice.

Ustaše su, u bezumnom progonjenju, odvodili nevine ljude i niko nije bio siguran za svoj život i opstanak, jer nije bilo nikakvih kriterija. Pojedinci su hvatani po volji i osvetničkom ličnom nahođenju gonitelja. Dovoljna je bila i najmanja denuncija, pa da neko bude uhapšen ili da izgubi glavu. Za nekim našim drugovima, poznatim aktivistima Partije, posebno su tragali da ih pronađu i uhapse, pa su poveli naročitu hajku i raspisali potjernice, kao za Miljenkom Cvitkovićem, Pavlom Goraninom, Slobodanom Principom i Ratom Dugonjićem.

Zbog svakodnevnih progona, mnogi građani bili su prisiljeni da traže spasa u bjekstvu. Tako su neki građani srpske nacionalnosti pobjegli u Srbiju, smatrajući da će u tamošnjim prilikama lakše sačuvati život. Među ovima, bio je i znatan broj naših simpatizera i demokratski orijentisanih građana i omladine, koji su kasnije, kada je otpočeo oružani ustanak u okolini Sarajeva, iz Srbije, preko Užica i istočne Bosne, došli u partizanske odrede, da bi se borili protiv fašizma i okupacije. Drugi, pak, koji su se, našli u oslobođenom Užicu, priključili su se partizanskim jedinicama u Srbiji.

Bjekstvo iz Sarajeva je uspijevalo samo jednom manjem broju građana, a najveći broj na to nije mogao ni pomišljati. Gotovo u svim krajevima Bosne i Hercegovine, ustaše i njihovi organi, kako u selima tako i u gradovima, hapse ili u najobičnijim hajkama hvataju ljude i odvode ih na masovno strijeljanje i bacaju u jame. Vladala je apsolutna samovolja. U najvećem broju stradali su nedužni građani, seljaci, radnici ili intelektualci, koji su dolazili pod ustaški nož samo zato što su bili pripadnici srpske nacionalnosti. To ne znači da među ubijenim nije bilo i prononsiranih srpskih nacionalista ili kompromitovanih policijskih ili drugih državnih službenika bivše Jugoslavije. Bilo je slučajeva da su strijeljani pravoslavni sveštenici, što je ovom teroru davalo i karakter progona svega što je pravoslavno. Vršen je otvoren pritisak za prelazak na katoličku vjeru, u čemu je uzeo učešća i jedan dio katoličkog klera. Zato je tu i tamo bilo slučajeva da su poneki pojedinci, zaplašeni i malodušni, primili katoličanstvo, ali to nije poprimilo masovan karakter.

Radi masovnog progona srpskog stanovništva, Slavko Kvaternik propisuje 7. juna 1941. godine naredbu o dužnosti prijave Srbijanaca, kojom se obavezuju svi Srbijanci na teritoriji NDH da u roku od 10 dana prijave svoje boravište. To se odnosi na sve koji su se doselili na područje NDH poslije 1. januara 1900. godine, kao i na njihove potomke ma kojeg zvanja bili, dakle, i na seljake.") Drugim riječima, to je plan da se u roku od deset dana na hiljade srpskih porodica pohvata i podvrgne ordinarnom genocidu.

") Vidi Službeni list Povjereništva za BiH NDH, br 14, strana 7, od 11. lipnja 1941.

U strahu od pobune progonjenog stanovništva, otpočeli su i sa hapšenjem nedužnih seljaka kao talaca nad kojima će se primijeniti represalije u slučaju pojave oružanog otpora ili diverzija. Tako su 25. i 26. juna uhapsili kao taoce preko dvije stotine Srba sa područja Olova, Vareša, Breze, Visokog, Ilijaša, Semizovca, Alipašinog Mosta, Pazarića, Kalinovika i Pala, od kojih najveći broj nije ostao u životu.

Ovakve terorističke mjere predstavljale su podlogu za raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje. Ustaški teror protezao se kroz cijeli rat, a kada su četnici, u jesen 1941. godine, nastupili protiv hrvatskog i muslimanskog stanovništva istom zločinačkom mjerom, šovinizam i pokolji ovih okupatorskih skutonoša postali su glavna idejna poteškoća u političkoj borbi za bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Ovakvi zločinački postupci ustaša u nekim krajevima su dovodili do masovnog sklanjanja srpskog stanovništva u zbjegove, po šumama. U Hercegovini, naročito u okolini Nevesinja i Gacka, srpsko stanovništvo u junskim danima, radi očuvanja golih života i sprečavanja paljenja sela, stupa u oružanu borbu protiv ustaškog nasilja. Ovaj otpor hercegovačkih seljaka pozitivno je primilo patriotsko stanovništvo Sarajeva, a ove događaje sam naveo već i stoga što su i oni doprinijeli narastanju atmosfere otpora i saznanja da je potrebno činiti sve kako bi se intenzivirale pripreme za oružani ustanak, odnosno da je oružana borba jedina mogućnost za uspješnu odbranu zemlje.

Jevreji koji su bili u najtežoj situaciji, podvrgnuti su najsvirepijim progonima. Prvo je zavedeno obavezno obilježavanje žutim trakama ili velikim slovom »Ž«, što su morali nositi na reveru kaputa. U takvoj situaciji, jedan broj Jevreja bježao je prema jugu, u pravcu Mostara i Dalmacije, jer je u tim krajevima, koji su se nalazili u italijanskoj okupacionoj zoni, tretman prema Jevrejima bio nešto blaži. Oni sa više novaca pribavljali su lažne legitimacije i propusnice, kao i vozne karte kako bi se domogli krajeva u kojima su se nadali da će moći sačuvati goli život. Mnogima se i te nade nisu ostvarile, jer su već pri polasku, na željezničkoj stanici ili u vozu, bili uhvaćeni. Nijemci i ustaše, već od početka okupacije, stavili su pod nadzor Jevrejsku opštinu, da bi, na bazi postojećih spiskova jevrejskih građana, mogli vršiti sistematske progone.

Poput svojih nacističkih gospodara u Njemačkoj, ustaše su se pobrinule da ozakone mjere rasne diskriminacije i genocida koje su u praksi već uveliko sprovodile. Oni 4. juna 1941. godine donose »Naredbu o ustrojstvu i djelokrugu rada Rasnog političkog povjerenstva«. Stvara se čitav sistem mjera i ustanova u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, pa se formira Rasno političko povjerenstvo, koje se sastoji iz Rasno-političkog vijeća, Rasno-političkog ureda i drugih pomoćnih ustanova. Istog dana donose i »Naredbu o utvrđivanju rasne

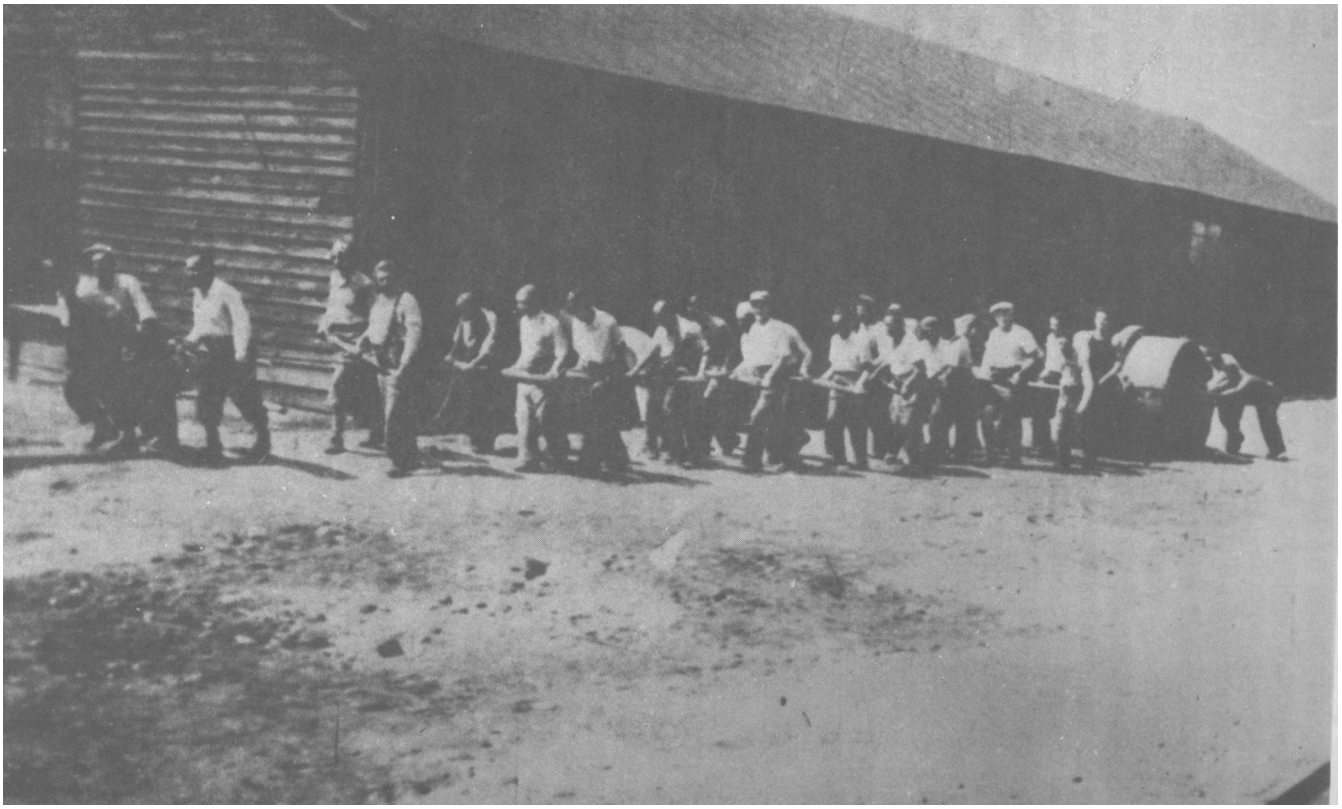

Mučenja sarajevskih Jevreja 1941. godine (u vojnom logoru vuku teški kameni valjak).

pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja«.[31])

Ustaše se nisu zadovoljile samo progonom ljudi nego su svoje nasilje protegle i na likvidaciju brojnih kulturnih, obrazovnih i drugih javnih ustanova, spomenika kulture i drugih tekovina što su ih narodi Bosne i Hercegovine i u Sarajevu, u svojoj prošlosti, stvarali. Medu prvim stavili su pod udar kulturne i vjerske institucije, kao i neke radničke ustanove. Sve je to izražavalo veliko zaprepašćenje građana, iako se već mnogo ranije znalo o fašističkim postupcima u Njemačkoj, Italiji i drugim zemljama koje su već bile pod njihovom dominacijom ili okupacijom.

Pošto su zabranili sva srpska i jevrejska društva i ustanove, zaposjeli su Radnički dom, Radničku biblioteku i Radničku komoru. Biblioteku i konvikt društva »Prosvjeta« pretvorili su u zatvor i sabiralište ljudi koje su hvatali na ulicama za odvođenje na prisilni rad. Sve knjige »Prosvjete« izbacili su na ulicu i tako uništili jednu od najbogatijih biblioteka u Sarajevu.

U sve škole - osnovne i srednje - postavili su svoje povjerenike, sa zadatkom da se otpuste svi napredni nastavnici i da se uvede novi program nastave, temeljen na ustaškoj fašističkoj ideologiji. Od nastavnika su tražili da potpišu pristanak da će biti pokorni novoj vlasti. Uopšte uzevši, škole su podvrgli klerofašističkim i reakcionarnim uticajima, koji su isključivali sve što je bilo demokratsko i, s pedagoškog stanovišta, progresivno i humano. Odmah su otpočeli da truju omladinu šovinizmom i dekadentnom rasnom teorijom.

Svakodnevno su izlazili propisi kojima se zabranjuje korištenje kulturnih tekovina koje su već bile sastavni dio života naroda. Tako se donose propisi o uvođenju i upotrebi neke ustaške varijante jezika, koja se nasilno uvodi u službeno i javno ophođenje. Nije to bila nikakva varijanta hrvatskosrpskog jezika, nego nametanje mnoštva riječi i jezičkih konstrukcija koje nije upotrebljavao nikada nijedan od tri naroda Bosne i Hercegovine. Pojavile su se vještački iskonstruisane riječi, poput njemačkih kovanica, koje su neobično i smiješno djelovale. Pored ostalog, bio je to poseban oblik germanizacije i idolopoklonstva njemačkoj dominaciji.

Nijemci i ustaše su nastojali da, po svaku cijenu, spriječe informisanje građana o tekućim političkim događajima. Uveli su zabranu slušanja stranih radio-stanica. Gotovo svim pripadnicima jevrejske i srpske nacionalnosti oduzeti su radio-aparati, a ostalim građanima pečaćeni su i plombirani aparati, da bi se spriječila mogućnost upotrebe kratkih talasa na kojima su se mogle slušati radio-emisije Moskve i Londona.

[31]) Vidi Službeni list Povjereništva za BiH NDH, br. 14, strana 9 i 10, od 11. lipnja 1941. godine.

Najniži porivi kojima su bili nošeni akteri ustaške vlasti i njihovi izvršioci - gradski ološ, manifestovali su se i u njihovim vandalističkim postupcima rušenja pojedinih objekata i istorijskih spomenika u gradu. Pored opšte pljačke jevrejske imovine, bacili su se i na rušenje jevrejskih hramova.

U isto vrijeme, uništili su spomen-obilježje Gavrilu Principu i »Mladoj Bosni«, na mostu gdje je izvršen atentat na austrijskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda, 1914. godine. Na današnjem Trgu oslobođenja podigli su ubrzo visoki spomenik hitlerizmu, na čijem vrhu je bio veliki njemački orao sa kukastim krstom - tim omrznutim nacističkim amblemom.

U nizu zabrana i novih odredaba, navešću i odluku Gradskog poglavarstva o izmjeni naziva gradskih ulica, trgova i mostova. Prema toj odluci, mnoga tradicionalna imena i nazivi zamjenjuju se novim imenima, uglavnom istaknutih fašista i visokih ustaških funkcionera. Takvi su nazivi: Obala Adolfa Hitlera, Musolinijevo šetalište, te ulice vojskovođe Slavka Kvaternika, profesora Hakije Hadžića, nadbiskupa Štadlera, nadbiskupa Šarića, Božidara Brale, Ademage Mešića,[32]) i dr. Isto tako, posebnom odredbom, izmijenili su i naziv grada Sarajeva, odredivši naziv »Sarajvo«.

Hrvatska i muslimanska društva, osim »Gajreta«, u Sarajevu nisu bila zabranjena. U njima su ustaše nastojale ostvariti svoj puni oslonac i usmjeriti ih u pravcu podrške Nezavisnoj Državi Hrvatskkoj i ustaškoj politici. Zato su na rukovodeća mjesta u tim društvima postavili proustaški orijentisane ličnosti, koje su sprovodile fašističke programe i orijentaciju. Već sredinom maja, Pavelića je posjetila Središnja uprava »Napretka« na čelu sa kanonikom Antom Alaupovićem i izrazila mu zahvalnost za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske.[33]) Mjesec dana kasnije, to su isto učinili predstavnici »Narodne uzdanice« - predsjednik Edhem Mulabdić i član Glavnog odbora profesor Husein Alić.[34])

Borba KPJ za jedinstvo naroda i rad na pripremi oružanog ustanka

Poslije ulaska njemačkih trupa u grad, sarajevska partijska organizacija imala je zadatak da odmah uspostavi sve veze medu član-

") Vidi Službeni list Povjereništva za BiH NDH, br. 12, strana 4, od 4. lipnja 1941. godi-

") Vidi Sarajevski novi list, br. 7, od 18. svibnja 1941. godine

") Vidi Sarajevski novi list, br. 36, od 22. lipnja 1941.

stvom, kako bi što bolje funkcionisala u novonastaloj situaciji. Trebalo je povezati i aktivirati sve drugove, kako one koji su usljed bombardovanja bili napustili grad, tako i one koji su se, uspjevši da izbjegnu zarobljeništvo, u Sarajevo vraćali poslije rasula bivše jugoslovenske vojske. Nova situacija, u uslovima okupacije, objektivno je nametala i nove zadatke i nove metode rada Partije.

Naveo bih nekoliko zadataka na kojima su se komunisti Sarajeva morali neposredno angažovati u toku aprilskog rata i poslije njega. Pored nastojanja da izbavimo što veći broj ljudi iz vojnog logora koje su Nijemci namjeravali transportovati u zarobljeničke logore u Njemačkoj, učinili smo sve što smo mogli da pomognemo komunistima koji su, najčešće iz Beograda, u te dane, prolazili kroz Sarajevo, na putu za svoj kraj - u Hercegovinu, Crnu Goru i druge krajeve, s ciljem da se tamo povežu sa partijskom organizacijom i dobiju uputstva za dalji rad i akciju. Bilo ih je nekoliko desetina, a medu njima bilo je i članova CK KPJ i drugih (Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, Krsto Popivoda). Od ostalih, sjećam se da su prošli Vojo Nikolić, Vladimir Dedijer, Ante Marasović, Gojko Nikoliš i Jurica Ribar. U toku aprilskog rata, u Sarajevo je stigla i grupa drugova iz tuzlanskog Oblasnog komiteta sa kojima je bio i poznati veteran Partije i revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije Mitar Trifunović Učo. Oni su iz Tuzle došli u Sarajevo da bi uspostavili vezu sa Pokrajinskim komitetom i dobili instrukcije za daljnju borbu i rad. Učo, koji je bio prilično iscrpljen, zadržan je u Sarajevu oko mjesec dana radi oporavka i sklanjanja ispred policije. Ostali drugovi, među kojima su bili Pašaga Mandžić, član Pokrajinskog komiteta, i Cvijetin Mijatović, član Oblasnog komiteta, vratili su se sa odgovarajućim instrukcijama ponovo u Tuzlu. Slično je bilo i sa nekim drugim drugovima - iz Travnika Abid Lolić, iz Banjaluke Drago Mažar, Slobodan Kokanović i još neki.

U tim danima, Mjesni komitet KPJ za Sarajevo bio je svakodnevno u neposrednim kontaktima sa pokrajinskim rukovodstvom i mnogi zadaci i akcije obavljani su zajedno ili preduzimani u dogovoru. Ranije formirani ratni komiteti - Pokrajinski i Mjesni - stigli su da održe samo po jedan sastanak, jer su se svi raniji članovi komiteta ubrzo ponovo našli na okupu, pa su ova rukovodstva nastavila rad u ranijem sastavu.

Uslovi rada bili su znatno otežani i u dobroj mjeri izmijenjeni. To se naročito odrazilo na rad u partijskim organizacijama u preduzećima, naročito onim u kojima se radilo za potrebe okupatorske i kvislinške vojske, kao što su Vojnotehnički zavod, preduzeća željezničkog čvora i si. Pošto su sindikati, još u decembru 1940. godine, bili zabranjeni, to su se, u uslovima okupacije, mnogi zadaci vezani za život radnih ljudi morali rješavati na drugi način. U svakom preduzeću ponaosob trebalo je razmotriti kako komunisti treba da se postave u odnosu na produkciju, tim prije što je moralo da se razmišlja o spro-

vođenju bojkota proizvodnje, sabotaža i si. Naveo bih karakterističan slučaj u Vojnotehničkom zavodu. Pred kapitulaciju, uprava Zavoda, koja je bila pod neposrednim rukovodstvom bivše jugoslavenske vojske, otpustila je nekoliko desetina radnika sa posla. Partijska organizacija u Zavodu, u saradnji sa Mjesnim komitetom, pripremila je akciju protesta i eventualnog štrajka, jer je politički bilo nedopustivo da vojno preduzeće, koje proizvodi municiju i opravlja oružje, otpušta radnike u vrijeme kada se svaki čas očekivao napad Nijemaca na našu zemlju. Međutim, završetkom aprilskog rata i kapitulacijom, ova akcija dobiva obrnut karakter.

Rad partijskih ćelija u preduzećima usmjerili smo na organizovanje saobotaža i bojkota proizvodnje. Ovaj partijski zadatak sprovođen je sa dosta uspjeha u gotovo svim preduzećima. Radnici, koji su u najvećoj mjeri bili antifašisti, ozlojeđeni okupatorskim i ustaškim postupcima, veoma često su i samoinicijativno kvarili strojeve, podmetali pijesak u ležajeve na osovinama željezničkih vagona i lokomotiva i izbjegavali valjan rad gdje god je to bilo moguće. Taj otpor radnika i sabotaža u radu bili su veoma značajan vid borbe protiv okupatora.

U stvari, to je bio početni akt borbe radničke klase protiv okupatora, koji će, za par mjeseci, dobiti široke razmjere i postati masovan oblik aktivnog otpora i pasivne rezistencije. Okupator i NDH brzo su osjetili aktivnost Partije i radničke klase, jer su produkcija i drugi poslovi bili ispod svakog njihovog očekivanja. Da bi to spriječili, oni se orijentišu na najstrožije administrativne kaznene mjere. Već 30. aprila 1941. godine, Pavelić donosi zakonsku odredbu o zabrani sabotaže u privrednim preduzećima.")

Partijski rad odvijao se preko brojnih i čestih sastanka u ćelijama i Mjesnom komitetu. Uslovi konspiracije bili su pojačani, pa se moralo raditi sa mnogo više pažnje i opreznosti. Sastanci su bili kratki i uvijek o konkretnim pitanjima i zadacima. Pošto je bilo otežano kretanje ulicama, ne samo radi policijskog časa nego i radi potjera i racija koje su učestale, dato je uputstvo da se članovi Partije sklanjaju u nekompromitovane stanove, da češće mijenjaju mjesto stanovanja i da, u okviru svojih porodica, iznađu prikladne izgovore u slučajevima ako ih fašistička racija bude tražila. Trebalo je mnogo raditi, ali istovremeno i čuvati kadrove.

Pojačan je naš informativni rad. Partijsko članstvo se moralo držati u kursu svake promjene i biti obavještavano o političkoj situaciji u zemlji i u svijetu. Trebalo je znati šta okupatorske sile preduzimaju i dalje namjeravaju. Istovremeno, čitav niz partijskih obavještenja, kao i direktiva, bio je predmet političkog rada, kao i partijske propagande i agitacije, koje su bile od najvećeg značaja, jer je radničkoj klasi i dru-

") Vidi Službeni list Povjereništva za BiH NDH, broj 4, od 7. svibnja 1941. godine.

gim građanima trebalo ulijevati vjeru u mogućnost uspješne borbe protiv okupatora. U tom pogledu, značajnu ulogu je odigrao ilegalni »Bilten« koji je izlazio gotovo svakodnevno i kružio kroz partijsku organizaciju, a bio je dostupan i znatnom broju bližih simpatizera Partije. »Bilten« smo ubacivali i u neke ustanove i preduzeća.

Pošto je ustaški teror neprestano rastao, bili smo svjesni da se moramo angažovati na pružanju pomoći onima koji su bili najneposrednije ugroženi. To su bili, u prvom redu, Jevreji, u Sarajevu ih je bilo preko deset hiljada. U Mjesnom komitetu smo odlučili da u Jevrejsku opštinu uputimo neke naše drugove, među kojima Monija Fincija i Jožefa Albaharija Čuču, kako bismo neposredno uticali na ublažavanje položaja u kome su se našli Jevreji kao cjelina. Preko tih drugova smo dobivali odgovarajuće informacije i preduzimali potrebne mjere. Vezu sa drugovima koji su kao aktiv radili u Jevrejskoj opštini održavao je Vladimir Perić Valter. Pošto je imovina Jevreja najčešće pljačkana, a u jevrejske trgovačke radnje postavljani povjerenici, bilo je od važnosti da se bar nešto od te imovine izvuče u korist pokreta. Najveći broj Jevreja bio je spreman da pruži pomoć koja nije bila mala. Partijska tehnika bila je osposobljena da izrađuje falsifikate ustaških propusnica, pa smo nekim Jevrejima, čiji je život bio ugrožen, davali te propusnice da bi otputovali iz Sarajeva na jug, na teritoriju talijanske okupacione zone.

U junu 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH izdao je proglas povodom strašne tragedije koja je zadesila narode Bosne i Hercegovine i donijela im nacionalno ropstvo, pustoš i glad. U tom proglasu, obraćajući se posebno jevrejskom stanovništvu, stoji sljedeće: »Jevreji, vi najviše osjećate ljudsku bezobzirnost i zločinačku dušu frankovačke gospode. Put boljeg života i za vas jeste zajednička borba sa Srbima, Hrvatima i Muslimanima, koju vodi Komunistička partija Jugoslavije.[36]) Iz ovog proglasa vidljiva je briga Partije i za jevrejsko stanovništvo koje je, u to vrijeme, moglo naći zaštitu i izlaz jedino u redovima klasnog radničkog pokreta i nacionalne solidarnosti, što je KPJ u svakoj prilici isticala i u svojoj političkoj praksi ispoljavala kao bitan sadržaj i sastavni dio svoga programa.

Pomoć žrtvama fašističkog terora odmah je obuhvatila i sve građane srpske nacionalnosti kao i učesnike revolucionarnog pokreta svih nacionalnosti koji su bili pod udarom ustaškog nasilja. Veliki broj porodica bio je ugrožen i bez ikakvog obezbjeđenja za život, a i mnogi članovi tih porodica već su bili uhapšeni ili odvedeni u zarobljeništvo.

Rad brojnih aktivista Partije bio je usmjeren na organizaciju Narodne pomoći. Ovdje treba odmah naglasiti da je ova oblast rada, u to vrijeme, dobila mnogo na značaju za razliku od onog što je pred-

[36]) Vidi Arhiv CK SKBiH, tom III, knjiga 1, strana 9, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1952

RADNI RARODE BOSNE I HERCEGOVINE

Strašna tragetija koja je zadesila naše narode, donjela
im je nacionalno ropstvo, glad i pustoš. Narodi Jugoslavije proži-
vljavaju najteže časove u istoriji. Osovinske okupatorske vlasti
bijesne u svojoj podivljaloj, ubilačkoj plaćkaškoj hajci nad naro-
dima Jugoslavije. Tamnice se pune narodnim borcima, širom cijele Bos-
ne i Hercegovine ubija se na sve strane. Svakodnevno rijeka Vrbas
izbacuje izmrcvarene lješeve. Od nedelje do utorka na Savi kod Broda
izvučeno je preko 30 lješeva-većinom seljaka iz Bosne. Okupatorske
trupe i njihovi agenti frankovci metodama srednjevjekovne reakcije,
oče da unište Srpski narod u našim krajevima. Njemačke okupatorske
trupe sravnile su ćitavo s[illegible] sela, na trgu, objesili 27 seljaka. U Zvečan- gradu kod gajca strelja-
na su 3 Srbina a preko 100 uhapšeno i premlačeno. Bosnom i Hercegov
vinom krstare bande naoruženih krimimalaca i najmračnijih tipova,
koji bez ikakovih odgovornosti ubijaju, pljačkaju i prijete, U ta-
ko teškoj situaciji avet gladi pokrila je opustešenu zemlju, a bije-
da i nestašica sve se više širi. Frankovci su razvili bratoubilačku
kampanju, natjerajući gladni i porobljeni narod da se između sebe p
pokolje.

RADNI NARODE BOSNE I HERCEGOVINE,

kroz 20 god. veliko srpska gospoda pljačkala je tvoju zemlju. Da bi
mogla održati vlast unosila je svađu medju ljude. Raspisivala je
šovinstičku mržnju i krvavo gušila svaku tvoju borbu za slobodom.
Ta ista su gospoda izdala te tvojim vjekovnim neprijateljima. Oni
su vodili računa samo o tome kako će se obogatiti zbog toga su ugnj
tavali 20 god. razne narode Jugoslavije, zbog toga su zanemarili ob
obranu zemlje, zbog toga su zabranili avangardu radničke klase- ko-
munističku partiju-uveli zakon o zaštiti države i punili tamnice na
napovoljnijim sinovima radnog naroda. Zbog tih kapitalističkoh, bog
taških ~~xxx~~ interesa silom se odprla borbi cijelog [illegible] naroda,
koji je u interesu mira i nezavisnosti tražio da se na vrijeme sklo
pi pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR- om.

Danas Bosna i Hercegovina postaje ponovo porobljena pokraji
na, koju pljačka sa još većom bezobzirnošću i terorom hrvatska
frankovačka gospoda. Ta gospoda su se okružila sa najmračnijim tipo
vima i jednom grupicom zavedene omladine, nema masovnu potporu u
Hrvatskom narodu. Tu gospodu dovele su okupatorske vlasti, da bi
preko njih mogli lakše pljaćkati i ubijati. Danas frankovački odredi,
zaštićeni od njemačkih trupa ubijaju, pljačkaju i ponižavaju Srpski
narod, prijeteći da će ga iskorijeniti iz Bosne i Hercegovine. Po-
divljali u svojim mračnim pobudama oni čine pljačkašku hajku nad
Jevrejima, nastojeći i fizički da ih unište.

Radni narode. Osvajačka pizma gazi tvoju nezavisnost i ho-
će da te uništi. S R B I, 20 god. varala su vas gospoda iz Beogra-
da. Podpirivala je u vama šovinističku mržnju prema Hrvatima i musli-
manima da bi mogla da vlada. Stvarala je bratoubilačke pokolje. A
danas vas je- jer je mislila da svoju pljačku- izdala tuđinu. Nje-
mačke okupatorske trupe hoće da vas unište. [illegible] preko
plaćeničke i izdajničke [illegible] gospode, hoće da vas bace u bra-
toubilački rat sa vašom braćom Hrvatima i Muslimanima, Hrvatski na-
rod kao i Muslimani, nemaju nikakove veze sa plaćenicima Frankovci-
ma.

Srpski narode, nedaj se zavesti od okupatorskih vlasti, ko-
je se prave da te zaštićuju od hrvatskih terorista. Tvoji su nepri-
jatelji okupatorske trupe i njihova lakejska domaća klila- frankovci
a ne tvoje braća Hrvati i Muslimani.

M U S L I M A N I, vas je kroz 20 god. ugnjetavala beograds-
ka gospoda. Vašu borbu za slobodom, iskorišćavala su vaša gospoda, i
prodavala vas, radi svoje pljačke, beogradskim režimima. Danas druge
izdajice, ali opet ~~xxxxxx~~ gospoda, vašu ljubav za slobodom i borbu
za boljim životom prodaju frankovačkoj vladi u Zagrebu. Danas vas
frankovci proglašuju većim Hrvatima nego što su oni, jer nemaju nika-
kve podrške u Hrvatskim masama, i vas žele da upotrebe kao prijavo
oružje u provodjenju nacionalnog ugnjetavanja Srba terora nad
Jevrejima i Hrvatima. Oni vašu mržnju [illegible] tlačiteljima iz Beo-

Prva stranica Proglasa PK KPJ za BiH narodima Bosne i Hercegovine, juna 1941. godine.

stavljala par godina ranije. Odmah poslije okupacije, ona prevazilazi okvire klasičnih oblika rada i namjene, kada je trebalo da obezbijedi pomoć uhapšenim revolucionarima ili njihovim porodicama. Pred nama se pojavila potreba da obezbjedujemo sredstva za mnogo veće zahtjeve pokreta. Posebno treba imati na umu da se sada radilo o brizi za veliki broj stanovnika, ne samo uhapšenih aktivista nego i masovno ugroženih građana. Trebalo je ljude prehraniti, ali i veći broj građana, na određen način, skloniti, premjestiti ili prebaciti u druga mjesta, da bi sačuvali goli život. Sve je to iziskivalo angažman mnogo većeg broja članova Partije i drugih aktivista. Ovim poslovima rukovodio je Odbor Narodne pomoći. U svakoj partijskoj ćeliji postojao je obavezan sektor rada za Narodnu pomoć, a Mjesni komitet je na vrijeme preduzeo mjere da se shvati sva ozbiljnost i važnost ovog zadatka. Neki drugovi su izdvojeni isključivo za rad na ovim poslovima. Rezultati nisu izostali. Mnogi građani iz različitih slojeva, sa razumijevanjem i bez rezerve, izdašno su davali pomoć u različitim vidovima, ispoljavajući time značajnu solidarnost i patriotsku svijest. U Mjesnom komitetu za ove zadatke bila je zadužena drugarica Hana Ozmo. Preko nje, Mjesni komitet održavao je vezu sa Mjesnim odborom Narodne pomoći. Ona je taj posao organizovala i vodila sve do juna mjeseca, kada je uhapšena. Nju je uhapsio agent Gestapoa i ustaške policije, tadašnji vlasnik trgovačke radnje radio-aparatima i drugom opremom Fabijani, koji je nju sreo u gradu, a potom gonio sa pištoljem u ruci sve do Bjelava. Pokušala se skloniti u dvorište jedne stare bosanske kuće, ali je uhapšena i odvedena u ustaški koncentracioni logor, a odatle u Njemačku, gdje je i ubijena 1942. godine. Njene zadatke vezane za Narodnu pomoć preuzeo je, poslije njenog hapšenja, Esad Čengić.

S ciljem jačanja i širenja političke akcije, partijska organizacija Sarajeva pojačala je svoj agitaciono-propagandni rad. To je iziskivalo jačanje rada partijske tehnike i njenog osposobljavanja za širu aktivnost i veći tiraž partijskih biltena, letaka i drugih materijala. Zato je i pri Pokrajinskom i pri Mjesnom komitetu formirana posebna tehnika u kojoj je radio znatno veći broj aktivista. Pri Pokrajinskom komitetu radila je i »fina tehnika«. Bila je osposobljena za izradu lažnih ustaških propusnica i legitimacija, kojima su bili snabdjeveni i najodgovorniji kadrovi u ilegalnoj borbi. Ovi dokumenti bili su tako dobro rađeni da se ni po čemu nisu mogli razlikovati od originalnih ustaških isprava.

Partijska tehnika u Sarajevu, neposredno pred rat, razgranala se u četiri osnovne grupe, i to: jedna grupa je radila na kucanju tekstova na matrice, druga na izvlačenju materijala na ciklostilu, treća na ekspeditu, odnosno na primanju i rasturanju materijala, dok je četvrta hvatala radio-vijesti i pripremala »Bilten«. U svakoj partijskoj organizaciji je bio zadužen po jedan član za prihvatanje materijala za njegovu ćeliju. Cjelokupnim radom tehnike u gradu rukovodio je Derviš Numić,

a za svaku grupu bio je posebno zadužen po jedan drug, koji je rukovodio radom grupe i sarađivao sa tehnikom.

Iako je partijska organizacija, već od same okupacije zemlje, bila, u određenom smislu, angažovana i orijentisana na pripremu oružanog ustanka, taj vid aktivnosti komunista u našoj zemlji, pa i u gradu Sarajevu, poprima mnogo organizovaniji i direktniji sadržaj i postaje najvažniji zadatak poslije Majskog savjetovanja KPJ, održanog u Zagrebu početkom maja 1941. godine. Poslije povratka delegata Pokrajinskog komiteta BiH sa tog savjetovanja, partijska i skojevska organizacija u Sarajevu usredotočile su svoje snage i svoju političku aktivnost na nekoliko najvažnijih i najhitnijih zadataka. U našoj sredini bio je od naročite važnosti, što je i na savjetovanju naglašeno, rad na okupljanju u jedinstveni front svih slojeva društva, odnosno, okupljanje svih građana bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Objašnjavajući uzroke kapitulacije stare Jugoslavije, borili smo se protiv raspirivanja nacionalizma i šovinizma, za bratstvo naroda Bosne i Hercegovine. Okupator je mnogo polagao na sijanje mržnje među Srbima, Muslimanima i Hrvatima, koristeći se pri tome svim onim negativnim, u tom pogledu, što su raniji režimi ostavili u nasljeđe. Sve više je postajalo jasno da se protiv okupatora možemo boriti samo ako su narodi međusobno jedinstveni i složni. Aprilsku katastrofu nismo objašnjavali kao konačan i trajan poraz. Izlaz iz situacije smo vidjeli jedino u oružanoj borbi - u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije. Zato je za takvu oružanu borbu trebalo vršiti i konkretne pripreme, a te pripreme bile su mnogostruke, od idejnog okupljanja i organizacionog učvršćenja pokreta do prikupljanja oružja i drugog materijala za predstojeću borbu. Od kolike su važnosti bili stavovi i zaključci Majskog savjetovanja KPJ u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, najbolje se može vidjeti iz izvoda ovih zaključaka:

»... U Bosni harače tzv. hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su stvorili pravu strahovladu i preki sud. Možda nigde nije tako razularena hajka protivu Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju Muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni, ako se tome ne stane na put. Suzbijanje sejanja te mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protivu uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda - to je sada najpreči zadatak komunista u Bosni«.[37])

Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu, kao i Mjesni komitet u Sarajevu, izdali su svoje proglase koji su objašnjavali politiku Partije prilagođenu specifičnim uslovima i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini i u gradu Sarajevu. U tim proglasima, obraćajući se svakom narodu ponaosob, ukazano je na neophodnost politike bratstva i

") Vidi Arhiv SKBiH, tom III, knjiga I, strana 9, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1952.

jedinstva i zajedničke borbe svih naroda. Istaknuto je da je okupator osnovni neprijatelj, a da izdajnički elementi iz redova srpske, muslimanske i hrvatske buržoazije siju šovinističku mržnju i da su se sramni izdajnici naroda stavili u službu tuđina. Muslimanskom narodu je ukazivano kako ga izdajnička Pavelićeva klika želi uvući u borbu protiv srpskog naroda za interese fašističkih okupatora i hrvatske buržoazije, šireći providnu krilaticu da su »Muslimani hrvatsko cvijeće«, negirajući time nacionalnu posebnost muslimanskog naroda i težeći da ovjekovječe davnašnju pretenziju frankovačko-ustaških krugova da Bosnu i Hercegovinu proglase hrvatskom zemljom. Hrvatskom narodu upućen je poziv da ne nasjeda lažima marionetske NDH, koja hoće da od hrvatskog naroda napravi pokorne sluge sila Osovine, uvlačeći ga u bratoubilačku borbu. Radnicima svih nacionalnosti je ukazivano kako okupator želi radničku klasu zastrašiti i spriječiti njen otpor okupaciji i najstrašnijem izrabljivanju. U proglasu se, nadalje, ističe kako se otpuštaju radnici sa posla u velikom broju i tjeraju na prisilan rad u Njemačku, njima se pune zatvori i koncentracioni logori, a često ih i ubijaju. U vezi sa ustaškim zlodjelima, ukazano je da se hrvatski i muslimanski narod ne može identifikovati sa ustašama i da ovi narodi ne mogu biti krivi za ustaške zločine.[3])

U okviru priprema ustanka u posljednjim nedjeljama pred početak prvih oružanih akcija, aktivnost sarajevskih komunista bila je naročito intenzivna. Partijska organizacija postavila se dosta široko u poslovima od neposrednog značaja za oružanu borbu. Mada su uslovi rada bili jako otežani, naša organizacija je tako funkcionisala da, može se reći, svoj hod, svoju aktivnost nije nigdje zaustavila niti usporila. Nasuprot, rad je bivao sve življi, ljudi su nošeni svojevrsnim entuzijazmom. Osjećanje da se mora boriti i biti spreman na najveće žrtve, bilo je za aktiviste pokreta sasvim prirodno.

U partijskim organizacijama dat je naglasak na njihovo idejno i brojno jačanje. Proširena je organizacija prijemom najboljih provjerenih radnika i naprednih intelektualaca. Za takav korak bili su, zaista, sazreli uslovi. Brojni kandidati Partije i skojevci već davno su to očekivali. Pokazao se ispravnim izlazak iz prestroge zatvorenosti, jer bio je veliki broj onih koji su ispoljavali spremnost da se bore u prvim redovima pokreta.

Pri Pokrajinskom komitetu je formiran, prema odluci Majske konferencije KPJ, Vojni komitet od četiri člana na čelu sa Uglješom Danilovićem. U Mjesnom komitetu nije postojao poseban vojni komitet, nego sam ja bio zadužen za ovaj rad. Ovaj posao poprimio je najkonkretnije oblike. U pogledu sakupljanja oružja, u gradu smo se postavili tako da ne stvaramo posebna veća skladišta oružja i opreme,

") Vidi Arhiv CK SKBiH, tom III, knjiga I, strana 9, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH Sarajevo, 1952: Proglas PK KPJ za BiH od juna 1941 godine

nego smo nastojali da svaki član KP i skojevac ima najpotrebnije naoružanje (pištolj, bombu, municiju i drugu potrebnu opremu neophodnu za vojnika). Tako smo postigli da je svako od njih oružje shvatao kao nasušnu potrebu za svoj revolucionarni rad. Nije bilo gotovo nijednog druga koji je izašao u partizane bez oružja. Bilo je drugova koji su imali i više oružja nego što im je lično trebalo, pa je Partija sa tim dijelom oružja raspolagala prema potrebi. U gradu smo, prilikom izvršavanja važnijih zadataka i kretanja ulicama, nosili oružje, a posebno kada smo organizovali obezbjedenje prilikom prebacivanja pojedinih drugova. Neki drugovi posjedovali su veoma kvalitetne pištolje - njemački »parabelum«, a najčešće vojno-državni 9 mm iz bivše jugoslavenske vojske. Neki komunisti imali su i puške.

Pri Pokrajinskom komitetu formiran je i Vojno-obavještajni komitet. Ovaj komitet, sastavljen od tri člana, radio je isključivo na uspostavljanju veza Partije u neprijateljskoj vojsci, naročito među domobranskim oficirima radi prikupljanja najneophodnijih podataka o neprijateljskoj snazi, namjerama i raspoloženju u njihovim redovima. Kada je otpočeo oružani ustanak, rad ovog obavještajnog komiteta pokazao se neobično važnim i korisnim. Orijentacija svih komunista na sakupljanje informacija o namjerama neprijateljske vojske i policije, bila je od velike koristi.

U Sarajevu su prikupljani i drugi materijali i oprema za potrebe prvih ustaničkih oružanih snaga. To su bili razni aparati, radio-stanica, dvogledi, mjerne sprave, sanitetski materijal, oprema za propagandnu tehniku, pisaće mašine, ciklostil, šapirografi, papir i drugo. Sve je ovo početkom ustanka sa uspjehom prebacivano, posebnim kanalima i vezama, izvan grada.

Na nekoliko mjesta u gradu održani su sanitetski kursevi, na kojima su, u najvećem broju žene komunisti ili bliski simpatizeri revor lucionarnog pokreta, dobivali najosnovnija znanja o pružanju prve pomoći, previjanju rana. uputstva za rad u sanitetu, kako bi se i u tom po gledu izvršile najnužnije pripreme za oružanu borbu. Prema mojim saznanjima, ove kurseve pohađalo je nekoliko desetina drugarica i drugova, od kojih su mi poznati: Radojka Lakić, Olga Nakić, Šefik Dorić, Ankica Pavlović-Albahari, Senija Pilavdžić, Rikica Pardo, Hanika Altarac, Milja Lonco, Zlata Kabiljo, Donkica Perera, Slavica Miličević, Branka Blažek, Slavica Kujundžić, Lujza Pajić, Emica Kapri, Dušanka Teofanović, Minja Pravica, Ranka Drašković, Lepa Čarkić i Antonija Henjel. Jedan od ovih kurseva bio je u stanu Senije Pilavdžić, drugi u stanu Dušanke Teofanović, u Jabučice Avde ulici, a jedno vrijeme i u bašti jedne muslimanske porodice, u Sepetarovac ulici, a treći u stanu Lujze Pajić, u Skerlićevoj ulici. Njihov rad direktno su nadzirali članovi Mjesnog komiteta. Veći broj ovih drugarica izašao je početkom ustanka u partizanske jedinice, pa su bile oslonac u formiranju prvih partizanskih bolnica.

Veliki doprinos idejnim i političkim pripremama ustanka u regionu Sarajeva dao je Okružni komitet Partije, formiran u 1940. godini. Na inicijativu ovog komiteta, nikle su partijske i skojevske organizacije u više mjesta. Tako su formirane organizacije na teritoriji Visokog, Kaknja, Breze, Vareša, Hadžića, Sokoca, Rogatice i Han-Pijeska. Iako ove organizacije nisu bile velike i nisu stigle do početka ustanka da se organizaciono razviju, one su, gotovo svugdje, predstavljale ozbiljan oslonac našem pokretu, a kadrovi koji su njima bili obuhvaćeni, uživali su ugled u narodu. Zahvaljujući ovim organizacijama, povezan je politički rad grada i sela i stvorena mogućnost da se i ove organizacije, koje su stalno pomagane djelovanjem kadrova iz redova sarajevske partijske organizacije, neprestano učvršćuju i osposobljavaju za predstojeće krupne zadatke u ustanku i revoluciji.

Sve ove okolnosti omogućile su da se Partija, u sprovodenju direktiva za organizovanje ustanka u okolini Sarajeva, mogla osloniti na relativno čvršće tlo i povoljnije mogućnosti za uspješnu akciju. Slično usmjeravanje u političkom radu, u odnosu na okolinu, vršila je i skojevska organizacija, što je, takođe, pospješilo plodotvoran rad. Pomoć ovim organizacijama bila je u obliku čestih obilazaka, doturanja partijskih materijala, kao i njihovom održavanju na kontinuiranom kursu partijske politike. Pokazalo se da je uloženi napor u predratnim danima bio višestruko koristan i značajan u toku velike borbe naših naroda u revoluciji od 1941. do 1945. godine.

Okružni komitet za Sarajevo kao rukovodstvo prestao je sa radom početkom oružanog ustanka u julskim danima 1941. Njegovi članovi produžili su, u suštini, svoju prethodnu aktivnost u svojstvu funkcionera Partije i vojnih štabova, naročito u Štabu sarajevske oblasti. Tako je partijskom aktivnošću članova Okružnog komiteta obezbijeden kontinuitet revolucionarnog rada u novim ratnim oblicima.

Najkrupniji događaj, u periodu od apriisKog rata do početka ustanka naroda Jugoslavije, na svjetskoj političkoj sceni bio je napad hitlerovske Njemačke na SSSR 22. juna 1941. godine. Ovaj napad, iako iznenadan, a SSSR ga je nazvao vjerolomnim, za progresivne snage u Evropi i u svijetu, u suštini, nije predstavljao iznenađenje i pored toga što je u avgustu 1939. godine sklopljen pakt o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a. Poslije svega što su fašističke sile učinile do juna 1941. godine, porobljavajući veći broj evropskih zemalja, bilo je jasno da Hitler kreće na osvajanje cijele Evrope. To je naročito bilo jasno komunistima Jugoslavije koji su već nekoliko godina ranije neprestano ukazivali na tu veliku fašističku opasnost. Komunisti Jugoslavije ocjenjivali su ovaj napad fašističkih sila na Sovjetski Savez ne samo kao napad na prvu zemlju socijalizma nego i kao vrijeme za oružani ustanak naroda Jugoslavije, za koji su već odranije vršili pripreme. Vaspitavani u internacionalističkom duhu, posebno smo prema zemlji oktobarske revolucije imali neograničene simpatije i vjerovali u njenu snagu. U

stalnoj političkoj akciji, mi smo svoja uvjerenja sa uspjehom prenosili na najšire narodne mase, naročito na radničku klasu, pa, može se reći, sve je patriotsko stanovništvo Jugoslavije borbu sovjetskih naroda da odbrane svoju socijalističku domovinu osjećalo kao opravdanu i presudnu u borbi protiv fašizma. Znali smo da se nalazimo na pragu oružane akcije. Napad na SSSR bio je signal za oružani ustanak, jer su time stvorene objektivne okolnosti za veliku borbu i krupne događaje za naše narode. Bili smo svjesni tog velikog istorijskog događaja, a kao entuzijasti oduševljavali smo se i pri samoj pomisli da ćemo početi borbu i sa puškom u ruci. Nismo zanemarili i odgovornosti koje na sebe preuzimamo. Naša vjera u pobjedu bila je nepokolebljiva, osjećali smo da je sve pošteno i rodoljubivo stanovništvo s nama. Ovdje bih dodao još i to da nije moglo biti drukčije, jer su nas društvene i političke okolnosti obavezivale na oružanu borbu, ne žaleći žrtve kada je u pitanju sloboda. Vjerovali smo da će fašističke sile biti slomljene za nekoliko mjeseci. Te naše iluzije u brzu pobjedu ubrzo u ratu su se pokazale nerealnim, ali nisu bile presudne za početak i konačan ishod borbe. Presudno je bilo to da su narodi Jugoslavije bili spremni da se bore protiv okupatora i da su vjerovali Komunističkoj partiji Jugoslavije, jedinoj, u tom momentu, političkoj snazi u zemlji koja je uživala puno povjerenje radničke klase i naroda Jugoslavije. Smatrali smo da je početak rata između Njemačke i SSSR-a za nas predstavljao, u prvom redu, i momenat za početak oružane borbe za oslobođenje naše zemlje, istovremeno, shvatajući borbu naroda SSSR-a kao veoma značajan faktor i veoma povoljan uslov za borbu protiv zajedničkog neprijatelja.

Početkom rata protiv SSSR-a, nacistička Njemačka posvećuje najveću pažnju svojoj propagandi, koja je i ranije bila snažna i agresivna. Nastupa period kada Gebelsova štampa i radio, u svom razmetanju, nisu imali granica niti razumne mjere. Prvi uspjesi njemačkih trupa **u** početnim danima napada na SSSR, dali su im još više povoda za to. S ciljem lažne propagande, u NDH je formiran »Promidžbeni ured« sa zadatkom da širi propagandu i iznalazi izvore informacija o raspoloženju naroda, te tako da uguše vjeru naroda u mogućnosti oslobođenja. U tom uredu je nastalo pravo nadmetanje u širenju vijesti o velikim pobjedama Hitlerove vojske na Istočnom frontu, a kada je otpočeo ustanak naroda Jugoslavije, o porazima i tobožnjem uništenju Narodnooslobodilačke vojske. Sto je rat više odmicao, što su pobjede Narodnooslobodilačke vojske u zemlji i saveznika bile veće, to je i arsenal laži bivao sve bogatiji, ali, istovremeno, i sve providniji.

Njihova propaganda se naročito okomila na komunizam, šireći nevjerovatne pogrde i izmišljotine o narodima i zemljama koje su osvajali. Putem radija i štampe su nastojali da dezinformišu narod lažnim vijestima o stanju na frontovima i o nepobjedivoj njemačkoj vojsci, predočavajući svakodnevno tobožnji neposredni poraz protivničkih ar-

mija. Tako su, nakon izvjesnog vremena, na primjer, u Sarajevu ne samo objavili da je pala Moskva nego su nekoliko dana i slavili tu pobjedu.

Progoni i hapšenja komunista

Mjere ustaških vlasti protiv komunista u Sarajevu počele su već aprila mjeseca 1941. godine. Oni su Komunističku partiju osjećali kao svog glavnog, za njih i najvećeg protivnika, pa su sve svoje snage usmjerili na sprečavanje njene aktivnosti i njeno fizičko uništenje.

Jedan broj članova Partije u Sarajevu bio je uhapšen još u martu 1941. godine, prilikom rasturanja Proglasa CK KPJ kojim se Partija obraćala radnicima, seljacima, građanima, vojnicima, podoficirima i oficirima i pozivala ih na okupljanje, ističući da je došao zadnji čas za rušenje izdajničke vlade i uspostavljanje narodne vlade u zemlji. Tada su uhapšeni Lezo Perera, David Levi, Nisim Montiljo, Izidor Levi, Hajim Levi i drugi. Policija bivše Jugoslavije je predala ove drugove ustašama. Svi oni, uglavnom radnici, držani su jedno vrijeme u sarajevskom zatvoru, a potom odvedeni u ustaške logore i pobijeni.

U tromjesečnom periodu, od aprilskog rata do početka ustanka, ustaška vlast je hapsila pojedine komuniste ili grupe članova Partije i SKOJ-a prilikom pojedinih akcija koje su u kontinuitetu preduzimane. Ova hapšenja nisu nanijela partijskoj organizaciji udare koji bi imali teže posljedice za politički rad i obavljanje najvažnijih pripremnih zadataka za oružani ustanak. Ipak, među tim brojnim uhapšenim komunistima i skojevcima bilo je partijskih radnika, funkcionera pokreta - dragocjenih kadrova. Tako su u raznim prilikama, obavljajući partijske zadatke, padali pojedini drugovi, a to nas je upućivalo na sve veću budnost i konspirativnost, iako je njihovo držanje pred policijom bilo dobro. Pošto prostor ne dopušta da registrujem sva hapšenja i pojedinosti u vezi sa njima, navešću uglavnom ona koja su se, na određen način, odrazila na partijski rad i koja su tada, u Sarajevu, imala većeg odjeka. Zato navodim hapšenja članova Mjesnog komiteta Mladena Kneževića Traktora, uhapšen još u aprilu, i Hane Ozmo, uhapšene u junu, zatim sekretara MK i člana PK SKOJ-a Živka Jošila, koji je uhapšen u junu, te člana PK SKOJ-a Alije Hodžića i člana MK SKOJ-a Drage Kaprija, koji su uhapšeni u julu mjesecu. Međutim, hapšenja i drugih komunista, koji su, također, radili na odgovornim partijskim zadacima, predstavljala su gubitak za partijsku organizaciju. Između ovih, pomenuću narodne heroje Radojku Lakić i Omera Maslića, te članove KPJ i SKOJ-a Džavida Haverića, Ašera Danona, Tiniku Romano, Mustafu i Muharema Begića, Ciliku i Fredija Hajnriha, Ljubu Duraškovića, Špiru Kneževića, Peru Obradovića, Izidora Abinuna, Zlatu Kabiljo, Ankicu

Broj: Drž. P. P. S.: 3/41

OPTUŽNICA

DRŽAVNI TUŽITELJ KOD POKRETNOG PRIJEKOG SUDA
U SARAJEVU TUŽI:

1) MIHAJLA POPOVIĆA, sina Pere i Boje rodj. Dakić, rodjena 12/X 1918 g. u Gerovu, Kotar V. Vakuf, zavičajan u Šipovu, neoženjen, pravoslavne vjere, bravarski radnik, nastanjen u Sarajevu, Travnička ul. br. 1.

2) ŠALOMA ALBAHARI, sina Salamona i Hane rodj. Fim rodjena 12/XII 1914 u Maglaju, tamo i zavičajan, neoženjen, mojsijeve vjere, priv. činovnik, nastanjen u Ćemaluši ul. br. 5.

3) IBRAHIMA ČENGIĆA, sina Alibega i Haše rodj. Sijenčić, rodjena 18/XI 1910 u Kalinoviku, Kotar Foča, tamo i zavičajan, neoženjen, islamske vjere, štamparski radnik, sa stanom u Sarajevu Budakovića br. 8.

4) STAKU POPOVIĆ, kćer Pere i Boje rodj. Dakić, rodjena 7/IX 1922 u Gerzovu, kotar Varcev Vakuf, tamo i zavičajna, neudata, grko-istočne vjere, radnica, nastanjena u Sarajevu, Travnička br. 1.

5) MUJU ZVIZDIĆA, sina Sulje i Almase rodj. Durakoviić, rodjena 15/X 1923 g. u Gacku, tamo i zavičajan, neoženjen, islamske vjere, bravarski naučnik, stanuje u Sarajevu, Halibrašića 10.

6) ŠERIFA BJEDIĆA, sina Osmana i Hanife, rodjena 12/X 1921 g. u Jasenu, kotar Trebinje, gde je i zavičajan, neoženjen, islamske vjere, bravarski naučnik, nastanjen u Sarajevu, Halibašića 10.

7) BARUČIĆ MEHMEDA, sina umrl. Ragiba i Pambe rodj. Djurdjević, rodjen 15/X 1917 u Sarajevu, zavičajan u Sarajevu, neoženjen, islamske vjere, bravarski radnik, nastanjen u Sarajevu, Kevrina ul. br. 2.

8) ESTERU TINO ROMANO, kćer Alberta i Flore rodj. Altarac, rodjena 15/XII 1922 u Sarajevu, zavičajna u Sarajevu, neudata, mojsijeve vjere, trg. pomoćnica, nastanjena u Sarajevu, Te.. br. 5.

9) DRAGU ŠOBOTA, sina Djure i Sofije rodj. Šobot, rodjen 8/VIII 1922 u Drvaru, zavičajan u Drvaru, grko-istočne vjere, električar. pomoćnik, nastanjen u Sarajevu, Butmirska 22.

Iz optužnice Pokretnog prijekog suda u Sarajevu protiv Mihajla Popovića, Šaloma Albaharija i drugova, 22. jula 1941. godine.

Pavlović-Albahari, Vesu Jovanovića, Miru Kurilić, Mihajla Popovića Teškog, Šaloma Albaharija, Dragu Šobota i druge.

Teror nad komunistima bio je naročito pojačan od 22. juna, dana napada Njemačke na SSSR. Tada je policija pristupila mnogo masovnijoj i organizovanijoj hajci protiv komunista i napredne omladine. Odmah izdaje naredbu kojom se zabranjuje svako sastajanje i kretanje u grupama po ulicama, a prekršiocima ove naredbe se prijeti prijekim sudom i najstrožijom kaznom.

Već 23. juna, policija, na bazi kartoteke i evidencije, trebalo je da uhapsi 99 komunista. (Ovdje je riječ o evidenciji iz arhive bivše jugoslovenske policije u Sarajevu koju su ustaše naslijedile netaknutu.) Međutim, zahvaljujući patriotskoj pomoći i rodoljubivoj svijesti službenice Ele Momčinović, koja je radila kao administrativni službenik - daktilograf u ustaškoj policiji, već smo 22. juna imali kopiju spiska sa imenima onih koje je policija sutradan, ujutro, trebalo da pohapsi. Uspjeli smo gotovo sve drugove sa tog spiska na vrijeme obavijestiti, skloniti na sigurna mjesta i tako sačuvati. Ustaše su tada uhapsile samo drugove koji se nisu pridržavali odluke i uputstava Partije da se na vrijeme sklone (Lulo Frković, Pero Pešut, Leo Lušić i Hajnrih Fertig). Nedjelju dana kasnije, ustaška policija sačinila je novi spisak od dvadeset komunista, ali i taj spisak smo istim putem dobili i na vrijeme sklonili partijske kadrove i svoje drugove.

Istog dana kada je izvršen napad na SSSR, pali su u ruke ustaške policije član Pokrajinskog komiteta za BiH Vaso Miskin Crni i član Mjesnog komiteta Sarajevo Milutin Durašković Đuraš, prilikom obilaska partijske organizacije u Kaknju. Bili su žrtve neopreznosti, dovoljne da ih tamošnje ustaše uhvate prilikom čekanja voza na željezničkoj stanici, pa potom sprovedu u Sarajevo, gdje su bili podvrgnuti strahovitom mučenju. Bio je to već ozbiljniji prodor neprijatelja u redove partijskog rukovodstva, ali je, zahvaljujući dobrom držanju ovih drugova, bila spriječena daljnja provala u naše redove. Ova dva druga su kasnije, 22. septembra 1941. godine, uspjela pobjeći iz ustaškog zatvora, iz zgrade bivše Pravoslavne bogoslovije, zajedno sa Isom Jovanovićem, sekretarom Pokrajinskog komiteta, i sa mnom, članom Mjesnog komiteta. Iso je pao u ruke policije koncem jula, a ja početkom avgusta 1941. godine. Sa Isom Jovanovićem je uhapšena i Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta i sekretar Mjesnog komiteta, ali se i ona uspjela spasiti bjekstvom iz Bogoslovije uz pomoć Partije.

U drugoj polovini jula 1941. godine je objavljen veliki plakat o strijeljanju Ognjena Price i drugova u logoru Kerestinec kod Zagreba. Plakati su bili istaknuti gotovo u svim važnijim ulicama Sarajeva, a na njima su stajala imena desetorice komunista, među kojima su, pored Ognjena Price, bila imena Božidara Adžije i Otokara Keršovanija, takođe, poznatih revolucionara i marksističkih teoretičara jugoslovens-

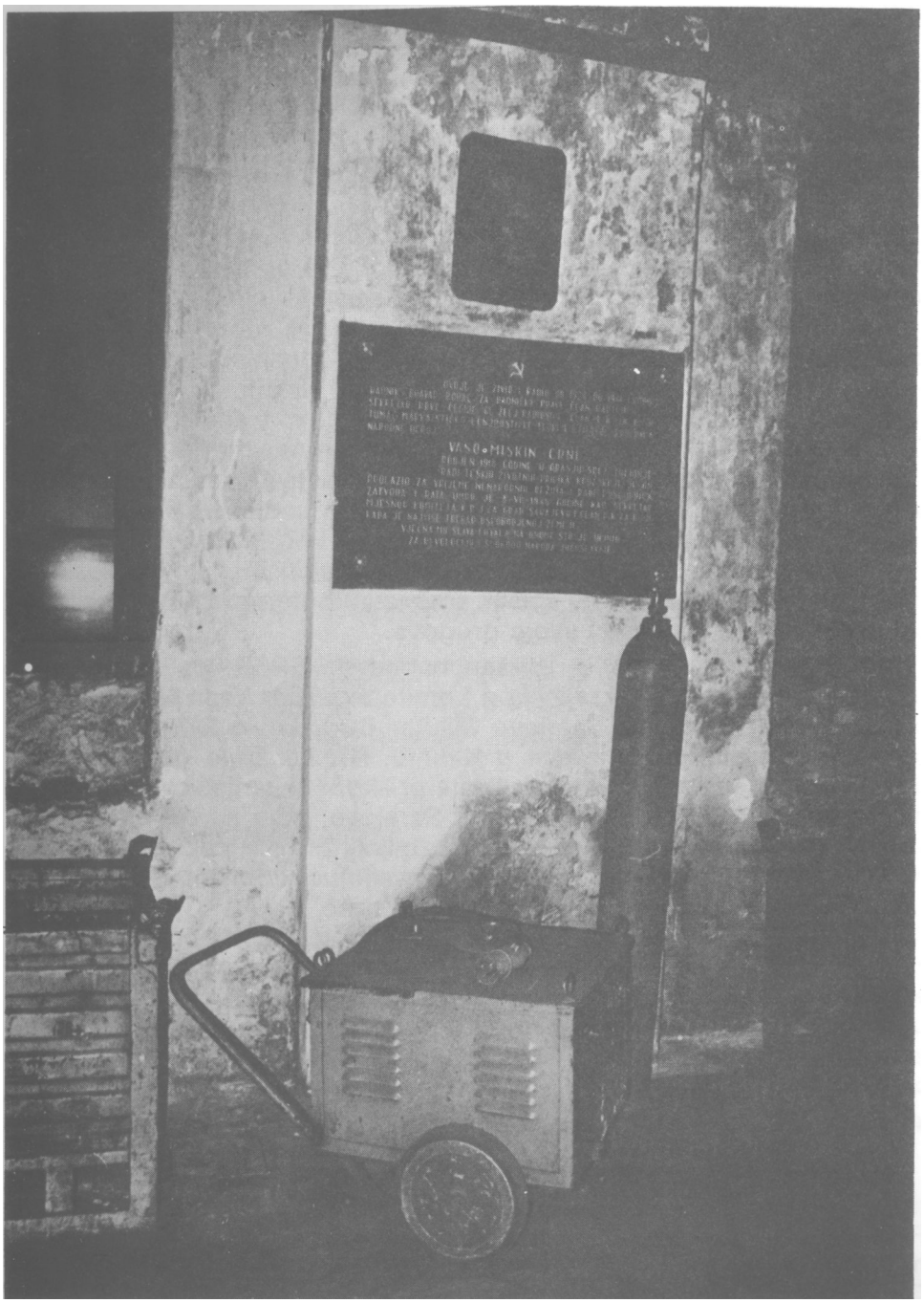

Radno mjesto sekretara MK KPJ Vase Miškina u Glavnoj željezničkoj radionici (montaža lokomotiva).

kog radničkog pokreta. Priča, koji je rođen u Sarajevu, bio je veoma poznat najširem krugu građana, a posebno u redovima revolucionarnog pokreta i napredne inteligencije, pa je predstavljao oličenje komuniste i svjesnog borca za stvar radničke klase i svog naroda.

Sve su to bili burni i dramatični događaji, ali su se komunisti pokazali na visini i znali braniti čast člana KPJ i nisu podlegli teškom teroru ustaških zločinaca. Uopšte uzevši, ono što je karakteristično za sve drugove koji su padali u ruke policije, jeste hrabro držanje, što govori da je Partiju, u to vrijeme, činio kadar koji je bio na nivou svojih zadataka.

U borbu protiv komunista, fašistički okupatori i ustaše usmjerili su sve svoje državne organe - policiju, špijunažu, agenture u državnom aparatu, prijeki sud i druge. Na ulicama su često sprovodili hajke i racije, a za poznatim aktivistima su raspisivali potjernice i poduzimali posebne akcije traženja. Bilo je i pucnjave na ulicama za našim drugovima, uspješnog otimanja iz ruku ustaša ili bjekstva iz zatvorskih sabirališta. Partijska i skojevska organizacija uspješno su se borile i prilagođavale svoj rad teškim uslovima okupacije, što je trajalo za cio period rata.

Partija je uspijevala ostvariti svoja uporišta i veze u mnogim ustaškim organima vlasti. Napomenuo bih, od formiranja Prijekog ustaškog suda, imali smo u tom sudu našeg dobrog simpatizera sudiju Duru Glanca, koji nam je o radu ovog suda pružao dragocjene informacije. Razumije se, to nije moglo biti od velike efikasnosti, jer su ustaški glavari, kroz ovu nazovi sudsku instituciju, provodili ono što su oni htjeii. Među prvim komunistima kojima je ovaj sud sudio, bili su drugovi Vaso Miskin, Milutin Đurašković, Džavid Haverić, Šalom Albahari, Mihajlo Popović, Drago Šobot, Radojka Lakić, Ašer Danon, Isidor Abinun i drugi, koji su, osim Miškina, Đuraškovića i šobota, ostavili svoje živote na Vracama.

Sastav partijskih i skojevskih rukovodstava i ćelija KPJ u Sarajevu i okolini (april-juli 1941. godine)

Partijska organizacija i njena rukovodstva u Sarajevu predstavljali su ozbiljnu i solidnu političku snagu koja je izražavala volju i ciljeve najnaprednijih rodoljubivih snaga u to vrijeme. Bila je čvrsto povezana sa radnim ljudima i naprednom inteligencijom u gradu i okolini. Njena borba izvirala je iz istinskih težnji klase i naroda, a njeni kadrovi svojim primjerom svakodnevno su dokazivali i u praksi potvrđivali svoje revolucionarne kvalitete. Dovoljno je bila brojna i dovoljno iskusna i preka-

ljena da odgovori istorijskim zadacima koje su vrijeme i prilike, u te sudbonosne dane za naše narode, pred nju postavili. U neposrednoj borbi, licem u lice, sa mnogo nadmoćnijim klasnim neprijateljem i njegovim agresivnim državnim aparatom, ona se nalazila u stalnom usponu, stičući iskustva i jačajući u revolucionarnoj praksi. Izvlačila je pouke iz vlastitih grešaka i uživala je najveće povjerenje, naročito u radničkoj klasi koja je u njenoj borbi vidjela jedini put za razrješenje najtežih i najvažnijih problema. Zahvaljujući njenom prethodnom radu, svi radni slojevi i patriotski raspoloženi građani, svi narodi i narodnosti koji su živjeli u Sarajevu - Srbi, Muslimani, Hrvati i Jevreji - vidjeli su u borbi komunista jednu snagu koja svojom akcijom ukazuje na prave puteve i izlaz iz ropstva i okupacije. Partijska organizacija u Sarajevu bila je, zaista, kadrovski i teoretski dovoljno pripremljena za veliku borbenu akciju koja je neposredno predstojala.

• * *

Da bih što realnije prikazao stanje i strukturu partijske organizacije i njenih rukovodstava, smatrao sam za potrebno da izvršim rekonstrukciju organizacije u cjelini. Ovu rekonstrukciju obavio sam na osnovu konsultacije nekoliko desetina preživjelih aktivista Partije iz perioda april-juli 1941. godine. I u ovom kratkom periodu (april-juli), kretanje članstva u organizaciji bilo je u neprestanim i dinamičnim promjenama, jer su zadaci, u novonastalim uslovima okupacije, zahtijevali vrlo česta pomjeranja. Jedan broj članova Partije napustio je Sarajevo iz različitih razloga, što je, takođe, bilo uslovljeno novonastalim ratnim prilikama, ali su partijski rad nastavili u novim sredinama. To praktično znači da su u datom pregledu iskazani samo članovi KPJ koji su od aprila do konca jula djelovali u tim organizacijama. Postoji vjerovatnoća da jedan mali broj članova Partije u ove spiskove nije unesen, što želim da naglasim, jer postoji mogućnost da je neko zaboravljen. Međutim, pošto su u utvrđivanju imena članova KP učestvovali, kao što sam već naveo, mnogi drugovi iz tadašnje partijske organizacije, to se, sa sigurnošću, može smatrati da su navedeni podaci najbliži stvarnoj istini.

Napomenuo bih, pritom, da do sada nije vršena cjelovita rekonstrukcija partijske organizacije Sarajeva i okoline, pa su najčešće, u raznim prilikama, davani nepotpuni podaci, kako o broju članstva tako i o sastavu osnovnih organizacija i rukovodstava. Pošto sam smatrao da je od velikog značaja utvrditi stvarno stanje organizacije u vrijeme početka oružanog ustanka, to sam se potrudio da to, u ovoj prilici, učinim.

U ovom pregledu sam se orijentisao da navedem sve članove Partije koji su djelovali na tadašnjoj teritoriji grada Sarajeva i sarajevskog okruga, odnosno, prema tadašnjoj organizaciji Partije u ovom re-

gionu. Svi članovi skojevskih rukovodstava bili su, istovremeno, i članovi KPJ, jer je bio takav kurs Partije. Kandidati za članove KPJ u ovom pregledu nisu iskazani.

Partijska organizacija na teritoriji grada Sarajeva

i
POKRAJINSKI KOMITET KPJ ZA BiH

Sekretar: Iso Jovanović, metalski radnik.

Članovi: Duro Pucar, metalski radnik, Uglješa Danilović, ing agronomije, Boriša Kovačević, profesor, Pašaga Mandžić, stolarski radnik, Avdo Humo, profesor, Vaso Miskin Crni, metalski radnik, Lepa Perović, učiteljica (uključena kao sekretar MK Sarajevo od juna 1941. godine).

Delegat CK KPJ pri PK KPJ za BiH

Svetozar Vukmanović Tempo, pravnik.

Organi Pokrajinskog komiteta

1) Vojni komitet: Uglješa Danilović, ing agronomije, Slobodan Princip Seljo, student tehnike, Mahmut Bušatlija Buš, student prava, Vojo Ljujić, metalski radnik.

2) Vojno-obavještajni komitet: Ismet Milavić, pravnik, Julije Stipetić, ing. hernije, Branko Galeb, ing., fizičar.

3) Partijska tehnika: Duro Pucar, metalski radnik, Josip Sigmund, mašinski tehničar, Ferid Čengić, grafički radnik.

4) Fina partijska tehnika: Josip Sigmund, mašinski tehničar, Desimir (Desko) Bukvić, inženjer, Olga Humo, profesor.

II
POKRAJINSKI KOMITET SKOJ-a

Sekretar: Rato Dugonjić, pravnik.

Članovi: Mile Perković, metalski radnik, Lezo Perera, metalski radnik, Alija Hodžić, krojački radnik, Živko Jošilo, metalski radnik, Miljenko Cvitković, student prava Rafael Gaon, metalski radnik.

Članovi PK SKOJ-a bili su i sekretari oblasnih komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, istočnu Bosnu i Bosansku krajinu.

III
MJESNI KOMITET KPJ ZA SARAJEVO

Sekretar: Vaso Miskin Crni, metalski radnik (do 22. juna), Lepa Perović, učiteljica (od 22. juna).

Članovi: Pavle Goranin, pravnik, Hasan Brkić, pravnik, Nisim Albahari, službenik, Milutin Durašković Duraš, metalski radnik, Mladen Kneževič Traktor, grafički radnik, Jovanka Čović, tekstilna radnica, Esad Čengić, krojački radnik, Hana Ozmo, publicista, Ivica Tvrtković, stolarski radnik.

Organi Mjesnog komiteta

Tehnika MK: Derviš Numić, student prava, Radojka Lakić, student filozofije, Vladimir Perić Valter, službenik, Šalim Čerić, student prava, Fahrija Ajanović, trgovački pomoćnik.

Dodijeljeni na rad u **tehnici:** Esad Ferušić, službenik, Salamon Romano, grafički radnik, Josip Pajić, trgovački pomoćnik, Simo Marjanović, trgovački pomoćnik, Adil Grebo, službenik, Antonija Henjel, radnica, Remzija Pehlivanović, brijački radnik, Jakica Perera, trgovački pomoćnik, Sumbul Abinun, limar, Blanka Ferušić-Albahari, tekstilna radnica, Tvrtko Kanaet, profesor, Mustafa Kurto, trgovac, Aleksandar Rubinić Frga, **đak.**

Odbor Narodne pomoći: Hana Ozmo, publicista, Esad Čengić, krojački radnik, Jovanka Čović, tekstilna radnica, Cilika Hajnrih, krojačka radnica, Anton Žagovec Toni, električar, Alojz Rebić, metalski radnik, Ivica Tvrtković, radnik.

Dodijeljeni na rad Odboru Narodne pomoći: Oskar Danon, dirigent, Ljubica Ljujić, domaćica, Marica Sesar, domaćica, Blankica Daniti, tekstilna radnica, Dragica Vuković, domaćica, štefica Belak, dak, Emica Kapri, đak, Lujza Pajić, tekstilna radnica, Milan Miličević, metalski radnik, Jelena Vitas, đak, Slavko Engel, službenik.

IV
MJESNI KOMITET SKOJ-a

Sekretar: Živko Jošilo, metalski radnik (do juna 1941), Mile Perković, metalski radnik (od juna 1941).

Članovi: Branko Premužić, student, Drago Kapri, student, Betika Romano, student, Savo Pređa, đak, Brana Kovačević, đak, Joso Radić, metalski radnik, Branko Šurbat Bane, đak, Alija Hodžić, krojački radnik.

V
BIRO (FABRIČKI KOMITET) GLAVNE ŽELJEZNIČKE RADIONICE

Sekretar: Milutin Ourašković Duraš, metalski radnik (do 22. juna), Ivica Tvrtković, stolarski radnik (od 22. juna).

Članovi: Vaso Miskin, metalski radnik, Omer Maslić, metalski radnik, Joso Radić, metalski radnik, Jusuf Bašić, limar, Ljubo Bojanić, metalski radnik (do maja 1941).

VI
FABRIČKI KOMITET SKOJ-a U GLAVNOJ ŽELJEZNIČKOJ RADIONICI

Sekretar: Joso Radić, metalski radnik (do maja 1941), Aco Meandžija, metalski radnik.

Članovi: Mahmut Mašo Hajdarević, metalski radnik, Branko Bajić Baja, metalski radnik, Jakov Alkalaj Jakica, metalski radnik, Slavko Jordanović, metalski radnik, Šefkija Derviškadić, metalski radnik, Nusret Hajdarević, metalski radnik.

VII
SREDNJOŠKOLSKI KOMITET SKOJ-a

Sekretar: Brana Kovačević, đak (I gimnazija).

Članovi: Dinko Falatar, đak (II gimnazija), Savo Pređa, đak (STŠ), Branka Blažek, đak (Ženska gimnazija), Mavro Engel Miki, đak (I gimnazija), Sveto Vujičić, đak (II gimnazija), Drago (Mate) Lukić, đak (I qimnazija), Aco Meandžija, metalski radnik (ŽIš), Albert Levi, dak (Trgovačka akademija), Hajim Albahari, đak (Učiteljska škola), Aleksandar Rubinić Frga, đak (I gimnazija), Branko šurbat Bane, đak (II gimnazija), Anđelko Veliić, đak (II gimnazija), Višnja Habunek, đak (Ženska gimnazija).

VIII
OSNOVNE PARTIJSKE ORGANIZACIJE (ćelije)

U Glavnoj željezničkoj radionici (4 ćelije)

1. Tokarija

Sekretar: Milutin Durašković, metalski radnik (do 22. juna), Alojz Rebić, metalski radnik (od 22. juna).

Članovi: Nurija Tafro, metalski radnik, Spiro Knežević, metalski radnik, Mirza Dukić, metalski radnik.

2. Montaža

Sekretar: Vaso Miskin Crni, metalski radnik (do 22. juna), Milan Miličević, metalski radnik (od 22. juna).

Članovi: Jusuf Donlić, metalski radnik, Aco Meandžija, metalski radnik, Salih Hadžić, metalski radnik, Vidoje Marjanović, metalski radnik, Ragib Ljubunčić, metalski radnik, Omer Maslić, kovački radnik, Branko Bajić Baja, metalski radnik, Pero Obradović, kovački radnik, Joso Radić, metalski radnik, Dane Olbina, metalski radnik, Miloš Tolpa, metalski radnik, Mustafa Behmen, metalski radnik, Ivan štolba, metalski radnik, Vidoje Koprivica, metalski radnik, Mahmut Hajdarević Mašo, metalski radnik.

3. Kolnica

Sekretar: Vojo Ljujić, metalski radnik.

Članovi: Karlo Dombaj, metalski radnik, Nazif Hadžović, metalski radnik, Mustafa Dovadžija, metalski radnik, Gojko Rodić, metalski radnik, Mihajlo Popović, metalski radnik, Omer Kević, metalski radnik

4. Stolarija i električari

Sekretar: Ivica Tvrtković, stolarski radnik.

Članovi: Oto Hutner, električar, August Batagelj, stolarski radnik, Drago šobot, električar, Anton Žagovec Toni, električar, Bela Malbašić, električarski radnik, Ramiz Pipić, električar, Alfred Dezuana, električar, Himzo Alić, tapetarski radnik.

5. Željeznička ložiona

Sekretar: Živko Jošilo, metalski radnik.

Članovi: Avdo Hodžić, metalski radnik Salko Gozo, metalski radnik, Aziz Koluder metalski radnik, Hivzija Čatić, metalski radnik, Franjo Radoš, metalski radnik, Mustafa Ciber, metalski radnik, Ljubo Lunava metalski radnik, Nedjeljko Rašević, metalski radnik, Mumin Bešlić, metalski radnik, Mirko Sokolac, metalski radnik.

6. Vojna odjeća i obuća

Sekretar: David Levi, radnik.

Članovi: Pero Kaurin, radnik, Andrija Lompar Andro, radnik, Luka Ivanišević, radnik, Jerko Mihić, radnik, Stela Mihić, radnik, Marko Čorić, radnik, Nikola Kosorić, radnik.

7. Vojnotehnički
zavod (metalci)

Sekretar: Kazimir Franković, metalski radnik.

Članovi: Franjo Šehtl, metalski radnik, Duro Damjanović, stolarski radnik, Vide Šitun, metalski radnik, Savo Miholjčić, metalski radnik, Vlado Dujmović, metalski radnik, Ivo Bojić, metalski radnik, Duško Jošilo, radnik, Mustafa Skaka, metalski radnik, Mustafa Šestan, metalski radnik.

8. Ćelija metalaca
uz bivši sindikat
metalskih radnika

Sekretar: Mento Eskenazi, metalski radnik.

Članovi: Mile Perković, metalski radnik, Cezar Konforte, slastičar, Franjo Budimir Bundi, metalski radnik, Rafael Gaon, metalski radnik, Hajim Levi, vodoinstalaterski radnik, Ješua Pinto, metalski radnik, Lezo Perera, metalski radnik, Sado Perera, trgovački pomoćnik, Ante Raštegorac, metalski radnik, Božo Majić, metalski radnik, Neđo Stojanović, metalski radnik, Dušan Jordanović Dule, metalski radnik.

9. Tvornica duvana

Sekretar: Nikola Cvijetić, duvanski radnik.

Članovi: Vojo Drljača, duvanski radnik, Sulejman Oković, duvanski radnik, Aziz Čengić, duvanski radnik, Mahmut Smaka, duvanski radnik, Rašid Jelačić, duvanski radnik

10. Tvornica čilima

Sekretar: Jovanka Čović, tekstilna radnica (do juna), Muhamed Repovac, crtač (od juna).

Članovi: Rasema Džamastagić, tekstilna radnica, Stana Vlačo, tekstilna radnica, Nusret Brklja, stolarski radnik, Fuad Midžić, ing., hemičar.

11. Električna centrala

Sekretar: Mirko Jovanović, električarski radnik.

Članovi: Branko Lazić, električarski radnik, Moric Moco Salom, električarski radnik, Julije Stipetić, ing., hemičar, Salko Ajanović, električarski radnik, Savo Miljuš, radnik - portir.

12. Tekstilci
uz fabriku »Ključ«

Sekretar: Marija (Vikica, Doja) Koš, tekstilna radnica

Članovi: Ankica Albahari-Pavlović. tekstilna radnica, Hanika Altarac Vuja, tekstilna radnica, Zora Šer-Rakoši, tekstilna radnica, Milja Lonco, tekstilna radnica, Salamon Konforte, službenik.

13. Ćelija tekstilnih radnika
(pri bivšem sindikatu
tekstilnih radnika)

Sekretar: Roza Papo, tekstilna radnica.

Članovi: Todor Altarac, krojački radnik, Donkica Perera, tekstilna radnica, Zlata Kabiljo, tekstilna radnica, Nada Altarac, krojačka radnica, Mila Vidaković, krojačka radnica, Avdo Pašukanović, krojački radnik, Adela Sunarić, krojačka radnica, Estera Papo-Eskenazi, tekstilna radnica, Slavica Miličević, tekstilna radnica.

14. Ćelija krojača

Sekretar: Esad Čengić, krojački radnik,

Članovi: Alija Hodžić, krojački radnik, Nisim Montiljo, krojački radnik, Vojo Mićun Mićunović, krojački radnik, Ljubica Nemastil-Maslić, tekstilna radnica, Mesud Sudić, krojač, Duro špoljarić, krojački radnik, Juda Papo, krojački radnik, Šalom Daniti, krojački radnik, Mito Kralj, krojački • radnik, Stevo Vondrak, krojački radnik.

15. Ćelija grafičara

Sekretar: Mladen Knežević Traktor, grafički radnik (do aprila), Franjo Tišma, grafički radnik (od aprila do juna).

Članovi: Karlo Andrijević, grafički radnik, Salamon Romano, grafički radnik, Jozef Romano, grafički radnik, Mordo Altarac, grafički radnik, Hajnrih Fertig, student, Hinko Durin, grafički radnik, Zdravko Čović, grafički radnik, Hajim Samokovlija, grafički radnik.

16. Ćelija zanatlija

Sekretar: Alija Dizdarević, obućar.

Članovi: Nusret Ramić, optičar, Džavid Haverić, kožarski radnik, Duro Pećanac, građevinski radnik, Blaško Handžić, Hamdo Sirbubalo, Izidor Levi, obućarski radnik, Živko Sole Brko, stolar.

17. Ćelija pri ranijem sindikatu SBOTIČ-a

Sekretar: Hana Ozmo, publicista.

Članovi: Vladimir Perić Valter, službenik, Slavko Engel, službenik, Rudi Musafija, službenik, Bjanka Levi, službenik, šalom Albahari, službenik, Marko šrajber, pravnik, Mordo Papo, trgovački pomoćnik, Savo Pređa, đak (STš), Džemil šarac, student, Ašer Danon, trgovački pomoćnik, Viktorija Baruh, službenik, Aco Goreta, službenik.

18. Ćelija bankaraca

Sekretar: Milutin Velimir, bankarski službenik.

Članovi: Mijo Sunarić, bankovni službenik, Aleksandar Salcberger šani, bankovni službenik, Slobodan Ćirić, bankovni službenik, Josip Pajić, trgovački pomoćnik, Esad Ferušić, službenik, Emil Barišić, ing , službenik.

19. Ćelija pravnika I

Sekretar: Pavle Goranin, pravnik (do aprila), Velimir Milutin, bankovni službenik (od aprila).

Članovi: Josip Šimunović Braco, pravnik, Rabija Ljubunčić, tehničar, Tahira Fejzagić, pravnik, Peko Jokanović, pravnik, Neda Kasik, pravnik.

20. Ćelija pravnika II

Sekretar: Hasan Brkić, pravnik.

Članovi: Miljenko Cvitković, student prava, Isak Ozmo, pravnik, Anđelko Tvrtković, pravnik, Vladimir Frković Lulo, pravnik, Časlav Jovanović Gorčin, pravnik.

21. Ćelija studenata I

Sekretar: Miladin Radojević, službenik.

Članovi: Srećko Goranin, student prava, Šefik Dorić Šedo, student medicine, Paula Zon, student, Veso Jovanović, student prava, Janko Balorda, student šumarstva.

22. Ćelija studenata II

Sekretar: Drago Kapri, student.

Članovi: Živko Jošilo, student šumarstva, Olga Vidović, student, Hivzo Brkić, student šumarstva

23. Ćelija đaka

Sekretar: Branko Šurbat Bane.

Članovi: Dinko Falatar, đak, Dragiša Kurilić, student, Nikola Brkljač, đak, Zdravko Veselinović, đak, Mladen Vuković, đak, Olga Ivković, đak, Sadik Danon, đak.

IX
NA SPECIJALNIM ZADACIMA KP I POJEDINAČNOJ LIČNOJ VEZI

Olga Marasović, pravnik, Olga Nakić, profesor, Muhamed Džudža, apotekar, Doko Savičević, železnički službenik, Sara Foht, domaćica, Mavro Kajon, trgovac, Slaviša Vajner Čiča, ing. elektrotehnike, Veljko Vuković, ing. šumarstva, Ilija Grbić, učitelj, književnik, Agan Bostandžić, student, dr Branko Bujić, ekonomista, Moni Levi, ljekar, Risto Mikičić, obućarski radnik, Mitar Trifunović Učo, učitelj, Akif Bešlić, geometar, Mika (Moric) Fliker, službenik, Berta Papo, kozmetičarka, Emerik Blum, ing. elektrotehnike, Danijel Ozmo, akademski slikar, Olga Pezdirc, muzički pedagog, Ratko Knežević, ing šumarstva, Miron Jevdenić, ing. agronomije, Danica špoljarić, tekstilna radnica, Flora Kajon, student, Mustafa Gluhić Mujko, obućarski radnik, Danica Kabiljo, radnik, Milenko Stanišić ing. elektrotehnike, Ferid Frenjo, bravar, Vljako Radosavljević Učo, učitelj, Lazo Simić, ing. mašinstva, Zaga Blažić, student, Dušanka Teofanović, đak.

Partijska organizacija na teritoriji sarajevskog okruga

i
OKRUŽNI KOMITET KPJ ZA SARAJEVSKI OKRUG

Sekretar: Hasan Brkić, pravnik.

Članovi: Pavle Goranin, pravnik, Slobodan Princip Seljo, student tehnike, Milutin Durašković Duraš, metalski radnik, Mladen Knežević Traktor, grafički radnik.

II
OSNOVNE ORGANIZACIJE (ĆELIJE)

1. Vrelo Bosne

Sekretar: Drago Močević, metalski radnik.

Članovi: Danilo Štaka, đak gimnazije, Sekula Karabatak, metalski radnik, Grujo So-

knić, metalski radnik, Risto Radojević, metalski radnik.

2. Kasindol

Sekretar: Ramiz Sladić, metalski radnik.

Članovi: Tomo Međo, zemljoradnik, Aleksa Bojović Brko, zemljoradnik, Sava Čosović, zemljoradnik, Dorđe Kutlača, zemljoradnik, Mitar Starčević, mesarski radnik, Dušan Pajić-Dašić, zemljoradnik, Miloš Andrić, putarski radnik, Rade Tomić, radnik - vozač, Kojo Jovančič, zemljoradnik, Janko Kutlača, zemljoradnik.

3. Vogošća
VIZ »Konstruktiva«

Sekretar: Doko Vukičević, službenik.

Članovi: Savo Trikić, tesar, Savo Batinica, tesar, Rajko Miljuš, tesar, Aleksa Miljević, stolar, Rajko Dokanović, radnik, David Perera Dado, tehničar, Petar Pašajlić, radnik.

4. Sokolac

Sekretar: Mirko Borovčanin, zemljoradnik.

Članovi: Janko Jolović, zemljoradnik, Mihajlo Obrenović, zemljoradnik, Mašan Đokić, zemljoradnik, Grujo Borovčanin, zemljoradnik, Aleksa Ećimović, zemljoradnik, Grujo Novaković, student prava, Pero Kosorić, student prava, Marko Ećimović, zemljoradnik, Spaso Marković, učitelj, Doko Mačar, zemljoradnik, Milanko Vitomir, zemljoradnik, Rajko Odović, zemljoradnik, Drago Janković, zemljoradnik, Zvonko Grakalić, učitelj, Rade Borovčanin, zemljoradnik, Savo Pređa, đak.

5. Rogatica

Sekretar: Danilo Đokić, zemljoradnik (do maja), Mujo Hodžić, zemljoradnik (od maja).

Članovi: Vlado Cvijetić, zemljoradnik, Ćamil Džindo, zemljoradnik, Rasim Džindo, student medicine, Ragib Nalbantić, student, Slavko Gluhović, službenik, Momo Lučić, đak.

6. Han-Pijesak

Sekretar: Svetozar Kosorić. šumski radnik.

Članovi: Miloš Kosorić, šumski radnik, Uroš Planinčić, zemljoradnik, Miloš Vitomir, šumski radnik.

7. Pale

Aktiv: Ilija Grbić, učitelj - književnik, Nikola Prodanović, geometar, Miladin Ivanović, učitelj, Marko Spahić, student.

8. Visoko

Sekretar: Meho Patak, krojački radnik.

Članovi: Himzo Salihbegović, krojački radnik, Vera Kušec, student, Janko Balorda, student, Mehmed Džudža, krojač, Manojlo Popić, student, Dušan Ćulum, zemljoradnik.

9. Breza

Sekretar: Ismet Šarić Slobodan, metalski radnik.

Članovi: Mustafa Žujo, rudarski radnik, Momir Balorda, metalski radnik.

10. Vareš

Sekretar: Ante Filipović, službenik.

Članovi: August Vojčuh, metalski radnik, Josip Čupka, metalski radnik, Stjepan Klicić, metalski radnik, Ivo Klicić, metalski radnik.

11. Kakanj.

Sekretar: Stjepan Kovačević, rudarski radnik.

Članovi: Maksimilijan Rudi Mali, rudarski radnik, Venco Gujić, službenik, Ivica Vukelić, stolar, Stanislav Traup, službenik, Stjepan Kljujić, stolar.

12. Hadžići

Aktiv: Vukica Princip, domaćica, Obren Banduka, pravnik, Anđelko Lažetić, radnik.

13. Dobro Polje

Aktiv: Marko Regoje, zemljoradnik, Ćiro Regoje, zemljoradnik, Ranko Divljan, zemljoradnik, Vukašin Anđić, zemljoradnik, Mile Elez, zemljoradnik.

Iz spiska o sastavu partijske organizacije u Sarajevu i okolini, mogu se vidjeti rukovodstva KPJ i SKOJ-a, kao i partijske ćelije i drugi organi revolucionarnog pokreta pred oružani ustanak. Partijska organizacija je široko prodrla u preduzeća, mnoga društva i institucije, te tako razgranala svoj rad u najvažnijim porama društva. Ako uzmemo u obzir da je za rad partijske organizacije bio vezan veći broj kandidata za članove Partije, kao i dobro razgranata mreža organizacije SKOJ-a,

koja je obuhvatala oko 500 članova, onda se, bez rezerve, može konstatovati da je sarajevska organizacija pred sam ustanak bila jedna od najjačih organizacija komunističkog pokreta u velikim gradovima naše zemlje, što je ona svojim djelom potvrdila i dokazala već u prvim danima ustanka, u čemu je ispoljila i svoju političku zrelost, kao i sposobnost da oko sebe okupi sve rodoljubive ljude, ne samo grada nego i seoskog stanovništva. Takva aktivnost partijske organizacije u gradu Sarajevu i okolini imala je, bez sumnje, povoljan odraz i na jačanje partijskog i političkog rada na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.

Od ukupnog broja članova Partije u Bosni i Hercegovini, partijska organizacija Sarajeva i okoline obuhvatala je blizu jednu polovinu. Sa dobrim brojem iskusnog kadra, koji je u toku ustanka i revolucije bio veoma zapažen i u narodu voljen, popularan i politički sposoban, uspješno je stala na čelo oslobodilačke borbe. Iz članstva KPJ i SKOJ-a u Sarajevu u 1941. godini su se regrutovali mnogi politički rukovodioci revolucije, kao članovi okružnih, oblasnih i drugih rukovodstava, mnogi komandanti i komesari partizanskih narodnooslobodilačkih odreda, četa, bataljona, brigada, divizija i korpusa. U oružanom ustanku izraslo je nekoliko desetina visokih vojnih starješina, narodnih heroja i drugih zaslužnih boraca revolucije.

Analizom strukture partijskog članstva, utvrđeno je da je u gradu Sarajevu - u periodu od aprila do konca jula 1941. - djelovalo 279 članova KPJ, od kojih je 169 radnika, 20 službenika, 46 intelektualaca, 23 studenta, 18 đaka i 3 domaćice. U sastavu partijskog članstva bilo je 50 žena. Od navedenog broja članova KPJ, u NOB-i je izginulo njih 148 - u zatvorima, logorima i na bojnom polju.

Istovremeno, u organizacijama u okolini Sarajeva, kojima je rukovodio Okružni komitet za sarajevski okrug, bio je 81 član KPJ, od kojih su 32 radnika, 27 zemljoradnika, 5 službenika, 6 intelektualaca, 8 studenata, 2 đaka i 1 domaćica. Među njima su bile dvije žene. Poginula su 42 člana KPJ.

To znači da je u Sarajevu i okolini, neposredno pred ustanak, bilo ukupno 360 članova KPJ, od kojih su trojica iz okoline djelovala i u gradskoj organizaciji.

Nacionalna struktura članstva odražavala je politiku Partije da u svoje redove uključuje pripadnike svih naroda i narodnosti. To se najbolje vidi iz ovih podataka: u gradskoj organizaciji - 93 Srbina, 63 Muslimana, 54 Hrvata, 61 Jevrej i 8 ostalih, a u okružnoj organizaciji - 58 Srba, 9 Muslimana, 12 Hrvata, 1 Jevrej i 1 ostali.

Odluke o podizanju oružanog ustanka

Desetog jula 1941. godine stiže u Sarajevo Svetozar Vukmanović Tempo kao delegat CK KPJ pri Pokrajinskom komitetu za Bosnu i

иду у поход против окупаторске банде Срба, Црногораца и других народа.

Комунисте Хрвате, Словенце, Босанце, Македонце итд.!

Не оклевајте ни часа, већ хитно организујте партизанске одреде. Станите на чело ослободилачке народне борбе против окупатора као што то већ чине ваши српски и црногорски другови.

Искористите сада у овој тешкој ситуацији ваше годинама стечено искуство. Не жалите ни пред каквим жртвама сада када је у питању ослобођење народа, када фашистички крволоци прете да истребе све што је напредно и слободољубиво. У бој другови. У бој против фашистичке завере, непријатеља слободе и напретка, у бој за слободу и национални понос. У бој за збацивање фашистичког окупаторског јарма.

Комунисти, на вама лежи тешак, али час тај задатак организације ширења тешке борбе са крволочним фашистичким злочинцима. Имајмо стално у виду да совјетски народи дају потоцима своју драгоцену крв за спас читавог човечанства и то нам налаже да не оклевамо ни часа, да се свим снагама и средствима боримо у првим редовима народа против фашистичких злочинаца који угњетавају нашу земљу и који су напали на велики и снажни Совјетски Савез надајући се брзој победи како би онда лакше поробили читав свет. Ти бандити добијају све јаче и јаче ударце од славне Црвене Армије. Наш је задатак да ча ово не нашем фронту, у нашој земљи створимо за фашистичке освајаче пропаст, а не базу за снабдевање фашистичких орди на северу. Будимо храбри, будимо упорни, будимо брзи у својим акцијама, јер ту је у питању част наше Комунистичке партије као најборбенијег одреда радничке класе, ту је у питању част вашег народа.

Радници, сељаци, грађани и синдикално Југославије!

У бој. У бој против фашистичке окупаторске банде која тежи да истреби не само најбоље борце народа, већ и Словене на Балкану, која тежи да поробљи читав свет, која тежи да заведе најстрашнију владавину над народима коју памти историја. У бој, јер је сада кушају час да збацимо окупаторски фашистички јарам. У бој, јер је то наш дуг пред совјетским народом који се бори и за нашу слободу. У бој, у последњи бој за уништење фашистичке заразе.

12 јула 1941 г.

ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ
Комунистичке партије Југославије

Iz Proglasa CK KPJ narodima Jugoslavije - poziv na oružani ustanak, objavljenog 12. jula 1941. godIpa.

Hercegovinu. On prenosi odluke CK KPJ sa istorijske sjednice Politbiroa Centralnog komiteta održane 4. jula 1941. godine, odnosno odluke i stavove o tome da odmah treba preći na organizovanje partizanskih odreda i otpočeti sa oružanim borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika. Vukmanović, koga smo mi, u Sarajevu, tih dana konspirativno nazivali »drug Dugački«, dolazi sa ovlaštenjima Centralnog komiteta i generalnog sekretara Partije druga Tita da osigura sprovodenje tih izvanredno značajnih odluka u neposrednu akciju. On je, istovremeno, naglasio da oružane akcije treba da budu praćene razgranatim diverzijama i sabotažama na objektima koji imaju vojni, ekonomski i drugi značaj za okupatora i kvislinške snage. Ova njegova misija u Bosni i Hercegovini, što se tiče grada Sarajeva, olakšana je činjenicom da je sarajevska organizacija već sprovela uspješne i široke političke i druge pripreme za oružanu borbu, što je stvorilo objektivne mogućnosti da se u najkraćem roku završe sve organizacione i druge mjere za početak ustanka.

Trinaestog jula je održana sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH u stanu Časlava i Vere Jovanović, u današnjoj Omladinskoj ulici, na kojoj je donesena odluka o početku ustanka naroda BiH. Ovaj datum označio je početak narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, jer je odlučeno da se odmah pristupi oružanim akcijama za koje su već vršene opsežne pripreme. Ova odluka je značila, istovremeno, i sprovodenje odluke CK KPJ o opštoj oružanoj borbi svih naroda Jugoslavije za oslobođenje zemlje i protjerivanje okupatora i njegovih domaćih fašističkih pomagača.

Na toj sjednici, koja je time dobila istorijski značaj za narode Bosne i Hercegovine, ocijenjeno je da su uslovi za oružanu borbu povoljni u svim krajevima, kao i da postoji opšte raspoloženje naroda za takvu akciju. Uočeno je da je ovo raspoloženje najizrazitije kod srpskog stanovništva koje je najneposrednije životno ugroženo, pa je odmah stavljen akcenat na veliki politički značaj bratstva i jedinstva u zajedničkoj borbi. Stoga je zaključeno da je u daljoj političkoj akciji potrebno raditi naročito na što širem obuhvaćanju muslimanskog i hrvatskog stanovništva i njihovom uključivanju u redove ustaničkih jedinica partizanske vojske,

Donesene su i odluke potrebne za prilagođavanje organizacije novim zadacima u vezi sa oružanim ustankom, pa su formirani oblasni vojni štabovi i izvršen odgovarajući raspored i nova zaduženja svih članova Komiteta. Odlučeno je da se odmah najveći broj članova PK uputi na teren, što je za par dana sprovedeno u djelo. Od članova PK u Sarajevu su ostali Iso Jovanović i Boriša Kovačević, kao i delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović. Ova tri druga i Lepa Perović, sekretar Mjesnog komiteta, dobili su zaduženje da, između ostalog, neposrednije rade sa sarajevskom organizacijom i pomognu oko organizovanja ustanka u sarajevskoj oblasti. Ova neposredna veza i koordinacija rada

Boriša Kovačević, član PK KPJ za BIH, poginuo 13. juna 1943. godina kod Miljevine.

Kuća u Kralja Tvrtka ulici u kojoj ja 13. jula 1941. godina održana »jadnica MK KPJ Sarajevo.

između PK i MK odranije je bila stalna praksa, pa se tako nastavilo i u prvim danima ustanka.

Takode je zaključeno da se u gradovima preduzimaju diverzije i sabotaže, naročito na najvažnijim objektima za okupatora i njegove domaće saradnike, pa je već na samoj sjednici uzeta prva orijentacija na diverziju u Željezari Zenica, kao i u Željezničkoj ložioni i radioni u Sarajevu. Odlučeno je, takode, i o neposrednom uključivanju jednog broja kadrova iz sarajevske organizacije u prve partizanske odrede, čije formiranje je predvideno odmah. Za komandanta Štaba sarajevske vojne oblasti određen je Slobodan Princip Seljo, a za političkog komesara Hasan Brkić.

Odmah iza održane sjednice Pokrajinskog komiteta, sazvana je sjednica Mjesnog komiteta. Ova sjednica održana je u Kralja Tvrtka ulici, u prizemlju kuće broj 8. Sjednicom je rukovodila drugarica Lepa Perović, sekretar Mjesnog komiteta, a prisustvovali su i učestvovali u radu Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, i delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović. Ovaj sastanak je sazvan isključivo radi prenošenja direktive CK KPJ o oružanom ustanku. Pošto su Lepa i Iso dali kratku uvodnu riječ i upoznali nas sa misijom druga Vukmanovića, prešlo se na kratko informisanje, odnosno, svaki pojedini član Mjesnog komiteta referisao je o stanju u gradu i političkoj situaciji.

Rad ove sjednice bio je usmjeren na upoznavaje sa odlukama CK KPJ i PK KP za BiH o oružanom ustanku i mjerama za njihovo sprovođenje. U tom smislu je istupio i drug Vukmanović, koji je obrazložio stavove CK KPJ. Smatrao je za potrebno da naglasi svu težinu zadatka i odgovornost komunista u ovom momentu. Pošto je stavio jak naglasak na potrebu najveće discipline i striktnog izvršavanja zadataka, cijela sjednica protekla je u posebnoj atmosferi, pomalo uzbudljivo. Bilo je i razumljivo, jer se radilo o prelasku na oružani način borbe, 0 pripremanju neposredne bitke sa jakim neprijateljem. S obzirom da je ova sjednica Mjesnog komiteta predstavljala prelomni momenat, to je na svim članovima komiteta bilo vidljivo da je doživljavaju kao mnogo značajniju od drugih, redovnih sjednica. Drug Vukmanović, koji je po prirodi temperamentan i oštar, želio je da bude apsolutno precizan 1direktivan u izlaganju. Govorio je o tome da dosadašnji rad u »mirnom periodu« nije ni izdaleka ono što nas čeka u danima koji nastupaju. Naglasio je kako od sada svaki komunista postaje vojnik revolucije, da ne može i ne smije biti nikakvih kolebanja, da doslovno izvršavanje zadataka predstavlja najveću revolucionarnu dužnost i obavezu člana Partije. Za svako neizvršavanje zadataka, naglasio je on, biće primijenjena najstrožija partijska kazna, pa i strijeljanje. Vukmanović je saopštio da ćemo ubrzo dobiti Proglas CK KPJ, pa ćemo pobliže vidjeti politiku i stavove CK o oružanom ustanku. Inače, u kratkim crtama nam je govorio o tim stavovima. Proglas je odmah, za dva-tri dana, dijeljen u velikom broju u Sarajevu, gdje su, za narode Jugoslavije i za nas ko-

muniste, istaknuti značajni momenti o tome da je kucnuo čas da se svi dignemo u boj protiv okupatora i njegovih slugu, da se ne preza ni pred kakvim žrtvama kada je u pitanju sloboda naroda i nacionalna nezavisnost. U Proglasu je skrenuta pažnja komunistima da je na njih pao težak, ali častan zadatak organizovanja svenarodnog ustanka, te da budu uporni i brzi u svojim akcijama kao najborbeniji odred radničke klase, jer je u pitanju čast Komunističke partije i čast naših naroda.

U diskusiji oko organizovanja diverzija i sabotaža, Vukmanović se obratio direktno Ivici Tvrtkoviću, koji je bio mlađi član Partije i prvi put na sjednici Mjesnog komiteta kao novokooptirani član, i upitao ga šta sve ima u Željezničkoj radioni i Ložioni. Pošto mu je Ivica odgovorio da se tamo nalaze lokomotive i vagoni za opravke, magazini i skladišta goriva, kao i drugi materijali, Vukmanović je saopštio: «... Sve to treba da ide u vazduh, o tome ćemo posebno raspraviti«. Potom se interesovao koliko članova Partije i simpatizera ima u Ložionici i Željezničkoj radioni. Bilo je ugodno saznanje kada je Tvrtković objasnio da simpatizera ima više od 500. Ovaj broj ilustrovao je donekle opšte raspoloženje radnika u ovom preduzeću, koje je imalo dosta duboke i jake tradicije klasne borbe. Primijetio sam na Tvrtkoviću da ga je ovaj dijalog prilično uznemirio. Vjerovatno su ga ovaj momenat i misao o diverziji naveli na razmišljanje o stvarima koje nisu bile posve jasne. Rekao sam to drugarici Lepoj, a ona mi je uzvratila da je i ona to primijetila. Međutim, svi ostali drugovi u Mjesnom komitetu primili su novu orijentaciju na diverzije kao prirodan i logičan nastavak sveukupnog dotadanjeg kursa Partije usmjerenog na oružani ustanak.

Kada je riječ o diverzijama u Sarajevu koje su uslijedile poslije ove sjednice Mjesnog komiteta, onda treba zabilježiti dvije značajnije: podmetanje eksplozivnih mina 29. jula u Željezničkoj ložioni, kao i pokušaj diverzije na višegradskoj pruzi, kod Dovlića, koju su izveli članovi SKOJ-a početkom avgusta. Ove akcije nisu rezultirale očekivanim efektima. Utvrdilo se da u prostoru Željezničke ložione nije bilo objekata u kojima bi mine mogle izazvati veću eksploziju i učinak. Drugovi koji su dobili taj zadatak, izvršili su ga onako kako su im uslovi dozvoljavali i kako su umjeli, pa je, zapravo, bilo neopravdano optuživati ih za neuspjeh, kako je ova akcija tada ocjenjivana. U diverziji na pruzi kod Dovlića pokazalo se da omladinci nisu bili stručno obučeni za rušenje pruge, iako su u dva maha uporno pokušavali razoriti tračnice.

Na sjednici Mjesnog komiteta zaključeno je još da se pristupi i izmjeni izvjesnih organizacionih formi partijskog rada u gradu. Radilo se, naime, o novim organizacionim mjerama u strukturi gradske partijske organizacije. Zaključeno je da se pristupi formiranju partijskih organizacija i na teritorijalnom principu. Ovo je bilo potrebno, tim prije, što se značajna aktivnost komunista već odranije odvijala u pojedinim kvartovima, naročito u radničkim naseljima, kao što su Vratnik, Pofalići, Bistrik, Skenderija, Kovačići i dr.

Ovaj značajni sastanak završen je time što je utvrđeno da već sutra jedan broj drugova iz Sarajeva krene u okolinu radi organizovanja partizanskih odreda. Tako su već u sljedeća tri dana otišli prvi drugovi iz Sarajeva u krajeve gdje su za ustanak postojali najpovoljniji uslovi. Slobodan Princip i Hasan Brkić, komandant i komesar sarajevske vojne oblasti, odlaze na Romaniju 16. jula, da bi već 17. jula u selu Borovac, na Glasincu, održali prvi sastanak sa tamošnjim komunistima. Tome sastanku su, pored romanijskih kadrova, prisustvovali Pavle Goranin, Slaviša Vajner i Oskar Danon.

U semizovački kraj, u Crnotinu, upućeni su Rato Dugonjić, Joso Radić i ja. Na sektor Trebević - Jahorina otišli su Kazimir Franković, Srećko Goranin, Pero Kaurin i Mento Eskenazi. Iza njih, svakodnevno je slijedio izlazak komunista i drugih aktivista, putem posebno organizovanih kanala i veza, u tek formirane partizanske odrede. Prilikom ovih izlazaka, računalo se što je moguće više da se oslonimo na partijsku organizaciju u okolini Sarajeva, kao i na prethodno izvršene pripreme za oružani ustanak. Na terenu su odmah preduzete mjere da se okupe borci sa oružjem, da se predvide prve oružane i diverzantske akcije, pa je za nekoliko dana nakon najneophodnijih priprema, došlo do realizacije odluka Partije. Koncem mjeseca jula došlo je do prvih oružanih borbi, koje su odjeknule i kao poziv na borbu i kao mobilizacioni faktor svoje vrste, koji je doprinio da ustanak u ovim krajevima dobije snagu kojom je ubrzo ugrozio sve komunikacije u okolini Sarajeva i postao najveća vojnička i politička opasnost za okupatora. Svuda oko Sarajeva, pa i u njegovoj najbližoj okolini, plamtjele su ustaničke vatre, čule se ustaničke puške, okupaciona i ustaška vlast u Sarajevu našla se u teškoj situaciji pred snagom naoružanog naroda koji nije žalio nikakve žrtve u odbrani svoje slobode. U narastajućim i snažnim partizanskim odredima oko Sarajeva, sarajevski komunisti su predstavljali glavni oslonac i kadrovsku kičmu ustanka.

MLADEN KNEŽEVIĆ

HAPŠENJE GRUPE KOMUNISTA PRILIKOM RASTURANJA PROGLASA CK KPJ

Poslije obaranja vlade Cvetković - Maček, nastala je neposredna opasnost od napada fašističkih država Njemačke i Italije na Jugoslaviju. Stoga je Centralni komitet KPJ izdao Proglas o odbrani zemlje, da bi narode Jugoslavije upozorio na predstojeće opasnosti i pozvao na odbranu zemlje.

Mjesni komitet KPJ, čiji sam ja tada bio član, zaključio je da je potrebno da Proglas dospije do što većeg broja radnika i građana Sarajeva, te je stavljeno u zadatak komunistima Sarajeva da 3. aprila 1941. godine pred većim preduzećima javno dijele Proglas radnicima prilikom njihovog dolaska na posao. To je i učinjeno, te su pred Glavnom željezničkom radionicom Proglas radnicima dijelili David Levi, obućar, sekretar partijske ćelije obućara, i još neki komunisti i skojevci. Policija je to saznala i uspjela uhapsiti Davida Levija. Levi je, pod batinama, priznao da je član KPJ i da mu je partijska veza Milutin Velimir, koji je tada radio u Agrarnoj banci (nalazila se u Dalmatinskoj ulici), a bio je član Mjesnog komiteta. Dan ranije sam se s njim dogovorio da dođem po njega u banku, pa da odemo zajedno u partijsku tehniku i odštampamo još Proglasa. On je na vrijeme saznao da ga policija traži, te je uspio pobjeći prije dolaska policije. Ne znajući ništa, ja sam 3. aprila došao u dogovoreno vrijeme u banku, tražio M. Velimira i naletio na agente koji su bili u zasjedi, te su me uhapsili. Najprije su me odveli u policiju na Obali, a nakon toga u zatvor »Beledija«, gdje su me odmah počeli tući, tražeći da priznam da sam član KPJ kao i M. Velimir, te da zajednički djelujemo kao komunisti.

U policiji sam dolazak u banku kod Velimira objašnjavao poznanstvom iz sindikata. Izvršili su premetačinu moje kuće, ali su našli

samo knjigu R. Čolakovića »Kuća oplakana«, štampanu pod pseudonimom R. Bosanac, lako je to bio sav kompromitirajući dokazni materijal protiv mene, zadržali su me i dalje u zatvoru, u samici, gdje sam štrajkovao glađu.

6. aprila fašisti su počeli od ranog jutra, u naletima, bombardovati Sarajevo. Od prvih bombi sam se strašno prestrašio, osjećao sam se kao zvijer u kavezu, što me je dovelo do užasa. Poslije nekoliko sati, strah je prošao i priželjkivao sam da bomba pogodi zatvor, te da poginem ili da se spasim - bjekstvom.

Kad je nastupilo bombardovanje, mi, zatvorenici, smo se počeli dovikivati međusobno, i, na prijedlog Leze Perere, dogovorili da, lupajući daskom od ležaja po vratima, tražimo da nas sklone u protuvazdušno sklonište ili u podrum zatvora. Tek nakon nekoliko dana, uspjelo nam je da nas prilikom vazdušnih uzbuna stražar odvodi u zatvorski podrum, gdje nas je stalno i čuvao. Tu sam sreo Davida Levija, Lezu Pereru i Nisima Montilja, krojače, članove KPJ, a kasnije su nas zatvorili u istu ćeliju.

U toku bombardovanja, policija je pustila sve zatvorenike iz zatvora, i sudskog i »Beledije«, pa i zločince osuđene na doživotnu robiju, izuzev nas četvorice komunista. To je potvrda da je policija bila ne samo fašistički raspoložena nego da je bila i direktno povezana s njemačkim fašistima.

Tih dana smo u zatvoru dobijali samo kruh i vodu, a nije nam bila poznata uopšte situacija ni u gradu, pa ni u samom zatvoru. Tako nismo znali da je za to vrijeme, u zatvoru bio samo jedan stražar - Arapović, te da smo mogli pokušati bjekstvo.

Izjutra 15. ili 16. aprila vidio sam s prozora ćelije da se vijore njemačke fašističke i hrvatske zastave. Primijetio sam i da policajci, kojih je već bilo više u zatvoru, nose, umjesto jugoslovenskih kokardi, male hrvatske trobojke. Razgovarao sam potom s policajcem Ristom Janjićem koji mi je rekao da su Nijemci okupirali Jugoslaviju, da je potpisana kapitulacija i da je Bosna i Hercegovina pripala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Također, rekao je da se u Grčkoj još vode borbe.

Prvi ili drugi dan nakon okupiranja Sarajeva, zatvor je obilazio komandir policijske straže Zubčević, s jednim policajcem i njemačkim oficirom. Tek sam kasnije saznao da je to bio oficir Gestapoa.

Par dana poslije okupacije, u zatvor je bio doveden jedan nekvalifikovan radnik sarajevske elektrane, bio je sav modar i pretučen. Jedva mi je uspio reći da su ga prebile ustaše, a da ne zna zašto. Kad sam saznao kako se zove, odmah sam zaključio da je mrcvaren i zatvoren samo zato što je Srbin.

Ubrzo sam bio prebačen u zatvor u pravosudnoj palati, uz napomenu da će mi se suditi. U tom zatvoru sam bio tri do četiri dana,

nakon čega mi je saopšteno da nema osnova za suđenje i da sam zato oslobođen, odnosno slobodan. Međutim, kad su me doveli u prizemlje zatvora, tu me je dočekao policajac i opet sproveo u policijski zatvor »Belediju«, zajedno s Lezom Pererom, Nisimom Montiljom i Davidom Levijem, Sva četvorica smo dobili odluku ustaške policije da nas se osuđuje na »uze na neodređeno vrijeme«, uz pravo žalbe. Zamolili smo jednog od zatvorenika koji je izlazio na rad da preda tu odluku i našu ceduljicu nekom od onih koji su nam donosili hranu, što je ovaj i učinio. Poslije nekoliko dana dobili smo, istim putem, napisanu žalbu, koju je, kako smo poslije doznali, napisao Pavle Goranin, trebalo je da je samo potpišemo i, zatim, predamo komandiru straže. Tom prilikom nam je komandir rekao »kadija te tuži, kadija ti sudi«, i na tome je ostalo.

Kad smo se vratili iz sudskog zatvora, nas četvorica komunista bili smo u jednoj ćeliji, ali svaki dan.su dovodili Srbe i Jevreje. Jednog dana su u našu ćeliju doveli i ing. Janka Bjelicu, od njega sam saznao da je uhapšen zato što je bio potpisnik zahtjeva za osnivanje društva prijateljstva Jugoslavija - SSSR.

Svaki dan bile su izvođene veće grupe zatvorenika na rad. Nas četvoricu samo su jedanput izveli na rad u neku višekatnicu u blizini Morića hana, gdje smo iseljavali stvari nekog Jevrejina, a čuvao nas je samo jedan policajac. Ja sam ceduljicom, prilikom donošenja hrane, javio drugovima da postoji mogućnost za bijeg, ali do toga nije došlo.

Poslije nekoliko dana, policajci su izveli u hodnik oko dvadesetak zatvorenika, među kojima i nas četvoricu komunista, sa svim našim stvarima, i počelo se govoriti da idemo na prisilni rad u Njemačku. Ja sam kroz prozor hodnika provirio van i spazio drugaricu Zlatu Kabiljo, zamolio je da ode brzo do kuće Jovanke Čović (člana MK) i donese nam novaca i još šta može. Uto me je jedan pripadnik Mačekove zaštite ošamario, toliko jako da nisam nekoliko dana ništa čuo. Poslije izvjesnog vremena, izveli su nas pred zatvor, gdje nas je sačekala Jovanka Čović i dala mi nekoliko hiljada dinara. Nas četvorica smo taj novac međusobno podjednako podijelili. Nakon toga, odvezeni smo u krug vojne kasarne u Ulici vojvode Putnika. Tu je policajac razgovarao s nekim Nijemcem i poslije nekoliko sati stajanja, opet su nas strpali u »maricu« i vratili u zatvor »Belediju«. Usput smo saznali da nas Švabe nisu htjeli preuzeti, jer im nije bio dostavljen spisak sa svim potrebnim podacima, te smo tako izbjegli prisilni rad zahvaljujući samo švapskoj pedanteriji.

Negdje krajem aprila, jednog prijepodneva, Lezu Pereru i mene izveli su iz ćelije u hodnik. Tu nas je sačekao uniformisani Nijemac, poveo van zgrade i odvezao kolima u Gestapo. Tamo su nas razdvojili, mene je saslušavao na našem jeziku uniformisani gestapovac. Saslušanje je trajalo više od jednog sata, ali me nisu mučili. Jedi-

no kada me je zapitao jesam li član KPJ, prijetio mi je revolverom. Nakon toga su nas opet vratili u »Belediju«. Prosto nisam mogao vjerovati da nisam mučen u Gestapou, jer su mi bile poznate njihove metode saslušavanja. Lezo mi je u ćeliji rekao da ni njega nisu mučili. Lezo i ja sigurno smo bili prvi komunisti koje je Gestapo saslušavao u Sarajevu. Poslije nas više niko nije saslušavao. U zatvor je svaki dan dovođeno sve više Srba i Jevreja. Nas četvorica formirali smo kolektiv i dijelili međusobno hranu. Najviše nas je mučila neizvjesnost - nismo bili osuđeni i nismo znali kakva nas sudbina čeka. Tako je to trajalo do posljednjih dana mjeseca maja, kada su nas odveli u ustaški koncentracioni logor.

ŽIVKO JOŠILO.

STUDENTI MASOVNO ZA ODBRANU ZEMLJE

U dane uoči i poslije 27. marta 1941. godine, aktivnost napredne omladinske organizacije na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Sarajevu sve je više dobivala na živosti, gotovo svakodnevno otkrivala je nove forme rada i posvećivala se konkretnim zadacima.

Odlazak među vojnike, koji su išli na front, razgovor s njima, dijeljenje letaka, bodrenje, zatim ubjeđivanje građana pojedinačno i u grupama da se rat protiv zavojevača treba pretvoriti u narodnu borbu za pravu slobodu - svakodnevni su zadaci članova Partije i aktivista sa fakulteta.

Jedna od zamašnih akcija bio je zbor studenata, zatečenih u Sarajevu između 8. i 10. aprila 1941.

U velikoj dvorani fakulteta skupilo se preko sto studenata i studentkinja. Govorili su Drago Kapri, Veso Jovanović i drugi.

Glavne parole su bile: »Odbrana otadžbine«; »Nećemo tuđinski jaram«; »Ne dozvolimo da mi i naša braća budemo topovska hrana na ratištima germanskih hordi«; »Nećemo da doživimo sudbinu Čehoslovačke«; »Okupimo se pod zastavu slobode«; »Braćo i sestre, krenimo u borbene redove i da se sa našom braćom - vojnicima, seljacima i radnicima, rame uz rame, borimo za slobodu i sretniju otadžbinu«.

Parole je preuzimao od govornika, žestoko izvikivao i opetovao Hivzo Brkić, student i član Partije.

Ovo se dešavalo između 10 sati i podneva.

Svako ko je bio spreman da stupi u borbene redove, prišao je katedri, gdje je bila grupa drugova sa Dragom Kaprijem, i izjašnjavao se da se odlučuje na taj korak svojom voljom.

Za kratko vrijeme se oko katedre okupilo mnogo studenata i studentkinja, pa i onih za koje se, do tada, smatralo da nemaju patriotsku svijest na zavidnoj visini.

Postavilo se pitanje - kako da se ova manifestacija završi i želja dobrovoljaca ostvari? Neko je predložio da jedna delegacija ide u komandu divizijske oblasti, preko Miljacke, pod Bistrikom. Drago Kapri je predložio da tu delegaciju čine Veso Jovanović, Hivzo Brkić i Živko Jošilo.

Prijedlog je jednoglasno prihvaćen i delegacija je odmah krenula na zadatak.

Delegacija je trebalo da u najvišoj vojnoj komandi u Sarajevu objasni odluku 53 studenta i studentkinje Poljoprivredno-šumarskog fakulteta da se stave na raspolaganje vojnim snagama otadžbine, odnosno njihovu spremnost na sve zadatke koji se, u ovom času, mogu postaviti patriotskim duhom zadojenim omladincima i omladinkama.

Nešto poslije 1 sat popodne, bili smo pred kancelarijom komandanta vojne oblasti generala Stokića, kako se kasnije saznalo. Bili smo nestrpljivi. Trebalo je objasniti ko smo i zašto tražimo komandanta. Poslije priličnog čekanja i ubjeđivanja s posilnim i ađutantom, ulazimo u prilično mračnu prostoriju i zatičemo generala za radnim stolom, raskopčane dolamice, a izgledalo je da je bio i izuven. Pred njim, na stolu, na komadu hartije su bili lješnici ili bademi, uzimao ih je, ne dižući pogled na nas.

Tri delegata su stajala blizu zida obloženog drvetom, prema stolu i generalu, koji je jednako grickao lješnike i gledao negdje kroz prozor, okrenut Miljacki. Poslije nekoliko minuta, odupro se rukama o sto, zavalivši se, onako raskopčan, u svoju stolicu, i prvi put od ulaska, pogledao nas, upitavši gotovo sa prezirom u glasu: »Ko ste vi i šta hoćete?«.

Prvo je govorio Veso. Rekao je da je danas patriotska svijest svakog građanina Jugoslavije na ispitu, te da je mlada inteligencija zemlje pred velikim zadatkom i da mladi žele da se bore za slobodu. Onda je Hivzo rekao da su naši drugovi »Narodni studenti« u Beogradu najbolji primjer patriotizma, da su se pripremili za ove, crne dane naše otadžbine. Kada je Hivzo spomenuo »Narodne studente«, general se promeškoljio, zaigrao mu je mišić na licu, i počeo dobovati prstima po stolu, lako, nervozno. Onda me je Veso, jer je bio najstariji, gurnuo laktom - da govorim, jer Hivzo je bio nagao, zapaljiv kao barut, pa se Veso pobojao da se misija ne okonča prije nego iskažemo sve što je potrebno. Odmah sam rekao da nas prošlost obavezuje da se na vrijeme i svim silama suprotstavimo neprijatelju. Spomenuo sam slavne bitke iz prvog svjetskog rata, naglasio da je naša vojska sada brojnija i naoružanija nego u ona vremena i da mladi, koji još nisu pozvani pod zastavu, žele stupiti u borbene redove za odbranu otadžbine i slobo-

de. General se opet zagledao put onog prozora i dalje sjedeći u stolici, s rukama prekrštenim na stomaku.

Nije se moglo zaključiti da li ozbiljno uzima ono što smo rekli, kao ni da li uopšte šta smišlja.

Veso je opet počeo da govori lagano, pomirljivo, ali principijelno, da mlade treba shvatiti i želju im ispuniti. Spomenuo sam Arad, 1914, naše vojnike koji su ginuli na ratištima za Švabu i bili izjedani međusobnom mržnjom, koju je tuđin posijao, pa zato treba patriotsko raspoloženje omladine da sada nađe pravog odjeka kod onih koji imaju vojničku organizaciju u rukama.

General je spuštene glave prešao pogledom po delegatima, mučio se nešto da kaže, ali nije progovorio. Opet je pogledao prema prozoru pa, kao za sebe, izgovorio: »Sta vi tu, koga bude trebalo i kada, mi ćemo pozvati«.

Sva trojica smo bili zajapureni, ustreptali i ogorčeni što se naše riječi uzaludno gube. Hivzo nije mogao više izdržati, pa je malo istupio i uzviknuo: »Šta se čeka, zar da nas Švabe goloruke pokolju? Dajte nam puške da se borimo«. Veso i ja se odmah izravnasmo s Hivzom, osokoljeni njegovim riječima, rekosmo: »Tako je, dajte nam oružje, jer dok naša braća ratuju i ginu, mi se ovdje natežemo!«

General, kao da je samo to čekao, poskočio je u stolici, prihvatio se rukohvata kao da će ustati, i zagrmio: »Bagro jedna, znamo mi koja ste vi bagra, napolje, straža, u haps, napolje, napolje!«

Nadvikivali smo se s njim, ponavljajući da su ciljevi mladih sveti, te da nas niko ne može spriječiti da ispunimo svoje obaveze prema otadžbini i slobodi.

Ušli su žurno stražari, izgurali nas na oči generala, koji se bio malo popridigao u stolici, vidno uzbuđen.

Mi, delegati, tužni i ogorčeni, idući Obalom vojvode Stepe, gledali smo našu vojsku kako u neredu prolazi, nevesela i zabrinuta, pored Miljacke.

Na povratku smo okupljenim studentima podnijeli izvještaj o ishodu naše misije. Istakli smo, bez obzira na postupak generala Jugoslavije, da će studenti i studentkinje našeg fakulteta, ipak, naći sebe u tim teškim danima neizvjesnosti i drame. Složili smo se da niko ne gubi nadu i da ustrajemo u borbi za ostvarenje naših želja i patriotskih obaveza.

Zaista, već prvi dani revolucije su to i potvrdili.

Studenti iz Sarajeva javljaju se kao dobrovoljci za odbranu nacionalne nezavisnosti

Jučer 10 o. m. održan je na poljoprivredno-šumarskom fakultetu sastanak studenata iz Sarajeva i okoline, na kome je prisustvovalo preko stotinu studenata i studentkinja. Pošto je jednim minutom šutnje odana pošta palim vojnicima na frontima Jugoslavije, proči an je slijedeći pozdravni telegram našoj junačkoj vojsci:

»Dragi naši drugovi, vojnici, podoficiri i oficiri,

Sa svog sastanka održanog 10 aprila o. g. na poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Sarajevu, mi, studenti Sarajeva i okoline, Srbi, Hrvati i muslimani, šaljemo vama, našoj junačkoj vojsci, srdačne bratske pozdrave. Diveći se vašoj herojskoj odbrani nacionalne nezavisnosti i slobode našeg naroda, mi istovremeno izražavamo želju i spremnost, da vam se još danas pridružimo da zajednički, na frontu i u pozadini, dajemo najviše od onoga što mi možemo dati — svoje živote, za odbranu nacionalne nezavisnosti i srećne budućnosti naših naroda i nas omladine.

Živila junačka narodna vojska!«

Živila odbrana nacionalne nezavisnosti naroda Jugoslavije!

Iz »Jugoslovenske pošte«, 11. aprila 1941. godine, str. 4.

CEZAR KONFORTE

PO ZADATKU PARTIJE U ODBRANU ZEMLJE

U drugoj polovini marta 1941. godine, opasnost od neposrednog napada njemačkih i talijanskih fašista na našu zemlju postajala je sve veća i neposrednija. U partijskoj organizaciji bili smo sve više informisani o toj situaciji i o dužnostima komunista šta treba da rade u slučaju napada. Još od ranije smo znali da je stav naše partije - zemlju treba braniti od fašističke najezde. Komunisti su dužni da budu na braniku slobode i nezavisnosti zemlje. Pripadao sam partijskoj organizaciji u ćeliji pri bivšem sindikatu metalskih (kovinarskih) radnika, a radio sam u Električnoj centrali, u odjeljenju mjerila. Kada je izašao letak - Proglas Centralnog komiteta KPJ, nešto prije 27. marta, naša organizacija je proučila ovaj letak i razradila plan kako da se rasturi do što većeg broja građana, naročito radnika. Učestvovao sam u rasturanju toga proglasa među radnike Novog Sarajeva.

Ubrzo je došlo do organizovanja protestnih demonstracija u Sarajevu u vezi sa pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu fašističkih sila, koje je izvršila vlada Cvetković - Maček. Zbacivanje ove vlade 27. marta 1941. godine snažno je odjeknulo u Sarajevu, pa su demonstracije protiv fašizma i spremnost za odbranu zemlje u Sarajevu bile opšta i masovna pojava. Međutim, pokazalo se da ni nova vlada nije bila spremna da sprovede politiku kojom bi osigurala borbu naroda za nezavisnost i jasno i snažno se opredijelila protiv fašizma. Petokolonaštvo je bilo uzelo maha.

Njemačko bombardovanje Beograda bilo je znak početka rata. Odmah se pročulo da je nad Beogradom izvršen strašan zločin. Narod je bio ogorčen. Moja partijska organizacija održala je odmah sastanak na kome je razmatrana novonastala situacija, a sekretar ćelije Mento Eskenazi prenio je direktivu da jedan broj komunista treba odmah ići u

svoje komande, prema ratnom rasporedu koji smo imali. Tada nam je rečeno da je, eto, rat buknuo, što je najveća opasnost za našu zemlju, pa sada komunisti treba da pokažu svoje rodoljublje i da budu u prvim redovima odbrane, odnosno da svojim primjerom pokažu da sve što smo u svojoj politici i propagandi govorili nije bilo prazna priča. Moram reći da smo bili ozbiljno zabrinuti, znali smo stanje i situaciju u zemlji, znali smo da to nije lako, pogotovo kada su već i druge zemlje u Evropi bile pobijeđene i pokorene. Međutim, bili smo od ranije pripremljeni za te sudbonosne dane, psihološki nam je bilo lakše i ovu direktivu primili smo kao nešto što je normalno.

Prema mom ratnom rasporedu, morao sam se javiti u komandu protivavionske artiljerijske jedinice u Tuzli. Istoga dana kada je u partijskoj ćeliji donesena ova odluka, krenuo sam u Tuzlu. Drugovi su me upozorili da treba da budem uporan da me jedinica primi, jer se znalo da petokolonaški oficiri neće biti raspoloženi da prihvataju dobrovoljce. Mislim da je bio osmi april 1941. godine kada sam se, u Tuzli, javio četnom naredniku. Iznenadilo me je kako nisam imao problema oko prihvatanja u jedinicu, uvršten sam u četu i imao dužnost da rukujem instrumentom komandnog računara.

Po mom dolasku u četu, u jedinici je sve bilo spremno za transport. Dan kasnije smo krenuli u pravcu Beograda, vozom, i stigli do Ralje. Među vojnicima je bilo raspoloženje za borbu i odbranu zemlje. Međutim, malo se govorilo i vojnici su po grupama, međusobno pokazivali interesovanje za stanje na frontu. Neko je govorio kako Nijemci prodiru brzo, ali je bilo i vijesti o tome kako se naši snažno bore na granici. Topovi naše jedinice bili su u vozu na stanici u Ralji. Nije prošlo mnogo vremena a već se pročulo da se Nijemci približavaju mjestu gdje smo bili stacionirani. I zaista, na brdu u okolini, na putu, pojavila se njemačka motorizacija. Nadirali su tenkovi. Tada se desilo nešto što me je jako iznenadilo. Prvo sam se začudio kako to da su Nijemci već dovde doprli, a drugo, što me je još više iznenadilo, je to da u četi više nije bilo ni jednog oficira. Prosto su nestali. Odmah sam shvatio da su bili informisani o kretanju njemačke vojske, ali nama ništa nisu govorili. Tako smo ostali bez komandnog kadra.

Neko je povikao: »Izvlači topove«. Stigli smo skinuti nekoliko topova i brzo smo ih usmjerili u pravcu iz kojeg su dolazili Nijemci. Ono što je bilo impresivno i što nas je ohrabrivalo, jeste činjenica da su radnici - željezničari i okolno stanovništvo, zajedno sa vojskom, skidali topove i granate sa vagona i aktivno nam pomogli da pružimo kakav-takav otpor. Stigli smo iz dva topa otvoriti vatru, a Nijemci su prvo zastali, a potom su nas opkolili i otvorili jaku paljbu. Nismo bili u stanju ništa učiniti. Nijemci su nas gotovo sve zarobili, odnosno malo koji vojnik je izbjegao zarobljavanje. Oduzeli su nam oružje i postrojili nas u kolonu zarobljenika, te, uz jaku stražu, sproveli u Zemun, a potom u Beograd. Vodili su nas pješke, a voz sa našim oruđima ostao je

u Ralji. Obuzeo me težak osjećaj. U prolazu kroz Beograd, vidio sam strašnu sliku i sve ono što je bombardovanje ostavilo za sobom, kao tešku posljedicu i sliku fašističke odmazde.

Smjestili su nas u kasarne na Dedinju. Nasilno su nas gomilali i ugurali kao stoku u prostorije. Bilo je tu mnogo zarobljenih vojnika jugoslovenske vojske, bilo je civila - građana koje su dovodili iz Beograda i okoline. Među civilima je bilo i pravoslavnih popova. Unosili su strah medu ljude tako što su svakog koji je nešto negodovao, odmah strijeljali. Tu, na Dedinju ostao sam sedam dana.

Onda je došao red i na mene da budem transportovan u ropstvo. Jedna cijela željeznička kompozicija vojnika kretala je prema Rumuniji, a prvo smo zastali u Vršcu. Tu nam je narod bacao u vagone hljeba i druge hrane. To nam je bio prvi bolji zalogaj, jer u Beogradu smo uglavnom gladovali. Odavde smo dalje transportovani do Temišvara, gdje smo zadržani petnaest dana. Bilo je to na otvorenom polju, a stražu su držali kulturbundovci, sa kukastim krstom na rukavu. Odavde su nas prebacili u zarobljenički vojni logor Vila u Mosburgu i Vllb u logor Memingen u Bavarskoj. Svi zarobljenici su tada raspoređeni na prisilni rad - u rudnike, u fabrike, cementare ili na poljoprivredna imanja njemačkih seljaka. Tako sam raspoređen kod jednog seljaka u selu Emskeim, blizu grada Donaverta. Tu sam, sa još nekim drugovima (oko 20 Jugoslovena), proveo cio rat pod dosta teškim uslovima, pod stalnom stražom njemačkih vojnika, ponižavanjem, progonjenjem i drugim oblicima neljudskog postupka. Moram navesti prijatan susret sa zarobljenicima iz Francuske koje smo tamo zatekli. Bili su obaviješteni da će doći Jugosloveni, pa su se brižno pripremili da nam pomognu. Došli smo izmučeni poslije petnaestodnevnog prebacivanja iz Rumunije do Njemačke. Spremili su nam kriške hljeba s margarinom, srdačno nas pozravili i nahranili. Oni su nas uputili u zarobljenički režim i u sve ono što je bilo važno za časno ponašanje u ropstvu. Tu sam osjetio bliskost sudbina porobljenih naroda, kao i potrebu za zajedničkom međusobnom pomoći.

BRANISLAV KRSTIĆ

SKOJ U PASIVNOJ ODBRANI GRADA

Dana 27. marta 1941. godine Partija i SKOJ su demonstrirali svoju spremnost da ustanu u odbranu zemlje. U tim danima, skojevci Sarajeva išli su sa starijim drugovima pred Komandu armijske oblasti, sa zahtjevom da i oni, kao dobrovoljci, budu vojnici na braniku svoje zemlje. Poznate su i druge akcije Partije i SKOJ-a.

Jedna od takvih akcija je uključivanje SKOJ-a i napredne omladine u pasivnu (civilnu) odbranu grada Sarajeva. Ubrzo se pokazalo da je ta naša namjera bila realna.

Neposredno poslije 27. marta saznali smo da se organizuje tzv. pasivna (civilna) odbrana grada. Njen začetak, prema mobilizacijskom planu Zemaljske odbrane Ministarstva vojske i mornarice, postojao je i ranije. Još 1939. godine, profesor Milutin Gligić (poslijeratni direktor Instituta za zdravstveno prosvjećivanje BiH) i dr Simon Griner (ljekar u 27. diviziji NOVJ) inicirali su održavanje tečajeva pasivne odbrane, koje su pohađali učenici svih srednjih škola. Otišao sam kod tadašnjeg načelnika Gradskog fizikata dr Mustafe Denišlića, koji je bio određen za komandanta pasivne odbrane grada, da se kao dobrovoljac uključim u pasivnu odbranu. Dr Denišlić, koji me je donekle poznavao, prihvatio je ovaj predlog.

To je bilo upravo u času kada je već, prema mobilizacijskom planu, bilo pripremljeno funkcionisanje pasivne odbrane (raspored stanica pasivne odbrane po gradu, oprema stanica, struktura ostalih punktova - zaštita vodovoda, sistem veza i uzbune i si.), uz već oko 15 izgrađenih skloništa sa ambulantama, kada je trebalo da se ovaj plan realizuje i omladina mobiliše za rad u ovim stanicama i punktovima.

Istog dana, to je moglo biti 1. ili 2. aprila, razgovarao sam s Ratom Dugonjićem o mogućnosti da se skojevska organizacija angažuje u pasivnoj odbrani, čak i da pokuša da je »preuzme«. Rato je odmah prihvatio ovaj predlog i već te večeri održali smo kratak sastanak skojevskih sekretara škola (bar onih koji su se u tako kratkom vremenu mogli naći) i dogovorili o planu akcije i mogućem rasporedu naših drugova po ovakvim stanicama i punktovima.

štab pasivne odbrane nalazio se u Gradskom fizikatu (ondašnji naziv za Higijenski zavod, koji se nalazio na lijevoj obali Miljacke, preko puta Vijećnice). Postojao je plan razmještaja stanica pasivne odbrane u gradu i plan o njihovoj popuni srednjoškolcima odgovarajućih, po pravilu, najbližih srednjih škola. Koliko se sjećam, ovih stanica je bilo pet ili šest: u Ženskoj gimnaziji, u Sokolskom domu, u školama u Novom Sarajevu i na Bjelavama, dok se lokacija ostalih stanica ne sjećam.

štab pasivne odbrane razvijao je svoju aktivnost, a mi smo se u nju uključivali. Tome je doprinijela i okolnost da je komandant štaba pasivne odbrane, predložio mene za svog »adutanta«. Dobio sam saglasnost da se prihvatim ove dužnosti. Bolje nam rješenje nije trebalo! Sve njegove odluke i veze morale su tako ići preko nas.

Bio je predviđen obilazak svih stanica. Komandant štaba pasivne odbrane trebalo je da izvrši kontrolu stanica, provjeri njihovu opremu, izvrši smotru njihovog sastava i utvrdi predvodnike omladinskog sastava stanica (starješine stanica su bili ljekari ili inženjeri).

Prva stanica koju smo obišli bila je u Ženskoj gimnaziji (na lijevoj obali Miljacke). Skojevci su, razumije se, o ovome obilasku bili prethodno obaviješteni i smotra je uspjela. Na licu mjesta je trebalo, uz saglasnost starješine stanice, odrediti predvodnika među srednjoškolcima. Već ranije je bilo predviđeno da se za predvodnika predloži Mavro Engel Miki, član međuškolskog rukovodstva SKOJ-a. Isti tok se ponovio i u stanici u bivšem Sokolskom domu. Tamo je predložen i utvrđen kao predvodnik Jovo Kurilić, takode, član tog rukovodstva SKOJ-a. I u drugim stanicama ostvarili smo naš plan, izuzev u stanici na Bjelavama, gdje su nas onemogućili Ijotićevci.

U Štabu pasivne odbrane, u kome je, mislim, pomoćnik komandanta bio prof. M. Gligić, najodgovornije zadatke, takode, vodili su naši drugovi. Dragutin Braco Kosovac radio je u samom Štabu. Milenko Lalić je radio na organizovanju i održavanju civilne osmatračke službe, koja je, na nekih desetak punktova na višim dijelovima grada, podigla osmatračnice ili odabrala pogodne stanove da bi stanicama u gradu javljala mjesta razaranja i požara. Imao je zadatak da u spiskove za obrazovanje novih ekipa uvrsti naše drugove.

U nedjelju 6. aprila, zemlja je napadnuta. Rajlovac (aerodrom) je bombardovan. S ciljem mobilizacije omladine za odbranu grada, u ponedjeljak ili utorak, 7. ili 8. aprila, SKOJ organizuje javni sastanak

omladine u dvorištu II gimnazije, na kome se ističe potreba odbrane zemlje i spremnost omladine da primi oružje i uključi se u vojne jedinice. Zato se željelo da i pasivna odbrana bude naoružana.

U subotu 12. aprila, njemačka avijacija bombardira sam grad. U jednom pismu koje mi je svojevremeno uputio prof. Gligić nalazi se opis opšte pometnje, štab pasivne odbrane uglavnom se nije snašao, ali je odmah »dotrčala grupa omladinaca i stavila se na raspolaganje. Drugi su došli da jave da su sve pekare zatvorene i da prijeti glad. Napravljen je plan i omladinci su krenuli u pronalaženje vlasnika i otvaranje pekara - što je brzo urodilo plodom. Grupa omladinaca krenula je uz Sirokaču da mitraljiranim građanima koji su bježali ka Trebeviću pruži pomoć... Omladinci i omladinke upravo su jurišali da prodru u zarušene podrumske prostorije bombardovane »Bratinske blagajne«, da bi spasili zatrpane stanovnike«.

Naše stanice pasivne odbrane dejstvuju, zaista, organizovano. Ekipe iz stanica izlaze na mjesta gdje su pale bombe. Bio sam na mjestu bombardovanja kojim je srušeno lijevo krilo zgrade Glavne pošte i nekoliko kuća na lijevoj obali Miljacke (preko puta Pozorišta). Omladinci stanice u Ženskoj gimnaziji stigli su, neposredno poslije bombardovanja, na lice mjesta, pružili ranjenicima prvu pomoć, prenijeli ih u stanicu, odnosno u bolnicu i izvršili detekciju ugroženog područja.

Pasivnu odbranu, tog dana, efektivno je vodio SKOJ. U odbrani svog grada, na svojim mjestima, stajali su, po prvi put, skojevci.

Istorija neslavnog sloma kraljevske vojske i ulaska njemačkih trupa u Sarajevo je poznata. Sa slomom vojne odbrane, prestala je da postoji i pasivna odbrana grada. Sjećam se da smo se dogovorili da sav sanitetski materijal stanica pasivne odbrane uzmemo, pa ga je Jovo Kurilić sklonio u svojoj kući. Mavro Engel je učinio slično, a vjerovatno je to učinjeno u još nekim stanicama. Preuzeli smo taj materijal, jer smo znali, osjećali, to nam niko nije morao reći, da će nam biti potreban.

SAFET šEFKIĆ

STRADANJA STANOVNIŠTVA OD PRVIH BOMBARDOVANJA

27. mart 1941. godine nije donio suštinske promjene u smislu demokratizacije vlasti u Jugoslaviji, jer jugoslovenska buržoazija, kao vladajuća klasa, sa cjelokupnom svojom organizacijom i aparatom, nije ništa preduzela, dočekavši potpuno nespremna aprilske događaje. Izdaja u vrhovima onemogućavala je da se dadne otpor fašizmu, a i u tim odlučujućim danima buržoazija se više brinula kako da spriječi akcije revolucionarnih snaga. Kolebljiv i plašeći se da Nijemcima ne da povoda za napad, umjesto opšte mobilizacije, generalštab Jugoslovenske vojske je 27. marta naredio samo aktiviranje jedinica za zaštitu i zatvaranje granica, a opštu mobilizaciju tek 7. aprila. Sva očekivanja naroda Jugoslavije da će nova vlada izvršiti preokret u unutrašnjoj i spoljnoj politici su se izjalovila zbog vlastitih interesa buržoazije, a i straha od Hitlera i sopstvenog naroda.

Komunistička partija - nalazeći se na čelu širokih narodnih masa - nastojala je da ispolji svoj uticaj na unutrašnju i spoljnu politiku Simovićeve vlade, pa je 27. marta izdala dva proglasa, a jedna delegacija na čelu sa Veselinom Maslešom postavila je vladi određene zahtjeve u vezi sa raspuštanjem koncentracionih logora, stvaranjem saveza sa SSSR i dr.

Sile Osovine preduzele su napad na Jugoslaviju bez objave rata. Neprijateljstva su počela 5. aprila u 22 sata, a 6. aprila u 5,10 sati stupila je u dejstvo avijacija - bombardovanjem Beograda i aerodroma kod Skoplja, Kumanova, Niša, Zagreba, Brežice, Ljubljane i Sarajeva.

Zahvaljujući veoma jakim vazdušnim snagama, neprijatelj je već prvog dana rata zagospodario vazdušnim prostorom nad Jugoslavijom. Tom prilikom je uništen veći broj jugoslovenskih aviona. Uz gubitke, vazdušni napadi su demoralizatorski djelovali na stanje u vojsci i narodu, a gotovo onemogućili komandovanje i koncentraciju jugoslovenske vojske.

Sile Osovine su 7. aprila nastavile sa barbarskim bombardovanjem. U danima od 7. do 11. aprila vršile su manje operacije radi vremenskih neprilika, a kada je nastavljeno sa napadima, bombardovani su naročito Bihać, Banjaluka i Prijedor. Već 12. aprila, njemačka avijacija je napala ostatke jugoslovenske avijacije na aerodromima kod Bijeljine, Banjaluke, Sarajeva i Mostara, te grad Sarajevo, a talijanska avijacija Mostar.

Njemačka avijacija je 13. aprila, podržavajući svoje oklopne i motorizovane jedinice, napadala jugoslovenske kolone u povlačenju i snage kod Sarajeva i Mostara, te bombardovala Banjaluku, Sarajevo, Jajce i Zenicu. Naročito je teško bombardovano Sarajevo gdje su bile znatne štete i mnogo požara.

Jugoslovenska vlada i generalštab nestali su iz Beograda na prvi znak rata. Vlada se prvo smjestila u selo Sevojno da bi 10. aprila krenula na Pale, gdje je na sjednici od 13. aprila, kojoj su prisustvovali svi ministri i ban Subašić, donijela odluku da 14. aprila otputuje u Nikšić, što je i učinila, a zatim u Atinu, odakle u emigraciju, ostavljajući narod na milost i nemilost neprijatelju.

Njemačka 16. motorizovana divizija, prodirući od Zvornika prema Sarajevu, 15. aprila je zarobila dijelove vrhovne komande i oko 14 sati stigla u Sarajevo, gdje je prihvatila kapitulaciju svih jugoslovenskih snaga na teritoriji Bosne.

Pregovori o primirju počeli su u Beogradu 16. aprila, a bezuslovnu kapitulaciju potpisali su Cincar - Marković i general Janković 17. aprila, s tim da stupi na snagu 18. aprila u 12 sati.

U dokumentu »Bespruchung über Lage Jugoslawiens« (razmatranje o položaju Jugoslavije) stoji da je Hitler odmah, 27. marta 1941. odlučio da, ne čekajući eventualne izjave lojalnosti od nove jugoslovenske vlade, preduzme pripreme da se Jugoslavija vojnički uništi kao država. Udarac protiv Jugoslavije treba izvesti bezobzirnom oštrinom, tako da se vojničko uništenje izvrši u jednom munjevitom pothvatu. Posebna uloga je data avijaciji koja je trebalo da razbije jugoslovensku vazdušnu organizaciju na zemlji i da uništi glavni grad Beograd neprekidnim zračnim napadima, a pri tome da štiti napredovanje kopnene vojske.

Feldmaršal Kajtel izdao je »smjernice u pogledu pitanja propagande protiv Jugoslavije«, u kojima je - između ostalog - naveo: »...

Njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima, štaviše ona ih želi sačuvati od toga da ne budu beskorisno poubijani od strane srpskih šovinista za engleske interese...«, dodavši, međutim, i ovo: »... ako bi ovi ne Srbi ipak pružili otpor, tada je njemačka vojska prinuđena da taj otpor slomi, ma gdje se on pokazao i ma od koga on dolazio...«.[1])

U »Memorandumu k noti Jugoslavije« povezuje se čak i Sarajevski atentat kao razlog propagande i agitacije za novi rat, gdje, između ostalog, stoji: »... Srpskoj vladi bili su poznati planovi o atentatu. Ona, međutim, nije preduzela potrebne korake da se atentat spriječi...«.')

Sarajevo je doživjelo 27. mart i aprilski rat kao i drugi krajevi Jugoslavije, naročito veći gradovi. Mjesni komitet Partije organizovao je 27. marta velike demonstracije, u kojima je učestvovalo više hiljada građana, a naročito omladine, dok je Pokrajinski komitet KPJ za BiH izdao 1. aprila Proglas narodu BiH, u kojem je narode BiH - Srbe, Muslimane i Hrvate upozorio na kolebljivo i nedosljedno držanje nove vlade generala Simovića. Rojalistički elementi su nastojali da 27. mart prikažu kao isključivo svoje djelo, pa je ban Drinske banovine Mihaldžić govorio s balkona zgrade Banovine, a oko 17 sati odred vojske u ratnoj opremi prodefilovao je glavnim ulicama Sarajeva.

Njemački nacisti u pripremama napada na Jugoslaviju, stavili su u pokret i svoj propagandni aparat, koji je čitavim nizom laži i dezinformacija unosio nemir i nesigurnost među naše narode. Uprava policije u Sarajevu je tek 8. aprila objavila zabranu slušanja neprijateljskih radio-stanica (pod brojem Pov: 2498-1941), ali ne samo da je ova zabrana ostala obična proklamacija i da niko nije kažnjen radi prekršaja naredbe nego su vijesti neprijateljskih radio-stanica slušane na javnim mjestima i u prisustvu organa vlasti i policije.

6. aprila su neprijateljski avioni bombardovali Rajlovac, što je ponovljeno i 7. aprila. »Jugoslovenski list«, od 7. aprila, objavio je samo kratku vijest o tome da su neprijateljski avioni dan ranije izvršili dva napada na Rajlovac sa 7 aviona, da je pričinjena manja materijalna šteta i ranjeno nekoliko lica, te da nije bilo ljudskih žrtava i da je odbrana bila veoma efikasna.

Tih dana Sarajevo su nadlijetali fašistički avioni, ne bacajući bombe, pa Sarajlije još nisu mogle sagledati strahote rata kakve su doživjeli već neki drugi krajevi naše zemlje, naročito Beograd.

') Dr Ferdo Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Školska knjiga, Zagreb, 1958, str. 151 -152

***) Dr Ferdo Čulinović, navedeno djelo, str. 182-183.**

Sarajewo pošilja bombardovanja aprila 1941. godine: a) razorena osnovna škola na Vratniku, b) u Šenolnoj ulici.

Gradsko poglavarstvo u Sarajevu je 5. aprila (pod brojem Voj: 9441 -41) u »Jugoslovenskom listu« objavilo Oglas o zamračivanju, a mjesni odbor za odbranu od napada iz vazduha upute za odbranu od vazdušnih napada, dok je uprava policije (pod brojem Pov: 2478 od 8. IV 1941) izdala Naredbu o zatvaranju ulaznih vrata i uvođenju policijskog sata poslije 22 sata. Dakle, u jeku rata, zvanični organi preduzimaju neke mjere, a da farsa bude veća, naređuju čak da »...kućevlasnici većih zgrada odmah pristupe izgradnji skloništa, ukoliko nemaju u kući jak podrum - sklonište...«!

Bombardovanje Sarajeva je izvršeno 12. i 13. aprila, i to bez određenog cilja, prvenstveno radi stvaranja panike. Naročito intenzivno je bilo bombardovanje 13. aprila kada su cijeli dan avioni bili nad Sarajevom i bez ikakvog određenog plana sipali bombe i mitraljirali. Prva bomba je pala 12. aprila na zgrade: pošte i suda, a zatim u Mrakušu i na Šerbedžijinu radionu (u sadašnjoj Ulici JNA).

Evo nekoliko izvještaja njemačke vrhovne komande iz toga vremena:

10. IV 1941... »obrušivački avioni bacili su bombe na aerodrome u Bosni pri čemu su razorili 7, a oštetili na zemlji 5 za uzlet spremnih aviona«.

13. IV 1941... »avijacija je i jučer tukla za rat važne ciljeve sa najvećim uspjehom. Ona je uništila na aerodromima Bosne ukupno 39 aviona«.

15. IV 1941... »njemačke i talijanske trupe produžuju na prostoru Mostar-Sarajevo zaokruživanje ostataka srpske vojske. Zarobljeno je i dalje mnogo ljudi, među njima vrhovni zapovjednik srpske južne armije«.

16. IV 1941... »ostaci srpske vojske rasplinjuju se. Njemačke motorizovane trupe stigle su do Sarajeva i zauzele taj grad. Hiljade Srba predalo je oružje. Broj zarobljenika i mnoštvo plijena rastu svaki sat«.[3])

O situaciji u Sarajevu izjavio je pred isljednikom Aleksandar Cincar - Marković, opisujući svoj put prema Beogradu radi potpisivanja kapitulacije:

»... Pod punim bombardovanjem Sarajeva krenuli smo dalje za Kiseljak. Tamo smo zatekli jednu pozadinsku jedinicu kojom je komandovao general Jovanović, a koja se spremala za pokret. »Šta ćete vi ovdje« - rekao je on - »kada su ustaše na 2 km pred Kiseljakom... odmah krenite natrag u Sarajevo«. To smo i uradili iako je u Sarajevu

[3]) Velimir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Grafički zavod Titograd, 1963, str. 508, 548, 563 i 567

bio pravi krkljanac od naše vojske i očekivao se ulazak Nemaca. Sklonili smo se na Pale, gde smo i prenoćili. To je bilo 15. IV 1941.,.«[4])

Kao što je rečeno, bombe su bacane na cio grad pa su tako pogodile željezničku stanicu, hotel »Zagreb«, zgrade suda i pošte, sklonište u Velikom parku, školu i okolne kuće na Vratniku, naselje Medrese, područje oko Cirkus-placa, područje u blizini Alipašine džamije, naselje Bjelave i razne dijelove Bistrika.

Pretpostavlja se da je prva žrtva bombardovanja u Sarajevu Fehim Hadžović koji je, bježeći iz pošte, poginuo u predjelu Mrakuše.

Na Vratniku je pogođena osnovna škola, gdje su bili smješteni vojnici, ali očevici se ne slažu u izjavama da li je bilo poginulih ili je vojska prije napustila školu. Sigurno je da je škola prepolovljena, a ostale kuće znatno oštećene.

Najviše žrtava je bilo u naselju Medrese - oko 15, jer su bombe pale na naselje, porušivši kuće i tako usmrtivši i ljude. Žrtava je bilo i na Bembaši, kuda su Sarajlije bježale, naročito od vazdušnog pritiska.

Bombe su pale na Ulicu 6. novembra - Jakubovića baštu (gdje je poginuo učitelj Fejzić), a na Hridu je poginulo nekoliko ljudi, među kojima i Mila Hodović.

U skloništu u Velikom parku poginulo je više lica, među kojima profesor Stjepan Tomić i njegov brat.

Usljed bombardovanja, kuća u Masarikovoj 32 je potpuno srušena, a tom su prilikom poginuli sin i šurjak Vase Gorgoatosa, dok je u Masarikovoj 15 poginuo jedan poštar, otac šestoro djece, čije je tijelo eksplozija bombe izbacila na krov susjedne zgrade. Kuće u Skenderiji 31 i 10, te u blizini sadašnje Mjesne zajednice su potpuno srušene, a poginuli su jedan vojnik i štampar Delavaš. U Skenderpašinoj 10 i Pionirskoj poginulo je nekoliko ljudi, a prilikom bježanja iz Mjedenice, prema bističkoj pruzi, poginula je čitava porodica (otac, majka, kćerka i unuka). Pretpostavlja se da je ovaj kraj bombardovan zbog blizine bističke pruge. Najžešće bombardovanje Ilidže bilo je u okolini hotela »Srbija«.

Opštinski odbor SUBNOR-a Centar Sarajevo raspolaže podacima da su u bombardovanju Sarajeva 1941. godine poginula sljedeća lica:

Balagić Šefik, Bisić Avdija, Bošnjak Ilija, Bubnjević Simo i Spasa, Denišlić Adila, Hajrija i Zulejha, Derikonja Jovan, Dulić Alija, Girjanović Nedeljka, Grin Branimir, Hadžihasanović Bajro, Hamamdić Muhamed, Hasibović Ismet, Imamović Sajto, Kapetanović Šefika, Kapor Bojana, Karahasanović Ziba, Karović Ibro, Kečo Avdo, Keketović Ismet,

[4]) Dr Ferdo Čulinović, navedeno djelo, str. 299

Kohen Boris, Kulić Rasim, Levi Josef, Lučić Jelka, Marić Ivan, Masai Franjo, Merdan Mulija, Mujanović Mina, Musafija Cevi, Musić Bećir, Nedopek Ferida, Halida i Sadika, Omerhodžić Meho, Papar Boško, Peronović Đorđe, Potogija Salem, Rogić Franjo, Sreten Mara, Šešelj Zdravko, Škando Idriz i Mehmed, Tomić Franjo, Toroman Zekija, Trapara Petko, Tuka Marko, Vasić Branka, Velebašić Ibrahim, Zuber Vahida i Vasvija, Zubetljak Alija, Hasna i Muhamed. Međutim, ovi podaci nisu potpuni i vjerovatno je na teritoriji grada poginulo još ljudi.

Za vrijeme bombardovanja Sarajeva nije se pojavio u zraku nijedan naš avion, jer su - ionako malobrojni i zastarjeli - bili desetkovani već 6. aprila. Protivavionska odbrana je bila dobro locirana, a s nekih mjesta (Trebević, Hum, Pašino brdo) ponešto i dejstvovala, ali nije mogla ništa naškoditi neprijateljskim avionima, uglavnom zbog izdaje komandnog kadra.

Sarajevo je zahvatila opšta panika tek 12. aprila, poslije prvog bombardovanja, a kulminaciju dostigla sljedećeg dana 13. aprila 1941. Ovu paničnu situaciju prouzrokovati su neorganizovana odbrana grada, kapitulantstvo među višim oficirima, petokolonaštvo i fašistička propaganda o nepobjedivosti njemačke vojne sile. Tome su doprinijele i izbjeglice iz Beograda svojim pričama o strahotama tamošnjeg bombardovanja. Slušanje neprijateljskih radio-stanica je zahvatilo gotovo čitavo Sarajevo, tako da je jedna grupa naprednih omladinaca sa Vratnika, rizikujući da bude fizički napadnuta, morala silom se suprotstaviti ovom slušanju u društvu »Bratstvo«.

Teške dane doživjelo je Sarajevo ulaskom njemačkih trupa. Njemački vojnici se ponašaju kao nadljudi, bahato i grubo (kupaju se goli u automobilima, pa čak i na ulicama, naočigled okupljenog svijeta), a najteže je bilo gledati kako dojučerašnji šverceri i sarajevski oioš nude okupatorske vojnike najboljim cigaretama i drugim poklonima, a pod njihovim okriljem i zaštitom razbijaju, demoliraju i kradu.

Sarajevska »čaršija« i malobrojni petokolonaši kite svoje kuće zastavama sa kukastim krstom, dočekuju okupatorske jedinice i oživljavaju u sebi »zlatno doba Švabe« iz vremena austrougarske okupacije.

»Jugoslavenski list«, od 18. IV 1941, opisuje ulazak njemačke vojske u Sarajevo, prikazujući je kao »uzornu i disciplinovanu«:

»... u utorak 15. aprila u 15,00 časova poslije podne njemačke trupe ušle su sa motorizovanim odredima u grad u potpunom redu i zauzele određene položaje...«. Istovremeno je ovaj list objavio naredbu pukovnika Bekera o uvođenju policijskog časa od 20 do 5 sati, predaji oružja, naročitom položaju i zaštiti njemačkih i talijanskih državljana, platežnim sredstvima, nabavkama (čitaj legalnoj pljački) i dr. List je objavio da su: »u toku današnjeg dana brojne sarajevske zgrade, naročito u centru, okićene hrvatskim i njemačkim zastavama«. Dakle, u

istom broju u kome objavljuje bezuslovnu kapitulaciju jugoslavenske vojske, objavljuje se i prikazuje kao da su Sarajlije jedva dočekale okupatora!

»Sarajevski hrvatski list«, odmah po kapitulaciji Jugoslavije, preuzima na sebe ulogu glavnog agitatora ustaštva, služeći se već u početku prijetnjama. Tako u broju od 21. aprila piše o defileu njemačke vojske povodom Hitlerovog rođendana, mjerama protiv Jevreja u Zagrebu, dolasku njemačkog poslanika u Zagreb, a u broju od 24. o dolasku i »oduševljenom pozdravljanju prve satnije ustaša, hrvatske vojske i zaštitnih lovaca« i u broju od 25. o dolasku u Sarajevo predstojnika Petkovića i generala Blaškovića, te prvim hapšenjima.

SAVO BATINICA

KOMUNISTI «KONSTRUKTIVE« U VOGOŠĆI I BOMBARDOVANJE RAJLOVCA

Buka aviona i jake eksplozije avionskih bombi probudile su me u kući Vlade Dokića u Vogošći, gdje sam stanovao. Bilo je to 6. aprila 1941. godine u 6 sati ujutro, kada su odjeknule prve eksplozije njemačkih fašističkih avionskih bombi na vojnom aerodromu bivše jugoslavenske vojske u Rajlovcu, kod Sarajeva. Odmah sam skočio iz kreveta, na brzinu se obukao i izašao na ulicu koja je bila jedina u ovom mjestu, povezivala ga sa Sarajevom i Semizovcem. Od buke aviona i eksplozija bombi probudilo se cijelo, ovo malo i tiho mjesto, pa se ubrzo okupila veća grupa ljudi u centru Vogošće, gdje se obično, u slobodno vrijeme i u praznične dane, okupljaju mještani i radnici koji su tu radili i stanovali. Eksplozije bombi u Rajlovcu bile su tako jake - izgledalo je da se to dešava u samoj Vogošći. Okupljeni ljudi su uzbuđeno razgovarali o avionima i bombardovanju, o tome kako je ko sve ovo što se zbiva shvatio i razumio. Jedni su govorili da su to naši avioni i da izvode neke vježbe, dok su drugi tvrdili da nisu naši, već da su to avioni neke strane države, da je eksplozija bombi jaka kao kod pravih bojevih bombi. Medu nama je bilo radnika i službenika Čehoslovaka, došli su s njihovim preduzećem »Konstruktiva« i radili u Vogošći. Jedan Čehoslovak je uporno tvrdio da su to avioni fašističke Njemačke, da ih on dobro poznaje po zvuku, jer Nijemci su - istim tipovima aviona bombardovali Čehoslovačku. Nekoliko mladića mještana i radnika iz ove grupe se dogovoriše da prijekim putem odu do Rajlovca, vide šta je bombardovano i doznaju što više o ovom cijelom slučaju. Neizvjesnost o avionima i bombardovanju, o tome šta se dešava, o čemu se radi i razna nagađanja - trajali su sve dok se Radio-Beograd nije javio s prvim obavještenjima. To su bile kratke vi-

jesti o tome da su tog jutra njemački avioni bombardovali Beograd i da je Njemačka napala Jugoslaviju. Ovo obavještenje Radio-Beograd je ponovio nekoliko puta i poslije se više nije javljao. Poslije saopštenja Radio-Beograda, vratili su se i mladići koji su išli za Rajlovac da vide i saznaju nešto više o avionima i bombardovanju Rajlovca. Ispričali su da su u Rajlovcu od mještana saznali da je vojni aerodrom bombardovan, da su bombardovanje izvršili avioni fašističke Njemačke, te da je među našom vojskom opšta panika, a u narodu su zavladali strah i nesigurnost. O žrtvama među vojskom i stanovništvom nisu ništa doznali niti o objektima koji su bombardovani, kao i kakve su sve štete i posljedice od bombardovanja. Radnici i mještani koji su se okupili na ulici i u gostionici gdje su slušali radio-vijesti, i dalje su ostali na okupu, razgovarajući ozbiljno i zabrinuto o podmuklom napadu fašističke Njemačke na našu zemlju, o tome da je rat počeo i da neće biti dobro. Najviše su se ljudi zadržali u gostionici gdje se nalazio radio-aparat i nestrpljivo očekivali nova obavještenja, ali Radio-Beograd se više nije javljao. Na licima ljudi koji su se okupili oko radio-aparata, vidjela se krajnja ozbiljnost i zabrinutost zbog događaja koji se odigravaju, pa je u gostionici bila tišina. Odjednom jedna grupica ljudi, koja je sjedjela za stolom u jednom uglu gostionice, počela je bučno galamiti i, na iznenađenje svih prisutnih, pjevati. Svi prisutni su oštro reagovali na postupak ove grupe, zahtijevajući da odmah prestanu s galamom i pjesmom kako bi ostali mogli da slušaju radio-vijesti.

Poslije upozorenja, oni su protestovali, govoreći da im niko ne može zabraniti, pa su nastavili i dalje s galamom i pjesmom. Na ovakav njihov postupak, jedna grupa ljudi im je prišla i naredila da odmah napuste gostionicu, ako neće, da će ih odmah nasilno izbaciti. Poslije ovog oštrog upozorenja, napustili su gostionicu, uz proteste i negodovanja, i otišli u jednu drugu, gdje su nastavili da piju i pjevaju. Pijančenje, pjevanje, izazivanje i napadanje ljudi u kafani i na ulici od ove grupice ljudi trajalo je cijeli dan.

Nas nekoliko Drvarčana (Nikola Bokan, Savo Trikić, Duško Grubor, Rajko Miljuš, Stanko Kuhar, Mirko Radujko i ja), poslije podne i pred veče šetali smo se po Vogošći i razgovarali o situaciji koja je nastala. Šetajući, prolazili smo ispred kafane »Lung«, koja je nosila ime vlasnika kafane, i čuli smo pjesmu grupe koju smo istjerali iz kafane, pa se dogovorismo da svratimo u kafanu i ako nas ova grupa bude izazivala, da ih premlatimo, jer smo zaključili da se radi o neprijateljskoj grupi i izdajnicima zemlje. Ljudi iz ove grupe bili su rodom iz Banata - »domaće Švabe«, kako smo ih mi zvali, radili su u Vogošći kao radnici. Čim smo ušli u kafanu, nismo ni posjedali, odmah su počeli da nas izazivaju i napadaju. Kako smo se ranije dogovorili, počeli smo ih tući čim smo stigli - dobro smo ih izudarali i premlatili, a zatim rastjerali, te je tako njihovo pjevanje i izazivanje prestalo. Poslije ove tuče, razišli smo

se i većina je otišla na spavanje. Savo Trikić, Rajko Miljuš i ja smo se izdvojili od ostalih radi dogovora o tome šta treba da radimo dalje.

Dogovorili smo se da u toku sutrašnjeg dana, to jest, u ponedjeljak, 7. aprila, pronađemo drugove Vukičevića i »Duška«[1]) u Vogošći, Gojka Rodića u Sarajevu i neke drugove u Rajlovcu, poznanike Save Trikića. Miljuš je zadužen da pronađe drugove u Vogošći, Trikić da ode u Rajlovac, a ja da odem u Sarajevo i pronađem Rodića. Bilo nam je mnogo važno da uspostavimo vezu sa Sarajevom, jer smo tamo mogli dobiti najbolja obavještenja o situaciji i našim zadacima. Računali smo da nam je najsigurnije uspostaviti vezu u Sarajevu preko Gojka Rodića, s kojim sam najviše ja sarađivao. Dogovorili smo se da se u ponedjeljak naveče, obavezno, nađemo u Vogošći i vidimo šta je ko uspio uraditi, te da donesemo odluku šta ćemo dalje raditi. Ujutro rano, 7. aprila sam stigao u Sarajevo i otišao da potražim Rodića na stanu gdje je stanovao, ali ga nisam našao. Vlasnica stana me je gledala sa nepovjerenjem iako me je odranije poznavala. Zapitao sam je da li je u stanu Gojko, odgovorila je da ima nedjelju dana kako ne dolazi. Zamolio sam je da Gojku kaže, kad dođe, da sam ga tražio, ali mi ona nije ništa na to odgovorila. Iz Rodićeva stana sam se uputio za vojni okrug Sarajevo, prolazeći ulicama na kojima je bilo mnogo svijeta i opšta gužva, gledao sam na sve strane ne bi li vidio nekog poznatog ili Rodića, ali nisam nikog vidio niti sreo od poznatih. Kada sam stigao u vojni okrug, javio sam se jednom pukovniku i tražio da me rasporedi u neku vojnu jedinicu, on me je upitao kojem vojnom okrugu pripadam, a kada sam mu rekao da pripadam vojnom okrugu Banjaluka, odgovorio je da idem tamo i da me samo oni mogu uputiti u jedinicu.

Vraćajući se iz vojnog okruga, razmišljao sam šta dalje da radim - da li da pronađem Rodića ili nekog drugog poznatog druga, i u tom razmišljanju sam naišao na veću grupu ljudi koji su stajali na ulici i nešto glasno razgovarali, zastao sam kod njih i približio im se da čujem o čemu razgovaraju. Oni su razgovarali o ranjenim i povrijeđenim ljudima, ženama i djeci koji su stigli iz Beograda na željezničku stanicu Sarajevo, poslije jučerašnjeg bombardovanja Beograda. Produžio sam na željezničku stanicu da vidim ove nesvakidašnje putnike i da nešto saznam više o bombardovanju Beograda i uopšte o situaciji koja je nastala. Kada sam stigao na stanicu, vidio sam kako u grupama ljudi, žene, bilo je starih, mladih i djece u naručjima, stoje i leže na ulici, ispred željezničke stanice. Svi su bili u rublju za spavanje, sa čarapama ili kućnim papučama na nogama, a bilo je mnogo i bosih, ogrnutih i zamotanih u kućne haljine, krevetske čaršafe i ćebad. Ovu tužnu sliku ljudi, žena i djece, još tužnijom su činili jauci ranjenih i povrijeđenih, a najbolnije je bilo gledati i slušati plač i vrisak male djece koja su plakala do iznemoglosti. Njihovo vriskanje je paralo srce ljudima koji su ih

[1]) Nije bilo moguće utvrditi ime ovog druga. Red.

posmatrali i slušali, te im natjeralo suze u oči. Na njihovim licima lako se moglo zapaziti da su potpuno izgubljeni od straha poslije bombardovanja koje su preživjeli, gladni, žedni, neispavani, iznureni od dugog putovanja, zabrinuti za svoje bližnje kojih nije bilo medu njima. Svi su oni, izgledom i očajanjem, odavali strašnu i jezivu sliku, odnosno krvavi i razbojnički zločin njemačkih fašista i o vremenu koje dolazi.

Kako nisam nikoga našao od poznatih, odmah sam, sa željezničke stanice Sarajevo, pošao u Vogošću, gdje sam stigao poslije podne istog dana. Po dolasku u Vogošću, odmah sam našao Rajka Miljuša, ukratko mu ispričao šta sam vidio i čuo u Sarajevu i da nisam mogao pronaći Gojka Rodića. Na ugovorenom mjestu smo dugo čekali povratak Trikića iz Rajlovca i kad smo vidjeli da ga nema, onda smo razgovarali šta bi nas dvojica trebalo da uradimo kao članovi Partije. Naša partijska ćelija bila je upoznata sa stavom i odlukom KPJ u slučaju da naša zemlja bude napadnuta od fašističkih zemalja - Njemačke i Italije. Odluka je bila jasna, zemlju treba braniti od najezde fašističkih okupatorskih hordi, boriti se protiv domaćih izdajnika, svaki član Partije treba odmah da stupi u vojne jedinice Jugoslovenske vojske i da sa vojskom i narodom u oružanoj borbi brani svoju zemlju.

Kako nismo uspjeli pronaći drugove Vukičevića, Duška, mašinistu u Vogošći, Gojka Rodića u Sarajevu i pošto se Savo Trikić nije vratio iz Rajlovca, Rajko Miljuš i ja smo se dogovorili da smo nas dvojica, kao članovi partijske ćelije u Vogošći, obavezni preduzeti sve što se može da se što veći broj radnika u Vogošći obavijesti kako treba postupati u novonastaloj političkoj situaciji. Dogovorili smo se da ne smijemo gubiti u vremenu, da treba brzo raditi, odnosno odmah pronaći što veći broj drugova sa kojima smo radili i upoznati ih sa situacijom. Posebno smo razgovarali o drugovima koji su rodom iz Drvara, a zaposleni su u Vogošći. Dogovorili smo se da ih sve treba ubijediti da odmah prekinu rad i podu za Drvar.

Vjerovali smo da ćemo drugove koji su se isticali u radu i političkoj aktivnosti - kako Drvarčane tako i ostale - ubijediti da prekinu rad i pođu svojim kućama. U toku noći, sedmog na osmi april, i u toku dana, osmog aprila, izvršili smo dobru agitaciju među drugovima aktivistima i ostalim radnicima, tako da je gotovo cijelo radništvo prihvatilo stav da se sa radom prekine odmah. Dogovoreno je da se u toku 8. i 9. aprila izvrše sve pripreme - podigne plata i ostalo, te prvim vozovima krene kućama. Poslodavci su pokušali na sve načine da odvrate radnike od napuštanja posla, čak su nudili dva puta, pa i tri puta veće dnevnice, ali u tome nisu uspjeli. Vogošća je za nekoliko dana ostala bez radnika i pusta.

Prekid rada i primanje isplate, osmog aprila, prvi su počeli radnici iz Drvara, organizuju se u manje grupe, napuštaju Vogošću i odlaze za Drvar. Grupa Drvarčana u kojoj su bili Rajko Miljuš, Mirko Raduj-

ko, Branko Batinica, ja i još neki drugovi, sa radom je prekinula već petog aprila. Osmog i devetog aprila ujutro izvršili smo sve pripreme za put, a poslije podne krenuli smo za Semizovac, na voz za Jajce, odnosno Drvar. Našim napuštanjem Vogošće prestala je s radom partijska organizacija VTZ u Vogošći (kod »Konstruktive«).

Članovi partijske organizacije VTZ Vogošća aktivno su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. godine i kroz borbu izrasli u visoke vojne rukovodioce JNA: DOKO VUKIČEVIĆ, SAVO TRIKIĆ i SAVO BATINICA su generali, RAJKO MILJUŠ je pukovnik.

Drug Duško, mašinista, koliko sam obaviješten, poginuo je u NOB kao vozač tenka.

Više drugova koji su u Vogošći bili politički vrlo aktivni, iako nisu bili članovi Partije, stupili su u NOB 1941. godine, postali članovi Partije i naročito se istakli u NOR-u.

REUF NALČADŽIĆ

RASPAD ARTILJERIJSKE JEDINICE U PROTIVAVIONSKOJ ODBRANI SARAJEVA

U martu 1941. godine, kada je već postalo očito da Hitler sprema napad na Jugoslaviju, dobio sam poziv da se javim u vojsku. Odmah sam se javio i nakon nekoliko dana provedenih u bivšem vojnom logoru u Sarajevu, moja jedinica se stacionirala na Betaniji. Stanovali smo u zgradama bolnice Jezero. Pošto sam služio svoj redovni kadrovski rok u protivavionskoj artiljeriji, to sam opet bio u istom rodu vojske, u protivavionskoj bateriji XXII artiljerijskog puka Sarajevskog garnizona. Našu jedinicu sačinjavala je jedna protivavionska baterija od četiri topa kalibra 80 mm, proizvodnje »ŠKODA«, 16 protivavionskih mitraljeza i 160 vojnika. Ukopali smo topove i mitraljeze na samom vrhu Betanije. Svakodnevno smo izlazili na vježbe. Ujutro 6. aprila, kao i obično, bili smo na poligonu kod naših topova (bio sam prvi nišandžija na topu). Odjedanput, iz pravca Crepoljsko, odnosno Romanija pojavila se formacija aviona. Avioni su letjeli dosta nisko, te su bili na dometu naših topova i odlična meta. Jedinica je bila spremna za dejstvo. Međutim, iz komandnog centra je javljeno da su to naši avioni. Međusobno smo komentarisali o tome kako imamo moćne avione. Avioni su nas preletjeli na visini od 2000 metara. Taj podatak znam zato što smo ih, radi vježbe, pratili instrumentima. Pošto su nas preletjeli i odletjeli u pravcu Rajlovca, odjedanput su se obrušili na Rajlovac i počeli bombardovati.

Druga protivavionska jedinica, koja se nalazila na Mojmilu u blizini Rajlovca, a koliko se sjećam, komandir jedinice bio je kapetan Jovanović, otvorila je vatru iz topova i mitraljeza na avione, što je bio signal da su avioni neprijateljski.

Nekoliko aviona vratilo se na Sarajevo, otvorili smo vatru i razbili njihovu formaciju. Sutradan gotovo polovina posade topova javila

se ljekaru, žaleći se na bolove u ušima. Većini vojnika procurila je krv iz ušiju, a među njima sam bio i ja. Ljekarskim pregledom je konstatovano da većina ima povrijeđene bubnjiće i da su nesposobni za dalji rad na topovima. Međutim, kod mene je bila lakša povreda i mogao sam da ostanem na svom mjestu. Polovina vojnika je bila nesposobna, komanda je zatražila popunu jedinice. Kada su stigli novi vojnici, ustanovljeno je da ni jedan od njih ne zna rukovati topovima, jer su služili u drugim rodovima vojske, tako da se naša baterija svela na svega dva topa. Taj dan je ponovo jedan avion nadlijetao Sarajevo i bacao bombe. Tada je bombardovana vojna pekara, nekoliko bombi je palo i na uži centar grada, pa je poginulo nekoliko građana. Idući na ljekarski pregled, išao sam kroz grad, prema vojnoj bolnici. Grad je bio pust, građani su ga panično napustili i sklonili se na daleku periferiju. Bilo mi je jasno da je to posljedica kapitulantskog odnosa onih koji su bili dužni da pripreme narod, da ga poduče kako će se ponašati u slučaju neprijateljskog napada.

Sljedećih dana avioni nisu nadlijetali Sarajevo. Vojnici koji u bivšoj jugoslovenskoj vojsci nisu smjeli čitati štampu, slušati radio, nisu znali ni stanje u našoj zemlji. Tu i tamo bi procurila vijest da Nijemci i Italijani napadaju na svim frontovima, te da se Nijemci približavaju Sarajevu. Neposredno pred prodor njemačkih jedinica u Sarajevo, komandir naše baterije, po činu kapetan, imena mu se ne sjećam, sazvao je zbor svih vojnika, održao govor i rekao da smo dužni kao vojnici ostati na svojim mjestima dok Nijemci ne zauzmu Sarajevo i predati im neoštećena oruđa. Kasnije mi je postalo jasno zašto je on tako postupio, zašto nam je naređeno da ne pucamo na avione. Očito je bilo da je unaprijed bio pripremljen na to, te da je umiješan u petokolonaško fašističko kolo.

To njegovo upozorenje imalo je suprotan efekat. Vojnici su ga prozreli, osjetili su da je izdajnik, nisu željeli da padnu bez borbe u neprijateljsko zarobljeništvo, tako da već sutradan, na jutarnjem zboru nije bilo gotovo ni polovine vojnika. Među onima koji su otišli kućama, bio sam i ja. Međutim, kako sam stanovao na Bjelavama, to sam nakon dan-dva u civilnom odijelu, iz znatiželje, došao da vidim situaciju na položaju sa topovima i ustanovio da je ostalo jedva dvadeset do trideset vojnika. Oni su izvršili naređenje komandira baterije i sačekali Nijemce, ovi su ih zarobili i otpremili u veliki vojni logor.

Želio bih napomenuti da je odmah poslije napada Nijemaca na našu zemlju, snabdijevanje jedinice bilo neredovno, tako da ni kruh nismo dobivali po dva do tri dana. Komandu naše jedinice, pored kapetana kojeg sam već pomenuo, činilo je još nekoliko mlađih oficira. Međutim, jedino je komandir baterije sa ostatkom vojnika dočekao njemačke vojnike i predao im se, dok su ostali oficiri i podoficiri napustili jedinicu i otišli kućama.

DANILO ŠTAKA

SAKUPLJANJE ORUŽJA U SARAJEVSKOM POLJU

Okupacijom naše zemlje i kapitualcijom vojske stare Jugoslavije, stvorena je veoma teška situacija u zemlji, a time i u Sarajevu i njegovoj okolini. Gdje god je čovjek pošao ili ma gdje se okrenuo, vidio je njemačke vojnike kako se šepure po ulicama Sarajeva i po mjestima u okolini. Ta švapska soldateska zalazi u kuće, radnje, magazine, stovarišta. Uzima šta hoće i kako hoće, uobražavajući sebi da je to njihovo. U isto vrijeme, dok su oni uglađeni, ispeglani, kratko potšišani, u kratkim nalickanim čizmama, dobro uhranjeni, pljačkali pune magazine vojske stare Jugoslavije, razni petokolonaši, moralno i politički posrnuli ljudi, ulizuju im se čineći sitne usluge i manifestujući, na taj način, svoju privrženost okupatoru.

Napuštajući logore pune oružja i municije, hrane i odjeće i obuće, ogorčeni na svoje komande, koje su se razbježale kojekuda, vojnici bivše jugoslovenske vojske odaju strašnu sliku. Veoma teško je bilo vidjeti vojnike stare Jugoslavije kako hodaju selima pokunjeni, izbezumljeni, puni gorčine, raspitujući se za put koji vodi u njihovo mjesto, tražeći parče hljeba. Međutim, moglo se vidjeti i da mnogi vojnici žure, noseći jednu ili više pušaka. Sve je ovo teško padalo svakom poštenom rodoljubu.

Neposredno poslije kapitulacije zemlje, objavljen je proglas njemačke komande u Sarajevu, kojim se pozivaju svi vojnici jugoslovenske vojske da se jave u vojni logor u Sarajevo. Međutim, zahvaljujući uticaju Partije, malo je bilo onih, sa područja Sarajevskog polja, koji su se odazvali pozivu njemačke komande.

Poslije stvaranja vlasti, tzv. Nezavisne Države Hrvatske, počele su da lutaju razne grupe, koje su po selima Sarajevskog polja pljačkale

i stvarale sve veću nesigurnost u narodu. Ljudi su rano zatvarali kuće, a ponekad i čitave noći dežurali da ne budu opljačkani.

Ovakvo stanje uticalo je da su građani i samoinicijativno sakrivali puške, pištolje i drugu vojnu opremu. Nisu bili rijetki slučajevi da pojedinci sakriju po više pušaka, pištolja i drugog oružja. Karakteristična je, na primjer, izjava Muhameda Mehmedbašića, nekadašnjeg člana Mlade Bosne, koji je, videći grupu omladinaca sa Ilidže, među kojima je bio i Mirko Tošić, kako obilazi jednu gomilu oružja, rekao: »Skrivajte oružje, mladići, brzo će nam ono zatrebati«. Ovakvih izjava nije bilo malo u Sarajevskom polju.

Ubrzo je izdata naredba okupacionih i ustaških vlasti da se svo oružje, kao i ostala vojna oprema, odmah predaju najbližim vojnim vlastima. Nepoštivanje ove naredbe, odnosno nepredavanje oružja - biće najstrože kažnjeno. Međutim, ova naredba nije imala većeg efekta.

Iako je već tada kretanje bilo ograničeno, ipak smo bili u kontaktu sa partijskom organizacijom u Sarajevu. Sugerisano nam je da treba organizovanije skrivati oružje i ostalu vojnu opremu. Međutim, moram napomenuti da je ova aktivnost komunista i omladine dobila, kako u svojoj organizovanosti tako i na intenzitetu, povratkom Slobodana Principa iz vojske. On je došao na Vrelo Bosne i saopštio nam da treba što više sakupljati oružje i drugu vojnu opremu, uz što veću konspiraciju. Ukazao je, takode, i na to da treba voditi računa o stanju oružja, jer će nam to oružje brzo zatrebati. Ove sugestije i direktive su odmah sprovedene u djelo.

Slabi rezultati ustaša u oduzimanju oružja od naroda su odraz aktivnosti komunista i omladine, ali i spremnosti naših ljudi da stavove Partije, u ovako presudnom vremenu, prihvate i slijede. U aktivnosti na prikupljanju oružja, na pojedinim područjima, odnosno u selima ili zaseocima imali smo odgovarajuće punktove za skrivanje oružja. Drugovi iz ovih punktova su vodili računa kod koga se nalazi oružje, tako da se skoro uvijek moglo znati brojno stanje tog oružja.

Gotovo nikakav odziv stanovnika Sarajevskog polja da predaju oružje i ostalu vojnu opremu okupatorskoj i ustaškoj vlasti, bio je povod da ustaše počnu sa pretresom sela. Sve moguće prijetnje, koje je ustaška vlast upućivala stanovništvu ovih krajeva, kao i pretresi sela, ostali su bez ikakvih rezultata. Grupe ustaša, koje su vršile pretres sela, ne samo da su tražile oružje u gospodarskim zgradama nego i u stambenim. Pretresajući kuće po selima, grupe ustaša su počele da pljačkaju. Uzimali su iz kuće sve što im je došlo pod ruku. Nisu štedjeli ni djevojačko ruho, a naročito im se za ruku lijepilo prstenje i druga zlatnina. U pretresu sela istakle su se grupe ustaša na čelu sa Antom Udovčićem, zvanim Čendom, Matom Baškaradom i još nekim.

Na sakupljanju oružja, njegovom aktiviranju i obezbjeđenju na području Ilidže i sela ispod Igmana, posebno su se istakli neki drugovi. Tako su Vaso Petrovič, Hristifor Jokić, Mirko Tošić i Slobodan Bosiljčić iz Ilidže sakrili nekoliko desetina pušaka i više sanduka municije. Zatim Rade Maksimović i Milorad Ponjarac 10 pušaka, Gavro Kapetina 4 puške, a Živko Bosiljčić, Brane i Uroš Bosiljčić, Milan i Mihailo Krajišnik su sakrili oko 20 pušaka i jedan sanduk municije. Slična aktivnost na sakupljanju oružja bila je i na području Crnotine, Reljeva i Rajlovca, tako da je Staniša Lemez sakrio 15 pušaka, Košta Mišić 5 pušaka, te Lazo Ždralo 4 puške i 5 ručnih bombi. Nimalo manja aktivnost na sakupljanju oružja nije bila ni u drugim selima. Tako je u selu Osjeku sakupljeno oko 50 pušaka, u Blažuju 25 pušaka i 10 sanduka municije, u Rakovici 30 pušaka i 10 sanduka municije. U Kasindolu su se posebno istakli u sakupljanju oružja Tomo Međo, Aleksa i Spasoje Bojović, Ramiz Sladić i drugi.

Lista pojedinaca ili grupa bila bi velika kada bi se svi nabrajali. Međutim, karakteristično je da prilikom formiranja pojedinih partizanskih jedinica na Igmanu, u Crnotini i Trebeviću, gotovo nijedan borac nije došao u jedinicu bez jedne ili više pušaka. Ovo najbolje ilustruje kolika i kakva je aktivnost komunista, omladine i drugih rodoljuba bila na ovom poslu, skopčanom sa toliko opasnosti. Ovo napominjem stoga što su okupator i ustaška vlast poduzimali najrigoroznije mjere, pa i strijeljanje lica kod kojih su pronađeni vojna oprema i oružje.

Ovi podaci su dati ne samo na osnovu mog sjećanja nego i na osnovu sjećanja nekih drugova koji su bili aktivno uključeni u pripreme za podizanje ustanka u ovom kraju.

Za dobre rezultate na sakupljanju oružja u Sarajevskom polju treba zahvaliti ljudima koji su prihvatili misao da će to oružje biti potrebno u borbi za oslobođenje od okupatora, vrijednom radu komunista i omladine, kao i borbenoj tradiciji koja je živjela u narodu - oružje je potrebno za odbranu kuće i života. Zaista, za samo četiri mjeseca, to oružje je bilo upotrijebljeno u borbi za slobodu.

MILE PERKOVIĆ

MITAR TRIFUNOVIĆ UČO U SARAJEVU 1941. GODINE

Okupacijom Jugoslavije od fašističkih sila, te uspostavljanjem satelitskih režima u pojedinim krajevima zemlje, nastali su teški uslovi za život i rad istaknutih revolucionara i funkcionera radničkog pokreta, lako su oni i za vrijeme buržoaskog režima stare Jugoslavije bili progonjeni, hapšeni i osuđivani na višegodišnje robijanje, ipak je sada, za njih, nastupila još veća opasnost.

Njemački okupator i njegove sluge usmjerili su od prvog momenta svoju oštricu na komuniste, posebno na afirmisane i poznate radničke borce. Zato su spašavanje ovih kadrova i njihov smještaj na što sigurnija mjesta bili od prvorazrednog značaja za Partiju i pokret. Ukoliko bi okupator uspio da pojedine revolucionare i rukovodioce Partije likvidira ili pošalje u logor, to bi bio nenadoknadiv gubitak za pokret. Njihovo iskustvo i ugled bili su potrebni baš u tim sudbonosnim trenucima kada se Partija spremala da povede naše narode u oružanu borbu. Pored toga, Partija se uvijek odnosila sa puno brige i pažnje prema svim kadrovima. To je bila njena opća orijentacija, jer se samo tako i mogao jačati revolucionarni pokret s novim borcima. Stalni zadatak Partije bio je bitka za svakog čovjeka. Trebalo je preduzeti sve mjere da se nađu potrebna ilegalna skloništa za sve one partijske radnike koje je neprijatelj pokušao da uhvati, fizički likvidira ili na drugi način da onemogući njihov revolucionarni rad.

Jedan od takvih istaknutih radničkih boraca bio je i Mitar Trifunović Učo, o kome je Partija vodila brigu u uslovima kada mu je prijetila ozbiljna opasnost. To je sada pogotovo bilo neophodno, jer je bio poznat kao dugogodišnji revolucionar i dosljedan klasni borac jugoslovenskog radničkog pokreta. Zato je partijsko rukovodstvo preduzelo mjere da se Učo skloni na što sigurnije mjesto. PK KPJ za BiH je ri-

ješio da ga zadrži u Sarajevu, jer su tu postojali povoljni uslovi za njegovu bezbjednost za jedno određeno vrijeme.

U prvoj polovini maja 1941, neko iz partijskog rukovodstva mi je rekao da u moju sobu treba da se smjesti drug za kojim uporno traga ustaška policija. Odluka da se Učo smjesti u moju sobu, vjerovatno je uslijedila zbog toga što sam bio manje poznat policiji. Uzeta je u obzir i činjenica da su neki policijski agenti bili bez iskustva i nisu poznavali mlađe partijske kadrove. Uz sve to, postojali su dobri uslovi da se kod mene smjesti rukovodilac kakav je bio Učo, jer sam bio legalno prijavljen, a stanovao sam kod Estere Eskenazi, sestre Mente Eskenazija, poznatog partijskog radnika. To je bilo vrlo važno, jer se sa drugaricom Esterom moglo razgovarati i reći joj o čemu se radi, pošto je i sama bila vezana za pokret. Bilo je umjesno Uču smjestiti kod člana Partije, po mogućnosti Hrvata ili Muslimana.

Stan je bio u Potoklinici broj 12 (današnja ulica Leze Perere). To je mirna ulica. Kuća je imala dvorište, što je, takode, bilo pogodno, jer se, za svaki slučaj, moglo bježati.

Neko od drugova je doveo Uču u moj stan i kada sam stigao kući, već sam ga zatekao. Susret s Učom bio je neposredan. Pozdravio sam se sa nasmijanim i vedrim čovjekom.

Ostao je u mom sjećanju kao drag i nezaboravan čovjek, bio je onizak, potpuno sijede, ošišane kose. Uvijek je nosio kačket. Kretao se pomalo staračkl. Nikada ga za tih mjesec dana nisam vidio zabrinutog ili neraspoloženog. Stalno je bio u kući i nikuda nije izlazio. Po čitav dan je šetao po sobi ili sjedio i čitao. Naveče, kada bih ja došao, pravio sam mu društvo. Razgovarali smo o raznim temama. Pričali smo o događajima u Jugoslaviji, o ustašama, o njemačkom okupatoru. Učo je govorio o fašizmu kao najstrašnijem režimu kakav ljudski rod još nije upamtio. On je pričao o tragediji njemačkog naroda koji je Hitler uspio pokrenuti za najcrnju i najmračniju ideju u istoriji ljudskog roda. Stalno se pitao kako je bilo moguće da baš u Njemačkoj, gdje je radnički pokret, svojevremeno, bio moćan i jak, ovlada masama tako reakcionarna ideologija.

Učo je osjećao svu opasnost koju je fašizam donio narodima Jugoslavije. Iznosio je svoje mišljenje o ustašama i o drugim slugama njemačkog i talijanskog okupatora. Navodio je uzroke takvim pojavama, a naročito pojavi ustaškog pokreta. On je, kao revolucionar, znao da uzroke tome treba tražiti u društvenim odnosima i u politici koja je vladala u Kraljevini Jugoslaviji. Pričao je o borbi radnika u Tuzli. Njegova iskustva iz te borbe bila su dragocjena i vrlo bogata. Sa posebnim simpatijama i ljubavlju govorio je o rudarima i sjećao se njihovog tegobnog života. Živo mi je pričao o Husinskoj buni, što me je jako dojmilo.

Govorio je kako je izabran u parlament Jugoslavije i kako su komunisti uživali simpatiju i podršku u širokim radnim slojevima, te o tome kako su se u parlamentu borili protiv politike buržoaskih vlada. Buržoazija se, u to vrijeme, bojala Komunističke partije, jer je strahovala da će ona radne mase povesti u borbu za stvaranje pravednijih društvenih odnosa.

Često smo razgovarali i o njegovom progonstvu u Bosanski šamac. Žalio se kako mu je bilo teško, u prvom redu, zbog toga što je bio izolovan od radnih masa - od radnika s kojima je dugi niz godina dijelio sudbinu, lako su u progonstvu materijalne teškoće bile svakodnevna pojava, ipak mu to nije padalo tako teško kao gotovo potpuna samoća. On je najljepše godine života proveo u borbi. U stvari, nije imao lični život.

Takav težak život morao je ostaviti vidnog traga na Uči. lako je imao 60 godina, kretao se kao da mu je mnogo više. Međutim, njegov duh bio je lucidan i vedar. Vjera u pobjedu radničke klase, njegova rezonovanja o društvenim kretanjima u Jugoslaviji bila su jasna i logična.

Učo je govorio o revoluciji kao istorijskoj neminovnosti. S puno vjere je isticao da će radnička klasa izvršiti i pobjedonosno sprovesti revoluciju.

Bio sam mlad čovjek, mlad član Partije, što je on vidio i znao, ali je sa mnom razgovarao kao s drugom koji mu je ravan. Nije isticao svoje zasluge i svoj doprinos revoluciji, iako je imao na što biti ponosan. Naprotiv, sa mnom je, s puno drugarske pažnje, razgovarao i pomagao mi da pojedine istorijske događaje što bolje razumijem.

Pored komentarisanja novonastalih političkih događaja, skoro svaki dan smo čitali ponešto i iz marksističke literature. Sjećam se da smo diskutovali o nekim pitanjima iz političke ekonomije. Čak mi je jedno vrijeme govorio da bih trebao s njim da počnem učiti njemački. Ponašao se kao da ćemo zajedno ostati ne nekoliko nedjelja, nego i mjesecima. Želio je da što korisnije provedemo vrijeme.

Upoznao sam ga o situaciji u gradu, o borbi sarajevskih komunista i o akcijama koje smo tada vodili. Čitao je svu tadašnju štampu koja nam je bila dostupna. Živio je aktivnim životom političkog radnika.

Još i danas često razmišljam o susretu s Učom. Uvijek mi se pred očima javi milo lice, čovjek pun vedrine i želje za životom, za promjenom društvenih odnosa. Javlja mi se lik neustrašivog revolucionara, čovjeka koji je revoluciju smatrao neophodnošću života i istorije.

Učo je bio čovjek koji je volio ljude. S puno ljubavi govorio je o borcima radničkog pokreta, o svojim saborcima, o Đuri Daković koga je naročito cijenio i volio. Njegova ljubav za čovjeka bila je, stoga, okrenuta prema radničkoj klasi i radnim ljudima uopšte.

Prošao je dug put borbe u radničkom pokretu, u čije se redove svrstao već početkom ovog vijeka. Njegov životni put prožet je borbom za pravedne stvari naroda Jugoslavije.

Poslije završetka I svjetskog rata nalazi se u prvim redovima boraca revolucionarnog radničkog pokreta. Njegova aktivnost posebno dolazi do izražaja u stvaranju Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Tri puta je bio biran u centralne organe Komunističke partije Jugoslavije.

Njegova glavna politička djelatnost odvijala se u Tuzli. Ovdje je on raspaljivao revolucionarnu buktinju, koja nije prestajala da gori. Radi njegovog revolucionarnog rada i borbe za prava radnika, tuzlanski i bosanski proleteri su ga birali kao svoga poslanika u jugoslavenski parlament.

Njegovo ime je povezano i sa slavnom bunom husinskih rudara, s kojima se stalno nalazio kao njihov organizator i predvodnik u borbi protiv eksploatacije i nepravdi koje je poredak nanosio radnicima. Uporno je branio u parlamentu i u javnosti pobunjene rudare i žigosao nasilja policije i žandarma nad njihovim porodicama.

Dosljedan svojim revolucionarnim shvatanjima i beskompromisnoj borbi za stvar proletarijata, Učo je nastavio svoje revolucionarno djelo. Takav je bio i u vrijeme šestojanuarske diktature i kasnije u borbi protiv fašizma sve do aprilskih dana i okupacije zemlje. Za sve to vrijeme bio je proganjan, više puta hapšen i osuđivan.

Njegova djela nastavili su njegovi saborci, saradnici i mlađe generacije. Njegov skroman lik nadahnjivao je proletere da istraju u svojoj pravednoj borbi za promjenu društvenog poretka, za slobodu radničke klase i za nacionalnu ravnopravnost i slobodu svih naroda Jugoslavije. Sigurno je da će njegovo ime i njegova djela davati podstreka i nadahnjivati i dalje, i sadašnje i buduće generacije, koje su imale sreću da dožive stvaranje nove, socijalističke Jugoslavije.

Boravak Učin u Sarajevu morao je biti prekinut. Partijska organizacija je saznala da je policija od nekog obaviještena da u Potoklinici. 12, u stanu Estere Eskenazi stanuje nepoznat čovjek. Pokrajinski komitet je odmah odlučio da Uču treba premjestiti, da ga policija ne bi uhvatila. Dobro se sjećam da je po Uču jedne nedjelje ujutro došao Đuro Pucar i s njim otišao iz mog stana. Tada se Učo vratio u Tuzlu, gdje su ga, nažalost, ustaše pomoću konfidenta uhapsile, odvele u logor Jasenovac, gdje je završio život ovaj plemeniti borac, vjerni sin radničke klase Jugoslavije.

Kao veteran revolucionarnog pokreta, on je do zadnjeg dana svog života bio potpuno uvjeren u pobjedu socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Pred samu smrt u logoru Jasenovac, hrabreći drugove, rekao je: »Ovo su jeziva zvjerstva, a ipak je meni nešto toplo oko srca,

jer ovo što se radi neće dugo potrajati. Ovo je kraj buržoaskog poretka, ovo je njegov krajnji i najdublji pad. Iza ovog može doći samo socijalizam«.[1])

Dva dana poslije Učinog odlaska iz moje sobe, agenti sarajevske ustaške policije su stvarno došli da provjere ko stanuje u sobi i koliko u njoj ima kreveta. Njegov krevet je bio sklonjen tako da su našli sobu samo sa jednim stanarom, tj. sa mnom koji sam bio redovno prijavljen. Nisu vršili velika ispitivanja. Jedino su pitali Esteru ko tu stanuje i da li je još neko bio u sobi. Pošto je ona znala pravi razlog njihovog ispitivanja, ona im je, prirodno, odgovorila da u sobi niko nije stanovao osim lica koje je i prijavljeno.

Takav je bio moj rastanak sa Mitrom Trifunovićem Učom, poštovanim i dragim drugom.

Tako se završio posljednji boravak Mitra Trifunovića Uče u Sarajevu, u kome je ranije, u više navrata, djelovao i dao svoj revolucionarni doprinos razvoju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine.

') Cvijetin Mijatović: Život i djelo Mitra Trifunovića Uče, ..Komunist« od 5. jula 1976. godine.

dr MONI LEVI

DR BRANKO BUJIĆ - TEORETIČAR I REVOLUCIONAR IZ SARAJEVSKE ORGANIZACIJE

Poslije pobjede velike oktobarske revolucije i raspadanja Austrougarske Monarhije, bečke univerzitetske ustanove vrile su od studenata iz raznih krajeva svijeta, pa i iz cijele naše zemlje. Tada je, isto tako, vrilo i u našem »Klubu studenata marksista iz Jugoslavije«. Svi članovi kluba radili su predano i neumorno. Štampali su mjesečnik KPJ »Srp i čekić«, izdavali brošure, slali nelegalno materijal u zemlju, nalazili stanove za ilegalce, držali razna predavanja i još mnogo drugih stvari. Eto, tu sam se u ovoj revolucionarnoj studentskoj organizaciji prvi put sreo, dobro upoznao i sprijateljio sa Brankom Bujićem. Bio je diplomirani pravnik Zagrebačkog univerziteta. Ovamo je došao da nastavi studije. Zanimala ga je politička ekonomija, naročito sa stanovišta dijalektičkog materijalizma. Sada je Branko, u Beču, ponovo postao student. U klubu je imao mogućnosti da se postepeno oformi i kao teoretičar ove struke. No, pošto je naš klub prvenstveno radio na konkretnim i određenim zadacima za KPJ, a to je iziskivalo čitav niz poslova konspirativnog karaktera, onda ni Branko, kao redovni član kluba, nije mogao biti nikakva iznimka. Sjećam se kako je postao kurir KPJ i ilegalno prenosio razne materijale u Jugoslaviju, uvijek kada je odlazio kući na odmor. Ovaj posao obavljao je sa istim elanom i žarom kao i svoj teoretski rad na proučavanju političke ekonomije i Marksovog »Kapitala«.

U Beču se najčešće družio sa Mustafom Golubićem i Ognjenom Pričom. Bio je mršav, stasit čovjek, energičnog, ali i dobroćudnog lica, s malom manom na jednom oku. Rodio se 1901. godine u Prijedoru. Započeo je gimnaziju u Sarajevu, a nastavio u Tuzli, gdje mu je živjela sestra, učite'jica. Tuzlanska gimnazija je bila poznata kao napredna škola još od vremena borbe protiv Austrougarske Monarhije.

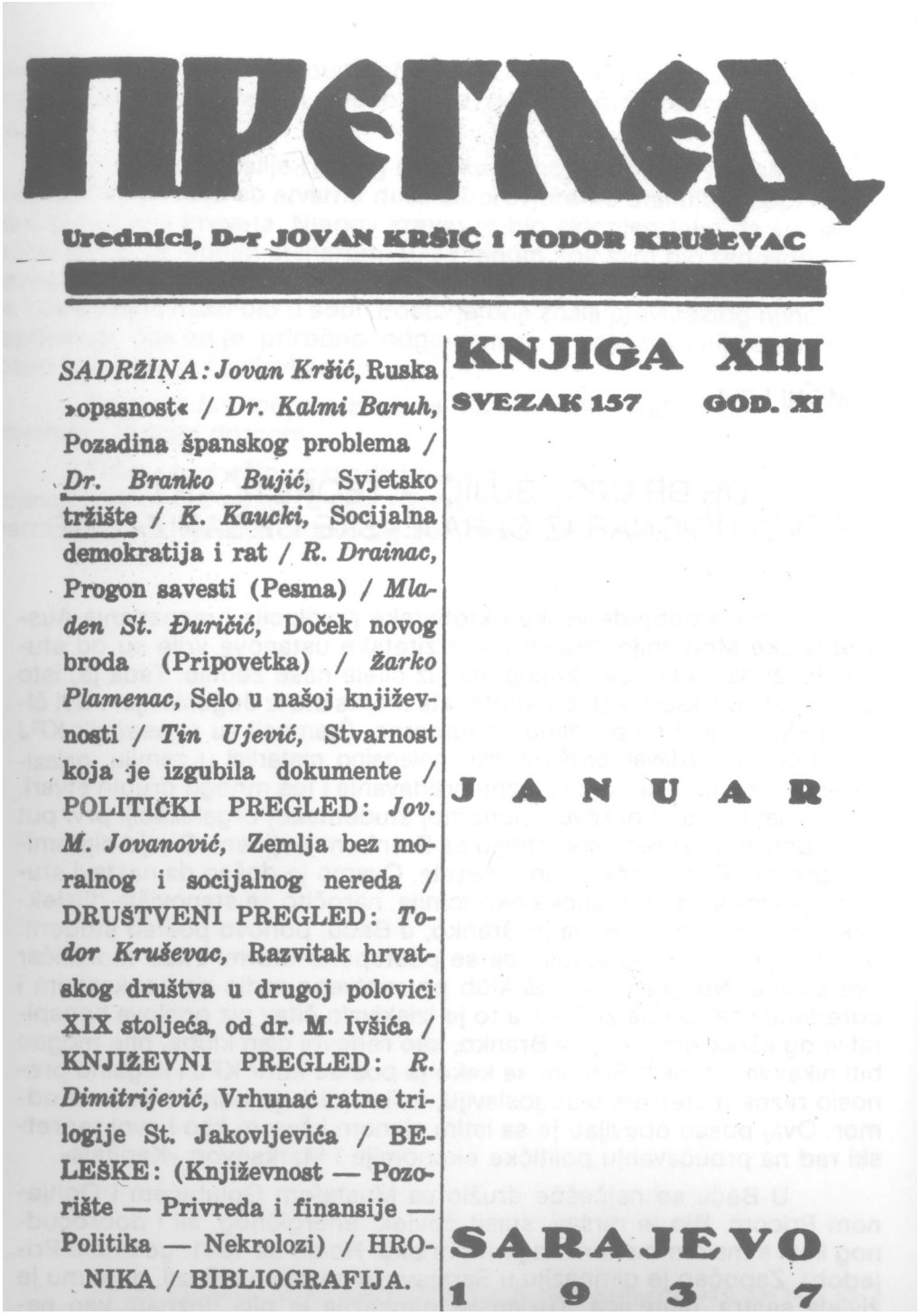

Naslovna strana časopisa »Pregled« u kome je objavljen jedan od radova dra Branka Bujića.

Studije u Beču, Branko je završio 1926. godine i odmah se vratio u zemlju, pa je naša zajednička aktivnost za Partiju jedno vrijeme prekinuta. Ubrzo se on našao na radu u Sarajevu, gdje je najprisnije sarađivao sa Ognjenom Pričom, koji je 1928. godine, u vrijeme akcije za sprovođenje opštinskih izbora, bio nosilac liste Republikanskog radničko-seljačkog saveza. U to vrijeme, Branko Bujić je bio proganjan i maltretiran kao i Ognjen Priča. Tadašnje policijske vlasti otjerale su ga iz sudske službe nešto ranije nego što su Ognjena Priču otjerale iz nastavničke.

Poslije Šestojanuarske vojnofašističke diktature, 1929. godine, prilike su se u svakom pogledu pogoršale. Rad KPJ je mnogostruko otežan. U martu 1930. godine u Beogradu pred sudom za zaštitu države suđeno je grupi od 18 drugova iz Sarajeva, među kojima su su se nalazili Branko Bujić, Ognjen Priča, Pero Pešut i drugi. Tada je Branko osuđen na 5 godina robije. Progoni, hapšenja i suđenja su se nizali jedni za drugim, pa su kasnije osuđivani i mnogi drugi članovi i simpatizeri KPJ. I tako, iz Sarajeva stigoše u Sremsku Mitrovicu i Drago Krndija i Risto Mikičić, inteligentni obućarski radnik, ozbiljni, tihi i skromni sekretar MK u Sarajevu i član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.

Poslije suđenja odveden je u Sremsku Mitrovicu na izdržavanje kazne, ali je ubrzo prebačen u zenički zatvor. Tu se nije dugo zadržao već je ponovo vraćen u kaznionu u Sremskoj Mitrovici. Tamo je postao profesor našeg kaznionskog »univerziteta«. Tu smo se ponovo sastali kao i desetak godina ranije, u bečkom studentskom klubu. I eto, putevi nam se ponovo sastadoše.

Pjesnik, robijaš i član KPJ Radovan Vuković organizirao je na našem zatvoreničkom univerzitetu takozvane »Usmene novine«. Tu su se često redali mnogi od nas člancima koje smo pred auditorijem političkih robijaša čitali. I Branko Bujić je često čitao svoje radove. Najčešće je čitao o krizi kapitalizma. Zato smo ga, u šali, nazvali Branko »kriza«. Često sam, na takvim usmenim novinama, sjedio pored Riste Mikičića, slušajući Branka kako se trudi da nam, na najpopularniji način, objasni kako nastaju krize u kapitalizmu. Risto ga je, također, pažljivo slušao i marljivo bilježio u svoj tefterić. Nekada bi mi potiho rekao: »Zaista, Sunja« - kako su mene tada zvali, »pametan je taj naš Branko«.

Uz Branka Bujića, veoma talentovanog ekonomistu, istovremeno, medu nama su se nalazili jednako talentovani filozof Ognjen Priča i historičar Otokar Keršovani. Svu trojicu su kasnije, nažalost, zvjerski ubile ustaše.

Za vrijeme jedne od mnogih akcija u mitrovačkom kazamatu, takozvane »Martovske akcije«, cijela jedna soba - šestica, sa preko dvadeset drugova, u kojoj se nalazio i Branko Bujić, bila je ponovo

Reprodukcija portreta dr Branka Bujlća - rad Moie Pljade u kaznlonl Sremska Mitrovica 1936. godine.

osuđena. Svi drugovi iz te sobe su dobili još po dvije godine robije osim Radivoja Davidovića Kepe, koji je dobio nešto više od ostalih. Tako je Branko Bujić, diplomirani pravnik dobio sedam godina robije. Po izlasku iz zatvora, pisao je mnogo protiv tadašnjeg režima, a potpisivao bi se najčešće pseudonimom »Sedmak«.

Kada je 1936. godine Branko Bujić izlazio iz mitrovačkog zatvora, pred kapijom ga je sačekao njegov brat Živko i odveo u rodno mjesto. Poslije kratkog boravka u Sarajevu, napustivši rodno mjesto Prijedor, Branko se preselio u Beograd, gdje se privremeno zaposlio u redakciji »Narodno blagostanje«.

Branko Bujić pripada onoj grupi intelektualaca - marksista svog vremena koji nisu samo proučavali teoriju marksizma nego su, istovremeno, svoja saznanja pretvarali i u revolucionarnu akciju. Zato je njegov život i rad duboko temeljen na teoriji klasika marksizma, na naučno zasnovanoj viziji društvenog razvitka, protkan i revolucionarnim djelom i neposrednim učešćem u borbi još u studentskim danima, posebno u KPJ u Sarajevu i Zagrebu. Takav rad ga je doveo na dužnost člana PK KPJ za BiH u 1927. godini. Bio je zapažen u redovima napredne inteligencije Sarajeva.

Na robiji je ozbiljno izučavao važnija djela Marksovog ekonomskog učenja. Sa nevjerovatnom lakoćom je čitao i razumijevao sva djela iz oblasti političke ekonomije koja su mu bila dostupna (Marksa, Hilferdinga, Roze Luksemburg, Grosmana i drugih).

Već na robiji je pokazao sve vrline radnika koji se ističe naučnim i sistematičnim pristupom materiji koju izučava. To mu je omogućilo da ispolji i predavačke sposobnosti, kao i da vodi, na visokom nivou, diskusije sa izraslim marksistima, kojih je na robiji, kako je poznato, bilo mnogo. Bacivši se na temeljito izučavanje Marksovog »Kapitala«, odlučio je da i pisanim djelom doprinese razvoju marksističke misli kod nas. Još na robiji je otpočeo sa radom na svom značajnom djelu »Teorija krize«, koji nastavlja i poslije izlaska sa robije 1936.

U periodu od 1937. do izbijanja rata 1941. godine, kao publicist u Beogradu, Branko se pojavljuje u brojnim listovima i časopisima: Narodnom blagostanju, Kulturi, Pregledu, Književnom savremeniku, Životu i radu, Našoj stvarnosti i drugim. Sarađuje sa mnogim publicistima i naprednim radnicima, posebno sa Vilkom Vinterhalterom i Dragom Krndijom. Izučava i piše o ekonomici i ekonomskom položaju zapadnoevropskih zemalja, razotkriva izvore i suštinu politike fašističkih sila koje pripremaju totalitarni rat, obaveznu službu rada, itd. On ukazuje na sve negativne posljedice do kojih mora dovesti takav kurs ratne privrede, koja je prividno konjunkturna za privredu u zemlji i svjetsku privredu uopšte.

U svom djelu »Teorija krize«, on je, oslanjajući se čvrsto na Marksovo učenje, razotkrivao sve pokušaje građanskih i oportunističko-revizionističkih teoretičara da zamagle revolucionarnu suštinu Marksove teorije i neminovnosti sloma kapitalizma. Svojim radovima, Bujić je dao veoma značajan prilog izučavanju ekonomskih nauka i uvrstio se u red istaknutih teoretičara marksizma u našoj zemlji prije rata.

Odmah poslije okupacije zemlje, Branko Sedmak se ponovo našao u Sarajevu. Tu se nalazi i njegova supruga Zorislava sa djetetom, sinom Bojanom, sa stanom u Nemanjinoj ulici. On se u Sarajevu povezuje sa partijskom organizacijom - Durom Pucarom, s kojim održava kontakt sve do druge polovine juna, kada je u većoj policijskoj hajci uhapšen i odveden u koncentracioni logor u Jadovno, gdje je i ubijen 1942. godine.

Branko Bujić, uz Ognjena Priču i Otokara Keršovanija, je jedan iz plejade velikih predstavnika predratne revolucionarne mlađe generacije, čije srce je prerano prestalo da kuca i kojima je, na taj način, onemogućeno da lično učestvuju u našoj oružanoj socijalističkoj revoluciji, te da svojim očima vide velike rezultate takve herojske borbe.

Zahvaljujući njegovoj supruzi Zorislavi, sačuvan je Brankov glavni rukopis, koji je, pod uredništvom Maka Dizdara i stručnom redakcijom Drage Krndije, Sarajevsko izdavačko preduzeće »Narodna prosvjeta« izdalo 1958. godine pod naslovom »Teorija krize«.

Uz Ognjena Priču i Marcela Šnajdera i druge istaknute marksiste, Sarajevo je i sa Brankom Bujićem izgubilo jednog od velikih revolucionarnih intelektualaca - mislilaca i komunista, koji su do svoje smrti ostali vjerni i dokraja odani radničkoj klasi i radnom narodu uopće.

ANTE DŽEBA

MAČEKOVA ZAŠTITA U SPREZI SA USTAŠAMA USPOSTAVLJA VLAST

Formalni dolazak ustaša na vlast označen je proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske, što je uradio Slavko Kvaternik 10. aprila 1941. godine. Kako su ustaše, pomoću sila Osovine, izbili u prvi plan interesa Trećeg Rajha, te, uz pomoć njemačkih bajoneta, počeli preuzimati vlast, nastojali su stvoriti i nekakvu političku platformu, kako bi stekli povjerenje hrvatskih masa, koje su većinom bile pod uticajem politike Hrvatske seljačke stranke i njenog vođe Vlatka Mačeka. Politika Mačeka i HSS-a doživjela je u periodu sporazuma Cvetković - Maček oštru kritiku od ustaša, radi teritorije Bosne i Hercegovine, koja nije bila obuhvaćena teritorijom Banovine Hrvatske, a ustaše su Bosnu i Hercegovinu smatrale dijelom životnog prostora hrvatskog naroda. Međutim, sporazum Cvetković - Maček je istovremeno sporazum između velikosrpske i velikohrvatske buržoazije o podjeli vlasti i punom otvaranju vrata Hitleru i Musoliniju za njihovu dominaciju nad bivšom Jugoslavijom, što se i potvrdilo potpisivanjem Trojnog pakta.

Okupacijom naše zemlje i proglašenjem takozvane NDH, Bosna i Hercegovina ulazi u sastav novostvorene državne tvorevine. U nastojanju da se ustaška koncepcija približi javnosti, dolaskom u Sarajevo, ustaški opunomoćenici odmah prilaze angažiranju utjecajnih faktora iz redova crkve i najreakcionarnijih i frankovački orijentisanih pripadnika Hrvatske seljačke stranke. Tim nastojanjima je osobito pogodovala izjava Vlatka Mačeka, data na sam dan proglašenja NDH, u kojoj apeluje na pristaše HSS-a da pruže punu podršku novom režimu.

Jedan dio građanske zaštite, koja je bila formirana još u Banovini Hrvatskoj, odmah po dolasku Nijemaca u Sarajevo, pojavljuje se u

gradu, radi uspostavljanja reda. U vrijeme proglašenja NDH, ustaše nisu imale izgrađen policijski, a ni ostali upravno-administrativni, sudski i vojni aparat. Preuzeli su aparat bivše Banovine Hrvatske, u kojemu su se uglavnom nalazile Mačekove pristaše. Nakon Mačekovog apela na svoje pristaše - da pruže punu podršku ustaškom režimu, taj aparat ostvaruje punu saradnju sa ustašama i pomaže im u preuzimanju vlasti na cijeloj teritoriji NDH.

U Sarajevo, mislim, već 22. i 24. aprila dolazi predstavnik vlade države NDH Petar Petković, odjelni predstavnik za javni red i sigurnost, i preuzima vlast. Čitav upravni i policijski aparat, na čelu sa bivšim banom Drinske banovine Mihaldžićem je smijenjen. U isto vrijeme, u Sarajevo stižu i poglavnikovi povjerenici prof. Hakija Hadžić i velečasni Božidar Bralo i daju odmah izjave kako će cijeli aparat očistiti od Srba i »posrbica«. »Sa ovakvim osobljem teško se može nastaviti rad, sve kada to i ne bi bilo u opreci sa novim duhom i načelima Hrvatskog ustaškog pokreta, koji je donio oslobođenje Hrvatima« (Sarajevski novi list, 11. V 1941). Kako su ustaše već proglasile Bosnu i Hercegovinu sastavnim dijelom teritorije NDH, njihovi vrhunski predstavnici odmah ispoljavaju stavove kako su Muslimani sastavni dio hrvatskog naroda. A Božidar Bralo se odmah potrudio da izjavi kako su bosanskohercegovački Hrvati SO države Hrvatske i njezinog organizma, podrazumijevajući istovremeno i Hrvate i Muslimane u Bosni i Hercegovini kao Hrvate.

Dvadeset trećeg aprila, sa već pomenutom »elitom«, stiže i poznati zločinac i krvnik Jure Francetić, koji odmah izjavljuje da je grad išaran ćirilicom i da su u svim uredima bili pravoslavni, a u željezničkom ravnateljstvu 500 pravoslavnih činovnika i raznih namještenika, pa i bivša banska uprava, gradska uprava, tvornice i privatna poduzeća su bili u rukama pravoslavnih i Židova. Samo Sarajevo, po njegovoj ocjeni, imalo je 500 židovskih radnji, u koje odmah postavlja povjerenike. Francetić sprovodi najavljeno drastično čišćenje upravnog aparata i postavlja na sva mjesta ustaški orijentisane pristalice (Sarajevski novi list, maja 1941).

Dana 24. aprila u Sarajevo stiže i Slavko Kvaternik s pratnjom. U njegovom društvu je i njemački general Glez fon Horstenau. Odmah su posjetili nadbiskupa Ivana Šarića, gdje su i odsjeli. Nadbiskupa Šarića domah su posjetili i poglavnikovi povjerenici Hadžić, Bralo i Francetić. Prilikom te posjete, nadbiskup je podijelio blagoslov cijeloj hrvatskoj vojsci, kojoj je Kvaternik vrhovni vojskovođa. Tom prilikom, Kvaternik izdaje proglas za bosanskohercegovačke Hrvate, u kojem im poručuje da će se vlada NDH za stalno premjestiti u Bosnu, čim to tehnički bude moguće. Posebno pozdravlja braću Muslimane, »naše najčistije hrvatske sinove«. Poziva sve Bošnjake i Hercegovce da se prijave u novoformiranu vojsku. Već 30. aprila 1941. godine, uz prisustvo nadbiskupa Šarića, pred zgradom Poglavnikova povjerenstva za BiH

u Sarajevu, obavlja se zakletva hrvatske vojske, koja se sastoji od ustaša, zaštitnih lovaca i redovite vojske (Katolički tjednik, 4. maja 1941). Kasnije, u junu 1941, zaštitni lovci se raspuštaju, naredbom vojskovođe Kvaternika. Oružje i ratnu opremu predaju najbližoj vojnoj i redarstvenoj instituciji. Sposobni zaštitni lovci, koji izraze želju da ostanu u vojnoj službi, uvrštavaju se u oružništvo i redarstvo.

U to vrijeme, pored Hadžića, Brale i Francetića, imenovan je Dominik Bumber za povjerenika za štampu na teritoriji BiH, kojeg je Kvaternik, prilikom svoje posjete Sarajevu, ovlastio da preuzme na teritoriji BiH organizaciju novinstva i da stavi pod svoju kontrolu sva tiskarska preduzeća, sva izdavačka preduzeća i knjižare koje će prodavati samo domaća i strana djela koja on odobri. Slijede dalja imenovanja predstojnika za bogoštovlje i nastavu prof. Mije Vučka, predstojnika općeg odjela Josipa Trojera, načelnika grada dr Arifa Hadžikadića i podnačelnika Petra Jurišića.

Nadbiskup Ivan Šarić, prilikom prijema poglavnikovih povjerenika i Kvaternika, objavljuje u štampi telegram za poglavnika Pavelića (uređaji za slanje telegrama još nisu radili, pa njihov sadržaj objavljuju u tadašnjoj štampi). U telegramu (pod brojem 926/41 od 25. aprila 1941), nadbiskup Šarić ispred cijele nadbiskupije Vrhbosanske i crkvene pokrajine bosanskohercegovačke pozdravlja poglavnika, koji je, po njemu, »donio slobodu i nezavisnost naše grude, naše uže domovine Herceg-Bosne ponosne«.

Uzgred da napomenem, u Sarajevu je pred rat djelovala i organizacija križara. Pod naslovom »U znak žrtve«, »Katolički tjednik«, od 20. 4. 1941, objavljuje članak u kojemu odaje priznanje doprinosu koji su dali križari za stvaranje NDH, ističući kako se duhovni program križara slagao sa duhovnim programom ustaša. Iz te organizacije je regrutirano najviše povjerenika za židovske radnje, kao i odgovorne ustaške položaje u gradu.

Da bi ustaše po preuzimanju vlasti imali i nekakav zakonski osnov za sistem terora i progona, koje su odmah počeli provoditi, spomenuću neke zakonske odredbe, koje su u početku donijeli. Tako je 17. aprila objavljena Zakonska odredba za odbranu naroda i države prema kojoj »svatko tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese Hrvatske ili državne vlasti, pa makar i djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva i veleizdaje« i zato je slijedila smrtna kazna (Sarajevski novi list). Tom odredbom osnovani su i prijeki sudovi oci 3 lica, koji sude po hitnom postupku.

U praksi ocjena veleizdaje bila je u domenu ocjene prijekih sudova. Pored ove, donesena je i Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, koja je bila osnov za likvidaciju Jevreja, Srba i Cigana, zatim Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere u drugu, Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kuća-

ma, Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih trgovina, Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih preduzeća, Zakonska odredba o promjenama u kaznenom zakoniku od 27. I 1929. i Zakon o izmjenama i dopunama kaznenog zakonika od 9. X 1931. godine. Tim odredbama, koje su bile uperene prvenstveno protiv komunističke djelatnosti, bila je predviđena isključivo smrtna kazna. Svim ovim i ostalim zakonskim odredbama i dokumentima bila je zajednička karakteristika - drastičnost.

Pod parolom »Bosna je naša i dok bude postojao zadnji Hrvat, on će se boriti za nju i hrvatski narod mora štititi svoju rasnu čistoću i čuvati svoju krv od židovske, ciganske i uopće nearijevske primjese, jer je to jedan od bitnih preduvjeta izgradnje nove Hrvatske«, ustaški povjerenici i njihovi saradnici počeli su u Sarajevu i cijeloj BiH da uspostavljaju svoju krvavu vlast. Teror kao sredstvo vladavine, primjenjivan je na svim područjima društvenog, političkog i javnog života grada, a sve ovo pod direktnom kontrolom i zavisnošću njemačkih okupacionih vlasti. Sav taj teror ustaša ne može se odvojiti od terora okupatora, koji je sprovoden od prvog dana dolaska u našu zemlju.

Potpuna ovisnost ustaške države od sila Osovine postala je očita građanima Sarajeva već u prvim danima okupacije, jer bez njemačkih vlasti se ništa nije moglo obaviti. Dio hrvatskog življa, koji je proglašenje NDH donekle primio sa simpatijama, postaje nepovjerljiv već u početku, videći bjesomučan teror i progone nedužnih komšija, Srba i Židova, koje su odvodili kao taoce i likvidirali samo zato što su po vjeri pravoslavni ili Židovi. Poznata strijeljanja Srba na Alipašinom Mostu od zlikovca Tolja i njegovih pomagača, još više učvršćuju uvjerenje u najvećem dijelu naroda da ustaški krvnici nisu donijeli slobodu hrvatskom narodu.

Takav teror i političku situaciju komunisti i napredna omladina Sarajeva nisu dočekali nespremni. Poslije okupacije zemlje, Komunistička partija je preduzela nove političke i organizacione mjere, koje je nametnula nova situacija. U gradu je pojačan rad u masama, objašnjavano je šta za naš narod znači okupacija i šta predstavljaju ustaše sa svojom ideologijom. Odmah se prišlo pripremama ustanka, prikupljalo se oružje i organizovali ljudi za otpor okupatoru i njihovim slugama.

NIJAZ DIZDAREVIĆ

VANDALIZAM FAŠISTA NAD TEKOVINAMA KULTURE

Fašističko mračnjaštvo i vandalizam nad institucijama i spomenicima, kao i poslenicima kulture, čovjek je mogao vidjeti u Sarajevu već 16. aprila 1941, prvog dana okupacije. Sjeverna strana pozorišta je zjapila, oštećena njemačkim aprilskim bombardovanjem. Nekoliko desetina metara dalje, Nijemci su, zajedno sa domaćim ološem, prodrli u jevrejski hram (sadašnji Radnički univerzitet »Đuro Daković« u Ulici JNA), potpuno ga opljačkali i opustošili. Dalje, na Obali, bacili su se na uništenje obilježja u spomen Gavrila Principa i »Mlade Bosne«. Pred prostorijama »Prosvjete«, takode na Obali, mogle su se vidjeti razbacane knjige, što je zajedno sa spaljenim bogatim i dragocjenim arhivom i knjigama pred jevrejskim hramom, nagovještavalo ono što je veliki njemački pjesnik Hajnrih Hajne davno prorekao: »Tamo gdje pale knjige, završava se spaljivanjem ljudi«. Tih dana su izmiljeli, iz svojih jazbina, razni profašisti i reakcionari, koji su još prije rata bili u službi fašizma, klerofašisti, nacionalisti i šoveni, a sa njima i ološ čije je najniže instinkte podstakao fašistički okupator. Od bombardovanja je poginuo i poznati napredni profesor i kulturni radnik Stjepan Tomić.

Slika prvog dana okupacije pouzdan je nagovještaj svega onog što će postati trajan i sistematski odnos fašističkog okupatora i njegove kvislinške tvorevine, tzv. Nezavisne Države Hrvatske prema kulturi, u toku četvorogodišnjeg perioda okupacije u Sarajevu: fizičko uništenje naprednih kulturnih i javnih radnika, uništenje kulturnih ustanova i organizacija, uključujući i jevrejske i srpske, varvarski odnos prema istorijskim i kulturnim spomenicima, rušenje, pljačkanje i uništavanje svega onog što je pripadalo kulturnoj istoriji, posebno onog što je podsjećalo na zajedništvo naroda BiH, njen istorijski identitet, na Jugoslaviju i njeno postojanje, revolucionarne i demokratske tradicije

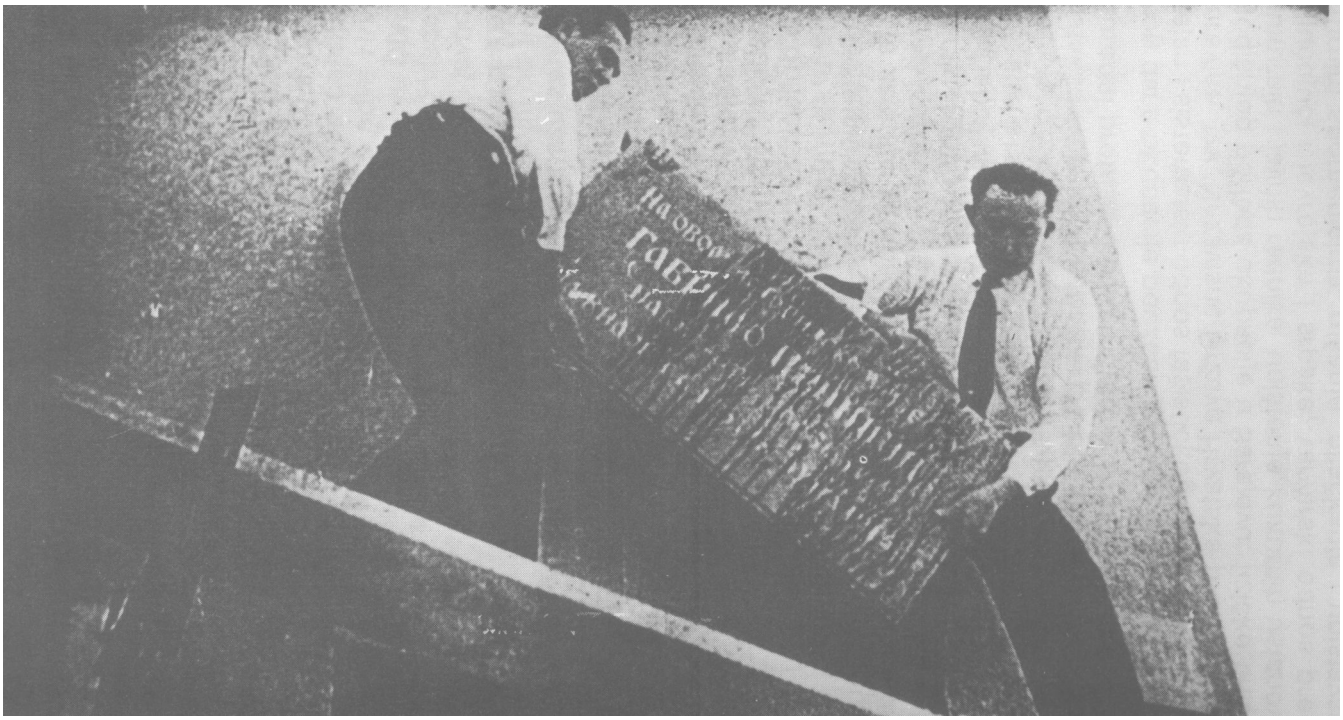

Sarajevski Folksdojčerl skidaju spomen-pioču Gavrilu Principu, april 1941. godine .

naših naroda, koristeći, pritom, ranije nacionalne i vjerske suprotnosti i oživljavajući međusobne mržnje.

• * *

Već u vrijeme nastajanja, nacizam i fašizam imaju bitnu karakteristiku - uništenje kulture u svojim zemljama. Nije slučajno replika u njemačkog pisca Johsta: »Kada čujem riječ kultura, latim se revolvera« - pripisivana čas Geringu, čas nekom drugom od nacističkih glavešina. Prvi koraci nacističke vladavine u Njemačkoj počeli su sa raspuštanjem akademije nauka, udruženja književnika, naučnika, filmskih i drugih radnika, izbacivanjem iz njih i sa univerziteta svih progresivnih, demokratskih stvaralaca i njihove transformacije u poslušne instrumente fašističke ideologije, koja je imala za cilj - uništenje svega što je napredno i demokratsko, čak i u sjećanju naroda. Tako je bio organizovan i usmjeren čitav aparat propagande, školstva, nauke, umjetnosti, time je bio obilježen i sav rušilački posao na uništavanju spomenika slavnih ljudi i pokreta njemačke kulturne istorije. Stotine i stotine njemačkih kulturnih, naučnih i prosvjetnih radnika su ubijeni u logorima. Više od dvije stotine poznatih pisaca, naučnika i drugih, medu njima i najslavniji, napustili su Njemačku. (Među njima su: Tomas, Hajnrih i Erika Man, Bertold Breht, Ernest Bloh, Adorno, Ernest Toler, Herbert Markuze, Erih Maria Remark, Erih From, Ernst Kasirer, Teodor Lesing, Albert Ajnštajn, Vili Brant itd.) Simbol čitave ove kampanje bilo je spaljivanje knjiga naprednih pisaca u Berlinu, 10. maja 1933. godine, kada je izgorjelo više od 20 000 knjiga. Iste scene su se ponavljale na svim univerzitetima u Njemačkoj. Kao što je rekao Tomas Man, »cilj nacionalsocijalizma je bio učiniti od Nijemaca pokoran narod, lišen kritičkog smisla, slijep i fanatičan«. To se postizalo svim ovim mjerama. Slične stvari su se dešavale i u fašističkoj Italiji. Simbolično je bilo uklanjanje spomenika Dordanu Brunu sa jednog trga u Rimu (Campo dei Fiori) 1934. godine, što je Marcel Šnajder, profesor i naučnik iz Sarajeva i žrtva fašizma odmah nakon okupacije, okarakterisao u »Pregledu« kao »gest reakcije protiv naučne misli koja je revolucionarna«.

Tako su se nacionalsocijalistička Njemačka i fašistička Italija pripremale za temeljito uništenje kulture u svim zemljama koje će pokoriti. Dr Nikola Živković, u knjizi »Ratna šteta koju je Njemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu«, utvrđuje da su Hitler i Kajtel izdali naredbu svim jedinicama da u svim okupiranim zemljama pregledaju i izuzmu iz arhiva, biblioteka i kulturnih ustanova sve predmete i dokumente koji se odnose na Njemačku ili druge koji su mogli poslužiti njemačkoj agresivnoj politici. Ta naredba je dovela do stvaranja posebne organizacije, na čijem je čelu stajao inicijator ove akcije, nacionalsocijalistički ideolog Rozenberg. Djelatnost te organizacije proširila se i na Jugoslaviju nakon okupacije.

• • •

Poznato je da su mjere terora i pritiska koje su fašistički okupatori, od samog početka, sprovodili u Jugoslaviji, nadmašile razmjerama i brutalnošću sve ono što su učinili u dotad pokorenim evropskim zemljama. Hitler i Musolini htjeli su da unište za sva vremena Jugoslaviju i spomen na nju, kako radi osvete za 27. mart tako i radi germanizacije, odnosno italijanizacije, radi stvaranja njihovog »životnog prostora« uz istrebljenje jugoslovenskih naroda. Ta surovost je došla do punog izražaja i na kulturnom planu. Za postizanje tih ciljeva, oni su svugdje, a posebno u Bosni i Hercegovini, kao mnogonacionalnom području, raspirivali šovinizam i bratoubilačku borbu između pojedinih naroda, oslanjajući se na nacionalističke pretenzije hrvatske buržoazije na BiH i njen ustaški šljam, klerofašiste, kakvi su poznati klerofašista nadbiskup Ivan Šarić i slični elementi muslimanskog klera i čaršije.

Zato se sa posebnim intenzitetom u Sarajevu provodio, već 1941. godine, plan njemačkog okupatora i njegovih sluga za pljačku i uništavanje kulturnih dobara, ljudi i institucija, lako je velikosrpsko buržoazija, u vremenu između dva rata, vodila politiku »srpske Bosne« i činila sve da Sarajevo ne izraste u centar Bosne i Hercegovine, ona u tome nije potpuno uspjela. Razlozi su, prije svega, istorijski. Uprkos težnji i planova raznih okupatora i hegemonista, sačuvao se, kroz vijekove, određeni individualitet Bosne i Hercegovine. Sarajevo je obezbjeđivalo neke zajedničke, prije svega, kulturne i duhovne funkcije. U njemu su bila sjedišta glavnih odbora kulturno-prosvjetnih organizacija, čija se djelatnost prostirala na cjelokupnu teritoriju sadašnje Republike, tu je bilo sjedište rukovodstava sindikata i najvećeg radničkog doma, tu su, još od vremena Turske, osnivane štamparije, postojali su dnevni i nedjeljni listovi i časopisi, postojao je veliki broj srednjih škola laičkih i konfesionalnih, pred rat i par viših škola, jedinih u BiH. U Sarajevu su postojala i s prekidima ili trajno djelovala kulturno-umjetnička društva, pozorište, brojne sportske i druge organizacije. Ovdje su imale svoje sjedište i glavne vjerske institucije, njihova glasila i škole, koje su, više-manje, imale Bosnu i Hercegovinu kao područje svog uticaja (ovog puta ne ulazim u ocjenu tog uticaja). Sarajevo se, naročito poslije tridesetih godina, sve više afirmisalo progresivnim kulturnim akcijama, organizacijama i glasilima, koji su se množili kako je rastao uticaj Komunističke partije i SKOJ-a, jačala njihova organizaciona snaga i, posebno nakon dolaska druga Tita na čelo KPJ, njena aktivnost na širokom okupljanju na platformi antifašizma, odbrane zemlje, nacionalne ravnopravnosti i socijalne pravde. Tako se okuplja radnička, srednjoškolska i studentska omladina, a uticaj KPJ i SKOJ-a se sve više osjeća i u postojećim kulturnim, sportskim i drugim organizacijama, pa čak i u vjerskim školama, kao što su Bogoslovija ili Gazi Husrev-begova medresa.

Reakcionarni režim kneza Pavla i vlade Cvetković - Maček, koji je sve više klizio ka silama Osovine, nije dopustio da se ovakva aktivnost nesmetano odvija. Zaplašen porastom revolucionarnih snaga, on, decembra 1940. godine, zabranjuje, pored URSS-ovih sindikata i nekih drugih radničkih organizacija, i rad radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« i zatvara Radnički dom.

Time započinje posao na likvidaciji radničkih kulturnih djelatnosti, koji će okupator samo nastaviti. Više članova »Proletera« su, nakon okupacije, pohapšeni i likvidirani u logorima (Jelena Vitas, Drago Pregernik, Mića Popović, Josip Pajić, Erna Elezar, Lunčika Alkalaj, Emil Uherka, Aleksandar Perišić, Regina Ergas, itd.).[1]) U zgradu Radničkog doma smješteni su ustaški Hrvatski radnički savez i Hrvatska radnička komora. Povremeno su ga Nijemci i ustaše koristili i kao zatvor, gdje su do deportovanja držali pohapšene napredne radnike i zarobljene partizane. Funkcioneri kvislinških sindikata su bili ustaše, dovedeni, mahom, sa strane. Najznačajniji dio fonda bogate biblioteke Radničke komore u Sarajevu, u kojoj je bilo veoma vrijednih knjiga i kompleta časopisa, sklonjen je odmah, nakon okupacije, iza ormara, polica i na tavanu, te tako sačuvan od okupatora i ustaša.

U okviru plana zločinačkog genocida - istrebljenja Jevreja, odmah po okupaciji, prvi su došli pod udar kulturni i javni radnici - Jevreji i sve njihove kulturne ustanove, udruženja i aktivnosti.

Ustaška vlast je vjerno kopirala svojim raznim zakonima nacističke nirnberške rasne zakone, kojima su »rješavali jevrejsko nacionalno pitanje u Njemačkoj«. Tako je, po paragrafu 1. zakonske odredbe o »zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda«, propisano: »Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnju narodne i arijske kulture pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog i omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopšte, a posebno u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu«[2]). To je odmah sprovedeno i u Sarajevu u svim ustanovama i aktivnostima o kojima je riječ u ovom »propisu«. Danom ulaska Nijemaca u Sarajevo zapečaćene su prostorije i prestao svaki rad svih jevrejskih kulturnih ustanova i organizacija, medu kojima treba istaći: »Matatja«, napredno omladinsko radničko kulturno društvo u kojem je preovladao uticaj KPJ i SKOJ-a, koja je odgojila niz naprednih aktivista i kasnijih boraca NOB-e; »La Benevolencija«, stvorena još krajem prošlog vijeka kao karitativna ustanova, da bi, postepeno, postala opća ustanova za obrazovanje svih Jevreja, stipendiranje omladine, štampanje knji-

') Podaci o »Proleteru« su uzeti iz Spomenice KUD »Proleter; 1905-1955.

*) Službeni list Povjereništva za Bosnu i Hercegovinu NDH, br. 14, Sarajevo, 116.

ževnih djela (Isaka Samokovlije, npr.), folklornih zbirki, reprodukcija i albuma slikara - Jevreja; »Lira«, pjevačko društvo u Sarajevu; »Jevrejski glas«, političko-informativni list.

Neprocjenjiva je šteta nanesena, već pomenutim, potpunim pustošenjem jevrejskog hrama i spaljivanjem arhive i knjiga. Što nisu mogli opljačkati, hitlerovci su uništili mitraljezima i bombama. Sličnu je sudbinu doživio i kulturno-umjetnički spomenik iz XVI vijeka Veliki hram (Il Kal grandi), sada Muzej Jevreja BiH, kao i aškenaski hram u Dobrovoljačkoj ulici. Nakon pustošenja, ovi hramovi služili su kao zatvori za Jevreje, prije odvođenja u logore smrti.

»U jesen 1941.« - kako se navodi u Spomenici 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu - »neki Nijemac, univerzitetski profesor iz Lajpciga, došao je u pratnji jednog oficira Gestapoa u prostorije Jevrejske općine i odnio, u cijelom kulturnom svijetu poznati, stari općinski ljetopis Pinkas, vođen od najstarijih vremena«. Taj kulturno-istorijski spomenik, koji bi bio dragocjen istorijski izvor, ni dosad nije pronađen. Ista sudbina mogla je zadesiti i čuvenu Hagadu, koju su nacisti tražili odmah 1941, ali je, zahvaljujući tadašnjem direktoru Zemaljskog muzeja, bila na vrijeme sklonjena.

Nije ostalo pošteđeno ni jevrejsko groblje. Evo šta o tome piše Ivo Andrić u članku »Na jevrejskom groblju«:

»Prvo što se primećuje, to su ne česti, ali upadljivi tragovi na nekim od ovih spomenika. Na ponekom od njih je oštećena šestokraka zvezda Solomonovog slova, na ponekom grobu razbijena fotografija pokojnika. To su tragovi posetilaca okupatora i ustaša, njihove bolesne mržnje i mračne gluposti i njihovih kundaka i čizama«.

Ali je na udaru, prije ostalog i svih ostalih, bila inteligencija, naročito progresivno angažovana, demokratska, antifašistička, kako jevrejska tako i srpska, hrvatska i muslimanska. Duga bi bila lista onih koji su odmah uhapšeni i još brže likvidirani. A trebalo bi je napraviti radi pijeteta, sjećanja i podsjećanja. Pomenuću samo neke koji su bogatili kulturni, naučni, društveni život Sarajeva i šire, te uticali na mnoge generacije da se opredijele za borbu za progres - a protiv mračnjaštva, za slobodu - a protiv ropstva. To su: Marcel šnajder, profesor, Danijel Ozmo, slikar, Kalmi Baruh, profesor i književnik, dr Vita Kajon, Danijel Kabiljo Danilus, slikar, Jahijel Katan, književnik, te mnogi aktivni članovi Kolegijuma artistikuma i drugi. Njihov su život okupatori i ustaše najzvjerskije prekratili isto onako kao što su to učinili sa Jovanom Kršićem, urednikom časopisa »Pregled«, Zijom Dizdarevićem, književnikom, Džemilom Krvavcem, publicistom, Borom Draškovićem, književnikom, Ilijom Grbićem, književnikom, Safetom Krupićem, publicistom, i

drugim. S kolikom je žurbom okupator, uz pomoć kvislinga, vršio likvidaciju intelektualaca - Jevreja, pokazuje izvještaj zapovjedništva III vojnog okruga od decembra 1941, u kome se kaže: »Glavni intelektualci koji bi škodili po javni red, većim dijelom su internirani u logore, a jedan manji i bogatiji dio sklonio se u inostranstvo - u Italiju«.[3])

U sprovodenju ustaške politike čišćenja NDH od Srba, koju je njemački okupator hrabrio **i** pomagao, prvo su likvidirane srpske kulturne i prosvjetne organizacije. Karakterističan primjer za to je kulturno-prosvjetno društvo »Prosvjeta«. Prostorije Glavnog odbora ovog društva su juna 1941. godine zapečaćene, a službenici istjerani. Odmah nakon toga, postavljeno je povjereništvo, a koji mjesec iza toga »Prosvjeta« je formalno raspuštena i sva njena imovina, i pokretna i nepokretna, fondovi, štamparija, kuće u Sarajevu i izvan njega, postala je vlasništvo NDH. Povjereništvo je sa firmom Šandor Terek napravilo ugovor o prodaji zaliha »starih i ostalih bezvrijednih knjiga cca dva vagona«. Prodano je 9868 kg knjiga (djela Jovana Cvijića, Stojana Novakovića, Isidore Sekulić, Dantea, Strindberga, Getea", Fransä, Tolstoja, Hajnea, edicije sarajevskih pisaca - sve je to kvalifikovano kao »staro i bezvrijedno«) za svega 15 788 kuna, a bilo je preko 15 000 svezaka. Od ukupnog fonda svih »Prosvjetnih« knjižnica sa preko 104 000 knjiga, propalo je oko 80 000.

Istu sudbinu su doživjela i sva druga srpska društva i udruženja, na primjer, pjevačko društvo »Sloga« i sportsko društvo »Slavija«, ili ona koja su smatrana prosrpskim, kao »Gajret«.

Pravoslavna bogoslovija, nakon što je temeljito devastirana, pretvorena je, kao i jevrejski hramovi, u zatvor.

Zabranjena je ćirilica, pa su sve knjige na ćirilici, kao i sve napredne knjige, bile izbačene iz biblioteka i knjižara i većinom propale[4]). Jedan broj knjiga uništen je u Državnoj štampariji u Sarajevu (po nacističkoj naredbi, to je učinjeno i u državnim štamparijama u Beogradu i Cetinju). Obustavljeno je štampanje knjiga; biblioteke, iako

') Zapovjedništvo III vojnog zbora Ministarstvu hrvatskog domobranstva, arhiv Vojnoistorijskog instituta, MF, K. 10, dok. 99-107/1941.

[4]) Uz Pavelićevu »Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice«, objavljenu 25. IV 1941, u kojoj se njeno sprovodenje povjerava Ministarstvu unutrašnjih poslova, objavljena je »Provedbena naredba o zabrani ćirilice« ministra unutrašnjih poslova Artukovića, čiji prvi paragraf glasi:

»Zabranjena je svaka upotreba ćirilice na cijelom području Nezavisne Države Hrvatske. To se naročito odnosi na cijelo poslovanje svih državnih i samoupravnih tijela, na urede javnog poretka, na trgovačke i njima slične knjige i dopisivanja i na sve javne napise. Prema tome naređujem da se na cijelom području Nezavisne Dražave Hrvatske odmah obustavi svaka upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu. Svako štampanje ma kakvih knjiga ćirilicom je zabranjeno. Svi javni napisi ćirilicom imaju se neodvlačno, a najkasnije u roku od tri dana skinuti«. Za prekršitelja se predviđa kazna od 10 000 dinara i mjesec dana zatvora.

nisu uništene, nisu radile na okupiranoj teritoriji, stanovništvo je bilo zaustavljeno u svom kulturnom uzdizanju, što je bio jedan od glavnih ciljeva okupatora.

Prestao je izlaziti časopis »Pregled«, koji je između dva rata, a naročito od tridesetih godina, okupljao kao saradnike istaknute intelektualce Sarajeva i drugih centara, kao što su, pored urednika Jovana Kršića i Todora Kruševca, dr Branko Bujić, autor »Teorije krize«, Veselin Masleša, Eli Finci, Ante Babić, Novak Simić, Branko Zagorac, Erih Koš, Petar Komnenić, Jovan Popović, Đorđe Jovanović, dr Dušan Nedeljković, dr Vojislav Vučković, Marcel Šnajder, dr Kalmi Baruh, Stjepan Tomić, Luj Adamič, Ilija Grbić, Košta Grubačić, Fuad Slipičević, Zijo Dizdarević itd. To su bili ljudi vezani za KPJ ili njoj bliski. Oni su, pišući sa progresivnih i antifašističkih pozicija, pretvorili ovaj časopis u značajnu tribinu, koja je, kako se rat približavao, postajala sve borbenija i širila svoj uticaj. Stoga su saradnici »Pregleda«, kojih se okupator dočepao, bili prve žrtve njegovog terora, dok su drugi učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi.

S ciljem uništenja svih tragova zajedništva i spomena na Jugoslaviju, promijenjeni su nazivi ustanova i ulica. Prestali su s radom »Soko«, Skauti i niz drugih sportskih i društvenih organizacija.

Pomenuta Rozenbergova organizacija posvećivala je posebnu pažnju pljački arhiva. U glavnoj državnoj arhivi Jugoslavije, koju su njegovi ljudi pronašli nekoliko mjeseci nakon okupacije, nalazila se i arhivska građa iz BiH, koja je iz Sarajeva odnesena u Beč krajem I svjetskog rata, a kada je vraćena, zadržana je u Beogradu. Ta građa je odmah 1941. zaplijenjena i ponovo otpremljena u Beč (šest vagona, odnosno 341 sanduk). Na llidži je nađen dio arhivskog materijala Ministarstva inostranih poslova, pa je i to odmah poslato u Rajh.

Posebnim odredbama, oduzeli su velikom broju građana radio-aparate kako bi onemogućili njihovo objektivno informisanje o događajima u svijetu. Ostale radio-aparate su zapečatili, tako da je bilo onemogućeno slušanje kratkih talasa, tj. emisija sila antihitlerovske koalicije.

Ovim, međutim, nije završena lista sumanutog uništavanja. I ustanove koje su ostale, pretvarane su u instrument pokoravanja, genocida - fašističkog uništavanja ljudskih duša, služile su ciljevima suprotnim svemu ljudskom, svemu što nosi ime kulture. Nizom dekreta su imenovani ustaški povjerenici u svim školama. Imali su zadatak da u te ustanove unesu fašističku ideologiju, traže vjernost »novom poretku« i tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, te odstrane iz njih sve one koji to ne budu prihvatili. Imenovani su povjerenici u kulturne ustanove sa istim takvim zadacima i ovlašćenjima. Tako je u pozorištu imenovan za povjerenika poznati fašistički saradnik Alija Nametak, promijenjeno je ime pozorišta u »Hrvatsko državno kazalište«, a glavni zadaci su mu bili

da djeluje u smislu nacionalističkih pretenzija hrvatske buržoazije i ustaštva na Bosnu kao »jezgro hrvatske narodne osobenosti«, nosioca »etičko-rasnih značajki hrvatskog narodnog bića« i si.[5]) Sličnu transformaciju okupator, pomažući se ustašama, izvršio je i kod kulturno--prosvjetnih organizacija »Napredak« i »Narodna uzdanica«, izmijenivši im karakter i ciljeve i stavljajući ih pod kontrolu svojih službi i svojih ljudi"). Na čelo »Napretkove zadruge« došao je poznati zločinac Božidar Bralo. Organizovana je »promičbena« (propagandna) mašinerija pod rukovodstvom Munira šahinovića, Ekremova. Zabranila »Jugoslovenski list« i »Jugoslavensku poštu« i počela da izdaje umjesto njih ustaško glasilo - »Sarajevski novi list«. Kontroliše i, u duhu nacističke ideologije, mijenja programe bioskopa^ usmjerava svu propagandnu aktivnost, uklanja iz nje »boljševike«, »Židove« i sve poštene ljude, a namješta one koji su spremni dušu da prodaju i preko leševa da idu. Ona je provodila propise o uklanjanju knjiga naprednih pisaca i štampanih ćirilicom iz svih ustanova i knjižara. Na osnovi Pavelićevog obavještenja o postojanju samo hrvatskog jezika,[7]) i u Sarajevu, kao i drugdje, preduzimane su mjere da se jezik očisti od slovenskog i stavi pod germanski uticaj.

Na tom poslu »duhovnog ubojstva«, kako ga je nazvao Viktor Novak, ogromnu pomoć okupatoru i ustašama pružio je klerofašizam,

') Vrijedno je zabilježiti da ovakve transformacije i druge mjere okupatora i ustaša nailaze na teškoće i na otpor u narodu, uprkos zbunjenosti i iluzija koje su pothranjivane nakon okupacije i uspostavljanja NDH. O tome svjedoče brojna upozorenja i napisi u službenim glasilima i drugim publikacijama.

U Brošuri »Tri godine rada Hrvatskog državnog kazališta u Sarajevu« (izdanje Hrvatske pozornice, 1. avgusta 1944), opisuje se stanje u 1941. godini i kaže: »Usljed ratnih poteškoća broj posjetilaca u ovoj sezoni je prividno manji, podvostručen (je) broj besplatnih predstava za pripadnike oružanih snaga i kazališno osoblje usljed novih prilika ostalo je **prepolovljeno,** a ostatak **zastrašen«.**

Na str. 225, iste publikacije, kaže se još:

»Osim toga, trebalo je još i **izgubljenu publiku,** koja je jedina pohađala kazalište do tada, **a koje više nije bilo,** nadoknaditi posve za kazalište novom publikom...«

•) NDH je ove dvije organizacije, preko svojih ljudi u njima, gurnula, u početku, u likvidaciju jevrejskih radnji i dala im dio jevrejske imovine. »Narodna uzdanica« je tako, npr., dobila jevrejsku banku »Melaha«. »Napredak«, pod rukovodstvom Alaupovića, je, pokušavao da prisvoji imovinu i mreže »Gajreta« i »Prosvjete«.

[7]) Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu, koju su potpisali Pavelić i njegov ministar Budak, sadrži i sljedeće:

»Jezik što ga govore Hrvati, jeste po svakom izvoru, po povjesnom razvitku, po svojoj rasprostranjenosti na hrvatskom narodnom području, po načinu izgovora, po slovničkim i pravilima i po značaju pojedinih riječi izvorni i osebujni jezik hrvatskog naroda, to nije istovjetan ni s iednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg druaoa iezika ili bilo s koiim drugim narodom zajedničkog jezika. Zato se zove hrvatski jezik«. Dalje se u članu 2. kaže da je »zabranjeno u izgovoru i pisanju upotrebljavati riječi koje ne odgovaraju duhu hrvatskog jezika, a u pravilu riječi tuđice posuđene iz drugih pa i sličnih jezika«, te zabranjuju se nehrvatski nazivi i uspostavlja posebno povjereništvo koje će se starati »da se hrvatski jezik očisti i propisati kazne za zaštitu čistoće jezika i pravopisa«. Ovom povjereništvu obavezno se šalju svi tekstovi na pregled prije štampanja (udžbenici, knjige, časopisi, službeni tekstovi, itd).

čiji je jedan od najistaknutijih nosilaca, nadbiskup Šarić stolovao i djelovao u Sarajevu. Poput Stepinca, on je objeručke prihvatio i provodio politiku ustaškog pokreta. Njegov »Katolički tjednik« služi za podstrekavanje brojnih zločina, od početka sve do kraja okupacije i ustaškog nasilja, šarić odmah nakon okupacije, objavljuje pjesmu »Kad sunce sja«, posvećenu Paveliću. Još su pred rat brojne vjerske ustanove, kao što su sjemeništa i one kojima su rukovodile časne sestre (ubožnice, osnovne i druge škole, bolnice i konvikti), sve su više postajale instrument najreakcionarnijih vrhova katoličke crkve. »Ustanove, naročito ženske omladine, koje su bile u rukama časnih sestara bile su podvrgnute uticaju ovih klerikalnih nastojanja i iz njih je izašao veliki broj križarica koje su kada se stvorila NDH, postajale najgorljivije ustašice« (Viktor Novak: Magnum Crimen). To je još intenzivirano nakon okupacije, i u Sarajevu i na cijeloj okupiranoj teritoriji.[8])

Katoličkim klerofašistima, u toj zločinačkoj raboti, pridružio se i jedan dio islamskog klera u svećeničkom udruženju El-Hidaje") i proislamističke reakcionarne organizacije Mladi muslimani, takvi kao što su M. Pandža, Kasim Dobrača i slični, nastojeći da islamske institucije, posebno prosvjetne i propagandne stave u službu nacista i ustaškog pokreta. U istom smislu su djelovali i ljudi kakav je Hakija Hadžić, glavni Pavelićev povjerenik za BiH, ili Osman Kulenović, potpredsjednik Pavelićeve vlade. Takvi su, kasnije, pomogli poznatom ratnom zločincu, palestinskom muftiji El-Huseiniju da regrutuje muslimansku omladinu u njemačku vojsku.

Već u prvom tomu ove edicije, opširno se govorilo o približavanju reakcionarnih krugova srpske i drugih buržoazija i državne administracije stare Jugoslavije Osovini, odnosno budućem okupatoru. Ta tendencija će se već u prvim mjesecima okupacije u 1941. godini nastaviti, naročito kroz četničku politiku - tako da se veoma brzo »čet-

•) U Sarajevu se već 1941. godine, zakonskom odredbom Pavelića i Budaka, osniva privatna klasična gimnazija »Družbe kćeri božje ljubavi«, s pravom na javnost. Razumije se da se ova ustanova stara i treba da služi nastojanju katoličkog svećeništva koje se stavilo u službu okupatora i ustaške ideologije.

•) Vrh ove svećeničke organizacije, već se na početku njenog postojanja, 1938 godine, povezao sa političarima kao što je bio Hakija Hadžić, budući ustaški povjerenik iz BiH, i sa frankovačkim tendencijama medu učenicima Medrese i Više islamske šerijatsko-teološke škole Okupaciju i stvaranje NDH, oni pozdravljaju. Jedan od glavnih u ovoj organizaciji, Muhamed Pandža, koji u Sarajevskom novom listu hvali ustaška raspoloženja u Gazi Husrev-begovoj medresi, angažovaće se na uspjehu njemačke akcije za stvaranje Handžar-divizije. On se, također, korjstio karitativnom organizacijom »Merhamet« u organizovanju naoružanja Muslimana pod njemačkom komandom, usmjerenog na borbu protiv NOV-e. U 1943. godini se formira u El-Hidaji omladinska sekcija, koja obuhvata organizaciju Mladi Muslimani pod rukovodstvom drugog važnog člana El-Hidaje - Kasima Dobrače. Kakogod je organizacija Mladi Muslimani služila za podršku okupatoru, odnosno za mobilizaciju muslimanske omladine u okupatorske jedinice za borbu protiv NOV-e, tako će se ona poslije rata, kao ilegalna, angažovati na odvajanju muslimanske omladine od pokreta antifašističkih snaga.

ništvo, kroz sve vrste sporazuma, uključilo u okupacioni sistem i tako se gotovo izjednačilo sa kvislinškom ustaškom NDH« (mr Rafael Brčić u Prilozima Instituta za istoriju, Sarajevo, broj 11/12, 1975-1976). Oni će učestvovati, između ostalog, i u nacističkom nastojanju denacionalizacije, uništenju kulturnih tekovina i u likvidaciji kulturnih stvaralaca svuda, pa i u široj regiji Sarajeva. S druge strane, ne zna se nijedan slučaj da je na teritoriji ove regije, kada je bivala pod kontrolom četnika, u toku 1941. i kasnije, radila neka škola, analfabetski tečaj, organizovana neka kulturna akcija i si.

• • •

Iz ovog nepotpunog prikaza se vidi kakva je smrtonosna mori pala na Sarajevo ulaskom nacističkih okupatora i stvaranjem Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske, uništavajući sve koji misle i stvaraju, sve što služi kulturnom uzdizanju i razvoju. Nacisti su bili svjesni značaja i uticaja kulture i njenih stvaralaca za otpor njihovoj okupaciji. Zato su se na kulturu i okomili, svom žestinom, svugdje, pa i u Sarajevu. Uništavajući kulturne potencijale u Sarajevu, znali su da uništavaju i centar koji je zračio po cijeloj Bosni i Hercegovini, te da time olakšavaju pokoravanje cijelog regiona. Neprocjenjiv je i nenadoknadiv gubitak tolikog broja umnih ljudi i kulturnih dobara, nemjerljive su štete zbog prekida kulturnih aktivnosti i pretvaranja kulturnih i prosvjetnih ustanova u instrumente unakažavanja duša nacističkom i ustaškom ideologijom. Ali, uprkos tolikih gubitaka, plan okupatora i njegovih sluga nije uspio. Oko prvih žarišta narodnooslobodilčkog pokreta, prvo u ilegalnosti u samom Sarajevu, a kasnije na oslobođenoj teritoriji, na Romaniji, Zvijezdi, svuda oko Sarajeva, pokreću se kulturne, prosvjetne i druge aktivnosti, koje jačaju antifašističku svijest i borbenost, svijest o zajedništvu, a protiv bratoubilačke mržnje, borbu za oslobođenje, a protiv kapitulacije i denacionalizacije, protiv separatizma, a za novu Jugoslaviju, demokratsku i narodnu, u kojoj će dominirati interesi radnih masa i biti obezbijeđena puna ravnopravnost svih njenih naroda i narodnosti.

RATO DUGONJIĆ

SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE OD APRILSKIH DO USTANIČKIH DANA

Savez komunističke omladine Jugoslavije dočekao je šestoaprilski rat i okupaciju politički konsolidovan, organizovan i dosta brojan. SKOJ je već iza sebe imao višegodišnje političko iskustvo i afirmaciju najdosljednije omladinske organizacije u antifašističkoj borbi.

SKOJ je početkom 1941. godine bio organizovan po mjestu rada, aktivi SKOJ-a su postojali u preduzećima i školama. Tako je bilo i u Sarajevu. Nije bilo nijednog značajnijeg preduzeća gdje nije bio organizovan aktiv SKOJ-a. U školama su aktivi bili organizovani po razredima, a gdje je bilo više članova, kao što je to bio slučaj u gimnazijama ili srednjoj tehničkoj i stručnim školama - i po odjeljenjima istog razreda. Isto tako, aktivi su postojali u nekim đačkim internatima. Međutim, taj princip preduzetnog organizovanja sprovođen je elastično. Naime, pored aktiva u školama i preduzećima, formirane su u pojedinim dijelovima grada grupe, a ponegdje i aktivi skojevaca. Grupe skojevaca raznih zanimanja - šegrta, đaka, studenata, radnika - organizovane su onda kada je postojala šira aktivnost omladine u određenom rejonu ili mahali, kao što je, na primjer, bio slučaj na Bjelavama, u Kovačićima, Pofalićima, itd., radi djelovanja u organizacijama u kojima se omladina okupljala (sportski klubovi, čitaonice, kulturna društva i slično). U to doba, početkom 1941. godine, nisu postojala kvartovska rukovodstva SKOJ-a. Postojalo je samo međuškolsko rukovodstvo, ono je koordiniralo rad svih škola i bilo direktno povezano sa Mjesnim komitetom SKOJ-a.

Učenici srednjih škola su bili najbrojniji dio omladine, okupljen na jednom mjestu i povezan mnogim zajedničkim interesima. Srednjoškolski omladinski pokret imao je dugogodišnju tradiciju, skojevska

organizacija je bila dosta brojna i međuškolsko skojevsko rukovodstvo imalo je veliku ulogu u razvijanju i ideološkom vaspitanju skojevske organizacije i pokretanju raznih zajedničkih kulturnih, sportskih i političkih akcija. Značaj tog rukovodstva je bio veći stoga što na školama nisu postojale odgovarajuće partijske organizacije na koje bi se skojevski aktivi mogli oslanjati u svakodnevnom političkom radu. Aktivima u preduzećima, kao i teritorijalnim grupama i aktivima rukovodio je neposredno Mjesni komitet, obično preko određenih članova koji su živjeli u tim dijelovima grada ili preko neke jače skojevske organizacije, kao što je Željeznička radionica smještena u Novom Sarajevu, a veliki broj radnika i skojevaca stanovao je u naseljima Novog Sarajeva.

Teško je i gotovo nemoguće danas tačno rekonstruisati broj aktiva i članova SKOJ-a u Sarajevu početkom 1941. godine, njihov socijalni i nacionalni sastav. Međutim, ipak se može reći da je od oko 500 članova SKOJ-a, što približno odgovara stanju početkom 1941. godine, bilo nešto više đaka nego radnika. U gotovo svim većim preduzećima i višim razredima srednjih škola postojali su aktivi SKOJ-a, pa je uticaj SKOJ-a na ostalu omladinu bio dominantan. Naročito je značajno što je SKOJ, kao najnaprednija omladinska organizacija i aktivni dio komunističkog pokreta, bio podjednako privlačan i za srpsku i hrvatsku i muslimansku i jevrejsku omladinu. Duh bratstva prožimao je odnose među mladim komunistima raznih nacionalnosti i bio je neprocjenjiva politička i ljudska vrlina SKOJ-a; smatralo se najvećom i neoprostivom političkom greškom ako je neko ma u kom obliku, makar i u šali, ispoljio neki nacionalistički gest. To bratstvo nije nikada imalo veze sa velikodržavnom ideologijom jugoslovenske nacije, taj termin je bio isto tako omrznut kao i nacionalizam i šovinizam, jer se identifikovao sa omrznutim, ugnjetačkim monarhističkim režimom. Internacionalistički duh koji je vladao u SKOJ-u i koji je SKOJ prenosio na ostalu omladinu, bio je širok, čist i svijetao, te je imao ogroman značaj u prilikama kakve su kasnije nastupile kada je šovinizam postao glavni oslonac okupatorske politike.

Taj internacionalizam bio je u KP u BiH poslije 1937. godine sve jasnije politički definisan kao program ravnopravnosti Srba, Hrvata i Muslimana u samostalnom upravljanju svojom posebnom političkom jedinicom. On se u SKOJ-u i među omladinom koja je slijedila Komunističku partiju sve više ispoljavao, ne samo kao osjećanje punog bratstva i jednakosti svih ljudi ma kom narodu pripadali, njihovom drugarstvu, solidarnosti i bliskosti u klasnoj borbi koju ne bi trebalo da ometaju nikakve nacionalne predrasude nego i kao program borbe za ravnopravnost Srba, Hrvata, Muslimana i ostalih narodnosti koji žive u BiH već vijekovima zajedno, i kao zahtjev da sami sobom upravljaju. Veliki značaj za političko usmjeravanje SKOJ-a i omladinskog pokreta imalo je otvoreno pismo bosanskohercegovačkih studenata 1939. godine, upućeno režimu i čitavoj javnosti, koje je bilo oštar i javan protest pro-

tiv tadašnjeg centralističkog i hegemonističkog uređenja i mešetarenja srpske, hrvatske i muslimanske buržoazije sa Bosnom i Hercegovinom. To pismo je bilo važan korak u prelaženju SKOJ-a od pomalo apstraktnog internacionalizma - od parole svi su ljudi jednaki i braća, na konkretan teren borbe da se to i realizuje kroz puna prava i ravnopravnost svake pojedine nacije. Pismo studenata iz 1939. godine, koje su organizovali studenti komunisti, ali koje nisu potpisali samo komunisti, kojim je tražena narodna autonomija, odnosno samostalan položaj Bosne i Hercegovine i isticana individualnost i ravnopravnost svih nacija koje žive u Bosni i Hercegovini, veoma je značajno i zbog toga što je to bio prvi omladinski dokumenat u Bosni i Hercegovini poslije obnavljanja KP i SKOJ-a 1937. godine, u kome se povezivala klasna borba sa rješavanjem nacionalnog pitanja. I na seminaru za rukovodioce SKOJ-a, koji su organizovali PK KPJ za BiH i PK SKOJ-a za BiH krajem ljeta 1940. godine u Pršljanima kraj Bugojna, jedna od najvažnijih tema bila je rasprava o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, što je veoma mnogo doprinijelo boljem razumijevanju i konkretnom povezivanju nacionalnog pitanja sa antifašističkom demokratskom borbom za slobodu i socijalizam.

Na tom seminaru je učestvovalo oko 30 rukovodilaca skojevske organizacije iz Sarajeva, koji su se, poslije toga, mnogo jače i upornije okrenuli onim sredinama gdje je omladina bila organizovana isključivo po nacionalnoj pripadnosti. Stvoreni su novi aktivi u Pravoslavnoj bogosloviji, »Prosvjetinom« i »Napretkovom« internatu, i internatima »Gajreta« i »Uzdanice«, skojevske grupe u Srpskoj i Hrvatskoj čitaonici, itd, itd. Nacionalni sastav SKOJ-a u kome su približno srazmjerno bili zastupljeni omladinci iz svih nacionalnih sredina, uz sve jasnije idejne i političke poglede u KP i SKOJ-u o tome šta znači nacionalna sloboda i ravnopravnost za svaki narod, kao i za budućnost Bosne i Hercegovine, odigrali su veliku ulogu, naročito za vrijeme okupacije i narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

SKOJ je bio samostalna organizacija, ali nije bio posebna omladinska politička partija sa nekim svojim posebnim političkim programom. Program i neposredni politički ciljevi za koje se radnička klasa na čelu sa KP borila, bili su, u isto vrijeme, i platforma na kojoj je SKOJ nastojao da okupi, vaspita i povede u borbu omladinu. SKOJ je bio nerazdvojan dio komunističkog pokreta, a specifičnosti rada među omladinom zahtijevale su njegovu što veću masovnost, samostalnost i inicijativu. To je bila organizacija mladića i djevojaka, od kojih neki nisu imali ni punih 16 godina, koji su se kroz SKOJ vaspitali da postanu revolucionari ne samo knjigom, idejno nego, u prvom redu, nastojanjem da postanu kičma omladinskog antifašističkog pokreta u svakoj sredini u kojoj su radili. Organizacija KP u Sarajevu posvećivala je veliku pažnju marksističkom vaspitanju u SKOJ-u. U tome su direktno pomagali ne samo MK KPJ nego i članovi PK KPJ za BiH; naročito se nastojalo

da se marksističko obrazovanje poveže sa konkretnim političkim zadacima i da se razvija inicijativa i pojedinaca i čitave organizacije u političkim akcijama, naročito u povezivanju raznih omladinskih nekomunističkih organizacija u jedinstveni antifašistički pokret. Zato su se u SKOJ-u rađali omladinski tribuni, koji su snagom svog ubjedenja i primjera mogli da povedu druge u borbu. Hrabrost bez znanja nije vrijedila mnogo, kao i obratno, knjiško znanje nije ništa značilo bez borbenosti. U svom idejnom izgrađivanju, SKOJ je svim žarom prihvatio i gajio najhumanističkije ideje i ideale čiji je nosilac bila KP. Nestalo je onog starog, sektaškog zatvaranja samo u sebe, u svoju organizaciju; što su se oblaci više nadvijali nad Jugoslavijom i KP je sve uspješnije pomagala, i politički i idejno, usmjerenom SKOJ-u da bude sve mobilnija, inicijativnija i aktivnija komunistička omladinska organizacija, koja stoji u prvim redovima borbene omladine. Tako je SKOJ dočekao i martovske dane 1941. godine.

Dvadeset petog marta 1941. godine jugoslovenska vlada je pristupila Trojnom paktu Njemačke, Italije i Japana. Tadašnji predsjednik vlade Dragiša Cvetković, prilikom potpisivanja Pakta u Beču, najavio je i pojačanu fašizaciju zemlje. Pored ostalog, izjavio je: »Jugoslavija, doprinoseći svoj dio organizaciji nove Evrope vrši na ovaj način najveću dužnost kako prema sebi tako i prema evropskoj zajednici«.

Iako su sve dotadašnje vlade, svojom unutrašnjom i spoljnom politikom, utirale put za ovaj potez, ipak, potpisivanje Pakta, koje je u potpunosti uvodilo Jugoslaviju u orbitu fašističkih sila, izazvalo je velike, neslućene proteste masa i rezultiralo masovnim demonstracijama 27. marta u cijeloj zemlji, što su iskoristili prozapadno orijentisani oficiri za zbacivanje vlade Cvetković - Maček.

Demonstracije u Sarajevu su prvo izbile u školama. Đaci su izašli na ulice. Mjesni komitet Partije održao je hitnu sjednicu i pozvao i organizovao radnike da izađu na ulice. U početku su parole bile heterogene. Grupe studenata i đaka tražile su narodnu vladu i savez sa Sovjetskim Savezom, a grupa bogoslova se zaklinjala kralju Petru. Kada su se radnici spojili sa povorkama đaka i studenata, potpuno su preovladale parole koje su isticali komunisti. U ta burna vremena, u nekoliko osnovnih parola je sadržan i čitav narodnooslobodilački program. Uzalud je ban Stanoje Mihaldžić sa govornice apelovao i pozivao na red i umjerenost i »da se svi disciplinovano okupe oko prijestola«. Masa mu je odgovarala parolama »Bolje grob nego rob«, »Bolje rat nego pakt«, »Tražimo savez sa Sovjetskim Savezom«, »Tražimo narodnu vladu«. Kroz demonstracije bila je u potpunosti izražena politika KP koja je odgovarala interesima svih naših naroda, njihovoj nezavisnosti i ravnopravnosti. To je bila velika pobjeda, koja je, poslije dugog vremena, označila javnu masovnu afirmaciju Komunističke partije. To je imalo svog velikog uticaja i na skojevce, na podizanje njihovog samopouz-

danja, osjećanja da omladina nije samo objekat politike nego i njen subjekat koji je stvara, a istovremeno je uticala na afirmaciju SKOJ-a među velikim dijelom dotad neopredijeljene omladine. To je kod svih komunista, bili oni članovi Partije ili SKOJ-a, i njihovih simpatizera pojačalo osjećanje, da ga tako nazovem, istorijske odgovornosti za sudbinu zemlje, za njenu budućnost, za njenu slobodu i nezavisnost. Naime, nova vlada generala Simovića, koja je i sama bila heterogena, prozapadno orijentisana, sastavljena od političara iz bivših vlada i dotad široj javnosti nepoznatih oficira, u unutrašnjoj politici nije donijela nijednu ozbiljniju političku ili drugu mjeru koja bi doprinijela opštenarodnom otporu. Svi zakoni i uredbe koje su dotadašnje vlade donosile, ostali su na snazi. Ostali su radnički borci u tamnicama, što je bio slučaj i sa komunistima Sarajeva. U Kerestincu su ostali zatočeni najviđeniji komunisti Hrvatske, koje su ustaše pobile kada je Maček taj logor predao Paveliću. Buržoazija je tada osjećala strah i od fašističkih sila, ali i od naroda. Sutradan poslije demonstracija izlazi naredba sarajevske policije kojom se zabranjuju dalje demonstracije. Predsjednik opštine Sarajevo prijeti strogim kaznama svima onima koji se ne drže reda.') I dok Hitler već priprema konkretne planove napada na Jugoslaviju, organi vlasti u Sarajevu poduzimaju mjere da parališu sve ono oduševljenje i spremnost da brane svoju zemlju, koje su radnička klasa i omladina izrazili 27. marta.

Trećeg aprila javno su dijeljeni leci u Sarajevu, u čemu su uzeli učešće članovi Partije i SKOJ-a, ali i veliki broj omladinaca. Javno, ali vrlo oprezno, jer su još uvijek i u sarajevskom zatvoru čamili komunisti, kao što je to bilo u Zagrebu, Beogradu i drugdje. Dijeljen je Proglas Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu, jer nije bilo vrijeme za pisanje dugih proglasa. Na svega jednoj stranici ocijenjen je međunarodni položaj Jugoslavije, a izlaz se vidi u savezu sa Sovjetskim Savezom. Posebno se poziva svaki narod koji živi u BiH da se bori za nacionalnu nezavisnost i ukazuje u čemu su zajednički i posebni interesi i Srba i Hrvata i Muslimana, kao i koji su to neprijatelji u njihovim redovima koji žele paralisati njihovu spremnost da se bore za svoju slobodu i mir.

Ali, već tri dana poslije toga je izbio rat, koji je jasno pokazao koliko su komunisti bili u pravu, kao i to da su oni jedini koji su ostali na braniku slobode i nezavisnosti svakog naroda i cijele zemlje, kao i interesa svih radnih ljudi.

') »... Stoga će značaj ovog datuma uveličati samo one i onakve vaše manifestacije koje budu jedan široki i vedri izraz vaše nepokolebljive vjernosti i odanosti, duboke i iskrene ljubavi prema mladom Kralju, Njegovom Veličanstvu Petru Drugom i prema Kraljevini Jugoslavije. Svi drugi poklici iskazivanja radosti, a osobito oblici demonstracija, kao i poklici koji ne odgovaraju veličini današnjeg datuma i duha današnjeg vremena najstrožije su zabranjeni.«... Jugoslovenski list, 28. marta 1941. godine:

lako je rat bio očekivan, ipak je njegov početak unio veliki strah od ratne stihije. Svi su osjećali da se, od tog dana za nedogledno vrijeme, mijenja sudbina pojedinaca i države. Sarajevo je 6. aprila probuđeno tutnjavom bombi koje su bacane na Rajlovac i pucnjavom protivavionske odbrane, lako taj prvi ratni dan u samom Sarajevu, koje je bilo daleko od granica, nije donio razaranja, izazvao je veliki metež, bježanje iz centra, a pogotovo je unio strah i neizvjesnost u svakog građanina. Vlast je izgubila glavu, lako su nekoliko dana prije toga službenici i funkcioneri režima davali bombastične izjave i pozivali na patriotske dužnosti, sada su bezglavo bježali prema periferiji, napuštajući svoja mjesta i dužnosti. Komunisti su i u to doba bili najsabraniji, najorganizovaniji i na ma kom mjestu se nalazili, podizali su borbeni duh i pokušavali da doprinesu organizovanju odbrane, a naročito da pomognu stanovništvu kada su počela bombardovanja samog grada. Partija se gotovo bila legalizovala. Mjesni komitet KPJ postao je stvarni politički centar otpora, koji je svoj rad sada prilagođavao novim prilikama. I Mjesni komitet SKOJ-a je organizovano djelovao. Osnovna orijentacija je bila da se što više omladinaca pokrene i javi u vojne jedinice. Javljalo se i pojedinačno i grupno. Pošto vojne vlasti i komande nisu uopšte pomišljale na to da za odbranu naoružavaju stanovništvo, a pogotovo omladinu, bilo je pojedinaca koji su išli samoinicijativno da traže mjesto sukoba, a neki od njih su došli čak do Crne Gore, pošto su čuli da se uspješno vode borbe oko Skadra. Čitavo godište studenata Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, koji je 1940. godine bio otvoren u Sarajevu, na svom sastanku je odlučilo da se prijavi komandi vojne oblasti, da traži oružje i uključi se u borbu, odnosno da pomogne organizovanu odbranu Sarajeva. Izabrana je posebna delegacija koja je otišla do komandanta vojne oblasti koji je, naravno, odbio sve zahtjeve.

Komunisti i skojevci su se masovno uključivali u organe i organizacije civilne zaštite i razvijali veliku aktivnost, pomažući nastradalom stanovništvu, naročito ranjenicima, u gašenju požara, zbrinjavanju građana u zbjegovima po okolnim brdima. Noću je organizovano patroliranje po ulicama i kontrolisanje propisa o zamračivanju. O toj aktivnosti članova Partije i SKOJ-a, u ovom kratkom aprilskom ratu u Sarajevu, ostalo je pismeno svjedočenje samo u jednom izvještaju CK SKOJ-a Komunističkoj omladinskoj internacionali. Na jednom mjestu ovog izvještaja, koji je poslan juna mjeseca 1941. godine, kaže se: »Veći dio mladih komunista našao se u vojsci - jedni kao'mobilisani, drugi kao dobrovoljci. Sa onima koji su ostali u pozadini SKOJ je uzeo učešća u organizovanju pasivne odbrane (naročito uspješno u Sarajevu), borbe protiv pete kolone, borbe protiv pljačke i održavanja reda (u Beogradu, Crnoj Gori, itd.)«.[2])

') IZVJEŠTAJ CK SKOJ-a KOMUNISTIČKOJ OMLADINSKOJ INTERNACIONALI, juni 1941, str. 3. - Arhiv CK SKJ - KOI, 1941/i.

U dane bombardovanja većina građana Sarajeva nalazila se po okolnim brdima - više Sedrenika, na padinama Trebevića, Huma itd. Pokrajinski komitet SKOJ-a bio je zajedno sa Mjesnim komitetom SKOJ-a i većinom smo bili okupljeni u jednoj bašti, preko puta bolnice Podhrastovi. Po okolnim brdima lutale su i grupe vojnika koji su, poslije razbijanja njihovih jedinica, bježali kućama. Neki su bili bez oružja, neki nisu htjeli da se rastanu sa oružjem ni po koju cijenu, ali bilo ih je dosta koji su bili spremni da ostave ili prodaju oružje. Tada je započela velika akcija za sakupljanje i čuvanje oružja, naročito pušaka i municije, a istovremeno i pomaganja tim ljudima da ne padnu u zarobljeništvo. Komunisti i skojevci organizovano su ubjeđivali te vojnike da krenu u borbu, lako su komunisti vidjeli da je propast stare države bila samo pitanje dana, kod njih borbeni duh nije jenjavao, a nastavio se razgarati za vrijeme okupacije.

Njemački okupatori ušli su u Sarajevo ne naišavši na oružani otpor, bez ijednog pucnja od pravca Bembaše. Na ulicama su ih dočekali uglavnom sarajevski ološ - lumpen-proletarijat koga je u sarajevskoj čaršiji bilo dosta i, naravno,Folksdojčeri i istaknute pristaše profašističke buržoazije, frankovci, itd. Na kućama u glavnoj ulici, prvog dana rijetko se mogla vidjeti obješena neka zastava kao znak pozdrava; zato su se ustaše iz »Napretka« kasnije hvalile da je prva zastava u znak dobrodošlice njemačkim okupatorima istaknuta na »Napretkovoj zadruzi«, gdje je bilo sjedište i Hrvatskog akademskog kulturnog društva »Kranjčević«. Građani su se povlačili u sebe, u kuće. Neizvjesnost, strah od stvarnosti i od sutrašnjice svugdje se osjećala. Nijemci su taj strah vještački podsticali, paradirajući vojnom snagom, prijetećim okupacionim proglasima, koje su već imali spremne, i stalnim noćnim pucnjevima, najčešće bez ikakvog povoda, u raznim dijelovima grada, što je izazivalo jezu i neizvjesnost od toga što se dešava. Tih prvih desetak dana, između 15. i 25. aprila, kada je sva vojna i civilna vlast bila u rukama njemačke komandanture, predstavljaju jedan poseban period. Domaći frankovci, koji su većinom poticali sa desnog krila HSS-a i muslimanskog ogranka HSS-a pod vodstvom Hakije Hadžića, i neki sveštenici su formirali neki »Hrvatski nacionalni odbor«, koji je od njemačke komandanture tražio da njima preda civilnu vlast kako bi je vršili u ime Nezavisne Države Hrvatske koju je Kvaternik, uz blagoslov Mačeka, već bio proglasio 10. aprila. Njemački komandant dao im je savjet da pitanje civilne vlasti rasprave i riješe u Zagrebu, omogućio im odlazak uz oružanu pratnju.[3])

) »... Još prije nego što je preko radija objavljeno stvaranje NDH, u Sarajevu je postojao tajni »Akcioni odbor Hrvata nacionalista«, u kome je bio i Božidar Bralo Kada je ušla njemačka vojska, članovi ovoga Odbora, kako je već rečeno, došli su u dodir s njemačkim komandantom, koji im je omogućio da se prebace automobilima u Zagreb, gdje su posjetili dra Budaka S Kvaternika i na kraju Pavelića...« - VIKTOR NOVAK: MAGNUM CRIMEN Nakladni zavod Hrvatske. Zagreb, 1948, str 735

U isto vrijeme, i velikosrpska buržoazija nudi svoje usluge Nijemcima, iako je stvaranje NDH proglašeno 10. aprila. Tako 23. aprila izlazi »Službeni list« Drinske banovine, štampan ćirilicom, latinicom i na njemačkom jeziku, u kome je objavljeno i naređenje bana Stanoja Mihaldžića da se svi službenici Banovine, kao i svi upravno-pravni organi gradova i opština stave u službu okupatora i pomognu okupacionu vlast.[4]) Komunisti su ovo vrijeme, od ulaska njemačkih okupacionih snaga do dolaska prvih ustaša iz Zagreba, iskoristili za svoje reorganizovanje i prilagođavanje novonastaloj situaciji, jer je njima bilo potpuno jasno da su uvijek na udaru, bez obzira kako će se okupatorska fašistička vlast politički organizovati.

U Sarajevo dolazi 24. i 25. aprila grupa ustaških funkcionera sa Perom Petkovićem i Jurom Francetićem da organizuju civilnu vlast, kao i »vojskovođa« Slavko Kvaternik i komandant vojnih jedinica Blašković. Dolaze lovci Mačekove građanske zaštite, a i iz Zagreba se vraća delegacija koja je otišla iz Sarajeva i iz koje je Pavelić imenovao profesora Hakiju Hadžića i Božidara Bralu, župnika crkve »Svetog Josipa« na Marijin-Dvoru, za prve ustaške povjerenike Župe Vrhbosna.

Time počinju dani ustaške strahovlade.

Treba reći da je ustaški pokret u Sarajevu do tada bio veoma malo poznat. Ne znam da li je ustanovljen tačan broj ustaša koji su prije rata djelovali u Sarajevu, ali je sigurno da sama ustaška organizacija nije brojala mnogo više od desetak zakletih ustaša, većinom regrutovanih iz redova frankovaca u vrhu lokalne organizacije HSS-a (uključujući i neke muslimanske članove HSS-a), Hrvatskog akademskog kulturnog društva »Kranjčević« i najreakcionarnijih sveštenika. Nešto šire je bilo poznato djelovanje frankovaca i organizacija »Katoličke akcije« među kojima su se isticali križari. Uglavnom bila je to kadrovska osno-

') »BANSKA UPRAVA DRINSKE BANOVINE II Broj 4/41, 22. aprila 1941. godine - Sarajevo

... NAREĐUJEM:

da svi činovnici i službenici Banske uprave, prvostepenih političkih upravnih vlasti, gradskih i seoskih opština i nadalje vrše svoje redovne dužnosti.

Naređujem svima, da svoju službu vrše najsavjesnije i da se najlojalnije odnose prema njemačkim vojnim vlastima preporučujući to isto i civilnom stanovništvu.

Svaki propust, nehat, sabotažu i tome slično kažnjavaću najstrožije. Uredovno vrijeme u spomenutim nadleštvima ima biti od dana prijema ove naredbe od 8 - 1 3 i od 16 - 1 8 časova po novom satnom vremenu.

Najstrožije se zabranjuje svaka špekulacija i nagomilavanje životnih namirnica kako od strane trgovaca tako i od strane civilnih lica, - pa naređujem, da nadležne policijske vlasti svim sredstvima spriječe i onemoguće svako povišenje cijena, špekulaciju i nagomilavanje životnih namirnica kažnjavajući najstrožije prekršitelje ove Naredbe.

Prednjih naredbi imate se najrigoroznije pridržavati za što snosite punu odgovornost

Načelnici odjeljenja ove Banske uprave dostaviće prednje radi znanja svima svojim područnim ustanovama. Ban, S. Mihaldžić, s r «

va ustaškog pokreta, odakle su se masovnije regrutovali prvi domaći ustaški kadrovi koji su stvarali ustaški pokret i ustašku vlast u Sarajevu poslije okupacije. Sve je to imalo veoma usku političku osnovu, a odmah na početku, potrudili su se da je prošire bivši političari iz HSS-a i JMO i, posebno, najviši funkcioneri klera, katoličke i islamske crkve. Najviši crkveni vjerodostojnici obje te crkve - nadbiskup Šarić[5]) i reis-ul-ulema Spaho[6]) - podržali su brzo i bez okolišenja i okupaciju i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske, te pozvali sve sveštenstvo te dvije crkve, kao i sve vjernike, da se aktivno uključe za pomoć u stvaranju i stabilizaciji te okupatorske kvazi-državne tvorevine. To su isto učinili i vrhovi svih svešteničkih udruženja, a te savjete umnogom su podržali i svještenici obje crkve, izuzev časnih izuzetaka.

Ničim se ne može iskazati šteta koju su učinili, posebno ti visoki vjerski crkveni funkcioneri, zloupotrebljavajući crkvu i povjerenje koje su u njih imali sveštenici i vjernici katoličke i islamske religije u gradu, a naročito na selu, orijentisanjem vjernika za pomoć toj zločinačkoj okupatorskoj tvorevini NDH. Oni su bili, dok još ustaše nisu stigle da se organizuju u BiH, glavni zagovornici obmane da je okupator donio nezavisnost Hrvatima i Muslimanima, da ih spašava od ratnih strahota itd., što je unijelo, naročito u prvo vrijeme, veliku zabunu među hrvatsko i muslimansko stanovništvo i posijalo iluzije. Time su stvorili prostor za organizovanje ustaša i njihova divljanja u odnosu na srpski narod, Jevreje i sve što je progresivno u Bosni i Hercegovini.

Prvi koraci koje su ustaše poduzele bili su da podijele i zavade Hrvate i Muslimane sa Srbima i Jevrejima. Odmah iz svih državnih ustanova i nadleštava odstranjeni su svi Srbi i Jevreji i postavljeni ustaški povjerenici. Paralelno s tim, za grad i srez Sarajevo formirani su ustaški stožer, logori i tabori na područjima opština u kojima je okupljen najgori ološ i podijeljeno mu oružje. Prve odredbe i naredbe novoformirane države bile su mjere protiv Židova, zabrana ćirilice i ograničenje kretanja. Prva hapšenja vršena su pod različitim izlikama, ali prvenstveno radi pljačke Jevreja i Srba, itd.

Međutim, pošto su nastanak i organizacija ustaške države i vlasti, kao i zločini koje su ustaše činile, predmet kojim se bave drugi radovi u ovoj knjizi, ja ću se osvrnuti samo na pitanja koja se pretežno odnose na omladinu, lako je omladina samo dio svog naroda, te živi u

[5]) »... Molimo se Bogu, da Vas još zadugo uzdrži i poživi na sreću i procvat Vjere i Domovine On Svemogući neka svakim svojim Blagoslovom blagoslovi Vaše djelo, našu toliko žudenu Slobodnu Nezavisnu Hrvatsku Državu!...« Sarajevski novi list, broj 4, (15. V 1941), pod naslovom »Nadbiskup Vrhbosanski poglavniku Hrvatske«.

•) »... Jest pohodio sam Zagreb. Ja sam još prije bio odlučio da osobno pohodim Zagreb i da pozdravim Poglavnika i Nezavisnu fržavu Hrvatsku, kao i da mu izrazim potpunu odanost bosansko-hercegovačkih muslimana Hrvata...« Sarajevski novi list, broj 12 (25. V 1941), pod naslovom »Preuzvišeni gospodin Reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho poručuje muslimanima da ljubav Poglavnika i Maršala Kvaternika prema muslimanima čuvaju kao svoj najdragocjeniji kapital«.

Äto jo najvažnije, koci «mladin© nijo bilo — osim nnoi on allst ičklh is* olmaka — «nikakve političke orijentacije u pozitivnom smislu. Jedan znatan dio naše omladine padao je pod tako evaai komunistički utjecaj, a 6to je iza kulisa dtrigoVala židovska kapitalistička sredina, potpomognuta beogradskim protuhrvutsklru režimima.

Usljed nedostatka Školske naobraz be, a Još više nacionalne 1 vjerske svijesti i osjećanja, naša se omladina lakoumno podavala komunističkim propagatorima, koji su na vješt način, laskavim obećanjima » letcima, primamljivali i trovali čisto nevine duše, podgrizavajući na taj način temelje nacionalne svijesti 1 patriotizma.

Komunisti su upravo neiscrpni u ukazivanju omladini svoje »drugarsko pažnje«, 1 znaju pogoditi zgodan momenat za sijanje svog opasnog sjemena u dušu omladine. Svoj opasni rad oni počinju vrlo rano, kako među radničkom tako i medu intelektualnom omladinom. Kod školsko omladino oni razvijaju svoju djelatnost odmah u višim razredima srednjih škola, a često puta i pilje, pa Je upor * - * h Intelektualnim razvojem svojih pacijenata, ili boljo reći žrtava. Komunizam, dakako, širo tajnim sastan cima i ilegalnim knjigama, gdje ga

Iz »Sarajevskog novog **lista«,** br. **23.** do **7. juna 1941.** godine. **Ustaška štampa, sa** žaljenjem, konstatuje veliki uticaj komunista na sarajevsku omladinu.

istim prilikama kao i njeni očevi, izložena je istim nevoljama i istim političkim i drugim pritiscima kao i oni, ipak ima nekih posebnosti koje su se odrazile i u prvim danima okupacije, a i kasnije. Naročito se u ovim prvim majskim danima otpočinjanja ustaške bratoubilačke ideologije i strahovlade, pokazalo da je uporna antifašistička borba, koju je KP vodila prije rata, uhvatila svoje najšire i najdublje korijenje među omladinom. Okupatori i ustaše su svoj politički oslonac našli samo u tankom sloju omladine organizovane u klerofašističkim organizacijama, jedino su njih mogli da upotrijebe, bolje reći, zloupotrijebe u svojim manifestacijama i akcijama. Kako je bila usko organizovana baza podrške ustaštvu, najbolje govore novinske vijesti iz tog doba.[7]) Zato se za ustaše postavio kao hitan i neodložan zadatak da omladinu vaspitavaju bolje reći, prevaspitavaju u duhu ustaške ideologije kako bi je mogli pridobiti i angažovati za svoje i okupatorove političke i ratne ciljeve. (Naravno, ovdje je riječ o hrvatskoj i muslimanskoj omladini, jer je srpska i jevrejska omladina bila potpuno obespravljena i izložena opasnostima punog fizičkog uništenja.)

KP i SKOJ preduzeli su političke i organizacione mjere da antifašistički duh koji je vladao medu velikim dijelom omladine učvrste, prošire i pretvore u aktivnu borbu za oslobođenje; da u novim uslovima još više intenziviraju, u prvom redu, politički rad i objašnjavanje ciljeva te borbe, da omladinu usmjeravaju da svim mogućim sredstvima ometa konsolidovanje okupatorskog sistema; da onemogućavaju ustašama organizovanje omladine u profašističke organizacije. Na koncu, veoma važan zadatak, u tim majskim danima, bilo je obavljanje priprema za oružane sukobe koji su bili na vidiku.

Sve škole su, u prvo vrijeme, bile raspuštene, a poslije aprilske okupacije nastavile su sa radom samo neke osnovne škole. Isto tako je bilo i sa mnogim preduzećima.

Prve naredbe nove vlasti bile su: zabrana svih političkih partija, ali i svih drugih organizacija koje u svom programu nisu imale izričito nacionalističko hrvatsko obilježje, bilo da se radilo o kulturnim, sportskim, sindikalnim, privrednim ili drugim organizacijama. Srbima i Jevrejima bio je zabranjen pristup i u najnaivnije organizacije.[8]) Međutim, i u tim nacionalističkim organizacijama već na prvim skupštinama, koje su ubrzano održane, mijenjane su uprave, iz njih udaljeni svi liberalniji

') U napisu o proslavi Pavelićevog imendana u »Napretkovoj« dvorani, navodi se da su toj proslavi prisustvovali: »... predsjednici i odbornici hrvatskog kulturnog društva »Napredak« i njegovih podružnica iz Sarajeva i Novog Sarajeva, »Hrvatske žene«, Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević«, »Hrvatskih katoličkih muževa«, »Narodne uzdanice«, »Hrvatskog radiše«, Križarskih organizacija, »Hrvatskog katoličkog gospojinskog društva«, ŠAŠKA, »Omladine Sv. Ante«, Saveza Napretkovih zadruga, sarajevske Napretkove zadruge, te svih naših privrednih, dobrotvornih i drugih ustanova u našem gradu.« - sarajevski NOVI LIST, broj 30 (15. VI 1941).

") »Zagreb, 18 VI Hrvatski Ferijalni Savez upozorava srednjoškolce da Srbi i Židovi ne mogu biti članovi Hrvatskog Ferijalnog Saveza « - Sarajevski novi list, broj 33 (19. VI 1941).

ljudi, a na njihovo čelo dolazili su osvjedočeni pripadnici ustaškog pokreta ili najaktivniji pojedinci iz klerikalnih i drugih proustaški nastrojenih organizacija. To se odmah desilo sa Hrvatskim pjevačkim društvom »Trebević«, na čije čelo je došao ustaški povjerenik za Župu Vrhbosna, župnik Božidar Bralo, sa »Napretkom« i »Napretkovom zadrugom«, sa »Narodnom uzdanicom«, još u staroj Jugoslaviji hrvatski orijentisanim muslimanskim društvom, sa hrvatskim čitaonicama u Novom Sarajevu, Alipašinom Mostu i si.

Zabranjene su i sve srpske i jevrejske organizacije bez obzira na djelatnost kojom su se bavile, od prosvjete do sporta. Počelo je sa zabranom »Sokola«, zatim »Prosvjete«, čak i »Gajreta«, raspuštene su sve sportske organizacije, medu njima i poznati fudbalski klubovi »Slavija« i »Sloga«, sve planinarske organizacije, a njihova imovina je prigrabljena. Naravno, sve se to desilo sa svim jevrejskim organizacijama, osim Jevrejske opštine. Od fudbalskih klubova ostao je samo SAŠK kao privilegovana organizacija. Njega su odmah uzeli u ruke frankovački elementi, nastojeći tako da, kroz njegovu sportsku djelatnost, potpomognu okupatorski režim. Prvu javnu utakmicu, koja je odigrana u Sarajevu poslije okupacije, odigrao je već početkom maja 1941. godine SAŠK protiv reprezentacije njemačke vojne posade. Naravno, ta utakmica je korisno poslužila okupatoru da stvori prividno mirenje građanstva sa njemačkom okupacijom.[9])

Inače, i u sportskim organima (sarajevski podsavez) postavljeni su ustaški povjerenici, kojima su se svi ostali sarajevski klubovi morali ponovo prijaviti da bi se registrovali kao društva. Oni su povjerenicima morali poslati spiskove uprave i svih igrača da bi odredili koja društva mogu dalje postojati ili koji su članovi uprave ili igrači nepouzdani.

Naravno, ustaški pokret nije se samo zadržavao na tome što je razbio sve dotad, makar i malo, progresivne organizacije nego je pokušavao hrvatsku i muslimansku omladinu organizovati u postojeće njemu bliske organizacije ili novostvorene.

Kako je već rečeno, najbliža ustaštvu bila je organizacija frankovačko nastrojenih studenata u HAKD »Kranjčević«. Ovo društvo je nastalo 1936. godine, kada se jedna grupa frankovaca odvojila od opšteg studentskog udruženja, nezadovoljnih što ne mogu uticati na naprednu politiku koja je u udruženju provođena. Brojčano nisu bili jaki. Većina studenata Hrvata ostala je u Udruženju sarajevskih studenata, ali frankovci koji su osnovali posebno udruženje bili su veoma agresivni i povezani sa centrima ustaštva u Zagrebu. Kada su ustaše došle u BiH, odnosno u Sarajevo, prvi domaći ustaški kadrovi bili su iz redova tog društva, kao organizatori ustaške organizacije, i zauzeli su mjesta

') NACHRICHTENABTEILUNG - SAŠK 0:4 (0:2), SARAJEVSKI NOVI LIST. broj 2 (13. V

na veoma važnim punktovima u ustaškom logoru i taborima, u privredi, policiji i drugdje. HAKD »Kranjčević« pokušao je da stvori svoje ekspoziture i u srednjim školama, kao i neke sekcije medu radničkom, posebno zanatskom omladinom, ali sa veoma malo uspjeha. To društvo je i kasnije postojalo, ali je njegova uloga bila veoma mala, nije se gotovo ni osjećala kada je iscrpljeno, u prvom talasu, angažovanje kadrova iz tog društva za razne funkcije u ustaškom pokretu.

Posebnu negativnu ulogu odigrale su klerikalne legalne ili polulegalne omladinske organizacije - križari, razne kongregacije, »Hrvatski junak« i slične koje su bile pod veoma jakim uticajem i rukovođenjem klera. U tim organizacijama prije rata omladina je vaspitavana u vjerskom i krajnje nacionalističkom proustaškom duhu. Nisu bile brojne, ali sa veoma izraženim vjerskim fanatizmom i intenzivnim političkim proustaškim radom, sve pod rukovodstvom nekih sveštenika katoličke vjeroispovijesti.[10]) Odmah poslije proglašenja okupatorske tvorevine Nezavisne Države Hrvatske, te organizacije su izašle u javnost i postale rasadnik kadrova za ustaški pokret i ustašku državu. Jedno vrijeme je »Hrvatski junak« imao pretenziju da se pretvori u jedinu i isključivu omladinsku organizaciju ustaškog pokreta u Sarajevu, ali poslije dva-tri mjeseca utopio se u jedinstvenoj ustaškoj omladinskoj organizaciji »Ustaška mladež«.[11])

Među muslimanskom omladinom, ustaškoj ideologiji najbliža i najreakcionarnija organizacija bila je organizacija »Mladi Muslimani«. U godinama prije rata, kod nas je to bila organizacija u kojoj je bio svojevrstan spoj vjerskog fanatizma i panislamske političke ideologije, naslonjene na hitlerovski fašistički režim. Odmah, nakon stvaranja ustaške države, i ova se organizacija legalizovala u prostorijama muslimanskog društva »Trezvenost« na Obali, gdje su imali i svoje najjače uporište, lako je čuvala izvjesnu svoju samostalnost, zasnovanu na vjerskom fanatizmu i panislamizmu, početkom 1941. godine su iz te organizacije mobilisani ustaški funkcioneri, povjerenici u radnjama, obavještajci, rukovodioci tabora Ustaške mladeži, naročito po mahalama, i slično. Brojnost i snaga svih tih organizacija bila je mala. Ustaše

'") »Poglavniče! Križari Vas pozdravljaju i izjavljuju Vam svoju duboku ljubav i odanost. Svemogući neka na Vas i na našu državu izlije obilje svog blagoslova!. A križari će i nadalje izgrađivati za Boga besmrtne.duše, a za hrvatski narod neslomljive karaktere Bog živi!. Za dom - spremni! « - Katolički tjednik, 11. V 194lT

") »Kako je poznato 15. o. m. stupila je na snagu Poglavnikova odredba o osnivanju Državne organizacije za mladež, koja će obuhvatiti svu hrvatsku mladež do navršene 18 godine života. Tom zakonskom odredbom ujedno je određeno, da sve dosadašnje organizacije hrvatske mladeži prestaju djelovati, s tim da se naša hrvatska mladež začlani u organizaciji »Ustaške mladeži«..

... U vezi Poglavnikove odredbe i zapovijedi glavnog vodstva »Hrvatskog junaka« u Zagrebu pristupilo se je sada u Bosni i Hercegovini formalnom raspuštanju postojećih stijegova »Hrvatskog junaka« i njihovom sjedinjenju s organizacijom »Ustaške mladeži«... - Sarajevski novi list, br 64. (25. VI 1941.)

su željele da je pojačaju prisilnim učlanjivanjem omladine u »Ustašku mladež«, pa su s tim ciljem vršili pritisak raznim sredstvima i na omladinu i na roditelje.

Omladina se našla pred zatvorenim školama i univerzitetima, nezaposlena pred razrušenim i zatvorenim preduzećima. Našla se u haosu izazivanja vjerske, rasne i nacionalne mržnje, podsticane od okupatora. Mračna perspektiva bila je pred svima - konačna propast ili u međusobnom uništavanju, ili u ropskom radu za višu njemačku rasu, ili kao topovsko meso na raznim bojištima.

Takvo je bilo stanje u maju 1941. godine. S jedne strane, okupator i ustaška vlast koja je imala oružje u rukama i koju je pomagao kler, nastojeći da iskoristi nacionalna i religiozna osjećanja jednog broja omladine i da ih pretvore u mržnju s ciljem uništenja drugog naroda, a, s druge strane, Savez komunističke omladine okupljen oko Komunističke partije koja je istakla parolu borbe protiv okupatora i njegovih sluga, parolu bratstva i jedinstva u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja - okupatora. Veliki dio omladine bio je politički dezorijentisan i neorganizovan, pa je nastala nova faza borbe - borbe za tu omladinu u mnogo težim uslovima, složenijim okolnostima nego dotad, u mnogo većim opasnostima za ličnu slobodu i život. Mislim da je taj period bio jedan od najtežih ispita moralne snage i političke čvrstine Partije i mladih komunista, ispita koji su sa uspjehom položili. Ni sva njemačka sila, ni sve laži u tobožnjoj nezavisnosti, ni sve prijetnje i postupci, usmjereni na nacionalno istrebljenje, nisu mogli pokolebati komuniste i izazvati ma kakvo i najmanje kolebanje u partijskoj organizaciji i u SKOJ-u, u kome su većinom bili organizovani po uzrastu dječaci i djevojčice, a po snazi slobodarskog duha pravi heroji.

SKOJ je iz aprilskog rata izašao neokrnjen. Gotovo svi kadrovi ostali su sačuvani, naravno, osim onih koji su već bili u zatvoru i koje je starojugoslovenska policija predala okupatorima i ustašama. Nije bilo nikakvog osipanja među članstvom, ono se samo povećalo poslije 27. martovskih demonstracija i poslije prvih koraka kojima je ustaška država pokazala svoje pravo lice. Mjesni komitet SKOJ-a ostao je u sastavu kakvom je bio i prije rata. Naravno, rat i poslijeratni meteži izazvali su neka pomjeranja i u članstvu. Škole, kao i neka preduzeća, prestale su da rade, pa učenici tih škola iz unutrašnjosti, razišli su se svojim kućama. Neke srpske i jevrejske porodice, naravno, koje su to mogle, mijenjale su mjesto boravka i sa njima su otišla i njihova djeca, od kojih su neki bili skojevci. Svi su oni nastavili da rade u novim sredinama. Čak je to bilo i korisno, jer su mnogi od njih predstavljali uporište u događajima koji su dolazili, naročito u selima, odakle su poticali mnogi učenici. Kada govorim o osipanju, onda mislim na osipanje iz političkih razloga ili straha. Njega nije bilo.

Mjesni komitet SKOJ-a u tim danima vodio je Živko Jošilo koji je, u isto vrijeme, bio i član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.

Mjesni komitet je u prvim danima okupacije ostao u cjelini očuvan. Krajem aprila 1941. godine, po mom sjećanju, članovi su bili Bane šurbat, Savo Pređa, Brana Kovačević, Joso Radić, Drago Kapri i Rafo Gaon. Naravno, i Mjesni komitet SKOJ-a je doživljavao promjene od maja do jula mjeseca 1941. godine. Neki su drugovi hapšeni, neki su odlazili na novu dužnost, vršene su stalne zamjene ili popune. Prvi je bio uhapšen Živko Jošilo, pa, zatim, Alija Hodžić, koji ga je zamijenio na mjestu sekretara. Savo Pređa i Brana Kovačević otišli su na nove zadatke - jedan na Romaniju, drugi u Mostar. Na mjesto sekretara je došao Mile Perković koji se ilegalno vratio u Sarajevo, jer ga je stara jugoslovenska policija protjerala zbog njegovog djelovanja. U tom čitavom periodu, do početka ustanka, sjećam se da su u Mjesnom komitetu bili još i Betika Romano i Branko Premužić. Većinu članova Mjesnog komiteta već je stara jugoslovenska policija registrovala kao komuniste zbog njihove veoma žive i dosta otvorene političke aktivnosti. U Sarajevu je bilo i sjedište PK SKOJ-a. Na savjetovanju krajem jeseni 1940. godine, Pokrajinski komitet SKOJ-a bio je popunjen sekretarima oblasnih komiteta tuzlanske, banjalučke i mostarske oblasti. Međutim, većina članova Pokrajinskog komiteta živjela je u Sarajevu i sasvim prirodno i neposredno radila u omladinskim organizacijama Sarajeva, tako da se kontakt Pokrajinskog komiteta sa problemima SKOJ-a i omladinskog pokreta u Sarajevu nije svodio samo na organizacioni odnos, koji se ispoljavao kroz stalnu praksu da sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sarajevu bude član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Saradnja Pokrajinskog komiteta i Mjesnog komiteta SKOJ-a bila je mnogo šira i neposrednija, ona u sebi nije imala ničeg hijerarhijskog, nego se ispoljavala kroz svakodnevni zajednički i neposredan rad medu omladinom. Ni danas ne mogu da se sjetim, na primjer, da li je Alija Hodžić, koji je, u to vrijeme, bio član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, istovremeno bio i član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Mislim da jeste, ali to nije ni bitno, jer se većinom njegova aktivnost odvijala u skojevskoj organizaciji Sarajeva, bar u danima prije početka ustanka. Slično je bilo i sa svima drugima. Svi su se članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a nalazili u ponekoj omladinskoj organizaciji - sportskoj, kulturnoj, i to ne samo kao rukovodioci tih organizacija nego kao članovi koji su pjevali u horovima, kao amaterski glumci u predstavama, kao sportisti, u radu sindikalnih organizacija i slično.

Petnaestog aprila, onog dana kada su njemačke trupe ušle u Sarajevo, održan je jedan sastanak PK SKOJ-a. Tog sastanka se dobro sjećam pošto je tog dana otpočela okupacija grada. U stanu Miljenka Cvitkovića, te večeri smo se sastali, Miljenko Cvitković, Živko Jošilo i ja, da razmotrimo novonastalu situaciju i neposredne mjere koje u organizaciji SKOJ-a treba preduzeti. Bio je prisutan i Pavle Goranin koji je, u to vrijeme, u Mjesnom komitetu Partije bio zadužen za omladinu.

Opšti politički aspekti situacije, koja je tog dana nastupila u gradu njemačkom okupacijom, bili su glavna i osnovna tema sastanka.

Kakve će konkretne političke, odnosno administrativne oblike okupator primijeniti u Bosni i Hercegovini, nije nam bilo potpuno jasno, iako je već bila proglašena Nezavisna Država Hrvatska, koja je pokazivala svoje pretenzije na BiH. Raspravu o tom pitanju olakšali su nam i razgovori sa Ivom Lolom Ribarom, sekretarom Centralnog komiteta SKOJ-a, koji je tih dana boravio u Sarajevu i otišao kada je slom stare jugoslovenske države već bio očevidan (11. ili 12. aprila).

Međutim, dvije stvari su nam bile jasne - prvo, treba svim sredstvima nastaviti borbu protiv okupacije i okupatora i drugo, da se sada komunisti suočavaju sa jednim organizovanijim neprijateljem, njemačkim fašističkim režimom, koji je svoje svirepe i beskrupulozne metode u borbi protiv svega što je progresivno, a posebno protiv komunista, već pokazao širom Evrope.

Najviše razgovora je bilo o tome kako osigurati, u uslovima još dublje ilegalnosti, pretpostavljajući još strožije mjere okupatorske vlasti, redovno rukovođenje PK SKOJ-a, njegovu vezu i sa PK Partije i sa mjesnim komitetima SKOJ-a i Partije, kao i sa organizacijama u unutrašnjosti i sa Centralnim komitetom SKOJ-a. Svi prisutni, izuzev Živka Jošila koji je, doduše, bio poznat kao komunista, ali je još uvijek radio u preduzeću, bili su, da tako kažem, uslovno, u lakšem položaju, lako ovo malo apsurdno zvuči, policija Kraljevine Jugoslavije nam je napravila i nehotice uslugu - za nama trojicom je bila već duže vremena raspisana potjernica, tako da smo se već sasvim prilagodili ilegalnom životu i radu.[12]) Okupacija i nova vlast, bar za nas, nisu unosili naročite promjene, samo je potjernice, napisane ćirilicom, prepisala latinicom. Naime, sva trojica smo imali potpuno razrađen sistem života i političkog rada u ilegalnosti. Imali smo svaki po nekoliko ilegalnih stanova, već smo organizovali i ishranu, svaki je imao po nekoliko lažnih Hegitimacija i slično. Nismo imali nikakvih iluzija o tome da li će policija već sutradan predati svu svoju arhivu Nijemcima, ukoliko je oni već nemaju u rukama, i da li ćemo se naći među prvim na udaru.

Te noći smo razmotrili čitav niz mjera koje treba preduzeti da još veća ilegalnost ne bude kočnica intenzivnom političkom djelova-

") »... da je Uprava policije raspisala svestranu potragu, za Dugonjič Ratomirom, studentom šumarstva i svršenim pravnikom, te šer Zorom krojačicom iz Subotice, dok su Cvitković Miljenko i Kapri Dragutin uhapšeni.« - Arhiv BiH, KBU pov. D. Z. No 558/424, 5. II 1941.

»Sarajevo, 16. svibnja 1941.

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu sa Pres. br. 120 od 14. svibnja tek. godine potražuje RATOMIRA DUGONJIĆA, studenta, radi komunističke propagande i učestvovanja u posljednjim demonstracijama kao i dijeljenju komunističkih letaka « - Arhiv V. I I, K. 143, 1/7-2.

»Sarajevo, 16. svibnja 1941.

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu sa Pres. Br. 121 od 15. o mjeseca potražuje slijedeće osobe:

• 3 Miljenka Cvitkovića, sin Dane i Natalije, roden 1914. godine u Sarajevu, vjere rimokatoličke, nastanjen u Frankopanskoj ul. br. 16.« - Arhiv V. I. I, k. 143 b. 5/1-2.

nju. Međusobno smo utvrdili područja grada u kojima ćemo se kretati, tako da nas nikada ne mogu sve zajedno da zateknu i uhvate. S vremena na vrijeme dogovarali smo se i mijenjali kvartove. Striktno smo se držali dogovora da nikada dva sastanka ne držimo na istom mjestu ili u istom kraju grada. U svemu tome važnu kariku su predstavljali drugovi koji su držali vezu među nama i sa organizacijama, ugovarali sastanke, a prije svega, pomagali da se ishranimo, jer su u to vrijeme počeli racionisanje, pa u javne lokale, aščinice i restorane, nismo smjeli ulaziti, pogotovo, tamo se zadržavati.

Taj, na vrijeme obavljeni, dogovor je, u kasnijem konkretnom životu i radu, veoma mnogo pomagao i članovima PK SKOJ-a i članovima MK SKOJ-a. Naravno, trebalo ga je stalno prilagođavati novim okolnostima, ali je doprinio da se i rukovodstva i čitava organizacija SKOJ-a odmah, od prvih dana, bez zastoja i kolebanja, orijentišu na intenzivniji, ali i konspirativniji rad.

Drugovi koji su obavljali vezu između članova PK i MK SKOJ-a, a po potrebi i sa MK KP i PK KPJ za BiH, kao i drugih organizacija, bili su spona koja je omogućila ne samo da mi, članovi PK SKOJ-a, budemo informisani i međusobno povezani nego i da, bukvalno rečeno, preživimo. Snabdijevali su nas hranom, što tada nije bilo lako, naročito ilegalcima koji su bili stalno u pokretu, na ulicama. Taj krug stalnih veza bio je ograničen, koliko danas mogu da se sjetim, među njima su bili: Bane Šurbat. koji je, u isto vrijeme, bio član MK SKOJ-a i vodio aktiv u Kovačićima, Branka Blažek iz Novog Sarajeva, istovremeno, član međuškolskog rukovodstva SKOJ-a, Paula Zoon iz Centra i Raza Omanović sa Baščaršije, Višnja Habunek, koju smo uzeli zbog njenog dječijeg izgleda ali hrabrog srca, a njene tijesne veze sa porodicom Cvitković su nam omogućavale da i ta, pred ustašama kompromitovana kuća, može poslužiti kao jedan punkt za povezivanje u najhitnijim slučajevima. Zahvaljujući čitavom ovom sistemu, koji smo dalje razvijali i usavršavali, stalno smo bili u situaciji da budemo dobro informisani o svemu što se dešavalo u svim dijelovima grada i da brzo ostvarujemo mogućnost za sastanke, dogovore i akcije. U tom vremenu do ustanka bili su uhapšeni Živko Jošilo i Alija Hodžić, a hapšene su Paula Zoon i Višnja Habunek, ali svaki se slučaj sveo samo na individualno hapšenje, te u tom vremenu, policiji nikada nije uspjelo da, poslije hapšenja, proširi krug ili izvrši udar na organizaciju.

Da bi se što efikasnije izvršavali novi zadaci koji su stajali pred SKOJ-em, krajem aprila i početkom maja je izvršena temeljna reorganizacija skojevskih aktiva. S obzirom na prestanak rada srednjih škola, kao i na to da studenti već odavno nisu imali svoje zajedničke prostorije, Mjesni komitet SKOJ-a pristupio je, u dogovoru sa Pokrajinskim komitetom i Mjesnim komitetom Partije, stvaranju aktiva na teritorijalnoj osnovi, zadržavajući, gdje je to bilo moguće, i preduzetne aktive. Stvarani su aktivi u svim krajevima grada, kao stalna baza skojevske

organizacije. Koliko se sjećam, tada su radili aktivi u Pofalićima, Hrasnom, Novom Sarajevu, na Vracama, u Kovačićima, na Soukbunaru, Bistriku, Skenderiji, Koševu, Baščaršiji, Bjelavama, Vratniku, Hridu, Babića bašči, Kovačima. Kasnije su oni spajani ili su stvarani novi, ali je organizovanje na teritorijalnoj osnovi otad imalo veoma važnu ulogu. Izvjesne teškoće su postojale stoga što partijska organizacija nije bila organizovana na teritorijalnom principu, bar ne svuda, ali je tim veća bila odgovornost MK SKOJ-a da povezuje organizacije SKOJ-a sa partijskom linijom, a naročito s njenim konkretnim akcijama.

Prvenstveni zadaci bili su politički rad, razobličavanje parola o tome da je okupator donio slobodu i nezavisnost Hrvatima i Muslimanima, borba za bratstvo svih naroda i zajednički otpor okupatoru i njegovim mjerama i namjerama, kao i aparatu ustaške NDH. Za pismenu propagandu su bile veoma skučene mogućnosti, isto kao i za javno manifestovanje nezadovoljstva, iako se ni za to nije propuštala nijedna prilika.[13])

Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH imao je i svoju posebnu tehniku, na kojoj su se umnožavali proglasi i bilten bosanskohercegovačke omladine. Ta tehnika je predana MK SKOJ-a u Sarajevu, i u prvo vrijeme je nastavila sa radom u kući porodice Kurilić, gdje su dva brata - Jovo i Dragiša, kao i njihova sestra - bili skojevci. Pošto su i kao Srbi mogli doći pod udar policije, tehnika je kasnije sklonjena na sigurnije mjesto. Glavni izvor informacija bio je radio, pa je na više mjesta organizovano slušanje radio-emisija, naročito iz Moskve, što se, zatim, prenosilo u zajednički bilten, koji je, koliko se sjećam, nosio naziv »Vijesti«. Osnovni napori skojevske organizacije u majskim danima su bili usmjereni na organizovanje pomoći ratnim zarobljenicima koji su se nalazili u logoru, doturanjem civilnih odijela, da bi mogli da pobjegnu, progonjenim porodicama komunista, a zatim Srbima i Jevrejima.

U isto vrijeme su postavljani zadaci na angažovanje pojedinih aktiva u raznim vrstama sabotaže, počev od cijepanja njemačkih i ustaških objava, bacanja gvozdenih klinaca po putu i ispuhivanja guma na njemačkim automobilima, presijecanja žica, pa do sabotaža na mjestima gdje su pojedini omladinci radili.

Naravno, sve je ovo moralo da bude sinhronizovano, ne samo na nivou Mjesnog komiteta Partije i Mjesnog komiteta SKOJ-a nego i u tijesnoj vezi sa partijskim ćelijama tamo gdje su postojale i gdje se skojevski aktiv mogao, u svakodnevnim akcijama, posavjetovati i, po potrebi, uključiti. Ta saradnja je bila neophodna, skojevci su tražili neposrednu akciju, oružane napade na pojedine njemačke ili ustaške funkcionere. Bilo je potrebno, u tim majskim danima, voditi i raspravu

") "••• Redarstveni organi saznali su, da je nekoliko huškača unajmilo desetak neodgovornih mladića i platilo ih novcem, da ometaju lupom i povicima publiku u kinu...« - Sarajevski novi list, br. 8 (20. V 1941).

sa pojedinim aktivima o tome da individualni teror ne bi ničemu služio ako nije sastavni dio opšte akcije, a za koju se treba dobro pripremiti, politički i organizaciono.

Od širih akcija, mislim, veoma značajna i važna bila je ona na razbijanju dobrovoljne radne službe, kojom su ustaše, bar u početku, mislile organizovati i povezati dio radničke i školske omladine koji je nezaposlen lutao ulicama. Sabotiralo se na razne načine. Kada se već nije moglo spriječiti da jedan dio omladine dođe na mjesto sabirališta (igralište Skenderije), onda bi neko, čim su redari pokušali da natjeraju omladinu u stroj, bacio krpenu loptu, za kojom bi potrčali svi omladinci. To se nekoliko puta ponavljalo, pa bi tog dana bio onemogućen svaki rad. Uskoro, zatim, zapaljene su tribine Skenderije i s njima dokumentacija koja se tamo nalazila, te time je čitava organizacija dobrovoljne radne službe bila bar privremeno odgođena.[14]) U pomenutom pismu Ive Lole Ribara Komunističkoj omladinskoj internacionali, ima nešto i o suprotstavljanju SKOJ-a takvim akcijama, ne samo u Sarajevu nego i šire, na području NDH, pa se konstatuje da su ustaše radi sabotaže, bile prisiljene donijeti zakon o prisilnoj radnoj službi.[15])

Pošto je, kako je već rečeno, odmah na početku ustaška vlast onemogućila svako društveno, obrazovno, kulturno, sportsko organizovanje omladine, osim u organizacijama koje su bile pod kontrolom ustaša, odnosno njihovih povjerenika, postavilo se pitanje kako se odnositi prema takvim organizacijama - da li ih potpuno ignorisati ili se orijentisati na to da KP i SKOJ, po mogućnosti, zauzmu pozicije i u tim organizacijama kako bi se moglo djelovati i na omladinu koja se nalazila ili koja će se ubuduće nalaziti u njima. Opredijelilo se za drugo rješenje. Već je rečeno da su ustaše uzele u ruke sve sportske forume i naredile svim sportskim organizacijama ponovno prijavljivanje i regi-

") »Iz nepoznatih uzroka, jučer se na poznatom nogometnom igralištu »Skenderija« pojavio požar, koji je ubrzo zahvatio takve mjere, da su plijenom požara postale tribine igrališta kao i mnoge klubske prostorije i svlačionice...

... Tribine, nogometnog igrališta, sa svim uređajima izgorile su do temelja •< - Sarajevski novi list, br. 10 (22. V 1941).

") »Karakteristične činjenice za uspjeh ovih ustaških mjera prema omladini jesu da je za službu rada koja je bila proglašena za dobrovoljnu uvedena prinudnost i najteže sankcije za neučestvovanje u njoj, i da su, pred nekoliko dana kao nepouzdane raspuštene mnoge organizacije ustaške omladine.« - Izvještaj CK SKOJ-a KOMUNISTIČKOJ OMLADINSKOJ INTERNACIONALI, str. 7, Arhiv CK SKJ - KOI 1941/i

") »... Do sada je na području Sarajevskog nogometnog podsaveza likvidirano 9 klubova.

... U Sarajevu ima 5 klubova: »Sašk«, »Hajduk«, »Derzelez«, »Hašk« i »Slaven«.« - Sarajevski novi list, br 92 (27. VIII 1941).

straciju. Svim sportskim klubovima, u kojima je SKOJ imao uticaja, savjetovano je da se prijave a da do odobrenja rada ili zabrane normalno razvijaju sportsku i drugu djelatnost. Od 16 društava koja su bila prijavljena za novu registraciju, samo ih je 5 dobilo dozvolu,[16]) a za njih se vjerovalo da će vaspitno djelovati na ustaškoj liniji. Interesantan je slučaj sa »Đerzelezom«, poznatim muslimanskim fudbalskim klubom, u kome su, u to vrijeme, igrali i neki Srbi. »Đerzelez« dugo vremena nije htio da se prijavi ustaškim povjerenicima. Oni ga nisu smjeli raspustiti, kao što su učinili sa ostalim klubovima, jer bi to bilo u neskladu sa pokušajima privlačenja Muslimana za podršku ustaškom režimu. Listaše nisu raspustile klub, ali su raspustile staru upravu i postavile novu.[17])

Kako je rečeno, poslije mjesec-dva su ukinute mogućnosti za djelovanje većine organizacija (sa izuzetkom pet sportskih klubova). Onda je SKOJ obnovio rad tzv. divljih klubova, koji su nastavili da se u pojedinim kvartovima sastaju i igraju lopte, te su skojevci tako bar jedan dio omladine organizovano držali oko sebe. Ustaše su u avgustu 1941. godine zabranile i ovu vrstu aktivnosti, odnosno sve vrste takmičenja koja nisu prijavljena. Ali, već je bilo kasno, počeo je ustanak.

Isto tako, već je rečeno da je »Hrvatski junak« pretendirao da postane jedina i sveopšta omladinska organizacija u Sarajevu, lako su u njegovom vodstvu bile dotadašnje vode križara, ubačeni su skojevci i u tu organizaciju, po direktivi CK SKOJ-a. Naravno, mnogi od njih nisu bili primljeni ili su odmah bili istjerani čim su započeli neku akciju ili pokušali da politički otvorenije djeluju. Ali, neki su i uspjeli ostati. I sam »Hrvatski junak«, osobito neke njegove podružnice, postao je nedovoljno siguran ustašama, pa su ga početkom avgusta pretvorili u Ustašku mladež.

Naravno, sve ovo nije išlo lako, naročito među skojevcima. Ući u neku ustašku organizaciju, solidarisati se makar i prividno sa članovima te organizacije, bila je velika žrtva koja se tražila od pojedinaca. Diferencijacija, u to vrijeme, bila je veoma oštro izražena, jer su već počeli krvavi ustaški progoni, pa je učestvovanje i u najnaivnijoj manifestaciji značilo i solidarisanje sa nedjelima koja su vršena. Ali, ostajanje nekih drugova u tim organizacijama opravdalo se jer su tako saznali namjere neprijatelja, pa su se mogle vršiti neke protivakcije, a kasnije, kada se ustanak već razvio, ti ljudi su učinili ogromne usluge narodnooslobodilačkom pokretu.

Na sličan otpor smo nailazili i kod skojevaca muslimanske nacionalnosti kada je trebalo da idu u organizacije koje su koliko-toliko okupljale muslimansku omladinu, a koje su imale proustaški karakter, kao, npr., »Uzdanica« i društvo »Trezvenost«, koje je, u stvari, bilo le-

vu 1941) ' "s,ara uprava H. Š. K. »Oerzeleza« je raspuštena« - Sarajevski novi list. br 53 (12

galno uporište za djelovanje profašističke panislamske organizacije »Mladi Muslimani« koja se pokušala širiti i izvan tog društva i organizovati po mahalama.

Razumljivo, sve političke i druge akcije koje je SKOJ preduzimao nisu zaustavile proces stvaranja NDH, njenih institucija i ustaških ili proustaških organizacija, njihovih vojnih ili poluvojnih jedinica itd. Ali, sa sigurnošću se može tvrditi da je SKOJ, u to vrijeme bio organizovaniji nego što su bile ustaške omladinske organizacije, da je veliki dio neopredijeljene omladine imao više simpatija prema komunistima nego prema okupatorima i njegovim slugama, naročito poslije mjesec--dva kada je prošao prvi šok koji je lažna parola o tobožnjoj nezavisnosti neminovno izazvala. Parole bratstva i jedinstva koje, možda, nisu bile razumljive prvih dana, ali, kako je vrijeme odmicalo, postajale su sve razumljivijim omladini i srpske i hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Bez obzira voljeli komuniste ili ne, divili su se njihovom beskompromisnom otporu i borbi protiv okupatora. Neprijatelj se plašio komunista, mislim i više nego što su oni stvarno bili brojem i snagom. Pronosili su se glasovi da neki komunisti idu naoružani do zuba, pa su čak izdavana naređenja da se neki pojedinci, koji su im više puta izbjegli iz ruku, ne pokušavaju hapsiti nego ih treba odmah, na licu mjesta, likvidirati. Priviđalo im se da su komunisti prisutni svuda, pa čak i tamo gdje nisu dospijevali. Postali su nesigurni u sebe i u svoje vlastite institucije, a imali su dovoljno i razloga. Političke i organizacione mjere koje je Komunistička partija preduzimala nisu samo jačale otpor okupaciji u Sarajevu nego su stvarale političku klimu da taj otpor preraste u oružanu borbu. Ojačao je antiokupatorski i antiustaški duh, čemu je i SKOJ doprinio svojim sitnim i upornim akcijama i inicijativama. Bane Šurbat, kada je trebalo da pripremi i uvježba svoj aktiv u rukovanju oružjem i kada u okupiranom Sarajevu nije našao drugog načina, sakupljao je novac i vodio omladince na vašarsko strelište da bar tu nauče kako se drži puška i gađa u cilj. Takvih i sličnih inicijativa bilo je bezbroj u svim krajevima Sarajeva.

Taj period rada KP i SKOJ-a, od aprilskog rata do ustanka u julu, ostaje polako i postepeno u sijenci kasnijih velikih događaja kojisu nastupili sa ustankom i, obično, tadašnja borba svodi se pod zajednički naziv »pripreme« za ustanak. Međutim, to je bila, po svojoj suštini, važna etapa oslobodilačke borbe ovog grada, vrijeme najtežih ispita političkih i drugih organizacija, vrijeme opredjeljivanja svakog čovjeka da li će služiti tuđinu ili slobodi, da li će u njemu prevladati strah ili hrabrost, konačno - vrijeme kada se ginulo, i to ne sa puškom ili mitraljezom u rukama, nego goloruk, zbog jedne slobodarske riječi ili cijepanja jednog plakata ili rasturanja letka.

I u tom duhu je SKOJ potpuno opravdao povjerenje KPJ i u sljedeće odlučne dane ustanka ušao je potpuno politički osposobljen,

jedinstven i odlučan da nastavi borbu oružjem. Veliki broj članova SKOJ-a već prvih dana ustanka izašao je u okolinu grada i učestvovao u prvim ustaničkim borbama. Ne znam ni za jedan primjer da je neko odbio ili se ustezao da posluša poziv KP. Iako su mnogi odlazili, u gradu je stalno ostajalo jezgro skojevaca, spremnih i sposobnih da nastave borbu u ilegalnim uslovima, koja je, iz dana u dan, postajala sve teža i složenija.

DRAGUTIN KOSOVAC

»VIJESTI« U IZDANJU MK SKOJ-a

Neposredno poslije okupacije, ustaške vlasti su oduzele ili zapečatile sve privatne radio-aparate koje su posjedovali Jevreji, Srbi i svi drugi građani koji su im bili sumnjivi. Tako su građani i omladina bili lišeni vijesti iz svijeta i izloženi pritisku fašističke propagande, koja je bila dobro organizovana, glasna, bučna i bez ikakvih skrupula. U takvoj situaciji, Mjesni komitet KPJ je izdavao svoj bilten, u kojem je donosio radio-vijesti i druge političke informacije. Naime, pojedini aktivisti koji su imali radio-aparate, bili su zaduženi da slušaju određene stanice ili određene emisije i da prave pribilješke. Te pribilješke su sakupljane, zatim redigovane i prekucavane na kartice, pa u tehnici umnožavane, te dijeljene, u prvom redu, kadrovima našeg pokreta, kako bi bili informisani. I ja sam bio angažovan na tom poslu. Prikupljao sam vijesti. Dugo vremena u ljeto 1941. godine svakog dana ujutro u 8 sati, na uglu kod Malog parka, sastajao sam se sa Slavišom Vajnerom koji mi je predavao kovertu sa pnbilješkama. Zatim sam odlazio u jedan stan u Željezničkom neboderu, ne znam čiji je bio, i u Magribiju ulicu, u stan jednog muzičara, dobivao od njih koverte, te tako prikupljene vijesti predavao Dragiši Kuriliću. Nisam upućen kako se taj posao dalje odvijao u MK KPJ. Međutim, uskoro sam dobio zadatak da organizujem izdavanje vijesti za skojevsku organizaciju. Rad je organizovan po istom sistemu, s tim što se redigovanje i umnožavanje vijesti obavljalo, za vrijeme podnevnog odmora, u kancelariji moga oca, kod Gradske tržnice. Vijesti je kucala Adela Sunarić. Pošto nismo imali šapirografa, obično smo vijesti umnožavali u dvadeset primjeraka na dvije mašine. Svakog dana u 3 sata popodne dolazila je petnaestogodišnja učenica Ljilja Dursun, preuzimala otkucane vijesti i odnosila ih na ugovorena mjesta, tako da je svako skojevsko jezgro u Sarajevu dobivalo po je-

dan primjerak. Teško je išlo sa nabavkom papira. Nismo smjeli kupova ti veće količine na jednom mjestu. Zato je uvijek nekoliko omladinac! bilo zaduženo da kupuje papir u raznim knjižarama. U stvari, imali sm< dosta papira. U mojoj kući je sklonjena velika količina papira, prek< 100 000 listova, koju smo, za partijske potrebe, pokupovali Dragiš; Kurilić i ja neposredno poslije okupacije, negdje u maju mjesecu. Dra giša je dobio zadatak da nabavi papir i dobio novac. Pošto smo se do govorili da ćemo papir držati kod mene, u jednoj sklonjenoj a suvc šupi, ja sam sa vrećom išao s njim, od knjižare do knjižare, i donosi« papir kući. Knjižare su već preuzeli ustaški povjerenici, pa je nekim; bilo sumnjivo zašto kupujemo velike količine papira, ali mi smo se pra vili nevješti, kupovali, plaćali i odnosili. Međutim, to je bio papir za um nožavanje na geštetner-mašini, pa se njime nismo mogli koristiti.

Vijesti su dosta dugo umnožavane u kancelariji kod Tržnice, pi kad su počele sumnje komšiluka, koji nismo dobro poznavali, mora smo mijenjati mjesto kucanja. I tako je počelo seljakanje.

Sjećam se da smo jedno vrijeme vijesti umnožavali u Jevrejs koj opštini, u Dobrovoljačkoj ulici. Poslije okupacije, ustaše su preuze le Jevrejsku opštinu i postavile u njoj svog povjerenika. Međutim, i opštini je bilo naših ljudi, radili su po zadatku, pa smo se na jednog os lonili i u podnevnoj pauzi, u povjereništvu, umnožavali vijesti. Sjećan se da smo nekoliko brojeva vijesti kucali u stanu Ace Albaharija, kro jačkog radnika, i njegove sestre Tilde, u Hadžisulejmanovoj ulici. Tildi je kasnije ubijena u koncentracionom logoru. Dva broja, sjećam se umnožio je Josip Sigmund. Josip Sigmund je bio interesantna ličnost Mašinski tehničar u Glavnoj željezničkoj radionici, neženja, poznat sa rajevski smučar i planinar, visok, snažan, riđ. Upoznali smo se na plani narenju i smučanju kao članovi Hrvatskog planinarskog društva »Bje lašnica«.

Ovo društvo je i prije okupacije bilo, uglavnom, u rukama fran kovača i klerikalaca, ali pošto je moja družina iz ulice tamo bila učla njena, s njima sam bio i ja. Kada sam se upoznao sa Sigmundom, ubra smo uvidjeli da imamo iste političke poglede. Tu se našao i Jakic Gaon, isto tako stari planinar, pa smo jednog dana otvoreno porazgo varali. Jakica je rekao da on već odavno nema veze sa partijskom or ganizacijom, kao i Sigmund, pa smo se dogovorili da nas trojica sači njavamo komunistički aktiv, a da ja uspostavim vezu sa partijskom or ganizacijom, tj. da je obavijestimo o našem djelovanju u društvu i d primimo zadatke. Poslije toga, u dogovoru sa organizacijom SKOJ-a Partije u Sarajevu, mi smo primili veći broj omladinaca u društvo. For mirali smo omladinsku sekciju, čiji je pročelnik bio Sigmund, a ja teh nički vođa. Uprava društva se radovala omasovljenju društva i prilask novih članova, pa su nam predali na upravljanje i planinarsku kuću n Vukelinim vodama, na Jahorini. Nisu znali da se i u toj kući i prilikor svih drugih naših izlazaka, svake subote i nedjelje, održavaju predavs

nja i politički sastanci. Okupacijom su sva planinarska društva raspuštena, imovina zaplijenjena i stvorena jedinstvena ustaška planinarska organizacija. Nikom od naših nije bilo ni do izleta, ni do planinarenja, ali su, ipak, ostali kontakti sa Sigmundom. Znao sam da ima šapirograf u kući, jer sam ga viđao, pa kad mi je došlo gusto, pošto više nisam mogao nigdje organizovati prekucavanje vijesti, zamolio sam ga i on mi je sam prekucao i umnožio dva broja.

Pričajući jednom sa Danom Olbinom, tada članom Mjesnog komiteta KPJ, o stanju u Željezničkoj radionici, o pokidanim vezama, upozorio sam ga da se može osloniti na Sigmunda. Krenuo sam s Danom do Sigmunda. Tek tada sam doznao pravu istinu. Sigmund je već godinama bio član Partije, ali pošto je dobio dužnost tehnikera, tj. da ilegalno štampa i umnožava partijske materijale, morao je da se potpuno zakonspiriše, prekine sve veze sa članovima Partije, pa je zato i bio član ovog klerikalnog društva. Dešavalo se da ga ni komunisti koje je ranije poznavao, nisu smjeli čak pozdraviti pri susretu na ulici.

Ne znam dokad je nastavljeno sa izdavanjem omladinskih vijesti, pošto sam ja prestao raditi taj posao.

DANILO JAKOVLJEVIĆ

O PRVIM ZLOČINIMA NAD STANOVNIŠTVOM U OKOLINI SARAJEVA

Potrebno je, prije svega, naglasiti da je dolazak okupatora bio samo produženje politike rasizma i genocida koji je u to vrijeme dostigao kulminaciju. Okupator se koristio šovinističkom mržnjom, koju su još ranije razvijali frankovci u odnosu na srpske mase, u čemu su podržavani i od jednog dijela katoličkog klera. S druge strane, okupator se, takode, koristio nacionalizmom i šovinizmom, koje je raspirivala najreakcionarnija srpska buržoazija protiv Hrvata i Muslimana, što je činjeno sa ciljem da bi se oslabio demokratski pokret, a posebno radnički pokret. Okupator, bojeći se revolucionarnog oslobodilačkog pokreta, svim tim se koristio kao svojim oružjem kako bi se ove šovinističke strasti razvile do stepena u kome bi prerasle u genocid.

Kada su okupacijom ustaše bile dovedene na vlast u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pristupile su provođenju u emigraciji utvrđene politike. Pri tome svaki njihov državno-pravni, politički i drugi potez bio je uvijek ovisan o okupatoru, odnosno o njegovim planovima i potrebama. Program fašističke Njemačke o uništenju Jevreja, ustaške glavešine su prihvatile kao svoj program i odmah po okupaciji, preduzele su široku akciju. Politika genocida prvih mjeseci okupacije bila je usmjerena na Srbe i Jevreje, a kasnije okupator se koristi četnicima u borbi protiv Muslimana i Hrvata.

Odmah po preuzimanju vlasti, ustaše donose »Zakonsku odredbu za odbranu naroda i države«[1]), što je predstavljalo osnovu svih terorističkih akata i akta genocida. Prema toj zakonskoj odredbi,

[1]) »Hrvatski narod«, 18. 4. 1941, Zagreb.

veleizdajnikom se smatrao svaki onaj »tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državnu vlast, pa makar to djelo ostalo u pokušaju...«. Ova odredba se prvenstveno odnosila na Srbe i Jevreje, a zatim na sve one koji su bili politički protivnici nastalog stanja, u prvom redu, na komuniste i druge antifašiste, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Ustaški sudovi su po kratkom postupku izricali smrtne kazne, koje su odmah izvršavane. Koncem aprila 1941. doneseno je i niz drugih zakonskih odredbi, kao što su odredbe o državljanstvu, o rasnoj pripadnosti, o zaštiti arijevske krvi i dr.

Jedna pd mjera čišćenja »nehrvatskog elementa« bila je protjerivanje srpskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i šire. S ciljem što efikasnijeg iseljavanja, između njemačkih i ustaških predstavnika je sklopljen sporazum u Zagrebu 24. juna 1941.[2]). Tim sporazumom su bili precizirani pravci, broj i način protjerivanja Srba. U to vrijeme, prema službeno dostavljenim podacima, sa područja NDH u Srbiju je protjerano do 10. avgusta 1941. godine 137 000 Srba. Ako se ovome doda i broj Srba protjeranih van utvrđenih pravaca, kao i onih koji su sami pobjegli, onda je navedeni broj mnogo veći.

Pošto se i iseljavanje i prevođenje na katoličku vjeru nisu pokazale dovoljno efikasnim, ustaše postepeno prelaze i na fizičku likvidaciju srpskog stanovništva. Ovoj akciji prethodile su opsežne psihološke pripreme. Propaganda je bila svakodnevna, preko novina, časopisa, brošura, radija, govora i na druge načine. Mile Budak, ministar Vlade za nastavu i bogoštovlje, u jednom govoru je otvoreno rekao: »Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti u katoličku vjeru i tako ih pretvoriti u Hrvate...«[3]) Ali okupator i njegove sluge - ustaše nisu vršili nasilje samo nad Srbima i Jevrejima. Oni su proganjali i ubijali i Hrvate i Muslimane, pa i sve one koji su pripadali revolu-. cionarnim organizacijama i koji se nisu slagali sa ustaškim poretkom i okupacijom.

U svim opštinama u okolini Sarajeva, još u početku okupacije i ustaške vladavine, vršena su pojedinačna hapšenja Srba, od kojih su neki odmah poubijani, a drugi poslani u logore gdje ih je čekala ista sudbina. Kuće su pretresane radi, tobože, pronalaženja oružja i vojničkih odijela, kojom prilikom su pljačkali raznu imovinu i odvodili stoku.

Koncem maja 1941, iz Rogatice je upućen prvi transport od 34 zatvorenika u Jasenovac, odakle se nijedan nije vratio. 7. avgusta 1941.

') Rafael Brčić: »O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941«, »Prilozi«, IX/1973, Institut za istoriju, Sarajevo

') Govor Mile Budaka, Hrvatski narod, juli 1941

qodine, takode iz Rogatice, otpremljena je u Jasenovac grupa uglednih Srba sa ovog područja, medu kojima su bili: Dragomir Limić, kandidat za člana KPJ, Lazar Dokić, Mirko Karišik i drugi. Prvih mjeseci u opštini Pale uhapšeni su i potom likvidirani: Bogdan i Novo Lučić, koji su strijeljani na Vracama 1. avgusta 1941, Slobodan Begović, Petar Prodanović, Stevo Subotić, Marko Vukadin, Milja Dukić i drugi. U opštini llidža, još od početka maja 1941, medu prvima su poubijani ili opremljeni u logor iz kojeg se nisu vratili: Miloš Andrić, član KPJ, Dordo Tambura, Đuro škrba, Spasoje Vasković, Milan Golubović, Vukašin Tošić i drugi. Značajno je napomenuti da je Ibro Tabaković, komandir Oružničke postaje u Kasindolu, učinio mnogo da ne dođe do hapšenja velikog broja ljudi, a potom njihovog fizičkog uništenja. Kad bi dobio naloge koga treba hapsiti, blagovremeno bi tim licima javljao da bježe od kuće. Tako je obavijestio i Tomu Među, Dušana Dašića, Aleksu Bojevića i druge, koji su tako izbjegli sigurnu smrt. Sa područja Rajlovca u logor su odvedeni Lazo Lontoš, Vlado Mijatović, Tošo Aleksić i mnogi drugi, a sa područja Pazarića, Tarčina i okolnih sela u junu i julu odvedeno je 20 domaćina iz porodica Glavaša, Krstića i još nekih.

Od napada Njemačke na Sovjetski Savez, pojačan je pritisak na srpsko i jevrejsko stanovništvo, komuniste i sve progresivne ljude, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Sva ranija uzdržavanja, taktiziranja, blaži oblici terora, bili su zamijenjeni brutalnim fizičkim nasiljem i masovnim zločinima.

Samo uoči Vidovdana, 27. juna 1941, u okolini Sarajeva je zatvoreno mnogo Srba u taoce: u Pazariću 47, Semizovcu 36, Brezi 54, Visokom 18, Varešu 25, Palama 11, Kalinoviku 9, itd. Kotarsko poglavarstvo Sarajevo je prethodno zatražilo da se »... energičnim akcijama osujete namjere Srba da zajedno sa Židovima organizuju demonstracije na Vidovdan«[4]). Taj dan bio je povod da se pohapse ljudi i zadrže kao taoci, a mnogi od njih se nikada više nisu vratili svojim kućama.

Pored drugih logora smrti, formiran je i logor u Kruščici kod Viteza. Ovaj logor, prema saslušanju Drage Jileka, pomoćnika ustaškog povjerenika za BiH Jure Francetića, uspostavljen je krajem jula 1941, na inicijativu tadašnjeg šefa tzv. III ureda i komadanta svih koncentracionih logora u NDH Vjekoslava Luburića Maksa. On se još sredinom jula 1941. obratio ustaškom povjereniku za BiH Juri Francetiću, tražeći da se obnovi logor u Kruščici. Trebalo je uhapsiti grupu Srba i uputiti ih u Kruščicu da podignu žice oko logora i sagrade barake. Kad je o ovom zahtjevu telefonom upoznat Drago Jilek, u njegovoj kancelariji se zadesio ustaški tabornik iz Pala Boško Cvenćek. Tom prilikom, ovenćek je predložio Jileku da obezbijedi potreban broj Srba sa Pala,

1941 *iA,k* ,:,'!mc Kotar**skog poglavarstva Sarajevo Kotarskom predstojniku Visoko od iuna** IMrf1,v v 1 **I M F.K. 3, br 184/1941, od 25. 7. 1941).**

uz objašnjenje da su i oni sposobni za takve poslove. Dogovorili su se da se uhapsi 200 do 250 ljudi i odmah uputi u Kruščicu.

Po povratku na Pale, ustaški tabornik je odmah, preko opštine, veoma podmuklo organizovao ovu zločinačku akciju. Za kratko vrijeme, na području opštine sprovedena je propaganda da treba ići na koševinu pšenice u žitorodne krajeve, gdje se može dobro zaraditi i obezbijediti zimnica, da će se svi koji odu vratiti za kratko vrijeme, da će ostali po smjenama ići na druge radove, te da se nikome neće ništa desiti i da će porodice biti bezbjedne.

Ljudi su bili u teškim dilemama - šta da se radi? Vijećalo se nekoliko dana i noći u krugu porodica, sa komšijama i poznanicima. Na kraju se moralo odlučiti: ići ili ne. Mnogi neobaviješteni, naivni ili pod pritiskom sredine u kojoj su živjeli, da bi zaštitili svoju porodicu, otišli su na poziv Opštine Pale, posljednje srijede jula 1941. Neki su se idući prema Palama, kolebali i konačno odlučili da se vrate kućama. Od samih Pala vratila se i veća grupa ljudi sa područja Mokrog.

Grupa od sedamdeset i četiri Paljana, istog dana, u vagonima za stoku, umjesto na požutjela žitna polja, upućena je u logor Kruščicu. Tu ih je dočekao upravnik logora, ustaški emigrant Jozo Gesler Njega je, prije toga, Luburić imenovao za upravnika logora, pa je on s grupom od 16 ustaša stigao u Kruščicu. Paljani su zaduženi da postave žicu oko logora i grade barake.

Prvih dana avgusta stigla je grupa od 23 zatvorenika iz Zenice. Većinom su to bili seljaci Srbi i radnici iz Željezare. Medu njima su bila i dva Hrvata i jedan Musliman. Kada se u Travniku saznalo za ovu zeničku grupu, neko je od ustaških glavešina smatrao da to nije u skladu sa naređenjima iz Zagreba, pa je naređeno da se ispita i utvrdi zbog čega su i ova trojica dovedena sa Srbima u logor.

Telefonom je naređeno komandiru Oružničke postaje u Vitezu Marijanu Čiliću da ode u Kruščicu, pismeno sasluša ovu trojicu i izvijesti zbog čega su uhapšeni i dovedeni u logor. Ali ustaški stražari mu nisu dopustili da uđe unutra. Rekli su da za tako nešto nemaju nikakvo odobrenje od svog upravnika Geslera. Čilić se, vraćajući, sreo sa Geslerom, koji se pijan vraćao iz Viteza u logor. Izvijestio ga je šta mu je naređeno, te tražio da ga pusti da sasluša uhapšene iz Zenice. Gesler je to odlučno odbio, rekavši da oružnici nemaju ništa sa logorašima i da će on saslušati tu trojicu, onako kako on zna i umije. Kada se vratio u postaju, Čilić je obavijestio pretpostavljenog da mu Gesler nije dopustio da sasluša uhapšene.

»Nakon jedan sat, a to je bilo oko 11 časova uveče, ponovo je zazvonio telefon, ali ovoga puta iz Kruščice«, izjavio je Mitar Marunić koji je to veče bio dežurni u oružničkoj postaji Viteza. »Uzbuđenim glasom, jedan od ustaša iz Kruščice javljao je da je došlo do pobune u

logoru i da je upravnik Gesler teško ranjen. Tražio je da se odmah o tome izvijesti ustaški logor u Travniku i traži hitna pomoć za Geslera. Moj komandir Marijan, koji je još tu bio, odmah s trojicom oružnika uputio se u Kruščicu, a s njim su pošli i komandant ustaške milicije iz Viteza Ante Mišković i njegovih nekoliko ustaša. Ja sam ostao u postaji i javio u Travnik šta mi je rečeno. Već oko 23 sata i 30 minuta pred stanicom se zaustavilo nekoliko automobila i pun kamion ustaša... upitali su me za komandira. Rekao sam da je on već otišao u Kruščicu. Odmah su nastavili put prema logoru.

Ujutro, kada su se vratili komandir Marijan i Ante Mišković, ispričali su šta se dogodilo. Kad se Gesler vratio u logor onako pijan, otišao je pravo u baraku u kojoj su bili smješteni logoraši iz Zenice. Otvorio je vrata i upitao koja su to dvojica Hrvata i jedan Musliman među njima. Oni su se javili, a on je tada izvadio pištolj i ubio jednog. Kad je nanišanio na drugog, metak mu se zaglavio u cijevi, a logoraši su počeli da bježe i iskaču kroz prozore. Međutim, tu su ih dočekale Geslerove ustaše i ubijale. Kroz prozore su pucali u sobu i unutra pobili 17. Tom prilikom je neko od ustaša nehotično ranio Geslera u prsa. On nije ni dočekao hitnu pomoć, umro je prije nego što je stigla.

Kad su Vajs, Buzančić i Beljan stigli u Kruščicu, cijela Zenička grupa bila je poubijana... To veče pobili su i onih 74 seljaka iz Pala. Prvo su ih iz drvene barake prebacili u zidanu zgradu, a onda ih u grupama izvodili napolje i nad jednom jamom, koja je ranije bila napravljena za krečanu, ubijali. Tako je to veče za svega 4 - 5 sati, bilo ubijeno 98 ljudi i svi su u toj i još jednoj rupi zakopani«.[5])

Te stravične noći, 5. avgusta 1941, na zvjerski način su ubijena 74 Paljana, među kojima: jedanaest Gluhovića, sedam Šaraca, četiri Ninkovića, četiri Rabote, četiri Radovića, četiri Jakovljevića, tri Gazivode, tri Kovačevića, tri Petroviča, tri Radojkovića, dva Ćetkovića, dva Savića, dva Kusmuka, dva Furtula i dr. Među njima je ubijen i Vaso Savić, zemljoradnik iz Pala, poznat kao napredan i progresivan čovjek. Nakon tog prvog zločina, u logor Kruščica su dovedeni Jevreji, gdje ih je čekala ista sudbina.

Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH u Zagrebu uputilo je 23. jula 1941. dopis svim župama, ustaškom povjereniku za BiH Francetiću i drugim, u kome se naređuje »Da odmah izda shodnu odredbu područno-redarstvenom ravnateljstvu da se najžurnije izvrši pritvaranje svih Židova i pravoslavaca - Srba, koji su već bili poznati kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi, da su skloni tom pokretu. Iste mjere valja preduzeti i protiv komunista katoličke i muslimanske vjeroispovijesti, kao i drugih, time, da se pridrže do daljnjeg u pritvoru, dok Srbe i

*) Ćamil Kazazović: »Travnik u NOB-i«, Travnik, 1969, str. 81.

Židove ima se smjesta otpremiti u zbirališ te (Koncentracioni logor) Gospić...«')

Jedan broj Jevreja je živio do rata i u nekoliko opštinskih centara u okolini Sarajeva. Njihova stradanja, u suštini, identična su onima koja su doživjeli sarajevski Jevreji, mada su ponekad, prilikom uništavanja Jevreja u ovim mjestima, zvjerstva bila otvorenija i svirepija. Prema podacima, u visočkom srezu živjelo je do rata 199 Jevreja. Već 1. avgusta 1941. ustaše su odveli u koncentracioni logor Gospić prvu grupu Jevreja. Do kraja septembra odvedeni su uglavnom svi visočki Jevreji u logor Jasenovac. Prilikom odvođenja, ustaše su silovali mlađe žene, neke isprebijali, pljuvali, svima oduzeli sve vrednije stvari koje su imali kod sebe. Od visočkih Jevreja rat je preživjelo svega njih 18, a od 24 Jevreja koji su živjeli u fojničkom srezu ni jedan nije dočekao oslobođenje. Od 31 Jevreja, koliko ih je prije rata živjelo u rogatičkom srezu, samo 13 je preživjelo rat.

Ustaški ološ pljačkao je, zlostavljao i ubijao na sve strane. U izvještaju Kotarske oblasti Rogatica od 4. avgusta 1941, upućenog Velikoj župi Vrhbosna Sarajevo, između ostalog, kaže se: »Ustaše prilikom ovih uredovanja koja sva od reda vrše bez znanja ove vlasti tuku i zlostavljaju pučanstvo i ne samo srpsko već i čak hrvatsko i muslimansko. Zatvaraju u zatvor građane za koje ne postoje dokazi krivice pa ove zatvorenike drže u zatvoru po mjesec i više dana bez zakonske odluke o pritvoru, napuštene, bez hrane koju je i onako teško pribaviti i slobodnim građanima«.[7])

Ćamil Beraković, komandir policije u Rogatici, suprotstavljao se samovolji ustaša, zbog čega su ga u julu 1941. ustaše ubili u jednoj kafani.

Ustanak u okolini Sarajeva otpočeo je u sklopu opšteg ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije, koji je protiv okupatora i njegovih sluga pripremila i povela Komunistička partija Jugoslavije.

Istrebljenje Srba i Jevreja i likvidacija svih naprednih ljudi, bez obzira na nacionalnu pripadnost, nastavljeni su svom žestinom i u uslovima široko rasplamsalog ustanka u Bosni i Hercegovini. Svakodnevne akcije - diverzije, napadi ustaničkih snaga na oružničke postaje, komunikacije i neprijateljske garnizone, okupatoru su bile povod za zločine nad stanovništvom, šef Vrhovne komande oružanih snaga Hitlerove Njemačke Kajtel izdaje 1941. naredbu, u kojoj, pored ostalog, stoji: »S obzirom na ogromnu površinu okupirane teritorije... snage

***) Prof. dr Aleksandar Stajić i mr Juris Jakov Papo: Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u BiH u loku neprijateljske okupacije, spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u BiH str. 233.**

') Arhiv V. 1.1., br. reg. K. 179, 37/1-1.

koje stoje na raspoloženju za održavanje bezbjednosti na ovim teritorijama biće dovoljno samo ako svaki otpor bude kažnjen, ne legalnim gonjenjem krivaca, već sprovodenjem takvog terora od strane oružanih snaga koje će iskorijeniti kod stanovništva svaku želju za otporom...«')

Prva oružana akcija partizana u sarajevskoj oblasti otpočela je na području Ilijaša, u noći između 28, i 29. jula 1941. godine, sukobom sa ustašama i Nijemcima. To je bio povod za zločin i u Ilijašu, što se vidi i iz izvještaja oružničke postaje Semizovac, upućenog zapovjedništva IV pukovnije Sarajevo, u kojem se navodi da su »... ustaše iz Sarajeva 31. 7. 1941. godine dotjerali 30 Srba i sve ih poubijali...«') U stvari, bilo je to 25 domaćina Srba sa šireg područja Ilijaša, koji su bili zatvoreni kao taoci uoči Vidovdana, i još 10 nepoznatih ljudi, koji su, prema kazivanju očevidaca, bili obučeni u glasinačka seljačka odijela sa bijelim tozlukama na potkoljenicama. Među uhapšenim mještanima bila su trojica Čelika, trojica Macanovića, dvojica Miletića i drugi. Izmrcvareni, dovedeni su iz Sarajeva kamionom u krug pilane u Ilijašu. Prilazni putevi bili su blokirani. Pojedinci koji su se slučajno zadesili u blizini pilane bili su očevici tragičnog događaja.

Nakon tog javnog strijeljanja, vršena su masovna ubistva u Ilijašu, uglavnom noću - kod pilane, u blizini ušća'rijeke Mioče u Bosnu, zatim u Podlugovima. Nikada se nije mogao utvrditi tačan broj ubijenih, među kojima je bilo žena, djece i staraca. Koliko se zna, to su bili stanovnici Sarajeva, Sarajevskog polja, Ilidže, Ilijaša, sa područja Romanije i drugih mjesta. Među ubijenim prvih dana avgusta 1941, iz Reljeva su: Pero Kalinić, Vaso Mičić, Stevo Petričević i njegov sin Mile, uhapšeni 28. juna 1941. Tom prilikom pao je u ruke ustašama i Vojislav Vojo Ilić, učitelj u Osnovnoj školi Reljevo, koji se istog trenutka odlučio na bjekstvo, što mu je i uspjelo (u Šestoj istočnobosanskoj proleterskoj brigadi bio je komandant bataljona, zatim komandant XIX birčanske narodnooslobodilačke udarne brigade i načelnik Štaba divizije).

Početkom avgusta 1941. izvršen je prvi zločin na Ravnoj Romaniji. O tom događaju se uz ostalo govori u izvještaju oružničke postaje Mokro od 6. avgusta 1941, poslatom Kotarskom poglavarstvu Sarajevo: »Dana 4. kolovoza t. g. ustaški tabor iz Sarajeva poslao je 2 kamiona ustaša u selo Romaniju radi pronalaska bande, te su tom prilikom iz pušaka strijeljali Lopatića Tomu, Vasu, Mitra, Dragu, Božu, Antonića Milana, Tomića Ostoju, Marića Vladu, Janković Peru, svi iz sela Romanije, Lizdeka Mladena, Mičića Janka, Dragu i Todora iz sela Mokro,

•) Jaša Romano - Leo Kraus: Referat na naučnom skupu »Treći Rajh i Jugoslavija 1933-1945«, Beograd, oktobra 1973.

•) Arhiv V. I. I., MF, K. 10, br. 476/1941.

Opština P^le Kotara Sarajevskog... Svi naprijed strijeljani su po svojoj rodbini odmah pokopani...«[10]) U ubijanju nedužnih ljudi na Romaniji učestvovao je i ustaški tabornik sa Pala.

Tog dana su tri sina Dimše Mičića izašli iz Mokrog na Romaniju da kose livadu i tu su ubijeni. Ostale seljane, koji su došli na sahranu jednog mještanina koji je dan ranije umro prirodnom smrću, ustaše su zatekli na groblju i tu ih pobili, zatim su spalili nekoliko kuća na Romaniji, među kojima i kuću Janka Jolovića, predratnog člana Komunističke partije. Osmog avgusta ubijeno je 8 Paljana, među kojima su bili Niko Andrić, Lazar Lako Lazović, Danilo Vojnović i Miloš Samardžić.

Nastavljajući sa politikom genocida, težak zločin izvršen je nad stanovništvom u Rakovici 10. avgusta 1941. Tog dana prije podne zatvoreno je 108 žena, djece i starica u jednu veliku štalu, ubijeno i zatim spaljeno. Za svega par sati nije bilo među živim Rakovčanima - dvadeset tri Soldata, petnaest Bratića, četrnaest Kešelja, četrnaest Dokića, trinaest Marilovića, trinaest Rogana, itd. Iz jedne kuće sa četrnaest članova porodice, samo je preživio Lazar (Nikolin) Soldat koji se slučajno nije zadesio kod kuće kad su ustaše banule u selo. Istog dana, na povratku iz Rakovice za Sarajevo, na području Blažuja, uhvaćeno je kod kuća još 25 Srba. Poslije podne, nakon što su sebi sami iskopali rake, pobijeni su u jednoj šumici kod Butmira. Tada je ubijeno pet Štaka, četiri Kapora, tri Čovića i dr. Također, istog dana, iz područja Kozića i Duba kod Rogatice ubijeno je 12 domaćina, a na Ravnoj Romaniji deset Simovića.

22. avgusta 1941. uhvaćeno je iz okoline Podgraba i Viteza, kod kuća, šest starijih ljudi: Savo Vuković, Triša Gajović, Blagoje Anđelić, Lazar Samardžija, Radomir škipina i Rade Simović, koji su dovedeni na Vitez i strijeljani. Tri dana kasnije, 25. avgusta 1941, u selu Babljak je ubijeno 12 lica i zapaljeno 12 kuća i 8 štala.

Zločini nad stanovništvom bjesne u mnogim mjestima. U selu Drozgometvi, Opština Hadžići, 2. 9. 1941, izvršen je masovan zločin nad stanovnicima. Bila je to strahovita hajka na nevine ljude, žene i djecu. Ubili su ih 74 kod kuća, po šumarcima, svuda gdje su ih stigli. Istovremeno je uhvaćeno 10 ljudi i odvedeno u Sarajevo, brzo su likvidirani na Vračema. Potpuno je uništena porodica Krajišnik od osam članova, zatim sedam Elčića, sedam Jerkića, šest Ačimovića, pet Banduka, pet Kuzmana, pet Stojanovića, četiri Lubure, četiri Gogića, tri Turantaša, tri Šarenca, dva Soldata, itd. Nastavljaju se zločini nad stanovništvom, pa u selu Miševićima (zaselak Dugi Do) kod Hadžića, tih je dana ubijeno još četrnaest članova porodice Dokić, među kojima je bilo djece, žena i staraca.

[10]) Arhiv V. I. I., k. 86, Br. 39/5 - 1

Plamen ustanka nezadrživo se širio, što je pojačalo bijes okupatora i domaćih izdajnika, koji su iskaljivali nastavljanjem zločina. Dana 6. 9. 1941, kada su Rogaticu zauzeli ustanici pod komandom legendarnog Slaviše Vajnera Čiče, u selu Zagorice je ubijeno sedamnaestoro djece, žena i staraca, među kojima i napredni seljak Ljubisav Štica.

Dokle su okupator i njegove sluge išli u ostvarivanju svojih mračnih ciljeva, govori i primjer zločina nad stanovništvom Alipašinog Mosta, Reljeva, Jošanice, Krivoglavaca i drugih sela, izvršen 7. septembra 1941. Bila je nedjelja, u Alipašinom Mostu, Reljevu i okolnim mjestima, po utvrđenom rasporedu, prikupljani su ljudi kojima je govoreno da treba da idu na opravku pruge i da će se brzo vratiti.

Pojedinci su se bili sklonili, ali kad su vidjeli da su drugi krenuli, odlučili su da i oni pođu. Kad su došli u Alipašin Most, vidjeli su šta je spremljeno, ali bilo je kasno. Vezani i mučeni, strpani su u nekoliko vagona i prebačeni u Reljevo, gdje je bilo još mnogo ljudi. Sakupljanje ljudi na cesti, po poljima i skidanje s vozova, te njihovo dovođenje u Reljevo trajalo je toga dana sve do poslije podne. Svi su zatvoreni u kuću, podrum i štalu Vasića, zajedno sa nesretnim ukućanima. U takvoj situaciji, Bogdan Jeftić je pokušao da pobjegne, ali je, nakon nekoliko učinjenih koraka, pao pokošen. Oko 300 ljudi, žena, djece i staraca je poubijano ili živo spaljeno. Tada je iz Alipašinog Mosta ubijeno Jošila jedanaest, Mladena devet, Kneževića pet, Knezovića četiri, Dokića četiri, Božića četiri, Janjića četiri i dr. Iz Reljeva je ubijeno devet Mučibabića, svi iz jedne kuće, i osam članova porodice Vasić, od čega petoro djece od 2 do 13 godina starosti. U tom strašnom masakru, poginuli su skojevci Jovo Jošilo i Miladin Mladen, te kandidat za člana Partije Vukašin Stojović, radnik Željezničke radionice. Istog dana, u susjednom selu Krivoglavci, na svirep način je ubijeno 55 ljudi, žena i djece. Među ubijenim iz porodice Milinković je bilo jedanaest, Jovandić devet, Terzić osam, Spirić sedam i drugi. Takođe, istog dana kad je izvršen zločin u Reljevu i Krivoglavcima, spaljeno je selo Živaljevine kod Rogatice, ubijeno 18 seljaka i opljačkana imoviha. Sutradan, 8. septembra u selu Kopito je ubijeno šest članova porodice Gluhović i spaljeno je selo Sjemeć. Tu je neprijatelja dočekala i razbila grupa partizana, koju je predvodio Danilo Dokić, kasnije narodni heroj, i spriječila njihovo daljnje divljanje. Tom prilikom je ubijeno i zarobljeno više neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno dosta pušaka i municije, 3 kamiona i dr.[11])

Ovi primjeri o prvim zločinima okupatora i njegovih pomagača nad srpskim i jevrejskim stanovništvom govore očito o strahovitom zločinu koji je.izvršen nad nedužnim stanovništvom, što je plod fašističko-rasističke ideologije i nesigurnosti okupatorskog sistema koji

[11]) Arhiv V. I. I., k. 180, br. 2/3-2.

nema podršku u narodu. Oni su, nažalost, uvod u mnogo širi genocid nad cjelokupnim stanovništvom, svim narodima i narodnostima u našoj zemlji. Za okupatora je osnovno bilo da onemogući narodnooslobodilački pokret i da obezbijedi svoju vlast, pa je već septembra 1941. godine, sa isto tolikim intenzitetom i upotrebom vlastite sile, davao podršku velikosrpskoj buržoaziji - četnicima - u njihovim nasiljima nad nedužnim muslimanskim stanovništvom.

Najširi slojevi stanovništva su vidjeli na djelu okupatora i njegove sluge, kao i njihove ciljeve, pa je proces opredjeljivanja za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta bio ubrzan, a otvarale su se oči i onima koji su prema našem pokretu prvih dana rata imali relativno pasivan stav. Ovaj proces odvijao se paralelno u Sarajevu i njegovoj okolini.

JOSIP BILIK PEPO

PRVA STRIJELJANJA NA VRACAMA

Ono što se dogodilo 1. avgusta 1941. godine na Vracama, duboko se urezalo u moje pamćenje. Sjećam se cvrkuta zrikavaca po okolnim livadama, već u ranim jutarnjim satima, koji su nagovještavali veoma topao ljetni dan.

U osam sati sakupili smo se u bašči Vlade Cumfa na Vracama. Velika krošnja jedne stare jabuke, načičkana plodovima, štitila nas je od sunčanih zraka koji su već pržili, a i od ustaških agenata koji su često muvali se ovim krajem, nastojeći da uđu u trag ilegalcima NOP-a u Sarajevu.

Na okupu smo bili: Danilo Radan, Jovo Martinjuk, Ivo Bojić, Aleksandar Cumpf, Ferdo Bilik, Milorad Bogdan, Vojo Milidrag, Ljubo Daković i ja. Većina od nas bili su članovi SKOJ-a. Pred nama je bio špil karata, kamuflaža za radoznale i nepozvane, kao da se radi o običnoj igri.

Cilj sastanka bio je upoznavanje sa vojnopolitičkom situacijom. Tom prilikom smo konstatovali da zbog raznih akcija u Sarajevu, Gestapo i ustaška policija bjesne i danonoćno, bez uspjeha, pokušavaju otkriti njihove izvršioce. Nijedan naš aktivista nije pao u šake neprijatelju. Hapšenja na Vracama u vezi sa diverzijom u Željezničkoj ložionici Sarajevo (Jovo Daković, Anđelko Samardžić) ne predstavljaju direktnu opasnost za eventualnu provalu u našu organizaciju. Inače, nešto prije diverzije u Željezničkoj ložionici, u racijama i drugim akcijama ustaške policije, sg Vraća su uhapšeni omladinci Drago Kordić, Ljubo Đuraškoviić, Ljubo Lazarević i Rade Ivetić.

Oko 11 sati, dok smo još bili na okupu, slučajno smo saznali, od jedne mljekarice iz Miljevića, da su ustaše na Vracama, između Zla-

Vraća - mjesto pogibija mnogih komunista I dragih rodoljuba Sarajeva.

tišta i Tvrđave Vraća, strijeljale 20 građana Sarajeva. Ovu vijest smo primili sa ogorčenjem, pa smo u grupicama krenuli da se i sami u to uvjerimo.

Na mjesto zločina sam pošao sa Ljubom Dakovićem Kaluderom. Kad smo došli na strelište, pred nama se pružio jezovit prizor. Dvadeset leševa, sa velikim ranama na zatiljku, potrbuške je ležalo, poredano, uz ogradu rezervoara Kovačići. Ruke su im pozadi bile utegnute nekom zahrdalom žicom tako jako da su bile potpuno pocrnjele. Ograda pored koje su strijeljani, bila je poprskana krvlju i komadićima lobanja i mozga.

Ustaše su uhapsile ove žrtve 30. jula i odvele u ustaški stožer, koji se nalazio u prostorijama internata »Prosvjeta«. Optužili su ih za saučesništvo u diverziji u Željezničkoj ložionici Sarajevo u noći 29. na 30. juli 1941. godine. Strijeljali su ih 1. avgusta prije podne na Vracama. Rodbina i ukućani uzalud su čekali njihov povratak.[1])

Mještani koji stanuju oko strelišta ispričali su nam pojedinosti o ovom zločinu, koji su krišom posmatrali iza zavjesa zatvorenih prozora. Ispričali su nam da su nekako oko 10 sati ustaše u zatvorenom automobilu, zvanom »crna marica«, dovezle dvadeset ljudi, zaustavili auto na cesti Sarajevo - Trebević, nedaleko od strelišta, i izvodili jednu po jednu žrtvu vezanu. Zatim su ih prisilili da kleknu pored ograde rezervoara Kovačići. Tako su ih poredali dvadeset, jednog do drugog Pošto su prethodno blokirali cijeli ovaj kraj, jedan ustaša pištoljem velikog kalibra pucao je uhapšenim pod bradu.

Smrtno ranjene i krvlju oblivene, padale su žrtve potrbuške i umirale, neke duže, a neke kraće. Cijeli dan, na vrućem avgustovskom suncu, ležali su leševi na poljani.

Grupe Sarajlija dolazile su da vide i grozile se nad zločinom. Na veče su ustaše primorali mještane da iskopaju veliku raku, u koju su žrtve sahranjene. Njemački okupator i njegove sluge mislili su da će ovim i kasnijim krvoprolićima, zastrašiti Sarajlije i prisiliti ih na pokornost. Međutim, ljuto su se prevarili, jer ovaj i drugi zločini još više su razbuktali mržnju ljudi ovog grada prema njima, a narodnooslobodilački pokret još više je jačao i razvijao se.

Sedmog avgusta iste godine, na Vracama se dogodio novi zločin. Strijeljana su dva druga. Nekoliko dana iza toga, pošto je u

***) Na spomeniku podignutom patriotima koji su strijeljani 1. avgusta 1941. godine na Vracama, upisana su imena: Alevi N. Gabriel, Altarac J. Isak, Altarac A. Isak, Atias R. Mordehaj, Finci A. Leon, Finci D. David, Janjić J. Stanko, Konforti J. Jeroham, Levi M. Albert, Lučić N. Novo, Lučić J. Bogdan, Popović R. Jovan, Šakota J. Dorde i još sedam nepoznatih.**

ustaškim proglasima objavljeno, saznali smo da su strijeljani drugovi Mihajlo Popović Teški i Salom Albahari.*)

Prema pričanju mještana, koji su krišom posmatrali i ovaj zločin, obojica drugova su se herojski držali na stratištu. Iz »crne marice« su izveli prvo jednog, odveli ga nešto dalje od kuća i prisilili da klekne, a ustaša u zelenožutoj uniformi je pucao iz puške u grudi, iz neposredne blizine. Jedan od dvojice strijeljanih tri puta, iza svakog pucnja, dizao se na noge s uzvikom: »Živjela Komunistička partija Jugoslavije!« Ustaški dželat nije mogao podnijeti ovakvo držanje, pa je pri svakom dizanju i uzviku žrtve, okretao glavu.

Dvadesetog avgusta 1941. godine, senat ustaškog prijekog suda u Sarajevu, osudio je na smrt strijeljanjem Džavida Haverića, sekretara partijske ćelije kožaraca na Baščaršiji. Kazna je izvršena istoga dana na Vracama. On je pokazao sve vrline mladog komuniste, izdržljivost i hrabrost. Za njegovo herojsko držanje na stratištu i odbijanje da mu hodža uči na grobu, brzo se pročulo Sarajevom.

Zajedno sa Džavidom Haverićem strijeljan je i šesnaestogodišnji radnik i član SKOJ-a Izidor Abinun. Ustaše su ga uhapsile prilikom podjele letaka u Sarajevu. Strahovito su ga mučile i gurale mu u uši slamke od metle, te tako, uz strašne bolove, probijale su mu bubnjiće, ali on nije odao svoje drugove.

Drugog septembra 1941. godine strijeljan je na Vracama Salih Gozo, radnik Željezničke ložionice u Sarajevu i član KPJ. On je zajedno sa Hivzijom Ćatićem, Ljubom Lunavom i Nedeljkom Raševićem, svi članovi KPJ, u noći između 29-30. jula 1941. godine, izvršio diverziju u Željezničkoj ložionici Sarajevo, podmetanjem eksploziva.

Desetog septembra 1941. godine, ustaški prijeki sud u Sarajevu osudio je na smrt strijeljanjem 10 ljudi, većinom iz Hadžića, Blažuja i Drozgometve. Ustaška optužnica ih je teretila da su sa igmanskim partizanima učestvovali 1. i 2. septembra 1941. godine u napadu na ustašku patrolu u blizini sela Drozgometve, u jednom gaju šume zvane »Poljice«, i da su pokušali da miniraju jedan željeznički tunel.[3]) Kazna strijeljanjem na Vracama izvršena je istog dana kada je izrečena i presuda. Jednu po jednu žrtvu ustaše su izvodili iz »crne marice« i strijeljali nad jednom velikom rakom. Osuđenik koji je dolazio na strelište, često je zaticao strijeljanog prethodnika da se još pati i polako umire.

***) »Safajevski novi list«, broj 79. od 12. avgusta 1941. godine, »Smrtne osude ustaških prijekih sudova«. Objavljivanje ovog i drugih strijeljanja imalo je za cilj da zaplaši stanovništvo, ali se postizao upravo suprotan efekat - izazivalo ogorčenje i podsticalo na još intenzivniju borbu.**

') U »Sarajevskom novom listu«, broj 105. od 11. septembra 1941. godine, objavljen je spisak strijeljanih: Velimir Milošević iz Hadžića, Branko Dokić iz Hadžića, Grujo Aćimović iz Drozgometve, Vlado Eličić iz Drozgometve, Ignjat Eličić iz Drozgometve, Vaso Jerkić iz Hadžića, Drago Jerkić iz Hadžića, Veljko Pandurević iz Blažuja, Branko Kuković iz Hadžića i Stojan Stijepić iz Hadžića.

Dvadeset osmog septembra 1941. godine na Vracama je strijeljana i Radojka Lakić, kasnije proglašena za narodnog heroja. Njeno herojsko držanje stvorilo je čitavu zabunu među ustaškim dželatima. Hladnokrvno je sišla u raku, ispušila cigaretu, i u tom predahu vrlo smireno razgovarala je sa svojim krvnicima - grupom žandarma koji će je strijeljati. Ruke dželata su podrhtavale. Otvoreno im je rekla: »Zašto drhtite? Ja ću u raku a ne vi«. Zatim je ustala i tašnom mahnula prema Sarajevu, gradu u kome je provela jedan dio svog revolucionarnog rada. Gordo je gledala u puščane cijevi svojih krvnika, ne dozvolivši da joj prethodno vežu oči. Usklik »Živjela Komunistička partija Jugoslavije«, a zatim plotun okupatorskih sluga koji je prekinuo njen život.

Negdje istovremeno kad i Radojka Lakić, na Vracama je strijeljan i Ašer Danon, član KPJ. I on se herojski držao u zatvoru i bez jauka podnosio najteža mučenja kojima je bio podvrgnut.

Početkom oktobra 1941. godine, opet, na Vracama je strijeljan i Aleksandar Salcberger šani. Njega su 27. septembra 1941. godine ustaše uhvatile u selu Zoviku kod Pazarića, prilikom akcije Igmanske partizanske čete u kojoj je bio vodnik. U zatvoru je strašno mučen, ali nikoga nije odao.

Za vrijeme okupacije, na Vracama je strijeljano na stotine znanih i neznanih Srba, Muslimana, Hrvata i Jevreja. Njihovo hrabro držanje u zatvorima i na ovom stratištu, kako je već rečeno, pročulo se širom našega grada, pa i cijele zemlje.

Vraća nisu jedino mjesto u Sarajevu gdje su njemački okupatori i njegove sluge vršili masakr nad našim građanima. Tako su poznate masovne grobnice rodoljuba u Jevrejskom groblju u Kovačićima, u predjelu Merhemića ciglane u Velešićima, Alipašinom Mostu, Vogošći, Reljevu, Dobroševićima, prostoru ispod mrtvačnice sadašnje Kliničke bolnice Medicinskog fakulteta u Sarajevu i dr. Na hiljade građana našega grada i okoline herojski je palo na tim i drugim stratištima.

DURO PUCAR

NEKA SJEĆANJA NA PARTIJSKI RAD U SARAJEVU 1941. GODINE

U Sarajevo sam prvi put došao 1939. godine, poslije desetogodišnje robije u Mitrovici i Lepoglavi.

Iz Mitrovačke kaznione bio sam stražarno sproveden u rodno mjesto i tu sam se redovno morao prijavljivati u žandarmerijsku stanicu. To je potrajalo jedno izvjesno vrijeme, dok nisam uspostavio vezu sa drugovima u Sarajevu. Ilegalno sam napustio Grahovo, odnosno selo Kesiće, i krenuo na put. U Sarajevo sam stigao bez nekih većih poteškoća. Poslije izvjesnog lutanja po Sarajevu, pronašao sam i Jezero ulicu, čini mi se, broj 3. To je bila kuća Cilike Hajnrih, u kojoj je, sa Cilikom, stanovala i Zora Ser (Rakošijeva sestra).

Nekoliko dana poslije dolaska u Sarajevo, upoznao sam drugove koji su radili na obnavljanju partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Tu sam se prvi put vidio i upoznao sa drugovima: Isom Jovanovićem, Uglješom Danilovićem, Borišom Kovačevićem i Vašom Miskinom. Vaso je radio u Željezničkoj radionici, a ostala trojica su živjeli ilegalno (bez zaposlenja). Vidjevši kakav tegoban život vode ovi ilegalci, naročito, u materijalnom pogledu, nastojao sam da se što prije zaposlim, kako bi rasteretio Crvenu pomoć i legalizovao se, računajući da ću tako moći više pridonijeti u radu Partije i sindikata. S mojim zaposlenjem nije išlo, baš tako, glatko, kao što sam mislio. Prošlo je mjesec i više dok sam uspio dobiti posao kod privatnika Mandrape, uz pomoć Cilikine sestre Marice, odnosno njenog muža Emila, koji je u Mandrapinoj bravarskoj radionici bio poslovođa. Stanovao sam u Dobrovoljačkoj ulici (kod Flore, majke Jakice Gaona). Emil mi je treći dan rekao da sam neko vrijeme na probi. Dani »probe« bili su mi najteži od svih dana koje sam u toj radionici proveo. Koža na rukama, zbog dese-

togodišnjeg fizičkog nerada, bila je i suviše osjetljiva za grubi posao koji sam obavljao. Nakon nepunih petnaest dana od mog zaposlenja, »nanjušila« me policija i dva agenta su došla po mene, povela me u stan da uzmem ono nešto stvari što sam imao. S dozvolom agenata, domaćica mi je spremila jedan paketić sa hranom, pa smo odatle krenuli ravno na željezničku stanicu. Agenti su me sproveli ponovo u Bosansko Grahovo.

Kad sam se riješio da pođem u Sarajevo, imao sam na umu da ću se tu naći s drugovima iz Sarajeva koje sam upoznao na robiji, te da ću sa njima zajedno pomoći izgradnji i radu partijske organizacije. Tek kad sam došao u Sarajevo i porazgovarao s drugovima ilegalcima, vidio sam da sam živio u iluzijama. Osim druga dr Salamona Levija, za čitavo vrijeme koje sam proveo u Sarajevu nisam imao prilike da vidim nijednog od ostalih robijaša. S Levijem sam se vidio dva puta, prvi put kad smo išli Vladi Jokanoviću na razgovor, kako bismo ga privolili da se prihvati da bude nosilac liste Stranke radnog naroda. U početku je drug Vlado taj naš prijedlog odbijao. Ali, naša upornost i jedan njegov respekt prema nama, starim robijašima ga je pokolebao, pa je na kraju prihvatio naš prijedlog, pod uslovom da mu »mlađarija« i »nadobudni žutokljunci« ne čitaju lekcije. Drugi put sam se s drugom Levijem sreo na ulici, ali je on tada već radio u farmaceutskom zavodu u Zagrebu, kao akviziter, i rijetko je navraćao u Sarajevo. Za to, relativno, kratko vrijeme koje sam boravio u Sarajevu, nisam upoznao neki širi krug ljudi - članova Partije, osim što sam upoznao nekoliko drugarica koje su, uglavnom, radile na prikupljanju Crvene pomoći. No, očevidno je bilo da drugovi koje sam poznavao, rade veoma intenzivno na obnavljanju i omasovljavanju partijske organizacije. S njima sam imao svakodnevne susrete, ali nisam imao prilike da prisustvujem sastanku bilo koje partijske ćelije. Poznavao sam jedan broj simpatizera, raznih zanimanja, ali ne i članova Partije, iako je u Sarajevu, u to vrijeme, bilo formirano već nekoliko partijskih ćelija. Moj boravak u Sarajevu je bio kratak, pa je vjerovatno i to bio jedan od razloga zašto nisam upoznao novoprimljene članove Partije u gradu. Sa ovakvim saznanjima sam napustio Sarajevo krajem 1939. godine i ponovo se našao u Grahovu, u istom položaju kao i nekoliko mjeseci ranije, kada sam izašao iz Mitrovice, samo s tom razlikom što nisam morao svaki dan odlaziti u žandarmerijsku stanicu, nego su žandarmi, s vremena na vrijeme, dolazili i provjeravali da se nisam opet negdje izgubio.

Zimu sam proveo u Bosanskom Grahovu, a u martu 1940. godine, iskoristio sam priliku, kidnuo u Banjaluku i zaposlio se na gradnji željezničke pruge Banjaluka -Ukrina -Doboj. Na tome poslu sam ostao sve do oktobra 1940, tj. do Pete zemaljske konferencije KPJ. Nekoliko dana prije održavanja partijske konferencije, kao član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, dobio sam obavještenje iz Sarajeva da smjesta napustim posao i da krenem za Zagreb. Sutradan sam digao obračun i

krenuo za Banjaluku. Smjestio sam se kod jednog druga, člana Partije, gdje je trebalo da sačekam do polaska za Zagreb. Pitao sam ga da li poznaje Mirka Višnjića, sekretara partijske organizacije u Banjaluci, i zamolio ga da Mirka obavijesti o mom dolasku. Nije prošao ni jedan sat, a on se vratio s porukom da ostanem u stanu s njegovom majkom; on će napustiti stan, a za sve ostale će se pobrinuti on - Mirko. Tu noć je oko kuće postavljena »straža«, trojica drugova su motrili na kuću. Noć je prošla bez komplikacija, a sutradan sam krenuo autobusom za Okučane. U autobusu je bio i drug Kasim Hadžić.[1]) On je na stanici u Okučanima čekao, a kad je voz krenuo, vratio se u Banjaluku. U vozu sam sreo četvoricu poznatih drugova i bilo mi je jasno da idu na Konferenciju. Sjedili su odvojeno kao da se ne poznaju. Tako sam se i ja ponašao. Predveče smo izašli na stanici pred Zagrebom. Tu je trebalo da nas sačeka veza, ali je nije bilo. Bio je to neki nesporazum. To veče i čitavu noć smo proveli u kukuruzima, a ujutro nas je pronašla veza, drug Rade Končar (bio je određen nama za vezu) i odveo nas je u jednu krčmu, tu smo popili čaj i malo se zagrijali. Poslije toga, na odstojanju, pošli smo u kuću u kojoj će se Konferencija održati. U toj maloj i tijesnoj kući bili su svi pristigli delegati iz raznih krajeva zemlje. Konferencija je počela tačno, u određeno vrijeme i trajala je neprekidno tri dana i tri noći, sa po nekoliko sati odmora, uključujući u to i vrijeme za jelo.

Ovom prilikom ne bih govorio o V partijskoj konferenciji, samo bih, uzgred, napomenuo da je Konferenciji prisustvovalo preko stotinu (105) delegata, a među njima je bila pretežna većina onih koji su prošli robiju, policijske ili sudske zatvore.

Po završetku Konferencije i po odluci CK KPJ, vratio sam se u Sarajevo, na ilegalni rad. Kad sam po drugi put došao u Sarajevo (poslije nepunih godinu dana), bio sam prijatno iznenađen. U Sarajevu je tada već postojala solidna partijska organizacija, sa Mjesnim komitetom i više partijskih ćelija. Održana je Pokrajinska partijska konferencija i izabran Pokrajinski komitet. Pokrajinski komitet se nije ograničio samo na stvaranje partijske organizacije u Sarajevu nego je svoju aktivnost proširio, naročito na veće gradove: Banjaluku, Tuzlu, Mostar, Zenicu, Prijedor, Novi, Drvar i još neka druga mjesta.

Što se više širila partijska organizacija, utoliko se sve više osjećala potreba za ilegalnom štampom.

Ta potreba je sagledana i na Pokrajinskoj konferenciji (koja je održana prije V partijske konferencije), pa je donesena odluka da se pokrene partijski list pod nazivom »Glas radnika i seljaka«. Nekoliko brojeva lista izašlo je pod ovim nazivom, ali pod vrlo teškim uslovima.

') Kasim Hadžić, radnik, jedan od istaknutih komunista Banjaluke, organizator ustanka i sekretar OK banjalučkog područja, narodni heroj, ubijen od Drenovićevih četnika na Manjači

Poslije je list promijenio naziv, ali su uslovi i teškoće oko izdavanja lista, manje-više, ostali isti. Trebalo je uložiti napor da se partijska tehnika što više osposobi za uspješno obavljanje zahtjeva koji su svakim danom sve više rasli. Pokrajinski komitet je imao svoju tzv. finu tehniku, koja je uspijevala zadovoljiti potrebe za izradu legitimacija, štambilja i sličnog, ali problemi štampanja propagandnog materijala bili su veći i teži. Nije bilo jednostavno i lako doći do veće količine papira, boje i matrica, te aparata za umnožavanje i raznih drugih stvari, potrebnih za masovnije štampanje ne samo lista nego i drugog propagandnog materijala - letaka, raznih proglasa i sličnih materijala. Cini mi se da smo u toku rata, nekako lakše dolazili do ovakvog materijala nego u ovom predratnom, strogo ilegalnom radu. To ne znači da smo kroz čitav ratni period raspolagali dovoljnim količinama ovog materijala, bilo je i tada oskudice s vremena na vrijeme (mislim na situaciju u Bosanskoj krajini). Vrlo dobro se sjećam da je agitprop Oblasnog komiteta, u nekoj prilici, upotrebljavao, umjesto štamparske boje, kolomast za umnožavanje nekih materijala. To nije bila česta pojava, ali se u nekim kritičnim momentima i oskudici pribjegavalo i ovakvoj praksi. Sve u svemu, tehnika Pokrajinskog komiteta nije mogla u periodu ilegalnog partijskog rada zadovoljiti postojeće potrebe. Trebalo je iznaći načine kako organizovati i osposobiti tehniku da bi što uspješnije zadovoljila potrebe date situacije.

Kratko vrijeme poslije dolaska u Sarajevo, bilo mi je povjereno da organizujem partijsku tehniku i da njome rukovodim. Pošto sam se upoznao sa Josipom Sigmundom,[2]) koji je vrlo uspješno radio na izradi legitimacija za partijske funkcionere i kurire, počeli smo razgovor o tome šta bi trebalo učiniti da naša tehnika zadovolji i druge naše potrebe, osim onih koje tako uspješno obavlja. Brzo smo se složili u jednom: treba nabaviti manju štampariju i time bi se uglavnom, za jedno dogledno vrijeme, zadovoljile naše potrebe. Poslije ovog razgovora, nisam dugo oklijevao, već sam upoznao sekretara PK sa ovim i rekao mu da idem u Zagreb, da, preko poznatih drugova, pokušam nabaviti malu štampariju, koja bi nam poslužila dok ne nađemo nešto bolje. U Zagrebu sam našao dr Pavla Papa,[3]) poznavao sam ga s robije, koji je sada bio rukovodilac tehnike CK KPJ u Zagrebu. Upoznao sam Papa s razlozima svog dolaska. Odmah mi je rekao da se do štamparske mašine ne može lako doći, ali se mogu nabaviti štamparska slova, kojima se mogu štampati list i materijali većeg formata. Ako mi to odgovara, možemo odmah poći zajedno do jednog starog fotografa, koji ta

nrt '! J°?. ip Si 9 m u „ d ' P° zanimanju tehničar, radio je u Željezničkoj radionici. Otkriven je i V® tasastfl jeljan, sa još nekim drugovima 1943. godine. Planinarski dom u Kozijoj Luci na Tres-Kavici -nosi njegovo ime.

') Pavle Pap, student medicine, i Pipo Pavlic masakrirani su od četnika Papa Đuića, na putu od Knina prema Strmici i Grahovu, 1941 godine

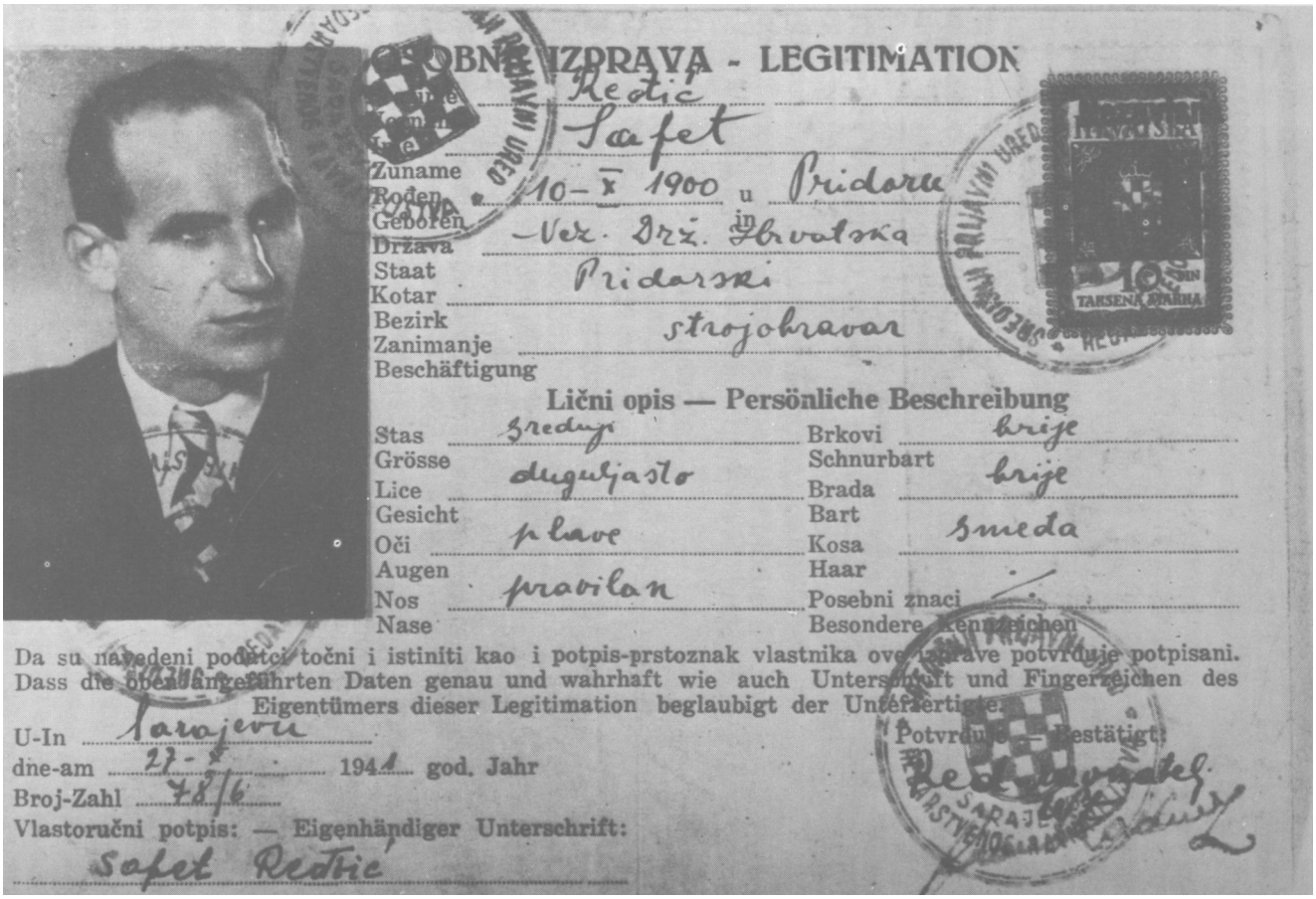

OSOBNA IZPRAVA - LEGITIMATION

Prezime / Zunamen / Nom / Ime: Redić
Ime / Vorname / Prenom / Geben: Safet
Zuname / Roden / Geboren: 10-X 1900 u / in Pridoru
Država / Staat / Kotar: Vez. Drž. Hrvatska
Kotar / Bezirk: Pridorski
Zanimanje / Beschäftigung: strojobravar

Lični opis — Persönliche Beschreibung

Stas / Grösse: sredujo
Lice / Gesicht: duguljasto
Oči / Augen: plave
Nos / Nase: pravilan
Brkovi / Schnurbart: brije
Brada / Bart: brije
Kosa / Haar: smeđa
Posebni znaci / Besondere Kennzeichen: /

Da su navedeni podatci točni i istiniti kao i potpis-prstoznak vlastnika ove izprave potvrđuje potpisani.
Dass die oben angeführten Daten genau und wahrhaft wie auch Unterschrift und Fingerzeichen des Eigentümers dieser Legitimation beglaubigt der Unterfertigte.

U-In: Sarajevu
dne-am: 27-X 1941 god. Jahr
Broj-Zahl: 78/6
Vlastoručni potpis: — Eigenhändiger Unterschrift: Safet Redžić

Potvrđuje — Bestätigt: Red. Povjatelj

Legitimacija Đure Pucara pod imenom Safeta Redžića, izrađena u »Finoj tehnici« PK KPJ za BiH u Sarajevu.

slova ima, više ih ne koristi, pa se mogu dobiti bez poteškoća. Otišli smo kod tog, navodno, starog fotografa i našli ga u jednoj više šupi nego prostoriji za stanovanje. To je, u pravom smislu riječi, bila jedna staretinarnica, u kojoj je bilo svakojakih polomljenih i pohabanih predmeta, a medu tim beskorisnim stvarima i ova štamparska slova.

- Imaš li majstore još ona slova? Evo, mi smo došli da ih uzmemo, hoćeš li da nam ih prodaš?

- Hoću, kaže čovjek - ja se njima, inače, više ne koristim. Izvuče on neku kutiju ispod nabacanih krpa, kutija poteška i čovjek se muči da je podigne, kako god uhvati, ona mu isklizne iz ruku. Tu mu nas dvojica pomogosmo, podigosmo je na neku klupu. Otvorismo kutiju i stvarno slova su bila uredno u kutiji složena. Kad sam to vidio, nisam se ni za momenat kolebao - hoću li ta slova uzeti, samo sam se zabrinuo kako ću to ponijeti, pa to i rekoh Papu. - Biće to sasvim jednostavno - kaže on. Slova su, kako vidiš, složena u ovoj drvenoj kutiji, teškoj oko petnaest kilograma.

Kutiju ćemo omotati papirom i izgledaće kao paket. Donijeće ga neko, pred polazak voza, i staviti pod sjedište u kupeu u kojem ti budeš sjedio.

Tako je i bilo.

Sjedište pod kojim je paket bio slučajno je bilo prazno. Tako sam paket uvijek imao pred očima, i bez poteškoća sam stigao do Broda. Tu, u Slavonskom Brodu je bilo nešto teže, jer je trebalo presjedati i prenijeti petnaest kilograma olova a da niko ne primijeti koliko je mali paket težak. U Sarajevo sam stigao pred samu zoru, u vrijeme kad su ne samo putnici pospani nego i oni koji po zvaničnoj dužnosti ne bi smjeli drijemati. Tako sam bez problema stigao u Mostarsku ulicu, u kojoj sam stanovao. Tu je, za mene, nastao novi problem - gdje smjestiti paket? Stanovao sam u jednoj potkrovnoj, maloj sobici sa WC-om, u sobi sećija koja je služila umjesto kreveta, jedna rasklimana stolica i mala okrugla limena pećica, slupana, na tri noge. Pod ovom pećicom bio je složen jedan snopić pilanskih otpadaka. Tražeći gdje da smjestim ovu »famoznu štampariju«, konačno sam nadošao da je najbolje smjestiti je, onako u drvenoj kutiji, pod pećicu i snopić drva složiti tako da se kutija uopšte ne primijeti. Bojao sam se da kutiju ne primijeti gazdaričina kućna pomoćnica, a u sobicu je dolazila jednom ili dva puta nedjeljno, bajagi radi održavanja čistoće, a radila je to tako kao ni sebi ni svome. Ovaj stan mi je našao Hasan Brkić, u njemu sam stanovao sve dok nisam napustio Sarajevo i otišao u Banjaluku.

Ta slova su pod pećicom ležala neko vrijeme, odnosno dok nije nađeno mjesto gdje da se prenesu i počnu upotrebljavati.

Konačno, Hasan mi reče da je nađena kuća u Kovačićima, iznad željezničke pruge, blizu Jevrejskog groblja. Otišli smo zajedno i

pregledali tu kuću. Složili smo se da je na zgodnom mjestu, a i sam raspored u njoj da je veoma podesan. Imala je dvije prostorije, a ulazilo se i u jednu i u drugu iz dvorišta. U prvoj prostoriji je stanovao radnik Željezničke radionice Mihajlo Popović sa sestrom Štakom, tekstilnom radnicom, a drugu smo uzeli za našu tehniku. U ovoj prostoriji je bio iskopan šaht, nedaleko od pregradnog zida, koji se zatvarao drvenim poklopcem kakav je bio i patos u sobi. U šaht se ulazilo uskim stepenicama. U njemu se nije moglo raditi pošto je bio tijesan, radilo se u sobi, a po završetku posla, u šaht su se spremale sve stvari koje su služile za rad i tada bi se poklopac zatvarao. Tako bi soba ostajala čista, u njoj su bili samo jedan poveći sto i jedna klupa, sa jednim starim krevetom, drugog namještaja nije bilo. Prije okupacije i ustaške NDH, kuća je pripadala nekom građaninu Srbinu... Od ustaških vlasti je kuću dobio neki njihov činovnik, koji ju je, opet, iznajmio Mihajlu Popoviću. Popović nije plaćao svojim novcem kiriju, plaćala je partijska organizacija preko Popovića, jer je kuća služila za partijsku tehniku.

Uoči Vidovdana, ustaški agenti su njuškali po gradu i preduzećima i vršili preventivna hapšenja prononsiranih komunista, Srba, Jevreja i drugih, ustašama, sumnjivih lica. Tako je i Mihajlo Popović bio uhapšen. To ime je za ustaše bilo interesantno i, dok je Popović bio u zatvoru, ustaški agenti su pošli u njegov stan, računajući da će tu naći nešto što bi im poslužilo za daljnje gonjenje Popovića. Negdje oko četiri ili pet sati poslije podne, pojavila su se dva čovjeka, u civilnom odijelu, pred ulazom u dvorište. Vrata su bila zaključana.

Ograda oko kuće je bila od letava i niska. Lijepo se s vrata sobe, u kojoj smo bili Ferid (Ibro) Čengić i ja, moglo posmatrati kako agenti uporno nastoje da otvore vrata. U to vrijeme, ja sam sa Čengićem bio u našoj sobi i on je upravo slagao slova za štampanje jednog letka. Nismo ni po čemu mogli ocijeniti da nam pred vratima stoje ustaški agenti, nego smo mislili da su radnici koji dolaze nekim poslom. Izađem ja u dvorište i otvorim vrata. Čim su ušli u dvorište, pitali su - da li ovdje stanuje Mihajlo Popović? Rekao sam da stanuje. Zatim su pitali - šta sam ja njemu? Odgovorio sam da sam mu brat. Ušli su u Popovićevu sobu i bacili pogled uokolo i vidjeli da nemaju zašto da se »zakače«. U sobi nije bilo nikakvog namještaja osim dva željezna kreveta, jedan sto i dvije stolice i jedan stari ormar. Prišli su ormaru i pokušali da ga otvore. Bio je zaključan. Pitali su ko ima ključ od ormara. Rekao sam da je kod mene i da ću ga odmah donijeti. Žurno sam ušao u našu sobu, zgrabio svoj kaput, jer sam bio u košulji, i kazao čengiću: »Policija - bježi!«. U momentu kad sam ušao u sobu, Ibro je skupljao stvari koje su razasute bile po stolu. Gdje ih je sklanjao i koliko je u tome uspio, ja ne znam. Računao sam da će on skočiti kroz prozor koji gleda na suprotnu stranu dvorišta. Međutim, on nije pošao u tome pravcu nego istim putem kud i ja. Ja sam umakao a da to agenti nisu ni primijetili. Vjerovatno im je bilo sumnjivo šta sam se sa

ključem zadržao duže nego što su oni očekivali, pa su napustili sobu u kojoj su mene čekali i pošli u ovu drugu. U tom momentu je naišao Čengić i jednostavno pao u njihove šake.

Otkrivanje ovog materijala bilo je veliki ustaški uspjeh. Kuća je formalno prekopana, pronađeni su ne samo štamprija nego i mnogi drugi ilegalni materijali, otkriven je način kako su falsifikovani ustaški dokumenti jer je tu bilo nekoliko raznih štambilja, bjanko formulara, neispunjenih legitimacija i još niz drugih materijala do kojih se s mukom i velikim rizikom dolazilo.

Uslijedilo je hapšenje ne samo Popovića i njegove sestre nego i još nekih drugih ljudi, koji, odista, nisu imali nikakve veze sa štamparijom i drugim materijalima koji su policiji pali u šake.

Poslije ove provale, otišao sam na teren i ne znam kako su stvari dalje tekle sa uhapšenima. Znam samo toliko da su Popović i Šalom Albahari osuđeni na smrt, da je Popovićeva sestra nestala negdje u logoru, a Ferid Čengić 1941. godine zamijenjen je za neke zarobljene domobranske oficire na Romaniji.

Poslije proglasa CK KPJ o ustanku i odluke PK KPJ za BiH, raspoređen sam na rad u Bosansku krajinu, a tehniku sam predao Boriši Kovačeviću. To su bili i posljednje viđenje i posljednji susret sa ovim divnim drugom, kojeg sam mnogo volio. Poginuo je negdje na području Miljevine, u vrijeme borbi na Sutjesci, juna 1943. godine.

DŽEMIL ŠARAC

SA STUDIJA IZ ZAGREBA NA NOVE ZADATKE U SARAJEVU

Agresija na Jugoslaviju, aprila 1941. godine, zatekla me u Zagrebu, gdje sam bio na studijama. Moji drugovi Viktor Pungartnik (poginuo u NOR-u), Branko Premužić, Heri Kraus, s kojim sam prošao svih osam gimnazijskih razreda i godinama drugovao, i ja uključili smo se u Zagrebu u skojevsku organizaciju i u napredni studentski pokret - svaki na svom fakultetu i u društvo »Brazda«, koje je okupljalo napredne studente iz Bosne i Hercegovine. U »Brazdi« su djelovali Ivica Mažar i Ranko Šipka (narodni heroji, poginuli u NOR-u), Slobodan Jovanović (rodom iz Bijeljine, poginuo u NOR-u), Zaga Umičević, Pero Morača i drugi. S »Brazdom« smo u zimu 1940. godine, za vrijeme ferija, zajedno s našim drugovima Bosancima i Hercegovcima koji su studirali u Beogradu, sudjelovali u kulturnoj i političkoj manifestaciji u bivšem sokolskom domu u Sarajevu.

Učestvovali smo u svim akcijama komunista i ostalih naprednih studenata na Zagrebačkom univerzitetu. Radili smo u stručnim društvima. Početkom 1941. godine, kada smo upisivali drugi semestar, u borbi za uprave u stručnim društvima, liste napredne studentske omladine dobile su većinu na svim fakultetima - naročito ubjedljivu pobjedu slavili smo na Medicinskom i Tehničkom fakultetu, gdje su liste HSS-ovaca i frankovaca (ustaša) dobile beznačajan broj glasova. Uključili smo se u široku akciju koju je vodila naša partija za pomoć, oslobođenje i povratak u domovinu naših dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, koji su tada bili zatvoreni u koncentracionim logorima u Francuskoj. Bili smo aktivni i u KUSP-u (Kulturnom udruženju studenata pacifista), koje je okupljalo studente ljevičare. Početkom novembra, na proslavi povodom godišnjice oktobarske revolucije,

koju je organizovalo to društvo, uhapšeni smo zajedno sa još 450 studenata. Bio je to naš prvi direktni sudar sa zagrebačkom policijom.

Bili smo članovi posebnih grupa, naoružani palicama radi odbrane naših aktivista, skupova studenata, kolportera studentske štampe itd. od ustaških terorista koji su pokušavali, uz podršku policije i drugih organa vlasti, da nasiljem onemoguće djelovanje napredne studentske omladine. Ti naši studentski organi za samoodbranu su funkcionisali vrlo efikasno.

Učestvovali smo u svim većim akcijama Partije oko 27. marta; dijelili letke po bioskopima, bacali ih iz tramvaja; učestvovali u brojnim, kratkim »letećim« mitinzima pred bioskopima i fabrikama, u demonstracijama, itd. U Zagreb sam došao kao skojevac, poslije skojevskog kursa u Pršljanima 1940. godine. Branko Premužić i ja postali smo kandidati, a marta 1941. godine članovi KPJ.

Izbijanjem aprilskog rata, dobili smo direktivu da se vratimo u rodni kraj i nastavimo borbu protiv fašističke najezde. Kao i svi drugi komunisti, trebalo je da se javimo u dobrovoljce, u bivšu jugoslovensku vojsku i branimo zemlju. Nama - jugoslovenskim komunistima, bile su jasne naše obaveze. KPJ je dosljedno sprovodila svoju politiku. I 1939. godine, kada su SSSR i Njemačka sklopili pakt o nenapadanju, KPJ je nastavila politiku odbrane zemlje od nastupajuće fašističke opasnosti i borbu protiv fašizacije jugoslovenskog društva. Bilo je, ipak, pojedinaca u našem radničkom pokretu koji tu politiku KPJ nisu razumijevali i prihvatili. Sjećam se jednog pekara, člana klasnih sindikata, mog susjeda u Zagrebu, s kojim sam 1940. i 1941. vodio duge rasprave. On nije razumio pozive KPJ da se brani zemlja od fašističke najezde. »To nije naš rat«, govorio je, »to je rat buržoazije - njemačke i jugoslovenske. Zašto bismo mi branili Karadordeviće i Mačekovu buržoaziju? - itd.« To što se u nas, u našem radničkom pokretu, javljalo samo kao pojava, u drugim komunističkim partijama je bilo politika.

Pred polazak iz Zagreba, Branko Premužić je dobio zadatak da prihvati pošiljku olovnih slova koja je upućena za potrebe štamparije Pokrajinskog komiteta u Sarajevu, koju je Duro Pucar nabavio u Zagrebu. Pratio sam Branka kada je primio vrećice sa slovima. Vjerovatno se radilo o dijelu tehnike, jer nismo prenosili mašinu ni njene dijelove, nego samo tri vrećice slova. Branko je vjerovao da je pošiljku dobio iz ruku Rade Končara. Naše poslijeratno provjeravanje potvrđuje tu mogućnost, ali ukazuje i na pretpostavku da se radi o Pavlu Papu. Putovali smo gotovo dva dana do Sarajeva. Naš voz je, izgleda, bio jedan od posljednjih koji je prešao Savu između Slavonskog Broda i Bosanskog Broda prije rušenja mosta. U Brodu smo se pomiješali s putnicima koji su napustili Beograd poslije bombardovanja. Budno smo čuvali pošiljku. Dogovorili smo se da pješke nastavimo put do Sarajeva ako dođe do prekida željezničkog saobraćaja. Nismo mogli da odolimo srcu i da šutimo, kako nam je bilo rečeno, da bi dragocjena pošiljka

bila bezbjednija. Nismo krili da smo komunisti. Ulazili smo u bučne rasprave sa putnicima ili ih sami pokretali. Nastojali smo ohrabriti i pomoći ljudima da shvate perspektivu na koju ukazuje naša partija i na neposredne zadatke koji sada, u ratu, stoje pred svim antifašistima i rodoljubima. Bilo je dosta preplašenih među putnicima. Većina je reagovala razumno i pozitivno na naše argumente i ukazivanja. Međutim, bilo je i kapitulanata i defetista, bježali su tražeći glavi spasa, ne misleći o drugima, a kamoli o sudbini zemlje. Po dolasku u Sarajevo, pošiljku smo predali partijskoj vezi.

Drago Kapri (poginuo u NOR-u) obavijestio nas je da je i nas nekoliko Sarajlija, studenata u Zagrebu, unio u spisak dobrovoljaca, ali da komanda jugoslovenske vojske u gradu odbija da prihvati i naoruža komuniste i druge napredne ljude. Karakteristično je da se u dobrovoljce, po pravilu, nisu javljali pripadnici buržoaskih partija, posebno onih koje su se u bivšoj Jugoslaviji razmetale državotvornošću, patriotizmom i vjernošću »kralju i otadžbini«, itd. I u Sarajevu, buržoaziji i vojnim vrhovima nije bilo do otpora. Organizacije svih buržoaskih partija su nestale. I čim su njemačke snage ušle u grad, vođi tih partija su počeli da se dodvoravaju okupatoru, nastojeći da nešto ušićare, ili su se povukli u mišje rupe.

Uključili smo se u partijske ćelije i skojevske aktive, u kojima su već djelovali naši drugovi i prisni prijatelji Drago Kapri i Živko Jošilo, koji su ostali na studijama u Sarajevu, gdje je 1940, kada smo maturirali u Prvoj gimnaziji, otpočeo s radom Poljoprivredno-šumarski fakultet - tada prvi i jedini fakultet u Bosni i Hercegovini.

Kroz nekoliko dana su ušli Nijemci u Sarajevo. Stajao sam s Remzijom Omanovićem (umro u NOR-u) kod bivše hipotekarne banke u današnjoj Titovoj ulici kada se pojavila njemačka prethodnica. Bilo je tužno: osvajači ulaze u naš rodni grad bez borbe i otpora, a na nekim od oklopnih vozila i kamiona sjede naši izrodi i pokazuju put okupatoru. Neki oko nas su pozdravljali ispruženom rukom njemačku soldatesku. Većina ljudi na pločnicima je stajala mirno; bili su. zabrinuti i ogorčeni. Neki su plakali i brzo se razilazili. Taj događaj, uz još jednu epizodu, upamtio sam kao najveće poniženje. Sutradan, Drago Kapri i ja ušli smo u jedan bife u centru grada, preko puta parka. Sjeli smo za jedan prazan stočić i naručili pivo. Upravo kad nam je vlasnik donosio pivo, ušla su dva njemačka podoficira. Vlasnik snishodljivo pozdravi goste, a nas dvojicu »zamoli« da im napravimo mjesta. Napustili smo bife.

U danima raspadanja buržoaske države i stare vojske, nastojali smo da doprinesmo ostvarivanju zadataka naše partije. Osnovno je bilo djelovanje u masama, nastavljanje borbe i pripremanje za odlučni sukob s osvajačima i njihovim slugama. Skupljali smo oružje. Mahmut Bušatlija Buš (narodni heroj, poginuo u NOR-u), donio mi je dvije

bombe - kragujevke, a jednu sam ja izmolio od jednog vojnika. Sakrio sam ih u ćumur, u podrumu roditeljske kuće. Moji najbliži drugovi su znali za te bombe.

Gomile njemačkih vojnika skupljale su se na raskrsnici glavne i Kralja Tomislava ulice. Pala mi je na pamet ideja da bi trebalo baciti bombe među njih. Otišao sam Hani Ozmo i posavjetovao se. Ona je bila protiv. »Nemoj«, rekla je, »nije trenutak, biće to uskoro, pa ćemo svi zajedno«. Bio sam uzbuđen, a bilo je i straha. Godinama, poslije, vraćao sam se na taj trenutak.

U aprilu ili maju, ne sjećam se više tačno, ustaše su organizovale zbor svih studenata na Skenderiji, na igralištu »Hajduka«. Prijetili su hapšenjem i otvaranjem koncentracionih logora. Mi se nismo odazvali. Diferencijacija među mladima se produbljivala.

Dvadeset i drugog juna počela je masovna hajka na komuniste i sve ostale napredne ljude. Vodili su je Nijemci, ustaše, Ljotićevci i vojska potkazivača, odvratnih sitnih tipova u službi tuđina. Fašističke grupe urlale su tih dana gradom, slavile nastupanje njemačke vojske na Istočnom frontu, likovale i prijetile. Pojačavala se odvratna jagma ustaša i ološa oko jevrejskih dućana i druge imovine, koja je počela još u aprilu. I ja sam prešao u ilegalnost. Policija me tražila. Prvo sam stanovao kod očeve sestre Hajre, u Skenderiji, a najviše kod prijateljice moje majke Safije Čekro, na Kovačima. Za moje ilegalne stanove znali su samo Hana Ozmo, sekretar partijske ćelije, član ćelije Vladimir Perić Valter i Drago Kapri.[1]) Preko dana sam se kretao prerušen. Nosio sam često fes i naočale s običnim staklom koje mi je nabavila Hana. Sretao sam drugove koji su, također, pokušavali da se preruše i koji su, kao i ja, hitali da obave neki partijski zadatak. Neke od tih drugova sam lako prepoznavao. Sreo sam jednom i Slavišu Vajnera, o kome sam slušao da je komunist, a nekoliko puta Pavla Goranina, koga sam dobro poznavao. Često je istupao na omladinskim skupovima, bio je i na skojevskom kursu u Pršljanima. Pavle je radio u advokatskoj kancelariji mog oca.

Ustaše su bile malobrojne, a Ljotićevci još malobrojniji. Pod skutovima njemačke soldateske, orgijali su po gradu. Međutim, dio građana imao je tada iluzija o namjerama okupatora i kvislinga, krivo cijenio odnos snaga u svjetskim razmjerama i u zemlji, a nejasan im je bio i ishod rata. Neki od tih ljudi su vjerovali u pobjedu fašističkih sila, a drugi u pobjedu zapadnih kapitalističkih država i njihovu presudnu ulogu u odlučivanju o sudbini naše zemlje poslije rata. Te iluzije i ne-

') Drago Kapri i ja smo bifi bliski drugovi. Svakodnevno smo se sastajali još kao gimnazijalci. Sjedjeli smo u istoj klupi u osmom razredu gimnazije. Godine 1940, kada sam došao na zimsko ferije u Sarajevo, povjerili smo jedan drugom da smo postali kandidati za člana KP, kršeći, tako, poznate principe konspiracije lako smo pripadali dvjema partijskim ćelijama, gotovo svakodnevno smo se viđali do Draginog hapšenja u julu 1941. Ubijen je u Jasenovcu.

jasnoće će postepeno nestajati tokom rata, zahvaljujući upornom radu komunista, posebno pobjedama naše narodne i revolucionarne vojske, cjelokupne društveno-političke prakse našeg oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta, te pobjedama antihitlerovske koalicije. Pored toga, okupator i kvislinzi (ustaše, četnici i dr.) sve više će se kompromitovati svojom protivnarodnom politikom, a posebno zvjerstvima nad stanovništvom.

Komunisti i drugi odlučni borci za nacionalno i socijalno oslobođenje nisu bili sami. Imali su podršku sve većeg broja građana. Međutim, onih, koji su, u tim uslovima terora i prijetnji smrću, bili spremni da, na primjer, ponude stan ilegalcima, čuvaju ili prenesu oružje ili letke, drže partijsku štampariju u svojoj kući, itd., nije bilo mnogo. Bilo je dosta poštenih ljudi, antifašistički opredijeljenih, ali preplašenih za svoj život i život svojih najmilijih, pa su se, pritisnuti vijestima o brzom prodiranju njemačkih snaga na Istok i teškom položaju Velike Britanije, povlačili u sebe, izbjegavajući svaki kontakt s našim aktivistima. Brzo su, ipak, rasli redovi boraca narodnooslobodilačkog pokreta. I hiljade građana, do rata politički nezainteresovanih i neaktivnih ili čak sa nekim političkim predrasudama o KPJ, pristupalo je, u tim sudbonosnim danima, našem pokretu. Sarajevo je sve više pokazivalo svoju pravu dušu, svoje ogromne oslobodilačke i revolucionarne potencijale, više ili manje zapretene u hiljadama ljudi. Komunisti su ubjeđivali ljude i pomagali im da shvate da je odlučno prihvatcnje narodnooslobodilačke borbe pitanje ne samo morala, političke svijesti i hrabrosti već i realno idejno i praktičko opredjeljenje. Komunisti su budili i razvijali vjeru u sopstvene snage i samosvijest o pravim mogućnostima naše radničke klase i naših naroda i narodnosti predvođenih KPJ.

Prvih dana sovjetsko-njemačkog sukoba, raspravljali smo u našoj ćeliji i s drugim aktivistima našeg pokreta o dužini trajanja rata i o ustanku u Jugoslaviji za koji smo se spremali. Imali smo iluzija da će rat biti kratak. Nismo realno ocijenili odnos snaga u svjetskim razmjerama, posebno na Istočnom frontu. Precjenjivali smo mogućnosti sovjetskih oružanih snaga. Bili smo iznenađeni brzinom prodiranja njemačkih snaga, porazima i povlačenjem sovjetskih trupa. Ubrzo smo shvatili istinu i vidjeli da će rat potrajati. Partija nam je pomogla da se ispravno orijentišemo. Opterećeni iskustvima Pariške komune i oktobarske revolucije, ustancima u gradovima, uličnim borbama, barikadama, itd., bili smo i u zabludi o putevima naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Sjećam se da smo o tome raspravljali Hana, Valter i ja. Svi smo mislili isto: kroz koji dan idemo na ustanak u gradu - prvo valja zauzeti Banovinu, Belediju, Jajce-kasarnu, Poštu i druge važne objekte; vjerovatno će se i sovjetske snage uskoro pojaviti na našim granicama itd. U svakom slučaju, treba razviti najširu diverzantsku aktivnost protiv okupatorskih i kvislinških snaga i objekata koja bi, po našim predviđanjima, ubrzo prerasla u ustanak i definitiv-

ni obračun. Rato Dugonjić je tih dana tražio od mene podatke o skojevcima i drugim politički sigurnim srednjoškolcima iz Prve gimnazije. Ja sam vjerovao da se radi o pripremama za ustanak u gradu. Naša vjernost KPJ je bila bezgranična. Nisam sreo nijednog komunistu koji, u tim teškim danima, nije bio spreman na sve u borbi za slobodu i revoluciju. Bili smo spremni da jurišamo »na nebo«, htjeli smo da ratujemo, ali nismo imali jasnih predstava o oblicima oružane borbe i o obliku rata koji je odgovarao jugoslovenskim uslovima 1941. godine. Trebalo je da stignu direktive i objašnjenja i do nas, pa da shvatimo osnovnu orijentaciju naše partije o putovima naše oslobodilačke i revolucionarne borbe.

Prije nekoliko godina, kada je bilo riječi o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, na jednom prijemu kod druga Tita, postavio sam pitanje: »Kako ste, druže Predsjedniče, došli na ideju da 1941. godine pokrenete partizanski rat s perspektivom njegovog izrastanja u opštenarodni rat, kako ste se opredijelili za naš oblik rata?« Imao sam na umu to da je naša komunistička partija bila jedina komunistička partija u Evropi koja se 1941. godine opredijelila za rat i revoluciju i našla pogodne oblike vojnog organizovanja i uopšte revolucionarne borbe koji su je doveli do pobjede. Drug Tito je potvrdio da je osnovni teoretski izvor za opredjeljenje KPJ za oblik rata koji smo vodili 1941 -1945. godine, bilo poznato marksističko učenje o naoružanom narodu, koje je Lenjin razradio i dogradio. Drug Tito je čitao djela mnogih vojnih pisaca. Kod Klauzevica je našao neke teze o narodnom, partizanskom ratu. O svim tim idejama, drug Tito je, kako je sam rekao, dosta razmišljao. Sve su to bile dragocjene postavke o ratu, koje su mu pomogle da izgradi koncept s kojim je naša partija ušla u rat i dalje ga razvijala. Drugo, to su bila iskustva iz austrougarsko-ruskog rata i posebno iz oktobarske revolucije. Na ogromnom prostoru su bili mogući manevri krupnim snagama, duboki prodori i manevri u pozadinu protivnika. Kroz međuprostore na frontu su se ubacivale snage i »crvenih« i »bijelih«. Vođen je dosta razvijen partizanski rat. Treće što je drug Tito pomenuo je španski partizanski rat protiv Napoleona. Pomenuo je i druge primjere partizanskog ratovanja. Međutim, ono što je bilo najvažnije u svemu tome, tako sam ga ja razumio, bila je njegova procjena međunarodnih i naročito naših, jugoslovenskih uslova. Pričao je o tome kako se, još kada je došao na čelo naše partije, radeći na osposobljavanju Partije za ulogu istinske avangarde, čvrsto opredijelio za oružanu borbu. Naši uslovi su tražili pripremu Partije i za takve oblike borbe. Naša partija se spremala odlučno za rat, za oružanu borbu, već kada je fašistička Njemačka ušla u Austriju. Tada je zaprijetila neposredna opasnost i našoj zemlji. Formirane su studentske jedinice koje su se obučavale za oružanu borbu, obučavane su i djevojke za sanitetsku službu u ratu, prodirali smo u bivšu jugoslovensku vojsku, tražeći, bar u dijelu njenih kadrova, podršku za politiku Partije - odbranu zemlje od fašističke na-

jezde, ali i jedan dio kadra koji bi sutra bio potreban našim revolucionarnim oružanim snagama, itd. Naša partija je vodila najširu borbu za rješavanje krupnih problema na području socijalnih i međunacionalnih odnosa u zemlji. Nastojali smo ojačati zemlju koju su sve više ugrožavale fašističke sile. Podsjetio je i na odluku Partije, od 10. aprila 1941. godine, o formiranju Vojnog komiteta pri CK KPJ. Ta je odluka izražavala odlučnost komunista i radničke klase da nastave borbu do konačne pobjede.

Drug Tito je posebno istakao da je odnos snaga 1941. godine, poslije sloma stare Jugoslavije, bio takav da nikakav frontalni oblik oružane borbe, kao jedini oblik, posebno u početnom periodu rata, nije dolazio u obzir, kao što nije dolazilo u obzir ni to da težište naše oružane borbe bude u gradovima. Svi uslovi su upućivali na to da moramo ići na širok teren oružane borbe i tražiti takve oblike vojnog organizovanja koji će omogućiti mobilizaciju što širih masa, pokriti čitavu teritoriju Jugoslavije i postepeno, kroz tu borbu, omogućiti izrastanje oružane sile koja će biti u stanju da zajedno s narodom pobjedonosno završi rat. Naš rat je bio opštenarodni rat, ali dobro organizovan, vođen iz jednog centra, kombinacija partizanskog ratovanja sa frontalnim borbama, uz učešće stanovništva u raznim oblicima borbe i otpora.

. . .

Krajem juna i početkom jula naša partijska ćelija, Hana Ozmo, sekretar, Vladimir Perić Valter, Slavko Engel, Savo Pređa i ja, počela se razilaziti izvršavajući partijske zadatke. Mi, Sarajlije, bili smo ilegalci, Valter se i dalje slobodno kretao - policija ga nije poznavala. Slavko i Hana su ubrzo pali u ruke ustaške policije. Prvi je iz Sarajeva otišao Savo. Partija ga je poslala na Romaniju, u njegov rodni kraj. Slavko je upućen u Vareš. Tamo su ga ustaše uhapsile i ubile. Hanu su ustaše uhapsile početkom jula. Odvedena je u logor Đakovo, gdje je i ubijena. Poslije hapšenja Hane, moja partijska veza je postao Valter. Njegov životni put je poznat. Dodao bih samo to da je tih dana, u našem krugu, imao pseudonim Ivica. Upoznao sam ga s mojim ocem. Postali su bliski saradnici. Valtera sam sreo dva puta na oslobođenoj teritoriji - išao je iz Sarajeva na referisanje u Vrhovni štab. Pričao mi je o borbi partijske organizacije u gradu. Napustio sam rodni grad krajem jula. Partija me uputila u južnu Hercegovinu. Ispratili su me Valter i otac. U Sarajevo sam se vratio tek 7. aprila 1945. godine.

DRAGO ŠOBOT

PRED USTAŠKIM PRIJEKIM SUDOM

U Partiju sam primljen 1940. godine u partijskoj ogranizaciji Glavne željezničke radione, gdje sam radio sam kao elektrovikler na održavanju elektroinstalacija u svim pogonima. U Sarajevu sam doživio prvo bombardovanje grada i ulazak njemačkih trupa.

I poslije okupacije, članovi partijske organizacije i dalje su bili intenzivno angažovani na ideološko-političkom i propagandnom radu u Željezničkoj radionici. Članovi Partije su se međusobno, uglavnom, znali, a znali su i simpatizere, kao i izdajnike. Pojačali smo konspirativnost, nastavili smo sa izvršavanjem zadataka koji su bili brojni u uslovima okupacije. To je bilo važno i stoga što smo radili na poslovima usko vezanim za željeznicu, na što su okupator i ustaške vlasti odmah obratili posebnu pažnju. Između ostalog, dobro smo organizovali sabotaže u radu i činili sve što smo mogli kako bi okupator od ovog preduzeća imao što manje koristi.

Juna 1941. godine nalazio sam se u hangaru, u kome je radio Gojko Rodić, na opravci jednog elektromotora. Došao je kurir, zadihan, iz elektrotehničke radionice i saopštio mi da me zovu poslovođa i glavni inženjer, radi hitnog posla. Istog momenta sam krenuo, ne sluteći šta će sa mnom biti. Čim sam ušao u radionicu, ugledao sam kraj kola dva snažna nepoznata čovjeka. To su bili policijski agenti, a bili su tu i poslovođa, glavni inženjer i drugi majstori, koji su posmatrali što se dešava.

Jedan od njih me dočekao riječima: »Je li to taj komunistički bandit koji radi među vama«? Uzdržao sam se i nisam ništa odgovorio. Naredili su mi da se spremim i da sa njima pođem u ustaško redarstvo. Pitao sam zbog čega, ali su mi odgovorili da ću to saznati kada dođem u policiju.

Predao sam alat i počeo prati ruke. Oni su insistirali da požurim i da ne perem ruke jer »da me niko oprati ne može«. Ipak, dozvolili su mi da operem ruke. Prije izlaska iz radionice, uspio sam klimnuti glavom i pozdraviti se s drugovima. Na njihovim licima vidio sam da žale što me hapse. Strpali su me u »maricu« i odvezli u zatvor. Poslije saslušanja (bila su tri), prebačen sam u zatvor »Beledija« kod Gradske vijećnice, u jednu veliku prostoriju, punu zatvorenika, u kojoj se jedva moglo disati. Bilo je tu mnogo komunista. Svi zajedno smo izvedeni pred Prijeki ustaški sud.

U zatvoru je bilo simpatizera našeg pokreta i rodoljuba, a i izvjestan broj bogoslova. Tu sam našao i poznate komuniste, drugove Duraškovića, Miškina i druge. Svi su pozivani na saslušanje, a poslije su neke zatvarali u posebne ćelije.

Na saslušanju su svi teško prošli, a naročito Vaso Miskin Crni, Milutin Durašković i jedan obućarski radnik (Musliman), čijeg se imena ne sjećam, lako je bio sav modar, on nije gubio vjeru u pobjedu revolucije.

U zatvoru je najteže bilo kada su komuniste pozivali na saslušanja. Naročito su loše prošli oni kod kojih je nađen partijski materijal i oni koje je neko teretio. Prilikom pretresa stana u kući u kojoj sam stanovao, nisu ništa pronašli što bi me kompromitovalo. Inače, stanovao sam kod majstora Novosela, koji je po nacionalnosti bio Hrvat. I njega su saslušavali kod kuće, ali on nije ništa loše rekao o meni, nego, naprotiv, sve najbolje. I pored toga, bio sam maltretiran i isprebijan, pa, ipak, nisam priznao da sam član KPJ niti simpatizer.

Poslije isljeđivanja i torture, 22. jula 1941. godine, prva grupa komunista (jedanaest) izvedena je pred Pokretni prijeki ustaški sud u Sarajevu. U optužnici od tog datuma, između ostalog, stoji:

»Državni tužitelj kod Pokretnog prijekog suda u Sarajevu tuži:

2. Zvizdić Muju, Šerifa Bjedića, Mehmeda Baručića, Esteru Tinu Romano, Dragu Sobota, Jožefa Papu i Esteru Papo da su bili članovi komunističke partije i saradnici sa optuženim pod I, dakle: postali članovi društva, koje bi imalo za svrhu širenje komunizma...

4. Popović Mihajla i Popović Štaku

a) što su u svome stanu držali jedan paket letaka pod naslovom »Radni narode Jugoslavije«, a potpisat po »Komitetu komunističke partije«, koji je paket Popović Mihajlo primio dne 29/V 1941. od Albahari Šaloma, a koje je istom nakon 3 dana povratio nadalje, što su u svome stanu, odnosno zakopano u podrumu držali letke, knjige, novine komunističkoga sadržaja, a koje su pronađene prigodom pretresa

stana u Travničkoj ulici br. 11 dana 25. lipnja i94i, a čiji se potpis nalazi u spisu

dakle: držali kod sebe letke, knjige i novine, koji svojim sadržajem vrše promičbu komunizma.

b) što su u svome stanu u bivšoj Aleksandrovoj ulici, u Šeh--Mehmedovoj ulici i u Travničkoj ulici održavali sastanke komunističke partije,

dakle: ustupili prostorije za skupljanje osoba, kojima bi bio cilj, da treba promijeniti politički ili društveni poredak u državi zločinom, nasiljem ili ma kojom vrstom terorizma.

c) što su u svome stanu u Travničkoj ulici br. 11, u koji su se uselili 2. lipnja 1941, primili na stan nepoznatog čovjeka, za koga su znali da je ilegalac, a kojeg nisu niti prijavili na policiju,

dakle: sakrivali i pružali pomoć osobi, za koju su mogli sumnjati da je izvršila koje od djela iz &-a 2 t. 1 Zak. odredbe o Pokretnom prijekom sudu, ili da priprema izvršenje kojeg od tih dijela.

d) što su u svome stanu u Travničkoj ulici br. 11 u podrumu zakopano prikrivali jednu kompletnu tiskaru na valjke za ručni pogon sa potrebnim slovima i šapirograf za umnožavanje letaka,

dakle: prikrivali sprave u svrhu promičbe komunizma«...

Proces je bio javan, a sudnica puna. Za vrijeme čitanja optužnice, svi smo stajali. Predsjednik suda pojedinačno je svakog pitao da li ostaje pri svojim iskazima sa saslušanja u istražnom zatvoru. Neki od članova Partije su poricali ono što su ranije rekli, a neki su ostali pri svom ranijem iskazu. I ja sam ostao pri svom ranijem iskazu, a iz optužnice se vidi da za grupu VI nisu imali dovoljno dokaza. Proces je trajao oko 2 - 3 sata, iako se meni činilo da je trajao duže.

Po uzimanju ponovnih izjava, sud je otišao na vijećanje. Svi članovi suda s predsjednikom na čelu, kasnije su ponovo ušli u salu. Svi smo bili na nogama, postrojeni u jednom redu. Nastao je tajac. Predsjednik je čitao presudu da se Mihajlo Popović, zbog »komunističke promidžbe«, osuđuje na smrt strijeljanjem, koje treba da se izvrši u toku tri naredna dana. U presudi je dato i kratko obrazloženje. Zatim je pročitao da se Šalom Albahari, također zbog »komunističke promidžbe«, osuđuje na smrt strijeljanjem. Sadržaj obrazloženja bio je sličan kao i za Popovića. I ostalima je izrečena presuda. Četvorica su zadržani i dalje u pritvoru zbog nedovoljnih dokaza. Medu njima je bio i Ibrahim Čengić. Ostala petorica, među kojima sam bio i ja, oslobođeni su zbog nedovoljnih dokaza, s tim da se svaka 4 sata javljamo Upravi ustaškog redarstva, kao i da se ne udaljavamo iz Sarajeva.

Nije mi poznato kako se ko držao za vrijeme isljeđivanja. Ali se sjećam da je Popović mirno saslušao presudu, a da nije tražio pomiio-

vanje. Albahari je bio uzbuđen, pobjegao je iz sudnice, ali mu bjekstvo nije uspjelo, uhvaćen je u blizini sudske zgrade. Odmah su njega i Popovića prevezli na Vraća i strijeljali.

Ustaše su poslije suđenja objavile presudu u vidu plakata koji je bio izlijepljen na vidnim mjestima Sarajeva. To je bio metod zastrašivanja javnosti, sprečavanja aktivnosti i organizovanog otpora komunista Sarajeva.

Iz te grupe, koliko sam obaviješten, trojica smo preživjeli: Mujo Zvizdić, Ibrahim Čengić i ja. Serif Bjedić je poginuo kao partizan 1943. godine kod Nevesinja. Poginula je i Tina Romano, u partizanima aprila 1944. godine, u Donjoj Trnovi kod Bijeljine. Bila je hrabra djevojka, svi smo je poštovali i cijenili.

Po izlasku iz zatvora, vratio sam se u stan, uzeo stvari i premjestio se u drugi stan (kod Dušana i Ane Baić). Agenti su poslije ponovo dolazili da me hapse, ali ja nisam više bio u starom stanu, kod Novosela.

Tražio sam partijsku vezu da se prebacim u partizane. Na koncu sam, preko Dane Olbine i Drage Močevića, električara iz radionice u kojoj sam radio prije hapšenja, prebačen na Ilidžu, a potom u selo Osjek, u kuću Miše Jokanovića. Tu sam prenoćio, a izjutra me kurir odveo u Šemizovački partizanski odred. Tamo sam našao Ratu Dugonjića, Janka Balordu i druge. Izvijestio sam drugove o suđenju komunistima na procesu pred Prijekim ustaškim sudom.

Ubrzo sam raspoređen u novoformiranu Igmansku četu. U njoj sam ostao sve do njenog uključivanja u Kalinovački partizanski odred. U maju 1942. godine sam u sastavu udarnog bataljona čiji je komandant bio Slobodan Kezunović, a ja komesar. Po dolasku IV crnogorske brigade dobio sam saglasnost da sa njom idem u Bosansku krajinu.

ŽAK FINCI

O KONTROLI I OGRANIČENJU KRETANJA STANOVNIŠTVA

V

Tog dana naš život se prelomio na dva dijela: na onaj do 15. aprila 1941. godine i ovaj drugi, koji, upravo, počinje. Zapravo, nismo ni svjesni dovoljno onog što nas čeka dok zbunjeni i unezvijereni stojimo na trotoaru sadašnje Titove ulice, onako kako smo se zatekli. Ulicom jure motocikli s prašnjavim vojnicima Vermahta i mašinskim puškama u njihovim rukama. Po trojica na svakom motociklu. Više osjećamo, nego što znamo, da je to prethodnica jedne surove soldateske koja hara Evropom. Stigla je u naš rodni grad i naše nade bespovratno su skršene.

Mislim na slutnje običnih, svakodnevnih i najmnogobrojnijih porodica Sarajeva. Gotovo sve u teškoj borbi za egzistenciju, porodice u kojima patrijarhalni odnosi još uvijek žilavo vladaju, iako su ozbiljno načeti posljednjih desetak godina; kvartove i mahale koji se još uvijek ne otvaraju i to utoliko manje ukoliko su istorijski stariji; komšijske odnose koji nisu nikakva idila, ali ne prelaze na onu stranu granice, koja označava želju za tuđom nesrećom; vjerski podijeljeni - ponekad u kafanama i na utakmicama netrpeljivi - ali svjesni da svi nekako ovise od svih i da im je sudbina zajednička.

Upravo sada - dok stojimo nijemi i preplašeni - neizvjesnost i strah su stupili na prag njihovih kuća. I sada se politika u njihovoj svijesti pojavljuje u svom najsurovijem obliku; ne kuca na kapiju, nego ju provaljuje; ne pita za krivicu, nego, grubom komandom, diže iz postelje i tjera u neznano, u mrak.

Još dva ili tri elementa u atmosferi predratnog Sarajeva traju već nekoliko godina i kulminiraju upravo ovog aprilskog dana. Zapravo

negdje iz onih godina španskog građanskog rata, omladina Sarajeva postaje sve prisutniji faktor gradske atmosfere. Sve su očigledniji uticaji, malograđani, sa strahom, šapuću međusobno i spominju komuniste - diferenciraju đake, srednjoškolsku omladinu, skaute, sokole, šegrte, kalfe, mladež »Uzdanice«, »Napretka«, »Prosvjete«, »Matatje« Radnički dom postaje stjecište ne samo radnika i radničke omladine nego se u njemu okuplja i širi krug omladine. Sve više su izmiješani na izletima, u dvoranama gdje se daju priredbe Kolegijuma artistikuma, pa i na ulicama u demonstracijama.

Neki direktori gimnazija i drugih škola su pomalo zbunjeni. Ljotićevci drsko napadaju svoje drugove u razredu, zidovi školskih nužnika preplavljeni'su nerazumljivom skraćenicom ŽAP, frankovci, jezuitskom upornošću, vrbuju i organizuju svoje grupe. Debate, svađe i fizički obračuni fašista sa skojevcima i njihovim simpatizerima su sve češći. Omladina se diferencira; ne smatra da politika nije i njihova stvar. Ta razmišljanja i naklonjenosti pretvoriće se u akciju, svrstavajući ih, upravo ovog časa kada njemačke trupe ulaze u Sarajevo, na one koji će postati ubice svojih sugrađana i na one koji će se suprotstaviti toj strahovitoj oluji, koja se sručila na grad i zemlju. Neki od njih pokušaće da zataje dah, da se sklone i prežive.

Zadnjih godina više se ne samo naslućuje nego i tačno zna da u gradu djeluje jaka organizacija Komunističke partije. Letke potpisuje Partija, poziva, podiže vjeru u otpor, bori se protiv izdaje i defetizma.

Sarajevo je okupirano!

Sada i sljedećih dana se svi nalaze pred sudbonosnom odlukom. Od svakog se očekuje da se opredijeli i da svoja razmišljanja i svoje simpatije, svoja moralna ubjeđenja i svoje stavove pretvori u akciju.

U dalekom, nestvarnom sjećanju, ostali su dani kada smo u Alifakovcu ostavljali pantalone i košulju, oblačili kupaće gaćice i uvlačili se na kupalište u Bentbaši. Duge noćne šetnje, tiska u slastičarnama Ramiza i Olomana oko korneta sladoleda, prvo skijanje na Betaniji, zatim na Brusu, Crepoljskom, Romaniji, Jahorini.

Grad je osvanuo izlijepljen naredbom okupacione vlasti. Njemački komandant uvodi policijski čas, prijeti smrću, oduzima slobode.

Uskoro okupator prepušta ustaškim vlastima da uvode »novi poredak«. Petar Petković, izaslanik i predstojnik za resor javnog reda i sigurnosti, u naredbi od 7. maja 1941. godine, prijeti da će biti suđeni radi veleizdaje oni vlasnici kuća i stanova koji »ne prevedu na redarstvo sve srbijanske generale i ostale srbijanske časnike, četnike i funkcionere bivših vlasti, ako se kod njih nalaze«.

Kretanje stanovništva je pod strogom kontrolom. Nova naredba zapovjednika mjesta u Sarajevu, od 12. maja 1941. godine, počinje ovako.

»Naređuje se:

1) Kretanje građanstva (redarstveno vrijeme) produžuje se do 22 sata (10 sati u večer)«.

Pod posebni režim kretanja u gradu stavljaju se Jevreji. U naredbi izdatoj 14. maja 1941. godine, između ostalog, stoji:

- »da nitko od građana ne smije primiti na konačenje ili dulji boravak u svome stanu ni jednog Židova ili Židovku;

- svi Židovi i Židovke, koji su promijenili stan, a promjenu stana nisu prijavili, moraju to učiniti u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrožije kazne.

Protiv prekršitelja gornjih naređenja postupat će se najstrožije«.

Istog dana izdato je i naređenje:

»1) Sva putovanja privatnim poslom u Sarajevo imaju se ograničiti na najnužnije potrebe.

2) Svaka osoba, koja putuje mora imati propusnicu potvrđenu od strane mjesnog Ustaškog povjereništva«.

Prošlo je tek mjesec dana od okupacije. Strašno dug mjesec. Ustaše i ustaška policija sprovode teror i strahovladu u Sarajevu. Svakog dana naređenja, befeli, upozorenja, opomene, zabrane. I to sve pod pretnjom najstrožije kazne.

Sedamnaestog maja 1941. godine izlazi još jedna karakteristična naredba, koja pogađa jevrejsko stanovništvo, ponižava ga i, istovremeno, izaziva revolt svih poštenih građana. Ustaški režim slijedi i oponaša svoje naci-fašističke gospodare. U toj naredbi ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva dr Branka Dikovića, na predlog kotarskog predstojnika Majerberga, naređuje se:

»Počam od dana 1. lipnja nalaže se svima Židovima (muškarcima) u dobi od 15 - 60 godina, nastanjenim u gradu Sarajevu da za vrijeme kretanja po gradu u već ranijem određenom vremenu moraju nositi oko ruke vrpce (trake) propisane od ovoga ravnateljstva. Trake će biti od žute tkanine s plavo otisnutom židovskom šestokrakom zvijezdom u sredini, a s jedne strane šestokrake zvijezde pisat će latinicom Židov, a s druge strane na njemačkom jeziku Jude.«

Dvadesetšestog maja 1941. godine Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu izdalo je sljedeće naredbe i upozorenja:

»Određujem, da se građani i građanke grada Sarajeva izuzev onih kojima sam posebno naredbom ograničio slobodno kretanje mogu slobodno kretati od ujutro od 5 sati do 11 sati navečer.

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu ubuduće će jedino izdavati proputnice za putovanje po Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i za in-

ozemstvo«. Nije teško otkriti šta se krije pod pojmom »inozemstvo«. Cilj je bio da se spriječi kretanje stanovništva koje živi na tlu tzv. NDH, na teritoriju ostalih krajeva Jugoslavije. Treba uzeti u obzir, da je veliki dio stanovništva NDH bježao u druge krajeve zemlje da bi se spasao ispred ustaških progona i pokolja koji su uzimali sve više maha.

Nacisti su u arsenal svojih policijskih metoda uveli i kućepazitelje (hauzmajstore). To je jedan od najperfidnijih metoda kontrole nad kretanjem stanovništva. Više to nisu trebale da budu bezazlene zanatlije, koje su popravljale oštećenu česmu ili prozor i čije žene su prale stepeništa. Sada su to, s malim izuzecima, policijski špijuni, u službi Gestapoa i ustaške policije. Oni su pravi gospodari zgrade. Stanari ih prvi bojažljivo pozdravljaju i znaju da je dovoljna jedna njihova denuncijacija, pa da se, još iste noći, zaustavi auto pred njihovom kućom. To znači zatvor, deportaciju, prijeki sud, koncentracioni logor. Hauzmajstori su stalna policija od koje se ne može pobjeći. Ona je uvijek u našoj zgradi, u vašem vlastitom stanu.

Hauzmajstor njuška po vašem stanu ne bi li otkrio prikriveni radio-aparat. A ustaško redarstvo stavlja pred Pokretni prijeki sud svakog ko: »sluša vijesti krugovalnih postaja koje su u neprijateljstvu s Nezavisnom Državom Hrvatskom ili s kojom od velesila Osi«.

On zna da vam je neko došao u posjetu. Sumnjičavo procjenjuje njegov zavežljaj, torbu i javlja odmah policiji ako ocijeni da posjetilac pod miškom ispod kaputa nešto nosi. »Vjerovatno su leci ili oružje« - javlja hauzmajstor. On upada u vaš stan da provjeri da li, zaista, igrate karata s muškarcima koji su vam došli. Hauzmajstor zna da vaš sin nije sinoć spavao kod kuće i pita vas šta je s njim.

Kod vas ne može niko da prenoći bez njegove dozvole. On ima popis svih članova vaše porodice. Popis je izvješen na samom ulazu u zgradu. Kada upadaju u stan policijska racija ili gestapovci, uvijek se vidi ko je prekobrojan, a ko nije tu.

Dvadeset drugog juna 1941. godine u zoru, Hitlerova Njemačka napala je Sovjetski Savez.

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu, izdalo je isto jutro novu naredbu o slobodnom kretanju građana po gradu:

»1. Prijašnja naredba redarstva o slobodnom kretanju Židova i Židovki po gradu ostaje i dalje na snazi.

2. Od danas se ograničava slobodno kretanje građanima i građankama pravoslavne vjere. Građani i građanke pravoslavne vjere, mogu se slobodno kretati po gradu u vremenu od 5 sati u jutro do devet (21 sat) sati na večer.

3. Ostalim građanima slobodno je kretanje po gradu u vremenu od 5 sati ujutro, do 11 sati na večer (23 sata), a ne kao do sada, to jest

dö dvanaest sati (24 sata), u koliko nemaju za to posebno izdane dozvole«.

Rat bjesni svom žestinom na području SSSR-a. Komunistička partija Jugoslavije poziva sve narode i narodnosti Jugoslavije na oružani ustanak.

Policijska kontrola u Sarajevu je pooštrena:

»1. Poništavaju se sve dozvole do sada izdane od strane Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu o slobodnom kretanju građana preko redarstvenog sata. Građani koji su prisiljeni poslom kretati se gradom preko redarstvenog sata moraju odmah pismenom molbom zatražiti dozvolu o slobodnom kretanju. U molbi treba tačno navesti razloge, zbog kojih traži slobodno kretanje.

2. Zabranjuje se svaka vožnja privatnim automobilima izvan gradskih granica. Privatni automobilisti mogu napustiti gradsko područje jedino uz predočenje specijalne dozvole ovog redarstva. Izlazak iz grada privatnim automobilima, dozvoljen je samo onog dana, za koji je izdana specijalna dozvola.

3. Građanima i građankama pravoslavnim, Židovima i Židovkama zabranjuje se svako udaljavanje iz grada u ma koje vrijeme.

Tko se ogriješi o gornju naredbu bit će najstrožije kažnjen«.

Očito je da je okupatorski i ustaški režim obuhvaćen strahom za svoju vlast i da preduzima mjere za odbranu od, eventualne, pobune naroda.

Naveo bih još jednu karakterističnu odredbu Redarstvenog ravnateljstva Sarajevo, kojom koriguje jedno ranije naređenje, iz koga se vidi specifičan tretman nekih narodnosti u zemljama koje su pod njemačkom dominacijom:

»Naredba izdana prije stanovitog vremena o slobodnom kretanju građana i građanki pravoslavne vjere (od 5 sati u jutro do 9 sati na večer), ne odnosi se na građane i građanke koji su po narodnosti Bugari, Rusi (emigranti) i Rumunji. Prema tome građani i građanke pravoslavne vjere, ali narodnosti bugarske, ruske (izbjeglice) i rumunjske, mogu se slobodno kretati po gradu do 11 sati u večer«.

Ili odredba o Romima, koje su progonili, u naredbi od 3. jula 1941. godine:

»Pod prijetnjom najstrožije kazne pozivaju se svi Cigani Srbijanci nastanjeni u gradu Sarajevu, da se bez obzira na spol i bez obzira na zvanje prijave u roku od dva dana u sobu broj 12 redarstvenog ravnateljstva. Starješine kućanstva (domaćini) mogu prijaviti samo svoje članove obitelji. Stanare samce ili samice ne mogu prijavljivati i takvi su se dužni sami prijaviti. Tko ne bude postupao po gornjoj naredbi bit će pokraj stroge kazne i upućen na prisilni rad«.

U avgustu oružani ustanak plamti Bosnom i Hercegovinom. Ustaški vlastodršci nisu više samo nervozni. Oni su zaplašeni širinom i snagom svenarodnog otpora. Naredbe o kontroli kretanja i ograničenja građana su sve oštrije, u gradu se čuje odjek partizanskih pušaka, one su prvi nagovještaj slobode. Usprkos svih ograničenja, pripadnici NOP-a obavljaju svoje zadatke neustrašivo kao da naredbe i ograničenja ne postoje.

RAŠELA PAPO

USTAŠKI POVJERENICI U TRGOVAČKIM RADNJAMA

Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i proglašenja Bosne i Hercegovine za sastavni dio tzv. Nezavisne Države Hrvatske, okupatorska i NDH vlast je na tom području, kao jednu u nizu drastičnih mjera, postavljala povjerenike po radnjama i preduzećima koja su bila vlasništvo Jevreja i Srba.

Već od maja 1941. godine stvoren je Ured za podržavljeni imetak, kome je na čelu bio jedan od istaknutih ustaških funkcionera, pridošlica Josip Rover.

Broj povjerenika u jednom preduzeću kretao se od jedan do tri, a zavisio je od veličine i bogatstva preduzeća, odnosno radnje. Neka veća preduzeća imala su i po pet povjerenika, jer trebalo je da se što više ustaša domogne opljačkane imovine i na taj način obogati. Zato nije nikakvo čudo što su uglavnom povjerenici regrutovani iz redova društvenog ološa.

Bivši vlasnici, Jevreji i Srbi, bili su lišeni bilo kakvog imovinskog prava; neki su bili odmah uhapšeni i protjerani. Samo izuzetno, neki bivši vlasnici su u prvo vrijeme pomagali u radu, zbog neznanja i nesposobnosti ustaških povjerenika. Međutim, i takvi, malobrojni vlasnici radnji i preduzeća su brzo odstranjeni i likvidirani.

Do okupacije bile su sve trgovačke radnje relativno dobro snabdjevene i u njima su zatečene, za tadašnje prilike, velike zalihe raznovrsne robe. Nakon što su preuzeli radnje ustaški povjerenici, čiji je cilj bio samo pljačka i lično bogaćenje, zalihe robe su se brzo smanjivale. Sva vrednija roba iz radnji je nestajala preko noći i police su se vidno praznile, a prodavana je i po švercu.

Povjerenici su bili svemoćni, u radnjama koje su im povjerene radili su šta su htjeli i niko ih nije kontrolisao. U prodaju su puštani samo jeftiniji artikli, a sve ostalo su povjerenici zadržavali za sebe ili prodavali na crnoj berzi. Time su smanjivana i sredstva za obnavljanje zaliha robe, da bi, na kraju, radnje ostale potpuno prazne.

Interesantno je napomenuti kako su se ustaški organi vlasti i njihovi povjerenici služili demagogijom, prikazujući se tobožnjim zaštitnicima sirotinje. Tako su u nekim preduzećima dijelili tzv. zimsku pomoć ili pomoć na ime povećanja troškova života. U stvari, tu su pomoć davali u obezvrijeđenom novcu bivše Jugoslavije, koji je Narodna banka emitovala u ogromnim količinama neposredno pred kapitulaciju zemlje, dok su za sebe zadržavali stvarno vrijednu robu. Tako je pomoć bila čista obmana.

Sjećajući se ovog, navešću slučaj kako smo, prilikom sastavljanja spiskova za pomoć, izigrali povjerenike u preduzeću u kojem sam radila. Dogovorili smo se da u spisak unešemo i otpuštenog Nisima Albaharija, tadašnjeg člana Mjesnog komiteta KP u Sarajevu. Povjerenici su potpisali spisak, a mi smo pozvali Nisimovu drugaricu Ankicu da primi novac, jer se Nisim već nalazio u okolini Sarajeva na organizovanju partizanskih odreda.

Jedno od najširih ovlašćenja koje su imali ustaški povjerenici bilo je da, po svojoj volji, otpuštaju Jevreje i Srbe, što su oni redovno i sprovodili. Mučno je bilo proživljavati kako su oni iz nedjelje u nedjelju otpuštali ljude i ostavljali ih bez ikakvih sredstava za život, a dovodili one koji su podržavali ustašku vlast.

Dok su se povjerenici i njihovi pomagači - šverceri bogatili, mnoge opustošene radnje su zatvorene. Neka od tako osakaćenih preduzeća, ustaške vlasti su »spašavale« prodajom obogaćenim povjerenicima i poznatim ustašama, u bescijenje.

U to vrijeme bila sam službenik u preduzeću »Gvoždara Altarac« u Sarajevu. To je bila veletrgovina gvožđem i tehničkim materijalom. Postavljena su tri povjerenika, od kojih su bili dvojica članovi Kultur-bunda a jedan ustaša (Ivan Ceh, Ljubo Zovko i Anton Ciraki). Pod njihovom upravom je i ovo veletrgovačko preduzeće doživjelo sudbinu ostalih.

Kasnije je Ured za podržavljeni imetak i ovu radnju »prodao«, za nisku cijenu i na otplatu, ustaši, ravnatelju redarstva Josipu Zubiću. Tako se i ovaj ustaša od šefa policijskog redarstva pretvorio u tobožnjeg trgovca i vlasnika firme.

Naši drugovi su u nekim slučajevima, kada su u radnjama imali svoje pouzdane ljude, koristili se ovakvim okolnostima da bi izvukli nešto robe ili materijala za potrebe Partije i NOP-a. Tako je iz nekih radnji izvučeno prilično robe i otpremljena je na oslobođenu teritoriju,

u partizanske odrede koji su već u julu 1941. godine bili formirani i djelovali u okolini Sarajeva.

Poznat mi je slučaj jedne jevrejske radnje iz Vase Miškina ulice, iz koje je sva roba - pretežno deke, šalovi i zimska odjeća - otpremljena tajno, najprije u Čadordžinu ulicu broj 4, gdje se tada nalazilo jedno od ilegalnih sabirališta materijala za partizane, a zatim dalje, u šumu. U ovom slučaju povjerenik je bio čovjek koji nije pripadao ustašama, odnosno bio je naklonjen radničkom pokretu. Koristeći se ovom okolnošću, preuzeli smo preko njega mnogo materijala za partizane.

Sličan slučaj odigrao se sa radnjom Mali metalum - gvožđarska radnja, koja je prodavala oružje i municiju, u kojoj je za povjerenika postavljen Edo Barbić. Veći dio ove robe, na isti način, otpremljen je partizanima, kojima se i drug Barbić pravovremeno priključio. Sada živi u Zagrebu, pukovnik je JNA.

Ovo što sam, po sjećanju, iznijela ilustruje haotično stanje u vrijeme povjerenika po preduzećima i radnjama, kada je u okupiranom Sarajevu, između ostalih jada, bila i opšta nestašica, bijeda, glad i neimaština. I to je jedan od elemenata o »novom poretku« koji je donio fašistički okupator.

DUŠKO ŽIGIĆ

MASOVNO OTPUŠTANJE S POSLA

Neiscrpne su teme o oslobodilačkoj borbi i doprinosu konačnoj pobjedi - o našoj revoluciji. Uvijek su jednako interesantne za naučna istraživanja i umjetničko stvaralaštvo. Stalno zaokupljaju pažnju ljudi svih uzrasta i stepena obrazovanja. Izdati su milionski tiraži knjiga i drugih djela naučnog i umjetničkog karaktera, ipak naša četvorogodišnja borba, vođena i viđena u svim vidovima otpora protiv okupatora i kvislinga svih vrsta: ustaša, četnika, nedićevaca, belogardejaca, raznih legija i legionara, ostala je nesagledana, a vjerovatno nikada potpuno to neće ni biti. A koliko god danas raspolažemo bezbrojnim i ubjedljivim dokazima o izvršenim najsvirepijim zločinima, ipak ostaje nedostižno da se objelodani sve ono što su pretrpjeli narodi ove relativno male zemlje tokom fašističke okupacije.

O prilikama u okupiranom Sarajevu u periodu april-juli 1941. godine, odnosno o prvim danima preuzimanja vlasti od ustaša, sa karakteristikama od opšte haotičnosti, straha i nesnalaženja, preko obavezne primjene svih metoda zastrašivanja stanovništva, bučnih propagandnih sredstava, do nestašice i bijede, već se puno pisalo i govorilo. Budući da tada nisu imale nikakvog političkog oslonca, ustaše su sve radile, tobože, u ime interesa muslimanskih i hrvatskih masa. Hrvatima - katolicima i Muslimanima su na vrlo bizaran način laskali i dodvoravali im se, dajući im samo ponešto, a obećavajući previše. Krivica za sve dotadanje nevolje svaljivana je na Srbe i »njihovu« vladavinu u bivšoj Jugoslaviji. Po uzoru na njemačke naciste, posebno su proglašavali Jevreje za krivce i uzročnike svakog zla. Hapšenja su otpočela već s prvim danima uspostavljanja ustaške vlasti, da bi, iz dana u dan, postajala sve masovnija. Prvo su uglavnom hapšeni Srbi - političari ranijih režima, viši činovnici, posjednici, trgovci, zanatlije i istaknutiji in-

telektualci. Nekima od njih je uspijevalo da se pomoću novca i veza odmah izbave iz zatvora. Oni bogatiji i »ugledniji« pravili su razne kompromise, ne izbjegavajući čak ni otvorenu saradnju sa okupatorom.

Masovnija hapšenja komunista u Sarajevu nastala su poslije napada Njemačke na SSSR. Sada zatvore pune komunisti, napredniji radnici i intelektualci, sitne zanatlije, niži službenici - dakle, oni za koje je postojala neka sumnja ili su bili denuncirani kao takvi, tj. da nisu za »novi poredak«. Mnogi od njih završili su život kao logoraši, u Gospiću, Jasenovcu i drugim zloglasnim logorima. Dok su u pojedinim manjim mjestima, naročito selima u Hercegovini, Bosanskoj krajini, pa i u neposrednoj okolini Sarajeva, ustaše vršile nezapamćene zločine i masovna fizička istrebljenja stanovništva, dotle u Sarajevu pune zatvore i iz njih ljude odvode na razna stratišta.

Otpuštanje službenika iz državne službe, javnih ustanova i preduzeća uslijedilo je nakon donošenja Pavelićeve Zakonske odredbe XX-21 od 22. aprila 1941. godine.

U članu 2. te odredbe se kaže:

»Svi činovnici i drugi službenici u službi države, bivših banovina, ostalih samoupravnih tijela, ustanova i poduzeća državnih i samoupravnih tijela, svih ustanova javnog poretka, stavljaju se na slobodno raspolaganje nadležnom ministru. On ih može bez obrazloženja otpustiti, dići od službe, umiroviti, premjestiti bez njihove privole iz područja jednog ministarstva u drugo, iz državne službe u samoupravnu i u službu ustanova javnog poretka i obratno, bez obzira na dosadašnje pravne odredbe i na dosadašnji njihov činovnički i službenički položaj.

Nitko se kod izvršenja svih gornjih ovlasti ne može pozivati na stečena prava.

Protivu rješenja ministarstva koje se izda na temelju ovih odredaba nema pravnog lijeka ni tužbe na upravne sudove«.

Dakle, zakon kome ne treba nikakav komentar. Na prvi pogled već je jasno, da je cilj dvojak. Na prvom mjestu, išli su za tim da prijetnjama stvore psihozu straha i dovedu u pokornost one koji su se još kolebali, zatim da se oslobode »nepoćudnih« i da stvore mjesta za one koji su već imali ili »stekli« izvjesne zasluge za ustaški pokret, kao i za potencijalne kandidate, koje je ovako trebalo pridobiti. Sve u svemu, imalo je to svoju ideološku i psihološku dimenziju.

Primjena citirane zakonske odredbe uslijedila je već koncem aprila, i to najprije je primijenjena za one koji su bili već uhapšeni ili odvedeni u logore. Trebalo je tome dati bar naknadno formalno-pravnu osnovu, pa izdavati rješenja o otpuštanju. Srbima rođenim na teritoriji Srbije, naređeno je da u roku od 48 sati moraju napustiti »Nezavisnu Državu Hrvatsku«.

Situacija oko otpuštanja službenika poprimila je dramatičniji oblik već koncem maja, da bi kulminirala u junu i julu 1941. godine. Prema podacima do kojih sam došao i prema procjenama koje sam na osnovu njih učinio, broj otpuštenih na teritoriji grada, u tom periodu, premašuje broj od 2400 službenika. Potpuniji podaci postoje samo za željeznički saobraćaj, uključujući tu i Glavnu željezničku radionicu. U naznačenom periodu na teritoriji grada Sarajeva, uključivo Alipašin-Most, otpušten je 381 željezničar ovih zanimanja: mašinovoda, pregledač kola, rukovalac parnog grijanja, ložač, vozovoda, kondukter, desetar i nadzornik pruge, manevrista, kočničar, adiministrativni službenik, itd. - Svi koji su, u to vrijeme, imali status službenika.

Za one koji su prethodno uhapšeni i bili već upućeni u logore, donesena su pismena rješenja o otpuštanju iz službe, uz obavezno objavljivanje u službenim glasilima, a za neke čak i u dnevnoj štampi, uz obrazloženje da se dotični »bavio protudržavnom djelatnošću«. Kasnije to nije činjeno. Postepeno su izostajala čak i pismena rješenja i obrazloženja. Jedino su u službenim glasilima objavljivana imena i zvanja, odnosno zanimanja otpuštenih. Nevolju oko otpuštanja pratila je i druga nevolja, još gora i veća. Negdje polovinom mjeseca jula 1941. godine je izdato povjerljivo naređenje svim ustanovama i nadleštvima u gradu da se za svakog otpuštenog odmah »brzoglasom ili brzojavom« dostave podaci ustaškom redarstvu u Sarajevu. Normalno, poslije toga slijedila su hapšenja.

U ovakvim slučajevima je po »hitnom postupku« radila i druga strana. Otpušteni su, tajnim kanalima i vezama, bivali blagovremeno obaviješteni prije nego što bi to saznalo ustaško redarstvo. Spas se tada obično nalazio bjekstvom u Srbiju, Crnu Goru i druga područja. Nažalost, mnogi od njih se nisu nikada više vratili u svoj grad. Izgubili su živote na masovnim stratištima Kraljeva, Kragujevca i u koncentracionim logorima.

Radnici, naročito oni kvalifikovani u industrijskim preduzećima, komunalnim i drugim javnim službama bili su u početku pošteđeni masovnog otpuštanja, jer im se teško moglo naći zanimanje. Izuzetak su bili oni koji su već ranije bili obilježeni kao komunisti, kao »veliki Srbi« ili denuncirani kao takvi. Osim toga, postojalo je i tzv. »Hrvatsko-njemačko utanačenje o hrvatskim radnicima«. Po tom ugovoru, bivša NDH je bila obavezna da Nijemcima stavi na raspolaganje 54 500 radnika raznih profila stručnosti, od kojih 10 000 poljoprivrednih radnika. Tek dizanjem ustanka i učestalim sabotažama, formalna otpuštanja radnika su uslijedila zbog »odmetništva« ili poslije hapšenja, odnosno upućivanja takvog radnika u koncentracioni logor. U preduzećima, posebno važnim za vođenje rata, kao što je, na primjer, bio željeznički saobraćaj, tek sa odobrenjem njemačkog oficira (Sonderfirera) ustaške vlasti su mogle otpuštati radnike.

Koliko su sva ta otpuštanja sa posla imala bolne posljedice u tom vremenu zla i sumnjičenja, provokacija i kleveta, beznađa i straha, gladi i nestašice - ne treba govoriti. Brojne porodice ostajale su bez onih najosnovnijih sredstava za život. Ali je čovjek postajao imun na takve nedaće, sluteći nadolazak i još većih i gorih.

Nevolja bi bila daleko tragičnija da nije bilo brojnih i divnih primjera ljudske solidarnosti. Mnogi su bili u teškoj situaciji, u stalnom strahu da budu otkriveni i da sami dožive sličnu sudbinu, pa ipak su na sve moguće načine pomagali ugrožene, nastojeći im ublažiti nedaće. Između tih brojnih primjera, ostao mi je u sjećanju lik Jusufa Sabljakovića, tada službenika Direkcije željeznica, člana KPJ. Ostao mi je nezaboravan po mnogim svojim inicijativama da se i materijalno i moralno pomogne onim kojima je to bilo najpotrebnije.

Politiku i praksu otpuštanja sa posla »nepoćudnih lica« ustaše su sprovodile u toku cijelog rata i svoje strahovlade. Razmjeri progona ove vrste postajali su veći i žešći, a to se odražavalo i u sakupljanju ljudi za odvođenje na prisilni rad u Njemačku ili za stvaranje raznih oblika radnih poluvojnih jedinica - radnih bojni i slično.

MILUTIN ĐURAŠKOVIĆ

HAPŠENJE U KAKNJU I BJEKSTVO IZ SARAJEVSKOG ZATVORA*)

Poslije okupacije je čitava aktivnost Partije usmjerena na pripreme za oružane akcije. Zato je dat zadatak svim partijskim ćelijama i komunistima da na selu, gdje imaju svojih poznanika, vide ko sve ima oružje i da se to evidentira. S tim ciljem je Okružni komitet za Sarajevo odredio da se obiđu ćelije na selu. Dobio sam zadatak da obiđem ćeliju u Kasindolu i da vezu sa ćelijom u Kaknju predam Vasi Miskinu, koji nije bio poznat policiji, pa je lakše mogao putovati. Stoga sam 22. juna 1941. godine, rano ujutro, otišao u Kasindol, pješke kroz šumu i pored Karolinentala. Sastanku koji sam održao u Kasindolu prisustvovali su svi članovi te ćelije. Diskutovalo se o političkoj situaciji, prikupljanju oružja, kao i o evidentiranju ko sve ima oružje. Poslije sastanka, koji je održan u šumarku iznad kuće Tome Međe, ja sam krenuo za Sarajevo, gdje sam stigao oko 11 sati. Čim sam došao kući, čuo sam o napadu Njemačke na SSSR. Pošto sam se ranije dogovorio sa Vašom Miskinom da tog dana oko 13 sati otputujemo u Kakanj, a ranije smo dobili propusnice koje je izdala partijska tehnika. Kada smo se oko 13 sati našli na stanici, diskutovali smo o tome da li da idemo za Kakanj ili da odemo u grad i obojica tražimo svoju partijsku vezu, što bi bilo normalno u takvim uslovima. Nakon razmjene mišljenja, ipak smo odlučili da odemo u Kakanj i izvršimo postavljeni nam zadatak. Kada je voz već krenuo, pogledao sam u propusnicu i vidio da mi je pogrešno upisano

***) Fragmenti iz Sjećanja Milutina Duraškovića na stanje i rad do jeseni 1941. godine i formiranje partijske organizacije i Mjesnog komiteta Sarajeva (tekst predan IAS prije smrti autora).**

ime, umjesto Milutin - pisalo je Mubutin. Ali sprovodnici voza, valjda radi gužve u vozu, to nisu primijetili.

Po dolasku u Kakanj, otišli smo Stjepanu Kovačeviću, sekretaru partijske ćelije, i s njime se dogovorili o sastanku. Pošto nismo imali stan gdje bismo mogli održati sastanak, a da ne bi bilo sumnjivo sastajanje u grupi, sastanak je zakazan u blizini nogometnog igrališta, nalazilo se pored željezničkog mosta koji vodi za Kakanj. Oko 16 sati okupili su se svi članovi Partije u šumarku blizu igrališta. Diskutovali smo o neposrednim zadacima koji stoje pred Partijom u datoj situaciji, s obzirom na sukob između Njemačke i Sovjetskog Saveza, pa je odlučeno da se partijska organizacija priprema za oružane akcije i sabotaže, a prije svega, na evidentiranju oružja koje posjeduju seljaci ili radnici.

Pošto Vaso nije poznavao članove ćelije, on se interesirao za njihova imena, kao i za broj kandidata i simpatizera. Poslije završenog sastanka,,neko vrijeme smo se zadržali posmatrajući nogometnu utakmicu, a negdje oko 19,30 sati krenuli smo kako bismo stigli na stanicu upravo kad i voz za Sarajevo, oko 20 sati. Stigavši na stanicu, šetali smo po peronu, jer je voz kasnio, šetajući peronom, Vaso Miskin spazi neko lice, koje mu se učinilo poznato, i priđe mu da ga upita koliko voz kasni. Tako je Vaso stupio u razgovor sa telegrafistom na stanici, pitajući ga za neke drugove iz njegove klase u školi. Ovaj reče da ih poznaje i da se s njima družio. Odgovor ponuka Vasu Miškina da s telegrafistom zapodjene razgovor o sukobu Njemačke i Sovjetskog Saveza. Vaso mu, bez mnogo razmišljanja, predloži da bi bilo dobro izvršiti diverziju - izvršiti sudar vozova. Čak mu je predložio da on donese eksploziv za dizanje u vazduh željezničkog mosta u Kaknju.

Pošto otprije nisam poznavao telegrafistu koji se zvao Vinko Kukić, pokušao sam Vasi Miskinu staviti do znanja da bude oprezan, ali Vaso je imao neograničeno povjerenje u ljude i nije se obazirao na to što mu dajem znak. Poslije završenog razgovora, odnosno dogovora o ponovnom dolasku u iduću nedjelju, rekli smo Vinku Kukiću da idemo večerati, pošto voz mnogo kasni. Kad smo se rastali, poslije nekih 30 metara, okrenuh se i vidjeh Vinka Kukića kako razgovara sa nekim čovjekom, prepoznadoh ustašu koji je u Kaknju sačekivao vozove s puškom o ramenu. Zato izrazih Vasi Miskinu sumnju u Vinka Kukića i predložih mu da odmah krenemo pješke u Sarajevo, što Vaso odbi. Nakon tog smo otišli u kafanu i popili po kafu. Nakon 10 minuta, kada je voz ulazio u stanicu, istrčasmo na stanični peron i krenusmo prema vozu, ali nas Vinko Kukić presrete, zapitkujući o ponovnom dolasku. Čim smo zastali, iza naših leda se stvoriše dvojica s puškama i pozvaše nas da dignemo ruke. Poslije hapšenja, uzeše nam dokumenta iz džepova i povedoše nas u ustaški tabor, gdje je ustaški tabornik bio Viktor Penc, koji je, čini mi se, prije rata, u Napretkovom podrumu, na zabavi ubio nožem jednog brijačkog radnika i bio osuđen na robiju.

Poslije okupacije, pušten je iz zatvora i postavljen za tabornika u Kaknju.

U toku rata, kada je II krajiška brigada zauzela Kakanj, Viktor Penc je bio ranjen u kičmu, pa se sakrio u nekom šumarku i u njemu preležao sve dok II krajiška nije otišla iz Kaknja. Tada se izvukao iz šumarka i uspio je da bude prenesen u sarajevsku bolnicu, gdje ga je zateklo oslobođenje Sarajeva. Pošto je Vaso Miskin, neposredno poslije oslobođenja Sarajeva, bio sekretar Mjesnog komiteta, neko ga je obavijestio da se Viktor Penc nalazi u bolnici. Obišao ga je i upitao: »Poznaješ me?« - a ovaj je odgovorio: »Poznajem, samo te molim, nemoj me mučiti«. Vaso ga je samo pljunuo i izašao iz sobe.

Ustaški tabor u Kaknju je bio smješten u bivšem Sokolskom domu. Čim su stigli u ustaški tabor, pratioci odoše u neku malu kancelariju da pregledaju šta su kod nas našli. Kad smo ostali sami, vidjeli smo da nam nisu oduzeli ono što je najvažnije, jer sam ja u malom džepu od pantalona imao tri listića od bloka u kojima su bila zapažanja iz Kasindola. lako na ceduljama nisu bila puna imena, ipak su mogle biti kompromitujući materijal. Vaso je, takođe, imao blok sa pisanim zapažanjima sa sastanka u Kaknju. Mi smo brže-bolje počeli da žvačemo ali ih je teško bilo gutati, trebalo nam je po nekoliko čaša vode dok smo ih progutali. Na našu sreću, u sobi je bila česma, te se na jedvite jade riješismo papirića.

Kad su ustaše vidjeli da kod nas nije nađeno gotovo ništa, osim jedne ceduljice kod Vase Miškina i kod mene plan Sarajeva, na kome je bilo napisano ime - Mustafa Žujo, a pošto nisu mogle odgonetnuti šta piše na ceduljici, počeše vršiti pritisak na Vasu da im on rekne šta piše na ceduljici. Međutim, Vaso im je odamah rekao da to nije njegova cedulja i da on ne zna odakle ona sa njegovim dokumentima. Radi takve izjave, oni počeše tući Vasu. No, pošto batine nisu pomogle, vezaše ga lancima i ostaviše u sali Sokolskog doma. Poslije toga, pitali su mene ko je to Mustafa Žujo, čije su ime našli na planu Sarajeva. Rekoh im da ne znam, jer sam plan Sarajeva našao na stanici u Sarajevu, neposredno prije polaska za Kakanj. Poslije kraćeg vremena, dovedoše nekog ustašu i upitaše da li me poznaje. Pošto smo obojica izjavili da jedan drugog ne poznajemo, oni prekinuše daljnje saslušanje (u stvari, Mustafa Zujo je komunista iz Breze, gdje je, takođe, trebalo da obiđem partijsku ćeliju).

Dvadeset četvrtog juna 1941. godine, ranim jutarnjim vozom, prebačeni smo u Sarajevo. Sa stanice smo išli pješke, Vilsonovim šetalištem, vezanih ruku, pa smo sretali radnike koji su išli na posao.

Među ovim radnicima, bili su mnogi koji su nas znali i odmah obavijestili drugove u Željezničkoj radionici, tako da je partijska organizacija odmah saznala za naše hapšenje. Odvedeni smo u zgradu Pravoslavne bogoslovije i ubačeni u sobu na prvom spratu, koja je gledala

prema trgu. U sobi smo, pored ostalih uhapšenih, našli i Vladimira Frkovića Lulu, profesora Kršića i Hajnriha Fertiga. Odmah smo se počeli raspitivati o mogućnostima bijega. Pošto su postojale stvarne mogućnosti, odlučili smo da naveče bježimo. Ostali uhapšeni drugovi, posebno Lulo ..Frković, imali su iluziju da su njihova hapšenja samo preventivna mjera i da će biti pušteni za nekoliko dana. Međutim, životi sviju njih su završeni u Jasenovcu. Ono što je najžalosnije, najveći broj tih drugova bio je već 22. juna obavijestio Nisim Albahari da će biti uhapšeni, te da je potrebno da idu u strogu ilegalnost. Nisim Albahari je dobio spisak svih onih koji treba da budu uhapšeni. Spisak mu je dala Ela Momčinović, svastika člana KP iz VTZ Franje Šehtla, koja je radila u policiji kao daktilograf, pa je, prilikom kucanja imena za hapšenje, napravila jednu kopiju više i odmah je donijela Nisimu, koji je, u to vrijeme, bio instruktor ćelije u VTZ i njihova veza sa Mjesnim komitetom.

Nepunih dva sata po našem dovođenju u Bogoslaviju, došao je ustaški ravnatelj Jure Francetić i odmah Vasu Miškina i mene, svojim luksuznim kolima, prebacio u svoj stan, koji se nalazio u Alifakovcu, do zgrade u kojoj su stanovali roditelji Nisima Albaharija. Francetić je tu stanovao sa grupom ustaša, od kojih je većina došla iz inostranstva, a od domaćih bio mi je jedino poznat jedan igrač nogomentog kluba »SAŠK«, koji nas je, također, tukao da bi se dodvorio ustašama, iako je kod njih radio samo kao vozač.

Čim su nas doveli iz Bogoslavije, počelo je saslušavanje. Prvo su mene odveli na saslušanje. Osim Jure Francetića i nekog Nijemca, saslušanju je prisustvovao i bivši policijski agent. Pošto me je znao još iz predratnog perioda, čim me vidio, poznavši me, rekao mi je: »A gdje je Jovanka Čović«? Kada sam odgovorio da mi nije poznato, obratio se Francetiću riječima: »Durašković je 1940. godine bio 6 mjeseci u bjekstvu i pojavio se tek kada su svi ostali bili pušteni iz zatvora«. Počelo je saslušavanje, a s time su pljuštali i prvi šamari. Poslije saslušavanja od pola sata, odveli su me u dvorišnu zgradu, u kojoj su bile kuhinja i veš-kuhinja. Vasu Miškina su već ranije smjestili u veš--kuhinju, a mene u ljetnu kuhinju, jedna polovina poda je bila od dasaka i na njima su bile naslagane, sve do plafona, vreće sa bijelim brašnom, a druga polovina - beton, na kome sam ja ležao.

Prvo saslušanje Vase Miškina bilo je slično mome, ali i ostali dani provedeni kod Francetića su bili strašni, jer su nas tukli kako je ko stigao i kada je ko htio. Mučenja su često trajala satima, dok ne bismo padali u nesvijest. Najčešće su nas tukli tako što bi nam vezali noge, pa nas tako vezane, sa nogama gore, objesili o vrata, a glavom dolje. Tukli su nas volovskom žilom po razgolićenim bubrezima dok ne bismo padali u nesvijest, a zatim bi nas odnosili u kupatilo i ubacivali u kadu, pa puštali na nas tuš dok se ne bismo osvijestili, a onda bi nas, tako mokre bacali na beton: Vasu u veš-kuhinju, a mene u kuhinju. Poslije 20 dana mučenja, koje je, može se reći, trajalo stalno i gotovo

Zgrada bivše Pravoslavne bogoslovlja pretvorena je u veliki ustaški zatvor 1941. godine.

bez hrane, jer smo za 24 sata dobijali po krišku bijelog hljeba i iscrpljeni ležali na betonu, dočekali smo i zadnje mučenje kod Jure Francetića. Bilo je to negdje između 18 i 20. jula. Vasu su odveli u veš-kuhinju ili u neku drugu prostoriju. Došli su i po mene, poveli me uz stepenice - na sprat, gdje su bile spavaonice ustaša. U hodniku su zastali i iz s°be je izišao meni nepoznati čovjek, koji se predstavio kao funkcioner HRS-a (Hrvatskog radničkog saveza) iz Zagreba.

Počeli su sa ubjeđivanjima i obećanjima - da će nas pustiti da idemo gdje hoćemo samo da im odamo partijsku organizaciju i rukovodstvo. Pošto ubjeđivanjima nisu ništa postigli, rečeno mi je da je Vaso Miskin obješen i da me vode da ga vidim. Kad smo krenuli niz stepenice, mislio sam da će me gurnuti, pa sam zato nastojao da idem pored zida kako bih se mogao makar malo osloniti na zid ili ogradu. Kad smo sišli, počelo je ponovo ubjeđivanje. Ali kada su vidjeli da im to ne uspijeva, oni prelaze na stare metode - mučenje. Tom prilikom su mi oštricu noža zabijali ispod nokata na obje ruke. Pošto su mi ruke bile čvrsto vezane žicom i stoga utrnule, što mi je pomoglo da bolove lakše izdržim. Kad ni to nije pomoglo, počeli su cigaretama da me pale po prsima, leđima i licu. Pošto sve to nije dalo nikakvih rezultata, prestali su i vratili me u kuhinju.

Negdje oko 20. jula, poslije izdržanih 20 i nekoliko dana torture, predati smo policijskim vlastima. Kad smo prebačeni iz Francetićevog stana u upravu policije, ostali smo neko vrijeme pod stražom u sobi koju su zvali »priprema«. Bila je u prizemlju. Poslije nekog vremena, Vasu Miškina su odveli u sobu pod krovom, gdje su obično vršili batinanja zatvorenika. Poslije otprilike jedan sat, dođoše i po mene. Kad sam ulazio u sobu u potkrovlju, spazio sam Vasu kako leži na klupi, pokriven ćebetom, a u jednom ćošku sobe je stajao i gledao u jednu tačku na zidu Šalom Albahari, dok je još na jednoj stolici sjedio neki čovjek. Čim sam ušao, upitao sam Vasu jesu li ga tukli. Odgovorio je da nisu, već da je dobio groznicu. Zatim sam upitao čovjeka koji je sjedio - šta je s njime, na što on odgovori da je policijski agent (ranije je bio radnik, radilo se o nekom lump-proleteru, koji se prihvatio takvog prljavog posla). Upitah ga ko je onaj što stoji u ćošku, praveći se da ne poznajem Šaloma Albaharija. Odgovori mi da je uhapšen kao i mi. Zato ga upitah - da li je Srbin, opet, praveći se da ne znam zašto ie on uhapšen, a on reče da je i on komunista kao i mi. Obratio sam se i šalomu Albahariju - pitao sam zašto je zatvoren.

Želio sam doznati ko je sve u zatvoru i da li je neko izvršio provalu. Salom mi ispriča kako ga je Mihajlo Popović Teški optužio da mu je dao neke letke i da ga je, navodno, povezao sa nekim Durom Popovicem (bio je to Đuro Pucar) i Ibrahimom Fićom Čengićem, koji su u stanu Mihajla Popovića ilegalno štampali letke.

U stvari, policija je došla u stan Mihajla Popovića Teškog da izvrši pretres. Međutim, kako se ono kaže, goneći lisicu - oni istjeraše vuka, jer su tu zatekli samo Duru Pucara i Čengića.

Mene, Vasu i još jednog nama nepoznatog čovjeka poveli su na suđenje pred Prijeki pokretni sud, čiji je predsjednik bio neki Hajrović, sudija po profesiji. Bio je iz Foče (imao je brata ustašu, koji je bio i predsjednik jednog vijeća Prijekog pokretnog suda). Kada smo nepoznatog upitali zašto se njemu sudi, rekao nam je da je bio policijski činovnik, izdavao je propusnice, pa pošto se njegov potpis nalazio na našim propusnicama (koje su, u stvari, bile uspjeli falsifikat), to je i on optužen za saradnju sa komunistima. Pošto je suđenje bilo javno, sala sudnice je bila puna. Branilac nam je bio advokat Tanović.[1]) Pošto je glavni svjedok Vinko Kukić otišao kao dobrovoljac na istočni front, to je Prijeki pokretni sud pozvao Viktora Penca, tabornika iz Kaknja, i još dvojicu ustaša da svjedoče protiv nas. Ustaše su se nadale da će ovim prvim jakim suđenjem organizovanim u Sarajevu uspjeti zaplašiti građane Sarajeva, jer su smatrali da imaju dovoljno kompromitujućeg materijala na osnovu kojeg će nas osuditi na smrt. U toku dvodnevnog suđenja, pošto je glavni svjedok bio odsutan, izmišljeni svjedoci su davali kontradiktorne izjave. Tako je, na primjer, Viktor Penc tvrdio da smo obojica, Vaso Miškin i ja, nagovarali Vinka Kukića na akte sabotaže. Jedan od dvojice svjedoka je izjavio da je Vinka Kukića nagovarao jedan od nas dvojice, ali ne zna koji, dok je samo treći u svojoj izjavi tvrdio da je Vinka Kukića nagovarao Vaso Miskin.

Na osnovu kontradiktornih iskaza svjedoka, pošto oni nisu bili prisutni razgovoru, tražio sam da ja budem svjedok, jer sam jedini prisustvovao razgovoru između Vase Miškina i Vinka Kukića, i da se izjave svjedoka ne mogu uzeti kao vjerodostojne. U toku suđenja smo suočeni i sa policijskim činovnikom koji je izdao propusnice, a nalazio se kao i mi pod istragom. Izjavili smo da ga ne poznajemo i da od njega nismo kupili propusnice. Pošto optužnica nije mogla biti dokazana zbog odsutnosti glavnog svjedoka i kontradiktornosti u iskazima isfabrikovanih ustaša svjedoka, to je predsjednik Prijekog pokretnog suda Hajrović (kako smo čuli u toku suđenja) tražio da se suđenje odgodi dok qlavni svjedok ne bude došao sa istočnog fronta. Ostala dva člana Prijekog suda tražila su smrtne kazne za nas, pa je, zbog neslaganja među njima, suđenje odgođeno, a mi smo vraćeni u policijski zatvor, ali na drugi sprat, čini mi se, u sobu broj 4, sa 100 i više uhapšenih. Ovo prebacivanje na drugi sprat nama nije odgovaralo, jer su zatvorenici iz ove sobe svoje daske za spavanje nosili na tavan, a ne u podrum.

Koncem jula ili početkom avgusta 1941. godine, kada sam jednog jutra odlazio u hodnik prvog sprata na brijanje i šišanje, naišao

') Advokat Tanović, angažovan je na inicijativu MK, da brani Miškina i Ouraškovića ispred Komiteta; razgovor sa advokatom Tanovićem obavio je Dane Olbina.

sam na omladinca, čini mi se da se zvao Izidor Abinun, koji je na deset dana prije toga već jednom bio u zatvoru, zato što nije nosio žutu traku koju je bio obavezan, kao Jevrejin, da nosi prema naređenju ustaških i njemačkih vlasti. Čim sam ga spazio, prišao sam mu i upitao ga zašto je ponovo u zatvoru, Reče mi da su mu našli letke i da je, ne znajući kako da se brani, priznao da mu je letke dao Džavid Haverić. Pošto sam ovog 17-godišnjeg omladinca već ranije vidio u zatvoru, izgledao je kao neko ko je spreman na sve poteškoće, pa ga posavjetovah da traži saslušanje i povuče iskaz, uz tvrdnju da je letke dobio od nekog njemu nepoznatog čovjeka na Principovom mostu. On je moj savjet poslušao, ali je bilo kasno, jer je Džavid Haverić bio već uhapšen, a prilikom hapšenja je oteo iz ruku policijskog agenta Firića pištolj i udarao ga po glavi, pa pokušao i bježati ne opalivši iz pištolja. Sve je to uticalo da su Džavid Haverić i Izidor Abinun podvrgnuti strahovitom mučenju. Tako, na primjer, Izidoru Abinunu su gurali u uši slamke od metle i probili bubnjiće, ali je on ostao pri izjavi da je letke dobio od nepoznatog čovjeka. Ništa manje, ako ne i više, mučen je i Džavid Haverić, ne samo zbog letaka nego i iz osvete što je oteo pištolj od policijskog agenta. Ali nikakva mučenja nisu mogla slomiti tog mladog obućara. U avgustu mjesecu 1941. godine Džavid Haverić i Izidor Abinun su izvedeni pred Prijeki pokretni sud, osuđeni i strijeljani.

Uhapšeni, koji su išli na rad po hodnicima, jednog dana donesoše neki, nekoliko dana stari spisak onih koji se nalaze u zatvoru. U tom spisku nađoh i ime Ise Jovanovića. Iznenadih se, jer je Iso živio ilegalno u Sarajevu. Pošto sam vidio da se nalazi u sobi broj 4, sa Vašom Miskinom, nastojao sam da i mene prebace ponovo u tu sobu, što mi, nakon nekoliko dana, i pođe za rukom. Iso je bio uhapšen na osnovu provale u Zenici, njega je u ruke policije predao jedan bivši član Partije, čijeg se imena ne sjećam. Isu su bili i mučili, tako da su mu tabani popucali od batina. U to vrijeme su bili uhapšeni i Nisim Albahari i Vera Kušec. Oni su u okolini Breze i Visokog stvarali partizanski odred, neko od seljaka ih je izdao, pa su iznenada bili napadnuti. Tom prilikom je iz grupe bio ranjen radnik rudnika Breze Ismet Šarić, inače rodom iz Mostara. On se ranjen vratio u Brezu i kad su ustaše doznali, došli su pod prozor njegovog stana, zvali ga, a on je izašao, isprsivši se na prozoru i vikao: »Pucajte«. Oni su to prihvatili i ubili ga.

Nisima Albaharija i Veru Kušec su uhvatili i doveli u sarajevski zatvor.

Kad je Nisim došao u sobu, priđoh mu, praveći se da ga ne poznajem, i upitah da li su ga tukli. On mi odgovori: »Daj mi šta da jedem, jer sam mrtav gladan«. Kad se potkrijepio hranom, onda nam je pričao kako je pao u zatvor.

Pošto je u ovoj sobi bilo mnogo političkih zatvorenika, a svakodnevno batinjanje i mučenje stvaralo je mučnu situaciju, to je Iso

Jovanović bio često inicijator da se kroz razne igre zaboravi na sve zatvorske poteškoće. Tako je jednom rekao glasno - da čuje veći broj zatvorenika, pošto je većina od njih znala da ćemo Iso Jovanović, Vaso Miskin, Nisim Albahari i ja biti strijeljani, kako bismo trebali progutati svaki po košticu višnje, trešnje, šljive i slično, pa tamo gdje nikne trešnja - da se zna da je Vaso, a gdje šljiva - Nisim, itd. To je sve podizalo moral kod ostalih zatvorenika.

Obavijestili smo Mjesni komitet da organizuje otmicu Ise Jovanovića. Da bismo mogli to realizovati, na Isine tabane, koji su bili popucani od batinanja, stavljali smo paradajz kako bi se rana što više otvorila, a zatvorskog ljekara dr Muhameda Kundurovića smo molili da Isu pošalje u ambulantu uprave policije, koja se nalazila na obali, niže Principovog mosta.

Dr Kundurović je prihvatio Isin zahtjev da ga uputi na previjanje. O tome smo obavijestili Mjesni' komitet, odnosno da Mjesni komitet organizuje otmicu. U međuvremenu je Mjesni komitet javio da Iso pokuša simulirati ludilo i da ga preko zatvorskog ljekara pokušamo prebaciti u ludnicu, odakle bi bio organizovan bijeg. Međutim, Iso taj prijedlog Mjesnog komiteta nije prihvatio, jer je smatrao da ne može s uspjehom da simulira ludilo, već smo Mjesnom komitetu javili da pokušaju realizovati naš plan bjekstva, tj. da Isu otmu prilikom vođenja na previjanje. Međutim, Mjesni komitet nije bio u stanju da pronađe automobil za otmicu, jer se Iso nije mogao brzo kretati, pa su otezali sa izvođenjem same akcije.

U toku septembra 1941. godine počeli su zatvorenike iz policijskog zatvora Beledije da prebacuju u bivšu Pravoslavnu bogoslaviju.

Pošto se u dvorišnom dijelu bivše Bogoslavije nalazila jedna zgrada na čiji se krov moglo doći s prozora naše sobe i dalje, preko tog krova, moguće bilo spustiti u dvorište nove pravoslavne crkve, odlučismo da Moći Kampusu, koji je nosio hranu od ulaznih vrata do naših soba, stavimo u zadatak da svojoj supruzi preda cedulju kako bi nam u hrani prošvercovali konopac pomoću kojeg bismo se mogli spustiti u dvorište pravoslavne crkve. Međutim, Moco Kampus je odbio da preda cedulju sa takvim sadržajem, jer se bojao da ćemo, radi toga, svi stradati.

Dvadeset prvog septembra ujutro, bila je nedjelja, pošli smo Nisim Albahari i ja da tražimo uglja za loženje, jer je već bilo prohladno. Ovaj izlazak nam je bio potreban kako bismo našli neku mogućnost za bjekstvo. Silazeći sa sprata na sprat, tražeći bilo kakvu mogućnost za bjekstvo, dođosmo do podruma u kome se nalazio prozor za ubacivanje ćumura, i to u onom dijelu zgrade koji je gledao prema trgu, udaljen od današnje ulice Vase Miškina nekih 15 do 20 metara. Čim smo vidjeli da se prozor može otvoriti, jer je slabo osiguran, ja sam se odmah vratio u sobu i zovnuo Isu Jovanovića i Vasu Miškina.

Kad smo silazili dolje, u podrum, naidemo na Muharema Begića, 16-godišnjeg omladinca koji se, također, nalazio u zatvoru. Stavimo mu u zadatak da pripazi da ko ne naiđe, da nas ne iznenadi u podrumu. Kad smo sišli u podrum, Iso pogleda kroz prozor i vidje veliki broj Nijemaca i drugih vojnih lica koja su se kretala ulicom, u neposrednoj blizini samog prozora kroz koji smo mi trebali da izađemo. Zato Iso predloži da bjekstvo odložimo za navečer, kada će biti mračno i manje svijeta na ulici. Nisim se odmah tom prijedlogu suprotstavio, zahtijevajući da bježimo odmah, bez obzira na rizik kome se izlažemo. Stoga Iso odluči da glasamo. Iso i Vaso su glasali da se bjekstvo odgodi za navečer. Ja sam se bojao odgovornosti - šta ako nam, prilikom bjekstva, pogine Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, pa bi trebalo odgovarati što smo ga izložili takvom riziku. Zato se i ja pridružih prijedlogu Ise Jovanovića, pa pošto je većina bila za Isin prijedlog, vratismo se u sobu, noseći dvije kante uglja. Čim smo ušli u sobu, policajac zaključa vrata na sobi i nama odmah bi jasno da smo pogriješili što nismo usvojili Nisimov prijedlog. Zato odlučismo da ćemo, ako nam se ponovo pruži prilika i siđemo u podrum, bježati bez obzira koliki je rizik.

Nisim je čitavu noć ložio, iako je bilo i protesta od pojedinih zatvorenika da je suviše toplo. Činio je to kako bi potrošio sav ugalj i da bude što više pepela, te da sva četvorica skupa možemo sići dolje - u podrum. Kad je trebalo ujutro krenuti, valjda od umora, iscrpljenosti i vrućine, ja sam još spavao, Nisim me gurnuo nogom, govoreći: »Ustaj, treba soba da se čisti«. Tog dana su Nisim i Vaso bili dežurni za čišćenje sobe. Čim sam ustao, Iso i ja zgrabismo kantu i pođosmo u hodnik. Prolazeći pored sobe u kojoj su bile zatvorene žene, otvorih vrata, pa pošto vidjeh da se u sobi nalazi policajac, brzo ih zatvorih. No, i pored toga, Radojka Lakić je vidjela kad sam otvorio vrata i bila obaviještena, na taj način, da smo mi krenuli u podrum, da bježimo. Nisim i Vaso uzeli su kantu da krenu za nama. Bivši policajac Marković, koji se nametao kao sobni starješina, zadržavao ih je da očiste prvo sobu, međutim, oni su mu rekli da će to uraditi čim izbace pepeo.

Da li je ovom bivšem policajcu bilo šta sumnjivo - ne znam, ali je pošao za Nisimom i Vašom. Kada su oni to vidjeli, pogledima su se sporazumjeli da će ga morati onesvijestiti ukoliko, za njima, dođe u podrum, jer bi nas omeo u bjekstvu. U hodniku su susreli komandira straže, koji se obratio Markoviću i poveo s njim razgovor. Marković, valjda zato što mu se obratio komandir straže, zaboravio je na Nisima i Vasu, pa oni bez njega odoše u podrum. Vremena više nije bilo za razgovor. Čim smo došli, pogledali smo na trg i vidjeli da grupa radnika ruši spomenik pred pravoslavnom crkvom, koji je ranije bio podignut Petru Karađorđeviću Prvom. Kako smo se ranije dogovorili, prvi je trebalo da iziđe Iso, zatim ja, pa Nisim, a za njim Vaso, koji je trebalo za sobom da zatvori poklopac na šahtu. Čim su se nadzornici, koji su

nadzirali rad na rušenju spomenika, okrenuli leđima k nama, rekoh Isi da izlazi, za njim sam izašao ja, za mnom Nisim, a kasnije Vaso. No, prije nego što smo izišli, bili smo se dogovorili da svako ide u stan za koji će samo on znati, jer ako nekog od nas uhvate, da ne bi mogao drugog provaliti.

Pošto nisam znao ko je sve u Sarajevu od drugova koje sam dobro poznavao, jer sam se već tri mjeseca nalazio u zatvoru, obratih se Nisimu pitajući ga gdje da idem. Nisim mi reče da idem kod drugarice Lepe Čarkić, tekstilne radnice, koja je 10 do 15 dana ranije bila puštena iz zatvora. Nisimu se sa istim pitanjem obratio i Vaso. Pošto Nisim nije znao gdje bi Vasu poslao, to mu reče da ide za njim. Ranije smo se dogovorili da ne trčimo kada budemo izašli, već da se normalno krećemo, pa Iso i ja da krenemo desno prema Katedrali, prolazeći ispred ulaznih vrata u Bogoslaviju, gdje se nalazio policajac, a Nisim i Vaso prema tržnici, pa uz stepenice, prema Ulici Nikole Tesle, a zatim na Mejtaš - u Skerlića ulicu, u stan Josipa Pajića, gdje se već nalazila Ankica Pavlović-Albahari.

Čim sam izišao iz podruma, dočepao se slobode, ja sam bio zaboravio na dogovor da ne trebamo trčati, jer mi je kasnije Nisim rekao da je, izlazeći iza mene, vidio Isu kako zamiče za ćošak Bogoslavije u današnjoj ulici Vase Miškina, a da mene nije bilo nigdje. Ja sam prošao pored stražara, umješavši se u masu svijeta koja se kretala, a pošto smo pobjegli ujutro oko pola osam, bilo je mnogo ljudi koji su išli na posao, tako da sam, okrenuvši glavu od stražara, mogao neprimijećen proći, jer me stražar koji je stajao na vratima nije poznavao.

Ja sam pored Katedrale, uz-Karadžića ulicu, otišao kod drugarice Lepe Čarkić, koja je stanovala zajedno sa majkom studenta medicine Dorića, a Iso Jovanović je otišao Hajduk-Veljkovom, u Čadordžinu ulicu i sakrio se kod porodice Foht.

Betika Romano me, poslije jednog sata boravka u stanu Lepe Čarkić, odvela u stan drugarice Lepe Drašković, koja je sa sestrom stanovala u Čadordžinoj ulici. Tu sam ostao 2 - 3 dana, a nakon toga sam prebačen u stan Alberta Eskenazija, gdje sam našao Danicu Kabiljo koja se, također, krila u istom stanu. U dvorištu kuće Alberta Eskenazija, okupljala se jevrejska omladina, prepričavala o našem bjekstvu, a nisu znali da se ja tu nalazim.

Pošto su došli kuriri da vode drugaricu Danicu na Romaniju, zahtijevao sam da mene prvo negdje prebace, pa tek onda da vode drugaricu Danicu. Prebacili su me u stan Moče Saloma, električara, koji je radio u Električnoj centrali. Kod Moče sam prenoćio, a sutradan - uveče je došla Betika, obučena u muslimansku nošnju (zar) i povela me na sastanak sa Vašom i Nisimom, gdje smo se trebali naći i sa Avdom Hodžićem, koji je trebalo da nas odvede na Crepoljsko. Prilikom susreta sa Nisimom, njemu je bilo sumnjivo kad me vidio iz daljine da

nije neko od policije, ali kada sam mu se približio i kada je vidio da sam to ja, upitao me: »Imaš li pucu?« - misleći revolver. Ubrzo, zatim, otišli smo sa Avdom Hodžićem na muslimansko groblje, u pravcu Sedam šuma.

Avdo nas je ostavio na groblju, a on otišao po sanitetski materijal koji je trebalo nositi. Mi smo na groblju ostali skoro do 24 sata, kada se Avdo pojavio s nekim drugovima, noseći tri vreće i rusak pun sanitetskog materijala.

Prolazeći pored česme, koja se nalazila u neposrednoj blizini tvrđave kod Sedam šuma, Avdo pođe da pije vode i udari gojzericom o kamen. Čim je stražar to čuo, počeo je vikati i pucati za nama. Tom prilikom sam se zbunio i, umjesto desno, skrenuo lijevo, u šumarak. Pošto nisam mogao trčati jer sam bio srčani bolesnik i iscrpljen od batina, a gojzerice koje sam imao na nogama bile su suviše teške, pa ih na brzinu izuh i onako bos potrčah uzbrdo. Tako sam bježao čitavu noć i ujutro izbio u okolinu sela Nahorevo. Kad sam vidio planinarsku markaciju, vidio sam da sam se gotovo ponovo vratio u Sarajevo, te se brže-bolje okrenem nazad i prema planinarskoj markaciji stignem poslije podne, oko 16 sati, na Crepoljsko, u partizansku četu. Tu sam našao Savu Pređu, koji mi je dao jedne vojničke cokule i uputio me sa drugaricama Nadom Dursum, Danicom Kabiljo i Renikom Papo u selo Luke kod Krste Košarca, gdje smo prenoćili. Sutradan nas je Krsto Košarac odveo na Romaniju do štaba Slaviše Vajnera Čiče. Tu sam se ponovo našao sa Nisimom i Vašom i oko 6 dana smo čekali da Iso iziđe iz Sarajeva i da nas rasporedi. Iso je Nisima uputio za sekretara Okružnog komiteta za Zvijezdu, mene za sekretara Okružnog komiteta za Birač u Šekoviće, Vaso je jedno vrijeme ostao u Pokrajinskom komitetu na Romaniji, a kasnije otišao u Hercegovinu. Tako smo mi stigli na oslobođenu teritoriju - u partizane.

OLGA NAKIĆ

O ORGANIZOVANJU SANITETSKIH KURSEVA

Još kao student Medicinskog fakulteta u Beogradu, završila sam krus prve pomoći koji je organizovala studentska organizacija 1939. godine. To je bio period priprema KPJ za odlučnu borbu koja se nazirala.

Kad je fašistički okupator porobio i raskomadao našu zemlju 1941. godine, partijska organizacija u Sarajevu se, takode, počela pripremati za oružanu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, domaćih izdajnika. Jedan od oblika priprema, bio je i organizovanje sanitetskih kurseva.

Dobila sam zadatak da vodim tri takva kursa. Ne sjećam se ko mi je dao to zaduženje.[1]) Znam samo da sam ga dobila na ulici kao i sva druga zaduženja. Prije nego sam otpočela sa radom, poslali su me do drugarice čijeg se imena više ne sjećam. Stanovala je u Dobrovoljačkoj ulici, odmah preko mosta kod Pozorišta. S njom sam imala nekoliko susreta. Uputila me u neke najhitnije elemente prve pomoći i dala mi jedan mali priručnik.

Jedan kurs se održavao u stanu Dušanke Teofanović, na Crnom Vrhu (u Jabučice Avde ulici), drugi u stanu Lujze Pajić, u Skerlićevoj ulici, a treći u stanu Senije Pilavdžić, na Bistriku. U svakoj grupi bilo je oko desetak drugarica. Ni jednu od njih nisam znala. Sve su to bile omladinke, neke čak vrlo mlade. Bile su to radnice, učenice, domaćice i intelektualke. Sve su one vrlo ozbiljno i savjesno shvatile svoju obavezu. Redovno su dolazile na sastanke, trudeći se da što bolje nauče osnovne elemente prve pomoći.

') ') Najvjerovatnije, ovo zaduženje drugarici Nakić je prenijela Radojka Lakić, kojoj je MK KPJ povjerio ovaj zadatak (Red).

Pokazivala sam im kako se zavija koji dio tijela, kako se nosi ranjenik, kako se i čime čisti rana i objašnjavala najhitnije pojmove. Poslije mog demonstriranja i objašnjavanja, drugarice su to ponavljale i praktično pokazivale na nekoj od njih. Svaka grupa je imala svoje platnene zavoje, koje su one i donijele. To nam je služilo kao jedino, očigledno sredstvo.

Ne sjećam se koliko su trajali ti kursevi. Možda, najviše tri nedjelje, u julu 1941. godine. Ja ih više nisam vodila, jer sam dobila druga zaduženja.

Od drugarica koje su pohađale kurs prve pomoći, sjećam se imena samo ovih: Lujza Pajić, Ankica Albahari, Dušanka Teofanović i njena mlađa sestra, koja je ubijena prilikom oslobođenja Sarajeva.

dr SVETISLAV TEOFANOVIĆ

SANITETSKI KURS I DRUGA POMOĆ NOP-u

Nekoliko godina prije fašističke okupacije Jugoslavije, radeći u Sarajevu, bio sam oduševljeni pristalica antifašističkog narodnog fronta, pa sam 1939. godine postao i član novoosnovanog »Društva prijatelja Sovjetskog Saveza«.

Takvo raspoloženje se naročito ispoljilo 27. marta 1941. godine, dana masovnih demonstracija protiv fašizma i domaćih izdajnika, tj. protiv pakta sa fašistima. Toga dana su mnogobrojni radnici, intelektualci, a naročito školska omladina, demonstrirali gromko uzvikujući parole: »Bolje grob nego rob«, »Radije smrt nego pakt«, »Živjela Komunistička partija« i druge. Tada se jasno vidjelo i pokazalo ko je na strani antifašističkog pokreta, pa su se formirale mnogobrojne grupe, te je to stvarni početak i osnova za budući masovni rad na organizovanoj pomoći NOP-u.

Pod vodstvom i organizacijom Komunističke partije, ilegalni rad sve se više širio i usavršavao.

Poslije okupacije, ostao sam u tadašnjem Antituberkuloznom dispanzeru kao jedini ljekar specijalista. Tom situacijom sam se koristio u mnogim poslovima na pomoći NOP-u, što je i bio moj zadatak koji sam dobio od Partije preko ing. Veljka Vukovića.

Na tom zadatku saradivao sam sa mnogobrojnim aktivistima: dr Sinanom Mušanovićem, ljekarom Željezničke ambulante, dr Ljubomirom Todorovićem, sreskim ljekarom sreza Sarajevo, apotekarima Mišom Besarovićem i Bogdanom Cvijićem, Vaskom Vukalović, babicom, Bosom llić, Ljubomirom Čerkezom, Štakom Bratić iz sela Crkvine i mnogim drugim.

Pristupili smo svakodnevnom sistematskom prikupljanju lijekova, zavojnog materijala i drugih sanitetskih potrepština. Istovremeno, prikupljali smo i druge, a naročito odjevne predmete: vunene čarape, rukavice, šalove, cipele, džempere, radio-aparate, busole, metke i dr.

Dosta često sam dobivao zadatak od partijskih funkcionera (Vuković, Perić, Džinović) da posjetim bolesne ilegalce u njihovim stanovima radi dijagnosticiranja i liječenja. Tako sam, na primjer, posjetio Olgu Humo u stanu ing. Vukovića, Zvonka Grbca u Tvrtkovoj ulici i dr. Pregledao sam i mnogobrojne aktiviste u dispanzeru (Adema Buča, Miru Popović i dr.). Mnogim aktivistima davao sam lažne dijagnoze da bi izbjegli vojnu obavezu u neprijateljskoj vojsci, a u saradnji sa dr Lovčevićem, tadašnjim ljekarom internistom u Vojnoj bolnici. Nekoliko puta sam izlazio i u okolinu Sarajeva da pomognem oboljelim borcima, na primjer, u selu Osjeku sam pregledao i liječio drugaricu »popadiju iz Krupe« (ne sjećam se pravog imena).

Prije julskog ustanka sam dobio zadatak od ing. Vukovića da organizujem sanitetski kurs za bolničare, te sam početkom juna 1941. godine pripremio i izvršio taj zadatak. »Kurs za laičku prvu pomoć«, kako sam ga zvao, imao je sljedeći program: 1) krvarenja, 2) prelomi kostiju i iščašenja zglobova sa praktičnom primjenom udlaga, 3) opekotine, 4) povrede oka, 5) strana tijela u nosu i oku, 6) trovanje plinovima, hranom i medikamentima, 7) vještačko disanje, 8) tipični zavoji za prvu pomoć, 9) njega i transport teških bolesnika.

Kurs sam organizovao u zgradi dispanzera, jer mi je stan u tadašnjoj Aleksandrovoj ulici bio nepogodan, kat iznad mene stanovao je njemački oficir. U dogovoru sa ing. Vukovićem kurs je organizovan u što većoj anonimnosti i diskreciji, pa su aktivistkinje dolazile u dispanzer, vođene od kurira, na tobožnji pregled. Ja ih lično nisam poznavao niti su mi se predstavljale poimenično. Odmah smo se zatvarali u sobu za rentgen, te sam tako oko 14 dana obučavao svakodnevno 3 do 5 osoba, a nekad i manje. Kurs je završilo, po mom sjećanju, oko 20 aktivistkinja, a danas mi je od njih poznata samo jedna, a to je jedna od tri sestre Bonačić. Koliko je meni poznato, neke su odmah hitno poslate na Romaniju, gdje se osjećao veliki nedostatak u stručnom sanitetskom osoblju, jer je bilo mnogo ranjenih i bolesnih boraca u prvim borbama protiv Nijemaca i ustaša. Naravno, ove bolničarke su pružale stručnu pomoć i na drugim bojištima u partizanskim redovima. Pored ovog kursa, poznato mi je da je organizovano još kurseva s istim ciljem, uz stručno rukovodstvo drugih aktivista.

Pored ovih zadataka na pomoći NOP-u koji su bili iz domena moje uže struke, dobivao sam i neke druge zadatke, a izvršavao sam ih u saradnji sa Radom Staničem, dr Sinanom Mušanovićem, Stevanom Jakšićem, ing. Bracom Prpićem, Avdom Salihbegovićem i dr. Svakodnevno i uporno u kontaktu sa mnogobrojnim Srbima, Hrvatima i

Muslimanima obavještavali smo ih o stanju na unutrašnjem i vanjskom frontu, te tako svakodnevno smo opovrgavali neprijateljsku propagandu, naročito četničku i ustašku. Na taj način smo uspijevali da brojne građane, nedovoljno informisane i kolebljive, ali, inače, ispravne i dobre patriote, obratimo u aktiviste i prijatelje pokreta. Ovaj posao se sve više proširivao, naravno, po trajnoj instrukciji i pomoći partijske organizacije (Vladimir Perić i Safet Džinović).

Kao antifašistu, uhapsili su me organi ustaške policije u avgustu 1941. godine. U to vrijeme je u Sarajevu bio velik broj uhapšenih građana. Mene su zatvorili u bivšu Pravoslavnu bogosloviju, u prostoriju u kojoj su većinom bili pripadnici NOP-a. Istovremeno, u bivšem šegrtskom domu u Skenderiji je bio zatvoren veći broj građana Srba, kao talaca. Odmah su me pustili, jer sam, kao ljekar, bio potreban u dispanzeru, gdje sam bio jedini ljekar specijalista. Ovim hapšenjem sam shvatio da moram biti mnogo oprezniji u radu za NOP, koji je od nas ljekara očekivao i tražio sve veću pomoć.

Od partijske organizacije, Rade Stanić i ja, dobili smo zadatak da pregovaramo i nagovorimo našeg zajedničkog prijatelja dr Ebnera da se primi dužnosti šefa policije za grad Sarajevo. Ovo nam je i uspjelo, te je Ebner, na toj dužnosti, izvršavao raznorazne zadatke po instrukcijama partijske organizacije» u čemu je, naravno, nailazio na ogromne teškoće.

Za cijelo vrijeme rata sam radio u NOP-u Sarajeva, pa sam tako postao i član prvog Narodnooslobodilačkog odbora grada Sarajeva, kada je formiran u drugoj polovini 1944. godine. U svojstvu člana NOO Sarajeva, također, vršio sam razne zadatke.

NIHAD KULENOVIĆ

NA ILEGALNIM VEZAMA U SARAJEVU

Do 30. marta 1941. godine živio sam u Skoplju. Pripadao sam naprednom omladinskom pokretu i učestvovao u raznim akcijama i demonstracijama na Beogradskom univerzitetu i Skopskom filozofskom fakultetu. Član sam SKOJ-a od novembra 1939. godine. Pripadao sam skojevskom aktivu sastavljenom od predstavnika turske i albanske manjine i nekoliko drugova Bosanaca. Veza nam je bila Ivanović-Čika, član Partije na Filozofskom fakultetu. Zbog učešća na demonstracijama, štrajkovima i drugim akcijama, i djelovanja u tada legalnim organizacijama, pa i sukobima sa policijom i Ljotićevcima, u više navrata sam zatvaran. Nakon odvođenja jednog broja drugova u koncentracioni logor i traganja za mnom, morao sam se kriti par mjeseci. Poslije 27-martovskih demonstracija u Skoplju, u kojima sam učestvovao, policija je pojačala potragu za mnom i tako sam, po dogovoru s drugovima, otišao iz Skoplja i sklonio se kod brata Smaila u Fojnici.

Slom bivše Jugoslovenske vojske zatekao me u Fojnici, u kojoj sam ostao sve do 20, odnosno 25. aprila 1941. godine, kada sam se prebacio u Sarajevo. Dok sam bio u Fojnici, kontaktirao sam sa Zijom Dizdarevićem.

U Sarajevu jedno vrijeme sam stanovao kod rođaka (ulice Medresa, Miloša Obilića i druge), sve dok se nisam ustalio u bivšoj ulici Jezero 2 (sada Hasana Kikića - kod Radio-stanice). Ovaj stan dobile su moja majka Adila i sestra Feriha, kao izbjeglice iz Skoplja.

Moj prvi kontakt u Sarajevu bio je sa Mahmutom Bušatlijom, početkom maja 1941. godine, s kojim sam se upoznao još na studijama u Beogradu. Sa Mahmutom sam dolazio u kontakt, s vremena na vrijeme, na fakultetu, odnosno na nekoj vrsti štanda za prodaju skripa-

ta, koji je, to sam kasnije saznao od drugova, bio istureni dio studentske zadruge »Samopomoč«, a tamo su štampani i rasturani partijski materijali - proglasi i drugo. Također, Mahmuta sam susretao i u Gajretovom domu, gdje je često navraćao. Bio je dobar drug, nevjerovatno hrabar i velikih organizatorskih sposobnosti. Bio je i dobar govornik.

Sjećam se demonstracija decembra 1939. godine - na Bajlonovoj pijaci u Beogradu, veću grupu studenata i drugih naprednih radnika i omladinaca pritijesnili su policija i agenti u trokut - više je to ličilo na ulicu bez izlaza, ćorsokak. S jedne strane je policija pregradila ulicu sa nekoliko »marica«, a s druge je bio kordon žandarma koji su napadali suzavcem. Bila je to bezizlazna situacija. Oni su bili naoružani, a mi nismo imali ništa osim golih ruku. Tada je na scenu stupio Mahmut Bušatlija, koji je bio na čelu povorke, i na njegovu komandu: »Vadi kaldrmu«, za tili čas se nađe kamenje u rukama demonstranata, a na drugi povik: »Udri po žandarmima«, odgovorismo napadom na napad. Nastade metež i naše probijanje kroz kordon policije. U toj tučnjavi bilo je dosta povrijeđenih i ranjenih, ali nije bilo smrtnih slučajeva, kao što je to bilo na drugim područjima Beograda. Sa tih demonstracija me je Mahmut, povrijeđene glave i lica, prebacio u Gajretov dom.

Moje uključivanje u ilegalni rad u Sarajevu datira od maja 1941. godine. Dok se Mahmut nalazio u gradu, a često je putovao van Sarajeva, bio sam povezan s njim. Mahmut mi je davao određene zadatke, koje sam obavljao na području grada, a ponekad sam išao i s njim, bilo da sam ga pratio na određena mjesta, ili, pak, odnosio pismene ili usmene poruke. Sjećam se da sam u više navrata nosio takve poruke Dervišu Numiću i drugim, s kojim se on često susretao u kafanama »Kanarinac«, »Aeroplan«, »Volga« i na drugim mjestima. Navodim, da je on često imao posla sa opremom (oružje i drugo), davao mi da to sklonim u stanu, a poslije taj materijal odnosio.

Uslovi ilegalnog rada bili su teški, s obzirom na okupaciju i novonastalu situaciju. Mahmut je bio isti onakav kakvog sam ga poznavao iz Beograda. Pored hrabrosti, bio je dovitljiv i duhovit. Sjećam se, jednog dana smo se vraćali od Radojke Lakić, koja je stanovala na Alifakovcu. Kod bivšeg Prosvjetnog internata, na Obali, bila je neka ustaška komanda, pred kojom je stajao dežurni ustaša i nije dozvoljavao nekoj ženi u zaru da ude u zgradu. Mahmut je, iz čista mira, prišao ustaši i tražio da je pusti. U to je uzeo ženu i ušao pravo u ustašku komandu, dok je ustaša ostao zabezeknut. Bio je u njoj desetak minuta, pa nakon izlaska, rekao mi je: »Kulene, evo vidiš, da mogu ući u njihovu ustanovu, iako je raspisana nagrada za moje hapšenje«.

Jednog dana došao je u moj stan i tražio da hitno dobije legitimaciju i propusnicu radi odlaska na partijski sastanak u Banjaluku. Zbog kratkoće vremena, jer je morao putovati istog dana, i u nemo-

gućnosti da se iznađe bjanko legitimacija na drugom mjestu, predložio sam mu da se koristi mojom studentskom legitimacijom sa Pravnog fakulteta u Beogradu, i pošto je pristao, umjesto moje slike, uklopili smo, uz falsifikovanje štambilja, njegovu sliku sa fesom i naočarima. Propusnicu sam dobio legalno na svoje ime i, po obavljenom poslu, Mahmut je otputovao u Banjaluku. Kada je, kasnije, u Tuzli pao neprijatelju u ruke, kod njega je nađena legitimacija koja je glasila na moje ime.

Pošto je Mahmut češće odlazio iz Sarajeva na kraće vrijeme, moja veza je bila Zaga Blažić. Zaga je stanovala kod mene, a s vremena na vrijeme je odsustvovala, odlazeći po partijskim zadacima i van grada. Zadaci koje mi je davala bili su različiti, od prenosa materijala na razne punktove po gradu do prisustvovanja sastancima. Pored kontakta sa Numićem, Radojkom Lakić, Olgom Marasović, jedno vrijeme bio sam povezan i sa Popajem - kasnije sam saznao da je to bio Valter Perić U mom stanu su se često sastajali: Popaj, Zaga Blažić i Radojka Lakić, Mahmut i Numić, a kasnije je dolazila i Olga Marasović. Često sam odnosio poštu i drugo Radojki Lakić koja je stanovala kod Zehre Muidović; Jusufu Sabljakoviću koji je stanovao na Skenderiji - kod vatrogasne stanice; u Nemanjinu ulicu, ne sjećam se adrese, i drugim. Isto tako u stan su dolazila, pored navedenih, pojedina lica, kao kuriri ili u drugom svojstvu. Ponekad sam prisustvovao i razgovorima u vezi sa pripremom pojedinih akcija.

U početku svog ilegalnog rada bio sam uključen u jedan od aktiva SKOJ-a, koji je pripadao terenu Marijin-Dvora i bili povezani sa Popajom. Ne sjećam se tačno da li nas je bilo tri ili četiri u tom aktivu. Znam da je na nekoliko sastanaka prisustvovao Popaj i govorio o političkoj situaciji. Koliko se sjećam, na jednom ili dva sastanka bio je prisustan Avdo Džumrukčić, sada profesor na Elektromašinskom fakultetu u Sarajevu, dok ostale nisam poznavao jer sam u Sarajevo tek došao. Drug Popaj mi je saopštio da više neću biti u toj grupi, da ću dobiti druge zadatke i biti povezan sa drugaricom Zagom. Rečeno mi je da ću morati ići po nekom zadatku van Sarajeva.

Zaga je tražila da iznadem jednog povjerljivog druga, koji će zajedno sa još jednom drugaricom biti zadužen za radio-stanicu. Naime, rukovanje ovom partijskom radio-stanicom trebalo je da obavljaju dvije osobe. Zamišljeno je bilo da to bude bračni par, odnosno da se u stanu nastane dvoje - drug i drugarica - koji bi fiktivno sklopili brak, radi kamuflaže. Odakle je nabavljena radio-stanica, meni nije poznato.

Kasnije sam saznao da je od drugarica predviđena Mira Kurilić, a od drugova - Teki Behdžet iz Skoplja, kojeg sam ja predložio, jer sam ga poznavao kao pouzdanog, a pripadao je naprednom radničkom pokretu i bio član SKOJ-a u Skoplju.

Koliko mi je poznato, on i Mira su se sastajali u par navrata, radi dogovora, a on je nakon toga, iznenada otputovao iz Sarajeva. Tada je odlučeno da ja primim taj zadatak sa Mirom. Međutim, do ovoga nije došlo, jer je u međuvremenu uhapšena Radojka Lakić, a kasnije i Mira Kurilić.

Izgleda, da i radio-stanica nije bila ispravna, pa i to je jedan od razloga što nije dolio do realizacije ovog zadatka. Koliko mi je poznato, kurs za radio-telegrafiste održavao se kod Radojke Lakić, u stanu Zehre Muidović.

U početku se u našem radu išlo na kontaktiranje i povezivanje kadrova, kao i na iznalaženje baza za poslove koji su slijedili. Osjetio sam da organizacija funkcioniše, iako je situacija u gradu bila vrlo teška, od progona i zatvaranja Jevreja i Srba, pa do hajke na drugove koji su se ranije eksponirali kao pripadnici naprednih strujanja i kao pripadnici ili simpatizeri Partije. Za razliku od ranijeg rada u Skoplju, osjetio sam svu ozbiljnost rada pod novonastalim uslovima, gdje je trebalo više napora i žrtava.

U takvoj situaciji, jedan od punktova na području grada bio je i naš stan u bivšoj ulici Jezero 2 - sada Hasana Kikića. U taj stan, pored navedenih dolazili su i sljedeći drugovi: Ahmed Trnovljaković, Osman Kapetanović, Agan Bostandžić, Lepa Perović, Zehra Muidović, Šadija Đumišić, Avdo Džumrukčić, Muhidin Sulejmanpašić, Zijo, Nusret i Nijaz Dizdarević, Vera Kušec, Budo Bušatlija, Ešref Bosnić, Raza i Remzo Omanović, Munira i Aljo Karahasanović i drugi, čijih se imena više ne sjećam. Moj stan je, pored održavanja sastanka, služio i za prijem kurira, dopremu i otpremu raznog materijala. U stan je donošen razni propagandni materijal, koji se dalje rasparčavao na više punktova.

Ovaj materijal se štampao u gradu, a u kuću su ga donosila, pored Radojke, Zage i Numića, ponekad i meni do tada nepoznata lica, a preuzimali su ga mnogi drugovi. Prilikom rasparčavanja tog materijala bila bi prisutna i jedna od drugarica, a ako njih nije bilo, onda sam taj posao sam obavljao, po već utvrđenom dogovoru. Tako raspoređeni materijal je odnosila ponekad i moja majka, ja ili neko drugi. Koliko se sjećam, nosio sam na Skenderiju kod Vatrogasne stanice, pa u Nemanjinu ulicu - kod škole, na Alifakovac, u Logavinu, a ponekad sam predavao materijal na Baščaršiju - nekom drugu, uz lozinku ili na već dogovoren način predaje. U tom vremenu je vrlo tražen bio sanitetski materijal, potreban za oslobođenu teritoriju, gdje su se nalazile prve partizanske jedinice - razne ampule, antitetanus, jod, zavoji i drugo. Ovaj materijal se sakupljao i u većim količinama, preko određenih veza, slao u jedinice. Nabavka sanitetskog materijala vršena je preko apoteka, a vršili su je: Osman Kapetanović, Feriha Kulenović, Sadija

Đumišić, Bakir Džinić, Zlata Kapetanović, Muhamed Džudža i drugi. Nabavljao se i drugi materijal za trenutne potrebe.

Pored ovog, obavljao sam i druge zadatke van grada, kao partijski kurir. Tako je, po bjekstvu Lepe Perović iz zatvora (Bogoslovije), u moj stan došla Radojka Lakić i dovela je. Rekla mi je da se Lepa smjesti u mom stanu i odmori, a da će kasnije biti prebačena na drugo mjesto. Sutradan mi je saopštila da treba da je prebacim u Mostar. Za nju sam našao zar i propusnicu. Trebalo je da krenemo tog dana u podne. Primio sam poštu i materijal za Mostar. Ispratila nas je Radojka do tramvajske stanice kod sadašnjeg Predsjedništva SRBiH. Tim vozom nismo otputovali, jer je nastao nesporazum oko adrese ili lozinke. Sišli smo na Marijin-Dvoru i vratili se pješke kući. Poslije je došla Radojka i saopštila da Lepa treba tokom dana da otputuje. Iznenadio sam se kako je Radojka bila brzo obaviještena da nismo otputovali, ali sam kasnije saznao da nas je pratila grupa drugova radi obezbjedenja.

Kao kurir, putovao sam i u Banjaluku. Prvi put, nosio sam poštu Duri Pucaru Starom, koji se nalazio u Banjaluci. Ovaj moj odlazak mogao je biti krajem ljeta 1941. godine. Poštu sam mu predao u stanu Ismete Demirović - Kulenović. Inače, tražio sam ga u stanu Temke Alibegović.

Razlog drugog odlaska u Banjaluku bio je, u stvari, poziv za savjetovanje, a odnosio se na Starog, Kostu Nada i Osmana Karabegovića. Pored pisma upućenog Starom, nosio sam i tri propusnice za putovanje. Ovo drugo putovanje, koliko se sjećam, moglo je biti u kasnu jesen, a putovao sam preko Jajca i tu sam upao na samoj željezničkoj stanici, na detaljan pretres svih putnika.

Treći put sam išao u Banjaluku u drugoj polovini aprila 1942. godine, i to po direktivi Osmana Kapetanovića, s kojim sam bio povezan. Razlog putovanja bio je - uspostavljanje veze na relaciji Sarajevo - Banjaluka. Vezu sa Bosom Kapor, na koju sam bio upućen, nisam mogao uspostaviti, jer je ona u međuvremenu bila upućena u Sarajevo s istim zadatkom. Koliko se sjećam, nije mogla uspostaviti vezu, jer je ta veza u Sarajevu (knjižara Ukropina) bila provaljena, pa se neobavljenog posla vratila u Banjaluku.

Jednom prilikom išao sam radi nabavke hrane, kod brata u Zavidoviće, koji je radio u ustanovi gdje su se mogle dobiti propusnice. Tom prilikom neopaženo uzeo sam 4 - 5 propusnica i, po povratku u Sarajevo, obavijestio, da li Zagu ili Olgu, o mogućnosti daljnjeg snabdijevanja sa propusnicama. Bili su saglasni, pa sam ja u dva navrata išao u Zavidoviće i uzimao bjanko sa štambiljima 10 - 15 takvih propusnica.

Rekao sam u početku, da su u moj stan dolazili kuriri. Sjećam se da su iz Banjaluke dolazili Budo Bušatlija i neka drugarica. Neke kurire preuzimali bi Radojka, Zaga ili Olga. Tako je jednom prilikom poštu donio neki mladić - plav, a s njim je došla i neka drugarica, kasnije

sam saznao da je to bila Vera Kušec. O tome sam uobičajeno obavještavao vezu. Bila je zima. Tada sam bio na vezi sa Olgom Marasović. Olga mi je kasnije objasnila da, zbog konspiracije, ubuduće ne treba nikog da primam u stan bez njezinog znanja. Mogu kazati da je rad u intenzitetu bio isti i poslije hapšenja Radojke Lakić i odlaska Zage Blažić na oslobođenu teritoriju. U tom periodu, vrlo čest kontakt sam imao i sa Jusufom Sabljakovićem.

Poslije hapšenja Olge Marasović, prijetila je opasnost hapšenja supruge Jusufa Sabljakovića, pa sam je zajedno sa Avdom Džumrukčićem prebacio u Banjaluku, odnosno u Kosijerevo - Lijevče polje. Uhapšenog Jusufa Sabljakovića ustaše su otjerale u logor, ali prilikom transporta za Norvešku, on je u blizini Beča, sa još jednim zatvorenikom, uspio pobjeći i prebaciti se u Sarajevo. Međutim, nešto kasnije, on je u Cazinu ponovno uhapšen i odveden u logor Staru Gradišku, gdje je stradao prilikom pokušaja bjekstva.

Zijo Dizdarević se jedno vrijeme nalazio u stanu Munire i Alje Karahasanović, više Kovača. Pošto je prijetila opasnost da ta porodica bude uhapšena, a kod nje se nalazio i Ahmed Trnovljaković, za koga sam znao da je radio za pokret, to su od mene tražili da se Zijo skloni jedno vrijeme u moj stan, dok ne dobije vezu za odlazak na oslobođenu teritoriju. Kod mene se Zijo nalazio tridesetak dana. Za njegov smještaj znala su mu i braća, koji su, s vremena na vrijeme, dolazili i donosili hranu. Jedan od te braće, koliko se sjećam zvao se Nusret, bio je gimnazijalac, za koga sam, poslije rata, saznao da su ga četnici u Srednjem ubili ranjenog partizana. Dolazio je i mlađi brat Raif - koji nam je donosio krompir i drugo. Iz ovog stana otišao je u NOV i Nijaz Dizdarević.

Zijin boravak u mom stanu trajao je sve do dana kada sam predveden u policiju - tadašnje ustaško redarstvo na Obali. Predveden sam stoga što je nađena legitimacija na moje ime i prezime kod pokojnog Mahmuta Bušatlije. Na saslušanju poricao sam da poznajem na slici Mahmuta Bušatliju, a oko legitimacije sam tvrdio da sam se upisao na Zagrebački fakultet i da me je upisala moja majka Adila, koja je bila u gostima kod rođaka Džafera Kulenovića, tada doglavnika NDH. Kada sam agentu Paveliću predočio da sam blizak rođak, odnosno da mi je stričević doglavnik Džafer Kulenović - a što nije bilo tačno, on se udobrovoljio i sa mnom počeo korektnije i bolje ponašati i razgovarati. Zadržao me jedno vrijeme i nakon toga pustio. U međuvremenu, od predvođenja do tog saslušanja, obaviještena je moja sestra Feriha, koja je odmah došla u stan, gdje je našla moju majku i Ziju i pokupila kompromitujuće materijale i prenijela na drugo mjesto. Zijo je tada otišao iz stana i jedno vrijeme pokušavao da potraži drugi smještaj. Po pričanju Avde Džumrukčića, u kafanu Dubrovnik je ušao Zijo, a na drugoj strani nalazio se Josip Zubić, tada ustaški funkcioner, koji je, po svemu sudeći, obavijestio policiju i nakon kratkog vremena, od Zije

Dizdarevića su agenti zatražili legitimaciju. Potom su ga odveli u zatvor. Putem zatvorskog ljekara dr Kundurovića, uz angažovanje Muhameda Sudžuke, pokušali smo da se Zijo oslobodi zatvora. Moja majka mu je često slala hranu i drugo u zatvor, a u tome su učestvovala i njegova braća. O njegovoj smrti u logoru sam saznao od Jusufa Sabljakovića, sa kojim sam se sreo u Banjaluci jula-avgusta 1942. godine. Ispričao mi je da je bio sproveden u isti logor gdje je bio i Zijo, te da je prepoznao jedan jastuk i ćebe koje smo dostavili Ziji u zatvor dok je bio u Sarajevu. Kada je upitao jednog logoraša odakle mu taj jastuk i ćebe, odgovorio je da je tu bio jedan drug iz Sarajeva. Opisao ga i rekao da je iste večeri po dolasku - likvidiran.

Eto, tako se odvijao moj skromni doprinos NOP-u u prvoj godini ustanka. Susreti i saradnja sa poznatim revolucionarima uvijek su mi davali podsretk i ohrabrenje.

ASIM HODŽIĆ

AKTIVNOST SKOJ-a U SELIMA ŠATOROVIĆII OSOVO U OKOLINI ROGATICE

Poslije demonstracija 27. marta 1941. godine, raspuštene su sve srednje škole u Sarajevu. To se dogodilo iznenada i tako brzo da smo se mi, članovi SKOJ-a, vratili u naša sela bez uputstva šta i kako dalje da se radi, a bila su to mutna vremena, u kojima je bilo teško razabrati šta se zbiva, pogotovu šta nas dalje očekuje. U sarajevskim srednjim školama bilo nas je iz dvije grupe sela (Šatorovići i Osovo) petorica i svi smo već bili primljeni u SKOJ do 1940. godine. To se dogodilo, u prvom redu, zato što su u tim selima djelovali moj otac Mujo Hodžić i Ćamil Džindo, članovi KPJ od juna 1939. godine. Obojica su imali po osmoro djece. Rodbinski odnosi ove dvije brojne porodice u velikim bratstvima Hodžića i Džinda u ovom kraju, odigrali su značajnu ulogu u dizanju ustanka 1941. godine.

Kao đaci siromašnih roditelja, bili smo u internatima »Uzdanica« i »Gajret«. Bili smo obuhvaćeni dobro organizovanim radom SKOJ-a kako u internatima tako i u školama koje smo pohađali. Dvadeset devetog marta vratili smo se u selo Šatoroviće ja, učenik četvrtog razreda Srednje tehničke škole, i Rasim Žunić, učenik drugog razreda iste škole; u zaselak Okruglo Ragib Džindo, učenik drugog razreda STŠ; u selo Osovo Agan Zagorica, učenik prvog razreda Učiteljske škole, u selo Džindići Hamed Džindo, učenik drugog razreda STŠ. Hamed je, iz sela šatorovića, pohađao i završio građansku školu u Rogatici. Tako smo se nas petorica vratili u selo šatoroviće da bi se dogovorili šta dalje da se radi. U selu je bio samo Ćamil Džindo, član KPJ, dok je moj otac bio mobilisan u vojsku, kao i većina od šest kandidata za članove KPJ. Na našu radost, 30. marta u selo je stigao i Rasim Džindo, sin Ćamila Džinde, student treće godine Medicinskog fakulte-

ta u Beogradu i član KPJ. Istog dana okupio nas je Rasim i saopštio nam da formira od nas petorice stalan aktiv SKOJ-a.

U aktiv smo uključili i Sejfu Durmiševića, zanatskog radnika iz Sarajeva, koji je, takođe, bio član SKOJ-a, te Agana Durmiševića, zemljoradnika, kandidata za člana KPJ i člana SKOJ-a. Rasima smo izabrali za sekretara i zaključili da za par dana održimo sastanak na kome treba da primimo nove članove, kao i da se detaljno dogovorimo o daljem radu. Taj sastanak je održan početkom aprila 1941. godine i na njemu smo primili u SKOJ omladince: Dragu Lubardu i Milana Popovića, zemljoradnike iz zaseoka Podubne, Salku Durmiševića, zemljoradnika iz zaseoka Okruglo, te Mehmedaliju i Avdiju Mešića iz zaseoka Tmorni Do. Takođe je zaključeno da se intenzivno radi na pripremi za prijem u SKOJ: Naile Hodžić i Nezire Džindo, kćerki Muje Hodžića i Čamila Džinde, Osmana Hodžića, Mehmeda Konakovića, Azema Žunića i Hamida Dedića, iz sela šatorovići, Hasiba i Jakuba Durmiševića, iz Okruglog, Salke Mešanovića, Adila Nalbantića, Velije Tire, šeće Husića, Milorada i Boška Banovića, iz sela Osovo, te Novaka Živkovića, iz sela Ćemanovići. Bilo je razgovora i o nekoliko drugih mladića, pa je moguće da je neki od njih, takođe, bio uključen u grupu onih s kojima je najviše trebalo raditi. Treba imati u vidu da je u selima šatorovići i Osovo već od 1937. godine bio razvijen politički rad na liniji KPJ, jer su Mujo Hodžić, Ćamil Džindo i Slavko Gluhović iz sela Živaljevine kod Rogatice, već od 1939. godine činili partijsku ćeliju čiji je rad usmjeravao Danilo Dokić iz partijske organizacije na Glasincu.[1]) U selo šatorovići su kod Muje Hodžića, prije rata, dolazili iz Sarajeva Slobodan Princip i Hasan Brkić, a u vezi sa političkim akcijama koje je vodila KPJ prilikom izbora 1938. godine.

Rasim Džindo se usko povezao i sa aktivom SKOJ-a koji je početkom 1941. godine formiran u gradu Rogatici, pretežno od đaka koji su se vratili iz srednjih škola u Sarajevu. On je, takođe, održavao vezu sa Savom Predom koji je, ispred partijske organizacije sa Glasinca, držao vezu sa ova dva aktiva SKOJ-a. Rasim je držao na vezi i Dragu Limića iz sela Krvojevića, kojeg je poznavao još iz gimnazije. Sa aktivom SKOJ-a u Šatorovićima povremeno je kontaktirao Edhem Mahmutović iz sela Vratar (Žepa). Završio je građansku školu u Rogatici i zaposlio se kao bilježnik u opštini Žepa.

Od početka aprila pa negdje do jula mjeseca 1941. godine u šatorovićima je boravio moj brat Hamdija Hodžić, koji je završio Srednju tehničku školu u Sarajevu 1937. godine i kao skojevac učestvovao u organizaciji poznatog štrajka u STS. Rasim i on su do 1937. godine

') Ćelija KPJ u Rogatici obuhvatala je komuniste iz Šatorovića i Okruglog, a u njoj su bili Mujo Hodžić, Ćamil Džindo, Rasim Džindo, Slavko Gluhović i Mustafa Nalbantić, a sekretar ćelije do aprilskog rata bio je Danilo Dokić. .Od aprilskog rata do ustanka radom partijske ćelije je rukovodio Mujo Hodžić, a Danilo Dokić je povremeno dolazio u Rogaticu i šatoroviće.

bili jedini srednjoškolci iz našeg kraja i prvi otpočeli sa naprednim omladinskim-aktivnostima u našim selima.

Politička aktivnost SKOJ-a u selu Šatorovići i Osovo otpočela je organizovano već od 3. aprila 1941. godine. Ovo je bilo od izuzetne važnosti za dalja zbivanja u ovim selima, jer je, na taj način, aktivnost partijske ćelije poprimila nove i široke forme. Kroz rad sa omladinom, mi smo praktično vršili uticaj na veliki broj od 167 muslimanskih i 115 srpskih domaćinstava u ova dva sela sa 19 zaseoka i 1240 stanovnika. Zahvaljujući ranijoj aktivnosti KPJ, napad fašista na Jugoslaviju i njena kapitulacija nisu predstavljali iznenađenje za stanovnike ovih sela. Napad je očekivan, a uzroci brze kapitulacije su objašnjeni kao izdaja nenarodnog režima, čije su glavešine na čelu sa kraljem sramno pobjegli iz zemlje. Ali - objašnjavali smo i dokazivali - to nije poraz našeg naroda, pa smo ga pozvali da se priprema za borbu i prikuplja oružje i municiju.

To je bila i prva konkretna akcija našeg aktiva SKOJ-a. O tome se nije javno govorilo, već u četiri oka ili utroje. Poštovali smo nepisano pravilo da se o posjedovanju oružja javno ne priča, a u našim selima je još prije rata bilo karabina »podrezanica«, pištolja, bombi i lovačkih pušaka za koje vlasnici nisu imali dozvole. I sada, po povratku iz vojske, svako ko je donio oružje ili dio vojničke opreme, po noći je ušao u selo i to odmah dobro sakrio, često ne govoreći ni svojim ukućanima. Skojevci su, radi prikupljanja oružja, pretraživali teren gdje je razoružana jedna veća jedinica bivše jugoslovenske vojske, ali sem nešto municije, nekoliko bajoneta, čuturica, porcija, ašova i pijuka, drugo ništa nismo našli. Ipak, u ova dva sela se nalazilo oko pedesetak skrivenih pušaka, od kojih se za većinu znalo kod koga su, ali se nije znalo gdje ih kriju. Pošto su vlasti odmah otpočele akciju na prikupljanju oružja, uz prijetnju smrtnom kaznom za one kod kojih se pronađe neprijavljeno oružje, naša glavna briga je bila da se oružje ne preda i da ostane u tajnosti, u čemu smo u potpunosti uspjeli.

Sljedeća naša akcija bila je vezana za raskrinkavanje Nijemaca i svih onih koji se prema njima prijateljski ponašaju. U našem kraju, a naročito među Muslimanima, o vremenu austrougarske vladavine se govorilo kao o vremenu kad se dobro živjelo. Ta predrasuda nam je činila velike teškoće, a pogotovo što su Nijemci odmah Muslimane oglasili za svoje saveznike. No, mi smo pažljivo pratili svaki postupak Nijemaca u Rogatici. Odmah smo uočili da vrše masovnu kupovinu svega vrednijeg, a naročito štofova i tekstila uopšte, i to za novoštampane njemačke marke za koje se već govorilo da nisu prave. Ponašali su se bahato i naduveno. Ubili su već jednog čovjeka koji se bio presvukao u civilno odijelo i pokušao pobjeći iz njemačkog logora u Rogatici. Neke pobijene Nijemce, koji su dovezeni u Rogaticu, sahranili su usred grada, ispred gruntovnice, što je bilo neobično i mnogi su to osuđivali.

Zatvaranje i konfiskacija jevrejskih radnji i odnos prema Jevrejima uopšte sve je zaprepastio. Svim tim i raznim drugim njihovim postupcima koristili smo se u intenzivnom raskrinkavanju Nijemaca, kao okupatora, zločinaca i pljačkaša, koji nas žele zavaditi da bi s nama lakše vladali. Istovremeno, oštro smo žigosali sve naše građane koji su sa simpatijama govorili o njima ili se susretljivo prema njima odnosili. Prema odnosu i komuniciranju sa Nijemcima i ustašama, mi smo počeli naše građane dijeliti na one za nas i protiv nas - antifašiste i fašiste. Pritom smo znali cijeniti postupak trgovca ili vlasnika kafane koji je usluživao Nijemce s voljom - za razliku od onog koji je to radio što je morao.

Čim su počeli pozivati Muslimane za doborovljno javljanje u ustaše, oružnike i šumare, održan je proširenі sastanak partijske ćelije, kojem su prisustvovali i neki članovi SKOJ-a pa je zaključeno da se svim silama moramo, u našim selima, suprotstaviti toj akciji. Ipak, u selu Osovo se javilo nekoliko ljudi za ustaše, oružnike i šumare. Neke su mladiće kasnije mobilisali u domobrane. U selo Šatorovići počele su da dolaze ustaške patrole iz Rogatice i sa Borika, pa je na sastanku ćelije, u proširenom sastavu, odlučeno da se po dva čovjeka iz zaseoka Šatorovići, Okruglo i Tmorni Do jave dobrovoljno u ustaše. S tim ciljem su pažljivo odabrana šestorica, a prethodno su s njima obavljeni razgovori u kojima im je objašnjeno da je to njihov zadatak. Kasnije su svi oni stupili u partizane. Ovom mjerom smo uspjeli spriječiti dalje dolaženje ustaških patrola u naša sela, što je omogućilo lakše provođenje naših akcija.

Preko aktiva SKOJ-a u Rogatici bili smo na vrijeme obaviješteni da će ustaše pokupiti ugledne Srbe iz naših sela, pa pošto smo dobili i njihova imena, to smo ih na vrijeme obavijestili. Neki su nas poslušali i sklonili se, dok neki nisu, kao Dragomir Limić iz sela Krvojevića. Njega je prvo obavijestio Mehmed Hodžić, pa pošto se Mehmed vratio i obavijestio da se on, izgleda, neće skloniti, jer, kaže, nikad nikom nije nikakva zla nanio, to je Camil Džindo, lično, otišao iste noći da ga nagovori. Na veliku žalost, nije uspio, pa su Dragomira odveli u Jasenovac i tamo ubili. Dragomir je s Ćamilom Džindom i mojim ocem nekoliko godina usko sarađivao u akcijama koje je provodila KPJ u našem kraju. Poslije odvođenja nekih Srba, domaćina, otpočele su pljačke i zlostavljanja Srba. Ustaše su počeli obećavati i srpsku zemlju onim koji se jave u ustaše i priključe njihovim akcijama, što je nama zadavalo još više glavobolje. Postepeno, glavna naša aktivnost je bila vezana za zaštitu srpskih porodica i za održanje dobrih odnosa između Srba i Muslimana u našim selima. Ovo je bio složen problem, jer, iako su komunisti prije rata radili na uspostavljanju što boljih odnosa između Srba i Muslimana, muslimanske žene su se, ipak, krile od Srba komšija i nisu zalazile u njihove kuće ni pod kakvim okolnostima. Srbi muškarci su rijetko zalazili u muslimanske kuće. Izuzetak su bile samo kuće ko-

munista. Takode, Muslimani nisu smjeli pjevati kad prolaze kroz srpske zaseoke, i obratno, a ako se to dogodi, tuča je bila neminovna. Bilo je i zavađenih domaćinstava radi zemlje, stoke i slično, a u jednom slučaju su i sjekire sijevale, pa je bilo teških ozljeda i sud je morao imati posla. Sve je to sada, pod ustaškom propagandom, poprimilo nove dimenzije i prizvuke i predstavljalo opasnost da bukne sukob između Srba i Muslimana u naša dva sela. Trebalo je biti vrlo umješan i hrabar, pa se suprotstaviti ustaškoj propagandi i akcijama na raspirivanju nacionalne i vjerske mržnje. Ali su se na tome odlučno organizovali svi naši komunisti, kandidati i skojevci, bez izuzetka. Čak i kada su neki njihovi bliži rođaci bili u pitanju, ili roditelji njihove djevojke, ni tada se nije odstupalo, već su svi ti šovinistički istupi oštro osuđivani, a u pojedinim slučajevima je primjenjivana i sasvim konkretna prijetnja i moralna osuda.

Napad Nijemaca na SSSR je, za nas, bio preokret, jer smo znali da je kucnuo čas za odlučnu borbu. Dvadeset trećeg juna su ustaše, po naređenju Gestapoa iz Sarajeva, pokušali uhapsiti Čamila Džindu i njegove sinove Rasima i Ragiba, te moga oca i mene. Nisu uspjeli jer je, na vrijeme, oca obavijestio policajac Joško, a Rasima Džindu skojevac Ahmet Jamaković, ali i brat ustaškog logornika u Rogatici. Rasima Džindu su i ranije pokušali uhvatiti agenti Gestapoa u civilu. U naša dva sela, pa i šire u našem kraju, prije rata se dosta pričalo i znalo o SSSR-u. No, sve što smo govorili bilo je idealisanje. Sad kad su Nijemci počeli nadirati u SSSR, bili smo zbunjeni, jer smo očekivali ofanzivu Rusa i brzo uništenje Nijemaca. U našem objašnjenju situacije, pominjali smo primjer propasti Napoleona i govorili da to njih Rusi navlače u zamku kako bi ih lakše i brže uništili. Rasim se s takvim objašnjenjem nije složio. Naprotiv, ukazivao je da nas očekuje teška i krvava borba, koja može i dugo potrajati. To nas je zbunjivalo i ljutilo, jer smo vjerovali da će Rusi pobijediti najkasnije za pola godine. Ipak, nagrizala nas je sumnja, pogotovu što Rasim nije dijelio naše mišljenje. Nije nam branio da pominjemo slučaj Napoleona, ali sam to nikad nije činio. Posebno mi je ostao u sjećanju slučaj kada su u naše selo donijeli primjerak ustaškog humorističkog lista »Kerempuh«, u kome je na cijeloj prvoj stranici bila slika u boji - na kojoj ogromni Švaba, pod šljemom i u čizmama, sa plamenobacačem u rukama, iz kojeg riga vatra, razmahuje kao kosom i prži na hiljade rusa - žohara koji panično bježe ispred njega na sve strane, a to se dešava duboko u SSSR-u. Nas nekoliko članova SKOJ-a, dugo smo gledali tu sliku, a onda je jedan predložio da je namjerno pokažemo nekim omladincima, pa, ako se budu smijali i radovali, znaćemo da nisu naši. Kada smo to rekli Rasimu, oštro nas je prekorio, poderao te novine i rekao da se mi nikad nećemo služiti cinizmom i provociranjem ljudi.

Upijali smo svaku Rasimovu riječ, ali nije nam uvijek bilo lako da ga shvatimo kada je govorio o načinu i taktici borbe koja nam pred-

stoji. Rasim je nekoliko godina prije rata, za vrijeme školskog raspusta, govorio o borbi KPJ za bolji život radnika i siromašnih seljaka, kao i o akcijama koje se provode na Beogradskom univerzitetu i širom Jugoslavije, o tome da su tamnice pretvorene u škole za izučavanje marksizma, o SSSR-u kao prvoj zemlji socijalizma i o pokušajima svjetske reakcije da ga uništi. Stoga nas nije iznenadio napad Nijemaca na SSSR, za razliku od sklapanja pakta o nenapadanju između SSSR-a i Njemačke, koji nam nikako nije mogao ući u glavu. Slična situacija je bila i sada, nismo mogli razumjeti odstupanje Rusa, iako to nismo pokazivali.

Nismo imali dugo vremena da o tome raspravljamo, jer je krajem jula moj otac pozvan na Glasinac, gdje u selu Šenkovići dobiva direktivu o dizanju ustanka. Naš zadatak je bio da podignemo iz naša dva sela Muslimane na ustanak. Srbi su bili listom za dizanje ustanka i tu nije bilo problema. Međutim, većina Muslimana je bila za to da se sačeka, bar dok se biiela žita ne saviju, kako bi se djeca obezbijedila za zimu. Zato je, već u šenkovićima, otac predložio da se aktivisti ne odvajaju iz sela dok ne pridobiju većinu Muslimana za ustanak, lako je za to doživio kritiku, on je ostao uporan, s tim što je rekao da ćemo odmah otpočeti sa akcijama. To smo i učinili, pa je, već u noći između 4. i 5. avgusta 1941. godine, izvršena akcija u selu Seljani, gdje su presječene telegrafske linije Sarajevo - Višegrad i zapaljen jedan drveni most na putu Rogatica-Višegrad, koji je samo djelimično izgorio. Akcija je brižljivo planirana i dobro izvedena. Posebno su temeljito odabrani ljudi. Akcijom je rukovodio Rasim Džindo, kao član KPJ. Sa njim su bili Mehmed Hodžić, kandidat za člana KPJ, Salko Durmišević i Milan Popović, članovi SKOJ-a, zatim Hašim Hodžić i Veljko Lubarda, inače poznati kao kavgadžije, ali odvažni ljudi, te Vlado Derić, poznat kao čovjek u koga se može pouzdati.

Svjesno se išlo da akcija bude zajednička - četiri Muslimana i tri Srbina, a na čelu komunista. Pošto je akcija izvedena blizu grada Rogatice, to je imala velikog odjeka u cijelom našem kraju. Polovinom avgusta mjeseca, Rasim Džindo je otišao na Sjemeć, jer su ga tražili kao ljekara, i priključio se grupi drugova sa Glasinca koji su otpočeli sa dizanjem ustanka u tom kraju. Par dana iza toga, u partizane su otišli Ćamil Džindo i njegov sin Ragib, te Salko Durmišević. Oni su se priključili Sjemećkoj četi, koja je kasnije prerasla u bataljon. Izlazak Ćamila Džinde sa sinovima u šumu, a ostajanje većine aktivista u selu, dogovoren je na proširenom sastanku partijske ćelije, održanom u našoj kući.

Kada se otpočelo sa akcijama, pred nas se postavilo pitanje prikupljanja podataka o neprijateljskim snagama u Rogatici i na Borikama, gdje su ustaše imale uporište u opštinskoj zgradi, a zatim o njihovim namjerama i akcijama. U gradu je trebalo nabaviti što više baterija, duvana i cigareta, soli i dr. Zato smo organizovali upućivanje žena i lju-

di u grad, i to onih u koje su ustaše najmanje mogli sumnjati. Drugi su to, kao kuriri, odnosili u selo Brankoviće, gdje je bio smješten partizanski štab. Ta dužnost je i meni pripala u dva navrata. Organizovali smo i mljevenje žita u mlinovima na rijeci Rakitnici - za potrebe partizana i srpskih sela. Ustaše su sačekivali srpsku čeljad kod mlina i otimali konje i žito. Zato su oni dogonili žito do nas, a mi smo onda, s našim konjima, organizovali da se žito nosi do mlina i nazad. Ipak, naš osnovni zadatak je bio priprema ljudi za izlazak u partizane. Mi - skojevci smo imali pune ruke posla, jer se, prvenstveno, računalo na omladince. Ostajanje moga oca i većine aktivista u selu, pokazalo se ispravnim, jer su ustaše sa Borika naišli kroz naše selo i pokušali povući Muslimane iz naših sela u grad, ali smo to uspješno spriječili. Šestog oktobra je stigao u selo Ćamil Džindo sa sinovima, sa ciljem da se iz Sjemećkog bataljona prebaci na Romaniju. Iste večeri je u Ćamilovoj kući održan proširenі sastanak partijske ćelije, na kojem je donesena odluka da se otpočne sa izlaskom na Romaniju. Iste večeri je otišao Mujo Hodžić da najavi i pripremi naš dolazak, sedmog oktobra je krenula grupa u kojoj su bili: Ćamil i Rasim Džindo, Asim i Osman Hodžić, Sejfo Durmišević i Mehmed Konaković. Ubrzo, zatim, otišlo je još nekoliko grupa, tako da je već polovinom oktobra formirana Muslimanska četa Romanijskog odreda. Do kraja novembra 1941. godine, iz naša dva sela su stupili u borbu gotovo svi za borbu sposobni Srbi i 103 Muslimana. Od svake tri muslimanske kuće, dvije su dale po jednog borca. Muslimani naša dva sela su se digli masovno na ustanak, što je bio rezultat dugotrajnog i organizovanog rada KPJ. Svi članovi KPJ, kandidati za članove KPJ i članovi SKOJ-a iz naših sela su otišli u partizane. Od članova aktiva SKOJ-a iz naših sela je formiran aktiv SKOJ-a u Muslimanskoj četi, a sekretar sam bio ja.

KAZIMIR FRANKOVIĆ

NA PARTIJSKOM RADU DO ODLASKA U ODRED »ZVIJEZDA«

Kapitulacija Jugoslavije zatekla je partijsku organizaciju u Vojnotehničkom zavodu u sljedećem sastavu: Franjo šehtl, Savo Miholjčić, Đuro Damjanović, Vlado Dujmić, Ivo Bojić, Vido Šitun i ja. Pred napad Njemačke na SSSR, primljeni su Mustafa Šestan i Mustafa Skaka. Jedan broj aktivista bliskih Partiji i članovima SKOJ-a napustio je VTZ, a neki su otišli iz Sarajeva.

Poslije okupacije, došlo je do kraćeg vremenskog zastoja u radu VTZ-a. Međutim, čim je rad počeo, u zavodu je stvorena vrlo teška situacija.

Kada se ustaška vlast donekle konsolidovala, ona je započela upošljavanje radnika radi njenih i interesa okupatora, s tim što je sprečavala svako okupljanje i demonstriranje radnika. Tako je odlučeno da se primi oko 300 radnika, uglavnom Hrvata i Muslimana, a manji broj Srba.

U to vrijeme, među stanovništvom grada, pa i medu radništvom, ustaše su počele voditi agitaciju i pritisak za prelazak na katoličku vjeru, te i tako se uslovljavlo ponovno zapošljavanje u zavodu. Ova akcija ustaške vlasti nije imala nikakvih rezultata. Dio radnika, pretežno Srba sa sela, ostaje kod svojih kuća i bavi se zemljoradnjom. Jedan broj radnika napušta zavod i odlazi u Srbiju, a dobar dio ostaje u gradu i dalje nezaposlen.

Ovo je period prilagođavanja partijske organizacije na nove, teže i složenije uslove, stvorene okupacijom. Svim članovima Partije pr'enesena je odluka da se povežu sa partijskim organizacijama po mjestu življenja, te da se uključe u rad. Jedan od glavnih zadataka ko-

munista u zavodu bio je u sagledavanju držanja pojedinih radnika u novostvorenim uslovima. U ovom periodu veliku ulogu imala je nekolicina naprednih radnika Hrvata i Muslimana, koji su došli iz kragujevačkog VTZ u junu 1941. godine.

Dan poslije napada Njemačke na SSSR, na oglasnoj tabli stajao je poziv svim radnicima VTZ da se odmah jave na posao i svoja radna mjesta, bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost. Vrlo brzo smo uočili ustaške kolovođe u zavodu. Partijska organizacija je odmah reagovala. Održan je sastanak u prisustvu člana MK. Diskutovalo se šta treba preduzeti. Koliko juče tražili smo »hljeba - rada«, danas nas pozivaju na rad da proizvodimo granate, mine i drugu ratnu opremu za Istočni front. Zaključeno je da to treba svim sredstvima spriječiti - odvraćati radnike da se javljaju na posao, a zaposleni bi trebalo da organizuju sabotaže nad proizvodima, proizvodnim mašinama i drugim postrojenjima.

Koncem juna, širokom agitacijom komunista zavoda, jedan broj radnika odustaje od javljanja na posao. Organizovanje sabotažnih akcija na proizvodnji, a naročito na mašinama je dalo vidnih rezultata. Stalno su pojedine mašine ispadale iz procesa proizvodnje, te usporavale ili obustavljale proces rada.

Napadom Njemačke na SSSR, počinje hajka na članove KPJ, pa nisu pošteđeni ni komunisti VTZ Sarajevo. Franjo šehtl, Vlado Dujmić, Vido Šitun i ja prelazimo u ilegalnost; Đuro Damjanović dobija specijalni zadatak; Ivo Bojić odlazi u Željezničku radionicu; Savu Miholjčića uskoro hapse.

Ustaška vlast se postarala i administrativno zabranila »Pofalićki sportski klub«. Legalna forma okupljanja omladine Pofalića, zamijenjena je ilegalnom. Borba se nastavlja zajedno sa naprednom omladinom grada.

Prikupljanje oružja i ostale vojničke opreme - jedan je od osnovnih zadataka velikog broja omladinaca Pofalića. U doba ratnih dejstava, u rejon Pofalića dolazi protuavionska baterija u čijem su sastavu bili uglavnom rezervisti iz Srbije. Stupilo se u vezu sa jednim brojem vojnika i starješina. Sa jednim nižim oficirom/koji je po opredjeljenju bio komunista, pošto su Nijemci ušli u grad, dogovorili smo se da se dio pješadijskog naoružanja i opreme u toku noći preuzme i zakopa. No, još u toku dana, vojska je napustila oružje i položaje i otišla »za Srbiju«. Tako su im Nijemci obećali. Taj put bio je kratak - do sarajevskog logora, gdje su smješteni kao zarobljenici. U toku noći smo pokušali skloniti nešto oružja i opreme, ali su to spriječili seljaci iz obližnjih kuća, bojeći se represalija. Narednih dana je organizovano uništavanje oružja i opreme. Ipak, uspjelo se skloniti nekoliko pušaka i desetak bombi, 7 - 8 pištolja i oko 1000 metaka.

Gotovo svaki omladinac prikupio je ponešto. Svaki je imao pištolj, neki i po dva, jednu ili više bombi. Dosta ovog oružja nađeno je poslije rata. Za sklonjeno oružje, znali su samo oni koji su ga sklanjali, a odvedeni u zatvore i logore nisu imali mogućnosti predati ga na vezu ili saopštiti onima koji su ostali na terenu i nastavili ilegalni rad i borbu.

Pored svega, na terenu je bilo koncentrisano i držano u pripravnosti 12 pištolja i isto toliko ručnih bombi. Do 1. novembra 1941. godine pištolji i bombe su nekoliko puta korišteni za razne akcije i ponovno vraćani. Koliko mi je poznato, u našem kvartu oružje nije bilo nijednom upotrijebljeno, jer se nastojalo da se akcije izvršavaju bez upotrebe vatrenog oružja. Osim oružja, bilo je prikupljeno 15 kompletnih vojničkih odijela, 150 pari vojničkog veša i jedna vreća raznog sanitetskog materijala.

Pisanje parola, jedna od formi borbe protiv okupatora i izdajnika, široko je korištena. Za pisanje parola korištena su sva sredstva; od olovke i krede - do masnih farbi. Ovim akcijama angažovano je 15 - 20 omladinaca Pofalića.

Negdje oko prvog jula, dobijen je zadatak da se akcijom pisanja parola obuhvati i kvart Novo Sarajevo. Trojka, Dušan Jošilo, Viki Pungartnik i ja, završila je sa pisanjem parola u određenom roku. Prolazeći Mašića ulicom, pala nam je u oči zgrada brijačko-frizerskog salona Hinka Potočnika, skoro okrečena i uočljiva. Odlučismo da se i na njoj napiše parola, uočismo njemačko-ustašku patrolu. Viki predloži da Duško i ja pokušamo zaustaviti patrolu i dok nas budu legitimisali, on će napisati parolu. Tako smo i postupili - patrola nas je zaustavila, legitimisala, pitala, te se poveo razgovor. Viki je stigao, legitimisali su i njega. Parola je napisana na 25-30 metara iza leđa patrole. Trijumfovali smo, no, i brzo pobjegli ulicama i preko polja.

Pošto mi je saopštena odluka Mjesnog komiteta da sa ostalim drugovima treba da učestvujem u organizovanju oružanih akcija na terenu Trebevića, krenuo sam u selo Ulobić 14. jula 1941. godine. Tu sam se povezao sa Savom Ćosovićem i Dorđom Gramzovim, a nešto ranije je stigao i Srećko Goranin. Poslije desetak dana rada na pripremama na terenu, pozvani smo, Srećko i ja, na sastanak partijske ćelije Kasindol. Na sastanak su došli Hasan Brkić, Slobodan Princip i Mento Eskenazi. Prodiskutovano je o stanju na terenu, o akcijama ustaša, o spremnosti za borbu, o sklonjenom oružju, itd. Odlučeno je da se sa manjim akcijama treba početi što prije. Hasan je govorio o potrebi političkog rada radi mobilizacije ljudstva i učvršćenja discipline u jedinici. Princip je više govorio o pripremama partizanskih akcija, prikupljanju podataka, izvođenju napada, itd.

Odlučeno je da prve akcije budu usmjerene na prekide telefonskih linija i rušenje željezničke pruge Sarajevo - Pale. Za moj rad, Hasan je podvukao da treba biti usmjeren na teren, na obilazak sela i

kontaktiranje sa ljudima, objašnjavanje nastale situacije, opet, radi mobilizacije ljudstva za odred.

Poslije dolaska još jednog broja drugova, formiran je Trebevićki odred, postavljeno rukovodstvo - komandir, komesar i obrazovana partijska ćelija. Nakon sukoba sa žandarmerijskom patrolom, nastupilo je rasipanje ovog malog partizanskog odreda. Uzroci su nedovoljna organizovanost naših ljudi i činjenica da nas tamošnje stanovništvo, koje ranije nije bilo pripremano za borbu, nije prihvatilo kako treba.

Ja sam sa grupom drugova krenuo u grad da izvijestim Mjesni komitet. Sklonio sam se na periferiji grada. Četiri-pet dana pokušavao sam uhvatiti vezu sa partijskom organizacijom. Svi meni poznati drugovi nisu više bili u gradu. Petog dana, po dolasku u Sarajevo, otišao sam kući »na presvlaku«, gdje sam uhapšen i odveden u zatvor »Beledi-ju«. Našao sam se u istoj ćeliji sa Isom Jovanovićem, Nisimom Albaharijem i drugim drugovima. Poslije četiri dana, na intervenciju porodice, pušten sam iz zatvora. Uhvatio sam vezu sa Mjesnim komitetom i izvijestio o događajima na Trebeviću. Potom sam zadržan na ilegalnom radu u gradu.

U toku rasplamsanog oružanog ustanka ukazala se potreba proizvodnje petokraka za partizanske odrede. Serijska proizvodnja otpočela je koncem septembra 1941. godine. U pripremi proizvodnje, samoj proizvodnji i raznošenju računalo se na mogućnost angažovanja većeg broja omladinaca iz Pofalića. Pošto je štancna napravljena, presa i ostali materijal nabavljen, otpočela je serijska proizvodnja u mojoj šupi. To je mjesto izabrano zato što je pružalo potrebne mjere sigurnosti. Do 1. novembra 1941. godine veliki broj omladinaca bio je angažovan oko proizvodnje petokraka. Jedni su radili na prikupljanju i donošenju materijala, drugi na pripremi materijala, treći na proizvodnji zvijezda i četvrti na otpremanju zvijezda na određene veze. U tom periodu je proizvedeno i otpremljeno za partizanske odrede par hiljada petokraka. Sjećam se omladinaca koji su radili na proizvodnji zvijezda, na momente bi zastajali i naglas razmišljali - i oni će jednoga dana jurišati, boriti se s petokrakom zvijezdom i puškom u ruci i pjevati borbene pjesme.

Prilikom priprema i proizvodnje petokraka bilo je i kritičnih momenata. Postojala je mogućnost da cijela stvar bude otkrivena. Presu kupljenu na otpadu, jedan omladinac i ja prevozili smo tramvajem. U tramvaj je ušao jedan ustaša, poznajemo se, no, ne pozdravljamo, samo smo se odmjerili. Poslije posmatranja slabo zamotane prese, prišao je i, pokazujući prstom, pitao čije je to. Zatražio je legitimaciju. Nasmijali smo se, rekli da je to naše i da se znamo i bez legitimisanja. Pažnju ustaše privukle su dvije kugle tegova na poluzi prese, koje su virile iz novina, i mnogo podsjećale na ručne bombe.

U vrijeme proizvodnje petokraka, grad je često bio blokiran. Blokada je prolazila pored kuće i dvorišta u kojem je bila šupa. Bloka-

du su, obično, vršili isti ustaše i domobrani. Sa njima se stupilo u kontakt, jedan je često navraćao, tražeći vode, vatre, a kasnije vina i rakije, pa smo postali »prijatelji«. Jednoga dana radili smo samo nas dvojica, jedan omladinac i ja. Šupi je prilazio »prijatelj« ustaša. Situacija je bila teška. Nekoliko stotina ofarbanih zvijezda se sušilo, kutija od cipela puna ištancovanih zvijezda, otpaci na sve strane.

Omladinac je pobjegao kroz pomoćni izlaz u kukuruzište, a ja sam izašao iz šupe i na vratima zagrlio »prijatelja« i poveo ga na rakiju. Iza njegovih leđa se stvorila moja majka, rekao sam: »Idi i daj nam rakije!« Majka je ušla u šupu i ofarbane i ištancovane zvijezde zatrpala u ugalj. Na tome se i završilo, ali ovakva nebudnost se nije smjela više dozvoliti. Preduzeli smo sve mjere da se nešto slično ne ponovi.

Nešto kasnije, štancna za proizvodnju petokraka je prebačena u Srednje, gdje je nastavljena proizvodnja.

VERA KRSTIĆ - GALEB

ISTORIJSKA SJEDNICA POKRAJINSKOG KOMITETA U NAŠEM STANU NA OBALI

Poslije vojne kapitulacije Jugoslavije, moj suprug Časlav Jovanović i ja održavali smo prijateljske veze sa mnogim partijskim aktivistima iz Sarajeva. Moje prijateljstvo sa Olgom Marasović, Borišom Kovaćevićem, Radojkom Lakić i drugim poticalo je još iz studentskih dana, kada smo zajedno učestvovali u političkim akcijama naprednih beogradskih studenata. Pošto je moj suprug i sam organizovano učestvovao u akcijama kojima je rukovodila Partija, posebno među željezničarima, te prijateljske veze su postale još bliže i neposrednije Ovi, kao i drugi prijatelji, rado i često su navraćali u naš stan u zgradi gdje se nalazio tadašnji, a i sadašnji bioskop »Tesla«. Neko je dolazio sa željom da drugima saopšti ili od drugih čuje neku političku novost, drugi da se odmori ili naprosto da se skloni sa ulice, a neki da prime ili drugom predaju partijski zadatak.

Boriša Kovačević, profesor, član Pokrajinskog komiteta Partije za BiH, koji nam je gotovo svakodnevno svraćao, najradije je sjedio u našoj kuhinji, velikoj i lijepoj, sa balkonom isturenim nad krov bioskopske dvorane. Sjećam se kako je jednom, dok smo se tu odmarali, polušaljivo - poluozbiljno rekao: »Ako nas policija nekim slučajem iznenadi, odavde ćemo se najsigurnije spasiti - skakanjem sa balkona na krov bioskopske dvorane«. Stan je, svakako, osim ove, imao i drugih pogodnosti zbog kojih su ga drugovi iz rukovodstva Partije izabrali kao mjesto gdje će Pokrajinski komitet Partije održati jednu od svojih najznačajnijih sjednica. Nalazio se u centru grada, sa bioskopom u neposrednoj blizini, pa je oko zgrade bilo dosta svijeta, naročito u vrijeme bioskopskih predstava, tako da kretanje pojedinaca nije izazivalo pažnju. Dio zgrade u kome se nalazio naš stan, bio je uvučen u »slije-

pu« ulicu, kroz koju su se kretali samo stanari naše i susjedne zgrade. Iz našeg stana je ulica bila potpuno pregledna. Okolnost da se u slobodan stan na našem spratu doselio neki službenik ustaške policije, nikome se nije činila opasnom. Pretpostavljali smo da će zbog toga, možda, ustaška policija manje motriti na našu kuću.

Sjećam se dobro dana kada je Pokrajinski komitet KP za BiH, u našem stanu, održao sjednicu na kojoj je donio odluku o dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini. Bilo je to 13. jula 1941. godine. Toga jutra Boriša je uzeo od moga supruga ključeve od stana. Rekao je da će se prije podne u našem stanu sastati neki drugovi i da će sastanak, možda, nešto duže trajati. Napomenuo je da s posla dođemo kući sami i da u kuću nikog ne puštamo.

Kada sam se toga dana, poslije podne vratila sa posla kući, sastanak je još trajao. Glasovi su dopirali iz kuhinje. Boriša se samo za trenutak pojavio na vratima. Ušla sam u sobu, stala iza zavjese i počela da osmatram ulicu na dijelu koji je vodio prema našem ulazu u kuću. Pratila sam da li je sve mirno i sigurno. I sada se sjećam kako me je u tom času neprijatno prekinuo zvuk zvona na našim vratima. Jednom, pa drugi put. »Da li je to policija i hoće li nastaviti da zvoni?« - prošlo mi je kroz glavu. Ali se zvono više nije oglašavalo. U stanu je vladala potpuna tišina. Nekoliko trenutaka kasnije, vidjela sam, kroz prozorsko okno, kako se Časlavov brat udaljuje od kuće. Imali smo, znači, sreće. Ničeg sumnjivog oko kuće nije bilo.

Dan je već bio uveliko odmakao kada Su učesnici sjednice počeli napuštati stan. Izlazili su jedan po jedan. Bili su tu Svetozar Vukmanović Tempo, Uglješa Danilović, Avdo Humo, Lepa Perović, zatim Iso Jovanović i Duro Pucar, koje tada nisam poznavala.

Boriša je to veče proveo kod nas. O sastanku nismo mnogo razgovarali, a niti smo Borišu nešto pitali. Nepisana pravila ponašanja su zahtijevala konspiraciju i toga smo se svi držali. Ali sve je upućivalo na zaključak da je tog dana odlučeno nešto izuzetno značajno i mi smo to osjećali.

Nekako neposredno iza tog, Boriša je donio, u papir umotan, štampani materijal i sakrio ga u našu ostavu. Jedan dio tog materijala predala sam drugu koji se javio, a drugi dio je Boriša, kasnije, sam odnio. Bio je to Proglas CK KPJ kojim se narodi Jugoslavije pozivaju na oružani ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iz sadržaja letka saznala sam pravu sadržinu i značaj odluka koje su donijete na sastanku od 13. jula u našem stanu.

U našoj kući je otad postalo još življe. Drugovi i drugarice ostavljali su i primali poruke, donosili i predavali sanitetski materijal i oružje, a neki su kod nas i ilegalno boravili. Gotovo svakodnevno je neko kretao u borbu. Koliko se sjećam, Boriša Kovačević je otišao među prvima. To je učinio nečujno, kao što je nečujno i tiho obavljao i sve

najodgovornije zadatke. I Uglješa Danilović, nakon par dana provedenih u našoj kući, zaklopio je Tolstojev »Rat i mir«, koji je tih dana čitao, i pošao u ustanak. Kasnije sam saznala da je otputovao u Tuzlu radi sprovodenja ovih značajnih odluka.

Neko od prijatelja nas je upozorio da smo policiji postali sumnjivi, pa smo napustili naš stan i privremeno se sklonili kod porodice inž. Deska Bukvića, u Hajduk-Veljkovoj ulici.

Ubrzo zatim, moj suprug je otišao u Romanijski partizanski odred, gdje se borio pod partizanskim imenom Gorčin. Kada je formirana VI proleterska istočnobosanska brigada, postao je intendant brigade. Oslobođenje zemlje i pobjedu revolucije nije dočekao. Umro je od tifusa u novembru 1942. godine.

U naš stan se više nikad nisam vratila. Sad je nekadašnja naša ulica otvorena, široka, uz njene trotoare rastu hrastovi i topole. Zove se Omladinska. Kuća je broj 1. Godine 1948. Mjesni komitet Partije u Sarajevu obilježio je ovo mjesto spomen-pločom.

mr RAFAEL BRČIĆ

OKUPACIONI SISTEM I USTAŠKA NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA U SARAJEVU (1941 -1943)

Osnovne karakteristike njemačkih i italijanskih planova o Jugoslaviji do 27. marta 1941. godine

Do 27. marta 1941. godine Treći Rajh je u potpunosti ostvario dominantan položaj u cjelokupnoj jugoslovenskoj privredi. To se jasno vidi iz dokumenata o trgovinskim odnosima Trećeg Rajha i Kraljevine Jugoslavije, pri čemu je klirinški sistem plaćanja - taj famozni izum nacističkog stručnjaka dr Šahta (Schaht) - bio, istovremeno, i poseban način eksploatacije, stavljajući jugoslovensku privredu u potpuno zavisan položaj od nacističke privrede. Naime, klirinški sistem plaćanja pogodovao je samo nacističkoj strani, koja je još zarađivala i prodajom dijela uvezene jugoslovenske robe (putem kliringa) na tržištu trećih zemalja za gotov novac (devize). Stalna aktivnost jugoslovenskog klirinškog računa nedvosmisleno pokazuje da je njemačka strana vodila računa samo o vlastitim interesima, odnosno nije ispunjavala obaveze prema jugoslovenskom partneru, pa je aktivni jugoslovenski trgovinski saldo predstavljao kreditiranje nacističke privrede.[1]) Slična je situacija bila i u pogledu investiranja njemačkog kapitala u jugoslovensku privredu. Za svega nekoliko godina, njemačke investicije su sa trinaestog skočile u 1939/40. godini na prvo mjesto. Ako se svemu

') šire o tome vidjeti u Jovan Marjanović: Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941 -1945. (S posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu), Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), br. 4/1963, str. 73 - 95.

ovome dodaju i druge povoljne (najpovoljnije) okolnosti za nacističku Njemačku, tj. da se znatan dio njemačkog kapitala skrivao iza pojedinih jugoslovenskih banaka ili pojedinih kapitalista, čije je akcije, dijelom ili u potpunosti, držao njemački kapital, da je uslijedilo osnivanje mnogih novih preduzeća pomoću njemačkog kapitala, da su date razne koncesije njemačkim firmama za istraživanje novih nalazišta prirodnih i privrednih bogatstava, zatim da je njemački kapital prodro i u osiguravajuća društva, itd. - dobija se potpuna slika obima i suštine njemačke ekspanzije u jugoslovensku privredu uoči rata sa Jugoslavijom.[2])

Uz sve to, treba još istaći da su političko-državni, privredni i drugi organi Trećeg Rajha imali punu podršku jugoslovenskih vladajućih krugova, koji su tako radili i postupali u strahu pred njemačkom uspješnom vojnom i političko-ekonomskom ekspanzijom u Evropi, a u nadi da će tako najbolje osigurati svoje klasne kapitalističke interese. Ovakva tendencija jugoslovenskih vladajućih političkih i privrednih krugova, naročito je ojačala od kraja ljeta 1939. godine, kada je u Evropi otpočeo drugi svjetski rat. Od tada je u Jugoslaviji prava poplava predstavnika mnogih njemačkih političkih, vojno-privrednih, partijsko-političkih, obavještajnih i drugih institucija, organizacija, odbora, komisija, korporacija i tome slično. Prisutni su u svim krajevima zemlje, a djelatnost obavljaju prvenstveno u sredinama koje naginju ideologiji »novog poretka«. Svugdje gdje je to iole bilo moguće, stvarale su se grupe i grupice buduće »pete kolone«, kojima su rukovbdili i čiju djelatnost su organizovali tajni punktovi špijunaže Trećeg Rajha. Svakako, pri tome su određenu ulogu imale organizacije Kulturbunda i njihov vođa u Jugoslaviji, Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen), koji je, istovremeno, u Beogradu bio njemački generalni konzul za privredna pitanja. On je doveo mnoge privredne stručnjake, prvenstveno one koji su znali naš jezik, i uz njih, samo po drugim poslovima, mnoge eksperte - obavještajce i agente, specijalizovane za određena pitanja. Svi oni su, na prijedlog Nojhauzena, punili njemačku ambasadu u Beogradu, konzulate u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i drugim većim gradovima Jugoslavije, odnosno, ustanove domaćih Nijemaca i njemačke ili mješovite njemačko-jugoslovenske privredne i druge organizacije i ustanove.

Bakar, olovo, cink, mangan, antimon, boksit, nafta, ferosilicijum, karbid, so, duvan i bogati šumski resursi u centralnom dijelu zemlje, prije svega, u Bosni, kao i pšenica, kukuruz, svinje, mast, uljarice, konoplja, voće i drugi poljoprivredni proizvodi, bili su privlačni za nacističku ratnu privredu i ishranu brojnog radništva zaposlenog u toj industriji. Svega toga bilo je u Jugoslaviji, radi čega je ova zemlja evropskog jugoistoka bila veoma značajna za Treći Rajh.[3])

[2]) Isto.

[3]) Isto.

Poslije Anšlusa Austrije i pokoravanja i razbijanja Čehoslovačke, nacisti su se živo počeli interesovati i za unutrašnja politička zbivanja u Jugoslaviji. Istina, to čine dosta skriveno, jer ne žele pokvariti za njih povoljan razvoj bilateralnih odnosa niti »povrijediti« italijansku sujetu s obzirom da su stalno (od potpisivanja sporazuma o stvaranju Osovine Berlin-Rim 1936. godine) podvlačili da je cijeli Balkan, pa i Jugoslavija, italijansko interesno područje, gdje nacisti nemaju nikakve političke interese već samo »privredne«. Takva obećanja bila su ponovo potvrđena uoči napada Trećeg Rajha na Poljsku, tj. uoči izbijanja drugog svjetskog rata.[4]) Osnovni razlog, pored privrednog, koji je uzrokovao jače interesovanje Trećeg Rajha za društveno-politička zbivanja u Jugoslaviji, jeste definitivni odlazak Milana Stojadinovića sa jugoslovenske političke pozornice, početkom 1939. godine, kojeg su nacisti smatrali svojim »iskrenim prijateljem«, čovjekom koji je najviše odobravao politička nastojanja Osovine.

Poslije sklapanja Sporazuma Cvetković - Maček, tj. sporazuma između srpske i hrvatske buržoazije oko učešća u vlasti, nacisti se počinju jače interesirati za tzv. hrvatsko pitanje i intenzivnije, ali opet tajno, pratiti separatistički pokret u Hrvatskoj, naročito njegov ekstremni dio na čelu sa frankovačko-ustaškom grupom, lako se iz dokumenata može vidjeti određena promjena nacističke globalne koncepcije - na primjer, nagovaranje Musolinija da napadne Jugoslaviju i zadovolji svoje revanšističke težnje, treba podvući da su to bili samo taktički potezi, ispitivanje snage i spremnosti italijanskog oružja, jer Hitler ubrzo mijenja svoje namjere i energično zahtijeva mir na Balkanu. Ni u vrijeme Hitlerovog taktiziranja nisu prestajali napori za potpunim ovladavanjem jugoslovenskom privredom. Naprotiv, ti napori su još više pojačani, tako da su ubrzo istisnuti svi zapadnoevropski konkurenti, među njima i saveznik - Italija. Nacisti su išli tako radikalno i daleko da su mnoge pošiljke jugoslovenske robe, namijenjene Italiji, morale otići u Treći Rajh.[5])

Cjelokupna društveno-politička i privredna kretanja u Jugoslaviji, bez obzira na snažna unutrašnja previranja, napetost, nezadovoljstvo najširih narodnih masa, predvođenih revolucionarnim radničkim pokretom na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije, nacisti su ocjenjivali veoma povoljnim. Nasuprot njima, italijanska fašistička vlada je sa zebnjom pratila jačanje i širenje njemačke moći u Jugoslaviji, nastojeći, pod svaku cijenu, održati korak. Dosljedna svojoj globalnoj koncepciji, u kojoj je preovladavao politički momenat, fašistička Italija, poslije Sporazuma Cvetković - Maček, otvoreno pruža podršku i

[4]) Tajni arhivi grofa Ćana, Zagreb, 1950.

') Andrej Mitrović: Novi poredak i jugoistočna Evropa, Ustanak u Jugoslaviji i Evropa - zbornik radova naučnog skupa održanog u Beogradu 24 - 26. novembra 1971. Beoqrad 1973 str. 185-209.

pomaže ustašku emigrantsku grupu u Italiji i njene frankovačko-ustaške istomišljenike u zemlji, koji, nezadovoljni sporazumom i novostvorenom Banovinom Hrvatskom, sve više zahtijevaju »Veliku i nezavisnu državu Hrvatsku«, u čijem okviru trebalo je da se nadu sve »historijske hrvatske zemlje - Hrvatska, Dalmacija, Slavonija sa Sremom i Bosna i Hercegovina«. To je onaj isti teritorijalni okvir koji je naznačio i Maček početkom 1939. godine, kada su njegovi emisari boravili u Berlinu i tražili podršku odgovornih faktora Trećeg Rajha u rješavanju »srpsko--hrvatskih odnosa« u Jugoslaviji, tj. u prvoj fazi nagađanja između Cvetkovića i Mačeka da se dođe do sporazuma o podjeli vlasti između srpske i hrvatske buržoazije.[6]) Sličnu akciju Maček je, posredstvom svojih emisara (Karneluti i Bombel - Carnelutti i Bombelles), preduzimao i kod vlade fašističke Italije.[7]) To isto su pokušavale ustaše kod nacista, pišući lično i Hitleru.')

Međutim, sva ta nastojanja ostala su bez rezultata, jer nacistima nije odgovaralo da se, zbog odnosa sa fašističkom Italijom i za njih veoma povoljnih privrednih i trgovinskih odnosa sa Kraljevinom Jugoslavijom, jače miješaju u unutrašnja jugoslovenska politička zbivanja. Oni najprije, u proljeće 1939. godine, odbijaju da pruže bilo kakav konkretan odgovor Mačeku i Paveliću; svojim diplomatskim predstavništvima zabranjuju svaki kontakt sa »hrvatskim separatističkim krugovima« i svečano izjavljuju italijanskom savezniku da više nikada neće doći do kontakta. Poslije sporazuma Cvetković - Maček, sugerišu Italiji napad na Jugoslaviju, a odmah zatim, energično »zabranjuju« bilo kakvu akciju na Balkanu, naročito podvlačeći da »Jugoistok Evrope mora ostati nezahvaćen ratnim požarom«.

U uslovima drugog svjetskog rata, kada, poslije Poljske, padaju mnoge evropske države, nacisti italijanskim fašistima ne ostavljaju ništa da samostalno rješavaju - sva inicijativa je na njihovoj strani: sami kroje kartu buduće Evrope, donose i razrađuju svoj tajni plan »Barbarosa« - napad na Sovjetski Savez, koji je u ranu jesen 1940. godine već imao osnovne konture, uvlače jednu za drugom državu u Trojni pakt (potpisan između Trećeg Rajha, Italije i Japana u Berlinu 27. septembra 1940. godine), koji se zvao još i Antikominterna pakt, uperen protiv, tada jedine, socijalističke zemlje - SSSR-a, iako je, istovremeno, postojao i sporazum o nenapadanju između Trećeg Rajha i Sov-

•) Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970. - poglavlje Nezavisna Država Hrvatska i Sperans: Dvadesetsedmi mart 1941. godine, Beograd, 1966; Edvard Kardelj: Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, II izdanje, Beograd, 1960; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963

') Bogdan Krizman: Pavelićev dolazak u Zagreb, Zbornik Historijskog instituta Slavonije (dalje: Zbornik HIS), br. 1, 1963; Ljubo Boban: Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965; Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije, op. cit.

') Dušan Biber: Ustaše i Treći Rajh - Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933-1939, JIČ, br. 2, 1964.

jetskog Saveza, itd. Bio je vidljiv vojni, politički i privredni uspjeh Trećeg Rajha u Evropi. Italijanskom partneru ostalo je jedino prisustvovanje svečanostima povodom svakog novog »uspjeha Osovine«, ali bez njegove stvarne uloge u tome, pa je takav inferioran položaj mučio Musolinija i njegove najbliže saradnike.

U traženju izlaza iz tako teške i neprihvatljive situacije, Musolini je nastojao da bar negdje poluči neki uspjeh, koji bi mu dao realnu mogućnost da ravnopravno učestvuje u razgraničenju interesnih sfera uopšte, a posebno na evropskom jugoistoku, gdje su italijanski interesi bili najvitalniji. Poslije neuspjeha italijanskog oružja u Francuskoj (juna 1940. godine), unošenje rata na Jugoistok predstavljalo je, za fašističku Italiju, jedinu šansu da se popravi položaj prema sve moćnijem savezniku. Drugim riječima, problem prestiža trebalo je riješiti na način koji je istovremeno savezнички, ali i autoritaran, tj. silom i samostalno. Zbog toga je Musolini samoinicijativno, neobavijestivši prethodno Hitlera, donio odluku na osnovu koje su italijanske truDe 28. oktobra 1940. godine napale Grčku, te tako ratni požar prenijele na Balkan. Jugoslovenska vlada Cvetković - Maček je, kao i redovno dotad, požurila da izjavi neutralnost Jugoslavije. Međutim, na tome se nije moglo završiti, jer je sada cijela nacistička koncepcija evropskog jugoistoka bila narušena, a novi planovi osvajanja, posebno plan »Barbarosa«, dovedeni u pitanje. Ovo je tim više zabrinulo Hitlera kada se, ubrzo po otpočinjanju ratnih operacija, ponovo pokazala slabost italijanskog oružja. Postavilo se pitanje mogućnosti italijanskog učešća u napadu na Sovjetski Savez, a posebno vraćanje mira na Balkan, bez čega Hitler nije mogao preduzeti odlučan korak na istoku Evrope. U sklopu svih tih problema i pitanja, jugoistok Evrope je sada za Treći Rajh postao dvostruko značajan. Trebalo je najprije obezbijediti ponovni mir, pa onda, istom politikom prema Jugoistoku, nastaviti realizaciju novih osvajačkih planova. Međutim, ti planovi nisu mogli biti realizovani bez ponovnog potpunog obezbjeđenja nesmetanog korištenja sirovina za ratnu industriju i poljoprivrednih proizvoda sa Jugoistoka. Cijeli koncept rješenja nastalog problema, imao je tri osnovna faktora: 1) političkom akcijom vezati ugovorima države Jugoistoka za Osovinu, odnosno uvući ih u Trojni pakt; 2) slomiti grčki otpor oružanom silom munjevito i obezbijediti ponovo mir, i 3) izvjesna teritorijalna preuređenja na račun neprijateljske Grčke.') Tako je i pitanje Jugoslavije bilo otvoreno. Nju je trebalo uvući u Trojni pakt. Do toga je, iako uz mnoge poteškoće, došlo 25. marta 1941. godine, kada je vlada Cvetković-Maček i zvanično potpisala i vlastitu kapitulaciju, postavši i de jure član Osovine Berlin - Rim-Tokio. Cijela ta igra odvijala se u isk-

•) Andrej Mitrović: »Ergänzungswirtschaft«. Jedna teorija u njemačkoj javnosti o jedinstvenom području jugoistočne Evrope i Trećeg Rajha, referat na naučnom skupu: Treći Rajh i Jugoslavija 1933-1945, održan u Beogradu 2-4. oktobra 1973. (Zbornik radova u štampi).

Ijučivoj režiji nacista, pod izgovorom »zajedničkog vođenja rata i interesa Osovine«.

Od Trojnog pakta do aprilskog rata i okupacije

Nepuna dva dana poslije potpisivanja Trojnog pakta, grupa generalštabnih oficira izvršila je državni udar, smijenila namjesništvo na čelu sa knezom Pavlom Karađorđevićem i formirala novu vladu generala Dušana Simoviča. Ta vlada je obesnažila Bečki ugovor i proglasila mobilizaciju, a ubrzo iza toga, i sama je mnogo poduzela da potpisani pakt ostane na snazi. Kao i sve prethodne jugoslovenske vlade, i ova posljednja nije vodila računa o interesima najširih narodnih masa, koje su, svojim učešćem u demonstracijama širom zemlje, pokazale odlučnost da brane čast i slobodu svoje zemlje na platformi politike širokog fronta demokratskih, antifašističkih i slobodarskih snaga Jugoslavije pod vodstvom Komunističke partije, čije su parole »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob« i druge, došle u pravo vrijeme.[10])

Na unutrašnjopolitičkom planu u Jugoslaviji, događaji od 27. marta 1941. godine predstavljali su prvu veliku političku pobjedu Komunističke partije i njene ispravne politike u nacionalnom pitanju;[11]) od tada pa dalje KPJ je jedina politička snaga i jedini organizovani branilac zajedničkih interesa svih jugoslovenskih naroda. Ona je i bila jedina sposobna da zahvati pokret nezadovoljnih narodnih masa i da taj pokret organizuje i usmjeri na otpor protiv fašističkog agresora, za borbu protiv okupatora i domaće reakcije i za nezavisnost naroda Jugoslavije. Bilo je očigledno da je Antikominterna pakt doživio u Jugoslaviji politički slom. Taj otpor, masovni narodni otpor, bio je sasvim nov elemenat u tadašnjoj Evropi, koju su, već gotovo čitavu, manje ili više, bile preplavile Hitlerove armije. Preokret u Jugoslaviji, Hitler je osjetio ne samo kao nenadoknadiv gubitak vremena u realizaciji svojih ekspanzionističkih vojnostrategijskih planova nego i kao novu političku opasnost u pokorenoj Evropi. Zbog svega toga, Hitlerov napad na Jugoslaviju nije bio samo invazija već i nečovječni osvetnički akt pobješnjelog osvajača, koji je osjetio da mu planove remeti sam narod jedne zemlje, u kojoj buržoaska vlada (sve vlade) nije imala nikakve podrške u narodu. Hitler će tako na jugoslovenskom prostoru doživjeti rat koji se neće završiti kapitulacijom zvanične buržoaske kraljevske vojske, nego će se nastaviti svom žestinom poslije te kapi-

") Kao napomena 6

") Edvard Kardelj Sperans: Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, II izdanje, Beograd, 1960, str. 23. i sljedeće.

tulacije. Zato je jugoslovensko ratište bilo jedno od najkrvavijih u drugom svjetskom ratu.

Hitler je uvijek vodio dvoličnu politiku, ne samo prema onim zemljama koje je, na ovaj ili onaj način, želio pokoriti nego i prema svom savezniku Musoliniju. Tako je postupio prema Jugoslaviji prilikom pregovora oko njenog uvlačenja u Trojni pakt. On nudi Solun, pokazuje spremnost da se zaobide jugoslovenska teritorija prilikom transporta trupa i opreme za napad na Grčku, prihvata jugoslovenska obrazloženja po raznim pitanjima i slično, ali to su bili samo taktički ustupci u nastojanju da se pronađe »pravo rješenje« nastalog problema, a nikako zbog toga što se Jugoslaviji željelo dati privilegovano mjesto u »novom poretku«. Nacistička politička strategija je uvijek računala i sa negativnim odnosom prema Jugoslaviji ako jugoslovenska vlada ne pristane da se ponaša prema njemačkim željama. To se jasno vidi iz Hitlerovih izjava i planova za mirovnu konferenciju sredinom 1940. godine, kao i neposredno prije potpisivanja protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu, kada Hitler lično mađarskom ministru spoljnih poslova izjavljuje da neće garantovati jugoslovenske granice. Taj negativan stav prema Jugoslaviji nije došao do izražaja sve do 27. marta, jer se sve odvijalo u skladu sa željama i interesima nacističke Njemačke, pa je zvanična njemačka politika - diplomatija gotovo redovno pokazivala »naklonost« prema Jugoslaviji.

Ipak, istovremeno, negativni stav prema Jugoslaviji održavan je na drugoj strani, kod onih nacističkih instanci koje su, po pravilu, imale drugorazredan značaj, ali čija je uloga od početka drugog svjetskog rata svakim danom bivala sve značajnija i jača, a to su razni profili obavještajne službe Trećeg Rajha, od kojih su mnogi odranije održavali veze i sa ekstremnim separatističkim grupama ustaškog pokreta u Jugoslaviji i van njenih granica (Italija, Mađarska). Uoči samog rata i po njegovom otpočinjanju, mnoge njemačke obavještajne instance - Abver (Abwehr), Gestapo, SD i Sipo i druge ppjačavaju svoju aktivnost prema Jugoslaviji, dolaze u Jugoslaviju i proširuju obavještajnu djelatnost na sva područja društvenog života, interesantna za nacističku ideologiju i osvajačke planove - antikomunizam, rasizam, nacionalizam, političko-privrednu penetraciju i dr. Pred potpisivanje protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu, bilo ih je širom Jugoslavije, a najviše na teritoriji novostvorene Banovine Hrvatske. Pored privredno--trgovinskih, prosvjetno-kulturnih i drugih poslova, naročito mnogo su radili na stvaranju i proširivanju »pete kolone« u slučaju da dođe do rata sa Jugoslavijom.

Kada je oko podne dvadeset sedmog marta saznao za događaje u Jugoslaviji, Hitler je odmah sazvao svoje saradnike i izdiktirao odluku da se Jugoslavija napadne i uništi »i kao država i kao politička koncepcija« (»... als Staat und politisches Konzeption«), Poslije toga, odmah je u Zagreb krenula grupa nacističkih »specijalista« da, u skla-

du sa direktivom svoga Firera (»Poduhvat 25« - »Unternehmung 25«), pristupe aktiviranju »pete kolone« i tako ubrzaju raspad Jugoslavije iznutra. Ne ulazeći detaljnije u djelatnost tih nacističkih »specijalista«, jer je to pitanje u našoj istoriografiji dobro obrađeno,[12]) treba podvući da je prvi kontakt uspostavljen sa Mačekom, potpredsjednikom jugoslovenske vlade prije puča i predsjednikom Hrvatske seljačke stranke. Na Mačeka se vrši pritisak da proglasi otcjepljenje Banovine Hrvatske i da pozove Nijemce u pomoć »protiv Beograda«, odnosno grupe »oficira pučista«. To se nastojalo postići stoga da bi se opravdao napad, pošto se dolazi na poziv potpredsjednika vlade koja je potpisala Bečki akt. S druge strane, Maček je bio vrlo pogodna ličnost, pošto je želio da se izbjegne rat sa Njemačkom, bio je veliki antikomunista koji je punio zatvore istaknutim komunistima, pa je oslonac na njega pružao nacistima dobre izglede i stoga što je njegova stranka (HSS) raspolagala, u gradu i na selu, dobro organizovanim i naoružanim poluvojničkim organizacijama - Hrvatske seljačke i Hrvatske građanske zaštite, ne samo na području Banovine Hrvatske već i u Bosni i Hercegovini, gdje je on, također, imao svoje pristalice. Tako organizovana zaštita je na relativno velikom prostoru mogla dobro poslužiti u obezbjeđivanju »mira i reda«, bez prisustva većih vojnih okupacionih snaga.

Pokušaj sa Mačekom uslijedio je poslije Hitlerovog odustajanja da se, uz pomoć Hortijeve Mađarske, priđe stvaranju »Podunavske političko-ekonomske zajednice«. Za Nijemce je taj pokušaj izgledao realan, jer je Maček prvi započeo pregovore sa nacistima, i to odmah nakon što je saznao da je »vojni udar« izvršila grupa oficira. Naime, posredstvom novinara Miterhamera (Mitterhammer), koji je unutar njemačkog konzulata u Zagrebu radio kao obavještajac, Maček je stupio u vezu sa nacističkim odgovornim faktorima u Beču, što se jasno vidi iz nekoliko njemačkih dokumenata iz tog vremena. U jednom se navodi da je »Maček 27. marta 1941. godine zamolio vladu Rajha za obavještenje o njemačkom stavu prema beogradskoj vladi« (odnosi se na vladu generala Simovića - prim. R. B.) i da će on »... u skladu s tim odrediti svoje držanje prema Beogradu...«;[13]) u drugom se navodi da »... Maček još uvijek čeka njemački odgovor na njegovo pitanje o stavu Njemačkog Rajha prema novoj jugoslovenskoj vladi«;[14]) iz trećeg se jasno uočava da na Mačekovo traženje »... još nije donijeta odluka,

") Ferdo Čulinović: Dvadesetsedmi mart 1941. godine, op. cit.; Bogdan Krizman: Jugoslovenska spoljna politika 1918-1941, Zagreb, 1976. i Pavelićev dolazak u Zagreb, op. cit.; Edvard Kardelj Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, II izdanje, op. cit; B. Krizman: Njemački emisar Malletke kod Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941 godine, Časopis za suvremenu povijest (dalje: ČSP), Zagreb, br. 2, 1975; Fikreta Jelić-Butić: Politika ustaškog pokreta 1941 -1945, odbranjena doktorska disertacija, Biblioteka Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb.

") Depeša šefa njemačkojg ureda za inostranstvo Vrhovne komande oružanih snaga Trećeg Rajha (OKW) admirala Kanarisa, br. 510/235.486 od 27 3. 1941. (Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Band XII, knj. 1, Göttingen, 1969.)

") Isto, dokumenat br. 238, str. 349

ali će ona uslijediti, možda, u toku današnjeg dana...«,[15]) tj. 31. marta. Konačno u depeši ministra spoljnih poslova Trećeg Rajha (Joachim Ribentropp) njemačkom generalnom konzulu u Zagrebu, Karlu Frojntu (Freundt), pored ostalog, navodi se sljedeće: »... Maček je 28. marta, posredstvom bečkog inženjera Derflera, pokušao doći s nama u vezu. Ovdje je Derfleru (Dörfler) saopšteno... da će Maček još čuti o nama...«[1'])

U očekivanju odgovora, Maček je radio i na drugoj strani. Uspostavio je kontakt sa Simovićevom vladom, u koju je najprije poslao svog potpredsjednika u stranci Avgusta Košutića, kako bi se i tu obezbijedio. Trećeg aprila i sam ulazi u Simovićevu vladu, u kojoj će, navodno, raditi na »spašavanju mira« i davanju zadovoljštine Trećem Rajhu, da bi se već 8. aprila ponovo vratio u Zagreb. U međuvremenu, pregovara sa nacističkim opunomoćenikom Valterom Maletkeom, a već 10. aprila, neposredno pred ulazak njemačkih trupa u Zagreb, po nagovoru Edmunda Vezenmajera, »predao« je vlast bivšem austrougarskom oficiru i penzionisanom jugoslovenskom pukovniku, inače frankovcu, a tada već ustaši Slavku Kvaterniku, koji je u ime ustaškog poglavnika Ante Pavelića proglasio »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Tako je Maček omogućio nacistima da sami cijeli »Poduhvat 25« politički sprovedu u djelo, raskomadavši Jugoslaviju i prije potpisivanja akta o kapitulaciji Kraljevske jugoslovenske vojske.

Bosna i Hercegovina u sastavu Nezavisne Države Hrvatske

Mačekova akcija je veoma značajna za Kvaternikovu proklamaciju o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, jer je u okvir te tvorevine ulazila i Bosna i Hercegovina, odnosno svi dijelovi Jugoslavije za koje je, početkom 1939. godine, Maček predviđao da uđu u veliku hrvatsku državu.[17]) To jasno govori da su Mačekovi stavovi podudarni sa stavovima ustaške politike u rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja. Nacisti su Mačekov teritorijalni opseg podrazumijevali i 10. aprila 1941. godine, kada je, njihovom akcijom, i došlo do proglašenja tzv. NDH. Jer, to je predstavljalo gotovo polovinu teritorija Kraljevine Jugoslavije, pa su nacisti pred svjetskom javnošću mogli da »opravdaju« svoje osvajačke namjere, ističući: »Mi dolazimo na poziv!«

") Isto.

'•) Ribentrop njemačkom generalnom konzulu u Zagrebu (Karlu Frojntu), depeša od 31. marta 1941. (Akten zur deutschen... Band XII, knj. 1, str. 349 - 350).

") Kao napomena 6.

Svakako, s obzirom na njihovu osnovnu koncepciju, nacistima uopšte, a posebno njihovom finansijskom kapitalu i ratnoj privredi nije bilo u interesu da bilo kome, pa ni svom italijanskom savezniku, prepuste sirovinama bogate dijelove Bosne i Hercegovine, jer imali su već planove za mnogo širu eksploataciju (boksit, željezo i čelik, olovo, cink, ferosilicijum i karbid, kameni ugalj, šume, duvan, voće i povrće itd.). Stoga su i žurili da sami pripreme teren za razbijanje Jugoslavije, stvaranjem svog okupacionog sistema i kvislinškog režima - ustaške NDH, kako bi što manji dio ove teritorije prepustili Italijanima.

Taj stav Trećeg Rajha vidljiv je od prvog dana aprilskog rata, bez obzira što u dokumentima kojima se, u tim danima, operisalo, nije odmah stajalo da su »Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje«, da je rijeka Drina »historijska granica Hrvatske prema Srbiji«, da su »Muslimani najčišći dio hrvatskog naroda«; da Bosna i Hercegovina ulaze u sklop NDH na osnovu »prihvatanja ustaških zahtjeva iz Zagreba«, jer je »Pavelić još ranije isticao značaj Bosne i Hercegovine u rješenju hrvatskog nacionalnog pitanja«, zbog čega je namjeravao u Bosni »u Banja Luci organizovati centar Hrvatske države«, itd.[1*]) Taj nacistički stav ništa ne mijenjaju ni podaci u dokumentima o usklađivanju vojnih operacija njemačke i italijanske vojske protiv Kraljevske jugoslovenske vojske, u kojima nije bilo predviđeno da njemačke trupe operišu u Bosni i Hercegovini, izuzev pojasa omeđenog rijekama Sana-Una - Sava-Vrbas. Ostali dio Bosne i Hercegovine, odnosno cijeli prostor južno od rijeke Kupe u Hrvatskoj, ulazio je u italijansko operativno područje. Međutim, nacisti su bili načisto da je i italijanska vrhovna komanda svjesna snage svojih trupa, što se ubrzo pokazalo tačnim, jer je i sama zahtijevala da se granica pomjeri nešto južnije od rijeke Sane,[1'']) da bi nakon ulaska trupa 2. njemačke armije u Bosnu i Hercegovinu došlo do preciznog utvrđivanja linije razgraničenja operativne nadležnosti između njemačkih i italijanskih oružanih snaga.[20]) Međutim, usljed inferiornosti i velikog zaostajanja italijanskih trupa, ni ta nova linija neće ostati čvrsta, jer njemačke trupe ulaze mnogo dublje u unutrašnjost Bosne, prokrstarivši je cijelu, izuzev Livanjsko polje. To je, istovremeno, bila najjužnija linija do koje su njemačke invazione

") Kako su to često isticali Pavelić i njegovi najbliži saradnici, odnosno pisali ustaški ideolozi - »naučnici«: Filip Lukas, Krunoslav Draganović, Mladen Lorković i neki drugi. (Vidi ove njihove radove: Krunoslav Draganović, Masovni prelazak katolika na pravoslavlje na hrvatskom jezičkom području za vrijeme turske vladavine, »Orientalia Christiana Periodica«, sv. III, Rim, 1937 - na njemačkom jeziku; isti, Hrvati i Herceg-Bosna, Sarajevo, 1940; Mladen Lorković, Narod i zemlja Hrvata, Zagreb, 1939.)

Izjava Musolinija njemačkom poslaniku u Rimu (Makenzenu), 14. 4. 1941. (Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Band XII, knj. 2, str. 553.)

'•) Politički arhiv Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Njemačke (dalje: PA/AA), Bon, Büro RAM, Jugoslawien, Band 1 - depeša njemačkog ambasadora u Rimu Makenzena o razgovoru sa Musolinijem na osnovu Hitlerovog telegrama od 28 marta da i trupe fašističke Italije uzmu aktivnog učešća u napadu na Kraljevinu Jugoslaviju.)

snage doprle, a poslije toga sve korekcije idu u korist Italijana. Međutim, sve to još uvijek nije određivalo politički status Bosne i Hercegovine. Naprotiv, on je bio velika zagonetka za Italijane, naročito pojavom »Privremenih smjernica« o podjeli jugoslovenske teritorije'[1]) u kojima je bilo jasno određeno da političko uobličenje Bosne i Hercegovine pripada Italiji. Kada su trupe tzv. drugog ešalona izbile na Vrbas i primile naređenje da zaustave nadiranje u unutrašnjost, jer će, po volji Firera, bivše austrougarske pokrajine zaposjesti italijanske trupe,") italijanskog strahovanja je očito trebalo nestati, jer je Hitlerovo naređenje i njima saopšteno. Međutim, nije bilo tako. Veliko zakašnjenje italijanskih trupa u prodoru od obale prema sjeveru i formalno je ubrzalo da Nijemci konačno odluče da cijela BiH uđe u sastav tzv. NDH. Već je 17. aprila takva odluka počela da egzistira.

To se javno ispoljilo u pregovorima oko potpisivanja bezuslovne kapitulacije Kraljevske jugoslovenske vojske, gdje su Italijani prisustvovali samo kao posmatrači. A već sutradan je upućen poziv da njihov predstavnik - ministar spoljnih poslova dođe u Beč na konferenciju o podjeli teritorija okupirane Jugoslavije. Na toj konferenciji, održanoj 21 -22. aprila 1941. godine, data je saglasnost za uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav tzv. NDH, a Italiji je sugerisano da svoje odnose sa novom državom reguliše u sporazumu sa vladom NDH.

Nacisti su tako, koristeći se svojim preimućstvom oko osnivanja kvislinške NDH i ostvarenim prestižom u slamanju otpora Kraljevske jugoslovenske vojske, samo formalno »uvažili ustaška traženja iz Zagreba...«, dok su, u stvari, uspjeli dobiti mnogo više od onog što su, prema svojoj predratnoj koncepciji, predviđali, jer su ranije obećavali da će u cijeloj Jugoslaviji politički uticaj pripadati Italiji, a da će Njemačka imati samo ekonomske interese. Ta ustaška traženja datiraju od 14. aprila. Najvjerovatnije su ih Nijemci lansirali poslije Pavelićevog obećanja dr Vezenmajeru u Karlovcu da će »Nezavisnom Državom

") Uočavajući nedovoljne mogućnosti svojih trupa, Italijanska vrhovna komanda oružanih snaga je već 31 marta zatražila da se u vezi sa predstojećim napadom na Jugoslaviju zona dejstva 2. njemačke armije proširi južno od Save za 50-70 km. (Lična informacija ital. Vrhovne komande komandantu 2. njemačke armije, general-feldmaršalu Vajksu, Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije - dalje: Zbornik, tom II, knj. 2, str. 508 - 510.)

") »Privremene smjernice« (»Vorlaüige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens«) donio je Hitler već 3. aprila, ali su one stupile na snagu tek 12. aprila, kada su ih dobile njemačke komande koje su rukovodile napadom na Jugoslaviju. Objavljene su u zborniku: »Proces des grands criminelle de guerre devant le Tribunel Militaire Intenational«, Nirnberg, 1946, knj. XXVI, str. 61. i dalje, dokumenat pod oznakom: PS-1195; prevod na srpskohrvatski jezik objavljen u Zborniku dokumenta »Aprilski rat 1941. godine«, kao i u Zborniku, tom XII, knj. 1.

***') Naređenje Komande 2. njemačke armije od 14. aprila 1941. godine. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta - dalje: Arhiv V. I. I. - njemačka arhiva - dalje: NjA, Mikroteka, T — 312, R -1121/1968; uporedi: Muharem Kreso, Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine, 1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine - naučni skup održan u Drvaru 7-9. 10. 1971, Sarajevo, 1973, str. 381 -396.)**

Hrvatskom upravljati u interesu Nijemaca...«") U pogledu uključivanja Bosne i Hercegovine u okvir ustaške države, kao produžene ruke njemačkog okupatora, odnosno njemačkog okupacionog sistema, ta traženja imaju i svoju posebnu dimenziju. Tog dana je komanda njemačke 2. armije, kao nosilac okupacione vlasti u cijeloj Jugoslaviji, izdala naređenje »vladi NDH« da pristupi formiranju oružanih snaga NDH, iako je sličnu odluku donio Slavko Kvaternik tri dana ranije, u svojstvu »Zapovjednika oružane sile NDH« i potpredsjednika »Hrvatskog državnog vodstva«. Kada se te dvije odluke uporede, dobija se još jedna potvrda o pravoj suštini ustaške NDH, a to je da su nacisti u njoj imali glavnu riječ i da su presudno uticali da u njen okvir uđe Bosna i Hercegovina.

Međutim, tek četiri dana kasnije, tj. 18. aprila, njemački general u Zagrebu, Glez fon Horstenau (Edmund Glaise von Horstenau), koji je toga dana počeo vršiti svoju funkciju vojnoupravnog komandanta u njemačkoj okupacionoj zoni, tzv. NDH, izvijestio je Vrhovnu komandu o formiranju vojske tzv. NDH, koja je u početku bila ograničena na ukupno 24 pješadijska bataljona") da bi 30. aprila komandant 51. njemačkog korpusa odredio garnizone u kojima se odobrava stacioniranje tih bataljona. U Bosni i Hercegovini su u početku ti garnizoni bili u Sarajevu, Travniku, Bihaću, Tuzli i Bijeljini, a od 5. maja još u Rogatici i Višegradu, dok su 12. maja uspostavljena i dva u Hercegovini - Mostaru i Trebinju, od ukupno pet koliko ih je bilo odobreno u italijanskoj okupacionoj zoni NDH.[25])

Vojna uprava njemačkog okupatora

Ovaj period traje od invazije (6. aprila i dalje) do sredine juna 1941. godine, kada je vlada NDH donijela odluku o administrativnoj podjeli na velike župe (oblasti), kotare (srezove) i opštine, odnosno kada su invazione jedinice Trećeg Rajha napustile teritoriju okupirane Jugoslavije i, umjesto njih, došle posadne divizije.

U periodu vojne uprave jednog i drugog okupatora, za njemački dio teritorija bila je nadležna komanda 2. njemačke armije, dok je za

") Arhiv V. I. I., NjA, Mikroteka, Bon - 4/238 i 240 - Izvještaji dr Edmunda Vezenmajera Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha od 14. aprila 1941. godine o razgovorima sa Pavelićem u Karlovcu.

") Arhiv V. 1.1., NjA, kut. 70-A-I, br. reg. 6/1; isto, Mikroteka, T-501, R-264/1233-1234; R-267/989 - Izvještaji njemačkog generala u Zagrebu (Edmund Glaise von Horstenau) od 18. 4. 1941. godine.

") Arhiv V. I. I., NjA, Mikroteka, T-312, R-1076/S842-9888 - Ratni dnevnik K-de 2 njemačke armije; šire o oružanim snagama NDH vidi: Mladen Colić, Kopnena vojska domobranstva NDH, Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG), br. 2/1970, str. 198. i sljedeće

poslove organizacije i rukovođenja poslovima okupacione uprave bila nadležna 599. komanda armijske oblasti na čelu sa generalom Šmit--Loganom (Schmiedt-Logan), koju je obrazovalo Upravno odjeljenje komande pozadine njemačke 2. armije. Toj komandi bio je potčinjen i 51. armijski korpus, čije su se dvije divizije nalazile u Bosni i Hercegovini - 132. pješadijska divizija sa sjedištem štaba u Banjaluci, koja je kontrolisala područje u razvodu rijeke Bosne i Vrbasa, i 183. pješadijska divizija sa sjedištem štaba u Sarajevu, koja je kontrolisala ostalo područje njemačke okupacione zone u Bosni,") izuzev višegradskog sreza koji se nalazio pod komandom njemačke vojne uprave u Srbiji.[27]) Pošto ove dvije divizije nisu imale specijalni okupacioni aparat, to su ulogu komandi mjesta (Ortskommandantur) obavljali komandiri četa ili komandanti bataljona i pukova u svojim sjedištima. Na primjer, u Sarajevu je tu ulogu vršio komandant puka 183. njemačke pješadijske divizije, pukovnik Beker (Becker), koji je pri štabu puka imao nekoliko specijalno zaduženih oficira i podoficira - odjeljenje od 7 do 8 vojnih lica - za poslove vojne uprave, u čiji je domen ulazila i civilna vlast. Njemački komandanti mjesta su se u početku, dok još nije bilo organa vlasti NDH, u poslovima civilne uprave oslanjali na zatečene organe - sreska načelstva i opštinske uprave bivših banovina, kao i na policiju i žandarmeriju, jer su svi ti organi trebalo »... smjesta da se upute na svoje redovne dužnosti«, postavši tako instrument okupatorske vlasti za održavanje »javnog reda i poretka«.[2'])

Čim je definitivno odlučeno da Bosna i Hercegovina ulazi u sastav NDH, stari organi uprave u Sarajevu postali su i njeni organi. Na njih se njemački okupator oslanjao u svim poslovima civilne vlasti, odnosno, prenio je na njih taj dio poslova, dok je za sebe zadržao kontrolu njihovog rada. Međutim, kako je cijela tzv. NDH bila »priznata« fašističkoj Italiji kao njeno interesno područje (personalna unija i kraljevina sa jednim princem iz Savojske dinastičke kuće kao »hrvatskim kraljem«), forme kontrole civilnih organa od njemačkih vojnih komandanata u Sarajevu bile su, kao i u cijeloj NDH, vrlo suptilne. Bile su i nejasne sve dok ulogu »komesara« Trećeg Rajha u cijeloj tzv. NDH nije na sebe preuzelo njemačko poslanstvo u Zagrebu na čelu sa SA-obergrupenfirerom (Obergruppenführer) Zigfridom Kašeom (Siegfrid Kasche). Naime, poslanstvo i njegova tri konzulata: u Dubrovniku

") Arhiv V. 1.1„ arhiva NDH (dalje: A NDH), kut. br. 238, br. reg. 36/2 - listovi 7 i 8; kut. 238, br. reg. 36/2 - list 5 i kut. 238, br. reg. 57/2 - Izvještaji ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetića o teškoćama oko uspostavljanja vlasti NDH u Višegradu, u kojima navodi da se »ne može izvršiti nijedno naređenje hrvatske vlasti«, da u Višegradu često dolazi do nesporazuma između »Hrvata i Nijemaca«, jer Nijemci slušaju samo naređenja iz Srbije

Uporedi: Slavko Odić, Okupacija Bosanske krajine u ratu aprila 1941. godine, VIG, br. 3/1970, str. 208. i sljedeće.

") O tome šire vidi: Muharem Kreso, cit. čl.

") Zbornik, tom II, knj. 2, str. 559-561 - Odredbe o izvršenju primirja između njemačke i Kraljevske jugoslovenske oružane sile.

Na osnovu gornjih Naredaba glavnokomandujučeg njemačke vojne sile

N A R E Đ U J E M :

da svi činovnici i službenici Banske uprave, prvostepenih političkih upravnih vlasti, gradskih i seoskih opština i nadalje vrše svoje redovne dužnosti.

Naređujem svima, da svoju službu vrše najsavjesnije i da se najlojalnije odnose prema njemačkim vojnim vlastima preporučujući to isto i civilnom stanovništvu.

Svaki propust, nehat, sabotažu i tome slično kažnjavaću najstrožije.

Uredovno vrijeme u spomenutim nadleštvima ima biti od dana prijema ove naredbe od 8—13 i od 16—18 časova po novom satnom vremenu.

Najstrožije se zabranjuje svaka špekulacija i nagomilavanje životnih namirnica kako od strane trgovaca tako i od strane civilnih lica, — pa naređujem, da nadležne policijske vlasti svim sredstvima spriječe i onemoguće svako povišenje cijena, špekulaciju i nagomilavanje životnih namirnica kažnjavajući najstrožije prekršitelje ove Naredbe.

Prednjih Naredaba imate se najrigoroznije pridržavati zašto snosite punu odgovornost.

Načelnici odeljenja ove Banske uprave dostaviće prednje radi znanja svima svojim područnim ustanovama.

Ban,

S. Mihaldžić, s. r.

BANSKA UPRAVA DRINSKE BANOVINE
II Bro.i 3/41
22 april 1941 godine
Sarajevo

Komandantu Drinskog žandarmerijskog puka Sarajevo, Upravniku Policije Sarajevo, svima sreskim načelnicima i starešinama sreskih ispostava Drinske banovine

Komandant mjesta u Sarajevu izdao je slijedeće naređenje:

»Civilno stanovništvo Banovine ima se odmah uputiti, da cjelokupno vatreno oružje preda žandarmerijskim stanicama«.

Dostavlja se prednje na najhitnije i najrigoroznije izvršenje.

Ban,

S. Mihaldžić, s. r.

Naredba bana Drinske banovine S. Mihaldžića od 22. aprila 1941. godine (»Službeni list banske uprave u Sarajevu«, br. 32, od 23. IV 1941, str. 2),

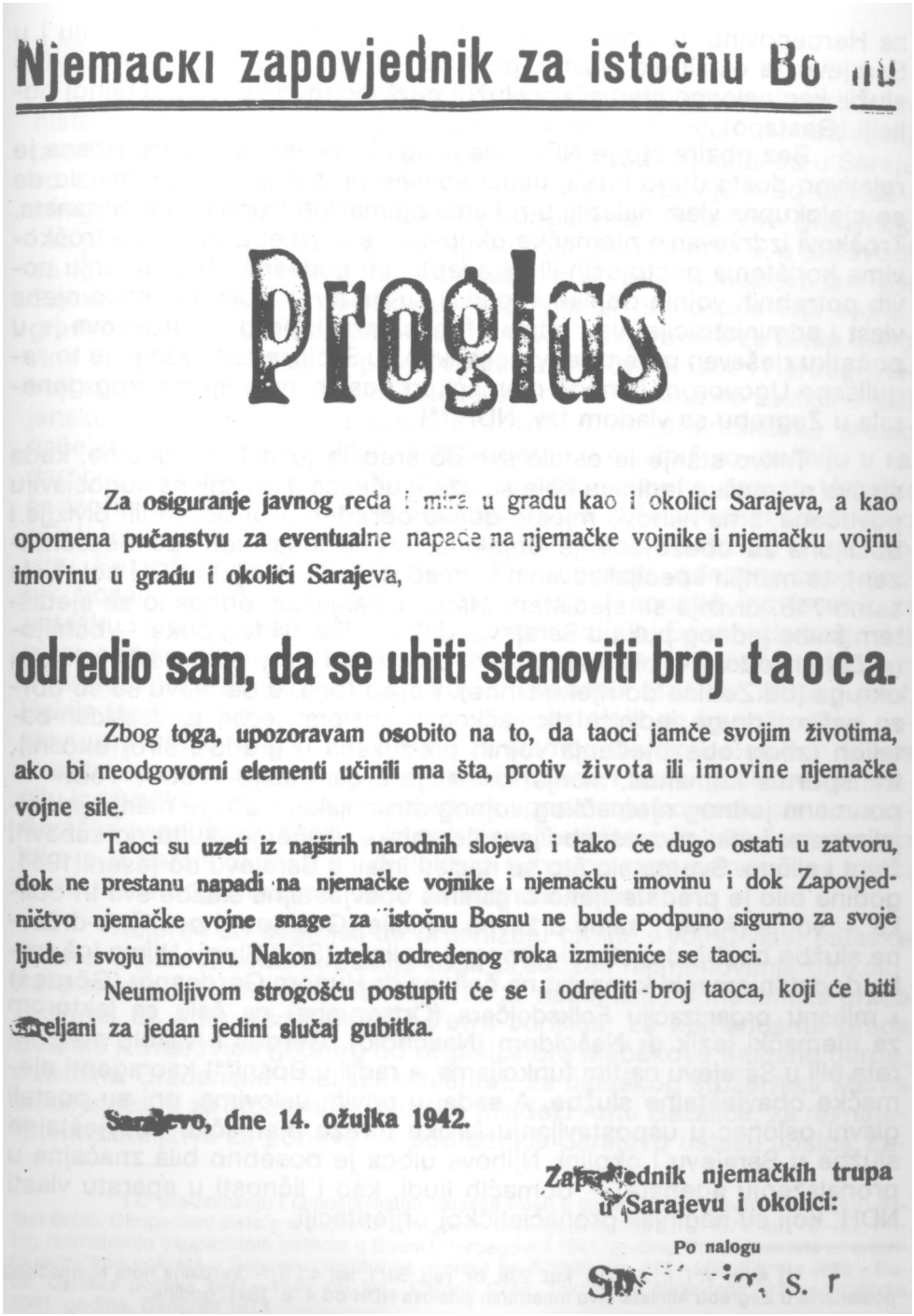

Njemacki zapovjednik za istočnu Bo

Proglas

Za osiguranje javnog reda i mira u gradu kao i okolici Sarajeva, a kao opomena pučanstvu za eventualne napade na njemačke vojnike i njemačku vojnu imovinu u gradu i okolici Sarajeva,

odredio sam, da se uhiti stanoviti broj taoca.

Zbog toga, upozoravam osobito na to, da taoci jamče svojim životima, ako bi neodgovorni elementi učinili ma šta, protiv života ili imovine njemačke vojne sile.

Taoci su uzeti iz najširih narodnih slojeva i tako će dugo ostati u zatvoru, dok ne prestanu napadi na njemačke vojnike i njemačku imovinu i dok Zapovjedničtvo njemačke vojne snage za istočnu Bosnu ne bude podpuno sigurno za svoje ljude i svoju imovinu. Nakon izteka određenog roka izmijeniće se taoci.

Neumoljivom strogošću postupiti će se i odrediti broj taoca, koji će biti strijeljani za jedan jedini slučaj gubitka.

Sarajevo, dne 14. ožujka 1942.

Zapovjednik njemačkih trupa
u Sarajevu i okolici:

Po nalogu

S. r

Proglas pukovnika Šušnlga o hapšenju talaca u gredu I okolini od 14. marta 1942. godto.

za Hercegovinu, u Vinkovcima za bosansku Posavinu i Semberiju i u Sarajevu za ostali dio Bosne, pokrivali su teritoriju BiH i istovremeno služili kao oslonac njemačkoj službi bezbjednosti i državnoj tajnoj policiji (Gestapo).

Bez obzira što je NDH bila proglašena već 10. aprila, Bosna je relativno dosta dugo imala status vojišne prostorije, što je značilo da se cjelokupna vlast nalazila u rukama njemačkih trupnih komandanata. Troškovi izdržavanja njemačke okupacione vojske, zajedno sa troškovima korištenja postojećih ili za adaptaciju podesnih, te izgradnju novih potrebnih vojnih objekata, padali su na teret NDH. Ali, kako njena vlast i administracija nisu odmah funkcionisali, problem troškova je u početku rješavan putem rekvizicija, kao i u Srbiji, a tek kasnije je to regulisano Ugovorom između njemačkog poslanstva i njemačkog generala u Zagrebu sa vladom tzv. NDH.[2'])

Takvo stanje je ostalo sve do sredine juna 1941. godine, kada su sve njemačke jedinice koje su uzele učešća u invaziji na Jugoslaviju povučene, a na njihovo mjesto došao određen broj posadnih divizija i bataljona za obezbjeđenje objekata, tzv. landesšicen (Landesschützen), te manjih specijalizovanih formacija. Tada je cijelu NDH pokrivala samo 718. divizija sa sjedištem štaba u Banjaluci, odnosno sa sjedištem štaba jednog puka u Sarajevu, dok su dijelovi tog puka - bataljoni, čete i vodovi - bili raspoređeni po gradu i široj okolini sarajevskog okruga (od Zenice do rijeke Drine). Pored toga, u Sarajevu su se ubrzo našle i druge jedinice njemačkog okupatora, jedan landesšicen-bataljon (zbog obezbjeđenja vojnih preduzeća u gradu i široj okolini), transportna komanda, manja formacija organizacije »Tot« (»Todt« - po imenu jednog njemačkog vojnog stručnjaka) i druge manje specijalizovane jedinice za snabdijevanje vojske, liječenje, kulturno-zabavni život i slično. Sve ostalo što su nacisti imali u Sarajevu do jeseni 1941. godine bilo je predstavljeno organima obavještajne službe sva tri oblika - vojne (Abver), tajne državne policije (Gestapo) i političko-državne službe bezbjednosti i sigurnosne policije (SD i Sipo). Njima još treba dodati njemački konzulat na čelu sa dr Hugom Gerdesom (Gör, des) i mjesnu organizaciju Folksdojčera (Ortsgruppe) na čelu sa lektorom za njemački jezik dr Našoldom (Naschold). Gerdes i Našold su prije rata bili u Sarajevu na tim funkcijama, a radili u Bosni[30]) kao agenti njemačke obavještajne službe. A sada, u novim uslovima, oni su postali glavni oslonac u uspostavljanju široke mreže njemačke obavještajne službe u Sarajevu i okolini. Njihova uloga je posebno bila značajna u pronalaženju agenata - domaćih ljudi, kao i ličnosti u aparatu vlasti NDH, koji su naginjali pronacističkoj orijentaciji.

") Arhiv V. I. I., A NDH. kut. 238, br. reg. 54/1, list 4 i 5 - Verbalna nota Njemačkog poslanstva u Zagrebu Ministarstvu inostranih poslova NDH od 4. 8. 1941. godine.

") O njemačkim obavještajnim službama na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine vidi: Njemačke obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, izdanje SSUP-a SFRJ, Beograd.

Uspostavljanje vlasti tzv. NDH u Sarajevu

Uz pomoć njemačkih vojnih komandi, diplomatskih predstavništava i obavještajnih službi, otpočelo je preuzimanje i uspostavljanje ustaške vlasti u Sarajevu krajem aprila 1941. godine, kada su u Sarajevo stigli naoružani odredi, tzv. zaštitni lovci, sastavljeni od ustaša - emigranata, ustaša-sveučilištaraca i pripadnika Mačekove građanske i seljačke zaštite.[31]) Oni su u Sarajevo došli 24. i 25. aprila, a predvodili su ih njemački general u Zagrebu Glez-Horstenau i »vojskovođa« NDH Slavko Kvaternik. Po dolasku u grad, odmah su uspostavili vojnu i građansku upravu u Sarajevu i naimenovali povjerenike za bivše banovine Vrbasku i Drinsku, te povjerenike za dijelove Bosne i Hercegovine koji su do rata bili u sastavu Zetske banovine, a sada se nalazili u italijanskom okupacionom području.[32]) Ubrzo su preimenovali sreska načelstva u kotarske oblasti, žandarmeriju u oružništvo, policiju u redarstvo, a Odsjek za zaštitu države u odgovarajuće organe Ustaške nadzorne službe. Tih dana u Sarajevu su se našli sljedeći povjerenici NDH: Petar Petković, povjerenik vlade NDH za cijelu Bosnu i Hercegovinu, Petar Blašković, povjerenik za vojna pitanja, odnosno zapovjednik bosanskog divizijskog područja, i Jure Francetić, povjerenik za ustašku vojnicu i ustrojstvo ustaške vlasti u cijeloj Bosni i Hercegovini, izuzev bivše Vrbaske banovine. Pored njih, tu su još bili i povjerenici (Pavelićevi) za Veliku župu Vrhbosnu svećenik Božidar Bralo i prof. Hakija Hadžić, a zatim povjerenik - predstojnik za bogoštovlje i nastavu prof. Mijo Vučak, povjerenik za štampu Dominik Bumber, bio je ovlašten da preuzme na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine organizaciju izdavačke djelatnosti i novinarstva i pod svoju kontrolu stavi sva izdavačka preduzeća, knjižare i papirnice. Sjedište svih ovih funkcionera bilo je u Sarajevu, iako se djelokrug njihovog rada odnosio na cijelu Bosnu i Hercegovinu, odnosno sarajevsku oblast.

Najprije su nastojali da organizuju civilnu i vojnu vlast ustaške države u gradu, kako bi poslije toga preduzeli naimenovanja funkcionera te vlasti u unutrašnjosti. Tako su za načelnika i donačelnika grada postavili dr Atifa Hadžikadića i Petra Jurišića; za komandanta grada Zvonka Kovačevića (jednog od organizatora Mačekove tjelesne garde, odnosno Građanske i Seljačke zaštite), za ustaškog stožernika Marka Mihaljevića, a za stožernika Ustaške mladeži Antu Bažalića; za ravnatelja Ravnateljstva za ponovu - podružnica Sarajevo ustašu Josipa Zu-

") O preuzimanju i uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini šire vidjeti: Rafael Brčić, Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine, VIG br. 1/1970, str. 19-89; Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (Institut za istoriju) br. 5/1969, str. 217-259; Fikreta Jelić-Butić, Ustaška politika 1941 -1945, op. cit.; Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine, Beograd 1973.

") Muharem Kreso: Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine, cit. č; Rafael Brčić, Okupacioni sistem..., cit. č.

bića, čiji je zamjenik bio Josip Rover; za predstojnika općeg odjela Josipa Trojera; za šefa Ustaške nadzorne službe Dragu Jileka, a za njegove saradnike Dragu Gregorića, Krešu Togonala i još neke proustaški nastrojene policajske agente iz vremena bivše Kraljevine Jugoslavije, koji su se isticali surovošću u proganjanju komunista, skojevaca i naprednih građana. Poslije toga su sa njihovog stanovišta uslijedila preispitivanja moralno-političkih kvaliteta postojećih viših činovnika, odnosno ostavljanje pojedinaca na istim položajima ili njihovo premještanje na druge poslove, ili naimenovanje novih lica za razne resore unutar Povjereništva za Bosnu i Hercegovinu i za grad i kotar Sarajevo. Uporedo s tim se odvijalo organizovanje domobranstva u »Bosansko divizijsko područje«, čije se jezgro sastojalo od »zaštitnih lovaca« (pripadnika Mačekove zaštite) koji su došli iz Zagreba, i jednog manjeg broja vojnika bivše kraljevske vojske koji su im se pridružili kada su došli u Sarajevo, zatm oružništava i redarstava (tj. žandarmerije i policije). Treba podvući da su ubrzo postignuti odgovarajući rezultati, zahvaljujući »zakonskoj odredbi« Slavka Kvaternika od 11. aprila da se »svi častnici, dočastnici i momčad« bivše vojske - Hrvati i Muslimani - odmah jave svojim najbližim komandama i nastave »djelatnu službu«,") kao i odredbi bana bivše Drinske banovine Stanoja Mihaldžića, kojom je, odmah po ulasku vojske njemačkog okupatora u Sarajevo, prihvatio Kvaternikovu »zakonsku odredbu« i proširio je i na organe civilne vlasti, pokazavši tako svoju petokolonašku i izdajničku djelatnost. On je pozvao sve činovnike Drinske banovine da ostanu na svojim mjestima, nastave s radom i pokore se novoj okupatorskoj vlasti, a vojnike, podoficire i oficire da se prijave najbližoj njemačkoj komandi. U toj funkciji je ban Mihaldžić djelovao do dolaska Slavka Kvaternika iz Zagreba.

Pored podrške koju je imala od njemačkih vojnih, političkih i obavještajnih instanci, Kvaternikova grupa se oslonila na pripadnike desnog krila HSS na čelu sa Jurajem Šutejom i Jozom Sunarićem i malu grupu Građanske zaštite u Sarajevu, zatim na vodeće ličnosti muslimanske organizacije unutar Hrvatske seljačke stranke - braću Kulenoviće (Osmana i Džafera), Ademagu Mešića, Hakiju Hadžića, Munira Šahinovića Ekremovog i neke druge; na klerofašiste unutar katoličke crkve i njenih organizacija okupljenih oko nadbiskupa I. Šarića, popa Božidara Brale i drugih, kao što su »Križarsko bratstvo« i »Križarsko sestrinstvo« na čelu sa Davorinom Sankovićem,") Robertom Kvasinom, Jurom Poličem i drugim; na dio visokog islamskog sveštenstva na čelu sa reis-ul-ulemom Fehimom Spahom, Muhamedom Handžićem, predsjednikom »El Hidaje« (udruženje muslimanskih sveštenika), Muhamedom Alićerimovićem, predsjednikom Uleme Medžlisa

") -Hrvatski narod«, 11.4. 1941; Zbornik zakona i naredaba NDH, Zagreb, 1941, knj. 1.

") »Sarajevski novi list« - hrvatski informativni dnevnik, više brojeva iz 1941. godine.

i još nekima, kojima su i prije dolaska ustaške grupe iz Zagreba bili namijenjeni odgovarajući politički položaji u ustaškoj državi, odnosno u Bosni i Hercegovini i gradu Sarajevu.") Dalje, ustaše su oslonac imali i u »Napretku«, društvu čiji je predsjednik bio Ante Alaupović, župnik u Novom Sarajevu, klerikalac koji je odmah, po dolasku Pavelića u Zagreb, vodio poklonstvenu delegaciju iz Sarajeva.") Podršku ustaškom pokretu pružili su i neki župnici u Sarajevu.[37])

Znatnu podršku ustaše su našle u društvu HAKD »Kranjčević«, u kojem je i prije rata djelovala ustaška organizacija u Sarajevu. Tu je bio jedan od tri ustaška centra u Jugoslaviji (Zagreb, Osijek i Sarajevo) i imao od 1937/38. ustašku malu organizaciju, a osnovale su je ustaše Drago Jilek, Srećko Rover, Dragutin Milas i još neki. Kako je taj ustaški centar imao zadatak da širi ustaštvo u cijeloj Bosni i Hercegovini, sarajevske ustaše su otpočetka bile povezane sa ustašom Božidarom Kavranom u Zenici i još nekim ustašama u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine. Od samog početka imali su značajnu podršku nadbiskupa Ivana šarića, popa Božidara Brale i istaknutog funkcionera Mačekove HSS dr Juraja šuteja. Ta ustaška grupacija je, tokom vremena, uspjela okupiti još jedan broj svojih istomišljenika, pored već spomenutih, od kojih su regrutovani razni ustaški »dužnostnici« - agenti i šefovi UNS-e, povjerenici, pouzdanici, kotarski predstojnici i si.

Pored »Kranjčevića« i »Napretka«, ustaše su značajan oslonac imale u »Križarskom bratstvu«, katoličko-političkoj organizaciji, na čelu koje se nalazilo nekoliko proustaških elemenata i prije rata. To se jasno vidi iz dokumenata o radu ove organizacije, posebno iz izvještaja sa održane Skupštine Omladinskog križarskog bratstva, 30. septembra 1941. godine, na kojoj se dotadašnji predsjednik Davorin Sanković osvrnuo na raniji rad i, pored ostalog, rekao:

") »Hrvatski dnevnik« od 9. i 14. 8. 1941; »Sarajevski novi list«, br. 20. od 4. 7. 1941.

") 29. 4. 1941. godine uprava Saveza Napretkovih zadruga na svečanoj sjednici konstatuje: »... U zadnje dane nastali su veliki događaji. Ostvarena je slobodna država Hrvatska .« Na toj sjednici, predsjednik Saveza Orešković zaključuje da je svejedno ko će »hrvatskom narodu donijeti slobodu, jer je slobodna Hrvatska temeljna svrha...« Sa te sjednice, kojoj su prisustvovali dr Ivan Subašić, Ante Alaupović, Filip Premužić, dr Zdravko Šutej, Stjepan Ilić, Dragutin Čelik i drugi, poslani su pozdravni telegrarni Paveliću i »vojskovođi« Slavku Kvaterniku i donijeta odluka da se »u znak zahvalnosti za oslobođenje« pokloni suma »hrvatskoj vojsci od 250 000 dinara«.

Iz uprave Saveza Napretkovih zadruga više puta su putovale delegacije u Zagreb sa poklonima u zlatu i drugim vrijednostima za Pavelića i njegove najuže saradnike. Savez je davao u više navrata poklone i drugim ličnostima ustaškog pokreta u Sarajevu: ustaškom stožeru, Ustaškoj mladeži, ustaškim logorima, njemačkim vojnim i političkim funkcionerima i drugim licima. Imao je odakle, jer je, pored ostalog, prigrabio najviše imovine od rasformiranog društva »Prosvjeta«, čija je imovina - na osnovu ustaških dokumenata - iznosila preko 15 miliona dinara. (Arhiv V. I. I., A NDH, kut. 180, br. reg. 12/1; Arhiv SRBiH, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, br. 453/45 i br. 221/45.)

") Arhiv SRBiH, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača - Saslušanje Alaupovića, Ilića, Čelika i Tadića, br. 419/46. - Uz ove ustaške saradnike, svakako, treba spomenuti i Krunoslava Draganovića, jednog od istaknutijih ustaško-klerofašističkih ideologa prije rata i istaknutog funkcionera ustaške politike u vezi »pokrštavanja Srba« u NDH.

»... S ponosom mogu reći, da je Križarstvo u Sarajevu, uz H. A. K. D. »Kranjčević«, bilo jedino, koje je ustaški radilo, ustaški mislilo i ustaški osjećalo. To nije slučajno. Taj rad proizlazio je iz samih načela: beskompromisnost u vjeri i nacionalizmu. Mi se s tim danas možemo ponositi... Prije smo se borili da dođemo do samostalnosti, dok će sada naš rad biti na izgradnji članova, koji će, stupajući u život, dati Hrvatskoj poštene, čestite, savjesne i u svakom pogledu karakterne sinove, koji će svoju dužnost, kada im se povjeri, izvršiti, onako kako to traži Poglavnik, katolička crkva i cijeli hrvatski narod. S ponosom možemo reći da su križari na svim položajima zadovoljili...«[38])

To su bile osnovne snage na koje su se ustaše mogle osloniti u samom početku uspostavljanja svoje vlasti u Sarajevu. Određenu podršku mogli su još jedino imati od ponekog pripadnika drugih organizacija, društava i udruženja koji su tretirani kao frankovci, desnokrilni mačekovci i najređe ustaše, kao i od malog broja pripadnika njemačke narodne skupine katoličke vjere, te neznatnog broja hrvatskih i muslimanskih trgovaca i činovnika, koji su, u nastojanju da očuvaju svoje klasne interese i osiguraju egzistenciju, nudili saradnju i njemačkom okupatoru i ustašama. Ovdje treba dodati i sistematsko uvlačenje u njihovo kolo društvenog ološa i moralno deklasiranih elemenata potkupljivanjem zaplijenjenom i opljačkanom imovinom i korupcijom.

O nekoj ustaškoj snazi i uticaju u Sarajevu može se govoriti tek po dolasku grupe ustaških funkcionera i oružanog odreda iz Zagreba. Pored onog što je već rečeno o naimenovanju i postavljanju visokih funkcionera u Bosni i Hercegovini i Sarajevu od Pavelića, vlade NDH i ustaške vojnice, uslijedile su mnoge nove odluke najviših instanci u Zagrebu, a zatim - Povjereništva Bosne i Hercegovine, stožera i ustaških logora u gradu, te gradskog poglavarstva, zapovjednika grada, gradskog redarstva, raznih povjerenika u mnogim privrednim, prosvjetnim, kulturnim i drugim institucijama i organizacijama. U svemu tome bilo je neusklađenosti, samovolje i slabosti, tako da su mnogi niži funkcioneri brzo smjenjivani i na njihova mjesta postavljani novi. Tu stihiju nisu mogle prevazići ni Pavelićeve odluke o usklađivanju rada organa uprave i ustaškog pokreta, a osnovna smetnja da se stvari odvijaju u duhu ustaškog pokreta i »novog europskog poretka«, gdje je ustaška ideologija bila smjesa fašističke i nacionalsocijalističke ideologije, sa jačim prizvukom posljednje, zasnovane na rasizmu, antiboljševizmu i antikomunizmu, nacionalizmu, antislovenstvu i srbofobstvu, sastojala se u tome što ustaše nisu imale dovoljno oprobanih funkcionera - ustaša koji bi pokrili sva najodgovornija mjesta. Jači prizvuk

") »Sarajevski novi list«, 30. 9. 1941, str. 5 - Skupština Omladinskog križarskog bratstva. Na toj skupštini izabran je novi odbor u sastavu: Jure Polić, predsjednik, Ivica Filipović, potpredsjednik, Ivica Baković, tajnik, Ilija Filipović, blagajnik, Higin Brajković, knjižničar, i pročelnici sekcija: Slavko Petrušić i Tomislav Tomić, dok su u Nadzorni odbor izabrani Nikola Turčinov i Anton Vizdal.

nacističke ideologije kod ustaša se temeljio na činjenici da su nacisti doveli ustašku garnituru na vlast, te da su oni određivali osnovne zadatke svim političkim, vojnim, privrednim i civilnim organima i organizacijama u NDH, posebno u svojoj okupacionoj zoni. Pored toga, nacisti su svoj okupacioni sistem u tzv. NDH zamislili da ga sačinjavaju svi organi i organizacije NDH i njemačke vojne, političke, policijske, privredne i druge institucije, organi i organizacije, tako što su organi NDH smatrani kao produžna ruka njemačkog okupatora i njegovog okupacionog sistema. U praksi je, zaista, tako i bilo, naročito poslije izbijanja opštenarodnog ustanka, tj. u uslovima NOP-a.

Ustaše, dakle, nisu imale dovoljno svojih pristaša da ih postave na najvažnija mjesta u cijeloj NDH, a pogotovo u Bosni i Hercegovini i gradu Sarajevu. Stoga odmah pribjegavaju proširivanju baze ustaškog pokreta, naročito među omladinom, kako bi imali širi izbor i za funkcionere civilne uprave, pa tako postupaju i u gradu Sarajevu. Međutim, treba naglasiti da je u njihovoj akciji otpočetka prisutna radikalna primjena ustaške ideologije, sračunata na osnovnu postavku iz njihovog programa - »čišćenje nehrvatskog elementa«, na prvom mjestu Jevreja, Srba i Roma i svih politički nepodobnih i nepoželjnih za njihovu državu, a to su komunisti, antifašisti i antiratno raspoloženi pojedinci, grupe i organizacije,") o čijem su postojanju bili obaviješteni iz dokumentacije bivše gradske policije. To se vrlo jasno vidi u primjeni već izdatih i kasnije izdavanih Pavelićevih »zakonskih odredbi« o »rasnoj čistoći« i »političkoj nepodobnosti«.

Cijeli proces preuzimanja i uspostavljanja ustaške vlasti u Sarajevu odvijao se do jula 1941. godine uz podršku i prisustvo njemačkih okupacionih vlasti. O tome rječito svjedoči pisanje u »Službenom listu« Povjereništva Bosne i Hercegovine, koji je sve dotad i »Amtsblatt« (»službeni list«) njemačkog komesarijata za Bosnu i Hercegovinu. Više razloga je uslovilo takvo stanje, međutim, ovdje nema potrebe da se iznose svi, već samo oni najvažniji: a) za naciste sve do tada nisu bili riješeni osnovni preduslovi da se na području NDH nastavi sa eksploatacijom privrednih i prirodnih bogatstava, da se odvodi jeftina radna snaga i koristi za njemačku ratnu industriju i za trupe za istočni front, kao i »zakonsko rješenje« položaja njemačke narodne skupine u NDH; b) nije bila izvršena administrativna podjela ustaške države i utvrđena struktura organa civilne i političke vlasti u njoj, tako da njemački vojni, politički i drugi organi nisu imali jasnu predstavu na koje organe se u pojedinim područjima mogu oslanjati prilikom realizacije svojih planova i interesa na tom području. To je, svakako, bio slučaj i sa po-

narod« i »Sarajevski novi list« iz dana u dan su donosili tek- naredaba« u tom smislu; iza njih ništa nije zaostajao i »Službeni list« povjereništva Bosne i Hercegovine Interesantno je napomenuti da »Zbornik zakona i naredaba NUH« nije objavljivao sve te odluke i naredbe, ali je njih lako pronaći u službenom listu NDH »Narodne novine«, jer su tu sve zabilježene.

dručjem Sarajeva, odnosno sa Velikom župom Vrhbosna, čije su ustanove otpočele.sa radom 1. jula 1941. godine u prostorijama »Povjereništva Bosne i Hercegovine«.[40])

Preuzimanje vlasti i postavljanje »dužnostnika« nije imalo radikalni karakter, već se odvijalo sporo i za ustaše nezadovoljavajuće. To se najbolje vidi iz sačuvanih pisama ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetića, koji je ostao u Sarajevu i poslije osnivanja Velike župe Vrhbosna. On se često žalio Paveliću da u Sarajevu «... još uvijek radi veliki broj Srba u pojedinim ustanovama... u raznim nadleštvima bivše banske uprave oko 600 pravoslavaca, u Direkciji željeznica oko 400 pravoslavaca« i drugim.[41]) Nije samo u tome bio problem. Ustaše su zamislile da iz Sarajeva upućuju povjerenike i pouzdanike u unutrašnjost velike župe, ali nisu imale dovoljno svojih pristaša ni za grad, a kamoli za istočnu Bosnu, značajnu i za njih i za njemačkog okupatora. Za ustaše je istočna Bosna bila od posebnog političkog značaja, jer je tu »Drina granica dvaju svjetova«. Za njemačkog okupatora interes za istočnu Bosnu se ogledao prvenstveno kroz vojnoprivredni značaj s obzirom na bogatstvo raznim sirovinama - željezom, ugljem, velikim šumskim resursima i slično, ali i kroz politički interes - očuvanja postignutog političkog prestiža u odnosu na italijanskog saveznika, čije su aspiracije na cijelu Bosnu i Hercegovinu stalno bile prisutne. Značajno je napomenuti da njemački okupator nije požurivao preuzimanje i uspostavljanje ustaške vlasti u Sarajevu i istočnoj Bosni, kao u nekim drugim dijelovima NDH, stoga što je nastojao da što radikalnije zaplijeni oružje, vojnu opremu i druga vojna sredstva bivše kraljevske vojske, čija komanda je tu kapitulirala. Tu su se nalazili značajni kapaciteti vojne industrije, na koje su nacisti polagali pravo u skladu sa njihovim propisima da sve što se može podvesti »pod vojni značaj«, pripada njima kao osvajačima. Bio je io još jedan u nizu razloga da su nacisti dugo, sve do jeseni 1942. godine, cijelu tzv. NDH, a posebno istočnu Bosnu, vezali za svoju vojnu i političku okupacionu upravu u Srbiji, bez obzira na postojanje sličnih njemačkih okupacionih organa u Zagrebu. Stoga je u istočnoj Bosni i u Sarajevu za cijelo vrijeme postojalo dvovlašće: vlast okupacione njemačke vojnopolitičke uprave i vlast tzv. NDH, a u međuprostoru, zbog malog broja pripadnika ustaškog pokreta, i čitav niz organa bivše vlasti, nccebno u opštinama i selima, odnosno novih organa narodne vlasti u uslovima ustanka i NOP-a. U prvom periodu uspostavljanja ustaške vlasti, tj. do 1. jula 1941. godine, vlast njemačkog okupatora je bila odlučujuća, ispoljavala se kroz direktive i kontrolu, što su nacisti nazvali »uobičajena pomoć« mladoj savezničkoj državi. Kasnije se to ispoljavalo kroz zahtjeve vojnih organa i političko-policijskih institucija u uslovima opštenarodnog ustanka i

") »Narodne novine«, 10. 6. 1941.; »Zbornik zakona i naredaba NDH 1941«.

•") Arhiv V. I. I., A NDH, mikroteka - mikrofilmovana grada Arhiva UDB-e Zagreb - Izvještaji ustaškog povjerenika za BiH Jure Francetića, u julu 1941. godine.

NOP-a i njegovog sve snažnijeg djelovanja u okolini i u samom gradu, tako što su civilni organi ustaške vlasti bili bez odlučujuće uloge, a politički potpuno ovisni od odgovarajućih organa njemačkog okupatora.

Treba podvući da je i sa otpočinjanjem rada Velike župe Vrhbosna i njenih organa provizornost, također, igrala značajnu ulogu. Naime, svi koji su do kraja avgusta naimenovani i postavljeni za »dužnostnike« (načelnike, predstojnike, pouzdanike, logornike, tabornike, odjelne predstojnike, činovnike, ravnatelje, šefove odjela itd., itd), bili su suspendovani Pavelićevom odlukom. Sada je trebalo ponovno preispitati mnoge dotad postavljene funkcionere, a do kojih se došlo vrbovanjem, upisivanjem i mobilizacijom. Jedino je ostalo netaknuto ono što je predstavljalo vojnu stranu - domobranstvo, oružništvo, ustašku vojnicu, redarstvo i Ustašku mladež, lako se iz teksta Pavelićeve odluke od 9. avgusta 1941. godine[42]) i njegovih govora u kojima se o toj odluci govori, ne vidi jasno zbog čega je ta odluka donesena, ipak, može se pretpostaviti da je to učinjeno pod pritiskom njemačkog okupatora, jer su ustaše svojim »svirepim mjerama« umnogome doprinijeli izbijanju »srpskog ustanka« u NDH, koji je najuže povezan sa »srpskim ustanicima u Srbiji«.[43])

Kao i ranije, ustaše su i po osnivanju i otpočinjanju funkcionisanja organa Velike župe Vrhbosna nastavile sa istom politikom, tj. pritiskom i »darovanjima« dijela imovine van zakona stavljenih Srba i Jevreja, uvući što veći broj Muslimana i Hrvata u ustaški pokret i u zločinačku djelatnost protiv svih »nepoćudnih«. Međutim, sve te mjere nisu dale ni najosnovnije rezultate u gradu i u okolini, naročito kada je izbio opštenarodni ustanak protiv okupatora i njegovih sluga, ustanak koji je, pored ostalog, od samog početka značio negaciju okupacionog sistema i u njegovom okviru ustaške kvislinške države. Sama veiiKa župa Vrhbosna i organi ustaške vlasti u Sarajevu i okolini nisu zaživjeli, samo su najosnovniji bili naimenovani, pa je, zbog velikog značaja Sarajeva i za ustaše i njihove njemačke gospodare, ostalo da se na tome uporno radi i kasnije. Ali, u razvoju ustaškog sistema vlasti, u sklopu okupacionog sistema, velike župe nisu odigrale značajniju ulogu, jer im okupatori nisu pridavali veći značaj.[44])

**) »Narodne novine« Zagreb, 9. 8. 1941. godine.

") Opširnije o tome vidi: Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, »Prilozi«, br. 11 -12/1976, Sarajevo 1976, str. 177-207.

") O ustaškoj »radikalnoj politici« prema svim »nepoćudnim elementima« i njemačkoj svemoći u Sarajevu, posebno Gestapoa koji nije priznavao ničiju vlast izuzev njemačke, često je u svojim izvještajima pisao italijanski generalni konzul u Sarajevu Alberto Kalioze (Caliose) Slao ih je italijanskom poslanstvu u Zagreb ili izravno Ministarstvu spoljnih poslova fašističke Italije u Rim, (Arhiv V. I. I., A NDH, mikrofilmovana građa UDB-e Zagreb, F -7/318 -321; F -7/297 i drugi). U njima je opisivana ustaška vlast i situacija u i oko Sarajeva, pa se, pored ostalog, kaže da je Sarajevo sa svih strana opkoljeno od partizana, da su ustanici zatražili od »Vojkre« (Vojne krajine) »predaju Sarajeva«, jer u protivnom »Sarajevo će biti razoreno«, kao i druga mjesta koja neprijateljski garnizoni nisu htjeli predati.

Ustaše su, izgleda, bile svjesne da će stvari, za njih, ići teško, pa su već u ovoj prvoj etapi pristupile osnivanju jedne posebne vojnopolitičke institucije - Vojne krajine, koja je obuhvatala jedanaest pograničnih srezova istočne Bosne, prema Srbiji i Crnoj Gori. Njeno sjedište nalazilo se u Sarajevu, bila je izdvojena iz kompetencija redovnih organa civilne i sudske vlasti, zatim oružništva, domobranstva, policije i finansijske straže. Vojna krajina i svi njeni organi nalazili su se pod jedinstvenom upravom kao posebna vojnopolitička organizacija unutar Ministarstva hrvatskog domobranstva. Njeno osnivanje označeno je obnarodovanjem proglasa Ministarstva hrvatskog domobranstva, 24. juna 1941. godine, za popis dobrovoljaca u graničare. Rok služenja iznosio je dvije godine, poslije čega je svaki graničar, pod uslovom da je u međuvremenu ili ranije imao porodicu, trebalo da dobije 15 do 20 jutara zemlje sa svim potrebnim sredstvima za obradu. Gdje se ta zemlja nalazila, nije bilo precizirano, ali, sudeći po dokumentima koji se odnose na »preseljavanje i useljavanje«,, očito je tu zemlju trebalo prethodno »osloboditi« od njenih vlasnika.[45]) Dalje, za sve graničare iz istočne Bosne predviđene komplekse zemlje morao je da obezbijedi Glavni centar Ravnateljstva za ponovu u Sarajevu, na čelu kojeg se nalazio Josip Zubić. Djelatnost ovog Glavnog centra prostirala se na teritoriji istočne i centralne Bosne, odnosno zahvatala je prostor koji je pokrivao i njemački konzulat u Sarajevu. Treba još napomenuti da je svaki graničar, prije stupanja u službu, morao prethodno položiti ustašku zakletvu. Tokom vremena, formirano je ukupno pet bojni (bataljona) Vojne krajine, koje su sa svojim nižim jedinicama bile raspoređene u istočnoj Bosni, sjeveroistočnoj Hercegovini i dijelom u Sandžaku, pošto su se ustaše grčevito borile da NDH pripoje i tu oblast. To im nije pošlo za rukom zbog upornog negodovanja italijanskog okupatora i veoma slabe podrške najviših organa njemačkog okupatora. Inače, Vojna krajina je egzistirala do sredine maja 1942. godine, kada su njeni organi bili pripojeni odgovarajućim vojnim organima i drugim institucijama NDH

Struktura ustaške vlasti u Sarajevu (juli 1941 - novembar 1943)

Ovaj pregled odnosi se na period od početka rada Velike župe Vrhbosna, 1. jula 1941, do jeseni 1943. godine, a obuhvata organe civilne uprave i političke i vojne vlasti tzv. NDH u Sarajevu i okolini. Nije dat strogo hronološki, onako kako su pojedine instance nastajale, već

***") O Vojnoj krajini šire vidjeti ove radove: Mladen Colić, Takozvana NDH 1941, cit. d.; Fikreta Jelić-Butić, Ustaška politika 1941 -1945, cit. d; Muharem Kreso, Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u BiH 1941. godine, cit. č.; Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine, Beograd 1971. - O radu Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu - »Glavni centar Sarajevo« - sačuvani su materijali koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Zagreb i Istorijskom arhivu Sarajevo.**

kroz najvažnije promjene do kojih je dolazilo zbog potreba ustaške države ili zajedničkih njemačko-ustaških potreba u uslovima borbe protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni i šire, na čijem su gušenju bili angažovani i vojni i politički organi ustaške države u Sarajevu. Osnovni akcenat je dat na prikaz političkih vlasti, tj. strukturu ustaškog pokreta na nivou Velike župe, grada i kotara Sarajevo, kao i razvoj oružanih snaga NDH. Svakako, ovo je više pregled želja, tj. onoga što se htjelo postići, jer mnogi organi, koji će ovdje biti pomenuti, nisu u praksi imali naročit značaj.

Velika župa Vrhbosna osnovana je, kao i ostale velike župe, Pavelićevom odlukom od 10. juna 1941. godine,[46]) a njeni organi otpočeli su s radom 1. jula, na osnovu odluke velikog župana Derviša Omerovića, 21. juna iste godine.[47]) U okvir ove župe ušli su srezovi: sarajevski, fočanski, čajnički, rogatički, višegradski, srebrenički i vlasenički. Kao i još neke velike župe, i ova je imala cilj da najneposrednije dokaže »potpuno hrvatstvo Bosne i Hercegovine«, odnosno, da razbije predstavu o podvojenosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine i učvrsti ideju »o jedinstvenom povijesnom hrvatskom nacionalnom prostoru«.[4ı])

Na čelu župe nalazili su se veliki župan i podžupan. Kao »državna upravna oblast na određenom državnom području«, na čelu koje se nalazi veliki župan kao »pouzdanik vlade koji vodi cijelu građansku upravu u velikoj župi«, ova župa je trebalo da ima čitavu mrežu organa, ustanova i sudova, koji su nadređeni nižim instancama u kotarevima (srezovima), kotarskim (sreskim) ispostavama, gradu Sarajevu i upravnim općinama. U sedam kotareva (od kojih su četiri imali kotarske ispostave: Čajniče - ispostava Goražde, za upravne općine Goražde i Podhranjen; Foča - ispostava Kalinovik, za upravnu općinu Kalinovik; Rogatica - ispostava Prača, za istu upravnu općinu, i Sarajevo — ispostava za upravnu općinu Trnovo) bile su ukupno 54 upravne općine, od kojih u sarajevskom kotaru sedam - jedna gradska i šest seoskih: Bjelašnica (Hadžići), Ilidža, Koševo, Ozren (Gajevi), Pale, Rajlovac i Trnovo, u kojima je, bez grada Sarajeva, krajem 1941. godine, živjelo oko 70 hiljada stanovnika.[4"])

") »Narodne novine«, Zagreb, 10. 6. 1941, i »Zbornik zakona i naredaba NDH 1941«, knj. 1, Zagreb 1941.

") »Sarajevski novi list«, 21. 6. 1941.

") Iz Pavelićevih govora posvećenih »Historijskom značaju« osnivanja velikih župa (»Hrvatski narod«, 16, 21. i 28. 6. 1941; »Ustaša« - glasilo Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret, juli, oktobar i decembar 1941. godine).

") Arhiv SR Hrvatske, Zagreb, Sabor NDH - Gospodarstveno-prometni odbor (izvidi u Zempru) 1942, str. 26 - u potpisu opširnog izvještaja od pedesetak stranica stoji ime dr Franje Sučevića, koji je tokom marta - aprila 1942. godine obišao velike župe Vrhbosna, Lašva i Glaž radi ispitivanja i boljeg regulisanja ishrane stanovništva.

»Šematizam NDH«, knj. I - Upravna i sudbena podjela NDH, Zagreb; 1941, str. 17 - 18.

Veći dio područja Velike župe Vrhbosna i sarajevskog kotara nalazio se od samog početka ustanka izvan domašaja organa civilne uprave i političke vlasti tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

U "župi je zamišljeno da bude sedam kotarskih predstojnika i toliki broj njihovih zamjenika, 54 opštinska načelnika i isto toliko podnačelnika i seoskih glavara koliko je bilo sela. Međutim, to sve u potpunosti nikada nije bilo ostvareno, tako da se struktura nižih organa uprave može dati samo za grad Sarajevo i djelimično za sarajevski kotar.

U Sarajevu je bilo skoncentrisano najviše organa uprave raznih oblasti. Gotovo ih je nemoguće sve pobrojati. Neki od njih su imali »državni« karakter, na primjer, iz oblasti sudstva: Vrhovni šerijatski sud, Banski stol, Sudbeni stol i Državno tužiteljstvo, Upravni sud i Državno nadodvjetništvo. Pored njih, postojali su još i ovi sudovi: Kotarski sud, Šerijatski sud, Starateljsko povjereništvo, Zemljišno knjižni ured i Kazniona za muške. U oblasti privrede: Ravnateljstvo šuma, Rudarsko glavarstvo, Glavna bratinska blagajna Sarajevo sa 18 bratinskih blagajni u Bosni i Hercegovini, Ravnateljstvo državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, Hrvatski rudnici i talionice d. d. Sarajevo, Središnje ravnateljstvo državnih rudarskih poduzeća, Središnjica kotarskih pripomoćnih zaklada. Ustanove: Rizničko upraviteljstvo, Župsko nadzorničtvo rizničke straže, Razdjel rizničke straže za grad i kotareve: Sarajevo, Kiseljak, Kreševo, Visoko i Vareš; Glavna carinarnica, Monopolsko nadzorničtvo, Državno zastupničtvo u Sarajevu i druge.

Od vojnih organa, u Sarajevu su svoje sjedište imali: Zapovjedničtvo III zbornog područja, Popunidbeno zapovjedničtvo, zapovjedničtvo Vojne krajine (do sredine maja 1942. godine, kada je Vojna krajina ukinuta), Župska redarstvena oblast, Željezničko redarstvo, Zapovjedničtvo oružničke pukovnije, Oružničko krilo i druge.

Od političkih ustanova, u gradu su se nalazile ove: Podružnica državnog izvještajnog i promičbenog ureda, Kriminalni odjel Ravnateljstva za javni red i sigurnost, čija se nadležnost protezala na pet velikih župa: Vrhbosna, Lašva i Glaž, Dubrava, Hum i Cetina; nekoliko odjela oblasno-župske Ustaške nadzorne službe, Glavni centar za ponovu, Ured za kolonizaciju, Ustaški prijeki sud, Ustaški stožer, Stožer Ustaške mladeži.

U Velikoj župi Vrhbosna, kao uostalom i u svim drugim velikim župama, bila je zamišljena sljedeća struktura organizacija - »Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret« odozdo prema gore, tj. od tabora do Ustaškog stožera:

1. Tabor - temeljna radna ustanova ustaškog pokreta i prva nadređena ustanova zbirovima (tj. seoskim organizacijama). Tabor je obuhvatao područje jedne upravne opštine, a sačinjavaju ga: tabornik, taborska uprava, taborsko vijeće i taborski skup. Taborsku upravu

Proglas podmaršala Laxe

STANOVNIŠTVU ISTOČNIH BOSANSKIH ŽUPA

Sarajevo, 10. rujna

Posebni opunomoćenik Poglavnika, zapovjed... skog područja i Vojne Krajine, general-poručnik g. Vladimir Laxa, izdao je jučer pod brojem 723 proglas slijedećeg sadržaja:

PROGLAS

Stanovništvu Velikih župa:

VRH-BOSNA, POSAVJE, USORA i SOLI, PLIVA i RAMA te LAŠVA i GLAŽ.

Po zapovijedi i ovlasti Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske dra Ante Pavelića primio sam zapovjedništvo Bosanskog divizijskog područja i Vojne Krajine, a u cilju, da se zavede red i mir na područjima ovih župa.

U posljednje su vrijeme stanovite osobe nanijele štete državnoj i privatnoj imovini u namjeri, da ovim ometu red i mir i prouzroče nemire kod pučanstva.

Povodom ovoga dajem na znanje slijedeće:

1) Tko počini bilo kakvu štetu na željezničkim prugama, tunelima, rudnicima, vodovodima i u obće na državnoj ili privatnoj imovini u namjeri, da tim omete saobraćaj ili čini štetu, BITI ĆE STAVLJEN POD PRIJEKI SUD i STRIJELJAN;

2) Sva sela u blizini željezničkih pruga imaju se pobrinuti sama, da spriječe rušenje istih i da one, koji bi pokušavali da ruše ili kvare pruge, pohvataju. Uzeti ću iz obližnjih sela taoce, koji će biti za slučaj nanašanja štete NA ŽELJEZNIČKIM PRUGAMA i DRŽAVNOJ IMOVINI STRIJELJANI.

Taoci će putovati na svim vlakovima.

3) Ako se u kojem selu dogodi, da budu napadnuta vojna lica ili u obće organi državnih vlasti, ta će se sela uništiti i spaliti.

4) Oni, koji se uhvate, da ubijaju, pljačkaju ili da čine kakva nasilja, ma koje vjere bili, bilo da su u građanskom odijelu ili pak u bilo ma kakvoj uniformi, odmah će se na licu mjesta strijeljati.

Pozivam svo stanovništvo, da se odmah vrati svojim kućama, u koliko je izbjeglo i da nastavi svoj posao i život, jer će se svako djelo protivno javnom redu i sigurnosti bez ikakvih obzira kazniti smrću, pa makar to bio ne znam tko.

U Sarajevu, 8. rujna 1941.

. r.

ZA DOM SPREMNI!

Posebni opunomoćenik Poglavnika
General-poručnik
LAXA, v. r.

Proglas zapovjednika Bosanskog divizijskog područja 1 Vojna krajina, general-poručnika Vladimira Laxe od 8. septembra 1941. godine (»Sarajevski novi list« br. 108, od 11. IX 1941.).

sačinjavaju: tabornik, taborski pobočnici (šest) i tabornik Ustaške mladeži. Pobočnika je, po pravilu, trebalo biti šest: za upravu, za ustašku pripremu, za gospodarstvo, za nadzor, za promičbu, za prosvjetu i uljudbu.

U seoskim taborima, zbir obuhvata područje sela, a u gradskim taborima, zbir obuhvata pojedine dijelove grada.

2. Logor - prva taborima nadređena ustanova ustaškog pokreta u pojedinom kotaru, a druga svim zbirovima jednog kotara. Logor je obuhvatao upravno područje kotara, odnosno kotarske ispostave, a sačinjavali su ga: logornik, logorska uprava (sastavljena od: logornika, logorskih pobočnika i logornika Ustaške mladeži) i logorsko vijeće. Logor je, također, imao pobočnike za ista pitanja kao i tabor.

3. Stožer - obuhvatao je sve logore, tabore i zbirove na području velike župe. Stožer je prva nadređena ustanova ustaškog pokreta za logor, druga za tabor, a treća za zbir.

Stožer je trebalo da sačinjavaju: stožernik. stožerna uprava i stožerno vijeće. Stožerna uprava se sastojala od: stožernika, stožernih pobočnika i stožernika Ustaške mladeži. Stožer je, također, imao pobočnike poput logora i tabora.

Na nivou ustaškog stožera bila je predviđena i Radna zajednica koju su u velikoj župi trebalo da sačinjavaju svi zbirnici, tabornici, logornici i stožernici koji vrše dužnost u jednom mjestu, zatim svi dužnostnici - ustaše i ustaškinje i ustaše iz redova muške i ženske Ustaške mladeži.

U širem smislu ustaški pokret je obuhvatao:

a) članstvo i pristaše,

b) Ustašku mladež (mušku i žensku),

c) ustašku vojnicu koju sačinjavaju:

1. Stajaći djelatni zdrugovi,

2. Poglavnikovi tjelesni zdrugovi,

3. Prometni zdrugovi,

4. Hrvatsko oružništvo,

5. Redarstvena straža,

6. Nadzorna služba,

7. Ustaška učilišta,

8. Ustaška priprema,

9. Stegovni i kazneni sud;

d) Glavni savez staleških i drugih postrojbi.

U užem smislu, tj. bez vojnice i staleških postrojbi i drugih saveza, ustaški pokret se sastojao od:

a) muških članova - ustaša,

b) ženskih članova - ustaškinja (ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta),

c) muških i ženskih pristaša ustaškog pokreta,

d) Ustaške mladeži - muške i ženske.[50])

Na pitanje šta je od svega toga realizovano u Velikoj župi Vrhbosna, gradu Sarajevu i sarajevskom kotaru? - odmah treba odgovoriti: vrlo malo. I ono što je ustašama uspjelo da postignu, nije teklo po nekom unaprijed utvrđenom sistemu, već je, prije svega, stvar propagande koja je pratila napore i nastojanja ustaša, pa hvalospjevno iznosila rezultate koji su bili daleko, vrlo daleko od stvarnog stanja. Uostalom, određena rezerva prisutna je i u ustaškoj štampi i dokumentaciji koja govori o uspostavljanju vlasti i formiranju organizacija »Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret« uopšte, te tako i u Sarajevu i njegovoj okolini, a to su osnovni izvori iz kojih su crpljeni podaci. Drugih izvora nema.

Na nivou Velike župe Vrhbosna postojali su organi političke vlasti, tzv. NDH, odnosno organi i organizacije »Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret«:

— veliki župan i podžupan;

— Ustaški stožer velike župe - funkciju stožernika najprije obavlja Hakija Hadžić (povjerenik) sa više dužnostnika: Božidar Bralo, Ante Štitić, Drago Jilek i neki drugi; od sredine septembra 1941. godine stožernik Ustaškog stožera Velike župe Vrhbosna postao je Marko Mihaljević, koji je, tokom vremena, imao sljedeće pouzdanike: stožernika i Francetićevog zamjenika Dragu Jileka, stožernike Ustaške mladeži, najprije Antu Bažalića, a od 13. decembra 1941. godine Davorina Sankovića; pouzdanike Hasana Hadžiosmanovića za logor Sarajevo (ovaj je bio i ravnatelj Saveza Napretkovih zadruga) i Ivana Tolja (upravitelj župske redarstvene oblasti), zapovjednike redarstvene straže župske oblasti, najprije Božidara Benovića, a od decembra 1941. Sadika Filipovića; pouzdanika Matu šakića, kotarskog predstojnika i logornika Novo Sarajevo, pouzdanike Hasana Demirovića (načelnik grada), Petra Jurišića (prvi donačelnik, koji je 20. septembra otišao na novu dužnost), Emila Lasića (on je, istovremeno, i glavni urednik Sarajevskog novog lista) i Matu Soču; zapovjednike Stožera ženske loze ustaškog pokreta: Veru Tomić i Zoru Dusper; povjerenike Josipa Zubića i

") Svi ovi podaci crpljeni su iz: »šematizam NDH - Upravna i sudbena podjela NDH«, knj. I, cit. d. i R. Landikušić, Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH, Zagreb, 1942.

Josipa Rovera (upravitelj i zamjenik Glavnog centra Ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu u Sarajevu); Antu štitića, upravitelja Osobnog ureda UNS-e - Ispostava Sarajevo, Hamida Kurbegovića, ravnatelja Podružnice za gospodarstvenu ponovu Sarajevo, Branka Dikovića, ravnatelja redarstvene uprave, Antu Vokića, ravnatelja Državnih željeznica u Sarajevu, i neke druge. Oni su sačinjavali osnovno ustaško rukovodstvo u Velikoj župi Vrhbosna, posebno u gradu Sarajevu.

Ustaški stožer Velike župe Vrhbosna u Sarajevu, za cijelo vrijeme svog postojanja, nije bio organizovan u duhu proklamovanih principa o ustrojstvu ustanova ustaškog pokreta, tj. nije imao stožernu upravu niti stožerne pobočnike, već samo stožernika ustaškog stožera Velike župe i stožernika Ustaške mladeži. Svi ostali dužnostnici, uglavnom su bili pouzdanici za pojedine sektore koji su postojali ili ih je trebalo osnovati. Stožer je počeo sa radom 9. oktobra 1941. godine."[1])

Ustaški logor Sarajevo (grad) otpočeo je sa radom relativno kasno, tek krajem novembra 1941. godine, kada je stožernik ustaškog stožera Velike župe Vrhbosna Marko Mihaljević, naimenovao Hasana Hadžiosmanovića kao svog pouzdanika za Ustaški logor Sarajevo (grad).'[2]) Dotad su tu funkciju naizmjenično ili zajedno vršili Hakija Hadžić, Ante štitić i Drago Jilek, a jedno vrijeme i Petar Jurišić, »donačelnik« gradske uprave. Ovaj logor sačinjavali su još neki ustaški »dužnostnici« Ustaškog stožera. Nešto kasnije, polovinom januara 1942. godine, osnovan je i **Ustaški logor Novo Sarajevo,** na čelu sa pouzdanikom tog logora Matom šakićem, koji je od 22. novembra 1941. godine vršio dužnost kotarskog predstojnika u sarajevskom srezu,'[3]) za koje područje je bio nadležan Ustaški logor Novo Sarajevo. Od tada pa dalje oznake tih logora bile su: I logor (za grad) i II logor (za sarajevski srez). Logor II su još sačinjavali logornici Ustaške mladeži i svi tabornici (dva u Novom Sarajevu i četiri na širem području - od Alipašinog Mosta do Ilijaša, Tarčina i Trnova), a Logor I njegov logornik, logornici Ustaške mladeži i tabornici tabora u gradu, kao i tabornici tri seoske opštine: Koševo, Pale i Ozren.

Ustaški logor I Sarajevo imao je ukupno osam tabora: tabor I - centar grada (stari dio Sarajeva); tabor II - Gorica, Koševo; tabor III - Bjelave; tabor IV - Kovači, Sedrenik; tabor V - Vratnik; tabor VI - Bistrik; tabor VII - Čobanija; tabor VIII - Kovačići.

Ustaški logor II Novo Sarajevo imao je u početku pet tabora, i to: tabor Novo Sarajevo, tabor Ilidža, tabor Rajlovac, tabor Hadžići, tabor Trnovo.

•') »Sarajevski novi list«, br. 130, 10. X 1941.

•*) »Sarajevski novi list«, br. 167, 22. XI 1941.

") »Sarajevski novi list«, od 22. XI 1941. i od 17. 1. 1942.

Od sredine decembra 1941. godine, ovaj logor je imao još jedan (šesti) tabor u Semizovcu, koji je dotad imao samo tabornog pobočnika.[54]) Od kraja januara 1942. godine, Logor II Novo Sarajevo dobio je svoj konačni organizacioni izgled. Imao je sedam tabora: tabor I - Hrasno, tabor II - Novo Sarajevo (oko stare željezničke stanice, Pofalići i Dolac-Malta), tabor III - Alipašin Most (obuhvatao još Smiljeviće, Zabrđe, Hum, Rajlovac i Bojnik), tabor IV - Ilidža, tabor V - Hadžići (odnosno opština Bjelašnica), tabor VI je obuhvatao preostali dio opštine Rajlovac i tabor VII - Trnovo. Sjedište ovog logora nalazilo se na Dolac-Malti.

Ustaška nadzorna služba u Sarajevu imala je dvije instance: župsku i gradsku, a od početka 1942. godine i treću kotarsku. Župska i gradska su bile organizovane kao i UNS-a NDH i imale ova četiri ureda: I - ustaško redarstvo, vodilo je političke predmete i bilo podijeljeno u tri odsjeka: komunistički, židovski i srpski; II - ustaška obavještajna služba, vršila je hapšenja i vodila istrage; III - ustaška obrana kao posebna vojnopolitička (policijska) formacija za organizovanje logora i otpremanje »nepoćudnih« lica u njih; IV - osobni odjel, koji je preuzeo i sve poslove ranijeg ureda za namještenje. Tokom 1942. godine bio je osnovan i V ured - ustaška sigurnosna služba, koja je, također, vršila hapšenja. Ustaška nadzorna služba u Sarajevu, na nivou župe i grada, otpočela je s radom, uz postojanje svih odjela, tek od aprila 1942. godine, a prestala djelovati početkom 1943. godine, kada je Pavelićevom odlukom od 21. januara bila ukinuta, tako što su prva tri odjeljenja ušla u Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), a odjeljenje službe sigurnosti u nadležnost Zapovjedništva Poglavnikove tjelesne bojne - služba obezbjeđenja.[55]) Interesantno je napomenuti kako su nacisti prokomentarisali Pavelićevu odluku o ukidanju UNS-e, podvukavši da su »... mnogi službu obezbjeđenja pogrešno identifikovali sa funkcijom dosadašnjeg IV odjeljenja UNS-e...«, a to zbog toga što su »ustaše pod pojmom bezbjednosti u stvari podrazumijevali terorisanje stanovništva ove zemlje, bez obzira na nacionalnost, vjeru i ugled, putem ubistava, pljačke i drugih akata nasilja svake vrste«. Kao motiv za to, naravno, uvijek je važila isprika »ugrožena je bezbjednost države«. Dalje se navodi da su »... nedužnije nadležnosti UNS-e preni-

") »Sarajevski novi list*, od 14. XII 1941. i 17 i 28. 1. 1942. godine.

") Ustaška nadzorna služba osnovana je Pavelićevom zakonskom odredbom br. 266-1192, z. p., juna 1941. godine, a zakonskom odredbom br. 126-995-1942 od 30. aprila 1942. imala je već punu fizionomiju, tj. sva četiri ureda: I, II, III i IV, da bi zakonskom odlukom od 21. 1. 1943. bila ukinuta tako što su njena tri prva ureda ušla u Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR). (Zbornik zakona i naredaba NDH 1941, Zbornik zakona i naredaba NDH 1942. i Zbornik zakona i naredaba NDH 1943; Arhiv V. I. I., NjA, Mikroteka, T-501, R-265/138-140 od 21. 1. 1943; uporedi Fikreta Jelić-Butić, Ustaška politika 1941-1945, c. d.; Slavko Odić, Neostvareni planovi, Zagreb, 1961; isti, Dosije bez imena, Zagreb, 1961; Njemačke obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, Beograd; Holm, Sundhaussen, Obavještajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u NDH 1941-1945, VIG, br. 2/1972, str. 89-131; Arhiv SSUP-a Beograd, dosije br. 58411, spis 42 - Zapisnik o saslušanju Drage Jileka, šefa UNS-e u Sarajevu.)

jete na Ministarstvo unutrašnjih poslova, a služba sigurnosti je inkorporirana u komandu poglavnikovih gardijskih jedinica«, to znači da je ta služba »opet ostala u ustaškim rukama«, bez ikakvog zvaničnog djelokruga rada i bez »policijske izvršne moći«, ali već idući paragraf jasno određuje da su »... sve državne civilne i vojne ustanove kao i autonomne korporacije **obavezni** pružiti svaku zatraženu pomoć«. To je »fingirano ukidanje UNS-e«, jer se »ustaše i dalje služe svojim vlastitim krvnicima...« - stoji dalje u dokumentu.[5"])

Inače, formiranje Ustaške nadzorne službe u Sarajevu datira od juna 1941. godine, kada je Eugen Dido Kvaternik poslao grupu ustaških obavještajaca u Sarajevo, na čelu sa Hermanom Krešom Togonalom, koji je ubrzo, po dolasku, formirao Povjereništvo UNS-e kao samostalni organ. U prvo vrijeme, najviše se radilo na pripremi i obrazovanju agenata kroz kurseve, u čemu su veliku pomoć pružili njemački obavještajci, dok je otpočetka osnovni zadatak bio da se podrobno prouče KPJ i njene organizacije u Sarajevu. Togonal je nastojao da se uspostavi što čvršća veza iz grada sa terenom, pa je s tim ciljem na teren slao svoje odabrane oficire - kursiste.[57]) Oficiri UNS-e u Sarajevu preuzeli su dio agenture od bivšeg Antikomunističkog odjela gradskog redarstva i od ustaških obavještajnih oficira iz bivšeg Povjereništva za Bosnu i Hercegovinu. U početku su istrage vodili policijski isljednici, a uskoro to isključivo obavljaju oficiri UNS-e. U pogledu vrbovanja agenata iz redova pripadnika KPJ i NOP-a, primjenjivana je, kao zakletva, odluka Dide Kvaternika da »treba nastojati da se pridobije za rad svaki komunista koji se u toku istrage svojim držanjem pokaže spreman na saradnju...«[5"])

Daljnji korak u vrbovanju ljudi iz »protivničkog tabora« bio je usmjeren na lica - saradnike NOP-a koji su radili »na sporednim poslovima« (Narodna pomoć). Takva lica »nije odmah trebalo hapsiti« - naređivao je Diko Kvaternik, već ih pratiti i »postepeno pridobiti na saradnju i ubacivati u organizacije NOP-a u gradu«. Razvojem ustanka, međutim, i preduzimanjem sve većih vojnih akcija od okupatora i kvislinga, kada je unatoč formiranja »borbenih grupa«, najprije »Borbene grupe Fortner« (po komandantu 718. njemačke divizije - prim. R. B), a ubrzo i »Borbene grupe Bader«, opasnost od ustanika bila sve očiglednija i za grad Sarajevo, Dido Kvaternik je naredio UNS-i Sarajevo da

") Arhiv V. I. I., NjA, Mikroteka, T-501, R-265/138-140, 1. 2. 1943. - Zauzimanje stava prema zakonskoj odredbi o ukidanju UNS-e NDH.

•') Arhiv SSUP-a SFRJ, Beograd, dosije br. 58411, spis 42 - Zapisnik o saslušanju Drage Jileka, šefa UNS-e u Sarajevu; uporedi: Savo Preda, Ustaška nadzorna služba u borbi protiv NOP-a u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942 godine, 1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine - naučni skup u Drvaru, 7-9. 10. 1971, Sarajevo, 1973, str. 485-497

") Isto.

svoje obavještajce šalje među ustanike radi prikupljanja podataka o partizanskim i četničkim snagama u istočnoj Bosni. Riječ je o istim ustaškim »specijalistima za raspoznavanje« koje je Vezenmajer doveo iz Zagreba u zapadnu Srbiju, da pomognu u otkrivanju »prebjeglih partizana -komunista« iz tzv. NDH u Srbiju, među kojima je bilo i agenata UNS-e Sarajevo.")

Kada je šef Gestapoa, Hajnrih Miler (Heinrich Müller) u oktobru 1941. godine izdao uputstvo za suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, koje je u Sarajevo stiglo 22. oktobra i predstavljalo neku vrstu analize rada KPJ poslije okupacije, došlo je do jačanja zajedničkih akcija UNS-e i Gestapoa protiv KPJ i NOP-a. UNS-i je uspjelo da ubaci svog agenta i dobije uvid u veze PK sa drugim mjestima, kao i u rad sarajevske partijske organizacije, ali za kratko vrijeme. Bilo je to preko kurira, Vatroslava Vrdoljaka,[60]) kojeg je angažovao Drago Jilek, šef UNS-e Sarajevo.

Bez obzira na određene uspjehe, UNS-a i njemačke obavještajne službe svih profila (vojna - Abver, državna tajna - Gestapo i političko-policijska - SD i Sipo) nisu uspjele nanijeti trajnije udarce NOP-u u cjelini, pa tako ni u Sarajevu, jer je i NOP stalno preduzimao protumjere, posebno organizovanjem i stalnim jačanjem svoje obavještajne službe. Tako su u Sarajevu uspostavljeni kontakti i saradnja sa više ustanova i nadleštava u gradu preko pojedinaca - saradnika NOP-a, medu kojima je bilo skojevaca i članova KPJ. Zahvaljujući njihovim obavještenjima, raspolagalo se veoma značajnim podacima: o pojačanju neprijateljskog garnizona u Sarajevu, pokretu, naoružanju, opremi, pravcima kretanja i slično.[61]) Svim tim se mnogo koristilo rukovodstvo NOP-a u preduzimanju konkretnih vojnih i političkih protumjera. Kvalitet partizanske obavještajne službe priznao je i sam njemački okupator. Tako se u jednom izvještaju SS-majora Hansa Helma, njemačkog policijskog atašea pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, pored ostalog, može pročitati i ovo:

»... Partizani imaju odličnu obavještajnu službu koja doprinosi stvaranju legende o neuništivosti partizana... u tome narod vidi svoju jedinu efikasnu zaštitu...«[62])

") PA/AA, Büro StS, Band 3, Jugoslawien - Telegram Feliksa Benclera (opunomoćeni ministar spoljnih poslova Trećeg Rajha u okupiranoj Srbiji) Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha, od 8. 8. 1941 Tu se kaže da su »specijalisti« upućeni iz Zagreba sa E. Vezenmajerom da »prepoznaju vode ustanka« u Srbiji, jer se za njih pretpostavljalo da su prebjegli, odnosno ilegalno došli u Srbiju iz tzv. NDH.

[0]) Isto.

") Arhiv CK SKJ, Beograd, br 77/42; Zbornik, tom II, knj. 2, str 218-220; isto, tom IV, knj. 3, str. 28.

") Arhiv RSUP-a Hrvatske, Zagreb - istražni materijal Hansa Helma, policijskog atašea pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu - Helmov izvještaj poslaniku Kašeu.

Oružane snage NDH na području Sarajeva

1. Ustaška vojnica u sarajevskoj oblasti i u gradu Sarajevu stvarana je veoma sporo, pa su ustaše pribjegavale dovođenju novih ustaških oficira, koji su tu trebali da rade na stvaranju tzv. pripremnih ustaških bojni u okviru privremene organizacione strukture ustaškog pokreta - povjerenika za određene oblasti, a po potrebi i dovođenju ustaških jedinica iz drugih krajeva.

Stvaranju prvih formacija ustaške vojnice u Sarajevu, prethodila je široka akcija Jure Francetića i Ante Vokića, organizovana u junu, julu i prvim danima avgusta 1941. godine, koji su ubrzo doveli grupu ustaških oficira, predstavnika ustaške vojnice u Sarajevu (Ramko Boban, Martin Vulin, Josip Mamić, Juko Galić, Marko Perkušić, Božo Vidov, Ivan Bagarić, Roman Blaškov i Ivan Devčić) da rade na osnivanju i naoružavanju malih ustaških jedinica, vezanih za tabore u predjelima grada i okolnim selima. U te jedinice vrbovan je prvenstveno društveni ološ, koji je naoružan i odjeven u ustašku uniformu predstavljao »vlast straha« i unosio veliku zabunu, naročito među građane koji nisu bili pod uticajem Partije. Pripadnici ovih ustaških formacija, različite brojnosti - od pet do trideset i više, nazvani od okupatora »samozvani« ili »divlje ustaše«, okrvavili su ruke nedužnim Srbima na Alipašinom Mostu, Semizovcu i još nekim mjestima u okolini grada, postavši tako zločinci »za nagradu«. Sa svojim vojnim i političkim ustaškim predvodnicima, kao što su, pored pomenutih oficira, na primjer, tabornici i pouzdanici tipa Josipa Maka, Roberta Kvasine, Jusufa Babića i drugih, predstavljali su veliku smetnju prodoru uticaja Partije u neke predjele grada i pojedina sela u okolini. Ove ustaške formacije su početkom opštenarodnog ustanka, a na zahtjev okupatora, ukinute u avgustu 1941. godine, tako što je najveći broj njihovih pripadnika raspoređen u ustaške jedinice u drugim krajevima.

Do kraja 1941. godine, na širem području su bile svega tri jedinice ustaške vojnice: jedna ustaška bojna u gradu, jedna manja bojna u okolini i Francetićeva Crna legija u istočnoj Bosni.") Poslije prvih većih zločina četnika nad muslimanskim stanovništvom u više sela istočne Bosne, nekoliko hiljada izbjeglica s toga terena našlo se u Sarajevu. Njih su Jure Francetić i Ante Vokić iskoristili tako što su one koji su bili željni krvne osvete, vrbovali u ustaše i od njih formirali ustašku jedinicu, koja je po uniformi koju su nosili prozvana Crnom legijom. Francetić je kasnije ostao sam na čelu Crne legije, a Vokić je radio na formiranju II bojne željezničke ustaške vojnice. Crna legija je u istočnoj Bosni izvršila brojne zločine, ali je u borbama sa snagama NOV i POJ pretrpjela velike gubitke i doživjela svoje uništenje.

•») Arhiv V. 1.1., A NDH, kut. I. O. 9, br. reg. 2/6, str. 56; »Ustaša«, br. 21, 23. 11. 1941.).

U toku 1942. i 1943. godine u Sarajevu se nalazio Stožer I stajaćeg ustaškog zdruga, čije su bojne i njihove satnije bile raspoređene po istočnoj Bosni, dok su se u gradu nalazile 1. novačka satnija, 2. i 5. satnija II željezničke ustaške bojne i Stožer 16. pripremne bojne »Vrhbosna«, kao i Stožer 27. ustaške pripremne bojne »Vrhbosna«."[4])

2. **Oružništvo** je do kraja 1941. godine u Sarajevu imalo sjedište jedne oružničke pukovnije (Štab 5. oružničke pukovnije) i jedno oružničko krilo, čiji su dijelovi bili razmješteni i u okolini grada, tj. na području sarajevskog kotara. Isto stanje je ostalo i u 1942. i 1943. godini, iako je oružništvo u cjelini imalo znatno brojno i organizaciono povećanje (sa pet na sedam pukovnija, sa osam na jedanaest oružničkih krila, **te** veći broj vodova i slično).")

3. **Kopnena vojska — domobranstvo** u početku je imalo pet, a ubrzo šest divizija, da bi krajem 1941. godine došlo do reorganizacije, tj. do formiranja tri domobranska zbora, od kojih je jedan (III zbor) bio u Sarajevu. Zbor je imao dvije divizije i nekoliko drugih operativnih i pomoćnih jedinica. U periodu januar 1942 - maj 1943. godine domobranstvo NDH je imalo ukupno sedam divizija - šest pješačkih i jednu gorsku, sve organizovane u. tri domobranska zbora (III zbor u Sarajevu). Od sedam divizija, šest su svoja sjedišta imala u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu su se nalazile ove domobranske jedinice:

- 5. pješačka divizija sa 7. i 9. pješačkom pukovnijom i IX topničkim sklopom,
- Zapovjedništvo III zbora sa prištapskim jedinicama,
- Zapovjedništvo utvrđivanja, koje je ranije bilo u sklopu Vojne krajine, čije su četiri bojne prešle u sastav III zbora. Ovo zapovjedništvo je imalo zadatak da izradi nacrte za utvrđivanje objekata, predloži tipove novih objekata, vrste naoružanja u njima i da izvodi radove prema nacrtima."*)

•") Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 804; tom IV, knj. 21, str. 694 - 702; Arhiv V. I. I., A NDH, kut. 21, br. reg. 6/57 i br. reg. 4/33; kut. 134-A, br. reg. 4/1 - uporedi: Colić Mladen, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942-1943. godine; AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini 1942-1943. - naučni skup u Sarajevu 21. i 22. novembra 1973, Beograd, 1974, str. 344 - 360.

) Isto.

") Arhiv V. I. i., A NDH, kut. 146, br. reg. 2/44 - Prijedlog za utvrđenja na željezničkim prugama, mostovima i značajnim vojnoprivrednim objektima u Bosni dao je njemački general u Zagrebu Glez Horstenau. Inače, on je o tim i drugim problemima koji su za njemačke vojnopolitičke i vojnoprivredne interese nastali usljed »partizanskih svakodnevnih akcija«, često pisao komandantu Jugoistoka, Vrhovnoj komandi oružanih snaga Trećeg Rajha, Ministarstvu spoljnih poslova i mnogim drugim institucijama i organima. U svim tim izvještajima podvlačio je slabost oružanih snaga NDH i kolebljivo držanje italijanskog saveznika, itd. (Arhiv V. I. I., NjA, Mikroteka T-501, R-267/608-623, od 14. XII 1941; T-821, R-356/517-522, od 13. januara 1942; T -501, R -266/1150-1164, od 25. 2. 1942; T-501, R -264/1038 -1051, od 19. 5. 1942; Njemački centralni arhiv - DZA, Potsdam, Min. inostranih poslova, sign. 61143, str. 1 -10 - Izvještaj o situaciji u NDH i prijedlog mjera za sređivanje vojnih i političkih prilika, upućen lično Hitleru, krajem septembra 1942. godine.)

Poslije druge reorganizacije domobranstva, izvršene u maju 1943. godine na zahtjev i po naređenju njemačkog okupatora, kada su, pored tri Zapovjedništva zbornih područja, osnovana i četiri gorska zdruga, u Sarajevu su se nalazile ove domobranske jedinice:

- 7. lovačka pukovnija iz 4. lovačkog zdruga,
- 2. gorska pukovnija iz 2. gorskog zdruga,
- IX topnički sklop,
- XX topnički sklop,
- Željezničko-transportna bojna,
- pomoćne jedinice 2. gorskog i 4. lovačkog zdruga: dojavna satnija, obkoparska satnija, oklopni vod, vojnooružnički vod, zdravstvena satnija, veterinarska satnija, tovarni povoz, samovozni povoz, gospodarski ured i pekarska polusatnija sa jednim mesarskim vodom.

Sve oružane snage tzv. NDH, koje su se nalazile u istočnoj Bosni, bile su od jeseni 1941. godine potčinjene njemačkim vojnim komandama, najprije generalu Fortneru, komandantu 718. divizije, a početkom 1942. opet njemu, ali u sastavu »Borbene grupe Bader«.[67]) U ljeto 1942. godine odnos sa njemačkom vojskom »pravno je regulisan« tako, da je uvijek za zapovjednika svih jedinica stacioniranih u jednom mjestu određivan »najstariji njemački komandant«. Od tada se zapovjedništva mjesta nisu formirala od oružanih snaga NDH ukoliko su tu postojale njemačke jedinice. Takav je slučaj bio i u Sarajevu. Pod njemačkom vojnom komandom nalazile su se i sve jedinice NDH koje su vršile »zaštitu željezničkih pruga«. Prvog novembra 1942. godine osnovana je Komanda njemačkih trupa u Hrvatskoj, na čelu sa generalom Litersom, kojoj su u cijeloj Bosni i Hercegovini, odnosno u tzv. NDH do demarkacione linije, sve oružane snage tzv. NDH bile potčinjene. Štab ove komande najprije se nalazio u Slavonskom Brodu, zatim u Banjaluci, a u proljeće 1943. godine, u vrijeme priprema i izvođenja tzv. V neprijateljske ofanzive, u Sarajevu. Civilna vlast ustaške države bila je suspendovana, očitovala se jedino u predstavnicima vlade NDH kod njemačkih komandi od divizije pa na više, dok je sve te predstavnike predstavljao »glavar građanske uprave« pri Litersovom štabu.

"') To je inicirao njemački general u Zagrebu već krajem 1941, dok je početkom 1942 godine takvu odluku donio njemački komandant Jugoistoka, jer to je »... želja najvećeg broja oficira i momčadi«. (Arhiv V. 1.1 . NjA, Mikroteka, T-501, R-267/608-623, 14. I2. 1941. - Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu o situaciji u ND i njenim odnosima sa Italijom, ustrojstvu oružanih snaga i o zadacima njemačkih trupa; Zbornik, tom XII, knj. 2 - njemačka dokumenta - Izvještaj generala Fortnera, 2. 7. 1942 godine.)

Međutim, vodeći računa o »samostalnosti« i »suverenitetu« ustaške države, a naročito o osjetljivosti ustaške vladajuće garniture - koju su često nazivali »državotvorna grupa« (»staatsbildende Gruppe«), nacisti su odobrili da u najvećem broju domobranskih jedinica komanduju ustaški oficiri u domobranskim uniformama To je bio slučaj sa svim lovačkim pukovnijama u istočnoj Bosni.

Što se tiče tih glavara u istočnoj Bosni, njihovo je sjedište i ranije bilo u Sarajevu, 1941. i 1942. godine, a zvali su se »civilni komesar vlade NDH« pri štabu »Borbene grupe Fortner«, odnosno pri štabu »Borbene grupe Bader«. Oni su otpočetka obuhvatali nekoliko velikih župa, a od formiranja Litersovog štaba cijelu Bosnu i Hercegovinu, najprije do demarkacione linije, a u toku neprijateljskih zimskih i proljetnih operacija - tzv. četvrte i pete neprijateljske ofanzive 1943. godine - cijelu Bosnu i Hercegovinu. Bilo ih je više, a najpoznatiji su Jozo Dumandžić, Aleksandar Benak, Oskar Turina, Pavao Canki i ing. Ivica Frković.

Podređenost oružanih snaga NDH odnosila se i na jedinice za održavanje javnog reda i mira, tj. redarstvene i policijske snage, zatim finansijsku stražu, sve stražarske i druge manje jedinice, kao i vazduhoplovne snage NDH, od kojih su se u Sarajevu nalazile 2. zračna skupina i 2. lučka bojna, koja se sastojala od četiri satnije - 5, 6, 7. i 8. stanije.[88])

Kratak pregled njemačko-italijanskih nesuglasica oko Sarajeva u uslovima snažno razvijenog NOP-a

Naprijed je već bilo govora o naporima italijanskog okupatora da proširi zonu svoga uticaja u Bosni i Hercegovini, te o značaju Sarajeva i istočne Bosne za njemačkog okupatora i ustašku NDH. Takođe je ukazano kako su italijanske aspiracije zaustavljene. Međutim, širenjem i jačanjem vojničke i političke komponente NOP-a ne samo na oslobođenim teritorijama već i u okupiranim gradovima ili u njihovoj neposrednoj okolini, sve je prisutnija bila bojazan da dođe do prekida saobraćaja i onemogućavanja eksploatacije privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine. Sve je to prisililo njemačkog okupatora da zatraži jače angažovanje italijanskih savezničkih trupa na gušenju oslobodilačkog pokreta. Pored ovog čisto vojnoprivrednog razloga, zahtjev nacista imao je i političku dimenziju, jer su italijanski fašisti ostvarili čvrstu saradnju sa četnicima i pročetničkim elementima. Oslonac na te snage u gušenju i slamanju NOP-a, sve vidnije je pokazivao da su italijanski fašisti odbacili svog i nacističkog kvislinga - ustašku NDH, a pomoću četnika nastojali da se u ustaškoj NDH nametnu i njoj i svom njemačkom savezniku. Njemački general u Zagrebu Edmund Glez fon Horstenau, prateći cijeli razvoj situacije, izvještavao je svoje pretpostavljene komande - Komandu Jugoistoka i Vrhovnu komandu oružanih snaga, o teškom položaju njemačkih i ustaško-domobranskih snaga u istočnoj Bosni, posebno oko Sarajeva koje je sa svih strana okruženo partizanima. Po njemu, opasnost je utoliko bila veća što su se u

[88]) Arhiv V. I. I., A NDH, kut. 127, br. reg. 1/2; kut. 134-A, br. ber. 1/3.

i oko Sarajeva nalazila značajna vojna preduzeća za njemačku vojnu industriju, kojima je prijetila opasnost da prestanu sa radom, a pozivom italijanskih trupa u pomoć, ta opasnost bi se povećala, jer, ako bi Italijani ušli u ovaj grad, teško bi ga napustili. To se nije smjelo dozvoliti, jer je »... Sarajevo potpuno identično s pojmom Bosne, te bi prepuštanje Sarajeva Italiji predstavljalo odricanje čitave Bosne...«") Trebalo je na najvišem nivou naći zajedničko rješenje, tj. udruženim snagama (njemačkim, italijanskim i oružanim snagama NDH) uništiti snage NOP-a u istočnoj Bosni, gdje je trougao Sarajevo - Zenica-Tuzla predstavljao najvitalnije vojnoprivredne interese njemačkog okupatora u cijeloj NDH.

Poznato je kako su se stvari dalje odvijale. Poslije dugih pregovora, natezanja i nesporazuma, uslijedila je tzv. druga neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu, januara 1942. godine, u kojoj je gotovo izostalo učešće italijanskog okupatora. Operacije nisu donijele željene rezultate ni njemačkom okupatoru niti ustaškoj NDH. Italijanski ekspanzionistički planovi i oslonac na četnike, zatim sve očitiji zahtjev da se suspenduje vlast NDH, posebno ustaša koji su, zbog svojih postupaka prema stanovništvu, glavni vinovnici »odmetničkoj aktivnosti«, uslovili su da Italijani zagovaraju svoj »sistem najefikasnijih mjera za gušenje ustanka«, koji je imao određeni ekonomski i vojnopolitički cilj. Taj sistem se sastojao iz tri varijante. Prva je predvidjela da se »izvrši hirurški zahvat u smislu da se ne ide samo na čišćenje, već opkoljavanje i uništavanje... uz učešće svih saveznika, bez obzira na podjelu na sektore« (misli se na okupacione zone - prim. R. B.). Ukoliko bi se »saveznici uzdržali od zajedničkog učešća... nama (Italijanima - prim. R. B.) ne bi odgovaralo da takvu akciju preduzimamo u sadašnjoj našoj zoni...« Druga varijanta je predvidjela da svaki saveznik na svom prostoru uguši ustanak, s tim da za Italiju ne vrijedi »rimska granica«, već nova, tj. ona koju čvrsto drže italijanske trupe lancem Dinare. Treća varijanta predviđala je zadržavanje zona koje pojedini saveznik ima, tj. da svaki ostane tamo gdje se njegove trupe nalaze, a to je za Italijane značilo: prostor Foča - Kalinovik, Višegrad, Rogatica, Goražde, Čajniče. Za primjenu ove varijante, podvučeno je da se čuvaju »najglavnije i najneophodnije komunikacije...« i da se ta varijanta može primjenjivati samo u situaciji ako su »ustaničke snage jednake ili skoro jednake

") Izvještaji njemačkog generala navedeni u napomeni 66. - Opširnije o njemačkim i italijanskim planovima u Bosni i Hercegovini vidjeti ove dokumente: Arhiv V. I. I., italijanska arhiva (dalje: IA), Mikroteka, T. 821, R -347/123-141, od 5. avgusta 1942. - Izvještaj o situaciji u NDH, sa posebnim osvrtom na značaj privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine za »Italijanski veliki guvernatorij Dalmacije«; T-821, R -347/1 -5 - Izvještaj komandanta 2. italijanske armije generala Maria Roate Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Italije - Kabinetu za politička pitanja, od 9. septembra 1942. - šire o njemačkim i italijanskim planovima u Bosni i Hercegovini vidi rad R. Brčića, Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenta (1942-1943), »AVNOJ i NOB u BiH 1942 - 1943«, cit. zbornik.

sadašnjim...«[70]) Na kraju je podvučeno da za Italijane operacije protiv NOP-a dolaze u obzir samo pod uslovom da se odvijaju u pravcu Sarajevo - Banjaluka, a nikako obrnuto. Iz toga je bilo sasvim vidljivo nastojanje da se uđe u Sarajevo i u njemu ostane. Međutim, malo je realnog bilo u tome, jer je njemački okupator već od početka 1942. godine počeo dovlačiti nove vojne snage, tako da je ubrzo otpala potreba za jačim osloncem na italijanske trupe. Osim toga, i nacisti su mnogo radili na utvrđivanju sporazuma o saradnji sa četnicima i sporazuma o saradnji četnika i oružanih snaga i civilnih organa vlasti tzv. NDH.[71]), A u nedostatku oružanih snaga NDH, u koje se mali broj odraslih muškaraca iz istočne Bosne uključivao, nacisti su nastojali, i u dobroj mjeri uspjeli, da taj nedostatak kompenziraju stvaranjem raznih milicija, pretežno muslimanskih, lako su ove oružane formacije nastajale s ciljem odbrane sela od četničkih upada i zločina, one su gotovo sve postale sastavni dio oružanih snaga NDH i izvršavale naređenja odgovarajućih komandi (njemačkih i ustaških), od kojih su dobijale oružje, municiju i opremu. Neke od njih su učestvovale u borbama protiv oružanih snaga NOP-a i činile velike poteškoće njegovom razvoju i širenju na određenim područjima (Kladanjska milicija, Hadžiefendićeva legija i druge). Stoga su im organi NOP-a različito prilazili i diferencirano ih tretirali.

Ipak, italijanska nastojanja da ovladaju Bosnom i Hercegovinom, posebno Sarajevom, nisu jenjavala, već su i dalje pothranjivana u redovima najviše vojne italijanske komande - 2. armije, obavještajnih

'•) Arhiv V. I. i., IA, Mikroteka, T-821, R-356/517 - 522, od 13. januara 1942. godine: T-821/523-533 - Zabilješka komandanta 2. italijanske armije za načelnika GeneraistaDa Vrhovne komande oružanih snaga Kraljevine Italije, 10. januara 1942.

") O četnicima Draže Mihailovića i njihovoj saradnji s okupatorima i ustaškom NDH u nas je relativno dosta pisano. Taj, još uvijek dokraja neosvijetljeni problem u istorijskoj nauci i danas privlači pažnju pojedinih jugoslovenskih istoričara. Osnovni razlog za to nalazi se u činjenici da je u nekoliko posljednjih godina pribavljena gotovo sva relevantna arhivska dokumentacija stranog porijekla, prije svega, njemačka, britanska, američka i italijanska, koja, uz četničku, ustašku i dokumentaciju NOP-a, omogućava da se skine mistifikatorski veo oko stvarne uloge četnika Draže Mihailovića. Naime, do jučer su mnogi zapadni istoriografi i publicisti i pojedini odbjegli četnički vođe - kao Živko Topalović, Dobroslav Jevđević, Mladen Žujović, Momčilo Dujić, Zvonimir Vučković i drugi, koji su objavili svoje memoare i druge spise, prikrivali pravu istinu, pišući jednostrano i potpuno iskrivljeno o četnicima Draže Mihailovića uopšte, a posebno o njihovoj kolaboraciji sa fašističkim okupatorima. Međutim, dokumenti stranog porijekla nedvosmisleno pokazuju €a su četnici sarađivali sa okupatorima u svakom pogledu - vojnom, političkom, ekonomskom, obavještajnom i propagandnom - protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Njihova saradnja datira od gotovo samog početka opštenarodnog ustanka, najprije u Srbiji, a uskoro i u mnogim drugim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama, što se tiče istočne Bosne, saradnja Nijemaca i četnika D Mihailovića otpočela je dolaskom Dražinih oficira, a potom u eri koju otpočinje Jezdimir Dangić, Dražin četnički komandant u istočnoj Bosni. Ubrzo je došlo i do njemačko-četničkih dogovora o saradnji u Višegradu, o čemu je sačuvan izvorni dokumenat, datiran pet dana prije početka tzv. druge neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu. (Arhiv V. I I., četnička arhiva - dalje: ĆA, kut. 232, br. reg. 1/1 -1, 15. 1. 1942; isto, kut. 231, br. reg. 1/12, 11. 1 1942. - pismo komandanta Višegradskog četničkog odreda poručnika K. Jeftića majoru Bošku Todoroviću.)

službi i diplomatskokonzularnih predstavništava, medu kojima se isticao italijanski konzulat u Sarajevu. Sve to su neobično uporno i temeljno pratile njemačke obavještajne službe, a posebno one koje su se nalazile u Sarajevu, njih dvadeset sedam raznih profila. Njima pod rukom stajale su i političkoobavještajne i vojnoobavještajne službe NDH.

Od sredine 1942. godine, kada su italijanske trupe, na osnovu Zagrebačkog sporazuma, bile prisiljene da se povuku više prema jadranskoj obali, jenjavaju italijanske pretenzije prema Bosni i Sarajevu. Od svega je ostao samo prizvuk tih nastojanja u političkopropagandnoj aktivnosti italijanskog konzulata u Sarajevu i najistaknutijih vojnih i političkih ličnosti u Komandi 2. italijanske armije (Supersloda - Vrhovna komanda oružanih snaga Slovenija - Dalmacija), u kojoj je naširoko ocjenjivana prednost kada bi fašistička Italija okupirala Bosnu i u njoj uspostavila »vojni guvernatorij«. Iznošene su i ocjene i kritike na račun ustaša, njihovog poglavnika i cijele NDH, u kojoj je Bosna mogla prije

Pošto tzv. druga, a kasnije i treća neprijateljska ofanziva nisu okupatorima donijele očekivane rezultate - ugušivanje NOP-a i pacifikaciju prostranih ustaničkih područja, gdje su se nalazili najznačajniji vojnoprivredni interesi njemačkog okupatora, nacisti su, zbog nedostatka vlastitih trupa, nedovoljnog angažovanja Italijana i slabosti oružanih snaga i neefikasnosti organa uprave NDH, odlučili da se pride uspostavljanju saradnje između četnika i ustaške države. I zaista, bez obzira na ideološke i političke razlike, planove i ambicije ustaša i četnika, ta saradnja je pod njemačkim nadzorom uspostavljena na cijeiom njemačkom okupacionom području, pa tako i u istočnoj Bosni i sarajevskoj oblasti, gdje su prva utanačenja zaključena sredinom 1942, a najveći broj 1943 godine. (Arhiv V. 1.1., ČA, kut. 232, br. reg. 1/6, 14 6 1942. - Sporazum Zeničkog četničkog odreda i organa NDH; isto, kut. br. 232, br. reg. 6/6, 31. 8 1942 - Sporazum između četničkih odreda šireg regiona Zenice sa organima NDH; isto, ČA, kut. 52, br. reg 40/1 -3 - 22. juli 1942 - Kontakt organa NDH sa četnicima Save Derikonje, koji su djelovali sjeverno od Sarajeva, u području planine Ozren - sarajevske, zatim istočnih obronaka pl. Zvijezde i zapadnih obronaka pl. Romanije sa centrom u selu Vučja Luka; sa Derikonjom i njegovim četnicima nije došlo do sklapanja sporazuma, ali kontakti i saradnja nisu prestajali U tom pogledu su naročito bili aktivni njemački oficiri zbog višestruke ekonomske koristi - Arhiv V. I. I., arhiva NDH, kut 200 b, br. reg. 1/3-47-49 - Kotarska oblast Sarajevo Šandoru Benaku, opunomoćenom ministru unutrašnjih poslova NDH pri Štabu »Borbene grupe Bader«, 28. 7. 1942; Zbornik, tom IV, knj. 6, dok, br. 171, str. 508 - 509; Arhiv V. I. I., IA, kut. 153 a, br. reg. 3/5-25-26 - Marčelo Kavaleti, vicekonzul Kraljevine Italije u Sarajevu, izvještava Ministarstvo vanjskih poslova Rim, 25. 9. 1942, da je štab 718 njemačke divizije sklopio sporazum sa S Derikonjom o isporuci drveta i osiguranju pruge Ivančići - Ljubina u prisustvu predstavnika preduzeća »HOBAG« iz Sarajeva, te o sporazumu četnika sa područja Han-Pijeska, koji su se obavezali na isporuku drva na »željezničku prugu H Pijesak - Zavidovići«; Zbornik, tom IV, knj. 9, str 415 - Kontakt kotarskog predstojnika Vlasenica i Miloša Matića, zapovjednika letećeg četničkog odreda Vlasenica, od 14. 1. 1943. godine; Arhiv V. 1.1., ČA, BH -X - 195, 23. 1. 1943. - Pregovori u Osanici (Goražde) između predstavnika vojnih i civilnih vlasti NDH i Drinskog četničkog odreda; postignuto je utanačenje i sa četničkim komandantom Radivojem Kosorićem u selu Kovanj (Rogatica) 16. 1. 1943. godine, koje je s njim potpisao kotarski predstojnik, itd.)

Na osnovu ovih i drugih sporazuma je uslijedila zamašna zajednička akcija Pavelićevih i četničkih snaga protiv NOP-a, što se može pratiti iz njihove obimne uzajamne prepiske, koja se, također, čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. Treba još podvući da su četnici, izvršavajući ove sporazume, bili u stalnoj vezi sa štabom D. Mihailovića. Njemačke komande u NDH bile su potpuno obaviještene o njima i redovno sve odobravale, uredovale u slučajevima ustaško-četničkih nesuglasica i narušavanja ugovorenih obaveza, a sve radi lakše borbe protiv snaga NOP i DVJ, odnosno NOV i POJ, kao i lakše i efikasnije eksploatacije materijalnih i ljudskih potencijala

da bude »sve a ne hrvatska Bosna«.[72]) Povlačeći se prema obali, Italijani su, svugdje gdje su mogli, ostavljali četnicima da u borbi sa oružanim snagama NOP-a »održavaju njihove vojnopolitičke kombinacije osvajanja Bosne i Sarajeva«.

Zbog razvoja događaja od jeseni 1942. godine i dalje, kada su Italijani »pristali« da učestvuju u četvrtoj, a zatim i petoj neprijateljskoj ofanzivi, njihovi osvajački planovi potpuno su nestali. Jedino su se još osjećali u političkoj djelatnosti italijanskog konzula u Sarajevu, najprije Alberta Kalioze (Caliose), a od ranog proljeća 1943. godine Alberta Rosija (Rossi), da bi i ta aktivnost sasvim nestala kapitulacijom Italije.[73]) Na kraju, ti planovi nisu imali iole ozbiljnije podloge, jer u Sarajevu za sve to vrijeme nije boravila nijedna italijanska vojna jedinica, tek, s vremena na vrijeme, kraće su se zadržavali oficiri za vezu pri štabovima njemačkih viših komandi, odnosno komandi oružanih snaga NDH. Pored italijanskog konzula i njegove ustanove, osjećala se, takođe, i djelatnost italijanskih obavještajnih službi - OVRA i SIM, ali one u gradu nisu imale organizovanih institucija, nego su samo povremeno dolazili agneti, najčešće na sastanke sa pojedinim četničkim komandantima u prostorijama konzulata.

") Italijanski dokumenti navedeni u napomeni 68

") Arhiv V. I. I., IA, Mikroteka, mikrofilmovana grada Arhiva UDB-e Zagreb, F-18/401 -403 - Talijani i talijanske ustanove u Sarajevu. U tom dokumentu se, pored ostalog, govori i o akcijama italijanskog generalnog konzula u Sarajevu, Alberta Rosija (Rossi) da pridobije Muslimane istočne Bosne i Hercegovine za italijansku »Veliku Crnu Goru«. Inače, za Rosija se kaže da je dobar poznavalac političkih prilika na Balkanu, a posebno muslimanskog pitanja u Bosni i Hercegovini. On je često kontaktirao sa predstavnicima Islamske vjerske zajednice i drugim istaknutim muslimanskim građanskim političarima, kao i sa visokim ličnostima vlasti tzv. NDH u Sarajevu. U sastavu svog konzulata imao je relativno veliki personal - oko 12 stalno zaposlenih, među kojima: tri sekretara i više referenata za razna politička i druga pitanja, te nepoznat broj privremeno uposlenih, do čega je dolazilo u iznimnim slučajevima od posebnog političkog značaja, na primjer, dolazak i boravak Velikog jerusalemskog muftije El Huseinija, kada je jedan diplomata ovog konzulata bio u stalnoj pratnji El Huseinija, bez obzira što su nacisti pripremili njegov dolazak u Sarajevo.

dr TOMISLAV IŠEK

DJELATNOST KULTURBUNDA I FOLKSDOJČERA

U sarajevskom okružju živjelo je prije I svjetskog rata preko 6 hiljada Nijemaca, a koncem 1941. godine preko 3 hiljade.[1]) Pretežan dio onih koji su živjeli u gradu (uglavnom činovnici, vojnici, trgovci ili radnici) i onaj neznatan broj iz obližnjih sela, koji se bavio poljoprivredom, bio je učlanjen u kulturni savez njemačke manjine, tzv. »Kulturbund« (osnovan 1920. godine). Od vremena dolaska Hitlera na vlast (1933), u savezu je, sve izrazitije, prevladavala nacionalsocijalistička ideologija. U periodu od 1933. do 1941. godine »Kulturbund« se pretvorio u političku nacističku organizaciju Nijemaca u Jugoslaviji.

Neposredno nakon preuzimanja vlasti, Hitler je u govoru vodama njemačkih manjina iz raznih država Evrope (1934) istakao da će njihovi pripadnici biti jednog dana »izvidnice« koje »špijuniraju«, da će pripremiti »izvjesne stvari daleko pred frontom«, »kamuflirati naše (tj. nacističke - m. o.) vlastite pripreme za napadanje«. Stavljeno im je u zadatak da pripreme tlo »jer će Njemačka proširiti svoju vlast daleko preko granica na Jugoistok«, a namijenjena im je uloga tutora koji će u Hitlerovo ime »upravljati zemljama i narodima«.[2]) Očito je da su u nacionalsocijalističkoj strategiji pripadnici njemačkih nacionalnih manjina

') Prema popisu od 10. 10. 1910. godine, u sarajevskom okružju bilo je 6 495 Nijemaca. Lakatoš Jozo: Narodna statistika, Zagreb, 1914, str. 39; »Ortsgruppe Sarajevo« (»Mjesna grupa«) brojala je na 31. 12. 1941. godine 3 387 duša. Većina ih je bila evangelisti. Arhiv Vojnoistorijskog instituta i dalje V. I. I., Beograd, Njemačka arhiva (dalje: NJA), K. 40K, reg. br. 47/2-13.

***) Raušnig Herman: Moji povjerljivi razgovori sa Hitlerom, Njujork, str. 61 -62. Prema Krnić Z. Njemačka narodna skupina u NDH jedan od instrumenata okupacione politike Trećeg Rajha u Jugoslaviji. Iz saopštenja za naučni skup »Treći Rajh i Jugoslavija 1933 -1945 «, str. 2 - dalje: Saopštenje**

imali sasvim određeno mjesto i ulogu u ekspanzionističkim računicama Trećeg Rajha.

U kratkom intervalu, od 27. marta 1941. godine do napada na Jugoslaviju (6. aprila), pripadnici »Kulturbunda« u Sarajevu su prekinuli gotovo svaku javnu aktivnost.

S obzirom da je napad sila Osovine na Jugoslaviju bio više nego izvjestan, to je, očito, bio taktički potez. Tih desetak dana, oni su se tajno okupljali i dogovarali o akcijama koje su trebale da olakšaju Trećem Rajhu okupaciju Jugoslavije. Mjere koje su poduzimali tajno, ali organizirano, bile su sračunate na izvršavanje svih onih zadataka koji će biti od koristi jedinicama Vermahta (Wehrmacht). Faktori Trećeg Rajha, shodno svojim ekspanzionističkim interesima i planovima, ozbiljno su računali na uključenje pripadnika »njemačke narodne skupine« (dalje - NJNS) sa teritorije Jugoslavije, odnosno tzv. Nezavisne Države Hrvatske (dalje - NDH). Od pripadnika NJNS formirane su naoružane jedinice sa naglašenom represivno-policijskom ulogom. Unutar »Kulturbunda« je stvorena vojnopolitička organizacija - »Njemačka momčad« (Die Deutsche Mannschaft).[3]) Osnovni zadatak oružanih snaga NJNS na teritoriji okupirane Jugoslavije, pa time i na području koje nas interesira, bio je: u okvirima sopstvenih mogućnosti obezbijediti okupacioni sistem, odnosno činiti sve ono što bi tom sistemu olakšavalo izvršenje predviđenih mjera. Folksdojčeri su navedene zadatke izvršavali na dva načina: ili u sastavu okupacione sile, odnosno unutar sopstvenih oružanih jedinica ili neposredno eksploatirajući domaće stanovništvo, naročito Jevreje i Srbe - denuncirajući, zatvarajući i progoneći ih u logore. U toku aprilskog rata, formirali su mjesne straže koje su obezbjeđivale i omogućavale rad mnogim službama Vermahta. Mjesne straže su formirane od već pripremljenih formacija »Dojče manšafta« i onih Folksdojčera koji su se našli u jugoslovenskoj vojsci.[4]) Nerijetko su na svojim kućama isticali zastave sa kukastim krstovima, te i na taj način su isticali svoju privrženost Trećem Rajhu.

Na ovoj teritoriji se pojavio i oružani SS (Waffen SS), dakle, oružana formacija SS. U početku su Folksdojčeri regrutirani bez obzira na njihovo državljanstvo NDH. Od Folksdojčera u NDH se tražilo da oforme svoje naoružane vojne formacije. Neposredno nakon stvaranja NDH, vršeno je vrbovanje za dobrovoljno stupanje u SS-jedinice. Mo-

') U »Dojče Manšaft« su ulazili odabrani Folksdojčeri između 18. i 25. godine i bili organizirani na vojnim principima. Osim ove, postojale su još dvije osnovne grupe Folksdojčera u NDH »Dojče Frauenšaft« (»Deutsche Frauenschaft«), »Dojče Jugend« (»Deutsche Jugend«).

[4]) Pripadnici NJNS pozivani su od 1939. godine u sastav Kraljevske jugoslovenske vojske, naročito za angažiranje na radovima oko utvrđivanja teritorije Jugoslavije. Altgajer B.: Elaborat o »Njemačkoj narodnoj skupini«, str. 171 - nalazi se u Arhivu V. I. I., Beograd, K. 40-D, pod reg. br. 1/3, dalje: Elaborat.

biliziranje pripadnika ove skupine u NDH vršile su regrutne komisije »Vafen-SS«.[5]) Sredinom ljeta 1941. godine počelo se sa pripremama da i NJNS formira sopstvenu oružanu formaciju »Ajnzacštafel (Einsatz-staffel) - ES«. Njeni pripadnici su regrutirani iz mladih godišta »Dojče manšafta«.[6])

Najveći broj sarajevskih Folksdojčera, i kao pojedinci i kao pripadnici »Kulturbunda«, priključili su se nacističkoj okupaciji zemlje. Napad nacističke Njemačke i njenih saveznika na našu zemlju, bio je za članove »Kulturbunda« signal da otpočnu sa intenzivnijim realiziranjem zadataka koje im je Firer postavio nekoliko godina ranije. Jedan od prvih koraka koje su poduzeli u toku aprilskog rata, bio je da izbjegnu službu u jedinicama Kraljevske jugoslavenske vojske, što im je nalagala i »Folksdojčerska centrala« u Berlinu (Volksdeutsche Mittelstelle - skraćeno VOMI),[7]) kao institucija nadređena svim njemačkim narodnim skupinama. Dio onih koji su se našli u redovima jugoslovenske vojske pobjegao je iz jedinica, noseći oružje i vojnu opremu. Ulazak pripadnika Vermahta u Sarajevo, Folksdojčeri su iskoristili da na eklatantan način pokažu i potvrde svoju privrženost i odanost nacističkom režimu. Karakteristično je, i to treba podvući, da se odnos i aktivnost sarajevskih kulturbundovaca i Folksdojčera nisu ni po čemu razlikovali od djelatnosii pripadnika ove manjine u ostalim dijelovima NDH i šire. Od prvih dana nakon dolaska u Sarajevo, pripadnici Vermahta su osjećali pomoć članova njemačke nacionalne manjine, bez obzira da li se radilo o smještaju, ishrani, obezbjeđenju, pružanju dragocjenih informacija iz prve ruke. Naročitu aktivnost pokazali su Folksdojčeri koji su se i prije rata isticali nacionalsocijalističkim opredjeljenjem. Značajnu ulogu u pronacističkoj propagandi do rata u Sarajevu odigrali su Njemački konzulat sa dr Hugom Gerdesom (Goerdes) i Lektorat njemačke akademije sa dr Fricom Našoldom (Fritz Naschold) na čelu.')

[5]) Privremeni vođa NJNS Altgajer smatrao je služenje u »Vafen SS« »prolaznom pojavom za vrijeme trajanja rata«. Pretpostavljao je i bio uvjerenja da je ta odredba unesena na zahtjev Himlera ili SS Hauptamta.

U »Vafen SS« stupilo je oko 1000 mladića između 17. i 25. godine Krnić Z Njemačka narodna skupina u NDH, Sarajevo 1972. (doktorska disertacija u rukopisu), str. 189 (dalje: Disertacija).

•) Ova formacija - vojnica NJNS - osnovana je Zakonskom odredbom od 29. 7. 1941. godine, na temelju ličnog predloga Altgajera Paveliću. Vid. Altgajer, Elaborat, str. 179-185.

[7]) Vid. Miletič A.: »Folksdojčeri« Bosne, Slavonije i Srema u borbi protiv NOP-a (1941 - 1945) naučni skup »Treći Rajh i Jugoslavija 1933 -1945«, rukopis, str. 13 (dalje: Miletić: Folksdojčeri).

") Osoblje Konzulata sa dr Gerdesom bilo je prisutno svim manifestacijama koje su Nijemci u Sarajevu održavali u vremenu do rata. Vid. Arhiv SRBiH, Fond Kraljevske banske uprave Drinske banovine, Pov-DZ, br 1663. od 21. 4. 1939. (Uprava policije u Sarajevu - Kraljevskoj banskoj upravi Sarajevo).

Dr Našold je bio predratni agent njemačke obavještajne službe. Njegovom propagandističkom radu na sarajevskoj muškoj gimnaziji uspješno su se suprotstavljali revolucionarno i napredno orijentirani sarajevski gimnazijalci. Vid. Šarac Dž.: öd V-a do VIII-a, Sarajevo u revoluciji, knjiga I, 595.

Našold je, osim toga, bio Ortsgrupenlajter (Ortsgruppenleiter) inostrane nacističke partije (AONSDAP), u stvari, agent njemačke obavještajne službe. Djelatnost ovih kanala Trećeg Rajha i pripadnika njemačke nacionalne manjine u Sarajevu prije rata, bili su, i te kako, solidna osnova za nastavak intenzivnije obavještajne saradnje u novim, ratnim uslovima. Stvaranjem NDH, formirano je posebno »Hrvatsko okružje AO« (Kreis Kroatien der AO). U Sarajevu je, kao i u nekim drugim većim gradovima (Osijeku, Banjaluci), postojala Mjesna grupa. Ukratko rečeno, u toku aprilske katastrofe, pripadnici njemačke nacionalne manjine, ideološki i organizaciono pripremljeni, izvršili su svoju ulogu »pete kolone«. Kao informatori, tumači, vodiči, saboteri, oni su, davanjem i slanjem informacija, karakteristika o ličnostima ili, pak, odgovorima na detaljne upite, direktno ili indirektno, doprinijeli obaviještenosti okupatora i ubrzali njegove pripreme za okupaciju Jugoslavije. Nezaobilazna je njihova uloga u istrebljivanju lokalnog stanovništva, Srba i, naročito, Jevreja. U periodu od aprila do jula 1941. godine, ustaška propaganda je za svaki oblik otpora okrivljavala, uglavnom, Srbe i Jevreje. Mnogo lakše je bilo optužiti i jedne i druge, jer se obračunavanje sa njima uklapalo u nacistička nastojanja fizičkog istrebljenja ovih naroda. Folksdojčeri u Sarajevu pokazali su se veoma revnosnim u denunciranju i otkrivanju svih takvih osoba, koje su zatim odvođene u koncentracione logore. Razlozi za intenzivnu aktivnost ove vrste nalazili su u činjenici da su time davali svoj obol »rješavanju« jevrejskog pitanja, kako su ga zamišljale glavešine Trećeg Rajha, kao i u mogućnostima ličnog napredovanja i bogaćenja.

Dok se aktivnost Folksdojčera u toku kratkotrajnog aprilskog rata svodila na svesrdnu podršku jedinicama Vermahta, dotle je kasnije poprimila i drugi karakter. Folksdojčeri u Sarajevu su nastojali na svaki način da pokažu i potvrde svoju privrženost Trećem Rajhu. Najveći dio se uključivao u pripremne aktivnosti za reguliranje statusa NJNS, sa ubjeđenjem da tako može najbolje da ostvari svoje obaveze i ambicije. Jedan broj se aktivirao, iz straha da, u protivnom, ne bi bio proglašen neprijateljem Njemačke. Bilo je i pripadnika ostalih nacionalnosti, oni su bili različito motivirani - ili da bi se zaštitili od ustaškog nasilja, izbjegli vojnu obavezu, ili, jednostavno, dobili izvjesne privilegije.

Neposredno nakon kapitulacije Jugoslavije, u Beču je (21. aprila) odlučeno da Folksdojčeri budu okupljeni u tri veće grupe, od kojih je ona u NDH brojala 182 108 pripadnika. Imali su puno obezbjeđenje, pravo na samoupravu, kulturu, školu, jezik, privrednu organizaciju i prijem njemačkog državljanstva ")

Sarajevo je, i zbog svog geopolitičkog značaja, bilo mjesto od znatnog interesa za političko-obavještajne faktore Trećeg Rajha. S

***) Miletić: Folksdojčeri, 1 -2.**

jedne strane, značaj mu je proizilazio iz njegovog centralnog položaja u okupiranoj Jugoslaviji, a, s druge strane, što su se u njemu reflektirale sve posljedice anacionalne povike pripadnika i hrvatskih i srpskih i muslimanskih buržoaskih političkih partija. Na određen način, one su iskorišćene u opštoj strategiji naciofašističkih elemenata prilikom komadanja Jugoslavije. Treba istaći činjenicu, ovaj grad je, nakon okupacije, postao jedan od najvažnijih centara tzv. NDH.

Za razumijevanje mjesta i uloge »Folksdojčera« i šire, u NDH, bitno je podvući dvije činjenice:

1. Do okupacije Kraljevine Jugoslavije, uticaj VOMI na pripadnike njemačke manjine bio je do izvjesne granice prikriven. U novostvorenoj NDH odnos se iz osnova promijenio. Folksdojčeri, odnosno NJNS došli su u isključivu ovisnost od svoje centrale u Berlinu (VOMI). Od početka maja 1941. godine, oni su morali bezuslovno izvršavati sve njene odluke. VOMI za njih više nije bila institucija koja daje savjete, nego je postala isključivo pretpostavljena vlast;

2. Folksdojčeri su živjeli i radili u vještačkoj tvorevini NDH, pa su se njihove aktivnosti prelamale između naredbodavalaca iz centrale - Berlina i organa i institucija NDH, u Zagrebu i Sarajevu. Iz ovako postavljene relacije odnosa Trećeg Rajha i NDH proizašla je izuzetno važna posljedica za djelatnost Folksdojčera uopšte. U opštenju sa državnim vlastima (NDH, npr.), Folksdojčerima je (pro foro externo) bilo zabranjeno da se pozivaju na VOMI, a veze sa svojim pretpostavljenim ustanovama nisu smjeli pominjati ni u štampi, ni u službenim raspisima, pa ni u dopisima koje će upućivati svojim podređenim organima. To je imalo za posljedicu razne nesuglasice, pa i protivrječnosti u djelc»/anju pripadnika »njemačke narodne skupine«, kako unutar pojedinih obavještajnih organa Trećeg Rajha, tako i prema institucijama NDH uopšte.

U teritorijalnom pogledu pripadnici NJNS Sarajeva potpadali su pod V okrug »Zagreb - Bosna« (Kreis Agram - Bosnien), sa sjedištem u Zagrebu.[10]) U svim mjestima sa najmanje 20 njemačkih obitelji postojale su mjesne skupine, tzv. »Ortsgruppe«. Na listi mjesnih grupa V okruga (ukupno 19), pod rednim brojem 4, navodi se i mjesna grupa Sarajevo, na čijem čelu je stajao evangelički župnik dr Karl Hamm.[11])

lako je sarajevska grupa stvarno konstituirana početkom maja 1941. godine, proces njene dogradnje se odvijao tokom cijele 1941. godine. S obzirom da nas u ovom radu interesira djelatnost grupe, odnosno njenih članova do početka ustanka, to ćemo logično zanemariti

") Okružnog načelnika postavljao je vođa skupine dr Branimir Altgajer (Altgayer), ovi su imenovali vođe mjesnih skupina (Ortsgruppe), a ovi, pak, vođe blokova i družina - bratstava (Kameradschaft); Vid. Krnić: Disertacija, 77 - 78.

") Arhiv Vojnoistörijskog instituta Beograd, NJA, K. 40, reg. br. 1/1.

rad privrednih, školskih, kulturnih, zdravstvenih, sudskih i drugih institucija u okviru skupine, koje sve skupa čine cjelinu. Uzgred rečeno, ovo okružje trošilo je najviše sredstava, a nije davalo nikakve prihode. Na planu privrednog organiziranja, potpuno je podbacilo. Vidjeli smo da su pripadnici NJNS u Sarajevu dali zapažen doprinos vojno-političkim akcijama Trećeg Rajha u prvim danima okupacije. Normalno, s obzirom na obostranu zainteresiranost, ta saradnja je bila i dalje aktuelna. Bez obzira na predradnje koje su dotad izvršili Njemački konzulat ili Njemački lektorat u Sarajevu, odnosno na udio sarajevskih Folksdojčera za vrijeme aprilskog rata, njemačka politika je od prvih dana stvaranja NDH i na ovom, širem prostoru, i u samom Sarajevu, trebalo da stekne i da stiče određen uvid. S obzirom na svoju stvarnu ulogu, široke i raznovrsne vojno-ekonomske i, uopšte, društveno-političke pretenzije, a u nedostatku solidnije izgrađenih političkih veza, organi njemačke politike su nužno bili upućeni na intenzivan rad svojih obavještajnih punktova. Na ovom prostoru, značaj obavještajnog rada bio je višestruko potenciran: najprije činjenicom postojanja vještačke tvorevine NDH, a potom, posebno, i snagom borbe NOP-a protiv okupatora i njegovih domaćih trabanata. Zbog toga je njemačka obavještajna služba implicitno obavljala i političku djelatnost, a njemačka politika bila nužno protkana obavještajnim elementima. Iz svega rečenog, jasno je da je obavještajni sektor rada bio sektor na kome su sarajevski Folksdojčeri bili primarno angažirani. Prirodno je što su se razne institucije Trećeg Rajha, diplomatske, vojne, ili, pak, čisto obavještajne, sa posebnom pažnjom odnosile prema Folksdojčerima, prije svega, kao elementu koji bi im mogao poslužiti kao izvor raznih informacija. Ali se tu odmah postavio problem stepena njihove korisnosti i upotrebljivosti, kako ličnosti tako i infomacija koje su mogli da daju. Nesumnjivo je da su politički bili pouzdani, ali nerijetko su to bili i konjunkturisti, lica koja su nastojala da iskoriste priliku radi sticanja lične koristi i za dobijanje položaja. Rukovodeći se takvim principima, bili su uvijek spremni da čine svaku uslugu svim njemačkim ustanovama. Forsiranje isticanja lojalnosti prema Trećem Rajhu ili pripadništva »višoj rasi«, nesumnjivo je uticalo na objektivnost, odnosno upotrebljivost njihovih informacija.

Sarajevo je, pored Zagreba, bilo glavni centar obavještajne službe Trećeg Rajha na području NDH. Aktivnost Folksdojčera bila je uslovljena potrebama Trećeg Rajha i sastojala se pretežno u praćenju sumnjivih lica i zbivanju i otkrivanju djelatnosti koje su ugrožavale njegove interese. U periodu koji je prethodio dizanju opštenarodnog ustanka, sarajevski Folksdojčeri su bili angažirani od njemačkih vojnih i obavještajnih organa kao tumači, te U radu raznih pomoćnih organa. »Ajnzackomando Sipo i SD« u Sarajevu je bio jedan od tri obavještajna punkta ove vrste u NDH (druga dva su se nalazila u Osijeku i Zagrebu), lako podređena formalno onoj u Zagrebu, bila je vezana za »Ajnzac-grupu« u Beogradu.

SS-major Hince (Hintze), upućen od šefa Ajnzacgrupe oipo i SD za Jugoslaviju pukovnika Fuksa (Fuchs), na čelu pokretne Ajnzackomande, koja je nastupala iza operativnih jedinica, ostavio je po okupaciji u Sarajevu SS-majora Alfreda Hajnriha (Heinrich) da obrazuje stalni »Ajnzackomando«. lako na teritoriji NDH, ovaj je bio podređen Ajnzacgrupi Sipo i SD u Beogradu. Sarajevska Ajnzackomanda imala je veoma razvijenu agenturu, i to u svim društvenim slojevima. Njoj je pripadao sarajevski trgovac Rudolf Poper, a izvjesno vrijeme i njegov sin Herbert. U njen rad bio je uključen veći broj Folksdojčera, između ostalih, i dr Našold.

Ako se zna da je Bosna i Hercegovina u okviru NDH predstavljala i u geografskom i u vojno-političkom pogledu izuzetno važno i interesantno područje, onda nije teško zaključiti da su i pretpostavke za obavještajni rad bile specifične i značajne. Njih su potencirali brojni problemi, prisutni na ovim prostorima (nacionalni, socijalni, vjerski, kulturni). Trenutne potrebe oko obezbjeđenja komunikacija, organiziranja kontraobavještajne službe, sprečavanja svih pokušaja organiziranog otpora snagama Trećeg Rajha, uvjetovali su osnivanje ustanove Abvera u centru cijelog područja - Sarajevu.

Abverkomande su, prateći njemačke operativne jedinice, organizirale na okupiranim teritorijama vojnu obavještajnu mrežu, a posebno kontraobavještajnu aktivnost kako radi zaštite svojih jedinica tako i obezbjeđenja okupirane teritorije. Poseban zadatak im je bio hapšenje lica koja su bila prononsirani protivnici Trećeg Rajha, simpatizeri ili članovi KPJ, ili, pak, lica koja su na bilo koji način bila sumnjiva i time potencijalno opasna.

Najprije je došlo do pojačanog aktiviranja predratne njemačke mreže, naročito preko dr Gerdesa i dr Našolda. Njemački konzul je i sam bio obavještajno aktivan, kao čovjek koji se odranije nalazio na takvom položaju. Rad na ovoj liniji bio je raznovrstan i sprovoden je na širokom području cijele BiH, južne Dalmacije i dijelom Crne Gore. Djelovao je prema svim sumnjivim licima, obavještajno posmatrao i funkcionere NDH, ustaše, domobrane, radio na suzbijanju svih »negativnih« uticaja na pripadnike Vermahta, sabotaža i si. Referat III vodio je specijalnu kartoteku, koja je obuhvatala oko četiri hiljade imena. Rihtermuc Drago (Richtermutz), zvani Adler radio je za referat III/F, uglavnom dostavljajući karakteristike o licima u Sarajevu. Bio je dosta podobna ličnost, jer je prije rata bio policijski činovnik u Sarajevu, a od početka okupacije je radio u ustaškoj policiji. Na čelu VAO Sarajevo od sredine juna nalazio se Karl Fric (Fritz), koji je bio upućen u Sarajevo sa zadatkom da formira ustanovu isturenog Abverovog oficira. Fric je bio, takođe, jedna od onih osoba koje su još prije rata bile uključene u djelatnost Abvera prema Jugoslaviji. Karakteristično je da je veći dio Abverovih pripadnika u Sarajevu otprije imao veze u ovom gradu. Tako je zonderfirer (Sonderführer) Hugo Štajnvender (Steinwender) bio

jedan od onih koji su se već u prvim danima djelovanja agenture, oslanjali na već stvorena poznanstva.

Pored pomoćnog osoblja, na funkciju tumača je doveden folksdojčer Franjo Majerberger (Mayerberger). Pošto je do početka rata radio kao policijski funkcioner u Sarajevu, Majerberger se veoma brzo istakao u formiranju obavještajnih veza u sarajevskoj ustaškoj policiji. Održavao je vezu sa policijom NDH, tj. sa Ustaškom nadzornom službom (UNS-om), od koje su dobivane neispunjene propusnice i legitimacije za putovanja njihovih agenata. Od jula 1941. godine na čelu VAO u Sarajevu, umjesto Karla Frica, nalazio se dr Julius Vašari (Vasary). I on se koristio mnogim, ranije stečenim, ličnim poznanstvima. Veoma je dobro poznavao specifičnost ovog područja, a posebno mentalitet ljudi. Konspirativno ime mu je bilo Kralj Ivan, a fungirao je kao njemački vojni dobavljač. U njegovom stanu se nalazio Štatsbiro (Stadstbüro) sa malim foto-ateljeom. Od ostalih saradnika, treba istaći još braću Karla i Jožefa Cvilingera (Zwillinger). Bili su vlasnici firme, tj. držali zastupništvo njemačkih pisaćih mašina i radio-aparata. U svom radu koristili su se uglavnom trgovcima, seljacima i vlasnicima različitih prevoznih sredstava. Karlo Cvilinger je imao veoma široku mrežu agenata na ličnoj vezi. U tom radu, pojedinačno su se angažirali sarajevski Folksdojčeri i lica sa njemačkim prezimenima. Veći broj je i prije rata bio uključen u rad obavještajnih organa Trećeg Rajha. Okupacijom Jugoslavije, oni su smatrali da je došao čas da se dokažu kao pripadnici nacionalsocijalističkog režima.

»Zakonskom odredbom o privremenom pravnom položaju«, njemačka narodna skupina u NDH bila je organizovana kao država u državi. I u vojnom i u političkom pogledu skupina kao cjelina je služila isključivo pangermanističkim i ekspanzionističkim interesima Trećeg Rajha. Idejno-politički pripremani i prije izbijanja drugog svjetskog rata kao peta kolona, napadom na Jugoslaviju, postali su aktivan sudionik okupacije.

Dizanjem ustanka naroda Jugoslavije, okupator i domaći izdajnici dolaze u novu poziciju. To će bitno uticati i na djelatnost Folksdojčera. Ogromna većina uključiće se preko raznih organa u borbu protiv KPJ i NOP-a, protiv ilegalnih oblika borbe sarajevskih rodoljuba, nastavljajući tako svoju petokolonašku djelatnost.

Kao i u vrijeme priprema KPJ za ustanak, tako i u toku NOB-e, Folksdojčeri su bili mobilni i aktivni na raznim sektorima djelovanja Trećeg Rajha. Najbolje je to ocijenio njen rukovodilac dr B. Altgajer, riječima »da je cijela njemačka narodna skupina sa malim brojem izuzetaka... bez razlike političkog i ideološkog osvjedočenja pojedinih njenih pripadnika... stala na stranu svog matičnog naroda...«,[12]) tj. pripadnika nacističkog Trećeg Rajha.

") Altgajer B.: Elaborat, 231.

dr ZDRAVKO ANTONIĆ

SPROVODENJE ODLUKA PARTIJE O PODIZANJU USTANKA U SARAJEVSKOJ OBLASTI

Kada se piše o ustanku u sarajevskoj oblasti 1941. godine, onda se mora imati u vidu činjenica da je on samo dio ustanka naroda Bosne i Hercegovine, odnosno, još šire - dio ustanka naroda Jugoslavije. Sveopšta povezanost ustanka u pojedinim jugoslovenskim zemljama, pokrajinama, pa i manjim regijama, proizilazi iz toga što se na njegovom čelu nalazila Komunistička partija Jugoslavije, koja je, prirodno, kroz svoju jedinstvenu političku i vojnu organizaciju i komandu razvijala i jedinstveni ustanak. Ali ovo jedinstvo ne znači negaciju osobenosti karakterističnih za pojedine jugoslovenske narode i njihove zemlje.

Potreba da se ispituje posebno ustanak u pojedinim oblastima, pa, analogno tome, i u sarajevskoj, proizlazi otuda što svugdje nisu bili identični objektivni i subjektivni uslovi i uzroci pod kojima se ustanak razvijao.

U ovome radu biće osvijetljeno kako je taj proces tekao u sarajevskoj oblasti.

Ubrzo po okupaciji i podjeli zemlje, Sarajevo je, zajedno sa većim dijelom Bosne i Hercegovine, uključeno u interesnu sferu njemačkog okupatora. Istovremeno, Sarajevo i druge oblasti Bosne i Hercegovine su pripojeni novoformiranoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Voljom okupatora, na čelo ove kvislinške tvorevine dovedeni su Pavelić i njegove ustaše. Svoju vlast u Bosni i Hercegovini oni su zavodili u znaku nezapamćenog terora nad stanovništvom. Maltretiranja i progoni u početku su se odnosili na jedan, relativno ograničen, broj ljudi, ali

kako je vrijeme odmicalo, ustaše su postajale sve bjesomučnije, pogotovu prema srpskom i jevrejskom narodu.[1])

U takvim uslovima i djelatnost komunista bila je otežana, jer je odluke Partije o pripremama i pokretanju ustanka valjalo sprovoditi u uslovima kada su okupatori i ustaše zabranili ma kakvo političko okupljanje i nastojali najgrubljim nasiljem raspiriti međunacionalne sukobe i šovinističke strasti. Međutim, potcijenili su snagu KPJ, koja je uspješno djelovala u ilegalnim uslovima i ranije, te stekla povjerenje naroda koje se pokazalo ne samo u periodu klasne borbe nego i sada, u vrijeme borbe protiv okupatora.

Po okupaciji zemlje, još prije nego što su stigle ma kakve direktive od Centralnog komiteta KPJ, komunisti u Sarajevu i sarajevskoj oblasti radili su na prikupljanju oružja i vojne opreme, uspostavljanju partijskih veza prekinutih ili poremećenih aprilskim ratom, izbavljanju članova KPJ i drugih patriota iz zarobljeničkih logora, iznalaženju ilegalnih stanova i skloništa, prihvatanju aktivista koji su preko Sarajeva putovali u svoje rodne krajeve i dr. Bila je olakšavajuća okolnost što se uskoro, po okupaciji, povratio u Sarajevo veći broj komunista koji su uspjeli izbjeći zarobljeništvo u mjestima gdje su kapitulirale jedinice bivše jugoslovenske vojske kojima su pripadali. Njihovim dolaskom popunjeni su i partijski forumi, tako da je prestala potreba za postojanjem tzv. ratnih komiteta. Bez obzira na prisustvo okupatora koji se odmah predstavio u svoj svojoj surovosti, partijska organizacija u Sarajevu intenzivno je radila na sređivanju svojih redova i prilagodavala se novonastalim uslovima.[2])

U Bosni i Hercegovini, kao i drugim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama, ustanak protiv fašističkog okupatora uslijedio je poslije intenzivnih političkih i organizacionih priprema koje su, po direktivi Centralnog komiteta KPJ, izvršili komunisti Jugoslavije. U sklopu tih priprema, posebno mjesto i značaj ima Majsko partijsko savjetovanje.[3]) Na ovom savjetovanju, koje je organizovao CK KPJ u Zagrebu već krajem aprila 1941. godine, izvršena je iscrpna i na čvrstim dokazima zasnovana analiza političke i vojne situacije u zemlji; ocijenjeno da

') Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), fond NDH, K-143, f.1. d. 54/1; K-171[3], fl d. 2/1; K-312, t.f.d. 58/1; Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (dalje: ASRBiH), Fond - Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, br 453/45 i 221/45; »Hrvatski narod«, br. 17/1941; »Sarajevski novi list«, br. 20-25; Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Vojno delo, Beograd, 1973, str. 53-95; Aleksandar Stajić i dr. Ubistva i druai zločini izvršeni nad Jevreiima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije - Spomenica..., str. 214-217; Rafael Brčić: Njemačko-itaiuanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941 godine. Prilozi Instituta za istoriju, Saraievo, br 3/1967 sir 179-180.

***) Opširnije o tome u Nisim Albahari: Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, Vojno delo, knj. I, Beograd, 1962. str. 88-100.**

') »Proleter« - organ CK KPJ za mart, april, maj 1941. godine.

se ubrzava sazrijevanje revolucionarne energije masa i pozvano cjelokupno članstvo KPJ «... da usmjeri najveću pažnju borbi protiv **OKupa**tora, za nacionalno oslobođenje podjarmljenih naroda Jugoslavije«. Istaknuto je da rasparčanost i podijeljenost zemlje ne može biti nikakva zapreka za daljnje jedinstveno djelovanje KPJ, zatim, da to ne može biti nikakva zapreka zajedničkoj borbi naroda Jugoslavije - za njihovu nezavisnost i slobodu. »Pod vodstvom KPJ narodi će izvojevati sebi slobodu, nezavisnost i bolju budućnost, jer je to životna zadaća i cilj avangarde proleterijata, KPJ«. Da bi se ovo postiglo »naglašeno je da »komunisti moraju biti Sposobni da djeluju u svako vrijeme i u svakoj situaciji, ako je potrebno samostalno, brzo i odlučno. Njihova orijentacija u tome jeste linija partije, zato oni tu liniju partije moraju dobro poznavati«.[4])

U vezi sa stanjem u Bosni i Hercegovini, na savjetovanju je istaknuto da je neophodno pojačati aktivnost na planu raskrinkavanja namjera okupatora i ustaša.

U duhu ocjena političke i vojne situacije datih na savjetovanju, CK KPJ je izdao i proglas, u kome se obratio radničkoj klasi i narodima Jugoslavije da slijede liniju KPJ. U proglasu se, pored ostalog, kaže: »I kao što je Komunistička partija do sada stajala u prvim redovima narodne borbe, tako će od sada još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje a za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda na Balkanu«.[5])

Strateški razlozi su diktirali da je CK KPJ ubrzo, nakon Majskog savjetovanja u Zagrebu, prešao u Beograd.

Povodom napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, CK KPJ je izdao novi proglas, u kome se obratio narodima Jugoslavije da »svim sredstvima pomognu pravednu borbu velike i miroljubive zemlje - Sovjetskog Saveza«, da »ujedine sve svoje snage protiv fašističkih osvajača«, a komunisti Jugoslavije da se »hitno pripremaju za posljednji boj« i da »stanu na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa u borbi protiv fašističkih tlačitelja«.')

Dvadeset sedmog juna, umjesto dotadašnjeg vojnog komiteta, obrazovan je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a Josip Broz Tito preuzeo je dužnost komandanta ovog štaba.

") Isto.

') Prvomajski proglas CK KPJ - »Radni narode Jugoslavije«, Institut za istoriju Sarajevo, fond dokumentacije, br. 3/1941.

') Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, dalje: Zbornik NOR-a, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1949. str. 11-17

U skladu sa citiranim direktivama i odlukama CK KPJ, partijska rukovodstva u Bosni i Hercegovini su pristupila intenzivnim pripremama ustanka. Čim se vratio sa Majskog partijskog savjetovanja iz Zagreba, Iso Jovanović, tada sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održao je sastanak sa članovima Pokrajinskog komiteta, članovima Okružnog komiteta KPJ za sarajevsku oblast i članovima Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo i usmeno im izložio osnovne direktive za budući rad. Podvukao je kako je CK KPJ jednodušan u ocjeni da je okupacijom i podjelom zemlje stvoreno nesnosno stanje i da je jedini izlaz - organizovana oružana borba protiv okupatora i njegovih pomagača. Da bi se ta borba mogla uspješno voditi, neophodno je izvršiti solidnu političku i. vojnu pripremu. Pored toga, komunisti Bosne i Hercegovine imaju, s obzirom na prirodu okupacije i višenacionalni sastav stanovništva, poseban zadatak da se suprotstave okupatorsko-ustaškim namjerama oko pokušaja raspaljivanja međunacionalnih i međuvjerskih obračuna.[7])

Nakon ovog sastanka, članovi Pokrajinskog komiteta pošli su na teren, a djelatnost komunista u partijskoj organizaciji sarajevske oblasti postala je mnogo šira i poprimila je nove forme. U to vrijeme, Sarajevo je bilo ne samo jedan od gradova u kome se vrše opsežne pripreme za oružanu borbu nego i sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U vezi s tim, Sarajevo je u prvim nedjeljama po okupaciji dobilo i izvjestan broj iskusnih partijskih aktivista iz drugih gradova.[8]) Dakle, još u toku aprilskog rata, a naročito u vrijeme pripreme i otpočinjanja ustanka, kao i kasnije, Sarajevo je bilo partijsko-politički centar opštejugoslovenskog značaja. Iz njega su inicirane brojne aktivnosti koje su se odnosile ne samo na komuniste Sarajeva i sarajevske oblasti nego i na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Najvažniji sadržaji i pravci partijsko-političke aktivnosti u periodu maj-juni mogli bi se podvesti pod sljedeće:

- nastojanje članova Pokrajinskog, Okružnog i Mjesnog komiteta KPJ da se uspostavi tijesan kontakt sa svakim članom KPJ i SKOJ-a i da mu se daju konkretna zaduženja za dalji rad i djelovanje u sredini gdje živi. Uspostavljanje kontakata sa patriotski i borbeno raspoloženim ljudima, prikupljanje oružja i vojne opreme, pribavljanje podataka obavještajnog i informativnog karaktera, djelovanje među zavedenim radnicima koji su vrbovani za odlazak na rad u Njemačku, iznalaženje novih stanova, ilegalnih skladišta i drugih uporišta za potrebe partijskih kadrova, borba protiv njemačko-ustaške propagande,

') Iso Jovanović: Neki podaci o radu organizacije u Bosni i Hercegovini 1939-1941 godine, Vojnoistorijski glasnik, 4/1961, str. 143; Abdulah Sarajlić: Pregled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica NOVJ, Veselin Masleša. Sarajevo. 1958. str 7, Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knjiga 1, str. 9.

') Iso Jovanović, isto, str. 144.

održavanje budnosti i konspirativnosti, materijalna pomoć nezbrinutim, posebno pomoć Jevrejima i drugim ljudima koji su protjerivani;

- permanentno održavanje partijskih sastanaka sa organizacijama, ćelijama i pojedincima - simpatizerima KPJ da bi se održala mobilnost, budnost i dinamizam u radu;

- prihvatanje, čuvanje i otpremanje partijskih radnika koji su išli preko Sarajeva za Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak ili koji su izlazili iz grada u susjedna sela;

- uspostavljanje tješnjih kontakata sa radništvom, omladinom i selom sa ciljem da se u nove partijske i skojevske organizacije uključe »najbolji elementi radnika, seljaka i poštene inteligencije«, ounosno, svi koji su se, u to vrijeme, pokazali ili bili spremni da se pokažu kao neustrašivi borci;

- organizacija partijske tehnike shodno naraslim potrebama pojačane agitacije i propagande;

- odlazak članova Pokrajinskog, Okružnog i Mjesnog komiteta van Sarajeva radi pružanja ispomoći u radu partijskim organizacijama na terenu - uspostavljanje novih partijskih uporišta, omasovljenje Partije, itd.

Da bi se ovi, kao i razni drugi zadaci, mogli uspješno izvršiti, bilo je neophodno da se unutar partijskih tijela, kao i čitave organizacije, uvede preciznija raspodjela ljudi na pojedine sektore i vrste poslova.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, sačinjavali su Iso Jovanović, Boriša Kovačević, Duro Pucar, Uglješa Danilović, Vaso Miskin, Pašaga Mandžić. Avdo Humo i Lepa Perović.

Shodno zaključcima Majskog savjetovanja, pri ovom komitetu formiran je poseban - vojni komitet sa zadatkom da se bavi prevashodno poslovima vojne prirode: evidentira podatke o kadrovima (aktivnim i rezervnim oficirima i podoficirima) koji bi se našli na čelu prvih ustaničkih grupa, prikuplja i vodi evidenciju o oružju i vojnom materijalu, organizuje borbene grupe po fabrikama i gradskim četvrtima, obučava omladinu u rukovanju oružjem, organizuje sanitetske kurseve i slično. U ovaj komitet ušli su ljudi koji su već služili vojsku ili odranije ispoljavali naklonost prema vojnoj vještini: Uglješa Danilović, Slobodan Princip, Mahmut Bušatlija i Vojo Ljujić. Sa izbijanjem ustanka, pri Pokrajinskom komitetu je uspostavljen i obavještajni komitet, koji je prikupljao podatke o neprijatelju i uspostavljao kontakte sa domobranskim oficirima.[9])

•) Abdulah Sarajlić, n d , str 7.

U uslovima pojačane agitacije i propagande, posebno mjesto i ulogu dobile su tehnike Pokrajinskog i Mjesnog komiteta, koje su umnožavale letke, proglase, lažne leaitimacije, dozvole, propusnice, prijavnice, karte za snabdijevanje i druge materijale. Praktičnopolitičke potrebe su nalagale da se partijska tehnika neprestano kadrovski jača i da se pojedini njeni punktovi specijalizuju za odredenu vrstu posla. U partijskoj tehnici su radili ili su s njom bili povezani brojni članovi KPJ i SKOJ-a, a njihov rad su objedinjavali Đuro Pucar, zatim, od jula 1941. Boriša Kovačević, Derviš Numić, Josip Sigmund, Ferid Čengić, Desimir Bukvić, Dane Olbina i mnogi drugi. Rezultat njihovog rada je i štampanje i rasturanje junskog proglasa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kojim je pozvan radni narod Bosne i Hercegovine - Srbi, Muslimani, Hrvati, Jevreji i drugi da se zbratime i podu u zajedničku borbu protiv okupatora, »a za bolju i sretniju budućnost«.[10])

Slično partijskoj, i omladinska organizacija u Sarajevu dočekala je okupaciju i uspostavljanje tzv. NDH organizaciono sređena i učvršćena. Pored pružanja svesrdne podrške Partiji na realizaciji političke platforme, SKOJ se pokazao izvanredno vitalnim i u raznim konkretnim akcijama. Široki oblici angažovanja omladine na platformi KPJ, u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, osobito su bili karakteristični za kolektive u kojima su skojevci razvili široke forme aktivnosti i stekli rukovodeće pozicije još odranije. To se, prije svega, odnosi na razna omladinska kulturno-prosvjetna društva, klubove srednjih škola, industrijske i zanatske radionice, pojedine gradske kvartove i si.

Na čelu napredne omladine i SKOJ-a nalazio se Pokrajinski komitet SKOJ-a sa sjedištem, *u vrijeme priprema ustanka, u Sarajevu Sekretar Pokrajinskog komiteta bio je Rato Dugonjić, a članovi Alija Hodžić, Živko Jošilo, Miljenko Cvitković, Lezo Perera, Mile Perković, Rafael Gaon i sekretari oblasnih komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, Bosansku krajinu i tuzlansku oblast.

Dok su članovi Pokrajinskog komiteta KPJ i SKOJ-a imali zadatak da se, u duhu najnovijih partijskih direktiva, staraju za pripreme i pokretanje ustanka u cijeloj Bosni i Hercegovini, dotle su te poslove za Sarajevo i okolinu neposredno obavljali članovi Okružnog i Mjesnog komiteta.

Okružni komitet KPJ za ovo područje formiran je još 1940. godine i sačinjavali su ga: Hasan Brkić, sekretar, Pavle Goranin, Slobodan Princip, Milutin Durašković i Mladen Knežević - članovi. Na inicijativu ovih drugova ili uz njihovu neposrednu pomoć formirano je više partijskih organizacija u bližoj i daljoj okolini Sarajeva, kao, na primjer, na Vrelu Bosne, u Kasindolu, Vogošći, Visokom, Brezi, Varešu, Kaknju, Sokocu, Hadžićima, Dobrom Polju, na Palama, itd.

'•) Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knjiga 1, str. 9 - 13.

Time je ujedno uspostavljena čvršća partijska veza između Sarajeva i drugih mjesta, posebno je veza između Sarajeva i većih sela u vrijeme priprema, pokretanja i razvitka ustanka imala višedimenzionalni značaj, lako se u periodu priprema ustanka Okružni komitet, kao operativno partijsko tijelo, malo spominje u raznim istorijskim dokumentima, ne smije se ispuštati iz vida njegova stvarna aktivnost, naime, članovi ovoga komiteta su se javljali na terenu i u svojstvu drugih partijsko-političkih i vojnih funkcija.

Cjelokupnim organizacionim i partijsko-političkim radom u samom gradu rukovodio je Mjesni komitet KPJ za Sarajevo. U toku okupacije, ovaj komitet ne samo da je sačuvao svoju organizacionu strukturu koju je imao još odranije nego je u periodu priprema izgradio organizacionu i kadrovsku mrežu koja je bila u stanju da udovoljava ne samo zahtjevima komiteta nego i raznovrsnim potrebama viših partijskih foruma. Do 22. juna 1941. godine, sekretar Komiteta je bio Vaso Miškin, a nakon njegovog hapšenja, Komitetom je rukovodila jedno vrijeme Lepa Perović.

Medu mnogobrojnim organima Mjesnog komiteta, osobito su bili značajni, sa stanovišta adekvatnog sprovođenja odluka Partije na pripremama ustanka, Partijska tehnika i Odbor Narodne pomoći.

U Partijskoj tehnici je radilo ili je s njom bilo usko povezano nekoliko desetina komunista. Medu njima su bili: Derviš Numić, Radojka Lakić, Vladimir Perić Valter, Šalim Ćerić, Fahrija Ajanović i niz drugih.

Razgranatom i usko sa narodom povezanom mrežom Narodne pomoći rukovodio je Odbor za Narodnu pomoć na čijem je čelu bila Hana Ozmo.

Cijeni se da je u vrijeme priprema i pokretanja ustanka u Sarajevu i okolini bilo preko 350 komunista koji su djelovali u 23 partijske organizacije u gradu i 13 organizacija kojima je rukovodio Okružni komitet.

U okolini Sarajeva postojale su partijske organizacije na Vrelu Bosne, u Kasindolu, Vogošći, Hadžićima, Visokom, Brezi, Varešu, Kaknju, na Sokocu, u Rogatici, Han-Pijesku, Dobrom Polju i na Palama, u kojima je, takođe, djelovalo blizu 80 komunista.

Za partijsku organizaciju Sarajeva i okoline bitno je naglasiti dvije činjenice. Prvo, ona je bila teritorijalno dobro raspoređena, sastavljena od ljudi gotovo svih struka i zanimanja i, drugo, što su se u njoj nalazili, u približno srazmjernom broju, pripadnici svih naroda i narodnosti koji su živjeli u Sarajevu i sarajevskoj oblasti.

U vrijeme priprema i pokretanja ustanka, partijska organizacija u sarajevskoj oblasti mogla je uspješno da odgovori svom istorijskom zadatku i stoga što je, za sve svoje opšte i konkretnije mjere i akcije,

imala snažnu podršku u široko razvijenom antifašističkom pokretu omladine i SKOJ-a. Ovim pokretom u gradu rukovodio je Mjesni komitet SKOJ-a, čiji je sekretar do juna bio Živko Jošilo, a zatim ga je, nakon hapšenja, zamijenio Alija Hodžić, pa Mile Perković. Najsnažniji skojevski aktivi bili su u Glavnoj željezničkoj radioni i u sarajevskim srednjim školama.[11])

Koristeći se dokumentacijom koju su naslijedili od policije bivše Jugoslavije, nacisti i ustaše su pokušali drastičnim represivnim mjerama obezglaviti i organizaciju SKOJ-a i napredne omladine. No, hapšenje istaknutih skojevaca, uključujući tu i dva sekretara Mjesnog komiteta, nisu mogla da razore ovu organizaciju, jer je ona stalno popunjavana novim članovima, koji su, također, bili spremni na svakovrsna odricanja. Računa se da je uoči ustanka u SKOJ-u bilo više stotina članova. Međutim, uticaj i aktivnost SKOJ-a prevazilazila je njegov stvarni broj, jer su u ovu organizaciju primani samo omladinci koji su se već bezbroj puta dokazali na uspješnom izvršavanju raznih zadataka. Mada samostalna, organizaciona struktura SKOJ-a bila je tako postavljena da je po mnogo čemu ličila na partijsku strukturu.[12])

I za ovu organizaciju su pripreme ustanka značile, u prvom redu. pojačan ideološko-politički rad, intenzivno omasovljenje organizacije, razvijanje novih formi rada, izgrađivanje organizacione strukture koja će najbolje odgovarati ratnim potrebama, jednom riječju - uključivanjem SKOJ-a u sve sadržaje i oblike borbe protiv okupatora.

U periodu maj - juni partijsko i skojevsko članstvo se uključuje u raznovrsne oblike i forme partijskog rada, ali ne napušta u masovnijem broju preduzeća i ustanove u kojima je i bilo zaposleno i organizovano djelovalo. Izvjestan broj aktivista, pretežno srpske i jevrejske pripadnosti bio je otpušten s posla, ali ni oni nisu odmah napuštali grad, već su ili prelazili u ilegalnost, ili se prilagođavali novonastaloj situaciji prihvatajući razne trenutne poslove.

Članovi Okružnog komiteta rukovodili su pripremama oružanog ustanka u okolini Sarajeva i često odlazili na teren, oslanjajući se na tamošnje partijske organizacije. Pored njih, odlazili su i neki članovi Pokrajinskog komiteta. U vezi s jačanjem rada na romanijskom području, u junu je upućen i član Mjesnog komiteta SKOJ-a Savo Preda.

Sredinom juna na Romaniju je izašao Pavle Goranin i više se nije ni vraćao u Sarajevo pošto je za njim bila raspisana potjernica ustaške policije. Odranije povezan sa organizacijom KPJ na Glasincu, preobukao se u odijelo tamošnjih seljaka i preko dana je pomagao se-

") Zdravko Antonić: Prilog istoriji stvaranja i razvitka partijske organizacije u sarajevskoj oblasti uoči drugog svjetskog rata, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1969, str. 153-179.

") Ratn Dunoniić Rad omladine, SKOJ-a i Partije, pretežno u Sarajevu od kraja 1939. do kraja 1941 Institut za istoriju. Sarajevo, fond dokumentacije, br 8756

Ijacima u obavljanju poljoprivrednih poslova, a po noći je obilazio sela i pripremao ljude na ustanak. U Kasindolu i selu Ulobiću na sličnim poslovima su radili Ramiz Sladić, Aleksa Bojović, Savo Ćosović i Dorde Gramzov. Početkom jula, posredstvom Okružnog komiteta, upućen je na ovo područje Srećko Goranin, a 14. jula Kazimir Franković. Uskoro im se pridružio i Mento Eskenazi, kao i nekoliko drugih komunista iz Sarajeva.[13])

Vezu sa partijskom organizacijom Zenice održavao je Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta. Vezu sa Oblasnim komitetom u Tuzli, takođe, održavao je iedno vrijeme Iso Jovanović, a zatim Uglješa Danilović, odnosno, kasnije, Mahmut Bušatlija. Sa oblasnim komitetima za Hercegovinu i Bosansku krajinu, takođe, uspostavljene su redovne kurirske veze i upućivani im kadrovi na ispomoć. Tijesnu vezu sa partijskim organizacijama u Kaknju, Brezi, Varešu i Podlugovima ostvarivali su Milutin Durašković i Vaso Miskin, koji su, pripremajući tamošnje organizacije za oružanu borbu, pali u ruke ustaške policije.[14])

Bez obzira na izložene činjenice, treba konstatovati da u periodu maj - juni nije dolazilo do većeg pomjeranja komunista iz gradova u susjedna sela. Međutim, 22. juni označio je prekretnicu u ovome pogledu, jer od tog datuma, a u vezi sa napadom Njemačke na Sovjetski Savez, borba protiv komunista dobiva izuzetno velike razmjere. Ide se čak dotle da se pod etiketu »komunizma« i »komunističkog djelovanja« podvode i ttme opravdavaju brojni progoni koje ustaše već uveliko vrše nad Srbima i Jevrejima. U principu, stav okupatora i ustaša prema komunistima bio je isključiv još od prvoga dana okupacije, ali se nastojalo da se podaci o njima prikupe što cjelovitije i da im se u jedinstvenom naletu Gestapoa i ustaške policije zada smrtonosni udarac. Uoči 22. juna, u Sarajevu je trebalo da bude pohvatano i pohapšeno oko 100 najistaknutijih komunista, za koje su već bili izrađeni spiskovi sa preciznim personalnim podacima. Međutim, posredstvom simpatizera koji je radio u ustaškoj policiji, Mjesni komitet KPJ za Sarajevo je uspio da blagovremeno dobije kopije ovih spiskova i da obavijesti članove koji su bili u tim spiskovima. Slična namjera ustaša i Nijemaca osujećena je i nedjelju dana kasnije.[15])

Ali, i pored maksimalne predostrožnosti da se ljudi čuvaju, policija je uspjela da pohvata izvjestan broj komunista. Tako su, pored odranije zatvorenih komunista, koji su pali na rasturanju letaka i u izvođenju raznih drugih akcija, bili pohvatani: Vaso Miskin Crni, Milutin

") Opširnije o ovome u vid. Ramiz Sladić: Prva Trebevićko-jahorinska gerilska četa, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 4, Zbornik, Vojno delo, Beograd, 1962, str 332

") Opširnije o ovome u Nisim Albahari: Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini, Ustanak naroda Jugoslavije, Zbornik, Vojno delo, knj. 4, Beograd, 1962, str 94. i druge.

'•) Nisim Albahari, isto, str. 93; Savo Preda: Partizanska obavještajna služba, Istočna Bosna u NOB-u, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971 knjiga II, str. 556

Durašković, Alija Hodžić, Lulo Frković, Hajnrih Fertig, Pero Pešut i dr.[1'])

Vrijeme od 22. juna do otpočinjanja ustanka karakteriše niz novih momenata koji će, svojim ispoljavanjem i djelovanjem, različito uticati na početak oružane borbe u sarajevskoj oblasti. Prvo, u ovom periodu, Gestapo i ustaška policija nastoje da svim mogućim metodima i sredstvima osujete komuniste i njihovu »promidžbu«. Drugo, u periodu juni - juli, ustaše prelaze sa tu i tamo pojedinačnih ubistava na masovne zločine, pretežno nad srpskim stanovništvom. Treće, svim pritiscima okupatora i ustaša, komunisti se odupiru još intenzivnijom političkom aktivnošću, savršenijom ilegalnom organizacijom, razgranatijom propagandom, širokom koncepcijom borbe i boljom povezanošću sa najširim slojevima stanovništva. Četvrto, unutar partijskih foruma i organizacija vrši se prestrojavanje partijskih redova, jer veći broj kadrova povremeno ili stalno napušta gradove i odlazi u susjedna sela. Istina, Sarajevo ostaje i dalje glavno središte ilegalne partijske aktivnosti i centar odakle se rukovodi sa završnim pripremama ustanka. Ali je bitno naglasiti da se, u ovome periodu, težište početka oružane borbe prenosi sve više iz grada na njegovu okolinu. Peto, ovaj period karakterističan je i po tome što se u njemu najtješnje sinhronizovala cjelokupna aktivnost komunista oko priprema i pokretanja ustanka sa interesima i raspoloženjem najvećeg dijela ugroženog stanovništva koje se nije mirilo sa okupacijom i ustaškom strahovladom. Zatim, u ovom razdoblju se ostvaruje potpunija organizaciona i druga veza između partijskog, odnosno, skojevskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu i partijske, odnosno, skojevske organizacije na terenu, što, takođe, doprinosi da se pripreme za ustanak ubrzaju i da se intencije CK KPJ i Glavnog štaba NOP Jugoslavije striktno sprovode u djelo.[17])

Ubrzavanju priprema za ustanak je uveliko doprinio i proglas CK KPJ izdat povodom napada Njemačke na Sovjetski Savez o kome je već bilo riječi.

Na sjednici Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. godine, a u skladu sa cjelokupnim dotadašnjim organizacionim i političkim pripremama Partije, donijeta je odluka o pokretanju sinhronizovane oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. U tom smislu je izdat novi Proglas CK KPJ, objavljen 12. jula, u kome su pozvani narodi Jugoslavije da se dignu »... svi kao jedan u boj protiv okupatora i njegovih domaćih slugu«, a komunisti da hitno stvaraju partizanske odrede, da se stave na čelo .oslobodilačke narodne borbe protiv okupatora i da ne prezaju ni pred kakvim žrtvama, jer je »u pitanju oslobođenje naroda«.[18])

'•) Iso Jovanović, isto, str. 149; Nisim Albahari, isto, str. 94.

") Nisim Albahari, isto, str. 94.

'•) Zbornik NOR-a, T-l, knjiga I, str. 18-21.

Kuća u kojoj je 13. jula 1941. godine uuržana istorijska sjednica PK KPJ za BiH o dizanju ustanka (danas Omladinska ulica).

Nakon odluke o dizanju ustanka, uslijedio je još sveobuhvatniji organizacioni, politički i vojni rad da se pokrene oslobodilačka borba na cijelom jugoslovenskom prostoru, da Partija odlučno usmjerava tu borbu i da njome obuhvati najšire narodne mase. U vezi s tim, još na sjednici od 4. jula je zaključeno da se u sva pokrajinska rukovodstva i nacionalna partijska rukovodstva upute pojedini članovi CK KPJ i najizrasliji komunisti - kako bi prenijeli odluku o dizanju ustanka i osigurali njeno sprovodenje u djelo. S obzirom da su ovi članovi primili vrle složene i odgovorne zadatke, njima su data i izvanredna ovlašćenja.[1"])

U Bosnu i Hercegovinu je, sa takvim zadacima i ovlaštenjima, došao Svetozar Vukmanović Tempo. Odmah, po njegovom dolasku, 13. jula je održana sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Na sjednici je Vukmanović saopštio odluke i stavove Politbiroa CK KPJ od 4. jula o pokretanju oružane borbe. Podvukao je da se mora odmah preči na oružane akcije jer u zemlji, za njih, postoje svi potrebni preduslovi. Zatim, naglasio je da CK KPJ stoji na stanovištu da ciljevi oružane borbe moraju biti postavljeni na najširu osnovu kako bi bili prihvatljivi ne samo za komuniste nego i za sve druge ljude, bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku i političku pripadnost. Pred komunistima leži težak, ali častan zadatak organizovanja oružane borbe. Da bi ga izvršili, oni moraju biti odlučni, hrabri, uporni i brzi. Na sjednici je izvršena analiza prilika u Bosni i Hercegovini, stepena vojnih i političkih priprema za oružanu borbu i konkretnih mogućnosti njenog pokretanja i razvitka. Preovladalo je uvjerenje da su najpovoljniji uslovi za ustanak u krajevima i regijama koji su naseljeni pretežno srpskim stanovništvom. Međutim, u sredinama naseljenim pretežno stanovništvom drugih nacionalnosti, uslovi su slabiji jer okupator i ustaše nastoje da, raznim mjerama i ustupcima, pridobiju ovo stanovništvo na svoju stranu, odnosno, da ga konfrontiraju sa srpskim stanovništvom. Ali, odlučno je podvučeno da oružana borba za koju se zalažu komunisti ne smije, ni po koju cijenu, dobiti samo karakter borbe srpskog naroda nego i svih drugih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. Da bi se to postiglo, neophodno je stalno raditi sa masama i kod njih afirmisati što više parolu bratstva i jedinstva.[20"])

Imajući u vidu analizu političke situacije u pokrajini, stanja u Partiji i svega onoga što je do tada postignuto na pripremama i otporu prema okupatoru i ustašama, na sjednici je zaključeno da će ustanak u Bosni i Hercegovini polučiti najkrupnije rezultate tek ako se u svim

") Pero Morača: Jugoslavija 1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1973, str 163-164

") Iso Jovanović: Sjednica Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, 13. jula 1941, Istočna Bosna u NOB-u, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, str. 66-70; Svetozar Vukmanović: Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja, Kultura, Beograd, 1961, str. 132; Lepa Perović: Od Beograda preko Sarajeva do Mostara, Ustanak naroda Jugoslavije, Zbornik sjećanja, Knj. V, Vojno delo, Beograd, 1964, str

oblastima gdje su već postojali oDlasni vojni i drugi komiteti, sada formiraju oblasni i drugi vojni štabovi koji će neposredno rukovoditi oružanom borbom. Dogovoreno je da se u ove štabove biraju i odašilju najsposobniji ljudi. Kako su se već do tada u Bosni i Hercegovini izdiferencirala četiri područja: Hercegovina, Bosanska krajina, tuzlanska i sarajevska oblast, u kojima su začeti solidni elementi vojne organizacije, odlučeno je da oblasni vojni komiteti u svim ovim oblastima prerastu u oblasne vojne štabove, odnosno, štabove partizanskih odreda. Njihov osnovni zadatak bio je da na vojnom planu dovrše pripreme ustanka, izađu na teren, izrade plan razvitka oružanih akcija i utvrde objekte koje treba uništiti. U Oblasni vojni štab za Hercegovinu naimenovani su dr Safet Mujić, komandant (kasnije Miro Popara), Mustafa Pašić, politički komesar; za Bosansku krajinu Danko Mitrov, komandant, Osman Karabegović, politički komesar, i Miljenko Cvitković, zamjenik komandanta; za tuzlansku oblast Ivan Marković, komandant, Cvijetin Mijatović, politički komesar, Pašaga Mandžić, zamjenik komandanta, te Todor Vujasinović i Josip Jovanović, članovi štaba; u Oblasni vojni štab za sarajevsku oblast ušli su Slobodan Princip Seljo, komandant, i Hasan Brkić, politički komesar. Da bi se ovim štabovima pružila što izdašnija pomoć u radu i da bi se postigla potrebna koordinacija i sinhronizacija predstojećih akcija, zaključeno je da se u tri udaljene oblasti uputi po jedan delegat Pokrajinskog komiteta. Tako je, na primjer, Duro Pucar otputovao u Bosansku krajinu, Uglješa Danilović u tuzlansku oblast, a Avdo Humo u Hercegovinu. U pokrajinskom rukovodećem centru, sa sjedištem u Sarajevu, ostali su Svetozar Vukmanović, Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, i Boriša Kovačević, član komiteta. Mada sveden na ograničen broj ljudi, Pokrajinski komitet mogao je da uspješno djeluje, jer je u partijskoj organizaciji Sarajeva, posebno među članovima Okružnog i Mjesnog komiteta KPJ i SKOJ-a, nailazio na punu podršku u realizaciji svih svojih planova i akcija. Na bazi zaključaka od 13. jula, Pokrajinski komitet je, nešto kasnije, izdao i svoj Proglas - upućen narodima Bosne i Hercegovine, u kome su podjednako pozvani i Srbi i Muslimani i Hrvati u zajedničku borbu protiv okupatora.[21])

Odmah iza sjednice Pokrajinskog komiteta, održana je i sjednica sa članovima Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Prisustvovali su: Lepa Perović, sekretar, i Pavle Goranin, Nisim Albahari, Jovanka Čović, Esad Čengić i Ivica Tvrtković, članovi. Nakon što se informisao o stanju priprema za ustanak u Sarajevu i upoznao Mjesni komitet sa odlukama Politbiroa CK KPJ o dizanju ustanka i najvažnijim zadacima koji stoje pred cjelokupnom partijskom i skojevskom organizacijom u vezi s tim, Svetozar Vukmanović je posebno insistirao na sljedećem:

") Abdulah Sarajlić, isto, str. 7-10; Pero Morača, isto, str. 266.

Komandant štaba sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo. Politički komesar štaba sarajevske oblasti Hasan Brkić Aco.

- prvo, pošto se u okolini Sarajeva već radi na ubrzanom stvaranju partizanskih četa i odreda, Mjesni komitet ima zadatak da te partizanske jedinice potpomogne kadrovski i materijalno;

- drugo, članovi Mjesnog komiteta će, uz pomoć terenskih partijskih i skojevskih organizacija, organizovati sabotaže i diverzije u svim važnijim preduzećima i ustanovama u gradu i okolini koje su od značaja za okupatora. U vezi s tim, svaki od članova Mjesnog komiteta dobio je sasvim konkretne zadatke. Prema sjećanju Nisima Albaharija, tom prilikom je Vukmanović ponavljao u više navrata: »Od danas smo svi vojnici i borci. Za svaki neizvršeni zadatak Partija će podvrgnuti svakoga najstrožijoj odgovornosti i kazni.«")

Nakon održanog sastanka Pokrajinskog i Mjesnog komiteta, pripreme za ustanak u sarajevskoj oblasti odvijale su se još ubrzanijim ritmom. Tome je, svakako, doprinio i novi Proglas CK KPJ, objavljen 25. jula, u kome su ponovo pozvani narodi Jugoslavije - radnici, seljaci, građani i svi drugi koji su porobljeni, koji neće da budu robovi, koji vole svoju slobodu i nezavisnost, koji nisu zaboravili slavna djela svojih predaka koji su vijekovima branili rodnu grudu - da ustanu, svi kao jedan, i oslobode se nesnošljivog i omrznutog fašističkog ropstva. Obraćajući se narodima Jugoslavije, CK KPJ ističe: »Znajte da vaše oslobođenje može i mora biti izvojevano vašim sopstvenim snagama«. Zatim im saopštava da: »Komunistička partija Jugoslavije organizuje i vodi partizansku borbu u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Vojvodini, Hrvatskoj i Dalmaciji, u Sloveniji. Ona organizuje i vodi partizanske borbe, jer to smatra svojom dužnošću pred narodom. Ona je u toj borbi dala već stotine svojih žrtava, ali ona ne vodi tu borbu radi osvajanja vlasti za sebe da bi iskoristila situaciju za postizanje svojih ciljeva kao što to hoće da prikažu okupatori i njihovi domaći agenti«.[23])

U toj dinamičnoj atmosferi opštih i konkretnih priprema da bi se uništavalo »... sve što služi neprijateljima naroda - fašističkim okupatorima«, započeo je da funkcioniše i Štab za sarajevsku oblast. S obzirom na prirodu poslova koje su i do tada obavljali, u njega su ušli pretežno članovi ranijeg Okružnog komiteta. U vezi sa zadacima vojne prirode, i znatan broj ostalih komunista iz Sarajeva napustio je grad i izašao na teren. Oni su, po pravilu, predstavljali prva jezgra budućih partizanskih odreda.[24])

Kada se govori o pojavi i razvitku ustanka u sarajevskoj oblasti do kraja mjeseca septembra 1941. godine, onda se mora imati u vidu činjenica da on nije odmah zahvatio cijelu njenu teritoriju. Ali, iz nedjelje u nedjelju, iz mjeseca u mjesec, on se širio i sve više slivao u jedinstvenu cjelinu.

") Nisim Albahari, isto, str 96.

") Zbornik NOR-a, T-l knjiga 1, str. 25.

") Nisim Albahari, isto, str. 97

Još u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, u ovoj oblasti oblikovalo se više središta u kojima su se okupljala jezgra komunističkih i drugih antifašistički orijentisanih snaga. Jedno od takvih središta se nalazilo u selima Sarajevskog polja, a naslanjalo se na semizovačke šume i planinu Igman. Okupljanje prvih boraca otpočelo je u selu Crnotini, nedaleko od Sarajeva, a zatim su se stvarale slične oružane grupe i u drugim selima. Drugo središte koncentracije komunista i svih drugih patriotski orijentisanih snaga sarajevske oblasti je vezano za kompleks romanijskih sela, sa naslonom na glasinačku visoravan. Treće središte je zahvatalo jahorinsko-kalinovačka sela, jugoistočno od Sarajeva. Sva ova središta imala su tješnju vezu sa organizacijom KPJ u Sarajevu, a međusobno ih je povezivao i objedinjavao Okružni komitet, odnosno, od kraja jula Štab za sarajevsku oblast. Nakon formiranja i izlaska na teren, Štab za sarajevsku oblast je predvidio da se u svakom od ovih središta stvaraju partizanske čete koje bi, vremenom, prerasle u krupnije vojne jedinice. Tako je, na primjer, u Sarajevskom polju trebalo da započne svoju aktivnost prva sarajevska četa, na Jahorini druga, a na Romaniji treća.

Naime, mada su Pokrajinski, Okružni i Mjesni komitet KPJ za Sarajevo ulagali velike napore da se okupatoru i ustašama pruži snažan otpor i u samom gradu (leci, proglasi, sabotaže, diverzije i dr.), ipak, oni su vremenom dolazili sve više do zaključka da će sprovođenje odluka Partije o podizanju opštenarodnog ustanka dati najbolje rezultate tek kada se ostvari puno jedinstvo otpora i borbe u gradu i na selu. Brdsko-planinska okolina Sarajeva pokazala se izvanredno pogodnom za partizanski način ratovanja. U vezi s tim, došlo je i do pomjeranja partijskih i skojevskih kadrova u okolna sela, ali nikada u takvoj mjeri da bi grad izgubio značaj ilegalnog partijsko-političkog centra koji mu je objektivno pripadao. Odnosno, još u vrijeme priprema ustanka, a kasnije tokom njegovog razvitka i toka, nađena je vrlo fleksibilna organizaciona i druga sprega između grada i susjednih sela. Ova sprega je, istovremeno, bila najočigledniji pokazatelj jedinstva narodnooslobodilačkog rata i revolucije na oslobođenom i neoslobođenom području. U tom kontekstu, može se govoriti o ustanku oko Sarajeva kao o istorijskom događaju koji je iniciran i potpomognut kadrovski i materijalno iz samog grada, ali koji je - nakon što je izbio - imao i svoje povratno dejstvo, jer je doprinosio da se stanovništvo u gradskim i industrijskim središtima opredjeljuje intenzivnije za borbu.

Da bi se dobila sveukupna slika o početku i toku ustanka u sarajevskoj oblasti, neophodno je prethodno vidjeti kako se on razvijao u pojedinim središtima.

• • •

Pripreme za ustanak na području između Sarajeva, Hadžića, Kiseljaka, Travnika, Zenice, Vareša, obronaka Romanije - čije je središte predstavljalo, u prvo vrijeme, Sarajevsko polje, a koje je, prema

izvjesnom broju dokumenata, registrovano i kao semizovačko ustaničko područje, otpočele su odmah po okupaciji Kraljevine Jugoslavije, a bile su osobito ubrzane tokom juna i jula mjeseca. Okružni komitet KPJ za sarajevsku oblast cijenio je da će prvo ustaničko jezgro na ovom području sačinjavati komunisti iz Sarajeva, Visokog, Kaknja, Breze, Vareša, Vogošće, Ilidže i nekih drugih sela u kojima su već postojali partijski punktovi. Zato su, u sklopu priprema ustanka, obnovljene i uspostavljene dobre partijske veze između svih ovih mjesta i organizacije KPJ u Sarajevu. Na tome su najviše radili Vaso Miškin i Milutin Đurašković. Nakon njihovog hapšenja, 22. juna, neke veze su bile izvjesno vrijeme poremećene, što se odražavalo negativno na pokretanje i razvitak ustanka.

S obzirom da se na ovom području nalazio čitav niz industrijskih objekata, da su preko njega išle glavne željezničke pruge i cestovne veze koje povezuju Sarajevo sa sjeverom i jugom, zatim, da se ovo područje nalazi na domak grada Sarajeva, to je i okupator zajedno s ustašama nastojao da na tom području ostvari u potpunosti svoju kontrolu. Otuda je proizilazila i njegova velika preosjetljivost za ma kakvu vrstu »neprijateljske promidžbe«, a osobito ako su postojale indicije da iza svega toga stoje komunisti. Gustim razmještajem svojih vojnih efektiva i političkih instanci vlasti, krstarenjem ustaško-oružničkih patrola, kontaktima sa nekim mještanima, kao i na razne druge načine, on je, s vremena na vrijeme, uspijevao da presijeca pojedine akcije oko priprema ustanka. Tako mu je, na primjer, pošlo za rukom da se obračuna sa većim brojem komunista u zeničkoj partijskoj organizaciji. Naime, nakon dolaska u Sarajevo, Svetozar Vukmanović se i sam bavio pitanjem sabotaža i diverzija. Od komunista u Željezničkoj ložionici je tražio da eksplozivom unište postrojenja, a u Zenici da unište razne objekte, pa da tek onda formiraju partizanske odrede, lako su komunisti u ložionici i pored teških objektivnih okolnosti izvršili zadatak i potom otišli u partizane, on ih je ipak kritikovao, jer nije bio zadovoljan efektom i vremenom izvršenja diverzije prema njegovoj zamisli. Na upozorenje zeničkih komunista da je neizvodljivo dizanje u zrak elektrane. visoke peći, mosta preko Bosne i zatim preuzimanje vlasti u gradu, on je zaprijetio najstrožijim kaznama i raspuštanjem organizacije. Uzroci neuspjeha ovog plana bili su nesumnjivo u neodmjerenim zahtjevima, kao i u nerealnoj procjeni političkog raspoloženja među jednim brojem radništva.[25])

Poremećaj prvobitnog plana oko stvaranja partizanskog odreda u okolini Zenice imao je svoga odraza i na dinamiku razvitka ustanka u onom dijelu sarajevske oblasti (Sarajevsko polje) koji gravitira prema Zenici. Problem je postepeno razrješavan tako što su u ovaj dio oblasti stizali sve više komunisti iz Sarajeva, koji su, onda, djelovali politički i vojnički i prema Zenici. Među prvima koji su izašli u selo Crnotinu i koji će se trajnije vezati za oružane borbe u ovome kraju se nalaze Rato Dugonjić, Nisim Albahari, Joso Radić, Janko Balorda i Manojlo

") Pero Morača, isto, str. 271; Zdravko Antonić, isto, str. 345-346

popić. Među njima su bili Milan Rodić, Ilija i Vidoje Koprivica, Blagoje Čabak, Nikola Oplakan, Milutin Gogić, Relja Bošković i drugi. Očekivao se i dolazak Elija Fincija koji je, kao bivši rezervni oficir, trebalo da bude komandir Prve semizovačke čete. Rato Dugonjić je naimenovan za političkog komesara, a Nisim Albahari za partijskog rukovodioca u četi. U rukovodstvu grupe računalo se i na dolazak komunista sa Vrela Bosne, koji su ubrzo i došli. Grupa je odmah ostvarila tijesnu vezu sa mještanima u selu Crnotini koji su je primili kao svoju i pomagali na razne načine. U tome su osobito prednjačile familije Lemez, Oplakan, Crkvenjaš, Ždrale, Kurteš i druge. Staniša i Stevan Lemez predali su grupi devet pušaka i dva sanduka municije. U ovo vrijeme, ne samo u Crnotini nego i u drugim selima Sarajevskog polja, odvijao se intenzivan politički rad na objašnjavanju ciljeva narodnooslobodilačke borbe.

Nakon povezivanja komunista iz grada sa komunistima - mještanima i drugim ljudima na koje se moglo osloniti, razrađen je plan za izvođenje prvih oružanih akcija. Odlučeno je da se prva akcija izvede na Podlugove, s ciljem da se razoruža Oružnička postaja, Ustaški stan i da se onesposobe željeznička stanica i ložionica. Još dok su pripreme napada bile u toku, grupu je obišao Slobodan Princip Seljo, komandant Štaba sarajevske oblasti, koji se pomno interesovao za način izvođenja prve oružane akcije i ukazivao na svu ozbiljnost i značaj tog poduhvata. Zakazane noći, 28/29. jula, ustanici su pošli na izvršenje zadatka. Da bi se primakli što neprimjetnije planiranim objektima, poskidali su obuću i privlačili se bosi. Noć je bila jako mračna i kišovita. Između Ilijaša i Podlugova, kod Alića Hana, grupa se neočekivano sukobila sa jednom ustaškom patrolom koja se vraćala iz obližnjih sela, gdje je vršila teror nad seljacima. U iznenadnom sukobu jedan oružnik je ubijen, a jedan ustaša ranjen. Iz obližnjeg uporišta, ustašama su pružili ispomoć Nijemci, čime je praktično bio osujećen napad na same Podlugove. Mada planirani objekti nisu zauzeti, akcija od 28/29. jula imala je veliki značaj, jer je oglasila početak oružane borbe u sarajevskoj oblasti. Ovom akcijom otvorena je serija narednih akcija koje će, tokom avgusta i narednih mjeseci, prerasti u krupne oružane borbe protiv okupatora i njegovih slugu. Za Nijemce i ustaše napad je bio utoliko iznenadniji, jer se odigrao u blizini značajnijih privrednih objekata i komunikacija. U novinama i službenom listu, oni su dali svoj komentar ove akcije, iz čega se, također, vidi da je ona imala snažan odjek. Da bi osujetilo, eventualne, naredne akcije, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Velike župe Vrhbosna strijeljalo je 30 videnijih seljaka iz šireg područja Ilijaša, o čemu je objavljen i poseban proglas.[2'])

Isto ravnateljstvo je, povodom izvršenja sabotaže u Željezničkoj ložionici u Sarajevu, koja je izvedena 29/30. jula, dalo nalog za stri-

") Službeni list Povjereništva NDH u Sarajevu, br. 29, od 2.8.1941

Mjesto na kome je vođena prva borba u sarajevskoj oblasti u noći 28/29. jula 1941. godine u Ilijašu.

jeljanje 20 ljudi, pretežno komunista i o tome, takode, obavijestilo građanstvo putem proglasa.[27])

Ali, bez obzira na primijenjeni teror koji je bio sračunat na to da se odvoji narod od komunista, partizanske ustaničke grupe su bilježile stalan porast. Iz okolnih sela Sarajevskog polja, a osobito sa Vrela Bosne javljali su se novi dobrovoljci. U takvoj situaciji, 2. avgusta, štab čete je odlučio da se ljudstvo razdvoji na više grupa. Jedna grupa je dobila zadatak da poruši most na rijeci Jošanici, da prikuplja novo ljudstvo i da aktivno operiše na pruzi i putu Sarajevo-Visoko; druga grupa je upućena prema Zoviku, sa zadatkom da tamo okuplja nove borce, ruši mostove i sprečava saobraćaj na pruzi Sarajevo - Konjic. Istovremeno, ova grupa trebalo je da uhvati vezu sa ljudima okupljenim oko braće Jokanović i aktivnim dejstvom postepeno preraste u samostalni Igmanski odred. Treća grupa je upućena u okolna sela sa zadatkom da vrši daljnju političku agitaciju i da stupi u vezu sa onim ljudima koji su još uvijek gledali na ustanak kao na isuviše rizičnu stvar. Prema odluci Štaba za sarajevsku oblast, Nisim Albahari je 2. avgusta upućen u Vareš sa zadatkom da se poveže sa tamošnjim komunistima, organizuje diverzije u rudniku i započne sa stvaranjem partizanskog odreda u okolini Vareša. Albaharijev odlazak u Vareš uslijedio je nakon neuspjelog pokušaja Slavka Engela, koga je slao Svetozar Vukmanović nezavisno od Štaba za sarajevsku oblast da inicira diverziju i pokretanje ustanka u okolini Vareša, jer članovi postojeće partijske organizacije u Varešu nisu blagovremeno pristupili izvršavanju zadatka. Sa sličnim zadatkom je upućen Joso Radić u visočki kraj.[28])

Odluka štaba čete o upućivanju partizanskih ustaničkih grupa na razne strane, kao i odluka Štaba za sarajevsku oblast da u vareški kraj ide Nisim Albahari, a u visočki Joso Radić, bila je u skladu sa željom da se okupatorima nanose novi, još veći udarci i da se znatnije uključe u oružanu borbu radnička središta srednje Bosne. Međutim, postojao je niz objektivnih i subjektivnih činilaca zbog kojih se sve akcije nisu mogle izvesti onako kako su i planirane.

Grupi za dejstvo na pruzi Sarajevo-Visoko nije pošlo za rukom da sruši most kod Jošanice, jer je most bio dobro čuvan. Ali, borci iz ove grupe su napali 9. avgusta kod Rakovice (Šamin Gaj) kamion kojim su se prevozile ustaše iz Travnika za Sarajevo. Tom prilikom, trojicu ustaša su ubili i šestoricu teže ranili. Narednog dana, ustaše iz Sarajeva, Kiseljaka i Travnika koncentrisale su se na ovaj teren i pokupile iz Rakovice, Kobilje Glave, Buhotine, Ženika, Kakrinja i Gladnog Polja na desetine seljaka koje su odmah postrijeljali.

") Isto.

") Zbornik NOR-a, T-IV, str. 96-97 - Izvještaj Hasana Brkića, političkog komesara štaba za sarajevsku oblast. Pokrajinskom komitetu od 25 VIII 1941; Istočna Bosna u NOB-u, Albahari Nisim: Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka, Beograd, 1971

PROGLASI

VELIKE ŽUPE VRHBOSNE

Jučer su po gradu i na cijelom području Velike župe Vrhbosne polijepljeni ovi proglasi:

SRBI I KOMUNISTI!

U noći od 28. na 29. srpnja izvršen je napadaj na vojničku stražu u Ilijašu, a poslije toga upotrijebljeno vatreno oružje sa strane Srba-komunista mještana protiv jedne ustaške ophodnje, kojom je prilikom jedan od Ustaša ranjen.

Budući da je ovaj napadaj u vrlo kratkom vremenu ponovljen usprkos toga, što je svim Srbima i komunistima pravodobno skrenuta pažnja putem nekoliko uzastopnih proglasa, da će svaki pokušaj sabotaže ili napadaja na organe državnih vlasti biti najstrožije kažnjen represalijama, to je danas u 3 sata poslije podne strijeljano 30 taoca iz Ilijaša.

Za svaki pak ponovljeni slučaj bit će strijeljan odgovarajući broj novih taoca.

Upućuje se stoga poziv stanovništvu, da u svom vlastitom interesu prijavljuje državnim vlastima sve one osobe, koje se bave ovim saboterskim i terorističkim podhvatima, jer će u buduće svako selo odnosno svaka općina kolektivno biti odgovorna za svaki sličan napadaj, te prema tome snositi i gore navedene posljedice.

Sarajvo, 2. kolovoza 1941.

RAVNATELJSTVO
za javni red i sigurnost
Velike župe Vrhbosna

Proglas o strijeljanju trideset talaca povodom prvog partizanskog napada na neprijatelja u sarajevskom regionu kod Ilijaša (Službeni list Povjereništva **NDH** u Sarajevu, br. 29, 2. augusta 1941, str. 3).

Druga partizanska grupa na čelu sa Ratom Dugonjićem, u čijem su se sastavu nalazili pretežno borci sa Ilidže, Vrela Bosne, Blažuja i Osjeka, uspješno se prebacila u rejon Trešnjeva brda ispod Igmana. Nakon što je prethodno pribavila određenu količinu eksploziva, ona je u noći između 6. i 7. avgusta pošla u jednu od svojih prvih akcija na ovom terenu. Planirano je da se onesposobi most kod sela Zovika. Mada su se mineri iz ove grupe - Vojno Tošić, Jovo Stanišić i Mihailo Krajišnik - svesrdno zalagali da bi što bolje postavili eksploziv, nije im pošlo za rukom da most osjetnije razruše. Ali, nezavisno od toga, sam čin eksplozije, kao i sukob sa patrolama i stražama koje su čuvale prugu, imali su veoma veliki odjek, jer su potvrdili da prethodna akcija kod Podlugova, kao i ona u Željezničkoj ložionici u Sarajevu nisu nikakva slučajnost, već da se radi o organizovanoj i široko zasnovanoj borbi protiv okupatora i NDH. Odmah su alarmirane okolne ustaško-oružničke postaje koje su se dale u potjeru za ustanicima. Igmanska grupa je vješto izmanevrisala ovaj pritisak i uspjela da se održi na Igmanu.[29])

Treća grupa boraca, koja je i dalje ostala da djeluje u selima Sarajevskog polja, imala je, također, razne manje i veće sukobe sa ustašama.

Uspostavljanje tješnje veze sa komunistima i za borbu raspoloženim ljudima u Varešu, Brezi i Visokom, kao i formiranje posebnog partizanskog odreda na ovom prostoru, bilo je skopčano sa nizom teškoća. Ipak, Nisimu Albahariju je pošlo za rukom da se uspješno prebaci u vareški kraj, poveže sa ljudima i formira partizansku grupu. Pored Albaharija, u grupi su se nc'azili Vera Kušec, Ismet Šarić, Momir Balorda, Slavko Engel, Mustafa Žujo i Marko Kokoruš. Grupa je dospjela do sela Brda, gdje je predanila sa namjerom da se u toku noći prebaci do planinske kuće u okolini Varena. Albahari je želio da izvrši zadatak koji se sastojao u tome da se minira visoka peć u Varešu, pomoću radnika iz Vareša, i da se nakon toga formira Vareški partizanski odred. Za tu svrhu nosio je i određenu količinu eksploziva. Međutim, kada se predveče, 6. avgusta, spremala da prebaci prema planinarskoj kući na Perunu, grupu su opkolile i napale ustaše. Mada slabo naoružani, borci su pružili otpor. Tom prilikom je ranjen Ismet Šarić, a uhvaćeni su Nisim Albahari i Vera Kušec. Istog dana, ujutro, Slavko Engel je sišao u Vareš da bi ponovo pokušao uspostaviti vezu sa vareškom organizacijom. Međutim, i njega su ustaše uhvatile i uhapsile. Objavili su da se sam objesio u zatvoru, iako je najvjerovatnije da su ga oni ubili. Ne mogavši da se održe na vareškom terenu, preostali borci prešli su na lijevu stranu rijeke Bosne i u okolini sela Banjera spojili se sa borcima koji su djelovali na ovom terenu. Tu se već nalazio i Joso Radić, koji se vratio iz Visokog.

") Rato Dugonjić, isto

Kada se govori o ustanku u sarajevskoj oblasti sjeverozapadno od Sarajeva, onda se stalno mora imati u vidu činjenica da je on pripreman i izvođen u neposrednoj okolini samog grada. Oblasni vojni štab za sarajevsku oblast nalazio se pretežno na Romaniji, gdje su borbe bile, takođe, u punom jeku. Teren na kome su se odvijale prve oružane akcije u semizovačkom kraju bio je gusto naseljen, ispresijecan rijekama, prugama i cestama. Industrijski objekti i aerodrom u Rajlovcu bili su čuvani većim posadama. Zbog pojačane kontrole okupatora, i veze sa partijskom organizacijom u Sarajevu bile su jako otežane. Postavljanjem Milana Rodića za komandira Semizovačke čete došlo je do poteškoća u razvijanju ustaničkih snaga i organizacija. Milan Rodić je od prvih dana ispoljavao četnička shvatanja i rovario protiv nastojanja naših kadrova da u odred okupe pripadnike svih nacionalnosti. Njegovo ispoljavanje šovinizma je imalo izvjesnog odraza na neke borce. Ali, bez obzira na povremene teškoće, ustanak u Sarajevskom polju potvrdio je na najadekvatniji način činjenicu da su komunisti uspjeli vršiti mnoge akcije bez obzira na teren i koncentraciju neprijateljskih snaga.

U drugoj polovini avgusta je došao u selo Crnotinu Hasan Brkić, politički komesar Štaba za sarajevsku oblast. Po njegovom dolasku, a u dogovoru sa Ratom Dugonjićem, preduzete su još energičnije mjere da se u ustaničkim redovima raščisti sa svim kolebljivim elementima, koji su postali slučajni saputnici borbe i da se ustanički redovi još više omasove. Okupljenim borcima, Brkić je, u više navrata, obrazlagao suštinu i cilj narodnooslobodilačke borbe, ukazivao na značaj stvaranja Narodnooslobodilačke vojske, organa narodne vlasti i prenosio stečena iskustva iz prvih ustaničkih borbi na Romaniji. Nakon pojačanog političkog rada, ljudstvo iz svih partizanskih grupa bilo je razvrstano u čete, vodove i desetine. Formirane su Igmanska i Semizovačka četa. Za komandira Igmanske čete je postavljen Drago Šarenac, a za političkog komesara Rato Dugonjić. Pri ovoj četi je formiran i jedan samostalan vod koji je trebalo da posluži kao jezqro buduće Rakovičke čete. Po formiranju, Igmanska četa je dobila zadatak da se prebaci na prostor Sarajevo - Hadžići i da tamo ponovo nastavi sa izvođenjem oružanih akcija.

Komandir Semizovačke čete postao je Vojo Ljujić, a politički komesar Mirko Davidović. Pri formiranju čete je uočeno da će ona teško djelovati u homogenom sastavu, jer joj rijeka Bosna razdvaja teritoriju. Zato je ljudstvo čete razvrstano u tri samostalna voda, kojima su postavljeni konkretni zadaci i određeni rejoni na kojima će djelovati. Vogošćanski vod na čelu sa V. Ljujićem i M. Davidovićem, dobio je zadatak da operiše na desnoj strani rijeke Bosne, od sela Zabrđa prema Varešu. Istovremeno, ovaj vod trebalo je da posluži kao spona sa ustaničkim jedinicama na Romaniji i Ozren-planini.

Drugi vod, u kome se još uvijek nalazio Milan Rodić, trebalo je da djeluje na lijevoj strani rijeke Bosne, u trouglu Sarajevo - Kiseljak - Visoko, sa zadatkom da štiti sela, izvodi akcije i mobiliše nove borce.

Treći - Visočki vod, na čelu sa komandirom Mornirom Balordom i političkim komesarom Jankom Balordom, upućen je u pravcu Visokog s ciljem da djeluje, s jedne strane, na prostoru Ilijaš — Visoko - Busovača - Kiseljak, a, s druge, prema Kaknju, Lašvi i Zenici.[30])

Ubrzana reorganizacija jedinica, na kojoj su osobito radili Hasan Brkić i Rato Dugonjić, bila je u skladu sa odlukom štaba sarajevske oblasti od 18. avgusta, kojom je bilo predvideno da se, umjesto ranijih ustaničkih četa oko Sarajeva, sada formiraju bataljonske formacije. Kako razvoj ustanka sjeverozapadno od Sarajeva nije imao onaj intenzitet kao, na primjer, na Romaniji, to je Hasan Brkić i došao na ovo područje s ciljem da ustaničke snage još više razvije i omasovi. Da bi se ovo postiglo, trebalo je da novoformirane jednice pristupe izvršavanju još krupnijih borbenih zadataka. Već 3. septembra, prva dva voda Semizovačke čete minirala su most na putu Sarajevo-Visoko. Iste večeri oni su oštetili željezničku prugu u blizini Vogošće, a zatim su se razdvojili: Vogošćanski vod na desnu, a Semizovačka četa na lijevu stranu rijeke. Namjera Visočkog voda da onesposobi prugu između Lješeva i Visokog - nije uspjela, jli je ovaj vod 2. septembra napao zgradu kralupske opštine na Bucima i spalio opštinsku arhivu. Izvršene akcije prva dva voda Semizovačke čete ukazale su na potrebu zajedničkog dejstva svih vodova na desnoj obali rijeke Bosne. U namjeri da ovo realizuje, Hasan Brkić se oštro sukobio sa Milanom Rodićem i ljudima oko njega, koji su bili pročetnički orijentisani. U takvoj situaciji, sva pažnja partijskih radnika usmjerena je na jačanje Igmanske čete, Vogošćanskog i Visočkog voda. Pitanje formiranja Vareške čete, kao i pitanje formiranja Semizovačkog bataljona, ostalo je još uvijek otvoreno.[31])

Za dalji razvoj ustanka sjeverozapadno od Sarajeva, posebno u podnožju planine Igman, bilo je značajno to što je reorganizovana i dobro vođena Igmanska četa uspjela da, tokom septembra, ovlada ovim terenima, prebrodi početnu krizu i da se, kroz češće borbe i bolju vezu sa partijskom organizacijom u Sarajevu, afirmiše kao značajna

") Zb NOR-a, T-IV/1, str 268-272 - Izvještaj Hasana Brkića, političkog komesara Štaviik-ei997 fb17d °2 Sep,embra 1941 Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu;

070 .u Zborniku, tom IV, kniiqa 1, u dokumentu br. 121, u primjedbama Redakcije na strani tu.. navedeno je da je Vojko Ferzanović bio komandir Visočkog voda Međutim provjerom je utvrđeno da je prvi komandir Visočkog voda bio Momir Balorda, a Vojko Ferzanović je bio komandir drugog voda, kada je Visočki vod u septembru 1941 prerastao u Visočku četu U to vrijeme komandir Visočke čete je bio Simo Kokoruš, a komesar Janko Balorda Vojko Ferzanović je postao komandir Visočke čete u novembru 1941 godine, da bi u decembru, u toku operacije za vareš. poginuo na pruzi kod Pajtovhana.

") Zb NOR-a, T-IV/1, str. 269-270.

vojna jedinica. Tako je 9. septembra četa vodila borbu kod sela Drozgometve i Miševića sa ojačanom ustaškom grupom i lokalnom muslimanskom milicijom. Osamnaestog septembra, četa je izvršila napad na voz u blizini Blažuja, te zaplijenila veće količine životnih namirnica. Dvadeset petog septembra zauzela je željezničku stanicu Tarčin i uništila jednu kompoziciju voza. Dva dana kasnije, zauzela je oružničku postaju Umoljani, zatim, ponovo napala voz u blizini Hadžića. Početkom oktobra su napadi čete na prugu Sarajevo - Konjic postali još učestaliji. Između čete i partijske organizacije u Sarajevu uspostavljena je tokom septembra redovna kurirska veza, koja je omogućavala da se iz grada prebacuju novi kadrovi, materijalna pomoć, sanitetski materijal, štampani materijali i dr. Krajem septembra u četi se nalazilo oko 180 boraca, od kojih je 150 bilo naoružano. Time su, praktično, bili ispunjeni svi uslovi za prerastanje čete u bataljonsku formaciju.")

Na drugoj strani, vodovi Semizovačke čete, također, su bili aktivni u izvođenju akcija, pridobijanju novoga ljudstva i širenju baze ustanka. U noći 6/7. septembra, borci Vogošćanskog voda oštetili su prugu između Semizovca i Reljeva. Mada su okupatorsko-ustaške vlasti pokušale da ovu diverziju iskoriste za nove represalije na lokalno stanovništvo, njihove namjere nisu dale željene rezultate. Poučeni ranijim represivnim mjerama, mnogi, pretežno mlađi ljudi iz Vogošće, Reljeva, Alipašinog Mosta i Čitavog niza drugih sela, nisu više čekali kod svojih kuća, već su dolazili u Semizovačku četu. Ovome je, svakako, doprinosio i intenzivan politički rad komunista i drugih boraca koji su uvjeravali narod da ne nasjeda ustaškoj propagandi. U drugoj polovini septembra, vodovi Semizovačke čete prerasli su u nove čete. Hasan Brkić je izvijestio 19. septembra Štab za sarajevsku oblast da samo u Vogošćanskoj četi ima oko 90 ljudi, od kojih je 50 pod oružjem. Semizovačka četa, bez obzira na probleme u vezi sa komandirom Rodićem, brojčano je rasla. Nakon što je uspostavio tješnje kontakte sa stanovništvom u okolini Visokog, Visočki vod je narastao na nekoliko desetina boraca. Formirana je i nova, Crnovrška četa, koja je 23. septembra zauzela Srednje i uništila pilanu, željezničku stanicu i šumsku upravu. Dan kasnije, u Okruglici su uništeni oružnička postaja, općina i pošta, a onesposobljavanjem pruge na potezu Semizovac - Ivančići je onemogućena eksploatacija šumskih revira na planini Zvijezdi. Početkom oktobra je napadnuta i razrušena željeznička stanica Pajtov Han na pruzi Podlugovi-Vareš. Učinjeni su partijski i drugi napori da se u okolini Vareša formira nova partizanska četa (Vareška četa). U bliskom vremenskom razdoblju nikao je i čitav niz novih borbenih grupa koje su, kroz vodove i čete, prerastale u bataljone. U vezi s tim, povećala se i oslobođena teritorija, stvarani su organi narodne vlasti, organi pozadine, formirane nove partijske organizacije, a oružа-

") Opširnije o akcijama Igmanske čete vidjeti: AVII, Fond NOP, MG, K-1997, f I,d 2; NOR-a, T-IV/1, str. 270

ne akcije postale su i po načinu priprema i po razornoj moći mnogo krupnije nego prethodne.[33])

Dakle, sveukupan razvitak ustanka sjeverozapadno od Sarajeva omogućio je da se na tom području, početkom oktobra, formira krupan partizanski odred »Zvijezda«, kao jedan od šest partizanskih odreda koji su nastali u istočnoj Bosni 1941. godine.

• • •

Pogodan geografski položaj i uticaj koji je imala KPJ u romanijskim selima, uslovili su da Romanija postane veoma jako središte ustanka. Nakon trinaestojulske sjednice Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i razrade koncepta oružane borbe za Sarajevo i njegovu okolinu, odlučeno je da se na Romaniji formira Treća romanijska četa, kao jedna od prve tri partizanske čete u okviru sarajevske oblasti. Da bi se to i ostvarilo, dogovoreno je da se iz Sarajeva upućuju na Romaniju svi komunisti koji su se nešto više razumijevali u vojnu vještinu (pretežno aktivni i rezervni oficiri i podoficiri), kao i oni kojima je bio doveden u pitanje dalji ilegalni boravak u gradu. Prvo je upućen Pavle Goranin, a zatim su 17. jula izašli na Romaniju Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić, Slaviša Vajner i Oskar Danon. Nekoliko dana kasnije su im se pridružili Branko Milutinović, Moric Fliker, Avdo Hodžić, Mustafa Dovadžija, a kada je ustanak izbio, izlazak komunista iz Sarajeva je postao redovna pojava.

Sarajevski komunisti su zajedno sa članovima KPJ na Romaniji, održali 21. jula sastanak u selu Borovcu, na kome je politički komesar Štaba za sarajevsku oblast Hasan Brkić prenio prisutnim odluku CK KPJ i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o dizanju ustanka i govorio im o najhitnijim svojstvima partizanskog načina ratovanja. Tom prilikom je zvanično formiran i štab Treće romanijske čete, u koji su ušli: Slaviša Vajner Čiča, komandir, Pavle Goranin Ilija, politički komesar, Oskar Danon Cigo, zamjenik komandira, Danilo Đokić, drugi zamjenik komandira, Moric Fliker i Mihailo Obrenović, članovi štaba.[34])

Štab za sarajevsku oblast i štab čete su naredna dva, tri dana raspravljali o brojnim pitanjima vezanim za naoružanje, mobilizaciju i raspored ljudstva, a zatim su se 25. jula uputili u susjedna sela, gdje su obrazlagali ciljeve i pozivali stanovništvo u narodnooslobodilačku borbu. Dvadeset šestog jula je ponovo održan sastanak na kome su podneseni izvještaji o izvršenim zadacima i ocijenjeno da se u prve oružane akcije može krenuti sa oko 50 ljudi. Međutim, svi borci nisu mogli

^ ^ **") Zb NOR-a, T-IV/1, str 389-393; Hronologija radničkog pokreta, Sarajevo, 1967, str**

") Opširnije o tome vidjeti: AVII, Fond NOP-a, MG, K-1997. f.l, d.2; 2b NOR-a, T-IV/1, str 7; Abdulah Sarajlić: Ustanak na Romaniji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine Br. 3/1951. str. 102.

da dođu na zakazano mjesto (vrh Romanije) 28/29. jula, jer je tu noć vladalo jako nevrijeme. Tek 30. jula je održan sastanak sa svim pridošlim komunistima i simpatizerima, na kome je ljudstvo raspoređeno u desetine i svakoj desetini, u vezi sa predstojećim napadom, dati konkretni zadaci.[35])

Prve partizanske akcije na ovom području izvedene su 31. jula, a sastojale su se u oružanom napadu na žandarmerijsku stanicu u Žljebovima, ustašku opštinu u Sokolovićima, presijecanju telefonskih veza. zaprečavanju puteva na relaciji Mokro-Han Pijesak i Sokolac- - Rogatica. Tokom noći, četa je izvela sve planirane akcije, ali nije uspjela da zauzme žandarmerijsku stanicu, pošto je posada pružila snažan otpor. Trećeg avgusta je četa stigla u okolinu Prače, gdje je uspostavila kontakt sa grupom Miće Stanara i Boška Šarenca, koji su još odranije izbjegli u šumu. Mića Stanar, avijatičarski oficir bivše jugoslovenske vojske, odmah od početka je ispoljavao izvjesnu divlju aktivnost i samovolju, kao i pročetničke tendencije, pa ih je odmah trebalo sprečavati. Pošto im je štab čete izložio političku osnovu pokreta i platformu saradnje, prihvatili su da se stave pod komandu čete. Kako su u međuvremenu u četu pridošli novi borci, to je ona 3. i 4. avgusta reorganizovana, i to tako da je ljudstvo čete podijeljeno u šest odreda: Kopitski, Glasinački, Pračanski, Vražalički, Sjemečki i Romanijski.[36]) Na sastanku štaba čete, kome su prisustvovali i komandiri i politički povjerenici (politički komesari) odreda, dati su zadaci svakom odredu, čiji je osnovni cilj bio:

»1. Uništavanje svih saobraćajnih puteva, i to kao primaran zadatak.

2) Postavljanje busija žandarmerijskim i ustaškim patrolama, razoružavanje i uništavanje istih, i zaplenjenim oružjem naoružavati odred. Ovo s ciljem da se onemogući uticaj vlasti na selo.

3) Organizovanje samoodbrane sela putem manjih seoskih odreda uz saradnju odreda čete.

4) Osiguravanje izvršavanja svih poljskih radova, naročito žetve.

Perspektiva ovih direktiva je da spriječe normalan saobraćaj i snabdijevanje i prebacivanje neprijateljskih trupa na vanjski i unutrašnje frontove, izdvajanje sela ispod uticaja vlasti i priprema organizovanog opšteg ustanka.«[37])

") Zb NOR-a, T-IV/1, str. 7-8.

") Više o ovim odredima i njihovim neposrednim zadacima, vidjeti Zb. NOR-a, T-IV/1. str 11 - Izvještaj komandira Treće romanijske partizanske čete od 6. avgusta 1941 Štabu sarajevske oblasti o radu na organizaciji partizanskih jedinica i izvedenim akcijama.

[37]) Isto, str. 11.

Rukovodstvo čete posvetilo je punu pažnju razmatranju političke situacije na području gdje je četa započela svoje prve akcije. Ocijenjeno je, između ostalog, da je korektan postupak boraca prema Kadriji Demiroviću, sekretaru opštine u Sokolovićima, naišao na vrlo dobar prijem kod Muslimana. Konstatovano je da kod srpskog stanovništva, uporedo sa izvođenjem oružanih akcija, raste samopouzdanje i vjera u sopstvene snage. Organizovani nastup ustanika dao je pozitivne rezultate i na planu okupljanja novih ljudi, osobito onih koji su, usljed maltretiranja od ustaške vlasti, morali još prije ustanka da se sklanjaju u šume. Saznavši za grupu ustanika koja se oglasila u okolini Han-Pijeska, rukovodstvo čete je sugerisalo Štabu sarajevske oblasti da se i s tim ljudima uspostavi kontakt i da se vidi kakav im je politički profil.[38]) Rukovodstvo čete, takode, blagovremeno je uočilo da je, za intenzivniji razvitak ustanka na Romaniji, neophodno što prije i potpunije ostvariti tješnju povezanost i saradnju i sa svim onim selima koja su bila nastanjena muslimanskim stanovništvom. Još je u vrijeme pripreme ustanka ostvaren tijesan kontakt sa komunistima - Muslimanima u selu Šatorovićima, Osovu i Okruglom kod Rogatice i dogovoreno da se i Muslimani uključuju u prve oružane akcije. Isto tako, na vrijeme je sagledana nova taktika koju su počeli da primjenjuju okupatori i organi NDH. Naime, oni su, nakon izbijanja prvih akcija, pokušali da, puštanjem zatvorenih seljaka i na razne druge načine, utiču na ustanike kako bi ovi odložili oružje i vratili se svojim kućama. Sve ove nove okolnosti zahtijevale su da se uporedo sa vođenjem oružane borbe, vodi i jedna permanentna politička borba kojom je trebalo raskrinkavati okupatora, demaskirati njegove namjere, razbijati apatiju kod pojedinaca, mobilisati nove borce, jačati organizaciju snabdijevanja, organizaciju pozadine i slično. Da bi se sve ovo sprovelo, bilo je neophodno da komunisti zajedno sa narodom budu u neprestanom mobilnom stanju. Oružana borba i ideološko-politički rad u četi i pozadini bili su toliko isprepleteni da je medu njima teško povlačiti ma kakvu granicu.

Pored prvih akcija koje je izvela Romanijska četa, na Romaniji je bilo i drugih uspješnih borbi. Seljaci - mještani napali su 2. avgusta autobus na Crvenim stijenama i presjekli više telegrafskih stubova. Trećeg avgusta, grupa boraca Romanijske čete vodila je četverosatnu borbu sa grupom oružnika kod sela Mićivode. U noći 5/6. avgusta Rogatički odred Romanijske čete presjekao je veze na putu Sokolac - Rogatica. Borci Romanijskog odreda, koje su predvodili Pero Kosorić i Tomo Majkalović, porušili su u noći 7/8. avgusta most u selu Ljubogošća, na cesti Sarajevo - Mokro, a zatim, iste noći, napali žandarmerijsku kasarnu u Mokrom, zauzeli je i zaplijenili 10 pušaka. Poslije toga, uz pomoć seljaka - mještana, vodili su česte borbe sa ustaškim pojačanjima koja su narednih dana upućivana iz Sarajeva. U tim borba-

") Radilo se o grupi koju je predvodio Aćim Babić, bivši trgovac, a koja je pod njegovim uticajem bila otpočetka pročetnički orijentisana.

ma je ubijeno nekoliko domobrana i lični šofer bojnika Čengića. Grupa boraca Glasinačkog odreda napala je 8. avgusta žandarmerijsku patrolu u Podromaniji. Dva dana kasnije, borci Pračanskog odreda napali su putnički voz na pruzi Pale - Renovica. Isti odred je 12. avgusta pokušao da zauzme uporište Sjetlinu. Rogatički odred je 12. avgusta imao sukob sa jednom žandarmerijskom patrolom kod Pešurića, a 13. avgusta izvršen je uspješan napad na žandarmerijsku stanicu u Sjemeču, gdje je zaplijenjeno oko 20 pušaka. Narednog dana, borci Romanijske čete vodili su oštru borbu sa jednom njemačkom kolonom koja je uporno nastojala da se probije preko Crvenih stijena. Petnaestog avgusta, dvije desetine Romanijskog odreda zarobile su u predjelu Crvenih stijena domobranski kamion sa hranom. Noću 16/17. avgusta grupa romanijskih partizana je napala žandarmerijsku stanicu na Ozrenu. Iste noći je napadala i grupa Glasinačkog odreda na žandarmerijsku stanicu u Žljebovima. Osim navedenih, razni odredi Romanijske čete izvršili su u međuvremenu i niz drugih akcija (napadi na oružničke patrole, zaprečavanje puteva, kidanje telegrafskih veza, rušenje mostova i propusta, uznemiravanje neprijateljskih posada i si.), putem kojih su se borci snabdijevali novim naoružanjem i sticali veće borbeno iskustvo. Do 18. avgusta Štab za sarajevsku oblast i štab romanijske čete (koji se jednim imenom nazivaju KOR - Koordinaciono rukovodstvo) izvršili su jednu širu mobilizaciju ljudstva u selima Romanije, nakon čega je u četu došlo oko 200 novih boraca i nove znatne količine oružja. Sve je to omogućilo Štabu sarajevske oblasti da, umjesto čete, sada formira bataljonsku formaciju.[39])

Formiranju Romanijskog bataljona prethodio je zbor ustanika - partizana na Smiljevom polju na Romaniji. Na zboru su govorili Slobodan Princip Seljo i Slaviša Vajner Čiča. Tom prilikom istaknuto je da romanijski ustanici nisu sami, da se borbe vode i u drugim krajevima zemJje i da se protiv fašizma bori čitava antihitlerovska koalicija na čelu sa Sovjetskim Savezom. Pošto su borci sa oduševljenjem prihvatili prijedlog da se ide na okrupnjavanje ustaničkih jedinica, pristupilo se formiranju bataljona. Štab bataljona sačinjavali su Slaviša Vajner Čiča, komandant, Pavle Goranin Ilija, politički komesar, Oskar Danon Jovo, zamjenik komandanta, Rade Hamović, načelnik štaba, i još osam članova štaba. U trenutku formiranja, Romanijski bataljon imao je pet četa: Mokranisku četu (komandir Božo Jugović, politički komesar Duro Špoljarić), sa zonom dejstva južno od Crvenih stijena; Romanijsku četu (komandir Milanko Vitomir, politički komesar Hivzo Ćatić), sa zonom dejstva između Crvenih stijena i Sokoca; Pračansku četu (komandir Tomo Majkalović, politički komesar Branko Milutinović), sa zonom dejstva Prača-Sjetlina-Pale; Glasinačku četu (komandir Danilo Dokić, politički komesar Mihajlo Obrenović), sa zonom dejstva u rejo-

") Opširnije o prvim ustaničkim danima i borbama na Romaniji, vidjeti: Zb-NOR-a, T-IV/1, str. 7-14, 31-32, 69-78 i 79-80

nu Sokolac - Rogatica, te Kopitsku četu (komandir Svetko Furtula, politički komesar Grujo Novaković), sa zonom dejstva od Sokoca do Han-Pijeska.[40])

Krajem avgusta i početkom septembra formirano je još nekoliko novih četa (Gučevsko-sočička, oko Rogatice, Mešička, od Ustiprače do Prače, Crepoljska, prema Sarajevu, Knežinska, prema Olovu, Planinska prema Han-Pijesku), kao i više samostalnih vodova i desetina.

Devetnaestog avgusta borci Romanijskog bataljona vodili su oštru borbu protiv Nijemaca koji su pokušali da se probiju prema Sokocu. Na Ravnoj Romaniji poginula su 22 Nijemca, a partizani su imali četiri poginula i pet ranjenih. Drugi veliki uspjeh, nakon formiranja bataljona, uslijedio je 26. avgusta, kada su romanijski partizani likvidirali neprijateljsku posadu u Sokocu.

Nakon oslobođenja Sokoca, objedinjena je do tada najveća slobodna teritorija na Romaniji, koja je omogućavala da se uspostavi tješnja veza između jedinica i pozadine i da se bolje organizuje sabiranje ljetine, ishrana jedinica na položajima i da se nastavi šira politička aktivnost u selima. Uspostavljena je i stalnija veza sa Sarajevom, kao i sa štabom za tuzlansku oblast, koji se tada nalazio u oslobođenoj Vlasenici.

Početkom septembra izvođene su uspješne diverzantske akcije na drumu Sarajevo - Mokro i Sumbulovac - Hreša - Vasin Han. Borci Mokranjske čete zauzeli su 1/2. septembra uporište Glog, nedaleko od Sarajeva i zaplijenili 32 puške i 2 puškomitraljeza. Tih dana započele su i pripreme za napad na Han-Stjenice i za oslobođenje Rogatice. Kako se sve više radilo o napadima na neprijateljska uporišta koja su bila locirana u naseljima, gdje se nalazilo pretežno muslimansko stanovništvo, to se uvijek vodilo računa, s obzirom na opštu političku konstelaciju, da toj vojnoj akciji prethodi solidna politička priprema.

U prvom redu, bilo je važno da se i Muslimani što šire upoznaju sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe i da im se otvore sve mogućnosti da i oni u njoj masovno učestvuju. Da bi se to i postiglo, rukovodstvo ustanka na Romaniji, pored usmenih kontakata sa uticajnijim Muslimanima, pristupa od sredine avgusta široj propagandno-publicističkoj aktivnosti. U pismu »Draga braćo - Muslimani«, od 14. avgusta, ono se obraća Muslimanima kao komšijama, kao braći i, na kraju, poručuje im: »Ne dozvolite da vas prevare, braćo Muslimani, ne dozvolite da vas ustaše i okupator uvuku u bratoubilačku borbu, nego stupajte u naše redove i borimo se zajednički protiv podmuklog neprijatelja;

[40]) Zb. NOR-», T-IV/1, str. 69-79.

pobjeda će biti naša, a u slobodnoj zemlji živjećemo slobodno i ravnopravno.«[41])

Tridesetog avgusta, Štab sarajevske oblasti ponovo se obraća proglasom, ali ovom prilikom ne samo Muslimanima nego i Hrvatima, u kome ih poziva u zajedničku borbu protiv njemačkih i italijanskih okupatora i njihovih slugu i ustaša. U vezi sa predstojećim napadima na neprijateljska uporišta u Rogatici i drugim mjestima, ovaj štab je uputio 1. septembra proglas »Muslimanima sreza rogatičkog i sarajevskog«, u kome im poručuje: »Želeći da učvrstimo naše bratstvo, mi vam nudimo vjernost za vjernost, krv za krv«.[42])

Uporedo sa političkim pripremama, štab Romanijskog bataljona razradio je i plan za napad na ustaško uporište u Han-Stjenicama, koje je predstavljalo polaznu tačku za osvajanje uporišta u Rogatici. Od 27. avgusta do 3. septembra jedinice ovog bataljona vodile su oštre borbe, dok ga na kraju nisu zauzele. Svemu tome doprinijele su i povoljno okončane borbe na Sjemeču. Okrećući glavninu svojih snaga prema Rogatici, štab Romanijskog bataljona je došao u dodir sa četnicima Aćima Babića. Mada je Štabu bilo poznato da je Babić već zatražio primirje s Nijemcima, ocijenjeno je da s njegovim ljudima treba saradivati, jer oni, uveliko, ne dijele raspoloženje svog komandanta. Početkom septembra je formiran i zajednički partizansko-četnički štab, nazvan »direktorijum«, ali u praksi on nije dao nikakve značajnije rezultate.[43])

Nakon niza manjih i većih akcija, romanijski partizani napali su 5/6. septembra neprijateljsku posadu u Rogatici i uspjeli da zauzmu mjesto. Međutim, pošto nisu mogli da ovu varoš trajnije zadrže, povratili su se na Crvene stijene, gdje su, narednih dana, vodene oštre borbe s njemačkim i domobranskim grupacijama koje su pokušavale da se probiju od Sarajeva prema Sokocu i Rogatici. U borbama za Rogaticu, koje su nastavljene sve do njenog ponovnog oslobođenja, 24. oktobra 1941. godine, isticala se posebno Gučevska četa koja je držala pod svojom kontrolom okolinu grada i stalno uznemiravala i iznuravala neprijateljsku posadu. S njom je održavala tijesno sadejstvo Sjenička četa, kojoj je pošlo za rukom da 20. septembra zauzme oružničku postaju u Borikama, pa, zatim, da nastavi blokadu Žepe. Među partizanskim jedinicama na ovom terenu, značajnu ulogu imao je i Mesićki vod, koji je, s ciljem ovladavanja prugom Banj stijena - Mesići, električnom centralom u Mesićima i rudnikom uglja u Kukavicama, vodio višednevne borbe s oružničkim i domobranskim posadama.

") Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 32-33.

") Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 135-136 i 165.

") štab sarajevske oblasti izvijestio je 27. VIII Štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu da je uhvaćen kurir Aćima Babića sa pismom, u kome Babić poručuje Nijemcima u Sarajevu da se protiv njih neće boriti. Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 112.

Veličanstveno, potresno i bol

Njemačke žrtve č

na posljednje poč

Pokop deseterice palih ju

za Poglavnika i domovinu

U Sarajevu bi trebalo osnovati središnje groblje žrtava za Domovinu

Posljednji ispraćaj osmorice palih njemačkih junaka

Sarajevo, 29. siječnja.

Jučer oko 11 sati prije podne izšen je na vrlo svečan način i sa im vojničkim počastima pogreb smrtnih ostataka osmorice njemaih vojnika, koji su tokom prekčerašnjeg dana podlegli smrtosnim ranama zadobivenim u borbi četničko - komunističkim banda-, prigodom čišćenja istočnog dije- Bosne. Nešto prije 10 sati, za ka- je bio zakazan pogreb palih njeačkih junaka i to, Balta Hausgera rodenog 1911., Franza Da- a rodenog 1912., Antona Wust- a rodenog 1904., Antona Brauera enog 1900., Wilhelma Stenzela

močenik vrhovnog zapovjednika njemačkih oružanih snaga u našim krajevima. Dirijivi govori vojnog svečenika i opunomoćenika zapovjednika njemačkih oružanih snaga duboko su dirnuli sve prisutne.

U trenutku, kada su lijesove s posmrtnim ostatcima palih njemačkih junaka njihovi ratni drugovi počeli da spuštaju u hladne grobove, ispalio je počasni odred pješaštva trostruku salvu, kao zadnji pozdrav njihovih ratnih drugova. Odmah za tim pukovnik g. Suschnig, koji je prisustvovao sprovodu s mnogim višim i nižim časnicima svoga stožera, položio je brojne vijence zapovjedništva njema-

Napi* o sahranama Nijemaca I ustaia poginulih u borbama sa partizanima (Sarajevski novi list. 23. VIM 1941, 4. XI 1941, 30. 11942, 27. II11942).

Njemačko-ustaška komanda u Sarajevu, suočena s činjenicom da se njen garnizon u Rogatici nalazi u stalnoj blokadi, preduzimala je razne vojne i političke mjere da bi ga održala. Iz Sarajeva su, u više navrata, upućivane jedinice, različite jačine i naoružanja, sa zadatkom da prodru do Rogatice. Dvadeset trećeg septembra dijelovi Romanijskog bataljona vodili su vrlo žestoke borbe sa većom neprijateljskom grupacijom, koja je uporno nastojala da se probije preko Crvenih stijena. Dvije čete (satnije) iz ove grupacije bile su već probile ustaničku odbranu i spustile se na Ravnu Romaniju. Ali, vijest o proboju neprijatelja na Crvenim Stijenama pronijela se brzo u romanijska sela i uticala na mobilizaciju cjelokupnog stanovništva. Borcima i narodu pošlo je za rukom da kod mjesta Novoseoci unište jednu satniju domobrana. Sličan podvig je napravila i Sjemečka četa kada je zajedno s narodom 24. septembra likvidirala motorizovanu satniju domobrana, koja se, takode, kretala prema Rogatici.[44])

Ove, kao i niz drugih uspješno okončanih borbi širom romanijskog fronta (oko Rogatice, Mokrog, Sumbulovca, Pala, Knežine i drugih mjesta), pozitivno su uticale na priliv novih boraca i umnožavanje partizanskih jedinica. Pored postojećih, javio se i čitav niz novih grupa, desetina, vodova i četa. Tokom septembra, neke čete Romanijskog bataljona toliko su narasle da su prevazilazile uobičajenu formaciju bataljona. Tako su, na primjer, na području bivše Mokranjske čete sada postojale još Bjelogorička i Ozrenska četa. Oko Kopita su se pojavile, pored Kopitske čete, još Druga glasinačka, Žljebovska i Sokolovićka četa. U okolini Prače, pored Pračanske, formirane su još Druga pračanska, Viteška i Mednička četa. Oko Gučeva formirana je, pored Gučevske, i Sočička četa. Okolina Sjemeča dobila je, osim Sjemečke, još Seljansku i Dubsku četu. U okolini Knežine, pored Knežinske, formirana je još Drapnička četa. Prema Han-Pijesku formirane su još Mrkaljska, Kusačka i Džimrijska četa. Intenzivan priliv boraca i formiranje novih jedinica zahtijevali su od rukovodstva ustanka da se stalno stara o kadrovima koji bi bili pogodni da predvode nove jedinice. Izvjestan broj takvih kadrova Štab za sarajevsku oblast je pronalazio medu samim borcima, a za drugi se obraćao Pokrajinskom komitetu i Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, koji su ga, uz pomoć Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu i na druge načine, popunjavali potrebnim kadrovima. Veliki je broj kadrova koji su iz Sarajeva, u jesen 1941. godine, došli na Romaniju da bi ojačali razvoj ustanka i popunili kadrovske strukture u organima pokreta. Tako su među ostalim, pored već pomenutih kadrova koji su učestvovali u prvoj organizaciji ustaničkih redova, došli u okružna partijska rukovodstva Esad Čengić, Ankica Albahari, Paško Romac Zdravko (poslije bjekstva iz Mitrovačke kaz-

****) Tom prilikom zarobljeno je 168 domobrana sa 4 oficira i zaplijenjeno 5 teških mitraljeza, jedan bacač, dva puškomitraljeza, 70 pušaka, 45 sanduka municije, 26 konja i mnoštvo raznog drugog ratnog materijala Zb-NOR-a, T-IV/1, str 477 i 497.**

nione), Zaga Blažić. U partijskom radu veliku pomoć pružili su i članovi PK KPJ, koji su izašli na romanijski teren: Iso Jovanović, Boriša Kovačević, Vaso Miskin, kao i Rodoljub Čolaković, poslije njegovog prelaska u istočnu Bosnu iz Glavnog štaba NOP odreda Srbije. Za razvoj i organizaciju SKOJ-a i rad među omladinom Alija Hodžić, Ante Raštegorac, Mordo Altarac, Štefica Belak, Romano Salamon, Franjo Budimir i drugi.

Za vojnostarješinski kadar vodila se naročita politika, pa su u odred slati oficiri i podoficiri, kao vojnostručno obrazovani, pa su tah;o došli: Moric Fliker Mika i njegov brat Salamon Pero, Akif Bešlić, Mithat Haćam Aćim, Mladen Cvitković, Rade Hamović, Fadil Pašić i Naum Zafirovski (prešao iz redova četničkih oficira). U vojnostručnom i političkom pogledu veliki doprinos dali su španski borci: Miljenko Verkić, Milan Jakšić, Košta Nad, Branko Ljubinković, Mihajlo Milosavljević. Isto tako, i vojnu i političku pomoć dali su kadrovi koji su prispjeli iz oslobođenih krajeva zapadne Srbije, koji su se prebacili preko Drine kod Skelana i Bratunca, kao i preko Višegrada. Ovi kadrovi su u najvećem broju već odranije bili vezani za revolucionarni pokret i organizovano su prebacivani u partizanske jedinice u istočnoj Bosni.

Za vojni sanitet naročitu pomoć pružile su drugarice koje su došle iz Sarajeva, od kojih su mnoge prethodno prošle kroz sanitetski kurs: Ruža Oljača, Hanika Altarac Vuja, Danica Kabiljo, Šefik Dorić Šedo, sestre Nada i Ljilja Dursun, Ljerka Durbešić i druge.

Pored ovih, u četama i bataljonima je bio veliki broj starješinskog kadra iz Sarajeva. Kao što su na ovaj način bili uključeni u borbu Romanijskog odreda, tako su na isti način upućivani kadrovi iz Sarajeva u odrede»Zvijezdu« i Kalinovički, kao i druge partizanske jedinice.

Intenzivan razvitak ustanka u sarajevskoj oblasti, posebno na Romaniji, imperativno je nalagao da se uporedo sa vođenjem oružane borbe stvara i nova narodna vlast. Pitanje nove vlasti, u praksi je rješavano tako što je svaki ustanički štab morao, u prvo vrijeme, obavljati razne poslove ekonomske, političke, organizacione i druge prirode. Međutim, kada je ustanak dostigao jedan viši stepen svog razvitka, javila se i potreba da se narodna vlast posebno organizuje i institucionalizira. Krajem avgusta se slobodna teritorija na Romaniji trajnije stabilizuje, i to postaje odlučujuće za pojavu predstavničkih organa narodne vlasti. Inicijativu za njihovo stvaranje dao je Štab sarajevske oblasti u Uputstvu od 4. septembra, u kome se opširno govori o daljnjem uključivanju muškaraca i žena u pokret, načinu vođenja oružanih akcija, sanitetskoj službi, ishrani boraca i naroda, propagandi, načinu obavještavanja, održavanju kurirskih veza, disciplini i svim drugim vitalnim pitanjima koja se tiču organizacije i rada jedinica i partizanske pozadine. Sa aspekta razvitka narodnooslobodilačkih odbora kao posebnih organa vlasti, osobito je zanimljiva tačka 1. pomenutog uputstva, u ko-

joj se obavještavaju potčinjeni komandanti da je neophodno: »Izvršiti mobilizaciju svog ljudstva. Od mobilisanog ljudstva uzeti sve naoružane ljude i 30% ljudi sa pionirskim alatom, da svaka četa ima pionirski vod. A ostale ljude u selima ostaviti da posvršavaju sve poslove (žetva, kosidba, vršidba i drugo). Ljudi koji ostaju na selu isto su tako odgovorni za uredno izvršavanje svih poslova kao i oni koji se bore u odredu. I svi ljudi, pošto su pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i mobilisani, to u svako doba, kada se pozovu, imaju se javiti najbližem odredu. Od novog ljudstva formirati nove čete i bataljone. A od jednog dijela naoružanog ljudstva formirati zaštitu sela. U selima stvoriti narodnooslobodilački pokret, odbore u cilju prikupljanja i snabdijevanja hranom, partizanskih odreda. Svaki zaselak treba da ima povjerenika, a povjerenici zaselaka jednog sela sačinjavaju narodnooslobodilački odbor.«[45])

Ukratko kazano, Uputstvo Štaba sarajevske oblasti od 4. septembra imalo je za cilj - pokretanje i angažovanje svih raspoloživih snaga i sredstava naroda u borbi protiv okupatora. U isto vrijeme, ono ukazuje na izvjesnu korekciju ranijih stavova partizanskih štabova i partijskih organizacija u pogledu organizacije i funkcionisanja pozadine. Da je ovo Uputstvo i zaživjelo u praksi, vidi se i po tome što je u Sokocu, 13. septembra, formiran Opštinski narodnooslobodilački odbor koji se sastojao od Plenuma (25 članova) i Izvršnog tijela (5 članova). Svaki član Izvršnog odbora neposredno je radio u odboru i rukovodio jednim od uspostavljenih sektora djelatnosti. »Ti sektori su bili: sektor za mobilizaciju ljudi, snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom, obavljanje poljoprivrednih radova, Sektor za zbrinjavanje siromašnih i iznemoglih i briga za smještaj porodica čiji su domovi izgorjeli.«[48]) Pored rada po sektorima, Izvršni odbor imao je i svoje stalne i povremene komisije, koje su obavljale razne tekuće poslove. Cjelokupna djelatnost Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora bila je potpomognuta mrežom seoskih odbora i radom povjerenika, u koje i za koje su birani najaktivniji ljudi dotičnog sela.

Uputstvo Štaba sarajevske oblasti od 4. septembra predstavlja, ujedno, i prvi pisani dokument za cijelu istočnu Bosnu u kome se govori o narodnooslobodilačkim odborima i njihovoj organizaciji. Nakon izdavanja ovog uputstva, razvoj narodne vlasti ne samo na Romaniji nego i na drugim ustaničkim područjima oko Sarajeva počeo je da se odvija organizovanije i šire. Izvjesne nejasnoće u organizaciji rada na terenu vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji bile su otklonjene Uputstvom Štaba sarajevske oblasti od 15. septembra. Značaj ovog drugog uputstva je u tome što su njime

") Cijeli sadržaj Uputstva, vidjeti u Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 194-197.

***•) Drago Borovčanin: Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, br. 3/1967. str. 265.**

Prepis:

Š. 4-1/4

K. 101

ŠTAB S.O.

Dana 4. septembra 1941.god.

DRUGOVIMA, KOMANDANTU BATALJONA I KOMANDIRIMA ČETA.

Narodno oslobodilački pokret u našoj ~~[illegible]~~ zemlji a u posljednje vreme i u našim krajevima, naglo raste i širi se. Neprijatelji - nemački i talijanski okupatori i njihove sluge ustaše, usled opšte situacije (rat sa Sovjetskom Rusijom, oslobodilački pokret protiv fašizma u svim zemljama Evrope) nemaju dovoljno snaga da savladavaju narodno oslobodilački pokret. Da bi se borba za narodno oslobodjenje uspješno vodila i dovela do kraja, potrebno je mobilisati ljudstvo, organizirati i kroz narodnu oslobodilačku borbu preobraziti. Mobilirati sve poštene ljude, bez razlike na političko uvjerenje, na vjersku, nacionalnu pripadnost.

Pošto je u ostalim oblastima Bosne i Hercegovine, kao i u drugim zemljama Jugoslavije ustanak uzeo velikog maha, tako da se već operiše sa velikim vojskama (vidi »Izveštaj o borbama u Jugoslaviji«) iv pred narodno oslobodilačku vojsku postavljaju se krupni zadaci, koji se ne mogu izvršiti dotle, dok sarajevska oblast kao centralna ne bude raspolagala masovnim snagama. Potrebno je hitno preduzeti sledeće mere :

1) Izvršiti mobilizaciju svog ljudstva. Od mobilisanog ljudstva uzeti sve naoružane ljude i 30 % ljudi sa pionirskim alatom, da svaka četa ima pionirski vod. A ostale ljude u selima ostavljati da posvršavaju sve poslove (žetva, kosidba, vršidba i drugo). Ljudi koji ostaju na selu, isto su tako odgovorni za uredno svršavanje svih poslova kao i oni koji se bor u odredu. I svi ljudi, pošto su pripadnici narodno oslobodilačke vojske i mobilisani te u svako doba, kad se pozovu, imaju se javiti najbližem odredu. Od novog ljudstva, formirati nove čet i bataljone. A od jednog djela naoružanog ljudstva formirati zaćtitu sela. U selima stvoriti narodno oslobodilački pokret, odbore u cilju prikupljanja i snabdjevanja hranom partizanskih odreda. Svaki zaseok treba da ima povjerenika, a povjerenici zaseoka jednog sela sačinjavaju narodno oslobodilački odbor.

2) Muslimane treba privući u narodno oslobodilačku borbu. Preko veza, koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti na uticaj i na druga muslimanska sela. Uzimati hranu i stvoriti povjerenike po selima. Obrazovati odrede od Srba i Muslimana za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podeli ratnog plena uvek dati i muslimanskoj sirotinji dio. Suzbijati i kažnjavati sve ispade protiv Muslimana, vrbovati Muslimana u partizanske odrede. Svakom prilikom vršiti bratinjenje sa Muslimanima.

Prva stranica Uputstva Štaba sarajevska oblasti od 4. septembra 1941. godine o mobilizaciji ljudstva I organizaciji rada u vojnim jedinicama i na terenu (Faksimil prepisa dokumenta iz AVII, k. 1701, br. 4-1/4).

precizirani zadaci NOO-a i razgraničeni odnosi između njih i vojnoteritorijalnih organa. Prema ovom uputstvu, komandant partizanskog odreda, nakon oslobođenja nekog mjesta, »... određuje komandanta opštine ili sreza, gledajući uvijek da to bude čovjek koji je odan Narodnooslobodilačkoj borbi, pošten i ugledan među svojim sugrađanima i seljacima«. Osim komandanta opštine ili sreza, nalaže se da se u svakom oslobođenom mjestu izabere i narodnooslobodilački odbor, a tamo gdje ga je nemoguće izabrati«... komandant opštine ili sreza može odrediti sam ljude u narodnooslobodilački odbor, ali je takav odbor privremen, i čim se ukaže prilika treba izvršiti biranje odbora«. Odbor mora biti sastavljen od najboljih ljudi i žena koje predloži varoš ili selo. Djelatnost komandanta opštine i narodnooslobodilačkog odbora bila je veoma široka i raznovrsna. Trebalo je obezbijediti život i rad u partizanskoj pozadini, brinuti se o snabdijevanju jedinica, svršavati razne poljske poslove, pružiti pomoć onim koji nisu bili u stanju iz bilo kojih razloga da se samostalno izdržavaju. Zatim , trebalo je organizovati propagandnu i kulturno-prosvjetnu aktivnost i stalno obavještavati stanovništvo o toku razvitka narodnooslobodilačke borbe i događajima u zemlji i svijetu. Zato je Uputstvo i predviđalo da pozadinski organi moraju povesti posebnu borbu protiv svih onih koji ne izvršavaju razna naređenja, šire alarmantne vijesti ili, pak, pokušavaju da opštenarodnu borbu iskoriste u svoje lične svrhe.[47])

Uz pomoć opštinskog NOO-a i Komande mjesta u Sokocu, štab romanijskog bataljona formirao je u Podromaniji intendanturu, gdje su se nalazili magacini i razne radionice. U Bijelim Vodama osnovana je centralna ustanička bolnica.

Kada se pažljivo sagledavaju svi poslovi kojima su se bavili NOO-i zajedno sa komandama pozadine, onda se vidi da su oni imali poslužiti jednom jedinom cilju, tj. jačanju oružane borbe uz ravnomjerno naprezanje cjelokupnih ljudskih i materijalnih potencijala oslobođenog područja.

Pored Komande mjesta i Opštinskog NOO-a, u Sokocu je, sredinom septembra, počeo da djeluje i Opštinski narodni sud. On se javljao kao glavni arbitar kada su bili u pitanju neprijateljski oficiri i vojnici, špijuni, špekulanti, dezerteri, saboteri, paničari, kao i svi oni koji su bili slučajni saputnici borbe, a griješili. Prvo suđenje održano je 17. septembra, kada je suđeno izvjesnom broju lica za špijunažu, izdaju ciljeva NOB-e, pljačku, silovanje nezaštićenih žena i druge delikte. U donijetoj presudi, koja je naširoko obnarodovana, istaknuto je: »Sud će nastaviti i dalje svoj rad i voditi nepoštednu borbu protiv svih onih koji sprečavaju, sabotiraju i izdaju narod i njegovu pravednu borbu za slo-

[47]) Zb. NOR-a, T-IV/1, str 309-311 - Uputstvo štaba sarajevske oblasti od 15 septembra 1941 godine za organizovanje i saradnju vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji.

bodu«.[48]) Drugu veću raspravu imao je sud 27. septembra, kada je sudio 168-orici domobranskih vojnika i oficira za ugrožavanje teritorije na Romaniji i stavljanje u službu okupatora. Treće veće suđenje je održano nešto kasnije grupi četničkih oficira koji su potkopavali vitalne interese narodnooslobodilačke borbe, jer su širili šovinizam i defetizam. Razgranata sudska i druga normativna djelatnost u ustaničkom pokretu na Romaniji mogla je da se uspješno razvija i zbog činjenice što je ovdje djelovalo nekoliko izvanrednih sarajevskih pravnika-komunista, među kojima su se naročito isticali Pavle Goranin, Derviš Numić i Vlado Jokanović.

Sve što je prethodno rečeno, doprinijelo je da je Romanijski partizanski bataljon imao krajem septembra 1941. godine .1250 boraca sa 12 četa i 3 samostalna voda. Pored toga, raspolagao je sa prostranom slobodnom teritorijom, na kojoj su djelovali organi narodne vlasti, postojala razna skladišta, partizanske radionice, bolnice, pekare, kuhinje, itd. Kao takav, Bataljon je bio zreo za novu reorganizaciju i prerastanje u krupniju vojnu jedinicu. Zato je bilo sasvim logično i prirodno što je ovdje, nakon Septembarskog savjetovanja Vrhovnog štaba u Stolicama, formiran narodnooslobodilački odred »Romanija«.

• * *

Osnovne pripreme za podizanje ustanka jugoistočno od Sarajeva - u rejonu Trebevića, planine Jahorine, Trnova i Kalinovika - obavili su komunisti iz partijske organizacije Kasindoh sa komunistima koje su na ovaj teren uputili Mjesni komitet KPJ za Sarajevo i Okružni komitet KPJ za sarajevsku oblast. U vrijeme priprema, u kasindolskoj partijskoj ćeliji nalazili su se: Tomo Međo, Ramiz Sladić, Aleksa Bojović, Dušan Dašić, Savo Ćosović, Dorde Kutlača i Kojo Jovančić. Mada je ova partijska ćelija formirana tek juna 1940. godine, ona je, u vrijeme priprema i organizovanja ustanka, predstavljala značajno uporište Partije za okupljanje najširih slojeva stanovništva u oružanu borbu. Ono što posebno karakteriše ovu partijsku ćeliju - jeste stalno nastojanje njenog članstva da svoju djelatnost i uticaj prenesu na što veći broj okolnih sela. Koristeći se rodbinskim, prijateljskim i drugim vezama, komunisti su odlazili iz Kasindola u razna druga okolna mjesta i argumentima uvjeravali tamošnje ljude da se ne odazivaju na pozive okupatorsko-kvislinške vlasti, da sačuvaju oružje, odnosno da se što bolje organizuju za predstojeću borbu. Tako je, na primjer, Ramiz Sladić, sekretar ćelije, bio zadužen da djeluje medu radništvom i osobljem lječilišta u Kasindolu, Tomo Medo je obilazio sela Trebevića, Crnu Rijeku, Dobro Polje, Dorde Kutlača, Aleksa Bojović i Janko Kutlača su dje-

") Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 353-354

lovali i pripremali narod na ustanak u Kasindolu, Sarajevskom polju, a u više navrata su odlazili i u sela prema Trnovu i Kalinoviku.[48])

Svakako, ovoj partijskoj ćeliji išle su na ruku i okolnosti što je ona formirana u neposrednoj blizini Sarajeva i što je, kao takva, bila u mogućnosti da češće dobija kadrovsku i drugu ispomoć, prvenstveno od Okružnog komiteta KPJ. U toku priprema ustanka, kontakti između ove ćelije i Okružnog komiteta u Sarajevu išli su preko raznih kanala. Do 22. juna je na tome najviše radio Milutin Đurašković, član Okružnog komiteta, koji je dolazio u Kasindol, održavao sastanke i prenosio odgovarajuće direktive. Po hapšenju Đuraškovića, vezu sa ovom ćelijom preuzeli su direktno Slobodan Princip i Hasan Brkić, članovi Okružnog komiteta za sarajevski okrug. Nakon prihvaćanja odluke da se jugoistočno od Sarajeva formira Druga (Trebevićka) četa, oni su 24. jula došli u Kasindol i održali partijski sastanak. Od komunista iz kasindolske ćelije, bili su prisutni Ramiz Sladić, Tomo Međo, Kojo Jovančić i Janko Kutlača, a od komunista koji su već bili izašli iz Sarajeva na ovo područje - Srećko Goranin, Kazimir Franković, Mento Eskenazi, Pero Kaurin i Alija Dizdarević. Sastanak je bio posvećen problemu i načinu otpočinjanja prvih oružanih akcija. Diskutovalo se o prikupljenom oružju, broju ljudi koji bi pošli u prve akcije, potrebi još dinamičnijeg političkog rada, značaju uspostavljanja veza sa susjednim partizanskim četama i dr. Istovremeno je zaključeno da Ramiz Sladić ide u četu koja se već nalazi u procesu formiranja, a da novi sekretar partijske ćelije u Kasindolu postane Tomo Medo. U duhu zaključaka sa ovoga sastanka, okupilo se naredne nedjelje u okolini sela Ulobića više boraca. Njih su sačinjavali dijelom komunisti, a dijelom seljaci koji su pristizali u četu iz Ulobića, Pavlovca, Tvrdimića i drugih sela ispod Jahorine. Nakon izvršene diverzije u Željezničkoj ložionici u Sarajevu, u četu su došli i članovi KPJ Salko Gozo i Ljubo Lunava. Obrazovano je rukovodstvo čete, za čijeg je komandira naimenovan Salko Gozo, a za političkog komesara Srećko Goranin. Ali, po formiranju, štab čete nije bio dovoljno efikasan da bi odmah uveo ljude u borbu. Umjesto da bude mobilno i da napada na komunikacije, ljudstvo čete se zadržavalo i sklanjalo u šumu oko sela Ulobića. Prvu, nedovoljno planiranu, akciju je četa imala 4. avgusta, kada se, na brzinu, odlučila da napadne na jednu ustaško-oružničku patrolu na Mokrinama za koju su dobiveni podaci da vodi jedan broj pohvatanih seljaka. U kratkom, ali oštrom prepucavanju je poginuo oružnički narednik, a neki oružnici bili su ranjeni.[50]) Umjesto da ova akcija bude podstrek za naredne napade, što bi, nesumnjivo, uslovilo i omasovljenje čete, ponovo su se razvile duge dis-

") Slobodan Kezunović; Prve borbe Kalinovičkog partizanskog odreda, Istočna Bosna u NOB-u, Sjećanja učesnika, knj. I, Beograd, 1971. str. 177; Arhiv CK SKBiH, Fond PK br. 4028/48

[0]) Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 239.

kusije oko toga - kako, kada i gdje djelovati. Dok je u štabu čete, osobito između Salke Goze i Srećka Goranina, vođena oštra diskusija oko toga da li se prebaciti na Romaniju ili ostati na području koje im je partijski dodijeljeno, Trebevićka četa se počela osipati, a da još nije ni ušla u pravu oružanu borbu. Izvjestan broj boraca se orijentisao na hvatanje bezuspješne veze sa jedinicama na Romaniji, mještani su se većim dijelom razišli kućama, a članovi KPJ iz Sarajeva i kasindolske partijske organizacije, osim neznatnog broja, također, napustili su četu i povratili se u Kasindol ili Sarajevo.

Čim je bio obaviješten da se oružana borba na Trebeviću ne izvodi po ranije razrađenom planu, Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu i Mjesni komitet KPJ za Sarajevo su uputili na Trebević člana Partije Miladina Radojevića, studenta iz Sarajeva, sa zadatkom da se stavi na čelo oružane borbe, okupi ljudstvo i započne sa izvođenjem akcija. Skoro u isto vrijeme i Štab sarajevske oblasti uputio je sa Romanije Peru Kosorića, člana Partije, studenta i rezervnog oficira sa Sokoca, sa jednom desetinom probranih boraca - dobrovoljaca sa ciljem da se prebace na Trebević i pomognu Miladinu Radojeviću, Srećku Goraninu i ostalim drugovima oko ponovnog formiranja čete na Trebeviću i drugih četa budućeg trebevićkog bataljona, kao i oko organizovanja prvih akcija na prostoru Trebevića, Trnova, Kalinovika i dalje prema Drini. Sa kakvim je konkretnim zadacima ova grupa upućena na Trebević, vidi se najbolje iz izvještaja Slobodana Principa, komandanta Štaba za sarajevsku oblast, od 22. avgusta, u kome se obavještava Pokrajinski komitet o sljedećem:

»... 2) Miladin stigao na Trebević i on je komandir.

3) Uputili smo jednog dobrog partijca sa 10 najboljih partizana da raščisti stvar na Trebeviću i da pomogne drugovima koji će tamo formirati bataljon i izvesti akcije koje smo im stavili u prvi zadatak.

4) Trebevićkom odredu dato je u zadatak da u roku od 10 dana skupe ljude, priključe ih u odred, napadnu dom na Jahorini, unište ustaše i žandarme i da dom unište, zatim da unište most kod Vojkovića na putu Sarajevo-Kalinovik, kao i most kod Kijeva, a ujedno da mobilišu ljude od Vojkovića, Kijeva i Trnova.

Dakle, Trebevićki bataljon treba da ovako izgleda:

Štab bataljona trebevićkog ima:

I Paljansku četu - pruga Sarajevo-Stambulčić i drum Pale--Stambulčić.

II Kijevsku četu - drum Alipašin Most-Trnovo, zapadno - Igmanska četa Semizovačkog bataljona, južno - Rogojska četa.

Ill Rogojsku četu - drum Trnovo - Kalinovik, sjeverno - Kijevska četa, južno Nevesinjska vojska.

Ovo se mora odmah da formira, zato ima dovoljno ljudstva, a ovih 10 partizana sa drugom iz Romanijskog bataljona imaju za zadatak da pomognu formiranju bataljona i ujedno da pomognu pri prvim akcijama.

Svih deset partizana sa drugom su dobrovoljci i najbolji borci u Romanijskom bataljonu.

Veza s njima je obezbijedena«.[51])

Prebacivši se uspješno sa svojim drugovima na Trebević, Pero Kosorić se odmah sastao u selu Tvrdimići sa grupom boraca u kojoj su bili Miladiri Radojević, Feliks Goranin Srećko, Josip Braco Šimunović (komunisti iz Sarajeva), Aleksa Bojović, Tomo Međo, Dušan Dašić, Savo Ćosović, Dorde Kutlača (komunisti iz partijske organizacije Kasindol), te Obren Andrić, Vlado Bjelica, Spasoje Bojović i Blaško Bojović. Nakon međusobnog upoznavanja i iznošenja podataka o oružnoj borbi na Romaniji, u zapadnoj Srbiji i drugim krajevima zemlje, pristupilo se pozivanju okolnih borbeno raspoloženih seljaka, osobito onih koji su posjedovali oružje, da se uključuju što prije u oružane partizanske grupe. U međuvremenu, na sastanku svih komunista, odlučeno je da se formira jedinstveni štab partizanskih grupa u koji su ušli Kosorić, Radojević, Goranin i Medo, te da se odmah otpočne sa oružanim borbama. Nakon što se okupilo oko 70 boraca, od kojih 50 sa oružjem, ljudstvo je razvrstano u grupe, izabrani komandiri i saopštena odluka o formiranju i imenovanju Štaba partizanskih grupa Time je, faktički, formirana Jahorinska partizanska četa. Čim je ovo bilo završeno, odmah je organizovana zasjeda kod vodovodnog rezervoara Bistrica na putu Pale-Jahorina i prekinuta telefonska veza na istoj relaciji. Uz pomoć ove zasjede pohvatana je grupa domobranskih vojnika od kojih su dobiveni podaci o jačini i rasporedu domobranske posade na Jahorini. Naime, okupatorsko-ustaške vlasti pretvorile su dojučerašnje planinarske domove na Jahorini u jedno od svojih mnogobrojnih uporišta. U njima je bila smještena jedna satnija domobranske radne bojne, ojačane sa oko 20 ustaša i nešto lokalne milicije, čiji je zadatak bio da obezbjeđuje sječu šume za njemačke ratne potrebe, čuva vodovod i ujedno da predstavlja spoljnu odbranu grada Sarajeva.

Nakon što je Štab partizanskih grupa prikupio potrebne podatke o ovome neprijateljskom uporištu, donio je odluku da se ono napadne i likvidira. Napad je izveden 29. avgusta oko četiri sata i poslije kratke, ali vrlo oštre borbe zarobljeno je 15 oružnika, 5 ustaša, 30 domobrana, a bilo je i više mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je oko 40 puša-

") Zb. NOR-a, T-IV/1, str. 76; Pero Kosorić: Iz ustaničkih dana na Romaniji, Jahorini i kod Kalinovika, Ustanak naroda Jugoslavije 1941 Zbornik, knj. I, Vojno delo, Beograd, 1962, str. 369-370.

ka, 3 sanduka municije, 2 sanduka bombi, 25 kg eksploziva i veće količine razne druge ratne opreme. Medu partizanima su bila dva poginula i tri ranjena. U ovoj akciji osobito su se istakli Aleksa Bojović, Savo Ćosović, Miladin Radojević, Pero Kosorić, kao i čitava grupa s Romanije.[5S])

Vijest o velikom uspjehu partizana na Jahorini prenijela se jako brzo po okolnim selima, o njoj su pjevane pjesme u desetercu, a to je sve imalo snažnog odraza i na priliv novih boraca na širem prostoru sarajevske oblasti jugoistočno od Sarajeva.

Poslije Jahorine, dočekana je kolona domobrana na Bistrici, izvršen je napad na željezničku stanicu u Dovlićima, vodena je borba sa ustašama na Čelini i redale su se razne druge manje i veće akcije. Iza svake akcije partizanske grupe su postajale brojnije, operativno sposobnije i mnogo smjelije u izvršavanju samostalnih diverzantskih i drugih zadataka. To je, pored ostalog, omogućilo da se na Trebeviću formira Trebevićka četa čiji je komandir postao Aleksa Bojović Brko, politički komesar Tomo Medo, a komandiri vodova Savo Ćosović, Dorde Gramzov, Dordo Kutlača i Blaško Bojović. U četi je formirana i partijska ćelija, sekretar je bio Tomo Medo.[53])

Nakon formiranja čete, Štab partizanskih grupa, u kojem su bili Pero Kosorić, Feliks Goranin Srećko, Stanko šimunović, Slobodan Kezunović, Obren Andrić, Dušan Dašić, Vlado Bjelica, prebacio se sa desetak drugih boraca na padine Igmana i Bjelašnice, u selo Presjenicu, gdje je uhvatio vezu sa Živkom Jošilom i Danilom Veljom koji su već bili okupili prve grupe boraca na ovom terenu. Dolazak partizana, pogotovo boraca sa Romanije, izazvao je veliko oduševljenje i uticao na brže opredjeljivanje stanovništva za aktivno učešće u borbi. Odmah je održan sastanak Štaba partizanskih grupa na kome je odlučeno da se poruši most na rijeci Željeznici u Kijevu i likvidira žandarmerijska stanica u selu Ledići. Obje akcije izvedene su po planu, a zatim je na kijevskom brdu napadnuta domobranska satnija kada je bilo više mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 3 puškomitraljeza i veće količine municije. Zatim je izvršen uspješan napad na električnu centralu u Bogatićima, gdje su nađene znatne zalihe životnih namirnica. Sve je ovo omogućilo da se u selu Presjenici formira nova - Kijevska četa, čiji je komandir postao Danilo Veljo, politički komesar Živko Jošilo, a komandiri vodova Dušan Dašić, Obren Andrić i Vlado Bjelica.[54])

U drugoj polovini septembra, Štab partizanskih grupa na čelu sa Perom Kosorićem, Josipom Bracom Šimunovićem, Feliksom Goraninom Srećkom, Slobodanom Kezunovićem i još nekoliko boraca sti-

") Zb NOR-a, T-IV/1, str. 76; Pero Kosorić, n. č„ str. 374-376; Slobodan Kezunović, n.Č., str. 181-182.

") Slobodan Kezunović, n.č., str. 182; Pero Kosorić, n.č., 376.

[54]) Pero Kosorić, n.ć. str. 376-378; Slobodan Kezunović, n.č., str. 182-184.

gao je u rejon Kalinovika s ciljem da i ovdje pokrene narod na ustanak. Prvi partizanski logor organizovan je 14. septembra na padinama Treskavice, u selu Meždrima. Iz logora je odmah uspostavljena veza sa širokim krugom ljudi koji su iskazivali spremnost da pođu u borbu. Osobito je bio veliki odziv boraca iz Crne Rijeke, Dobrog Polja i Zagorja na koje su još odranije vršili politički uticaj Ranko Divljan, Marko Regoje, Mile Elez i drugi komunisti i progresivno orijentisani ljudi. Priliv boraca omogućio je da se, nakon nekoliko dana, formiraju Rogojska i Zagorska četa. U Rogojskoj četi postavljen je za komandira Ranko Divljan, a za političkog komesara Stanko Simunović. Komandir Zagorske čete bio je Mile Elez, a politički komesar Aco Pecelj, đak iz Sarajeva.

Sa formiranjem ovih četa, Štab partizanskih grupa realizovao je u potpunosti koncept Štaba sarajevske oblasti o pokretanju ustanka jugoistočno od Sarajeva.

Početkom oktobra je izvršen neuspio napad na ustaško-domobransko uporište u Kalinoviku, zatim su se nizale druge manje i veće akcije, koje su, pored ostalog, omogućile da se tokom oktobra formira jugoistočno od Sarajeva, Kalinovički partizanski odred.

Pokretanje oružane borbe i na ovom području ima svoj značaj u tome što je time ustaničkim pokretom bila, praktično, zahvaćena čitava sarajevska oblast. Između ovoaa pokreta i okupiranog grada Sarajeva, u kome je, takođe, djelovao narodnooslobodilački pokret, razvila se šira partijsko-politička, ekonomska, propagandna i druga aktivnost. Isto tako, otpočele su tijesne veze i uzajamna borbena saradnja između partizanskih štabova u ovoj oblasti i štabova u susjednim partizanskim oblastima. Te veze i saradnja ogledali su se u sinhronizaciji borbenih dejstava, ispomoći u kadrovima i oružju, razmjeni informacija, itd. U jesen 1941. godine, slobodna teritorija u sarajevskoj oblasti povezana je, u dobroj mjeri, sa slobodnom teritorijom u zapadnoj Srbiji, tj. ostvaruje se neposredni kontakt sa Vrhovnim štabom koji je, preko oslobođene teritorije, omogućio određenije usmjeravanje tokova borbe i razmaha NOP-a; ostvarene su i neposredne veze sa tuzlanskom oblasti i Hercegovinom, a preko ovih i šire.

. . .

Nakon tromjesečnog pokretanja i razvitka ustanka u Jugoslaviji, održano je u Stolicama kod Krupnja, 26. septembra, vojnopolitičko savjetovanje, na kome su bili prisutni članovi Politbiroa CK KPJ, Glavnog štaba NOPO Jugoslavije, predstavnici štabova NOPO Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, kao i izvjestan broj rukovodilaca iz susjednih partizanskih odreda sa područja zapadne Srbije. Uz prisustvo vrhovnog komandanta i generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita, na savjetovanju se raspravljalo o daljnjoj izgradnji ustaničke vojne organizacije i metodu vođenja oružane borbe, širenju i jača-

С босанског фронта

ПРАЧА, СЈЕТЛИНА И ТРНОВО ОСЛОБОЂЕНИ

(Специјални извештај за „Ворбу")

Положај, 3 новембра

Прача, Сјетлина и Рековица, железничке станице на прузи Вишеград—Сарајево, ослобођене су.

Трново је заузето. Падом овог стратешког места, које се налази на 30 километара од Сарајева према Калиновику, пресечен је непријатељу пут између Сарајева и Херцеговине.

На тај начин обруч народноослободилачких снага око Сарајева све се више стеже. Скоро читава Источна Босна је у нашим рукама. Држи се једино Вишеград.

Код села Матијевића Бирчански партизански одред водио је успешну борбу с једним одредом „хрватске" војске од 200 људи. Непријатељ је био укопан у рововима. После жестоке борбе, непријатељ је разбијен. Имао је 20 мртвих. Запленили смо два тешка митраљеза и дванаест коња натоварених ратним пленом.

Пруга између Сарајева и Босанског Брода стално се руши. Код Вареша је заустављен путнички воз. Путници су скинути и одржан им је митинг. Партизани су им објаснили зашто се боре. А затим је композиција под пуном паром пуштена да се разбије низ насип. Босански партизани су оборили још један авион. Тако су га оштетили својом пальбом, да је он изгубио брзину, закачио о минаре једне џамије код Сарајева и пао. Ово је већ пети авион који су босански партизани оборили.

Specijalni Izvjeitaj sa fronta (Borba, br. 10, 8. novembra 1941).

nju jedinstva naroda u NOB-i i stvaranju i aktivnosti nove, narodne vlasti u uslovima uspješnog i razgranatog razvoja ustanka. Stavovi i zaključci sa ovoga savjetovanja imali su veliki značaj i za dalji razvitak oružane borbe u sarajevskoj oblasti. U duhu stoličkih zaključaka, formirana su u sarajevskoj oblasti, tokom oktobra mjeseca, tri snažna narodnooslobodilačka partizanska odreda - Romanijski, »Zvijezda« i Kalinovički - koji su bili već oslobodili niz novih mjesta i ispoljavali veliku borbenu aktivnost. Uporedo sa razvojem vojne organizacije preduzeto je i realizovano niz mjera na planu efikasnijeg organizacijskog prilagodavanja Partije uslovima nastalim u vrijeme razgaranja ustanka. Na teritorijama pojedinih partizanskih odreda su formirani okružni komiteti KPJ, koji su se, u teritorijalnom pogledu, podudarali, u osnovi, sa teritorijom koju su kontrolisali novi veliki partizanski odredi, da bi brže usmjeravali razvoj NOP-a.

Od pojave prvih oružanih akcija, pa sve do kraja septembra 1941. godine, ustanak u sarajevskoj oblasti razvijao se u skladu sa svim bitnim svojstvima partizanske ratne vještine.

Na osnovu svega što je do sada izloženo, moglo bi se zaključiti da su komunisti u Sarajevu i sarajevskoj oblasti, u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, vodili računa o svim bitnim komponentama iz političke taktike i strategije Komunističke partije Jugoslavije, koje su bile definisane u partijsko-političkim dokumentima toga vremena, a čija je dosljedna razrada i primjena u praksi omogućila da se povede svenarodna oružana borba protiv okupatora i njegovih saradnika. Ovdje se, prije svega, misli na jasnu antiokupatorsku orijentaciju KPJ, analizu aprilskog poraza i osudu jugoslovenske buržoazije na čelu s vladom i kraljem, koji. su izdali zemlju, otvaranje perspektive svim narodima i narodnostima Jugoslavije da jedino zajedničkom i oružanom borbom mogu ostvariti svoje nacionalno i socijalno oslobođenje, borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje i bratoubilačkog rata, napore na okupljanju svih patriotski raspoloženih snaga za borbu protiv okupatora, bez obzira na njihovu nacionalnu, socijalnu i političku pripadnost, zatim razradu konkretnih smjernica za vojne i političke pripreme ustanka, itd.

Istorijska zasluga komunista sarajevske oblasti je u tome što su oni umjeli sva ova partijsko-politička načela i opšte smjernice prilagoditi svojim konkretnim uslovima, odnosno što su, svojom sistematskom aktivnošću, stvorili takvu političku klimu u narodu i, ujedno, osposobili se kadrovski i organizaciono da su mogli otvoriti proces oružane borbe protiv okupatora. Ta borba počela je akcijama komunista, članova SKOJ-a i najaktivnijih pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta, ali je ona, iz nedjelje u nedjelju, iz mjeseca u mjesec, prerastala u borbu širokih razmjera, jer su u njoj počeli da učestvuju i najširi slojevi seljaštva.

Ukratko, moglo bi se kazati da je proces izrastanja partizanskih akcija u opštenarodni rat i davanje osnova širokom narodnooslobodilačkom pokretu u sarajevskoj oblasti, bio srazmjeran procesu pomjeranja težišta aktivnosti organizacije KPJ iz grada na selo. Ovo je važno konstatovati, jer je Sarajevo, u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, bilo ne samo značajan centar radničkog pokreta i KPJ za sarajevsku oblast nego se odatle vršio neposredan ili posredan uticaj na organizovanje oružane borbe u cijeloj Bosni i Hercegovini. Djelatnost komunista Sarajeva i izbijanje ustanka u sarajevskoj oblasti, neosporno su imali svoj eho i na druga susjedna područja. Mada prve oružane borbe u ovoj oblasti nisu bilježile velike vojne efekte, one su značajne po tome što su sva područja na kojima je do njih došlo, prerasla ubrzo u značajne vojne i političke centre ustanka.

dr OSKAR DANON

SA SELJOM, ACOM I ČIČOM PREMA ROMANIJI

Prvih dana jula 1941. godine saopštio mi je Pavle Goranin da je odlučeno da se formiraju manje grupe, koje bi bile sastavljene od članova KP i simpatizera, za izvršavanje raznih diverzantskih akcija u gradu i okolini, te da sam i ja predviden da sa njim u jednoj takvoj grupi sudjelujem. O značaju akcija diverzantskih grupa, koje treba da se u najskorije vrijeme formiraju u okupiranom Sarajevu, govorila mi je ranije i drugarica Hana Ozmo, sa kojom sam održavao vezu zbog prikupljanja novaca od bogatijih sarajevskih porodica - naročito jevrejskih - za »Crvenu pomoć«. Sastajanje sa drugovima je postajalo sve teže, učestalo je upadanje policijskih agenata i u stanove demokratski orijentisanih osoba, a poznata izletnička mjesta i kafanice sa baštama na periferiji grada pod stalnom su kontrolom detektiva i pripadnika ustaške omladinske organizacije. Kretanje ulicama, zbog stalnog legitimisanja, bilo je vrlo otežano, a za osobe označene još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije kao lijevo ili demokratski orijentisane, gotovo nemoguće. Zbog toga smo svim naprednijim građanima preporučili da se što manje kreću i da češće mijenjaju mjesta boravljenja i noćenja. Svoj stan sam odavno napustio, a roditelje i rodbinu nisam smio uopšte da posjećujem jer sam bio obaviješten da me na tim mjestima očekuju agenti. U traženju pogodnog prenoćišta, naišao sam na svog rođaka Isu Levija (on je bio povezan sa organizacijom koja je djelovala u okviru rada u »Matatji«) koji mi je predložio da prenoćim i da se uopšte preselim u stan njegove porodice u Petrakinoj ulici, pošto mu je majka teško bolesna od raka, a uspjelo im je od bolnice da dobiju uvjerenje da boluje od pjegavog tifusa, pa je zato stan relativno bezbjedan. Na vratima je visilo upozorenje da je ulaz u stan zabranjen zbog zarazne bolesti. U ovu kuću se moglo ulaziti iz ulice i iz malog sokaka. Tu sam boravio desetak dana i održali smo veći broj sastanaka Pavle Goranin, Hasan Brkić i još nekoliko drugova čija imena nisam znao.

Uvečer 13. jula došao je Hasan i saopštio mi da bi trebalo za dva dana krenuti iz Sarajeva, da će se pravac puta znati tek pred izlazak, kao i sastav grupe, a da je potrebno da nabavim ili napravim lažnu legitimaciju i propusnicu. Uz pomoć supruge Vjere Bonačić nabavio sam legitimaciju NDH, opština Makarska, na ime Ante Martinis, nalijepio fotografiju na kojoj sam bio obrijane glave, sa dugim brcima i naočarima velike dioptrije. Na osnovu ove legitimacije, moja supruga je na sarajevskoj policiji uspjela da podigne ispravnu propusnicu za izlazak iz grada. Poslije podne je došao k meni jedan drug i donio paket u kojem je bio pištolj sa nekoliko metaka. Izjutra 15. jula, opet je došao Hasan, rekao je da se danas neće izlaziti i da me jučer o tome nisu mogli obavijestiti pošto su agenti bili u neposrednoj blizini mog stana, motreči na pekaru, koja se nalazila preko puta ulaznih vrata u Petrakinoj ulici. U toj pekari je radio simpatizer Partije Havel Moldovan i nerijetko su se tamo održavali sastanci aktivista. Uvečer je ponovo došao Hasan, prenoćio u istoj sobi i dugo u noć smo razgovarali i maštali o našim zadacima poslije izlaska iz grada, o mogućnostima i načinima podizanja ustanka, povezivanju sa narodom za pokretanje oružane borbe, lako smo bili vrlo prisni drugovi, on je na moja pitanja o sastavu grupe, sektoru djelovanja i načinu izlaska odgovarao riječima: »vidjećeš, čućeš, bićeš na vrijeme obaviješten«. Izjutra pred odlazak zatražio je da predam paket i da budem spreman za polazak svakog časa. Dugo sam razmišljao o našem razgovoru i misleći da će naše djelovanje na terenu biti i ideološke prirode, sakupio sam od ukućana nešto knjiga, djela Talhajmera, Engelsa, Gorkog, Sinklera, Ostrovskog i Fedina. Napunio sam ranac i nestrpljivo čekao polazak, jer je i u stanu bivalo sve nesnosnije zbog raznih bolničkih kontrola. Uznemiravala me je i činjenica da već duže vrijeme nisam vidio svog najboljeg druga Pavla Goranina, s kojim sam se doskora viđao po nekoliko puta na dan.

Oko 10 sati došao je Hasan i saopštio mi da se poslije podne kreće. To je bio 16. juli 1941. godine. Treba da sam tačno u 15 časova na trotoaru preko puta zgrade bivšeg Konzulata Velike Britanije, u planinarskoj opremi, da se krećem prema katoličkom klosteru i da ne dozvolim da mi bilo ko priđe, a da ni ja nikom ne prilazim, bez obzira ko to bio. Kretanje mora biti odmjereno, odlučno, bez zastajkivanja, sve dok me on ne pozove u automobil. Bio sam preplašen ali i srećan. To mjesto je bilo pedesetak metara od moje kućne kapije. Obreo sam se na ulici poslije dvadeset dana »zatočenja«. lako sam se u izgledu dosta promijenio, obrijana glava, veliki brkovi, naočari, plašio sam se da me neko odmah ne prepozna. Nisam prošao ni deset metara, iz suprotnog pravca naišao je jedan poznanik sa »Saškovog« igrališta (Kebat), premro sam od straha da me ne zaustavi i ne počne zapitkivati, ali, na sreću, on me nije prepoznao i tako je moj novi izgled položio prvi ispit. Bilo je vrlo malo prolaznika, tako da sam lako mogao opaziti na vrhu lijevog trotoara drugog planinara, Slobodana Principa i na trotoaru ispred klostera trećeg, Slavišu Vajnera. I oni su mene vidjeli, ali

je svaki produžio da se kreće suprotnim smjerom, ostavljajući me samog u penjanju prema klosteru. Vjerujući da će svakog trenutka naići Hasan u automobilu i pokupiti jednog po jednog, usporio sam korak. Vrijeme je prolazilo, automobila nema, stati i čekati se ne smije, a prići nekom od »planinara« još manje, pa sam odlučio vratiti se do strmih stepenica ispod konzulata, kako bih mogao na vrijeme opaziti dolazak očekivanog automobila. Na dnu stepenica se pojavio Hasan, sav zadihan, stepenice je gotovo preletio, pitao je gdje je Princip. Rekao sam mu da produži i skrene ulijevo. Spuštao sam se niz stepenice, potpuno utučen, misleći da je izlazak propao. Na samom kraju me sustigao Hasan i šapnuo da se vratim i nastavim sa šetanjem oko klostera. Kod klostera mi je prišao Princip, dao zamotuljak uvijen u novinsku hartiju i objasnio da ako bude gužve pucam i bacam (u zamotuljku su bili pištolj i bomba), jer je Hasana slagao šofer-simpatizer, a sada treba da po nas dode bilo kojim taksijem. Sva konspiracija je prestala. Nama je prišao Vajner, čvrsto stežući novinsku hartiju. Stajali smo i čekali ispred ulaza u kloster - smijali se Principovim vicevima. Bilo je pola pet kad je Hasan stigao i pokupio nas u taksi. Princip je namjerno glasno govorio, da bi šofer mogao sve čuti, da je bruka što smo toliko zadocnili, pa su nam planinari iz Zagreba sa ustaškim stožernikom uveliko odmakli. Požurivao je šofera i brinuo se da li ćemo na malti zateći stožernikovog kurira za vezu. Kod gradske malte, iznad kafane »Pod hrastovima« a ispod takozvanog izletičkog mjesta Sedam šumica, naredio je Princip šoferu da stane. Bez ikakve žurbe smo izašli svi iz auta, Princip je otišao, kao da traži vezu sa »ustaškim« planinarima, do staze iznad »maltarije« i zastao kod česme, Slaviša Vajner i ja zastali smo pored taksija, dok je Hasan plaćao račun. Iznenada, iz pravca Sedam šumica je naišao motocikl sa dva agenta, zastali su pored Hasana, koji je upravo isplatio šofera, i zatražili isprave, naređujući šoferu da sačeka malo podalje. Hasan je izvadio legitimaciju i propusnicu, objašnjavajući da moramo da stignemo zagrebačke planinare, koji imaju zadatak da pregledaju planinarsku kuću na Crepoljskom zbog smještaja neke izbjegličke djece. Agenti su se čudili da o svemu tome nisu bili ni od koga obaviješteni i zahtijevali da i mi ostali pokažemo isprave. Dok se odvijao taj razgovor, Vajner i ja smo se prilično udaljili od automobila u suprotnom smjeru i čekali da im prvo priđe Princip, ali se on nije micao. Sa česme je energično naređivao nama da krenemo, jer će nas stožernik, rekao je ime i prezime - zbog zadocnjenja, kazniti. U taj čas je naišao i drugi motocikl sa još dvojicom agenata i, iznenađeni što ova prva dvojica stoje i gube sa »planinarima« dragocjeno vrijeme, narediše im, kao i zabezeknutom šoferu, da ih slijede. Zagrmješe motori, podiže se ogromna prašina i mi bez riječi pridosmo česmi, oprasmo vruće obraze i napismo se svježe vode. Dok se sve to odigravalo, Princip je uveliko već bio zašao u šljivik, odakle je imao odličan pregled i mogao da dejstvuje u bilo kakvoj situaciji. Prišli smo mu i bez riječi, započeli penjanje stazom prema Crepoljskom. Naoblačilo se i počela

je da pada iz početka sitna, a docnije jaka kiša. Nakon pola sata hoda, Princip je zastao i rekao, da odsad svi moramo da zaboravimo naša imena, našu profesiju i da smo odsad vojnici Partije, i da do daljnjeg imamo da slušamo njegova naređenja. On će se zvati »Seljo«, Hasan je rekao da će biti »Aco«, Vajner je izabrao nadimak »Čiča«, a ja sam, sjećajući se svog profesora srpskohrvatskog jezika Jovana Kršića, odlučio da uzmem njegovo ime. Seljo nas je tada upoznao sa odlukom Pokrajinskog komiteta KPJ, da je on određen za komandanta, Aco za političkog komesara Štaba sarajevske oblasti, a Čiča za vojnog rukovodioca. Poslije toga, Seljo je naredio pokret i mala kolona, naoružana pištoljima i bombama, započela je svoj prvi marš. Kiša je neprestano padala,-spustila se jaka magla i kretanje je postajalo sve teže. Začuli su se lavež pasa i komande na njemačkom jeziku, a nešto docnije i nekoliko rafala iz šmajsera. Seljo je naredio da se izujemo i kretanje prorijedimo. Lajanje i rafali su prestali. Naređeno je da zastanemo uz pištolje i bombe na gotovs, a Seljo se uputio da provjeri put i izvidi izvore neobičnih šumova. Vratio se sa dvojicom njemu poznatih drugova. Nama ih je predstavio kao kurira Hodžu i druga Obrena (bili su to Avdo Hodžić i Branko Milutinović, radnici sarajevske Željezničke radionice). Oni su se, prema planu, nama morali da priključe mnogo ranije, ali su naletih na njemačku patrolu - rafale smo mi čuli - i jedva izvukli žive glave. Tom prilikom se zagubio jedan njihov drug. Zato je Hodža predložio Selji da mi nastavimo prema prvim pojatama na Crepoljskom, a da će on da potraži druga i sa njim do zore nas sigurno stići. Pred crepoljskom pojatom nas je čekao sa zagubljenim drugom. Ovdje smo zanoćili, osiguravajući se dvojicom stražara na smjenu od po pola sata. U pet sati izjutra, nastavili smo put prema Romaniji, dok je Hodža otišao za Sarajevo, noseći Seljin izvještaj o uspješnom izlasku iz grada. Kretali smo se vrlo oprezno na odstojanju do dvadeset metara. Na putu smo sreli samo jednog mladog seljaka, koji se bio strašno uplašio. Kad mu je Seljo rekao da nismo ustaše i da imamo namjeru da se borimo protiv Endehazije i Nijemaca, on je pobjegao koliko su ga noge nosile. Kasnije su nam rekli da bi to mogao biti jedan od Lizdeka sa Kostreša. Na Romaniji, kod Lučevnika sastali smo se sa Anđelkom Borovčaninom, a došao je i Pavle Goranin u seljačkom odijelu glasinačkog kraja. On nas je obavijestio o aktivnosti članova KPJ na Sokocu. Hvalio je Gruju Novakovića, Peru Kosorića, Mirka Borovčanina, Danila Dokića i Janka Jolovića, naglašavajući da oni imaju ogroman uticaj na većinu domaćinstava ovog područja. Pavle Goranin, koji je već dobio partizanski nadimak Ilija, poznavao je odlično ovaj kraj još od ranije, a sada se nalazio već oko sedam dana u obilaženju drugova - članova KP i aktivista, simpatizera i napredno orijentisanih seljaka. On nam je, kao naročito značajnu činjenicu za podizanje ustanka, naveo da je osjetio kod jednog broja Muslimana iz Satorovića i okoline Rogatice odlučnost da pođu i da se uključe u oružanu borbu protiv okupatora. Poslije su na Lučevnik stigli drugovi Mihajlo Obrenović i Rade Bo-

rovčanin sa domaćicama, donijeli nam ručak - izvanredan kajmak, sir, pitu, proju i mlijeko. Ovdje smo zakopali sva dokumenta, građanska odijela, sve knjige - na moju veliku žalost - i obukli seljačka odijela koja nam je donio drug Grujo Borovčanin, zvani »doktor«, seljak sa Borovca, poznat u ovom kraju kao »fotograf«. On je poznavao svaku stazu i bogazu u prečniku od 50 km, tako se sam hvalio.

Do prvog zbora romanijskih boraca, koji je održan 28. i 29. jula na Čavčevom polju, izvršili smo, raspoređeni u trojke, nekoliko akcija rušenja mostova i telefonskih žica na Glasinačkom polju, kao i jedan napad na autobus koji su štitile ustaške patrole. Autobus, na liniji Sarajevo -Rogatica, zaustavili smo na romanijskoj osmici, u pravcu Podromanije. Ustaška pratnja se razbježala, a mi smo zaplijenili dvije puške. U ovoj akciji su učestvovali: Mihajlo Obrenović, Milanko Vitomir, Rade Borovčanin i Jovo Janković.

JOSIF RADIĆ JOSO

U PRVIM DANIMA USTANKA

Nijemci su već nekoliko mjeseci u Sarajevu. Zajedno sa ustašama uvode »novi poredak«. Hapse i odvode u logore. Poznatiji drugovi - komunisti su u ilegalnosti. Partija se temeljito i ubrzano sprema za oružani ustanak. Ne stanujem više na Grbavici i ne radim u Glavnoj željezničkoj radionici. Već više dana sam kod moga druga Nikole Janjića, koji stanuje sa roditeljima u ulici Sagrdžije, broj 24. Njegov otac Risto i majka Savka znaju da se krijem.

Jula, čini mi se 14, ujutro je navratio Hasan Brkić. Prolazeći kroz hodnik, sreo je jednu ženu, koja je tu stanovala u avliji, i upitao je za Milovanovića. Ona mu je odgovorila da ga ne zna, pa je on produžio u Nikolin stan, gdje smo bili tetka-Savka i ja. Dogovorili smo se da ga u 15 sati čekam u stanu. Napomenuo mi je za ženu koju je sreo i pitao za Milovanovića. Poslije sam i ja izašao na Baščaršiju. U međuvremenu je žena koju je Hasan sreo, vjerovatno, otišla i prijavila policiji da se tu krije neki Milovanović, jer sam prilikom povratka oko 14 sati, otvarajući avlijska vrata, gotovo se sudario sa agentom koji je imao pištolj u ruci. Okrenuo sam se da izađem, ali mi je on sa uperenim pištoljem prepriječio put, pitajući me kod koga idem. Odgovorio sam da idem drugu koji sa mnom radi u radionici - da vidim je li bolestan, jer ga nema već nekoliko dana na poslu.

Agent je sa mnom krenuo u Nikolin stan, u kome su već dvojica drugih agenata razbacivali i pretresali stvari. Tetka-Savka je, bez ikakva straha, govorila da u kući nema nikog osim članova porodice, te da nije dobro što toliko razbacuju i preturaju po stanu. Dok su ona dvojica agenata preturala po kući, ja sam sa onim agentom, koji je od mene bio malo stariji, sjedio. Stalno me zapitkivao da li se bavim politikom, govoreći mi da su Nijemci nepobjedivi, da je Rusija propala, da

će pohvatati sve komuniste, da će Srbe otjerati u Srbiju i druge gluposti.

Odgovorio sam mu da me ne interesuje politika i tražio da idem kupiti cigarete, ali mi on nije dao ni da ustanem. Bojao sam se da Hasan ne upadne u klopku. Srećom, tetka-Savka, spremajući razbacane stvari u sobi do ulice, primijetila je Hasana i rukom mu dala znak da ne ulazi. Kada su sve ispreturali po kući, onda je jedan od njih, vjerovatno šef, pregledao moj ausvajs, koji su imali svi željeznički radnici, te legitimaciju, pa naredio agentu koji je sa mnom sjedio da mi uzme sve podatke i da se ujutro javim u upravu policije. Zaprijetio mi je da će me pronaći, pa i pod zemljom, ako se slučajno ne javim, te da ću onda vidjeti šta će biti.

Kad sam za sobom zatvorio kapiju i ušao u Čemerlinu, shvatio sam tek tada svu težinu položaja u kome sam bio.

Sljedećeg dana, 15. jula, Hasan mi je saopštio da idem u partizane i da budem u 15 sati na Dolac-Malti, gdje će me čekati veza.

U tačno ugovoreno vrijeme čekao me je Vidoje Koprivica, radnik Željezničke radionice, koga sam dobro poznavao. Krenuli smo radničkim vozom do Rajlovca, a odatle pješice do sela Crnotine gdje je Vidoje živio sa braćom Ilijom i Rajkom.

Predveče, u šumi, nedaleko od Vidojeve kuće, sastao sam se sa drugovima: Ratom Dugonjićem i Nisimom Albaharijem. Par dana iza toga došli su Janko Balorda, Manojlo Popić, Relja Bošković, Milutin Gogić, Blagoje Čabak i Nikola Oplakan. Počelo je privikavanje da se što tiše govori, spava u šumi i svako veče mijenja bivak. Prikuplja se oružje i municija. Za nedjelju dana naša grupa ima 12 drugova. Nisim nas uči rukovanju oružjem. Rastavio mi je zatvarač od puške i imao sam velike muke da ga sastavim.

Pripremamo se za izvođenje oružane akcije na Ložionicu u Podlugovima. Janko Balorda je, preko svoga brata Ranka, prikupio podatke o neprijatelju. Prije izvođenja akcije, Rato i Nisim me šalju u Sarajevo, 26. jula, da izvijestim naše o pripremi akcije, brojnosti i naoružanju naše grupe, kao i o situaciji na terenu. Javio sam se na vezu kod Voje i Ljubice Ljujić u Hrasnu. Istog dana, poslije podne u 3 sata, u ulici Soukbunar broj 10, obavijestio sam nepoznatog druga, kasnije sam saznao da je to bio Svetozar Vukmanović Tempo, u prisustvu Ise Jovanovića i Voje Ljujića, o situaciji na našem terenu i planiranoj akciji na Podlugove.

Tempo mi je dao neke poruke u vezi sa pripremanom akcijom i sanitetski materijal, novac, busolu i dva pištolja.

Tada mi je dao i poseban zadatak. Iz odreda treba da odmah krenem za Zenicu i da se preko rudara Ibrahima Perviza, koji je član Mjesnog komiteta Partije u Zenici, zakaže sastanak komiteta. Na sa-

Stanku treba da saopštim da me šalje Pokrajinski komitet Partije, te da oni moraju, u toku nedjelje, srušiti električnu centralu i visoku peći Treba da naglasim da je Partija u ratnom stanju i da će se za neizvršenje zadatka streljati. Tempo je to vrlo oštro naglasio. Po održanom sastanku u Zenici, treba da odem u selo Zimču kod Visokog, i sa Dušanom Ćulumom, radnikom Željezare Zenica, ispitam mogućnost organizovanja oružane grupe koja bi bila povezana sa našim Semizovačkim odredom.

Sljedećeg dana, 27. jula, s Brankom Bajićem Bajom, radničkim vozom, putovao sam do Reljeva i oko 4 sata poslije podne smo bili u šumi iznad Reljeva, na mjestu i u vrijeme koje sam s Ratom i Nisimom ugovorio prije polaska u Sarajevo. Tu je kurir iz naše grupe, prema dogovoru, pošto smo mijenjali svaki dan mjesto, trebalo da čeka, pa da naveče, ako se odobri akcija na Podlugove, idemo u akciju. Baja i ja smo zajedno stanovali i završili željezničku zanatsku školu, pa smo, čekajući kurira, imali o čemu da razgovaramo. Baja je ostao u gradu, gdje je vrlo aktivno radio. Obojici nam je žao što i sada nismo zajedno u odredu. Vrijeme je brzo prolazilo. Približavao se mrak, a kurira još nema. Baja je morao nazad, vozom, za Sarajevo, a ja ostadoh da čekam kurira. Naoblačilo se, počela je i kiša. Grmilo je i sijevalo. Nisam mogao više čekati. Nešto se moralo dogoditi kad kurir nije došao. Krenuo sam kroz selo Reljevo kući Vidoja i Rajka Koprivice, jer sam jedino njih znao. Put se vidio samo kad munja sijevne, a kiša je lila kao iz kabla. Čini mi se da ni prije, a ni poslije nisam nikad takvo nevrijeme doživio. Kući Koprivica sam došao oko 11 sati u noći. Kada sam probudio Rajka, nije mi znao reći gdje su naši, pa sam onako mokar, radi sigurnosti, morao dočekati jutro na štali, vjerujući da će se oni javiti u toku dana, ali se to nije dogodilo. Naveče sam sa Lazarom Ždralom, mještaninom, koji je odlično poznavao čitavu okolinu, krenuo u potragu i našao ih, poslije nekoliko sati, u Vlakovu kod Mladena Crkvenjaša.

Velika je moja radost što sam ih najzad našao, a njihova što sam živ, jer su pretpostavljali da sam u Sarajevu pao u ruke policije. Pitali su zašto sam zakasnio i gdje je kurir koga su poslali da me čeka. Ustanovili su da se kurir uplašio i otišao svojoj kući, nikome ništa ne javivši, a oni su krenuli u akciju i kod llijaša se sukobili sa ustašama, dok sam ja zakasnio jedan dan.

Drugovima Rati i Nisimu sam prenio sve sa sastanka u Sarajevu, kao i da moram odmah u Zenicu, a potom u Zimču. Snabdjeven

•) Svetozar Vukmanović Tempo u radu »Sjećanje na razvoj NOB u Bosni i Hercegovini«, između ostalog piše: »... napravili smo detaljne planove kako će uništiti sva industrijska postroienia i uzeti vlast u Zenici.« Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga peta. Kultura, Beograd 1961, str 137

propusnicom i željezničkom režijskom legitimacijom drugog razreda Hide Hidajeta Gološevića, sina Hivzinog, ti civilnom odijelu sa fesom, doputovao sam vozom, bez ikakvih teškoća, u Zenicu 29. jula. Imajući adresu i lozinku, lako sam našao rudara Perviza. Naveče u jednom šljiviku na obali rijeke Bosne, održan je sastanak Mjesnog komiteta Partije. Prenio sam im direktivu Pokrajinskog komiteta da u toku nedjelje moraju srušiti električnu centralu i druge objekte, pa je i utvrđen plan kako treba izvesti rušenje, lako su me zaustavljali da noćim, večernjim vozom, u 10 sati, krenuo sam za Visoko, ali, umjesto da izađem u Visokom, zaspao sam i oko pola noći se probudio u stanici Sarajevo. Brzo sam se odlučio, jer je to bilo najbliže, da idem na Grbavicu kod Vere Puškić, skojevke i komšinice u kući u kojoj sam ranije stanovao. Iznenađene mojim dolaskom, Vera i njena majka mi rekoše da me je dan ranije tražila policija, pa sam, poslije nekoliko provedenih sati kod njih, u zoru otišao prugom u Hrasno, do Ljubice Ljujić. Istog dana poslije podne sam bio u odredu, u Vlakovu.

Nakon dva dana, tačnije 2. avgusta, Nisim i ja smo na rajlovačkoj željezničkoj stanici - ja idem za Zimču kod Visokog, a Nisim na vareški teren. Sa sobom nosim ruksak pun dinamita, koji, po uputi Nisima, radi opreznosti, ostavljam u drugi vagon. Putujemo radničkim popodnevnim vozom. Nisim silazi na željezničkom stajalištu Banjer i odatle ide na vareški teren. Na slijedećoj, visočkoj stanici silazim i ja.

Sa ruksakom na leđima, fesom i Hidinom propusnicom i legitimacijom sa stanice izlazim bez poteškoća, uz uobičajeni pregled propusnice, ali na ulici, ispred stanične zgrade, srećem Miroslava Tauera, koji je sa mnom sve četiri godine bio u razredu. U zadnjoj, 1940/41. godini učestvovao je u akcijama naše omladinske organizacije u školi. Kupovao je štampu, išao na izlete, davao novčane priloge, ali se odmah, po okupaciji, javio u folksdojčere. Nisam mogao da izbjegnem susret s njim. Imao je već uniformu. Prišao mi je i pozdravio se - pitajući me kuda idem. Ne razmišljajući, odgovorio sam mu da idem u šumu, a on ako hoće, neka ide da me prijavi. Okrenuo se, bez riječi, i pošao desno, prema svojoj kući, u kojoj je odranije stanovao sa roditeljima, a ja sam, produžio kroz Visoko, za selo Zimču do Dušana Ćuluma, radnika Željezare Zenica.

Predstavio sam se Dušanu. Bio je vrlo oprezan. Za nekoliko dana u okolnoj šumi smo okupili još šest drugova s oružjem: Miloša Damjanovića, Mladena Bratića, Ranka Vojvodića, Slavka Kuvača, Milana Vojkovića i Dušana Tomića. Razgovarali smo o borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, prikupljanju oružja i ljudi. Sa Dušanom sam se dogovorio da ove drugove drži na okupu i da će se uskoro uključiti u četu koja će doći do Čekrčića.

Ponovo sam u Vlakovu. Odred je narastao. Ima oko 50 naoružanih drugova. Došao je i Hasan Brkić. Bilo je to avgusta mjeseca

1941. Svi smo okupljeni u šumi kod Vlakova. Govore Hasan i Rato o ratu i ustanku. Poslije toga, sa Ratom jedna četa odlazi na Igman (u kojoj sam i ja), druga, sa Vojom Ljujićem, na Crni Vrh, a treća ostaje na terenu Crnotine i Paljeva sa zadatkom da održava vezu sa Visokim. Akcije se izvode na sve strane. Počinje pravi rat protiv okupatora i njegovih pomagača.

NIKOLA CVIJETIĆ

FORMIRANJE PARTIZANSKE GRUPE U PREDJELU PRAČE

U drugoj polovini jula 1941. godine, dobio sam zadatak da idem u Podgrab radi organizovanja ustanka. Saopšteno mi je da na tom području nema članova KPJ, niti skojevske organizacije. Kako sa tog terena nisam nikoga poznavao, pitao sam se s kim ću se tamo povezati i kako početi s radom. Razmišljajući o tom problemu, došao sam do zaključka da bi najbolje bilo zatražiti od Ijekara Socijalnog osiguranja da me upute u zdravstveno oporavilište u Sjetlini. Kako sam bio potpuno zdrav, sumnjao sam da će me Ijekari uputiti u Sjetlinu. Međutim, i pored svega, na to sam se odlučio i o tome obavijestio druga Isu Jovanovića, sekretara PK KPJ za BiH. On mi je rekao da je ideja dobra i da treba sve učiniti na njenoj realizaciji. Otišao sam kod dr Vejsila Bičakčića i dr Dušana Mandića i zamolio ih da me pošalju u Sjetlinu. Obrazložio sam im da se ne osjećam dobro, te da do tog vremena nisam nikada koristio bolovanje. Na moje iznenađenje, dr Bičakčić je, bez ustezanja i pregleda, rekao dr Mandiću: »Pišite mu uputnicu na 21 dan«. Dr Bičakčić mi je saopštio da mogu krenuti odmah, jer ima slobodnih mjesta u Sjetlini. Pošto sam dobio Ijekarsku uputnicu, obavijestio sam drugove iz partijskog rukovodstva da mogu, bez zapreka, krenuti u Sjetlinu. Oni su mi, tom prilikom, savjetovali da treba raditi jako oprezno, sagledati političko stanje i raspoloženje među omladinom i odmah početi okupljati omladinu za ustanak, te uspostaviti kurirsku vezu sa Slavišom Vajnerom Čičom na Romaniji.

Stigavši u oporavilište, javio sam se upravnici Olgi Novaković i predao joj uputnicu, a ona mi tada reče: »Vi ste mlad čovjek i izgleda mi da ste zdravi, pa me čudi kako su Vas ovamo uputili«. Odgovorio sam joj da se ne osjećam dobro i da su me Ijekari uputili na oporavak, a da ću se truditi da budem disciplinovan pacijent, radi što bržeg opo-

ravljanja i povratka na posao. Uputila me je blagajniku oporavilišta Krstanu Lučaru, starijem čovjeku sijede kose i gustih sijedih brkova, koji me' je primio ljubazno, pitajući gdje sam rođen i šta radim u Sarajevu. Odgovorio sam mu gdje sam rođen i da radim u Fabrici duvana, a on me je upitao: »Zar već nisu radnici Srbi otpušteni sa posla?« Prećutao sam odgovor na to pitanje i uputio se u prostorije lječilišta. U lječilištu se nalazio mali broj starijih osoba i, stoga, pomislio sam da treba dobro glumiti, biti jako oprezan i ophoditi se sa svima ljubazno. Jednoj manjoj grupi pacijenata ispričao sam da su mi ljekari preporučili da se što više krećem na čistom vazduhu.

Drugog dana, poslije doručka, pozvali su me Olga Novaković i blagajnik Krstan na čaj, u njihovu kancelariju. To me je malo iznenadilo i pomislio sam da oni, vjerovatno, hoće da čuju šta se sve zbiva u Sarajevu. Tako je i bilo. Oprezno sam im ispričao o mnogim događajima. Stekao sam utisak da se radi o dobrim ljudima i da ću se moći osloniti na njih u daljem radu. U toku razgovora, upitao sam ih o stanju u Sjetlini, kakvo je raspoloženje u narodu, kakva je omladina i imaju li kontakte sa njom, kako se drže žandarmi, progone li narod i da li kontrolišu oporavilište. Olga mi je odgovorila da je omladina dobra, da u narodu vlada zabrinutost i da se živi u neizvjestnosti. Napomenula je da sada seljaci kose sijeno, što je za mene bilo važno, jer se tu okupljala omladina. Prije aprilskog rata, tu se nalazila i vazduhoplovna baza, tako da se omladina družila sa vojskom, a i inače je imala smisla za društvene aktivnosti.

Jednog dana, šetajući oko oporavilišta, otišao sam do grupe koja je u blizini kosila sijeno. Malo su me sumnjičavo posmatrali, međutim, odmah sam pokušao sa njima uspostaviti prisniji kontakt, rekavši im da se nalazim u oporavilištu i da sam stigao iz Sarajeva. Grupa mladića je počela da postavlja pitanja o stanju u Sarajevu. Odgovorio sam im da okupator i ustaše vrše teror, da narod gladuje i da su zatvori puni. Čuvši to, kosci su zastali s radom i okupili se oko mene i mladića da bi učestvovali u razgovoru. Osjetio sam da im moram nešto više reći o prilikama kod nas i u svijetu, pa sam im objasnio situaciju.

Naredni dan, u blizini šume koja se nalazi nedaleko od oporavilišta, okupilo se više omladine nego prethodnog. Među njima se nalazio i mlađi čovjek u šumarskoj uniformi, za koga sam saznao da se zove Milan Kvrgić i da je šumar sa službom u Šumskoj upravi u Podgrabu. Pitao me o stanju u Srbiji. Pomislio sam da ima namjeru da ide tamo i odgovorio sam mu da su okupatori, uz pomoć izdajnika srpskog naroda, i tamo uveli teror protiv naroda, hapse, gone u logore i strijeljaju patriote i čine ista zla kao i ustaše. Objašnjavao sam da KPJ vodi oružani ustanak svih naroda Jugoslavije protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Govorio sam da će se u BiH dići u borbu svi napredni Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i drugi, da se moramo boriti protiv fašističkog terora i ustaških nasilja i zločina, a da na teror mora-

mo odgovoriti organizovanom borbom. Govorio sam da fašisti i ustaše ne ubijaju samo Srbe i Jevreje, nego i sve poštene ljude, bez ozbira što su po nacionalnosti. Jedan stariji čovjek reče da su u ustašama Hrvati i Muslimani. Odgovorio sam mu da u Sarajevu hapse i strijeljaju i Hrvate i Muslimane, a da pošteni Hrvati i Muslimani ne idu i neće ići u ustaše, nego će ići s nama u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Poslije ovih razgovora, razmišljao sam o ovim ljudima i došao do zaključka da treba okupljati najhrabrije omladince i sve ostale koji su spremni da se bore. Za nekoliko narednih dana, okupio sam grupu od 12 omladinaca, a s nama se od starijih mještana nalazio i šumar Vojo Nenadić (sada pukovnik JNA u penziji). Ovu grupu omladinaca sačinjavali su Novica Božović, radnik - sada potpukovnik u penziji, Fetko Kotjeljnikov, sada pukovnik JNA, Radomir Košutić, radnik - poginuo 1944. godine, Obrad Banović, zemljoradnik - poginuo 1944. godine, Petko Banović, radnik - sada oficir JNA u penziji, Čedo Pantelić, službenik - sada penzioner, Milan Kvrgić, šumar - sada penzioner, Olga Novaković, medicinska sestra - strijeljana 1942. godine u Prači, Jovo Samardžić, službenik - poginuo 1943. godine kod Miljevine, poslije proboja na Sutjesci, Anto Kobajčuk, radnik - poginuo 1942. godine, Veljko Petrovič, poginuo 1944. kao borac XX romanijske brigade i jedan pekarski radnik, čijeg se imena ne sjećam. Sa ovom grupom otpočeo sam organizovan rad na pripremanju oružanog ustanka. Od oružja smo prikupili dvije vojničke i četiri lovačke puške, nekoliko bombi i nešto municije. Pripremali smo se da izvršimo rušenje željezničke pruge Sarajevo-Višegrad i mostova na njoj.

Preko kurira smo uspostavili vezu sa Danilom Dokićem, a preko njega i sa Slavišom Vajnerom Čičom, koji se tada nalazio na Romaniji. Ciči smo poslali tri puna ranca sanitetskog materijala koji smo uzeli iz ambulante oporavilišta u Sjetlini. Do sanitetskog materijala došli smo tako što smo se sa upravnicom oporavilišta dogovorili da grupa drugova (Novica, Fetko i ja) polupa vanjske prozore apoteke oporavilišta i digne sanitetski materijal. Ovaj zadatak izvršili smo u noći oko 22 sata, kada su pacijenti u oporavilištu spavali. Zadatak je izvršen uspješno, tako da niko od osoblja i bolesnika nije ništa primijetio. Poslije izvršenog zadatka, izvijestili smo Olgu Novaković i predložili joj da žandarmima rano ujutro prijavi provalu u apoteku. To smo uradili zato da sumnja ne bi pala na upravu.

Žandarmi su sutradan došli, izvršili uviđaj, utvrdili da su provalu izvršila nepoznata lica i nisu nikog saslušavali u oporavilištu.

Dio sanitetskog materijala, koji nismo otpremili na Romaniju sklonili smo u šumu za potrebe naše grupe.

Radeći na pripremama početka borbe, odredili smo objekte koje ćemo prve napasti i zauzeti, i to: žandarmerijsku stanicu

u Sjetlini, željezničku stanicu u Podgrabu i onesposobiti prugu Sarajevo-Višegrad. S tim ciljem, povezali smo se sa radnicima koji su prije okupacije održavali prugu, pa smo, uz njihovu pomoć, utvrdili da je prugu najlakše onesposobiti na dionici između željezničkih stanica Stambolčić-Prača.

U toku priprema, iznenada je došao partijski kurir iz Sarajeva i uručio mi pismo kojim me pozivaju da prvim vozom krenem u Sarajevo, te da se javim na partijsku vezu.

Ovo me je pismo iznenadilo, pa sam stalno mislio zašto me drugovi zovu u Sarajevo kada sam dobio konkretan zadatak za organizovanje ustanka na tom području. Kako sam već bio uspostavio vezu sa Slavišom Vajnerom Čičom, pitao sam se da li je Čiča o ovome već obaviješten i da li će predvidjeti nekog ko će nastaviti rad sa ovim ljudima, ukoliko se ja ne vratim u Sjetlinu. Prije odlaska, otišao sam kod Olge Novaković i saopštio joj da idem u Sarajevo na Ijekarski pregled i da ću se brzo vratiti.

Iz Podgraba sam krenuo prvim vozom u Sarajevo. U toku putovanja začudilo me da niko od mene nije tražio isprave, osim što je kondukter pregledao voznu kartu. Stigao sam na željezničku stanicu Bistrik. Po izlasku iz voza, primijetio sam nekoliko njemačkih vojnika i dvojicu policijskih agenata u civilu, koji su stajali na peronu. Na njih se nisam nimalo osvrtao i pošao sam sa ostalim putnicima u grad. Sa Bistrika u pravcu Marijin-Dvora kretao sam se zaobilaznim putem, s namjerom da zavaram trag policijskim agentima, ukoliko me budu pra-

Kada sam stigao na Marijin-Dvor, ušao sam u dvorište velike zgrade i iz dvorišta na sporedna vrata, u gostionicu Stipe Matića. Javio sam se mom bratu Luki, koji je tu radio. Upitao sam ga za novosti. Ukratko me je informisao.

Poslije izvjesnog vremena otišao sam u Ulicu kralja Tvrtka i osmotrio okolinu - da li ima policijskih agenata ili, možda, neko od poznatih. Uvjerivši se da nema nikoga, ušao sam u kuću u kojoj je bio stan Avde Hume. Kada sam pozvonio na njegovim vratima, javila mi se jedna žena, saopštio sam joj da imam ugovorenu posjetu. Ona je najprije zatvorila vrata, ali se ubrzo vratila i pozvala me da uđem. Unutra me je dočekao jedan drug*

U toku razgovora, taj drug mi je saopštio da je odlučeno da se vratim na ilegalni rad u Sarajevo. Ta me je odluka iznenadila i pitao sam ga zašto sad u Sarajevo kada sam već otpočeo na terenu i tamo organizovao grupu mladih ljudi za dizanje ustanka. Istakao sam da na terenu imamo uslove da formiramo aktiv SKOJ-a i da primimo neke drugove u Partiju. Napomenuo sam da me je zbog naočala, veoma lako zapaziti, da će me policija brzo otkriti i da će mi biti onemogućeno uspješno djelovanje na partijskim zadacima. On mi je odgovorio da je zadatak komunista u gradovima da se suprotstave fašističkom uticaju

*** Najvjerovatnije je to bio Boriša Kovačević (Red.)**

na mase, da politički djeluju i mobilišu radnike i sve patriotske snage u borbi protiv okupatora. Potrebno je prikupljati oružje i drugi materijal i organizovano ga otpremiti na teren. Mnogi poznati drugovi su otišli na teren, za partijski rad u oradu nas je vrlo malo ostalo i stoga je potrebno da ostanem tu. Složio sam se sa njegovim mišljenjem i postavio mu pitanje: Šta sa onim ljudima u Sjetlini, ko će sa njima nastaviti rad? Kako bi bilo da na kratko vrijeme ponovo odem u Sjetlinu i da te ljude povežem sa Danilom Dokićem i Čičom? On mi je odgovorio da će poslati Ciči na Romaniju kurira sa imenima tih ljudi iz Sjetline radi objedinjavanja rada na cijelom području Romanije.

Prihvatio sam taj stav, pitao ga koji su moji neposredni zadaci u gradu i sa kim ću biti na vezi. Odgovorio mi je da ću raditi na zadacima o kojima je bilo riječi, da ću biti s njim na vezi, ali da se, radi uspješnijeg djelovanja u gradu, javim jednom drugu, a bio je to Dane Olbina.

ČEDO ĐUKIĆ

MOKRANJSKA PARTIZANSKA ČETA

Za pripreme ustanka na području Mokro, ispred partijske organizacije Glasinac, bili su zaduženi Janko Jolović i Grujo Borovčanin, a povremeno i neposredno angažovani su članovi Okružnog komiteta - Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić i Pavle Goranin, koji su, i inače, na ovo područje dolazili više puta od 1939. godine. Oni su se u svom radu oslanjali na simpatizere KPJ Ristu Dukića, Manojla Minića, Butka Stevanovića, Anđelka Borovčanina, Mladena Lizdeka, Simu Parađina i na druge omladince, napredne i patriotski nastrojene seljake i šumske radnike. Težište priprema bilo je na prikupljanju oružja poslije kapitulacije stare Jugoslavije, na raznim otporima mjerama ustaških vlasti, na stvaranju borbenog raspoloženja kod naroda i dr. Zahvaljujući njihovom partijskom radu i uticaju na tok događaja na mokranjskom području, i pored ustaškog terora nad nezaštićenim stanovništvom, velike neizvjesnosti, nestrpljenja i straha, kod naroda je rasla nada i željno se očekivao prelazak na otvorene ustaničke akcije.

Prva akcija, a time i početak ustanka na području Mokrog, je napad na žandarmerijsku kasarnu u Pustopolju. Tu akciju izvela je 8. avgusta 1941. godine oko 04,00 sata grupa partizana na čelu sa Perom Kosorićem i Tomom Majkalovićem. To je bio, u stvari, četvrti odred Romanijske partizanske čete, koji je tada, kao i drugi odredi, bio brojno mala formacija od svega 10-15 odabranih boraca. U toku noći, ovaj odred je, prije napada na kasarnu, porušio most i u selu Han-Ljubogošta na cesti Sarajevo - Mokro, a zatim se zaprežnim kolima prebacio i napao kasarnu u kojoj se nalazila posada od 10 žandarma i tri naoružana šumara. U tom sukobu, tri žandarma su poginula, četiri ranjena, a ostali se razbježali. Od partizana su ranjeni Tomo Majkalović i Branko Milutinović Obren. Zaplijenjeno je 10 pušaka, oko 2000 metaka i druge opreme. Nakon toga, istog dana ustanici su razvili jugoslovens-

ku zastavu na kasarni, pošti i Sokolskom domu, a zatim se povukli ka selu. Podgradac i dalje, ka Devi - Romanijske stijene. Njima se usput pridružila grupa mladića iz sela kroz koja su prolazili. Međutim, ostalo seosko stanovništvo, starci, žene i djeca, naročito iz naselja oko glavne ceste - Rogoušići, Sumbulovac, Brezovice, Sinjevo, Pustopolje, Bljuštevac, Mokro, Kadino Selo, Naromanija i drugih napuštali su svoje domove i sklanjali se u sela dalje od ceste. Za borbu sposobni muškarci, koji su imali oružje, kao i većina onih bez oružja, okupljali su se na pogodnim mjestima. Tako se jedna grupa okupila u Bjelogorci - Bijela stijena, druga u Pakleniku i Prutinima, treća u Kadinom Selu - Kržulj, a četvrta u šumi zvanoj Ponor, nedaleko od sela Naromanija--Redušnjak.

Od ovih grupa će se formirati jezgro buduće Mokranjske i drugih partizanskih četa. U području Mokrog, one su u toku 8. avgusta 1941. godine vodile borbu sa ustaškim pojačanjima iz Pala i Sarajeva, upućenim u Mokro. Naime, odmah poslije rušenja mosta na cesti kod **Han** - Ljubogošta i likvidacije žandarmerijske kasarne u Pustopolju, ustaške vlasti su odmah intervenisale sa snagama iz Sarajeva i Pala. Jedan vod žandarmerije sa oko 20 naoružanih ljudi upućen iz Pala je pravcem Pale - selo Rakovac - selo Jelovci - Pustopolje zajedno sa motorizovanom satnijom domobrana (oko 200) iz Sarajeva, pa su u Mokro stigli u popodnevnim satima, na čelu sa bojnikom Čengićem.

U toku 9. augusta, te ustaško-domobranske snage pokušale su se probiti preko Romanije za Sokolac, ali su odbijene puščanom vatrom ustanika. Tom prilikom je poginulo nekoliko domobrana i lični vozač bojnika Čengića, a bojnikov auto je uništen. Istoga dana, prije podne, grupa ustanika, njih oko 50, pokušali su napadom da zauzmu Pustopolje, ali su odbijeni.

Na traženje bojnika, stigla su predveče njemačka pojačanja - jedna pješadijska četa i baterija topova. Odmah po dolasku, njemačke snage su, u prvim večernjim satima, otvorile brzu jednosatnu artiljerijsku vatru na položaje ustanika, a naročito u pravcu Podgradac - Deva, pa su u toku 10. augusta prodrli preko Romanijskih stijena prema Sokocu. Kratko vrijeme trajali su neizvjesnost i kolebanje neiskusnih ustanika i zaplašenih seljaka. Time se koriste razni špekulanti, pa počinju svoj razbijački rad. Bili su to predratni politikanti i zelenaši, koji već od prvih ustaničkih dana nisu bili spremni ni marijaš da žrtvuju za slobodu naroda, već su samo mislili kako da spasu ono što su na špekulantski način zaradili s leda sirotinje.

U novonastaloj situaciji, štab Romanijske čete vrlo brzo je djelovao. U toku 9, 10. i 11. augusta stupio je u kontakt sa grupama ustanika i prikupio ih u Cavčevom polju na Ravnoj Romaniji, da bi ih organizovao i poveo u borbu. Tu se već u toku noći 11/12. august okupilo oko 80 boraca sa Ravne Romanije i sa područja zapadno od ove plani-

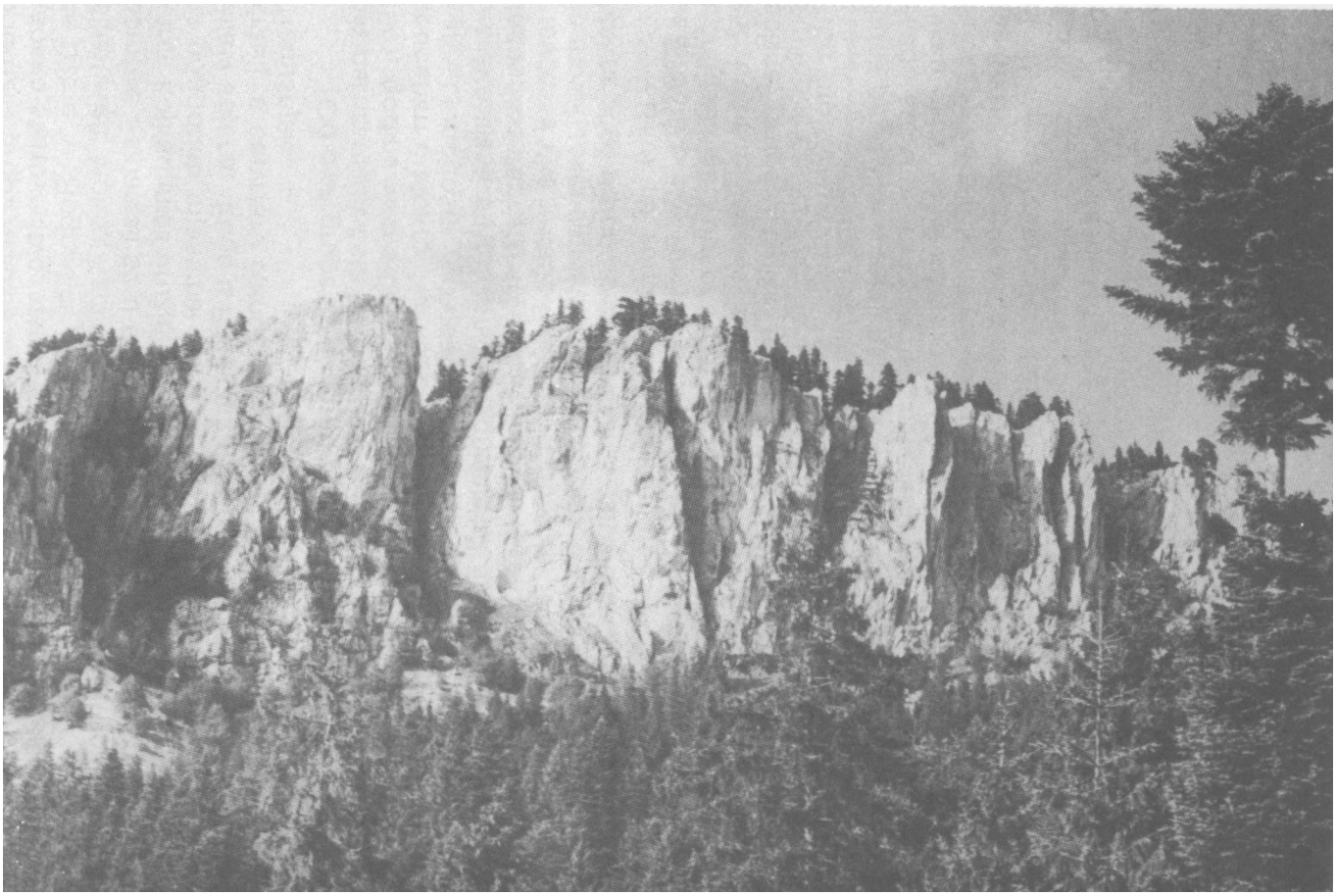

Crvene stijene na RomanIJI.

ne. U prijepodnevnim satima 12. augusta, održan je zbor na kome su govorili Hasan Brkić Aco i Pavle Goranin Ilija. Oni su iznijeli osnovne elemente vojno-političke situacije, naglašavajući posebno zlodjela i mračne ciljeve okupatora i kvislinga, kao i raznih domaćih špekulanata, te posebno ciljeve naše borbe, dosadašnje rezultate i neposredne zadatke. Prisutni su vrlo pažljivo slušali govornike i, tako reći, upijali svaku izgovorenu riječ. Tom prilikom je naročito ukazano na izdaju rukovodstava bivših građanskih partija i bjekstvo njihovih predstavnika sa izdajničkom vladom u London, kao i na činjenicu da je jedino KPJ ostala uz narod i da je ona ta koja dijeli zlo i dobro sa narodom. Tada je prisutnim borcima objašnjeno da se na čelu ustanka nalazi KPJ.

Tih dana donijeta je i odluka da se formira osam desetina, svaka sa 10 - 15 boraca, s ciljem da se sa tim jedinicama pokrije cijela teritorija i pređe u akciju zapadno od Romanijskih stijena, da se napada i uznemirava neprijatelj na cijelom području do Sarajeva. Tako su formirane dvije desetine od boraca sa Ravne Romanije, dvije od boraca iz Mokrog, jedna iz Bjelogoraca i Sinjeva, jedna iz Prutine-Đeva, jedna iz Crepoljskog i jedna iz Kostreša-Kalauzovići. To je bilo, u stvari, jezgro Mokranjske partizanske čete, odnosno jezgro četa budućeg Mokranjskog partizanskog bataljona. Tom prilikom su određene i starješine desetina.

Bjelogoračka desetina, čiji je starješina bio Tomo Dukić, odmah poslije formiranja, dobila je zadatak da zapali most u selu Podsokolina, na cesti Sarajevo-Mokro, a potom da napadne i likvidira žandarmerijsku stanicu u selu Ozren, sjerevozapadno od Kalauzovića.

Na zadatak smo krenuli preko Kadina Sela i 13. augusta, u ranim jutarnjim satima stigli u šumu Mrkodo, sjeverno od sela Bljuštevac. Tu smo predanih, a uveče smo srušili most. Time je saobraćaj sa Sarajevom bio prekinut za narednih par dana. Na žandarmerijsku stanicu smo napali 17. augusta u zoru. Borba je trajala oko 40 minuta. I pored svih mjera predostrožnosti, nismo ih potpuno iznenadili. Napad je izveden kasno - nedovoljno organizovano i sa malo vojničkog iskustva. Žandarmi su pružili jak otpor, tako da je samo zgrada demolirana. Poslije ove akcije, desetina je izvršila pokret i stigla na Romaniju (Smiljevo polje - Crni vrh), u sastav čete.

Za vrijeme od 13. do 18. augusta, ostale desetine Romanijske partizanske čete, svaka na svom sektoru, vršile su borbene i druge akcije. Naročito su aktivne bile desetine koje su svakodnevno vršile akcije na posadu u Mokrom i transporte na drumu Mokro - Sokolac.

Prikupljanje većeg dijela boraca Romanijske čete u Smiljevom polju (šumi Crni vrh) na Ravnoj Romaniji, imalo je za cilj da se na najpogodniji način ukaže i prenesu na borce dosadašnja dvadesetodnevna borbena iskustva, da se borci upoznaju sa najnovijom vojno-političkom situacijom, da se izvrše nove organizacione promjene, kao i da se

utvrde i razrade dalji planovi akcija. Pored članova četnog štaba (Čiča, Ilija, Jovo i dr.), sastanku je prisustvovao i komandant sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo.

Na zbornom mjestu se okupilo oko 200 boraca. To je bio samo dio Romanijske čete (od toga 130 sa puškama), koja je već tada narasla na oko 400 boraca. Tada je održan zbor na kome su govorili komandant Seljo i dotadašnji komandir Romanijske čete Slaviša Vajner Čiča. Štab sarajevske oblasti je ovom prilikom realizovao ranije donesenu odluku da se Treća romanijska četa reorganizuje u pet četa, i to: Mokranjsku, Romanijsku, P'račansku, Glasinačku i Kopitsku, te da se od njih formira Romanijski partizanski bataljon. U narednim danima formirane su još i neke druge čete, utvrđeni sektori dejstva, zadaci četa i izvršen je raspored starješinskog kadra u štabu bataljona i komandama četa. Komandant bataljona bio je Slaviša Vajner Čiča, a politički komesar Pavle Goranin Ilija. Za komandira Mokranjske čete određen je Božo Jugović, a za političkog komesara Đuro Špoljarić. Četa je imala dva voda, Mokranjski i Bjelogorački, a za vodnike postavljeni su Tomo Dukić i Petko Lizdek.

Mokranjska četa dobila je zadatak da u noći između 19. i 20. augusta sruši mostove na drumu u Derventi i uzvodno Miljackom - do Pustopolja, a zatim da zajedno sa Romanijskom četom napadne i likvidira neprijateljsko uporište u Mokrom. Bilo je predviđeno da Romanijska četa te iste noći sa sjeveroistočne strane napravi zasjedu, blokira Mokro, te zajedno sa Mokranjskom četom, napadne. Ovaj zadatak čete nisu izvršile zbog nepredviđenih događaja 19. augusta. Naime, 19. i 20. augusta jedna četa njemačkih vojnika imala je vježbe na komunikaciji Sarajevo-Sokolac - Kram. Jedan vod ove čete, sa dva autobusa i jednim putničkim automobilom, krenuo je kao prethodnica, od Morkog ka Romanijskim stijenama, još dok je trajao partizanski zbor. Osmatrač koji je osmatrao put prema Mokrom sa Crvenih stijena, primijetio je vozila još od sela Rogoušići-Sumbulovac i, pošto mu se učinilo da su to kamioni, hitno je izvijestio štab bataljona da se od Mokrog kreću kamioni bez pratnje. Komandant bataljona naredio je da jedna desetina iz Romanijske čete napravi zasjedu, posadu uništi, a tovar zaplijeni. Međutim, kad je desetina, na čelu sa Perom Kosorićem, stigla i napravila zasjedu u blizini osnovne škole, kod Tomića kuća, pred njom se pojavio autobus pun njemačkih vojnika. Na prvi partizanski pucanj, njemački vojnici su iskočili iz autobusa, zauzeli položaj i otvorili vatru na partizansku desetinu. Pošto su Nijemci po puščanoj vatri ocijenili da se radi o manjim partizanskim snagama, počeli su sve energičnije da napadaju. Naša desetina zatražila je pomoć. Upućene su odmah novoformirane čete, Romanijska i Mokranjska. Razvila se žestoka borba, koja je trajala dva i po sata. Približavanjem mraka, sve se više stezao obruč oko Nijemaca. U prvi sumrak, štab bataljona uvodi u borbu svoju rezervu (desetinu Romanijske čete) i naređuje juriš. U streljačkom stroju i u prvim redovima nalazili su se komandant Seljo,

komandant bataljona Čiča i politički komesar bataljona Ilija. Pred hrabrim jurišem i eksplozijom bombi, Nijemci uzmiču, napuštaju svoje položaje i, u paničnom bjekstu, povlače se ka Sokocu. Tom prilikom su poginula 22 Nijemca, više ih je ranjeno, uništeni su jedan autobus i putnička kola, zaplijenjeno desetak pušaka, mitraljez »šarac« i druga oprema, te zarobljen jedan ranjeni Nijemac. Od partizana, pet je lakše ranjeno, a četvorica su poginula. Njemački puškomitraljez »šarac« je dodijeljen Ivici Vižralu, metalskom radniku iz Zenice, u sastavu Romanijske čete.

Ovom akcijom, u kojoj je učestvovala i Mokranjska četa, Romanijski partizanski bataljon je uspješno položio borbeni ispit i pokazao visoku borbenu vrijednost. Ova pobjeda nad njemačkim - nacističkim vojnicima je snažno odjeknula širom Romanije i Glasinca, te time ojačala borbeni duh naroda ovog kraja.

Uskoro je štab Romanijskog bataljona odlučio da sa glavninom snaga napadne Sokolac, a s manjim snagama da zatvori pravce od Sarajeva. I zato su Romanijska četa i Mokranjski vod postavljeni na liniji Kadino Selo - Romanijske stijene, sa zadatkom da spriječe prodor neprijatelja od Mokrog ka Sokocu, da se cesta što više zaruši, da se vrši stalni pritisak na neprijatelja u uporištu Mokro i da se posebno, što upornije, brane Romanijske stijene. Istovremeno je Bjelogorački vod Mokranjske čete upućen da vrši diverzantske akcije na komunikaciji Sarajevo-Mokro i mobiliše novo ljudstvo u partizanske redove.

Neprijatelj nije odstupao od namjere da ovlada Romanijskim stijenama i da obezbijedi put Sarajevo-Sokolac. Tako je 22. augusta, jedna domobranska satnija pokušala da iz Mokrog pročisti teren prema Romaniji i zaposjedne Crvene stijene. Međutim, dočekana je snažnom partizanskom vatrom sa Romanijskih stijena i iz Kadina Sela, te je odbijena. Tom prilikom je neprijatelj imao 2 poginula, 7 ranjenih i dva uništena motorna vozila. Istog dana je neprijatelj intenzivno vršio avio--izviđanja i bombardovao Romanijske stijene, pa su od eksplozija bombi ranjena tri partizana. Cestom Sokolac-Mokro, istog dana, vraćala su se četiri kamiona koja su prevozila hranu i druge potrebne stvari na Sokolac. S ozbirom da su na vrijeme primijećeni, Mokranjski vod i Romanijska četa su im blagovremeno pripremili zasjedu. Poslije kratke borbe, u kojoj su ubijena dva domobrana i jedan njemački vojnik, zarobljena je pratnja transporta od 6 domobrana sa puškomitraljezom, nekoliko pušaka i drugom opremom, a kamioni su zapaljeni. Zarobljeni domobrani odvedeni su u partizanski logor i, poslije saslušanja i provjere, pušteni kućama.

Bjelogorački vod u noći 22/23. augusta izvršio je uspješnu diverziju u selu Bulozi, na par kilometara od Sarajeva, isjekavši na desetine telegrafskih stubova. Tom prilikom je u Bjelogorački vod stupila veća grupa boraca iz Buloga i okolnih sela.

Za Mokranjsku četu je bilo značajno njeno učešće u oslobođenju Sokoca 26. augusta 1941. godine. U toj borbi učestvovale su i Romanijska, Glasinačka, Kopitska i Knežinska četa. Mokranjska četa je, pored diverzija na komunikaciji Sarajevo-Mokro i na prilazima Sarajevu, uspješno branila položaje na Romanijskim stijenama, sprečavajući tako sve pokušaje neprijatelja da prodre od Mokrog ka Sokocu. Tom prilikom su dijelovi ove čete izvršili demonstrativni napad na samo Mokro. Tim napadom stvorili su paniku među neprijateljskim vojnicima u Mokrom, pa su oni cio dan pucali nasumce i ne pomišljajući da krenu ka Sokocu.

Prvih dana septembra, štab Romanijskog bataljona donosi odluku da težište borbi prenese na područje Rogatice i dolinu rijeke Prače. Naše snage su oslobodile Rogaticu 6. septembra 1941. godine, ali su se u njoj zadržale svega par sati. Za to vrijeme, Bjelogoračkи vod Mokranjske čete izvršio je uspješno diverzantske akcije na drumu Sarajevo-Mokro i Sumbulovac-Hreša-Vasin Han. Prvog i drugog septembra 1941. godine, vod je napao na uporište Glog, 5 km od Sarajeva, koje je neprijatelj uključio u sastav svog spoljnog obezbjeđenja Sarajeva. Tom prilikom su zaplijenjene 32 puške, 2 puškomitraljeza, oko 3000 metaka, jedan konj sa mitraljeskim samarom, oprema za 30 ljudi, kazani i drugo. Vod nije imao gubitaka. Neprijateljska posada pobjegla je u Sarajevo, u donjem vešu, šireći, u paničnom strahu, nevjerovatne vijesti o našoj snazi.

Tokom septembra, Mokranjska četa je narasla na gotovo 200 boraca, od toga oko 160 je bilo naoružano. Formirana su dva nova voda (Kadijevački i Kalauzovački) , a svaki od njih je imao 3 - 4 desetine. Istovremeno su formirane još neke jedinice Romanijskog bataljona, među kojima Crepoljska četa (5. septembra) i Devski vod sa kojima je Mokranjska partizanska četa tijesno sadejstvovala.

U ovom periodu održava se čvrsta veza sa partijskom organizacijom u Sarajevu. Crepoljska četa je imala glavni zadatak da obezbijedi tu vezu i da prihvata nove borce i sve one koji su dolazili u partizane iz Sarajeva, kao i njihov odlazak u štab bataljona preko Mokranjske čete.

Kako je razvoj situacije na frontu oko Rogatice zahtijevao sve više snaga, štab bataljona je i sa naših položaja odvojio određene snage. Tako je i jedan dio Mokranjske čete upućen na taj front. Neprijatelj je iskoristio to slabljenje naših snaga na Crvenim stijenama, pa je 8. septembra sa oko 200 ustaša, dobro naoružanih, zaobilaznim putem, izbio iza leđa naših položaja i zauzeo Crvene stijene. Tada je poginuo Danilo Đokić, komandir Romanijske čete i desetar u Bjelogoračkom vodu Tojica šešlija. Tako je partizanske položaje na Romanijskim stijenama, koje je ranije neprijatelj u više navrata pokušavao da zauzme i od kojih je uz teške gubitke uvijek odbijan, sada gotovo bez žrtava

olako zaposjeo. Taj gubitak romanijski partizani su teško doživjeli. Kasnije, koncem septembra, naše snage su ponovo zauzele Crvene stijene. O borbama za Crvene stijene, u to vrijeme, mnogo se, sa ponosom, govorilo. Crvene stijene su u narodu i među borcima nazivane »Dardaneli istočne Bosne«. Istovremeno u narodu je nikla poznata pjesma »Na vrh gore Romanije, crveni se barjak vije...«

Za vrijeme borbi sa ustaškim snagama na Romanijskim stijenama, Mokranjska partizanska četa je prvi put došla u dodir sa četnicima. Baš u ovo vrijeme, početkom septembra, kada neki članovi Glavnog štaba BiH pokušavaju da postignu sporazum sa četničkim komandantima (Dangićem i Todorovićem, koji su u istočnu Bosnu došli iz Srbije) o zajedničkoj borbi protiv okupatora i ustaša, na Romaniju dolaze neki dijelovi četničkih jedinica, kao podrinjska četnička četa sa vodom minera, četnički bataljon Radivoja Kosorića i vod Dure Đukića, sa ukupno oko 150 boraca. Dijelovi ovih jedinica učestvuju kratko vrijeme u borbama na Romanijskim stijenama, odnosno na odbrani nekih položaja koji zatvaraju pojedine pravce od Mokrog prema širem platou Ravne Romanije.

Pored uporne odbrane na Romanijskim stijenama, ustaško-domobranske snage preduzimaju aktivna dejstva i na ostalim sektorima Romanijskog bataljona, kao što su: Pale-Prača-Mesići-Rogatica; Višegrad-Rogatica; Rogatica-Stjenice-Podromanija i Mokro-Riža, sa ciljem da se probiju na slobodnu teritoriju Glasinca. Ostavljajući dio snaga za blokadu ustaškog uporišta na Romanijskim stijenama, štab bataljona, u ovom momentu, glavne snage baca na nove neprijateljske snage. Tako Mokranjska četa i dijelovi Romanijske čete u toku 22. i 23. septembra 1941. godine vode vrlo oštru borbu sa jednom ustaško-domobranskom satnijom koja je u toku 22. septembra prodrla od Pustopolja na Ždrelo »Riža« na Romaniji i ozbiljno ugrozila lijevo krilo naših snaga na položajima Romanijskih stijena. Prodor su izvršili preko položaja koje su držale četničke jedinice i koje su ih napustile gotovo bez ispaljenog metka i omogućile neprijatelju da se lako dočepa grebena Romanije. U toku 23. septembra razbijena je ova satnija, zarobljen jedan teški mitraljez, 8 sanduka municije, 5 pušaka i mnogo druge opreme. U toj borbi, posebno su se istakli Ilija Obradović[1]) radnik iz okoline Bugojna, i Risto Dukić, desetar Bjelogoračkog voda, koji je i lakše ranjen.

U toku 24. septembra 1941. godine, Mokranjska četa je uspješno učestvovala sa ostalim snagama bataljona u borbama sa ojačanom ustaško-domobranskom satnijom, koja je prodrla do sela Novoseoci na Glasincu. Vod Mokranjske čete pod neposrednom komandom Sla-

[1]) Ilija Obradović, poginuo kao zamjenik komandanta Mokranjskog bataljona - mučki ubijen od četnika, aprila 1942. godine.

više Vajnera Čiče uspio je da ovu neprijateljsku jedinicu zaustavi. U ogorčenoj borbi, opkoljena satnija je pred mrak prinuđena na predaju. Zarobljeno je 168 neprijateljskih vojnika i oficira sa cjelokupnom ratnom opremom. Ove borbe su, u toku 22, 23. i 24. septembra, vodile isključivo partizanske jedinice.

Septembra 1941. godine, Romanijski partizanski bataljon je brojao 1230 boraca sa 12 četa i 3 samostalna voda. Pored toga, raspolagao je partizanskom bolnicom, raznim skladištima, radionicama i drugim pomoćnim službama. Čvrsto povezan sa narodom i novoformiranim organima narodne vlasti, kao i sa onim u formiranju u selima i zaseocima, na slobodnoj i poluoslobođenoj teritoriji, bataljon je prerastao u snažnu borbenu jedinicu, sposobnu i za veće i za složenije zadatke. Krajem septembra štab Romanijskog bataljona predložio Štabu sarajevske oblasti da se formiraju novi partizanski bataljoni i nove partizanske čete. Polazeći od stečenih iskustava, a posebno u vezi sa sprovodenjem odluka Savjetovanja u Vrhovnom štabu NOVJ, održanog u Stolicama 26. septembra 1941. godine, Štab sarajevske oblasti 5. oktobra 1941. godine izdaje naredbu o formiranju Narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Romanija, u čiji sastav ulaze: Mokranjski, Rogatički i Romanijski bataljon.[2])

U sastav Mokranjskog bataljona ušle su: Mokranjska, Bjelogoračka, Ozrenska, Devska i Crepoljska partizanska četa, a nešto kasnije i novoformirane Sinjevska i Ljubogoštanska četa.

Za pedeset dana borbe (19. augusta - 5. oktobra 1941. godine) Mokranjska partizanska četa je uspješno završila mnogobrojne akcije i zadatke. Posebno su značajne skoro svakodnevne akcije ove čete i njeno stalno prisustvo na periferiji Sarajeva (Bulozi, Vasin Han, Hreša, Glog, dolina Miljacke), što je unosilo nemir, nespokojstvo i psihološki vrlo nepovoljno djelovalo na moral neprijatelja. Naprotiv, kod pripadnika NOP-a, njegovih simpatizera i svih poštenih građana i rodoljuba unosilo je optimizam i nadu u konačnu pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama. Razumljivo je da su i aktivisti Sarajeva i njegove okoline stupali u Mokranjsku partizansku četu, smatrajući je svojom.

Mokranjska četa je bila, uglavnom, jezgro za formiranje ostalih četa Mokranjskog bataljona. U njoj se kalio veliki broj mladih boraca, iz čijih redova će se regrutovati dobar dio rukovodećeg kadra.

[1]) **Zbornik dokumenata.... Vojnoistorijski institut, tom IV, knjiga II, strana 31/32.**

DANILO ŠTAKA

AKTIVNOST KOMUNISTA ILIDŽE NA ORGANIZOVANJU USTANKA U SARAJEVSKOM POLJU

Odluka CK KPJ i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o podizanju ustanka u našoj zemlji, nije komuniste Sarajevskog polja zatekla nespremne. U to vrijeme, u Sarajevskom polju i Hadžićima djelovale su tri partijske organizacije, i to: u Kasindolu, na Vrelu Bosne i u Hadžićima, kao i veći broj skojevskih i omladinskih aktiva. Rad članova Partije i SKOJ-a bio je veoma zapažen. Pored svakodnevnog političkog rada koji se odvijao u posebno teškim uslovima, a imao je za cilj da što više ljudi prihvati politiku Partije, posebna je aktivnost bila usmjerena na konkretne zadatke vezane za pripremanje ustanka u ovim krajevima - na sakupljanje oružja koje je ostalo iza vojske stare Jugoslavije, upozoravanje ljudi da se ne javljaju na proglase i pozive njemačkih i ustaških vlasti. To je bilo vrijeme kada ustaše formiraju svoje tabore na Stupu, Ilidži, u Hadžićima, na Alipašinom Mostu, u Rajlovcu, Kasindolu i drugim mjestima i oružničke postaje na Ilidži, Alipašinom Mostu, u Pazariću itd. Uporedo sa stvaranjem ovakvih uporišta, koncentrišu se okupatorske i ustaške snage u samom Sarajevu i organizuje obavještajna služba sa punktovima i u okolini Sarajeva. Sarajevo, do tada centar mnogih akcija radničke klase Bosne i Hercegovine, postaje mjesto u kome se fašisti okomljavaju, svom svojom zločinačkom žestinom, na radničku klasu i druge napredne i progresivne snage. Izdaju prijeteće proglase i plakate s ciljem da što više zastraše građane i učvrste svoju vlast. Vrše strijeljanja, hapšenja i odvođenja u logore.

Ne može se govoriti o prvim danima okupacije i aktivnosti komunista i ostalih naprednih snaga u Sarajevskom polju odvojeno od djelovanja komunista u gradu Sarajevu. Na ovom području aktivno djeluju drugovi iz Okružnog komiteta KPJ za okrug Sarajevo Slobodan Princip Boba, Hasan Brkić i drugi. Njihova pomoć partijskim organiza-

cijama ovog područja bila je od neprocjenjivog značaja. Tako su, gotovo svakodnevno, održavani sastanci sa omladincima, od kojih su bili vrlo aktivni: Slobodan Bosiljčić, Olga Vidović, Drago Filipović, Drago Močevič, Lazar Obučina, Živko, Bojo, Brane i Košta Bosiljčić, Vojno, Mirko, Bosa, Persa i Dragica Tošić, Mihailo Krajišnik, Slavko Vanovac, Jovo i Mladen Stanišić, te Mirko Pindžo i drugi. Slični sastanci su održavani i sa pojedinim naprednim, antifašistički orijentisanim građanima. Na tim skupovima dogovarali smo se o pripremama za dizanje ustanka, o evidentiranju sakupljenog oružja i drugim pitanjima. Ohrabrujuće je, na nas komuniste, djelovala činjenica da je, gotovo iz dana u dan, rastao broj građana angažovanih na poslovima oko priprema za ustanak. Među njima, osim članova Partije i SKOJ-a, svojim radom se ističu: Savo Tošić, Milan Stanišić, Gojko Bojanić, Lohija Malić, Janko Bosiljčić (stari), Mahmut Memić, Janko Bogdanović, Sulejman Tutun, Milan Ninković, Toma Moćević, Nedeljko Pejušić i drugi koji su bili ugledni domaćini, a neki su pripadali zemljoradničkoj stranci i s njima su i prije okupacije postojali naš kontakt i saradnja.

Polovinom jula 1941. godine, Slobodan Princip, na sastanku partijske ćelije na Vrelu Bosne, poslije uobičajene analize izvršenja zadataka sa prošlog sastanka, informisanja o političkom stanju na terenu, držanju pojedinih ljudi i pregleda akcija koje su ustaše i Nijemci poduzimali u Sarajevskom polju, prenio je zadatke Okružnog komiteta Partije i, tom prilikom, rekao da je došlo vrijeme da se počne sa dizanjem ustanka i u ovom kraju i da se pristupi formiranju partizanskog odreda. Zaključili smo da prebacimo dva druga iz Sarajeva na Vrelo Bosne i da, poslije obilaska Igmana, procijenimo mogućnosti za akcije na pruzi i cesti Sarajevo - Mostar. Za izvršenje ovog zadatka bio sam zadužen ja. Zatim smo zaključili, da pojačamo političku aktivnost medu omladinom kako bi što veći broj omladinaca bio pripremljen za stupanje u oružane grupe.

Sutradan, u kafani »Kod Svete«, na ugovoreni sastanak sa Slobodanom Principom, došao je i Miljenko Cvitković. Tom prilikom su dogovoreni znaci raspoznavanja, mjesto i vrijeme dolaska veze, koja je trebalo da me poveže sa drugovima koji su predviđeni za odlazak na Igman.

Narednog dana, u 17 sati, došao sam na ugovoreno mjesto - ugao sadašnjih ulica Mustafe Golubića i Skerlićeve. Poslije izmijenje nih znakova raspoznavanja, uputio sam se sa Hasanom Brkićem koji je došao na vezu, da me poveže sa drugovima koje je trebalo prebaciti na Igman. Na ugovoreno mjesto došao je samo jedan drug,*) a ne dvojica kako je bilo dogovoreno. Uputili smo se prema stanici na Marijin-Dvoru, odakle je kretao lokalni voz za Ilidžu. Tamo smo ugledali

***) Pored svih nastojanja da utvrdim ime toga druga, još nisam uspio.**

grupu ustaša, doskorašnjih učenika, kako šeću ispred voza. Većina me poznavala kao pripadnika naprednog omladinskog pokreta, te je lako moglo doći i do hapšenja, tim prije što su se ustaše vrzmale po vagonima kao da nekog traže. Neki od njih bi me samo pogledali i nastavili dalje da trče kroz voz.

Prije nego što smo stigli na staru Ilidžu, dogovorili smo se da ne izlazimo na toj stanici. Znali smo da je sigurnije iskočiti iz voza prije mosta na rijeci Željeznici, na pruzi za novu Ilidžu, što smo i učinili, odakle smo sa grupom omladinaca, koja nas je čekala, nastavili put prema Vrelu Bosne.

Nakon par dana, nepoznati drug iz Sarajeva, Sekula Karabatak i ja krenuli smo prema Igmanu, na mjesto Brezovaču, gdje smo zatekli Slobodana Principa i Anđelka Lažetića, člana Partije iz Hadžića. Upoznali smo ih sa poslovima koje smo obavili. Ubrzo nam se priključila grupa mladića, među kojima sam prepoznao Jovu Luburu, Mihaila i Dragu Samoukovića. Većina ih je bila iz sela Kasatića i Hadžića. Ova grupa, medu kojima je bilo i članova SKOJ-a, došla je na poziv Slobodana Principa.

Poslije obavljenog razgovora sa Slobodanom, Sekula i ja krenuli smo prema Vrelu Bosne, a Slobodan sa ostalim drugovima u pravcu Hadžića. Tamo su ustaše uhapsile druga koji je došao iz Sarajeva zbog nepažnje nekih drugova iz Hadžića, a prilikom tog hapšenja, mislim da je to bilo 22. jula, poginuo je Anđelko Lažetić, i to je bila prva žrtva u sukobu sa ustašama u ovom kraju. Bio je to gubitak poznatog aktiviste, naročito medu omladinom Hadžića.

Neposredno poslije ovog nemilog događaja, došao je Slobodan Princip na Vrelo Bosne. Ispričao mi je čitav slučaj. Pošto nismo mogli dugo zaspati, nastavljen je razgovor o daljim našim zadacima. Rekao je da će ujutro rano za Sarajevo i da će nam naknadno javiti šta treba dalje raditi ili će sam doći.

Poslije nekoliko dana, Slobodan je ponovo došao na Vrelo Bosne i pozvao Sekulu Karabatka i mene, te nas zadužio da organizujemo grupu omladinaca koja bi izvršila napad na žandarmerijsku stanicu u Pazariću u kojoj je bio uhapšeni drug, te da ga oslobodimo. Dok smo se spremali za akciju, Vukica Princip iz Hadžića nas je obavijestila da je on već sproveden u Sarajevo, pa je Princip javio da se napad ha žandarmerijsku stanicu u Pazariću ne izvrši.

U vrijeme dok su se u selima oko Ilidže, ispod Igmana i na području Kasindola vršile pripreme za ustanak, bila je i veoma živa aktivnost oko početka oružanog ustanka na području Vlakovo - Crnotina - Reljevo, koja je posebno intenzivirana izlaskom na teren drugova Rate Dugonjića, Nisima Albaharija, Janka Balorde, Manojla Popića i još nekih. Odmah su se povezali sa aktivistima sa ovog područja: Vidojem i Ilijom Koprivicom iz Crnotine, porodicom Crkvenjaš i Čirom Kur-

tešom iz Vlakova, zatim Nikolom Oplakanom, Stevanom i Stanišom Lemezom. Dolaskom ovih drugova je otpočelo formiranje prve partizanske jedinice u ovom kraju.

Dok se tako u Crnotini stvarala naša prva partizanska jedinica (Semizovački odred), na Vrelo Bosne došao je ponovo Slobodan Princip. obučen u seljačku romanijsku nošnju, u pratnji Vojne Škrkara, zemljoradnika iz sela Bačeva. Slobodan se sastao sa nama i upozorio nas da treba očekivati poziv za odlazak u partizane. Nakon razgovora sa Slobodanom, zakazali smo partijski sastanak na kome su članovi upoznati sa stavom Partije o pripremama i promjeni prvobitnog plana odlaska u partizane. U isto vrijeme, obavijestili smo i jedan broj omladinaca da budu spremni za odlazak u prve naše jedinice, o čemu će biti naknadno obaviješteni.

Nekoliko dana poslije odlaska Slobodana, na teren Vrela Bosne dolazi Ilija Koprivica s porukom Rate Dugonjića da se jedan broj članova Partije i SKOJ-a i omladinaca upute u Crnotinu - Vlakovo radi formiranja partizanske jedinice.

Prva grupa boraca krenula je prema Crnotini, ali pošto nisu uhvatili vezu sa kuririma, bili su prisiljeni da se vrate. Sutradan, poslije povratka grupe, došao je na Vrelo Bosne Joso Radić, partijski radnik iz Glavne željezničke radione, i saopštio mi da me Rato Dugonjić zove da hitno dodem u Crnotinu. Tada je dogovoreno sa Ratom Dugonjićem Mladenom*) da ljude odmah treba uputiti u Crnotinu, s tim da se grupa po grupa postepeno prebacuje.

Prebacivanje ljudi sa područja Ilidže i okolnih sela bilo je izvršeno za nekoliko dana. Do 3. avgusta ujutro u Crnotinu je prebačeno sa Ilidže i okolnih sela oko 25 ljudi. Ovo ljudstvo se uglavnom,sastojalo od članova Komunističke partije, članova SKOJ-a i naprednih omladinaca, među kojima je bio najveći broj radnika iz sarajevskih preduzeća i đaka, a to su: Slobodan Bosiljčić, Branko Bosiljčić, Živko Bosiljčić, Mihailo Krajišnik, Vojno Tošić, Mirko Tošić, Jovo Stanišić, Mladen Stanišić, Neđo Pindžo, Slavko Vanovac, Danilo Štaka, Risto Štaka, Gavro Kapetina, Sekula Karabatak, Grujo Soknić, Đorđe Soknić, Mika Ljuboje, Niko Velimir, Perica Kleut i još neki, čijih se imena ne sjećam.

Ovi omladinci zajedno sa drugovima koji su se nalazili na području Crnotine, sačinjavali su odred u kome je bilo preko 50 ljudi. Teren gdje je djelovao ovaj odred, nalazio se ne samo između pruga Sarajevo - Zenica i Sarajevo - Mostar, zatim ceste Sarajevo - Kiseljak i Sarajevo - Visoko - Kakanj nego i u neposrednoj blizini garnizona Rajlovac. Ovakav teren nije bio podesan za djelovanje velikog broja ljudi, jer njihova aktivnost ne bi mogla biti tako efikasna radi koncen-

") Ilegalno ime Rate Dugonjića.

tracije neprijateljskih snaga. Pored toga, odred je trebao izvoditi akcije i na pruzi Sarajevo - Mostar koja je za neprijatelja bila veoma osjetljiva radi njegove veze sa morem. Stoga, kao i radi efikasnijeg djelovanja na pruzi i cesti Sarajevo - Mostar i objektima na ovim komunikacijama, 5. avgusta 1941. godine od ljudstva sa područja Ilidže i okolnih sela formiran je Igmanski partizanski odred. U ovaj odred se kasnije priključila i jedna grupa iz okoline Blažuja, a koju su sačinjavali Vlado, Mišo i Peko Jokanović, Uroš Njego, Niko Bratić i još neki.

Poslije formiranja odreda, u noći između 5. i 6. avgusta 1941. godine, odred se zajedno sa Ratom Dugonjićem prebacio na Igman, sa zadatkom da izvrši rušenje mosta kod Zovika. Već u pripremama za ovu akciju je došlo do razmimoilaženja nekih ljudi, okupljenih oko Vlade Jokanovića i komande odreda oko toga da li uopšte ići na oružane akcije s obzirom na represalije neprijatelja. U vrlo žučnoj raspravi, ostali smo pri odluci komande odreda. Na samom putu ka Zoviku, nedaleko od mosta, ostala je grupa starijih ljudi sa Vladom Jokanovićem.

Započelo je miniranje mosta, lupa čekića po ćuskiji odjekivala je kroz noć, što je privuklo mještane da se okupe u kafani koja se nalazila u blizini mjesta gdje je vršena akcija. Okupljenim mještanima, među kojima je bilo Srba i Muslimana, Rato Dugonjić je održao kratak govor, u kome je govorio o ciljevima naše borbe, o bratstvu i jedinstvu naših naroda i da ne treba dozvoliti da se razvija bratoubilački rat unutar zemlje.

Poslije izvršenog miniranja mosta i prvih puškaranja do kojih je došlo na mostu, oni koji su davali otpor vršenju ove akcije napustili su odred i otišli kućama.

Dva dana kasnije, odnosno noću 8. na 9. avgust, borci Semizovačkog odreda izvršili su akciju na cesti Sarajevo - Kiseljak, kod mjesta Šamin gaj. Tom prilikom ubijena su trojica ustaša i jedan kamion zapaljen. Poslije ovih akcija, dolazi do pojačanog terora i represalija neprijatelja (ustaša i Nijemaca) na stanovništvo ovih krajeva. Zapaljena su sela Rakovica, Buhotina i Kobiljača, a preko 60 ljudi iz sela Rakovice, Blažuja, Vrela Bosne odvedeno je i kod Butmira u borićima strijeljano.

Odlazak nekih kolebljivih ljudi iz Igmanskog odreda, kao i masovno strijeljanje nevinog stanovništva u Sarajevskom polju, imalo je ozbiljnog uticaja na kolebljivost ljudi u odredu, a naročito kada se radilo o vršenju akcija. Međutim, poslije odlaska nekih kolebljivaca iz odreda, dogovoreno je da se poduzmu mjere na organizacionom učvršćenju i jačanju odreda. Tako je dogovoreno da Rato Dugonjić sa rupom drugova, koju su sačinjavali Vojno Tošić, Jovo Stanišić i Drago arenac, krene prema Bjelašnici, jer smo bili obaviješteni da se tamo nalaze grupe ljudi koji su izašli iz Tarčina i Raštelice. Međutim, po dolasku u taj kraj, nije nađen niko.

Druga grupa je upućena da uspostavi vezu sä Semizovačkim i Trebevićkim odredom. S tim ciljem je Slobodan Bosiljčić otišao u Vlakovo, a ja u Kasindol, te tu se povezao sa grupom boraca iz Kasindola, a bili su to Spasoje Bojović i Đorde Kutlača i još neki. U međuvremenu se vratila grupa koja je otišla sa Ratom u sela ispod Bjelašnice.

Poslije međusobnog informisanja, dogovorili smo se da Rato Dugonjić, Drago šarenac i ja pođemo za Crnotinu, a Vojno i Mirko Tošić, Jovo i Mladen Stanišić, Živko i Brane Bosiljčić sa još jednim brojem drugova - omladinaca da ostanu na Igmanu i sačekaju stavove o daljim našim akcijama. U tom vremenu, grupa partizana iz Igmanskog odreda koja je ostala na Igmanu pokušala je uspostaviti vezu sa muslimanskim selima na Bjelašnici, a zatim je izbila na Veliko polje, gdje se na farmi srebrnih lisica nalazio Folksdojčer Mozer. Rato Dugonjić, Drago Sarenac i ja, na putu za Crnotinu, iako smo išli sa punom opreznošću, prilikom prelaska aleje Vrelo Bosne - llidža, bili smo primijećeni. Kada smo prelazili aleju, naišao je jedan mladić i kada je vidio Ratu Dugonjića, okrenuo se i odjurio prema llidži. Tek što smo prešli most i došli na prugu Sarajevo - Mostar, primijetili smo jednog ustašu na motoru. On je stigao do mosta i kada je vidio da smo prešli prugu, vratio se nazad prema llidži da bi organizovao potjeru za nama. Dok su se ustaše okupile za potjeru, mi smo već bili protrčali kroz selo Osjek i zašli u obližnje šume, te tako izbjegli opasnost dalje potjere.

U Crnotini sam se dogovorio sa Ratom da se ponovo vratim na llidžu radi daljnjeg okupljanja omladine u partizanski odred. Odlučeno je da na teren llidže pođemo ja i Manojlo Popić, student, rodom iz Podlugova, član Partije.

Politička aktivnost na terenu llidže i u okolnim selima nastavljena je i dalje sa još više intenziteta. Nekoliko dana poslije našeg dolaska iz Crnotine, obaviješteni smo da jedna partizanska jedinica vodi borbe sa ustašama i žandarmima u selima Miševićima i Drozgometvi. Ovdje je borbe vodio reorganizovani Igmanski partizanski odred, ojačan pristupom omladinaca iz Rogačića, Kakrinja, Rudnika, Miševića, Rakovice i Blažuja.

Uputili smo Jovu Stanišića i Vojnu Tošića da uspostave vezu sa tom jedinicom, ali kako su ih ustaše uhvatile i strijeljale, veza nije uspostavljena.

Sa reorganizovanim Igmanskim odredom (Igmanskom četom) na Igman su došli Rato Dugonjić i Hasan Brkić, politički komesar Sarajevske vojne oblasti. Prilikom prelaska na Igman, došlo je do sukoba sa ustašama u selu Drozgometva, u blizini Hadžića, kada je poginuo partizanski vodnik Janko Kešelj, rodom iz Rakovice.

Dolaskom na Igman, odred je vrlo brzo brojno jačao, tako da je krajem septembra u svom sastavu imao 150 boraca. U ovom periodu

dolazi do masovnog izlaska ljudi u Igmanski odred ne samo iz Sarajevskog polja i grada Sarajeva nego i iz Hadžića, Pazarića i Tarčina.

Tome su sigurno doprinijele i akcije odreda u kojima su uništeni voz u Binježevu i Hadžićima, ponovno miniranje mosta u Zoviku, razoružanje žandarmerijske stanice u Umoljanima i druge akcije, što je imalo pozitivan odjek medu stanovništvom ovog kraja i uzrokovalo masovniji izlazak u partizane.

Jačanje pokreta u ovom kraju raslo je ne samo u selima ispod Igmana nego i u selima dolinom rijeke Bosne. Isto tako je Semizovački partizanski odred i poslije odvajanja boraca za Igmanski odred, bez obzira na određene organizacione poteškoće, nastavio veoma živu političku i vojničku aktivnost, kao što je miniranje mosta na cesti Sarajevo - Kiseljak, na Blažujskom raskršću, kada je zarobljeno 5 domobrana, 1 puškomitraljez, desetak pušaka i nekoliko sanduka municije, miniranje pruge Sarajevo - Zenica kod llijaša, napad na prugu kod sela Krivoglavci (poslije čega su ustaše spalile to selo), zatim borba sa ustašama u Crnotini, kada su poginuli Nikola Oplakan i Ignjat Petričević, a ranjen Rajko Koprivica.

Koncem avgusta, na Vlakovu formira se Semizovačko-paljevska, četa i izdvojena je grupa boraca na čelu sa Jankom Balordom za formiranje Visočke čete, kao i posebna grupa za formiranje čete u vogošćanskom kraju.

Milan Rodić, komandir Semizovačkog odreda, koji je od početka ustanka djelovao pročetnički, nije prihvatao liniju Partije na jačanju ustanka i bio je kočnica masovnijeg razvoja ustanka na tom kraju. Međutim, svi pokušaji kako Rate Dugonjića i Hasana Brkića da se nađe pogodnija ličnost za tu dužnost ostali tih dana bezuspješni.

Radi rješenja pitanja rukovodstva ovog odreda, Rato Dugonjić bio je prisiljen da ode i u Sarajevo i predloži Svetozaru Vukmanoviću Tempu, delegatu CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, da se Milan Rodić smijeni. Zahtjev za rješavanje ovog problema Tempo je smatrao sektaštvom. Međutim, kasnije se pokazalo da je Milan Rodić ostao i dalje četnički orijentisan i kao zločinac strijeljan u Krajini.

Postojanje ovog odreda u neposrednoj blizini aerodroma Rajlovac, zatim, njegovo djelovanje na terenu koji se nalazi ne samo u neposrednoj blizini garnizona u Rajlovcu nego i između ceste Sarajevo - Kiseljak, pruge i ceste Sarajevo - Zenica, nije mogao ni za jedan dan tolerisati okupator. Stoga ustaše, domobrani i Nijemci organizuju masovan napad na ovu jedinicu, i to iz Rajlovca, Blažuja, Podlugova i Visokog. Komandu čete su sačinjavali, u to vrijeme, Milan Rodić, komandir, i Anđelko Tvrtković Drago, komesar.

Saznavši za pripreme neprijatelja za napad, komanda Semizovačkog odreda zatražila je pomoć od Igmanske čete. Međutim, bez

obzira na veoma veliko junaštvo boraca i Igmanske i Semizovačke čete, neprijatelj je 10. novembra uspio zavladati ovim terenom. Naše jedinice bile su prisiljene da se povuku sa ovog terena - Igmanska četa nazad na Igman, a Semizovačka preko rijeke Bosne, u pravcu Srednjeg.

Takva aktivnost partizanskih jedinica nametala je potrebu šireg političkog djelovanja na terenu Sarajevskog polja, te da bi bila što organizovanija, u dogovoru sa drugovima Hasanom Brkićem i Ratom Dugonjićem, formirana je partijska ćelija na Ilidži. Članovi ove partijske ćelije (Danilo Štaka, sekretar, a članovi: Milan Stanišić i Janko Bogdanović, a kasnije i Ivan Veličan i Miloš Pindžo) svoj rad su usmjerili na daljnje jaćanje uticaja Partije u narodu Sarajevskog polja. Osim partijskih sastanaka, na kojima je analizirano političko stanje na terenu, radilo se na stvaranju odredenih uporišta u nizu sela Sarajevskog polja. Ovakva aktivnost komunista stvorila je preduslove za formiranje prvih narodnooslobodilačkih odbora, čiji su odbornici tada nazivani povjerenicima. U toku septembra, Hasan Brkić i ja održali smo prve sastanke sa uglednim domaćinima koji su se opredijelili za NOP. Tom prilikom su birani povjerenici NOP. Ovakvi sastanci su održani u selima Bare, Glavogodina, Vrutci, Vrelo Bosne, Osjek, Lužani, Ilidža, Sokolović kolonija, Kasatići, Lokve i dr. Tom prilikom su birani sljedeći ljudi za povjerenike: za Bare - Savo Tošić i Milan Stanišić, za Glavogodinu - Milan Ninković i Meho Botulja, za Bačevo - Vaso Vidaković, za Vrutce - Janko Bosiljčić i Mirko Krajišnik, za Vrelo Bosne - Jovo Štaka i Staniša Kuljanin, za Osjek - Tomo Moćević i Janko Bogdanović, za Lužane - Milade Pejić, za Sokolović koloniju - Ognjen Guzina i Gojko Bojanić. Takode, u to vrijeme, birani su povjerenici i u: Vlakovu - Boško i Relja Kurteša, Crnotini - Cvijan Damjanović i Nikola Petričević, Re-Ijevu - Vlado Pandžo i Blagoje Vladušić, Rečici - Milan Mitrović i Risto Bošnjak, Kasatićima - Jovo Lubura, te u Lokvama - Stevan šarenac i Ramo Rizvo.

Valja napomenuti da su i u ostalim selima u kojima su naše partizanske jedinice djelovale, ubrzo formirana povjereništva čiji je zadatak bio briga za snabdijevanje partizanskih jedinica hranom, obućom, odjećom i drugim potrepštinama, kao i vršenje mobilizacije ljudstva za partizane. To je posebno značajno kad se zna da je snabdijevanje partizanske jedinice na Igmanu bilo organizovano u gotovo svim selima Sarajevskog polja, jer su partizani bili tako orijentisani. U mlinove Riste Vidakovića i Jove Bogdanovića, naših simpatizera i aktivista, koji su se nalazili ispod Igmana, iz najudaljenijih sela, kao što su Briješće, Stup i Doglodi i druga, dovozilo se žito, često prolazeći pored ustaških tabora na Stupu i Ilidži i žandarmerijskih stanica. Bez obzira na sve opasnosti kojima su bili izloženi aktivisti, nikada nije došlo u pitanje snabdijevanje naših jedinica.

Odlaskom većeg broja omladinaca i članova SKOJ-a u partizane, nametnula se potreba reorganizacije omladinskih aktiva, i to naročito u naseljima ispod Igmana, kao što su Ilidža, Bare, Glavogodina, Vrutci, Vrelo Bosne, Sokolović kolonija, Stup, Blažuj, Osjek i još nekim iz okoline Ilidže. Okupljanjem većeg broja omladine u aktive, izborom odbornika, stvoreni su uslovi za veoma široku političku aktivnost. Omladina je prilično široku akciju razvila i na odlasku omladinaca u Igmanski, a dijelom i u Semizovački partizanski odred.

Poseban zadatak partijske organizacije bio je da organizuje i održi što bolju vezu sa sarajevskom partijskom organizacijom. Prvu vezu preko Ilidže je uspostavio Hasan Brkić. Ona je veoma dobro funkcionisala sve do oslobođenja zemlje. O funkcionisanju veze mnogo se vodilo računa, pa i o ljudima preko kojih se ta veza održava. U početku je to bila Dragica Tošić, a kasnije i Lohija Malić - po narodnosti Albanac, Milan Pindžo i drugi.

Za razvoj ustanka, od velikog značaja bila je međusobna saradnja članova Partije sa terena i iz odreda. Gotovo svakodnevno su održavani zajednički sastanci na kojima se raspravljalo o problemima na terenu i stanju u odredu, lako je područje na kom smo djelovali bilo pod kontrolom Nijemaca i ustaša, ovakav naš stalni rad doprinio je da se okupator kretao samo danju, što nije ostalo neprimijećeno od stanovništva ovog kraja, pa je naš uticaj bivao sve veći i veći. Neprijatelj, međutim, pokušava onemogućiti naše djelovanje i dovodi na Igman četnički orijentisane ljude iz Srbije. Prvi koji su sa takvim zadatkom došli iz Srbije bili su Dušan Grgić, rodom iz sela Rogatića kod Blažuja, i jedan njegov istomišljenik, čije ime nikada nismo saznali, lako su tu i tamo našli oslonac kod nekih pojedinaca, ne polazi im za rukom da razbiju odred, pa četnici uskoro šalju novu grupu na Igman, među kojima su bili Mihajlo Ljubibratić, Milorad Kapor i još neki.

Stalno jačanje Partije na ovom području i narastanje Igmanskog odreda, nagnalo je neprijatelja da preduzme akciju širih razmjera za naše uništenje. Oružane neprijateljske jedinice krenule su 4. oktobra iz Sarajeva, Hrasnice, Vrela Bosne, Blažuja, Hadžića i Pazarića da unište partizansko uporište koje je djelovalo u neposrednoj blizini Sarajeva. Neprijateljska namjera je razumljivija kada se zna šta je i za stanovništvo Sarajeva značilo postojanje i djelovanje ovakve partizanske jedinice na domaku grada. Neprijateljska operacija je djelimično uspjela, i to jedino u tome što su se kolebljivci vratili kućama, ali je veći broj ostao u odredu.

Pošto je neprijatelj uništio većinu objekata na Brezovači, gdje je u prvo vrijeme bio lociran odred, donijet je zaključak da odred svoje sjedište sa Brezovače premjesti u Veliko polje na Igmanu. Na Velikom polju ne samo da su bili bolji uslovi za smještaj odreda, jer su postoja-

le sve gospodarske zgrade, nego su i uslovi za vršenje akcije bili mnogo bolji.

Početkom oktobra, Rato Dugonjić odlazi sa našeg područja na Romaniju, na novu dužnost. Poslije odlaska Rate Dugonjića, Igmanski odred ulazi u sastav Kalinovičkog partizanskog odreda i bori se u njemu kao Igmanska partizanska četa. Komandant Kalinovičkog odreda bio je Rade Hamović, a komesar Boriša Kovačević Šćepan. U sastavu ovog odreda, četa će prerasti u Igmanski bataljon i boriti se sve do maja 1942. godine.

Tokom oktobra, na Igman iz Srbije dolazi jedan broj predratnih skojevaca - aktivista: Drago Filipović, Gavro Princip, Milan Kosovac, Rajko škaljak, Milan Lečić i drugi. Njihov dolazak na teren Igmana i njihovo uključivanje u Igmansku četu imao je veoma pozitivnog odraza. Posebno se to odnosi na Gavru Principa i Dragu Filipovića, koji su, inače, bili poznati odranije u ovom kraju. Zajedno sa njima, na terenu smo objašnjavali ciljeve NOB-e, naročito poslije pojačane aktivnosti četničkih elemenata u vrijeme priprema i trajanja druge neprijateljske ofanzive. Okupator i njegovi saradnici iz Sarajeva, povezujući se sa pojedinim pročetnički orijentisanim ljudima koji su došli iz Srbije, a nalazili su se u Igmanskoj partizanskoj četi, pronosili su vijesti da se partizani nalaze pred rasulom, da će Nedić sa svojom vojskom doći da sSčuva i spasi Srbe, itd. No, zahvaljujući aktivnosti komunista i naših simpatizera, kako u četi tako i na terenu, te priče nisu prihvatane u narodu Sarajevskog polja, sa izuzetkom nekoliko pojedinaca.

S ciljem da pojačaju pomoć Igmanskoj četi, komunisti sa llidže su uspostavljali kontakte sa pojedinim aktivistima sa drugih područja. Tako je već u decembru uspostavljena veza sa grupom aktivista iz Tarčina, a realizovao ju je Blagoje Konjović sa drugovima Nedom Kovačevićem i još nekim. Ova veza je počela da dobro funkcioniše. Slali su opremu za partizansku jedinicu, municiju i drugi materijal. Na našu žalost, ustaše su vrlo brzo provalile kanal i pohvatale gotovo sve drugove koji su bili na vezi sa pomenutom grupom. Tom prilikom su uhapšeni: Nedo Kovačević, Branko Mostarica, Blagoje Konjović i Sekula Karabatak sa dvojicom braće. Svi su odvedeni u logor. Širenjem pokreta i radom komunista jačao je uticaj Partije i u drugim selima Sarajevskog polja. Tako je u butmirskoj Poljoprivrednoj stanici formirana, januara 1942. godine, partijska ćelija, koju su sačinjavali: Hamdo Misirlić, sekretar ćelije, Muhamed Mehmedbašić i Milan Mladenović, članovi. Ova partijska ćelija je izrasla iz skojevskog aktiva koji djeluje još od jula 1941. godine. Međutim, djelovanje SKOJ-a ne prestaje ni hapšenjem komunista iz te partijske ćelije, avgusta 1942. godine.

Zahvaljujući našem političkom radu, spremno smo se suprotstavili četničkoj propagandi, koja je bila naročito jaka u vrijeme kada su oni napustili položaje na Krupačkim stijenama i došli na Igman. Oni

su tada u selima u okolini Ilidže pronosili vijesti da se partizani nalaze pred uništenjem i da će biti vrlo brzo likvidirani na Romaniji, a poslije da će doći red i na ove koji se nalaze na Igmanu, Trebeviću, itd. U tako složenoj situaciji preko Sarajevskog polja i Igmana prelazi Prva proleterska brigada za Trnovo i dalje za Foču. Dolazak Prve proleterske brigade, u januaru 1942. godine, na Igman veoma je doprinio rasulu četničkih jedinica ne samo na Igmanu nego i u drugim mjestima na terenu gdje je djelovao Kalinovički odred.

Poslije prelaska Prve proleterske brigade preko Igmana, okupator pojačava teror u Sarajevskom polju, a mi, istovremeno, intenziviramo našu političku aktivnost na terenu, pa dolazi do velikog priliva ljudi u Igmansku četu, odnosno, Igmanski bataljon. Novoformirani Igmanski partizanski bataljon, polovinom februara 1942. godine, u svom sastavu je imao tri čete, i to: prva četa je smještena na Velikom polju, druga na mjestu zvanom Mlava - Matina koliba, između Velikog i Malog polja, treća četa na Brezovači; štab bataljona su sačinjavali komandant Ivan Veličan, politički komesar Gavro Princip, zamjenik komandanta Mirko Tošic, zamjenik komesara Milan Kosovac i intendant Milan Stanišić.

U to vrijeme, sa Igmana odlazi oko 20 boraca u Prvu proletersku brigadu. Tada sam i ja pozvan u Trnovo, gdje mi je saopšteno da me povlače sa terena Igmana, odnosno Ilidže i da sam kooptiran u Okružni komitet KPJ Kalinovik - Foča, čiji je sekretar bio Puniša Perović, a članovi: Ferid Fićo Čengić, Karlo Batko Drago, Ćiro Regoje, Vukašin Anđić i Dragutin Braco Kosovac. Nešto kasnije, uključena je u ovaj komitet Estera Tinika Romano umjesto Dragutina Kosovca, koji je otišao na drugu dužnost.

Uprkos pojačanog terora okupatora i odlaska sa ovog terena Ivana Veličanina, Milana Stanišića i mene, politički rad na terenu Sarajevskog polja nije jenjavao. Aktivnost, sa većim ili manjim intenzitetom, nastavljena je do oslobođenja zemlje.

SLOBODAN BOSILJČIĆ

BORBE IGMANSKE PARTIZANSKE ČETE

Igmanska četa je jedna od partizanskih jedinica koje su 1941. godine djelovale u neposrednoj okolini Sarajeva. Ona se nalazila na planini Igman (1550 m), na ivici Sarajevskog polja. Igman je bezvodan i nenaseljen, te se četa orijentisala na svoju bazu - sela ispod Igmana, zatim na Ilidžu, pa i sam grad Sarajevo. Brojne komunikacije (pruga za Mostar, drumovi za Mostar, Zenicu i Kalinovik), kao i blizina Sarajeva i vojnog aerodroma Railovac, uticali su na uslove u kojima se četa organizovala i djelovala 1941. godine. Pored otežavajućih faktora koji su proisticali iz iznijetih okolnosti, pozitivno je bilo to što je ova, neprijateljskim udarima jako izložena četa, bila stalno u akciji, gotovo dnevno povezana sa Ilidžom, okolnim selima i gradom Sarajevom. Akcije Igmanske partizanske čete 1941, pa i one najmanje, imale su znatan uticaj na opredjeljivanje naroda ovog područja za narodnooslobodilački pokret, stvarale su u redovima neprijatelja zabune, nesigurnost (pogotovo na vitalnoj saobraćajnici za Hercegovinu), a izazivale i žestoke represalije. Radilo se, u stvari, o partizanskim akcijama na domaku Sarajeva, u njegovom predgrađu Ilidži i okolini.

Igmanski partizani obrazovali su svoju četu u vremenu od kraja jula do 5. avgusta 1941. godine, kada su prvi od njih otišli u šumu sa oružjem, i to na prostoru Igman-planine i brežuljka Vlakova, poviše Rajlovca. Prvi borci ove čete potiču sa terena Ilidže, Vrela Bosne, Blažuja i Osjeka. Pošto su, još od juna mjeseca, komunisti i napredna omladina na poziv KPJ učestvovali u pripremama za oružani ustanak, prikupljali oružje i drugu vojnu opremu, igmanski partizani su na inicijativu, štaba sarajevske partizanske oblasti, čiji je komandant bio Slobodan Boba Princip, a politički komesar Hasan Brkić, početkom avgusta 1941. godine, pošli u sastav Semizovačkog odreda, kraj Rajlovca. Odavde su kao posebna jedinica, koju je svojom odlukom formirao

Štab sarajevske oblasti, krenuli u svoju prvu ratnu akciju. Četa je od naoružanja imala samo puške i ručne bombe.

U noći između 5. i 6. avgusta okupljeni borci su se prebacili iz Vlakova na Igman (Trešnjevo brdo). Obavljeno je izviđanje mostarske pruge, nabavljen alat od Sekule Karabataka i dobijena hrana iz sela ispod Igmana, jer je još u Vlakovu bilo odlučeno da se sruši jedan most - propust na mostarskoj pruzi. Popodne, 6. avgusta, četa je izbila na Lokvanjske čaire, blizu Karamustafinog čaira na Bjelašnici. Uveče ih je iznenadio pravi ljetni prolom oblaka, uz veliko nevrijeme i gromove. Pred ponoć između 6. i 7. avgusta, kada je kiša utihnula, borci su krenuli u dolinu, prema mostarskoj pruzi. Uz mokra odijela je ostala nekolicina starijih boraca. Na prilazu mostu, komandir Petar Kleut je prvo ušančio 4 borca koji će puščanom vatrom štititi odstupnicu četi u slučaju povlačenja pod borbom. Jedna desetina je direktno obezbjedivala minere Vojnu Tošića, Jovu Stanišića, Sekulu Karabataka i Mihajla Krajišnika.

Zaječali su gvozdeni čekići po kamenim temeljima ispod željezničkog mosta kod Zovika. Dugo je trajalo bušenje rupa. Rato Dugonjić je sa grupom boraca sišao na mostarski drum. Zapodjenut je i razgovor sa probuđenim seljacima iz kuća u blizini mosta.

Tek negdje dva sata poslije ponoći završena je priprema za miniranje. U međuvremenu, dvije teretne željezničke kompozicije prešle su preko mosta. Borci su se tada sklanjali, a mineri su ostajali neprimjećeni. Onda se iz pravca Hadžića pojavio, idući prugom, željezničar - čuvar. Uznemirilo ga je dugotrajno lupanje iz pravca mosta. Nije ni slutio šta to može biti, partizanske akcije bile su ovdje u samom početku. Otpočela je puščana vatra. Čuvar pruge je, u strahu, bacio fenjer i sunovratio se u rijeku.

Tada je pala komanda da se most minira. Veći dio čete već je bio krenuo uz brdo kad je odjeknula slaba detonacija. Dinamit je, valjda, bio ovlažen, mineri neiskusni, pa je most samo manje oštećen. Ostatak eksploziva (koji je, inače, uzet na pruzi, iz »vekterske kućice«) privezan je direktno za most i aktiviran. Ali i ovaj put bez većeg rezultata. U izvještaju Hasana Brkića, političkog komesara sarajevske oblasti PK-u KPJ za Bosnu i Hercegovinu, o ovoj akciji je rečeno:

»**A** Most u Zoviku nije srušen, iako je organizacija i priprema bila relativno dobra. Eksplozivno dejstvo dinamita bilo je slabo...«[1])

Igmanski partizani su se ujutro, 7. avgusta, iskupili na Igmanu, u blizini prevoja Brezovače. Počele su vojničke vježbe, pripremane su nove akcije, obrazovana je ćelija KPJ u četi (3 člana). Prva akcija parti-

') Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, dok. 45. str. 96.

zana na mostarskoj pruzi uznemirila je ustaške vlasti u Sarajevu, Ilidži i Hadžićima. Nisu očekivali napad i u samoj blizini grada. Od ukupno 28 učesnika u prvoj akciji igmanskih partizana, većinom mladića, njih 10 su bili radnici, 5 zemljoradnici, 7 studenti i đaci, 3 pravnici, 1 agronom, 1 službenik i 1 podoficir stare jugoslovenske vojske. Uglavnom su bili iz Ilidže i okolnih sela Vrelo Bosne, Osjek i Blažuj. (Četa je dobila i svoju zastavu - crvenu sa petokrakom zvijezdom, srpom i čekićem, a izvezle su je omladinke Milojka i Persa Tošić iz sela Bare - Ilidža.)

Ovako formirana grupa boraca izvela je narednu akciju u noći između 14. i 15. augusta. U stvari, partizani su napali stražu koja je čuvala željeznički most kod Zovika, koji su ustaše, poslije napada partizana od 6. na 7. august, bolje obezbjeđivali. U opširnom izvještaju komandira oružničke postaje Pazarić stoji o ovom napadu, između ostalog, i sljedeće:

»... Napad je izvršen od strane komunista 2 puta, a puškaranje je trajalo oko 1 čas... Prilikom pucnjave između straža i komunista saobraćaj vlakova je bio obustavljen od nadležnih predstojnika željezničkih postaja u Pazariću i Hadžićima. Utvrđeno je da se 15. kolovoza t.g. grupa komunista koja je izvršila napad... sastojala od 7 naoružanih lica, koja su se istog dana prebacila iz šume Vrelo Krupe u planinu Igman i tako iščezli«.[2])

Tih dana poginuli su i prvi borci Igmanske partizanske čete: Vojno Tošić i Jovo Stanišić, iz sela Bare (Ilidža).

Karakteristično je za organe Nezavisne Države Hrvatske da ovdje partizane nazivaju »komunistima« za razliku od naziva »četnici« koji su im davali u izvještajima o prvom napadu na mostu kod Zovika.

Četa je od svog nastanka bila partizanska i po svom sastavu i po rukovođenju - njome je rukovodila KPJ.

U periodu od sljedećih mjesec dana (do blizu polovine septembra 1941), Igmanska partizanska četa, pored manjih akcija, bila je u stanju osipanja, reorganizacije i popune, o čemu politički komesar Sarajevske oblasti Hasan Brkić izvještava Pokrajinski komitet KPJ za BiH (25. augusta 1941):

»Raspoloženje seljaštva za borbu nije stalno. Vlada veliko kolebanje i neodlučnost. Mišljenja sam da je to došlo kao posljedica rada odreda i da će se to popraviti kada se izvrši reorganizacija...«[3])

Riječ je o ličnim utiscima H. Brkića uzrokovanim događajima koji **su uslijedili** na terenu Semizovačkog partizanskog odreda, odakle je i potekla Igmanska četa. Naime, narod je bio zaplašen, ustaše, su **palile sela i** ubijale ljude na najmanju akciju partizana, nastavljajući, u

') Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1. dok. 263, str. 587

***) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 45, str. 96**

stvari, svoj plan istrebljenja, prije svega, Srba i Jevreja, započet još prije ustanka.

Hasan Brkić je koncem augusta i u toku septembra 1941. godine pomagao u reorganizovanju Igmanske čete. Zaključeno je da se formira poseban partizanski odred (četa) čiji bi komandir trebalo da bude Drago Šarenac, a politički komesar Rato Dugonjić.

Četa se, krenuvši u novu akciju, na mostarskoj pruzi sukobila 1. septembra, kod sela Drozgometve i Miševići, sa ustaškom patrolom i većom grupom (oko 150) mobilisanih civila. Ubijen je jedan oružnik, a poginuo je u borbi vodnik Rakovičkog voda u Igmanskoj četi Janko Kešelj. Slijedilo je nekoliko uzastopnih sukoba.

U izvještaju Pokrajinskom komitetu (oko 10. septembra 1941), Hasan Brkić javlja i sljedeće:

»... Sinoć je zapaljeno jedno veliko selo (riječ je o ustaškoj akciji paljenja srpskih sela - prim. p.). Učestvovalo se u odbrani i u sprečavanju paljenja... U borbama su poginuli 3 a ranjen 1 neprijatelj... U borbama oko Crnotine, koje su bile praćene bombardovanjem, učestvovala je Igmanska četa... Noćas ćemo se prebaciti u Igman da bi šio hitnije, sa pojačanim ljudstvom, otpočeli akcije na pruzi«.[4])

U izvještaju od 19. septembra 1941, štab Semizovačkog partizanskog bataljona (Hasan Brkić je privremeno radio i u štabu ovog bataljona) obavještava štab Sarajevske oblasti o stanju u Igmanskoj četi:

»... Četa broji 36 partizana. Svi su naoružani. Stvorena je četna komora... Sjedište je na Igmanu, u blizini Brezovače. Danas ćemo pokušati izvršiti širu mobilizaciju po selima ispod Igmana, pošto smo prethodno razgovarali sa seljacima i organizovali povjerenike za ishranu...«[5])

Prije ovoga, u noći 17. na 18. septembar, Igmanska četa je, polazeći sa Golog brda, izvršila akciju na željezničkoj pruzi kod Binježeva (blizu Hadžića). O toj akciji oružnička postaja Pazarić javlja ujutru 18. septembra 1941:

»Iskočila su tri vagona i lokomotiva između Binježeva i Hadžića... Osim toga je 6 bandera prerezano...«')

O istoj akciji, u ranije pomenutom izvještaju štaba Semizovačkog partizanskog bataljona, između ostalog rečeno je:

»... Dignute su šine i voz je izletio. Lokomotiva je prevrnuta i potpuno uništena, s njom i dva vagona... našli smo tri vagona žita i je-

***) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 121, str. 268**

•) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 174, str. 389

') Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 324, str. 746

dan vagon piva... Pri povratku sa te akcije ušli smo u državnu ergelu...«[7])

Noću 21. i 23. septembra patrole Igmanske čete otvorile su vatru na željezničku kompoziciju i stražu kod Zovika.

Sada je Igmanska partizanska četa nastavila sa serijom napada na željezničku prugu Sarajevo - Mostar, o čemu piše i u broju 1. Biltena Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu.

Tako se četa u noći 24. na 25. septembra probila do Tarčina, pod Ivan-planinom, gdje je uništila prugu, željezničku stanicu i survala jednu kompoziciju voza. Naime, četa je kasno uveče sišla na željezničku stanicu Tarčin, postavila obezbjedenja na sve strane, uništila željezničke magazine i stanična postrojenja (zgrada stanice nije zapaljena jer su u njoj stanovale i neke porodice), razoružala sve straže, a zatim se kod sela Osenika sukobila sa grupom oružnika, kada su dva partizana ranjena (Mladen i Novica Stanišić iz Kasatića). O ovoj akciji Oružnička postaja Pazarić izvještava 26. septembra 1941. godine, pored ostalog, da je:

»... zatekla gdje gore dva željeznička magazina, a u postaji... aparati polupani, dva telefonska stuba narezana... magacini su izgorili do temelja...«[8])

U žandarmskom izvještaju se ističe da je izgubljeno i 8 pušaka (razoružana je i željeznička straža).

Odmah poslije akcije u Tarčinu, Igmanska partizanska četa krenula je na Bjelašnicu (27. septembra). Četa je sada već brojala 100 boraca (došla je i jedna veća grupa seljaka, radnika i đaka iz sela Osjeka). Namjera je bila da se u bjelašničkom selu Umoljani rastjera žandarmerijska stanica koja ie držala teren još nekih muslimanskih sela na planini Bjelašnici (Rakitnica i dr.), u neposrednoj zaleđini Igmanske partizanske čete. Oko 12 sati partizanska četa je, bez otpora, ušla u Umoljane. Naoružani civili nisu se protivili partizanima, a žandarmi su, na vrat - na nos, napustili stanicu, ostavivši u njoj nekoliko pušaka i drugu opremu. Poslije dužeg boravka u selu među gorštacima, četa se vratila sa ovog opasnog pohoda u bazu na Igman. Sve do ljeta 1942. godine u ova naoružana planinska sela nisu dolazili partizani, tada su naišle proleterske brigade u svome maršu u Bosansku krajinu.

U isto vrijeme, manji dio čete napao je stražu na pruzi kod Zovika i Blažuja (28. septembra), o čemu izvještava zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije NDH:

') Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 174, str. 389

•) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dok. 329, str. 752

»... U ovom sukobu četiri domobrana su ranjena...«. O novom napadu igmanskih partizana na prugu Sarajevo - Mostar (30. septembra), ista pukovnija izvještava da je oštećena »...željeznička pruga između postaje Blažuj i mosta Zovika..., iz kompozicije teretnog vlaka iskočila su tri vagona...«")

Poslije još nekoliko manjih akcija, krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine, u selima Lužani i Blažuj, kraj Ilidže, Igmanska partizanska četa je, u noći 2. i 3. oktobra 1941. godine, opet sišla na željezničku prugu Sarajevo - Mostar i na dijelu između Hadžića i Zovika prekinula šine, uništila jednu teretnu kompoziciju, isjekla više telefonskih bandera i zapalila drveni most na mostarskom drumu, preko rijeke Zujevine. O ovoj akciji postoji Izvještaj oružničke postaje Pazarić od 4. listopada 1941. godine, koji je potpisao oružnički narednik Jozo Drlja:

»Dana 3. listopada 1941. godine u 2,50 sati brzoglasno je obavjestio ovu postaju iz sela Hadžića strojovođa Marko Jukić iz Sarajeva da je sa teretnim vlakom naišao na km 19,7 na prekinute šine željezničke pruge, tako da je lokomotiva skrenula u desno... Pri dolasku na lice mjsta zatekli smo gdje gore 4 vagona... oko vlaka i ceste bilo je srušeno 7 telefonskih stubova i 5 sklonih padu... na rijeci Zujevini drveni most oštećen na nekoliko mjesta... U 1 sat poslije podne saobraćaj je otpočeo kako na pruzi tako i preko mosta na cesti Sarajevo - Mostar...«[10])

Partizani su, u stvari, zaustavili lokomotivu kako bi izišao vozovođa, a onda je zahuktali u provaliju, no, ona je prije vremena iskliznula. Most je posut uljem iz lokomotive i zapaljen. U izgorjelim vagonima bio je hercegovački duvan, pa je dio plijena odnijet partizanima na Igman.

Zanimljiv je i izvještaj zapovjednika oružničke postaje Ilidža, narednika Stjepana Ozimice, o akciji Kijevske partizanske čete od 4. oktobra, u kome, pored ostalog, stoji:

»... kod drvenog mosta u selu Vojkovići došlo je do borbe 4. listopada od 23,30 koja je trajala do 2 sata 5. listopada... Ophodnja ove postaje ispitala je domobrana Halila Gaelu, kojeg su odmetnici vodili čitavih 7 sati, od kojih je čuo da govore kako će zauzeti sve položaje a nakon 7-8 dana zavladaće Crvena armija...«[11])

Igmanska partizanska četa imala je 4. oktobra 1941. godine, sutradan po povratku sa akcije na pruzi, tešku borbu, i to na prilazima

•) Zbornik NOR-a, Tom IV, knjiga 2, dok. 96, str. 239

[0]) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 100, str. 259

") Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 102, str. 263

svom logoru na Igmanu, na mjestu zvanom Brezovača. Jaki odredi domobrana, žandarma i ustaša napali su četu koja se pripremala za nove akcije i bila uputila više patrola u raznim pravcima. Neprijateljske jedinice napale su igmanske partizane sa tri strane: sa Vrela Bosne, od Hrasnice i iz Hadžića, sa zajedničkim ciljem - napad na partizane na Brezovači. Četa je, u to vrijeme, narasla na preko 150 boraca, a veliki broj ih je bio iz sela ispod Igmana. Akcije na pruzi Sarajevo - Mostar učestale su. Partizani, ipak, nisu imali veća iskustva u frontalnim oružanim borbama sa neprijateljem. Uz to, prekasno su saznali za dobro organizovani neprijateljski napad. Četa se, napadnuta sa tri strane, poslije kraće borbe, povukla ka Radavi, u šumu, dijelom razbijena. Iz dokumenta Zapovjedništva oružničkog krila u Sarajevu od 7. oktobra 1941. godine (potpisao ga je natporučnik Štimac), vidi se neprijateljev opis ove borbe:

»... Došavši na planinu Igman kod kote 1107, ophodnja predhodnice od 10 oružanika naišla je na zasjedu odmetnika... odmetnici su pripucali na ophodnju, a sa lijeve i desne strane takode osuli puščanom vatrom... Izgleda da ih je bilo oko 50 do 60... U borbi je lakše ranjen u bradu domobran Jozo Tomić, dočim je jedan odmetnik ubijen, a jedan teško ranjen. U daljem kretanju u rojnoj pruzi polako smo napredovali prema Brezovači, pod stalnom vatrom odmetnika sa lijevog boka, i došli do Brezovače, odakle smo takode dočekani sa puščanom vatrom...«[1])

Poslije ove borbe broj boraca u Igmanskoj partizanskoj četi se nešto smanjio, a došlo je i do izvjesnih promjena. Rato Dugonjić, dotadašnji politički komesar, dobio je poziv da krene na Romaniju, na novi politički zadatak, pa sam dužnost političkog komesara čete preuzeo ja. Na toj dužnosti bio sam kraće vrijeme, jer je ponovo uslijedila izmjena u komandi čete, pa je komesar postao španski borac Mirko Krželj, a ja sam primio dužnost zamjenika političkog komesara, odnosno sekretara partijske organizacije. Poslije prelaska Mirka Krželja, nakon izvjesnog vremena, u Kalinovički odred, za komesara je imenovan Gavro Princip. Vodnik odvojenog voda na Brezovači bio je Mišo Popović, a sekretar partijskog biroa u naseljima ispod Igmana, odakle je četa brojno jačala, dobijala hranu i drugu podršku, bio je Danilo Štaka.

U narodnooslobodilačkom pokretu i u samoj četi, tada su bili sa Ilidže i sela ispod Igmana brojni ljudi, u stvari, većina naroda (među najaktivnijim: Milan Stanišić, Savo Tošić, Ivan Veličan,.Uroš Bosiljčić, Janko Bosiljčić Stari, Milan Niković, Mirko Krajišnik, Risto Čović, Jovo Štaka, Stanko Kuljanin, Rajko Pejić, Risto Vidaković, Stevo Čović, Lenka Tošić, Miloš i Dorđo Pindžo, Joka Stanišić, Sveto Stanišić, Bosa Tošić i mnogi drugi iz Ilidže i sela Glavogodina, Bare, Vrelo Bosne, Sto-

[1]) Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 103, str. 265

jčevac, Bačevo, Lužani i dr.). Veliki broj stanovnika, pogotovo omladine, iz sela ispod Igmana i sa Ilidže pomagao je četu svakodnevno; bili su praktično njeni borci. Četa, iako locirana na nenaseljenom Igmanu, bila je, u stvari, povezana mnogim nitima sa okolnim naseljima, pa i Sarajevom, odakle su stizali mnogi novi borci, medu kojima i znatan broj Jevreja, što je uticalo na jačanje ove male čete.

Poslije borbe na Brezovači, igmanski partizani su nastavili, u prvo vrijeme, sa manjim akcijama: sredinom oktobra 1941. godine jedna grupa partizana napala je iz neposredne blizine žandarmerijsku stanicu na samoj Ilidži, iz koje su svi žandarmi pobjegli prema željezničkoj stanici, ostavivši kasarnu praznu. Ista grupa partizana, sutradan je uništila njemačke propagandne simbole istaknute na Bijeloj kosi na Igmanu. Grupe igmanskih partizana izvele su u toku oktobra mjeseca po selima Sarajevskog polja više akcija snabdijevanja za predstojeću zimu. U ovom periodu glavnina akcija pala je na partizansku pozadinu u selima ispod Igmana, kao i na saradnike na Ilidži. To je, u stvari, bila sasvim slobodna teritorija, već od Puškarnice (danas Partizanski put), na početku aleje za Vrelo Bosne. Odavde su poticale i sve partijske veze sa organizacijom i simpatizerima u Sarajevu, koje su bile stalne i vrlo značajne. Sarajevo je na igmanske partizane gledalo kao na svoje. Tih dana je u Igmansku četu iz Sarajeva došao, na primjer, Dragutin Kosovac, član MK SKOJ-a za Sarajevo, koji će, zatim, postati sekretar OK SKOJ-a za područje Trnovo - Kalinovik. Održavane su i značajne kurirske veze, naročito preko komuniste profesora Ivana Veličana, zatim, preko Tošića i Stanišića kuća i dr.

U veće borbe Igmanska partizanska četa ulazi početkom novembra 1941. godine. To je bio period i neposrednih veza sa sada matičnim Kalinovičkim partizanskim odredom, stvorenim u toku oktobra 1941. godine, čije sjedište je ubrzo prešio u Trnovo. Iz štaba odreda je tada upućena vojna i politička pomoć, dotle vojnički dosta usamljenoj, Igmanskoj četi (koordinacija akcija, slanje propagandnog materijala, oružja i lista »Borba« iz oslobođenog Užica, itd.).

U napadu na Trnovo, koji je 31. oktobra - 1. novembra izveo Kalinovički odred, učestvovala je i Igmanska četa. Borba je trajala cio dan, do pred zoru 2. novembra. Igmanski partizani nalazili su se većinom na obezbjeđenju prema Sarajevu, u selima Madžari i Ilovica. Žandarmi i domobrani povukli su se noću iz Trnova, preko Treskavice, čak na Konjic, jer nisu mogli putem za Sarajevo.

Iste noći, 1. novembra, kao i ujutro 2. novembra 1941. godine, manji dijelovi Igmanske čete, koji nisu učestvovali u borbama za Trnovo, napali su opet željeznički most kod Zovika.

Oslobođenje Trnova bio je važan momenat za dalji razvoj oslobodilačke borbe u ovom kraju, jeseni 1941. godine. Trnovo je postalo centar značajnih akcija NOP-a.

RANKO BALORDA

VISOČKA ČETA

Drugog avgusta 1941. godine, kada je Nisim Albahari došao na vezu u željezničku stanicu Banjer (u neposrednoj blizini Visokog) radi sprovodenja zadataka Štaba sarajevske oblasti o organizovanju prve partizanske jedinice na sektoru Breza-Vareš, preko Vere Kušec sam i ja uspostavio s njim kontakt. Po uputi Vere, priključili su mi se Momir Balorda i Marko Kokoruš, pa smo krenuli prema selu Brda iznad Breze i željezničke stanice Dabravine gdje nas je u šumi, na dogovorenom mjestu, dočekao Ismet Šarić Slobodan, metalski radnik iz Breze. Upućen sam u Brezu da se povežem sa našim drugovima, radnicima i doveden u vezu sa ovom grupom. Za obavljanje ovog posla bilo mi je rečeno da se povežem sa Mustafom Zujom, radnikom rudnika Breza. U Mustafinom stanu zatekao sam Slavka Engla iz Sarajeva i sa njima dvojicom došao predveče u sastav grupe u kojoj je Slavko Engl ostao a Mustafa se, nakon razgovora sa Nisimom, vratio u Brezu. Engl je, u to vrijeme, bio upućen iz Sarajeva radi organizovanja ustanka, a u tome da se osloni na partijsku organizaciju u Varešu. Po dolasku, krenuli smo prema planinarskoj kući »Perun«, iznad Vareša, sa namjerom da odatle otpočnemo sa organizovanjem partizanskog odreda zajedno sa komunistima iz Vareša. Međutim, pošto smo odlučili predaniti u šumi u blizini sela Brdo, tu smo, na prijavu jedne žene koja je dovela ustaše, iz zasjede napadnuti 6. augusta. Poslije kraće borbe, teže je ranjen Ismet Sarić, potom su ga ustaše ubile u Brezi, a Nisima Albahari ja i Veru Kušec su uhvatile ustaške patrole i odvele u zatvor, u Brezu i Visoko. Momir Balorda, Marko Kokoruš i ja prebacili smo se na lijevu stranu rijeke Bosne i u šumama sela Banjera i Žerovanja sastali sa grupom partizana u kojoj su se već nalazili Janko Balorda, Joso Radić, Relja Bošković, Trifko Čelik, Vaso Radić i drugi.

Ova grupa održavala je kontakt i sa partijskom organizacijom u Visokom. To je bilo od značaja, jer [e, po ocjeni Štaba sarajevske oblasti, bilo veoma važno da se u visočkom srezu što prije formiraju partizanske jedinice. Bio je to najveći srez u okolini Sarajeva, a u njemu je pretežno živjelo muslimansko stanovništvo. Bilo je veoma važno da se muslimanskom stanovništvu objasne oslobodilački ciljevi naše borbe - za bratstvo u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Ovo je bilo značajno, naročite? zato što je fašistička propaganda širila velike laži o partizanima - komunistima, koji, navodno, vode protivmuslimansku i protivhrvatsku politiku. U Visokom je postojala partijska organizacija - Mjesni komitet, čiji je sekretar prvo bio Janko Balorda, a poslije njegovog izlaska u odred - Meho Patak, a članovi Mehmed Đudić, Himzo Salihbegović, Vera Kušec, Ismet Terzimehić i Dušan Culum. Pored toga, u Visokom je bila brojna i vrlo aktivna skojevska organizacija, pa je to pružalo mogućnosti da se, na određen način, ostvari jači politički uticaj na cjelokupno stanovništvo u ovom kraju.

U vezi s ovom aktivnošću, treba napomenuti da su u aprilu 1942. godine ustaše uhapsile 39 omladinaca, radnika i đaka, Muslimana i Srba, od kojih 3 člana KPJ i 5 članova SKOJ-a. Njih 13 ubijeno je u logoru u Norveškoj.

Istovremeno, pomenuta grupa partizana bila je u vezi sa Semizovačkim partizanskim odredom, formiranim već u julu u okolini Crnotine i Vlakova, a neki drugovi iz naše grupe su već bili u njegovom sastavu. Grupa je ubrzo dobila poziv da dode u šume predjela Crnotine. Sa drugovima koji su stigli sa Igmana i iz Vogošće, kao i sa onima koji su se odranije nalazili u predjelu sela Vlakova i Paljeva, bili smo smješteni u šumi Mrkajin gaj. Bilo je to sredinom augusta.

U Vlakovu, skriveno u šumi Crkvenjaševe bare, pored potoka Golubovac, nedaleko od Mrkajina gaja, koliko se sjećam, oko 26. augusta, pristupilo se sprovođenju mjera za formiranje partizanskih četa: Igmanske, Semizovačke, Visočke i čete u vogošćanskom kraju. U dogovaranju su učestvovali, pored Hasana Brkića, političkog komesara Štaba sarajevske oblasti, Rato Dugonjić, sekretar PK SKOJ-a, koji se od početka nalazio na ovom području, i drugi partijski radnici koji su se tu našli. Bio je tu i komandir Semizovačkog odreda Milan Rodić, koji je već otpočetka ispoljavao nacionalističko-monarhističke tendencije i okupljao oko sebe njemu slične. On se, između ostalog, tada suprotstavio i uvođenju političkih komesara u četama.

Nešto kasnije, svim postrojenim grupama je govorio Hasan Brkić koji je stigao sa Romanije. Govorio je o prvim borbenim iskustvima romanijskih partizana i njihovoj hrabrosti. Zatim je govorio o tradiciji naših naroda, navici i iskustvu u narodnim ustancima protiv svih zavojevača i o potrebi borbe protiv sadašnjeg njemačkog okupatora. Rato Dugonjić je prisutne upoznao sa spoljnopolitičkom situacijom u

svijetu i najnovijim vijestima sa istočnog fronta, koje su, u tom trenutku, bile nešto povoljnije nego inače. Poslije toga, saopštio je i odluku štaba o formiranju partizanskih četa u ovom regionu, kao i lokaciju njihovog djelovanja. Prvi put je položena zakletva. Stojeći u stroju sa stisnutom pesnicom uz glavu, svi su ponavljali naglas riječi koje je Rato čitao sa jedne cedulje. Tako je Semizovački odred postao Semizovačka četa, čiji je zadatak bio da se bori u kraju u kojem je i dotad djelovao. Odlučeno je da se formira Igmanska četa, pa je odvojen jedan dio boraca koji je sa Ratom Dugonjićem otišao u pravcu Igmana. Rato je postao politički komesar Igmanske čete. U vogošćanski kraj je upućen Vojo Ljujić, koji je, oslanjajući se na naše ljude u tome kraju, formirao crnovrški vod, koji će ubrzo postati Crnovrška partizanska četa. Isto tako, izdvojeno je oko petnaestak drugova medu kojima je bio moj brat Janko i formiran je visočki vod, da bi u septembru prerastao u Visočku četu.[1])

Visočki vod i Semizovačka četa nalazili su se neko vrijeme zajedno na Paljevu, odakle su vršene akcije: na most na cesti kod Donje Vogošće, kada je oštećena željeznička pruga između Ilijaša i Semizovca, pa je došlo do iskočenja teretnog voza sa šest vagona; porušena je željeznička pruga između Semizovca i Reljeva, kod Jošanice, gdje je, takode, došlo do iskočenja lokomotive i dva vagona teretnog voza. Ove akcije, kao i ranije akcije Semizovačkog odreda, imale su odjeka u narodu, što je neprestano podsticalo, naročito mlade da stupaju u partizane, pa su nam gotovo svakodnevno pristizali novi borci.

U to vrijeme nam je došao Hasan Brkić i zadržao se neko vrijeme. Kretali smo se slobodno selima od Čekrčića preko Dolipalja, Banjera, Žerovanja, Dobrog, Kralupa, Gornje i Donje Bioče, Kadarića, Balibegovića, Potoka, Gornjih i Donjih Ljubnića i Čifluka, pored rijeke Bosne i željezničke pruge Sarajevo - Visoko, gdje smo bili potpomognuti i dobro primljeni od stanovnika ovog kraja. Pored ovih akcija, pristupilo se i izboru odbornika po selima. Tako su za odbornike izabrani: Ostoja Cvijanović i Dušan Pajkić u selu Čekrčićima, Danilo Prtvar u selu Banjeru, Momčilo Glišić u selu Čifluku i drugi. Do nas su dopirali odjeci prolaska kamiona i vagona i reski piskovi lokomotiva. Kretali smo se između rijeke Bosne, ceste i željezničke pruge Sarajevo - Visoko, a odmah preko brda, za našim leđima, bila je cesta Visoko - Kiseljak i rijeka Fojnica. I sve to pred našim očima i na puškomet udaljenosti. Bili smo ukliješteni i bez slobode, mada na našoj »pokretnoj slobodnoj teritoriji«, koja je pripadala samo nama i bila uvijek tamo gdje se mi nalazimo. Spavali smo na sijenu, u pojatama i na štalama, a rijetko u kućama izmiješani sa čeljadi.

') Vidi izvještaj H. Brkića od septembra 1941. godine PK KPJ za BiH, Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom IV, knjiga 1 (dokumenat br. 121).

Sada već ojačani, brojno narasli na oko 45 boraca, dejstvujemo kao Visočka četa, pa 2. septembra napadamo zgradu kralupske opštine na Bucima, nedaleko od Visokog. Četa se spustila medama pored potoka Krljušice, koji se na Bucima ulijeva u rijeku Fojnicu, neopaženo, napala opštinsku zgradu iz koje su borci iznijeli kancelarijski materijal i pisaću mašinu, a zgradu zajedno sa arhivom zapalili.

Ova akcija izazvala je neprikriveno zadovoljstvo svih stanovnika kralupskih i drugih sela, u prvom redu, zato što je bila potvrda moguće i uspješne borbe protiv okupatora i ustaške vlasti, te što paljenjem arhive - raznih dokumenata žitelja ovih sela, sve obaveze i evidencije od toga dana prestaju da važe. Bio je to signal neprijatelju da organizovani otpor i borba uzimaju sve većeg maha i poprimaju masovniji karakter. Njemački okupator i ustaše su na svaku ozbiljniju partizansku akciju vršili odmazdu paljenjem sela i ubijanjem stanovništva, s ciljem da uguše ustanak i održe redovno odvijanje željezničkog i cestovnog saobraćaja prema Sarajevu.

S obzirom da je teren na kojem je djelovala Visočka četa, između rijeke Bosne i Fojnice i komunikacija Visoko-Kiseljak i Visoko--Sarajevo, predstavljao područje od posebnog značaja za okupatora i NDH, bio je okružen brojnim vojnim posadama i stalno je za nas postojao problem - kako se taktički nositi sa takvim snagama. Tražili smo širok manevarski prostor i izbjegavali velike oružane i frontalne sukobe.

Usljed gotovo svakodnevnih ispada iz okolnih garnizona, četa je bila prisiljena da stalno mijenja mjesto prebivališta. U oktobru 1941. godine četa prelazi na teren mokronoške opštine, koji se nalazi ispod Visokog, u predio sela Zimče, Topuzovo Polje, Radovlje i drugih. Borce su dočekali, pridružili im se ili uzeli aktivnog učešća u organizaciji boravka i djelovanja čete - Jovo Nestorović, Dušan Tomić, Mladen Bratić, Slavko Kovač, Miloš Damjanović i drugi, koji su odranije bili u vezi sa partizanima na Paljevu i sa Visočkom četom.

U to vrijeme, dok je četa boravila u selu Gradac u kući Ostoje Milanovića, došlo je desetak boraca Zeničkog partizanskog odreda koje je predvodio Melenta Bošnjak, radnik Željezare Zenica, rodom iz sela Šaranovića. Bilo je to korisno za uspostavljanje međusobnih veza.

Stalno smo obilazili sela, uglavnom predveče (u zabačenim selima i danju), kako bismo upoznali stanovništvo sa vojno-političkom situacijom, potrebi pružanja organizovanog oružanog otpora Nijemcima i ustašama, te da je zato najvažniji zadatak prikupljanje oružja i stupanje u partizane. Sve ovo obavljeno je u prisustvu već naoružanih boraca, izmiješanih sa narodom - starim, mladim, ženama, djecom, iz sela u kojima se obično nalazio poneko ko je, zbog raznih vrsta represalija, morao pobjeći iz grada. Na skupovima je razgovarano o svakom pojedincu i njegovim mogućnostima za stupanje u partizane. Na terenu su

ostavljani pojedinci koji su bili potrebni pokretu u selu, bilo kao povjerenici, obavještajci, kuriri i si. Odlasci u partizane završavali su se zajedničkim slavljem do kasno u noć, da bi četa poslije toga, popunjena novim borcima, krenula negdje na prenoćište, prema već dogovorenom planu koji je stvoren u toku dana i za koje su znali samo komandiri i komesar, a svima drugima bio saopšten u najvećoj tajnosti tek kada se trebalo krenuti.

Na ovakvim i sličnim skupovima u selima, uz učešće svih prisutnih, birani su odbornici. Predlagani su i birani najvideniji i veoma uticajni ljudi, koji su bili u stanju da u narodu sprovode zadovoljenje potreba partizanskih jedinica: organizovano skupljanje oružja koje'je narod odnio kućama poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, municije, vojničke odjeće, hrane, svakodnevno praćenje kretanja neprijateljskih jedinica i kurirsku službu za prenošenje poruka i pisama našim aktivistima i simpatizerima na neprijateljskoj teritoriji. Tako su tih dana izabrani odbornici: Svetozar Šavija, Ostoja Kuvač i Ostoja Bratić za Topuzovo Polje, Simo Samardžić i Risto Bodiroga za selo Gorane, Boško Kretija, Jeremija Šavija, Risto Vuković za sela Zimče i Bogdan Bajić za selo Maurovići.

Za kratko vrijeme, Visočka četa je na terenu Zimče, dobrovoljnim stupanjem, porasla na oko 120 boraca. Za komandira čete izabran je Simo Kokoruš iz sela Banjer, a politički komesar bio je Janko Balorda, zamjenik komandira čete i vodnik drugog voda bio je Vojno Ferzanović iz sela Zbilja. Za vodnika prvog voda izabran je Jovo Nestorović iz Topuzova Polja kod Visokog. Četa je operisala na terenu okruženom komunikacijama Visoko-Kakanj-Zenica-Busovača-Kiseljak-Visoko.

Prilikom obilaska sela, koristili smo se svakom prilikom da razvijamo politiku bratstva među našim narodima. Pošto je u našoj četi najviše bilo Srba, radili smo i na tome da steknemo povjerenje muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Svaki susret s njima bio je od velikog značaja, jer se u neposrednom kontaktu najbolje ostvarivalo međusobno povjerenje. Navešću dva primjera koja će to najbolje pokazati. Tih dana je jedna desetina na čelu sa Vojnom Ferzanovićem, u kojoj se nalazio i Jovo Nestorović, po zadatku, trebalo da prođe kroz muslimansko selo Donje Moštre, da bi prešla na desnu stranu rijeke Bosne. U selu naiđu na sijelo, gdje su na jednom gumnu ljudi komili kukuruze. Čim su ugledali naše naoružane borce, svi su poskakali u namjeri da bježe i spasavaju svoje živote. Tek na poziv naših boraca da ne bježe i da se nikome neće ništa desiti, vratili su se, uplašeni. Poslije je desetina ostala i provela s njima neko vrijeme u prijateljskom i srdačnom razgovoru. Isto tako, na putu do rijeke, uvratili su se u kafanu Ibre Krzovića, punu mještana. I oni su bili preplašeni i pokušali da bježe, ali su ih borci zaustavili i vratili. Ovakvo ponašanje naših boraca imalo je veoma pozitivan odjek u muslimanskom stanovništvu.

Četa se iz sela Gradca pomjera u Kondžilo, a zatim na Sebinje i smješta se u kući Alekse i Mile Milinković. Po dolasku na Sebinje, uslijedio je, iz pravca Kaknja i Lašve, jak oružani napad neprijatelja i vodena je žestoka borba u blizini sela Viduše. Visočkoj četi je uspjelo da odbaci neprijatelja preko rijeke Bosne. U ovoj borbi je ubijen jedan njemački oficir i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Tom prilikom je lakše ranjen borac Novica Ćebo.

Osjetivši da je četa brojno povećana, da ima podršku u narodu ovih sela i stanovnika grada Visokog i da njeno prisustvo i akcije počinju da ugrožavaju obližnje komunikacije, neprijatelj je odmah, poslije poraza u blizini sela Viduše, poduzeo širu oružanu akciju, koja se može nazvati lokalnom ofanzivom iz pravaca: Busovače, Kiseljaka, Visokog i Kaknja, a s ciljem uništenja ove partizanske jedinice. U borbama koje su trajale čitav dan, Visočka četa je, stalnim manevrisanjem desetina i vodova, uz svesrdnu pomoć naroda, uspjela da izbjegne opkoljavanje, koje je svakog časa bilo prisutno, i da se predveče okupi u punom sastavu u selu Mestovcima, u kući Đorde Tomića. Komanda čete je odlučila da se četa, još u toku noći, privremeno povuče sa ove teritorije.

Pored oružane akcije, Nijemci i ustaše su rasturali proglas borcima da se slobodno vraćaju iz partizana svojim kućama i da se nikome neće ništa desiti, niti će ko za to biti pozivan na odgovornost. Računali su da će ovim »proglasima o umirivanju stanovnika« postići razbijanje ustanka i vratiti ustanike kućama. Većini stanovnika je bio jasan cilj neprijatelja, jer je poziv bio veoma providan, a i znalo se šta slijedi poslije povratka kući. Međutim, kod kolebljivih postizali su izvjestan efekat, pa je to unosilo izvjesnu demoralizaciju i strah za porodicu, djecu, imovinu i si. Jedan broj boraca se vratio kućama. U komandi čete trebalo je tražiti puta da se ova situacija prevaziđe, naročito poslije zaplašenosti prouzrokovane širokom neprijateljskom akcijom »češljanja šuma i sela« mokronoške opštine, koje je uslijedilo iz više pravaca sa jačom oružanom silom.

Visočka četa napušta sela mokronoške opštine, prelazi rijeku Fojnicu u namjeri da se ponovo zadrži u selima kralupske opštine. Na putu za Semizovačku četu, koja je bila smještena na Paljevu, u kući Tome Mumale, Visočka četa ulazi u selo Bioču i tada ustanovljuje da su Nijemci, ustaše i domobrani izvršili sličan napad, kao i u predjelu Zimče, iz pravaca Rajlovac-Semizovac-Ilijaš, Visoko-Kiseljak i Hadžići--Blažuj i na pravcima nadiranja opustošili sva sela i mnoga popalili, dok se Semizovačka četa, u nemogućnosti da dade otpor daleko nadmoćnijem neprijatelju, povukla na Crni vrh i Okruglicu, u sastav drugih jedinica partizanskog odreda »Zvijezda«, na mnogo širi manevarski prostor. Visočka četa u Donjoj Bioči okuplja stanovništvo koje je odbjeglo u šume od požara. U selu su nađena dvojica ubijenih ustaša. Uvidjevši

da je i ovdje nemoguće dalje zadržavanje, komanda čete odlučuje da i naša četa krene na Okruglicu. Tako se četa prebacuje noću, početkom novembra 1941. godine, preko nabujale rijeke Bosne lađom, koju su vozili Ostoja Cvijanović, Ostoja Antić i Veljko Gavrić, pa prelazi prugu Sarajevo-Visoko i u pet sati ujutro stiže u selo Vratnicu, u kuću Stjepana i Jovice Trifunića, gdje je i predanila. U toku noći prebacuje se na Okruglicu.

Po dolasku na Okruglicu, četa je upućena u selo Krivajeviće, na položaje prema Olovu, odakle je neprijatelj vršio ispade na partizansku teritoriju, da bi odatle bila hitno prebačena prema Varešu, u blizini sela Brgule i šikulje koje su ustaše zapalile. Četa stupa u borbu sa ustašama i odbacuje ih u Vareš. U selima iznad Vareša se četa zadržava sve do napada na Vareš. U to vrijeme, dolazi do smjene Sime Kokoruša sa dužnosti komandira čete, a na njegovo mjesto je postavljen Vojno Ferzanović. Prilikom napada na Vareš, 10. decembra 1941. godine, Vareškog, Crnovrškog i Nišićkog bataljona partizanskog odreda »Zvijezda« i Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, Visočka četa je dobila zadatak da savlada otpor i likvidira uporište na željezničkoj stanici Pajtov Han, sruši prugu i onemogući dolazak neprijateljskih snaga iz pravca Breze. Četa je vodila borbu dva dana i dvije noći, pa je zarobila jedan mješoviti voz iz pravca Breze, u kojem je uhvaćeno i nekoliko ustaša. Vojno Ferzanović sa grupom boraca se spustio u samu željezničku stanicu Pajtov Han, gdje su bacili bombe na rovove i oklopni voz koji je za pojačanje stigao iz Vareša. Tom prilikom poginuli su Vojno Ferzanović, komandir čete, Špiro Bajić iz sela Sovrla, Jovo Bošković iz Lješeva, Marinko Obradović iz Briješća - iz Visočke čete, te Dordo Šućur i Alaga Šabić, mitraljezac iz Vogošće, iz Crnovrške čete.

Poslije pogibije Vojna Ferzanovića, za komandira čete postavljen je Jovo Nestorović, dotadašnji zamjenik komandira čete. U nastavku borbi na Varešu, četa je onesposobila željezničku prugu u dužini od jednog kilometra, isjekla telefonske bandere i zapalila jedan most.

Na pokušaj neprijatelja da odmah osposobi prugu Breza-Vareš i opravi most, Visočka četa ponovo napada na prugu i uspjeva da prevrne oklopni voz na ulazu u tunel. U tim borbama četa bude opkoljena sa nekoliko strana, te, uz žestoke borbe, uspije se probiti iz doline rijeke Stavnje prema selima Planinici i Slavinu, na Perun, s druge strane iznad Vareša, gdje se spaja sa ostalim četama koje su učestvovale u napadu na Vareš, pa, zatim, zajedno, preko planine Zvijezde, stižu na Okruglicu. Zbog poteškoća koje su nastale u četama odreda »Zvijezda« uslijed četničkog rovarenja i sklonosti pljački i drugim nedopuštenim postupcima, zbog nepravovremenog sprečavanja prolaska oklopnog voza i neprijateljskih pojačanja duž pruge, kao i drugih vojno-političkih razloga, odustalo se od ulaska naših jedinica u Vareš iako su svi najvažniji položaji nad samim Varešom bili u našim rukama.

VUKOSAVA VUKICA ŠAIN

OD CRNOTINE DO ROMANIJE

Prvi dani okupacije zatekli su me, sticajem okolnosti, u Crnotini, odnosno naselju Sarajevskog polja, ispod brda između Rajlovca i Reljeva, gdje sam se za vrijeme aprilskog rata sklonila sa porodicom, kod rodbine. Bila sam studentkinja Pravnog fakulteta u Beogradu i uključena u rad napredne studentske omladine.

Sjećam se tih dana pred ulazak Nijemaca u Sarajevo. Vojnici bivše jugoslovenske vojske u rasulu, prolazili su kolonama, grupama, pa i pojedinačno. Mnogi vojnici su usput odbacivali puške, pištolje i drugo pješadijsko oružje. Ispred kuće u kojoj sam stanovala, našla se gomila oružja, a takvih je gomila na cesti bilo više. Nismo tada bili svjesni kako će nam brzo oružje zatrebati, ali, ipak, u razgovoru sa rnještanima smo zaključili da nešto od oružja treba skloniti - zlu ne trebalo. Koliko je ko sakrio oružja, ostalo je njegova mala tajna, jer znali smo da će okupator tražiti predaju oružja.

Na aerodrom Rajlovac slijetali su avioni sa avijatičarima koji nisu htjeli da se predaju Nijemcima. Neki su namjeravali da, pošto u Rajlovcu uzmu gorivo, odlete u Englesku ili Sovjetski Savez. Sjećam se kako je jedan od tih aviona, leteći noću, udario u Igman, zapalio se i srušio.

A onda su se dogodile stvari koje su rnještanima ovog kraja donijele mnogo uzbuđenja, a docnije i nevolja. Naime, pred ulazak Nijemaca u Sarajevo, sa aerodroma Rajlovac su iseljeni vojni magacini sa namirnicama i blagajna sa novcem, te smješteni u naše naselje, odnosno u kuću Pere Kalinića. Radilo se o pozamašnoj svoti novca od 14 miliona bivših jugoslovenskih dinara. Rečeno je da je »baza« iseljena da ne bi pafa Nijemcima u ruke, da će se namirnice dijeliti našoj vojsci u povlačenju, a novac aktivnim oficirima i podoficirima kao otpremnina.

Diobom je rukovodio jedan vazduhoplovni kapetan sa još nekim oficirima. Već na početku diobe, mještani su primijetili da je, na volšeban način, nestalo pola sanduka sa novcem, što se moglo objasniti samo time da su ih oficiri koji su rukovali diobom izdvojili za sebe, a to se kasnije ispostavilo kao tačno. Ostalih sedam miliona dinara i namirnice dijeljeni su onima kojima su namijenjeni, ali kako je glavnina vojske već prošla, ostalo je dosta toga nepodijeljenog kad se čulo da su Nijemci ušli u Sarajevo. Tek tada su se uzbudili duhovi siromašnih mještana, dotad naviknutih da svaki dinar i komad hljeba stiču samo svojim teškim radom. Ostatak novca, narodnog, ali sada ničijeg, začas je rasturen, sa i bez znanja oficira.

Nije potrajalo dugo, a počele su da stižu vijesti o ustaškim zločinima nad Srbima u Hercegovini, koje su, u prvi mah, primane s nevjericom. U ovom kraju ustaške uniforme obukli su samo neki članovi porodice Uspor i Dino iz sela Bojnik i jedan radnik iz Rajlovca. lako je u Rajlovcu, Reljevu i Crnotini, pored pretežno srpskog stanovništva, bilo i Hrvata i Muslimana, opšti utisak je bio da je i ovo stanovništvo okupaciju i novu ustašku vlast smatralo privremenim zlom.

Negdje krajem juna 1941. godine se pojavila grupa ustaša iz Ilijaša i izvršila prvi zločin u ovom kraju. Prvo su izvršile pretres kuća u zaseoku, gdje je bila smještena aerodromska »baza« s novcem i namirnicama i gdje se vršila dioba. Tražili su novac, zlatninu i druge vrijednosti, a kad nisu našli šta su tražili, poskidali su ženama zlatno prstenje, zastrašivali narod pucanjem u djecu i kad su konačno pošli, poveli su sa sobom tri mještana - Peru Kalinića, Vasu Mičića i jednog Petričevića. Svoje zarobljenike ostavili su u kafani kraj drvenog mosta sa dvojicom ustaša, da ih čuvaju.

Upravo taj dan izašao je u novinama, na cijeloj strani, proglas Ante Pavelića srpskom narodu. Prvo su konstatovane pojave da grupe ljudi ili pojedinci, obučeni u ustaške uniforme, upadaju neovlašćeno u srpske kuće, pljačkaju i odvode ljude, bez naloga za pretres, oduzimanje imovine i hapšenje. Zatim je nadugačko i naširoko slijedila osuda takvih postupaka.

Uzela sam proglas i pošla sa još nekoliko mještana u kafanu, gdje su bili uhapšeni, te zahtijevala od dvojice ustaša da pokažu legitimacije i naloge. Oni su to odbili. Pošto su ostali bezuspješni dalji pokušaji da ustaše postupe po proglasu, nas nekoliko krenulo je u Rajlovac da traži intervenciju vojske. Pored mene, pošli su Milka Špirić i Dujko Nikolajević, te radnik-nadničar Stipe i sin šefa željezničke stanice u Rajlovcu, koji su bili Hrvati, pa su mislili da će nam zato moći pomoći.

Na kapiji smo dežurnom domobranskom oficiru ispričali slučaj i pokazali proglas. On se konsultovao sa nekoliko prisutnih oficira i podoficira, a zatim pozvao dva vojnika stražara i naredio im da podu i pri-

vedu ustaše. U kućicu dežurnog je ušao jedan oficir i kad je čuo o čemu se radi, zamjerio je dežurnom oficiru što je poslao stražu bez saglasnosti komandanta aerodroma, pošto je taj isti dan, kako je njemu poznato, stigla sa višeg mjesta naredba komandantu aerodroma da se vojska ne smije miješati u ustaške stvari. Dežurni oficir je pozvao telefonom stan komandanta aerodroma i objasnio mu situaciju. Odgovor je glasio da pod hitno vrati stražu, pa je on pozvao novu stražu, opet dva vojnika, i jednim većim automobilom ih poslao da vrate prethodnu. Pošto su se stvari iskomplikovale, nas dvije smo se izgubile sa kapije i, umjesto da krenemo cestom kući, za svaku sigurnost, krenule prugom u Reljevo - što nam je spasilo živote.

Druga domobranska straža je u Crnotinu stigla zaobilaznim putem i sa zakašnjenjem. Dvojica ustaša koji su čuvali uhapšene mještane, ispričali su im da je nas nekoliko otišlo po vojsku u Rajlovac. Naišao je potom na biciklu Vojo Ilić, učitelj iz Reljeva, pa su i njega uhapsili. Ovaj je, međutim, iskoristio trenutak nepažnje ustaša i sakrio se iza okupljenih mještana. Vojo Ilić je poslije kao istaknut borac i oficir proveo cijeli rat u jedinicama NOV. Dok su se ustaše spremale da podu sa uhapšenim, na most je stigla prva straža iz Rajlovca. Uperenim puškama sa nabijenim bajonetima tražili su od ustaša da se legitimišu i pokažu nalog za svoju akciju, a kad su ovi to odbili, nastala je gužva u kojoj je jedan domobran bocnuo bajonetom ustašu u rebra. Utom je stigla i druga straža, poslije čega su svi krenuli u Rajlovac. Pored uhapšenih mještana i seljaka, ustaše su povele i Dujka Nikolajevića i radnika Stipu, koji su s nama išli u Rajlovac i koji, naivno vjerujući da im se ništa ne može desiti, nisu iskoristili mogućnost da se sklone. Sa aerodroma Rajlovac ustaše su otišle sa uhapšenim. Kako smo poslije čuli, uhapšene nisu doveli u Ilijaš, već su ih uz put zvjerski pobili i zakopali. Taj isti dan, ustaše su ponovo dolazile tražeći Voju Ilića, mene, Milku Špirić i trećeg mladića koji je išao u Rajlovac, ali smo se mi bili - nemajući više nikakvih iluzija - dobro sakrili. Mještanima su prijetili da će sve Srbe poklati. Strah je zavladao Crnotinom.

Nešto poslije napada Hitlera na SSSR, u Crnotinu je izašao Rato Dugonjić u kuću Koprivica. U kući su, pored Vidoja, člana KPJ, živjela njegova braća - Ilija, skojevac i školarac, i Rajko, sa prodicom. Tu sam zatekla i nekoliko seljaka iz okoline, s njima je Rato vodio razgovore o političkoj situaciji. Istu situaciju sam zatekla i prilikom narednog dolaska. Ali, kad sam par dana kasnije opet došla, to je bilo već vrijeme priprema za ustanak nakon partijskih odluka o podizanju ustanka. Ratu nisam zatekla. Prešao je u drugi zaselak, pa sam tamo otišla. U jednoj seoskoj pojati, pored Rate i grupe seljaka, bio je i Nisim Albahari. Uz razgovore o vojno-političkoj situaciji, sada se već, u duhu partijskih direktiva, konkretno dogovaralo o obrazovanju partizanskog odreda u ovom kraju i okupljanju svih ljudi koji su za to

spremni, što se tiče raspoloženja stanovništva, uslovi za obrazovanje partizanske čete u ovom kraju bili su povoljni.

S druge strane, lokacija jedne partizanske čete u brdima Crnotine, između željezničkih pruga i cesta za Brod i Mostar - toliko važnih komunikacija za neprijatelja, bila je od značaja za ustaničku borbu Sarajeva i njegove okoline, jer je omogućavala izvođenje raznih akcija na transporte i objekte neprijatelja. Znalo se unaprijed da će uslovi borbe biti teški zbog blizine neprijateljskih uporišta, s obzirom da su Nijemci i ustaše imali svoje jake posade na svim željezničkim stanicama i u mjestima duž ovih komunikacija.

Pripreme za obrazovanje čete nisu dugo trajale - ni dvije sedmice. U fazi priprema, imala sam prilike da i ja dam neki svoj doprinos, odnosno jednom sam nosila jedan izvještaj u Sarajevo, a drugi pui sam pratila Ratu Dugonjića u Sarajevo. Sjećam se da je Rato bio obučen u seljačko odijelo, a pošto ga je policija uveliko tražila, morali smo da idemo pješke preko brda, od Reljeva ka Pofalićima, zaobilazeći neprijateljske straže. Držeći se na odstojanju, kao da ne idemo zajedno, prošli smo kroz Sarajevo i rastali se u jednoj ulici s druge strane Miljacke, a ja sam se vratila u Crnotinu i javila da je Rato uspješno prošao.

U drugoj polovini jula 1941. godine obrazovana je partizanska grupa u Crnotini, a već krajem jula je počela da djeluje. U svom sastavu imala je oko 15 boraca, od kojih je većina bila naoružana. Komandir čete je bio Milan Rodić, koji nije bio član KP, pa se može reći, da izbor komandira nije bio najsretnije rješenje. On je poslije smijenjen, a zatim je prešao čak i četnicima. Borci su bili, uglavnom, iz sela i mjesta oko rijeke Bosne koja su predstavljala bližu okolinu Sarajeva. Sjećam se da su u Crnotinu izašli i drugovi Janko Balorda i Manojlo Popić. Štab je bio najprije u kući braće Koprivica, koja je bila u brdu bliže Rajlovcu, a poslije se preselio u kuću Tome Mumala, koja je bila u brdu bliže Reljevu.

Odmah po osnivanju odreda, stavila sam se na raspolaganje. Komesar Rato Dugonjić i komandir su odlučili da, s ozbirom na to da mi u gradu nije prijetila opasnost i da sam mogla slobodno se kretati, da za potrebe odreda obavljam poslove u Sarajevu, Rajlovcu i Reljevu. Tako sam postala neka vrsta kurira za nabavke. Najprije me je komesar odreda upućivao na određene adrese u Sarajevu, radi nabavke razne tehničke opreme koja je bila potrebna četi. Poslije sam se koristila i svojim vezama i nabavljala toplu odjeću i obuću, lijekove i sanitetski materijal, uopšte sve što bi moglo da bude od koristi u borbi. Pošto četa nije imala radio-aparat, a da bi borci znali najnovije vijesti, obično sam prije povratka u četu saslušala radio-vijesti Moskve i Londona, bilježila i, na osnovu njih, sastavljala u četi bilten najnovijih vijesti. Vijesti sam slušala najprije u kući Milunovića u Rajlovcu, a kada je ovima, kao

Srbima, oduzet radio-aparat, slušala sam ih u kući Jože i Milke Mijić iz Reljeva.

Bilo je tu i drugih poslova za mene. Sjećam se, na primjer, da sam dva puta izvodila po jednog druga iz Sarajeva u četu, te sam bila posrednik u pregovorima za izlazak u četu grupe podoficira avijatičara iz Rajlovca, što nije realizovano.

Tako se sjećam diverzija i napada na željezničku prugu prema Brodu i iskakanja vozova, zatim oštećenja i paljenja mostova, napada na kamion sa ustašama, hvatanja i likvidiranja zloglasnog ustaškog koljača Hodžice i dr. Ove akcije, budući da su se događale na samom pragu Sarajeva, a uz to su obično dovodile do prekida saobraćaja - imale su širokog odjeka u Sarajevu i Sarajevskom polju. Bilo je i neuspjelih, ali, bez obzira na to, mislim da je, imajući u vidu snagu i blizinu neprijatelja, svaka od ovih akcija bila pravi podvig.

Ne mogavši da se domognu partizana, ustaše su se svetile nad nevinim stanovništvom, ubijajući ga i paleći kuće. Najjeziviji zločin izvršili su početkom septembra 1941. godine, poslije rušenja pruge između Reljeva i Semizovca, kod Jošanice, i iskakanja teretnog voza, kada su pokupili mnogo starijih muškaraca, žena i djece iz Alipašinog Mosta, Reljeva i okoline (tada se govorilo o 250, a dokumenti kažu preko 100), pa ih svezane potrpali u jednu kuću u Reljevu i zapalili. Krvave odmazde, umjesto da zastraše, kako su to izvršioci očekivali, još više su raspaljivale gnjev naroda prema neprijatelju.

Početkom novembra 1941. godine, udružene ustaške, domobranske i njemačke snage krenule su u silovit napad na Semizovačku četu. Tada sam boravila u četi, pa sam baš tog dana trebala ići u Sarajevo. Rano ujutro, došao je neko i javio da su na četu iz Sarajeva krenuli Nijemci sa tenkovima. Ubrzo smo ih mogli vidjeti golim okom - tri tenka, topove i više stotina vojnika, koji su se približavali, okružujući četu sa svih strana. Komesar mi je rekao da odmah pođem u Sarajevo, dok još neprijatelj nije stigao u podnožje brda, što sam i učinila. Ali je neprijatelj počeo napad iz daljine, tako da su mi granate fijukale oko glave dok sam se jarugama spuštala sa brda. Stigla sam, ipak, sretno. U Sarajevu se još dan-dva čulo gruvanje topova. Pošto sam posvršavala poslove, a topovi umukli, krenula sam natrag u četu. U Rajlovcu su mi, međutim, mještani rekli da u Crnotini više nema nikog od boraca, jer se četa, ne mogavši pružiti otpor mnogo nadmoćnijem neprijatelju, povukla, bez gubitaka, preko rijeke Bosne. Na napadnutom području neprijateljske snage su još bile prisutne, palile sela i pročešljavale teren, tražeći partizane.

Činjenica da je neprijatelj na tu malu ali hrabru četu izveo tenkove, topove i, prema njegovim podacima, oko 1.100 vojnika (zajedno sa ustašama koji su drugog dana došli iz Rakovice), govori o tome koliko mu je četa svojom aktivnošću smetala i zadavala brige.

Ubrzo poslije toga, prebacila sam se u oslobođeno Trnovo, pošto sam bila u uvjerenju da se samo odlaskom u partizane može efikasno pomoći narodnooslobodilačka borba.

Na putu u Trnovo mi se ukazala prilika da vidim, odnosno osjetim, partizane ovoga kraja u akciji. Naime, od Sarajeva do Mostara se moglo ići vozom, a od Mostara za Kalinovik, Foču i dalje, samo intendantskim talijanskim kamionima, koji su prevozili i civile, pa smo tako i mi išli. Zbog veoma čestih napada partizana na kolone talijanskih kamiona na ovom putu, od Uloga je kolona dobila specijalno obezbjeđenje - tenkove i vojnike pod punom ratnom opremom. No, i tako naoružani, Talijani nisu mogli da prikriju strah od eventualnog napada iz zasjede. Dalji put, od Kalinovika za Foču, partizani su praktično držali u svojim rukama. Kamion koji bi pokušao da se probije, čim bi izašao iz Kalinovika, zasipan je iz šume paljbom, pa je morao da se vrati. Opkoljeni sa svih strana partizanima, izuzev nesigurne veze sa Mostarom, Talijani su Kalinovik opasali gustom mrežom svojih stražarskih baraka, pored kojih, kako su oni vjerovali, niko ne može neprimijećen proći.

No, i pored ovih i drugih mjera blokade, veza između partizana i aktivista Kalinovika je redovno održavana, tako da sam se, bez teškoća, sastala sa partizanskim kurirom i dogovorila za prebacivanje u Trnovo zajedno s grupom mještana.

Kad smo stigli u Trnovo, domobranski avioni su upravo završavali sa vazdušnim napadom na Trnovo. Javila sam se komandantu odreda Radi Hamoviću i, nakon što sam ga upoznala sa mojim dotadanjim radom za NOP, on me je uputio, radi rasporeda, u Glavni štab NOPO za BiH, u Podromaniju. Išla sam s kurirom, tri drugarice Jevrejke iz Sarajeva, koje su, takode, išle radi rasporeda, i jednim drugom, koji je želio da se bori pod komandom Čiče sa Romanije. Do Podromanije nam je trebalo četiri dana pješačenja.

Kad smo konačno stigli na odredište, tj. u Glavni štab za BiH, primio nas je Rodoljub Čolaković na razgovor. Kad sam ja došla na red za razgovor, požurila sam da objasnim kako sam u partizane došla sa željom da što više pomognem, a ne da se sklonim, jer mi u Sarajevu, kao nekompromitovanoj pred policijom, nije prijetila direktna opasnost. I, pošto sam iznijela podatke o mom dotadanjem radu za NOP, stavljajući se, bez rezerve, na raspolaganje, predložila sam tri moguća rješenja za moj raspored: da me pošalju u Visočku četu koja je, kako sam čula, negdje oko Okruglice, da'me sami rasporede ili, kao treću mogućnost, da me pošalju na ilegalni rad u Sarajevo. Moji prijedlozi su naišli na odobravanje, a naročito treći, pa je zaključeno da idem u Sarajevo.

Dok sam par dana čekala u štabu na polazak kurira, drug Čolaković se predomislio i saopštio mi da ću ostati na oslobođenoj teritoriji. Raspoređena sam da na Glasincu organizujem prosvjetno-propa-

gandni rad sa ženama, pa sam u tom smislu, dobila osnovne instrukcije. Veza mi je bio Grujo Novaković.

Pošto je meni bilo prepušteno da odaberem konkretnu sadržinu i oblike, rad sam organizovala tako da sam svakodnevno održavala tečaj za opismenjavanje nepismenih žena (kojih je bio priličan broj, naročito među starijim) i skupove žena, kao neku vrstu posijela. Tu sam im govorila o raznim temama iz osnovnog političkog i opšteg obrazovanja, dok su žene, slušajući me, prele vunu, plele džempere, šalove i čarape za partizane, krojile i prišivale petokrake zvijezde na kape i šubare, te izrađivale razne druge predmete, potrebne borcima. Ovakva forma obrazovnog rada imala je prednost nad klasičnom - putem predavanja, jer se postizala dvostruka korist, odnosno akcija prosvjećivanja je spojena sa akcijom Narodne pomoći. Ovaj način bio je interesantniji za slušateljke, jer su bile slobodnije da postavljaju pitanja i da na njih, u nevezanom razgovoru, dobiju odgovor.

Pošto sam na Glasincu radila u vrijeme kad više nije bilo poljskih radova, analfabetski tečaj i skupovi sa ženama su bili uvijek dobro posjećeni, bez bilo kakve prinude.

I tako se ovaj rad, na zajedničko zadovoljstvo, odvijao sve dok, negdje u prvoj polovici decembra 1941. godine, nije na Sokocu održan zbor na koji me je odveo Grujo Novaković. Na zboru je, pored drugih rukovodilaca, govorio i Svetozar Vukmanović Tempo, koji je u BiH boravio kao delegat Vrhovnog štaba. On je u dijelu svog govora nastojao opovrgnuti priče koje je širila četnička propaganda. Jedna od kleveta bila je da u partizane izlaze iz grada »kaputaši« da bi se, kao komunisti i Jevreji, sklonili ispred policijskih progona, da oni sebi dovode žene, da sjede u pozadini, a seljake tjeraju da se za njih bore i da ih hrane i si. Opovrgavajući jednu po jednu klevetu, Tempo je lako dokazao da podjele na privilegovane građane i žrtve seljake nema. I građani su išli u prve redove i sa seljacima se borili za zajedničke interese - slobodu, opstanak i bolji život, uz to su svojim znanjem doprinosili uspješnijem ishodu borbe, dok su u pozadini ostajali i seljaci i građani koji su tamo po svojim funkcijama bili neophodni. U vezi sa prijemom neboračkog stanovništva, posebno žena, četnička kleveta je bila zaista gnusna, a Tempo je, između ostalog, rekao i ono što sam već bila čula, odnosno da se takvi ljudi primaju samo kada je to za borbu neophodno potrebno.

Cijela ta priča o onima koji su, navodno, izlazili da se sklone, a posebno o ženama, učinila je da sam se ponovo osjećala veoma neprijatno. Poslije zbora, zatražila sam razgovor sa Tempom. Tempo je izrazio svoje mišljenje da bi bilo mnogo korisnije da sam poslata na ilegalni rad, s obzirom na potrebe za kadrom u Sarajevu. Odgovorila sam da za moj odlazak u Sarajevo još uvijek nije kasno, što je on prihvatio i uputio me na vezu u gradu. Tako je moj rad na Glasincu okončan i ja

sam se, poslije nekoliko dana čekanja u štabu Romanijskog odreda na polazak kurira, uputila prema Sarajevu, preko Crepoljskog.

U Crepoljskoj četi nepredviđeno sam se zadržala oko petnaest dana, jer je zbog jake policijske blokade Sarajeva, privremeno bila obustavljena kurirska veza koja je prebacivala ljude. Sjećam se da su i tada u Sarajevo išli štabski kuriri sa Romanije - Moco i Dovadžija, ali su oni tada išli po svom zadatku i nisu vodili ljude. Kada je blokada popustila, nas nekoliko smo se sa kurirom prebacili u selo Odžakoviće, a odatle sam sama otišla u Sarajevo.

Boravak medu partizanima, najprije u Crnotini, a zatim na Romaniji, ostao mi je u nezaboravnoj uspomeni, možda najviše po divnim likovima mnogih drugova koje sam sretala, a koji su predstavljali najbolji kadar ne samo Sarajeva, i po samopožrtvovanju, herojstvu i drugarstvu koje su oni bili unijeli u partizanske redove. Pored ličnih kvaliteta kojima su drugima služili za primjer, oni su i svojim intelektom i obrazovanjem ulivali povjerenje da će partizanska borba biti vodena mudro i smišljeno. Na visok moral partizana i njihov ugled u narodu uticali su svakako, i red i disciplina partizanskih jedinica, odnos vojske prema narodu i činjenica da su nedaće snosili, manje-više, svi podjednako. To je posebno dolazilo do izražaja u ishrani, s obzirom da se u hrani oskudijevalo. U jedinicama su svi jeli sa kazana, a u štabovima na Romaniji jelo se, isto tako, u vodi skuvano povrće sa malim parčetom mesa i crni ječmeno-zobeni hljeb. Pojedinci sami nisu smjeli ništa uzimati od seljaka.

Dok su se partizani borili i radili, pa i dijelili sa narodom dobro i zlo, četnički elementi su se izležavali i hranili pečenom jagnjetinom i pitama koje su im seljanke morale da peku, te nasilno uzimali od seljaka sve najbolje. Uz sve to, oni su se još i opijali. Takvo stanje nije moglo da izmakne oku naroda, pa su se i četničke klevete o partizanima odbijale od naroda. Četnička propaganda se zato služila pretežno drugim adutima, tj. raspaljivanjem osvetničkih strasti i želja, negdje otvorenih, negdje pritajenih, da se na genocid prema Srbima odgovori genocidom prema Muslimanima i Hrvatima, kao i zastrašivanjem naroda time šta ga čeka ako komunisti pobijede. Pritom su se služili već poznatim izmišljotinama - sva imovina će im biti oduzeta, porodice rasturene (djeca oduzeta, a žene zajedničke), a vjera zabranjena i si. O četničkoj propagandi, možda, danas ne bi ni vrijedilo govoriti da ona nije imala uticaja i na borce u partizanskim redovima, o čemu sam slušala u mnogobrojnim razgovorima sa borcima i seljanima van jedinica. U partizanskim redovima bilo je već tada, tj. prije četničke izdaje, otvorenih pristaša četničke politike, koje je vjerovatno posebno privlačila četnička parola - »ne boriti se - već čekati«, a za to vrijeme lagodno živje-

ti. U takvoj situaciji bilo je očigledno i to, da kad omrkneš, ne znaš hoćeš li osvanuti, i to od četnika koji su s tobom u četi, pod istim krovom. To je bilo najteže. Mislim da politička borba koju su sa tim snagama u partizanskim redovima, u to vrijeme, vodili komunisti i drugi napredni i pošteni ljudi, nije bila ništa manje teška od oružane borbe protiv otvorenog neprijatelja.

MIŠO ĐOKIĆ

VOGOŠĆA U POČETKU USTANKA

Pošto je Vogošća blizu Sarajeva, u Vogošću su u, predratnim godinama, dolazile grupe mladića i djevojaka na izlete, naročito na mjesto zvano Otoka, vlasništvo Vlade i Trifka Dokića. Na te izlete, naročito ljeti, s ostalim su dolazili Slobodan Princip, Hasan Brkić, Rato Dugonjić i drugi čijih se imena ne sjećam. Prilikom izleta, okupljali su seosku omladinu i kroz razne igre i mala natjecanja djelovali su politički, tako smo preko tih drugova ostvarili prve veze sa pokretom. Ovakvi izleti, kao konferencije i manji zborovi, održavani su redovno skoro sve do samog rata.

Naročito poslije petomajskih izbora, u Vogošću su dolazili Danilo Dokić i Mirko Borovčanin sa Sokoca, gdje su ostajali po deset i više dana. Zimi su se zadržavali kod Vlade, Trifka i Milana Dokića. Kada je kod njih boravio Danilo, priređivana su sijela, na koja su se okupljale familije Sućura, Dokića, Božića, Todorovića, Blagovčanina, Kalinića i Dukića. Danilo je otvoreno govorio o režimu Kraljevine Jugoslavije i ugnjetavanju radnika i seljaka, istovremeno se pohvalno izražavao o Rusiji i njenom društvenom uređenju. Danilo je lijepo pjevao uz gusle, pa je kroz razne pjesme govorio o političkoj situaciji. Najveći broj bivših pristalica Zemljoradničke stranke orijentisao se ulijevo i priklonio naprednom revolucionarnom radničkom pokretu, odnosno NOF-u.

Pred sami rat, bili smo upoznati sa političkom situacijom u nac i u svijetu, a naročito kada je Hitler počeo sa okupacijom pojedinih zemalja. Drugovi Slobodan Princip, Hasan Brkić, Rato Dugonjić, Danilo Dokić, Mirko Borovčanin, braća Stanivuković i drugi koji su dolazili, otvoreno su govorili protiv režimske politike koja se ubrzano priklanjala Hitleru i spremala kapitulaciju.

U ovom radu, naročito su se isticale familija Šućura, među kojima Radovan, Todor, Vojno, Boško, Bogdan, Jefto, Mitar i Spasoje, familija Dokića - Vlado, Trifko, Milan, Milorad - Mišo, Simo, te familije Božića - Risto, Jovo, Luka i Aleksa. Ostale familije bile su, u prvo vrijeme, podijeljene u razne partije JNS i JRZ (većinom oni koji su radili u državnim poslovima, a naročito na željeznici), dok su omladina i dobar dio starijih bili uz nas.

Prilikom izgradnje Vojnotehničkog zavoda 1939-1941. godine situacija se nešto poboljšala. Dolaskom iz Drvara radnika - tesara u Vogošću, rad se naglo razvio, jer većina Drvarčana stanovala je kod Dokića, šućura, Todorovića, Kalinića i dr. Tako smo se odmah približili i sarađivali. Ovo se posebno manifestovalo prilikom protestnih zborova protiv potpisivanja Trojnog pakta u Sarajevu i Vogošći. U to vrijeme Vlado i Trifko Dokić imali su teretni automobil »opel«, koji je bio crvene boje, pa su prevozili radnike iz Vogošće u Sarajevo, pod zastavom i uz pjesmu. Ovo je bila jedna od većih političkih akcija u Vogošći.

Prilikom napada Njemačke na Jugoslaviju 1941. godine, gotovo svi sposobni Vogošćani mobilisani su u vojsku, a neki su se i sami javili. Naša vjera u otpor vojske brzo je splasnula, jer su se vojnici za nekoliko dana počeli vraćati kućama, neki su čak bježali iz vojničkog logora, jer ih oficiri nisu nigdje raspoređivali i naoružavali. Za nekoliko dana u Vogošću je došlo mnogo viših i nižih oficira koji su zaposjeli upravu VTZ i vrzmali se po Vogošći i gostionicama, kojih je, tada, bilo sedam. To su većinom bili oficiri generalštabni, pa su pričali da je neminovna kapitulacija države i da se pogriješilo što se nije prišlo Trojnom paktu. Demoralizacija se naročito osjećala kada su počeli stizati vojnici sa fronta. Pripadnici naprednog pokreta, koji su dolazili iz vojske, govorili su narodu istinu o kapitulaciji, neki su sa sobom donijeli oružje i opremu, neki su došli javno - po danu, a neki noću. Jedna četa Nijemaca došla je u Vogošću, zarobila i razoružala oficire i preuzela vlast. Odmah je naređeno da se svi koji su bili u vojsci prijave i predaju Nijemcima oružje koje su donijeli.

Kada je nekoliko puta ponovljena naredba o prijavljivanju i predaji oružja, onda su se svi bivši vojnici sastali u Hotonju, u kući Milana i Trifka Dokića, da se dogovore šta da rade. Prilikom konferisanja bilo je raznih predloga o tome da li se javiti ili ne. Na kraju je odlučeno da se ne prijavljuju, da ne predaju oružje niti da idu u logor. Neki su se kasnije javili u vojni logor, ali kada su vidjeli da ih tjeraju u Njemačku, pobjegli su, a drugi su, opet, iskakali iz voza koji ih je vozio prema Doboju. Tako je samo jedan odveden u zarobljeništvo i ostao do kraja rata u Njemačkoj.

Za vrijeme kapitulacije, pa sve do izbijanja rata između Njemačke i SSSR-a, većina ljudi se sklanjala od Nijemaca i ustaša, čiji je tabor bio u Semizovcu. Za vrijeme vršidbe pšenice postavljeni su tzv.

sekvesteri koji su cijenili količinu vršenog žita. Za vrijeme vršidbe obično je domaćin iznosio rakiju licu koje je bilo za to zaduženo i sklanjao ga sa guvna, pa se razvijeno žito moglo sakriti u obližnju šikaru ili štalu. Tako je rađeno u svim srpskim selima gdje je bio postavljen povjerenik za kontrolu.

Odmah poslije okupacije, počelo se kriti oružje i vojna oprema. Ljudi su nerado izlazili na cestu, osim onih koji su morali. Ustaše koje su bile u Semizovcu počele su pretresati kuće po Vogošći, a naročito Milana i Trifka Dokića, tražeći opremu i oružje. Oružje nisu našli, ali su odnijeli ono što im je trebalo (stolice, stolove i dr.).

Uoči Vidovdana, uhapšeni su Vlado i Trifko Dokić, Miloš Šućur, Jefto Blagovčanin i još neki, otjerani u Semizovac i zatvoreni u žandarmerijsku stanicu. Čim se saznalo za njihovo hapšenje, sve stanovništvo se odmah skupilo u grupu u Hotonju, te se povuklo prema šumi zv. Driječina. To veče, tj. cijelu noć niko nije spavao, već se dežuralo u smjenama i patroliralo se po selu, očekujući najgore, jer se pronijela vijest da će ustaše podijeliti oružje ološu i dozvoliti da 24 sata rade šta hoće. Ovo se nije obistinilo. Sutradan, tek naveče, stanovništvo se vratilo svojim kućama, jer su uhapšeni, poslije uobičajenog saslušanja, pušteni kućama.

U avgustu mjesecu, prilikom dizanja ustanka, došli su u Vogošću Hasan Brkić, Slobodan Princip Seljo, Rato Dugonjić, Vojo Ljujić i počeli okupljati već odranije poznate ljude, preko Vlade i Trifka Dokića, Radovana i Todora Sućura. Svi ovi drugovi su dolazili povremeno i odlazili, dok je Vojo Ljujić ostao do odlaska u partizane sa grupom Vogošćana. Glavni zadatak bio je prikupljanje oružja, municije, bombi, vojne opreme i dr. Pošto je Vogošća podijeljena na sela: Hotonj, gdje su Šućuri, Dokići, Božići i Terzići, i Blagovac, gdje su Todorovići, Đukići, Cvijetići, Šućuri, Blagovčanini i Pustivuci, odmah su organizovane grupe koje su radile, tj. povezivale ove porodice u organizovanju ustanka. Za Blaaovac su zaduženi Sekula, Kojo, Rade, Jovo i Danilo Todorović, Lazar Sućur, Spasoje i Dimšo Blagovčanin, kao i stari Vlado, zidar. Za Hotonj su bili zaduženi Radovan, Todor, Vojno, Jevto i Mitar Šućur, te Trifko i Mišo Dokić. Prilikom organizovanja ustanka, kao i prikupljanja vojne opreme, ovaj krug se proširio na sela Poljine, Nahorevo i Grahovište, za koja su bili zadušeni Todor Šućur i Mišo Dokić. Održavane su manje konferencije kao i pojedinačni razgovori. Uglavnom sav razgovor se sastojao o potrebi organizovanog dizanja ustanka i prikupljanja vojne opreme.

Za vrijeme pripreme za ustanak, u Vogošću su često dolazili kuriri iz Sarajeva. U početku ustanicima je u šumi kao sklonište služila napuštena baraka (majdan). U toj baraci održano je više sastanaka pod rukovodstvom Hasana Brkića, zvali smo ga tada Aco. Drugovi iz Hotonja, Jefto i Mitar Šućur i ja bili smo kuriri i pratnja drugovima Aci i Selji

od Vogošće do sela Luka, ispod Skakavca, kod Krste Košarca, gdje je bila veza između Vogošće i Romanije. Pratili smo i druge drugove koji su dolazili iz Sarajeva. Tako je jednom došao jedan drug iz Sarajeva i nije znao lozinku (lozinka je bila »kiša«). Razoružali smo ga i svezana otpratili do sela Luka, gdje su se nalazili Krsto Košarac i Hasan Brkić. Kad smo ga doveli i predali, Hasan nas je pitao zašto smo tako postupili. Odgovorili smo da nije znao lozinku. Hasan nas je pohvalio, ali bilo nam je žao druga koji je bio vezan 4-5 sati. Koliko se sjećam, zvao se Joso.

Pošto su izvršene pripreme za ustanak, jedna grupa na čelu sa Vojom Ljujić, u kojoj su bili Radovan, Mitar i Jefto Šućur, Spasoje Blagovčanin, Trifko Dokić, Ivan Hrga, Tomo Mendeš, Sekula, Milan i Danilo Todorović, otišla je iz kuće Milana i Trifka Dokića. Nešto kasnije su izvršili akciju na željezničku prugu u Malešićima, a odatle se prebacili na Crni vrh, odakle su djelovali na dalje jačanje ustanka.

Na terenu Vogošće ostavljeni su Todor Šućur, Mišo i Vlado Dokić i Jovo Todorović sa zadatkom da i dalje rade na prikupljanju vojne opreme, a sada i hrane, pošto je na Crnom vrhu obrazovana četa. Ova grupe je održavala vezu sa Sarajevom. Todor Šućur bio je putar i mogao je redovno da ide u Sarajevo, a Vlado, odnosno, njegov sin Simo držao je gostionu u Vogošći, tako da je veza sa Sarajevom, naročito u početku, odlično funkcionisala.

Dalji naš rad, a posebno Vlade Dokića, bio je da se razgovara sa Muslimanima, našim susjedima iz sela Ugorsko, Uglješići, Kobilja Glava i Tihovići. Ovi razgovori su vodeni naročito kada je pokrenuto osnivanje ustaškog tabora u Vogošći. Vlado je imao širok krug prijatelja, među našim komšijama Muslimanima, naročito sa porodicama Hadžić, Hodžić, dr Zečevićem, Mehom Beglerovićem, Comagama i Atifom Brkanić sa Kobilje Glave, koji je jedno vrijeme bio u Zemljoradničkoj stranki. Kadrići su imali iz porodice hodžu Hamida, koji je u aprilskom ratu otjeran u Njemačku kao vojni zarobljenik, pa se kasnije vratio, da bi u novembru 1941. godine počeo sarađivati sa nama.

Ustaše su svim silama nastojale da u Vogošći osnuju tabor, ali našim upornim radom, kao i autoritetom uglednih muslimanskih porodica, tabor nije osnovan, nego se pristupilo osnivanju muslimanske milicije.

Odmah po osnivanju muslimanske milicije, ustaše su podigle komšije Muslimane iz sela Ugorskog i Uglješića - na srpsko selo Blagovac, da ga pale i pljačaku. Pljačku su izvršili domobrani, ustaše i ološ, ali je paljevina spriječena. O toj akciji obaviješteni su i naši na Crnom vrhu, te su se spustili u selo, da u slučaju ponovnog napada brane selo od neprijatelja. U međuvremenu je uhvaćen jedan od Kadrića, kod kojeg su. nađeni pištolj i bomba. Tu su se nalazili Trifko Dokić, Radovan Šućur, Spasoje Blagovčanin i još nekoliko poznatih

komšija, koji su mu ukratko objasnili zašto se borimo i protiv koga, posebno, da se ne borimo protiv Muslimana, nego protiv Nijemaca i ustaša, te da među nama ima poštenih Muslimana i Hrvata. Tada su ga pustili sa oružjem kući kako bi sve ovo prenio svojim komšijama, koji su bili u selu Blagovac. Kadrić je došao u selo i sve ispričao. To je djelovalo tako da je za vrlo kratko vrijeme došlo do sastanka na njihovoj teritoriji, u selu Ugorsko, gdje je postignut dogovor o saradnji, koji je važio sve do oslobođenja, a stalno se obnavljao i krug ljudi se sve više širio, a time je rastao i politički značaj toga sporazuma. Tada sam povučen sa terena Vogošće i dodijeljen štabu Odreda »Zvijezda« za kurira. Todor šućur, Vlado Dokić i Jovo Todorović su ostali i dalje na terenu, na ranijem zadatku.

Za vrijeme rata Vogošća, koja obuhvata Vogošću centar, Blagovac i Hotonj, dala je 40 boraca od 1941. do 1943. godine, od kojih je dvadeset dalo živote za slobodu.

PERO KAURIN

POČETNE TEŠKOĆE I PROPUSTI U FORMIRANJU TREBEVIĆKOG ODREDA

U prvoj polovini 1941. godine, članovi KPJ partijske ćelije strukovnog sindikata kožaraca su od Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu dobijali i izvršavali mnoge odgovornije zadatke. Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, izašao je proglas CK KPJ o podizanju oružanog ustanka u našoj zemlji. Kako je i moja ćelija dobila određeni broj proglasa, sekretar ćelije Džavid Haverić je sazvao sastanak na kojem su podijeljena zaduženja i napravljen raspored mjesta na kojima je proglase trebalo dijeliti radnicima i ostalim građanima u gradu. Jedan dan kasnije po rasturenim proglasima ili tačnije 21. jula 1941. godine, ustaški agenti su doznali od nekih pritvorenih radnika iz obućarske radionice »Zmaj« da je u rasturanju proglasa učestvovao i Džavid Haverić. Agenti su opkolili jednu staru bosansku kuću u kojoj je Haverić stanovao. Pošto se nije mogao oduprijeti jačim i naoružanim agentima, savladali su ga i uhapsili. Tada su uhapsili i Džavidovog mlađeg i maloljetnog brata Kemala, šegrta u radionici »Zmaj«. Događalo se da hapšenja pojedinaca sa slabim držanjem pred klasnim neprijateljem, naprave provalu koja za sobom povuče nova hapšenja članova Partije i simpatizera. Međutim, Džavid Haverić je imao, zaista, hrabro držanje i ostao sve do junačke smrti vjeran Partiji i revolucionarnom pokretu kome je svim srcem pripadao.

Neposredno poslije odluke PK KPJ za BiH o dizanju ustanka (13. jula 1941), Štab za sarajevsku oblast odlučio je da je jedno od važnih područja na kojim treba formirati prve partizanske odrede teren Trebevića i Jahorine. Stoga je odmah upućen određeni broj članova Partije iz Sarajeva na taj teren, koji su se oslonili na partijsku organizaciju u Kasindolu.

Već 14. jula iz Sarajeva je upućen Kazimir Franković, član Partije iz VTZ-a, u selo Ulobić, gdje se povezao sa Savom Cosovićem, članom KP, i Dorđom Gramzovim. Tu, na terenu, već se nalazio otprije desetak dana Srećko Goranin, član KP iz Sarajeva. Neposredno iza toga, na ovaj teren pristigao je i Mento Eskenazi, metalski radnik i član KP iz Sarajeva. Svi ovi drugovi zajedno sa članovima kasindolske partijske ćelije vršili su pripreme za oružani ustanak, prikupljali oružje, pripremali pojedine seljake za partizanski odred i vršili odgovarajuću političku agitaciju.

Partijska organizacija iz Sarajeva i dalje je upućivala kadrove iz Sarajeva na ovaj teren. Esad Čengić, tada sekretar Mjesnog komiteta Partije u Sarajevu, saopštio je meni i Aliji Dizdareviću, također, članu moje partijske organizacije, da odmah napustimo Sarajevo i pođemo u jednu od partizanskih četa u okolini Sarajeva. Odmah sam upitao Čengića: Šta treba ponijeti sa sobom? - svjestan da je taj odlazak na duže, odnosno, na neodređeno vrijeme. Na ovo moje pitanje, Čengić mi je odgovorio kratko: Samo ono što je najpotrebnije.

Tako smo Alija Dizdarević i ja sutradan, tj. ujutro 22. jula, po uspostavljenoj vezi Mjesnog komiteta i partijske organizacije Kasindola, krenuli preko Vraća prema Trebeviću. Veza kojom smo prošli bio je Rade Tomić, šofer lječilišta Kasindol. Negdje u šumarku u blizini Kasindola, sačekao nas je Ramiz Sladić, a nešto dalje iznad Kasindola, on nas je predao drugoj vezi. Ovaj drug nas je doveo u vezu sa grupom drugova koja se nalazila u šumi nedaleko od sela Ulobić.

Tada smo se upoznali sa Srećkom Goraninom, studentom iz Sarajeva, kojeg ranije nismo poznavali. Mada je bio potpuno obučen u seljačku odjeću, nije nimalo ostavljao utisak seljaka iz ovog kraja. Jedan od najvažnijih momenata u formiranju prvog partizanskog odreda u ovom kraju, bio je partijski sastanak, održan 24. jula u blizini Kasindola, kojem su prisustvovali: komandant Štaba sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo i politički komesar Hasan Brkić Aco. Sastanku su prisustvovali iz partijske ćelije Kasindol Ramiz Sladić, sekretar ćelije, Tomo Međo, Kojo Jovančić i Janko Kutlača, a od kadrova koji su došli iz Sarajeva Srećko Goranin, Kazimir Franković i Mento Eskenazi. Na sastanku je zaključeno da treba odmah formirati partizanski odred i otpočeti sa akcijama. Detaljnija uputstva o političkim i vojnim mjerama koje treba poduzeti dali su Hasan Brkić i Slobodan Princip. Ukazano je na potrebu usklađivanja naših akcija sa organizacijom i zadacima partizanskih odreda na Romaniji, u dolini Bosne i drugdje. Bilo je riječi i o perspektivi našeg odreda, koji treba da izraste u bataljon. Podvučen je značaj političkog rada u narodu, gdje treba stvoriti glavni oslonac.

Na ovom sastanku zaključeno je da sekretar partijske ćelije u Kasindolu bude Tomo Međo, a da dotadašnji sekretar Ramiz Sladić ide u odred. Takode je zaključeno da treba formirati komandu odreda, iza-

brati komandira i komesara odreda, kao i sekretara partijske ćelije koju treba formirati u odredu.

Koncem jula i prvih dana augusta u okolini Ulobića okupio nas se veći broj. Salko Gozo i Ljubo Lunava stigli su preko Romanije poslije izvršene diverzije u Željezničkoj ložionici. Tada je već došlo do obrazovanja komande odreda, za komandira postavljen je Salko Gozo, za političkog komesara Srećko Goranin.

Tih prvih dana sa nama je bio i izvjestan broj seljaka Srba iz sela Ulobić, Pavlovac, Tvrdimić i još nekih ispod Jahorine, koji su se sklonili u šumu ispred ustaškog terora. Ti seljaci nisu odmah čvrsto bili vezani za odred. Češće su odlazili kućama, a potom se ponovo vraćali u odred.

Prvog ili drugog augusta u četu je došao i Ramiz Sladić, tako da nas je sada iz Sarajeva u odredu bilo osmorica i svi smo bili članovi KPJ, navikli na izvršavanje konkretnih zadataka, pa smo to očekivali i u novoj sredini. Međutim, takve određene zadatke nismo dobijali, jer nije bila oformljena partijska organizacija, tako da se svaki od nas, donekle, mogao ponašati po svom nahođenju, tim prije što ni štab odreda nije bio organizaciono učvršćen.

Poslije nekoliko dana boravka u šumi, zapažalo se izvjesno neslaganje među članovima štaba odreda. Stoga je vjerovatno došlo do izdvajanja u »grupice«, da ih tako nazovem, pa su Srećko Goranin, Manojlo Pandurović i još neki seljaci iz Pavlovca bili zajedno; Salko Gozo, Ljubo Lunava, Mento Eskenazi i Kazimir Franković bili su posebna grupica, a Ramiz Sladić, Alija Dizdarević i ja smo najčešće bili skupa. Donekle je i političko djelovanje članova komande štaba odreda išlo u raskorak. Dok je Sladić. kao stari član Partije, samoinicijativno često govorio okupljenim o kapitalizmu, o borbi protiv njemačkog i talijanskog fašizma, o marksizmu, o Crvenoj armiji i Sovjetskom Savezu, što su seljaci sa rezervom primali, Goranin je, taktizirajući, govorio seljacima o onim pitanjima koja su njih trenutno najviše interesovala, o borbi protiv okupatora i njegovih pomagača ustaša i domobrana.

Uslovi života u kojim smo se našli, bili su izuzetno teški, a pogotovu za nas koji smo došli iz grada. Bilo je ljeto, mi smo bili lagano obučeni i bez pokrivača noćivali pod borikama na Jahorini, pa je bilo suviše hladno i gotovo neizdržljivo. Mi iz grada nismo odlazili u sela, tako reći, ni danju ni noću, izuzev Srećka Goranina koji je sa Pandurovićem i drugim seljacima kontaktirao u selu Pavlovac. U četi nije bila organizovana ishrana, dok su seljaci koji su bili sa nama odlazili kućama i uzimali hranu, mi iz grada smo prosto gladovali, naime, naša ishrana je zavisila od toga da li će se neko od njih sjetiti i nas kojima niko ništa ne donosi. Trudili smo se da to sve izdržimo, jer smo pred očima imali zadatak koji nam je postavljen. Međutim, i među nama je nastupilo izvjesno kolebanje.

Usljed ovakvog stanja, mi, komunisti, dogovorili smo se da održimo sastanak na kojem bismo postavili pitanje dokle da ovako živimo i šta da radimo, jer akcija nije bilo, a nije ih bilo zbog toga što većina seljaka nije shvatala neophodnost oružane akcije. Osjećalo se da u ovim selima ranije nije bilo političkog rada.

Na tome sastanku komandir čete Salko Gozo i njegov zamjenik Lunava predlagali su da jdu u Romanijski odred, što su obrazlagali time da je na Romaniji, navodno, ishrana obezbijedena, ne spava se na polju, pod borikama i bez pokrivača. Osim izvjesne kritike Goze i Lunave i poduzimanja mjera za organizovanje ishrane, ne sjećam se da je bilo nekih drugih zaključaka. Od tadašnjih drugova koji su prisustvovali tom sastanku, rat su preživjeli, osim mene, Ramiz Sladić i Kazimir Franković. Ne bi mogao reći kako, ali poslije tog sastanka prvi put smo imali topli obrok za ručak.

Četvrtog augusta poslije podne, u odred je dotrčao jedan dječak i zadihan rekao da je jedna žandarmerijska patrola uhvatila mještanina iz sela Pavlovca, vezala ga žicom i vodi ga preko takozvane Ružice. Svi smo sa oružjem i bez oružja potrčali prema Ružici, koja nije bila daleko od našeg logora. Medu prvima u napadu na žandarmerijsku patrolu bio je Srećko Goranin. Kako se taj napad odvijao i koliko je trajao, teško je sada reći, ali rezultat je bio taj da je narednik žandarmerijske patrole ubijen,[1]) a ostali su se izgubili. Kad smo se vratili s te akcije, konstatovali smo da među nama nije bilo ranjenih i poginulih, ali i to da vezanog mještanina nije bilo.

Sutradan, poslije ove akcije, iz sela su počele stizati razne vijesti: da se na sela sprema velika vojska, da ustaše dolaze sa ove ili one strane, da će spaliti sela i tome slično. To je na mnoge seljane zastrašujuće djelovalo. Odmah se osjetilo osipanje i bježanje pojedinih seljaka kućama, kako onih bez oružja tako i onih sa oružjem. Osipanje čete nastavilo se i naredna dva do tri dana. Usljed nastale situacije, na jednom sastanku komanda čete saopštila je borcima da i oni bez oružja i koji žele mogu poći kućama obrađivati zemlju, pa kad osjete za potrebno, neka opet dođu. Nije mi poznato zašto je štab čete ovako^ postupio. Očito, četa se rasipala, odlazili su i oni koji su ranije odlučili da sa nama ostanu. Kad smo mi, komunisti, ostali, tako reći, sami, komanda čete (bez vojske) je odlučila, na insistiranje Goze i Lunave, da pođemo na Romaniju. Odlazak na Romaniju nas nekoliko je prihvatilo sa zadovoljstvom, nadajući se mnogo boljim uslovima za borbu, o čemu su ranije govorili Gozo i Lunava.

Negdje oko desetog augusta 1941. godine, predveče smo nas osmorica sa vodičem Ljupkom Lukićem pošli sa Jahorine, preko Rav-

') Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda tom IV, knjiga 1, dok. br. 259.

ne planine, na Romaniju. Osvanuli smo na predjelu između Korana i Stambolčića, mada nam je vodić Lukić rekao da ne pozna teren, nego da će naći jednog drugog seljaka koji bi nas sa ovog dijela puta prebacio do cilja. Mi smo tu ostali, a Ljupko je pošao u selo i doveo jednog starijeg čovjeka, koji je obećao da će nas prevesti do Romanije. Ovaj čovjek, iako je došao da nas prevede, stalno je odugovlačio i pronalazio neke razloge da ne pođe s nama, vjerovatno zato što su se sa predjela Mokrog i Crvenih stijena čuli odjeci lakog i teškog oružja. Drugog dana, došao je jedan mlađi čovjek i njih dvojica su se nešto dogovarali. To je kod nas izazvalo sumnju, da bi nas ovakvi vodiči prije doveli do neprijateljskih redova, nego do prave veze na Romaniji.

Glad nas je bila pritisla, tako da je neki izlaz iz ove situacije trebalo hitno tražiti. Tog dana, predveče, odlučeno je da se bolje vratiti na poznat teren nego bez uspostavljene veze stradati. Zadovoljstvo pri polasku sa Jahorine nije dugo trajalo, nismo se domogli željene Romanije. U toku noći spustili smo se u neposrednu blizinu paljanske željezničke stanice. Tu nas je na mjesečini, pri preskakanju plotova i neke bodljikave žice, zapazila, po prilici, jača neprijateljska jedinica, otvorivši na nas vatru iz puščanog i automatskog oružja. Srećom, brzo smo umakli u jednu dolinu koja je bila dobar zaklon kako od oka tako i od metaka. Nešto podalje u toj istoj dolini, naiđosmo na mladi kupus, čupali smo ga i jeli da bi bar donekle ublažili glad.

Krećući se prema Trebeviću, osvanuli smo u blizini sela Dovlića, na padinama Trebevića. Mještani ovog sela, uglavnom žene, radoznalo su nas zapitkivali odakle smo i kuda idemo. Dale su nam nešto malo da pojedemo, pa smo mi produžili prema Brusu. Između Dovlića i Brusa smo zastali na predlog nekoga iz grupe, koji je rekao da ovakvo lutanje nikud ne vodi. Tu smo održali sastanak, na kojem, koliko se sjećam, zaključili smo da pođemo u Sarajevo i da se ponovo partijski povežemo, ali jedan ili po dvojica zajedno. Tako se, po mom sjećanju, odvijalo formiranje i rasulo prvog Trebevićkog odreda.

Ne znam da li ću biti u pravu ako, kao sudionik, dam svoju ocjenu tog, za podizanje ustanka, vrlo važnog momenta. Da je do ovog rasula došlo, razlozi su u neiskustvu u organiziranju ovakvih jedinica, nedovoljnoj odgovornosti za izvršavanje postavljenih zadataka i, čini mi se, nesretno odabranom rukovodstvu odreda, koje se nije snašlo u tim prvim danima ustanka. Kada danas razmišljam o tom našem neuspjehu, moram reći da je pored pomenutih objektivnih razloga, bilo i subjektivnih činilaca u nama samima. Poteškoće objektivne prirode vjerovatno smo, kao komunisti, mogli savladati, da smo bili bolje organizovani, da smo dogovorom upornije tražili rješenja. Ne bi se moglo reći da je glavni razlog u izvjesnom kolebanju i otporu seljaka, jer je, manje-više, u svim krajevima bilo takvih pojava. Mislim da se ne mogu smatrati odgovornim ni komunisti koji su došli iz grada, jer niko nije želio dezertirati; odustati od borbe, svi su tražili da se vežu za Ro-

manijski odred ili da nastave borbu u gradu. Svi su to i postigli, a najveći broj ih je poginuo u borbi.

Naša grupa se razišla nadomak Sarajeva. Jedni su se spustili u grad i tražili partijsku vezu, a drugi se vratili u selo Pavlovac, da bi ostali na terenu. Salko Gozo se uputio prema Mostaru, uhapšen je 11. augusta u okolini Hadžića, a zatim strijeljan na Vracama. Kazimir Franković i Ljubo Lunava, po dolasku u .Sarajevo, povezali su se sa partijskom organizacijom. Lunava je kasnije uhapšen i odveden u logor, gdje je i ubijen. Ramiz Sladić se vratio u Kasindol, gdje je, nakon izvjesnog vremena, ponovo uspostavio vezu. U Pavlovac su se vratili Srećko Goranin i Mento Eskenazi, kasnije su poginuli u borbama.

Alija Dizdarević i ja, po zaključku, pošli smo u Sarajevo. Poći u Sarajevo nije bilo nimalo jednostavno, pogotovu ako se uzme u obzir da smo ga prije toga morali napustiti, jer je postojala mogućnost da nas traži policija zbog hapšenja Džavida Haverića i drugih aktivista pokreta. Prvo smo se spustili preko Čoline kape u pravcu Bistrika, kroz uličice u kojima smo smatrali da nećemo naići na policiju ili agente. Na Bistriku sam se rastao i sa Alijom i više ga nikad nisam vidio. Njega je u međuvremenu tražila policija. Kako se poslije tog našeg rastanka našao u Zagrebu, nije mi poznato. Tamo je uhapšen, a potom prebačen u sarajevski zatvor, gdje se dobro držao. Iz zatvora je pušten na nečiju intervenciju. Poslije izlaska iz zatvora, otišao je u partizane i poginuo negdje u okolini Mostara.

Ja sam se sa Bistrika, polako i oprezno, spuštao prema Skenderiji, gdje sam neko vrijeme stanovao. Pukim slučajem, u Skenderiji sretnem Esada Čengića, a on stade i upita začuđen odkud ja u Sarajevu. Ukratko sam obrazložio slučaj i zatražio od njega novu vezu. Saslušavši me, rekao je da se Džavid Haverić u zatvoru izvanredno držao, te nisam kompromitovan i u Sarajevu se mogu slobodno kretati. U svakom slučaju, treba da sačekam dan-dva dok on ne vidi kako stoje stvari. Nakon toga, ponovo mi je saopštio da ja ostanem u Sarajevu, da ću kao nekompromitovani Hrvat više koristiti pokretu u Sarajevu nego da idem u partizane. Uključio me je u jednu od partijskih organizacija u Sarajevu, u njoj sam ostao, izvršavajući pojedine partijske zadatke, sve do hapšenja, marta 1942. godine.

MOMIR KOPRIVICA

PRVA AKCIJA U MOKROM I BORBA SA NIJEMCIMA NA ROMANIJI

Poslije djelimičnog uspjeha prve akcije ustanika na Romaniji 1941. godine, napad na žandarmerijsku stanicu Žljebove i sjedište opštine Sokolovići, izvršeno je prikupljanje učesnika ove akcije u selu Dobra Voda - Miošići. Iz ovog mjesta je izvršen raspored boraca po grupama - u razne rejone šireg regiona Romanije.

Grupa boraca koju su predvodili Pero Kosorić i Tomo Majkalović je upućena na prostor Mokrog. U ovoj grupi, pored ostalih, bili su Branko Milutinović Obren, Oskar Danon, Slobodan Kezunović, Momir Koprivica, a u selu Prutine im se priključio i Milivoje Kusmuk sa grupom mještana. Uz pomoć seljaka sela Gradac i Jelovci, u noći između 7. i 8. avgusta 1941. godine, porušen je most preko Miljacke na raskršću puta Sarajevo - Mokro - Pale, kod Han-Dervente. Iste noći, poslije rušenja mosta, grupa je produžila pokret cestom iz Han-Dervente u Mokro, s ciljem da napadnu na žandarmerijsku stanicu. Da bi se stiglo prije svanuća u selo Rogušići, posuđena su zaprežna kola od seljaka, te se grupa prebacila u rejon Mokrog. Zahvaljujući ovoj dovitljivosti, borci su uspjeli stići prije svanuća i izvršiti iznenadni napad na žandarmerijsku stanicu. Naš iznenadni upad u žandarmerijsku stanicu, zbunio je žandarme, tako da, u prvi mah, gotovo nisu davali nikakav otpor. Međutim, pošto je među njima bilo i okorjelih ustaša, vidjevši da su iznenađeni i da moraju položiti oružje, pokušali su s bjekstvom na suprotna vrata stanice i kroz prozore, a jedan broj je počeo davati i otpor. Ovo je dovelo do žestoke borbe u samoj prostoriji, pa smo i mi bili prisiljeni, s obzirom da je bio mrak, izvući se iz prostorije i zauzeti položaj oko same zgrade. Da bismo neutralisali otpor onih koji su bili u zgradi, mi smo ubacili dvije bombe u prostorije stanice, poslije čega je prestao svaki otpor.

Ušavši ponovno u prostorije stanice, našli smo nekoliko ranjenih žandarma i narednika kome je bila prebijena noga, a jednog živog i zdravog pod krevetom u kancelariji stanice. Ostali žandarmi, većina njih, uspjeli su, pod zaštitom mraka, pobjeći. Pretresanjem žandarmerijske stanice, jednog žandarma smo našli sakrivenog u velikom sanduku gdje su držali brašno. U ovoj akciji i tri naša druga su ranjena: Tomo Majkalović, Branko Milutinović Obren i Rajko Jokić. Pošto smo spalili svu arhivu u stanici i uzeli brašno i drugu hranu koju smo našli, povukli smo se u selo Gradac, pod obronke Romanije. Zarobljene žandarme ostavili smo sa njihovim ranjenicima u seoskim kućama, neposredno uz stanicu.

Ova akcija imala je ogromnog odjeka u narodu ovog kraja. Bila je pravi signal za sve one koji su čekali momenat da se sa oružjem suprotstave ustaškom teroru. Komunisti su već bili, lično i preko naprednih ljudi i simpatizera, izvršili široke pripreme u ovom kraju da se narod diže na oružje i tako suprotstavi neprijatelju. Narod je već bio obaviješten i o Čiči i njegovoj grupi boraca na Romaniji. Već sutradan, ustaše su od Sarajeva i Pala naišle na snažan otpor stanovništva, koje se suprotstavilo paljenju kuća, imovine i ubistvima nedužnih stanovnika. Poslije ove akcije, na Romaniji se prikupila čitava četa naoružanih seljaka iz šireg rejona Mokrog, koji su se priključili Čiči i nastavili borbu za odbranu svojih sela i sprečavanje komuniciranja neprijateljskih snaga naročito na drumu Mokro - Sokolac - Hreša.

Pokazalo se da je sretno odabran momenat i mjesto akcije, pa su u njoj i postignuti odgovarajući rezultati. Tako su jednom, relativno malom akcijom, u prvim danima ustanka, postignuti veliki vojnički i moralno-politički rezultati.

Poslije izvođenja više borbenih akcija u širem rejonu Romanije, došlo je do naglog priliva boraca u redove ustanika. Da bi se dala što organizovanija forma u rukovođenju borbenim akcijama, pristupilo se razmišljanju o formiranju Prvog romanijskog bataljona. S tim ciljem nekoliko ustaničkih grupa prikupljeno je u Smiljevu polju na Ravnoj Romaniji. Na okupu se našlo preko 300 boraca naoružanih, uglavnom, puškama.

Devetnaestog avgusta 1941. godine, oko pola dana, istureni posmatrači sa Crvenih stijena su javili u štab da se od Mokrog, preko Crvenih stijena, kreće neprijateljsko vozilo. Čiča je odredio Peru Kosorića da sa grupom boraca, koja je bila određena da ide na Jahorinu gdje je trebalo pružiti pomoć u organizovanju ustanka, napravi zasjedu na cesti - kod škole na Ravnoj Romaniji i spriječi prolaz vozilu koje je dolazilo. To je bio autobus u kojem je bilo 28 njemačkih vojnika, dolazili su iz Sarajeva. Nailaskom autobusa na postavljenu zasjedu, razvila se žestoka borba, pa pošto je zasjeda bila malobrojna (12 boraca), nije bila u mogućnosti da savlada brojno jače i bolje naoružane Nijemce, Čiča je angažovao i ostale borce koji su bili okupljeni na formiranju ba-

W

Škola na Ravno| Romaniji gdje je vođena prva borba sa Nijemcima.

taljona. Borba se vodila do mraka, a Nijemci sq zgradu škole organizovali za kružnu odbranu i davali žestok otpor. S obzirom da je ovo prva borba sa njemačkim vojnicima na Romaniji, čije je oružje bilo do tada nepoznato romanijskim ustanicima (hand-granate, mitraljezi-šarci i automati), oni su pokazali svojom voljom i junaštvom da se mogu uspješno boriti i protiv tako ubojitog oružja i vojnika zadojenih nacizmom - kakvi su bili Nijemci 1941. godine.

Zahvaljujući ličnoj hrabrosti boraca u ovoj borbi, a naročito Slobodana Principa Selje, borba je uspješno okončana. Ubijena su 22 Nijemca, a jedan ranjen i zarobljen. Samo petorica su uspjela pobjeći, pod zaštitom mraka. Naši gubici su bili četiri poginula: Mijat Vuković, Grujo Karadžić, Pejo Beatović i Radivoje Cicmil. To su prvi borci Romanije poginuli u borbi protiv okupatora. U ovoj borbi smo prvi put' došli do njemačkog oružja. Zaplijenjeno oružje dalo je još više volje i podstreka za daljnju borbu protiv okupatora. Medu borcima Romanije, našao se i drug Ivica Vižral, zenički radnik, bravar, koji je iste noći oko logorskih vatri organizovao obuku u rukovanju zaplijenjenim njemačkim šarcem. Borci su za ovo pokazali izuzetno interesovanje, pa se već sutradan, u rukama romanijskih boraca, na obroncima Romanije oglasio njemački šarac.

Ranjeni Nijemac je poslije nekoliko dana liječenja u našoj bolnici, stavljen na konja i u pratnji Manojla Lizdeka, upućen Nijemcima u Pustopolje (Mokro). U našoj bolnici se držao kukavički. Stalno je pokazivao sliku svoje dvoje djece i plakao. Ovaj naš postupak imao je vrlo pozitivan politički odjek u narodu, a kod neprijatelja je izazvao zaprepaštenje. Narod je prepričavao kako se u Romaniji bori organizovana vojska, koja ne ubija ranjenike, a ne odmetnička banda - kako je to propagirao okupator.

Nijemci su svoje poginule vojnike prebacili u Sarajevo i sa velikom pompom i paradom sahranili. Time su građani Sarajeva saznali da se na Romaniji nalaze partizanske jedinice koje vode uspješnu borbu, pa je i to bio jedan od značajnih odjeka ove akcije.

TOMO MAJKALOVIĆ

BORBE DUŽ VIŠEGRADSKE PRUGE

Na poziv drugova došao sam 27. jula 1941. godine na zborno mjesto u Čavčevo polje na Romaniji i sastao se sa Slavišom Vajnerom Čičom, Pavlom Goraninom Ilijom, Oskarom Danonom Cigom, Perom Kosorićem, Danilom Dokićem i drugim. Trideset prvog jula, okupljena četa, pod Čičinom komandom, krenula je prema Žljebovima i Sokolovićima. U šumrKopito se sastalo podosta boraca i sa drugih strana. Naveče, zauzeli smo opštinu Sokoloviće. Ustaše su pobjegle. Zaplijenili smo dosta oružja i municije i zapalili opštinsku arhivu.

Trećeg avgusta u Baricama, kod sela Miošića, formirano je 8 partizanskih grupa Romanijskog odreda sa tačno određenim zadacima i utvrđenim sektorima djelovanja.

U mojoj grupi, zvanoj romanijska, na čelu sa Perom Kosorićem, bilo je preko deset boraca, medu kojima i Branko Milutinović Obren, radnik iz Sarajeva. Naša grupa je dobila zadatak da sruši most u Han-Derventi i pokida telegrafske stubove. Akciju smo izveli 8. na 9. avgust. Srušili smo most i zaplijenili gradu. Zauzeta je i kasarna u Mokrom. Tada smo ranjeni Branko Milutinović i ja, te upućeni u moje selo na liječenje. Po Čičinom naređenju, pregledao nas je i liječio partizanski doktor, zvani Beg, Musliman iz Mostara.

Čiča me pozvao već nakon nekoliko dana. Prilikom dolaska u štab, susreo sam Slobodana Principa Selju, Hasana Brkića Acu i još neke drugove iz Sarajeva koje nisam poznavao. Čiča me je, tada, upitao da li sam prezdravio. Odgovorio sam da mogu odmah stupiti u jedinicu i upitao gdje je Pero Kosorić sa grupom. Odgovorio je da je Pero sa grupom na Romaniji, a da se ja neću vraćati u svoju grupu, već da trebam preuzeti komandu pračanskom grupom od Miče Stanara. Upoznao me je s greškama koje je počinio Mića. Kada je Čiča završio

sa izlaganjem, Seljo mi je rekao da Partija ne može trpjeti ničiju samovolju. Mića Stanar se ubrzo izrodio u izrazitog četnika.

Meni je bilo žao što napuštam svoju grupu, a naročito mi je teško padao rastanak sa Perom i Brankom. Seljo mi je obećao da će Branka, kad prezdravi, poslati u moju grupu, a da će sa mnom krenuti Hasan Brkić Aco.

Seljo i Čiča su mi dali instrukcije da se moraju formirati grupe u svim selima duž pruge kako bi se time razvukle neprijateljske snage i što više narod vezao za nas. Podvukli su da je glavni zadatak grupe - rušenje pruge Sarajevo - Višegrad.

Kad smo 15. augusta Hasan Brkić i ja došli u selo Šip, kod kuće Milana Simovića, našli smo starog čiča-Danila koji nam je rekao da je stanje na tom terenu vrlo loše. Obavijestio nas je da je Mića Stanar u šumi zvanoj Omar. Mića je došao, Hasan mu je saopštio odluku štaba kao da se smjenjuje radi ranjavanja, a ne zbog počinjenih grešaka. Obavijestio ga je da ja preuzimam komandu do daljnjeg. Mića se počeo žaliti Aci kako su seljaci glupi, da radije čuvaju prugu i neće da je ruše, pa su ga vjerovatno htjeli ubiti kad je bio ranjen. Ispričao je kako je Risti Forcanu eksplodirala bomba u seljačkom rancu, te da je tada jedan borac poginuo i dvojica teže ranjena. Međutim, Stanar je bio sklon pijančevanju, šamaranju boraca i uopšte sklon samovolji.

Kad se drug Aco vratio sa Trebevića, ja sam ga opširno obavijestio o svim našim akcijama. On je sa tim bio veoma zadovoljan. Obavijestili smo ga da smo oformili vodove i u Bogovićima i Gorovićima i da smo za komandire postavili Manojla Radovića i Bogdana Kovačevića. Tada nam je rekao da treba oformiti i vodove oko Prače i Renovice. Predložio je da se Milan Simović, jedne noći, prebaci od Pala do Bistrika i izvrši sabotažu na pruzi. Uskoro se Milan Simović prebacio u Dovliće, kako nam je drug Aco i predložio, zapalio stanicu, prekinuo prugu i napao vodovod na Bistrici.

Aco je izvršio raspored drugova iz Sarajeva. Vojo Bogićević je otišao u borovićki vod za zamjenika komandira i pokazao se kao najhrabriji borac i dobar organizator. Nedeljko Rašević je ostao u Milanovom vodu, u koji je kasnije došao i Franjo Budimir. Milana Simovića je odredio za zamjenika komandira čete. Obećao nam je poslati jednog druga sa Romanije kao pomoć. Aco se morao vratiti na Romaniju da podnese izvještaj i nama je bilo žao što se rastajemo. Poslao nam je Oskara Danona Cigu, ali on se, nažalost, nije duže kod nas zadržao. Došao je i Branko Milutinović, iako je vidno hramao. Određen je u vod, pod komandom Mihajla Čvore, koji je bio oformljen 25. augusta. Pokazao se kao neustrašiv borac i dobar drug i organizator.

Sutradan, poslije formiranja, ustaše i domobrani su izvršili napad na teren čvorskog voda. Čvorski vod im je postavio zasjedu, razbio ih i prisilio da se povuku u Praču. Tom prilikom je poginuo Miro Da-

nojlić iz Vinče, koji je, iako Srbin, stupio u ustaše. Borci su sumnjali u njegovu braću da špijuniraju. Mihajlo i Obren su u selu Ponoru organizovali suđenje na koje su pozvali i mene. Došao sam zajedno sa Milanom Simovićem. Obren je već ranije saslušao braću Neđu i Jovana i iznio svoje mišljenje, koje smo i mi prihvatili, da obojica stupe u vod, ali da od njihove familije niko ne smije ići u Praču. Ovaj vod nastavlja da onesposobljava i ruši prugu od Podgraba do Renovice.

Koncem augusta smo napali Pračansko Vrelo, zapalili ga i rastjerali žandarme i ustašku miliciju. Pri povratku u Vrhpraču, sreli smo Peru Kosorića koji je, po zadatku, pošao na Trebević. Pero mi je ispričao o borbi na Romaniji sa Nijemcima. Na Perino traženje, naredio sam komandiru vrhpračkog voda da učestvuju u svim akcijama koje se vode oko Jahorine i Bistrice. Naše odsustvo zbog napada na Pračansko vrelo, iskoristile su ustaše i došle u Podgrab, zapalile kuću Boška Šarenca, organizatora ustanka u tom kraju. Sa sobom su poveli devet staraca u Vitez, na mjesto gdje je ubijen njihov kapetan i postrijeljali ih. U ovim nedjelima naročito se istakao komandir žandarmerijske stanice iz Prače Ivan Novak, koga je naš sud u Tuzli 1944. godine osudio na smrt.

Ustaše su stigle putničkim vozom, a mi, po naređenju Čiče, nismo smjeli napadati putničke vozove. Odmah sam poslao kurira Čiči za zahtjevom da nam se da odobrenje da možemo napadati i putničke vozove kada prevoze neprijateljsku vojsku. Te noći, 3. na 4. septembar, vod Milana Simovića prevrće u Šimlarici voz koji je išao za Foču, natovaren puškama, municijom i namirnicama. Cijelu noć smo iznosili, sklanjali i zakopavali oružje i municiju. Koliko se sjećam, bilo je, oko 100 pušaka i dvadesetak sanduka municije po pedeset kilograma. Hranu nismo mogli iznijeti, pa smo je posuli petrolejom da bi bila neupotrebljiva. Iz Podgraba i Stambolčića domobrani su odmah, po našem napadu, krenuli da oslobode voz, ali, kad su u zoru stigli, mi smo već sve evakuisali. Poslije završene akcije, odmah sam krenuo za selo Pavičiće kod Čiče, gdje sam stigao, na njegov poziv, u rano jutro 5. septembra. Kod Čiče sam zatekao Borišu Kovačevića i Danila Dokića. Kad sam počeo podnositi izvještaj, Boriša me prekide i reče: »Ma stani, druže, da se prvo umijemo!« - na što smo se svi nasmijali. Kad smo prešli u drugu sobu, Čiča mi kaže da narod priča čudo o nama, a da mu ja ne šaljem izvještaje. Odgovorio sam da slabo pišem, te da sam mu i pisao, on ne bi mogao pročitati. Zatim sam ga obavijestio o stanju u paljanskoj i pračanskoj opštini. Kad sam završio izlaganje, Čiča me prekori što smo išli u napad na Pračansko Vrelo i što su ustaše ostale nekažnjene za postrijeljane starce. Rekao mi je i to da su naše jedinice krenule prema Rogatici i da oskudijevaju u municiji, te da im damo dio zaplijenjene municije. Kada sam upitao da li će biti dovoljno municije, Boriša mi, u šali, reče da našoj četi vozovi dovlače oružje i da ga uvijek može imati. Čiča je naredio da zarobljene domobrane ne skida-

Poslije partizanske akcije kod Stambolčića, na pruzi Sarajevo - Vlšegrad, 1941. godine.

mo i da ih sprovodimo u Podromaniju, gdje je osnovan sud. Boriša se posebno interesovao za držanje drugova koji su došli iz Sarajeva Ispričao sam mu da o junaštvu Branka Milutinovića već i cure pjevaji pjesme. Za Voju Bogičevića sam rekao da je odličan borac i da se dobro uklopio medu mještane, samo što češće, bez našeg znanja, odlaz u Sarajevo i da nam u povratku donosi i poklone. Za Nedeljka Rašević sam ispričao da je dobar borac i da je mnogo povučen i skroman Čovjek. Borišu je naročito interesovalo kako smo uspjeli pokupiti oružje od Muslimana koje su im ustaše podijelile. Kad sam mu ispričao d£ smo prethodno o tome s njima ljudski i politički razgovarali, on se obratio Čiči rekavši - da smo tako postupili i oko Rogatice, ne bismc sada imali ovakve borbe.

U septembru mjesecu dobijamo pohvalu od štaba NOP odreds za BiH kao najbolja četa, što nas je sve prijatno iznenadilo.

Devetnaestog septembra dolaze Pavle Goranin Ilija, komesai Romanijskog bataljona, i Rade Hamović sa Kopitskom i Romanijskorr četom i zajednički zauzimamo Podgrab. Prača sada ostaje odsječena opkoljena sa svih strana. Poslije toga, pošao sam sa gorovićkim vo dom da pomognemo vijarskom vodu pri napadu na ustašku miliciju nj Orahovicama. Primijetili smo satniju koja se kretala od Pala u pomot blokiranoj Prači. Postavili smo zasjedu na Pleteništu i u kratkoj borb zarobili 80 domobrana. Pet-šest domobrana je poginulo, a dvadesetal> ih je uspjelo da pobjegne. Zaplijenili smo 4 puškomitraljeza, podijelil smo ih po vodovima. Bila je to najveća grupa zarobljena na ovom sek toru. Sproveli smo ih na Podromaniju ne oduzimajući im ništa osinr oružja. Seljo me za postignuti uspjeh zagrlio i poljubio, te rekao &< ovako treba sprovoditi zarobljenike, a ne gole i bose.

Pračanska četa je početkom oktobra imala oko 100 boraca Branko Milutinović je bio politički komesar, a Vojko Čvoro je radio **SJ** omladinom. Ostali drugovi iz Sarajeva su bili prekomandovani u drug(jedinice. Prača je i dalje bila opkoljena i domobransku satniju je snab dijevala avijacija. Bili smo u mogućnosti da šaljemo pomoć kad su s< vodile borbe oko Stambolčića i Rogatice. Očekivali smo samo Čičin< naređenje pa da zauzmemo Praču. U oktobru mjesecu sam otišao si čvorskim vodom u pomoć Jahorinskoj četi kojom je rukovodio majo Vojislav Dokić. Zajedno smo napali ustašku miliciju u Orahovici i rast jerali je. Čiča nam je toga dana, po kuriru Aćimu Šiljku, javio da si naše jedinice opkolile Rogaticu i da treba očekivati njen pad ukolik(neprijateljima ne stigne pomoć iz Sarajeva. Zato smo dobili naređenj« da, bez obzira na žrtve, spriječimo prodor pukovnije koja je napredo vala preko Pala u tri kolone. Jedna kolona je išla duž pruge, druga des nom stranom prema Jahorini, a treća prema Romaniji s lijeve stran< pruge. Bili smo prisiljeni da na brzinu napravimo plan za odbranu polo žaja. Jahorinska četa zauzela je položaj u Nikolićima, na seoskoj ćupri

ji preko Prače. Ja sam s četom morao hitno da se prebacim prema Bogovićima. Pokret je iziskivao strahovite napore; naizmjenično su padali kiša i snijeg, a rijeka Prača nadošla. Krećući se prema Podgrabu, ugledali smo kako gore sela Grabovica, Šip i Stajna. Kolona koja je nadirala prugom primorala je četu Milana Simovića da odstupa. Bogovićka i Gorovička su, takode, bile prisiljene da odstupaju ispred kolone koja se kretala prema Romaniji. Kad smo prešli prugu, primijetili smo da se neprijatelj, koji je nadirao prugom, smjestio u neke barake, kilometar od Podgraba. Dogovorio sam se sa Mihajlom Čvorom da izvršimo na ove napad u 3 sata ujutro, kad se budu spremali za pokret. Pošto smo oskudijevali u municiji, poslali smo borce čvorskog voda kućama da donesu sve rezerve municije. U dogovoreno vrijeme smo se privukli domobranima tako blizu da smo čuli komande oficira za spremanje i pjesmu. Napali smo ih sa svih strana, a Mihajlo Čvoro je iz mitraljeza otvorio ubitačnu vatru. Upotrijebili smo i bombe. Barake nisu pružale nikakav zaklon, tako da su se morali povući nasuprot nas, ostavljajući cijelu komoru na prostoru između dvije vatre. U žestini borbe, nama je ponestalo municije. Omladinci Dušan Čvoro i Dušan Brezo su gazili do pasa rijeku Gračanicu, pod neprestanom paljbom neprijatelja, i iz neprijateljske komore donosili municiju. Čvoro je bio ranjen u obje noge, ali je, ipak, uspio da donese dva sandučića municije. Ubrzo nam je u pomoć stigla četa Milana Simovića i zajedničkim snagama smo razbili neprijatelja. Zarobili smo 30 domobrana i dva oficira, zaplijenili čitavu komoru, oko pedeset pušaka, 4 puškomitraljeza i dosta drugog materijala. U napadu je poginulo 15 domobrana, a ranjeno ih je preko dvadeset. Ranjenike smo prebacili u Podgrab, pružili osnovnu medicinsku pomoć i dozvolili im da odu u Stambolčić. Dvadeset konja sa ratnim materijalom prebacili smo u pozadinu. Jahorinska četa je, takode, imala uspjeha i razbila kolonu koja je išla desnom stranom pruge.

Pošto sam se uvjerio da satnija koja je pošla u napad iz Prače, ne može prodrijeti i spojiti se sa napadnim kolonama iz Sarajeva, uputio sam se istog dana prema Kosmaju u čvorski vod. Borba sa kolonom koja je nadirala na ovom pravcu, bila se rasplamsala tako paklenom žestinom, da sam jednog trenutka pomislio da niko živ neće ostati. Ovom kolonom je komandovao očito iskusniji i oprezniji oficir. Nisu zanoćili u seljačkim kućama, već na koti sa koje se mogla kontrolisati situacija. Nasuprot drugim dvjema kolonama, ova je uporno pokušavala da se probije prema Rogatici. Pristigle su nam u pomoć čete Manojla Radovića i Bogdana Kovačevića, tako da smo uspjeli domobrane sabiti na jednu kotu. Kada je ova kolona bila gotovo pred uništenjem, odjednom su nas, na naše iznenađenje, počeli s leđa da tuku topovi, iz sela Prutine. Noć je već pala. Na brzinu smo održali sastanak i odlučili da ujutro čete Mihajla Čvore i Milana Simovića napadnu domobrane i bateriju topova u Prutinama, zatim Radačićima i Modriku, a Gorovička i Bogovićka četa da likvidiraju opkoljene domobrane. Isto veče dobio

sam od Čiče obavijest da je Rogatica oslobođena i da je uputio Romanijsku četu sa komandirom Svetkom Furtulom i drugu Sočičku četu sa Rajkom Mijatovićem da nam pomognu u borbama. Stigla je i Romanijska četa sa Mithatom Haćamom Aćimom, komandantom Romanijskog bataljona, pod koji je potpadala i moja četa. Sa Aćimom je došao Akif Bešlić zvani Božo. Aćim me pohvalio za dobar raspored jedinica i odmah naredio da rasporedimo i čete koje su nam došle u pomoć. Rekao sam Risti Čvori da borcima da municiju. Borci Romanijske čete su uzimali, punili džepove i rance, pa kad sam upitao komandira Svetka Furtulu šta će im tolika municija, on mi odgovori da je to hrana bez koje se ne može živjeti, lako su borci ove dvije čete bili umorni, krenuli su odmah da zauzmu položaje. Svetkova četa je krenula u pomoć Mihajlu Čvoru i Milanu Simoviću, na Prutine, a Rajkova na kosu Debelj, prema Prači.

Drugom polovinom oktobra ujutro, izvršen je napad na Prutine. Mihajlo Čvoro uspio je razbiti komoru i neprijatelja odbaciti od topova, tako da je artiljerija ostala između položaja. Oko Prutina i okolnih sela borba se vodila cijeli dan. Ranjeni su teže Mihajlo Čvoro i Branko Milutinović. U Svetkovoj četi je bilo i mrtvih i ranjenih. U ovim borbama opkoljena kolona uspjela se probiti i spojiti sa kolonom iz Prutina koja im je bila poslata u. pomoć sa Pala i iz Sarajeva.

Sutradan je Vuko Čvoro, koji je poslije Mihajlovog ranjavanja preuzeo komandu nad čvorskim vodom, uspio je zauzeti Prutine i zaplijeniti topove. Jednom topu su domobrani odnijeli zatvarač, a drugom nišanske sprave. Neprijatelj je bio prisiljen da se povlači prema Podgrabu, na putu za Pale. U ovim borbama imali smo 12 poginulih i više ranjenih. Zarobili smo cjelokupnu komoru, pedesetak domobrana sa 4 - 5 oficira. Kolona koja se probijala prema Prutinama imala je naročito teške gubitke. Preko 40 ranjenih i 60 mrtvih ostavili su na bojnom poprištu. Ranjenike smo otpremili za Stambolčić kojima su u Podgrabu naše bolničarke Olga Grbić i njen pomoćnik Milena Novaković sa kćerkama Zorom i Nadom, u granicama mogućnosti, pružile prvu pomoć. Na mjestu gdje smo bili opkolili domobrane, našli smo i 5 seljaka Muslimana, ubijenih sa po jednim metkom u glavu, koje su domobrani prisilili da im budu vodiči i koje su poubijali. Kolona koja se povlačila prema Podgrabu, bila je stalno izložena napadima čete Milana Simovića. U tim neprekidnim napadima poginuo je i Mladen Mačar, sposoban borac. Ova borba bila je najteža od svih u kojima sam učestvovao u toku 1941. godine.

Poslije ovih borbi, izvršili smo, koncem oktobra, pripreme da zauzmemo Praču čija je odbrana, u međuvremenu, bila pojačana sa još jednom satnijom. Mojom krivicom - što sam odgodio napad za jedan dan, domobrani i ustaška milicija su pobjegli preko Orahovice i Jahorine. Stoga me je Čiča oštro ukorio, rekavši da se takvom postupku nije nadao od mene. Četa Steve Elete dala se u potjeru i sustigla domobrane u Bistrici kod Pala. Domobrani su uspjeli da se probiju, a

ustašku miliciju i izbjeglice uspjela je zarobiti. Medu zarobljenicima je bio i ustaški tabornik Ašek, porijeklom Nijemac, i nekoliko žandarma. U Prači smo uspostavili komandu mjesta, a položaje zauzeli prema Stambolčiću i Palama.

U međuvremenu, dolazi vojvoda Dekić sa oko 700 četnika, većinom ranijih izbjeglica u Srbiju. Dolazi i general Novaković. Odlaze u mirna muslimanska sela i pljačkaju, ubijaju, vrše teror, dok mi vodimo borbe oko Stambolčića i Pala. Pero se kratko zadržao u Prači, zatim odlazi na novu dužnost u novoformirani Glavni štab za istočnu Bosnu.

Pračanski bataljon izvršio je oko 18. decembra napad na Pale i zauzeo Kalovita brda. S nama su u napadu učestvovali i neki četnici, ali Oni su se iznenada povukli i mi smo, krajnjim naporima, uspjeli da izbjegnemo opkoljavanje. Tih dana u Čvorsku četu dolazi Milan Batar, po Čičinom naređenju, za komesara ove čete. Uskoro nam dolazi i 20-30 drugova iz Srbije bez oružja, pa ih naoružavamo i raspoređujemo u Čvorsku četu. Dolazi i Beogradski bataljon Prve proleterske brigade u Praču, pa nas kritikuju što smo naoružali drugove iz Srbije, jer su oni oružje imali, ali su ga u povlačenju odbacili. Milan Jakšić je uzeo borce u odbranu, pokazavši za njih razumijevanje.

Početkom januara 1942. godine se u Podgrabu održava sastanak kojem prisustvuju drugovi iz Kalinovičkog odreda Rade Hamović, Boriša Kovačević i još neki. Čiča, tom prilikom, drugovima iz Kalinovičkog odreda daje top. Obavijestio nas je da neprijatelj počinje ofanzivu i da je bilo savjetovanje pod Romanijom sa Vrhovnim štabom. Iscrpno nas je obavijestio i o susretu sa Vrhovnim štabom u Rogatici. Čiča je rekao da je na savjetovanju pod Romanijom odlučeno da Beogradski i Pračanski bataljon dočekaju neprijateljsku kolonu koja se kreće od Pala. Borbe smo vodili od Stambolčića do Dobre vode 18. i 19. januara. Dobili smo pismo sa zahtjevom da hitno pošaljemo jednog komunistu da prevede jedan bataljon proletera sa članovima Vrhovnog štaba za Praču.

Mi smo dobili naređenje da ni poa kakvu cijenu ne smijemo odstupiti sa položaja dok ne prođu proleteri i članovi Vrhovnog štaba. Nijemci su uspjeli da se probiju do Begovića. S bataljonom čiju smo odstupnicu trebali da štitimo, sastali smo se u mrak, u kući Mihajla Čvore. Jedan drug u kožnom kaputu me je upitao zašto se ne povlačim, a ja sam mu odgovorio: »Kad se moji borci ne povlače, neću ni ja«. Vrhovni štab se uspješno prebacio u Foču. Kasnije, kada sam stigao u Foču, Košta Nad me je upoznao sa drugom Titom, u kome sam prepoznao čovjeka u kožnom kaputu.

DORDE TOŠOVIĆ

PRVE BORBE OKO KALINOVIKA

Polovinom septembra 1941. godine jedna grupa boraca sa Miladinom Radojevićem, Perom Kosorićem, Feliksom Goraninom i Slobodanom Kezunovićem došla je na područje Dobrog Polja. Ona se smjestila u Meždrima - šumi ispod Treskavice - sa zadatkom da pomogne organizovanje ustanka na teritoriji Dobrog Polja i u okolini Kalinovika.

Ova grupa je odmah počela da obilazi najbliža sela: Krbljine, Sijerču, Boljanoviče, Dobro Polje, Mušiče, Varoš i druga. Tako je na očigledan način uvjeravano stanovništvo ovih sela da je otpočela oružana akcija protiv okupatora i Nezavisne Države Hrvatske i pozivano da se pridruži toj borbi. Tim prvim borcima, u ovom kraju odmah se pridružuju Ćiro Regoje i Marko Regoje iz Dobrog Polja, Košta Elez iz Mušića, Sava Elez iz Krbljina, Dordo Elez - zvani Macija iz Sijerča; Sretko Regoje iz Dobrog Polja; Mile Elez (Mile Elez postao je komandir Zagorske čete, a kasnije i komandant Zagorskog bataljona, ubili su ga četnici u Čelebićima 1942. godine) iz sela Borija, Dordo Tošović, iz sela Vihovića, i drugi. Ovi su ljudi, već odranije, bili pod uticajem našeg pokreta, koji je, u okviru rada aktiva komunista, bio razvijen neposredno pred okupaciju.

Idući od jednog sela do drugog i pozivajući ljude u borbu, počeli su se susretati i sa oružničkim patrolama koje su tih dana stalno kontrolisale taj prostor, očekujući pojavu ustanika koji su već bili izvršili nekoliko diverzija između Sarajeva i Trnova. Tako se jednoga dana, grupa boraca u kojoj sam se nalazio i ja, u blizini sela Sijerče, susrela sa većom oružničkom grupom. Taj susret, koji predstavlja moje prvo borbeno krštenje, završio se prepucavanjem bez žrtava.

U noći između 24. i 25. septembra, poslije pomenutog sukoba sa oružnicima, grupa boraca na čelu sa Milom Elezom upućena je, radi okupljanja novih ljudi, u selo Borija, gdje su joj se priključili Gavro Klarić, Dušan Mandić, Tadija Elez, Danilo Sladoje i drugi. Narednih dana, gotovo svakodnevno, pristižu novi borci iz sela Šivolja i Mosorovića.

između 25. i 28. septembra grupa boraca, takode, sa Milom Elezom na čelu, došla je i u Jažiće, tri kilometra daleko od Kalinovika, gdje im se priključila nova veća grupa boraca, medu kojima su bili: Dušan Ždrale, Simo Ždrale, Gavro Nišić, Marko Nišić, Vlado Ždrale, Ilija Ždrale, Milorad Ždrale i drugi. Iste noći, grupi su se priključili Dordo Lalović i Duro Tepavčević iz Vihovića, a iz Jelašavca Rade S. Puhalo, Miloš Puhalo, Jovo Badnjar, Ratko Puhalo i drugi. Tada su Muslimani iz sela Jažića i Vihovića, Jažići i Suljići, kod svojih kuća lijepo primili ustanike i predali im znatan broj pušaka i municije.

Ovako brojno ojačana i naoružana, grupa ustanika se povukla u toku noći u selo Borija, jer nije bila još tako snažna da bi mogla da ostane u selu Jažićima, koje je od prvih ustaško-domobranskih straža dijelila razdaljina samo od nekoliko stotina metara vazdušne linije. Sutradan je u blizini Borija, na putu Foča - Kalinovik, napravljena zasjeda u koju je upao kamion sa nekoliko oružnika, koji su išli od Foče prema Kalinoviku. Tom prilikom, jedan oružnik je poginuo, dok su se ostali uspjeli skloniti u šumu.

Istoga dana, došlo je do sukoba između ove grupe ustanika i nekoliko pripadnika muslimanske milicije, u blizini sela Jelašaca, kada je ranjen ustanik Jovo Badnjar.

Poslije svake od navedenih akcija, mada su one bile sitne, raspoloženje naroda za borbu stalno je raslo. Ustanicima se svakodnevno priključivao sve veći broj boraca, tako da je krajem septembra formirana Zagorska četa, koja je sada bila kadra da kontroliše sela kao što su Šivolje i Mosorovići, koja su od Kalinovika udaljena svega pet kilometara. Među borcima je postojala velika želja da se napadne Kalinovik, u kome se nalazila domobranska satnija i oružnička postaja sa dvadesetak oružnika, a koji je bio sada jedino neprijateljsko uporište na području između Trnova i Uloga. Na drugoj strani Kalinovika, u selima Obiju i Stranama, nalazila se grupa boraca sa Krstom Rudanom na čelu, koji je već tada bio pročetnički orijentisan, što se vidjelo po kokardi koju je nosio na šubari. Ova grupa pretežno je boravila u selima Obiju i Stranama, ne preduzimajući ništa protiv ustaša i okupatora. Oni su slijedili četničke stavove da još nije vrijeme za ustanak i da treba čekati pogodniji trenutak, što je ova grupa već tada isticala a što će potvrditi i nastupajući događaji. Ustanički štab, partizanski, iz Meždra je stupio u vezu sa tom grupom i dogovorio da zajedničkim snagama napadnu na Kalinovik.

Prema tom dogovoru, napad je izvršen 1. oktobra oko 10 sati izjutra. U borbi za Kalinovik, koja je trajala do poslije podne, učestvovale su samo Rogojska i Zagorska četa. Grupa iz Obija nije uopšte učestvovala u napadu, čime je iznevjerila ranije data obećanja. Pored domobranske satnije, otpor iz Kalinovika pružalo je ustanicima još oko 160 naoružanih ustaša i milicionera iz Gornjeg Borča, koji su baš uoči napada došli kao pojačanje posadi u Kalinoviku, koja se takvom napadu nadala. To praktično znači, da je oko 160 boraca, a koliko ih je najviše moglo biti tada u Rogojskoj i Zagorskoj četi, napalo na Kalinovik, iza čijih se bedema, debelih i preko dva metra, branilo preko 400 naoružanih domobrana, ustaša i oružnika. Stoga i nije čudno što Kalinovik nije oslobođen.

U ovom napadu je poginulo 17 naših boraca: Miladin Radojević, Ranko Divljan, Košta Elez, Dušan Ždrale, Simo Ždrale, Gavro Nišić, Marko Nišić, Danilo Elez, Lazar Elez, Dorđe Elez, Tadija Elez, Danilo Sladoje, Božo Marković, Sretko Ljuboje, Sretko Regoje, Sava Golijanin i Danilo Nogo. Pored toga, bio je jedan broj lakše i teže ranjenih.

U isto vrijeme kada je izvršen napad na Kalinovik, ustaško-domobranske snage, koje su stigle iz pravca Foče, izvršile su napad na selo Borija. U selu se tada nalazilo svega nekoliko boraca, koji su se suprotstavili ovim snagama i onemogućili ih u namjeri da napadnu s leda jedinice koje su napadale na Kalinovik.

Poslije napada na Kalinovik, ustanici su se povukli, preko sela Jažića, u pravcu Ručnika i dalje - prema Meždrima i Dobrom Polju. Ustaše i oružnici upali su u selo Jažiće, gdje su zaklali nekoliko žena, staraca i djece, opljačkali selo i zapalili nekoliko kuća.

Poslije ovog napada, Zagorska četa se smjestila u sela Dobro Polje i Boljanoviće, gdje je i organizovana bolnica u koju su smješteni ranjeni u borbi za Kalinovik. U tim selima, gdje se nalazio i ustanički štab, ponovo su organizovane straže na Krbljinama i zasjede na putu Dobro Polje - Kalinovik, koje su imale zadatak da spriječe svaki napad koji bi pokušale da izvrše ustaško-domobranske snage. Takve straže i zasjede narednih dana ubrzo se ponovo pomjeraju sve bliže prema Kalinoviku, tako da je Zagorska četa u toku oktobra zaposjela Sijerču, a njene patrole stizale su često do Šivolja, Borija i Mosorovića.

Poslije prvog oslobođenja Trnova, 2. novembra 1941. godine, akcije Kalinovičkog odreda usmjerene su prema Kalinoviku i Miljevini. U novembru je Zagorska četa zauzela i zaposjela: Šivolje, Borija i Mosoroviće. Težište borbe tih dana približavalo se sve više Kalinoviku, gdje se sada nalazio talijanski garnizon, koji je, zajedno sa domobranima, oružnicima i naoružanim milicionarima, brojao oko 1000 vojnika. Talijani su stigli u Kalinovik sa nekoliko topova i tanketa, desetak dana po napadu na Kalinovik. U Kalinoviku su počeli odmah da se utvrđuju.

Pored postojećih utvrđenja, počeli su graditi nove bunkere, stavljati bodljikavu žicu oko njih i rampe na ulazu u mjesto, gdje vrše kontrolu svih lica koja dolaze u Kalinovik.

Oko zaposjednutih sela, u toku novembra, vode se gotovo svakodnevne bitke sa ustaško-domobranskim snagama koje nastoje iz sela istjerati ustanike i osloboditi cestu Foča - Kalinovik koja je bila pod kontrolom ustanika.

OLGA NAKIĆ

O MOM RADU NA PARTIJSKIM VEZAMA SARAJEVSKE ORGANIZACIJE

Krajem ljeta 1941. godine Dane Olbina, čije ime tada nisam znala, upoznao me s dvije drugarice u Novom Sarajevu i jednom u Pofalićima, iz čijih kuća sam trebalo da povremeno iznosim prikupljeni materijal, najprije do svog stana, a onda da ga predajem kuriru koji je taj materijal odnosio na slobodnu teritoriju. Pored odjeće i obuće, tu su bili pisaći i sanitetski materijali, kao i manje količine kalorične hrane: orasi, šećer, čokolada. Iz konspirativnih razloga, prilikom upoznavanja, imena drugarica nisam saznala, kao ni one moje. Od njih sam materijal prenosila u torbi za pijacu, a iz Pofalića ponekad i u dječijim kolicima, ispod sinčića mladog bračnog para Josipa i Lujze Pajić kod kojin sam stanovala u Ulici Kranjčevića stepenište. Kad su bila dječija kolica u upotrebi, tada je sa mnom bila i Lujza sa sinčićem. Hranu sam kupovala sama ili s Olgom Marasović koju sam poznavala iz Doma studentkinja u Beogradu. Ona me je uputila i na dvije apoteke, u kojima sam mogla kupovati sanitetski materijal. Jedna od apoteka bila je na Bjelavama, vlasništvo Muhameda Džudže, a druga na Baščaršiji, na kraju današnje Titove ulice, u kojoj su radile neke mlađe žene.

Prvi kurir s kojim sam održavala vezu bio je Mustafa Dovadžija. Njegovo ime sam saznala tek poslije njegove pogibije. Drugi kurir s kojim sam saradivala, i to od jeseni 1941. godine bio je Đuro Damjanović. Vidjeli smo se poslije oslobođenja. S njim sam se sastajala u njegovom stanu i zakazivala mu sastanak u nekoj od ulica s lijeve strane mosta Vrbanja. On je u tom kraju i stanovao, podaleko na brdu, u jednoj strmoj ulici, a negdje tuda je vodio i put za slobodnu teritoriju.

Uglavnom je prevodio pojedince, ponekad i veće grupe na slobodnu teritoriju. Tim kanalom su na slobodnu teritoriju pojedinačno prebačeni drugovi Osman Karabegović, kojeg sam poznavala iz Beo-

grada, zatim Pašaga Mandžić i Duro Pucar, koje tada nisam poznavala, te još neki kojih se više ne sjećam. Moj zadatak se sastojao u tome da povežem one koji su išli na slobodnu teritoriju s kurirom koji će ih odvesti.

Kurir je zadatke odmah prihvatao, ako je znao da je put slobodan, ili, ako je doznao da se na tom putu negdje u blizini nalaze ustaške straže, odgađao prebacivanje sve dok se te straže ne povuku. Tako su, na primjer, i dvojica španskih boraca morali čekati desetak dana u stanu Josipa i Lujze Pajić da se put oslobodi, da bi bili prebačeni na slobodnu teritoriju. Takva situacija je bila i kad je trebalo da na slobodnu teritoriju ode drug Pucar. On me čekao u mom stanu kod Lujze Pajić i kad sam ga obavijestila da kurir odbija da ide, jer je doznao da su put zaposjele ustaške patrole, drug Pucar je energično zahtijevao da kuriru prenesem naređenje da se odmah spremi za put. Kurir je ponovo odbio zadatak zbog moguće opasnosti. Ali, tad mi je drug Pucar vrlo oštrim tonom rekao: »Idi i reci mu da moramo odmah ići i kada ja svoju glavu rizikujem, može i on«. Tada sam shvatila da je to neko od rukovodilaca koji mora vjerovatno zbog hitnog i veoma važnog zadatka da se prebaci na slobodnu teritoriju, bez obzira na eventualnu opasnost. Otišla sam i po treći put, sve u vremenu od oko dva sata, u stan kurira Dure i prenijela mu ove riječi druga Pucara, s napomenom da mora ići, jer će, u protivnom, odgovarati. Kurir je konačno pristao da ide.

Prebacivale su se i veće grupe, bilo ih je u grupi ponekad i desetak. To su uglavnom bili aktivisti Jevreji, koje je trebalo brzo prebacivati, jer su Jevreje masovno odvodili u logore. Tada mi je uvijek pomagao Vlado Perić. S njim sam išla u kuće gdje su bili grupisani Jevreji koje je trebalo prebacivati. Obavještavali smo ih kada i gdje će doći radi prebacivanja na slobodnu teritoriju. Iz opreznosti, Vlado ih je raspoređivao u nekoliko obližnjih ulica s lijeve strane mosta Vrbanja, a zatim bismo ih, na određenim mjestima, postepeno skupljali i povezivali s kurirom. Sve se to moralo raditi brzo i vrlo oprezno, a radi veće sigurnosti, to smo obavljali noću. Međutim, pojedinci su odlazili i danju. Ovo povezivanje grupa s kurirom nije uvijek išlo onako kako je planirano. Ponekad se događalo da se neko uplaši i ode s mjesta gdje treba da nas čeka, pa smo ga onda morali brzo tražiti po mračnim ulicama. Ipak, uvijek smo uspjeli i nikad niko nije uhvaćen. Naravno, kad bismo ga pronašli, Vlado bi ga dobro izgrdio i ukazao mu na posljedice koje su mogle iskrsnuti zbog takvog držanja.

Prebacivanje materijala, u to vrijeme, išlo je, takode, s lijeve strane Miljacke, ali ne znam da li istim kanalom ili nekim drugim. S vremena na vrijeme, išla sam u jednu staru kuću, u kojoj je stanovala neka siromašna baka, i, kada bih doznala da je materiijal tamo donesen, obaviještavala Vladu da odredi kada će ga kuriri nositi. To je bila Janja Vlačo, dobrodušna i tiha žena, nikad nije pitala kada će se roba

nositi, mada je ponekad bilo i po nekoliko vreća. Tražila sam je poslije oslobođenja, ali bez uspjeha. Stanovala je u današnjoj Zagrebačkoj ulici, iza Malte, u kući Voje Milidraga, koji je, takode, bio simpatizer pokreta. To je bio vrlo važan punkt za prebacivanje ljudi i materijala. Međutim, nekad se materijal donosio u neku od dogovorenih ulica, takode, s lijeve strane Miljacke, bliže centru grada, a Vlado i ja smo drugove koji su donijeli materijal, odmah, na ulici, povezivali s kurirom koji ih je vodio dalje, ka slobodnoj teritoriji. Takve akcije Vlado je organizovao samo za vrijeme gustih magli.

S drugom Vladom sastajala sam se na ulici, a najviše u kući Čede Dugonjića na Babića bašti. Tada nisam znala njegovo ime, kao ni on moje. Čedu Dugonjića zvali smo ujkom, a njegovu suprugu Ljubicu ujnom. Ne znam da li su bili članovi Partije, ali bili su siguran oslonac. To su bili ljudi srednjih godina, uvijek vedri i prijateljski raspoloženi. Našla sam ih poslije oslobođenja.

Krajem 1941. godine ili početkom 1942, Olga Marasović me povezala s jednim novim kurirom, koji je nosio poštu na slobodnu teritoriju i odande je donosio. S njim sam se sastajala, takode, u ulicama s lijeve strane Miljacke, bliže centru. To je bio crnomanjast mladić, srednjeg rasta. Docnije sam saznala da se zvao Arsenije Jovanović Kigi i da je s njegovim hapšenjem otpočela velika provala u partijskoj organizaciji Sarajeva, početkom marta 1942. godine. Ubrzo zatim, vjerovatno u januaru 1942. godine, upoznala me Olga sa Brankom Manićem, koji je s majkom stanovao u blizini današnje Skenderije. Od njegove majke sam doznala da je Branko nastradao u logoru u Norveškoj. Svaki dan u 9 ili 10 sati, ne znam tačno, dolazila sam u njihov stan da vidim da li je ko došao sa slobodne teritorije, ali dok sam ja tamo odlazila, niko nije dolazio. U stanu me je dočekivala samo njegova majka, žena srednjih godina. Branko je tada negdje radio kao građevinski radnik. Ubrzo poslije ovih poznanstava, vjerovatno u januaru 1942, Olga me povezala s još jednim kurirom. Zvala sam ga Čupo, jer je imao sitno loknavu kosu. Pravo ime mu nisam saznala. Stanovao je na vrh Babića bašte i kad mi je bio potreban, tražila sam ga u stanu, preživio je rat.*) Moji susreti s kuririma trajali su, zbog opreznosti, kratko, onoliko koliko je trebalo da im predam ili da primim poštu, da prensen neki drugi zadatak (na primjer, kada i gdje će me čekati da ih povežem s drugom ili grupom koju će prevesti na slobodnu teritoriju, kada i gdje će me čekati radi prebacivanja materijala). Sve su to bili mladići, osim Dure koji je bio nešto stariji. Na sastanke nikad niko nije zakasnio, jer nam je bilo jasno da zakasniti znači rizikovati akciju, izložiti opasnosti druga koji čeka - da bude primijećen.

***) Sergije Mučibabić (Red.)**

Poštu sam dobijala od Olge Marasović i njoj nosila onu koju su kuriri donosili sa slobodne teritorije. S njom sam se sastajala na ulici kada je trebalo da me s kim poveže, ali poštu sam uvijek nosila u stan Ivice Kršulja, na periferiji Sarajeva, iznad Bjelava. Pošta je uglavnom bila u nekom manjem pismu, koje se lako moglo sakriti. Ali, sjećam se, jednom sam od kurira primila dosta veliko i debelo pismo. U tašnu ga nisam smjela staviti, iz džepa na kaputu bi se vidjelo, pa sam ga stavila u rukav kaputa. Da bih stigla do Olginog stana, birala sam pogodnije ulice.

Niko od kurira nije znao ni moje ni ime drugarice Marasović. Jedni su je zvali hanuma jer su je viđali u zaru, a drugi su joj davali proizvoljna imena.

Obavljajući ove zadatke, dva puta sam došla u nezgodnu situaciju. Jednom kada sam se u sumrak vraćala kući iz stana Cede Dugonjića, legitimisao me je i pretresao agent, ali pošto ništa nije našao, jer nisam ništa ni imala kod sebe, a izjavila sam da šam se šetala, pustio me je. Drugi put, na pravoslavni Badnjak 1942. godine, vraćala sam se s Kovačića, od bake kod koje je donošen materijal, i na Malti, u današnjoj Zagrebačkoj ulici, legitimisao me agent i odveo u dvorište iza Malte. Tu je već bilo vrlo mnogo ljudi i žena (racija na Srbe). Kad se nakupila velika grupa, oko stotinu, poveli su nas sve, po dvoje u redu, u policiju. Međutim, kada smo došli blizu policije na obali Miljacke, uspjela sam se umiješati među mnogobrojne prolaznike i tako sam i tada izbjegla hapšenje. Ali, početkom marta 1942. godine, kada sam po zadatku navratila u stan Branka Manića, tu sam zatekla grupu agenata i hapšenje nisam mogla izbjeći.

Pored veza s kuririma koji su odlazili na slobodnu teritoriju, u jesen 1941. godine dobila sam još jedan, sličan zadatak: vezu s kuririma koji su nosili poštu u Zagreb. Taj zadatak sam obavljala sve do mog hapšenja.

Jednog dana, Olga Marasović saopštila mi je da ću održavati vezu između nje i kurira koji će nositi poštu u Zagreb. Taj zadatak mi je saopštila kratko i jednostavncj, isto onako kao i sve ranije zadatke. Negdje na ulici, upoznala me s jednim mladim, elegantno obučenim drugom. Poslije oslobođenja, doznala sam da je to bio Muhidin Begić. On je trebalo da prenosi poštu u Zagreb. Drugi kurir bila je Feriha Kulenović Bostandžić, čije sam ime, takode, saznala poslije oslobođenja. S njom sam se sastajala u njenom stanu, a stanovala je u velikoj, lijepoj i starinskoj bosanskoj kući sa ograđenim dvorištem, iznad Malog parka, blizu današnje ulice Đure Dakovića. Taj kraj je tada sasvim drukčije izgledao. Feriha je bila mlada, vrlo nježna i vitka žena, lijepo obučena, sa šeširom na glavi. Smatram da su oboje bili lijepo obučeni da bi otklonili od sebe svaku sumnju i podozrenje ljudi iz policije. S Muhidinom Begićem sam se sastajala uvijek u nekoj od ulica na obali Miljacke ili u dijelu centra Sarajeva.

Zbog opreznosti, i ovi naši susreti su trajali toliko koliko je bilo potrebno da im predam poštu, saopštim lozinku i adresu na koju će se javiti. Na sastanke smo uvijek dolazili tačno, u određeno vrijeme, nikad niko nije morao čekati i tako se izlagati eventualnoj opasnosti - da bude primijećen. Nikad niko nije ispoljio kolebljivost, bezvoljnost, strah.

Uopšte, svi drugovi i drugarice s kojima sam kontaktirala, bili su poneseni željom da svoj zadatak što uspješnije izvrše. Pošta je obično bila mala koverta, koja se lako mogla prikriti.

Što se tiče zagrebačkih kurira, koje je slala tamošnja partijska organizacija, ostalo mi je u sjećanju samo to da su se javljali Josipu Pajiću koji je radio u trgovini u današnjoj Titovoj ulici, u bloku gdje je danas knjižara »Veselin Masleša«.

SAVO PREDA

VEZE SA ROMANIJOM

Štab sarajevske vojne oblasti (komandant Slobodan Princip Seljo i komesar Hasan Brkić Aco) izašao je iz Sarajeva na Romaniju 17. jula 1941. godine. Sa njima su izašli: Slaviša Vajner Ciča i Oskar Danon Jovo. Pavle Goranin Ilija je bio već izašao nešto ranije. Oni su upućeni da organizuju ustanak na području sarajevskog regiona.

Prema ocjenama Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Štaba oblasti, Romanija je bila pogodan teren za otpočinjanje partizanskih akcija, jer su se tim pravcem, od Sarajeva prema istoku, ukrštale saobraćajnice koje su bile vrlo važne za okupatora. Sa druge strane, na tom području su postojale dvije ćelije KPJ, sa nekoliko kandidatskih i simpatizerskih grupa i aktivi SKOJ-a, pa su komunisti imali veliki uticaj u narodu i izvršili solidne pripreme za oružane akcije i ustanak.

Odmah poslije izlaska na Romaniju, Hasan Brkić je, u svojstvu dotadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug, održao sastanak u šumi Krnijevcu kod Borovca 21. jula 1941. godine (u dokumentima se navodi ovaj sastanak kao Partijsko savjetovanje) sa komunistima iz Glasinca i komunistima koji su došli iz Sarajeva. Na ovom sastanku, Hasan je saopštio direktivu CK KPJ i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora i ustaša. Određen je štab Romanijske partizanske čete: komandant Slaviša Vajner Čiča, komesar Pavle Goranin Ilija, zamjenici komandanta Oskar Danon Jovo i Danilo Dokić, član štaba Mihajlo Obrenović. Na ovom sastanku bio je prisutan i Branko Milutinović Obren, radnik Željezničke radione iz Sarajeva. Svi komunisti su dobili konkretna zaduženja, većina je uključena u četu, a nekoliko drugova je poslato na teren, u sela da pozovu dobrovoljce i donesu oružje. Zakazan je partizanski zbor za 28. juli 1941. godine na Romaniji, u šumi Čavčije polje. Prilikom saopš-

tenja zaduženja, Čiča mi je rekao da ostajem pri štabu na specijalnim zadacima, radi organizovanja veze sa Sarajevom.

U prvim danima ustanka, Pokrajinski komitet KPJ i vojno rukovodstvo NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu rukovodi organizacijom ustanka iz Sarajeva, pa su dali nalog Štabu sarajevske oblasti da organizuje stalne veze između Romanije i Sarajeva. Mjesni komitet KPJ za Sarajevo imao je, također, određena zaduženja u tom zadatku. Tada je bilo teško putovati, jer su ustaške vlasti uvele propusnice i ograničile putovanja, a na svim ulazima u Sarajevo su postavili straže i zaveli strogu kontrolu.

Prvi partizanski kuriri sa Romanije u Sarajevo bili su Mihajlo Obrenovič i Rade Borovčanin, članovi KPJ, koje je poslao Štab sarajevske oblasti sa Borovca. Putovali su odvojeno, sa duplikatima izvještaja, preko Vučije Luke i Vratnika, i predali poštu na određene adrese i javke u gradu.

U isto vrijeme je iz Sarajeva upućen na Romaniju Avdo Hodžić Hodža. Sa njim sam se sreo na Glasinačkom polju. Nosio je veliki ranac, pratio ga je Tomo Dukić sa Romanije. Avdu sam poznavao iz Sarajeva, sa skojevskih akcija i izleta. Rekao mi je da nosi poštu i materijal za štab Vojne oblasti, da su ga drugovi uputili na mene i tražio je da ga odmah odvedem. Sačekali smo noć, pa sam ga otpratio do Milisava Marića u Šenkoviće, koji je bio veza sa štabom. U to vrijeme Štab sarajevske oblasti i štab Romanijske čete bili su smješteni u šumi kod sela Šenkovića, u Kovačevića pojati.

Poslije prvih akcija na Romaniji, izvršena je reorganizacija Romanijske partizanske čete, formirani su odredi u okviru čete, koji su upućeni na određene terene sa zadatkom da izvode akcije. Čiča je smjestio svoj štab u Lučevniku, na vrhu Romanije. Okolo je gusta četinarska šuma. Tu se smjestio i Štab sarajevske oblasti. Kuriri su dolazili iz svih krajeva Oblasti sa izvještajima o prvim partizanskim akcijama.

Početkom avgusta sam prisustvovao jednom partijskom sastanku na kome su bili prisutni članovi štaba Vojne oblasti i štaba Romanijske čete. Sastankom je rukovodio Hasan Brkić Aco. Analizirao je prve partizanske akcije, organizaciju jedinica i probleme vezane za dalji razvoj ustanka. Vodila se duga diskusija, kao i kritika pojedinih akcija i izbora komandnoga kadra. O problemima veze je govorio Slobodan Princip Seljo, izrazivši nezadovoljstvo Pokrajinskog komiteta sa našim vezama sa Sarajevom. Jedini kurir bio je Avdo Hodžic Hodža koji je stalno, bez odmora odlazio sa Romanije u grad i odmah se vraćao nazad, sa pretovarenim rancima materijala. Mjesni komitet u Sarajevu je pripremio grupe boraca, oružje i materijal koje treba prebacivati na Romaniju. Ukazao je na potrebu organizovanja kanala, kurirskih veza i baza u blizini grada. Prvih dana ustanka bilo je predviđeno da se formira posebna četa za vezu u Gajevima, pa su na taj zadatak poslali neko-

liko drugova, ali rezultata nije bilo. Na sastanku sam zadužen da radim na organizaciji veze Romanija -Sarajevo. Seljo mi je naredio da odmah pođem do Crepoljskog i da se javim Krsti Košarcu u selu Luka, koji je bio naša veza sa partijskom organizacijom u gradu i da zajedno organizujemo kurirske veze i baze.

Sa Lučevnika do Luke putovao sam dva dana, zaobilazno, kroz šume, sela i livade. U Luci sam pronašao kuću Krste Košarca, stara bosanska kuća na kraju sela, kako mi je Seljo opisao. Prepoznao sam Krstu, kosio je livadu ispod sela. Poznavao sam ga i ranije, dolazio je u Sarajevo u kafanu kod Svete Vujadinovića, gdje su se okupljali lijevo orijentirani zemljoradnici. Krsto se družio sa Danilom Dokićem, Radom Koprivicom, Mujom Hodžićem, Tomom Međom i drugim seljacima - komunistima. Bio je to borbeni partijski agitator na selu. Seljaci su mu dali nadimak Ministar, ali se Krsto nije ljutio, već je govorio da će on, možda, jednom i biti ministar.

Prišao sam na rub šume i javio se Krsti. Bilo mu je drago što sam došao, jer je sinoć došla grupa mladića iz Sarajeva sa velikim rancima materijala za Romaniju, pa nije znao kako će to da prebaci. Treba naveće da se vrate u grad. Na pojati u sijenu sam našao grupu Vratničana: Mustatu Dovadžiju, Sadika Kadrušića Dika, Jusufa Džonlića, Mirka Lazića, Mustatu Behmena i druge; bilo ih je desetorica. Dovađžija mi je rekao da su drugovi iz Sarajeva poručili da će svaku noć izlaziti grupa do Luke i donositi materijal, a mi treba da organizujemo dalje prebacivanje. U ilegalnim skloništima u gradu ima dosta prikupljenog materijala.

Ali se i meni postavio problem - kako toliki materijal prebaciti na Romaniju? Za prvi put, pozajmio sam od Krste konjića sa samarom, prepakovao materijal u vreće i naveče krenuo za Romaniju. Pridružili su mi se Dragiša Kurilić, koji je trebalo da se javi Štabu oblasti na novu dužnost i trojica radnika iz Zenice: Ivica Vižral, Mladen Vuković i Avdo Kotlića, koji su prije nekoliko dana izbjegli provalu i hapšenje u zeničkoj Željezari.

Kada sam došao na Lučevnik, Seljo mi je naredio da se odmah vratim u Luku, jer je dobio obavještenje da dolazi iz Sarajeva veća grupa drugova koju treba prebaciti na Romaniju. Ponovo sam otišao u Luku. Krsto Košarac je pretvorio svoju kuću u partizansku bazu. Svaku noć su dolazili kuriri i vojne grupe iz Sarajeva, prenosili materijal ili prebacivali grupe Sarajlija u partizane. Krsto je neumoran, svakog sačeka, nahrani, porazgovara i isprati. Njegova žena Štaka je svaki dan mijesila hljeb i spremala hranu za prolaznike. Nikad se nije potužila, iako je to bila siromašna seljačka kuća. Krsto je svoje četvero djece rasporedio oko sela da čuvaju ovce i krave i da motre ko dolazi i prolazi putevima kroz selo.

U šumi ispod Skakavca sam našao veću grupu Sarajlija, došli su prošle noći preko Crepoljskog. U toj grupi su bili: Vojo Dimitrijević, Vukan Mijanović Bato, Sveto Vujičić, Rade Hamović i drugi: Iz Sarajeva su poručili da će naveče doći još jedna grupa sa kurirom Hodžom, pa smo ih sačekali. U toj grupi su bili: Ruža Oljača, Hanika Altarac Vuja, Himzo Ćatić i drugi. Formirali smo kolonu za. Romaniju, svi su nosili pune rance materijala. To je bio sam kraj jula

Na relaciji od Romanije do Luke često sam putovao i prebacivao grupe, kurire i materijal koji je dolazio iz Sarajeva. Koncem augusta Slobodan Princip je izdvojio jedan vod partizana iz Romanijske čete i izdao mi naređenje da od tog voda formiram Četu za vezu na Crepoljskom. Imenovao je štab čete: za komandira sam određen ja, za komesara Mihajlo Obrenović, a zamjenika komandira Vide Jakšić. Odmah smo se prebacili na Crepoljsko, gdje su nam se pridružile grupe mladića iz sela Močioci, Biosko, Mrkovići, Nahorevo, Hreša, Luka i Vučija Luka, kao i grupa sarajevskih radnika koji su stanovali u tim selima: Dordo Pajdak, Savo Andžić, Joja Kosmajac, Uroš Radenović, Rajko Košarac i drugi. Takode, došlo je iz grada nekoliko grupa omladinaca, pa smo i njih uključili u našu četu, i to: Mirka Lazića, Cedu Lazića, Milju Lonco, Moska Papu, Jakova Papu Bracu, Vojka Perića, Aleksandra Čančara i druge. Četa za vezu, koja je kasnije imala naziv Crepoljska četa, formirana je početkom septembra 1941. godine.

Seljo je dao zadatak Četi za vezu da, prvenstveno, održava kanale i kurirske veze sa Sarajevom, da prihvata i obezbjeđuje grupe i materijal koji šalje partijska organizacija iz grada na Romaniju, da očisti terene oko Crepoljskog i u selima prema gradu od neprijateljskih špijuna i uhoda, te da obezbijedi stalne veze sa Štabom sarajevske oblasti i Romanijskog odreda. Naša četa bila je često i punkt za vezu Sarajeva sa odredom »Zvijezda«. U neposrednoj blizini grada, prema Vratniku, Pašinu brdu, Grdonju i Koševu, sve smo podređivali kurirskim vezama, jer je to bilo najvažnije. Tim pravcem prolazili su naši kuriri i udarne grupe, a akcije smo izvodili na cestama kod Buloga i Hreše, te prema Srednjem i Olovu.

Skoro svaku veče izlazile su udarne grupe komunista iz grada u Donje Biosko, Barice, Koševo ili Radavu, gdje smo ih sačekivali, na ugovorenim mjestima, i preuzimali materijal. Najčešće je dolazila grupa sa Vratnika, koju je, u prvo vrijeme, predvodio Mustafa Dovadžija, a kasnije Mirko Lazić. Vratničani su imali svoju glavnu bazu, gdje su preuzimali materijal, na Kovačima, u kući Mare Lazić, radnice Fabrike duvana, koja je poznata kao stari radnički aktivista, učesnik štrajka još iz 1906. godine. Njena dva sina Mirko i Čedo bili su u udarnoj grupi, a kasnije u Četi za vezu. Grupe sa Bjelava i Centra izlazile su preko Grdonja i Sedam šumica. U tim grupama su bili: Moric Salom Moco, Nikola Brkljač, Zdravko Veselinović, Milan Ćurković Čonga, Jovo Kurilić, Stevan Dursun, Albert Levi i drugi. Svi su bili naoružani pištoljima.

Mustafa Dovadžija je, u prvo vrijeme, rukovodio Vratničkom grupom, ali je zahtijevao da ide u partizane, na Romaniju. Seljo ga je zadržao kod Štaba sarajevske oblasti na kurirskim zadacima, jer je kao planinar dobro poznavao puteve i planinske staze. Od septembra 1941. godine Dovadžija je bio stalni kurir Pokrajinskog komiteta i Štaba oblasti između Sarajeva i Romanije, zajedno sa Avdom Hodžićem Hodžom. To su bila dvojica legendarnih kurira, mnogo puta su odlazili u okupirano .Sarajevo, pronosili poštu ili iz grada provodili partijske rukovodioce, grupe komunista i rodoljuba koji su išli u partizane i prenosili materijale.

Treći poznati kurir na ovim vezama bio je Moric Salom Moco. To je bio odvažan i hrabar omladinac. U prvo vrijeme, rukovodio je Bjelavskom udarnom grupom. Moco je u svoj ranac pakovao trideset i više kilograma raznog materijala i na čelu kolone prolazio pored ustaških stražara i zasjeda, preko Grdonja ili Sedrenika. Jednom prilikom, ustaški agenti su primijetili da je došao u kuću Logavina broj 8, zajedno sa Dovadžijom. Ustaše i policija su opkolili kuću. Dovadžija je komandovao da se probiju, otvorili su brzu paljbu iz pištolja, ustaše su se razbježale i njih dvojica su uspjeli da pobjegnu, uskim ulicama prema Vratniku. Poslije ovoga sukoba, partijska organizacija je naredila Moći da napusti Sarajevo i da se prebaci na Romaniju, u partizane. Javio se u štab Romanijskog odreda na Lučevniku i tražio je da ga rasporede u Crepoljsku četu, jer želi da se bori u blizini grada. Čiča ga je poslao u našu četu, s napomenom da ga angažujemo za kanal sa Sarajevom. Moco je bio vješt kurir, izviđač i obavještajac. Dobro je poznavao sve staze, puteljke i šumice oko Pašina brda, Grdonja, Sedrenika do Crepoljskog, jer se kao dijete igrao po šumarcima i baštama na periferiji grada.

Moco je volio da sam odlazi u akcije. Često je dolazio u grad, silazio do Bjelava, predavao poštu na naše javke, pa se u toku noći vraćao na Crepoljsko. Izvodio je razne šale i skečeve. Znao je vješto da se preruši i imitira seljaka koji prodaje sir na pijaci, a čaršinlije nastoje da ga prevare. To mu je poslužilo kao ideja, pa se prerušavao u seljaka sa kanticom miijeka i odlazio u grad. Bio se toliko oslobodio da je silazio u grad, maskiran kao seljak, sa tovarom drva, a među drvima je nosio pakete raznog propagandnog materijala, dostavljenog iz oslobođenjog Užica u Sarajevo - »Borbu«, »Omladinsku borbu«, biltene,, razne brošure i letke. Redovno je stavljao u torbu flašu rakije da počasti stražare, jer se bio »sprijateljio« sa ustaškom stražom na ulazu u grad, pa mu nisu tražili propusnicu. Silazeći u grad, Moco se često nalazio u teškim situacijama, ali je znao da prevari ustaše i da se izvuče, a kada mu to nije pomoglo, vadio je pištolj — parabelum, kojim je vješto rukovao. Januara 1942. godine pošao je iz Cičinog štaba za Sarajevo, na posljednji kurirski zadatak. Na vrhu Romanije, na prtini, u dubokom snijegu, susreo je njemačku kolonu. Borio se i poginuo.

Pored ove trojice stalnih partizanskih kurira na vezi Romanija - Sarajevo, Crepoljska četa imala je nekoliko svojih kanala za vezu sa partijskom organizacijom u gradu. U prvim danima ustanka, kada je trebalo nositi povjerljivu poštu, išao je Krsto Košarac. Silazio je u grad s tovarom drva na određene javke. Cesto smo slali kao kurira Iliju Andžića Baju, partizanskog povjerenika - odbornika iz sela Mrkovića, te Uroša Radenovića iz Mrkovića, koji je radio u VTZ, kao i nekoliko radnika koji su radili u gradu, a stanovali u selima prema Crepoljskom.

Od štaba Romanijskog odreda dobili smo naređenje da, neovisno od mreže stalnih kurira i partijskih kanala, nabavljamo u gradu razni materijal za odred. Čiča nam je poslao nekoliko stotina hiljada kuna da nabavimo soli, jer je bila nestašica soli u jedinicama i na cijeloj oslobođenoj teritoriji. Organizovali smo radnike koji su odlazili iz sela u grad na posao, da nam kupuju i prenose u kanticama i svojim torbama so, petroleum, cigarete, duvan i papiriće, baterije za džepne lampe, kancelarijski pribor i drugi materijal koji se mogao pronijeti pored ustaških straža.

U novembru 1941. godine uspostavili smo vezu sa našim simpatizerima u muslimanskom selu Faletićima. Nekoliko puta smo dolazili sa cijelom četom i održavali konferencije. Oni su prikupljali namirnice i odjeću za partizanske jedinice. Poslali su nam nekoliko tovara soli i brašna, preko Bioska, na Crepoljsko. Sav materijal smo poslali štabu Romanijskog odreda.

Iz Sarajeva je preko Crepoljskog na Romaniju, u partizane, izašao veliki broj boraca. Medu njima je i jedan broj španaca koje je partijska organizacija poslala u Romanijski ili druge odrede u istočnoj Bosni. Preko Crepoljske čete su izašli iz grada gotovo svi članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu: Iso Jovanović, Boriša Kovačević Šćepan, Vaso Miskin Crni, Avdo Humo, Uglješa Danilović, kao i članovi Mjesnog komiteta i drugi partijski funkcioneri iz Sarajeva koji su bili raspoređeni na razne dužnosti u partizanskim jedinicama ili na oslobođenoj teritoriji: Nisim Albahari, Esad Čengić, Milutin Durašković, Alija Hodžić, Derviš Numić, Mithat Haćam Aćim, Časlav Jovanović Gorčin i drugi. Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ, izlazio je nekoliko puta iz grada i vraćao se nazad. Preko Crepoljskog je prošla delegacija iz Hrvatske i Slovenije na Vojno-partijsko savjetovanje u Stolicama, u kojoj su bili: Rade Končar, Vlado Popović, Miha Marinko i Franc Leskošek. Istim putem su se i vraćali iz Stolica u Sarajevo.

Kada su na Romaniju došli Vrhovni štab i drug Tito, u decembru 1941. godine, veze preko Crepoljskog sa Sarajevom su dobile još veći značaj. Preko Sarajeva je uspostavljena veza sa Beogradom i partizanskim jedinicama u istočnoj Srbiji, koja je bila u prekidu poslije ne-

prijateljske ofanzive na zapadnu Srbiju. U januaru 1942. godine, preko Crepoljske čete, prebacio se u grad Ivo Lola Ribar, na putu za Zagreb.

Koncem 1941. godine, njemačka i ustaška komanda u Sarajevu su očekivale napad partizana na grad, pa su pojačali svoje posade u starim austrougarskim tvrđavama oko grada i izgradili cio sistem fortifikacija, a na nekim mjestima postavili i bodljikavu žicu. Njemačke i ustaške obavještajne službe prikupile su podatke da sa Romanije u grad silaze partizanski kuriri i obratno, da se iz grada prebacuju dobrovoljci i materijal partizanima, pa su na svim pravcima prema Crepoljskom postavljene zasjede i patrole sa psima. Naši kuriri su nekoliko puta naišli na te zasjede. Stoga smo morali izmijeniti pravac prebacivanja grupa i kurira. Dovadžija je izlazio sa Vratnika, pored Jajce-kasarne, strmim hridinama, prema Vasinom Hanu, a Hodža i drugi kuriri su prolazili preko Koševa, ili još sjevernije, preko Betanije, Kobilje glave i Dolca, prema Nahorevu i Skakavcu. Takode, orijentisali smo se više na veze preko nekih radnika koji su silazili iz sela na rad u Sarajevo i imali ustaške i njemačke propusnice.

Neprijatelj je ocijenio ulogu i važnost Čete za vezu (Crepoljske čete) u neposrednoj blizini Sarajeva, pa su obavještajne službe nastojale da ubace svoje špijune, da je razbiju i likvidiraju. Četnički oficiri su, u tom pogledu, dobili glavni zadatak. Početkom 1942. godine, četnička kampanja protiv komunista i partizana dosegla je svoj vrhunac. U Domu na Crepoljskom je došlo do obračuna u četi. Četnici su u januaru bili opkolili dom u kome se nalazila četa, ali su partizanima došli u pomoć borci I proleterske brigade i razoružali oko 200 četnika.

Crepoljska četa postojala je do aprila 1942. godine, kada je neprijatelj počeo treću neprijateljsku ofanzivu nastojeći da likvidira partizanske snage na Romaniji. Tada su četnički oficiri izveli puč u Mokranjskom bataljonu u čijem je sastavu bila i Crepoljska četa. Četa je prestala da postoji; jedan dio boraca je otišao u Prvi bosanski udarni proleterski bataljon, nekoliko članova KPJ i SKOJ-a četnici su strijeljali ili predali Nijemcima, najveći broj je otišao svojim kućama, a dobar dio je prišao četnicima. Tada su sve veze Romanije, preko Crepoljskog, sa partijskom organizacijom u Sarajevu prekinute.

Za vrijeme puča u Mokranjskom bataljonu i odredu »Zvijezda«, četnici su mučki ubili nekoliko komunista i partizana. Prva žrtva bio je Krsto Košarac. Njemu su četnici, u martu 1942. godine, postavili zasjedu kod Srednjeg i mučki ga ubili. Na šićima su četnici napali Omladinsku četu, zarobili i strijeljali dvanaest omladinaca, među kojima je bilo nekoliko Sarajlija. Na Visojevici, Srednjem i Okruglici su četnici zarobili partizansku bolnicu, strijeljali veći broj ranjenika i bolničarki.

Početkom maja, Mustafu Dovadžiju uhvatili su četnici Save Derikonje i mučki ubili kada je prenosio poštu Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Mučili su ga, ali Dovadžija se hrabro i prkosno

držao. Od njega nisu dobili nikakav podatak iako su znali da je kurir Glavnog štaba za BiH.

Od toga vremena nastaju velike poteškoće za održavanje veza sa partijskom organizacijom Sarajeva. Ustaše su držale jake posade duž komunikacija preko Romanije, a četnici su, u sporazumu sa Nijemcima i ustaškim vlastima, zagospodarili dijelom teritorije sjeverno od Sarajeva.

SERGIJE MUČIBABIĆ

NA DUŽNOSTI KURIRA

Potičem iz radničke porodice čiji su članovi pripadali revolucionarnom radničkom pokretu. To, kao i sredina u kojoj sam se kretao, utjecali su na moje idejno-političko opredjeljenje i prije i u toku rata.

U septembru 1941. godine u stan mojih roditelja došao je da stanuje Vladimir Perić. Bio je prijavljen kao podstanar sve do njegovog odlaska u partizane, početkom marta 1942. godine. Međutim, on je rijetko u tom stanu spavao. Sigurno je prije dolaska u našu kuću bio obaviješten da je moj otac pripadao radničkom pokretu i da sam i ja skojevac. Prije njegovog dolaska u našu kuću, a i kasnije, učestvovao sam u prikupljanju Narodne pomoći, pisanju parola, dijeljenju letaka i drugim zadacima. Međutim, kasnije, mislim da je to bilo oktobra 1941. godine, dobio sam poseban zadatak od Vladimira Perića da prenosim poštu (tada nisam znao ni sadržaj pisama, ni ko ih šalje) iz Sarajeva do dijelova Kalinovičkog partizanskog odreda.

Pretpostavljam da je Vladimir Perić, kada mi je povjerio ovaj zadatak, imao u vidu i to da sam kao stolarski radnik radio u očevoj privatnoj radionici (koja je, inače, korištena za sastanke pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta), te da sam mogao, kada je trebalo, da ne dođem na posao i po nekoliko dana. Osim toga, Perić je saznao da sam prije rata išao pješice na izlete u Vojkoviće i Bogatiće, te da sam tako upoznao teren po kome je trebalo da se krećem.

Prihvatajući se ovog zadatka, bila mi je jasna sva njegova težina i sve opasnosti kojima se izlažem. U prvo vrijeme sam prenosio samo pisma. Njih mi je predavao Perić, uglavnom, u mom stanu u Potcarini br. 52. (kvart Babića bašča) ili u kući Čede i Ljubice Dugonjić u Kosovskoj ulici br. 8 (također na Babića bašči). Tom prilikom, Vlado bi mi rekao kome treba da predam pismo. Na zadatak bih krenuo predvečer, nastojeći da na periferiju grada - Vraća, gdje je vršena policijs-

ka kontrola, predem onda kada su se iz grada vraćali radnici koji su stanovali u selima Miljevići, Petroviči i Tilava. Pomiješao bih se s njima i prošao nezapažen. Prvi prolasci su mi bili najteži, a kasnije sam nastojao da preko Vraća predem lijevo ili desno od ceste. To sam činio u slučajevima kada sam morao po danu krenuti ili kada bih se u toku dana morao vratiti. Napominjem, bilo mi je lakše izaći nego ući u grad.

Poslije prolaska Vraća, išao bih u sela Petroviče i Miljeviće i tu bih se raspitao kod nekih poznanika gdje se nalaze i kuda se kreću neprijateljske patrole, kao i gdje su, eventualno, postavljene zasjede. Poslije toga sam birao pravac kretanja i, uz pomoć jednog čovjeka, koji je radio u Gradskoj kanalizaciji, a čijeg se imena ne sjećam, išao dalje do partizanskih jedinica koje su držale položaje kod Kijeva i Bogatića prema Vojkovićima (na Krupačkim stijenama). Pisma bih predavao Živku Jošilu ili Ivanu Veličanu, a jedanput sam predao i Dragutinu Kosovcu Braci. To su bili moji prvi kurirski zadaci.

Kako su rasle potrebe ovog partizanskog odreda i našeg narodnooslobodilačkog pokreta, tako su i meni povjeravani i teži i složeniji zadaci, kao što su oni oko prebacivanja ljudi iz grada u partizane i prenošenje pošte u Trnovo, pa čak i u Foču gdje se nalazio Vrhovni štab. Jednom prilikom morao sam ići i do Šćepan-polja (na sastavcima Pive i Tare). Izvršenje ovih zadataka zahtijevalo je još veću opreznost, veće napore, pa i zadržavanje po nekoliko dana na slobodnoj teritoriji. Gotovo svi ljudi koje sam vodio uspješno su prebrodili prvu i najtežu prepreku - izlazak iz grada. Bio je samo jedan slučaj kada nismo u potpunosti uspjeli, jer smo naišli na ustašku patrolu. Ja sam sa dvojicom prošao, a četvorica, koji su nosili pakete, spasili su se bijegom i nisu pali u ruke neprijatelja.

Na ovim mojim kurirskim zadacima, imao sam prilike da upoznam brojne pripadnike našega pokreta i neke istaknute ličnosti narodnooslobodilačke borbe koje su bile na slobodnoj teritoriji. Od ranije sam poznavao Živka Jošila, sa omladinskih izleta, inženjera Ivana Veličanlna, koji je bio moj nastavnik i direktor Državne muške zanatske škole pri Srednjoj tehničkoj školi, zatim majora Voju Dokića, komandanta Kalinovičkog partizanskog odreda, Voju Dimitrijevića, akademskog slikara, Dušana Dašića, Bracu Kosovca i druge. Medu tim ličnostima koje sam sretao ili sam prebacivao na slobodnu teritoriju, prepoznao sam kasnije Ivu Lolu Ribara i Džemala Muminagića. Među pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta koje sam izveo iz grada, bili su i Vera Kušec, Esad Brkić, šemsudin Dizdar, Bedrudin Makić i Nenad Bokonjić. Preveo sam, zatim, veću grupu đaka iz doma »Narodne uzdanice«, desetinu sa kojom je izašao Reuf Nalčadžić, i mnoge druge.

Vraćajući se u grad, vodio sam i neke drugove Hrvate i Slovence koji su iz Foče preko Sarajeva išli dalje. Njih sam vodio pojedinačno.

Ponekad sam primao poštu od Olge Marasović i Olge Nakić. Kada je Vladimir Perić otišao iz Sarajeva, onda sam bio na vezi sa Danom Olbinom.

Kada je put preko Vraća bio kompromitovan, izlazio sam iz grada zapadno od Vraća, preko Mojmila. Polazio sam od Klaoničkog mosta, pokraj fabrike »Avie« (današnji »Strojorad«), zatim preko željezničke pruge na Mojmilo, Karolinental, selo Tilava. Nekada bih išao još zapadnije, preko Lukavice. I u jednom i u drugom slučaju, nastojao sam da izađem na stari put koji je još davno napravljen, a vodio je do Bogatića.

Sve je ovo bilo relativno lako dok su se u ovom dijelu okoline Sarajeva nalazile partizanske jedinice. Poslije njihovog povlačenja, tu su se našli četnici. Imali su svoju jedinicu u školi u selu Petroviči, te su zajedno i u sporazumu sa ustašama i Nijemcima kontrolisali ove prilaze Sarajevu.

Dužnost kurira sam vršio sve do velikog hapšenja pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u gradu, mjeseca aprila 1942. godine.

t

DURO DAMJANOVIĆ

VEZA PREMA KALINOVIKU

Prije okupacije radio sam u VTZ-u i bio član Partije, a dolaskom okupatora u Sarajevo, morao sam napustiti to preduzeće. Vlado Perić Popaj me je povezao sa Brankom Šurbatom Banom, s kojim sam radio na prikupljanju Narodne pomoći. Međutim, Bane se morao skloniti jer su ga tražile ustaše. Tada mi je Vlado dao zadatak da oformim partijsku ćeliju u Kovačićima. Nju su sačinjavali Savo Miholjčić, Čedo Savić, Ferdo Bilik i ja.

Kada je u avgustu ćelija ojačala, bilo je lakše raditi i izvršavati zadatke. Tada sam dužnost sekretara predao Čedi Saviću, jer sam dobio novi zadatak. To mi je saopštio, opet, Vlado Perić Popaj. Objasnio je da ću biti kurir po odluci višeg partijskog rukovodstva, te da izvidim kuda se može iz grada izlaziti do sela Miljevića, pa dalje. Trebalo je uspostaviti vezu sa borcima na slobodnoj teritoriji. Kako nisam nikada prolazio tim terenom, to sam jednom prilikom nagovorio ženu i gazdaricu, koja je bila vrlo religiozna, da odemo prema Smiljevićima. Računao sam da ako naiđu ustaše, ne bi mogle posumnjati u nas zato što je ona bila Hrvatica i što smo, navodno, krenuli u berbu šipuraka koji još nisu bili zreli.

Sa njom smo došli gotovo do Tilave. Usput sam vidio neke radnike koji su radili sa mnom u VTZ i pitao kuda vodi ovaj put, ima li još koji, koje je selo, itd.

Poslije toga sam sam išao do rijeke Tilave, do mjesta gdje se nalazila vodenica Sime Rađana. Tada sam saznao da je njegova kćer udata za Spasoja Bojovića, koji se već bori protiv ustaša. Drugi puta kada sam došao da izviđam put, sela oko Tilave bila su spaljena. Na njivi sam našao Siminog brata i saznao da se Simo nalazi u mlinu, a žena sa djecom u nekoj staroj kući. Upitao sam ga za Koju Jovandića koji je

sa mnom radio u VTZ-u, a kome sam davao brošure i novine. Odgovorio mi je da se Kojo nalazi u Pavlovcu ili u Podivićima.

Krenuo sam u mlin, ali sam, iznenada, skrenuo u kuću. Tamo je bila Simina žena sa djecom. U stvari, to je bila kafana. Ona se bila uplašila. Rekao sam joj da se ne plaši jer nisam ustaša ni agent. Tražio sam da mi kaže gdje je Simo ili njen zet jer treba da se sastanem sa njima. Dok smo još razgovarali, Simo je došao iz mlina. S njim sam razgovarao u četiri oka. Rekao mu da znam da mu je zet u šumi da se tuče protiv ustaša, te da treba da uspostavim vezu sa njima.

Izbjegavao je da mi odgovori, ali je pristao da pođe sa mnom. Krenuli smo pored njegove vodenice, uzbrdo, u selo Paočići. Tu smo našli njegove: zeta i braću, ali je tu bio i Jovandić. Kad me ugledao, skočio je i zagrlio me, upitavši: »Gdje si, Duro! Stvarno je onako kako si nam govorio«. Okrenuo se i svima rekao: »Ovaj čovjek nam je govorio da će nas ustaše i Nijemci klati i paliti, on nas je učio šta treba da radimo«. Zatim me pitao da li ću ostati sa njima. Odgovorio sam da moram nešto drugo raditi. Komandir te čete bio je Dušan Jevtović, pažljiv i pristupačan čovjek, upitao sam ga za novosti, da li imaju ranjenih, da li oskudijevaju u materijalu. Simo se vratio kući, a ja sam noćio u četi, jer je bilo kasno da se vratim u grad. Sutradan su u četi zaklali vola i dali mi komad mesa da ponesem kući. To mi je dobro došlo, jer meso u gradu nije bilo moguće kupiti. Vraćajući se, morao sam dobro paziti kuda se krećem, da bih upamtio put za ubuduće. Ujedno razmišljao sam da li postoji još neki put ako ustaše izađu iz Kasindola ovamo, pa sam o tome upitao Spasoja Bojovića koji me pratio. Tada sam saznao da se ovamo može doći i preko sela Petroviča. Kada smo sišli do vodenice, tu smo se pozdravili, a ja sam produžio za Sarajevo. Usput sam sreo braću Niku i Koju Krešta lice. Obojica su radili u VTZ-u. I njih sam pitao za ovaj drugi put preko Petroviča. Zanimalo ih je kuda ja to namjeravam. Jedan me oslovio imenom i upitao gdje idem i zašto se vraćam. Odgovorio sam da sam izašao na slobodnu teritoriju da bih kupio mesa. To rekoh i pokazah mu meso. Na moje pitanje može li se slobodno ući u Sarajevo, on reče da nema smetnji na Malti ni oko nje. Međutim, najbolje je raspitati se kod Jovana Katića, Hercegovca, koji stanuje bliže Malti, i Miloša Malenice na Malti. To su naši ljudi koji će mi pomoći.

Kada sam se vratio kući, ženi sam kazao da sam išao kod Ninkovića, da kupim meso. Poslije toga, otišao sam do Čede Savića i rekao mu da javi Vladi Periću da sam uspostavio vezu sa četom u selu Paočići, te da su među njima braća Bojovići i Tomo Među. To je bilo koncem oktobra 1941. godine.

Poslije nekoliko dana, dobio sam zadatak da prebacim ljude i materijal na slobodnu teritoriju. Pošto sam odranije imao skupljenog materijala, to sam ga, bez odobrenja, počeo da prenosim do prve

veze, tj. do Paočića, a poslije do Podivića (Dorda Kutlače) i naposljetku do Trnova, koje je bilo već oslobođeno. Poslije toga sam odlazio u Trnovo jednom do dva puta sedmično.

Od tada se redalo prebacivanje grupe za grupom, materijala za materijalom, ali ne bih mogao kazati koliko je prebačeno ljudi i koliko materijala. To prebacivanje nije bilo lako ni jednostavno. Trebalo je biti stalno na oprezu.

Jednom mi je Olga Nakić, preko veze, dala zadatak da prebacim pun veliki talijanski ruksak sanitetskog materijala. Čini mi se da je bio težak preko 30 kilograma. Kada sam to obavio i vratio se, poslije dva dana veza mi dade zadatak da prebacim grupu od četiri druga i tri drugarice, u kojoj su bili Albert Altarac, Klara Mačero, tek poslije rata sam saznao njihova imena.

U jednoj od grupa koju sam vodio, bili su Dragutin Kosovac Braco i trojica drugova učesnika španskog građanskog rata. Primio sam ih ispod Jevrejskog groblja. Pošto mi je Čedo Savić javio da se kod njega nalazi i neki član Partije koji treba da ide na slobodnu teritoriju, čekao sam pola sata da i taj dođe, ali je taj odbio da ide s grupom. Našli bismo se u neprilici da je i grupa čekala. Srećom, sa mnom je bio i Vojo Popović, pa je on krenuo sa grupom koja je usput nosila i materijal. Njih sam stigao tek u Petrovićima. Morali su ići brže nego što sam pretpostavljao. Tu našu grupu primijetile su i zatim gonile ustaše Drljepani i neki Mujica, švercer duhana na Vrbanji - ćupriji, sve do Katića kuće. Mogao sam i ja na njih naletjeti da me na vrijeme nije obavijestilo neko dijete Malenica. Kada me je neka ustaška žena primijetila, upozorila je ustaše da nas ima još, tada sam se pridigao iza grma i zaprijetio joj da će platiti, pa je ušutjela.

Jednom prilikom, Vlado Perić me upozorio da treba biti oprezan kako neprijatelj ne bi otkrio taj kanal, jer su neki drugi već provaljeni.

Ovim putem prebacivane su i istaknute ličnosti naše narodnooslobodilačke borbe. Naravno, tada ih nisam poznavao. Tek kasnije sam saznao koga sam sve vodio. Nekoliko drugova trebalo je da prevedem iako je grad bio blokiran. Nekim od njih se žurilo kako bi što prije stigli tamo gdje su naumili. Međutim, morao sam zadatak izvršiti onako kako sam očima procijenio situaciju na izlasku iz grada.

Tako sam jednom vodio do Trnova dvojicu drugova. Jedan od njih je bio Boriša Kovačević, a drugi neki Slovenac. To sam zaključio po njihovom razgovoru. Nepoznati je pričao kako je Ljubljana ograđena bodljikavom žicom.

Kada sam dobio zadatak da vodim na slobodnu teritoriju Duru Pucara i Osmana Karabegovića, grad je bio blokiran. Vezi, Olgi Nakić sam rekao da je to sada vrlo opasno, jer su se na svim mjestima gdje

se izlazi iz grada uzvrtjeli ustaše i Nijemci. Predložio sam da se ti drugovi malo strpe. Ona se vratila, vjerovatno im je ispričala ono što sam rekao, i rekla mi: »Moraš, druže, ići po cijenu života«. Pa kada je tako, onda ćemo ići. Poslije toga, Olga me obavijestila da će ti drugovi biti ispod Jevrejskog groblja. Sa njima će ići i jedan domobran, njega će dovesti Čedo Savić. Taj domobran će biti naoružan novom puškom zbrojovkom. Dvojica drugova koje je trebalo prebaciti, došli su u društvu sa Vladom Perićem i Jovankom Čović. Ni nju ni ovu dvojicu nisam tada poznavao. Vlado mi je rekao da su to vrlo odgovorni drugovi i da strogo vodim računa o njima. Kada su se pozdravljali, znam da je jedan rekao drugarici: »Zdravo, Jovanka«, a ona je njega oslovila sa »druže Stari«. Krenuli smo pored Jevrejskog groblja, na staru Maltu. Rekao sam da ću ići ispred njih. Ako bi došlo do nečeg, ja ću prihvatiti borbu, a oni, u tom slučaju, neka produže naprijed.

Kada smo prelazili iznad groblja Trebevićku cestu, neki pijani kočijaši su psovali komuniste i veličali Hitlera. Kako je bio pao snijeg, vidio sam ispred sebe tragove vojničkih cokula. Zaklonjen ogradom s lijeve strane puta, ubrzano sam krenuo naprijed da izvidim ima li zasjede. Dobro sam prekontrolisao okolinu, pa, pošto nisam primijetio ništa sumnjivo, rekao sam drugovima da ne razgovaraju, ali da idu samo naprijed.

Kada smo prošli jedan greben i bili povrh sela Miljevići, rekao sam im da smo sad van opasne zone i da mogu pušiti. Odatle sam ih uspješno preveo do Trnova.

Bilo je teškoća kada je trebalo prebaciti veću količinu raznog materijala iz grada na slobodnu teritoriju. Jednom prilikom, to je bilo 24. decembra 1941. godine, kada je pao veliki snijeg, dobio sam zadatak da dočekam grupu omladinaca koji će donijeti više vreća raznog materijala. Da bi se taj materijal mogao prenijeti dalje, morao sam naći tovarnog konja i jednog čovjeka koji bi mi pomogao da sve to prebacim. Zbog toga sam ranije otišao iz grada do Sime Rađana, pa je i on sa mnom krenuo da potražim konja. Ali konja niko nije dao - jedan je odbio što nema konopca, drugi samara, trećem je ždrebna kobila, itd. Morao sam vreće nositi sam. Metnuo sam po dvije na ramena i nosio ih 500-700 metara, pa se vraćao po druge. Padao je gust snijeg, tako da sam morao svaki put praviti prtinu. Čitavu noć sam se mučio dok vreće nisam donio do Petroviča. Izjutra smo to natovarili na dva konja i otjerali do Podivića. Ljudi su se čudili kako sam toliko materijala po snijegu i noći prenio na leđima.

Na ovom pravcu izlaska iz grada, uskoro su se javile veće teškoće zbog djelovanja četnika. Nekoliko dana poslije preuzimanja tih vreća, dobijem zadatak da obezbijedim primanje većih količina sanitetskog materijala. Poslije podne sam izišao iz grada i krenuo pravo kući Sime Rađana. Kada sam ušao u kuću, u njoj je bilo 16 četnika.

Medu njima je bio i neki Risto, od kojeg sam ranije kupovao tovare drva. On me upita šta ću ja ovdje i reče da sam Turčin. Kad sam ovo čuo, nasmijao sam se i rekao mu da laže i da Turčin nisam, jer Turci su u Turskoj, a ovdje žive Muslimani. Onda sam se obratio svima, rekao im ponovo da laže i da mi je dvije godine dogonio drva. Više puta je ručao u mojem stanu. Bio mi je u kući i na praznicima i na slavi, a sada tako govori. Neko od njih reče da se ne svađamo, a da oni sada idu i da se noćas vraćaju, te da ih sečakam, pa ćemo zajedno dalje.

Jedan od njih me upita da li se čuje u gradu da Nedić ide sa deset hiljada vojnika, navodno, kako on reče, već su stigli. Četnici su se međusobno zgledali. Simina žena je na mene bacala pogled, vjerovatno, da bih ćutao. Oko nje bješe četvoro, petoro djece. Zatim su me četnici pitali zašto sam došao. Rekoh da tražim krompira, kukuruza, brašna ili pasulja, da kupim. Nemam šta da jedem. Jedan četnik, velikih brkova i s velikom bradavicom na licu, pitao me je čim se hrani naša vojska. Odgovorih mu da se naša vojska hrani onim čime se hrani naš seljak. Nema nikakvih magacina. Nijemci, Talijani i ustaše su ispraznili magacine. Ako seljak ima hrane, imamo i mi. Ako nema, onda ćemo gladovati. Neki od njih rekoše: »Tako je«. Njihov starješina, neki Šarenac, reče da ih sačekam jer će se navratiti. Kada su izašli, Simina žena reče da oni bježe i da sam dobro prošao, jer su mogli da me odvedu sa sobom. Imao sam 2 pištolja i 3 bombe kragujevke. Htio sam ih upotrijebiti, ali mi je bilo teško što su tu bila djeca. Bio sam sam, a njih šesnaest. Ako ne bi bilo drugog izlaza, skupo bih prodao svoju »tintaru«.

Jednom prilikom, kasnije, vraćao sam se u grad sa slobodne teritorije kada je vod Nijemaca došao u Miljeviće da siječe boriće za Novu godinu. Blagovremeno me o njihovom dolasku u selo obavijestila jedna žena od Rađana. Sačekao sam da odu, pa sam se zatim vratio u grad. Drugom prilikom, obavijestila su me dva dječaka da ide desetina ustaša od Miljevića prema Kasindolu. Sakrio sam se u šumu i sačekao dok su prošli.

Vraćajući se tako jednom u grad, svratio sam u kuću Jove Katića i otvoreno mu rekao: »Jovo, daj mi sjekiru i kaži gdje je tvoj gaj«. On to odmah nije prihvatio, ali kada sam mu objasnio zašto mi treba, odgovorio je: »Pa čovječe, kad je tako, božija ti vjera, volim tebi nego njima, odsijeci koji god hoćeš«. Kada sam prešao preko Malte, vukući drvo, na Vracima sam sreo maltara Miloša. Upitao me kako sam i rekao da su ustaše otišle i da tu nema nikog.

Iako sam radio kao kurir, bio sam prisiljen i da se zaposlim. Radio sam kod »Rivolta« u Novom Sarajevu. Vlasnik je bio neki Talijan. Radilo nas je tu oko četrdeset, većinom zanatlija.

Pošto je za mnom bila potjera, zatražio sam od poslovođe Dure Keniga da dobijem isplatu. Pogledao me, otvorio ladicu i dao mi 2500 kuna.

U Sarajevu sam ostao do prvih dana aprila 1942. godine, kada sam poznatim putem, sa ruksakom na leđima, otišao na slobodnu teritoriju.

DRAGICA TOŠIĆ-STANIŠIĆ

KURIRSKA VEZA MJESNI KOMITET - ILIDŽA - - IGMAN

U avgustu 1941. godine sam primljena u jedan od aktiva SKOJ-a na području Ilidže, u kome su radili Hamdo Misirlić, Anto Lončar, Milan Mlađenović i Miko Kapor. Tada su mi predočene moje obaveze prema organizaciji i zadaci koje ću obavljati. Data su mi uputstva kako da se čuvam i kako da se brinem o povjerljivim materijalima i pošti - koju ću, po novom zaduženju, kao partijski kurir, prenositi.

Kao mladoj osamnaestogodišnjoj skojevki, povjerili su mi kurirske zadatke. Bila sam ponosna, a održavala sam vezu između Igmanskog odreda i Komiteta u Sarajevu, u kome je, u to vrijeme, radio Dane Olbina. Kao kurir, radila sam sve do februara 1942. godine, kada sam morala napustiti zadatak, po naređenju štaba Igmanskog bataljona. Naime, moja majka je saznala od ustaše Filipa Poljakovića da se zna za moj ilegalni rad, da sam na spisku i da me, po svaku cijenu, treba skloniti, jer mi prijeti hapšenje.

Na Igmanu su bile formirane partizanske jedinice, a mi smo ih pomagali materijalno i izvršavali zadatke koje su nam povjeravali. To je bila velika pomoć našim malobrojnim, ali srčanim borcima. Kasnije je oformljen Igmanski bataljon. Politički komesar jedne od četa u tom bataljonu bio je Mirko Krželj španac, jedan od nekolicine španaca koji su bili raspoređeni u ovom dijelu Bosne.

Kad je trebalo izvršiti određeni zadatak, silazili su kuriri sa Igmana, dolazili u naše selo Bare i, predavši nam poštu, poruke ili neki materijal, vraćali se natrag. Isto tako, kada je trebalo da im se preda pošta, kontaktirali smo noću, pod plaštom tame, kako i njih i nas ne bi uhvatio neprijatelj. Često je silazio i sam komesar Mirko Krželj i tu se lično, u neposrednom kontaktu sa aktivistima i simpatizerima, upozna-

vao s našim radom, prisustvovao političkim sastancima, kontaktirao sa Komitetom u Sarajevu, preko nas kurira. Sastanci mladih skojevaca održavali su se i u našoj kući na koje su dolazili Živko Bosiljčić i drugi drugovi.

Iz tih susreta i mog ranijeg rada, Mirko Krželj je stekao povjerenje u mene i sigurnost da ću moći obavljati zadatke, pa me je poslao da se povežem s drugovima iz Komiteta u Sarajevu. Tom prilikom, dao mi je i lozinku koja je glasila: »Možete li da mi sašijete haljinu?« S tom lozinkom sam otišla u Hrasno, u stan Ljubice Ljujić, kako bih pronašla i uspostavila svoju vezu i kasnije se njome koristila kad je to bilo potrebno, odnosno kad bih dobila zadatak. Vezu sam uspostavila poslije prvog odlaska, ali već sljedeći put nije se pojavio čovjek koga sam srela pri obavljanju prvog zadatka. U kuću me je uvela Ljubica Ljujić, gdje me je već čekao jedan drug iz Komiteta, moja veza. Bio je crn, sjećam se, ali mu ime nisam znala, niti sam ga saznala. Jer, cio naš rad, sastanci, materijali, pošta, paketi, sve je to držano u tajnosti, radilo se ilegalno i niko, maltene, nikog nije poznavao, niti je smio da zna s kim radi (u slučaju da ustaše bilo koga otkriju, odnosno uhapse, da ne bi imao šta da oda). Više ga nisam srela. Sta se s njim desilo - nisam znala. Poslije sam od Dane Olbine saznala da je to bio Branko Bajić Baja, koji je kasnije poginuo. On mi je dao prvu poštu u ruke i rekao da dobro pazim da me ne uhvate i ne otkriju šta nosim, jer se radi o vrlo povjerljivom materijalu.

Druga veza mi je bio jedan drug iz Komiteta, kome, takode, nisam znala ime, sve do dana kada je, prvi put poslije oslobođenja, maršal Tito došao u Sarajevo. Radio je na obezbjedenju mitinga. Prišla sam mu, prepoznavši u njemu druga iz prvih dana rata, pozdravila se sa njim i upitala ga za ime. Tako sam saznala da je to Dane Olbina. I sastanci sa njim bili su u stanu Ljubice Ljujić. Tu sam od njega primala poštu, i obratno - predavala mu poštu za Komitet.

U jesen 1941. godine, Mirko Krželj mi je povjerio zadatak - da pribavim lažna dokumenta za drugaricu Lepu Perović kako bi se tajno prebacila u Mostar. Lepa je došla u našu kuću nekoliko dana ranije od dana određenog za polazak. U to vrijeme su svi članovi domaćinstva radili za pokret. Tu je bila sigurna.

Krenula sam na vezu u Hrasno kako bih preuzela paket za drugaricu Lepu Perović. Kofer koji sam tada dobila od Olbine, trebalo je da prebacim u moju kuću. To nije bilo nimalo lako s obzirom da su se na sve strane vrzmali neprijateljski agenti i pretresali stanovništvo na svakom koraku.

Kada sam, sa starijom sestrom Radom, stigla na Željezničku stanicu, čekalo me je veliko iznenađenje. Na ulazu za peron stajala su dva agenta i pretresala putnike. Nije bilo dvoumljenja: ili proći ili biti uhvaćen s koferom u ruci. Pošto sam takav život prihvatila od samog

početka, trebalo je brzo raditi. Došla sam na red za pregled prtljaga i dokumenata. Tada me je jedan od agenata povukao ustranu, vidjevši kofer koji sam nosila u ruci, a koji mu se učinio sumnjivim. Imao je namjeru da ga pretrese, a to bi značilo jedan neuspio zadatak, kraj mog rada ili nešto gore - sigurnu smrt. To nisam smjela dozvoliti, a da prije toga ne pokušam sve što je u mojoj mogućnosti da to spriječim. Prije svega, to nisam smjela dozvoliti ne samo zbog mene već i zbog Lepe Perović koja je čekala na taj kofer. Postupila sam smireno, bez panike, bez trunke straha. Nasmijala sam se i pomalo zabrinuto rekla da će mi otići voz ako se budem zadržavala. Brzo sam otvorila i ponudila: »Izvolite, izvolite!« Moja predusretljivost je, vjerovatno, bila odlučujuća za njegovu odluku, pa je on, videći me onako užurbanu i sa običnim ženskim prnjama u koferu, rekao: »Dobro, idite!« Ali, tu je bila i moja starija sestra koja ja pošla sa mnom iz Sarajeva. Trebalo je i nju povući sa sobom. Zamolila sam ga da pusti i nju kako bismo zajedno otputovale. Dozvolio je da i ona krene sa mnom bez pretresa i kontrole. Ušle smo u voz koji je odmah krenuo prema Ilidži. Tek tada sam shvatila da bismo obje nastradale da nisam bila onako prisebna, smjela i staložena, a istovremeno i vrlo ljubazna. Na stanici na Ilidži, kada je voz ulazio na peron i kada sam mislila da je najgore prošlo, ugledala sam kroz prozor kupea zloglasnog ustašu Čendu Udovičića. Baš tu je trebalo da sestra i ja siđemo s voza.

Otići stanicu dalje, značilo bi izgubiti dragocjeno vrijeme. Neprijatelj bi mogao saznati da se Lepa Perović krije u našoj kući. Naredila sam sestri da čučne, a i sama sam isto uradila. U tom položaju smo nekako došle do vrata vagona i brzo izašle na suprotnu stranu perona, između našeg i voza postavljenog na susjednom kolosijeku. Skrivene između vagona, pretrčale smo do rijeke Željeznice. Bila je kasna jesen, hladno, ali se nismo dvoumile. Pregazile smo rijeku, pa preko Lužana, kroz Pindžino Selo, stigle u naše selo Bare.

Svi su nas sa zebnjom očekivali, jer je Lepa bila već nekoliko dana skrivena u našoj kući i svako dalje odlaganje njenog polaska bilo je opasno.

Tek kada je Lepa otvorila kofer, saznala sam šta je bilo u njemu: jedan muslimanski zar, kratki kaput - tričetvrt-dužine, lična karta i dokumenta na ime neke Muslimanke.

Preobučenu u Muslimanku, neupadljivu za agente, Lepu sam sutradan otpratila na željezničku stanicu. Kako nije mogla da obuče kaput preko muslimanskog zara, a da ne bi ispala sumnjiva, Lepa je ponijela kaput sa sobom jer je bilo hladno - ali preko ruke. Dalje je nesmetano prošla i stigla u Mostar. To sam, naravno, saznala tek kasnije.

Svi moji kasniji susreti i zadaci odvijali su se kao i prvi: sve se radilo u strogoj tajnosti, bez suvišnih razgovora, bez nepotrebnog

zadržavanja i sa mnogo rizika. Predaja pošte se odvijala uvijek noću, što je, svakako, bilo sigurnije.

Često sam, za obavljanje mojih zadataka, morala da prelazim dupli put kako bih izbjegla agente koji su nadzirali sva javna mjesta u Sarajevu. Tako sam, da bih prenijela materijal iz Hrasna, morala ići na Marijin-Dvor, tj. na početnu stanicu voza za Ilidžu, jer su agenti pretresali putnike na Glavnoj željezničkoj stanici. Na taj način, izbjegavala sam opasnost da budem pretresana.

Bilo je i teških trenutaka, kada je trebalo biti priseban i izbjeći agentske patrole - provjere, a bilo je i trenutaka kad čovjek već pomisli da mu je došao kraj.

Kurir je morao ne samo da izvuče živu glavu i prenese dragocjeni materijal na zakazano mjesto nego da bude lukaviji i snalažljiviji od neprijatelja. Tako sam, jednom prilikom na Željezničkoj stanici, ugledavši agente (svjesna da od izvršenja zadataka neće biti ništa ako nadu paket kod mene), morala da, uz osmijeh, predam paket stanič-nom nosaču kako bi mi, navodno, pomogao da ga unesem u voz.

U neprijateljskim vojnim jedinicama smo imali svoje ljude, koji su radili za pokret i pomagali nas. Po jednom zadatku, morala sam otići u naše livade - bare, gdje su vojnici svakodnevno napasali konje. Trebalo je stupiti u kontak s jednim od njih, a istovremeno ne biti otkriven od ostalih. Otišla sam i, prema datom opisu, prišla jednom od njih, pa rekla lozinku. Trebalo je da preuzmem bombe za naše borce u Igmanskom odredu. Lozinke se više ne sjećam. Šetajući smo stigli do iedne međe, on je izvadio skrivene bombe i predao mi ih. Prenijela sam ih do moje kuće, odakle su ih kuriri odnijeli na Igman.

Februara 1942. godine, kada sam po zadatku otižla na staro mjesto za'sastanke - u Hrasno, bila sam iznenađena što tamo nikog nisam zatekla. Kuća je bila napuštena i nije bilo žive duše. To mi je bilo čudno i odmah sam krenula natrag, ali drugim putem. U susjednoj ulici sam srela sestru Ljubice Ljujić, Anđu, koja je, kad me je ugledala, preneraženo uzviknula: »Nisi, valjda, tamo išla?« Odgovorila sam joj da jesam i da nikog nisam zatekla u kući, mada sam imala zakazan sastanak.U par riječi mi je objasnila šta se dogodilo, tj. bila je provala, agenti su opsjeli kuću i držali je pod prismotrom. »Pravo je čudo«, rekla mi je tada, »da te nisu uhvatili«. Tako se ta veza prekinula i ja sam, poslije upozorenja da se nalazim na spisku za hapšenje, odmah, zatim, otišla u partizane. Iz Igmanskog odreda sam se, poslije izvjesnog vremena, prebacila u Kalinovički odred. Tek nakon mog rada među borcima, gdje sam završila kurs za bolničarku, ponovo sam se vratila organizaci-ji SKOJ-a u mome selu, ali kao sekretar organizacije.

ANKICA ALBAHARI

PRVI KURIRI SA PARTIZANSKE TERITORIJE

U prvoj polovini avgusta 1941. godine uhapšena sam s grupom drugova i drugarica u sjanu porodice Kurilić u Kralja Tomislava ulici. Došli smo, po zadatku svojih partijskih ćelija, da primimo neki materijal, koji je trebalo da se dalje rastura. Koliko se sjećam, radilo se o jednom letku koji je partijska tehnika upravo bila umnožila. Međutim, kako smo dolazili u stan, iza vrata nas je dočekivala policija koja je došla radi premetačine, jer je dan ranije u Tuzli uhapšen Dragiša Kurilić, a mi o tome nismo bili obaviješteni. Tu su se našla 4 policijska agenta. Uhapsili su sljedeće drugove i drugarice: Jovicu Kurilića, Vesu Jovanovića, Zlatu Kabiljo, Miru Kurilić i mene. Izjavila sam da sam došla kod majke Kurilića da joj, kao radnica, pletem džemper, jer uza se sam nosila pletivo i vunu. Neki su, nakon nekoliko dana, bili pušteni, a neki protjerani u logor. Mene su zadržali na ispitivanju oko dvije nedjelje. Prilikom premetačine, policija nije ništa našla, pa je to donekle olakšalo odbranu. Moram istaći da je majka Kurilić bila vrlo snalažljiva i vješto sklonila materijal. U zatvoru »Beledija« kod Vijećnice bilo je uhapšeno mnogo drugova i drugarica.

Poslije izlaska iz zatvora, prestala je moja veza sa partijskom ćelijom tekstilaca i dodijeljena sam na poseban zadatak - za kurirsku vezu i još neke poslove PK KPJ za BiH i delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu. Moja partijska veza postaje drugarica Olga Nakić, pa sam najviše i radila prema njenim uputstvima.

Najvažniji moj zadatak bio je da poštu ili druge poruke za rukovodstvo primim i predam lično Olgi Nakić, a ona je to predavala na ruke Tempa. Takav sistem primanja povjerljive pošte iziskivala su pravila konspiracije i neophodne opreznosti.

Prvu poštu koja je stigla sa partizanske teritorije od štaba sarajevske oblasti donijela je Štaka Košarac, seljanka - do-

maćica iz sela Luke, supruga poznatog našeg aktiviste Krste Košarca, zvanog Ministar i veoma popularnog čovjeka u narodu toga kraja. Bila je u narodnoj nošnji, sa sobom je nosila punu vunenu torbu, a iz njedara je izvadila pismo koje je poslao Aco (Hasan Brkić). Obaviještena sam da će ona doći ranije, pa sam je primila već prema dogovorenim znacima i opisu. Pismo sam odmah predala svojoj vezi. Drugarica Štaka je, na povratku, izvela neke drugove i drugarice iz grada u partizane.

Sa oslobođene teritorije dolazili su drugovi Avdo Hodžić Hodža ili Mustafa Dovadžija, koji su se preko mene najavljivali da su stigli, a poslije mojeg obavještenja, njima je zakazivano mjesto sastanka i dalja veza. Obično su ovi drugovi pri povratku na oslobođenu teritoriju, sem pošte, nosili i druge važne materijale - sanitetski materijal, lijekove, pisaći pribor i drugo. Redovno su prilikom svakog polaska, vodili aktiviste određene da idu u partizane. Bili su izvanredno sposobni i hrabri, a svoje zadatke izvršavali su besprijekorno.

Tako, jednom prilikom u toku septembra dolazio je kod mene i Branko Bajić Baja, pa je i on ponio poštu i neki materijal za drugove iz rukovodstva u partizanskim jedinicama u okolini Sarajeva. Kasnije je otišao u Crnovrški bataljon i postao je politički komesar. Izdajnici su ga zaklali prilikom četničkog puča. Bio je to jedan od izvanrednih komunista iz Željezničke radionice.

Ponekad sam obavljala i druge zadatke, kada je negdje trebalo prenijeti neki materijal ili oružje. Jednom tako trebalo je da predam korpu punu raznog materijala Kazi Frankoviću. Materijal se nalazio kod Josipa Pajića, u kolonijalnoj radnji u kojoj je bio zaposlen. Sa Kazom sam imala sastanak na Vrbanja mostu. U momentu kada smo se sreli, prišao mu je policijski agent i saopštio da je uhapšen. Odmah sam primijetila kako ovaj agent agresivno prilazi Kazi, pa sam, ocijenivši da se radi o nekoj provali ili denunciranju, polako ustuknula, okrenula se na suprotnu stranu i udaljila. Kazu su uhapsili i odveli u zatvor. Agent ga je pitao za mene - ko sam i zašto smo se sastali, a on je odgovorio da me samo poznaje kao djevojku sa igranke.

Prilikom bjekstva Vase Miškina Crnog i Nisima Albaharija iz ustaškog zatvora 22. septembra 1941, koji su pobjegli u moj stan, prihvatila sam ih, obavijestila partijsku vezu, pomogla da se naoružaju i sklone u druge stanove. Oni su, nakon šest dana, prebačeni u partizane, a sa njima je krenuo i Milutin Đurašković koji je, također, s njima pobjegao iz zatvora, dok je Iso Jovanović, koji je pobjegao iz zatvora kad i ostali, otišao je na oslobođenu teritoriju nekoliko dana kasnije. Prihvatanje ovih drugova iz zatvora odvijalo se prema uputstvima Svetozara Vukmanovića Tempa, a Olga Nakić i ja smo obavile taj posao, posebno mislim na njihov smještaj u sigurne stanove. Olga Nakić je Nisima Albaharija prebacila u stan Josipa Pajića u Kranjčevića stepe-

ništе ulicu, a Vaso Miskin je prebačen u stan na Bistriku. Olga u muslimanskom zaru je manje padala u oči. Svi ovi drugovi su izašli na oslobođenu teritoriju na Romaniji, a izveli su ih kuriri Hodžić i Dovadžija.

Moj boravak u Sarajevu postajao je sve opasniji. Jednom me je policija u raciji uhapsila u Nemanjinoj ulici. Strpala me u »maricu«, ali sam zaključila da su u potjeri s nekom određenom namjerom, pa sam im pokazala blokove za hljeb koje sam imala pri sebi, obrazlažući svoj boravak na ulici - odlaskom u pekaru. Nisu mnogo sumnjali, pa sam se opet izvukla. Međutim, istog dana, kada sam došla kući, moja sustanarka mi je saopštila da me tražila policija i da je vršila premetačinu u stanu. Mora da me je neko denuncirao, jer drugovi koji su bili u zatvoru nisu me prokazali.

Skrivala sam se tri dana kod svojih drugarica iz fabrike. Obavijestila sam o tome svoju partijsku vezu, pa mi je saopšteno da odmah treba da idem u partizane. Desilo se da sam na Romaniju pošla sa drugovina Tempom, Esadom Čengićem i Dovadžijom. Mislim, to je bilo sredinom oktobra 1941. godine.

FRANJO BOŠNJAK

IZRADA ŠTAMBILJA ZA PARTIZANSKE ODREDE

U meni, grafičkom radniku, naročito od 1937. godine, sve više je sazrijevala svijest o potrebi borbe protiv fašizma i o opasnosti koja je prijetila cijelom svijetu. Stoga sam se zbližavao sa aktivistima antifašističkog pokreta u Sarajevu, saradivao s njima i prije okupacije.

Neposredno poslije okupacije naše zemlje, počelo se odmah, po direktivi Partije, sa pripremama oružane borbe. Radi se na sakupljanju oružja, municije, sanitetskog materijala, odjeće, obuće, novčanih sredstava, te hartije i matrica za umnožavanje propagandnog materijala.

Ubrzo je došlo i do početka oružane borbe, pa su narasle potrebe za intenziviranjem takvih akcija. Sjećam se dobro, bio je početak oktobra 1941, sjedio sam u društvu sa Nedom Stojanovićem i Nikolom Georgijevićem u gostionici Svete Vujadinovića, koja se nalazila na ćošku današnjih Radićeve i Titove ulice. Inače, tu su se često sastajali »Hajdukovi« igrači. Tada su me lično upoznali sa Svetom, vlasnikom lokala, premda smo se iz viđenja poznavali. Sveto mi je rekao da treba obaviti sa mnom nekakav razgovor, a i posao, pa mi je predložio da se nađemo u njegovom stanu, koji se nalazio u današnjoj Titovoj ulici, preko puta zgrade »Oslobođenja«. Na sastanak sam došao u ugovoreno vrijeme. Tamo se nalazio još jedan drug, čiji je nadimak bio Kiko. Kasnije sam saznao da je to bio inženjer Strahinja Šimšić, član Partije. Na tom sastanku, između ostalog, Sveto mi je rekao da mu je poznato da radim organizovano za NOP. To mu je rekao moj poznanik i dobar drug Franjo Sesar, kao i da može sa mnom otvoreno razgovarati. Iznio je i konkretan razlog našeg sastanka. Saopštio mi je partijski zadatak da se izrade štambilji za partizanske odrede. Kako sam ja znao da izrađujem štambilje, saopštio je da mi je povjeren taj zadatak.

Upozorio me na važnost zadatka, a isto tako na odgovornost, opasnost i teškoće. U toku dugog dogovaranja, iznio sam sve poteškoće oko nabavljanja i pribavljanja potrebnog materijala, alata i pribora. Rok je bio vrlo kratak, pa imajući u vidu pomenute teškoće, tražio sam da se rok produži za koji dan. Dali su mi tekst za štambilje.

Znam da je je trebalo izraditi 26 pečata (okruglih i četvrtastih) za partizanske odrede Romanijski, »Zvijezda«, Kalinovički, Ozrenski i druge vojne jedinice i organizacije u Bosni i Hercegovini. Sjećam se i štambilja za Glavni štab partizanskih odreda BiH. Dobio sam tekst štambilja, a ostalo - skica, forma, veličina - bilo je moja briga.

Dobivši zadatak, odmah sam se dao na posao oko nabavljanja i prikupljanja potrebnog alata, materijala i na izradu prese za pečenje štambilja. Presu mi je pravio Zvonko Sertić, mašinbravar, tada zaposlen u tramvajskoj remizi u Sarajevu, po mom planu, skici i dimenzijama. Nije znao zašto mi treba, ali nije ni pitao. Naravno, nisam mu ni ja rekao. Rodbinski smo bili povezani, bio je moj zet. Materijal je uzeo iz preduzeća gdje je radio, a montiranje i obradu je izvršio ručno, kod svoje kuće.

Mesingane kalupe za okrugle štambilje dao sam da izradi Marko Sesar, stolar u Željezničkoj radionici, prema odgovarajućim nacrtima (veličina, širina i visina). Mesingani kalupi bili su gotovi za tri dana. Sa presom je išlo nešto teže i duže, ali sam i nju dobio za osam dana. Kad su me ustaše uhapsile, avgusta 1942, moja stara baka (koja je umrla dok sam bio u zatvoru) se sjetila prese, zakopala je u dvorištu da je ustaše ne bi našle. Ta presa nije do danas pronađena.

U međuvremenu sam bio zaokupljen pribavljanjem ostalog materijala: specijalne gume za štambilje, specijalnog praška za izradu modela za štambilje i slova za slaganje štambilja i pečata. To se nije moglo nigdje nabaviti niti kupiti. Nakon razmišljanja, sjetio sam se štamparije Menahema Pape, koja se nalazila u današnjoj Titovoj ulici.. Jedino je ta štamparija, u to vrijeme, izrađivala, pa i posjedovala gumu, prašak i slova za pravljenje štambilja. U toj štampariji sam ranije radio 7 godina, odnosno tu sam izučio zanat i naučio praviti štambilje i pečate. Dobro sam poznavao sve radnike koji su tu radili, a i raspored stvari meni potrebnih. Između ostalih, tu je radio i Albert Altarac, koji je izučavao slovoslagarski zanat. Na izučavanje zanata je došao dok sam ja još tu radio, pa je od mene učio zanat. Kao Jevrejina, pitao sam ga što se ne skloni, a on je, imajući u mene povjerenja, tražio savjet i pomoć da ode u partizane. Od njega sam zatražio da mi pribavi gumu, prašak kao i neka slova koja su mi bila potrebna. Krišom od ostalih, taj isti dan mi je dao određenu količinu gume i prašak, a za slova smo se dogovorili da ću doći drugi dan. Tada sam radio u štampariji Poštanske štedionice, koja je bila prilično slabo snabdjevena slovima. Neke dijelove štambilja, zavisno od slova koja sam imao, složio sam, a ostala

slova pribilježio (grad, veličinu i vrstu). Tako nisam dao cijeli tekst za štambilj, npr, »Komanda Partizanskog odreda Zvijezda«, nego sam izbrojao koliko mi treba pojedinih slova za pomenuti naslov, pa sam tražio slova »a« šest komada, slova »e« tri komada, slova »i« tri komada, itd. Tako se nije moglo znati šta treba da znače ta slova kada se slože. Od Altarca sam dobio, na ovaj način, slova što su mi nedostajala, a on je, poslije nekoliko dana, otišao u partizane. (Interesantno je napomenuti da smo Albert i ja dobili zadatak, po oslobođenju Sarajeva, 1945. godine, da oformimo pečatoreznicu. Tada smo se opet našli u štampariji Menahema Pape, koja je bila razrušena minama, ali, znajući raspored prostorija, počeli smo s kopanjem, našli prese i ostalo, te tako oformili prvu pečatoreznicu u BiH pri štampariji »Omladinska riječ« u Sarajevu.)

Osam dana po dobijanju zadataka, sav prikupljeni materijal i ostali pribor za izradu štambilja sakupio sam u svom stanu, Skenderija 46. Sve nije išlo lako niti glatko, niti oko nabavljanja potrebnog alata i materijala, a tako isto i oko same izrade štambilja i pečata. Sve se radilo ručno, nije bilo tehnički precizno, dotjerano, pa je to zahtijevalo mnogo muke i truda na radu, a sve je bilo u minijaturi.

U to vrijeme živio sam s majkom, bakom i suprugom. Surpuga je znala šta radim i za koga, jer mi je i ona pomagala oko izrade - koliko je mogla i znala, ali od majke i bake sam krio kako sam umio i znao. Postavio sam sebi u zadatak da dnevno napravim po dva para štambilja, tj. 2 četvrtasta i 2 okrugla. Tako sam jedino i mogao zbog oskudice u alatu i priboru. Dakle, počeo sam po 2 para od slaganja, matriciranja (pravljenje kalupa) pa do završetka, pa tako opet nanova. Radio sam isključivo noću jer, u to doba, nije niko mogao da dođe u posjetu radi redarstvenog sata. U samom radu, najveću poteškoću sam imao kad je majka vidjela petokraku zvijezdu na štambiljima. Bilo joj je jasno za koga radim. Počela me moliti, zaklinjati grudima koje sam dojio, da to ne radim, jer se bojala da ću glavu izgubiti, kao i svaka majka kad osjeti opasnost za svog sina. Ne znam ni danas kako sam je ubijedio, ali me je ostavila na miru do konačnog završetka štambilja i pečata.

Mislim da je to bila četvrta noć, oko 23,30 sati, zadnju grupu pečata sam završavao, kada je zazvonilo zvono na ulaznim vratima. Znao sam da ne može niko drugi da zvoni osim ustaša ili Nijemaca. Na brzinu sam sakrio sve što je bilo oko mene, a moja supruga je otišla do ulaznih vrata da vidi ko je i da otvori. Nisam se prevario, bile su to ustaše. Ali, kod mene nisu unišli, nego su došli po dr Divnu Petković, koja je stanovala jedan kat više. Bila mi je prva rodica, pa se može zamisliti kako sam se osjećao. Sutradan sam završio rad na štambiljima, a drške je napravio Marko Sesar. Zadatak je obavljen tri dana prije nego što sam obećao.

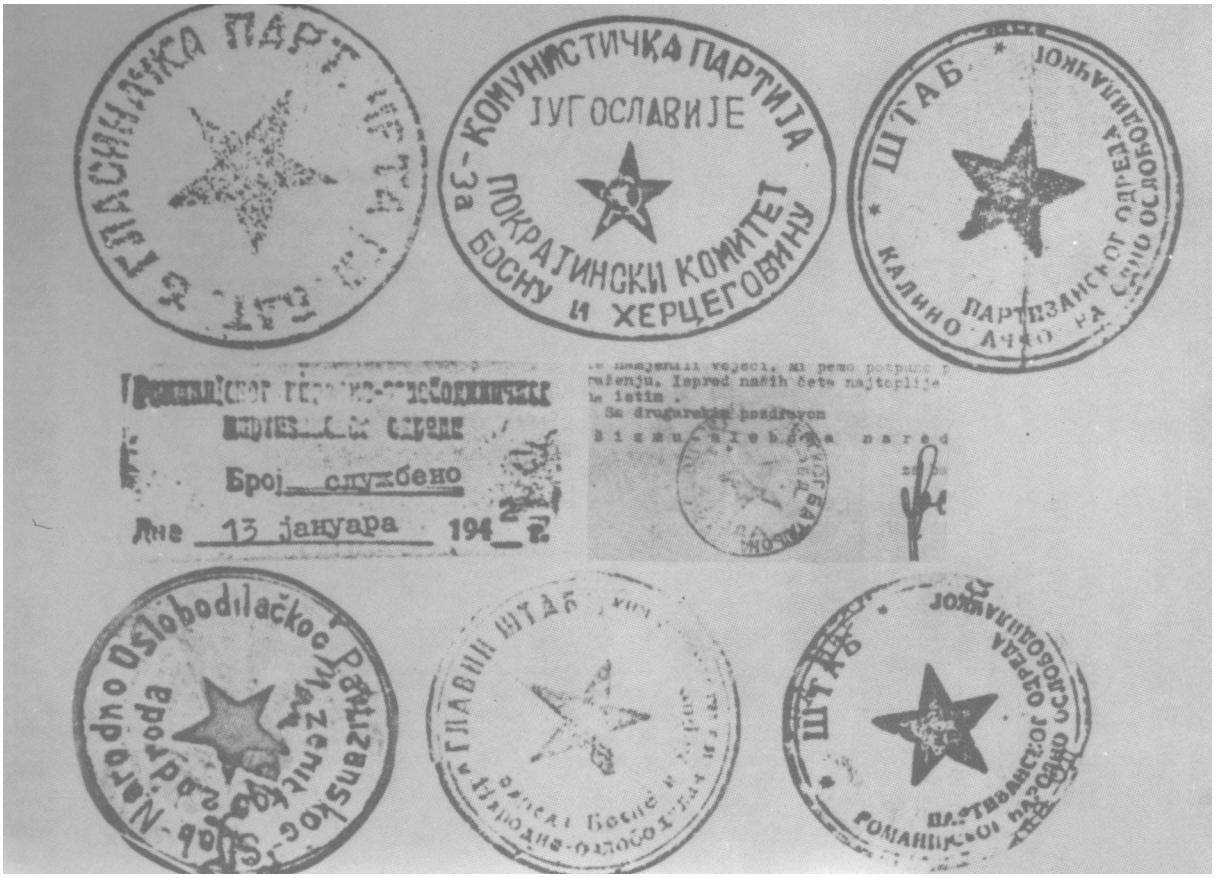

Nekoliko štambilja vojnih štabova i partijskih organizacija iz prvih mjeseci ustanka.

Izrađene štambilje stavio sam u veću papirnatu kesu, navrh stavio dva reda jabuka, te tako odnio i predao Sveti Vujadinoviću, u stanu. Poslije oslobođenja, pričala mi je Betika Romano da je ona od Svete štambilje nosila Dervišu Numiću koji je u Sarajevu rukovodio partijskom tehnikom. Kada je prelazila preko Titove ulice, na nju su naletjela zaprežna kola i oborila, pa se sadržaj kese rasuo. Znajući šta nosi, brzo je pokupila samo štambilje, udaljila se i sve se dobro završilo. Na oslobođenu teritoriju štambilji su otpremljeni preko Jusufa Đonlića.

Izrada štambilja bio je moj prvi zadatak ove vrste. U 1942, 1943. i 1944. godini, po zadatku Partije, izrađivao sam falsifikate štambilja ustaškog redarstva (policije), kao i razne legitimacije, objave za putovanja i slično, lako su ti zadaci bili vezani za razne poteškoće i opasnosti, obavljao sam ih što je moguće brže i preciznije, vjerujući da tako dajem doprinos našoj borbi.

ŽIVKO JOŠILO

JEDAN OD RIJETKIH

U brijačnicu Rafaela Levija na Marindvoru, u kojoj su radila trojica pripadnika NOP-a - Remzija Pehlivanović, Reuf Nalčadžić i Hasan Trebinjac, u julu i augustu 1941. godine dolazio je jedan njemački vojnik. Više puta obraćao se Remziji Pehlivanoviću sa očitom namjerom da se sa njim pobliže upozna. Remzija nije znao njemački, a taj vojnik srpskohrvatski jezik, ali su, ipak, ö nečem razgovarali. O tome što je Remzija pretpostavljao da želi govoriti ovaj njemački vojnik, obavijestio je svoju partijsku vezu. Poslije toga, počelo je povezivanje tog njemačkog vojnika sa NOP-om u Sarajevu.

Pošto je Miji Sunariću, članu Partije, izjavio da hoće da se bori protiv fašista i da je .kao Austrijanac i socijalista spreman da odmah krene u partizane, Mijo ga je prihvatio i sklonio u jedan stan. Kada je o ovom slučaju obaviješten Mjesni komitet, nije mogao odmah odlučiti šta da se dalje čini. Nije bilo mogućnosti da se provjeri ko je taj čovjek, pa se, stoga, moralo biti na oprezu. Komitet je, nakon kraćeg vremena, zaključio da ga treba, preko partijske organizacije Novog Sarajeva, prebaciti u partizane na Igman.

Tih dana, kada se to dešavalo, meni je saopšteno da treba da idem u partizane. Vjerovatno je da su drugovi pretpostavili da još nisam krenuo kada su uputili i ovog vojnika da ga povedem na Igman. Međutim, zakasnili su. Kada ga je Ljubica Nemastil - Maslić dovela u kuću moga oca, ja sam već bio na Igmanu. To se desilo u sumrak jednoga dana krajem augusta mjeseca 1941. godine, kada su ukućani primijetili da se našoj kući približava njih dvoje. Prva je išla Ljubica, a za njom, na izvjesnom odstojanju, čovjek u uniformi njemačkog vojnika. Kada je došla pred naše dvorište, Ljubica je zastala da joj taj čovjek pride, a zatim su kroz vratnice ušli u dvorište i stazom se uputili prema kući.

Ukućani su tada bili na stalnom oprezu. Bio sam poznat i hapšen kao komunista, a ustaše su ubijanjem brojnih naših rođaka i komšija pokazali da njihov dolazak u selo ne sluti dobru. Bilo je sumnjivo svako nepoznato lice koje bi prolazilo selom, jer je svako mogao da bude zločinačka prethodnica. Ljubičin dolazak, sa kojom smo se dobro poznavali, ne bi im bio ništa neobičan, ali sada su bile druge prilike. Kako je za njom ušao njemački vojnik, to je stvorilo stotine sumnji u glavi moga oca, čiji je jedan sin već bio na Igmanu, a javnost je držala da je otjeran u Jasenovac i da je tamo završio. To su potvrđivale i neke ustaše. Sada je pomislio, Nijemac goni ispred sebe Ljubicu da mu pokaže našu kuću. Možda je otkriveno da je sin živ u partizanima. Pod pritiskom tih stravičnih misli, odmah je djeci, dvjema djevojčicama i dječaku, dao znak da se sklone pod strmu obalu Miljacke, a on je sa majkom ostao, preplašen, pred kućom, pa šta bude.

Kada im je prišla Ljubica, vjerovatno i sama uplašena, pozdravila ih je i predložila da uđu u kuću. Za njom je ušao i taj vojnik, osvrćući se i osmatrajući unutrašnjost kuće. Pošto su sjeli, Ljubica im je ukratko rekla da organizacija iz grada šalje ovog njemačkog vojnika da ga Živko povede u partizane. Saopštila im je da je pobjegao iz njemačke vojske i da hoće da se bori u partizanima. Pošto je bilo ograničeno kretanje, Ljubica je morala što prije da se vrati kući, u Švrakino selo. Majka i otac, ostajući sami s ovim čovjekom, bili su sada još više uplašeni. Ljubici su vjerovali, ali sve ovo sada se desilo brzo i neočekivano, te sa njom nisu mogli da bar dogovore šta bi trebalo učiniti ako bude bilo potrebno da ovaj Nijemac ovdje ostane duže. Pretpostavili su da bi sve ovo moglo biti i neka provokacija. Da li je taj njemački vojnik, možda, neki vještiji špijun, koji je dobio zadatak da njega i njegovu porodicu navuče na tanak led, te da bi ih sve što prije pobili? No, nisu imali kud. Trebalo je ovog čovjeka što prije skloniti da ga ko od susjeda ne bi zapazio.

Smjestili su ga na štalu, i tu su mu donijeli hranu. Prvi dan Nijemac je, kako mi je pričao otac, bio miran. Kad je čuo kako na cesti odjekuju pjesme njemačkih vojnika, tada se samo malo namrštio i pokušao da nešto pita. Otac je kao bivši austrougarski vojnik, iz tih riječi razabrao da ga vojnik pita da li ovuda prolaze njemačke patrole. Sa ono malo njemačkih riječi koje nije još zaboravio, odgovorio je da Nijemcima nisu potrebne patrole, jer oni nastupaju sa tenkovima, avionima i uopšte motorizacijom kojoj puška ništa ne može. U stvari, otac je pokušao da utvrdi kako će on na ovo reagirati. Te večeri, prvi put, a što će se ponavljati skoro svaki dan, izgovorio je odsječno: »Hitler kaput«. Iste noći mi je otac poslao poruku na Igman, ali je trebalo vremena da stigne do mene i da ja dođem. To vrijeme iščekivanja, bilo je veoma teško mojoj porodici. Očekivali su svaki čas da se može desiti ono najgore. U kući se nalazio ilegalno stranac, dezerter iz njemačke vojske, i to u ratnom vremenu. Ako bi se to otkrilo, došlo bi do nes-

reće. Stradali bi ne samo ukućani nego i komšije, rodbina, pa i organizacija. Trebalo je tih dana biti prirodan i pribran u razgovoru s komšijama i rodbinom. Moralo se paziti da se djeca ne odaju, pa im nisu dozvoljavali da se miješaju sa ostalom djecom.

Šestog dana ujutru, nakon dolaska našoj kući, vojnik se bio spremio da ide. Ranijih dana bio je izuven i u čarapama. Sada je navukao čizme i srdito kazao da mora ići u Sarajevo, jer ne može više da ovako čeka. Otac je nastojao da ga smiri. Govorio mu tiho, blažim glasom, da treba još pričekati. Ali kad on nije i poslije ovih riječi odustajao od svoje namjere, tada mu je otac, strožijim glasom, rekao da je on sada vojnik jedne druge vojske i da mora čekati njene naredbe. Treba da zna da »Befehl ist Befehl«. Nijemac se na ove riječi trgao i izgovorio, rezignirano, »jawohl«.

U suton toga dana, došao sam i ja. Poslije kratkog razgovora, krenuo sam s Nijemcem na put. Prvo sam ja na konju prešao na drugu stranu nadošle, mutne Miljacke. Konja sam natjerao da se vrati kako bi i on, na isti način, prešao rijeku. Kada je trebalo da uzjaše konja, on se uzjogunio. Tada su se svi moji ukućani našli na pomoći ovom čovjeku. Neko je držao konja za povodac, neko uzengiju, a otac i majka su mu pomogli da se popne. Kad je naposlijetku uzjahao, onda je najmlađi iz naše porodice, moj brat Žarko, zagazio u rijeku i poveo malo konja, a, zatim, dodao uzda jahaču, koji je konja usmjerio na drugu obalu. I njemu i meni je bilo lakše kada se ova operacija završila. Vratio sam konja na drugu obalu, a onda smo brzo odmicali dalje od Alipašinog Mosta.

Krenuli smo preko Gulijinog luga, između Mladena i Gulije smo izbili pod Mojmilo. Brzo smo se popeli na Antića brdo. Tada sam legao na zemlju, nastojeći da preko Krvnika osmotrim čisti prostor pred nama. lako je bilo tamno, opazili smo da se po ravnici kreću tri prilike, iz pravca Nedžarića. Pomislio sam da je neprijateljska patrola, pa sam zaključio da što prije treba ići naprijed. Prihvatio sam Nijemca ispod ruke, pa sam se zajedno sa njim sjurio u Dobrnju. Cestu smo prešli između Gornjeg i Donjeg Kotorca. Bila je prošla ponoć kada smo prošli vojkovićke njive. Uspeli smo se uz Naklo. Zora nas je zatekla na Kotorin -Čairima.

Bilo je hladno. Od orošene trave i grmlja, sasvim smo okvasili obuću i odjeću. Moj saputnik je drhtao kao da je imao groznicu. Nekoliko puta je pitao kad ćemo stići u komandu da bismo dobili suhu obuću i odjeću. Umirivao sam ga riječima da će sve biti dobro kad ugrije sunce. Uskoro smo se našli u jednoj napuštenoj pojati. On je i dalje drhtao. Rekao sam mu da ćemo se tu malo odmoriti. On se zavukao u trinu i pljevu i brzo zaspao. Poslije jednog sata, morao sam ga probuditi. Jedva je došao sebi. Bio je kao izgubljen u pljevi, pojati i planini. Ipak je krenuo bez riječi. Oko podne smo bili već u blizini partizanskog logora. Kad su nas primijetili, drugovi su izišli pred nas da

nas prihvate. Bili su začuđeni, radoznali i radosni. Kad saznadoše da je sa mnom došao jedan Nijemac, počeše da ga zagledaju sa svih strana. Jedni vele: »Jeste pravi je švabo«. Drugi rekoše. »Nije, samo je navukao njemačku uniformu«.

»Gdje će Nijemac s vama golaćima s onakve švapske gebire i kada svugdje pobjeđuju i robe zemlje i gradove« - reče stari Vasković, koji je tu bio sa ženom i mladom djecom, a zatim, kao za sebe, dodade: »Ni ovom Danilovom (ime moga oca) nije ništa manjkalo, al' ga đavo uzeo pod svoje, pa se lomata po ovim planinama«.

Vaskovićeva žena Milka, koja se tu našla, ponudila je Nijemca toplim mlijekom, govoreći »ko je da je, majka ga je rodila«. Zatim mu je rekla da skine obuću i da je osuši uz ognjište.

Osjetivši da ga ljudi srdačno primaju, on se oraspoloži i postade vedriji. Razumio sam da reče da je sretan što više nije njemački vojnik, ali nije zaboravio da upita kada će u komandu. Sve ono što je dosad vidio i doživio, nije djelovalo dovoljno ubjedljivo, vojnički.

Postepeno se privikavao partizanskom životu u logoru na Kotorin-Čairima. Poslije sedam dana, zatražio je da ide u patrolu. Udovoljili smo tom zahtjevu djelimično.Postavili smo ga da osmatra s drveta. Pokazali smo mu drvo na koje se s lakoćom popeo i odatle počeo da posmatra okolinu. Naši koji su ga tu doveli, kazali su mu da se vraćaju u logor, ali su okolišnim putem došli blizu drveta - osmatračnice i neprimjetno ga držali na oku - sve dok mu nije došla smjena. I taj »staž provjeravanja« je brzo prošao. Uskoro je pošao u patrolu u selo Jasen. I u ovom selu su ljudi bili najprije radoznali, a zatim srdačni i gostoljubivi prema novom partizanu. Nudili su ga mlijekom, kajmakom i drugim namirnicama, govoreći: »Nije šala, Nijemac je, a s našima je«. I tako je počeo borbeni put ovog našeg partizana.

Gdjegod bismo došli u dodir s narodom, odrasli i djeca su pitali kako je ime Nijemcu, od kakvog je roda, ima li porodicu i si. Kada bismo rekli da mu je ime Karl, kao što i jeste, zvučalo bi neubjedljivo našim ljudima. Još one prve zore na Igmanu, koja ga je onako i negostoljubivo dočekala hladnoćom, ušuškan u pljevi na pojati, pokriven bluzom i predan snu, nije osjetio kada sam mu iz vanjskog lijevog džepa bluze, izvadio neke papire i njegovu vojničku knjižicu. U njoj su stajali podaci »Karl Scheunach, rodno mjesto Insbruck, zborno mjesto Wienerneustadt«. Bio je rođen 1916. godine. Vratio sam mu knjižicu natrag u džep, a da to on nije osjetio. Dvije sedmice poslije toga, Karl nije htio više da bude Karl. Zavolio je partizane, seljake, pastire i želio je takvo ime, da bi ga, kako je govorio, ovi dobri, jednostavni ali plemeniti ljudi razumjeli, a da bi on osjetio toplinu glasa kada budu izgovarali to ime. Nekoliko puta sa njim sam razmatrao koje bi mu naše ime najviše odgovaralo. Bili smo zastali na imenu Branko, jer mu je Branko Klepić bio jedno vrijeme prva veza sa NOP-om, poslije raskida

sa njemačkom vojskom, ali je to ime teško izgovarao. Sviđalo mu se i ime Radomir, ali su u njemu bila dva »r«, te mu je i to bilo teško izgovarati. Zastali smo kod imena Dušan. Bilo je lako za izgovor, njemu je bilo milije i lakše da izgovara ime Duško. Usvojio je to ime sa nekakvim olakšanjem i ponosom. Jednom prilikom, kada smo bili okupljeni oko sinije i tepsije sa ječmenom ili kukuruznom purom i čekali da nam domaćica doda drvene kašike, desilo se da ga je preskočila. Domaćicu smo na to upozorili. Njemu nije bilo pravo. Gledao je tada preda se i nije htio kašiku prihvatiti sve dok joj nismo rekli da je preskočila Duška. Tada je, sav ozaren, prihvatio drvenu kašiku i grabio njome kao i mi po plitkoj, ali prostranoj tepsiji, uz jedva razumljivo ponavljanje: »Hvala, hvala«.

Ubrzo su ga svi, kuda smo prolazili, poznavali kao Duška i tako ga oslovljavali. To mu je, sudeći po njegovim reakcijama, pričinjavalo veliko zadovoljstvo. Kao da je nestajalo ranije ime i prezime i sve ono što ga je vezalo za raniji život. Sve je ustupalo mjesto Dušku, vedrom, punom nade i optimističkih predviđanja. Cesto je govorio da će njemačka vojska propasti, da će doći do svjetske revolucije i da će Hitler biti »kaput«. Pripadao je inače austrijskoj socijaldemokratskoj stranci i vjerovao je u pobjedu njene političke platforme. Vodio je s majkom nešto kao pansion - restoran i bio je član udruženja malih ugostitelja u svom mjestu. Imao je dušu djeteta taj Duško Kako se samo radovao svakom Iješniku, orahu, jabuci i šolji mlijeka što su nam nudile domaćice kada smo mi, partizani dolazili u selo.

Teško je učio naše riječi. Služio se imenom Duško, mimikom i infinitivom odgovarajućih glagola na njemačkom. Na primjer, ako je htio da kaže da je gladan, pokazao bi kao da ubacuje hranu u usta i izgovarao »Duško essen«. Ili, kada je bio žedan, pokazao bi palcem kao da toči nešto u usta i izgovarao »Duško, trinken«. Partizani, kada bi ga zvali da jede ili pije vodu, upotrebljavali su infinitiv glagola na njemačkom kao »essen«, »trinken«, pa ih je Duško često imitirao, da bi se što više uklopio među nas.

Prošao je august, počinjao septembar Ustanak se već bio podobro oglasio.

Negdje u septembru 1941, mali odred silazi sa Kotorin - Čaira u presjenak sunca, javno i sa zastavom na čelu, u kuću Vojna Mićića, što se ugnijezdila između krajnjeg istočnog obronka Igmana i brda Maklo. Vojno prima odred domaćinski. Savjetuje odmah svome bratu Dušanu da naoružan stupi u odred. Daje hranu borcima i ispraća ih blagoslovima. U selu Jasen, odred se susreće sa borcima iz Trnova: Vladom Bjelicom, Obrenom Andrićem i Obrenom Ivanovićem. Duško je oduševljen, ne može da vjeruje da se svugdje usput tako jednostavno susreću »Kameraden«. Na Dedovim njivama, u prostranoj kući porodice Došla, borci sa Igmana su se sastali sa većom grupom boraca iz Kijeva, od Trnova i sa Romanije. Na čelu su Pero Kosorić i Miladin Ra-

dojević. Polazi se iste noći na rušenje mosta preko rijeke Željeznice u Kijevu. Duško je u akciji i sutradan kada smo razbili neprijateljsku grupu. Ne žali se na hladnoću i druge nedaće, jer se bilo okišalo.

Narednih dana, Kijevska partizanska četa je logorovala u Bukovoj ravni na Igmanu. Nedaleko od nje, na Velikom polju, u Mozerovoj kući je bila Igmanska partizanska četa, pa su se borci i komandiri često sastajali. Pao je prijedlog da Duško prede u Igmansku četu, jer je u njoj bilo đaka koji su znali da govore njemački, a i uslovi su bili povoljniji. Duško se teško rastao, ali je prešao i brzo stekao nove prijatelje u Boji Bosiljčiću, sa kojim se najviše družio, i drugima. Osim toga, tu je bila stara Berta, što je služila Mozeru, Švabi, odgajivaču srebrnih lisica. Mozer je pobjegao, a Berta je ostala i srodila se sa partizanima i pomagala u kuhinji. Duško je sada mogao da govori i njemački. Naš jezik je pamtio i izgovarao izlomljeno na komade, ispreturano. Na primjer, uvijek bi rekao »moj puška«, zatim, pošto je svaki borac znao svoje mjesto za spavanje na palačama, što su bile napravljene u sobama velike Mozerove kuće, on bi prvo pitao: »Gdje moj soba, gdje spava moj krevet?«.

U borbi, u odmoru, u šali, u tuzi, Duško je bio jedan od naših, i to potpuno.

U zimu 1941/42, Igmanski bataljon je održavao vezu sa Konjičkim odredom na Boračkom jezeru. Za kurire su odabirani izdržljivi, iskusni i odvažni borci. Duško je zahtijevao da bude određen na tako težak i opasan zadatak. Odgovarali su ga, ali bez uspjeha.

Krenuli su on, Drago Soknić i, po svoj prilici, Đuro Avdalović. Sretno su stigli na Borke. Međutim, kada je trebalo da se vrate, upute se sa grupom boraca Konjičkog odreda u napad na neprijateljski garnizon u Doljanima. Tu Drago Soknić biva ranjen u grudi, pa ga njegova dva druga izvedu iz borbenog stroja, previju i krenu Bjelašnicom ka Igmanu. Soknića su više nosili na rukama, nego što je on sam mogao da se bori sa dubokim snijegom. Škrto zimsko sunce je brzo ostavljalo za sobom svoju zenitnu tačku i žurilo zapadu. Mada visoko iznad sela Lokava, tri mrke tačke na bjelasajućem snijegu negostoprimive Bjelašnice bivaju primijećene, a rasuti stroj ustaške milicije krenu na trojku, umornu od neprospavane noći, brige za ranjenog druga i neizvjesnosti hoće li ga živa do Igmana dopeljati.

Duško je odmah, čim je primijetio nastupanje neprijateljskog stroja, povikao da Avdalović uzme Soknića na pleća i da grabi što brže može ka Igmanu, a da će on zadržavati napadače. Produžio je istim pravcem i kada su se ustaše približile na puškomet, pucajući i alakajući, Duško je zalegao u snijeg i otvorio brzu vatru po ustaškom stroju. Ustaše su popadale u snijeg. Duško ovo iskoristi, pa odskoči desetak koraka, i opet otvori vatru na oživjeli ustaški lanac, te tako se to ponavljalo više puta. Pogledao je često na onu stranu kuda je odmicao Avda-

lović sa ranjenim Soknićem. I bio je sretan u duši i zadovoljan što mu se dvostruka figura njegovih drugova činila sve manjom, nejasnijom. Znoj ga je bio oblio. Dovikivao je ustašama da su »Schweinen«. Sunce je brzo grabilo zapadu. Ustaše su ga sve češće pogledale. Njihovo alakanje i gonjenje, kao da su malaksavali. Bojali su se planine, studi, noći i neizvjesnosti, jer za ovom trojkom, možda ide kolona partizana. Zastali su i polako okrenuli niz stranu.

Dušku se učinilo da ga je sa posljednjim pucnjem sa one strane nešto jako ožeglo po stopalu. Grabio je kroz dubok] snijeg, po tragu, i uskoro ugledao dragu mrlju daleko ispred sebe. Žurio je razdragan, padao i ustajao.

Kada je svoje sustigao, zastao je. Sva trojica su vidjeli Duškov krvavi trag koji je bojio snijeg crveno. Utvrdili su, Duško je ranjen u petu. Brže, povikao je, dok se rana nije ohladila i samo da se dočepamo Igmana.

Na Karamustafinim čairima su našli spas. Ojačana partizanska patrola je tu bila izašla, jer se pretpostavljalo da bi puščana i mitraljeska vatra od Pazarića i Lokava mogla biti namijenjena kuririma.

U logoru Igmanskog bataljona, Soknić je brzo prezdravio, ali Duško je morao biti prenesen u Trnovo, u bolnicu Kalinovičkog partizanskog odreda, gdje su mu amputirani prsti i dio stopala desne noge. Naime, poslije ranjavanja, prestala je da struji krv u prstima i dijelu stopala, pa su se smrzli.

Čim mu je rana zarasla, htio je da ide na Igman, među svoje. Međutim, nisu ga pustili, jer je teško hodao i bio je, u stvari, invalid. Zadržan je da pomaže čestitim ljudima Opatu i ženi mu Aneški oko bolesnika i ranjenika, koji su svoj dom u Trnovu pretvorili u bolnicu, a sve svoje pokućstvo u bolnički inventar. Tu ga zatiče proljeće 1942. godine.

Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u Foči doznaje za Duška i traži da mu se priključi. Od aprila 1942. godine Duško je pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, i to u intendanturi. Sa Vrhovnim štabom se kreće Bosnom. U januaru 1943. godine, prolazio sam kroz Bosanski Petrovac i doznao da je Duško tu. Nalazim ga u krojačkoj radionici Vrhovnog štaba. Zagrlili smo se i poljubili kao stari drugovi. Dušku su udarile suze na oči. Pitao je za stare drugove. Saznavši za pogibiju nekih, još je plakao više i tužio. Rekao mi je da misli da mu ni majka, jedino od roda što ima, nije više živa, »pa onda toliko naših gine«. Bio je dosta utučen. Upitao me, hoćemo li ikada opet vidjeti Trnovo i naše drage ljude. Kada je to govorio, okretao je glavu prema zapadu, odakle se čula potmula jeka artiljerije. Počela je četvrta neprijateljska ofanziva. Duško je vrtio glavom, reče mi da su jučer avioni tukli Petrovac. Hrabrio sam ga govoreći da ćemo zajedno još vidjeti Branka, Ljubicu, Danila i ostale mu drage ljude, te da će se

rat u korist pravde završiti ubrzo. Duško mi je brzo skrojio i sašio titovku, stavljajući mi je na glavu, već je bio veseo, reče: »Neka te nijedan metak ne pogodi pod ovom kapom«. Potom smo se zagrlili i rastali. To je naš posljednji susret.

Poslije prelaska naših snaga preko Neretve, u selu Jažićima kod Kalinovika, u kući Ždrala ležalo je tridesetak ranjenika i bolesnika. Jednoga među njima je dugo zagledala jedna žena, Aškrabina odiva iz Trnova, udata za Ždrala. Prepoznala ga je. Bolesnik je buncao u vatri i kada bi došao sebi, samo je gledao negdje u daljinu, izgubljeno. Ustajao zatim, pa bi, oslonjen na motku, hramao. Bio je zarastao u bradu, očiju upalih, smršavio. Ranije je bio rumen kao jabuka, okrugla lica, bucmast. Tada je ova žena, kako mi je pričala, htjela da provjeri da li je to onaj naš. »Probaću da izmamim ime iz njega«. PrinoseJ mu jedno jutro mlijeko da ga napoji kao dijete, izgovori: »Na, Duško moj, rano moja, popi malo mlijeka«. On kao da ništa ne shvata, pa kada ga ona oslovi po drugi puta, jedva je razvukao modre usne u tek primijetan osmijeh. Poslije je očima pratio ženu sve dok je druge ranjene i bolesne napajala mlijekom, pa kada je do njega opet došla i gledala ga sva tužna i ojađena, on je pokušavao da prošapuće riječ »D-u-š-k-o«.

Posljednjem Duškovom sretanju sa svojim krajem, sa svojim dragim ljudima, bila je svjedok sestra Vladana Aškrabe iz Trnova, udata za Zdrala u Jažiće, koja ga je sa ukućanima ispratila u zajedničku grobnicu.

OLGA MARASOVIĆ

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U GRADU U PRVOJ GODINI USTANKA

Propast države Kraljevine Jugoslavije i okupaciju zemlje različito je dočekalo stanovništvo Sarajeva. Muslimansko i hrvatsko stanovništvo grada, koje se, u dobroj mjeri, osjećalo obespravljenim u staroj državi, nije imalo razloga da žali za velikosrpskim režimom i poretkom, ali se nije moglo obradovati ni okupaciji od germanskih osvajača. Loše uspomene na staru tuđinsku vlast, austrougarsku, još su bile svježe u glavama mnogih ljudi i oni su znali da od novog osvajača nemaju šta dobro očekivati. Međutim, najreakcionarniji politički i klerikalni vehovi, nacionalistički i fašistički (frankovački i ljotićevski) elementi su aplauzom pozdravljali ulazak njemačke soldateske u grad. Požurili su da odmah uspostave saradnju sa okupatorom. Srpsko stanovništvo je bilo šokirano i živjelo je u velikom i stalnom strahu. No, pojedini reakcionarni elementi, iz redova Srba, takode su ispitivali mogućnost kontakta sa okupatorom. Najveći strah preživljavali su jevrejski građani, koji su u Sarajevu bili relativno brojni i igrali znatnu ulogu u ekonomskom i kulturnom životu grada. Znali su da ih očekuje sudbina njihovih sunarodnika u njemačkom Rajhu.

Komunisti i drugi napredni ljudi, mada i sami iznenađeni tako brzim porazom Jugoslovenske vojske, prouzrokovanog izdajom vojnih i političkih vrhova, nisu izgubili moral i političku orijentaciju. Oni su na novostvoreno stanje imali samo jedan odgovor: nikakav kontakt sa okupatorom, osuda svake saradnje sa njim, sabijanje vlastitih redova i mobilizacija svih rodoljubivih i progresivnih snaga u društvu. Komunisti su se trudili da sačuvaju organizaciju i prošire veze sa masama. Pojačali su propagandnu aktivnost, objašnjavali karakter okupatora, nje-

gove ciljeve i metode, kao i uzroke koji su uslovili ovakav razvoj događaja. Komunistička partija je već duže vremena, prije napada na Jugoslaviju, razvila veliku aktivnost na pripremama za odbranu zemlje i proširivala svoje veze sa građanima patriotima, iz svih slojeva društva. U novim uslovima, ovaj se kurs nastavljao, samo u novim formama i oblicima, u pripremi naroda za oružani ustanak.

Nastup okupacione sile u Sarajevu bio je osion i prijeteći. U gradu je odmah uspostavljena okupaciona vlast sa svim vojnim policijskim i drugim organima, koji su trebali da obezbijede vojne, ekonomske i političke interese okupatora. Domaći fašistički elementi, ustaše, samostalno ili po direktivi ustaške centrale, pod pokroviteljstvom okupatora, pristupili su organizaciji svoje kvislinške vlasti. Desetak dana nakon okupacije, naimenovano je ustaško povjereništvo za BiH, sa sjedištem u Sarajevu. Ustaše su odmah počeli sa organizacijom kvislinške vojske i policijskog aparata, te preduzeli potjeru, odnosno hvatanje i slanje u zarobljeništvo što većeg broja jugoslovenskih vojnika i oficira.

Bezobzirno je pljačkana državna i privatna imovina. Okupaciona i ustaška vlast najavljivale su građanima režim rigoroznog policijskog terora. I u javnim istupima ustaša i u štampi je pokrenuta bjesomučna hajka protiv Jevreja, Srba i Roma. Jevreji su odmah pretvoreni u građane drugog reda, žigosani posebnim oznakama, otpuštani iz državne službe i upućivani na prinudni rad i u logore. Njihove zanatske i trgovačke radnje se konfiskuju i u njima se imenuju ustaški povjerenici. Ubrzo će se tako postupiti i sa srpskim radnjama. Ti povjerenici nemilosrdno pljačkaju imovinu povjerenu im na upravu. Ustaška propaganda grmi o tome da će Nezavisna Država Hrvatska, u koju je uključena i cijela Bosna i Hercegovina, biti država samo Hrvata, pa u njoj nema mjesta za Jevreje, Srbe i Rome. Javno se proklamuju pokrštavanje, denacionalizacija, pogromi i genocid. To su osnovni politički atributi nove »države«.

Nasuprot ovakvom teroru i prijetnjama okupatora i ustaša, u gradu se organizuju snage otpora na čelu- sa komunistima, koji proširuju i učvršćuju veze i kontakte sa sve širim krugom građana koji se ne mire sa novim stanjem. Usmenom propagandom, lecima, pisanjem parola,-obavještavaju građane o zlodjelima i namjerama okupatora i ustaša i pozivaju na otpor. Nastavlja se sa kursevima prve pomoći, organiziranim i u vrijeme priprema za odbranu zemlje. Prikuplja se oružje, podaci o objektima važnim za okupatora, traže se medu bivšim aktivnim i rezervnim oficirima i podoficirima kadrovi koji će, u vojnom pogledu, pripremati ljude za oružanu borbu. Stvaraju se oružane grupe, desetine, koje se pripremaju za akciju. Čitava partijska organizacija se prestrojava za te nove zadatke.

Početak oružane borbe i revolucije

Odluka Centralnog komiteta KPJ o oružanom ustanku, označila je jedan presudan istorijski momenat za budućnost naše zemlje i svih njenih naroda. Za komuniste, ona je značila početak oružane borbe i revolucije, za koju su se oni već ranije opredijelili i pripremali i u koju su krenuli sa vjerom u pobjedu, svjesni da se radi o sudbini i budućnosti svih naših naroda.

Fašistički osvajači nisu krili svoje krajnje namjere - da nas unište ili potisnu sa naše rodne grude i da na njoj stvore prostor za svoju »višu rasu«. Komunisti su znali da će ta borba biti teška, da će tražiti ogromne žrtve; znali su da kada oružje progovori - povratka nema, da kraj može biti samo - pobjeda ili smrt.

Kada se danas čovjek prisjeti šta je, zapravo, značilo organizovanje oružanog ustanka, gledajući to iz perspektive grada Sarajeva u 1941. godini, gotovo je nepojmljivo odakle tolika snaga, hrabrost, istrajnost i spremnost, odakle tolika revolucionarna energija partijskog članstva da, uz nezapamćen teror okupatora i njegovih sluga, časno i pošteno izvrši svoj revolucionarni i partijski zadatak. Već je tada bilo sasvim izvjesno da će okupator svu svoju vojnu silu, stacioniranu u našoj zemlji, iskoristiti, bez ikakvih skrupula, za potpuno likvidiranje svakog, pa i najmanjeg otpora. Bez većeg vojnog iskustva, slabo naoružani, bez detaljnijeg poznavanja terena i ljudi na njemu, ne misleći na teškoće koje ih čekaju, komunisti Sarajeva su disciplinovano prihvatili sve što je Partija pred njih postavila da bi se oživotvorila njena odluka o podizanju oružanog ustanka. Nije preuveličano reći, da to vrijeme do formiranja i stabilizovanja prvih partizanskih jedinica predstavlja period najvećeg herojstva, požrtvovanja i odanosti komunista Partiji, interesima svog naroda i svoje klase.

Bilo je to izuzetno vrijeme i u istoriji jednog naroda. U tom vremenu su došle do izražaja sve one, najljudskije osobine čovjeka, koje su se vjekovima kondenzovale u ovom narodu. Bilo je to vrijeme prelomnog istorijskog trenutka - kada su se hrabrost i spremnost da se daju najveće žrtve, smatrane normalnim ljudskim osobinama, a nedostatak tih vrlina se smatrao kukavičlukom i izdajom. Veliki dio naše generacije postao je svjestan da se najveća vrijednost života - sloboda - mora plaćati životom, da se mora ginuti da bi se živjelo. I kada je ta misao postala sastavni dio življenja, živjelo se, za tadašnje uslove, gotovo normalno, bolje nego što su živjeli oni kojima ie okupator zadao strah u kosti. Osjećaj pripadnosti političkom pokretu koji se bori za odbranu slobode i opstanak naših naroda, ne prezajući ni pred kakvim žrtvama, ispunjavao je čovjeka ponosom i svim onim što život čini životom.

Opšte životne prilike u gradu, u to vrijeme, bile su vanredno teške i svakim danom su postajale sve teže, naročito nastupom zime koja je bila vrlo oštra. Okupator je iz grada izvlačio sva materijalna dobra, potrebna za vodenje rata. Prehrambenih proizvoda gotovo da nije ni bilo. Hrana koja se kupovala uz »tačkice«, samo je simbolički zadovoljavala potrebe. Veliki broj građana putovao je danima da bi kući donio koje kilo brašna i masti, sretni, ako im to na prilazima gradu ne zaplijene ustaše. Tim nevoljama pridružila se i oskudica u ogrevu, tako da se, pored gladi, morala trpjeti i velika hladnoća.[1])

Pored toga, gotovo niko od građana nije bio siguran šta će s njim biti sutra. Okupator i ustaše vršili su, po gradu, stalne racije i prisilno odvodili ljude u vojsku, na čišćenje i opravku puteva i željezničkih pruga, koje su partizani rušili, kao i na rad u Njemačku.[2])

Mnogi radnici i službenici, posebno Jevreji i Srbi, bili su izbačeni sa svojih radnih mjesta i ostali bez ikakvog izvora egzistencije.

Vrijednost novca sve je više padala, pa su realne zarade i onih koji su ostali na poslu, bivale sve manje. Bila je prava vještina obezbijediti i najoskudniji minimum životnih namirnica za održavanje golog života. Te teške prilike iskoristili su špekulanti i šverceri, koji su se na ljudskoj bijedi bogatili. Za njih je ovo bilo zlatno doba.

Najteže su prolazili siromašni građani, koji su najvećim dijelom bili osnova našeg pokreta. Nije lako razumjeti i objasniti, kako su, pod takvim uslovima, ljudi i žene, a ponekad i djeca, koji se do tada nisu bavili politikom, prihvatili ideje NOP-a, rizikovali da postanu žrtvom okupatorskog i ustaškog terora, te od svoje sirotinje materijalno pomagali pokret. Oni su borbu i otpor okupatoru prihvatili kao osnovno mjerilo morala i ljudskog ponašanja, te na toj osnovi zasnivali svoj odnos prema komšijama, rodbini i dojučerašnjim prijateljima. Neprocjenjivu su ulogu, u tom početnom i najtežem periodu stvaranja i omasovljavanja NOP-a u Sarajevu, odigrale mnoge porodice, kao: Rodosavljević, Omanović, Dugonjić, Kulenović, Dokić, Foht, Drašković, Ko-

') Na završetku pisma upućenog drugu Titu, drug Kardelj piše, 15. 1. 1942. godine, iz Sarajeva Ovdje u Sarajevu je hladno u sto đavola, a drva nema. Ne daju partizani! A kod vas je sigurno sunce - Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 2, dok. 107.

') O toj teškoj situaciji u Sarajevu govori se i u partijskim dokumentima tog vremena U pismu Svetozara Vukmanovića Tempa, od 24 januara 1942 godine, stoji:

Otkako smo došli u Sarajevo vlada strahovita reakcija. Kupe po ulicama ljude i sve to tjeraju na rad na čišćenje pruge ka Višegradu. Ovih dana bila je prava jurnjava po ulicama. Kupili su svakoga ko nije činovnik ili radnik u preduzećima važnim. Svake noći zalazili su po kućama i odvodili ljude na rad. Ulice su bile skroz opustjele i nikad Sarajevo do sada nije imalo toliko nelegalnih ljudi Mi smo izdali direktivu da se obustavi izlazak na ulicu svim drugovima i da se obustavi svaki rad Pa ipak stradao nam je priličan broj drugova, naročito iz vojnih odreda Od partijaca nam je palo 9 drugova Mislim da smo ipak dobro prošli s obzirom na opsežne mjere koje su bile preduzete da se svi muškarci pokupe i bace na rad... - Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 3, dok. 29.

sovac, Kršulj, Sesar, Vondrak, Kurilić, Jovanović, Džeba, Dukić, Grebo, Miličević, Pejanović, Jokić, Božić, Lazić i mnoge druge. Bile su spremne da, pomažući i radeći u raznim organizacionim formama NOP-a, podnose i najveće žrtve. Prihvatale su kurire koji su stizali iz partizanskih jedinica, smještale ilegalce, davale stanove za održavanje ilegalnih sastanaka, čuvale oružje i drugi kompromitujući materijal, radile sve ono što može biti od koristi NOP-u. Čadordžina ulica gotovo sva je bila za pokret, pa su se u njoj ilegalci mnogo slobodnije osjećali i kretali.

Ovo su samo neki od opštih uslova i okolnosti u kojima je djelovala partijska organizacija i razvijao se NOP u Sarajevu u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata.

Partijska organizacija i Mjesni komitet

Odluka KPJ da se ide na oružani ustanak - povlačila je za sobom niz promjena u radu, metodu i zadacima partijske organizacije. Prije svega, trebalo je organizaciju prestrojiti i osposobiti da odgovori svojoj osnovnoj ulozi, ulozi organizatora NOP-a u gradu. Partija je morala dublje i temeljitije razraditi metode svog djelovanja u novim uslovima. Morao se izvršiti novi razmještaj kadrova, jer su mnogi, stariji i iskusniji drugovi, upućeni na teren radi organizovanja partizanskih odreda.

Pored stvaranja jedinstvenog fronta u gradu, protiv okupatora i ustaša, najvažnija djelatnost Partije bila je usmjerena na sve akcije koje su značile pomoć oružanoj borbi. Takö je trebalo drugove koji su odlazili iz grada i bili raspoređivani u razne regione istočne Bosne, snabdijevati oružjem i drugom opremom, kao i obezbijediti kanale za njihov izlazak na teren. Trebalo je obezbijediti sigurne veze za normalno komuniciranje između partizanskih odreda u okolini i partijskog rukovodstva u Sarajevu. Trebalo je uspostaviti stalne i sigurne kanale za izlazak ljudi u partizanske odrede. Trebalo je prikupljati i slati na teren sanitetski materijal, jer se već nakon prvih oružanih okršaja javio problem liječenja ranjenika. Teže ranjenike, radi većih ljekarskih intervencija, moralo se, u prvo vrijeme, prihvatati u gradu i obezbijediti njihovo liječenje. Bilo je nužno organizovati po kvartovima sabirne magazine za odjevne predmete, hranu, municiju i oružje, duvan i sve do čega se moglo doći, a moglo bi biti od koristi partizanima, ne samo radi zadovoljenja njihovih nasušnih potreba nego i kao znak solidarnosti sa njima i njihovom borbom.

Morala se povesti briga o porodicama čiji su hranitelji bili u partizanima ili u zatvorima i logorima. Trebalo je štampati i rasturati neophodne informacije o prvim partizanskim akcijama širom Jugoslavije, što je u ono vrijeme, kada je bila teška vojna situacija na svjets-

kom ratištu, bilo jedino što je unosilo nadu i podizalo moral rodoljuba i simpatizera našeg pokreta.

Istovremeno, za uspješan razvoj ustanka, morala se neprekidno proširivati politička osnova NOP-a i u njega uključivati što veći broj rodoljubivih građana svih nacionalnosti. Gotovo da nije prošao nijedan partijski sastanak, u to vrijeme, a da članovi Partije nisu polagali računa koliko su svojom aktivnošću i kontaktima sa građanima povećali broj simpatizera, koliko je proširen krug onih koji su spremni da pruže materijalnu pomoć NOP-u, da prime na stan ilegalce, da sklone kompromitujući materijal, itd.

U pogledu organizacionog prestrojavanja partijske organizacije i organizacionih formi za obuhvatanje širokog kruga građana, traženi su oblici koji će Partiju i NOP što više približiti masama. Pokazalo se kao neophodno, da se ranija osnovna orijentacija u stvaranju partijskih organizacija na preduzetnom principu, po strukovnim sindikatima, društvima i si, sada donekle izmijeni i težište rada prenese na djelatnost teritorijalnih organizacija. To je bilo nužno kako bi se obezbijedili širi kontakti partijskih organizacija sa građanima, omogućio širi uticaj na omladinu, žene, itd. S druge strane, brojne radničke organizacije i kulturna, sportska i druga udruženja iz predratnog vremena, preko kojih je Partija djelovala, rasturila je i razbila ustaška policija. Po kvartovima i ulicama su se morale tražiti i druge forme okupljanja i zajedničkog djelovanja, kao što su: simpatizerske grupe, aktivi, udarne grupe, odbori Narodne pomoći i si. I skojevska organizacija se, takode, prilagodila ovim uslovima.

Teško je danas dati pravu sliku svih promjena koje su se događale u organizacionoj strukturi partijske organizacije u gradu od ljeta 1941. do proljeća 1942. godine. To je utoliko teže što su te promjene bile veoma brojne, što su gotovo svi drugovi, zbog konspiracije, imali nadimke, što se stalno mijenjao sastav pojedinih organizacija (neki su drugovi odlazili u partizane, neki hapšeni i si.), a uslovi ilegalnog rada nisu dozvoljavali vođenje pismenih zapisnika i zabilješki.

U vrijeme narastanja velikih partizanskih odreda u okolini Sarajeva, koncem septembra, kada je već veliki broj komunista iz grada izašao u partizanske jedinice, u gradu je i dalje djelovalo oko 100 članova Partije, koji su, oslanjajući se na SKOJ i veliki broj bliskih simpatizera NOP-a, znali da se organizuju i usmjere svoje akcije na najvažnije zadatke u toj etapi naše oružane borbe.*) Brojno stanje članova Partije u Sarajevu, u prvoj godini ustanka, bilo je vrlo promjenljivo. Prijem novih ljudi u Partiju nije mogao da nadoknadi broj onih koji su odlazili u partizane ili bili uhapšeni. Međutim, u uslovima ilegalne borbe, po-

') Utvrdili smo, preko brojnih napisa u toku izrade edicije, kao i u konsultacijama sa članovima Partije iz tog perioda, da je broj od oko 100 članova Partije potpuno realan. (Red).

Osuđeni komunisti u Sarajevu

PO POKRETNOM PRIJEKOM SUDU

Jučer poslije podne Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Velike župe Vrhbosne izdalo je oglas slijedećeg sadržaja:

OGLAS

Danas su pred senatom Pokretnog prijekog suda odgovarali zbog komunističke promičbe HAVERIĆ DŽAVID, 21 godinu star i ĐURĐEVIĆ MILOVAN, 27 godina star.

Sudskom je raspravom ustanovljeno, da su imenovani organizirali komunističku stranku i da su raspačavali letke komunističkog sadržaja, a Haverić, da je prilikom uhićenja pokušao ubiti organa vlasti, pa ih je stoga senat Pokretnog prijekog suda OSUDIO NA SMRT.

Nad Haverić Džavidom izvršena je u zakonskom roku KAZNA SMRTI STRIJELJANJEM, dok je Đurđeviću Milovanu kazna smrti milošću P o g l a v n i k a zamijenjena s 20 godina teške tamnice.

Sarajevo, dne 20. kolovoza 1941.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost

VELIKE ŽUPE VRHBOSNE.

Oglas o presudi Pokretnog prijekog suda u Sarajevu na smrt strijeljanjem Džavidu Haveriću (Sarajevski novi list, br. 90, 24. VII11941) i njegova fotografija.

sebno u prvoj godini oslobodilačkog rata, vitalnost i snaga Partije nije se mogla mjeriti samo brojem njenih članova. Bitni su bili kvaliteti komunista: borbenost, odanost, požrtvovanost i spremnost da se podnesu i najveće žrtve. S druge strane, ideje koje je širila, ciljevi za koje se Partija borila, prodirali su sve više u svijest ljudi. Time je rasla snaga pokreta, kao i vjera narodnih masa da su interesi Partije identični ekonomskim, nacionalnim i socijalnim interesima naroda.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine postojale su teritorijalne partijske ćelije; u Centru, na Vratniku, Bistriku, Baščaršiji, Bjelavama, Skenderiji, u Novom Sarajevu, na Kovačićima, Ilidži, u Vogošći i Kasindolu. Preduzetne partijske organizacije postojale su u Glavnoj željezničkoj radionici, Vojnotehničkom zavodu, Tvornici duvana, »Ključu« i Tkaonici čilima. Partijske organizacije u Vogošći, Kasindolu i Ilidži bile su povezane sa Okružnim komitetima za Kalinovik i Zvijezdu.

Glavna okosnica gradske partijske organizacije, rasadnik partijskih kadrova i najbrojnija partijska ćelija bila je u Glavnoj željezničkoj radionici. Nju su sačinjavala tri partijska odjeljenja. Sekretari tih odjeljenja sačinjavali su zajedno sa sekretarom ćelije biro partijske ćelije. Ćelija Glavne željezničke radionice uspješno je rukovodila političkim radom u ovom najbrojnijem radničkom kolektivu u gradu. Pored toga, ona je vršila veliki politički uticaj u kvartovima u kojima je stanovao najveći broj radnika, a posebno u Novom Sarajevu. Članovi KP iz radionice su, po zaduženju, a neki i samoinicijativno, aktivno radili na prikupljanju Narodne pomoći, stvaranju udarnih grupa za razne akcije (rasturanje letaka, pisanje parola i si.) u dijelovima grada gdje su stanovali. Oni koji su otišli u partizane, bili su začetnici stvaranja partijske organizacije u partizanskim jedinicama. Iz te partijske ćelije su izrasli istaknuti komunisti: Vašo Miškin Crni, Milutin Durašković, Omer Maslić, Branko Bajić Baja, Neđo Stojanović i mnogi drugi. Neki članovi ove ćelije su izdvojeni iz rada u radionici i dobijali su posebne partijske zadatke, dok su neki predstavljali jezgro za osnivanje partijskih ćelija u kvartovima (Vratnik) ili su bili organizatori akcija za koje se tražila izrazita hrabrost i odlučnost. Proslavljeni kuriri Romanijskog odreda - Mustafa Dovadžija, Avdo Hodžić, Jusuf Donlić - bili su komunisti Željezničke radionice i Željezničke ložionice.

Prvu krupniju diverziju u gradu su izveli komunisti Željezničke ložionice. Partijsko odjeljenje ložionice, i pored stalnih pretresanja na fabričkim kapijama,uspjelo je da unese u ložionicu određenu količinu eksploziva za izvršenje planirane diverzije. Noću, između 29. i 30. jula 1941. godine, došlo je u ložionici do snažne eksplozije, lako ta diverzija nije pričinila neku veću materijalnu štetu, značila je vrlo mnogo - istovremeno je bila akt otpora i akt ohrabrenja za radnike i simpatizere NOP-a. To je bio vidan dokaz građanima i svim naprednim ljudima - da u Sarajevu djeluju snage koje se suprotstavljaju okupatoru. Istovremeno je izvršena i prva partizanska akcija kod Ilijaša, pa su tako obje

ove akcije NOP-a snažno odjeknule u gradu. Kakvo je to bilo iznenađenje i udarac za ustašku vlast, najbolje potvrđuje činjenica da je, povodom diverzije u Željezničkoj ložionici, izdato službeno saopštenje, koje je objavljeno u dnevnoj štampi, putem plakata i u Službenom listu.[3])

Odmah po izvršenoj diverziji u Ložionici, uhapšen je jedan broj članova Partije i simpatizera, a neposredno iza toga, za odmazdu je strijeljano na Vracima 20 ljudi, među kojima najviše željezničara.

Najbrojnija teritorijalna ćelija bila je u centru grada (Centar). Ona se sastojala od tri odjeljenja, a ona su djelovala u određenim ulicama. Sekretari tih odjeljenja i još dvojica drugova sačinjavali su biro partijske ćelije.

Partijske organizacije Bistrika, Vratnika, Kovačića, Novog Sarajeva, Ilidže i Kasindola odigrale su veliku ulogu u obezbjedivanju kanala za povezivanje sa odredima, u prebacivanju ljudi i materijala na teren i prihvatanju drugova koji su dolazili sa terena.

Sastanci partijskih organizacija, održavali su se obično jednom nedjeljno i na njima su se podnosili detaljni izvještaji o radu. Rad u partijskim organizacijama bio je postavljen tako da su se, uz aktivnost malog broja članova (u ćelijama ili partijskim odjeljenjima nije bilo više od tri do pet drugova), pokrivali svi sektori partijskog rada na teritoriji na kojoj je organizacija djelovala, a to znači da je svaki član bio zadužen sa više partijskih zadataka.

Svaka partijska ćelija, prema svojim konkretnim uslovima, okupljala je, kroz razne forme (aktivi, udarne i druge grupe), simpatizere NOP-a i preko njih izvršavala mnoge zadatke. To su bili izvori i za prijem novih članova u Partiju. Mnogi od tih simpazitera, tako uključeni u rad, malo su se razlikovali od članova Partije - po odgovornosti, disciplini i odanosti pokretu. Ovakve forme rada proširivale su bazu

') Službeni list Povjereništva za Bosnu i Hercegovinu NDH, br 29, strana 3, donosi:

»U noći od 29. na 30 srpnja podmetnuto je u ložioni Hrv. državnih željeznica u Sarajevu nekoliko eksplozivnih i požarnih naprava sa svrhom, da se izazovu eksplozije i požari u ovim državnim prometnim uređajima.

Budući je međutim pravovremeno svim Srbima, Židovima komunistima skrenuta pažnja putem nekoliko uzastopnih proglasa državnih vlasti, da će svaki pokušaj napada na organe državnih vlasti ili pak sabotaže protiv interesa Nezavisne Države Hrvatske biti kažnjen najstrožije, TO JE POVODOM GORNJIH EKSPLOZIJA U SARAJEVU DANAS U 10 SATI U JUTRO STRELJANO 20 SRBA I ŽIDOVA KRIVACA ZA IZVRŠENU SABOTAŽU.

Za svaki pak ponovljeni slučaj sabotaže bilo na kojem mjestu biti će strijeljan odgovarajući broj novih taoca, koji se već nalaze u rukama državnih vlasti.

Upućuje se stoga ponovni poziv cjelokupnom stanovništvu Velike župe Vrhbosna, da u vlastitom interesu prijavljuju državnim vlastima sve one osobe, koje su se bavile ili se bave ovakvim i sličnim saboterskim i terorističkim pothvatima, jer će u buduće svako mjesto kolektivno odgovarati za slične događaje i snositi gore navedene zakonske posljedice«.

pokreta i omogućavale da partijska organizacija i s manjim brojem članova uspješno izvršava svoje brojne zadatke.

U novembru 1941. godine prišlo se stvaranju i oružanih udarnih grupa u gradu, koje su trebale da stupe u oružanu akciju prilikom eventualnog napada naših partizanskih jedinica na neprijateljski garnizon u Sarajevu. Mogućnost napada na grad ozbiljno je razmatrana i u partizanskim štabovima sarajevskog regiona i u Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu. Bilo je to vrijeme velikih uspjeha partizanskih odreda u okolini Sarajeva, čije su jedinice dopirale do same periferije grada. Partijska organizacija Sarajeva radila je na tome da i ona, u tom slučaju, izvršava određene zadatke i da svoj doprinos tom napadu. Radili smo na zadacima prikupljanja obavještenja o brojnosti i rasporedu neprijateljskih snaga; preko naših veza u neprijateljskim jedinicama tražili smo planove odbrane grada; za važnije objekte u gradu prikupljali smo obavještenja o rasporedu obezbjedenja, itd. Iz tih razloga, jedno kraće vrijeme, smanjen je izlazak naših kadrova iz grada u partizanske jedinice, jer su, po toj orijentaciji, bili potrebni u gradu. Bez sumnje takva bi akcija bila od velikog vojnog i političkog značaja ne samo za područje istočne Bosne nego i mnogo šire. Ona bi omogućila masovnu mobilizaciju građana u partizane i značila ogromno u snabdijevanju partizanskih jedinica oružjem i drugim materijalnim potrebama. Međutim, detaljnija procjena i analiza svih vojnih uslova, koja je ubrzo uslijedila, govorila je da je taj poduhvat nerealan i zbog toga se od takve akcije odustalo.

Na određenim punktovima i u ustanovama gdje nije bilo partijske ćelije postojali su partijski aktivi, sastavljeni od članova Partije i bliskih simpatizera. Takvi aktivi su postojali u Željezničkoj direkciji, Pošti, Opštinskoj upravi, Elektrani i si. Njihovo djelovanje, osim opšteg političkopropagandnog rada i sakupljanja materijalne pomoći, bilo je usmjereno i na druge zadatke, vezane za rad tih ustanova. Tako je aktiv Pošte obavještavao Mjesni komitet o svim interesantnim depešama koje su stizale iz Zagreba i drugih gradova NDH. Džemo Krvavac je rukovodio partijskim aktivom u Pošti. Kako je Pošta radi održavanja telefonskih vodova, morala biti snabdjevena sekcijskim kartama svog područja, Džemo je snabdijevao partizanske jedinice svim potrebnim sekcijskim kartama. Preko aktiva Direkcije željeznica, dobivane su informacije o transportima neprijateljskih trupa, transportima uhapšenih za logore. Preko aktiva u Elektrani, mogle su se, u datom momentu i prema potrebi, ostaviti bez svjetla pojedine četvrti grada i si.

Radom partijske organizacije u gradu rukovodio je Mjesni komitet. U sastavu Mjesnog komiteta bilo je čestih izmjena. Veće izmjene su uslijedile početkom ustanka, kada je jedan broj članova otišao van Sarajeva radi organizovanja oružane borbe (Hasan Brkić, Pavle Goranin, Nisim Albahari). Mladen Knežević je bio uhapšen još u mje-

Poginuli i umrii članovi MK KPJ (april 1941 - april 1942): Vaso Miškin Crnl, Pavle Goranin, Milutin Đurašković Ouraš (prvi red), Vladimir Perić Valter, Hana Ozmo, Ivica Tvrtković (drugl red), Derviš Numić, Adil Grebo, Strahinja Šimšić (treći red).

secu aprilu, u junu Hana Ozmo, a 22. juna Vaso Miskin Crni, sekretar Mjesnog komiteta i Milutin Durašković. Bilo je neophodno da se komitet popuni novim članovima. Za sekretara MK je došla Lepa Perović koja je, takode, pala avgusta mjeseca. Nju je zamijenio Esad Čengić. Sredinom jula u komitet su ušli Olga Marasović, Mile Perković i Derviš Numić, zatim Dane Olbina i Vladimir Perić, a nešto kasnije Adil Grebo, Savo Bogdanović i Strahinja Šimšić. Početkom 1942. godine u komitet su ušli Muhidin Begić i Džemal Muminagić. U oktobru 1941. u partizane su otišli Derviš Numić, Esad Čengić i Mile Perković, a početkom marta 1942. Vladimir Perić. Poslije odlaska Esada Čengića, dužnost sekretara Mjesnog komiteta preuzela sam ja. Dakle, promjene u komitetu su bile stalne i uslovljene ilegalnim prilikama i različitim potrebama partijskog rada.

Rad u Mjesnom komitetu, u tadašnjim uslovima, bio je veoma složen. Trebalo je održavati svakodnevne međusobne veze, veze sa sekretarima ćelija i kontakte s drugima koji su radili na posebnim zadacima. Trebalo je održavati veze i sa širokim krugom simpatizera. Pri tome se moralo stalno voditi računa da se ne padne u oči potkazivačima i policijskim agentima. Članovi Mjesnog komiteta morali su biti stalno u toku svih političkih događaja u gradu, na njih davati odgovore i odmah neposredno reagovati, što je zahtijevalo samostalnost i izoštrene političke reflekse.

I poslije početka ustanka, u Sarajevu su ostali neki članovi PK, pa je njihovo prisustvo u radu MK bilo vrlo često. U prvim danima ustanka u Sarajevu su ostali sekretar PK Iso Jovanović i član PK Boriša Kovačević, kao i delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović. Iso Jovanović je ubrzo pao u zatvor, a Boriša Kovačević je izašao na Romaniju. Od drugih članova PK, na ilegalnom radu u Sarajevu duže je boravio Avdo Humo. Njihovo prisustvo je omogućavalo Mjesnom komitetu bolje upoznavanje sa unutrašnjom i spoljnom situacijom, sa uspjesima i problemima u razvitku ustanka i si. Doduše, to prisustvo je pokatkad i umanjivalo samostalnost i inicijativu Mjesnog komiteta. Međutim, u uslovima surovog rata, manje se mislilo na to šta je čija nadležnost, obaveza i pravo. Bilo je osnovno da se rad što bolje organizuje i da se postignu što veći rezultati. Ponekad je nedovoljno poznavanje ili nerealno sagledavanje i procjenjivanje konkretne situacije, imalo za posljedicu - mjere koje nisu bile sasvim opravdane, kao i direktive Mjesnom komitetu i pojedinim organizacijama koje oni nisu mogli uspješno izvršiti ili je njihovo izvršavanje moglo imati vrlo nemilih posljedica.

Tako na primjer, diverziju u Željezničkoj ložionici, koja je izvršena po direktivi Svetozara Vukmanovića, on je ocijenio kao neuspjelu, zato što nije izvršena u predviđenom roku i što nije imala očekivani materijalni efekat. Tražila se za drugove iz Željezničke ložionice i Željezničke radionice najstroža odgovornost. Međutim, objektivna analiza okolnosti pod kojima je diverzija pripremana i izvršena, poka-

zuje da su njeni izvršioci časno i pošteno izvršili svoj zadatak. Isto tako za ilustraciju isforsirane i nedovoljno pripremljene akcije, može da posluži namjeravani napad na Bogosloviju (ustaški zatvor), 22. 9. 1941. radi oslobođenja Ise Jovanovića i drugova. Akciju je trebalo da izvrši oko 20 članova KP među kojima i članovi Mjesnog komiteta. Trebalo je usred dana, u najstrožem centru grada, upasti u Bogosloviju i osloboditi drugove. Međutim, tako ozbiljna i delikatna akcija zahtijevala je mnogo ozbiljnije pripreme. Drugovi nisu bili obučeni za ovakvu vrstu akcije, i nedostajalo je i efikasnije oružje, a o akciji nisu bili obaviješteni i uhapšeni drugovi, kako bi i oni mogli da obave svoj dio posla. Nije bila poznata snaga ni raspored zatvorskih stražara; nije se znalo u kojim su sobama zatvoreni drugovi. A sve su to bili elementarni uslovi za uspješno izvršenje zadatka. Do akcije nije došlo, zahvaljujući tome što su drugovi Iso Jovanović, Vaso Miskin, Milutin Đurašković i Nisim Albahari sami orga'nizovali uspješno svoj bijeg i pobjegli iz Bogoslovije par sati prije planirane akcije. Time je partijsku organizaciju mimoišla opasnost koja bi joj, vjerovatno nanijela gubitke u ljudskim životima i uhapšene drugove dovela u bezizlaznu situaciju.

U Mjesnom komitetu se nalazilo redovno pet do šest članova, a u martu 1942. godine sedam (Olga Marasović, sekretar, Dane Olbina, Adil Grebo, Muhidin Begić, Džemo Muminagić, Strahinja Šimšić i Savo Bogdanović). Svaki član Mjesnog komiteta je imao po više zaduženja: držanje na vezi pojedinih partijskih organizacija, zaduženja za pojedine sektore partijskog rada, kao što su: Narodna pomoć, partijska tehnika, držanje kurirskih veza sa partizanskim odredima ili drugim mjestima, zatim veza sa skojevskom organizacijom, itd. Komitet je morao biti operativno tijelo, od čije brzine sastajanja i djelovanja je često zavisio uspjeh određene akcije. Povećanje broja članova Komiteta nije dolazilo u obzir radi teškoća oko sastajanja i opasnosti od provala.

Najkonspirativnije i najosjetljivije poslove (držanje veza sa kuririma iz drugih republika, kao i sa Vojnoobavještajnim komitetom koji se bavio obavještajnim radom i održavao veze sa simpatizerima NOP-a koji su bili u domobranskim jedinicama) vodili su jedno vrijeme, drugovi iz Pokrajinskog komiteta. Kasnije je te veze prihvatio sekretar Mjesnog komiteta.

Sastanci Mjesnog komiteta održavali su se najmanje jedanput nedeljno. Ekspeditivnost, sadržajnost i efikasnost tih sastanaka bile su na zavidnom nivou. Na sastancima gotovo da nije bilo nijedne suvišne riječi, nijedne fraze. Vrlo iscrpni dnevni redovi završavali su se tačno preciziranim zadacima u vremenu od jednog do dva sata. O problemima se raspravljalo konkretno, bez nepotrebne opširnosti.

Takav rad Mjesnog komiteta nalagala je situacija, a i pravila konspiracije nisu dozvoljavala da se veći broj komunista zadržava duže vremena na jednom mjestu.

Gotovo na svim sastancima Mjesnog komiteta raspravljalo se o nekoliko pitanja koja su bila stalne tačke dnevnog reda: vojno-politička situacija, stanje partijskih organizacija u pojedinim kvartovima i preduzećima, prijem u Partiju, izvještaji po prethodnim zadacima i naredni zadaci. Redovno se izvještavalo koliko je brojno stanje Partije na terenu, koliko ima prikupljenog materijala za transport partizanima, kakva je bezbjednost kanala za odlazak u partizane, koje drugove treba odmah prebaciti na slobodnu teritoriju i si. Pored ovakvih sastanaka Mjesnog komiteta, bilo je i svakodnevnih pojedinačnih kontakata i konsultacija o određenim konkretnim i hitnim zadacima.

Sa konkretnim poslovima išlo je bez problema. Oni su bili očigledni i mjerljivi, a rezultati su mogli biti jasno registrovani - brojem ili nečim drugim opipljivim. Najteža i najmanje sagledliva tačka dnevnog reda bila je vojno-politička situacija. Mjesni komitet nije uvijek i pravovremeno raspolagao sa svježim činjenicama i podacima, na osnovu kojih bi mogao dati realnu procjenu situacije u zemlji i na svjetskom ratištu. Inače, Mjesni komitet nije morao da izmišlja svoje zadatke. Te zadatke mu je nametnuo razvoj oružane borbe u regionu Sarajeva, a sa njom je trebalo uskladiti čitav rad NOP-a.

Partijske organizacije stalno su se bavile i organizovanjem sabotaža koje su neprijatelju nanosile materijalnu štetu i podsjećale ga na stalno postojanje snaga NOP-a u gradu. Tako su partijske organizacije Željezničke radionice, Vojnotehničkog zavoda, Fabrike duvana i druge, organizovale sabotaže na onesposobljavanju mašina za rad, ubacujući u njih pijesak i druge predmete koji su dovodili do loma mašina. Kvartovske partijske organizacije, zajedno sa Skojem, organizovale su akcije na razbijanju sijalica ulične rasvjete, cijepanju službenih oglasa, bušenju automobilskih guma i si.

Članovi Partije i SKOJ-a pokazivali su maksimum incijative i dosjetljivosti o tome kako te sabotaže izvoditi.

Izvršavanje tih raznovrsnih i odgovornih zadataka zavisilo je, u najvećoj mjeri, od sposobnosti, hrabrosti, spremnosti i požrtvovanosti članova Partije, SKOJ-a, kao i većeg broja bliskih simpatizera. Svi su oni poticali pretežno iz radničke, ali i drugih društvenih sredina, kao i iz svih nacionalnosti u gradu. Razlikovali su se po godinama, nivou obrazovanja, idejnoj izgrađenosti, ali su ih karakterisale zajedničke crte - ljudski moral i pripadnost istoj političkoj ideji. Prišli su revolucionarnom pokretu u vrijeme kada je bilo najteže, bez ikakvih ličnih računa i sebičnih ciljeva, samo zato što se pokret kome su pripadali borio za bolji i pravedniji život, za oslobođenje zemlje. Oni su svoje revolucionarne zadatke izvršavali savjesno, kako su najbolje znali i umjeli. Radili su to po slobodnoj volji i opredjeljenju, ne očekujući za to nikakva priznanja i nagrade. Mnogi od njih su prošli zatvore, mučenja, logore, a veliki broj je i dao svoje živote.

Grupa poginulih i umrlih aktivista na specijalnim zadacima Partije: Ing. Veljko Vuković, ing. Lazar Simić, Mahmut Buštalija Buš (prvi red) mr. ph. Muhamed Džudža, Adela Sunarlć, ing. Časlav Jovanović Gorčin (drugi red), Josip Pajić, Zehra Muidović i Branko Galeb (treći red).

OGLAS

Dana 29. rujna 1941. odgovarala je pred senatom Pokretnog prijekog suda u Sarajevu zbog komunističke promičbe

LAKIĆ RADOJKA, iz Bijeljine, 24 godine stara, studentica filozofije

Nakon provedene sudske rasprave ustanovljeno je, da je gore navedena bila članica komunističke stranke i da je kao takova došla iz Bijeljine u Sarajevo i prijavila se pod lažnim imenom.

Prigodom uhićenja iste, pronaden je kod nje komunistički promičbeni materijal, pa ju je stoga senat Pokretnog prijekog suda osudio na KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM.

Osuda je izvršena u zakonskom roku.

Sarajevo, dne 6. listopada 1941.

RAVNATELJSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST VELIKE ŽUPE VRHBOSNA

OGLAS

Dana 30. rujna 1941. odgovarao je pred senatom Pokretnog prijekog suda u Sarajevu

SALZBERGER ALEKSANDAR, 27 godina star, židov, iz Sarajeva — radi komunističke promičbe.

Nakon provedene sudske rasprave utvrđeno je, da je kao član komunističke stranke stupio u redove komunističko-četničke bande, vršio djela sabotaže na predmetima, koji služe javnom prometu i saobraćaju, pa ga je zato senat Pokretnog prijekog suda osudio NA KAZNU SMRTI STRIJELJANJEM.

Osuda je izvršena u zakonskom roku.

Sarajevo, dne 6. listopada 1941.

RAVNATELJSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST VELIKE ŽUPE VRHBOSNA

Oglasi o presudama Pokretnog prijekog suda u Sarajevu na smrt strijeljanjem Radojke Lakić i Aleksandra Salcbergera (Sarajevski novi list, br. 129, 9. X 1941).

Brojni su primjeri lične hrabrosti, snalaženja i tvrdokorne upornosti, koje su pokazivali ilegalci i drugi politički aktivisti obavljajući svoje političke zadatke. U tome su pojedini doživljaji, ponekad ravni najduhovitijim anegdotama, stvarali atmosferu u kojoj se, ni u najkritičnijim momentima nije gubio duh vedrine i humora. Njegovala se drugarska šala, prepričavali raznovrsni događaji o snalaženju i nesnalaženju drugova kada bi upadali u teške situacije i sudare sa policijom.[4])Duh mladosti i vedrine uveliko je pomogao da se lakše podnose nedaće ropstva i okupacije, uključujući i one specifične, koje su pratile ilegalce. Revolucionar, naročito ilegalac, morao je prihvatiti mnogo odricanja i biti spreman na sve. Morao se zadovoljiti da jednom na dan s nogu nešto pojede, morao se naviknuti da nema stalnog stana, da svaki put pred policijski sat, kada je nastupala zabrana kretanja ulicama, odlučuje gdje će otići na konak.

A primiti nekoga na konak nije bilo nimalo jednostavno, jer, u slučaju policijske racije, prisustvo u stanu neprijavljenog čovjeka, najčešće se završavalo odvođenjem u zatvor svih ukućana.

No, bez obzira na sve policijske zamke i mjere, ulicama Sarajeva stalno su se kretali pripadnici revolucionarnog pokreta i obavljali svoje poslove i zadatke. Gusta sarajevska magla bila je dobar zaštitnik njihovih dugih puteva i maršruta.

Politički i agitaciono-propagandni rad

U doba organizovanja ustanka je agitaciono-propagandni rad imao naročit značaj. Ne treba misliti da su šire mase građana, pa među njima i simpatizeri komunista, same od sebe i odmah shvatile i razumjele da je moguće voditi oružanu borbu u vrijeme kada je njemačka vojna sila nizala krupne uspjehe na Zapadu i Istoku i zagospodarila gotovo čitavom Evropom. Ljudima se moralo neprestano objašnjavati i činjenicama dokazivati da je oružana borba jedini put kojim je moguće zbaciti ropstvo i obezbijediti opstanak i nacionalnu ravnopravnost svih naših naroda. Veliki politički zadatak - pridobijanje masa za borbu, u vrijeme kada su petokolonaši i izdajnici svih boja služili okupatoru i pozivali na pokornost, nije bio nimalo lak. Trebalo je uložiti sve svoje umne i fizičke snage da se ta bitka dobije, da se ljudi ubijede u pravilnost puta na koji je ukazivala KPJ.

[4]) Predmet pošalica su bili često neuspjela maskiranja i neuobičajeno dotjerivanje drugarica, što se činilo radi lakšeg kretanja po gradu i prenošenja raznog materijala. Dešavalo se da prerušenog druga s fesom na glavi, dobronamjerni poznanik glasno pozdravi, oslovljavajući ga imenom koje nema nikakve veze s fesom, ne pretpostavljajući kakve to može imati posljedice za prerušenog

Razvoj vojnih operacija na svjetskim ratištima, kroz čitavu 1941. godinu, nije stvarao pogodnu atmosferu za naš politički rad. Engleska se samo branila od njemačkog bombardovanja i spremala za odbranu od invazije koja je bila realna opasnost. Sjedinjene Američke Države su dosta dugo ostale po strani ratnog vihora. Vijesti sa istočnog fronta, odakle se očekivao prelomni momenat za dalji tok II svjetskog rata, nisu bile nimalo povoljne. Nijemci su sve dublje prodirali na teritoriju SSSR-a. Sve to je otežavalo političku situaciju u gradu, a ustaše su stalno ukazivali na vojne uspjehe Nijemaca i zajedno sa okupatorom pojačavali teror.

Kod simpatizera NOP-a se osjećalo, u najmanju ruku, čudenje kako je moguće da Crvena armija ne može da zaustavi napredovanje Nijemaca. Građani koji su bili zastrašeni snagom Hitlerovih hordi, postajali su još zastrašeniji. Na sve ove činjenice je trebalo davati odgovor i ljude uvjeravati kako su svi vojni uspjesi Hitlerove Njemačke i njenih saveznika samo privremeni rezultat posebnih okolnosti, iznenadnosti napada i nepripremljenosti zapadnih zemalja i SSSR-a za rat.

Razvoj situacije na našem, unutrašnjem frontu, imao je izvanredan efekat na pristalice NOP-a. Uspjesi partizanskih odreda djelovali su ohrabrujuće. Svaka partizanska akcija protiv okupatora otvarala je nade i perspektive u bolje dane. S druge strane, svaki naš letak, novi bilten, parole po zidovima zgrada, sabotaže u preduzećima bili su potvrda da u Sarajevu postoji organizovana snaga, koja se, sa uspjehom i odlučno, bori protiv okupatora.

U neposrednoj blizini grada, partizanski odredi - Romanijski, Zvijezda, Kalinovički - neprekidno su vodili borbu, a brojali su nekoliko hiljada boraca. Slobodna partizanska teritorija dopirala je.do nadomak periferije grada. Znalo se da neprijatelj stalno pojačava svoje odbrambene položaje oko grada, da su blokirani putevi, da je nesigurno putovati željeznicom radi partizanskih akcija. Na samim prilazima gradu su se čuli neprekidna topovska paljba i mitraljeski rafali. To su, za svakog građanina, bile opipljive i uočljive činjenice. Stoga su informacije NOP-a o uspješnoj partizanskoj borbi bile veoma uvjerljive.

Ovakav razvoj ustanka, stvarao je kod okupatora i njegovih slugu strah i paniku. A sve to se odigravalo i u regionu i u okolini grada koji je, za okupatora, imao prvorazredni strateški, ekonomski i politički značaj. Kakva je atmosfera vladala u njemačkoj i kvislinškim komandama u Sarajevu oktobra - novembra 1941. godine, rječito govore i neprijateljski dokumenti.

Sedmoga septembra 1941. godine, Njemački konzulat u Sarajevu javlja Njemačkom poslanstvu u Zagrebu da je Sarajevo opkoljeno i da će njemački puk iz 718. njemačke divizije morati napustiti grad jer

je stanje svakim danom ozbiljnije To će uskoro uslijediti, ukoliko ne stigne traženo pojačanje.[5])

Krajem oktobra među domobranskim, ustaškim i njemačkim komandantima u Sarajevu zavladala je panika zbog mogućnosti da partizani uđu u sam grad. Stoga je bilo zavedeno pripremno stanje. Strah je bio toliko velik da su, za vrijeme uzbune (lažne), petorica policijskih funkcionera NDH, koji su imali zadatak da organizuju redarstvo pri Velikoj župi Vrhbosna, iste noći, 30. na 31. oktobar, prvim vozom pobjegli iz Sarajeva.[6])

Sedamnaestog decembra, 12. njemački armijski korpus obavještava Vrhovnu komandu oružanih snaga Trećeg Rajha da je u trouglu Sarajevo-Tuzla - Doboj najveća partizanska aktivnost, kojoj nisu u stanju da se suprotstave njemačke i ustaško-domobranske jedinice, te da Sarajevu, gdje se nalaze značajni njemački vojno-privredni interesi (preduzeća vojne industrije u Sarajevu, Vogošći, Ilijašu), stalno prijeti opasnost od ulaska partizana.[7])

Naročito je upečatljiv izvještaj nadstojnika podružnice Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda Munira Šahinovića (Ekremovog) od 14. marta 1942. godine, iz kojeg se vide strah i panika medu ustašama i njihovim organima, teška situacija u gradu, kao i sve veća naklonost građana svih nacionalnosti prema NOP-u.[8])

[5]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Njemačka arhiva, mikroteka, London, 19/310794 od 7. 9. 1941. godine

') Arhiv IRP Sarajevo, mikrofilmovana grada u VII M. F, VII/326-328

') Arhiv VII, njemačka mikroteka, Minhen, VII/839-840, 7. 12.

•) U izvještaju upućenog poglavniku, između ostalog, stoji:

»... Stanje u gradu Sarajevu u političkom i u svakom drugom pogledu je više nego teško, to stanje stalno zabrinjava i prijeti najtežim posljedicama.

Položaj je danas ovakav: Odmetničke bande - partizani nalaze se ušančeni u gotovo samom predgrađu Utvrdili su se u selu Nahorevu i postavili svoje straže na Koševskom brdu u samom Sarajevu, na njegovoj sjevernoj strani. Na istočnoj strani odmetnici se nalaze 8 km od grada i drže sela Tihovići, Vučia Luka i dr. U gradu se čuje pucanje topova, kojim naše topništvo napada na odmetničke položaje, koji se nalaze uporedno via vojarne Ustaške Pukovnie, na koju se očekuje napadaj U sarajevskom polju ima mnogo sumljivih seljaka Srba, a u gorama Trebević i Igman nalaze se veliki odredi partizana, koji često silaze na ceste i pljačkaju prolaznike i seljačka naselja. Svi grkoistočni u Sarajevskom polju, i poslije hapšenja velikog broja njihovih iztaknutih ljudi, temeljito su sumljivi, da podržavaju veze s odmetnicima Planine Trebević i Igman nalaze se u neposrednoj blizini Sarajeva Trebević se spušta u sam grad Po gradu kolaju glasine da su komunisti poručili, da će na Uskrs najkasnije biti u Sarajevu Građanstvo je u velikoj zabuni, a tu zabunu povećava gotovo nikakva prehrana, nadalje pjegavac, od kojeg umre dosta svijeta posebno izbjeglica, a isto tako nazočnost više od 10.000 izmučenih i izgladnjelih izbjeglica iz istočne Bosne Tu zabunu pojačava pucanje, koje se često čuje sa sjeverne strane grada. Redarstvo je odredilo slobodno kretanje samo od 7 sati u jutro do 8 sati na večer.

Međutim, to bi bila jedna teškoća čisto vojničke naravi s kojom bi se ovaj grad borio makar i na taj način da se sami građani stave u odbranu grada s puškom u ruci Ali smo svi ovdje uvjereni, da u gradu ima jedan upravo nevjerovatan broj prikrivenih komunista ili ljudi koji naginju njima, koji predstavljaju stalnu unutarnju opasnost. Da su to Srbi držali bi ih pod prismotrom, ali

PREDSJEDNIČTVO VLADE
DRŽAVNI IZVJEŠTAJNI I PROMIČBENI URED
PODRUŽNICA SARAJEVO

Vrlo tajno, broj 573/42.

Sarajevo, dne 14. ožujka 1942.

БИБЛИОТЕКА
АРХИВА ГРАДА САРАЈЕВА

Gospodinu

POGLAVNIKU DRŽ. [illegible] PAVELIĆU

Z A G R E B .

PREDMET: Izvještaj o težkim političkim prilikama u Sarajevu i ugroženosti grada od komunista.

Gospodine Poglavniče! -

Stanje u gradu Sarajevu u političkom i u svakom drugom pogledu je više nego težko, to stanje silno zabrinjava i prieti najtežim posliedcama. Položaj je danas ovakav: Odmetničke bande-partizani nalaze se ušančeni u gotovo samom predgradju. Utvrdili su se u selu Nahorevu i postavili svoje straže na Koševskom brdu u samom Sarajevu, na njegovoj sjevernoj strani, Na iztočnoj strani odmetnici se nalaze 8 km. od grada i drže sela Tihovići, Vučja Luka i dr. U gradu se čuje pucanje topova, kojim naše topničtvo napada na odmetničke položaje, koji se nalaze neposredno iza vojne Ustaške Pukovnie, na koju se očekuje napadaj. U sarajevskom polju ima mnogo sumnjivih seljaka Srba, a u gorama Trebević i Igman nalaze se veliki odredi partizana, koji često silaze na ceste i pljačkaju prolaznike i seljačka naselja. Svi grkoiztočni u sarajevskom polju, i poslie hapšenja velikog broja njihovih iztaknutih ljudi, temeljito su sumnjivi, da podržavaju veze s odmetnicima, Planine Trebević i Igman nalaze se u neposrednoj blizini Sarajeva. Trebević se spušta u sam grad. Po gradu kolaju glasini da su komunisti poručili, da će na Uzkrs najkasnie biti u Sarajevu. Gradjanstvo je u velikoj zabuni, a tu zabunu povećava gotovo nikakva prehrana, nadalje pjegavac, od kojeg mre dosta svieta posebno izbieglica, a isto tako i nazočnost više od 10.000 izmučenih i izglanjelih izbieglica iz iztočne Bosne. Tu zabunu pojačava pucanje, koje se često čuje sa sjeverne strane grada. Redarstvo je odredilo slobodno kretanje samo od 7 sati u jutro do 8 sati na večer.

Prva stranica izvještaja ravnatelja Promičbenog ureda Munira Šahinovića Ekremova Paveliću od 14. marta 1942. godine

Sadržaj našeg političkog i agitaciono-propagandnog rada morao je biti širok i svestran. Građane su interesovala mnoga pitanja. Prije svega, ono što se dešavalo u svjetskom maštabu, vezano za II svjetski rat, ono što se dešavalo u našoj zemlji, kao i mnoga dnevna pitanja i brige, koji su svakodnevno pritiskivali ljude. Na sve to je trebalo stalno davati odgovore. Trebalo je i neprekidno žigosati zločine okupatora i njegovih slugu, podsjećajući građane na konačne ciljeve okupatora. Takode, trebalo je neprekidno objašnjavati ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i za šta se bore partizani. To je bilo utoliko potrebnije što su neprijatelji neprekidno, kroz štampu, preko radija i na druge načine, sipali klevete i laži o NOP-u. Istovremeno, bilo je potrebno razobličavati laži koje je izbjeglička vlada preko Radio-Londona širila o događajima u našoj zemlji, pri čemu su vrlo često pobjede naše oslobodilačke vojske pripisivane četnicima, što je unosilo zabunu u jedan dio stanovništva.

Tim složenim zadacima agitaciono-propagandnog rada nije bilo lako odgovoriti. Ilegalna organizacija u gradu nije raspolagala ni sa kakvim sredstvima javnog informisanja. Morala se oslanjati samo na usmenu propagandu i ilegalno štampane i umnožavane materijale. Građanima je bilo, pod prijetnjom najstrožih kazni, zabranjeno da se služe ma kakvim drugim izvorima informacija (slušanje stranih radio-stanica), osim onim koje su im servirali okupator i ustaše, pa su, zato, naše informacije morale biti šire i potpunije.[9])

U Sarajevu, gradu višenacionalnog sastava, međunacionalni odnosi bili su jedno od najvažnijih političkih pitanja. U toku okupacije, ti su se odnosi mnogostruko komplikovali. Okupator se sve jače orijentisao na to da, raspirivanjem bratoubilačkog rata između Srba, Muslimana i Hrvata, nanese udarce ustanku. Odobravao je i podsticao ustaške zločine prema Srbima, ali je to isto činio i prema svojim novim saradnicima - četnicima, odobravajući njihove zločine prema Muslimanima i Hrvatima, a jedne i druge usmjeravao protiv partizana. Užasni zločini su počinjeni nad nevinim stanovništvom. Sarajevo je bilo puno izbjeglica koji su bježali ispred četničkog noža, pa je sve to izazivalo duboka uzbuđenja u širokim masama gradskog stanovništva. Sve što je bilo pošteno i humano u ljudima, pobunilo se protiv takvih zlodjela. Rastao je strah od katastrofe međusobnog istrebljivanja. I to je bio je-

sklonost komunizmu javlja se, dapače jače nego kod Srba, među hrvatskim svijetom, među muslimanima i katolicima Posebno to vrijedi za našu mladež, koja je teško ogorčena na prilike u gradu Svaki dan saznajemo za sve nova i nova bježanja mladića u komunističke redove u gradu, što im nije nikako teško, jer kako rekoh komunistički položaji nalaze se u neposrednom susjedstvu grada...« - Istorijski arhiv Sarajevo, V-233.

') Tridesetog juna 1941 godine, Ministarstvo Pravosuđa i bogoštovlja dostavlja zakonodavnom tijelu u Zagrebu zakonsku odredbu o zabrani i kažnjavanju lica koja emituju i slušaju radio-emisije usmjerene protiv NDH Lica koja se uhvate da slušaju neprijateljske radio-vijesti ili da emituju radio-vijesti usmjerene protiv NDH biće strijeljana zbog zločina veleizdaje - Arhiv Hrvatske MP tos I, br 38475/41 od I/73

dan od značajnih momenata na kojima su se ljudi počeli politički dijeliti i diferencirati. Koliko se sve ovo duboko odražavalo u masama, ubjedljivo govore mnogobrojni primjeri. Nije bilo malo slučajeva da su pošteni Muslimani i Hrvati u gradu primali i skrivali od progona pojedince, pa i čitave porodice Srba i Jevreja, riskirajući, pritom, da i sami postanu žrtve progona. Tako su zločini i zlodjela nailazili na otpor i protivljenje poštfenih. Stvarala se klima suprotna onoj koju su okupator i kvislinzi očekivali.

Masovni zločini koje su počinile ustaše nad srpskim stanovništvom, a četnici nad muslimanskim i hrvatskim, doveli su do nespokojstva i straha, a ponekad i javnog reagovanja i onih elemenata građanskog društva koji nisu bili na strani NOP-a. Tako je došlo do pojave takozvane »Elhidajine rezolucije«, oktobra mjeseca 1941. godine u Sarajevu, na inicijativu Glavnog odbora El Hidaje - organizacije ilmije (muslimanskog sveštenstva), a potpisali su je: članovi Glavnog odbora El Hidaje, vjerski službenici, jedan broj šerijatskih i redovnih sudija, profesora i studenata, veća grupa sarajevskih trgovaca, nekoliko industrijalaca i jedan broj drugih građana koji su stajali na čelu muslimanskih društvenih organizacija. Ukupno je bilo nešto preko 100 potpisnika. Po političkim stavovima koje sadrži rezolucija, vidljivo je da MK i partijska organizacija nisu imali nikakvog udjela u njenom donošenju.

U rezoluciji se konstatuje teško stanje u koje su dovedeni »Hrvati - Muslimani« u Bosni i Hercegovini, izloženi su pokoljima, paljevinama i progonima. Rezolucija daje i svoje objašnjenje o uzrocima koji su do toga doveli. Osuđuju se ustaški zločini, a dijelom i ustaška vlast, iako se to nigdje otvoreno ne kaže. Potpisnici se ograđuju od ustaških zločina i skidaju svaku odgovornost sa Muslimana.

U zaključku rezolucije se traži »od svih odgovornih čimbenika i svih muslimanskih vjerskih i političkih predstavnika da se zauzmu na svim nadležnim mjestima« za sprovodenje zahtjeva rezolucije.[93])

***') U rezoluciji se, između ostalog, navodi:**

»... Stanje Muslimana u Bosni i Hercegovini je danas vrlo teško. Neće biti pretjerano ako reknemo da u svojoj povijesti muslimani ovih krajeva nisu doživili težih časova. U akcijama koje preduzimaju neodgovorni elementi i pobunjenici Srbi stradaju u najvećoj mjeri samo muslimani To stoga, što su najviše izmješani nezaštićeni muslimani sa grčkoistočnjacima u ovim krajevima, pa uzbunjeni Srbi nepromišljeno napadaju onog, tko im je najbliži u ovim nastalim neredima strada mirno građanstvo i nedužni ljudi, strada na desetke tisuća golih života i propada sav imetak, sela se pale, stanovnici prisiljeni da bježe i sele, svakim danom se zbjegavaju u veće gradove bez igdje išta Na tisuće siročadi ostalih bez svojih roditelja vape za pomoć i potucaju se tražeći zaštite. Konstatirajući ovo ističemo da ovo nijesu žrtve, koje su rodoljubi dužni podnijeti. Za svoju grudu, nego je ovo opći nered, koji se sve više širi i vodi propasti Hrvata, Muslimana Bosne i Hercegovine Pored svakodnevnih vapaja sa svih strana da se ovom stane na kraj i pored raznih ubješljivih izjava odgovornih činovnika stanje se ne popravlja nego se svakim danom pogoršava i ugrožava ove krajeve koji sada nijesu direktno pogođeni istaknutim nevoljama, što je još najgore poduzimani su i poduzimaju se od strane pojedinih vlasti takvi potezi koji sarrio više izazivaju oštre reakcije pobunjenika, pa je na taj način bijedno i nezaštićeno stanovništvo još više

U rezoluciji se zahtijeva da se zavede sigurnost i ravnopravnost građana, da se obezbijedi vjerska tolerancija i da se krivci za počinjena djela pozovu na sudsku odgovornost, iako sve te zahtjeve treba da ispune oni isti faktori koji su svojom politikom doveli do tako teškog stanja. U rezoluciji se nalaze i koriste termini koje su ustaše uvele u politički život. Tako se Muslimani tretiraju kao »Hrvati - Muslimani«, a pravoslavci »grčko-istočnjaci«. Ustaška vlast se smatra redovnom vlašću, a kvislinška vojska redovnom vojskom. Po rezoluciji, zločine nad Muslimanima čine »neodgovorni elementi i pobunjeni Srbi« koji nepromišljeno napadaju »onog ko im je najbliže«. Četnici se nigdje ne pominju iako se, u to vrijeme, vrlo dobro znalo da zločine nad Muslimanima čine oni. U Sarajevu se ta činjenica nije mogla sakriti, posebno što je veliki broj izbjeglica široko davao svojim komentarima pravilnu političku kvalifikaciju tih strašnih događaja. Svojim sadržajem Elhidajina rezolucija je više apel na ustašku vlast da se spriječi samovoljno divljanje ustaša, nego što je. to osuda ustaške politike.[10])

Nema sumnje, ova rezolucija, kao i one koje su u to vrijeme izdane u drugim mjestima BiH, objektivno je predstavljala ozbiljnu osudu ustaških postupaka, ali, uprkos toga, prema potpisnicima nisu preduzimane nikakve represalije, i to u onom teškom vremenu, kada se i najmanji protest i neslaganje sa ustaškom politikom plaćalo najskupljom cijenom. U stvari, reakcionarni dio u vrhovima muslimanskih

nedužno izloženo stradanjima Sve ovo podrmava svako uvjerenje i svaku sigurnost i daje povoda da se na temelju samoga toka činjenica, a nešto možda propagandom neodgovornih elemenata stvara u širokim neupućenim slojevima uvjerenje da je ovo sistem koji se smišljeno sprovodi«

»... I mi sada konstatiramo da je zlodjela mogao činiti samo ološ i kriminalni tipovi kojih ima u svakoj zajednici. Konstatiramo i to, da ni oni nisu to od sebe činili dok im nije dato oružje, uniforma, ovlašćenja, a često puta i naredba S toga ni u kom slučaju za ta zlodjela ne snose muslimani odgovornost niti su im oni inicijatori Konstatiramo i to, da su u svrhu da se odgovornost za zlodjela obori na muslimane izrabljivan fes i muslimanska imena Naime oblačili su fes, koji je zaveden kao uniforma ove bosanske vojske, nemuslimanima, vršeći razna zlodjela kojom su se prilikom nazivali muslimanskim imenima Muslimani nisu nikom spremali ni miplili nikakva zla, što najbolje potvrđuje činjenica da su svi muslimani - bivši jugoslovenski vojnici - odmah nakon rata predali vojno oružje...«

»... U ovakvim teškim prilikama pojavljuje se i netrpeljivost prema Islamu od nekih katolika. To se odražava u pisanju, u privatnim i javnim govorima i ne jednakom postupku prema katoličkoj i islamskoj vjeri To se sve pojavljuje pored raznih izjava sa najviših mjesta, u kojima se govori o jednakosti i ravnopravnosti obiju vjera. Ove naše konstatacije spremni smo uvijek potvrditi konkretnim primjerima

[10]) U izvještaju Avde Hume Pokrajinskom komitetu, od novembra 1941 godine, kaže se o tim političkim događajima sljedeće:

»Istovremeno vam šaljemo dvije rezolucije: mostarsku i sarajevsku Ovdje među Muslimanima nastalo je veliko vrenje Na mnogim mjestima može se čuti: »Puklo je između nas i njih« (misli: ustaša). Ova sarajevska, iako nije tako odlučna, ali je dosta dobra među Srbima primljena Potpisnici su vrlo ugledni Muslimani. S obzirom na vrenje među Muslimanima i na svakom koraku jednodušno osudivanje ustaških vlasti, koje se najbolje ogleda kroz rezolucije, nameće se neophodno potreba da se izda letak sa potpisom Glavnog štaba, u kojemu treba raskrinkati - čega još muslimanske mase nisu svjesne - okupatorsku politiku. Tu treba naročito naglasiti i razbiti iluziju da Muslimani od okupatora mogu nešto očekivati - neki spas. « - Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, dokumenat 65

vjerskih i drugih organizacija, u težnji da obezbijedi svoj udio u vlasti, tražio je nešto kasnije oslonac i podršku u okupatorskim vlastima, što je vidno manifestovano u novembru 1942. godine, kada je grupa reakcionarnih političara uputila jedan memorandum Hitleru, tražeći u njemu da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz NDH i postane samostalna muslimanska država pod okriljem Trećeg Rajha.

U sagledavanju svih okolnosti u kojima je Elhidajina rezolucija donesena u Sarajevu oktobra 1941. godine, potrebno je imati u vidu da je to bilo vrijeme velikih pobjeda NOP-a i teškoća koje su iz toga proizilazile za okupatora.

Zbog toga, njemački okupator počinje da izgrađuje novu političku taktiku kako bi srpske mase odvojio od ustanka, nastojeći da mu se demagoški približi a tobože se ograđuje od ustaških zločina nad srpskim življem. Okupator je takvu politiku i otpočeo da realizuje direktnim sporazumima sa četnicima već početkom 1942. godine, a na isti korak je naveo i svoje ustaške pomagače.

Pun i jasan odgovor na ovako složenu političku situaciju i međunacionalne odnose, davao je narodnooslobodilački pokret svojom politikom bratstva i jedinstva, koja je jedino mogla da pomrsi planove okupatora na raspirivanju nacionalne mržnje i zavađanja naših naroda. Ta politika je podrazumijevala zajedničku borbu svih naših naroda protiv okupatora i njegovih slugu i izgradnju nove zajednice na bazi slobode, samostalnosti i ravnopravnosti svakog njenog naroda. Parola bratstva i jedinstva, svojom humanom i demokratskom sadržinom, osvjedočenom kroz istoriju naših naroda, postupno je plijenila svijest poštenih ljudi i patriota, pa, kao oličenje političkog i društvenog morala naših naroda, postala je osnovni sadržaj agitaciono-propagandnog rada NOP-a. Ona je bila most koji nas je povezivao sa sve širim narodnim masama.

Stalno držanje u kursu što većeg broja građana o političkim zbivanjima i stanju na vojnim ratištima, bio je jedan od prvorazrednih zadataka partijske organizacije i NOP-a u gradu. S tim ciljem, pored izdavanja biltena u kojem su građani redovno obavještavani o stanju na frontovima i borbama partizanskih odreda u Jugoslaviji, Mjesni komitet Partije je izdavao i letke u kojima su objašnjavani stavovi naše partije i narodnooslobodilačkog pokreta o aktuelnim političkim i drugim pitanjima koja su iskrsavala u toku narodnooslobodilačke borbe, a posebno o borbi u gradu, protiv okupatora i njegovih slugu. U jednom takvom letku MK, koji je imao karakter proglasa upućenog radnicima, narodnoj inteligenciji i građanima Sarajeva, izdatom prvih dana januara 1942. godine, posebno se govori i o tome šta je okupator u toku osmomjesečne okupacije učinio u Sarajevu i ističe da je put Sarajlija - put priključenja narodnooslobodilačkim partizanskim odredima. U letku se, između ostalog, kaže: »Skoro nema kuće u Sarajevu iz koje nije

neko prošao kroz sarajevske kazamate. Maleni su bili policijski zatvori Beledija, Šegrtski dom, malena je bila Bogoslovija da primi sve one kojih se plašio fašistički režim. Mase Sarajlija trunu danas u koncentracionim logorima, gonjeni na prisilni rad sa dva do tri krompira dnevno. Umjesto da postoje prijeki sudovi za špekulaciju, pljačku i ubistva, prijeki sudovi su stvoreni da u ljudima ubiju sve ono što je dostojno čovjeka. Sarajevom je protekla krv nevinih taoca. U Sarajevu su lijepljeni plakati u kojima su krvnici oglašavali izvršenje smrtnih presuda nad našom Radojkom Lakić, Džavidom Haverićem i ostalim herojima radničke klase. Danas se nad Sarajevom nadvila strašna avet policijskog terora. Bez slobodnog kretanja, bez slobode putovanja, bez mira u svom domu, zasipani svakodnevnim odredbama i naredbama, takav je danas život nas Sarajlija«.[11])

Da bi agitaciono-propagandni rad odgovorio svojoj svrsi, morao je biti neprekidan, aktuelan, morao je sadržavati svježe činjenice i dogadaje i biti tako organizovan da istinita pisana riječ ili parola dopre do onih kojima je namijenjena. Osnovni uslov za to bila je dobro organizovana partijska tehnika. Njeno redovno funkcionisanje bio je očigledan dokaz organizovanosti NOP-a.

Da bi redovno funkcionisala partijska tehnika, trebalo je obaviti niz vrlo složenih i naročito konspirativnih poslova, koji su povezivali vrlo širok lanac članova KPJ, od kojih su neki na najosjetljivijim punktovima morali biti isključeni iz drugih partijskih poslova. Pravila konspiracije su nalagala da drugovi koji su radili na istom poslu, jedan za drugog ne znaju. Pojedinačne zadatke (slušanje i prikupljanje radio-vijesti, kucanje matrica, umnožavanje, nabavka potrebnog tehničkog materijala, rasturanje umnoženog ilegalnog materijala i si.) povezivao je u jednu cjelinu rukovodilac tehnike koji je bio član Mjesnog komiteta.

U periodu kojim se bavi ova tema, na partijskoj tehnici radili su kao rukovodioci Derviš Numić, a poslije njegovog odlaska u partizane, oktobra 1941. godine, Dane Olbina. Na raznim poslovima u partijskoj tehnici su radili i drugovi Šalim Ćerić, Esad Brkić, Muhidin Begić, Remzija Pehlivanović, Tvrtko Kanaet, Mara Miletić, šemso Dizdar i Fahrija Ajanović.

Redovan, a time i najvažniji propagandni materijal Mjesnog komiteta bio je »Bilten«, koji je izlazio svaki drugi dan, najprije u 150, a poslije i do 1000 primjeraka. U »Biltenu« su donošene najvažnije vijesti sa svjetskih ratišta, sa našeg partizanskog fronta, o najvažnijim političkim dogadajima, izvaci iz partizanske štampe i si.

") Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, dok 93

Nije išlo bez teškoća ni redovno obezbjedivanje odgovarajućeg sadržaja za svaki novi »Bilten«. Iz želje da se jača partizanski pokret, nekada su se u gradu medu simpatizerima NOP-a prenosile i prepričavale vijesti o našim pobjedama, o kojima ni sam Mjesni komitet nije ništa znao. Naime, Mjesni komitet uvijek nije bio u toku svih partizanskih akcija, pa zbog toga nije mogao dati uvijek svježe i potpune informacije. Za potvrdu ovog, dobro će poslužiti citat iz pisma Mjesnog komiteta Sarajeva, od 9. 3. 1942. godine, upućenog Vrhovnom komandantu drugu Titu:...

»Imamo samo još jednu molbu na Vas. Nastojte da nas na vrijeme obavijestite o svim novostima kod Vas. To nam je neophodno potrebno jer se često po gradu čuju fantastične vijesti, pa je neugodno da im i mi često iz neobavještenosti nasjedamo«.'[2])

Dragocjene vijesti primane su preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Posebno je bio veliki događaj i velika pomoć kada su u Sarajevu, preko Crepoljske čete, stigli prvi brojevi užičke »Borbe« i drugi izvorni partizanski materijali.

Distribuiranje ilegalnog materijala obavljalo se preko glavnog »ekspedita«, koji je bio smješten u bakalskoj radnji Mustafe Kurte na Alifakovcu, gdje je radio Fahrija Ajanović i, istovremeno, vršio posao glavnog partijskog tehnikera. On je drugovima koji su dolazili u tačno određeno vrijeme i bili tehnikeri u svojoj partijskoj organizaciji, u kese za pakovanje kupljene robe pakovao »Bilten« i drugi ilegalni materijal.

Agitaciono-propagandni rad nije se iscrpljivao samo širenjem i rasturanjem ilegalne štampe, ubacivanjem letaka i partijskih proglasa po stanovima, poštanskim sandučićima i po kućnim ulazima. Korištena su i druga sredstva, koja su našu političku poruku približavala velikom broju ljudi, kao što je, na primjer, pisanje parola po ulicama. Jedna takva značajna akcija, koncem septembra 1941. godine, bila je lijepljenje po gradu plakata sa odštampanim parolama: »ŽIVJELI PARTIZANI!«, »ŽIVJELA CRVENA ARMIJA!«, »SMRT OKUPATORU!«, itd. Te plakate su, uz velike teškoće i samoprijegor, odštampali i umnožili grafičari, članovi KPJ, a partijci i skojevci su ih polijepili po gradu.

Pisanje parola po sarajevskim ulicama bila je smjela, ali i omiljena akcija skojevaca. Obično, pred sam policijski čas, oni su se, dobro organizovani dijelili na one koji su čuvali stražu i na one koji su pisali parole. Ponekad su parole osvanjivale napisane i samoinicijativno, u nekom kvartu, bez znanja Mjesnog komiteta Partije. Pisali su ih mladi ljudi željni smjele akcije.

U okupiranom Sarajevu su živjeli i djelovali pojedinci vedrog duha, koji su svoja politička ubjedenja širili prepričavanjem i stvara-

") Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/105

njem raznih dosjetki, politički obojenih, svojstvenih pronicljivosti i duhovitosti našeg naroda. Te dosjetke, šale i priče uvijek su imale svoj smisao i poruke. One su bile usmjerene protiv okupatora, ustaša, NDH i slično, ali davane u takvoj formi da se za njihovo prepričavanje nisu mogle povući neke ozbiljne posljedice.

Bogat i svestran politički i agitaciono-propagandni rad doprinosio je da se u okupiranom Sarajevu, u kome se okupator potrudio da na svakom koraku manifestuje svoju brutalnu snagu, živi podignuta čela i jača duh onih čije su oči bile uprte u slobodu i bolje sutra.

SKOJ i omladina - značajan činilac NOP-a u gradu

Jedan od najsnažnijih oslonaca Partije u njenoj revolucionarnoj borbi bio je Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), čijem je organizovanju i radu Partija oduvijek poklanjala posebnu pažnju. Međutim, SKOJ nije bio samo organizacija preko koje je Partija djelovala među omladinom, nego je on, u isto vrijeme, predstavljao samostalnu revolucionarnu snagu i potrebu napredne omladine. Kroz tu organizaciju je napredna omladina ispoljavala svoja revolucionarna stremljenja i vodila borbu za nacionalnu ravnopravnost, socijalnu pravdu, protiv klasne eksploatacije, za pravo radnih ljudi, jednom riječju, za svjetliju budućnost mlade generacije. A ta budućnost omladine bila je naročito ugrožena pojavom fašizma i fašističkim osvajačkim ratom. Okupacija naše zemlje od fašističkih agresora dovela je u pitanje sve ideale omladine i ugrozila njen fizički opstanak. Stoga su ideje o oružanoj borbi i revoluciji svoje najvjernije pobornike našle u omladini. U rad i borbu partijske organizacije na organizovanju oružanog ustanka uključio se veliki broj mladih ljudi, djevojaka i mladića. Oni su svojim mladalačkim žarom, hrabrošću i neustrašivošću, u želji da se bore za slobodu svoga naroda, ponekad davali podsticaj i impulse i partijskom rukovodstvu za organizovanje najsmjelijih akcija.

U tim teškim danima okupacije, bilo je očigledno koliko je veliku ulogu u revolucionisanju sarajevske omladine odigrao širok i vrlo raznovrstan rad predratne skojevske i partijske organizacije. U tom dobu je nikla i afirmisala se čitava jedna plejada mladih skojevaca, prihvaćena od sarajevske omladine kao predvodnik i uzor. Istorija NOP-a ostala je obogaćena herojstvom i neustrašivom borbom velikog broja članova SKOJ-a i mladih članova Partije koji su poginuli u partizanima ili mučki ubijeni u ustaškim zatvorima i logorima.

U prvim danima okupacije, Mjesni komitet SKOJ-a, uz pomoć Mjesnog komiteta KPJ, imao je pune ruke posla da, pored ubacivanja mladih u vatru revolucionarne borbe, vodi brigu da što manji broj sko-

jevaca padne u ruke ustaške policije. To je bilo utoliko potrebnije jer su mnogi skojevci bili poznati policiji zbog svog revolucionarnog rada. Njihova imena su bila zabilježena u arhivi starojugoslovenske policije i došla u ruke ustaša. U radu sa omladinom trebalo je tražiti najprikladnije forme koje će omogućiti uticaj SKOJ-a na što širi krug omladine.

Pokazalo se neophodnim da se stvara skojevska organizacija po svim kvartovima i da se poveže sa odgovarajućim partijskim organizacijama. U te kvartovske organizacije su uključeni i svi skojevci koji su privremeno ostali bez mogućnosti djelovanja u svojim ranijim kolektivima jer su, u prvo vrijeme, zatvorene sve škole, a i neke fabrike.

Zahvaljujući takvoj organizaciji, čitava teritorija grada bila je pokrivena skojevskim aktivima, spremnim da se prihvate izvršenja svih zadataka. Skojevski aktivi bili su formirani u Centru, na Baščaršiji, na Vratniku, Kovačima, Logavini, Bistriku, Crnom Vrhu, Marijin-Dvoru, Skenderiji, Kovačićima, u Hrasnu, Pofalićima, na Bjelavama i Babića bašti. Rad ovih aktiva nije bio ograničen samo na teritoriju za koju su formirani. Veliki broj skojevaca koristio se svojim starim poznanstvima i vezama van teritorije svog kvarta. Oni su svoj revolucionarni uticaj i smjele akcije preduzimali svugdje gdje su mogli.

Kada su škole ponovo otvorene, u oktobru 1941. godine, u nekim od njih su obnovljeni skojevski aktivi. Doduše, u novim uslovima, rad skojevskih aktiva u školama bio je sužen, jer više nisu postojale đačke organizacije (literarne družine, Ferijalni savez i slično) preko kojih je SKOJ vršio vrlo snažan uticaj na đačku omladinu. Posebne poteškoće nastale su povodom uvođenja obaveznog upisivanja svih đaka hrvatske i muslimanske nacionalnosti u Ustašku mladež, lako su se ustaše nadale da će primjenom »privlačnih« formi za mlade ljude (uličnе parade, uniforme, izvjesne privilegije) pridobiti omladinu, očekivani rezultati nisu uslijedili. U toj fašističkoj omladinskoj organizaciji, aktivirali su se samo đaci koji su bili odranije frankovački orijentisani, a većinu članstva sačinjavali su oni koji su u organizaciju upisivani administrativnom prinudom.

Skojevski aktivi u školama, u svom radu, ograničili su se samo na izvršavanje najneophodnijih zadataka, ne upuštajući se u akcije koje bi ih kompromitovale. Ocjenjivali su, pratili i podsticali političku diferencijaciju medu školskom omladinom, a pojedince, u pažljivim kontaktima, otimali od uticaja ustaške ideologije i, svojim uticajem, dovodili na pozicije NOP-a. Po nekoliko skojevaca, po zadatku ulazilo je u ustašku omladinu, nastojeći iznutra onemogućiti svaku njihovu akciju tokom rada, aktivi SKOJ-a u školama su se konsolidovali, organizaciono proširivali i učvršćivali, pa su stvarana jezgra SKOJ-a koja su rukovodila razrednim aktivima i grupama SKOJ-a u cijeloj školi.

Sastanci aktiva SKOJ-a su se redovno održavali. Na sastancima se vršila podjela dužnosti i zadataka, podnošeni su izvještaji o radu i si.

Osnovna aktivnost skojevskih aktiva bila je: agitaciono-propagandni rad, prikupljanje Narodne pomoći, mobilizacija omladine za odlazak u partizane, itd., jednom riječju, sve ono što je sačinjavalo neposrednu pomoć oružanoj borbi i što je svojim karakterom interesovalo mlade. Skojevski aktivi nisu bili brojno veliki. Njihovu snagu i sposobnost da izvrše i najsloženije zadatke, omogućavao je širok krug naprednih omladinaca, pa čak i veoma mladih, na koje su imali politički uticaj. Privrženost omladine NOP-u, ponekad, kao da je i prevazilazila organizacionu sposobnost i umješnost skojevske organizacije da svu naprednu omladinu obuhvati i organizuje.

Ovdje nema mjesta da se nabrajaju sve brojne i značajne akcije koje su skojevci sami, i zajedno sa članovima Partije, pripremali i izvodili. Za starije drugove bilo je pravo zadovoljstvo prisustvovati sastanku skojevske organizacije. Gotovo golobradi mladići i fizički još nedozrele djevojke, sa neobjašnjivom ozbiljnošću i zrelošću za njihov uzrast, kritički i samokritički su podnosili izvještaje i pred sebe postavljali nove zadatke.

Sasvim je jasno da, uz ovako široko postavljen politički rad medu omladinom, ni skojevska organizacija nije mogla ostati pošteđena od provala. No, te provale nisu mogle za duže vrijeme paralizovati rad SKOJ-a u gradu. Ugušenu aktivnost jednog skojevskog aktiva prihvatali su sa udvostručenim naporima drugi, tako da u svim predjelima grada nije bilo većeg vremenskog intervala u kome se nije osjetila aktivnost SKOJ-a.

Sve širi zadaci i masovnija aktivnost Narodne pomoći

Partijska organizacija grada ie veliki dio svoje aktivnosti posvećivala organizaciji Narodne pomoći. Rad ove široke organizacije bio je uglavnom usmjeren na pružanje neposredne pomoći oružanoj borbi i na pomaganje porodica drugova koji su otišli u partizane, ili su uhapšeni, ili odvedeni u logore. Flašica joda, zavoj, skromni novčani prilog ili neki odjevni predmet, koji su građani davali organizaciji Narodne pomoći, sa saznanjem da će sve to stići do partizana, bili su, obično, prve vidne manifestacije prilaženja NOP-u. Tako je organizacija Narodne pomoći postala oblik najšireg okupljanja građana, naročito žena, vezujući ih sve čvršće za NOP.

Organizacijom i akcijama Narodne pomoći rukovodio je Mjesni odbor Narodne pomoći. U sastav ovog odbora ulazili su rukovodioci Narodne pomoći po kvartovima (Babića bašta, Bistrik, Vratnik, Bjelave, Baščaršija, Marijin-Dvor, Centar, Novo Sarajevo i dr.). U rukovodstvu Narodne pomoći bili su povremeno angažovani i članovi Mjesnog ko-

miteta: Esad Čengić, Vladimir Perić, Dane Olbina, Adil Grebo, Strahinja Šimšić i Savo Bogdanović. U odboru su, pored članova KPJ, radili, u manjim vremenskim intervalima, i neki simpatizeri čvrsto vezani za NOP.

Po ulicama, ustanovama i preduzećima su bili formirani aktivi Narodne pomoći. Žene u aktivima šile su rublje, plele džempere za partizane, itd. Prikupljene stvari su pohranjivane u kvartovske magazine, pa zatim skupljane u sabirališta, odakle su ih preuzimale udarne grupe koje su sve to transportovale iz grada. Na ugovorenim mjestima transport su prihvatale partizanske patrole. Prikupljalo se sve do čega se moglo doći, a što je bilo od koristi za borbu. U toj aktivnosti je bilo vrlo smjelih i kolektivnih akcija.

U svim organizacijama Narodne pomoći poklanjala se naročita pažnja prikupljanju i nabavljanju oružja. To se činilo iz dva razloga: drugove koji su odlazili u partizane, trebalo je snabdjeti oružjem i municijom. S druge strane, štabovi partizanskih jedinica stalno i uporno su tražili da im se šalje municija.[13])

Partijska organizacija je na različite načine nastojala da dode do municije i oružja. Uspostavljeno je nekoliko sigurnih veza sa simpatizerima iz domobranskih jedinica. Katkad smo municiju i puške kupovali od nekih domobrana i oficira. Pribavljeno oružje, do vremena transportovanja, trebalo je pomno čuvati i isprobati da li je u ispravnom stanju. Neka vrsta servisa za popravljanje i čišćenje oružja je bila u Merčepovoj radionici, gdje je radila jedna grupa skojevaca.

Lijekovi i sanitetski materijal bili su od neprocjenjive važnosti za partizanske jedinice. Sve su one u sarajevskom regionu, gotovo isključivo bile upućene na Sarajevo kada se radilo o nabavci najpotrebnijih lijekova. Stoga je i prikupljanje sanitetskog materijala u organizaciji Narodne pomoći imalo posebnu važnost.[14])

") U pismu Vrhovnog štaba, od 3. 3 1942 godine, upućenom sekretaru Mjesnog komiteta stoji: »... Tempo nam je u prošlom pismu javio da tamo možete pomalo nabavljati municije. To je vrlo važna stvar za nas i molimo vas da sve vaše sile uložite u tom pravcu da prikupite što više municije. Bilo bi dobro da one drugove koje šaljete, za Proletersku brigadu odmah snabdijevate sa barem 100 metaka za svakog Kada šaljete transport sa municijom šaljite sve za Vrhovni štab koji najbolje zna kojim je jedinicama ta municija najpotrebnija « - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg 1942/93.

U odgovoru na ovo pismo Vrhovnog štaba 9. 3 1942 godine pisala sam kao sekretar Mjesnog komiteta Vrhovnom komandantu:

»... Za sada nemamo nekih većih rezervi u municiji. Što smo imali puščanih metaka poslali smo ih za Romanijski odred, jer nam je tako rekao drug Tempo. Kao što si kazao uložićemo sve svoje sile i iskoristićemo sve naše veze da prikupimo što više oružja i municije. Slaćemo sve za Vrhovni štab premda ih svi odredi traže neposredno od nas«. - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/105.

") U istoj prepisci između Vrhovnog štaba i Mjesnog komiteta se kaže: »... Primili smo tvoju pošiljku sa lijekovima Pisamce smo uputili drugovima u Pokrajinski komitet. Sada bi bilo dobro da nam što hitnije nabavite injekcije protiv trbušnog i pjegavog tifusa, kao i injekcije protiv

Tražene su i najmanje mogućnosti da se dođe do što veće količine lijekova. Gotovo da u Sarajevu nije bilo ambulante, apoteke i bolnice do kojih nije stizao kanal NOP-a za nabavku lijekova. Apoteka na Bjelavama, vlasnika Džudže Muhameda, apoteka na Baščaršiji, gdje je radila magistar farmacije Sara Kajon-Rikov, apoteka na Obali, u kojoj je radila Šadija Dumišić, čuvale su svoje rezerve najpotrebnijih medikamenata za potrebe partizana. Sarajevski ljekari Blagoje Kovačević, Sveto Teofanović, Hiba i Derviš Ramadanović, Mara Mazić, Jelka Knežević i drugi, pored pomoći u lijekovima, pružali su i ljekarsku intervenciju bolesnim drugovima ilegalcima ili ranjenim partizanima koji nisu imali mogućnosti da se efikasno liječe u partizanskim bolnicama. Značajna pomoć u sanitetskom materijalu dobijala se preko naših veza iz Vojne bolnice.

Obavljanje kurirskih zadataka i prebacivanje ljudi u partizanske odrede

U ilegalnom radu pravovremeno i redovno održavanje partijskih veza bilo je veoma značajno. U oružanoj borbi je održavanje dobrih veza postalo još važnije. U prvoj godini ustanka veze između partijskih rukovodstava, kao i veze između ilegalnih partijskih organizacija i partizanskih štabova, održavane su gotovo isključivo putem kurira, jer se, iz razumljivih razloga, nije moglo služiti poštanskim vezama. Neke obavijesti morale su se prenositi usmeno, pa oni koji su ih prenosili, morali su dobro da ih shvate i pravilno prenesu. Na ovom poslu uvijek su prijetile najveće opasnosti od mogućih provala, jer su kuriri imali adrese, poznavali najodgovornije drugove i sami nosili često materijale koji su, u slučaju hapšenja, policiji mogli biti polazna osnova za otkrivanje organizacije. Kuriri su, u svome radu, nailazili često na razne prepreke i opasnosti, počev od običnog policijskog legitimisanja i pretresa, do zasjeda i zamki. Često je zavisilo od snalažljivosti, hrabrosti i hladnokrvnosti kurira kako će se izvući iz svih mogućih klopki i iskušenja.

Za kurirske dužnosti birani su posebni kadrovi. To su morali biti iskusni ilegalni radnici, hrabri, čvrsti, spremni na sve žrtve i stradanja. O podvizima, hrabrosti i dovitljivosti partijskih i partizanskih kurira mogle bi se napisati čitave knjige. Mladi sarajevski radnici Mustafa Dovadžija, Avdo Hodžić Hodža i Jusuf Donlić, proslavili su se na izvršavanju najtežih i najodgovornijih kurirskih zadataka i proglašeni su za na-

ujeda bijesnih pasa i drugi razni materijal...« - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/124.

U odgovoru Mjesnog komiteta stoji: »Primila sam Tvoje pismo u kome nam potvrđuješ prijem prve pošiljke lijekova. Poslije toga još smo vam poslali traženih injekcija i drugog sanitetskog materijala, što mislim da ste već takode primili. Takode smo neke injekcije primili iz Z. pa ćemo vam i to poslati...« - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/105.

Drugu Titu

Primila sam tvoje pismo u pomoć nam potvrduješ prijem prve pošiljke lijekove. I poslije toga još smo vam slali hrašnih inekavja drugog sanitetskog materijala za šta mislim takođe da ste već primili. Takođe smo neke inekavje dobili iz Z. pa ćemo vam i to poslati. –

Pošta, koja je do sada stizala iz Z. bila je odnosno upuštivana za sas. Mislim da je niste primali sa nekim većim zakašnjenjem; za sada nemamo nekih većih zaleđi u municiji. Što smo imali pušćanih metaka poslali smo ih za Romanijski odred jer nam je tako rekao drug Tempo. Kao što si karao, ulažićemo sve naše sile i iskoristiti sve vere da prikupimo što više oružja i municije. Slaćemo sve na V.Š. premda i svi odredni kraže neposredno od nas.

Drugovi Tempo i Kulturni sretno su stigli na teren, ali do danas nismo dobili nikakvo pismo od njih. Izgleda da se [illegible]

Sokolca obsječeni i zaokruženi ustaše zajedno sa njihovim najvišim funkcionerom Franceticem. Osim toga na tom sektoru treba da se organizuje prelaz jedne topničke satnije našim partizanima. U tom smislu smo juče poslali specijalnog kurira na Romaniju. –

Drugarica i drug koji su otputovali za krajnim takođe su sretno stigli. O tome nas je obavjestio naš kurir koji ih je pratio sve do B.L.

Imamo još samo jednu molbu na vas. Nastojte, da nas na vrijeme obavjestite o svim novostima kod vas. To nam je neophodno potrebno jer se često po gradu čuju fantastičnih vjesti pa je nezgodno [illegible] nobavještenosti nasjedamo. I ako drug Tempo nije ovdje mi se nadamo da ćete nam toj molbi udovoljiti.

Drugarski pozdrav
Smrt fašizmu – Sloboda narodu
Okrugla

S. 9-5-42

Pismo Olge Marasović Okrugle upućeno iz Sarajeva drugu Titu 9. marta 1942.

rodne heroje, a i ostali drugovi koji su obavljali ovu dužnost, pokazali su veliku hrabrost. Za održavanje veza sa partijskom organizacijom u drugim gradovima, kuriri su morali imati dobar izgovor za putovanje.

Pokrajinski komitet je organizovao tzv. »Finu tehniku«, sa zadatkom da drugove koji su putovali sredstvima javnog saobraćaja, a z? potrebe Pokrajinskog i Mjesnog komiteta, snabdiju potrebnim putnirr ispravama. Službeni putni formulari (propusnice, dozvole, legitimacije) dobijali su se, preko veza, za novac od policijskih službenika. U »Finoj tehnici« izrađivani su službeni pečati, kojima su se ovjeravale putne isprave. Na tom poslu je bio prvo angažovan tehničar Josip Sigmund, a neko vrijeme i inženjer Desko Bukvić.

Dolazak kurira sa slobodne teritorije u grad, pričinjavao je, ponekad, i svojevrsne probleme. Poneseni uspjesima i pobjedom partizanske vojske, naviknuti na slobodne uslove života, a uz to ljudi velike lične hrabrosti, oni nisu mogli uvijek da se uklope u uslove stroge ilegale i konspiracije. Njihovi su postupci, ponekad, predstavljali opasnost da padnu u ruke neprijatelja. Kontakti koje su uspostavljali sa prijateljima i poznanicima, pričanja i razgovori, neoprezna kretanja, predstavljali sujodređenu opasnost. U takvim slučajevima, moralo se intervenisati potrebnim upozorenjima.

Buran razvitak narodnooslobodilačke borbe u neposrednoj okolini grada, a posebno boravak Vrhovnog štaba i druga Tita u toku decembra 1941. i januara 1942. godine na Romaniji i Zvijezdi, dalo je još veći značaj partijskoj organizaciji Sarajeva, preko koje su sada išle i veze Vrhovnog štaba i CK KPJ sa organizacijama i vojnim štabovima u drugim dijelovima zemlje, pa i van njenih granica. Bili su to veoma važni poslovi koji su obezbjeđivali razmjenu neophodnih informacija, prenošenje direktiva CK KPJ, neophodnih za konkretizaciju linije Partije na toj etapi oružane borbe, održavanje potrebnih kontakata CK KPJ van zemlje i si. Iz pisama koja su razmjenjivana između Vrhovnog štaba i sekretara Mjesnog komiteta, vidi se da je ta komunikacija bila vrlo česta i za ratne uslove skoro redovna.[15]) Pored toga, Sarajevo je postalo važan centar i za prebacivanje partijskih funkcionera u mnoga mjesta u zemlji.

Na Vojno savjetovanje u Stolice, u septembru 1941. godine, kroz Sarajevo su prošli drugovi iz Slovenije i Hrvatske, Franc Leskošek i Rade Končar. U periodu decembar - januar kroz Sarajevo su prošli i kraće vrijeme se zadržali Edvard Kardelj, Ivo Lola Ribar, Vladimir Popović, Ivan Maček i drugi. Za njih su određivani kuriri u koje se bilo sigurno da će povjereni zadatak izvršiti po svaku cijenu. Za prihva-

") O održavanju partijskih veza CK KPJ i VŠ sa Zagrebom, govori se u pismima Vš i Lo o'h MK <0krug l°i) od 3 3. 1942. i 16. 3., kao i u pismima MK upućenih drugu Titu marta 1942. 9. 3. 1942. i 27 3. 1942. godine - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/93, 1942/124, 1942/105 i 1942/45.

Grupa poginulih kurira (1941 - april 1942): Avdo Hodžić Hodža, Mustafa Dovadžija, Jusuf Oonlić (prvi red), Moric Salom Moco, Božo Pejanović, Nedo Stojanovlć (drugl red), Mato Marić, Hidajet GoloSević Hido i Vldoje Koprivlca (treći red).

tanje i boravak drugova u gradu obezbjeđivani su posebni stanovi. Partijska organizacija je raspolagala sa više pouzdanih stanova u koje su se javljali partijski kuriri iz drugih gradova, sa određenom lozinkom.

Slanje ljudi u odrede - stalni zadatak partijske organizacije

Najvažniji doprinos grada razvoju ustanka bilo je upućivanje partijskih i skojevskih kadrova u odrede. Borci koji su iz grada odlazili u partizanske jedinice, naročito partijski i skojevski kadrovi, doprinosili su podizanju idejne i političke svijesti boraca, što je za istrajnost oružane borbe i prevladavanje poteškoća bilo od neprocjenjivog značaja. Između ovih drugova su regrutovani vojni i politički kadrovi u partizanskim jedinicama, kao i kadrovi za politički rad na terenu.

O izlasku u partizane drugova koji su imali odgovorne partijske dužnosti u gradu, odlučivao je Mjesni komitet, vodeći, pritom, računa da ne bude oslabljen ilegalni partijski rad. Svakom drugu, koji je imao zaduženje u partijskom radu, pronalažena je odmah zamjena. Isto tako, partijske organizacije su obavještavale Mjesni komitet koje drugove treba poslati u partizane. Mnogi ljudi, naročito omladinci i skojevci, tražili su i sami da idu u partizane. Ponekad je bilo i pojedinačnih samoinicijativnih prebacivanja, bez posredstva partijskih veza, zbog čega su takvi pojedinci imali poteškoća dok se, predostrožnosti radi, u jedinicama nije ispitalo ko su i kakve su ih pobude dovele u partizane. Pročetnički elementi vodili su smišljenu kampanju protiv drugova koji su izlazili iz grada, nazivajući ih »kaputašima« koji su došli u partizane da »sačuvaju glavu a ne da se bore«. Sve to govori o tome kroz kakve su teškoće ti mladi drugovi prolazili, dok se nisu, svojom borbenošću i kvalitetima, potvrdili u odredima i postali jak oslonac Partije u borbi protiv četničke izdaje.

Bilo je i povremenih zastoja u slanju kadrova u jedinice, koji su obično bili uslovljeni vojnim operacijama ili policijskim provalama, kada kanali za prebacivanje nisu mogli normalno da funkcionišu. Kraći zastoj slanja ljudi u partizane bio je i u vremenu kada se u štabovima odreda u regionu Sarajeva ispitivala mogućnost napada na grad, o čemu je ranije bilo govora.

Prebacivanje ljudi u odrede i funkcionisanje kanala za vezu bilo je od izuzetne važnosti. To je, inače, bila stalna preokupacija partijske

organizacije Sarajeva, što se vidi iz partijske prepiske Vladimira Perića Petruškina.[16])

Uglavnom su se koristili sljedeći kanali:

1. Kanal za Romaniju, preko Vratnika i Crepoljskog koji su držali kuriri Mustafa Dovadžija, Avdo Hodžić Hodža, Jusuf Đonlić i Moric Salom Moco.

2. Kanal za Kalinovik **i** dalje za Foču, preko Vrača i sela Smiljanića, kojim su se služili kuriri Duro Damjanović, Arsenije Jovanović Kigi **i** Sergije Mučibabić.

3. Kanal za Igman, preko Ilidže, kojim su išli kuriri Vidoje Koprivica i Dragica Tošić.

4. Posebni kanal, preko Novog Sarajeva, na selo Starčevićе, Čuć, Jošanicu, za Srednje, kojim su se služili kuriri Nedo Stojanović, Hidajet Gološević, Božo Pejanović i Pero Katava.

Kurirsku službu sa Zagrebom održavali su Muhidin Begić, Džemo Muminagić, Feriha Bostandžić, a jednom sam, radi uspostavljanja veze, išla i ja.

U septembru ili početkom oktobra 1941. godine, Mjesni komitet je prihvatio da u partizane otpremi 10 španskih boraca koji su došli iz Zagreba. Oni su, po odluci CK KPJ, bili raspoređeni kao vojno-politički kadar za Bosnu i Hercegovinu. Petar Drapšin bio je vođa te grupe španaca. Svetozar Vukmanović mu je dao raspored u koje partizanske jedinice treba da idu, a Mjesni komitet je obezbijedio kurire i sve ostalo što je bilo neophodno za odlazak u partizane.

Obavještajna služba

Za razvitak oružane borbe bilo je od značaja i stvaranje prvih začetaka obavještajne službe u gradu. Pravovremene informacije i po-

'•) Evo teksta dva pisma u kojima se govori o tome:

Dragi drugovi,

Sa današnjim transportom šaljem 10 ljudi za Proletersku udarnu brigadu i to: 1 Tuto, 2. Safet, 3. Stipo, 4 Ante, 5 Hajim - radnici učestvovali u mjesnim akcijama, odani, žele da se bore, hrabri. 6. Danilo, radnik — nije učestvovao aktivno u radu, simpatizer želi da se bori protiv neprijatelja radničke klase, 7 Reuf, radnik, partijac, bio zatvoren, dobro se držao, morao otići iz mjesta jer mu prijeti policija (Nalčadžić), 8 Vide, radnik, bio je partijac, ali je usljed nediscipline zaobiđen, hoće da se bori kako bi se rehabilitovao, 9 Hakija, hrabar, odan i požrtvovan, radio u Tehnici, borben. - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/684

»Danas šaljemo 15 omladinaca muslimana za proletersku udarnu brigadu. Između njih se naročito ističu Hasan, Nedžib i Nail koji se od ostalih naročito ističu hrabrošću, borbenošću i povjerljivošću Oni nose 20 notesa, cigar papir i injekcije ..« - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg br. 1942/103

daci o namjerama neprijateljskih vojnih formacija, o pripremanim akcijama ustaških vlasti i Gestapoa - pružale su dragocjene mogućnosti da se preduzmu odgovarajuće mjere i osujete namjere neprijatelja.

S tim ciljem, Pokrajinski komitet za BiH formirao je Vojnoobavještajni komitet sa zadatkom da prikuplja podatke vojne prirode i da održava vezu sa simpatizerima NOP-a u domobranskim jedinicama. Komitet su sačinjavali članovi KPJ: profesor Branko Galeb, ing. Julije Stipetić, upravnik Plinare, i Ismet Milavić, tajnik banskog stola. Prikupljene informacije (snaga i raspored neprijateljskih jedinica, pripremanje vojnih akcija, zngci raspoznavanja, stanje morala u neprijateljskim jedinicama, itd.) bile su hitno dostavljene, posebnim kuririma, partizanskim štabovima. Pored važnih obavještenja vojne prirode, ovaj komitet je bio angažovan i na nabavci i kupovanju oružja od pripadnika domobranskih jedinica.

Iz informacija koje je komitet prikupljao, izdvajalo se za Mjesni komitet samo ono što je bilo neophodno za njegovu pravilnu političku akciju.

Tok događaja na partizanskim ratištima u sarajevskom regionu potvrđivao je da je naša obavještajna služba dobro obavljala svoj posao. Za sve pokrete neprijateljskih vojnih jedinica na vrijeme se saznalo. Ovim putem se saznalo i o pripremama neprijateljske ofanzive na Romaniji. Komitet je došao do podataka i planova neprijateljske ofanzive na Kozaru.

Rad i djelovanje ovog komiteta dopirali su i do domobranskih jedinica na položajima, s ciljem da se poljulja njihov moral i da sa oružjem pređu partizanima.[17]) Kao rezultat takvih nastojanja, novembra 1941. godine, druga četa 15. pješadijskog domobranskog puka na Palama je otkazala poslušnost višim oficirima kako bi Pale što prije, sa manje obostranih gubitaka, prešle u ruke partizana.[1]")

Već u tom vremenu su bili uspostavljeni kontakti sa jednom grupom viših domobranskih oficira u Sarajevu i vođeni neki razgovori o njihovoj saradnji sa NOP-om. Međutim, njihovo kolebanje i razvoj vojne situacije u okolini Sarajeva prekinuli su te veze. Čvršće kontakte komitet je imao sa jednom grupom oficira i domobrana na aerodromu Rajlovac.

") Mjesni komitet (»Okrugla«) obavještava pismom Romanijski odred: Topnički oficir Ešref Vražalić nalazi se na položaju u Mokrom. Spreman je da se čitavom baterijom pređe nama Gledajte da uspostavite kontakt sa njim, a kao lozinka može vam poslužiti: »Poznate li Omera koga ste vidili na 77...« - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/172-a.

") Pobuna je ugušena intervencijom njemačke vojske. Pobunjenici su pohapšeni i dovedeni u Sarajevo Njih trinaest je odmah predato Prijekom vojnom sudu, a ostali su upućeni u zenički zatvor da budu izvedeni pred redovni sud. - Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919 - 1945.

Na redovnim sastancima Mjesnog komiteta i partijskih organizacija, pod tačkom dnevnog reda - politička situacija u gradu, iznosili su se podaci do kojih su drugovi raznim vezama dolazili, a odnosili su se na namjere i akcije policije i oružanih formacija okupatora. To je, takode, bio put kojim se dolazilo do dragocjenih podataka. Lične veze i poznanstva simpatizera i pripadnika pokreta sa ljudima koji su radili u policiji i drugim ustaškim nadleštvima, bili su dosta sigurni izvori najraznovrsnijih informacija, koje su uvijek bile dobrodošle. Tako su u početku spontano, a kasnije i planski, na interesantnim punktovima stvarani začeci obavještajne službe NOP-a. U Mjesnom komitetu je Vladimir Perić Valter pokazao veliki smisao za takav rad i uvijek je bio najbogatiji najraznovrsnijim informacijama.

Dolazak druga Tita i Vrhovnog štaba u okolinu Sarajeva

Poslije formiranja Prve proleterske brigade, 22. decembra 1941. godine u Rudom, drug Tito sa Vrhovnim štabom je krenuo prema Rogatici, gdje je stigao 25. decembra. Sa Vrhovnim štabom je stigla i Prva proleterska brigada. U Rogatici je održan sastanak Vrhovnog štaba i vojno-političko savjetovanje sa rukovodiocima istočne Bosne, na kome je razmotrena situacija u istočnoj Bosni i razrađen plan daljih borbi.

Vrhovni štab se, zatim, prvih dana januara 1942. godine, prebacio, preko Bijelih voda, na Romaniji, da bi 5. januara stigao u Čevljanoviće. U to vrijeme su izvršene pripreme za održavanje značajnog Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima, koje je i održano 7. i 8. januara.

Ovom savjetovanju smo, po odluci Mjesnog komiteta Sarajevo, prisustvovali ja, kao sekretar MK, i Dušan Mitrović Mitar, sekretar MK SKOJ-a. Mi smo, kao i delegati okružnih komiteta, na savjetovanju podnijeli izvještaj o radu partijske organizacije i SKOJ-a u gradu, koji je prihvaćen bez primjedaba. Glavni predmet rasprave na savjetovanju bila je opšta vojna i politička situacija, a naročito situacija u zemlji, nastala poslije otvorene izdaje četnika. Savjetovanje je bilo, za partijsku organizaciju Sarajeva, veoma značajno, jer se prvi put, sa najvažnijeg izvora, moglo saznati o stanju i problemima sa kojima se suočavaju drugovi u partizanskim odredima, kao i partijska organizacija na oslobođenoj teritoriji. Razjasnil^ se situacija oko četničke izdaje i moglo se, na osnovu toga, pravilnije politički postaviti i u ilegalnom radu u gradu.

Naime, na sve šire učešće srpskog stanovništva u ustanku, okupator je odgovorio novim sredstvom, stvaranjem svoje agenture u

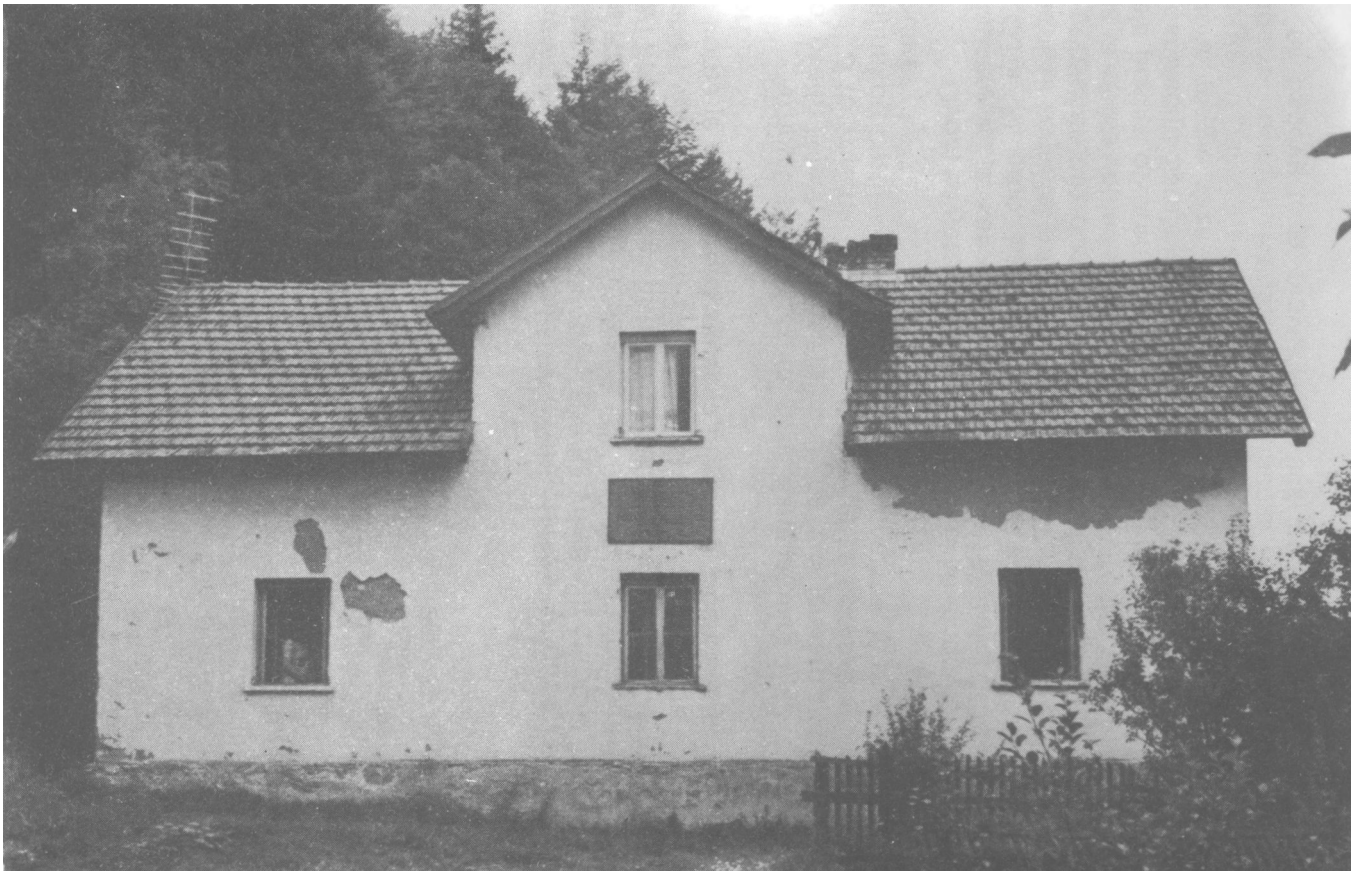

Kuća u Čevljanovićima u kojoj je boravio drug Tito januara 1942. godine.

vidu četnika. Četnici, sa kojima su partizani u početku sarađivali, sada su se organizovano postavili protiv ustanka, širili demoralizaciju, odvraćali ljude od borbe protiv okupatora, vršili strašne pokolje nevinog muslimanskog i hrvatskog stanovništva, te time htjeli ustanak usmjeriti u bratoubilačko klanje, što je i bila prava namjera okupatora. Ti četnički zločini su se osjetili i u gradu. U grad je stizao veliki broj izbjeglica Muslimana, koji se spasavao od četničkog noža. lako su ustaše i okupator činili sve da četničke pokolje prikažu kao djelo partizana, same izbjeglice su ih u tome najubjedljivije demantovale. Njima je već bilo jasno, jer su to doživjeli, da su ih partizani branili i štitili od četničkog klanja. Četnici su nastojali da stvore svoja uporišta, u gradu, među srpskim stanovništvom, pa je zato, tim više, bilo neophodno raskrinkavati izdajničku i zločinačku politiku četnika.

Poznato je da je ovo savjetovanje imalo veoma veliki značaj za dalji tok ustanka u Bosni i Hercegovini, a posebno u istočnoj Bosni, jer su zaključci, koji su doneseni u prisustvu članova CK KPJ na čelu sa drugom Titom, bili presudni za političku ocjenu četnika kao otvorenih saradnika okupatora.

Odmah poslije ovog pokrajinskog savjetovanja, održano je i Pokrajinsko savjetovanje SKOJ-a u Srednjem, na kojem je skojevska organizacija razradila svoje zadatke u vezi sa zaključcima partijskog savjetovanja.

Da bi zaustavio dalje jačanje ustanka u istočnoj Bosni, okupator je sredinom januara 1942. godine preduzeo veliku vojnu akciju - drugu neprijateljsku ofanzivu - na ustaničke snage u istočnoj Bosni U toj operaciji su učestvovale dvije njemačke divizije i brojne ustaško--domobranske snage. Četnici su sa okupatorom sadejstvovali, kako bi što više pomogli njegovu vojnu akciju, otežavajući odbranu slobodne teritorije. Glavnina neprijateljskih snaga krenula je iz Sarajeva na Romaniju. To se u gradu doživljavalo sa strepnjom za dalji tok ustanka, ali stavljanje u pokret tolikih vojnih formacija bilo je i očigledan dokaz o jačini partizanskih snaga. Za kraće vrijeme, u toku januarske ofanzive, bile su prekinute veze između grada i slobodne teritorije. Ofanziva nije dugo trajala, a okupator nije ostvario željene rezultate. Naše snage su potisnute iz neposredne okoline grada. Okupator je uspostavio drumsku komunikaciju preko Romanije. Međutim, partizanski odredi su se očuvali kao vojne formacije. Na Glasincu i drugim dijelovima slobodne teritorije neprijatelj je pljačkao, palio i ubijao nevino stanovništvo. Na Romaniji i u gradu se posebno teško odrazila pogibija komandanta Romanijskog odreda Slaviše Vajnera Čiče, koji je iz Sarajeva otišao u partizane, a već tada je bio legenda.

U toku ofanzive Vrhovni štab sa dijelovima Prve proleterske brigade se prebacio na drinsko područje, gdje je stvorena nova slobodna teritorija, čiji su centri bili gradovi Foča i Goražde. Na tome po-

Kuća u Ivanćićima u kojoj je održano Pokrajinsko partijsko savjetovanje za BiH, 7. i 8. januara 1942. godine.

dručju su razbijene četničke snage koje su, u sporazumu sa Talijanima, držale ovaj teren i vršile masovne zločine nad muslimanskim stanovništvom. Dolazak partizanskih snaga bio je spas za muslimanski svijet kome je prijetilo potpuno istrebljenje od četnika. To je bio očigledan dokaz kako Narodnooslobodilačka vojska, na djelu, sprovodi ideje bratstva i jedinstva. Istovremeno, glavnina Prve proleterske brigade se prebacila preko Igmana, pod izuzetno teškim uslovima, u područje Foče. Bio je to poznati Igmanski marš, u kome su proleteri pokazali vanrednu čvrstinu i ustrajnost. U Foči su, u to vrijeme, doneseni propisi koji su predstavljali značajne osnove za organizaciju i ustrojstvo organa narodne vlasti, poznati pod imenom Fočanski propisi.

Na prostor Foče prešli su tada i Pokrajinski komitet i Glavni štab za BiH. Zato su veze partijske organizacije grada orijentisane na tu slobodnu teritoriju. Ubrzo poslije prestanka januarske ofanzive, ponovo su uspostavljene veze sa ostalim djelovima slobodne teritorije - Romanijom i Zvijezdom.

U ovom vremenu Nijemci su doživjeli veći vojnički poraz u II svjetskom ratu.

Umjesto najavljenog pada Moskve, došla je prva ruska kontraofanziva, u kojoj su Nijemci pretrpili velike gubitke. Kod mnogih građana u gradu javile su se asocijacije na poraz Napoleona pred Moskvom. Sve to skupa pružalo je obilje činjenica za naše još uspješnije političko djelovanje. Bez obzira što je okupator stalno pojačavao teror nad stanovništvom, strijeljao taoce, masovno slao građane u logore, u gradu se osjećao novi talas oduševljenja za oružanu borbu, čak i kod onih koji su se u početku kolebali i stajali po strani.

Policijske provale u rad organizacije NOP-a

Dolaskom okupatora, partijska organizacija se našla u vanredno teškim uslovima. Sva arhiva starojugoslovenske policije ostala je netaknuta i došla u ruke okupatora. Bilo je jasno da će okupator svu vještinu i iskustvo svojih obavještajnih službi usmjeriti na otkrivanje partijske organizacije, koja je jedina ostala da svim sredstvima brani nacionalne i socijalne interese svoga naroda. Zato je ustaška policija dobila odriješene ruke, uz potreban blagoslov okupatora, da najcrnjim terorom u sjemenu zatre svaku akciju komunista. Teror i progoni komunista su još više pojačani kada je Partija zauzela odlučan kurs na organizovanju oružanog ustanka. Da se obezbijedi uspješan razvoj ustanka, neprekidno se morala širiti politička osnova NOP-a, a time i sve više otvarati prema rodoljubivim građanima svih nacionalnosti. Istovremeno, trebalo se sve više čuvati i zatvarati pred policijom, nje-

nim doušnicima i svim koji su bili spremni da rade za okupatora. Od više ili manje uspješnog razrješavanja tog pitanja, zavisili su dalji uspjesi ili povremeni neuspjesi u razvitku NOP-a u gradu.

Međutim, i pored toga što su Mjesni komitet i sve partijske organizacije posvećivale posebnu pažnju da konspirativnim radom sačuvaju partijsku organizaciju i širok krug simpatizera i pripadnika NOP-a od provale i prodora policije, ipak je neprijatelju, radi njegovog posebnog interesa i upornog nastojanja da uguši NOP, uspjelo da prodre do perifernih, a ponekad i do vrlo važnih punktova ilegalnog pokreta u gradu.

Mjesni komitet je neprestano nastojao da pravovremeno bude obaviješten o svakom hapšenju, kako bi mogao ocijeniti do kojih razmjera provala može da se proširi i kakve mjere predostrožnosti se moraju preduzeti da bi se to širenje onemogućilo. Normalno je da su hapšenja komunista i simpatizera NOP-a dovodila do povremenog prekida u radu, na jednom području grada ili na jednom sektoru partijskog rada, što je zavisilo kakve su veze održavali i kakve su poslove obavljali uhapšeni drugovi. Pravila konspiracije su zahtijevala da se, bez obzira koliko se cijenio ili koliko je povjerenje uživao uhapšeni drug, sve njegove veze odmah obavijeste o hapšenju, da bi se ugroženi ljudi sklonili, promijenili stan i jedno vrijeme, dok se ne sagleda dalji tok provale, iskopčali iz rada. Tako se policija onemogućavala da uhodi ugrožene drugove, ukoliko ih je neko već otkrio. Hapšenja su bila česta i brojna, ponekad i bez neke neposredne veze uhapšenih sa ilegalnim pokretom. Bilo je i hapšenja drugova koji su bili angažovani u radu, ali policija nije raspolagala sa podacima na osnovu kojih bi mogla da zasnuje policijsku istragu.

Prva ozbiljna opasnost od provale zaprijetila je organizaciji Sarajeva u januaru 1942. godine. U Zagrebu su bile provaljene kurirske veze na komunikaciji CK KPJ i CK KPH.[1]') Kako su se te veze održavale preko partijske organizacije Sarajeva, komunisti koji su držali veze i javke, našli su se pod neposrednim udarom policije. Posebno su bili ugroženi članovi Partije Veljko Vuković i Josip Pajić, jer su kuriri iz Hrvatske sa poštom za CK KPJ dolazili direktno na njihove adrese.")

Međutim, presudna okolnost da do provale nije došlo, bila je ta što je partijska organizacija Zagreba uspjela na vrijeme obavijestiti po-

") Provalu je izvršila Ankica (Marija) Sertić koja je radila na kurirskim vezama u organizaciji Zagreba. Njeno konspirativno ime je bilo Cincipinka. Sasvim slučajno se desilo da sam prenoćila u stanu porodice Filipović, zajedno sa Cincipinkom, kada je doputovala, kao kurir, u Zagreb da razmijeni poštu između CK KPJ i CK KPH. Pošto nismo znali da će Cincipinka biti veza, kao stari poznanici iz Bijeljine, ukućani i ja vodili smo razgovore iz kojih su se mogli izvući određeni podaci o mom identitetu. Tako sam i ja bila provaljena.

'*) Veljko Vuković je stanovao na Marijin-Dvoru, a Josip Pajić je radio kao trgovački pomoćnik u radnji Maltar u sadašnjoj Titovoj ulici, u blizini Alipašine džamije, a javka je glasila: »Imate li Gavrilović-salame«.

ХИЉАДУ ЉУДИ УХАПШЕНО У САРАЈЕВУ

Сарајево, 17 новембра

Гестапо је отпочео масовна хапшења у Сарајеву. Досада је одведено у логор око 1 000 људи. Међу њима се налази око 300 муслимана. Син Спахе такође је одведен, као и више синова познатијих муслимана.

У последње време настао је расцеп између муслимана и усташа. У муслиманским масама је врење. И муслимани увиђају куда иде Павелић и за чији рачун он ради. Зато се верује да је до овог хапшења дошло и ради тога сукоба између муслимана и усташа.

Vijest objavljena u »Borbi« o hapšenju u Sarajevu (Borba, br. 16, 20. X11941).

krajinski komitet za BiH (Avdu Humu) o provali, lako je nekoliko kvalifikovanih policijskih agenata došlo iz Zagreba da rukovodi hapšenjem i istragom, do hapšenja nije došlo. Svi drugovi su se na vrijeme sklonili, napustili svoje dotadašnje stanove i prešli u strogu ilegalnost (Avdo Humo, Veljko Vuković, Josip Pajić i Olga Marasović). Blokada Marijin--Dvora, gdje su stanovali Avdo Humo i Veljko Vuković, u kojoj je učestvovalo par stotina agenata i žandarma, nije dala nikakvih rezultata. Međutim, sve to nije prošlo bez problema u radu partijske organizacije. Bilo je nužno na kurirske poslove izdvojiti druge drugove, pronaći nove stanove, utvrditi i poslati nove javke i si.

Do vrlo ozbiljne provale u gradskoj partijskoj organizaciji je došlo krajem marta 1942. godine. Izdajničku ulogu, začetnika te martovsko-aprilske provale, odigrao je kurir Arsenije Jovanović Kigi koji je policiji pao u ruke sa poštom Vrhovnog štaba, upućenom Mjesnom komitetu. Arsenije Jovanović je odmah, na policiji, prokazao Olgu Nakić i Adila Grebu. Zahvaljujući njihovom dobrom držanju pred policijom, provala je, na toj liniji, onemogućena. Nasuprot tome, Kigi je otkrivao ljude za koje je znao ili pretpostavljao da su pripadnici NOP-a. Neodgovornog i neozbiljnog ponašanja u radu, Kigi je uspostavljao veze i kontakte s ljudima koji mu nisu bili neophodni za izvršavanje kurirskih zadataka, pa su svi ovi drugovi došli pod neposredan udar policije.[21]) Nešto kasnije je uhapšen i Savo Bogdanović, koji je krajem 1941. godi-

***') Odmah poslije pada kurira Jovanovića Kigija, Mjesni komitet je poslao (svog člana) Džemu Muminagića u Foču da o provali obavijesti Vrhovni štab Pored usmenih informacija koje je trebalo da predoči, Muminagić je ponio i pismo Mjesnog komiteta u kome, između ostalog, stoji:**

•>... Kurir Kigi je napravio strašnu izdaju. Premda smo vas u dva pisma opomenuli na njegove negativne karakteristike i poslali vam drugog druga da ga koristite za te poslove, Kigi je i dalje bio kurir i nosio svu poštu. Pošta koju ste poslali po njemu nalazi se kompletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po ulicama i hapse sve ljude koje je on poznavao, a znao ih je mnogo. Nalazimo se u prilično teškoj situaciji. O tome će vam i drugovi pričati. Takođe se u gradu vrši velika racija po srpskoj i muslimanskoj liniji. Stanovi su svi skoro provaljeni. Policijski je sat do 8 sati, itd. Molimo vas da nas po našem kuriru obavijestite o tome kakvog je sadržaja bila pošta da bismo eventualno mogli po vašim obavještenjima začepiti provalu. Nadamo se ipak da ćemo i sa ovim snagama moći da konsolidujemo prilike. Moj opstanak je ovdje prilično problematičan. Pišite nam šta smatrate vi da je potrebno uraditi sa ljudima koje je K. provalio, a koji se još nalaze na slobodi. Da li odmah da ih šaljemo gore ukoliko kanal budemo otvorili...« - Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/172.-b.

S druge strane, u arhivi Ustaške nadzorne službe, pod brojem Prs 473/42, u izvještaju o istrazi protiv komunista u Sarajevu upravitelju UNS-a Vjekoslavu Paveru u Zagrebu, piše: »Povjereništvo ustaške nadzorne službe u Sarajevu sakupilo je do po prilici prvog travnja ove godine mnogo gradiva iz kojega je proizilazilo da se u gradu Sarajevu nalazi dobro organizovana Komunistička partija koja pomaže partizane u neposrednoj okolici grada Sarajeva.

Dana 27. ožujka 1942. godine uhićen je navečer oko osam sati jedan odmetnik (Arsenije Jovanović Kigi, O. M.) koji se neopazice uvukao u grad, a pokušao je također neopazice izaći, ali je primjećen i predveden Župskoj redarstvenoj oblasti. Njegovim preslušanjem i priznanjem došlo je redarstvo do dokaza i podataka koji terete razne građane Sarajeva. Provjerom tako dobivenih podataka sa onima sa kojima je raspolagalo povjereništvo ustaške nadzorne službe sakupljeno je neoborivo gradivo na temelju koga je Župska redarstvena oblast pristupila uhićenjima«.

Muzej revolucije BiH, UNS-a f. Vili (II-27), 2127, 2128

ne kooptiran za člana Mjesnog komiteta, a koji je, takođe, imao izdajničko držanje. Provalom Save Bogdanovića, uhapšen je i inženjer Strahinja Šimšić, takođe član Mjesnog komiteta.

Kada je Mjesni komitet pretpostavio da se provala nalazi u završnoj fazi i počeo da sređuje partijsku organizaciju, hapšenja su ponovo nastavljena na osnovu podataka koje je u istrazi dao Savo Bogdanović. Prilikom ove provale, ustaška nadzorna služba služila se »prefinjenijim« metodama u vođenju istrage. Podaci i činjenice, do kojih je ona dolazila, pomnije su obrađivani, a hapšenjima se pristupalo tek poslije obimnijih priprema i praćenja naših ljudi i smišljeno stvorenih planova. Za takav sistem rada je ustašku policiju dresirao Gestapo, koji je UNS-u davao uputstva i tražio izvještaje o toku istrage.[22])

Rekonstrukcijom martovsko-aprilskih hapšenja na osnovu dokumenata Župske redarstvene oblasti, dolazi se do zaključka da se radi o jednoj kontinuiranoj provali, koja je imala teške posljedice na rad Mjesnog komiteta i partijske organizacije u cjelini. Gotovo se može reći, da, osim partijske tehnike, nijedan drugi sektor partijskog rada nije ostao neobuhvaćen provalom. Broj uhapšenih se popeo na oko tri stotine.

Samo u jednom izvještaju ustaške policije (Župska redarstvena oblast), od 3. i 4. IV 1942., nabrojana su imena 120 uhapšenih pripadnika NOP-a. Iz njega se vidi da su medu uhapšenima bila 24 Hrvata, 54 Srbina i 42 Muslimana (u izvještaju se to naznačava kao pripadništvo rimokatoličkoj, hrvatsko-pravoslavnoj i muslimanskoj vjeroispovjesti). Od 120 uhapšenih bilo je 25 žena. Među uhapšenim se ne pominju Jevreji, što znači da ih više, u to vrijeme, nema u Sarajevu, jer su već, najvećim dijelom, transportovani u koncentracione logore. Tako i ovi podaci, iz neprijateljskih izvora, govore koliko je NOP u gradu bio zajedničko djelo svih njegovih nacionalnosti.

Provala je za ustaničke snage sarajevskog regiona izazvala vrlo nemile posljedice. Veza između grada i partizanskih jedinica svela se samo na razmjenu najvažnijih informacija o stanju partijske organizacije u Sarajevu. O slanju municije, ljudi i ostalog na slobodnu teritoriju, nije moglo biti riječi. Okupator i ustaške vlasti pojačali su straže na svim prilazima gradu, posebno onim kuda su prolazili uobičajeni kanali između slobodne teritorije i grada.

U policiji su bile otkrivene i veze NOP-a sa domobranskim garnizonima, naročito onim u Rajlovcu. Izvršena su hapšenja nekoliko do-

****) U istom dokumentu Ustaške nadzorne službe stoji: »… Navedena istraga izazvala je veliko zanimanje ne samo u domaćoj oblasti, već također i stranih predstavništava, te su osobito predstavnici njemačke oružane snage, u prvom redu generali gospoda Bader i Fortner tražili da ih se do najmanjih sitnica obavijesti o cijelom toku istrage, a osobito zanimanje pokazali su za komuniste pravoslavne vjere i muslimanske vjere...«.**

Muzej revolucije BiH UNS-a, f VIII (II-27) 2127, 2128.

mobranskih oficira i vojnika, pripadnika NOP-a. Tada je provaljen i Vojnoobavještajni komitet pri PK, koji je organizovao veze sa simpatizerima NOP-a u domobranskim jedinicama.

Da bi sačuvao kadrove, Mjesni komitet je 7. aprila donio odluku da Dane Olbina izađe u Srednje i obavijesti Pokrajinski komitet o provali. Tamo mu je saopšteno da se odmah vrati i poruči da svi članovi Mjesnog komiteta treba da napuste grad i izađu na slobodnu teritoriju. Poslije toga, Olbina i Muhidin Begić su odmah napustili Sarajevo. Ja sam ostala u gradu. Nakon izvjesnog vremena, javljeno je da i ja napustim Sarajevo. Preostale partijske veze predala sam Reufu Gološeviću, a 16. aprila, kada je trebalo da napustim Sarajevo, bila sam uhapšena.

Ma koliko bile teške posljedice ove provale, koja je izbacila iz stroja desetine i desetine raznih aktivista pokreta, od kojih su mnogi izgubili živote u zatvoru i logorima, ona nije demoralizirala pripadnike NOP-a u gradu. Na mjesto palih, došli su novi borci. U revolucionarnoj borbi, kako onoj oružanoj tako i u uslovima ilegalnosti, sa žrtvama i gubicima se moralo računati. To je bila borba na život i smrt, u bukvalnom smislu tih riječi. Svi koji su stupali u borbene redove znali su s kakvim rizicima moraju računati. Zato što je naša narodnooslobodilačka borba i revolucija bila tako široka, što je bila izraz interesa najširih masa, ona je mogla savladati sve prepreke, stalno nalaziti nove kadrove i pripadnike u nepresušnom izvoru koji su činili svi naši narodi.

DANE OLBINA

PARTIJSKA ORGANIZACIJA U GLAVNOJ ŽELJEZNIČKOJ RADIONICI I LOŽIONICI SARAJEVO

Odluka Komunističke partije Jugoslavije o dizanju ustanka postavila je i pred partijske organizacije željezničkog čvora Sarajevo odgovorne i složene zadatke: uključivanje pojedinih članova direktno u oružanu borbu u okolini Sarajeva, svestrana pomoč i podrška toj borbi i organizovanje raznih akcija protiv neprijatelja u samom gradu. S obzirom na brojnost ove organizacije, povezanost njenih članova sa radničkom klasom i sa drugim sredinama u kojima su djelovali, bilo je prirodno da su Partija i njeno rukovodstvo od ove organizacije očekivali mnogo. Jer, organizacija je još u junu brojala oko 40 članova i djelovala je ne samo u Željezničkoj radionici nego i u sarajevskom željezničkom čvoru, sa preko 6000 željezničara, što je predstavljalo veliki procenat od ukupnog broja zaposlenih u Sarajevu. U Glavnoj željezničkoj radionici - preduzeću za generalnu opravku lokomotiva i vagona uskotraonog kolosijeka, jednoj od šest glavnih radionica u predratnoj Jugoslaviji, bilo je zaposleno preko 3000 radnika.

Iako su se postrojenja sarajevskog željezničkog čvora i Glavne željezničke radionice nalazila na teritoriji Novog Sarajeva, razumljivo je da svi zaposleni nisu stanovali na tom području, nego su živjeli u svim dijelovima grada, u njegovoj okolini, uglavnom u naseljima duž željezničke pruge. Stoga se uticaj koji je imala partijska organizacija među željezničarima Sarajeva prenosio ne samo na područje Novog Sarajeva nego i na druge dijelove grada, pa i šire, na njegovu okolinu.

U ovoj grani saobraćaja radili su pripadnici svih nacionalnosti koje su živjele u Sarajevu: Hrvati, Srbi, Muslimani, Jevreji, Crnogorci, Slovenci, Česi, Nijemci i drugi. To je doprinosilo da se radnici zbližavaju u zajedničkom radu i u savlađivanju raznih životnih teškoća, te da sagledavaju u čemu su njihovi zajednički klasni - svakodnevni i dugo-

ročni interesi. Partijska organizacija je to stalno imala u vidu i na to je uporno ukazivala. Razumljivo, ta shvatanja su se prenosila i pozitivno uticala na mnogonacionalnu sredinu grada Sarajeva. Međutim, taj višenacionalni sastav nastojali su da zloupotrijebe neprijatelji radničke klase, preko zagriženih šovinista i profašističkih elemenata, podsticanjem i raspirivanjem nacionalne i vjerske netrpeljivosti i mržnje. Nosiocima takvih uticaja, komunisti i drugi napredni radnici su se suprotstavljali, nastojeći ih izolovati i onemogućiti u njihovim namjerama.

I kada su neprijatelji, članovi Kulturbunda i ustaškog pokreta, nosioci politike okupatora u radionici, počeli prstom pokazivati koga treba hapsiti, ubiti ili odvesti u koncentracioni logor, ni tada komunisti i simpatizeri našeg pokreta nisu odstupali od uporne borbe za solidarnost radnika. Oni su objašnjavali kako je došlo do okupacije zemlje i stalno raskrinkavali politiku okupatora i njegovih slugu. To je doprinijelo da se mnogi radnici, koji ranije nisu bili pod uticajem Partije, distanciraju od neprijatelja i njegovih djela.

Naravno, ova nastojanja, u novonastalim uslovima, nije bilo lako ni jednostavno provoditi, jer su željeznički saobraćaj, a posebno sarajevski čvor i Željeznička radionica bili od izuzetne važnosti za okupatora. Stoga je on u pojedinim jedinicama na željeznici odmah postavio vojne predstavnike. Ovom mjerom, okupator je htio da obezbijedi bezuslovno izvršavanje svojih zahtjeva. Razumljivo, bilo je i drugih mjera, sračunatih da zastraše i da što više razjedine ovu radničku sredinu. Tako je u maju, ustaški funkcioner Vokić organizovao u Željezničkoj radionici javno polaganje zakletve Hrvata i Muslimana, uz prisustvo svih zaposlenih. Taj čin je predstavljao u suštini, huškanje radnika jedne protiv onih druge nacionalnosti i pripremu za fizičko istrebljavanje Srba i Jevreja.

U strahu za goli život, pojedini radnici, koji inače, nisu bili velikosrpski orijentisani, napustili su Sarajevo, sklanjajući se u druge dijelove zemlje, jer su smatrali da će tamo biti manje ugroženi. Mnogi su otišli u Željezničku radionicu u Kraljevu, gdje su, kasnije, gotovo svi izgubili živote u poznatim streljanjima. Partijska organizacija je bila protiv ovih odlazaka, ukazivalo se da je okupator svuda i da nije izlaz u napuštanju sopstvene sredine, već da se baš tu, u njoj, treba organizovano suprotstaviti neprijatelju.

Komunisti u Željezničkoj radionici i Ložionici Sarajevo nisu se samo na taj način suprotstavljali okupatoru i njegovim slugama. Oni su samoinicijativno, već od aprila mjeseca, počeli sa sitnim sabotažama na lokomotivama, vagonima i mašinama alatljikama i sa usporavanjem rada na opravkama voznih i vučnih sredstava, te tako ometali izvršavanje planova okupatora o prevozu željezničkim saobraćajem.

Preorijentaciji rada partijske organizacije Glavne željezničke radionice na zadatke koji su proizilazili iz odluke o oružanom ustanku,

prethodile su brojne teškoće nastale hapšenjem najistaknutijih komunista radionice. Osim toga, određeni broj članova Partije izdvojen je iz ćelije i upućen na izvršavanje drugih partijskih zadataka, tako da se organizacija radionice brojčano znatno smanjila, što je, svakako, uticalo na sprovođenje zadataka organizacije ne samo u radionici nego i u gradu. Za ilustraciju ove tvrdnje neka posluži ovih nekoliko podataka.

Dvadeset drugog juna uhapšeni su Milutin Durašković, sekretar biroa ćelije i član Mjesnog komiteta, i Vaso Miskin, član biroa ćelije, sekretar Mjesnog komiteta i član Pokrajinskog komiteta.[1]) Toga dana ustaše su pošle da uhapse Omera Maslića i Peru Obradovića. Njih dvojica su stanovali u istoj kući u Švrakinom Selu (danas naselje Pavla Goranina). Pošto se Omer odupirao hapšenju, bio je ranjen i, umjesto u zatvor, ustaše su ga morale odvesti u Državnu bolnicu. Odatle ga je partijska organizacija uspjela skloniti na Vratnik, u stan Mustafe Behmena, člana Partije. Tu je Omer ostao do ozdravljenja, a zatim je upućen na slobodnu teritoriju. Peru su ustaše ubile u koncentracionom logoru Gospić. Nekoliko dana iza ovog (27. juna) uslijedilo je hapšenje Mihajla Popovića Teškog, Drage Šobota i Špire Kneževića.') U julu mjesecu, poslije sjednice Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, dva člana organizacije (Vojo Ljujić i Josif Radić Josa) upućeni su van Sarajeva radi organizovanja oružanog ustanka, a četvorica (Mustafa Behmen, Mustafa Dovadžija, Jusuf Đonlić i Avdo Hodžić) izdvojeni su iz partijske ćelije u radionici i uključeni u partijsku ćeliju na Vratniku. Stoga su bile nužne kadrovske i organizacione promjene u partijskoj organizaciji radionice. Sve četiri ćelije spojene su u jednu koja je imala tri ćelijska odjeljenja u Željezničkoj radionici (u montaži lokomotiva, tokariji i kolnici), a četvrta je bila u Željezničkoj ložionici Sarajevo. Ćelijom je rukovodio biro, koji su, po pravilu, sačinjavali sekretar biroa i sekretari ćelijskih odjeljenja. Do početka avgusta 1941. sekretar biroa bio je Ivica Tvrtković. Pored njega, u birou su bili Milan Miličević, sekretar odjeljenja u montaži, Hivzija Ćatić, sekretar odjeljenja u ložionici, Aleksandar Meandžija odgovoran za rad SKOJ-a u radionici i ja.

Članovi organizacije koji su bili određeni da idu u okolinu grada radi organizovanja ustanka, odmah su krenuli na zadatak. Treba reći, pozivu na ustanak odazvali su se i radnici koji nisu bili članovi Partije. Tako su neki od njih odmah sa komunistima krenuli na teren, u okolinu

') Prije 22. juna partijska organizacija Glavne željezničke radionice imala je četiri ćelije (u montaži lokomotiva, tokariji, kolnici i stolariji u koju su bili uključeni i električari), a njome ie rukovodio biro koji su, po pravilu, sačinjavali sekretari ćelija i sekretar biroa. Ovaj biro rukovodio je i partijskom ćelijom u Željezničkoj ložionici Sarajevo, u stvari, imao je, u izvjesnoj mjeri, i funkciju Rejonskog komiteta za Novo Sarajevo.

***) Mihajla Popovića Teškog neprijatelj je strijeljao u Sarajevu 7. avgusta 1941. godine. Spiro Knežević je ubijen u koncentracionom logoru. Drago Sobot je presudom ustaškog prijekog suda oslobođen. Poslije je otišao u partizane.**

Sarajeva, kao što je bio slučaj sa Brankom Milutinovićem. Nekoliko desetina članova Partije, članova SKOJ-a i drugih radnika iz Željezničke radionice i jedinica željezničkog čvora otišli su u oružanu borbu u narednim mjesecima. Svi oni bili su pouzdani oslonac u razvoju oružanog ustanka.

U okviru sprovodenja odluke o podizanju oružanog ustanka, planirano je da se u Sarajevu minira Željeznička ložionica. Ta akcija je uslijedila u noći 29. jula.[3]) Izveli su je članovi partijskog odjeljenja Glavne željezničke radionice u ložionici Salko Gozo, Hivzija Ćatić, Nedeljko Rašović i Ljubo Lunava.[4])

Miniranjem nisu pričinjena oštećenja zbog kojih bi se duže vremena u ložionici morao obustaviti rad, ali je to imalo snažan moralno-politički efekat u Sarajevu, pa i šire. To je, ujedno, bio i poziv i podstrek drugim radnicima i građanima da podrže borbu i da se u nju uključe.

Uprkos ovakvog odjeka, bilo je prigovora da se akcijom nije postiglo ono što je planirano. Ti prigovori su upućeni od Mjesnog komiteta Partije, a posebno od delegata CK KPJ Svetozara Vukmanovića Tempa. On, kao inicijator, bio je nezadovoljan što se akcijom nije postigao materijalni efekat kakav je predvidio. Stoga je bio neobjektivan u ocjenama diverzije, a neuspjeh, po njemu, je isključivo rezultat subjektivnih slabosti neposrednih izvršilaca. Kritika se svodila na to - da su ti članovi Partije, zbog straha, odugovlačili sa izvršenjem zadatka i da su loše postavili razorne i zapaljive mine. Prigovori su upućeni čita-

') O pripremi diverzije obaviješten sam od Ivice Tvrtkovića, tek predveče istog dana kada je i izvedena. Kako su diverziju pripremali i ko je u njoj učestvovao, saznao sam kasnije, u partizanima, od Hivzije Ćatića, kao i iz drugih izvora poslije rata. Mine za ovu akciju izradio je inženjer Lazar Simić Lazo. On je sa pomenutim članovima Partije utvrdio plan » tome kako i gdje treba postaviti mine da bi se postigao željeni efekat. Prema tom planu, dvije mine, jedna razorna i jedna zapaljiva, podmetnute su pod burad s naftom. Po jedna zapaljiva mina je postavljena u stolariji i pod građevinski materijal u neposrednoj blizini baraka Sekcije za održavanje pruge, a dvije razorne pod kotao jedne lokomotive.

Lazar Simić ie bio Dredratni član Partije, koji je u julu 1941. godine došao u Sarajevo po specijalnom zadatku, ali je, na zahtjev PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, obavio i ovaj zadatak. Nakon toga se vratio u Beograd Lazo je poticao iz poznate beogradske radničke porodice, čijih je nekoliko članova poginulo u borbi protiv fašizma. Završio je Elektromašinski fakultet u Beogradu 1936 godine. Zbog revolucionarne aktivnosti u studentskom pokretu, bio je hapšen i sa grupom studenata prognan u koncentracioni logor u Višegradu 1935/36. godine U Beogradu je 1941 godine bio povezan sa najistaknutijim kadrovima NOP-a i za potrebe pokreta izrađivao je eksploziv i uređaje radi miniranja neprijateljskih objekata. U augustu 1941. godine na tom poslu došlo je do eksplozije. Lazo je bio teško ranjen. To se, tom prilikom, desilo i njegovoj supruzi Rašeli-Šeli, članu KPJ. Nijemci su ih ranjene uhvatili i strijeljali u jesen 1941. godine.

[4]) Salko Gozo je pao neprijatelju u ruke, strijeljan u Sarajevu 2. 9. 1941. godine Hivziju Ćatića su ubili četnici maja 1942. u Bijelim Vodama. Nedeljko Rašović je poginuo kao partizan. Ljubo Lunava je ubijen u koncentracionom logoru.

OGLAS

Dana 31. kolovoza 1941. odgovarao je pred senatom Pokretnog prekog suda

SALIH GOZO, 34 godine star

Sudbenom je istragom ustanovljeno, da je Gozo bio član komunističke stranke, te član t. zv. »rušilačkog pokreta«. Ustanovljeno je nadalje, da je postavio pakleni stroj u željezničkoj radioni u Sarajevu, dizao željezničke mostove, rušio brzoglasne stupove, te vršio sve vrsti sabotaže.

Zbog toga ga je senat Pokretnog prekog [illegible] osudio na kaznu smrti strieljanjem.

Osuda je izvršena u zakonskom roku.

Sarajevo, dne 2. rujna 1941.

RAVNATELJSTVO
ZA JAVNI RED I SIGURNOST VELIKE ŽUPE VRHBOSNE

Oglas Velike župe Vrhbosna o strijeljanju Saika Goze, (Sarajevski novi list, br. 100, S. IX 1941).

voj partijskoj organizaciji Glavne željezničke radionice, a ne samo neposrednim izvršiocima diverzije. Sada, nakon toliko godina, kada su poznate sve objektivne okolnosti pod kojim je izvedena ova akcija, kao i druge činjenice, jasno je da takvi prigovori nisu bili opravdani. Članovi Partije u ložionici izvršili su postavljeni zadatak. Njima se nema šta zamjeriti, učinili su sve što su mogli. Bili su disciplinovani članovi Partije i za pobjedu revolucije dali su svoje živote. Ostali članovi partijske organizacije Glavne željezničke radionice, izuzev njenog sekretara Ivice Tvrtkovića, koji je bio posrednik između inicijatora i izvršilaca diverzije, nisu uopšte znali da se priprema ta akcija.

Nije bilo lako i jednostavno neprimjetno unijeti mine u krug ložionice i postaviti ih, pošto je vršena stroga kontrola na ulazu. To se moglo učiniti jedino noću, u drugoj smjeni. Zato se čekalo da se zaduženi članovi Partije nadu u toj smjeni, pa je i akcija pomaknuta za dva do tri dana. To je omogućilo neposrednim izvršiocima diverzije da, poslije miniranja, odu iz grada, te da se izbjegnu nepotrebne ljudske žrtve. Inače, miniranjem nije načinjena veća materijalna šteta zato što je eksploziv bio slabije razorne snage (ta tvrdnja se nalazi u sačuvanom neprijateljskom dokumentu)[5]) kao i zato što u ložionici nije bilo objekata na kojima bi se miniranjem mogla počiniti veća šteta, odnosno postignuti veći efekat. Treba reći i to da je diverzija izvršena kada i kako je bilo predvideno, ona ne bi bitnije ugrozila željeznički saobraćaj, jer ložionica parnih lokomotiva, iako ima svoju funkciju u procesu prevoza, nije postrojenje bez kojeg se ne bi mogao obavljati željeznički saobraćaj. Ona se, po onome što se u njoj radilo, sastojala, uglavnom, od lakih zgrada, vodoopskrbnog uređaja, okretnica za lokomotive i više kolosijeka.

Nakon ove diverzije, neprijatelj je preduzeo represalije protiv komunista i drugih građana u gradu. U ložionici su ustaše uhapsile 12 radnika i predale ih ustaškom prijekom sudu. Poslije njih, u ložionicu je došla da hapsi i policija, pa je odvela još 17 radnika. Među njima i člana Partije Franju Radoša. Otpremili su ih u koncentracione logore Gospić i Koprivnicu (s njima je upućen i član Partije Živko Jošilo koga su ranije uhapsili) i kasnije ih ubili. Prvog avgusta neprijatelj je strijeljao 20 talaca u Sarajevu. Ovo strijeljanje zabilježila je neprijateljska štampa, a o pomenutim hapšenjima postoje neprijateljski dokumen-

') U izvještaju Oružničke postaje Sarajevo od 30. 7. 1941. godine, kojim se obavještava Kotarska oblast u Sarajevu o podmetanju eksploziva u »Ložionicu Željezničke postaje Sarajevo«, između ostalog, piše i ovo: ...»Ova djela izvedena su po planu i od lica koja su poznavala same prilike i stvari u ložioni, jer sama mjesta na kojima je djelo sabotaže izvršeno, da je eksploziv imao jače dejstvo, bilo bi dovoljno, da cjelokupna ložionica sa svim prostorijama, mašinama i materijalom bude uništena i ovdje se radi o djelu komunista i nezadovoljnika...«

ti.[6])Osim ovih, bilo je i drugih hapšenja i ubijanja koja su tada izvršena, a o kojima javnost nije obaviještena. To je bio slučaj sa Aleksandrom Meandžijom i Vidojem Marjanovićem, članovima partijske ćelije u radionici. Uhapšeni su 30. jula i ubijeni na zvjerski način. Razmrskali su im glave čekićima. Poslije ovih hapšenja, u ložionici nije ostao nijedan član Partije.

Hapšenja, strijeljanja, progoni u koncentracione logore i pooštrena kontrola u okviru preduzeća, zastrašujuće su djelovali na ljude, pa su u toku radnog vremena izbjegavani razgovori. Dogovori i kontakti članova Partije, za vrijeme rada u radionici, bili su svedeni na najmanju mjeru, jer su, jasno, jedni više - jedni manje, bili po svom političkom i idejnom opredjeljenju poznati u toj sredini, pa su bili pod nadzorom članova ustaškog pokreta i članova Kulturbunda. Sve je to, na svoj način, upućivalo da se obavještavanje ljudi o političkoj situaciji - tumačenje stavova i ocjena Partije - treba obavljati što više van preduzeća. To se činilo prilikom dolaska na posao i povratka kući ili na posebnim sastancima po stanovima, a i tu su postojale mnoge teškoće, jer su brojni radnici Željezničke radionice i drugih preduzeća iz Novog Sarajeva, kao što je poznato, stanovali širom grada, pa i u njegovoj bližoj ili daljoj okolini. Trebalo se što prije snaći i prebroditi sve te prepreke i prilagoditi se novim zadacima i uslovima borbe.

•) REDARSTVENO RAVNATELJSTVO U SARAJEVU

Proz. broj: 1144/41

Predmet: Eksplozije u ložioni

Drž. želj. u Sarajevu

POTPREDSJEDNIŠTVU VLADE U BANJA LUCI.

U vezi izvještaja ovog redarstvenog ravnateljstva od 30. srpnja tg. broj gornji čast mi je izvjestiti da je nakon provedenih izvida utvrđeno, da su paklene strojeve u ložioni Drž. željeznica u noći od 29. na 30. srpnja ove godine postavili slijedeća lica:

Salko Gozo, rođen 31. srpnja 1908. godine u Mostaru, tamo i zavičajan sin Mehmeda i Dulse r. Milić, ne oženjen, islamske vjere, bravar u ložionici stan Bistrik Donja čikma 7 koji je, 11 kolovoza uhapšen i po ustaškom redarstvu predan Pokretnom prijekom sudu i streljan.

Nedeljko Rašević, zvan »Neđo« rođen 6. studenog 1921. u Konjicu, zavičajan u Mostaru, sin Antonija i Ljubice, r. Mrakić, Grčko-istočne vjere, ne oženjen bio nastanjen u Sarajevu, koji se nakon izvršene sabotaže odmetnuo u šumu i sada se nalazi sa četnicima.

Hivzo Ćatić, rođen 16. srpnja 1917. godine u Mostaru, tamo i zavičajan sin Muhameda i Dudre, r. Hajdaš, islamske vjere, ne oženjen, boravio u Sarajevu koji se takođe nakon izvršenog nedjela odmetnuo u šumu i sada se nalazi sa četnicima,

Sreten Rakić, navodno kemičar, star oko 40 godina, srednje razvijen koji je navodno stanovao u Sarajevu koji je izradio paklene strojeve i predao ih gornjoj trojici, da ih postave u ložionicu državnih željeznica.

Za navedenog Sretena Rakića, nisu se mogli dobiti točniji podaci, pa izgleda, da mu je to krivo ime.

PROGLAS

Velike župe Vrhbosna

Sarajevo, 2. kolovoza.

Jučer je u Sarajevu i na cijelom području Velike župe Vrhbosna objavljen ovaj proglas:

SRBI, ŽIDOVI-KOMUNISTI!

U noći od 29. na 30. srpnja podmetnuto je u ložionici Hrvatskih državnih željeznica u Sarajevu nekoliko eksplozivnih i požarnih naprava sa svrhom da se izazovu eksplozije i požari u ovim važnim državnim uređajima.

Budući je međutim pravovremeno svim Srbima, židovima- komunistima skrenuta pažnja putem nekoliko uzastopnih proglasa državnih vlasti, da će svaki pokušaj napadaja ni organe državnih vlasti ili pak sabotaže protiv interesa Nezavisne Države Hrvatske biti kažnjen najstrože, TO JE POVODOM GORNJIH EKSPLOZIJA U SARAJEVU DANAS U 10 SATI U JUTRO STRIJELJANO 20 SRBA I ŽIDOVA KRIVACA ZA IZVRŠENU SABOTAŽU

Za svaki pak ponovljeni slučaj sabotaže bilo na kojem mjestu, bit će strijeljan odgovarajući broj novih taoca, koji se već nalaze u rukama državnih vlasti.

Upućuje se stoga ponovni poziv cjelokupnom stanovništvu Velike župe Vrhbosna, da u vlastitom interesu prijavljuje državnim vlastima sve one osobe, koje su se bavile ili se bave ovakovim i sličnim saboterskim i terorističkim pothvatima, jer će u buduće svako mjesto kolektivno odgovarati za slične događaje i snositi navedene zakonske posljedice.

Sarajevo, 1. kolovoza 1941.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
Velike župe Vrhbosna.

Proglas o strijeljanju dvadeset Srba i Jevreja na Vracama povodom diverzije u Željezničkoj ložionici (Sarajevski novi list, br. 72, 3. avgusta 1941, str. 4).

Pošto se u julu i avgustu brzo smanjivao broj članova partijske organizacije i pošto je jedan broj politički iskusnijih članova Partije otišao na nove zadatke ili uhapšen, to se moralo odraziti i na rad organizacije. Teškoće nisu nastale samo zato što je tada manje članova Partije djelovalo u Željezničkoj radionici i na teritoriji Novog Sarajeva nego i zbog toga što pohapšeni nisu mogli da predaju organizaciji njihove veze sa aktivistima. Prošlo je izvjesno vrijeme dok se te pokidane veze nisu uspostavile.

Partijsko članstvo u gradu, pa i organizacija Glavne željezničke radionice imala je osnovni zadatak da pomaže oružani ustanak i borbu protiv okupatora i njegovih slugu u gradu. Zato je bilo nužno svakodnevno raditi na prikupljanju oružja, municije, vojne opreme, sanitetskog materijala, odjeće, obuće i namirnica, pa sve to upućivati partizanskim odredima. Istovremeno, trebalo je organizovati razne akcije, kao što su: pisanje parola i rasturanje letaka, biltena i proglasa u kojima se raskrinkavala neprijateljska propaganda i javnost upoznavala sa svim što je bilo od posebnog značaja. Na izvršavanju tih već sada brojnih zadataka moralo se uključivati i druge radnike, građane i omladinu. Tako se u čitavom gradu širio krug aktivnih boraca protiv okupatora. Prilike su zahtijevale da se sve to radi odlučno i brzo kako bi podrška grada ustaničkim redovima, u svakom pogledu, bila blagovremena i iz dana u dan veća.

Prvih dana mjeseca avgusta, saopšteno mi je da sam određen za sekretara ćelije u Željezničkoj radionici i člana Mjesnog komiteta

Osim navedenih bili su po ustašama uhapšeni odmah nakon izvršene sabotaže slijedeći: Vasilije Lalović, Savo Kovačević, Jovan Popovac, Drago Knežević, Milan Savić, Dorde Šakota, Branko Milić, Stanko Janiić, Bogdan Lučić, Jovo Mihajlović, Novo Lučić i Nenad Jeremić, koji su po ustašama predani pokretnom prijekom sudu.

Po ovom redarstvu uhapšeni su još: Bogoljub Lunava, koji je određen za koncentracioni logor, Blagoje Kretić, Vojin Stević, Mirko Perkić, Ljubomir Mirić, Stojan Čabak, i Marko Saratlija, Dorde Pupić, Nikola Čelik, Vaso Vulić, Živko Jošilo, Boško Popara, Svetislav Dugonjić, Nikola Stefanović, Slavko Tuševljak, Vojislav Žuža. Svi radnici iz ložione, grko istočne vjere koji su otpremljeni u koncentracioni logor Gospić, a Franjo Radoš radnik iz ložionice r. k. vjere, otpremljen je u koncentracioni logor Koprivnica.

Nakon saslušanja pušteni su na slobodu: Ivan Krznarić, Milan Fatur, Stanislav Potočnik, Meho Nurkić, Smajić Kulenović, Sejid Iblizović, Adem Sabić, Ivan Soldo, Ante Diđić.

Također radnici iz ložione r. kt i islamske vjeroispovijesti.

Za Nedeljkom Raševićem i Hivzom Ćatićem koji se nalaze u bjekstvu kod četnika, raspisana je potjernica.

Prilog zapisniku saslušanje Salka Goze

MP

Nezavisna Država Hrvatska
PODPREDSJEDNIŠTVO VLADE
BANJA LUKA
28/41
V. P. broj 582/41 1941. sa 1. prilogom

Ravnatelj redarstva
potpis nečitak

KPJ u Sarajevu, umjesto Ivice Tvrtkovića. Ivica više nije dolazio na sastanke. Kasnije sam saznao da je bio isključen iz Partije, jer se smatralo da se u akciji prilikom diverzije u ložionici kolebao. Nekoliko dana poslije toga, Komitet je zatražio da prestanem raditi u radionici da bi mogao profesionalno da obavljam partijske zadatke. Već 13. avgusta 1941. bio sam otpušten iz radionice.

Na prvom sastanku Mjesnog komiteta, kada sam postao njegov član, koji je održan krajem avgusta 1941. godine, bila je kritikovana partijska organizacija Željezničke radionice. U stvari, to je bio nastavak ranije nepovoljne kritike rada partijske organizacije Željezničke radionice poslije diverzije u Ložionici Sarajevo. I ovom sastanku bio je prisutan delegat CK KPJ, a kritika je bila veoma oštra, iako nije bila potpuno opravdana. Osjetio sam da Tempo, i pored najboljih namjera kojim je bio rukovođen u toj kritici, nije imao povjerenja u partijsku organizaciju Glavne željezničke radionice, pa je tu kritiku predimenzionirao. Tada je iznošeno da je naša organizacija odgovorna što se nije suprotstavila formiranju željezničke ustaške bojne, a bilo je i drugih primjedaba na njen rad. Za pomenutu ustašku bojnu je rečeno da je učestvovala u borbi protiv Ozrenskog partizanskog odreda, koji je izvršio poznatu akciju na Doboj i Usoru. Na tom sastanku se nije ni pokušalo utvrditi šta je to organizacija trebalo da učini kako bi spriječila formiranje te ustaške bojne, niti su se dublje razmotrile izrečene primjedbe na rad organizacije, te da bi joj se na taj način pomoglo. Poslije ove sjednice, već u septembru, Mjesni komitet je donio odluku da se organizacija u Željezničkoj radionici raspusti. Tu mjeru Mjesnog komiteta trebalo je provesti tako da se iz organizacije odaberu najodlučniji članovi i da se od njih formira ćelija. One koji ne budu uključeni u ćeliju, nije trebalo pozivati na sastanke, ali s njima je trebalo pojedinačno održavati kontakte i davati im određene zadatke.

Postupajući prema zaključcima MK, ćelija u novom sastavu težila je da se što prije provjere komunisti koji nisu bili u nju uključeni. Prilika za provjeravanje bilo je mnogo. To su bile akcije rasturanja letaka, pisanja parola, prikupljanja Narodne pomoći i prebacivanja prikupljene pomoći partizanskim odredima. Uskoro su u ćeliju uključeni i drugovi koji su privremeno bili zaobiđeni, osim dvojice koji su pali u zatvor, te jednog koji je otpao jer nije izvršavao postavljene zadatke.

U novembru je ponovo formiran biro ćelije Glavne željezničke radionice. Pored mene - sekretara, u biro su ušli Milan Miličević, Branko Bajić Baja i Neđo Stojanović, koji nam je dodijeljen na rad.

Pri nekim jedinicama željezničkog čvora i u naseljima Novog Sarajeva nije bilo partijskih odjeljenja. Međutim, u njima su radili ili stanovali pojedini članovi Partije i kandidati, članovi SKOJ-a i drugi ljudi bliski Partiji, pa su ih članovi biroa držali na ličnoj vezi. U to vrijeme, na partijski rad u Novo Sarajevo Mjesni komitet je dodijelio, pored Neđe

Stojanovića, Nikolu Cvijetića i Kazimira Frankovića. Stojanović je dobio zadatak da rukovodi Udarnim odredom za obavljanje specifičnih zadataka, koji su tražili više pažnje, ozbiljne pripreme i odgovornost. Ovaj odred planirao je važnije akcije, prebacivao oružje i drugi materijal, obezbjedivao funkcionere, zatim rasturao letke na najvažnijim mjestima i slično. Pred kraj godine, član biroa je postao Nikola Cvijetić kao sekretar partijskog odjeljenja u Velešićima, a kasnije i Karlo Dombaj. Partijski rad Kazimira Frankovića odvijao se na području naselja Pofalići.

U svakodnevnim akcijama organizacija je bila u mogućnosti da provjeri ljude i da, uprkos odlaska članova u partizanske odrede i hapšenja, jača svoje redove, pa je u Partiju u Željezničkoj radionici i naseljima primljen veći broj članova.

U Novom Sarajevu djelovala su dva skojevska aktiva, u Hrasnom i Pofalićima. Članovi tih aktiva bili su pretežno učenici srednjih škola hrvatske nacionalnosti, a među njima su se naročito isticali: Branka Blažek, Duško Jošilo, Ante Džeba, Josip Dombaj, Luka Farkaš, Ivica Miličević, Ljubo Džeba, Rudolf Žagovec, Zvonko Franković, Ljubo i Miroslav Kentrić, Pero Jukić, Jozo Martinović, Andrija Zovko, Viktor Pungartnik, Veljko Miljanić Čiča, Nada Pejanović, Rada Pavlović, Tomo Šimić, Božo Lazić, Dejan Vukosavljević i Aco Obrenović. Učestvovali su u svim akcijama koje je organizovala partijska organizacija Novog Sarajeva i bili su oslonac Partije u ovom dijelu grada. U birou partijske ćelije Glavne željezničke radionice, za rad sa omladinom bio je zadužen Aleksandar Meandžija Aco. Kada je Aco ubijen, u birou nismo imali više to zaduženje. Inače, za taj rad je bio odgovoran pred Mjesnim komitetom SKOJ-a Reuf Gološević. I u drugim dijelovima Novog Sarajeva bilo je članova SKOJ-a, povezanih sa jednim od ova dva aktiva.

Krajem jula mjeseca 1941. godine prišlo se formiranju kvartovskog odbora Narodne pomoći za Novo Sarajevo. Taj odbor je podsticao i koordinirao rad na prikupljanju pomoći. Njegov rukovodilac bio je jedan od članova biroa partijske organizacije Željezničke radionice. U isto vrijeme, bio je i član Mjesnog odbora Narodne pomoći. Nešto prije ulaska u Mjesni komitet, bio sam rukovodilac tog odbora, a zatim, sve do odlaska u partizanski odred, to je radio Branko Bajić Baja, a poslije njega Nikola Cvijetić.

Odbor Narodne pomoći organizovao je svoje aktive po ulicama, ustanovama i preduzećima. U tim aktivima uz članove Partije i članove SKOJ-a, bili su i građani koji su bili spremni da pomognu našu borbu. Ovakvi aktivi su formirani u Auto-komandi, Topničkom sklopu i Vojnoj odjeći. Kvartovski odbor imao je magacin gdje se skupljao prikupljeni materijal, a odatle je prebacivan do partizanskih odreda. Sakupljala su se i novčana sredstva, predavana su Mjesnom odboru. To je činjeno i sa sanitetskim materijalom, oružjem i drugim, sve dok nije

organizovan kanal prema odredu »Zvijezda«. Od tada je sve slato direktno u odred. Aktivnost Narodne pomoći, kojom je rukovodio kvartovski odbor za Novo Sarajevo, prevazilazila je ovo područje. Tako se, preko zaposlenih u drugim dijelovima grada, a koji su stanovali u Novom Sarajevu, pomoć prikupljala i od građana u nekim drugim kvartovima Sarajeva.

Od akcija koje je partijska organizacija Glavne željezničke radionice izvodila u periodu od jula 1941. do aprila 1942. godine, značajnije su biie: rasturanje letaka, pisanje parola po gradu, te manje sabotaže na lokomotivama i vagonima. Leci su ubacivani u stanove, po stepeništima, čekaonicama i Čitaonicama, lijepljeni su na zidove, ograde i na druga mjesta, tako da bi ih građani mogli uočiti. Pošto partijska tehnika MK nije uvijek mogla da za jednu noć umnoži dovoljno letaka koji bi se istovremeno rasturili po cijelom gradu, akcija u Novom Sarajevu je izvođena jednu noć kasnije. U njoj su učestvovali svi članovi udarnog odreda koji su stanovali na području Novog Sarajeva (Grbavica, Hrasno, Švrakino Selo, Dolac-Malta, Željeznička kolonija, Pofalići, Velešići, Kranjčevića ulica), a posebno su bili angažovani i neki omladinci Hrvati iz Novog Sarajeva, koji su bili, po direktivi partijske organizacije, članovi ustaške mladeži. Akcija je započinjala obično u 20,45 sati, a već u 21 sat su svi učesnici morali biti u svojim stanovima. Sve te akcije bile su uspješne i izazivale su bijes okupatora, a naročito ustaša.

Kada je riječ o sabotažama, članovi Partije u Željezničkoj radionici ubacivali su pijesak u osovinska ležišta lokomotiva i vagona, što je uzrokovalo oštećenja osovina i ležišta na tim vučnim i voznim sredstvima, pa su izbacivana iz saobraćaja.

Odlaskom prvih članova Partije u okolinu Sarajeva radi organizovanja ustanka, nametnuo se važan problem održavanja veza sa odredima, kao i održavanja veza Sarajeva sa drugim mjestima, po zadatku Pokrajinskog komiteta. To je bilo neophodno kako bi se obezbijedilo što bolje funkcionisanje rada i pružanja pomoći u organizovanju ustanka. Uspostavljanje i održavanje veza bilo je skopčano sa velikim teškoćama i opasnostima. Brojne neprijateljske, vojne i policijske snage, svaka na svoj način, veoma organizovano su nastojale da kontrolišu svakog građanina. U sklopu tih mjera, posebne su bile one koje su imale za cilj kontrolu i ograničenje kretanja stanovništva. Iz grada se nije moglo putovati bez policijske propusnice. Svi prilazi gradu bili su strogo kontrolisani i svako ko bi htio izići iz grada ili ući, bio je legitimisan. Po gradu su se poslije 21 sat do 5 sati ujutro, mogli kretati samo oni koji su imali posebne isprave. Na ljude bez isprava, pri pokušaju bjekstva, patrole su pucale bez opomene.

Poslije prvih oružanih akcija u okolini grada, neprijatelj je pojačao budnost. Neočekivano bi blokirao ulice i javna mjesta, vršio legitimisanje, premetačine i preventivna hapšenja. U takvim prilikama, tre-

balo je uspostaviti i razvijati veze partijske organizacije grada i slobodne teritorije u okolini, kao i sa drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, pa i van nje.

Iskustva iz ilegalne predratne borbe naše partije bila su dragocjena i u punoj mjeri su korištena u ovim uslovima. Jasno da je za uspostavljanje i držanje tih veza najcjelishodnije bilo iskoristiti članove Partije, SKOJ-a i druge ljude bliske Partiji koji žive u okolini, a zaposleni su u gradu i imaju dozvole za svakodnevni dolazak u grad i za povratak u mjesto stanovanja. Naročito su bili pogodni oni koji su putovali željeznicom.

Za vezu sa oružanim grupama zapadno od Sarajeva bili su pogodni radnici Željezničke radionice i željezničari koji su stanovali u području na kojem su se nalazile oružane grupe. Prva veza partijske organizacije Glavne željezničke radionice uspostavljena je preko Vidoja Koprivice, člana Partije i radnika Željezničke radionice. Stanovao je u selu Crnotini, a svaki dan je lokalnim vozom dolazio na rad u Sarajevo. Prvi član Partije koji je ovom vezom otišao van grada bio je Nisim Albahari. To je bilo 14. jula 1941. godine. Nisima nisam tada poznavao. Povezali smo se pomoću dogovorenog znaka raspoznavanja, odziva i lozinke, na današnjem Omladinskom šetalištu. Tu sam ga povezao i sa Vidojem. Tek nekoliko godina nakon oslobođenja, saznao sam da je to bio Nisim, a on je saznao ko ga je povezao sa Vidojem. Ovom vezom, tih prvih dana ustanka, otišli su u istom pravcu Aleksandar Salcberger Šani i njegov brat Ervin Stanko. Po Vidoju smo uputili i Proglas CK KPJ.

Sa teritorije zapadno od Sarajeva, uskoro je, na inicijativu partijske organizacije sa Ilidže, uspostavljena još jedna veza sa organizacijom Glavne željezničke radionice, održavala ju je Dragica Tošić. Ona je sa Ilidže dolazila u stan Ljujića u Hrasnu. Preko nje smo primali poštu i predavali Mjesnom komitetu. Po njoj smo slali materijale MK, kao i druge neophodne i važne potrepštine za odred na Igmanu.

Narastanjem partizanskih odreda i stvaranjem slobodne teritorije, veze su dobile izuzetnu važnost jer je trebalo pružiti još svestraniju i veću pomoć oružanoj borbi iz grada. Rasle su potrebe ne samo za municijom, sanitetskim materijalom, odjećom i obućom nego i za blagovremenim obavještenjima o namjerama neprijatelja. Ta obavještenja bila su neophodna štabovima i komandama na terenu. Osim toga, trebalo je iz grada u odrede prebacivati one koji nisu mogli više opstati u gradu, kao i one koji su preko Sarajeva bili upućeni na slobodnu teritoriju. Iz svih tih razloga, te su veze morale da budu svakodnevne, sigurne i za neprijatelja neprimjetne. Za održavanje takvih veza, iz partijske organizacije su izdvajani članovi Partije i SKOJ-a koji su imali određene preduslove i sklonosti za takve zadatke. To su bili kuriri, oni su neposredno bili vezani za članove Pokrajinskog ili Mjesnog komiteta.

Održavali su vezu s Romanijskim, Kalinovičkim i odredom »Zvijezda«. Prenosili su, u prvom redu, poštu, ali i druge pošiljke, te sanitetski materijal, municiju, sve što je moglo stati u ruksak. U prenošenju materijala su im ponekad pomagali i oni koje su vodili na slobodnu teritoriju.

Formiranjem Crnovrškog bataljona, a kasnije i odreda »Zvijezda«, i stvaranjem slobodne teritorije sjeverozapadno od Sarajeva, počele su se organizovati i razvijati veze na tom pravcu, preko organizacije u Novom Sarajevu. Začeci ove veze nastali su septembra 1941. godine. Dotad je veza sa ovim bataljonom održavana zaobilaznim putem, preko Crepoljske čete Romanijskog partizanskog odreda. Međutim, pošta upućena ovom bataljonu isuviše je dugo putovala na odredište. Osim toga, izlasci iz grada na Crepoljsko bili su pod jačom neprijateljskom kontrolom i bivali češće blokirani, kada se nisu mogli koristiti. Sve je to nalagalo da se veza sa tim bataljonom uspostavi kraćim pravcem: Novo Sarajevo-Jošanica - Grabljiva njiva, na kojoj je držala položaj jedna četa Crnovrškog bataljona. U neposrednoj blizini tog položaja stanovao je radnik Željezničke radionice Boško Savić Mudri. On je svakodnevno dolazio na rad u radionicu i povjeren mu je taj zadatak. Dolazio je poslije radnog vremena u stan Uglješe Radića u Hrasno, tu smo mu predavali poštu ili smo je od njega primali. Primljenu poštu je predavao četi na Grabljivoj njivi. Ovom vezom isključivo su prenošena pisma. Bila je veoma značajna, naročito u vrijeme kada su na teritoriji odreda »Zvijezda« boravili Vrhovni štab i drug Tito.

Nešto kasnije, uspostavljena je još jedna veza sa odredom »Zvijezda«, održavali su je kuriri partijske organizacije iz Novog Sarajeva. Oni su iz Novog Sarajeva odlazili do sela Starčevića koje se nalazilo iznad Buća-potoka. U to selo je dolazila patrola čete sa Grabljive Njive. Trebalo je samo prenijeti poštu do te patrole, a ona bi je proslijedila dalje. Ovom vezom su se svakodnevno mogli upućivati ljudi, slati pošta i sakupljena pomoć. Kuriri su dobro poznavali teren kojim su se kretale partizanske patrole, pa bi, u slučaju potrebe i ako patrola ne bi došla u Starčeviće, mogli sami prevaliti put do Srednjeg. Tako je došlo do uspostavljanja »kanala« Novo Sarajevo - selo Starčevići - Žuć - Jošanica - Grabljiva njiva - Crni vrh - Srednje.

Stalni kuriri, po potrebi, i pratioci onih koji su ovim kanalom odlazili iz grada u Srednje, bili su Hidajet Gološević, Božo Pejanović, Neđo Stojanović i Pero Katava.[7]) Kada je trebalo prebaciti veću količinu materijala, onda bi, pored kurira, taj posao obavljali i članovi udarnog odreda iz Novog Sarajeva.

') Neđu su ubili četnici maja 1942. godine na teritoriju odreda »Zvijezda«. Hidajet je umro od tifusa 1943 godine u Desetoj hercegovačkoj brigadi. Božo je umro od zadobijenih rana maja 1944 godine u zaseoku Lulici Pero je preživio rat u koncentracionom logoru u Norveškoj

Najsloženiji dio zadatka na kanalu bio je momenat kada su ljudi koji su upućivani iz grada u odred, dolazili na zakazano mjesto, kao i primopredaja većih količina materijala. Dešavalo se da je istovremeno trebalo prevesti više ljudi ili prenijeti mnogo materijala spakovanog u veće pakete. Zato je trebalo unaprijed sve predvidjeti da bi se operacija odvijala bez zastoja i u hodu. Svaki učesnik je morao biti apsolutno tačan i spreman da se ponaša onako kako mu je određeno. Pošto se sve moralo obavljati po mraku, a policijski sat je počinjao u devet naveče, prihvatanje ljudi vršeno je obično u 18,30 sati u Ulici Vojvode Putnika, ispred Zemaljskog muzeja. Kada se radilo samo o jednom čovjeku, to je bilo lakše. Od Vojvode Putnika ulice kretali bi se današnjom ulicom Živka Jošila, a odatle pravo na Obad ili današnjim ulicama Marka Marulića ili Blagoja Parovića. Od ovih ulica odabirala bi se najpovoljnija, koja je vodila dalje - u llidžansku ulicu i na brežuljke sjeverno od Novog Sarajeva. Na mjestu gdje se ta ulica završavala, stanovala je porodica Jefte Jankovića. Tu su se dobijala obavještenja da li se u blizini nalaze neprijateljske patrole. Nakon osmatranja okoline, kuriri su se spuštali niz padine u Buća-potok, a odatle su išli obroncima Orlića, u selo Starčevićе. Ako bi partizanska patrola slučajno zakasnila, kuriri su u selu morali prenoćiti, jer u grad nisu mogli stići do 21 sata.

Kada su ovim kanalom iz grada prebacivane veće količine materijala, tada bi se od polaznog kvarta, pa sve do početka Marulića ulice, pošiljka dopremila sankama ili zaprežnim kolima. Bilo je slučajeva kada je za to upotrijebljen putnički automobil. U toj ulici, materijal su preuzimali kuriri i članovi udarnog odreda iz Novog Sarajeva i prenosili ga do sela Starčevića.

Ovim kanalom u partizane je otišao veći broj pripadnika našeg pokreta. Njime su izlazili i članovi Pokrajinskog komiteta i Vrhovnog štaba, zatim delegati partijskog savjetovanja u Ivančićima. Kanal je funkcionisao sve do sredine aprila 1942. godine, a neprijatelj za sve to vrijeme nije saznao za ovu vezu.

U aprilu 1942. godine, poslije hapšenja Ive Bojića i Karla Dombaja, te odlaska na slobodnu teritoriju Milana Miličevića i mene, u partijskoj ćeliji Glavne željezničke radionice ostalo je osam članova. (U samoj radionici: Ivan Štolba, Dorde Čelić, Avgust Batagelj, Alfred Dezuana i Oto Hutner, a u ćelijskom odjeljenju Velešići: Marica Himerlajh, Franjo Sesar i Reuf Gološević). U radionici je bio zaposlen i član Partije Josip Sigmund, ali nije bio uključen u partijsku ćeliju radionice. Radio je u Finoj tehnici Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, pa je bio na vezi sa članovima Pokrajinskog komiteta.

U ovom razdoblju (juli 1941-april 1942), partijska organizacija Glavne željezničke radionice i Željezničke ložionice Sarajevo, sastavljena, prvenstveno, od mladih kvalifikovanih radnika, sticala je borbeno iskustvo, trudeći se da odgovori zadacima i nadama koje je u nju pola-

Grupa poginulih i umrlih članova KPJ iz Glavne željezničke radionice i ložlonlce (april 1941 — april 1942): Omer Maslić, Špiro Knežević, Jusuf Baiić (prvi red). Mustafa Behmen, Miloš Tolpa, Franjo Radoš (drugi red), Salko Gozo, Hivzija Ćatić i Šefkija Derviškadić (treći red).

gala Partija. To je bilo u najznačajnijem periodu ustanka, kada su izrasli vojne jedinice i drugi organi revolucije - sve ono što je obezbijedilo njenu pobjedu.

Ova organizacija predstavljala je sigurno uporište Komunističke partije u Sarajevu. Njeni članovi istakli su se primjernim držanjem pred klasnim neprijateljem. To potvrđuju primjeri Vase Miškina, Živka Jošila, Milutina Đuraškovića, Omera Maslića, Pere Obradovića, Aleksandra Meandžije, Vidoja Marjanovića i drugih, izdržali su sva policijska mučenja i nisu izdali stvar Partije i naše borbe.

Komunisti i drugi radnici Glavne željezničke radione i Ložionice Sarajevo borili su se u više partizanskih jedinica. I tamo su bili siguran oslonac. Istakli su se kao borci Prve proleterske, Šeste proleterske istočnobosanske i Desete hercegovačke brigade. Mnogi od njih su izrasli u istaknute političke i vojne kadrove naše oslobodilačke borbe i revolucije. Osmorica su odlikovana Ordenom narodnog heroja, a prema nepotpunim podacima dvadeset šestorica su nosioci Partizanske spomenice 1941.

MILAN MILIČEVIĆ

U MONTAŽI LOKOMOTIVA GLAVNE ŽELJEZNIČKE RADIONICE

Pred aprilski rat 1941. godine, a i ranije, ugled naše partije medu radnicima Glavne željezničke radionice stalno je rastao. To je bio rezultat ne samo opšteg uticaja koji je imala naša partija nego i rezultat djelovanja partijskog članstva u radionici. Može se, s pravom, reći da su se u redovima članstva, kandidata za članove Partije i SKOJ-a nalazili najbolji radnici te sredine. U partijskoj organizaciji radionice, a posebno u montaži lokomotiva, u kojoj je radilo oko 40% ukupnog broja radnika radionice, članovi Partije bili su većinom mladi ljudi, kvalifikovani radnici, bravari i tokari, bivši učenici Željezničke zanatske škole. U politički život su ušli u toj školi, pa kada su došli na rad u montažu, nije im bilo teško da takvo djelovanje nastave i u novoj sredini. To je bio školovan i obrazovaniji radnički podmladak, koji je postepeno zamjenjivao starije generacije radnika. Bili su razmješteni gotovo po svim proizvodnim skupinama montaže. Među njima je bilo malo onih koji nisu bili uključeni u naš pokret. Ti mladi radnici su bili siguran oslonac Partije i SKOJ-a. Zbog svojih stručnih, radnih i ljudskih kvaliteta, to je bio, istovremeno, i najstručniji dio radnog potencijala radionice, koji je i stoga bio uvažavan. Montaža lokomotiva je i poslije okupacije bila najkvalifikovaniji dio Glavne željezničke radionice. Organizaciona struktura se nije mijenjala i nije bilo nekih većih pomjeranja radnika sa radnih mjesta, pa su članovi Partije, kandidati za članove KPJ i članovi SKOJ-a nastavili da rade u istim skupinama kao i prije izbijanja rata. Radionica je za okupatorsku vlast bila izuzetno važan objekat, te su sprovodili razne mjere obezbjeđenja i vršili sistematske kontrole radnika, ne samo prilikom dolaska i odlaska na rad nego i u toku radnog vremena. Sprovodili su i kontrolu kretanja ljudi u krugu radionice, a i kretanja van radne skupine po zgradama. Htjeli su, pošto-poto, da

obezbijede uvid kako se ostvaruju njihovi proizvodni planovi; zbog čega eventualno nastaju zastoji i kako se ljudi ponašaju. Sve je to otežavalo mogućnost udaljavanja sa radnog mjesta radi kontaktiranja sa članovima Partije i sa drugim radnicima. Unutar montaže, zbog radnog procesa, radnici su se morali kretati sa mjesta gdje su vršili opravku pojedinih dijelova do zgrade u kojoj se vršila montaža tih dijelova, ali zalaženje u druge skupine, posebno one koje su bile u drugim zgradama, bilo je sprečavano. To je posebno otežavalo kontaktiranje sa radnicima montaže koji su stanovali van područja grada. Bili smo prisiljeni da iznalazimo načine kako bismo kontakte ostvarili van radionice. Inače, gotovo su svi članovi Partije, kandidati za članove Partije i članovi SKOJ-a, stanovali na području grada ili njegove bliže okoline, te smo sa njima mogli da se uvijek dogovaramo o važnim pitanjima ili da se obavijestimo, prenesemo direktive i slično.

Pred sam aprilski rat, dobili smo uputstvo da u partijsku organizaciju treba primiti aktiviste koji su se istakli u političkom radu. Tih prvih mjeseci, u naše ćelijsko odjeljenje primljeno je više drugova. Slično je bilo i u ostalim partijskim odjeljenjima, pa je partijska organizacija radionice brojno ojačala u prvim mjesecima okupacije.

Sve do 22. juna, sekretar ćelije u montaži je bio Vaso Miskin Crni. Pored njega, članovi Partije su bili: u skupini opravke limenog oklopa lokomotive Branko Bajić Baja; u armaturi Mustafa Behmen i Dane Olbina; u skupini opravke krmila Vide Marjanović, Aco Meandžija i Josif Radić; u skupini opravke parne mašine Ragib Ljubunčić; u skupini opravke mazalica Dorde Čelić; u skupini opravke ležišta Jusuf Donlić i Vidoje Koprivica; u kotlariji Omer Maslić i Pero Obradović.

Zahvaljujući, u prvom redu, konspiraciji u radu, ali i idejnoj i političkoj kompaktnosti radničke sredine, u montaži nije bilo provala niti hapšenja članova Partije sve do hapšenja Omera Maslića L Pere Obradovića, koje su ustaše odvele kao već poznate komuniste. U to vrijeme su uhapšeni i Vaso Miskin i Milutin Durašković, prilikom obavljanja partijskog zadatka u Kaknju.

Poslije Vasina hapšenja, bio sam sekretar ćelije, a nakon reorganizacije sekretar ćelijskog odjeljenja u montaži.

Nakon uspostavljanja okupatorske vlasti, naša partijska organizacija je nastavila sa intenzivnim radom. Od konca aprila do sredine juna, održali smo više sastanaka. Na njima smo razmatrali novonastalu situaciju, u kojoj se našla Partija poslije okupacije, kao i zadatke koji su sada stajali pred komunistima. Nastojali smo da izgrađujemo nove metode našeg djelovanja, da ostvarimo što bolji uvid u političko stanje u montaži, a posebno da budemo blagovremeno obaviješteni o namjerama neprijatelja. Trebalo je politički djelovati među radnicima Srbima koji su, zbog straha od ustaških progona, željeli da se sklanjaju u Srbiju, misleći da će tamo imati veću slobodu i veću bezbjednost. Ovo nji-

hovo napuštanje radionice je, na određen način, bilo uslovljeno i pritiskom i terorom okupatorskog režima. Takođe, na ovim sastancima smo naročitu pažnju posvećivali i načinu organizacije rasturanja letaka, ilegalne štampe, pripremi izvođenja akcija pisanja parola i kako ometati izvršavanje neprijateljskih proizvodnih planova.

I pored našeg političkog djelovanja, iz montaže lokomotiva je otišao jedan broj radnika u Kraljevo, Kragujevac i još neka mjesta u Srbiji. Tamo su neki stradali u poznatim pokoljima radnika. Međutim, znatan broj je u drugim mjestima stupio, kasnije, u partizanske odrede. lako je neprijatelj dokraja bio zaoštrio mjere opreznosti, pa je vršio nadzor nad radnicima pri ulasku i izlasku iz radionice, mi smo uspijevali da u radionicu unosimo ilegalni materijal i da ga dijelimo radnicima. Letke smo ubacivali u ladice radnih stolova, u džepove radnih odijela ili smo ih ostavljali na pogodnim mjestima, gdje su ih radnici mogli naći i pročitati. Za cijelo ovo vrijeme, kako prije tako i poslije dizanja ustanka - sve do sredine aprila 1942. godine, neprijateljske vlasti nisu uspjele uhvatiti nijednog radnika da unosi ili iznosi ilegalni materijal, kao ni da ga nadu kod radnika u radionici.

Članovi Partije u političkom djelovanju i tumačenju političke linije KPJ u montaži, oslanjali su se na veći broj radnika aktivista i simpatizera u svim skupinama montaže. Da ne bih nabrajao te ljude po skupinama, smatram da je to bolje učiniti za montažu kao cjelinu. Znatan broj tih radnika je učestvovao i prije rata u prikupljanju Narodne pomoći i u dijeljenju letaka. Kada je trebalo, sklanjali su ilegalni materijal ili članove KPJ koje je tražila policija, ustupali su za to svoje stanove. Oni su ostali dosljedni, pa su to radili i poslije okupacije. To su bili: Ivan Štolba, Borivoje Poluga, Vidoje Koprivica, Vojo Tošić, Džemo Zahirović, Rajko Bosiljčić, Mahmud Hajdarević, Rajko Pantić, Todor Milišić, Ćamil Devenica, Pero Milošević, Gavro Komlenić, Rajko Laganin, Ljubo Soknić i Lujo Die. Većina ovih drugova je u toku godine primljena u Partiju ili su, pak, otišli u partizanske odrede, a neki su bili uhapšeni i pobijeni u koncentracionim logorima.

Istovremeno je bilo i više desetina radnika bliskih Partiji, kojima smo uvijek mogli prići, sa njima razgovarati i tražiti da nam učine usluge tako što će prenijeti poruku, neke materijale i si. Iz redova ove grupe radnika, jedan broj je u toku rata primljen u Partiju. Svi su, inače, bili pripadnici NOP-a.

U složenoj situaciji, koja je nasjala poslije okupacije, svaka usluga i pomoć partijskoj organizaciji bile su veoma dragocjene. Neke tadašnje skupinovođe, kao Nikola Babić, Aleksa Filipović i Božo Štolba, namjerno su slali Vasu Miškina, mene i još neke drugove u druge skupine zbog nevažnih stvari, ali na taj način su nam omogućavali da uspostavimo kontakte sa pojedinim ljudima, da prenesemo zadatke i da dobijemo informacije. Jedan od poslovođa u montaži, Josip Sertić,

većinu nas komunista je poznavao i zapažao naša kretanja i odlaske, ali nikad nije ništa preduzeo da nas u tome spriječi. Naprotiv, nekim je savjetovao da budu oprezni. Simpatizeri, kao Ilija Ćuk i Josip Zarđa, obavještavali su nas o dolasku agenata u radionicu i o njihovim namjerama.

Poslije dizanja ustanka, a naročito poslije diverzije u Željezničkoj ložionici, brojno stanje organizacije u montaži se smanjilo zbog odlaska jednog broja članova Partije na zadatke van radionice, kao i zbog hapšenja. Mi smo težili da primanjem novih članova popunimo naše redove. Tada su iz našeg odjeljenja uhapšeni članovi Partije Vido Marjanović i Aco Meandžija, te članovi SKOJ-a Slobodan Žerajić i Todor Milišić.

U montaži lokomotiva poslije dizanja ustanka, formirali smo grupe za prikupljanje Narodne pomoći. Članovi Partije i SKOJ-a koji su radili u radionici, a stanovali na području Novog Sarajeva, bili su uključeni u Udarni odred i učestvovali su u akcijama rasturanja letaka i prenošenju raznog materijala, upućivanog od Novog Sarajeva do patrola partizanskog odreda »Zvijezda«, u selo Starčeviće.

Sanitetski materijal, odjeću, obuću, municiju i slično, koje su sakupljali članovi naše ćelije i radnici montaže koji su stanovali u gradu, privremeno sam smještao u gostionici moje majke Radojke Miličević, u šenoinoj ulici. Odatle je sve to upućivano prema uputstvu Mjesnog odbora Narodne pomoći. U Novom Sarajevu smo sakupljeni materijal ostavljali na nekoliko mjesta. Nastojali smo da bude što bliže kanalu preko kojeg smo prebacivali materijal na slobodnu teritoriju. S tim ciljem smo se koristili stanovima Ivana Štolbe i braće Vujičić, u Novom Sarajevu. U većim akcijama oko prebacivanja sakupljenog materijala učestvovalo je nekoliko puta više grupa iz grada i Novog Sarajeva. Kada je bila u pitanju veća količina tog materijala, radi bezbjednosti i brzine transportovanja, koristili smo se i taksijima. U decembru mjesecu 1941. godine, vozač takvog automobila bio je Milan Sokolović, zaposlen kod taksiste Saračevića.

U montaži smo već prvih dana okupacije posebnu pažnju posvetili organizovanju sabotaža na lokomotivama koje su bile na opravci. Te akcije su bile dobro pripremljene i uspješne. Lomljeni su specijalni dijelovi raznih mehanizama prilikom demontiranja, pa su se morali praviti novi. Prilikom razmjere kojom se utvrđuje odstojanje između točkova ili između dijelova kretnog mehanizma, davali su pogrešne dimenzije; ugrađivani su dijelovi od lošijeg materijala; prilikom kaljenja (cementiranja), za razne vrste čelika davana je veća ili manja tvrdoća od propisane; u uređaje za podmazivanje sipan je pijesak, pa je, kasnije, prilikom vožnje, dolazilo do topljenja bijele kovine u osovinskim ležištima. Okupatorske vlasti su nastojale da uđu u trag počiniocima ovih sabotaža, ali, koliko se sjećam, do mog odlaska u partizane svi takvi pokušaji su ostali bezuspješni.

Kada je počela provala u partijskoj organizaciji Sarajeva, aprila 1942. godine, počeo je da se steže neprijateljski krug i oko nas, članova Partije u Željezničkoj radionici. Prvi na udaru, za kojim su tragale ustaške vlasti, bio je Dane Olbina, pa je morao da napusti Sarajevo, da ode u partizane. Svoje partijske veze i obaveze u radionici i Novom Sarajevu predao je meni, jer sam, kao član partijskog biroa Glavne željezničke radionice, bio u toku rada partijske organizacije u Novom Sarajevu. Međutim, petnaestak dana poslije toga, policija je počela da traži i mene. Pretpostavljam da su me ustaške vlasti tražile kao brata Slavice Miličević, koju je neko od uhapšenih prokazao. Hapšenje je zaprijetilo i Karlu Dombaju, članu biroa naše partijske ćelije, kao i skojevcima Josipu Dombaju, Ljubi Džebi i Ivici Miličeviću. Izlaz je bio u tome da svi mi napustimo Sarajevo i da iziđemo na slobodnu teritoriju. Taj odlazak smo organizovali Karlo i ja, nama poznatim kanalom za Srednje. Tada je to bio najsigurniji kanal za vezu sa slobodnom teritorijom. U organizaciji izlaska napravili smo grešku, jer se grupa kretala kroz Pofaliće, koje su ustaše već ranije kontrolisale. Kod Bolnice za tuberkulozu, grupa je naletjela na ustašku zasjedu. Došlo je do pucnjave s obje strane, u kojoj je ranjen u nogu Karlo Dombaj. Ustaše su ga ranjenog uhvatile. Uhvaćeni su i Ljubo Džeba i Josip Dombaj. Ivica Miličević je uspio da se probije predviđenim kanalom na Crni vrh, a odatle u Srednje. Moja sestra Slavica i ja smo se sklonili kod porodice Jdravka Pavlića, u Tešanjskoj ulici. Tu smo ostali dok nismo dobili vezu sa Dušanom Kisićem, aktivistom sa Ilidže, inače, službenikom Direkcije željeznica, pa smo, uz njegovu pomoć, kanalom preko Ilidže i Vrela Bosne, otišli na Igman.

REŠAD DIZDAREVIĆ

POKUŠAJ DIVERZIJE NA PRUZI KOD DOVLIĆA

Od aprila 1941. godine bio sam sekretar aktiva SKOJ-a na Bistriku. Na lijevoj obali Miljacke bila su tri aktiva Skoja, koja su pokrivala čitav teren: Babića bašča, koji je pokrivao teren do Pivare (sekretar tada Hajim Albahari), aktiv Bistrik, obuhvatao je teren od Pivare do niže Drvenije, i aktiv Kovačići, koji je obuhvatao ostali dio.

U vezi sa kompletnim radom aktiva, sa mnom je stalno održavao vezu, do odlaska u NOV, Alija Hodžić. Sudeći po svemu, bio je zadužen i za ostala dva aktiva.

U ljeto 1941. godine se počelo govoriti o potrebi jačeg angažovanja SKOJ-a na organizovanju diverzija. Prije nego što je sa mnom razgovarao o tome, Alija je zatražio da se zakaže sastanak aktiva na koji će doći još neki drugovi, ne pominjujući im imena. U aktivu Skoja na Bistriku bili su tada, pored mene, Salamon Perera, bravar, Izidor Altarac Izo, električar, i Arsenije Jovanović Kigi. Sastanak je održan u bašti iza Kigijeve kuće, u tadašnjoj Bakarevića ulici. Na sastanak su došli Vladimir Perić Valter i Mile Perković. Nisam znao zbog čega su došli, ali sam na osnovu kasnijeg razvoja događaja, došao do zaključka da su ocjenjivali ne samo rad aktiva nego i ko bi od nas mogao da učestvuje u akcijama koje su se pripremale - konkretno, diverzijama.

Kratko vrijeme poslije toga, Alija me pozvao i saopštio da je dobio partijski zadatak - treba razoriti prugu i srušiti voz na uskoj pruzi Sarajevo-Višegrad, više Kozje ćuprije, na području Dovlića. U grupi će biti on, ja i još, koliko sam razumio, dvojica meni nepoznatih drugova. Siguran sam samo da je jedan od njih trebalo da bude iz Kovačića, vjerovatno iz tamošnjeg aktiva.

Alija je zakazao sastanak, na koji smo došli samo Alija i ja. Alija je bio ljut, ali mi nije htio reći ko je trebalo da dođe, poštujući, kao i uvijek, konspiraciju.

Na Alijin prijedlog dogovorili smo se da u ovu akciju idemo nas dvojica. Od njega sam dobio zaduženje da uzmem potreban alat od člana mog aktiva Salamona Perere, i to: dva velika francuska ključa za odvrtanje šrafova, štemajzl i čekić od pet kilograma. Alija mi je dao dva revolvera, po jedan za obojicu. Utanačili smo da ja ovaj alat i revolvere iznesem iz grada preko Bendbaše, a Alija će me čekati negdje na cesti, prema Kozjoj ćupriji. Utvrdili smo i vrijeme, negdje oko 13 sati. Trebalo je da se obučemo pristojno i ponesemo kupaće gaćice, kako bi izgledalo da idemo na kupanje. Alija je još rekao da je, ukoliko budemo otkriveni i ne mognemo se vratiti u grad, obezbijeđena veza preko Trebevića za Jahorinu, u partizane.

Sutradan sam, u određeno vrijeme, uzeo alat, zamotao ga u obični novinski papir, revolvere stavio u džepove, a preko omota kupaće gaćice. To sam zaklonio sakoom, koji sam nosio preko ramena. Pored opasnosti koja je prijetila na ulici, najteže je bilo preći pored Bendbaše, gdje su agenti i policajci kontrolisali ulazak i izlazak iz grada. Prošao sam ovu prepreku sretno i, nakon nekoliko stotina metara, naišao na Aliju, koji me je čekao u grmlju, kraj puta. Bio je zadovoljan što je dosad sve išlo u redu, pa smo krenuli dalje. Više Kozje ćuprije smo se spustili u korito Miljacke, sklonili alat i revolvere u grmlje, a mi se kupali sve do sumraka.

Kada se spustio mrak, pregazili smo Miljacku i njenom lijevom stranom se uputili uzbrdo, na prugu, kada smo stigli gore, odabrali smo mjesto gdje ćemo pokušati razmontirati prugu i onda čekali, po Alijinoj odluci, da prođe posljednji putnički voz. Očigledno je da Alija nije htio da stradaju nevini putnici. To je potrajalo do iza pola noći, a onda smo prišli poslu. Tada se tek vidjelo koliko ne znamo o ovome poslu i koliko je teško na ovaj način razoriti prugu. Bili smo spremni da uradimo sve što nam se naredi i zatraži od nas, ali ni mi, kao ni drugi, nismo dovoljno razmišljali kako da to uradimo. Ne vjerujem da je iko na ovaj način onesposobio prugu. Jednom riječju, bili smo nepripremljeni za takav poduhvat. Posebno nama dvojici to nije bilo blisko, bez priprema, jer smo bili tekstilci.

Na sastavu dvije šine počeli smo da odvrćemo šrafove koji su bili zarđali, vjerovatno da nisu mijenjani od doba Austro-Ugarske. Nakon dva sata mukotrpnog rada, uspjeli smo da odvrnemo dva šrafa (a po četiri su na jednoj i na drugoj šini) i dalje nije išlo. Nije pomoglo ni sekiranje, ljutnja i nervoza. Naše snage i naša oprema nisu bili dovoljni. Trebalo je, u stvari, odvrnuti šrafove na obje šine, izbiti klinove iz pragova, koji su držali šinu, onda šine rastaviti, tako da kad naiđe voz, na tom mjestu iskoči i surva se u provaliju.

Dok smo to radili, morali smo se često sklanjati u grmlje jer su nailazili vozovi i čuvar pruge. Čuvar je naišao nekoliko puta s fenjerom

i mi smo ga propuštali. Jednom kad je naišao, mi smo se sklonili, ali nismo odvrnuli šrafove. Da li ih je primijetio ili ne, ne znam.

I dalje smo pokušavali da obavimo posao kako smo ga zamislili, ali nije išlo. Pošto je već počelo da svanjiva, Alija je predložio da pokušamo čekićem otkinuti šrafove i razdvojiti šine. Ja sam se saglasio, pa je Alija počeo da udara. Buka se čula daleko, jer je mjesto gdje smo radili bilo visoko u brdu, a mi smo jedini remetili jutarnju tišinu. Lupali smo do iznemoglosti, ne vodeći računa da li će nas neko čuti, a može se samo zamisliti kako je to odzvanjalo. To je, valjda, čuo i čuvar pruge, pa više nije nailazio. Vjerovatno nas je zapazio, jer smo kasnije saznali da su se raspitivali o dvojici mladića, davši naš približan opis.

Kada je svanulo, odlučili smo da se povučemo. Sišli smo u korito Miljacke, sklonili alat, računajući da ćemo se vratiti i pokušati ponovo. Išli smo koritom Miljacke, prebacili se na lijevu stranu i preko Babića bašče, bez prepreka, ušli u grad, razočarani i potišteni što nismo obavili povjereni nam zadatak. Bili smo svjesni da nas niko neće pitati je li to bilo moguće na ovaj način učiniti, nego zašto nije izvršeno. Naročito je to teško padalo Aliji. Rastali smo se na Bistriku, gdje sam mu ja predao revolvere, i on se sklonio u jednu staru bosansku kuću na lijevoj obali Bistričkog potoka.

Alija je o rezultatu obavijestio partijsku organizaciju. Odlučeno je da se ponovo pokuša na istom mjestu, otprilike. Alija mi je-dao zadatak da vodim drugu grupu na mjesto gdje je sklonjen alat. Poslije dogovora i priprema, poveo sam grupu u kojoj su bili, čini mi se, dvojica članova mog aktiva Skoja, i to Salamon Perera i Arso Jovanović, i još dvojica drugova, Izidor Altarac Iso i Moric Salom Moco. Pronašao sam alat, odveo ih na prugu malo više mjesta gdje smo ranije pokušali, prisustvovao početku radova i vratio se u grad prije policijskog časa. Ni ova grupa nije uspjela srušiti prugu na ovaj način. Začuđuje upornost drugova koji su odlučivali da se na ovaj način to uradi i sa neobučenim ljudima. Prva akcija je bila koncem jula, a druga početkom avgusta.

Za ove akcije su znali Alija Hodžić, Esad Čengić, ja i drugovi koji su učestvovali u njima. Ko je odlučivao, ne znam, ali znam da je ova grupa imala karakter udarne i diverzantske grupe, bar prema onome što sam već rekao.

Odmah poslije ovih akcija, obavijestio me Alija da ću, pored rukovođenja aktivom Skoja, pripadati i jednom partijskom aktivu. Povezao me je s tim drugovima, od kojih se jedino sjećam Vehida Muminovića, studenta, mislim tehnike, viđao sam ga na Bistriku. Bio sam na dva sastanka ovog partijskog aktiva. Oba su održana u Ulici kralja Tomislava, u kući na početku ulice, s lijeve strane, na I spratu. I Alija je prisustvovao ovim sastancima.

Karakteristično za ovaj aktiv i njegov rad je to da smo na sastancima govorili o diverzijama. Čini mi se, povučeno je neko iskustvo

iz ranijih akcija, jer se sada govorilo o upotrebi eksploziva. Konkretno, na jednom sastanku je razmatrano rušenje željezničkog mosta na Bistriku. Spominjao se i nitroglicerin, koji je trebalo da pripremi Vehid Muminović. Na drugom sastanku se odustalo od tog plana, jer se došlo do zaključka da bi stradao veliki broj građana koji stanuju ispod mosta.

Da li je ovaj partijski aktiv bio neka vrsta udarne grupe ili je trebalo da priprema akcije u tom smislu, ne znam. Sigurno je da se o tome govorilo na sastancima ovog aktiva. Spriječen sam da učestvujem u radu aktiva dalje, jer sam uhapšen. Vjerujem da je sličnih aktiva i grupa bilo i u ostalim dijelovima grada.

KARLO DOMBAJ

U NOVOM SARAJEVU DO APRILA 1942. GODINE

Okupacija zemlje zatekla me je na radu u Glavnoj željezničkoj radionici gdje sam, kao bravar radio u Odjeljenju za opravku i proizvodnju putničkih i teretnih vagona uskotračnog kolosijeka.

U ovom odjeljenju bilo je zaposleno preko 600 radnika, većinom kvalifikovanih. Oni su po nacionalnosti bili Muslimani, Srbi, Hrvati, Jevreji, a bilo je čak i Nijemaca. Opravke i proizvodnja vagona bili su organizovani tako da su pojedini dijelovi opravljani i izrađivani u više specijalizovanih skupina radnika, smještenih u više proizvodnih zgrada.

Ma kako, na prvi pogled, izgledala rascjepkana, proizvodnja je dobro funkcionisala, jer ju je povezivao zajednički proizvod: opravljeni ili novi vagon. Stoga su radnici iz jedne skupine često dolazili u dodir sa radnicima iz ostalih skupina. To je bilo veoma značajno za skoro svakodnevnu izmjenu mišljenja o tome šta se dešavalo u Radionici, u gradu ili u zemlji. Razumljivo je da je ta okolnost išla i nama komunistima na ruku. Brzo smo, na relativno lak način, upoznavali idejno-politička strujanja u toj sredini, pa smo mogli da se lakše borimo za idejne i političke stavove naše Partije i da se prije rata dobro povežemo sa velikim brojem radnika.

U aprilu mjesecu 1941. godine, u odjeljenju partijske ćelije kolnice bilo je 9 članova Partije (Vojo Ljujić, Gojko Rodić, Jusuf Bašić, Ivica Tvrtković, Karlo Dombaj, Mustafa Dovadžija, Mihajlo Popović Teški, Omer Kević, Nazif Hadžović i Avgust Batagelj). Gotovo u svakoj skupini radio je poneki član Partije ili radnik koji je pripadao našem pokretu. Zahvaljujući tome, mogli smo stalno politički djelovati i brzo i jedinstveno reagirati na sve ono što se dešavalo. Svaki radnik kojem smo davali radničku štampu i ilegalni materijal, bio je dužan da to, kad pročita,

daje na čitanje drugima, kako u sredini gdje je radio tako i naselju gdje je stanovao. Ovi radnici materijalno su pomagali Partiju, a kasnije NOP. Bili su to manji iznosi jer su i radničke zarade bile male, a mnogi od njih su imali brojne porodice koje su izdržavali, pa im je bio potreban svaki dinar.

Koliki je bio ugled partijske organizacije, stečen radom naše ćelije prije rata, najbolje su pokazali dani poslije okupacije, kada su Nijemci i frankovci u kolnici postali veoma grlati i predstavljali oslonac okupatoru i ustašama u sprovodenju njihovih namjera. Mnogi radnici su tada prilazili članovima Partije i tražili savjete kako se treba ponašati na poslu prema onima koji su se opredijelili za neprijatelja. Bilo je više pojedinaca koji su postavljali pitanje - da li ćemo se boriti protiv okupatora, da li ćemo vršiti sabotaže i šta treba činiti da bi se vagoni što duže zadržali na opravci ili da se nešto čini da, po izlasku iz Radionice, budu što prije onesposobljeni za vožnju? Sve je ovo zahtijevalo da članovi Partije budu pripremljeni i osposobljeni za nove uslove rada i borbe. Neprijatelj je, razumljivo, zahtijevao da se proizvodnja nastavi da bi saobraćaj služio njegovim potrebama. Tada smo zaključili da se neprijatelju treba suprotstaviti tako što *qe* se raditi slabije i sporije, vršiti sabotaže svud gdje je moguće - sipanjem pijeska u osovinska ležišta, oštećenjem kočionih uređaja i si.

Neprijatelj je bio obaviješten da u Radionici, pa i u ovom njenom odjeljenju ima komunista koji će dati otpor njegovim namjerama. Stoga je vrlo brzo aktivirao kulturbundovce i frankovce da nadziru rad i kretanje radnika u krugu preduzeća. Mnogi od njih postali su preko noći poslovođe i skupinovođe ili su prebačeni na rad na mjesta s kojih se mogla kontrolisati proizvodnja i kretanje radnika.

Kulturbundovci su vrlo brzo počeli prijetiti Jevrejima hapšenjem i istrebljenjem, a frankovci, koji su preko noći postali ustaše, oštricu svoje mržnje su okrenuli prema Srbima, govoreći da ih treba istjerati s posla i pobiti. Nije trebalo dugo vremena da od riječi pređu na praktično sprovođenje svojih fašističkih zamisli.

Kulturbundovci i ustaše pripremali su se u junu mjesecu da pristupe hapšenju komunista. Preko Ota Hutnera, električara, našeg simpatizera, koji će pred kraj 1941. godine biti primljen u Partiju, saznali smo da pripremaju spiskove za hapšenje i da se na toj listi nalaze i neki naši drugovi, pa smo ih obavijestili da se blagovremeno sklone.

U periodu od aprilskog rata do konca jula, veoma se smanjio broj članova naše ćelije. Jedni su, po zadatku Partije, otišli u druge ćelije, drugi u okolinu grada radi dizanja oružanog ustanka. Koncem avgusta su bila svega tri člana (Batagelj, Hadžović i ja). Vezu s nama su održavali Dane Olbina i Milan Miličević. Stoga su nastale nove teškoće jer je trebalo uspostavljati i održavati veze, što su do tada radili članovi

Partije koji su napustili Radionicu. U tim prilikama oslonili smo se na već provjerene pojedine drugove, bliske našoj partiji. Naveo bih samo neke: Iliju Misetu, Antona Gromana, Uroša Burazera, Nikolu Majstorovića, Himzu Alića, Kasima Tuzovića, Smaju Volića, Milana Vanovca i Voju Bogićevića. Pored političkog rada u Radionici, uključili smo se u aktivnost pokreta i u naseljima gdje smo stanovali. Stanovao sam u Hrasnu, pa sam u tom dijelu Novog Sarajeva bio odgovoran za akcije koje je pripremala i izvodila partijska ćelija. Radilo se o sakupljanju Narodne pomoći (sanitetski materijal, odjeća, obuća, oružje, municija i novčana sredstva), rasturanju letaka, pisanju parola i prebacivanju sakupljene pomoći do sela Starčevića, gdje su dolazile patrole partizanskog odreda »Zvijezda«. U sve te akcije uključivali smo i omladinu, medu kojom su bili: Anton Džeba, Ljubo Džeba, Josip Dombaj, Luka Farkaš, Ferdo Žagovec, Rajko Pantić, Stevo Tešić, Ivica Miličević i dr. Sve akcije koje smo izveli do mjeseca aprila 1942. godine bile su uspješne. Nije se desilo da je neko bio uhvaćen prilikom pisanja parola, rasturanja letaka po naselju ili prilikom prikupljanja i prenošenja materijala do partizanskih patrola.

U ovoj našoj aktivnosti težili smo da se što više držimo principa o ilegalnom radu Partije. Sastanke smo održavali u jednom zakupljenom stanu u Hrasnu, čiji je vlasnik bio Novalija, zatim u Kovačićima, na Grbavici, u Brodskoj ulici i u drugim dijelovima grada. Prilikom održavanja jednog sastanka biroa partijske organizacije za Novo Sarajevo, u stanu majke Bore Poluge, na četvrtom spratu, u ulici Kralja Tvrtka, kojem su prisustvovali, osim mene, Dane Olbina i Milan Miličević, došli su agenti. Oni su, kako sam kasnije saznao, došli iz Zagreba da hapse Avdu Humu, koji je stanovao u istoj ulici, ali s druge strane. Kada su Borinu majku pitali koga ima u kući, odgovorila je veoma smireno da ima podstanare i odvratila ih da uđu u stan. Kasnije su ustaše saznale da su se kod Milke Poluge održavali neki sastanci. Više puta su dolazili u stan i vršili premetačinu. Njen sin Boro je bio član Partije, ustaše su ga ubile u Jasenovcu.

Vremenom su uslovi za ilegalni rad postajali sve teži. Prijetila je opasnost da budemo otkriveni i likvidirani. Stoga smo tražili da budemo poslati u partizanske jedinice. Ovaj zahtjev smo nekoliko puta postavili Dani Olbini, sekretaru ćelije, ali bi nam on, nakon konsultacija u MK KP, odgovarao da treba i dalje ostati u Sarajevu i raditi za NOP u ilegalnosti. Dobili smo, za slučaj da nas ustaše otkriju, lozinku, za nama već poznatu vezu, kojom bismo se povukli iz Sarajeva i prebacili u partizane.

Ustaše su u aprilu 1942. godine saznali za imena većeg broja članova Partije i simpatizera NOP-a, pa su nastala hapšenja. Saznavši za ova hapšenja, sastali smo se u mojoj kući, u Hrasnom, Ivan Miliče-

vić, moj mlađi brat Josip i ja, radi dogovora o napuštanju grada i odlaska u partizane. Dok smo se mi dogovarali, ustaše su krenule u Hrasno da nas uhapse. Njihov dolazak primijetio je omladinac Ferdo Žagovec i o tome nas izvijestio. Ponijevši najvažnije, izjurili smo iz kuće i sklonili se kod jedne poznate žene i tu ostali do sutra uveče. U toku jutra, moj mlađi brat Josip prikrao se do stana Radojke Miličević, majke Milanove, da potraži Milana i da preko njega dobijemo vezu za odlazak u partizane. Uspostavili smo vezu s Milanom, i sutradan smo prešli kod njegove majke, u jednu sobu. Tu smo prenoćili, a zatim smo, da ne bismo bili otkriveni, napustili ovaj stan i sklonili se u kuću jednog našeg simpatizera. U međuvremenu, Milan Miličević je uspostavio vezu za naše prebacivanje u partizane, i mi smo se 25. aprila 1942. godine, kada je pao mrak, uputili na ugovoreno mjesto u Novom Sarajevu, odakle je vodio kanal za odlazak u partizane.

Prvo smo išli Ivan Miličević i ja, iza nas, na odstojanju od 30 do 50 metara, moj brat Josip i Ljubo Džeba, a zadnji Milan Miličević i njegova sestra Slavica. Išli smo Kranjčevića ulicom, pa iza Vojnog logora, put Pofalića. Put nas je vodio i pored kuće gdje smo trebali da uzmemo odjeću i oružje koje su nam donijeli naši simpatizeri, pošto nismo mogli to uzeti iz svojih stanova. Mrak je već bio pao, i mi smo se približavali Pofalićima. Naišli smo na stražu od dvojice naoružanih ustaša. Vidjevši nas, ustaša Tomo Bebić je povikao: »Evo ih!« i potrčao prema meni. Počeo sam bježati prema Novom Sarajevu, a ustaše su potrčale za mnom. Progonile su me nekoliko stotina metara, a onda je ustaša Tomo Bebić, vidjevši da me neće stići, skinuo čizme s nogu i potrčao bos. Trčeći za mnom ispalio je nekoliko metaka. Ja sam skrenuo sa ceste, na livadu. Kada sam vidio da će me stići, stao sam i okrenuo se prema njima. Izvadio sam revolver koji sam imao i, kada su mi se približili na odstojanje od desetak metara, opalio sam na njih. Metak je promašio, a, na moju nesreću, čaura se zaglavila u cijevi pištolja. Dok sam pokušavao da izbacim čauru, ustaše su iz svojih pištolja otvorili na mene vatru, ranivši me u grudni koš i nogu. Ovako ranjenog i nepomičnog, ali pri svijesti, stavili su me na puške i prenijeli u gostionicu kod Fabijana u Novom Sarajevu. Ostali ustaše i agenti, koji su se tu našli, počeli su da me ispituju za brata i druge koji su išli sa mnom. Kada su vidjeli da sam teško ranjen, strpali su me u »maricu« i prenijeli u bolnicu. Dok se ovo zbivalo sa mnom, Ivan Miličević je krenuo na brdo Obad. Nešto kasnije je naišao na našu vezu, kurira Hidajeta Gološevića i sa njim je otišao u partizane. Moj brat i Ljubo Džeba, koji su išli sa nama, vidjevši šta se dešava, vratili su se na Marijin-Dvor i krenuli drugim pravcem, na vezu u Novo Sarajevo. Na ovom putu naišli su ponovo na ustašku patrolu i njih dvojica su uhapšeni. Moj brat Josip je odveden u njemački logor u Norveškoj i tamo je ubijen. Ljubo je pušten iz zatvora. Milan i njegova sestra Slavica odmah su krenuli nazad, ali su i oni naišli na stražara koji je čuo pucnje i radi

toga postali su mu sumnjivi. Stražar ih je zadržao u kući u kojoj je dežurao. Milan i Slavica su iskoristili momenat, kada je stražar otišao da obavijesti ustaše da ih je uhapsio, i pobjegli kroz prozor. Najprije su se sklonili kod Kršića u Pofalićima, a poslije dva dana su našli sklonište kod Zdravka Pavlića. Cim su uspostavili novu vezu, prebacili su se oboje u partizane.

Po dolasku u bolnicu, oko mene su se okupili ustaše i agenti, nastojeći da saznaju ono što ih je interesovalo kako bi mogli nastaviti hapšenja. Nisam odgovarao na njihova pitanja i, videći da sam teško ranjen, ostavili su me i postavili stražu. Obišao me je doktor Blagoje Kovačević, pregledao i preduzeo sve mjere za moju kakvu-takvu sigurnost i ozdravljenje. U bolnici sam, pod stalnom stražom i sa nogom u gipsu, ležao četiri mjeseca. Sa mnom na odjeljenju ležalo je još nekoliko oboljelih i ranjenih političkih zatvorenika i partizana.

Tako je jednog dana, u junu mjesecu 1942. godine, dopremljen u bolnicu i Alija Hodžić, tekstilni radnik, koji je kao partizan, u borbi sa četnicima, izgubio desnu nogu. Ustaše su Aliju uhvatili ranjenog u jednoj seljačkoj kući u selu Brnjic, u okolini Zenice, i doveli u bolnicu. Sa Alijom sam ležao krevet do kreveta. Razgovarali smo o svemu, a najviše o našoj borbi i načinu kako bismo pobjegli iz bolnice. Na hirurškom odjeljenju smo bili zajedno sa ostalim bolesnicima sve do bjekstva iz bolnice Olge Marasović, sekretara MK Partije Sarajevo. Kada je Olga pobjegla iz bolnice, ustaše su nas prebacili na peto odjeljenje, na tavan. Stražu su pojačali. Ovdje su smjestili samo zatvorenike. Na dan 28. avgusta 1942. godine došli su na naše odjeljenje ustaški pukovnik Francetić i još nekoliko agenata. Odabrali su sve one koji su iole mogli stajati na nogama i ići na štakama, pa su naredili i Aliji Hodžiću i meni da se obučemo. Alija Hodžić sa još nezaliječenom ranom na odrezanoj, iznad koljena, desnoj nozi, jedva se kretao na štakama. Potrpali su nas u »maricu« i dovezli u zatvor Belediju, kod Vijećnice. Prvog momenta nismo znali šta namjeravaju s nama, ali smo načuli iz razgovora koji su ustaše vodile među sobom, da nas vode u logor Jasenovac. U ćeliji u koju su nas smjestili, našli smo poznate drugove iz ilegalnog rada: Fahriju Ajanovića, Hamdu Misirlića, Mustafu Kurtu i druge. Rekli su nam da budemo spremni za polazak. Oko 23 sata izveli su nas u hodnik i jednog po jednog prozivali. Kada me ustaša Francetić prozvao, gledajući u propratni akt, prišao mi je, zagledao se i rekao: »Ti si onaj što si pucao na ustaše, zar si još živ, zar nisi strijeljan«? - dodavši: »Tamo gdje ideš, biće ti dobro«. Pred Belediom nas je čekala kompozicija zatvorenih teretnih vagona. Potrpali su nas 40-50 u svaki vagon. Ova kompozicija nas je odvezla do Slavonskog Broda. Nakon dva dana i dvije noći vožnje, bez vode i hrane, u zatvorenim vagonima, gdje smo morali obavljati i osnovne ljudske potrebe, stigli smo 30. avgusta 1942. u zloglasni ustaški logor smrti - Jasenovac.

NIKOLA CVIJETIĆ

NA NOVIM ZADACIMA U NOVOM SARAJEVU

U toku augusta 1941. godine, poslije povratka sa zadatka iz Sjetline, povezan sam preko Dane Olbine sa partijskom organizacijom u Novom Sarajevu. Pošto sam od ranije poznavao veći broj radnika i drugih građana koji su stanovali u Pofalićima, u Brodskoj, Tešanjskoj, Kranjčevićoj i Magribiji ulici, bilo je prirodno da sam bio raspoređen da politički djelujem u tom dijelu grada.

Uspješno izvršavanje svakodnevnih zadataka partijske organizacije ovisilo je, prije svega, od njene povezanosti sa građanima i njihovog uključivanja u borbu protiv okupatora. Zbog toga smo i u ovom dijelu grada, nastojali da naš metod rada i forme budu takvi da povezanost sa građanima i njihovo uključivanje u NOP budu svakodnevni, jači i svestraniji. Razumljivo je da smo u tim našim nastojanjima morali biti oprezni, jer je okupator, svjestan opasnosti koju je za njega predstavljala naša partija, nastojao postavljati razne zamke pripadnicima našega pokreta preko svojih špijuna, sa ciljem da otkrije organizaciju i da se sa njom nemilosrdno obračuna. Zbog toga je trebalo i druge podučavati kako da se ponašaju u ilegalnom radu i da budu stalno oprezni. Radi takvog povezivanja sa građanima, bilo je neophodno biti dobro obaviješten o političkom raspoloženju, porodičnim i ličnim vezama ljudi po ulicama, kvartovima, pa i šire. Razmjena tako prikupljenih podataka bila je stalno prisutna u razgovorima između nas, članova Partije, i nama bliskih ljudi. To nam je olakšavalo da blagovremeno utvrdimo kome se od pojedinaca može prići i na koji način i o čemu se sa njima može razgovarati, i konačno, na koji ga način uključiti u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ovakav metod rada zahtijevao je da budemo uporni, strpljivi, ali prilike su tražile da se smjelo i bez oklijevanja prilazi ljudima.

U ovom dijelu grada, od augusta 1941. do aprila 1942. godine, imali smo brojna, sigurna uporišta medu građanima. Neki od tih ljudi pripadali su naprednom radničkom pokretu prije rata i ostali su i u uslovima okupacije dosljedni svojim uvjerenjima. Drugi su se, pak, za NOP opredijelili kao rodoljubi. I jedne i druge nije bilo teško povezati i uključiti u svakodnevnu aktivnost, diktiranu potrebama i zahtjevima narodnooslobodilačke borbe. Ovdje se odvijao vrlo živ politički rad. Pored članova Partije iz Novog Sarajeva, ovdje su dolazili, radi sastanaka i dogovora, i komunisti sa šireg gradskog područja. Tu smo se često dogovarali o raznim akcijama. Sastanci su bili dobro pripremani, tako da nije bilo teškoća koje su došle kao posljedica naše neorganizovanosti ili nebudnosti.

Na izvršavanju partijskih zadataka, suočili smo se sa nekim problemima organizacione prirode. Došli smo do zaključka da svi ljudi ne mogu raditi sve poslove, naročito kada se radi o prikupljanju raznih sredstava Narodne pomoći, prenošenju prikupljenog materijala do određenih mjesta radi prebacivanja u partizanske odrede, ili, pak, kada se radi o akcijama rasturanja letaka i slično, pa smo izvršili podjelu zadataka po grupama: za prikupljanje municije i oružja; za prikupljanje sanitetskog materijala, odjeće i obuće; za prikupljanje novca i za prenošenje prikupljenog materijala i si. U ove grupe bili su uključeni članovi KPJ i SKOJ-a.

U ovom periodu prikupili smo veće količine lijekova, zavoja, hirurških instrumenata, odjeće, obuće, oružja, municije i novca. Sve je to otpremljeno raznim kanalima na slobodnu teritoriju. Naš krupan politički uspjeh, u ovom dijelu grada, bio je i u tome što je većina građana došla do saznanja da je fašizam ranjiv i da će fašisti izgubiti rat. To je stvaralo pozitivnu klimu u korist NOP-a i NOB-e. Poslije dizanja ustanka i prvih partizanskih uspjeha, dotadašnje bučne pristalice Njemačke i takozvane NDH, postajale su opreznije i razmišljale šta će donijeti kraj rata. Okupator i njegove sluge oslanjali su se na gradski ološ, šoviniste, malograđane, mahom korumpirane i lakome ljude. Hapšenjima i strijeljanjima, otpremanjem u koncentracione logore i raznim policijskim mjerama, nisu mogli da zaplaše ljude u ovom dijelu grada i da ih odvrate od pružanja materijalne i druge pomoći oružanom ustanku. Zahvaljujući tome, iako je nas članova KPJ i SKOJ-a bilo malo, uspjeli smo obavljati zadatke koje je pred nas postavljala Partija. Uz pomoć brojnih građana, izbjegavali smo policijske racije, konačili smo i hranili se tamo gdje bi nas zatekla noć, dobivali smo od njih obavještenja o namjerama neprijatelja. Sve je to govorilo o povezanosti građana sa borbom koju je predvodila Partija za nacionalno i socijalno oslobođenje Srba, Hrvata, Muslimana i drugih nacionalnosti.

Tokom ovog perioda, brojni aktivisti su uključeni u izvršavanje svakodnevnih zadataka NOP-a. Težili smo da to našom organizovano-

šću posebno olakšamo i pospješimo. Zato smo, prilikom formiranja grupa za izvršenje raznih zadataka, polazili od toga da ljude orijentišemo da rade ono što im je najlakše i za što imaju najviše smisla. Imali smo u vidu njihove mogućnosti, kako na radnom mjestu tako njihovu povezanost sa sredinom u koju su imali pristup, a koja je mogla da nam pruži određenu pomoć ili uslugu.

U grupi za sakupljanje oružja i municije bili su Franjo Sesar, radio je u Vojnom logoru na opravci pušaka, Salko Mandžić, artiljerac, domobranski oficir, Jožef Nedoh, domobranski poručnik iz Auto-komande, i Vlado Dujmović, koji je radio kao radnik u Vojnotehničkom zavodu.

U grupi za prikupljanje sanitetskog materijala, odjeće i obuće radili su Marica Sesar, dr Divna Petković, Nevenka Pudarić, Tonka Bošnjak, Jelka Koprivica, Marko Sesar, Nevenka i Đuro Glane, Jusuf i Amira Kapidžić, Mileva Gogić i Anđa Trnčić.

U gornjim Pofalićima, također, bilo ih je više uključeno u prikupljanje pomoći: Bosiljka i Todor Nikitović, Jožef Nedoh, Anđa i Luka Zirojević, Ilija Drašković, Sava Spasojević, Danilo Šipovac, Novica Bogdanović, Obrad Ćuk, Milka Petković, Joža Matić, Vitomir Klun i Milena Leković.

Ovi pripadnici NOP-a razvijali su inicijativu i pokazali veliku dovitljivost u prikupljanju sanitetskog materijala. Preko njih smo bili povezani sa zdravstvenim radnicima, lako su Državna bolnica i neke apoteke bile na drugim područjima grada, mi smo, na ovaj način, iz njih dobivali sanitetski materijal i lijekove. Ova grupa za prikupljanje sanitetskog materijala saznala je da se kod porodice Vuke i Dušana Babića, radnika u Gradskom vodovodu, nalazi sanduk hirurških instrumenata i veća količina zavojnog materijala, koje je kod njih ostavio jedan hirurg iz Vojne bolnice za vrijeme aprilskog rata. Oni su nam to predali. Vuka i njena kćerka Nevenka bile su uključene u prikupljanje odjeće i drugog materijala za NOP.

Posebnu pažnju posvetili smo prikupljanju raznih podataka. Najviše podataka smo dobijali u kafani Mate Franičevića, koja se nalazila u Kranjčevićevoj ulici, blizu Vojnog logora. U tu kafanu su dolazili njemački vojnici, ustaše, domobrani, policajci i radnici Pirotehnike i Ciglana. Stalni gosti ove kafane bili su i Ante Bobetić, ustaški povjerenik za Špediciju, i Joco Ivanović, građevinski poduzetnik. Ova dvojica su imala brojna poznanstva u gradu. U kafani, uz piće, često su komentarisali razna pitanja i događaje, što je dolazilo do ušiju prisutnih pripadnika NOP-a. O tome su nas obavještavali naročito Mate i žena njegovog brata Anka, koja je stalno radila u kafani. Ona nas je upozoravala kojih se ljudi moramo čuvati i obavještavala kada će biti racija i blokada pojedinih ulica i kvartova.

Mate Franičević je imao uticaja na Jocu i još neke vlasnike preduzeća. Pomogao mi je da se zaposlim kod njega. Tada je vršio neke adaptacije Auto-komande. Za nekoliko dana koliko sam proveo u Auto-komandi, formirao sam odbor Narodne pomoći, u koji su ušli Jožef Nedoh, Salko Mandžić i jedan radnik mehaničar. Njih sam povezao sa Franjom Sesarom. Kad sam vidio da ovdje nemam šta više raditi, zamolio sam vlasnika da me prebaci na gradilište na Grbavici, pod izgovorom da mi je lakše raditi na otvorenom prostoru. Kasnije sam, uz pomoć Mate Franičevića, kraće vrijeme radio kod Josipa Ančića, vlasnika Livnice u Kovačićima, gdje sam obavio slične zadatke.

Značajnu pomoć za djelovanje naše partijske organizacije i NOP-a pružile su nam porodice u čijim smo stanovima Održavali partijske sastanke. To smo mogli činiti u svakoj kući u Brodskoj i Tešanjskoj ulici, kao što smo mogli privremeno smjestiti pripadnike NOP-a koji su se morali kriti. Mnogo ih je u ovim ulicama prespavalo prije odlaska na slobodnu teritoriju. Naročito smo se koristili stanovima Franje i Marice Sesar, Ande Trnčić, Zdravka Pavlića, Vuke i Dušana Babića. I pripadnici našeg pokreta iz drugih ulica ovog područja, bili su spremni činiti nam slične usluge. Isto tako, u većem broju kuća smo privremeno smještali prikupljeni materijal. Tu su naročito pružali pomoć Jure, Franjo i Marko Sesar, Luka Kočan i Dane Rašeta, svi iz Brodske ulice, a Zdravko Pavlić, Anđa Trnčić, Mara Grešl, Vuka i Dušan Babić, iz Tešanjske ulice.

Razvijajući aktivnost, naročito na prikupljanju Narodne pomoći, učestvujući u raznim akcijama koje smo provodili u ovom periodu, imali smo prilike da ocijenimo držanje aktivista i jedan broj primimo u Partiju, te da od njih formiramo odjeljenje partijske ćelije Glavne željezničke radionice, kojim sam rukovodio do mog hapšenja. Tu su primljeni u Partiju: Franjo Sesar, Marica Sesar i Reuf Gološević. Lazu Trnčića, koji je bio kandidat za člana Partije, nismo dospjeli primiti u organizaciju, jer je bio uhapšen.

Radeći na izvršavanju partijskog zadatka, 14. januara 1942. godine sam otišao do Alekse Gomilanovića, koji je držao gostionicu kraj Vojne bolnice, da bih od njega prenio prikupljeni materijal u Pofaliće. Dok smo vodili razgovor o tome kako spakovati stvari da bismo ih lakše i što manje upadno prenijeli na određeno mjesto, policija je iznenada blokirala Kranjčevićevu ulicu i kvart Goricu. U Gomilanovićevu radnju su ušla četvorica agenata i tu me uhapsila. Bez objašnjenja, vezali su mi ruke i odveli me u zatvor. Podvrgli su me mučenju. Kako sam odbijao sve njihove optužbe, pustili su me iz zatvora 14. marta. Kratko vrijeme iza toga, otišao sam u partizane, na teritoriju partizanskog odreda »Zvijezda«.

MIRZA ĐUKIĆ

NA PARTIJSKOM ZADATKU U DOMOBRANSKOJ AUTO-KOMANDI

Dolaskom ustaša u Sarajevo, desetak dana poslije Nijemaca, otpočela su postepeno sve mahnitija proganjanja, hapšenja i odvođenja ljudi, pa i ubijanja. Položaj i zadaci komunista su bili neuporedivo teži i svi, bez izuzetka, dokraja opasni i pogibeljni. Na primjer, vršiti stalne sabotaže na jednom od najosjetljivijih mjesta za okupatora i ustaše u vojno-privrednom pogledu - Glavnoj željezničkoj radionici, gdje je Vermaht imao svoje povjerenike, značilo je direktno se izložiti pred puščane cijevi. Mi, članovi KPJ, skojevci i simpatizeri, ubacivali smo pijesak i šmirgl u lagere, što je imalo za posljedicu prestanak rada nekoliko drebanka. Sjećam se, tako, u tokariji su po dva ili tri dana nastajali zastoji, jer su zaribali lageri. Digne se uzbuna, ali se nastavlja sa sabotažama i različitim oblicima diverzija. Ili, na primjer, lokomotive krenu sa kompozicijama punim ljudi ili materijala, pa poslije 50 ili 100 km stanu. Nastane bijes ustaša, zivkanje željezničkih stanica i nepovratno gubljenje za njih dragocjenog vremena. Škart u radu se stvarao gdje je god bilo moguće, a vršene su stalno sabotaže na sredstvima za rad. Poznata je i kasnija diverzija u Ložionici, koja je imala veliki moralni i politički odjek u gradu, pa i u njegovoj daljoj okolini.

Sem sabotaža, vršili smo i stalan politički uticaj na radnike oko sebe. Ustaška propaganda je uopšte, pa i u našoj radionici, na sve moguće načine nastojala da prikaže tzv. NDH kao državu, sada, tobože, nacionalno oslobođenih Hrvata - katolika i muslimana, te da ih suprotstavi Srbima i Jevrejima koje su otpuštali s posla i zatvarali, u stvari, nastojali su da izazovu međusobnu mržnju. Mi, komunisti, smo uporno raskrinkavali njihovu propagandu i sabotirali mjere okupators-

ke i ustaške vlasti. Uz sabotaže i živu političku riječ, prikupljali smo Narodnu pomoć i rasturali letke i drugi štampani materijal.

Poslije hapšenja Milutina Duraškovića Duraša, u drugoj polovini juna, i Špire Kneževića, nekoliko dana iza toga, u mojoj partijskoj ćeliji ostala su nas samo trojica: Nurija Tafro, Alojz Rebić i ja. Napadom Njemačke na SSSR, nastao je strašan progon komunista, a naročito poslije diverzije u Ložionici, kada su izvršena velika hapšenja i ubijanja komunista i talaca. Pa, ipak, uprkos tome, mi smo, koliko se moglo, nastavili s radom i još više pojačali svoje napore. Poslije odluke Partije o dizanju oružanog ustanka, sve je na to bilo koncentrisano.

Odlučeno je bilo da se uz partijsku aktivnost u Radionici, težište rada prenese u kvartove gdje smo stanovali. Po direktivi Dane Olbine, u kvartu sam bio vezan sa članovima Partije Lepom Čarkić i Šefikom Dorićem, koji mi je bio viša veza »na terenu«. Sa ovim članovima KPJ, uz pomoć aktivista - mojih sestara, Bahre, Šemse i Mirzije Dukić, te Mehmeda Džinića, kojeg sam kao šesnaestogodišnjeg omladinca primio u SKOJ, organizovano djelujemo na propagandi NOP-a, okupljamo omladinu, dijelimo letke, prikupljamo Narodnu pomoć i razni drugi materijal za potrebe prvih partizanskih jedinica. Sav kancelarijski materijal dobivamo od Džinića, koji ovaj materijal diže od oca Mustafe, trgovca baš ovim artiklima, čija se radnja nalazila u Velikom ćurćiluku. Ovaj i drugi materijal predajemo Nuriji Tafri, a on to nosi na određeno mjesto.

Nekako u to vrijeme, dobio sam zadatak od Dane Olbine da prenesem nešto što ne smije pasti u ruke policiji, iz Čadordžine, svojoj kući, u Logavinoj. Bio je to šapirograf. Poslije jedno mjesec dana, to sam opet prenio u kuću Špire Kneževića u Čeligoviće, na broj 44 (danas ulica Špire Kneževića). Špiro se već nalazio u konclogoru. Šta je sa tim šapirografom bilo poslije, nije mi poznato.

Drugom prilikom dobio sam, također, zadatak od Dane Olbine, da pronađem siguran stan gdje ćemo održati partijski sastanak na koji će doći jedan vrlo odgovoran drug. Sastanak je održan u Sagrdžijama (danas ulica Remzije Omanovića). Mislim da je to bila kuća Muhameda Šabanovića. Prisutni su bili Dane, Branko Bajić, Milan Miličević, Nurija Tafro, ja i taj nepoznati drug. Sjećam se da je on bio na riječima vrlo oštar. Kasnije sam saznao da je to Svetozar Vukmanović Tempo. Zahtijevao je da se pojača partijski rad u Glavnoj željezničkoj radionici, da se vrše sabotaže i da se proširi partijska organizacija.

Sredinom septembra 1941. godine, došao mi je poziv od domobranske komande da se moram javiti radi nadosluženja vojnog roka. O ovome sam odmah obavijestio Olbinu. Kroz dva dana dobio sam odgovor - da se javim na poziv i da ustanovim da li ću služiti u Sarajevu. Ukoliko bi bio raspoređen u bilo koji drugi garnizon, tada ću ići u partizane. Bio sam raspoređen u Auto-komandu u Sarajevu. To

sam shvatio kao zadatak, iako mi je još odranije, od dizanja ustanka, bila želja da idem u partizane.

Po javljanju u domobranstvo, dobio sam nove zadatke. Po zadatku Olbine, trebao sam uspostaviti veze se antifašistima i ljudima sklonim NOP-u, te raditi na izvlačenju oružja, municije i opreme. Ovi zadaci su bili veoma složeni. Povezao sam se u Auto-komandi sa Asimom Džumhurom, Konjičaninom, članom KPJ, Sulejmanom Sulom Demirovićem, Mostarcem, i Ahmedom Šetićem, Sarajlijom. Rasturamo letke i drugi štampani materijal po kasarni, tumačimo pojedinim vojnicima ciljeve NOP-a i stalno ukazujemo na sigurnu pobjedu antihitlerovske koalicije, iako su tada Nijemci prodirali duboko u teritoriju SSSR-a. Uporno, ali oprezno smo uspostavljali nove veze sa tadanjim časnicima i dočasnicima, kasnije učesnicima NOR-a i oficirima JNA, Sabrijom Musićem, Vehbijom Bilalom i Nusretom Mesihovićem, zatim Franjom Berićem i Jožefom Nedohom. Zajednički smo iz Auto-komande izvlačili puške, pištolje, bombe, sanitetski i drugi materijal. Sve ovo smo Asim Džumhur i ja prebacivali do moje veze - Nurije Tafre, a on je to prosljeđivao na određeno mjesto. Pored mnoštva slučajeva izvlačenja pojedinih komada oružja i opreme, navešću primjer poručnika Joželja Nedoha, koji nam je iz skladišta Vojnotehničkog zavoda donio šest zatvarača za čehoslovački puškomitraljez »zbrojovku«. Znam da su drugovi bili zadovoljni sa rezultatima rada komunista i drugih pripadnika NOP-a u neprijateljskoj auto-komandi, pogotovo što smo često davali i podatke obavještajnog karaktera.

Jednom prilikom mi je Olbina rekao da bi moglo doći do napada naših ilegalaca - udarnih grupa, kojih je bilo dosta po Sarajevu, na Auto-komandu i da bi mi, komunisti unutar Auto-komande, morali preduzeti određene mjere da napad uspije, ali da, pritom, ne bude žrtava s naše strane. O ovome smo dobro razmislili i donijeli odluku da stražu koja čuva Auto-komandu onesposobimo za bilo kakav otpor. Dogovorili smo se da iz stražarskih puščanih čahura izvadimo barut. Džumhur i ja, uz pomoć naših simpatizera, izvršili smo ovu operaciju u toku jedne noći, pomoću specijalnih kliješta. Meci iz kojih je izvađen barut, bili su bezopasni. Do ovog napada na Auto-komandu nije došlo iz, meni, nepoznatih razloga.

Jedne noći mi je poručeno da se hitno javim u Vojni logor. Tamo sam imao »škodu« - sanitetski auto. Naređeno mi je da idem na Pale po domobranske ranjenike. Vozio sam prema Bulozima, ali su nas partizani tako zasuli vatrom sa svih strana - da sam jedva izvukao živu glavu. To je bilo oko pola noći. Kada sam došao sebi, izbrojao sam na autu 26 rupa. Po povratku, rekao sam Olbini da ja ne mogu više ovako. Trebalo bi našim javiti da ne pucaju kad naiđe taj auto.

Uvijek kad sam se spuštao s ranjenicima niz Buloge, od Vijećnice do Vojne bolnice, ne bih skidao ruke sa sirene, sve je zavijalo. Či-

tavo Sarajevo je tada moglo i čuti i vidjeti šta se dešava, da se vode krvave borbe i dovoze mrtvi i ranjeni. Na kraju sam rekao Olbini da mi je vrlo teško izdržati, a što je najgore, mogu poginuti od svojih drugova.

Jedanput kada sam došao na Pale po ranjenike, vidio sam da se u podrumu osnovne škole nalazi zatvoreno 10-15 seljaka. Umjesto katanca, vrata su bila zatvorena žicom. Pošto se stražar nije nalazio pred vratima, to sam iskoristio, pa brzo odvezao žicu, otvorio prozor sa spoljne strane i rekao seljacima neka bježe. Ponovo sam zapetljao žicu i brzo se udaljio. Da li su svi ili samo neki pobjegli, nije mi poznato.

Negdje polovinom oktobra 1941. godine, obavijestio me je naš simpatizer Sabrija Musić da će sledovanje hrane za domobranski stacionar u Mokrom ići 15. oktobra, da će kolona biti sastavljena od četiri kamiona, na koja će se još natovariti oružje i municija.

Oko 7 sati ujutro 15. oktobra, određeni smo Asim Džumhur, Sula Demirović, Meho Vatrenjak i ja da ovaj materijal vozimo, ali da se prethodno javimo u bivšu žandarmerijsku kasarnu, koja se nalazila na sadašnjem prostoru »Auto-centra« u Kovačićima. Otišli smo vozilima do magacina i utovarili podosta ratnog materijala, municije, odjeće, obuće i hrane. Valjda zato što je bilo u po bijela dana, pratnja na kamionima se sastojala samo od po dva naoružana vojnika. Na kraju kolone su bila putnička kola u koja su sjela dva podoficira i jedan satnik, kojeg smo nazvali »Bradonja«. Iz grada smo krenuli oko 10 sati u pravcu Mokrog i vozili, bez zastoja, do Sumbulovca, do nekog klanca. Odjedanput, s lijeve strane ceste nekolicina partizana pripuca u našem pravcu. Na veliko iznenađenje, nisu pucali u naša vozila, nego iznad nas. Strelovito mi je sinulo kroz glavu - da li je ovo naša partijska veza javila partizanskom štabu? Pošto sam bio na čelu kolone, odmah sam ukočio, iskočio iz kabine pod jedan most, a za mnom i pratnja od dvojice vojnika. Tada su stala sva četiri kamiona, jer smo vozili lagano i na malom odstojanju. Iskočili su i ostali šoferi - Asim, Sula i Meho - iz svojih kabina, a i njihova pratnja. Čim su u putničkom vozilu, na čelu sa satnikom, primijetili šta se događa, odmah su okrenuli prema Sarajevu i dali gas. Prethodno je neko od njih uzviknuo »k oružju« i u pravcu mosta, gdje smo mi bili, bacio ofanzivnu bombu, koja, na našu sreću, nikom nije nanijela tjelesne povrede. Džumhur i ja tješili smo i smirivali ostale vojnike i u jednom momentu svi smo skupa izašli ispod mosta i uputili se preko ceste, u pravcu partizana. Idući im u susret, prepoznao sam Branka Vasića i Voju Bogičevića, drugove s kojima sam radio u Željezničkoj radionici. Nastalo je grljenje i ljubljenje..Sišli smo ponovo na cestu, a ubrzo za nama je stigla i partizanska komora. Sav materijal i sledovanje zajednički smo prenijeli iz kamiona, potovarili na konje i uputili u Mokranjsku partizansku četu. Mi, šoferi, smo tada zapalili vozila i uputili se s našom vojskom u obližnje selo. Koman-

dir čete Mitar Minić je rekao da u partizanima može ostati ko hoće, a ko neće, biće pušten i vraćen u Sarajevo. Asim i ja smo se izjasnili za ostajanje (ne znam da li je ovo bilo u redu, bez prethodnog odobrenja), ali nije se više moglo izdržati u neprijateljskoj uniformi i ponovo, iz slobode, vratiti se u čeljusti Gestapoa i Ustaške nadzorne službe, u izuzetno teške uslove ilegalne borbe. Ostali domobrani su, poslije najosnovnijih obrazloženja ciljeva NOP-a - »političkog časa«, pušteni da idu gdje žele.

Nas dvojica smo se malo odmorili, a zatim, s jednim kurirom, uputili u štab Romanijskog partizanskog odreda, koji se nalazio u Podromaniji. Od poznatih smo zatekli Pavla Goranina, Slavišu Vajnera Čiču i Svetozara Vukmanovića. Tempo me prepoznao sa partijskog sastanka u Sarajevu. U Podromaniji smo Džumhur i ja ostali još nekoliko dana, a potom smo automobilom otišli u oslobođenu Rogaticu, u našu Auto-četu, primili vozila i prebacivali oružje i municiju iz Užica za Romaniju.

BORO POCKOV

NA PARTIJSKOM RADU U SARAJEVU I PONOVO S PUŠKOM U BORBI PROTIV FAŠIZMA

Po dolasku iz Nemačke u Zagreb, povezao sam se s partijskom organizacijom Zagreba i odmah dobio smeštaj u ilegalnom stanu, gde sam čekao dalje direktive Partije. U to vreme, Partija je već organizovala svoju tehniku, tako da je u potpunosti bila sposobna da drugove koji su svakodnevno grupno stizali iz Nemačke u Zagreb, snabdeva neophodnim dokumentima i nemačkim propusnicama - ausvajsima, pa su mogli da putuju sredstvima javnog saobraćaja preko teritorije pavelićevske takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Kako su dobijali dokumenta, putovali su u razne krajeve zemlje, gde su postojali dobri kanali i veze s partijskom organizacijom, i po dolasku u određena mesta, odmah odlazili u ilegalnost. Španski borci su išli tamo gde se formiraju ili gde su već formirani partizanski odredi. Na taj način su se bivši dobrovoljci španske republikanske vojske 1936 - 1939. godine, koji su se ilegalno prebacivali iz Nemačke u Jugoslaviju, uključivali u partizanske odrede. Tako posle pune dve i po godine, ponovo su uzimali pušku u ruke i stupali u borbu protiv fašizma, koji je u to vreme okupirao gotovo čitavu Evropu. Treba napomenuti, da se izvestan broj bivših dobrovoljaca nalazio u zemlji još pre kapitulacije bivše nenarodne Jugoslavije, 6. aprila 1941. godine.

Ja sam izvesno vreme ostao u Zagrebu gde sam živeo u punoj ilegalnosti, u očekivanju da budem upućen tamo gde to Partija bude smatrala za potrebno. S obzirom na to da sam bio teži invalid, drugovi nisu žurili da me odmah prebace negde u odred, već su planirali neki drugi partijski posao za mene.

Jednog dana je došao k meni drug Elijas Engel (Ilija), preko koga sam održavao partijsku vezu, zatražio fotografiju za legitimaciju i obavestio me da se pripremim za put u Bosnu, u Sarajevo. Posle dva

dana, Engel mi je doneo legitimaciju, izdatu od Ustaškog ureda Zagreb na ime Mirko Jukić, poljoprivredni tehničar, roden u Tešnju. Na to ime dobio sam i putne isprave do Sarajeva. Sastanak smo zakazali u blizini zagrebačkog Glavnog kolodvora, gde smo se sastali s Brankom Spasićem, koji je, takode, imao potrebne dokumente.

Pošto nam je Engel dao poslednje instrukcije i lozinku za povezivanje u Sarajevu, krenuli smo iz Zagreba prugom širokog koloseka do Slavonskog Broda, odakle smo prugom uskog koloseka nastavili put. Bilo nam je sumnjivo što nas ustaše i Nemci češće legitimišu, posebno na relaciji Bosanski Brod - Sarajevo, i naša slutnja da se tu nešto ozbiljno dešava potvrdila se u Zavidovićima, gde smo doznali da je pruga prekinuta, te da ćemo pešice 200 do 300 metara do prelaska u drugi voz. Duž pruge i po okolnim selima bilo je puno domobrana, ustaša i Nemaca. Kada smo stigli do mesta prekida pruge, s mukom smo prikrivali svoje ogromno zadovoljstvo zbog uspešne akcije naših. U opštem metežu, dok su se čule razne psovke, komentari i pogrde na račun diverzanata, priključili smo se nekim ženama sa sitnom decom, pomagali im oko nošenja kofera i smestili se u novu kompoziciju, koja nas je dovezla do Sarajeva. Bilo je to avgusta meseca 1941. godine.

Nakon izlaska iz stanice, orijentišući se prema dobivenom uputstvu, spazili smo drugaricu koja je držala novine sa imenom isprskanim mastilom. Po našem dogovoru, prišao joj je Branko, pa pošto je rekao javku i uspostavio vezu, njih dvoje su krenuli pešice sarajevskim ulicama, dok sam ih ja sledio na razdaljini od nekih 5 do 6 metara, te tako smo, najzad, stigli u jedan stan. Tu smo ostali sve do sledećeg dana, kada smo se Branko i ja rastali da bi svaki pošao na izvršenje određenog zadatka. Po dogovoru sa drugovima u Zagrebu, dopisnicom sam javio da smo uspešno stigli.

Odmah sam dobio zaseban stan i bio uključen u partijsku tehniku, koja je već funkcionisala i izdavala Bilten MK KPJ Sarajevo. U isto vreme, bio sam zadužen da povremeno održavam veze između drugova iz PK KPBiH, koji su bili u Sarajevu, prenoseći razne poruke i slično. Tako sam jednom prilikom u mesecu septembru, uz nezgodu oko javke, uspešno povezao druga Duru Pucara, koji je stigao iz Banjaluke, sa Avdom Humom.

Osnovni zadatak bio mi je da tehniku snabdevam materijalom (u prvom redu, matricama i geštetner-hartijom), u kome je vladala velika oskudica. U tadašnjim uslovima, to nije bilo lako, iako sam dobio dovoljno i novca.

Odmah sam pristupio tom zadatku, pa s tim ciljem su me upoznali sa Simom Marjanovićem, koji je, u to vreme, vodio knjižaru »Ukropina«, preko puta hotela »Evropa«. Tako sam, u jednom nevezanom razgovoru s njim, doznao da je pre kapitulacije Jugoslavije, u

»Ukropini« radio kao pomoćnik Pero Milovanović, inače knjigovezački radnik iz Beograda, rodom Hercegovac. Pošto sam Simi objasnio da smo, pre mog odlaska u Španiju, kao omladinci radili zajedno u Savezu grafičkih radnika u Beogradu, omogućio mi je sastanak s Perom. Imao je, takođe, svoju knjižaru.

Okolnost da sam imao pomoć vlasnika dveju knjižara, mnogo mi je olakšala izvršavanje partijskog zadatka. Preko Sime i Pere nabavljao sam papir i boju za geštetner, a pošto sam materijal odmah počeo da dobavljam, ubrzo sam prikupio sve matrice koje su tada bile u prodaji po knjižarama Sarajeva.

Kako je partijska tehnika radila intenzivno i izdavala Bilten, Sarajevo je redovno obaveštavano o novostima sa ratišta u Evropi i, u prvom redu, na Istočnom frontu, kao i o uspesima narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Bilten je donosio izveštaje o akcijama u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i drugim krajevima zemlje.

Ustaške vlasti su preduzimale mere da bi onemogućile izlaženje Biltena i drugih štampanih obaveštenja, pa su, između ostalog, pokušale sa kontrolom prodaje materijala za geštetner u svim knjižarama u Sarajevu. Međutim, uprkos svim tim merama, uprkos teroru, uprkos smrtnim kaznama koje su preki sudovi izricali patriotima, izlaženje Biltena i ostalog štampanog materijala nije prestajalo, čak se i povećavalo.

Radeći ovaj posao, postepeno sam dolazio u direktan kontakt s ostalim drugovima koji su radili u partijskoj tehnici. Među prvima, upoznao sam Derviša Numića, koji je preuzimao Bilten i drugi materijal i svojim kanalima i vezama distribuirao ih u Sarajevu. Zatim, snabdevao sam papirom, matricama i drugim priborom Salima Ćerića, koji je bio u strogoj ilegalnosti, u stanu gde je bio i šapirograf na kome je radio. Povremeno sam odlazio k njemu, preuzimao štampani materijal i predavao ga Dervišu Numiću.

Pokrajinski komitet je imao »finu tehniku« za falsifikovanje dokumenata - legitimacija, propusnica za putovanje itd., ustaških i nemačkih, kojima su, prema potrebi, snabdevani naši drugovi.

U radu za partijsku tehniku sretao sam se s drugom Esadom Brkićem, sada lekarom u Sarajevu, koji je, takođe, kao ilegalac, s obzirom na to da je bio dobar crtač, korisno doprinosio radom u tehnici.

Radi rada u partijskoj tehnici, održavao sam direktne kontakte s Avdom Humom i Svetozarom Vukmanovićem Tempom, od kojih sam dobivao direktive za ovaj rad, kao i druge zadatke. Tako mi je jednoga dana, u drugoj polovini septembra 1941. godine, drug Tempo rekao da se mora nešto preduzeti za spasavanje nekolicine partijskih funkcionera koje su ustaše pohapsili i zatvorili u zgradu Bogoslovije. Trebalo je napraviti plan napada na zgradu, razraditi detalje i proučiti koliko je

ljudi potrebno za tu akciju; rečeno mi je da će za akciju biti obezbijedeno dovoljno ljudi, i to skojevaca i mladih članova Partije.

Odmah se pristupilo izviđanjima i ispitivanju mogućnosti za izvršenje ove zamisli, ali kako je, u onim uslovima, ovaj posao obavljan veoma sporo (prošla su 3-4 dana), naši uhapšeni drugovi su već sami pobegli iz zatvora. Zahvaljujući tome, izbegnuti su gubici u ljudstvu kojih bi neminovno bilo da je akcija izvršena spolja. Vest o bekstvu zatvorenika iz zgrade Bogoslovije imala je širokog odjeka u javnosti.

Dobio sam, takođe, zadatak da se kuća u koju su dolazili kuriri Dovadžija i Hodža pripremi kako bi se u njoj mogla instalirati radio-stanica Pokrajinskog komitetä KP Bosne i Hercegovine. Kuća se nalazila više Baščaršije, na putu za Kovače, i u njoj je živela sama jedna starija Muslimanka.

U jeku priprema za smeštaj radio-stanice, meni je saopštena direktiva. Rečeno mi je da se pripremim i sutra uveče pođem u partizane. To sam odmah preneo drugovima Dervišu Numiću i Branku Spasiću, izvestjvši ih o mestu i vremenu sastanka, i pošao do Ćerića. Drugarski me zamolio da odgovornim drugovima prenesem njegovu želju da i on pode s nama. Njegovoj želji je udovoljeno, pa smo ga opremili da uveče pođe s nama.

U prvi sumrak 9. oktobra 1941. godine krenuli smo pojedinačno ka zbornom mestu van Sarajeva. Pristizali smo jedan za drugim. Na zbornom mestu su već bili kuriri, koji su nas odveli do Crepoljskog. Srećno smo stigli na slobodnu teritoriju i našli se među našim drugovima, borcima - partizanima. I tako, od toga dana, ponovo otpočinje moja borba s puškom u ruci protiv fašizma u vlastitoj zemlji, borba kakvu sam s drugovima vodio već u Španiji.

ŠTEFICA BELAK-PAVIČIĆ

NA VEZI SA PARTIJSKOM ORGANIZACIJOM MOSTARA

Već prije napada na našu zemlju, bila sam politički formirana i spremna da prihvatim sve zadatke koje je pred mene postavljala KPJ. Od aprila do 22. juna 1941. godine, radila sam u skojevskoj grupi na Marijin-Dvoru kojom je neposredno rukovodila Emilija Kapri. Rasturali smo letke po raznim dijelovima grada - lijepili ih po zidovima, ubacivali u stanove i poštanske sandučiće, te pisali parole po zidovima javnih zgrada. Ove zadatke obavljali smo u malim grupama od po tri do četiri člana. Istovremeno, posebnu brigu poklanjali smo okupljanju jevrejske i srpske omladine pošto su se ustaše, u početku, okomile na njih, a skrivali smo one kojima je prijetila neposredna opasnost.

Krajem juna 1941. godine, Vladimir Perić, kojeg sam otprije poznavala, rekao mi je da se moram potpuno izolovati iz omladinske organizacije, da ne smijem učestvovati ni u kakvim akcijama koje bi me mogle kompromitovati, jer da ću imati druge zadatke. Tako sam i učinila, te obavijestila Emiliju Kapri. Tada smo se razdvojile. Ona je radila svoj posao, a ja svoj. Nakon nekoliko dana, Vladimir Perić mi je dao lozinku po kojoj ću primati kurire koji će mi donositi razne materijale, a koje ću predavati njemu u određene dane i sate, na određenim mjestima u gradu. Te lozinke se danas više ne sjećam, jedino znam da sam je morala naučiti napamet.

Ovaj sam posao obavljala neko vrijeme i jednoga dana, u drugoj polovini mjeseca jula, Vladimir Perić me sačekao na određenom mjestu, kod Skenderije mosta, u društvu meni tada nepoznatog druga, i saopštio mi da će taj drug odsad biti moja veza za isti posao. Kasnije sam tog druga srela u VI istočnobosankoj proleterskoj brigadi. Bio je to Derviš Numić.

Nakon nekoliko dana, Numić mi je saopštio da više neću primati kurire, nego da ću i sama postati kurir, te da ga sutradan čekam na istom mjestu i u isto vrijeme. Pitao me da li mogu nabaviti policijsku propusnicu za Mostar. Odgovorila sam da ću pokušati preko svog oca, Mihaela Belaka, koji je radio u policiji, u odjeljenju daktiloskopije. I zaista, otac mi je u tri navrata uspio nabaviti propusnicu, a kasnije sam falsifikovane propusnice dobijala od Numića. Ove propusnice bile su tako dobro napravljene da su nevjerovatno ličile originalima koje sam dobijala od oca.

I tako sam svake sedmice putovala u Mostar sa raznim upakovanim i zapečaćenim materijalima, a koje sam obavijala oko struka, tako da se ništa nije moglo primijetiti. Obično sam ulazila u voz na Alipašinom Mostu, jer je na glavnoj željezničkoj stanici bila jača policijska kontrola. Mada su na mostarskoj stanici držali stražu italijanski karabinjeri i crnokošuljaši, uvijek sam uspijevala, i bez njihove propusnice, ući u grad. Koristila sam se gužvom na ulazu, te neprimjetno provlačila kroz gomilu. Vraćala sam se sa originalnom italijanskom propusnicom koju sam dobijala od mostarske partijske organizacije.

Najgore i najteže mi je bilo u vozu do Mostara, jer su ustaše često legitimisale putnike. Naročito sam se plašila da ne primijete da je propusnica falsifikovana. Dovijala sam se na sve moguće načine kako ne bih pala pod sumnju. Dešavalo bi mi se da sjedim u kupeu sa ustašama i, mada sam ih se plašila i mada su mi bili i odvratni, uspijevala sam nekako da vodim razgovor s njima, o nevažnim stvarima. Nosila sam ilegalni materijal i znam šta bi sa mnom bilo da su mi ga pronašli. Nije bila u pitanju samo moja glava, nego se radilo i o drugim, ko zna o kome, jer nisam znala sadržaj materijala koji sam prenosila. Znala sam jedino da to služi narodnooslobodilačkom pokretu.

U početku sam tu poštu predavala Avdi Humi, u njegovoj kući. Tu su bile Avdina majka i njegova drugarica Olga. Kasnije, kada su Avdo i Olga došli u Sarajevo, u nekoliko navrata, materijale koje su donosili mostarski kuriri, predavala sam Olgi. Poslije sam poštu u Mostaru predavala Biseri Puzić-Taušan, čiju mi je adresu dao Numić.

Osjećaj da je materijal došao u prave ruke, bio je, za mene, veliko ohrabrenje, pa stoga sam se vraćala s manje straha u Sarajevo. Numić me uvijek čekao na ugovorenom mjestu, u određeno vrijeme. Po njegovom nasmijanom licu, kada bi me ugledao, osjećala sam da je zadovoljan, odnosno da Partija ima povjerenja u mene i bila sam ponosna.

Jednog dana početkom septembra 1941. godine, Numić mi je saopštio da ću u Mostar odvesti četiri druga - španska borca - i predati na vezu Biseri Pužić. Rekao mi je da u vozu sjednemo na razne strane, da ih ništa ne pitam i da ne razgovaram s njima. Odveo me u

jednu kuću na Marijin-Dvoru, da se upoznamo. Dogovorili smo se gdje ćemo se naći ujutro - prije polaska voza.

Sutradan, ujutro smo ušli u voz na glavnoj sarajevskoj stanici, pred sam polazak voza, i smjestili se u širok kupe III razreda. Sa mnom je sjeo jedan mladi, proćelavi plavi čovjek, kasnije sam saznala da se zove Jakov Baruh. Poslije rata, od Bisere Pužić, također, saznala sam da se jedan od njih zvao Petar Drapšin. Mada sam izbjegavala svaki razgovor sa drugom s kojim sam sjedila, strogo se pridržavajući opomene druga Numića, on je sam počeo razgovor. Valjda je pretpostavljao da nisam osoba kojoj se baš ništa ne smije reći. Pričao mi je o španskom građanskom ratu, o zarobljeništvu u Francuskoj, o svom ilegalnom bijegu u Njemačku i radu u nekim njemačkim tvornicama, te o svom ilegalnom prelazu preko granice u zemlju. Pričao mi je o narodnooslobodilačkoj borbi, o ustanku radi kojeg se oni i upućuju u Hercegovinu.

I tako sam zadatak kurira obavljala sve do polovine mjeseca oktobra 1941.

Negdje sredinom mjeseca oktobra 1941. godine, na vrata stana porodice Petrovič, kasno popodne, neko je zazvonio. Tada sam stanovala kod te porodice, jer su Emil Petrovič i njegova supruga Ela bili roditelji Emilije Kapri. Svi u porodici pomagali su NOP - roditelji i njihova djeca Drago i Emilija Kapri. U njihovom stanu, i prije i za vrijeme rata, održavani su sastanci i krili se ilegalci. U stanu smo se nalazile stara Emilijina baka i ja. Baka je otvorila vrata, a ja sam oprezno prisluškivala. Neki nepoznati muški glas raspitivao se za mene. Baka je odgovorila da nisam kod kuće. On se »izvinio« što smeta i rekao da će doći kasnije. Majka Petrovićka se ubrzo iza toga vratila iz grada kući, ispričale smo joj da je dolazio neki nepoznati čovjek i raspitivao se za mene. Ona me tada, sa puno predostrožnosti, odvela kroz sporedna dvorišna vrata na Marijin-Dvor, svojoj kumi Ljubici šujanski i tu me sakrila. Ljubica me iste večeri odvela svojoj susjetki, u istoj kući, Olgi Jovanović-Savatić, mojoj bivšoj razrednici. Tu sam ostala nekoliko dana. Onaj nepoznati čovjek ponovo me tražio. Rekli su mu da ne znaju gdje sam, odnosno, da već nekoliko dana nisam dolazila. Poslije 2-3 dana od toga, Olga Jovanović mi je donijela novine i pokazala jedan kratak poziv, u kojem je, otprilike, pisalo ovo: štefica Belak neka se javi policijskom inspektoru Emilu Mezeru na razgovor.[1] Jasno da se na ovaj poziv nisam javila. Uspostavila sam vezu sa svojim ocem preko Emilije i upitala ga da li zna zašto me Mezer poziva putem novina. Otac nije znao, ali je preporučio da se dobro sakrijem.

U stanu Olge Jovanović-Savatić nisam se osjećala sigurnom; dolazili su joj prijatelji i poznanici i strepila sam da me neko ne primije-

[1]) Sarajevski novi list, 5. XI 1941, strana 4.

ti. Jedno jutro, prije nego što je Olga pošla na nastavu, izašla sam iz stana da uspostavim vezu sa Emilijom. Bilo je rano i vrata na zgradi porodice Petrovič su bila još zaključana. Pošla sam da se prošetam sporednim ulicama i da se ponovo vratim pred kuću. Na uglu Jukićeve ulice, prema malom parku, iza sebe sam čula korake i muški glas: »Stoj, pucaču«! Ubrzala sam korake, skrenula u mali park i sakrila se u veliki, gusti cvjetnjak. Pored mene je projurio neki čovjek, revolverski pucanj je zaparao zrak i taj čovjek je izletio iz parka i nestao kao munja, u današnjoj Titovoj ulici. Za njim je trčao neki drugi čovjek koji se na rubu parka okretao oko sebe, a onda izašao na ulicu i trčećim korakom, pored bivše Banovine, ušao u muslimansko groblje kod Koševskog potoka. Nisam znala za kim taj agent puca, za mnom ili za onim čovjekom, jer smo oboje trčali. Prolaznika u Titovoj ulici bilo je malo, a u parku, u taj čas, nije bilo nikoga. Ostala sam u cvjetnjaku kratko vrijeme, a onda se neopaženo izvukla iz gustiša i perifernim ulicama došla do stana Ljubice Šujanski, zamolivši je da potraži Emiliju i da je dovede, jer joj imam nešto kazati. Emilija je došla, ja sam joj ispričala o svemu. Prigovorila mi je da nije trebalo da izlazim iz stana Olge Jovanović dok ona (Emilija) ne dođe po mene. Isti dan me odvela Nedeljki Karišik koja je stanovala u vakufskoj zgradi, preko puta UNS-a, i tu me sakrila.

Sutradan sam saznala da je Mjesni komitet KP Sarajevo odlučio da me pošalje u partizane. Poručeno mi je da dođem u kuću Ljubice i Čede Dugonjića, u Kosovsku ulicu.

Tu sam se srela sa Danom Olbinom i Vladom Perićem, a bio je tu i jedan španski borac koji je čekao da se prebaci u partizane.

Prvog novembra 1941. godine došao je jedan seljak srednjih godina u kuću Dugonjića i kasno popodne, preobučenu u romanijsku seljanku, odveo me na Buloge. Noću su po mene došla dvojica kurira i odveli me u selo Kalauzoviće, gdje je bio štab Mokranjskog bataljona Romanijskog odreda.

Nakon nekoliko dana po dolasku u partizane, pozvana sam da prisustvujem partijskom sastanku. Ja .sam već u Sarajevu, na ilegalnom radu kao kurir, kandidovana za Partiju, o čemu me obavijestio Vladimir Perić prije odlaska u partizane. I tako sam postala član KPJ. Od novembra 1941. do marta 1942. godine bila sam politički radnik na terenu Romanije i radila sa ženama i omladinom.

U martu 1942. godine, stupila sam u Prvi proleterski bataljon koji je kasnije, po formiranju VI istočnobosanske proleterske brigade, ušao u njen sastav. U ovoj brigadi bila sam sve do polovine mjeseca septembra 1942. godine. U 3. bataljonu ove brigade birana sam za sekretara partijske organizacije (zamjenika političkog komesara) 10. čete. Iz brigade sam sa grupom drugova ponovo upućena na ilegalni rad u Sarajevo.

MUHIDIN BEGIĆ

TITOVE PORUKE PREKO SARAJEVA

Malo je poznata jedna izuzetno delikatna i vrlo odgovorna uloga partijske organizacije Sarajeva u danima fašističke okupacije 1941. i početkom 1942. godine. U to doba nezapamćenog terora i progona svega što je patriotsko i antifašističko, a pogotovo komunista i njihovih simpatizera, kroz Sarajevo je proputovalo ili u gradu boravilo po specijalnim zadacima nekoliko članova i funkcionera Centralnog komiteta KPJ. U uslovima najstrože ilegalnosti, putem partijskih veza, za njih su organizovani bezbjedan prihvat, smještaj i kontakt sa partijskim radnicima u gradu, kao i njihov odlazak iz grada i upućivanje njihovih izvještaja Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Jedno vrijeme preko Sarajeva su održavane stalne kurirske veze Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba sa pokrajinskim partijskim rukovodstvima BiH, Hrvatske, Slovenije i Srbije, a preko Srbije sa Makedonijom i CK KP Bugarske, a iz Zagreba, radio-vezom, i sa Kominternom. Isto tako, preko Sarajeva su održavane i veze Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP i DVJ Bosne i Hercegovine sa pokrajinskim i operativnim štabovima za istočnu Bosnu, Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i sa partijskim organizacijama na okupiranoj teritoriji u unutrašnjosti: u Mostaru, Tuzli, Banjaluci i dr.

Poznato je, takode, da su iz Sarajeva, ilegalnim kanalima, održavane redovne veze sa oslobođenom teritorijom i partizanskim jedinicama u okolini Sarajeva: na Romaniji, Zvijezdi, Igmanu, Jahorini, Kalinoviku, kuda su upućivani novi borci, dostavljani lijekovi, sanitetski i drugi materijal, oružje, municija i druga vojna oprema, izvještaji i vojna obavještenja o namjerama neprijatelja, kao i razne informacije o situaciji u gradu. Sa oslobođene teritorije su prenošene razne poruke i izvještaji štabova i partijskih komiteta, propagandni i drugi materijal u Sa-

rajevo i dalje - u unutrašnjost BiH. Kada se to sve ima u vidu, onda se može shvatiti sva složenost i težina obavljanja ovako delikatne i odgovorne uloge, koju je partijska organizacija Sarajeva izvršavala uz maksimalnu bezbjednost i konspiraciju. To upravo potvrđuje kakva je bila snaga i organizovanost ilegalnog pokreta u Sarajevu u prvim i najtežim danima fašističke okupacije, posebno kada se zna koliki je bio politički i vojno-strateški značaj Sarajeva za okupatorski i ustaški marionetski poredak, naročito za njemačku obavještajnu službu na Balkanu i prema Bliskom istoku.

Tako je, ilegalnim putovima revolucionara i revolucionarnog pokreta, u odlučujućim časovima dizanja ustanka i organizovanja oružane borbe protiv fašističkog okupatora i kvislinga, Sarajevo jedno vrijeme bilo neka vrsta »relejne« stanice preko koje su ilegalnim kanalima bili povezani najvažniji centri iz kojih su usmjeravani tokovi revolucije. Takva pozicija Sarajeva bila je uslovljena razvojem ustanka 1941. i početkom 1942. godine. Stvaranjem prostrane slobodne teritorije u centralnom dijelu zemlje, u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni, odakle su, po izlasku iz Beograda, CK KPJ i Glavni, odnosno Vš NOPOJ na čelu sa drugom Titom rukovodili oružanom borbom na čitavoj teritoriji Jugoslavije, Sarajevo je, u toj prvoj fazi narodnooslobodilačkog pokreta, bilo izuzetno važan strateški punkt na pravcima kretanja i izvršavanja specijalnih zadataka pojedinih članova i funkcionera CK KPJ i Vrhovnog štaba i održavanja veza sa ostalim dijelovima zemlje. Takva funkcija Sarajeva došla je do punog izražaja dolaskom CK KPJ i VŠ u istočnu Bosnu, koncem decembra 1941. godine. To je bilo moguće i zato što je relativno brojna i organizaciono sređena partijska organizacija Sarajeva spremno dočekala ove sudbonosne događaje i bila na visini istorijskog čina pred kojim se našla KPJ. Za takvu svoju ulogu Partija se osposobljavala i kalila u dugogodišnjoj ilegalnoj borbi, kada su kolebljivci, slabiči i kukavice otpadali, a uključivali se oni koji su bili spremni da polože i svoje živote za ciljeve organizacije kojoj su pripadali.

Komunisti i ilegalni NOP Sarajeva odigrali su istaknutu ulogu i dali krupan doprinos uspješnom razvoju i pobjedama NOP-a i oružane borbe i u ovom periodu. Oni su stvorili uslove da, u najtežim okolnostima fašističkog okupacionog sistema, u Sarajevu jedno vrijeme boravi i djeluje PK i delegat CK KPJ, kao i pojedini članovi i funkcioneri CK KPJ u specijalnim misijama koje su im povjerene.

Funkcioneri CK KPJ kroz Sarajevo

U vrijeme burnih dana 27. martovskih demonstracija 1941. godine, 28. marta stiže u Sarajevo Krsto Popivoda, kandidat za člana CK

KPJ, koji prenosi direktive CK KPJ u vezi sa nastalom situacijom. Po sjećanju Krste Popivode, na sastanku PK, koji je održan 28. marta 1941. godine, bili su prisutni: Iso Jovanović, Boriša Kovačević, Uglješa Danilović, Đuro Pucar, Avdo Humo, Hasan Brkić i Pavle Goranin.

Održao je i sastanak sa članovima Mjesnog komiteta Sarajeva, a zatim, sa partijskom organizacijom u Zenici i Tuzli. Prisustvovao je i oblasnoj partijskoj konferenciji u Tuzli. Poslije toga, po istom zadatku, produžio je put za Kosovo.

Po povratku, zadržao se u Sarajevu, gdje ga je 6. aprila zateklo bombardovanje aerodroma u Rajlovcu i početak napada hitlerovske Njemačke na Jugoslaviju. Prenoćio je u istoj kući u kojoj je stanovao i Avdo Humo, te su se ponovo susreli i vodili razgovor o nastaloj situaciji. Pokrajinski komitet je uputio Đuru Pucara, sekretara Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu i člana CK KPJ, da ode u Zagreb radi konsultovanja sa Titom, a Krsto je sačekao u Sarajevu povratak Pucara iz Zagreba, da bi, potom, produžio put za Crnu Goru.

Sredinom aprila 1941. godine, u Sarajevo su stigli Ivan Milutinović, član Politbiroa CK KPJ, i Đuro Pucar sa uputstvima za dalji rad Partije u ratnim uslovima.

Njemačke motorizovane kolone koje su 10. aprila umarširale u Zagreb, jurile su na jug, prema Bosni, gdje se povukla jugoslovenska vlada i očekivao otpor glavnine jugoslovenske vojske, koja se tu nalazila, u povlačenju. CK KPJ, na svojoj sjednici od 10. aprila 1941. godine, odlučio je da se jedan dio rukovodstva prebaci u Sarajevo radi učešća u organizovanju odbrane zemlje i pružanja otpora, međutim, zbog brzog sloma Kraljevine Jugoslavije, do toga nije došlo. Stavovi CK KPJ su jasno precizirani i objavljeni u Proglasu CK KPJ od 15. aprila 1941. godine.[1])

Sa takvim zadatkom, u Sarajevo su stigli Ivan Milutinović i Đuro Pucar. Poslije susreta sa Titom u okupiranom Zagrebu, priča Pucar, Milutinović i on su isti dan krenuli za Sarajevo, preko Knina, Drvara i Travnika. Nakon višednevnog probijanja, koristeći se svim raspoloživim prevoznim sredstvima, prelazeći i pješke desetine kilometara zbog prekida javnog saobraćaja, stigli su u Sarajevo.

Sa istim ciljem, u Sarajevo su došli i neki partijski rukovodioci iz Beograda. Međutim, u gradu su zatekli hitlerovsku soldatesku, koja je 15. aprila »pobjedonosno« marširala sarajevskim ulicama. Svaki organizovani otpor jugoslovenske vojske bio je iluzoran zbog izdaje i kapitulantstva kraljevskih političkih i vojnih vlastodržaca.

[1]) Četrdesetprva, Ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 53-54.

Dolaskom Ivana Milutinovića u Sarajevo, uspostavljen je prvi kontakt CK KPJ sa PK KPJ za BiH u okupiranoj zemlji. Na sastanku sa jednim brojem prisutnih članova PK KPJ za BiH, Ivan Milutinović ih je upoznao sa ocjenom situacije i nametnutom potrebom prilagođavanja djelovanja partijske organizacije datim uslovima. U tom smislu je prenio uputstva za dalji rad: hitno obnavljanje veza i normalizovanje rada svih partijskih organizacija i njihovo učvršćenje; jačanje budnosti i čuvanje partijskih kadrova i aktivista od hapšenja. Postavljen je zadatak da se komunisti vrate u svoja mjesta, da pažljivo prate planove i namjere okupatora i ustaške vlasti, da prikupljaju oružje i municiju i da ih čuvaju do daljnjeg. Milutinović se poslije toga vratio u Beograd.

U duhu ovog dogovora, ubrzano se radi u Sarajevu i svim krajevima BiH gdje su postojale partijske organizacije, pripremajući se za nove akcije koje će se nametnuti daljim razvojem događaja.

• • •

Nakon sjednice Politbirao CK KPJ, održane 4. jula 1941. godine u Beogradu, na kojoj je, pored ostalog, odlučeno da njegovi članovi odu u sve pokrajine radi prenošenja zaključaka ove sjednice i pružanja pomoći pokrajinskim partijskim rukovodstvima u provođenju odluke o dizanju oružanog ustanka, u Sarajevo je stigao, 10. jula, Svetozar Vukmanović Tempo.[2])

Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 13. jula 1941. godine u Sarajevu, Tempo je, kao delegat CK KPJ, upoznao prisutne sa odlukom Centralnog komiteta o dizanju oružanog ustanka u zemlji. Nakon iscrpne diskusije i ocjene da u Bosni i Hercegovini postoje povoljni uslovi za vođenje oružane borbe, detaljno su razrađeni organizacija i plan oružanih akcija u Bosni i Hercegovini.

Isti dan je sazvan i sastanak Mjesnog komiteta Sarajevo, kojem su prisustvovali Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, i delegat CK KPJ Tempo. Prisutni su upoznati sa odlukom Centralnog komiteta KPJ o početku oružanog ustanka i predstojećim zadacima partijske organizacije Sarajeva.

I pored hapšenja jednog broja članova Pokrajinskog i Mjesnog komiteta i odlaska iz grada brojnih partijskih kadrova sa zadatkom organizovanja partizanskih odreda u okolini Sarajeva, Mjesni komitet i partijska organizacija grada su slijedili revolucionarni kurs KPJ i, svojom aktivnošću, doprinijeli stvaranju jakog ilegalnog pokreta u gradu,

*) Svetozar Vukmanović Tempo je u Sarajevo stigao 10. jula, preko Višegrada, sa lažnim ispravama, učitelja Muslimana iz okoline Prijepolja, koji je otpušten iz službe.

Zdravko Antonić: Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, str. 110, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.

S.V. Tempo: Memoari, knj. 1, str. 190, Komunist, Beograd, 1971.

koji je postao snažan oslonac narodnooslobodilačkoj borbi u Bosni i Hercegovini.

Delegat CK KPJ boravio je sa prekidima u Sarajevu do 20. februara 1942. godine, kada je, uz saglasnost Vrhovnog komandanta,[3]) definitivno izišao na oslobođenu teritoriju, na Romaniji.

* * *

U vrijeme održavanja značajnog vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama, 26. septembra 1941. godine, kroz Sarajevo je prošao jedan broj funkcionera pokreta. Na putu za savjetovanje, značajnom po krupnim odlukama za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i ustanka naroda Jugoslavije, iz raznih pravaca dolazili su članovi CK KPJ i članovi Vrhovnog štaba. Ocjenjujući rezultate ovog savjetovanja, Tito je u izvještaju na V kongresu KPJ, pored ostalog, rekao: »Ovo savjetovanje imalo je veliki značaj ne samo u pogledu rukovođenja operacijama partizanskih odreda u Jugoslaviji već je na tom savjetovanju naša partija zauzela jasnu, određenu liniju za stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, kao garanciju za uspjeh oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«.

U pripremama za sazivanje savjetovanja, vrhovni komandant Tito je, u svojim porukama Tempu u Sarajevu i CK KP Hrvatske preko Sarajeva, uputio određena obavještenja i objašnjenja o potrebi sazivanja savjetovanja, što je vidljivo iz više dokumenata.[4])

[3]) Zbornik dokumenata i podataka o NOB-i Jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1954, tom II, knj. 2, br. 159, str. 325.

") U »naređenju Vrhovnog komandanta NOP odreda Jugoslavije druga Tita od 9 septembra 1941. godine S.V. Tempu« nagovješteno je »vijećanje štaba sa izaslanicima iz svih oblasti... U tu svrhu mi pozivamo za nekoliko dana to vijećanje i proširenu sjednicu Ćaće (CK KPJ - Red), da bi se spremili za jesenju kampanju. To će biti negdje bliže k tebi, a gdje, to ćemo ti naknadno javiti, jer ćeš trebati da dođeš i ti sa još jednim iz štaba... Za dolazak na vijećanje trebaš biti spreman, pa će i drugovi iz Zagreba doći pred tebe i onda ćete zajedno...« Zbornik dokumenata i podataka o NOB-i jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 2, br. 18, str. 60-61.

O pripremama za vojno savjetovanje i prošireni sastanak CK KPJ, govori i uputstvo CK KPJ od 4. septembra 1941, upućeno CK KP Hrvatske:

»Mi ćemo za 14 dana održati savjetovanje Vrhovnog štaba, kaže se u dokumentu CK KPJ, i onda ćemo sva ta pitanja pretresti i.stvoriti plan i razgraničenje terena, kao i prodiskutovati mogućnost stvaranja formacija krupnijeg karaktera tamo gdje će to biti potrebno i moguće... Zajedno sa savjetovanjem održaćemo i proširenu sjednicu Ćaće, zato treba odmah obavijestiti Slovence da pošalju Bevca (Edvard Kardelj) i Franca (Franc Leskošek-Luka), a vi Brku (Rade Končar), Vladu - Spanca (Vladimir Popović) i još jednog iz štaba. Tačan dan dolaska i mjesto javićemo naknadno«, i dalje: »savjetovanje i sjednica održaće se za 14 dana, ali Bevc neka odmah dođe ovamo, jer nam ovdje treba i ostaće ovdje. Neka nabavi izbjeglički dokumenat (legitimaciju koju su dobijali svi oni koji su iz ostalih krajeva Jugoslavije protjerivani u Srbiju), a druge će dobiti ovde ..« (Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 14, str. 55-58).

A u pismu druga Tita, od 12. septembra 1941. godine, sekretaru CK KP Hrvatske stoji: »vaš dolazak tamo gdje ćemo se sastati mora se na par dana odgoditi... Uspjeli smo tako porušiti saobraćaj da sada ni sami ne možemo putovati i zato će nam trebati malo više vremena za taj put. U vezi sa vašim putem vi ćete se morati obratiti Tempu, koji će onda zajedno sa Vama da pođe na put...« (Zbornik .., tom II, knj. 2, br. 20, str. 63-64).

Po obavještenju o pripremama za savjetovanje, Tempo se dogovorio sa partijskom organizacijom Sarajeva i Romanijskim partizanskim odredom da osiguraju prihvatanje i izlazak iz grada na oslobođenu teritoriju učesnika savjetovanja, a potom, prebacivanje preko Drine. Tako je sve bilo pripremljeno za prihvat Rade Končara i Vlade Popovića iz Hrvatske, te Mihe Marinka i Franca Leskošeka iz Slovenije, koji su zajedno stigli u Sarajevo, sa kojima je i Tempo, istog dana naveče, krenuo na put.

Prilikom izlaska iz Sarajeva, u njihovoj pratnji bili su Mustafa Dovadžija i Avdo Hodžić, mladi radnici, komunisti, neustrašivi borci i dobri poznavaoci ilegalnog kanala preko kojeg su redovno održavali vezu sa partizanskim jedinicama na Romaniji. Sa Romanije, gdje im se pridružio Slobodan Princip Seljo, prevezli su se čezama do Drine i, preko Ljubovije, stigli u Stolice.

Sljedećeg dana, po završenom savjetovanju, pošli su iz Stolica, opet preko Sarajeva, Miha Marinko, Franc Leskošek, Vlado Popović i Svetozar Vukmanović Tempo. Rade Končar se vratio preko Srema.

Poslije prve neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, CK KPJ i VŠ prebacili su se, preko Sandžaka, u istočnu Bosnu, u drugoj polovini decembra 1941. godine. Njihov dolazak na područje sarajevskog regiona »događaj je od ogromnog značaja za dalji razvitak našeg ustanka. Politička i vojna pomoć koju je CK ukazao našem pokretu omogućila je da snage ustanka dožive dalji polet i jačanje« - istakao je sekretar Pokrajinskog komiteta Đuro Pucar u izvještaju na Osnivačkom kongresu KP Bosne i Hercegovine.

Povoljan razvoj i dejstvo partizanskih odreda u neposrednoj okolini Sarajeva prisilili su fašističkog okupatora da skupa sa ustaškim i četničkim kvislinzima započne drugu ofanzivu, 15. januara 1942. godine. Saznavši da predstoji ofanziva, Politbiro CK KPJ, koji se tada nalazio u Čevljanovićima kod Srednjeg, odlučio je da Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar pređu u Zagreb, sa zadatkom da odatle obavljaju dio poslova Centralnog komiteta, da koordiniraju rad na čitavoj teritoriji Jugoslavije i neposrednije rukovode ustankom u Hrvatskoj i Sloveniji. Iz Čevljanovića, gdje se nalazio Vrhovni štab, prvi je krenuo Lola Ribar, preko Sarajeva, za Zagreb, 6. januara 1942. godine, a Kardelj 13. januara 1942. godine. Sa Kardeljom je pošao i Ivan Maček, koji je upućen na rad u Sloveniju. Svetozar Vukmanović Tempo i Avdo Humo su se vratili na rad u Sarajevo, pa su preko partijske organizacije pripremili ilegalni ulazak u Sarajevo i odlazak Kardelja i Mačeka za Zagreb.[5])

*) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 105, str. 217, fusnota 2.

Po dolasku u Sarajevo, Lola Ribar obavještava Tita, 7. januara 1942. godine, da je poslije dugog i napornog puta sretno stigao 6. ujutro, a da već 7. januara produžava put i da se nada da će sutradan biti na cilju, u Zagrebu. Upozorava da je »stvorena opasna situacija za nas na čitavom sektoru prema hrvatskim položajima - Mokro, Vučja Luka, Crepoljsko«, jer, mjesto naših posada, na sva tri položaja nalaze se četnici koji otvoreno istupaju protiv nas, za Nedića i Nijemce, a protiv »Turaka« kao jedinog neprijatelja«. Smatra se da je prelazak partizanskih četa u četnike na ovim položajima posljedica, pored objektivnih uzroka, gotovo nikakvog političkog rada u četama i krupnih grešaka naših »kako oportunističke tako i sektaške prirode«. Zato sugerira preduzimanje hitnih mjera, čišćenje naših četa i razoružavanje četnicima naklonjenih elemenata. Smatra da ćemo »na taj način, uz pomoć brigade i solidnim političkim radom iz ove krize brzo izaći kao pobjednici«. Pored toga, obavještava da je proglašena opšta mobilizacija i da je sve veće nezadovoljstvo medu Muslimanima i Hrvatima, zbog čega se može očekivati masovno dezerterstvo iz ustaške vojske, ako budemo znali držati veze. Skreće pažnju da je potrebno konspirativnije i čvršće obezbijediti kanal koji partizanske jedinice povezuje sa gradom. »On je odličan, ali razglašen gore po četama, čak i medu četnicima.')

U toku svog jednodnevnog boravka u Sarajevu, Lola Ribar se nalazio u stanu Josipa i Lujze Pajić, u Kranjčevićevoj ulici br. 4, gdje je, izuzetno raspoložen, vodio živ razgovor sa starim drugovima, plijeneći vedrinom, optimizmom i snagom koja je iz njega izbijala. Olga Marasović je otpratila Lolu Ribara iz ovog stana na stanicu, za Zagreb, koji je 12. januara 1942. godine poslao izvještaj CK KPJ o situaciji u Hrvatskoj, u kome, pored ostalog, javlja da je dobro doputovao i odmah se povezao sa drugovima u Zagrebu.

Edvard Kardelj je stigao u Sarajevo poslije Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima. Put od Čevljanovića do Sarajeva bio je vrlo naporan, po dubokom snijegu i vrlo niskim temperaturama. »Današnji dan je bio za mene najgadniji štrapac za vrijeme mog partizanovanja« - piše Kardelj u pismu upućenom sa ovog puta, 13. januara 1942. godine.[7])

Gazeći snijeg do pasa, mala kolona se teško probijala preko snježnih nanosa i neproprćenim stazama, po teškom i brdovitom terenu. U rane jutarnje časove, kada se iz okolnih sela radnici spuštaju u grad, Kardelj je, sa svojim ilegalnim saputnicima, sretno stigao u Sarajevo.

•) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 92, str. 176.

') Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 105, str. 217.

U očekivanju da se snabdiju lažnim ispravama za kretanje po NDH,[8]) Kardelj i Maček su se zadržali tri dana u stanu porodice Pajić, u Kranjčevićevoj ulici.

Konsultujući Kardelja, ovih dana sam dobio od njega sljedeće objašnjenje: »Sami smo pravili falsifikovane dokumente uz pomoć sopstvenika stana. Naime, kuhanim jajetom prenijeli smo pečat sa pravog dokumenta na falsifikovani. Falsifikat je bio jako slab, ali, na sreću, Maček i ja nismo došli u položaj da ga bilo kome pokazujemo, jer je vlak od Sarajeva do Zagreba bio tako natrpan da je svaka kontrola bila nemoguća«. Za vrijeme ovog kratkog boravka, Kardelj je održavao kontakte sa drugovima u Sarajevu i vodio korespondenciju sa Vrhovnim štabom, što se vidi iz izvještaja koje je Kardelj iz Sarajeva poslao Titu, obavještavajući ga o pripremama neprijatelja za II ofanzivu. U tom pogledu, vrlo je karakterističan izvještaj od 15. januara 1942, gdje Kardelj, istovremeno, izaražava bojazan i brigu za druga Tita i ostale drugove u Vrhovnom štabu.[8])

•) PK KPJ za BiH je raspolagao sa »finom tehnikom« za izradu propusnica i legitimacija, u kojoj je radio Josip Sigmund, član KP, politički nekompromitovan. Tih dana, u toku priprema druge neprijateljske ofanzive, Nijemci su mobilisali Sigmunda, kao dobrog skijaša, za vodiča skijaškim jedinicama upućenim na Romaniju. On je uhapšen 1943 godine, odveden u logor u Jasenovac i ubijen.

') Dragi Tito!

Stigli smo jučer ovamo na cilj, no radi teškoća sa dokumentima izgleda da ćemo se morati tu zadržati još koji dan ili dva. Juče je stigao iz Zagreba kurir sa poštom, koja je priložena. Ja sam je otvorio i pročitao. Stvari se svuda, kako se vidi iz pisma, uprkos velikih teškoća, dobro razvijaju. Ja ću na neka pitanja postavljena u tim pismima, razgovarati sa drugovima u duhu naših razgovora. . A sada o nekim našim informacijama koje će biti za vas najvažnije. Saznali smo iz izvora obično vrlo pouzdanih pa i od ranijih očevidaca sledeče:

1. U Sarajevu je stigao neki njemački štab. Naši su ljudi sami vidjeli njemačke generale.

2 Na opštini su Nijemci montirali radio-stanicu.

3. »Napretkov« internat, u kome su bili do sada ustaše, Nijemci su ispraznili i udesili ga za svoju bolnicu Ali pošto ranjenika nema, izgleda da se radi o bolnici za buduće ranjenike.

4. Do sada je došlo u Sarajevu svega: a) 3 kompozicije sa njemačkim vojnicima, b) 1 kompozicija sa teretnim automobilima, dalje, nešto tenkova i oklopnih kola, c) a izgleda i 1 oklopni voz. - Dakle, do sada jako malo.

5 Međutim, prema informacijama, treba da dolazi svega u Bosnu (ne u Sarajevo): a) jedna SS divizija, b) 1 pešačka, c) 1 manja divizija sa motorizacijom

6. Sprema se negde oko Sarajeva aerodrom za 60 bombardera. Pošto je to za bosanske njihove potrebe i suviše velik broj, očito je da se tu radi o aerodromu - protiv Turske.

7. Došle su sa Nijemcima konstrukcije za željezničke mostove itd. Kažu da će to biti za ispravljanje višegradske pruge.

8. Jučer je bilo zabranjeno za izvjesno vrijeme svako kretanje civilnih lica po nekim ulicama u centru. Izgleda da su prolazili Nijemci.

9. Od seljaka su mobilizirali nešto preko 300 konja. Mobilizirali su skije, skijaške cipele, skijaška odijela, pa čak i rodle. Seljacima oduzimaju saone.

10 Mobilizirani su svi skijaši, s tim da za sada još ostaju kod kuće, ali da se odmah jave čim budu pozvani. Međutim, jučer su ih naveče već neke počeli da pozivaju i da ih oblače u njemačke uniforme

Poslije ovog, Kardelj je poslao iz Sarajeva još dva izvještaja sa dopunskim obavještenjima o neprijateljskim snagama koje će učestvovati u ofanzivi (od 15. januara poslije podne i 16. januara u 17 00 sati.[10])

Tempo je u izvještaju od 24. januara 1942. godine obavijestio Tita da su Kardelj, Ribar i ostali stigli zdravo u Zagreb.

Druga neprijateljska ofanziva, u kojoj su učestvovale brojne njemačke, italijanske, ustaške i domobranske jedinice, trajala je od 15. januara do 5. februara 1942. godine. Cilj neprijatelja je bio da prije proljeća likvidira jake partizanske snage u istočnoj Bosni i time zaustavi širenje ustanka i obezbijedi svoje vojnostrateške i ekonomske interese u srednjebosanskom industrijskom bazenu. Međutim, vještim i brzim manevrom, Vrhovni štab i partizanske jedinice izbjegli su opkoljavanje na uskom planinskom prostoru Zvijezde i Romanije i prešli u ofanzivu

11. Prema našim informacijama iz obično pouzdanih izvora, biće glavni pravac kretanja sledeči: I.OdZvomika - Vlasenica - Podromanija - Sarajevo... 2. Sarajevo - Podromanija - Višegrad (uopšte se govori da je glavni cilj te akcije očišćenje pruge i ceste Sarajevo - Višegrad - Užice), 3. Tuzla - Kladanj - Olovo - Vareš

12. Do sada se zna da je otišlo: a) 200 hrvatskih vojnika u pravcu Kalinovika, b) 1 baterija ka Mokrom, c) 1 baterija preko llidže u nepoznatom pravcu, d) a bas sada, ujutru, saznali smo da su Nijemci otišli u pravcu Mokrog.

13. Govore da su Nijemci već raspoređeni na raznim drugim tačkama (...) odakle se spremaju. U Sarajevu su Nijemci pokupovali sve bijelo platno.

14. O samoj svrsi ofanzive govori se sledeće: u samoj stvari ove pripreme nisu samo protiv partizana, nego će se tu stvoriti baza za rat protiv Turske..

15 Najzanimljivije je, da uniformiraju u njemačke uniforme i Hrvate...

16. U Hrvatskoj je otpor (i ovdje) protiv mobilizacije nevjerovatan. Jučer je sam Kvaternik ponovo izdao »posledniji« poziv da se svi pozvati jave u roku od 8 dana ili da će im se suditi kao dezerterima.

Mi smo se tu dogovorili o nekim mjerama. Tempo je napisao pismo za Kalinovik, Hercegovinu i Krajinu sa uputama: da se ne upuštaju u frontove, da razore drumove i pruge, da naprave zasjede u dubinu, da ne gube veze sa Sarajevom, da očuvaju odrede, živu snagu po svaku cijenu. »Kulturnog« (Avdu Humu) smo privremeno zadržali tu, jer, ukoliko bi ofanziva rascjepkala oslobođenu teritoriju, Tempo neće moći sam obavljati posao, a PK bi bio dosta otsječen od organizacija. Ukoliko vi mislite drukčije, javite.

Na kraju još nešto o vama, tj. o Tebi i drugovima oko Tebe. Držim da će ta ofanziva biti ozbiljna stvar baš zbog priprema protiv Turske... Bojim se zato da ćete se naći u vrlo teškom položaju u onim uskim pojasima. Poduzmite mjere pravovremeno! Možda bi bolje bilo da se još u prvo vrijeme prebacite s one strane višegradske pruge... Nemoj, Tito, da potcijeniš te stvari. Još jedanput Te molim da paziš na sebe i da dobro promisliš šta bi bilo najbolje Drži oko sebe i neke bosanske vodiče, koji će vam biti pri ruci u slučaju težih udaraca. Molim Te da ne shvatiš ove mo,e r.čoomene kao paniku. Ja vrlo dobro znam da ova ofanziva nama neće moći mnogo da naš**koG , IH 'e** politički čak koristiti. Pred očima imam stvarno samo to da nas neprijatelj ne udari na najosjetljivijem mjestu, tj. da se Tebi i vama što desi.

Ovdje u Sarajevu je hladno u sto đavola, a drva nema. Ne daju partizani! A kod vas je sigurno sunce. Bevc«

- Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 107, str. 218-223.

'•) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 108. i 110.

na prostoru jugoistočne Bosne, stvorivši novu slobodnu teritoriju sa sjedištem u Foči.

Nakon skoro tromjesečnog boravka u Zagrebu i Beogradu, Ivo Lola Ribar je stigao u Sarajevo, da bi sutradan, 1. aprila 1942. godine, produžio preko Trnova za Foču, gdje su se nalazili CK KPJ i Vrhovni štab. Sa njim je doputovao i dr Vladimir Velebit, koji je u Zagrebu imao advokatsku kancelariju. On je obezbijedio stan za tajnu radio-stanicu za vezu sa Kominternom.

Dok su bili u vozu Zagreb - Sarajevo, ustaška policija je upala u ilegalni stan u kome je neko vrijeme boravio Lola Ribar. Pregledajući putne isprave, agenti su samo pogledali lažne isprave Ribara i nije im se ništa činilo sumnjivim, dok su sumnjičavo zagledali Velebita i njegove legalne isprave. Njihov saputnik u kupeu je bio jedan domobranski pukovnik. U Sarajevu ih je na javku dočekala drugarica Vukica Šain i odvela do kurira, dva brata radnika u jednom sarajevskom predgrađu, prema selu Kijevu.

Sutradan, po dolasku u Sarajevo, oni su u pratnji kurira, bez teškoća, izašli iz grada. Da bi zamaskirali svoje namjere, oni su s bocama u rukama, kao da idu u selo po mlijeko, mirno se kretali u pravcu Trnova, da bi na četiri kilometra od grada naišli na prvu partizansku patrolu.

U Foču su stigli 2. aprila 1942. godine, a naveče su u razgovoru s Titom, obavijestili ga o zbivanjima u Zagrebu i ostalim dijelovima neoslobođene zemlje, a on je njih neposredno upoznao sa prilikama na oslobođenoj teritoriji i sa daljim planovima.

Sa raznih strana su dolazila obavještenja o koncentraciji neprijateljskih snaga i pripremanju vojnih operacija širih razmjera protiv partizanskih jedinica. Njemački okupator i Pavelićeve ustaše nadirali su sa sjevera, a italijanski fašisti i četnici Draže Mihailovića sve jače su napadali na oslobođenu teritoriju u Crnoj Gori i Sandžaku. Tako je uslijedila i treća neprijateljska ofanziva početkom maja 1942. godine, kada su se naše snage, nakon ogorčenih višednevnih borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja, zbog nedostatka municije, povukle prema Volujaku i Durmitoru. Vrhovni štab se premjestio 10. maja iz Foče u pravcu Pive, na teritoriju Crne Gore. Sredinom juna su partizanske snage se koncentrisale na padinama Zelengore, a 24. juna 1942. godine, pod komandom vrhovnog komandanta Tita, prešle u protuofanzivu. Preko planina Treskavice, Igmana i Ivana krenule su prema zapadnoj Bosni. U silovitom naletu i pobjedonosnom maršu proleterskih brigada, u dužini preko 250 km, razrušile su prugu Sarajevo - Mostar i oslobodile Konjic, Prozor, Livno i mnoga druga mjesta, spojivši se tako sa krajiškim partizanima. Ponovo je stvorena slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, pa je u Bihaću održano i istorijsko Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

Partijskim vezama preko Sarajeva je prošao i znatan broj partijskih kadrova iz BiH koji su, po raznim zadacima, upućivani, preko Sarajeva, u unutrašnjost, na oslobođenu ili okupiranu teritoriju.

Zbog političkih prilika i raspoloženja srpskog življa u Hercegovini, odlučeno je avgusta 1941. da Uglješa Danilović pređe iz Tuzle na rad u Hercegovinu, a Avdo Humo iz Mostara u Sarajevo, kao član PK, radi održavanja veze sa partijskim organizacijama na terenu.

Đuro Pucar je otišao iz Sarajeva za Banjaluku sredinom jula 1941, a novembra 1941. godine on i Osman Karabegović doputovali su u Sarajevo, na putu za Romaniju, na savjetovanje koje je sazvao Glavni štab za BiH. S tog savjetovanja, u povratku, Đuro Pucar preko Sarajeva otišao je posebnom kurirskom vezom preko Kalinovika u Krajinu.

Po odluci Vrhovnog štaba, iz Zagreba je u Sarajevo stigla grupa španskih boraca, septembra 1941, koji su, prema rasporedu PK i Tempa, upućeni za vojne i političke rukovodioce u partizanske odrede u BiH.[11])

Ilegalnim kanalima, iz Sarajeva, u odlasku i povratku sa Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima koje je održano 7. januara 1942. godine, provedeni su Tempo i Avdo Humo (koncem decembra 1941. godine), a potom Olga Marasović i Dušan Mitrović Mitar, učesnici iz Sarajeva, i Muhamed Grebo iz Mostara.

Iz Foče su upućeni na rad u Bosansku krajinu, februara 1942. godine, Košta Nad za komandanta operativnog štaba za taj region i Lepa Perović na partijski rad, pa su i oni prebačeni preko partijske organizacije Sarajeva, koja im je obezbijedila lažne putne isprave i drugo što im je bilo potrebno za putovanje.

Preko Sarajeva je upućen u Vrhovni štab i jedan neobičan Megalac, tzv. Vazduh, koji je iz Zagreba održavao radio-vezu između CK KPJ i Kominterne. Ing. Josip Kopinič zvani Vazduh stigao je, partijskom vezom, iz Zagreba u Sarajevo u drugoj polovini decembra 1941. godine. Po direktivi člana Pokrajinskog komiteta KP za BiH, Dane Olbina, član MK KPJ Sarajevo, otpratio je Vazduha iz Sarajeva i predao kurirskoj vezi za Vrhovni štab preko Srednjeg. Naime, na traženje druga Tita, ing. Josip Kopinič stigao je u Rudo, gdje se nalazio Vš da bi osposobio radio-stanicu i predao šifru za uspostavljanje direktne ra-

") U naređenju Vrhovnog komandanta od avgusta 1941. godine štabu NOP odreda Hrvatske, traži se da hitno pošalju 10 španaca Tempu za komandire i pol-komesare, kao političku pomoć, jer partizanski pokret tamo - u BiH, živo buja.
- Zbornik..., tom II, knjiga 2, br. 8, str. 37.

dio-veze između Vrhovnog štaba i Kominterne. Po izvršenom zadatku, Vazduh se ponovo vratio preko Sarajeva u Zagreb, odakle je i dalje održavana radio-veza sa Moskvom. U Sarajevo je došao i produžio za Zagreb skupa sa Ivom Lolom Ribarom koji, u svom izvještaju upućenom drugu Titu iz Sarajeva 7. januara 1942, javlja da je sa Valdesom[12]) sretno stigao u Sarajevo.

Partijska organizacija Sarajeva je sa punom odgovornošću i uspjehom izvršavala sve ove složene i delikatne poslove. Za prebacivanje ljudi na oslobođenu teritoriju, i obrnuto, služili su tačno utvrđeni ilegalni putevi - kanali i kuriri, dobri poznavaoci terena po kojem su se kretali.

U funkciji veza CK KPJ i Vrhovnog štaba

Centralni komitet KPJ je, na Majskom savjetovanju, odlučio da pređe u Beograd, gdje je drug Tito stigao 8. maja 1941. godine. Odatle je CK KPJ sve do polovine septembra 1941. godine održavao veze sa partijskim rukovodstvima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji i rukovodio pripremama i dizanjem oružanog ustanka. U to vrijeme, Kardelj je djelovao u Sloveniji i Hrvatskoj, odakle je održavao stalne veze sa Titom, do dolaska u Beograd, sredinom septembra 1941. godine.

Još iz toga perioda, u svojim porukama upućenim delegatu CK KPJ pri PK KPJ za BiH Tempu, najavljujući skoro održavanje vojnog savjetovanja u Stolicama i dolazak u BiH grupe španaca, Tito ukazuje na značaj veza rukovodstva sa odredima iz Bosanske krajine i traži uspostavljanje veze sa Crnom Gorom i redovne veze sa CK KPJ.[13]) Kada su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab izašli na oslobođenu teritoriju, u zapadnu Srbiju, a naročito kada su prešli u istočnu Bosnu, kurirskim kanalima, preko Sarajeva, održavana je vrlo intenzivna razmjena izvještaja, poruka, instrukcija i naredbi između CK KPJ i VŠ i pokrajinskih rukovdstava Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Srbije i Makedonije.

Pored direktivnih materijala, CK KPJ i VŠ dostavljaju informativne i druge propagande materijale radi rasturanja i obavještavanja partijskih organizacija i šire javnosti na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji u čitavoj zemlji, o narodnooslobodilačkoj borbi i borbi na svjetskim frontovima.

U izvještaju iz dedembra 1941. godine, upućenom CK KPJ, Vlado Popović, delegat CK KPJ pri CK KPH, obavještava o provali u za-

[12]) Valdes je predratni pseudonim ing. Josipa Kopiniča, zvanog Vazduh.

[13]) Zbornik..., tom II, knj. 2, ter. 18, str. 59-69.

grebačkoj partijskoj organizaciji koju je izvršila Ankica Sertić Cincipinko, član MK, koja je radila u tehnici CK KPH. U Zagrebu je uhapšen veći broj partijaca i omladinaca, pa će biti velikih teškoća dok se uspostavi nova tehnika. Pored toga, izvještava da policija, u posljednje vrijeme, pribjegava strahovitom teroru, upada u preduzeća i stanove i, bez ikakvog povoda, hapsi, u prvom redu, omladince. Obješen je jedan potpukovnik hrvatske vojske zbog veleizdaje, sa kojim je održavan kontakt, a pod istragom se naiazi još oko 200 domobranskih oficira. Zatim javlja da Nijemci, Talijani i ustaše spremaju ofanzivu protiv naših odreda. Avijatičari sa kojima održavaju kontakt, izražavaju spremnost da se spuste na teritoriju koju partizani kontrolišu. Ako bude moguće, poslaće ih na Luburić-polje kod Sokoca. U prilogu dostavlja slovenački propagandni materijal i neke naredbe Glavnog štaba Hrvatske.[14])

Po dolasku u Zagreb, u izvještaju od 12. januara 1942. godine, Ivo Lola Ribar obavještava CK KPJ o situaciji u Hrvatskoj, o provali tehnike u Zagrebu i o pripremama izdavanja proglasa hrvatskim vojnicima i oficirima, kao i da će sljedeći put poslati opširan izvještaj o stanju koje je zatekao u Hrvatskoj, a da ovog puta dostavlja Fatijev (Andrija Hebrang) izvještaj iz Gš Hrvatske sa terena, Mihajlov (Blagoje Neškoviić) izvještaj i još neke materijale iz Srbije i Slovenije, kao i pismo iz Makedonije i pismo CK Bugarske.[15])

Došavši u Zagreb po zadatku CK KPJ, Lola Ribar obavještava predstavnika PK KPJ za Srbiju u Beogradu, 12. januara 1942. godine, da ima i zadatak da sa njim održava što užu i redovniju vezu i da će vezu sa CK KPJ održavati preko Zagreba, a da će se on starati da ta veza bude što brža.

U porukama CK KPJ i Tita naglašava se značaj održavanja redovnih, stalnih veza i brzog dostavljanja izvještaja i traženih informacija i materijala. U toku druge neprijateljske ofanzive, kada je Vš, u drugoj polovini januara 1942. godine, usiljenim maršem prešao sa Romanije, preko pruge Sarajevo - Višegrad, u obavještenju od 26. januara 1942, upućenom Tempu u Sarajevo, Tito, pored ostalog, kaže: »potrebno je da zasada držimo veze sa vama u Sarajevu i sa jedinicama Prve proleterske brigade preko Kalinovičkog odreda. Prema tome, treba da otpremiš svu poštu za nas preko Kalinovičkog odreda. Isto tako Štab BiH treba da šalje svoje izvještaje istim putem ukoliko ne bude u mogućnosti da nam je direktno pošalje... Nastoj da nam pošalješ podroban izvještaj o najbližim namjerama neprijatelja«.[1"])

'*) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 66 i 77.

'•) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 103, str. 210-211.

'•) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 128, str. 256-258.

U pismu upućenom PK KPJ za Srbiju, 27. januara 1942, naglašeno je da: »treba nastojati i uporan biti u pronalaženju novih sigurnih i provjerenih načina održavanja veza. Kod toga rukovoditi se i brzinom uspostave veze i dostavljanja materijala, pa makar isti prošao preko više punktova istovremeno.[17])

U odgovoru na Tempov izvještaj od 2. februara 1942. godine, Tito traži da on još ostane u Sarajevu i da pojača svoj rad i veze sa ljudima iz vojnih snaga NDH, da ponovo uspostavi normalne veze sa Zagrebom i redovnu kurirsku službu sa VŠ.[18])

A u obavještenju CK KPJ od 4. februara 1942. godine, upućenom Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru, kaže se: »nastojte da nam GŠ Hrvatske spremi za sljedeću poštu jedan detaljan izvještaj o akcijama i stanju naših partizanskih odreda u Hrvatskoj. Nastojte da saznate što preduzimaju bugarske trupe koje su prema vijestima stigle u istočnu Srbiju... Kakvo je stanje u Sloveniji i ostalim krajevima.«[18])

U drugom obavještenju od 16. februara 1942. godine, upućenom Kardelju i Ribaru, kaže se: »Tempo me je obavijestio da je krivicom iz Zagreba došlo do provale kurira i nekih javki. Morate nastojati svim silama da takvu bezobraznu aljkavost pojedinih ljudi iz »Tehnike« uklonite i po konkretnom slučaju da povedete istragu i krivce kaznite... Tamo kod vas treba temeljito pročistiti »Tehniku« i na taj posao odrediti sigurne i provjerene ljude... Nastojte da nam pošaljete sve publikacije koje su u posljednje vrijeme izašle u Hrvatskoj i Sloveniji. Isto tako pošaljite nam podroban izvještaj o situaciji, kako o vojnoj tako i o političkoj. Nadam se da ste u međuvremenu primili poštu iz Beograda, koju također pošaljite.«[20])

U instrukciji Tempu, od 16. februara 1942. godine, Tito navodi da je primio njegovo pismo od 12. februara i da je veoma dobro što je brzo uspostavio vezu sa Zagrebom. Naglašava da u Sarajevu treba da »dobro uredite sa vojnom linijom (veze partijske organizacije u Sarajevu sa domobranskim vojnicima i oficirima), da ostavite dobroga druga koji bi nam mogao slati tačne izvještaje... što se tiče onih aviona o kojima nam ti pišeš, oni su bili primijećeni i ovdje iznad Goražda i mi smo bili uvjereni da su to avioni naše braće i saveznika. Žao mi je što je palo ono oružje u ruke tih ustaških bandi. Ja sam uvjeren da su ti avioni došli prema mojoj uputi i sporazumu sa Dedom (Kominternom), ali nažalost stvar je propala zbog te ofanzive... Glavno je da nas snabdijevate sa lijekovima i u prvom redu pošaljite nam serume protiv tetanu-

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 130, str. 263.

'•) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 153, str. 312.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 153, str. 308-309.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 183, str. 371 i 376.

sa, tifusa, itd. Isto tako pošaljite i zavoja koliko je moguće... Pošaljite što prije proglas CK KPH i poštu ako je došla iz Zagreba«.[21])

U obavještenju upućenom Tempu 20. februara 1942. godine, Tito javlja da su riješili da se čitav Operativni štab istočne Bosne prebaci na Romaniju, te da tamo idu Seljo, Vaso Miskin, Uglješa i Stevo Eleta sa tačnim uputstvima, za rad. »Glavni štab i drugovi iz PK koji su ovdje, će se također primaći bliže tome kraju... Nastojte da dobijete što više podataka i obavje|tenja od vojnih lica sa kojima imate vezu. Šaljite radnike za našu brigadu«.[22])

U izvještaju od 21. februara 1942. godine, upućenom iz Zagreba Titu, Ribar ističe da se provala nikako ne zaustavlja, pa su prinuđeni da preuzmu još radikalnije mjere - uklanjanje iz Zagreba svih ugroženih kadrova. Tako moraju Vladu i Fatija sljedećih dana poslati na oslobođenu teritoriju, jer im je položaj neodrživ. Sa velikom mukom uspostavljaju sopstveni aparat za vezu, pa im je, napokon, uspjelo da uspostave redovne veze sa Ljubljanom, Beogradom i Sarajevom.[23])',

U pismu Kardelju i Ribaru, od 23. februara 1942. godine, Tito izvještaja o neuspjehu druge neprijateljske ofanzive i o stvaranju nove oslobođene teritorije, te upozorava na najvažnije pitanje i zadatak KP Hrvatske - mobilizaciju... »danas je važnije no ikada pridobiti seljačke mase za nas, odnosno za našu NOB-u. Vrlo je dobro što ste uhvatili vezu sa nekim HSS-ovcima koji su spremni da na bazi NOB-e sarađuju sa nama... morate po svaku cijenu uspostaviti najtješnje veze sa vojskom i oficirima«.[24])

Pored toga, uz obavještenje, dostavljaju se i najnoviji materijali Vrhovnog štaba, Bilten br. 12. i 13. i dr. Tito zahtijeva od Tempa da se ti materijali odmah umnože i pošalju u druge pokrajine. »U Zagreb pošaljite i za Sloveniju i Srbiju barem po nekoliko primjeraka... Naročito je važno da naše odluke o stvaranju narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda dopru u ruke svih štabova i komandi«.

U pismu upućenom PK KPJ za Srbiju, kaže se sljedeće: »nastojte da umnožite bilten i razašaljete ga po čitavoj Srbiji, Vojvodini i Makedoniji«.

A u obavještenju od 23. februara 1942. o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni i formiranju II proleterske brigade, Tito daje saglasnost da Tempo definitivno izađe na oslobođenu teritoriju, na Romaniju, kada završi sa poslovima u Sarajevu. Čim stigne na teren, treba da odmah formira bataljon za Proletersku brigadu...«[25])

") Zbornik. ., tom II, knj. 2, br. 184, str. 376-378.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 192, str. 398 i 402.

") Zbornik..., torti II, knj. 2, br. 197, str. 409.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 201, str. 433-434.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 202, str. 437..

U vrlo živoj korespondenciji Sarajeva sa VŠ, govori se o političkom stanju u gradu i strahovitom teroru i mobilisanj'i ljudi po ulicama za raščišćavanje pruge ka Višegradu ili za rad u Njemačkoj, tako da je kretanje i naših drugova onemogućeno, o provali u Zagrebu i otkrivanju veza i javki u Sarajevu, kao i da su na vrijeme spriječena hapšenja. Takode se govori o borbama u istočnoj Bosni u toku druge neprijateljske ofanzive, o reorganizaciji odreda i stvaranju operativnih štabova za istočnu Bosnu, za Bosansku krajinu i za Hercegovinu, sa kojima će Gš, u prvo vrijeme, održavati veze preko Sarajeva.[2])

Zatim su slijedili izvještaji Vrhovnom štabu, u kojima se javlja da su sa Zagrebom ponovo uspostavljene kurirske veze, da su iz Zagreba poslali proglas CK KPH za CK KPJ, da kuriri odlaze u Zagreb i da su veze sa Zagrebom, Bosanskom krajinom i Zvijezdom učvršćene. Takođe, da su dva domobranska pukovnika (Sulejman Filipović i Kazimir Poje) obećala sastati se s nama i održava se stalan kontakt, kao i da će o razgovoru sa njima i uopšte o stanju među oficirima i podoficirima naknadno uslijediti izvještaj. MK Sarajeva popunjen i reorganizovan, trebalo bi Operativni štab za istočnu Bosnu čim prije prebaciti na teren Zvijezde i Romanije. U izvještajima se kaže da je formirano rukovodstvo za rad medu domobranskim oficirima i podoficirima, da su sve kurirske veze, a naročito glavna veza sa Zagrebom, odvojene od partijske organizacije, i da su sve stvari poslali za Zagreb, da Tempo večeras (20. februara 1942) izlazi na oslobođenu teritoriju.[27])

. . .

I poslije odlaska Tempa na oslobođenu teritoriju, nastavljena je razmjena poruka i izvještaja između CK KPJ i MK Sarajeva, i preko Sarajeva sa Zagrebom, sve do poznate aprilske provale u Sarajevu, poslije hapšenja Arsenija Jovanovića Kigija, kurira VŠ, marta 1942. godine.

Preuzevši kurirske veze i ilegalne stanove, sekretar MK Olga Marasović Okrugla primila je u toku marta 1942. dvije Titove poruke i poštu za Zagreb, te Titu uputila četiri kraća pisma i pošiljke iz Zagreba.

Poslije provale Cincipinke u Zagrebu i prekida veza Sarajevo - Zagreb, trebalo je ponovo uspostaviti i konsolidovati te veze, na čemu je naročito insistirao Tito, jer je, u to vrijeme, ta veza CK KPJ i VŠ bila najznačajnija, pošto se preko nje komuniciralo i sa ostalim pokrajinama i Kominternom.

[2]) Zbornik , tom IV, knj. 3, br 29, 33 i 47 - izvještaji od 24. i 28. januara do 2. februara 1942. godine.

[27]) Zbornik , tom IV, knj. 3, br. 62, 67 i 75 - izvještaji od 12., 14. i 20. februara 1942. godine.

Tih dana, koliko se sjećam, početkom februara 1942. godine, Olga Marasović, sekretar MK, obavijestila me je da treba da se u određeno vrijeme javim Kulturnom, koji će me sačekati u Kralja Tvrtka ulici. U predviđeni dan, u tačno ugovoreno vrijeme, sastao sam se na zakazanom mjestu sa članom PK KPJ za BiH Kulturnim, koji mi je kratko saopštio zadatak - treba odmah vozom da otputujem u Zagreb i predam pismo, koje mi je uručio, na određenu adresu - drugarici zaposlenoj u radnji voćem i povrćem, na javku koju mi je saopštio. Naglasio je hitnost i ozbiljnost ovog zadatka.

U tom momentu nisam znao da se mojim odlaskom u Zagreb treba opet uspostaviti veza sa CK KPH, koja je bila prekinuta provalom Cincipinke. Pretpostavljao sam da se, ipak, radi o izvršenju vrlo odgovornog zadatka kad mi ga saopštava član PK - Avdo Humo, koga sam poznavao još iz studentskih dana sa Beogradskog univerziteta, da bi se ponovo s njim sreo u Kralja Tvrtka ulici u Sarajevu, prvi put poslije kapitulacije stare Jugoslavije i dizanja oružanog ustanka. Tada sam bio član MK, pa sam se osjećao utoliko odgovornijim za uspješno obavljanje povjerenog mi zadatka.

Bez ikakvih teškoća, doputovao sam u Zagreb, uz uobičajene preglede putnih isprava, sa pismom ušivenim ispod postave kaputa. Pošto nisam dobro poznavao Zagreb, trebalo mi je dosta vremena da po adresi pronađem ulicu i radnju u kojoj, pbmoću javke koju sam u sebi često ponavljao, treba da predam pismo prodavačici. Kao da mi je ogroman teret spao s leđa kada sam u maloj povrtlarskoj radnji ugledao prodavačicu, lagano sam ušao u radnju i, saopštivši javku, na njen pravi odgovor, predao joj pismo koje je ona odmah sklonila.

Sutradan sam se vratio u Sarajevo i obavijestio MK o uspješno obavljenom poslu.

U Tempovom izvještaju, od 12. februara 1942, upućenom Titu, kaže se, pored ostalog, da je sa Zagrebom učvršćena veza, da su pronađena tri kurira koji mogu legalno putovati, tako da će svako pismo, bez zastoja, biti upućeno za Zagreb, kao i da iz Zagreba, takođe, javljaju da su i oni učvrstili vezu sa Sarajevom.[2]")

Ovim je omogućeno da Sarajevo i dalje bude značajno raskršće na pravcima komuniciranja između Vrhovnog i pokrajinskih vojno-političkih rukovodstava NOB, sve do pomenute aprilske provale u Sarajevu 1942. godine. Kuriri koji su po uputstvima i direktivama PK KPJ za BiH i Tempa održavali veze iz Sarajeva sa Zagrebom, bili su Olga Marasović, Džemal Muminagić, Feriha Bostandžić i ja.

") Zbornik ., tom IV, knj. 3, br. 52, str. 181.

Titove depeše Kominterni i CK KP Bugarske

Centralni komitet KPJ je održavao vezu sa Kominternom putem tajne radio-stanice koja je instalirana u Zagrebu prije izbijanja rata.[2]»)

Dolaskom Vrhovnog štaba i CK KPJ u istočnu Bosnu, koncem decembra 1941. godine, poruke Kominterni dostavljane su kurirom preko Sarajeva za Zagreb, odakle je Vazduh upućivao radiograme u Moskvu, i obrnuto, primljene poruke Kominterne za CK KPJ prosljeđivao je istim putem. Veze sa ovim kuririma koji su obavljali najpovjerljivije zadatke na relaciji Sarajevo-Zagreb, kao i sa kuririma iz drugih pokrajina, održavali su obično delegat CK KPJ dok se nalazio u Sarajevu, a jedno vrijeme Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta. Poslije Tempovog odlaska na oslobođenu teritoriju, ove veze preuzela je sekretar Mjesnog komiteta Sarajeva Olga Marasović.

Ovim putem, Tito je 29. decembra 1941. godine uputio depešu Kominterni, u kojoj obavještava o ishodu prve neprijateljske ofanzive, prelasku Vrhovnog štaba u Sandžak i borbama koje su nastavljene, o formiranju Prve proleterske brigade i njenim borbama u Bosni. Na kraju ove poruke se kaže da bi »dolazak vaše pomoći imao ogroman moralni značaj za našu dalju oslobodilačku borbu«.

Isti dan, Vrhovni štab je poslao telegram u kome obavještava o aerodromu u Sokocu, te traži transportovanje naoružanja preko ovog aerodroma. »Pošto smo u Srbiji izgubili sve aerodrome, ostaje nam zasada samo jedan u Bosni - Sokolac. On je dobar i za spuštanje teških bombardera. Aerodrom je osiguran jednim bataljonom Proleterske brigade... Očekujemo avione svakog dana i noći. Pošaljite automatskog oružja, municije, bacače mina, brdske topove i dr. Pošaljite i nekoliko vaših spec. Valter«.[30])

U izvještaju Lole Ribara CK KPJ od 12. januara 1942. godine, pored ostalog, stoji, da je sa NN otpočeo rad i putem radio-stanice poslao izvještaj'Kominterni, koji sadrži najnovije stvari: o aerodromu, o ofanzivi na Užice, itd., koji je Tito napisao u Rogatici, kao i neke pojedinosti o Draži i engleskoj misiji koja je bila kod njega, zatim, izvještava da smo od »Dede«[31]) dobili potvrdu za sve predate poruke i da je »danas stigla priložena depeša o avionu koji će vas sve sigurno obradovati«. Ribar sugeriše »da već sada treba dole kod vas pripremiti opširan izvještaj koji bi avion pri povratku mogao odnijeti »Dedi«.[32])

") U Zagrebu je pred rat izgrađena jedna radio-stanica, a dr Vladimir Velebit, advokat iz Zagreba, pronašao je vilu u koju je smještena.

") V. Dedijer: Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, strana 320.

") Kominterne.

") Zbornik..., tom II, knj, 2, br. 103, str. 209 i 210.

Izvještavajući Tita o stanju u Sarajevu, 24. januara 1942. godine, Tempo napominje da je telegram za »Dedu« otišao, a u izvještaju od 20. februara 1942. kaže sljedeće: »Vidim iz »Dedinog« telegrama da nam oni ukazuju veliku počast. Moramo još više napregnuti sve svoje snage da opravdamo tu veliku počast i priznanje«.")

U jednom dokumentu - instrukciji upućenoj Tempu, 16. februara 1942, Tito se čudi da tako dugo nema nikakve pošte iz Zagreba, izrazivši uvjerenje da »tamo po liniji Vazduha već ima za mene dosta pošte... Pošalji što prije poštu ako je došla iz Zagreba«,[34])

U izvještaju od 21. februara 1942. godine, obavještavajući Tita o funkcionisanju veza sa ostalim pokrajinama i sa Kominternom, Ribar, između ostalog, navodi da je 15. februara poslao materijal, radi sigurnosti, preko dva kanala, preko Tempa i Milutina (Blagoja Neškovića), te da se nada da ga je primio. Zatim, kaže »primijetili smo da ste uhvatili vezu sa »Dedom«, dogovorite o novim uslovima rada kako bi obje mogle nesmetano raditi«.[35])

U pismu Kardelju i Ribaru, upućenom iz Foče 23. februara 1942, Tito ih obavještava da je primio njihovo pismo od 15. februara i dva »Dedina« telegrama, te kaže: »Možete zamisliti koliko nas je razveselilo to povjerenje koje nam »Deda« posvećuje. Dobro je što ste odmah odgovorili i dali našu saglasnost. No ja sam i ovdje sa svoje strane uputio svoju saglasnost. Naime, moram vam javiti vrlo veselu novost da mi već 14 dana imamo sa »Dedom« direktne veze. Tako sjajne da se bolje zamislit i ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šaljem dugačke kobasice... Do sada sam poslao već mnoge stvari... Od »Dede« sam primio već do sada dva tri komada pa i onaj koji mi vi šaljete...«[36])

Naime, u međuvremenu, razmjenjujući poruke sa Kominternom, CK KPJ je dobio radiogram iz Moskve prvih dana februara, kao odgovor na traženje naoružanja i vojne opreme, da postoji mogućnost da nam se u najbližoj budućnosti pošalju ljudi... i da javimo gdje može da se spusti avion. A zatim, 13. februara 1942. iz Moskve je stigao zahtjev da Vrhovni štab uputi jedan proglas narodima porobljene Evrope.

Na ove ponude Moskve, Tito je odgovorio, 17. februara 1942. da nam je, prije svega, potrebna materijalna pomoć: lijekovi, municija, automatsko oružje, odjeća i obuća, da to pošalju avionom i padobranima bace na Žabljak u Crnoj Gori. Također, obavještava da se Vš nalazi

, ") Zbornik..., tom IV, knj. 3, br. 29 i 75.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 181, str. 376-377.

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br 197, str. 409

") Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 201, str. 429-430.

u Foči, na oslobođenoj teritoriji Bosne, naglasivši da bi njihove pošiljke imale ogroman moralni i politički značaj.

U očekivanju ove avionske pošiljke, Vrhovni štab je poslao Mošu Pijade na Durmitor radi priprema za prihvatanje pomoći iz SSSR-a.

Tito je u odgovoru, 23. februara 1942, pozdravio prijedlog Kominterne o izdavanju proglasa porobljenim narodima Evrope.

Međutim, pokazalo se da nam razvoj događaja nije išao u prilog, pa je izostala dugo očekivana pomoć SSSR-a i odustalo se od upućivanja proglasa zbog negativnog stava Moskve.[37])

Ova izmjena telegrama sa Moskvom je jedno vrijeme obavljana sporo, slanjem telegrama kuririma do Zagreba, i obratno, što je bilo skopčano sa velikim teškoćama i rizicima od provale. Zato se radilo na uspostavljanju mnogo brže i efikasnije direktne radio-veze između Vrhovnog štaba i Kominterne, na čemu se posebno angažovao Pavle Savić.[38]) Sa tim zadatkom je ing. Josip Kopinič Vazduh došao iz Zagreba u Rudo, preko Sarajeva, gdje je prešao Vrhovni štab, poslije povlačenja iz zapadne Srbije, decembra 1941. godine. On je donio i pozivne znake i novu šifru za radio-vezu sa Kominternom. Iz Rudog je bila uspostavljena veza sa Moskvom, ali je počela normalno da funkcioniše tek iz Foče februara 1942. godine. U pomenutom pismu Kardelju i Ribaru, upućenom iz Foče 23. februara 1942. godine, drug Tito javlja radosnu vijest da već 14 dana ima direktnu vezu sa Kominternom i da svaki dan šalje depeše u Moskvu. U međuvremenu, iz Zagreba je upućen i radio-telegrafista Jozo Butorac,[38]) koji je partijskom vezom, preko Sarajeva, došao na Romaniju, januara 1942. godine, i priključen grupi pri Vrhovnom štabu koja je radila na radio-stanici i održavanju radio-veza.

U već pomenutom izvještaju Vlade Popovića, iz decembra 1941, navodi se, pored ostalog, da su drugovi u Beogradu, preko Makedonije, primili pismo bugarskog CK upućeno našem CK, u kome javljaju o prilikama u Makedoniji, o prihvatanju kontakata s nama.

Odgovarajući na izvještaj Ribara od 12. januara 1942. godine, u vezi sa prijedlogom CK KP Bugarske o dolasku njihovog delegata na razgovor sa Titom ili delegatom našeg CK KPJ, Tito daje saglasnost

") V. Dedijer: Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, str. 321. i 329.

") Pavle Savić u prvim danima ustanka odlazi u partizane i podiže prvu partizansku radio-stanicu u selu Dučalovićima kod Čačka.

*•) Zbornik..., tom II, knj. 2, str. 137;

V. Dedijer: Dnevnik 1941 - 1942, drugo izdanje, 1951, Jugoslovenska knjiga, Beograd, str. 785: Jozo Butorac je u Americi učio radio-telegrafiju i radio je na trgovačkim brodovima. U Zagrebu je novčano pomagao pokret. Izradio je i jednu radio-stanicu za Partiju. Poginuo je za vrijeme desanta na Drvar 25. maja 1944. godine

»da se Lola sastane sa Bugarinom koji je htio da se vidi sa mnom i da sa njim udesi sve stvari po pitanju Makedonije i po pitanju saradnje između naših familija« (komunističkih partija).

Povodom dolaska bugarske vojske u borbu protiv partizana, Titp traži od Ribara da hitno javi drugovima u Beograd »da se po svaku cijenu povežu sa drugovima iz bugarskog CK radi izdavanja zajedničkog proglasa za bugarske vojnike...«

• • •

Iz cjelokupnog ovog sistema veza koje je održavao CK KPJ. i VŠ preko Sarajeva, puna četiri mjeseca, u teškim uslovima okupacije 1941. i 1942. godine, jasno se vidi da je, sa uspjehom, u Sarajevu obavljan jedan značajan rad i tako dat veliki doprinos razvoju NOP-a. Pa i u najnepovoljnijim ratnim uslovima, nakon gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i dolaska u istočnu Bosnu, u jeku druge neprijateljske ofanzive, poruke CK KPJ i druga Tita, koje su neustrašivi partizanski kuriri prenosili sa oslobođene i preko okupirane teritorije, stizale su širom zemlje do štabova, partijskih rukovodstava i organizacija, u čemu je partijska organizacija Sarajeva dala krupan doprinos, izvršavajući u ratnim i ilegalnim uslovima odgovorne zadatke partijskih veza. Pokrajinski komitet i sarajevska partijska organizacija su i na ovaj način pokazali svoju revolucionarnu vrijednost i sposobnost.

DRAGUTIN KOSOVAC

PARTIJSKO SAVJETOVANJE KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU U IVANČIĆIMA

Sedmog i osmog januara 1942. godine u selu Ivančićima kod Sarajeva je održano savjetovanje koje je organizovao Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovjnu. To savjetovanje imalo je jak uticaj na dalji uspješan razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini i u cijeloj zemlji. Pa ipak, to savjetovanje u istoriografiji narodnooslobodilačke borbe nije zauzelo ono mjesto koje mu pripada niti je dovoljno objašnjen njegov sadržaj i značaj.

Jedan od razloga za to jeste činjenica da o savjetovanju ne postoji nijedan pisani dokumenat. Zapravo, postoji jedna bilješka, koja je pronađena u Istorijskom arhivu Saveza komunista Vojvodine, ali ona je bez datuma i bez potpisa. Po sadržaju te bilješke može se, međutim, tvrditi da se odnosi na ovo savjetovanje.

Zna se da su savjetovanju prisustvovali iz Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije - drug Tito, drug Kardelj, Moša Pijade, Aleksandar Ranković, Sreten Žujović i Svetozar Vukmanović, a iz Bosne i Hercegovine članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, sekretari okružnih komiteta Partije, sekretari oblasnih komiteta Partije i sekretari okružnih komiteta SKOJ-a, neki komandanti i komesari partizanskih odreda - ukupno oko 40 drugova.[1]) Na savjetovanje nisu uspjeli stići

[1]) Po mom sjećanju, pored članova CK KPJ, prisutni su bili: Iso Jovanović, Vaso Miskin, Uglješa Danilović, Avdo Humo, Cvijetin Mljatović, Lepa Perović, Boriša Kovačević, Pašaga Mandžić, Rato Dugonjić, Hasan Brkić, Milutin Durašković, Esad Čengić, Nisim Albahari, Olga Marasović, Svetolik Gospić, Hama Grebo, Miro Popara, Mile Perković, Betika Romano, Brana Kovačević, Dušan Mitrović, Andrija Žarkić, Jozef Danon, Slaviša Vajner Čiča, Pavle Goranin, Karlo Batko, Branislav Bane šurbat i Vojo Ljujić.

Dio prostorije u zgradi u Ivančićlma gdje je održano Pokrajinsko partijsko savjetovanje KPJ za BiH, januara 1942.

Đuro Pucar i Rodoljub Čolaković, članovi Pokrajinskog komiteta za BiH, kao i partijski i omladinski rukovodioci iz Bosanske krajine.

Savjetovanje je, očigledno, moralo biti i pripremano i zakazano prije dolaska Vrhovnog štaba u Bosnu. Dolazak Vrhovnog štaba i Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije u istočnu Bosnu, poslije povlačenja iz Srbije, omogućio je da savjetovanju i oni prisustvuju, što je savjetovanju dalo poseban doprinos i značaj. U to vrijeme završavala se prva ratna godina u našoj zemlji. Gotovo sva Evropa bila je ili okupirana ili su na vlasti bili satelitski fašistički režimi. Početkom decembra 1941. godine, rat se proširio na Daleki istok - Japanci su napali Perl Harbur. Polovinom decembra, Njemačka i Italija objavile su rat Sjedinjenim Američkim Državama. U sjevernoj Africi njemačko-talijanske trupe su na granici Egipta. Krajem 1941. godine, njemačka ofanziva prema Moskvi je zaustavljena. Crvena armija je prešla u kontraofanzivu i odbacila njemačke trupe od Moskve. Bitka za Moskvu je bila dobivena. To je bila prva izgubljena bitka njemačkog Rajha u drugom svjetskom ratu. Ona je nagovijestila pad sila osovine, navela da počnu razmišljanja o sudbini svijeta poslije rata, ali i ukazala da put do pobjede neće biti nimalo lak.

U našoj zemlji, poslije sedam mjeseci razbuktavanja narodnooslobodilačke borbe i ostvarenih značajnih ratnih uspjeha, narodnooslobodilački pokret ušao je u novu fazu. Narodi Jugoslavije, odazivajući se na poziv KPJ na ustanak, odlučno su se suprotstavili okupatoru. Rezultat takvog pokreta bio je snažna vojska od oko 80 000 boraca već prve ratne godine i velika oslobođena teritorija, tada jedina slobodna teritorija u okupiranoj Evropi.

Već u jesen 1941. godine moglo se čak kolima putovati slobodnom teritorijom od Podromanije do Užica, pa i dalje. U vrijeme kada se održavalo savjetovanje u Ivančićima, bilo je moguće proći oslobođenim područjem preko Hercegovine i Bosne, sve od Dubrovnika do rijeke Save.

Okolina Sarajeva bila je, tako reći, potpuno slobodna. Okupator i domaći izdajnici kontrolisali su samo prugu i cestu prema Mostaru i prema Zenici. Na Igmanu, u Miljevićima, Ulobiću, Mokrom, na Crepoljskom bile su stacionirane naše čete, a partizanske patrole su svakodnevno dolazile do Vraća, Grdonja, Nahoreva, Huma. Po selima u Sarajevskom polju držali smo konferencije svako veče, a patrole su se često i danju kretale po ilidžanskim selima. U Srednjem, Trnovu, Podromaniji bili su smješteni štabovi, okružni komiteti, agitpropi, radionice, bolnice. Vrio je život na oslobođenoj teritoriji, na oko tridesetak kilometara od Sarajeva.

Uspjesi narodnooslobodilačkog pokreta u BiH su utoliko veći što su se odvijali i što su ostvareni u složenim uslovima. Pokret je imao protiv sebe dvije okupatorske vojske, Nijemce i Italijane, kao i ustaše i

BH-X-230

BH-X 230

p/

TELEFONSKA DEPEŠA OD 15 - I - 1942. godine

ČETNIČKOM ŠTABU

ROGATICA

Obavestite sve bače četnike i komandire čete, koji se nalaze na području Rogatice, da su danas 15 januara 1942. godine, delegati srbskih četnika Bosne vodili progovore sa njemačkom i italijanskom komandom u Višegradu. Rezultati su povoljni. Četnici i Njemci neće imati nikakvih sukoba niti sukoba smo biti. Naši četnici imaju ostati na svojim dosadašnjim mjestima i dužnostima ili tamo gdje se ukaže potreba. Naša borba protivu ustaša produžava se bez ikakvih promjena. Nemojte dozvoliti, da se u Vašoj blizini nalaze komunisti proponite ih i pokazujte ih Njemcima. Pred njemačkom vojskom pojavite se kao srbski nacionalni četnici. Prema Njemačkoj vojsci budite korektni. Nemojte dozvoliti da se desi na kakav incidonat sa njemačkom vojskom, prolaz njemačkih trupa je slobodan ne šteti interesima našo borbe. Detaljan izvještaj o toku progovora i zajedničkim zaključcima dobit ćete uskoro.

Delegati
Poručnik Bulovan
p.poručnik Antonić
p.poručnik Jovanović

Komandiru čete Bratu R. Pušonji

Dostavlja se gornja depeša naših delegata na znanje i strogo pridržavanje.

Preporučite svima našim četnicima, kako na položaju, tako i u pozadini, a tako isto i svim Srbima i Srbskinjama, da u svakom susretu sa njemačkim vojnicima pokažu dostajanstvenost srbskog imena t.j. da budu korektni, ljubazni i da im izađu u susret u svakom pogledu, jer će se samo na taj način moći sačuvati srbski narod i domovi. Naša sveta borba protiv ustaša nastavlja se i dalje bez ikakve promjene, do konačne pobjede.

S VEROM U BOGA ZA KRALJA I OTADŽBINU

ŽIVIO KRALJ PETAR II.

ŽIVIO SRBSKI NAROD

ŽIVIO ČETNICI.

1/1-2
232

Za četnički Štab
četnički poručnik
Brau. V. Tomašević v.r.

/ Ž.P./

U četničkog izvještaja o njihovom dogovoru sa Nijemcima od 15. januara 1942. godine (AVII, četnička arhiva, k.226, rec. br. 1 —9).

domobrane, jedinice kvazidržavne tvorevine Nezavisne Države Hrvatske. Već tada je počela da se formira muslimanska milicija. U to kolo sve više se uključivala četnička izdaja. U višenacionalnoj zemlji kao što je Bosna i Hercegovina, nastavljajući politiku starih vlastodržaca, neprijatelj je podsticao nacionalnu netrpeljivost, služeći se najjezivijim djelovanjem, da bi je iskoristio za svoje ciljeve. Zato je politika komunista o razvijanju bratstva i jedinstva, o zajedničkoj borbi, posebno u Bosni i Hercegovini, imala dubok smisao i značaj.

Krajem 1941. godine dolazi do novih momenata u razvoju ustanka u Bosni i Hercegovini. Dolazi do jačanja pritiska okupatora - Nijemaca i Italijana i njihovih sluga - ustaša i domobrana. Došlo je i do intenzivnijeg pritiska četničke propagande i rovarenja.

Razvoj događaja u jesen 1941. godine je potvrdio ispravnost stavova KPJ i snažno ojačao njen ugled i uticaj u radničkim i seljačkim masama. U uslovima razbuktavanja ustanka, eksponenti velikosrpske buržoazije, četnici, koji su bili pod direktnom komandom Kraljevske vlade u izbjeglištvu, pokušali su raznim načinima da nametnu svoj uticaj, da ustaničke jedinice podrede pod svoju komandu, uvijek sa ciljem da razbiju ustanak, da demobilišu borbu naroda protiv okupatora, stavljajući mu se u službu i naročito ispoljavajući spremnost da se bore protiv komunista, kako su oni to naglašavali.

Kako je vrijeme odmicalo, kako se ustanak razvijao, postajalo je sve očiglednije da ta politika daje sve manje rezultata i da uticaj Komunističke partije na najšire mase nezadrživo raste. U toj situaciji, ocjenjujući šta rast toga uticaja znači za njene pozicije u budućnosti, za njene pozicije kao klase, velikorspska buržoazija, preko četničkog pokreta, odlučila se na odlučan obračun sa Komunističkom partijom. S tim ciljem ona već u jesen 1941. godine prihvata neposrednu kolaboraciju sa okupatorom kako bi uništilf KP i njen rastući ugled i uticaj u masama. U toku prve ofanzive u zapadnoj Srbiji, i četničke jedinice neposredno sarađuju sa okupatorom i udaraju u leda partizanskih jedinica, nastojeći da fizički unište istaknute komuniste, popularne borce za oslobođenje zemlje. Pod pritiskom nadmoćnijih snaga, partizanske jedinice prebacuju se u Snadžak, kasnije u istočnu Bosnu.

Povlačenje partizanskih snaga iz Srbije omogućava okupatoru i kvislinškim jedinicama da ojačaju pritisak na ustaničke redove u Bosni i Hercegovini. Treba imati na umu da je već tada narodnooslobodilački pokret vezao za sebe značajne okupatorske snage, tako da okupator nije imao dovoljno moći da se sa podjednakom snagom suprotstavi ustanku na oslobođenoj teritoriji. Zauzimanje oslobođene teritorije u Srbiji omogućilo je okupatorima, ustašama i domobranima jačanje pritiska na ustaničke jedinice u istočnoj Bosni.

U tim uslovima, intenzivira se još više i četnički pritisak prema Bosni i Hercegovini. Štab Draže Mihailovića pojačava djelovanje Četni-

ka u BiH i stalno šalje veći broj oficira u Bosnu sa zadatakom da se pokušaju nametnuti na čelo ustaničkim jedinicama, da rovare protiv komunista, i u isto vrijeme, da pokušaju još više otupiti oštricu borbe protiv okupatora i usmjeriti je na bratoubilački rat.

Komunistička partija Jugoslavije je jula 1941. godine pozvala narode Jugoslavije na ustanak i poslala svoje najbolje kadrove da podižu i vode ustanak. Tako su iz Sarajeva otišle grupe u Crnotinu, na Ozren, Romaniju, Trebević. Narodi Bosne i Hercegovine su se odazvali pozivu na ustanak i ustanak se razbuktao svom snagom. Ustanak su organizovali komunisti i sve vrijeme su bili na njegovom čelu. O nekom spontanom ustanku nema ni govora. O tome rječito govori činjenica da su sve jedinice u okolini Sarajeva otpočele sa borbama pod rukovođenjem KPJ, da su, najvećim dijelom, rukovodeći ustanički kadrovi bili komunisti iz Sarajeva ili iz partijske organizacije kojom je rukovodio OK KPJ za Sarajevo; da su ciljevi koje su borci isticali u narodu i u toku svojih akcija bili u skladu sa pozivom CK KPJ na ustanak. Drugih snaga koje su bile spremne da se bore protiv okupatora i njegovih sluga nije bilo.

Činjenica je, međutim, da svi borci koji su se našli u partizanskim odredima nisu bili svjesni ciljeva NOB-e i da je određeni broj boraca bio podložan četničkom uticaju, koji su rovarenjem stvarali kolebanje i demoralizaciju. Posebno je tome pogodovala činjenica da su se na komandirska mjesta u nekim, četama i vodovima probile razne seoske gazde, bivši žandarmi i slično. Kada je došlo do teškoća: Nijemci pod Moskvom, povlačenje partizana iz Srbije, teška zima, to je bilo pogodno tlo za prihvatanje četničkih parola - da se ne treba suprotstavljati Nijemcima, da su suviše jaki, da se treba boriti samo protiv ustaša, a to je značilo poziv na pljačkanje muslimanskih i hrvatskih sela.[a]) Za takvu politiku četnici već tada dobivaju od okupatora neposrednu pomoć. Očit primjer te saradnje je povlačenje okupatora i domobranskih jedinica bez ijednog metka početkom decembra iz Čajniča, Foče, Goražda i prepuštanje tog dijela Bosne četnicima. Nastalo je organizovano orgijanje i klanje muslimanskog stanovništva, u kojem su hiljade nedužnih ljudi poklane na mostovima u Goraždu i Foči.

Ta nova situacija u kojoj se našao pokret, kada su partizanske jedinice bile potisnute iz Srbije, a u istočnoj Bosni, pod pritiskom okupatora i uticajem i rovarenjem četnika, došlo do kolebanja u ustaničkim redovima, ukazuje, sama po sebi, na značaj momenta u kojem se održavalo savjetovanje, ali isto tako i na osnovnu temu kojom se savjetovanje moralo pozabaviti - odnosa prema četnicima.

Savjetovanje je otvorio i vodio drug Iso Jovanović, tadašnji sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

*) Dokumenti: Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941 - 1944, Beograd, 1976, Arhivski pregled, strana 36.

On je, koliko se sjećam, pozdravio generalnog sekretara CK KPJ druga Tita i ostale članove CK i poslije kraće uvodne riječi otvorio raspravu. Na savjetovanju su govirili drugovi Tito, Kardelj i gotovo svi učesnici savjetovanja. Drug Tito je više puta uzimao riječ. Većina učesnika je podnosila izvještaje o stanju na terenu gdje rade, o svom radu i iskustvima iz toga rada.

U izlaganjima druga Tita i druga Kardelja data je detaljna ocjena međunarodne situacije i ocjena situacije u zemlji, ocjena situacije u Srbiji, svega onoga što se događalo tamo, što je bilo od posebnog značaja, s obzirom na to da su u Srbiji četnici još ranije prešli u otvorenu borbu protiv partizana. Isto tako, data je i ocjena stanja pokreta u BiH, i posebno o pravcima naše dalje akcije. Koliko se sjećam, nisu doneseni nikakvi formalni zaključci, ali su oni dati u neke vrste završnoj riječi druga Tita, tako da se u nekim kasnijim dokumentima govori o »zadacima i direktivama sa savjetovanja«,[3]) a Cvijetin Mijatović u referatu na I kongresu KPBiH, govori o »zaključcima savjetovanja«.

To je bilo sumiranje iskustva jedne etape borbe i na osnovu nje stvaranje programa akcije. Mislim, tada je jasno ocijenjeno da moramo, u prvom redu, intenzivirati politički rad u narodu i u ustaničkim masama, objašnjavati im ciljeve i potrebu borbe, razobličavati četničku izdajničku politiku, privlačeći te ljude u svoje redove, u borbu protiv okupatora, za slobodi/, bratstvo, jedinstvo, ravnopravnost.

U isto vrijeme, insistirano je na odlučnom stavu u politici pre ma četničkim vođama. Zaključeno je da se, uz neprekidnu borbu protiv okupatora i njegovih sluga - ustaša i domobrana, moramo još odlučnije suprotstavljati četničkim vođama koji pokušavaju da mase, umjesto u borbu protiv okupatora, povedu u bratoubilačku borbu, da sa njima ne može biti taktiziranja i kompromiserstva, da se jasno zna o kome se radi - i klasnom neprijatelju i saradniku okupatora.

Možda, najbolje karakterišu taj pristup riječi druga Tita, kazane tada na savjetovanju, da četnicima moramo prilaziti sa palmovom grančicom u jednoj, a mačem u drugoj ruci. U okviru toga razmatranja je došla do izraza širina političkog pristupa koji je karakterisao savjetovanje. Kada je bilo govora o borbi protiv četničkih vođa, neko od učesnika savjetovanja je izrekao misao da nije teško fizički likvidirati nekog od tih voda, da je osnovno politički ih likvidirati, a fizička likvidacija ili ne, onda je sporedno pitanje.

U sjećanjima učesnika različito se odgovara na pitanje o tome da li je ili nije na savjetovanju u Ivančićima donesena odluka o formiranju dobrovoljačkih odreda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

[3]) Pismo Okružnog komiteta KPJ za Mostar Pokrajinskom komitetu BiH, 22. 1. 1942, Arhiv CK SK BiH.

Razumljivo je da poslije 30 godina sjećanja mogu biti različita. No, nije bitno gdje je formalna odluka donesena, bitno je da je na savjetovanju došla do punog izražaja širina pristupa u razvijanju pokreta, istaknuta potreba borbe za svakog čovjeka, da se nastojalo tražiti rješenje kako uključiti u borbu protiv okupatora i one koji još nisu bili spremni da se zovu partizanima, a formalna odluka o formiranju dobrovoljačkih odreda, bila je stvar Vrhovnog štaba, a ne savjetovanja.

Na savjetovanju je bilo govora o potrebi intenzivnijeg rada na stvaranju narodnih odbora kao organa nove narodne vlasti kroz koje će narod jasno da vidi i osjeti promjene koje nosimo, koje donosi borba koju vodimo, da prigrli novu vlast kao svoju.

Posebno je bilo govora o potrebi većeg angažovanja na uključivanju svih naroda Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilački pokret, u narodnooslobodilačku borbu. U uslovima višenacionalne pokrajine kakva je BiH, to je imalo poseban značaj. Okupator je od početka, nastavljajući politiku starog buržoaskog režima, nastojao da ojača svoje pozicije raspirivanjem r.jcionalne netrpeljivosti, služeći se, pri tome, i genocidom. U tom okviru bilo je govora i o tome da više pažnje treba posvetiti organizovanju rada u pozadini, pored formiranja narodnooslobodilačkih odbora, formiranju i stvaranju komandi mjesta i straža, osiguravanju bezbjednosti pozadine. Jer, dešavalo nam se, do tada, da su četničke horde, dok smo mi održavali front prema neprijatelju, dok su se naše jedinice borile na frontu, u pozadini pljačkale i vršile progone nad muslimanskim stanovništvom i ubijale naše aktiviste na terenu i napadale naše bolnice.

Insistirano je, zatim, da se više angažujemo na izvlačenju omladine i radnika iz okupiranih gradova i njihovom uključivanju u partizanske odrede, na stvaranju što snažnijeg svjesnog jezgra u njima.

Zaključak o potrebi izvlačenja omladine i radnika iz okupiranih gradova, na određen način, bio je kritika stava koji je, u to vrijeme, sprovođen, a sastojao se u tome da je zadržavao čak i kompromitovane komuniste u gradu, a oni su onda često bili žrtve policijskih hajki i provala. Mislim da je taj stav objektivno nanio štete razvoju pokreta u Sarajevu i okolini. Stotine omladinaca, skojevaca i neskojevaca bile su spremne da izađu u partizane, a mi smo ih zadržavali. Motivi za takav stav nisu bili kod svih isti. Znam da je kod nekih rukovodilaca bila želja da snage ostanu u gradu za slučaj napada na grad, napada koji su priželjkivali i pripremali. O tome je govorio i Slaviša Vajner Ciča na savjetovanju. I ustaška nadzorna služba je procjenjivala takvu mogućnost realnom, što se vidi iz pisma Zapovjedništva ustaške nadzorne službe - Glavnog pobočništva upućenog UNS-i, Uredu I, 6. 3. 1942. godine.*)Ali, bilo je i drugih motiva. Danas su oni jasniji. U jesen 1941.

[4]) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, - UNS, K. 276, f. 2, dokumenat bb.

godine, mislim da je to bilo početkom oktobra, kao član Gradskog odbora Narodne pomoći bio sam zadužen za veze sa Romanijskim odredom. Jednog dana, Mustafa Dovadžija je donio pismo, upućeno Gradskom komitetu. U sjećanju mi je ostalo da ga je potpisao Svetozar Vukmanović. U tom pismu se tražilo od Gradskog komiteta da se ljudi ne šalju u odrede. Koliko se sjećam, stajalo je da ljudi u odredu ima dosta - i boljih boraca nego što su oni koji iz grada izlaze, ali da odredu treba slati oružja.

Iskustvo, pa i zaključak savjetovanja u Ivančićima pokazao je da je to bila greška. Međutim, ni danas, prema nekim pisanim sjećanjima, to se ne prihvata, ta se greška ne priznaje.[5])

Tačno je da su četnici i ljudi pod njihovim uticajem pokušavali da blate komuniste, da ih izoluju od vojske, od naroda. Ti pokušaji nisu bili rijetki.

U primitivnoj sredini, nepovjerljivoj prema gradu, kakva su bila tada planinska sela oko Sarajeva, povod za ismijavanje mladića i djevojaka koji su došli iz grada, bilo je i to što su prali zube ili što se nisu krstili ujutro pred ikonom. Ali je bilo od pojedinih komandira i direktnog maltretiranja, ponekad samo zbog toga što slabije obučeni od seoskih momaka, ti mladići i djevojke nisu mogli isto izdržati zimu i napor. Kasniji događaji su pokazali da je to bila snaga na koju se moglo i trebalo više osloniti. Sad je očigledno da su pojedinci nasjeli četničkoj provokaciji. U tome treba tražiti, vjerovatno, i razloge za događaj bez presedana u toku NOB. U maju 1942. godine, pred III ofanzivu, štab Kalinovičkog odreda vratio je u Sarajevo, dakle, djrektno u smrt, grupu od 40 omladinaca i omladinki Jevreja, od kojih su neki bili prokušani hrabri borci, sa motivacijom da neće i ne mogu izdržati napore ofanzive.

Na savjetovanju je, na osnovu dotadašnjih iskustava, posebno bilo govora o tome da moramo mnogo više pojačati politički rad u narodu i jedinicama, da pored organizatorskog, vojnog i drugog praktičnog posla koji obavlja, svaki komunista i skojevac mora da bude i politički radnik i u jedinici i u narodu, da dnevni prakticizam ne smije da nas odvoji od političkog djelovanja.

U Ivančićima je bilo govora i o taktici u oružanoj borbi. Ovi stavovi su sigurno imali poseban značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe. Poslije stvaranja prostrane oslobođene teritorije, naše jedinice, u to doba, obično su zauzimale položaje prema gradovima i na

*) Svetozar Vukmanović: Savjetovanje u Ivančićima, Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, str. 656.

»Poslije prve ekipe komunista, koja je izašla na teren i organizovala ustanak, iz Sarajeva su počeli dolaziti neki intelektualčići, koji su imali slab ugled u masama, pa su čak bili i istjerivani iz čete...«

tim položajima stajale nedjeljama obezbjeđujući oslobođenu teritoriju. Ležeći tako na položajima, gubile su i moral i snagu, trošile municiju, a novu nisu mogle zarobiti. Na savjetovanju je zauzet stav, o tome je govorio drug Tito, da naše jedinice ne treba da drže kruto frontove, nego da moraju biti pokretljivije, nametati neprijatelju borbu tamo gdje mi želimo, odnosno više se koristiti taktikom gerilske borbe. U tom okviru, insistirano je na stvaranju pokretnih jedinica, udarnih bataljona, koji neće čuvati samo svoja mjesta i svoja sela, već će ratovati na široj teritoriji, u skladu sa zadatkom koji nameće razvoj ustanka.

Ovi stavovi su najjasnije sadržani u pismima koja je drug Tito, u ime Vrhovnog štaba, neposredno poslije savjetovanja, uputio glavnim štabovima Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda ")

Stavovi koji su na savjetovanju ispoljeni i doneseni u odnosu na omladinu, bili su jedna od osnovnih karakteristika savjetovanja. Ti stavovi su imali značajnog uticaja na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u našim krajevima. Savjetovanje je, u prvom redu, posvetilo veliku pažnju omladini. O tome govori i sastav učesnika. Učestvovala su, naime, pored partijskih, i skojevska rukovodstva. Dalje, savjetovanje je istaklo potrebu većeg oslonca na omladinu i intenzivnijeg rada na uključivanju omladine u narodnooslobodilačku borbu, imajući u vidu dotadašnja iskustva koja su govorila da je omladina manje opterećena starim tradicionalističkim shvatanjima i da je spremna da ide u borbu protiv okupatora. Tu je zauzet i stav da se formiraju i omladinske čete. Za raspravu o ovome, za širi pristup omladini, karakterističan je jedan detalj.

Dušan Mitrović, tada sekretar Mjesnog komitete SKOJ-a u Sarajevu, podnoseći izvještaj o radu skojevske i omladinske organizacije u Sarajevu i objašnjavajući šemu organizacije, govorio je kako u pojedinim kvartovima ima više aktiva SKOJ-a čijim radom koordinira i rukovodi jezgro.

Drug Tito mu je tada upao u riječ i pitao - kakva je to organizaciona zbrka kod vas u Sarajevu? - dodavši da se zna samo za aktive SKOJ-a i skojevska rukovodstva. Međutim, Mitrović, momak od 18-19 godina, ostao je uporan u svome da u Sarajevu egzistiraju i skojevska jezgra, pored drugih rukovodstava SKOJ-a i da organizacija kao takva dobro funkcioniše. Tito se nešto ljutnuo i rekao da, valjda,

') Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Srbiju, 9.1.1942. godine.

Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsku. Bez datuma, ali po tekstu, vjerovatno, prva polovina januara.

Operativnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hercegovinu Bez datuma, po tekstu kraj januara ili početak februara.

Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu, 20. 2. 1942. godine

nešto i mi znamo o organizaciji SKOJ-a. U stvari, Tito je želio da ukaže da su svi članovi aktiva, kojima koordinira jezgro, za koje on prvi put čuje, članovi skojevske organizacije, a ne, kako je to, u svojoj riječi, Mitrović govorio, da su aktivisti omladine, a ne članovi SKOJ-a.

Ti stavovi prema omladini, najreljefnije su došli do izražaja u pismu Vrhovnog štaba upućenom Operativnom štabu Narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda za Krajinu, nešto kasnije, u martu 1942, u kojem drug Tito piše: »Što prije formirajte omladinske čete i bataljone. Sa tim jedinicama prethodno održite jedan vojnopolitički kurs, a zatim ih uvodite postepeno u borbe od lakših ka težima. U tim jedinicama vi ćete dobiti najbolje borce odane našoj borbi«.[7]) Tada je izneseno i mišljenje da sve omladince koji su pristupili u udarne pokretne jedinice treba smatrati skojevcima, pa i formalno primiti u SKOJ. Koliko je značaja savjetovanje pridavalo radu sa omladinom, ilustruje i činjenica da je odmah, neposredno po završetku partijskog savjetovanja, održano i Pokrajinsko savjetovanje SKOJ-a, koje je razradilo zadatke koji se odnose na SKOJ i omladinu, a proizilaze iz stavova partijskog savjetovanja. Na tom savjetovanju je u Pokrajinski komitet SKOJ-a BiH kooptiran i Jurica Ribar.

Savjetovanje u Ivančićima održavalo se u jednom od prelomnih trenutaka razvoja ustanka, u situaciji kada su okupatori i njegove snage vršili snažan pritisak na narodnooslobodilački pokret, u periodu kada je velikosrpska buržoazija, preko četništva, krenula u otvoren obračun sa Komunističkom partijom, motivisana odbranom svojih klasnih interesa, radi kojih stupa u direktnu saradnju sa okupatorom. To oni čine jer im je najvažnije bilo očuvanje njihovih klasnih interesa, pa njima podređuju sve drugo. Borba za oslobođenje zemlje njima nije bila ni programska orijentacija, ni patriotska pobuda, a ukoliko su o tome govorili, onda je to bila propagandistička parola i demagogija. O svemu tome je bilo govora na savjetovanju, posebno o klasnom karakteru četničke izdaje. Značaj savjetovanja je u tome što se na tako bačenu rukavicu odgovorilo najširom platformom. Smjernice savjetovanja, poziv na akciju - bili su antisektaški, puni širine, borbe za oslobođenje zemlje i za ljude, za svakog čovjeka, borbe za one mase koje, u tim danima, još svugdje nisu bile opredijeljene.

Osnovni utisak sa savjetovanja u Ivančićima je da je to bio neposredan dogovor komunista u jednoj etapi revolucije, dogovor poslije kojeg je, kad smo se razišli, svako od nas znao šta treba da radi.

[7]) Zbornik..., tom II, knjiga 3, br. 105, str. 294

FERIHA BOSTANDŽIĆ

NOSILA SAM PARTIJSKU POŠTU

Drugog aprila 1941. godine krenuo je dio moje šire porodice iz Skoplja za Bosnu, a drugi dio je ostao. Bilo nas je devet žena, troje djece i jedan muškarac - moj brat Nihad Kulenović, tada student, skojevac. Preko njega, iako mlada, postepeno se uključujem u rad u naprednom pokretu. Naša kuća u Sarajevu postaje jedan od punktova aktivnog ilegalnog rada. Stariji brat Nihad odmah se povezuje sa Mahmutom Bušatlijom, komunistom kojeg poznaje iz Beograda. Nova sredina mu omogućuje legalno kretanje i on nastavlja svoju aktivnost i u ilegalni rad uključuje majku i mene.

U to vrijeme smo se okupljali u grupi u kojoj smo se međusobno postepeno upoznavali. Bio je to krug naprednih ljudi, u kome su: Osman Kepetanović, ekonomist, Nafiz Defterdarević, student, Šadija Dumišić, apotekar, Ahmet Trnovljaković, Avdo Dumrukčić, student, Ilijas Mahmutbegović, Ibro Kapetanović, pravnik, Subha Sulejmanpašić, njen brat Muhidin, moj brat Nihad, Zehra Muidović, Ešref Bosnić i Agan Bostandžić. Stastajali smo se na Obali, kod nas, bila je to još uvijek faza druženja, upoznavanja i neke vrste okupljanja. Sastajali smo se i kod Munire Karahasanović, kod Šadije Dumišić u apoteci, na dežuri, Avde Dumrukčića u Skerlića ulici i Agana Bostandžića, te po baštama u okolini Sarajeva.

U ljeto 1941. godine, majka, brat i ja selimo sa Obale u Ulicu Jezero broj 2 - sada Ulica Kate Govorušić. Stan je u parteru, ulaz iz dvorišta. U istom dvorištu je stan neke Njemice, a na spratu iznad nas je stanovala porodica Lastrić, supruga je bila ustaški funkcioner.

Mahmut Bušatlija, poslije prvih posjeta, dovodi nam u stan i svoju nevjenčanu ženu - Zagu Blažić, studenta filozofije iz Beograda. Od tog vremena Zaga dolazi nama kad je u Sarajevu, obučena u bo-

sanski zar, sa valom preko lica. Posljednji put su nam zajedno došli Mahmut Bušatlija i Zaga u jesen 1941. Bilo je hladno, a Mahmut kupio kožnu kapu i topli veš, pa mu Zaga pomaže da se obuče i utopli. Nakon toga, krenuo je na put i više se nije vratio u Sarajevo. Saznala sam kasnije da je poginuo na Majevici.

Sjećam se, jednom je Vladimir Perić Popaj održao sastanak u našem stanu, na kome je bilo riječi o »osnivanju grupe aktivista«. Pojedinci su dobili zadatke prema tome kako je najbolje odgovaralo. Na sastanku grupe su bili Avdo Dumrukčić, Nihad, jedna drugarica (imena se ne sjećam), Ešref Bosnić i još neki. Valter je dolazio u naš stan u Jezero ulici često sa jednim drugom, saznala sam da je to bio Derviš Numić, student.

U toku 1941. godine u naš stan su dolazili Radojka Lakić, Olga Marasović, Osman Kapetanović, Zijo Dizdarević, Budo Bušatlija i drugi. Od svih pomenutih drugova, najviše sam kontakta imala sa Osmanom Kapetanovićem i Olgom Marasović, a kasnije i s drugim licima.

Olga Marasović me uključuje u grupu omladinki, koju čine: Libuša Antonić, Draginja i Vojka Kraljević. Vojka, po hapšenju brata, odlazi iz grupe, pa Olga uključuje Jelenu Vitas.

Naš rad se sastojao u prerađivanju marksističke literature, sakupljanju priloga za spremanje paketa koje smo poštom slali logorašima, obavještavanju o događajima kod nas i uopšte u svijetu. Grupa je bila u ovom sastavu sve do hapšenja Jelene Vitas. Poslije provale Nade Vranković, iz grupe odlazi i Libuša u Zagreb. Kasnije sam saznala da je Libuša u Zagrebu uhapšena i sprovedena u Banjaluku, a da ju je provalila Zaga Blažić.

Naš stan bio je i mjesto gdje su se sastajali partijski aktivisti radi izvršavanja odgovornih i povjerljivih zadataka. Osman Kapetanović je redovno održavao sastanke sa svojim vezama. Avdo Dumrukčić i Ešref Bosnić dobili su zadatak - sjećam se - da odu kod Sulje Filipovića, tada zapovjednika Sedme pješačke pukovnije u Sarajevu, i da predaju lozinku, preko koje je Filipović trebalo da se poveže sa Ismetom Milavićem, sekretarom Apelacije u Sarajevu. Ovaj susret Filipović - Milavić je provaljen, pa je Filipović premješten iz Sarajeva u Karlovac, a Milavić uhapšen. Suljo Filipović nije dugo ostao u Karlovcu, tražio je premještaj za Tuzlu, pa odatle je i prešao partizanima 1943. godine. Olga Marasović Okrugla je održavala veze sa Avdom Dumrukčić kome je davala partijske zadatke. Znam da je Dumrukčić imao direktnu vezu i sa Bosom Božić, koja je stanovala na Obali. Olga Marasović se, također, sastajala kod nas i sa Bušatlijom koji je stanovao na kraju iste ulice.

Kako je Olga kod nas dolazila i susretala se sa drugovima, često su vođeni razgovori o hapšenjima u gradu Sarajevu, o držanju dru-

gova pred neprijateljem. Ovakve razgovore često je slušala i moja majka. Tako su joj ove pouke dobro došle kada je uhapšena.

Olga Marasović je u januaru 1942. godine dala zadatak Avdi Dumrukčiću, opet kod nas, da prebaci Hamu Grebu u partizane. Hamu Grebu je tada Osman Kapetanović doveo kod Ferida Sišića Šiške, sudije, u garsonijeru u Kralja Tomislava ulici. Avdo je Hamu Grebu odveo iz ovog stana na vezu iza Vojne boinice, prema željezničkoj Stanici. Dane Olbina (Oskar) ga je preuzeo i odveo u partizane. Ovakvih i sličnih zadataka u našoj kući bilo je više.

I moji zadaci su bili različiti: bila sam u vezi s Olgom Nakić, Olgom Marasović, Avdom Dumrukčićem i Marijom Himerlajh. Kao kurir sam išla u Zagreb, a jedanput i u Banjaluku.

Prvi kurirski zadatak bio je u zimu 1941-1942. godine. Olga Marasović me poslala sa pismenom porukom u Zagreb, Gajeva ulica, pIjarska radnja, vrijeme između 9-10 sati prije podne. Poštu sam predala, vezu dobila istog dana predveče u ulici ispod Šalate. Na sastanak je došao jedan visok, crnomanjast drug sa drugaricom (plavuša, visoka). Tom prilikom me pitao - da li znam druga Avdu Humu, te kako je i da ga pozdravim. Odgovorila sam da ga ne znam, a on mi je dao za pravo, iako ja stvarno, u to vrijeme, nisam poznavala Avdu Humu. Od veze sam dobila otisak žiga za razne propusnice i formulare. Stavila sam ga u pudrijeru, ispod pudera i tako donijela u Sarajevo.

Sljedeći put sam početkom 1942. godine, išla ponovo u Zagreb. Ovog puta mi je partijsku poštu za Zagreb predala Olga Nakić, tada supruga Svetozara Vukmanovića Tempa. Poštu sam odnijela u Vlašku ulicu, kod fotografa u 15 sati popodne. Na vezu sam dobila jednu drugaricu. Ona me je obavijestila da će iz Zagreba sa mnom krenuti jedan drug u Sarajevo, te da ga trebam povezati sa drugovima. Tada sam dobila i paket sa antitetanus-injekcijama, koje su bile prijeko potrebne partizanima.

Prilikom boravka u Zagrebu, moja veza mi je skrenula pažnju da vodim računa ako negdje vidim - sretnem Cincipinku, da joj ne prilazim i da se odmah sklonim, jer je bila uhapšena i sad je vodaju po Zagrebu da prepoznaje drugove i prokazuje - odaje ih ustaškoj policiji. Imala sam sreće da je nisam srela. Drugog dana uveče su doveli druga na željezničku stanicu, pa nas dvoje smo krenuli za Sarajevo. Taj drug je bio Čedo Kapor, španski borac. Do Slavonskog Broda sve je išlo dobro, onda su nam Nijemci zabranili, kao civilima, dalje putovanje. Čedo je injekcije strpao u džep od mantila. Svoje stvari je predao u službena kola, te uspjesmo se, u zadnjem času, ubaciti na platformu vagona.

Čedo je bio 2-3 dana u Sarajevu, kod mene i kod Osmana Kapetanovića. Olga Marasović se ljutila na Čedu što se slobodno šetao

po gradu. Poštu sam predala Olgi Nakić, injekcije su ostale neko vrijeme u mom stanu. Trećeg dana popodne, sa Čedom sam došla kod Skenderijina mosta, gdje smo zatekli Olgu Nakić i kurira. Čedo i kurir su krenuli u partizane, a Olga i ja se vratile kući.

U ljeto 1942. godine ponovo sam odlazila kao kurir u Zagreb Avdo Dumrukčić mi je donio poštu, bila su to dva pisma - jedno je bilo za Zagreb, a drugo za Ljubljanu. Tu poštu je Avdo primao od Marije Himerlajh kod parka i došao u ulicu Jezero 2. Šifra za vezu je bila: »Da li se mogu slikati u ovalu«. U Zagreb je odmah trebalo krenuti. Ja sam tada radila u Radničkoj komori u Sarajevu. Nije bilo jednostavno dobiti dozvolu za putovanje. Bila sam upisana na Pravni fakultet u Zagrebu, što mi je olakšavalo putovanja, odnosno dobijanje propusnice za putovanje, bez koje se nije moglo na put.

Poštu sam smjestila u kofer koji mi je Čedo Kapor ostavio po odlasku u partizane. Kofer je bio specijalno pravljen, sa tajnom pregradom. U stvari, jedno sam pismo stavila u pregradu, a drugo između cipela. U istom vagonu putovala je i Bosa Kapor za Banjaluku. Bosa je (kako sam kasnije saznala od Avde Dumrukčića u Banjaluci) bila u Sarajevu kao kurir iz Banjaluke kod Božićeve na Obali, ali kako je Božićeva, kao kuriska veza, bila provaljena, to se Bosa neobavljena posla vraćala u Banjaluku. Bosa ne zna o meni, ja ne znam ništa o njoj, ali tog dana su u istom vagonu Sarajevo - Zagreb bila dva partijska kurira. Negdje oko Visokog je ušla ustaška patrola da vrši pretres stvari. Za mene su to bili trenuci kad je trebalo da odlučim da li da bacim kofer kroz prozor ili da rizikujem.

Prvo su pokazali na moj kofer, jer je imao i futrolu gotovo novu. Kakav prkos je bio u tom momentu u meni. Spustila sam kofer, otvorila i počela premetati svoje haljine, pokazala indeks i pitala - šta misle da mogu naći u studentskom koferu? »Pa, mi tražimo« - rekoše - »šverc«. Oba kurira su pretresli, ali, srećom, nisu ništa našli. Bosa i ja smo se rastele u Okučanima. U fotografskoj radnji u Vlaškoj ulici predala sam poštu, pa i odgovor u Sarajevo donijela.

Ubrzo iza toga ponovo odlazim u Zagreb kao kurir, ovog puta u Direkciju rudarstva u Zagrebu, kod Lepe Drašković, službenika (rodom iz Sarajeva). Poštu sam trebala predati prije podne, sa lozinkom: »Moja sestra, učiteljica Ranka, itd«. Ja sam lozinku izgovorila, a ona me gleda, pa kao da ne razumije ništa. Ponovim lozinku, ona opet ništa ne razumije, te ja na to kažem: »Dobro, otići ću na staru vezu, pa valjda ću nešto uraditi«. Tada mi ona reče: »Pričekaj malo dok se vratim«. Nakon desetak minuta, ona se vratila sa još jednom drugaricom (zvala se Minja). Obje začuđeno gledaju, pitaju me - kako to da u toku jednog dana, u razmaku pola sata, dolaze iz Sarajeva dva kurira. Jedan muškarac s tačnom lozinkom, a drugi žena s netačnom lozinkom. Dva dana sam ostala u Zagrebu. S Lepom sam otišla, opet, u Vlašku ulicu u

fotografsku radnju, predala poštu i sve dobro obavila. Drugovi u Sarajevu su o ovome obaviješteni.

Zatim sam išla kao kurir u Banjaluku. Poštu je trebalo da predam Bosi Kapor. Ona je stanovala preko Vrbasa. Popodne sam došla na vezu sa lozinkom i u bašti zatekla oca i majku Kapor. Rekli su mi da su im obje kćeri - Bosa i Rosa odvedene u logor Jasenovac. To je vrijeme kozarske ofanzive, kada su bila velika hapšenja u Banjaluci. Bio je doveden specijalni odred agenata ustaške policije iz Zagreba, koji je obavljao hapšenje po gradu. Uspjela sam preko mog brata Nihada, koji se tada nalazi u Banjaluci, da se povežem sa Suljom Mandžukom, studentom, koji je kao trgovački pomoćnik radio u Huseinbegovića, trgovca u Gospodskoj ulici. Poštu sam predala Sulji.

Sanitetski materijal sam u toku 1941-1942. godine dobijala od Šadije Dumišić, apotekara, iz apoteke Rončević na Obali vojvode Stepe. Obično sam pred zatvaranje apoteke, i to za vrijeme Šadijina dežurstva, dobijala spakovane pakete. Tako nekoliko prikupljenih paketa, bila sam obavezna odnijeti kući Rabije Ljubunčić. Sanitetski materijal sam dobijala i od Muhameda Džudže, apotekara u apoteci na Mejtašu, sve do njegovog hapšenja. Na isti način kao i od Šadije, u vrijeme dežure. Poznato mi je da se sanitetski materijal dobijao i od apotekara Hamdije Filipovića. Osim mene, iz našeg kruga su i drugi preuzimali sanitetski materijal od Šadije.

U aprilu 1942. čula sam da je Okrugla (Olga Marasović) uhapšena, i to na ulici pred Pozorištem, polubosa - bez jedne bakandže. U stvari, iskočila je iz stana Sabljakovića, kada su neki nepoznati kucali na vrata. Olgu su smjestili u bolnicu na odjeljenje dr Nede Zeca. Ona je simulirala ludilo. Organizovano je njeno bjekstvo iz bolnice, ali su dr Nedo Zec i Zirojević (mislim Dorde i njegova supruga) bili uhapšeni. Zirojević sa suprugom je odveden u logor. Sjećam se da mi je Jelena Vitas dala zadatak da odem u bolnicu kod Zirojevića i odnesem neku poruku partijske organizacije, te da donesem odgovor. Zirojević me primio u svom stanu u potkrovlju, iako me nije poznvao. Bila je, valjda, i neka lozinka. Zadatak sam izvršila, ali te drugove više nikad nisam srela. Nisam više vidjela ni Jelenu Vitas - uhapšena je i odvedena u logor.

U Ulici Jezero 2 stanovali smo sve do juna 1942. godine. Iz stana smo morali seliti zato što smo saznali od profesora Nijaza Resulovića, a to su potvrdili i još neki drugi ljudi, da mog brata Nihada traži Munir Šahinović Ekremov, ustaški propagandista iz Sarajeva, ljubimac Poglavnikov, a u vezi sa suđenjem atentatorima na Fon Papena u Carigradu. Na tom procesu su spominjali mog brata Nihada Kulenovića, studenta iz Skoplja, jer je atentator bio Nihadov najbolji drug iz Skoplja, itd.

Koncem juna sam se preselila iz Ulice Jezero 2 u današnju Titovu ulicu broj 9. Na moju adresu dolazi iz Zagreba kurir Branko Majer, drug iz Vlaške ulice, donosi poštu. Povezala sam ga sa Reufom Gološevićem. Predao mu je poštu i vratio se u Zagreb obavljena posla.

U julu 1942. godine u naš stan ponovo dolazi, iz istočne Bosne, Zaga Blažić. Neke promjene na njoj izazvale su sumnju kod moje majke. Po cijelu noć puši, a oči joj nadute od nespavanja. Tražila je da je povežem sa Reufom Gološevićem. Pored Reufa, povezala se i sa Avdom Humom. Mene su uputili do stana Trnovljakovića da bih pozvala domobranskog oficira Mustafu Avdića šćota na sastanak s njima.

Pod meni narazjašnjenim okolnostima, ustaški agenti početkom avgusta 1942. godine iz našeg stana odvode Zagu, koja je povela i četverogodišnje dijete naših sustanara Ferovića. Potom su uhapsili Ferovića i moju majku Adilu, koju su zadržali oko 20 dana u zatvoru. Tukli su ih i saslušavali. Na suočenju, Zaga ih je dovodila u tešku i neugodnu situaciju svojim izjavama i lošim držanjem. Policija je došla u stan i vršila pretres. Tražili su u lusteru partijsku poštu koju sam ja dva dana prije donijela iz Zagreba. Zaga je vidjela kada sam to stavila u luster. Međutim, majka je, prije hapšenja, poštu iz lustera sklonila u podrum, pa je pretres za policiju ostao bezuspješan.

Potom dolazi do navodnog Zaginog bjekstva iz ustaškog zatvora. Bilo je čudnovato da je to bilo moguće. Poslije izlaska iz zatvora, majka je otišla našoj snahi Duli u Banjaluku. Tu je ponovo došla Zaga, ali je majka više nije primila. Poslije sam saznala da je i u Banjaluci Zaga bila kao hapšena, pa je opet »pobjegla« iz zatvora. Libuša Antonić mi je, u proljeće 1943. godine, pričala u Sarajevu kako su je u zatvoru mučili i kako su joj pokazivali sliku Zage Blažić. Tada su joj ustaški agenti rekli da je Zaga pametna i da radi za njih, te da su joj dali sobu u hotelu i sve što želi. Tada je sa Libušom u Banjaluci bilo uhapšeno više aktivista našeg pokreta, sve zbog Zaginog izdajničkog vladanja.

U augustu 1942. godine poslao me Reuf Gološević u Zagreb kao kurira. Bila je prekinuta veza Sarajevo - Zagreb. Trebalo je uspostaviti vezu, pa kako sam ja i ranije išla na adresu u Vlaškoj ulici, to se računalo da ću, možda, uspjeti. Zato je Reuf mene i izabrao. Dva dana sam uporno išla u određeno vrijeme (15 sati) na adresu, nisu me primili Nisam znala šta ću i kako ću. Neobavljena posla mi se nije dalo vratiti u Sarajevo. Odem kod Nafiza Defterdarevića, studenta, poznavala sam ga iz nekih akcija još iz 1941, koje su Osman Kapatenović i on organizovali u Sarajevu. Nafiz je morao pobjeći iz Sarajeva, jer su ga Zubić i fašisti progonili i htjeli uhapsiti. Živio je u Zagrebu ilegalno, bio je teško bolestan od TBC. Rekla sam mu da sam bespomoćna i ne znam šta ću. Ispričala sam mu Zagin slučaj i da je pobjegla iz ustaškog zatvora. On je saslušao, a od uzbuđenja mu je krv udarila na nos. Htjela

sam da prekinem priču i idem. »Ne«, rekao je - »ja ne vjerujem Zagi. Ona nije dobar drug.« I potom je rekao da je i to bjekstvo neka namještaljka.

U jesen 1942, selim se u drugi stan na Obalu vojvode Stepe, i to u istu zgradu gdje sam stanovala i 1941. godine. U stanu nisam sama, iz Banjaluke doseljavam mog ujaka Derviša Gradaščevića.

I u ovom stanu nastavljam s ilegalnim radom. Na vezi sam sa Osmanom Kapetanovićem i sa nekim iz ranijeg kruga aktivista. Zehra Muidović je na vezi sa Gološevićem, pa i preko nje se odvija kontakt sa pokretom. Dvadesetog decembra 1942. godine došla je Šadija Dumišić kod mene, u stan na Obali. Malo zatim, stigao je i Osman Kapetanović, te odmah nama objema izdao naređenje. Ja da idem do Agana Bostandžića kući i vidim šta je s njim, jer od četvrtka nije na dužnosti u Zavodu. A Šadija da pođe kod Bakira Džinića, apotekara, i vidi šta je s njim. ftekao je da u stan uđe samo ako je prozor na njegovom stanu otvoren - što je značilo da nema opasnosti, potraži novac partijske organizacije, koji je Bakir čuvao.

Otišla sam do Agana, u stvari, približavala sam se stanu iz Ulice Soukbunar prema Stolačkoj ulici (sada Agana Bostandžića). Agana su upravo ustaški agenti izvodili iz kuće, ispod ruku su ga pridržavali, jer se nije držao na nogama, i u auto utrpali. Prošla sam pored auta, praveći se da ga ne znam, i vratila se svojoj kući da obavijestim Osmana. Agana su tog dana doveli iz zatvora da sačekaju Osmana Kapetanovića, Avdu Humu ili nekog drugog koji je navraćao kod njega.

Agan je uhapšen ne u provali Reufovoj, jer Agana ovaj nije znao, nego Bakira Džinića, apotekara. Šadija je ušla kod Bakira, jer je prozor bio zatvoren i upala u klopku. I Bakir je ranije bio uhapšen, ali je iz zatvora doveden kući da čeka Osmana Kapetanovića i Avdu Humu. Šadiju su agenti htjeli odmah uhapsiti, ali kako je ona bila državljanin Turske, zahtijevala je da je uhapse u prisustvu nekog iz Turske ambasade. Uspjela je da izađe. Otišla je svojoj kući da raščisti neke stvari. Sa zakašnjenjem je stigla na Obalu, u moj stan - upravo smo Osman i ja krenuli. Obavijestila je Osmana detaljno, vratila se kući, potom su je uhapsili. Osman i ja smo otišli na Bistrik, na njegovu vezu. Tu ga je čekao Jakub Vejo.

Osman je od mene tražio da o tome obavijestim Ilijasa Mahmutbegovića, te da mu njegov brat Ibro Kapetanović nabavi »vojnu zapovijest« radi odlaska iz Sarajeva.

Suđenje Gološeviću i grupi u Sarajevu bilo je veliko. Iza tog događaja sam uspjela se skloniti u Banjaluku.

Kad su januara 1943. izašli iz zatvora Agan Bostandžić, Zehra Muidović i Šadija Dumišić, jednom dopisnicom su me obavijestili u Banjaluku da su živi. Ja sam se odmah vratila u Sarajevo. U stanu na

Obali sam bila do aprila 1943. godine, kada sam prešla kod Agana Bosandžića u Stolačku ulicu.

Poznato mi je da je Šadija organizovala odlazak iz Sarajeva Osmanu Kapetanoviću i Avdi Humi. Njih dvojicu je na Ilidžu odvezao Islam Dumišić, inženjer. Odatle su skupa sa Avdom Humom otišli bračni par Munira i Ahmet Trnovljaković, a Islam Dumišić je automobilom odvezao Osmana u Mostar.

Po dolasku iz Banjaluke uključujem se opet u ilegalni rad. Ovog puta preko Agana. Zadaci su mi bili: organizovanje mjesta za satanke u gradu, održavanje veze između Agana i pojedinih drugova i dr. Moj ilegalni rad u gradu Sarajevu je trajao sve do ponovnog hapšenja mog supruga u decembru 1943, kada su ga Nijemci - Gestapo likvidirali.

LUJZA PAJIĆ

POSEBAN STAN ZA PRIHVATANJE I BORAVAK FUNKCIONERA PARTIJE NA PROLAZU KROZ SARAJEVO

Neposredno poslije okupacije naše zemlje, u maju 1941. godine. moj muž Josip Pajić i ja stanovali smo u Skerlićevoj ulici 15. Nisim Albahari, tražen od ustaške policije, nije mogao legalno stanovati i biti prijavljen, pa su on i drugarica Ankica stanovali s nama. Taj stan je brzo postao mjesto okupljanja sarajevskih komunista, čestih sastanaka i dogovora. Bilo je neobično živo. Po čitav dan se ulazilo i izlazilo. Dolazilo u vezi sa raznim partijskim zadacima. Pošto smo nas četvoro bili članovi Partije, to su mnogi drugovi, koji su bili vezani za nas dolazili radi raznih informacija i političkih zadataka, a kada je uslijedila direktiva o pripremama oružanog ustanka, tada je počelo i sakupljanje oružja, sanitetskog materijala i druge opreme. Drugovi su donosili oružje. Nisim i moj muž su sve pištolje otvarali, pregledali, mazali, umotavali u masni papir i ostavljali na sigurna mjesta. Kako su Nijemci, poslije okupacije, Sarajevo ostavili potpuno bez hrane, trebalo se pobrinuti za ishranu nekih drugova. U neposrednoj blizini našeg stana se nalazio magacin brašna, koji su čuvali nekakvi naoružani stražari. Moj muž je noću, kroz prozor, uspio s tim stražarima razgovarati i uspostaviti nekakav kontakt, koji mu je pomogao da sazna sve što je potrebno 0 magacinu, pa je u noći, izuzetno vješto, izvukao nekoliko vreća brašna. Josip i Ankica su vreće donosili do prozora, a Nisim ih prihvatao i ubacivao u kuću. Ovo brašno je bilo od velike koristi našim drugovima 1njihovim porodicama.

Kad je napadnut Sovjetski Savez, sjećam se, kod nas, oko radija okupljali su se drugovi da bi slušali vijesti. Ovakva živost u našem stanu bila je i zbog Nisima, kojem su na vezu dolazili mnogi drugovi.

U tom stanu je održan i kurs za buduće bolničarke. Oko ovog kursa dosta je radila Olga Nakić. Kasnije sam saznala da su u Sarajevu, u to vrijeme, na još dva mjesta održavani takvi kursevi. Iz ovog stana Nisim je otišao u semizovački kraj radi priprema za ustanak.

Iz tog vremena, najupečatljivije mi je ostao u sjećanju Šalom Albahari. On je po nekoliko puta dnevno dolazio u našu kuću i odlazio. Bio je vedar, nasmijan, svakome blizak. Izrazito visok, pa su drugovi prije rata, na izletima, na njegov račun pravili šale, što je on, s mnogo razumijevanja i širine, prihvatao i uzvraćao, pokazujući svoj veliki smisao za humor i šalu. Kada su određivane grupe za pisanje parola po gradu, Šalom je, zbog svoje visine, uvijek bio taj koji će pisati, a ostali iz njegove grupe su čuvali stražu, nosili boju i drugo. Svi smo Šaloma mnogo voljeli. Družiti se sa njim, značilo je uvijek nešto novo čuti, saznati, naučiti.

Kada se iz vojske, u aprilu 1941. godine, vratio Mihajlo Popović Teški, bio je bez novaca, bez odijela i bez izgleda da do toga uskoro dođe. Šalom je odmah donio sve što mu je trebalo: odijelo, mantil, cipele, veš. To danas, kad imamo svega, i ne izgleda nešto veliko, ali u ono vrijeme kada je radnik imao samo radno i jedva nekakvo svečano odijelo - to je bila velika stvar. Treba shvatiti da je to bila 1941. godina, a Šalom Jevrej i komunista, pa je njegov položaj bio još teži. Zbog svega ovog je bilo bolno saznanje i preteško smo doživjeli vijest da je Šalom među prvim našim drugovima uhapšen, zvjerski mučen, osuđen na smrt i ubijen.

Pošto se u avgustu, iz dana u dan, povećavao broj ilegalaca koji su prolazili kroz Sarajevo, Mjesni komitet je, u dogovoru sa Pokrajinskim komitetom, odlučio da se iznajmi poseban stan, pogodan za smještaj odgovornih partijskih funkcionera. Moj muž i ja smo dobili partijski zadatak da se uselimo u stan koji se nalazio u ulici Kranjčevića stepenište broj 4. Ovaj zadatak nam je povjeren zato što nismo bili poznati policiji kao komunisti, a po nacionalnosti bili smo Hrvati, što je još više uticalo na odluku da se nama povjeri ovako odgovoran zadatak.

Kuća se nalazila na polovini stepeništa koje spaja ulice Kranjčevića i Kalemovu. Sa stepeništa je bio jedini prilaz kući, a iz stana se moglo dobro i blagovremeno vidjeti ko ide stepeništem. Kraj u kome se kuća nalazila, nije bio gusto naseljen. Bilo je tu samo još nekoliko sličnih, porodičnih kuća (vila), koje su, kao i ova, bile okružene baštama i voćnjacima. Vrata na bašti, kući i stanu su zaključavana. Ko je dolazio, morao je zvoniti na baštenska vrata, a ja sam s prozora iz stana, vidjela ko zvoni i ocjenjivala da li ga mogu pustiti ili ne. Kuća je imala tri stana. U potkrovlju je stanovala Vukica Šain, napredni student Beogradskog univerziteta (kasnije je i taj stan pripao nama i služio za istu namjenu). U parteru je stanovala porodica Dušana Popovića.

Kuća u Kranjčevića stepenište ulici br. 4, u kojoj su boravili partijski funkcionari.

Dušan je bio pravnik, veoma obrazovan, inteligentan, napredan i nama odan čovjek. Ovo ističem zato što su, živeći u istoj kući, Dušan i Smilja Popović viđali da nam dolaze i odlaze mnogi drugovi, a da nikad nisu upitali šta se tu radi. Naš stan je bio na prvom spratu i, za ono vrijeme, izuzetno komforan. Bio je to trosoban stan sa kupatilom, toplom vodom i svim drugim.

Sve ove pogodnosti uticale su da se ovaj stan odredi za prihvatanje i sklanjanje ilegalaca.

U ovaj stan, prvi su nama došli Svetozar Vukmanović Tempo i njegova supruga Olga Nakić. Tempo je odlazio i vraćao se, a Olga je stalno stanovala s nama.

U naš stan su u početku dolazili drugovi koji su imali direktnu vezu sa Tempom, a neke je Tempo i sam dovodio. Kasnije, drugove koji su stizali u Sarajevo, na željezničkoj stanici, čekale su Olga Marasović ili Olga Nakić i sa njima dolazile k nama.

Uvijek je bio pripremljen topao čaj, džem i domaći hljeb. Nismo znali kad neko od drugova može doći, pa je zato uvijek sve bilo pripremljeno. Drugu koji bi došao odmah bismo ponudili kupatilo i čist veš. Mada su uvijek dolazila nova lica, brzo se uspostavljao prisan kontakt. Svojim držanjem sam nastojala svima staviti do znanja da je medu drugovima, da nam je drago što ga možemo prihvatiti i ugostiti, kao i da nam je to čast i da on treba da se osjeća kao kod svoje kuće. Moj muž je bio vedar čovjek, bezgranično je volio ljude, pa kad bi sa posla došao kući i ugledao novo lice, novog druga, on se tako srdačno obraćao, s divnim, iskrenim osmijehom, s prisnošću kao da druga već odavno poznaje, te tako bi začas nestajalo napetosti i nesigurnosti koje su se javljale pri prvim susretima. Nastajali su prijatni časovi. Pričalo se mnogo o svemu. Šalili smo se i smijali, ali nikada nismo prekoračili pravila konspiracije. Ni o jednom drugu, kojeg nismo odranije poznavali, nismo znali ništa. Zvali smo ga »druže«, a ime, odakle je, zanimanje, ili bilo šta drugo o njegovoj ličnosti, nismo znali. Svaki drug je ponešto i ispričao o sebi, ali je to bilo veoma škrto i bez konkretnih podataka.

Ne mogu navesti tačno kojim redom su drugovi dolazili, ali mislim da je prvi bio Nisim, poslije bjekstva iz zatvora. Josip i ja smo bili posebno radosni što ponovo vidimo Nisima. Ostao jej šest dana. Za to vrijeme, ja sam nastojala da se koliko je moguće više oporavi, jer je iz zatvora došao potpuno iscrpljen. Poslije, Nisim je ponovo otišao u partizane.

U isto vrijeme dok je bio Nisim, u drugoj polovini septembra boravio je kod nas jedan drug po nacionalnosti Slovenac. Pretpostavljam da je to bio Miha Marinko. Tada se u stanu susreo s Nisimom. Oni se međusobno nisu poznavali. Nisim se sa njim sreo u kupatilu i bio iznenađen. Pitao me, poslije toga, ko je onaj drug. Ja sam mu rekla da ne znam i da je upućen po vezi. Taj drug se tada zadr-

žao nešto duže, tako da nam je ispričao ponešto i o svom životu, a meni je ostalo u sjećanju kako je pobjegao iz zatvora u Ljubljani.

Kako smo se Josip i ja do rata kretali u društvu isključivo mladih drugova, a ovaj drug nam se učinio mnogo ozbiljnim, pitali smo se kako ćemo ga oslovljavati, jer je bilo uobičajeno da se drugu kaže ti. Tu našu zbunjenost, naš gost je brzo prekinuo svojom izuzetnom neposrednošću, u spontanom i srdačnom razgovoru.

Obično, dok bi drugovi spavali, ja bih njihov veš oprala i pripremila da ujutro bude čist, jer nikada nisam znala kad će koji otići. Kad bi drugovi odlazili brzo, što nije bio čest slučaj, onda bi svoj veš ostavljali, a ja bih im davala drugi. Kad se ovaj drug vratio sa Romanije, ponovo je boravio u našem stanu. Došao je umoran i blatnjav. Imao je tamno odijelo, pa se na njemu sve vidjelo. Morao je brzo putovati i dok se odmarao, odijelo i cipele sam očistila, balon-mantil oprala, pripremila kofer i hranu za put. Kad je pošao, bio je tako prijatno iznenađen, da je rekao: »Pa, ja sad putujem kao pravi gospodin, niko ne može pretpostaviti odakle idem. Sarajevo se, zaista, pokazalo, ali ovome se, ipak, nisam nadao«. Srdačno se pozdravio i sa Olgom Marasović otišao iz naše kuće.

Drugovi koji su bili na prolazu nikad nisu izlazili iz kuće. Ako je trebalo da se sa nekim nadu, sastanak bi se održao u našem stanu. Drugovi iz Sarajeva su donosili propusnice, legitimacije, pa su se obično, kod nas, lijepile slike, ispunjavali potrebni podaci i slično. Sjećam se da je samo jedan drug, dok je kod nas boravio, izašao u grad. Tražio je od mene neki kaput, jer je vani već bilo hladno. Ja sam mu dala Nisimov kaput koji je ostao kod mene. Upozorila sam ga, da je kaput druga koji je pobjegao iz zatvora i za kojim je izdata potjernica. Odgovorio mi je da budem mirna, jer »nisu valjda zapamtili kaput«. Taj drug je duže boravio u našem stanu, bio je zadovoljan smještajem i brigom koja mu je ukazana, te se najpohvalnije izrazio o sarajevskoj partijskoj organizaciji koja je sve tako dobro organizovala. Ispričao je da živi u Zagrebu, da ima drugaricu i malo dijete. Bio je mršav, nizak, crn. Nisam saznala ko je bio taj drug.[1])

Lepa Perović je bila uhapšena 1941. godine i smještena u Bogosloviju, koja je za vrijeme okupacije pretvorena u zatvor. Partija je organizovala njeno bjekstvo. Mijo Sunarić je jedno jutro, u pet sati, došao pred Bogosloviju, a Lepa je, po dogovoru, kroz prozor, skočila s prvog sprata. Mijo je Lepu prihvatio i odveo u najbliži siguran stan. Kod nas je boravila nekoliko dana.

Negdje, krajem septembra ili početkom oktobra 1941. godine u našem stanu je boravio i Đuro Pucar Stari. Stari je hitno morao na

') Bio je to Rade Končar Red

oslobođenu teritoriju. Olga Nakić je održavala vezu sa kuririma. Tih dana su svi kanali bili zatvoreni, pa kurir nije smio preuzeti odgovornost da kroz nesigurne kanale povede Starog. Stari je bio uporan i tri puta je vraćao Olgu do kurira. Na kraju je naredio da ga kurir mora provesti, a odgovornost preuzima on. Tek tada je kurir pristao i sretno su otišli.

Ankica Pavlović Albahari i Adela Sunarić su kod nas bile pet--šest dana i čekale vezu da pođu na oslobođenu teritoriju. Adela Sunarić je bila radnica, vrlo sposobna i vrijedna krojačica. Lijepog izgleda, uvijek diskretno dotjerana. Vrlo inteligentna, veoma načitana. Imala je bogat, ali jednostavan rječnik, pa se, zbog svega ovog, pomalo izdvajala od ostalih drugarica - radnica.

Bila sam veoma srećna što smo opet zajedno, pa smo ovo kratko vrijeme provele obnavljajući sjećanja na zajedničke akcije, sastanke, prijatne i neprijatne događaje. Ankici sam u avgustu 1941. godine nosila ručak u zatvor, a Adeli, iste godine u oktobru, kad je pod tuđim imenom bila operisana, u bolnicu, tako da smo nas tri imale o čemu razgovarati. Adela, iako još slaba, iskoristila je ovo vrijeme i sašila svu potrebnu toplu odjeću Ankici i sebi, da im olakša tešku zimu u partizanima. Nažalost, ovo je bio posljednji susret sa Adelom, poginula je u partizanima, na Kozari 1942. godine. I njen brat Mijo Sunarić, kojeg sam ranije spomenula, ubijen je u logoru.

Posebno mi je ostao u sjećanju boravak jednog druga, kasnije sam saznala da je to bio Ivo Lola Ribar. Čim je ušao u našu kuću, shvatila sam da je to izuzetna ličnost, veoma važna za pokret, jer su se, neposredno poslije njegovog dolaska, okupili oko njega drugovi, srdačno se pozdravili i bučno razgovarali. Tada je prvi put u naš stan došla i Olga Humo, koja se sa drugom Lolom poznavala sa Univerziteta u Beogradu. To je bio veoma prisan susret, koji se, zatim, produžio u živ razgovor. Vidjelo se da su to stari znanci i da imaju o čemu razgovarati. I Lolu je jako obradovao susret sa starim drugovima, pa je bio izuzetno raspoložen. Plijenio je svojom vedrinom, optimizmom i nekom snagom, koja je iz njega izbijala. Iz naše kuće je Lolu odvela Olga Marasović.

Kroz našu kuću prošle su i dvije-tri grupe španaca. To su bili mladi ljudi, koji su 1936. godine, iz raznih krajeva naše zemlje, otišli u Španiju da se bore za Republiku. Poslije pada Republike, pa sve do 1941. godine, bili su u logoru u Francuskoj, kada je naša partija organizovala njihovo prebacivanje u ustaničke redove.

Iako sam nastojala da budem pažljiva prema svim drugovima koji su prošli kroz našu kuću, ipak sam, čini mi se, špancima, na neki način, htjela boravak učiniti što je moguće prijatnijim. Znala sam da su ti ljudi odvojeni od svojih porodica od 1936 godine i da ponovo idu u borbu, pa ko zna kada će se i da li će se ikada više vratiti svojim poro-

dicama. Njihova nesigurnost koju su pokazali prilikom dolaska u našu kuću, brzo je nestajala, zahvaljujući upravo našim nastojanjima da atmosfeta u našem stanu bude neposredna i srdačna. Bilo je drugova koji su ostali i više dana, jer su kanali bili blokirani. Za to vrijeme svaki drug je ispričao nešto o borbi u Španiji, o teškim uslovima te borbe, o ranjavanjima, itd. Svi su bili jednodušni - boravak u našoj kući bio je dobro organizovan. Na rastanku smo se uvijek toplo pozdravljali. Njihova imena nisam znala, pa ih ni sada ne mogu pomenuti. Jedan od njih je došao odmah poslije oslobodenja-da se vidimo. Bio je to Mladen Živković Lovro, roden u Zlarinu kod Šibenika.

Poslije savjetovanja u Ivančićima, u januaru 1942, u našem stanu boravio je Edvard Kardelj, koji je stigao veoma umoran, gazeći duboki snijeg od Srednjeg do Sarajeva. Ukazali smo mu najveću pažnju i ugodno se odmorio. Moj suprug mu je pomogao da se izradi lažna putna isprava.

Avdo Humo je više puta, od useljenja do našeg hapšenja 1942. godine, prolazio kroz naš stan, zadržavao se nekad duže, nekad kraće. Duži boravak je bio onaj u 1942. godini, kada se bio razbolio od gripa i ležao nedjelju dana.

U nas su boravili Džemal Bijedić, Mahmut Bušatlija, Vladimir Velebit, koji je išao u Vrhovni štab, i mnogi drugi drugovi, kojima ne znam imena.

Zadnji je kod nas boravio Reuf Gološević, koji je tada (1942) bio član Mjesnog komiteta u Sarajevu. K nama je došao u julu 1942. godine i stalno stanovao do 11. decembra iste godine, kada smo sve troje uhapšeni.

U decembru 1942. godine došlo je do velikog hapšenja u Sarajevu. Jedanaestog decembra moj je muž došao kući i rekao da je u gradu veliko hapšenje, pa sve moramo skloniti i pripremiti se da ujutro bježimo. Reuf i ja smo u dvorištu, u jednoj ostavi, zakopali u zemlju štambilje i hemikalije koje su služile za dokumenta, dok je moj muž u kući sve sklonio. Dogovorili smo se da spavamo sa pištoljima i pružimo otpor ako te noći dodu po nas. U dvanaest sati u noći između 11. i 12. decembra 1942. godine, našu kuću su opkolili agenti. Bilo ih je mnogo, što sam potom, u policiji, čula od šefa policije Radoša. Moj muž je skočio kroz prozor s prvog sprata, pucao i ranio jednog policajca. Ali je obruč oko kuće bio gust, pa su ga uhvatili. I Reufa su uhvatili. Tu noć su odveli i mene s djetetom od godinu dana. Moj muž je poslije tri mjeseca zatvora, sa još 11 drugova, osuđen na smrt, odveden u logor i ubijen. Reuf Gološević je 13. aprila 1943. godine strijeljan u Sarajevu na Vracama. Ja sam sa sinom, nakon 20 dana, puštena iz zatvora. U istoj kući sam nastavila da radim za pokret sve do oslobođenja.

DŽEMAL MUMINAGIĆ

NA PARTIJSKOM ZADATKU IZ SARAJEVA KOD VRHOVNOG KOMANDANTA

Za vrijeme ilegalnog rada u Sarajevu, u periodu juli 1941 - mart 1942. godine, Partija mi je u više slučajeva povjeravala specijalne zadatke neposrednog povezivanja sa partijskim rukovodstvima u drugim okupiranim gradovima ili sa vojnim štabovima i partijskim rukovodstvima na oslobođenoj teritoriji, pojedinim članovima Partije ili rukovodstva Vrhovnog štaba. To se činilo u slučajevima kada hitnost i važnost povezivanja nije dozvoljavala čekanje redovnih kurira, kada su redovne kurirske veze s tim centrima bile poremećene ili prekinute, kada se radilo o zadatku koji je tražio izuzetnu konspirativnost, pa se morao prenijeti usmeno, kada se morao ostvariti neposredan kontakt i dogovor o značajnim akcijama i si.

Od zadataka te vrste, jedan mi je ostao u neizbrisivom sjećanju. To je zadatak koji mi je povjerio Mjesni komitet Komunističke partije - Sarajevo, polovinom marta 1942. godine. Trebalo je da se prebacim na oslobođenu teritoriju i da Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske (NOP i DVJ), koji su, u to vrijeme, imali sjedište u Foči, obavijestim o provali policije u partijsku organizaciju Sarajeva. Imao sam sreću da sam o ovom događaju referisao lično drugu Titu. To je bila jedna od, do tada, najvećih provala u Sarajevu, njome je bilo zahvaćeno i samo mjesno rukovodstvo Partije i SKOJ-a.

Među prvim mjerama koje je preduzeo Mjesni komitet Partije da bi smanjio posljedice provale, pored direktive o privremenom sklanjanju članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a i najistaknutijih aktivista, bila je i odluka da se odmah uputi jedan član mjesnog rukovodstva da upozna Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab o Kigijevoj provali i stanju u Sarajevu, te da se zatraže uputstva za dalji rad i aktiv-

nost. Izbor za izvršenje ovog odgovornog i delikatnog zadatka pao je na mene. Bio sam prilično detaljno upoznat sa situacijom u vezi sa Kigijevom provalom, a donekle i sa situacijom u Sarajevu.

Ocijenjeno je da je u nastaloj situaciji opasno slati pismeni izvještaj Centralnom komitetu KP i Vrhovnom štabu, jer je neprijatelj, preko Kigija, otkrio kanale kojima su se kretale naše veze prema Trnovu i, dalje, prema Foči, pa ih je gotovo potpuno blokirao svojim snagama, te je postojala mogućnost da pismo, prilikom probijanja kurira iz grada, padne u ruke neprijatelja. Radi toga sam od drugarice Olge Marasović Okrugle, tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KP Sarajevo, dobio uputstva o čemu i kako treba da referišem u Foči. Ipak, da ne bih imao neprilika sa legitimisanjem u Vrhovnom štabu, drugarica Orkugla mi je napisala jedno kratko pismo, koje mi je trebalo poslužiti kao potvrda da dolazim u ime Mjesnog komiteta KP Sarajevo. U tom kratkom pismu istakla je ozbiljnost nastale situacije i tražila direktive za dalji rad.[1])

Trebalo se odmah i po svaku cijenu probiti u Foču, obavijestiti Centralni komitet i Vrhovni štab o provali, stanju u organizaciji Sarajeva, te obezbijediti što brže upućivanje kurira iz Foče u Sarajevo sa izvještajem o sadržini pošte VŠ koja je, hapšenjem Kigijevim i njegovom provalom, pala u ruke policiji, kako bi se spriječile dalje provale u i van Sarajeva. Naime, treba imati u vidu da su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOP i DVJ, za vrijeme boravka u Foči, održavali vezu sa partijskim rukovodstvima i vojnim komandama i štabovima u drugim krajevima naše zemlje preko sekretara Mjesnog komiteta KP - Sarajevo i da su te veze, u to vrijeme, bile vrlo intenzivne (Zagreb, Banjaluka, Tuzla, Mostar, Romanija i dr.), pa je trebalo preduzeti hitne mjere da se provala ne proširi i prema tim mjestima.

') **Drugovi,**

Kurir Kigi, napravio je strašnu izdaju. Premda smo vas u dva pisma opomenuli na njegove negativne karakteristike i poslali vam drugog druga da ga koristite za te poslove, Kigi je i dalje bio kurir i nosio svu poštu Pošta, koju ste poslali po njemu nalazi se komletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po ulicama i hapse sve ljude koje je on poznavao, i znao ih je mnogo. Nalazimo se u prilično teškoj situaciji. O tome će vam i drugovi pričati. Takođe se u gradu vrši velika racija po srpskoj i muslimanskoj liniji. Stanovi su svi skoro provaljeni Policijski sat je do 8 sati itd - Molimo vas da nas odmah po našem kuriru obavijestite o tome kakvog je sadržaja bila pošta da bi eventualno mogli prema vašim obavještenjima začepiti provalu Nadamo se ipak, da ćemo nekako i sa ovim snagama moći donekle da konsolidujemo prilike. - Moj opstanak dalje ovdje je prilično problematičan. Pišite nam, šta smatrate vi da je potrebno uraditi u vezi sa ljudima koje je K. - provalio, a koji se još nalaze na slobodi. Da li odmah da ih šaljemo gore ukoliko kanal budemo otvorili.

Drugarski pozdrav
Smrt fašizmu - Sloboda narodu
Okrugla

Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/172-b.

Za kratko vrijeme sam bio spreman za put. Pismo drugarice Okrugle je ušiveno u manžetnu dolame (kratki zimski kaput) koja mi je nabavljena. Pištolj mi je nabavio Savo Bogdanović, tadašnji član MK Partije, koji je uskoro, nakon toga, i sam uhapšen, postao izdajnik i saradnik ustaške policije. Za vodiča mi je bio određen meni nepoznati omladinac, radnik, član SKOJ-a, koji je i ranije izvršavao slične zadatke.

Kurir Kigi je uhapšen 12. marta 1942. godine navečer, a već 13. ili 14. marta, poslije podne, ja sam krenuo na zadatak. Pošao sam iz baze u Čadordžinoj ulici (danas Ulica porodice Foht), gdje sam sa Olgom Marasović Okruglom bio sklonjen nakon Kigijeve provale.

Naš pokušaj da se probijemo iz grada tog dana nije uspio. Neprijatelj je, zaista, bio dobro zatvorio sve izlaze iz grada, pa smo naišli na neprijateljsku patrolu koja nas je pokušala zaustaviti. Bez ikakvog dogovaranja, u trenutku smo odlučili, dali se u bijeg prema gradu, dok je patrola trčala za nama, vičući. Ispalili su i nekoliko metaka. Pošto je bilo loše vrijeme i slabo vidljivo, uspjeli smo zametnuti trag i pobjeći, ali smo se, pritom, kurir i ja razišli i izgubili. Ja sam od Zemaljskog muzeja krenuo pored tadašnje Srednje tehničke škole, preko Koševskog brda, pored Državne bolnice i Ulicom Vuka Karadžića ponovo došao u Čadordžinu ulicu, gdje sam preko našeg punkta - šnajderske radnje koju su u svom stanu držali Andrija Ivić i njegova žena Zlata - stupio u vezu sa drugaricom Okruglom, obavijestio je o neuspjehu, kao i da ne znam šta je sa kurirom.

Zauzet je stav da se za sutradan obezbijedi drugi kurir, ponovo krene i izađe iz grada po svaku cijenu.

Sutradan sam opet krenuo iz Čadordžine ulice. Savo Bogdanović mi je donio jednu bombu, koju je trebalo upotrijebiti u slučaju ponovnog susreta sa neprijateljem. Sa ovom bombom sam imao dosta teškoća pri kretanju, jer je bila znatno veća od običnih kragujevki, bila je to protivtenkovska bomba iz naoružanja bivše jugoslovenske vojske), pa sam cijelo vrijeme kretanja kroz grad morao da je pridržavam rukom u džepu dolame.

Sa novim vodičem me je povezao Dane Olbina Oskar, član Mjesnog komiteta Partije. Bio je to Sergije Mučibabić, omladinac sa Babića Bašče, član SKOJ-a, koji je, kao kurir Mjesnog komiteta KP, održavao vezu kanalom prema Trnovu i Foči. Pošto je postojala mogućnost da je Kigi i njega otkrio, neko je došao na ideju da prefarba kosu, pa su ga teško poznavali i oni koji su ga ranije viđali. Sa drugovima Olbinom i Sergijem sam se sastao u Ulici Vilsonovo šetalište, iza Zemaljskog muzeja (danas Omladinsko šetalište). Olbina me upoznao sa vodičem, upozorio nas na opasnosti i potrebu stalne opreznosti, jer je kanal provaljen, u što smo se uvjerili i prošlog dana, poželio nam sretan put, a meni i da se dobro držim u partizanima.

Ovoga puta imali smo više sreće, uspjeli smo se neopaženo izvući iz grada. Naime, kurir Mučibabić je, kako je to obično radio, predložio da iz grada krenemo u vrijeme kada se s rada vraćaju radnici Željezničke radione, kojih je mnogo stanovalo u području Vraća i u selima pod Trebevićem, umiješamo medu njih i tako pokušamo proći kroz opasnu zonu. To smo i učinili, pa nam je uspjelo da bez susreta sa neprijateljskim stražama i zasjedama prođemo Vraća, krenemo u pravcu sela Miljevići, odakle smo odmah produžili u pravcu Trnova.

Negdje u blizini Kijeva smo se susreli sa isturenom patrolom Kalinovičkog partizanskog odreda. Taj susret u meni je izazvao posebno, radosno raspoloženje, kakvo su, vjerovatno, doživljavali svi novi borci u prvom kontaktu sa partizanskim jedinicama, i veliko olakšanje, jer sam bio uvjeren da više ništa ne stoji na putu izvršenja zadatka koji mi je bio povjeren.

Sutradan, Štab odreda u Trnovu dao nam je kurira i pratnju koja se od jedinice do jedinice smjenjivala, pa smo, preko već ustaljenog pravca i veza, 16. ili 17. marta stigli u Foču, između 8 i 9 sati izjutra.

Odmah sam otišao u zgradu (raniji hotel) u kojoj je bilo sjedište Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Upravo kada sam ušao u zgradu i javio se dežurnom, niz stepenice, sa prvog sprata, silazio je jedan drug, krupan, crn, kudrave kose, u suknenoj uniformi. Dežurni ga je pozdravio, oslovio s »druže Crni«, te mu rekao da sam stigao iz Sarajeva. Bio je to, kako sam istog dana ili kasnije saznao, Sreten Žujović Crni, tada član Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Pozdravio se sa mnom, a ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle i rekao da treba usmeno da referišem o provali, radu i stanju organizacije u Sarajevu. Žujović je pročitao pismo, a potom, odmah, iz prostorije dežurnog, nazvao nekog, meni nepoznatog u tom trenutku. Koliko se sjećam, on se sagovorniku obrati, otprilike, ovim riječima: »Druže Stari, ja sam krenuo na onaj zadatak u Brod. Ovdje je stigao drug iz Sarajeva. Tamo je veća provala. Ima pismo, ali treba i usmeno da referiše. Da li Ti možeš da ga primiš?« Pošto je od sagovornika dobio potvrdan odgovor, naredio je dežurnom da mi da nekog ko će me povesti do druga Starog, a meni rekao da odmah pođem jer me drug Stari očekuje.

U tom trenutku nisam znao ko je drug Stari, ali sam pretpostavljao da je neko od najodgovornijih drugova iz CK KPJ ili iz Vrhovnog štaba. Interesantno je da niti sam pitao vodiča kod koga me vodi, niti mi je on sam o tome govorio, valjda, pretpostavljajući da ja to znam. U razgovoru o radu i životu u Sarajevu i na oslobođenoj teritoriji, brzo smo stigli na određeno mjesto. Naime, drug Stari je, u to vrijeme, preko dana boravio i radio u jednoj maloj zgradi bivše Duhanske stanice, a predveče se vraćao u zgradu Vrhovnog štaba, gdje je sa najbližim saradnicima provodio noć u radu i odmoru.

Ispred zgrade bio je dežurni, prijavio me i bio sam odmah primljen. U trenutku mog dolaska, drug Stari je nešto diktirao u mašinu, a pred njim na stolu su bile hrpe pisanih materijala. Odmahuje prekinuo diktiranje, pozdravio se sa mnom, kazao mi da sjednem na stolicu koja je bila preko puta njega i obratio mi se s pitanjem kakve vijesti donosim iz Sarajeva. Ja sam mu predao pismo drugarice Okrugle, predstavio se, ističući da imam zadatak da usmeno referišem o događajima koji se pominju u pismu. Nakon što je pročitao pismo, primijetio je: »Izgleda da se radi o ozbiljnoj stvari«, a zatim tražio da ga detaljnije upoznam sa situacijom. Ja sam iznio, koliko sam bio upoznat, situaciju u vezi sa hapšenjem i izdajom kurira Vrhovnog štaba Kigija, radom i stanjem u organizaciji Sarajeva, situaciju nastalu provalom i potrebu da se hitno odgovori na pitanja koja je drugarica Okrugla postavila u pismu, a posebno o sadržaju pošte koju je Kigi nosio i koja je, njegovim hapšenjem, u cijelosti pala u ruke ustaške policije. Kada sam izlagao o tome kako je došlo do hapšenja kurira Kigija, pomenuo sam da se drugarica Okrugla čudi zašto, i pored ranijih upozorenja da se Kigi neozbiljno i neodgovorno ponaša prilikom dolaska u Sarajevo, nije zamijenjen. Drug Stari je primijetio da su takvi propusti neodgovorni i da se ne smije tako raditi.

Potom se drug Stari detaljno interesovao za posljedice nastale ovom provalom, a posebno o broju drugova koji su uhapšeni, o njihovom držanju pred policijom, o tome ko je provaljen od članova Mjesnog komiteta, kakve su mjere preduzete da se posljedice izdaje umanje, itd. Pošto sam krenuo za Foču neposredno poslije Kigijevog hapšenja i izdaje, moji odgovori su bili nepotpuni, a na neka pitanja nisam mogao odgovoriti.

Nastavio je da se raspituje o radu partijske organizacije, o radu SKOJ-a, o podršci u narodu, o odrazu situacije na savezničkim frontovima i partizanskih akcija na raspoloženje naroda, u kojoj mjeri se u naš pokret uključuju pripadnici svih nacionalnosti i vjeroispovijesti, u kojoj mjeri je omladina spremna da iziđe na oslobođenu teritoriju i da se sa puškom u ruci bori protiv neprijatelja, kakvi su uslovi za veće nabavke sanitetskog materijala i municije i si. Koristeći se uputstvima dobivenim pri polasku, informacijama koje sam čuo na sastancima Mjesnog komiteta ili u kontaktu sa pojedinim članovima, te na osnovu mog poznavanja pojedinih pitanja, nastojao sam dati što potpuniju sliku o radu i stanju partijske organizacije u Sarajevu.

Drug Stari je, zatim, govorio o našoj borbi, složenosti te borbe, o potrebi još upornije i organizovanije akcije na što širem okupljanju masa u borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, o jačanju partizanske vojske, formiranju proleterskih i drugih partizanskih jedinica, o njihovim sve većim uspjesima i sve jačim udarima po neprijatelju, o nužnosti jedinstva svih jugoslovenskih naroda kao bitnog uslova za uspješnu borbu i pobjedu nad okupatorom, o omladini koja je zdrava i

koja treba da prednjači u borbi za jedinstvo. Sa srdžbom i ogorčenjem je govorio o sramnoj i velikoj četničkoj izdaji, njihovoj otvorenoj saradnji sa okupatorima, njihovim zločinima nad golorukim i nevinim narodom i slično. Uzimao je sa stola zaplijenjena dokumenta o toj saradnji, o zločinima i govorio o ogromnom značaju tih dokumenata za raskrinkavanje četničke izdaje i njihovih gospodara u Londonu. Moram reći, mnogi događaji, činjenice i ocjene koje je iznosio drug Stari bili su mi novi i nisam u tom momentu shvatao svu njihovu suštinu i značaj.

Drug Stari se ponovo vratio na situaciju u Sarajevu, interesujući se za naše veze u neprijateljskoj vojsci, posebno da li su provalom otkrivena naša uporišta u redovima domobranske vojske. Imao sam utisak da je bio dobro informisan. Nisam znao odgovor na ovo pitanje, ali sam rekao da mi je poznato da akcija na prikupljanju oružja i municije stalno teče, da je to stalni zadatak svih aktivista i da daje sve bofje rezultate. Tom prilikom sam pomenuo da sam neposredno pred hapšenje i provalu kurira Kigija, po zadatku Mjesnog komiteta Partije, izlazio na oslobođenu teritoriju, u štab Odreda »Zvijezda« u Srednjem, kako bih se dogovorio o mjestu, vremenu i ostalim detaljima oko predaje jedne domobranske topničke baterije. Zainteresovao se za ovaj slučaj i tražio je da detaljno opišem ovu akciju.

Rekao sam da me je početkom marta 1942. godine Vladimir Perić Valter (u to vrijeme je imao nadimak Petruškin), član Mjesnog komiteta KP, pozvao i rekao mi da se pripremim za jedan važan zadatak, koji ću sutra dobiti. Sljedećeg dana u dogovoreno vrijeme, rano izjutra, drug Petruškin mi je saopštio da treba da se probijem do štaba Odreda »Zvijezda« i dogovorim sve detalje oko predaje jedne domobranske topničke baterije na čelu sa njenim komandirom, te da se, potom, vratim u Sarajevo sa dogovorenim planom. Drug Petruškin me upoznao da Mjesni komitet Partije ima već duže vremena vezu sa topničkim oficirom - komandirom te baterije, koji izražava spremnost i traži mogućnost da sa cijelim ljudstvom i naoružanjem pređe na našu stranu. Baterija se nalazi na položaju u selu Mokro, pod Romanijom, pa da je sada prilika da se ova veza iskoristi i predaja baterije realizuje. Taj topnički oficir pripada našem pokretu i Mjesni komitet Partije smatra da akciju treba što prije sprovesti. Tek mnogo kasnije sam saznao da se radilo o topničkom oficiru Ešrefu Vražaliću, nedavno preminulom profesoru Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

Druga Starog sam obavijestio i o mom dogovoru u štabu Odreda »Zvijezda«. Razradili smo akciju predaje baterije do detalja. Tačno je određeno mjesto i vrijeme predaje, kao i lozinka sa uspostavljanje kontakta. Bilo je dogovoreno, radi mjera opreznosti, da se lozinka ne daje topničkom oficiru, nego da se ja ili neko iz užeg partijskog rukovodstva Sarajeva uključi u sastav baterije i da samo taj zna lozinku, te da se preda skupa sa baterijom, a potom, prema dogovoru, da se ponovo vrati u Sarajevo ili da ostane na oslobođenoj teritoriji. Iz Srednjeg

sam se vratio već narednog dana, tj. 12. marta predveče, u Sarajevo, ali sam, radi sušenja i čišćenja odijela i obuće od blata, tu noć prenoćio kod jedne naše porodice u Pofalićima. Kako je te iste večeri uhapšen kurir Vrhovnog štaba Kigi, a sutradan, 13. marta, već je počeo svoju veliku izdaju, neprijatelj je pojačao kontrolu, teror i blokadu Sarajeva, pa ova lijepo zamišljena i korisna akcija nije realizovana.

Sve sam ovo ispričao drugu Starom, a on se živo interesovao za sudbinu topničkog oficira, odnosno, da li ga Kigijeva provala može zahvatiti, može li ga neko iz baterije otkriti i si. Na ova pitanja nisam mogao dati odgovor. Koliko je ova akcija zainteresovala druga Starog, vidi se i po tome što me, jer kod sebe nije imao kartu terena na kojem je to trebalo da bude realizovano, a želio je da dobije potpunu predstavu o akciji, pozvao da dodem na večeru u Vrhovni štab i ponovo iznesem detalje o ovoj akciji.

Razgovor sa drugom Starim trajao je dugo. Bio je vrlo neposredan, pa sam se osjećao i ponašao u razgovoru slobodno i otvoreno. Da sam znao da je Stari, u stvari, drug Tito, vjerovatno bih se više ustezao u odgovorima i bio zatvoreniji. Nakon saznanja da sam razgovarao sa drugom Titom, bio sam srećan da se sve tako odigralo. A to sam saznao, opet, od Žujovića. Naime, kada sam se vratio od druga Starog u Foču, bilo je već prošlo podne. Ponovo sam sreo Žujovića. Odmah me upitao da li sam bio kod druga Starog. Odgovorio sam da jesam, opisujući kako izgleda i kako je obučen drug koji me primio. On me je začuđeno pogledao i upitao: »Pa, znaš li ti kod koga si bio?« Ja sam odgovorio: »Tamo gdje si me poslao«. Shvativši da stvarno nisam znao da sam bio kod druga Tita, smijući se, rekao mi je: »Bio si kod Tita«. Moje iznenađenje bilo je, zaista, veliko. Samo sam ga gledao, a on se i dalje smijao. Sav sam bio okupiran činjenicom da sam referisao i razgovarao lično s drugom Titom.

Provjeravao sam svoje ponašanje, podsjećao se na svoj izvještaj i odgovore na postavljena pitanja, stalno tražeći da li sam rekao nešto nesmotreno ili nepravilno. Cijelo poslijepodne nisam se uspio skoncentrisati i to ocijeniti. Razmišljao sam o obavezi da večeras treba ponovo da se nađem pred drugom Titom. Kako ću se držati? Da li ću uspjeti da odgovorim na postavljena pitanja? Hoću li uspjeti vjerno da predstvim aktivnost Partije i Skoja u Sarajevu? Što se noć više približavala, trema me sve više hvatala. Ipak, ići se mora.

Navečer, u određeno vrijeme, javio sam se dežurnom i ovaj me odveo u sobu u kojoj se nalazio drug Tito. Sa njim su bili svi njegovi najbliži saradnici, koji su tada boravili u Foči, među njima i Moša Pijade. U većoj sobi na prvom spratu, razgovarali su u iščekivanju večere. Rečeno je da se i meni donese večera, ali sam izjavio da sam već večerao, iako to nije bilo tačno. Večera je bila vrlo skromna, a sastojala se od nešto malo gušćeg škroba i dosta lošeg i tvrdog kruha. Docnije

sam vidio da se taj kruh pravi od pšeničnog brašna i mljevenih suhih krušaka.

Nakon večere, drug Tito je uzeo kartu, koliko se sjećam - to je bila neka stara karta Bosne i Hercegovine u većoj razmjeri i sa puno detalja - i tražio da ponovim cijelu zamisao akcije u vezi sa predajom domobranske topničke baterije. Ponovio sam sve ono što sam već ranije kazao o ovoj akciji, a drug Tito i njegovi saradnici su moje izlaganje pratili na karti. Nakon izlaganja, postavljeno mi je nekoliko kraćih pitanja, a drug Tito je rekao da tu vezu treba, svakako, sačuvati i nastaviti ako ne bude provaljena. Okrenuo se potom jednom od svojih saradnika, rekavši da treba odmah vidjeti šta je bila sadržina pošte pronađene kod kurira i to hitno javiti u Sarajevo.

Na kraju se drug Tito ponovo obrati meni s pitanjem: »Da li se vraćaš u Sarajevo?« Odgovorio sam da je u Mjesnom komitetu Partije Sarajevo odlučeno da ostanem na oslobođenoj teritoriji, jer sam i ja provaljen. Izrazio sam želju da idem u Prvu proletersku brigadu, kuda su. kako sam saznao, otišli neki moji drugovi, koji su prije mene izišli iz Sarajeva. Drug Tito je rekao da ne mogu ići u jedinicu nego da se moram javiti u Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu, koji je u to vrijeme imao sjedište u Goraždu, na raspored.

Sutradan sam u Komandi mjesta Foča dobio propusnicu koja je, koliko se sjećam, važila i kao karta za voz na liniji Foča - Goražde i krenuo vozom za Goražde, gdje sam stigao 18. ili 19. marta 1942. godine.

AZRA GREBO-DŽUBUR

»AMBASADA« U ČIZMEDŽILUKU

U proljeće 1941. godine, neposredno poslije okupacije, moj brat Adil Grebo je doveo kući Derviša Numića i rekao da će on ubuduće stanovati kod nas. Za prvo vrijeme, majci smo ga predstavili kao trgovca iz Duvna, ali kasnije je i ona saznala da je on komunista koji ilegalno živi u Sarajevu. Stanovao je u sobi sa posebnim ulazom našeg četvorosobnog stana, u Mažuranićevoj ulici broj 4.

On i Adil su tada stvorili i realizirali zamisao da se naša mala kafana i stan iskoriste za obavljanje raznih ilegalnih zadataka. U to vrijeme isključivo sam radila u kafani, jer, po završetku ženske medrese (škole za vjeroučiteljice), nisam mogla dobiti zaposlenje. Kod kuće su bile majka i sestra Dika, a kasnije i Adilova supruga Mina (on se oženio u ljeto 1941. godine Minom Ćiber, radnicom i komunistom iz Mostara). One su bile uključene u ilegalne poslove koji su se obavljali u našem stanu.

Adil i Derviš su mi tada saopćili da će u kafanu navraćati drugovi i da je moj, kao omladinke i skojevke, osnovni zadatak prihvatanje tih drugova, odnosno njihovo upućivanje na Adila i Derviša, eventualno prenošenje poruka ili skrivanje materijala.

Tog zadatka sam se sa oduševljenjem prihvatila ne zato što nisam shvatala svu njegovu ozbiljnost i opasnosti koje mi prijete, nego zato što sam se oduševljavala idealima za koje se bore komunisti, lako sam bila u sedamnaestoj godini života, odgojena u patrijarhalnoj muslimanskoj porodici i tek završila žensku medresu, utjecaj mog brata Adila na mene je bio jači od svega toga. A on je to radio sistematski, znatno ranije, već od 1940. godine, strpljivim razgovorima sa mnom, davanjem napredne literature na čitanje, odlaskom sa mnom na predavanja koja su neposredno pred rat držali drugovi kroz legalne forme

»Ambasada« u Čizmedžiluku.

djelovanja, gdje se govorilo o antisemitizmu, položaju žene u društvu, o opasnosti od fašizma, itd. Oduševljavala sam se diskusijama koje su vodili drugovi u našoj kući, pretežno na temu socijalizma i revolucije. Sve je to u meni ostavilo dubokog traga, tako da sam se tada 1941. osjetila ponosnom što Partija u mene ima toliko povjerenje.

Kafana o kojoj je riječ, u stvari, bila je jedna mala bivša magaza usred čaršije, u Čizmedžiluku. U jednom uglu bio je šank sa odžakom i priborom za kuhanje kave, stalažama za džezve i fildžane i sudoperom, a u drugom je bilo par sećija na kojima bi sjedjeli gosti i pili kafe. Iz kafane su vodila vrata u magazu trgovca Fehima Aguševića, što nam je kasnije služilo za skrivanje materijala. Inače, kafu sam, po narudžbi, raznosila po čaršiji, tako da sam mogla imati kontakt sa mnogim ljudima koji su godinama poznavali mene i našu cijelu familiju.

Ovo rješenje za korištenje kafane, kao ilegalnog punkta, kad sada gledam, bilo je vrlo povoljno. Kroz čaršiju je uvijek bio veliki promet ljudi, tako da svi oni koji bi tu navraćali ili se zadržavali nisu bili posebno uočljivi. Uz to, početno, euforično raspoloženje mnogih iz čaršije je počelo da splašnjava. Bahato držanje Švaba i njihovo vršljanje kroz čaršiju kao da je njihova prćija, te gledanje na ljude kao na nešto niže ispod sebe, izazivalo je rezervisanost, a postepeno i mržnju sve većeg broja poštenih građana prema njima. Mali broj ljudi iz tog dijela čaršije se tada neposredno uključio u službu novopečene ustaške vlasti. Samo pojedinci, i to ološ, obukli su ustaške uniforme, a na njih se gledalo sa podozrenjem. Prema onoj narodnoj: »Ničija nije do zore gorjela« - ljudi su se okrenuli svojim svakodnevnim poslovima, izbjegavajući angažiranje u vlasti i vojsci domaćih izdajnika. No, i pored svega, u čaršiji se nije moglo naći mnogo ljudi za akciju i borbu na našoj strani, jer su se mnogi kolebali i pasivno držali.

U junu mjesecu 1941. u kafanu se počelo na vezu javljati mnogo drugova iz Hercegovine. To su pretežno bili studenti, komunisti i skojevci sa Beogradskog univerziteta, nekadašnji đaci Šerijatske i drugih gimnazija u Sarajevu, kolege i poznanici brata Adila i Derviša Numića. Sa njima su najviše kontaktirali Adil i Numić. Zadržavali su se u kafani, odlazili odatle na sastanke i meni ostavljali poruke ako bi ih neko tražio, naznačivši kada će doći i šta da im kažem. U prvo vrijeme, najviše drugova je bilo iz Ljubuškog. Među prvima se pojavio Šalim Ćerić. Skoro svakodnevno, sve do jeseni 1941. godine, dolazio bi u kafanu. Braća Fahrudin i Enes Orman su bili česti posjetioci kafane u to doba. Fahrudin je bio agronom na Butmiru, a Enes student. Enes je navraćao s vremena na vrijeme. Imponirao je svojom smjelošću i odvažnošću, a posebno velikim optimizmom i vjerom u našu pobjedu, o čemu je često govorio.

U kafanu su dolazili i braća Muhamed i Halid Sadiković. Muhamed je došao iz Zagreba, gdje je bio poznat kao komunista. Sa njim

su došle i dvije Jevrejke iz Zcyreba, koje su nešto kasnije uhapšene. Muhamed je bio u razgovoru vrlo odmjeren, siguran u sebe i marksistički obrazovan. Halid je bio dosta okretan, marljiv i uvijek spreman za akciju. Po zadatku pokreta primio se uloge povjerenika u jednoj jevrejskoj radnji, kako bismo robu iz te radnje iskoristili za potrebe našeg pokreta. Najviše robe je doneseno u kafanu, a potom, raznim kanalima, otpremljeno partizanima.

U lijepom sjećanju mi je ostao lik Envera Lakišića, studenta medicine iz Mostara. Često je dolazio u kafanu sam ili u društvu sa Esadom Fejićem Esom, a kontaktirali su oba sa Numićem. Kada se počelo govoriti o odlasku u partizane, pomogla sam mu oko priprema za odlazak. U ruksak smo potrpali sve njegove stvari, a bilo je i dosta sanitetskog materijala.

Tog ljeta u Sarajevo je došao Muhidin Begić. Kroz kafanu je kontaktirao sa ostalim drugovima, sve do odlaska u partizane, aprila 1942. godine. Muhamed Ćehajić Harno i Ahmed Kadić, oba iz Sanskog Mosta, radili su prije rata u Sarajevu i bili uključeni u pokret. Upoznala sam ih prilikom njihovih dolazaka u kafanu i kontakata sa Numićem i Ćerićem. U to vrijeme sam upoznala i Esada Čengića, jer je dolazio radi kontakata sa ostalim drugovima.

Džemo Dizdar (Džemac) je često dolazio iz Mostara po partijskom zadatku. Davala sam mu neke pisane materijale, koji su, u kafani, bili ostavljani za njega.

U to vrijeme sam upoznala i Džemu Muminagića. Sa njim sam vrlo često kontaktirala sve do martovske provale 1942. godine. Najčešće ga se moglo naći u našoj kafani - »Ambasadi« ili u »Konzulatu« - Dizdarevoj brijačnici, kako su ih mnogi naši drugovi, u šali, nazivali.

Esad Ferušić, iako je bio težak bolesnik, bio je aktivan. Mene su nekoliko puta slali u njegov stan sa usmenim ili pismenim porukama za njega ili da mu odnesem neki materijal i slično.

Negdje u kasno ljeto 1941. godine je počeo sa Numićem, a kasnije sa Vladom Perićem, dolaziti u »Ambasadu« drug koga su zvali Španac. U početku sam mislila da mu je to samo nadimak. Tek kasnije sam saznala da je on, zaista, španski borac, a kada smo se sreli u partizanima, aprila 1942. godine, saznala sam i njegovo pravo ime - Boro Pockov.

Mustafa Dovadžija je od ljeta 1941. godine često dolazio, tražio ili čekao nekoga od drugova: Numića, Vladu Perića ili Adila. Znala sam da obavlja kurirske zadatke između Sarajeva i drugova na Romaniji. Sa mnom je razgovarao o susretima sa drugovima i o borbama na Romaniji. Sa oduševljenjem sam ga slušala i osjećala se gordom što i ja toj borbi nešto doprinosim. Znao je duže sjedjeti u kafani, čekajući nekoga od drugova. Slučaj je htio da je bio svjedok jednog dosta opasnog

događaja, izazvanog mojom netaktičnošću i naivnošću, podstaknutom mržnjom prema Švabama. Toga dana su dvojica njemačkih vojnika svratili u kafanu. Sjeli su na sećije i poručili kafe. Kada sam ih poslužila, jedan od njih je htio da me zagrli, udvarajući mi se na njemačkom jeziku. Vjerovatno je htio da ima što ljepši ugođaj i uspomenu iz ovog orijentalnog kutka. Ja sam se trgnula i odvratila mu oštrim šamarom. Nastala je opća pometnja. Švabe su nešto grdile i prijetile, mogla sam zaključiti da moram odgovarati za uvredu njemačkog vojnika. Očevici, par drugova, među kojima Dovadžija i Radosavljević - Sijedi, napustili su kafanu da ne bi morali biti svjedoci. Švabama nije palo na pamet da popiju kafu, nego su i oni otišli, gunđajući. Strahovala sam šta će se dalje desiti. Da li će dovesti policiju ili će se i sami vratiti. Ipak,.bila sam sa sobom zadovoljna, jer mi se ukazala prilika da, na takav način, iskalim svu mržnju koja je u meni bila akumulirana. Kada sam naveče došla kući, Adil je već znao za taj slučaj, jer mu je Dovadžija ispričao. Oštro me je izgrdio, govoreći da jednim šamarom ne mogu uništiti fašizam, a da mogu mnogo naškoditi pokretu. O ovome se brzo pročulo po čaršiji i široko prepričavalo kako je »bula« ošamarila njemačkog vojnika. Kada sam sutradan odnijela kafu u dućan jednog trgovca, on mi je rekao: »Aferim, bulo, tako se čuva rz i obraz«. Srećom, od svega toga nije bilo nikakvih posljedica, jer, izgleda, Švabe nisu smjele nikome da se na to požale.

Dušan Mitrović Mitar, sekretar MK SKOJ-a, bio je jedan od najmlađih među drugovima koji su dolazili u »Ambasadu«. Po izgledu, još dječarac, jer je bio u VI razredu gimnazije, ali vrlo ozbiljan i pun revolucionarne energije. Sa mnom je često razgovarao o omladinskoj organizaciji i zadacima omladine. Ja, kao skojevka, nisam tada bila povezana ni u kakvom aktivu, zbog delikatnosti zadatka koji sam u kafani obavljala.

Omladinka Radmila Janjić je bila učenica gimnazije, a stanovala je u Sagrdžijama sa majkom i paralizovanom sestrom Milkom. U magazi Aguševića bila je uskladištena veća količina vune našeg rođaka, trgovca Hadže Ovčine. S njegovim prećutnim odobrenjem, davala sam Radmili vunu, a nakon izvjesnog vremena, od nje dobivala pletene džempere, čarape i rukavice, koje smo otpremali sa drugim materijalom na oslobođeni teritorij. Radmilina majka je prela vunu, a sestra Milka je najviše toga oplela. Ovu organizaciju pletenja kasnije smo proširili, pa su tu bile angažovane i omladinke: Razija Omanović, Hiba Zildžić, Amira Filipović, Belkisa Fazlagić i druge koje su se dalje same uključile u taj posao.

U kafani je često sjedio naš rođak Zaim Arslanagić, policijski agent, a kod nas je i stanovao sa ženom Ružicom. Na njega je Adil imao veliki utjecaj, pa nam je koristio u ilegalnom radu vezama koje je imao. Preko njega se uspijevalo dobiti propusnicu ako je neko od dru-

gova trebalo da ide iz Sarajeva. Pored toga, blagovremeno su se dobivala obavještenja o mjerama koje je ustaška policija poduzimala.

Moj glavni zadatak pri kontaktu sa drugovima koji su dolazili, bio je da ih obavijestim o tome kako mogu uspostaviti vezu sa odgovornim drugovima (Numićem, Adilom, Vladom Perićem).

Mogu naglasiti, svi ti drugovi, u kontaktu sa mnom, odnosili su se sa puno povjerenja i poštovanja. Vrlo često su me, u šali, zadirkivali. Svi su nastojali da sa mnom, kao mladom skojevkom, razgovaraju. Iz razgovora vođenih u kafani, saznavala sam situaciju na bojištima, zatim o ustaškim pokoljima i hapšenjima komunista. To je za mene bila borbena škola na djelu - od ljudi koji su svoj život opredijelili za revoluciju.

Njihova sva pažnja je bila koncentrisana na ilegalne zadatke. Donosili su razni materijal, počev od papira i pribora za pisanje, letaka, sanitetskog materijala i odjevenih predmeta do municije, bombi i pištolja. Sve smo privremeno skrivali ispod minderluka u kafani ili u magazi. O otpremanju materijala Adil je vodio posebnu brigu. U tome su mu pomogli naš zet Rasim Hadžić i neki Hasib iz Gračanice. Njih dvojica su bili mobilisani u domobrane. Materijal je pakovan u ruksake, a oni su ga nosili gdje im je rečeno. Ponekad sam i ja bila angažovana na prenošenju materijala. Sjećam se da sam iz knjižare Ukropine prenosila materijal za pisanje.

Zapazila sam da Derviš i Adil rade na važnim partijskim poslovima, pa sam i ja prema njima imala odnos koji je odgovarao onom što su radili. Navečer u našem stanu, oni su redovno slušali radio-vijesti. Vodili su zabilješke, na osnovu kojih su pisane informacije za vijesti koje su u partijskoj tehnici umnožavane. Negdje pod jesen 1941. godine, Numić je napustio Sarajevo i izišao na oslobođenu teritoriju.

Neposredno poslije Numićeva odlaska u partizane ili nešto prije, upoznala s^m Vladu Perića i Dušanku Teofanović. Doveo ih je Adil kod nas. Imam döjäm da je Vlado Perić otad sve do martovske provale 1942. godine obavljao slične poslove koje je prije toga obavljao Numić. Vlado je često dolazio i navečer, te sa Adilom i drugim drugovima koji su dolazili održavao sastanke.

Svu tu aktivnost prekinula je martovsko-aprilska provala Save Bogdanovića i Kigija Jovanovića, kada je pohapšeno preko 200 sarajevskih komunista.

Polovinom mjeseca marta 1942. godine, jedne srijede prije podne, u kafanu je došao Kigi Jovanović sa još jednim nepoznatim čovjekom. Kigija sam dobro poznavala, jer je obavljao kurirske zadatke. Ovog puta je rekao da je doveo druga iz odreda i da treba hitno da ga povežem sa Vladimirom Perićem ili s nekim drugim. Pošto tog momenta nisam znala gdje se nalazi neko od njih, rekla sam mu da malo

oričeka, a ja sam otrčala do Dizdareve radnje da nekog potražim. U stvari, brijačnica Ahmeta Dizdara, nedaleko od naše kafane, bila je vrlo važan punkt našeg ilegalnog rada, zvani »Konzulat«. Tamo sam našla Džemu Muminagića i rekla mu da je došao Kigi s drugom iz odreda. Džemo mi je rekao da malo sačekam. Čim sam izašla iz brijačnice, susreo me poznati policijski agent Bralo i pitao šta sam tamo radila. Ja sam mu odgovorila da sam tražila ulja, jer se ulje moglo dobiti samo po švercu. Kada sam produžila malo dalje, ispred kafane sam ugledala dosta nepoznatih i neobičnih ljudi. Shvatila sam da bi to mogla biti provala i da je Kigi došao sa agentom, što je i bilo istina. Brzo sam odlučila da pobjegnem. Sreća je bila što je bio pazarni dan i velika gužva u čaršiji, pa sam se u masi brzo izgubila. Ipak, smogla sam u sebi toliko hrabrosti da se vratim u brijačnicu i da kažem da su svuda okolo agenti. Tako je Džemo Muminagić uspio pobjeći prije nego su upali agenti i uhapsili Ahmeta Dizdara.

Pošla sam prema Kurtinoj radnji, preko Šeherćehajine ćuprije, da potražim Fahriju Ajanovića. On je tamo radio, a znala sam da je uključen u ilegalni rad. Za čitavo vrijeme dok sam bježala od kafane do Fahrije, stalno sam se osvrtala da li me ko prati. Fahriji sam rekla zbog čega sam pobjegla, tj. da sam sigurna da je Kigi izvršio provalu i da meni više povratka nema. Odmah me pitao da li me neko pratio, na što sam odgovorila da nije. Sklonila sam se kod rodice Fate Džafer pod Bakijama. Nakon par dana, došle su mi majka i sestra Dika. Pričale su o Adilovom hapšenju, pretresanju kuće i policijskom maltretiranju sviju njih. Adil je, zapravo, uhapšen isti dan kada sam ja pobjegla. To me je strašno pogodilo, jer s tim je počela i naša porodična tragedija. Agenti su jedno vrijeme »Ambasadu« držali pod prismotrom. Istoga dana kada sam ja pobjegla, Vlado Perić je poslije podne pošao u kafanu. U posljednjem času, moja sestra Dika mu je dala znak i on se odmah snašao, produžio dalje i tako umakao agentima.

Policija je tragala za mnom. Morala sam mijenjati skrovište, pa sam se, preko Fahrije Ajanovića, smjestila u kuću njegove rodice Nure, gdje su me lijepo primili.

Moji su na sve strane tražili intervenciju da bi Adila pustili iz zatvora, ali sve je bilo uzalud. Njegova supruga Mina, iako u devetom mjesecu trudnoće, išla je u Zagreb da bi izdejstovala njegovo oslobađanje. On je u policiji mučen sve do 8. maja, kada je transportom prebačen u logor Jasenovac. Iz Jasenovca je koncem maja otpremljen u logor Sajmište, a odatle oko 10. juna za Norvešku, gdje je u logoru Bajsfjord kod Narvika strijeljan.

Kada je trebalo da se prebacim u partizane, po mene je došao Fahrija Ajanović i odveo me na vezu Dani Olbini, kod Zemaljskog muzeja. Danu sam slijedila do jedne kuće u Novom Sarajevu, gdje me je smjestio kod neke porodice. Imala sam velike pletenice i tada sam ih

morala odsjeći. Nakon par dana, došao je Dane Olbina i odveo me na Crni vrh.

Pravo oduševljenje što sam među partizanima osjetila sam kada sam stigla u Srednje, u odred »Zvijezda«. Tada sam srela mnoge drugove, poznanike iz »Ambasade«, nekadašnje ilegalce, a sada već borce, partizane. Bili su sretni što sam umakla sarajevskoj policiji. Morala sam im pričati o svemu u Sarajevu. Jedno vrijeme bila sam određena u bolnicu na Karauli, u okolini Srednjeg. Tu sam doživjela kratko četničko zarobljavanje dijela bolnice i radost ponovnog susreta sa drugovima koji su nas brzo oslobodili.

Ubrzo je uslijedio definitivni rastanak sa odredom i većinom drugova iz ilegalnog rada oko »Ambasade« i »Konzulata«. Razboljela sam se od tifusa i sa dijelom bolnice ostala u selu Brnjic, na području Zenice.

ŠEMSUDIN DIZDAR

»KONZULAT« U VELIKOM ĆURČILUKU

Jedan od punktova narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu bila je, do polovine marta 1942. godine, brijačka radnja mog starijeg brata Ahmeda Dizdara, koja se nalazila u Velikom ćurčiluku, na Baščaršiji. Ahmed je, po svojoj prirodi bio vrlo ozbiljan, pošten, smiren i dobroćudan čovjek, uvijek spreman da iziđe u susret, da pruži pomoć i utočište onima koji su je trebali i tražili. Radi ovih i drugih pozitivnih osobina, stekao je ugled u sredini u kojoj je radio i kretao se, mnogi su mu se obraćali za savjet i pomoć, koje je, u granicama svojih mogućnosti, redovno davao. U brijačnicu su dolazili ljudi najrazličitijih zanimanja i dobi - trgovci, zanatlije, radnici, đaci i studenti, hodže i hadžije, policajci i policijski agenti. Njegova brijačnica je, još prije rata, postala centar okupljanja mnogih Mostaraca, i to kako onih koji su stanovali u Sarajevu tako i onih koji su poslom dolazili ili se školovali. Dolazili su tu Mostarci da međusobno popričaju, da se upoznaju sa novostima iz Mostara i o Mostarcima, da sačekaju poznanike i prijatelje, da dobiju potrebne informacije i pomoć za obavljanje posla radi kojeg su došli, da »ostave stvari« i si. Upravo zato, Mostarci su Ahmedovu brijačnicu, još prije rata, nazvali »Konzulat«, a taj naziv će ostati i u periodu rata, sve do Ahmedovog hapšenja.

U godinama neposredno pred rat u »Konzulat« su počeli sve češće da navraćaju napredni omladinci i radnici, komunisti, u prvo vrijeme, uglavnom Mostarci koji su radili u Sarajevu ili po zadacima dolazili u Sarajevo. Iz toga perioda se naročito sjećam Salke Goze, radnika Željezničke ložionice, komuniste (jedan je od učesnika u diverziji u Ložionici ljeta 1941. godine, radi čega su ga ustaše i strijeljale), Aziza Koludera, člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a (sada živi u Mostaru), Brane Kovačevića, tada jednog od rukovodilaca SKOJ-a i drugih.

Kroz kontakte i pod uticajem ovih drugova, Ahmed i ja smo se sve čvršće vezivali za napredni pokret i njegove ideje, činili smo razne usluge partijskim aktivistima koji su dolazili i prolazili kroz našu radnju, tako da smo pred rat bili antifašistički opredijeljeni, za liniju KPJ i spremno izvršavali sve raznovrsnije zadatke i tada, a naročito u toku rata.

Poslije kapitulacije stare Jugoslavije i dolaska ustaša i Nijemaca na vlast, a posebno nakon ustanka i razvojem NOB-e, »Konzulat« u Velikom ćurčiluku, kao sastajalište i punkt NOP-a, dobiva sve veći značaj i ulogu, a Ahmed i ja stavljamo sebe i radnju u službu pokreta. Od jeseni 1941. u radnju dolaze sve više i sa određenim zadacima ne samo napredni omladinci i radnici, članovi Partije i SKOJ-a iz Mostara nego i iz drugih mjesta Hercegovine, a potom Bosne i ostalih krajeva. Partija je brzo i dobro ocijenila sve pogodnosti koje je radnja pružala za izvršavanje raznih zadataka za pokret.

Našu opredijeljenost za NOP dijelila su i ostala dva radnika koji su radili u brijačnici. Jedan od njih, Ahmed Ševa, bio je, također, uključen u napredni omladinski pokret i već 1941. godine je izišao u partizane na Romaniju, gdje je ubrzo i poginuo, a drugi, Ismet Handžić, kalfa, nije bio aktivno uključen u pokret, ali je, radi privrženosti mome bratu, svu tu aktivnost sa razumijevanjem i tolerancijom posmatrao, pa i sam činio sitnije usluge. Inače, u čaršiji su nas smatrali »korektnim« Muslimanima.

Radnja je, pored glavne prostorije - brijačnice, imala i jednu malu sporednu prostoriju, kao i dosta veliku sobu u potkrovlju, u kojoj smo se odmarali i kuhali, pa je korisno služila za razne potrebe NOP-a.

»Konzulat« se nalazio u centru stare sarajevske čaršije - tada najživljem i najprometnijem dijelu grada, što je pružalo povoljne uslove da mnoge aktivnosti u i oko brijačnice ne budu primijećene. Zato »Konzulat« više nije samo sastajalište i punkt za kontakte nego Ahmed i ja dobivamo, preko svojih veza, a ponekad i direktno, preko rukovodilaca NOP-a u Sarajevu, sve složenije i raznovrsnije zadatke, kao što su: povezivanje aktivista, prijem i sklanjanje ilegalaca u Sarajevu i drugova u prolazu, prikupljanje i sklanjanje raznih materijala, održavanje manjih i kraćih sastanaka, prikupljanje informacija o neprijatelju, nabavka, preko poznanika i veza, propusnica i legitimacija za ilegalne radnike i si. U to vrijeme kroz »Konzulat« je prolazio, izvršavajući razne zadatke ili se za kraće ili duže vrijeme oslanjao na taj punkt u svojoj aktivnosti, veći broj partijskih aktivista u Sarajevu, a među njima su i Enver Lakišić, Esad Fejić, Muhamed Hama Grebo, Derviš Numić, Šalim Ćerić, Rešad Saletović, Esad Brkić, Muhidin Begić, Dane Olbina, Džemal Muminagić, Zora Nikolić, Mara Miletić-Vinterhalter i drugi. Zato ću i navesti nekoliko konkretnih zadataka i akcija koje smo Ahmed i ja izvršavali po zadatku Partije.

U avgustu 1941. godine dobio sam, preko moje veze Zore Nikolić, zadatak da se pobrinem za smještaj i liječenje jednog teško ranjenog partizana. Kada sam otišao na vezu da prihvatim ranjenog druga, bio sam iznenađen jer sam ugledao Esada Fejića, svog druga iz Mostara, s kojim sam proveo djetinjstvo. Esad je pripadao uglednoj mostarskoj porodici Fejića, kompletno opredijeljenoj za politiku Komunističke partije. Ustaška policija je imala podatke da je on ranjen i da se nalazi u Sarajevu, pa je za njim raspisala policijsku potjernicu. Time je moj zadatak bio znatno otežan, a pogotovo što je politička situacija u sarajevskoj čaršiji, u to vrijeme bila izuzetno složena i teška. Ipak, uspio sam Fejića smjestiti kod našeg aktiviste, obućarskog radnika Nikole Tvrtkovića (strijeljan je u Jasenovcu), lako je Nikola imao stan koji se sastojao samo od sobe i kuhinje, a uz to ženu i dvoje djece primio je, bez dvoumljenja, ranjenog partizana, njegovao ga i hranio, otkidajući zalogaje od svoje porodice. Pošto je Nikolina žena bila Jevrejka, a u to vrijeme u Sarajevu su progonili i masovno odvodili Jevreje u koncentracione logore, postojala je mogućnost da ustaše dođu po nju, te tako otkriju i ranjenog Fejića. Stoga sam, nakon nekoliko dana, Fejića prebacio u naš stan i sa njim dijelio krevet. Za liječenje Fejića smo angažovali bračni par - ljekare Derviša i Hibu Ramadanović, aktiviste našeg pokreta. Oni su bili mladi ljekari, ali su uz veliko zalaganje, uspjeli spasiti Fejića, koji je poslije mjesec dana, otišao ponovo u partizane.

U novembru 1941. godine dobio sam zadatak od Dane Olbine da se u radnji obezbijede uslovi za smještaj dijela partijske tehnike za umnožavanje partijskih materijala. Prenio sam šapirograf i smjestio ga u sobu u potkrovlju. Posao je bio organizovan tako da su matrice kucane na drugom mjestu i donošene u »Konzulat«, gdje sam ih ja preuzimao, da bi, potom, zaduženi drugovi izvlačili letke, proglase i druge materijale. Na umnožavanju ovih materijala najviše smo radili Mara Miletić - Vinterhalter, koja je bila tipografska radnica i provjeren aktivista našeg pokreta, i ja, a povremeno i Džemal Muminagić. Pored ostalih materijala, dobili smo na umnožavanje i jedno poglavlje istorije SKP(b) (ne sjećam se o kojem poglavlju se radilo), što je bio vrlo naporan posao na ovako primitivnom sredstvu, šapirograf je ostao u »Konzulatu«, koliko se sjećam, oko mjesec dana, a onda je odnesen na drugo mjesto.

U jesen 1941. godine Dane Olbina me zadužio da, kod pripadnika ustaške policije koji dolaze u našu radnju, ispitam mogućnosti da našem pokretu čine neke usluge. Radilo se o pribavljanju propusnica i legitimacija za partijske aktiviste i rukovodioce koji su ilegalno djelovali u Sarajevu i na drugoj okupiranoj teritoriji, kao i rukovodioce koji su, po zadatku, prolazili kroz Sarajevo. Ocijenili smo da bi bilo najbolje kada bi za ovaj posao mogli pridobiti Arifa Baltu. Bio je pravnik, Mostarac, koji se još prije rata zaposlio u Upravi sarajevske policije kao poli-

cijski pristav. Poslije stvaranja tzv. NDH, ustaške vlasti su ga postavile za zamjenika ravnatelja Sarajevske policije, a bio je odgovoran za kriminal i poslove na izdavanju legitimacija i propusnica. Još od zaposlenja u Sarajevu, Balta je često navraćao u »Konzulat«, pa smo se dobro upoznali, a sa Ahmedom se i sprijateljio. Odavao je utisak čovjeka koji je, osim vjerskog opredjeljenja, bio politički nezainteresovan, ali revnosan službenik. To, kao i činjenica da je opšta politička situacija, a posebno situacija na sovjetsko-njemačkom ratištu, bila u to vrijeme nepovoljna, onemogućila nam je da mu otvorenije pridemo sa zahtjevom za saradnju. Stoga smo, u početku, iskoristili njegovo prijateljstvo sa Ahmedom i tražili poneku legitimaciju ili propusnicu za naše prijatelje, poznanike, muhadžire i si. Kasnije smo se osmjelili i tražili ta dokumenta »za neke naše prijatelje Srbe i Jevreje«, i opet nam je nabavio. Zapazili smo da bi rado primio novac za usluge koje nam čini. Od Partije sam, preko Dane Olbine, dobio novac da mu uručim kao nagradu za učinjene usluge, uz obrazloženje da mu taj novac šalju naši prijatelji koji su dobili legitimacije ili propusnice. Usluge ove vrste, ali sve više za novac, učestale su i trajale sve do mog i Ahmedovog hapšenja polovinom marta 1942. godine. Na ovaj način smo dobili veliki broj legitimacija i propusnica. Baltu su, u jednoj kasnijoj provali u Sarajevu, otkrile ustaše i optužile za saradnju sa NOP-om, iako je on usluge činio, u početku, više iz prijateljstva i poznanstva sa Ahmedom i sa mnom, a kasnije više za novac. Osuđen je i odveden u koncentracioni logor Jasenovac. Poslije rata držao se lojalno u odnosu na naš pokret.

»Konzulat« je izvršavao brojne akcije i usluge za pokret, kojih je bilo svakodnevno i razne prirode. Polovinom marta 1942. godine, nakon provale koju je izvršio kurir Vrhovnog štaba Arsenije Jovanović Kigi u sarajevskoj partijskoj organizaciji, provaljen je i »Konzulat«. Tada u samoj radnji smo uhapšeni moj brat Ahmed, kalfa Handžić, koji je ubrzo nakon hapšenja pušten, i ja. Ja sam isti dan uspio, koristeći se naivnošću i nebudnošću agenata koji su me vodili, pobjeći iz ruku policije i odmah izaći u partizane. Ahmed je, radi dobrog držanja pred policijom, u zatvoru bio strašno zlostavljan i pretučen do te mjere da je, prilikom transporta u koncentracioni logor, morao biti prenesen u ćebetu do voza. Iste godine, u julu je strijeljan u koncentracionom logoru u Norveškoj. Tako je polovinom marta 1942. godine prestao djelovati punkt NOP-a u Sarajevu pod nazivom »Konzulat«, u Velikom ćurčiluku.

VUKOSAVA VUKICA ŠAIN

ZA NARODNU POMOĆ I NA KURIRSKIM VEZAMA

Sa slobodne teritorije Romanijskog odreda, preko Crepoljskog, stigla sam u Sarajevo 31. decembra 1941. godine. Tada sam imala stan u Ulici Kranjčevića stepenište, tj. u kući u kojoj je od postojeća tri stana, dva koristila Partija, i to najprije moju garsonijeru, a ubrzo zatim i dvosoban stan ispod mog, koji je zakupio Josip Pajić, član KPJ.

Kuća je bila vlasništvo željezničkog službenika Stjepana Hainskog i imala je dva dvosobna stana, u prizemlju i na prvom spratu, i jednu garsonijeru na drugom spratu. Prije rata i u početku okupacije, u prizemlju je stanovao jedan vazduhoplovni narednik sa porodicom, na prvom spratu vlasnik zgrade s porodicom, a u garsonijeri smo stanovale moja majka i ja. U ljeto 1941. godine sam saznala da je u Sarajevo došla Olga Nakić, tada žena Svetozara Vukmanovića i da je bez stana. Olgu sam dobro poznavala iz Beograda. Dvije godine smo stanovale u istoj sobi u Domu studentkinja. Znala sam da je uključena u partijski rad. Pošto sam se spremala da idem u partizane, a majka mi nije bila u Sarajevu, pozvala sam Olgu da stanuje kod mene, odnosno ustupila sam joj svoju garsonijeru, a ja sam otišla kod tetke. Ubrzo iza toga, rekla sam Olgi da sam od vlasnika zgrade čula da će sa porodicom da seli u Zagreb. Poslije par dana, ona me je zamolila da blagovremeno saznam datum selidbe, kako bi stan mogao da iznajmi jedan drug. Shvatila sam da stan uzima Partija. I tako, kad se vlasnik iselio, u njegov stan, na prvom spratu, uselio se Josip Pajić, član KPJ, sa suprugom Lujzom i njihovom bebom, a prešla im je i Olga. U međuvremenu, iz prizemlja se iselio raniji stanar, a uselila jedna napredno orijentisana porodica. Kuća je bila podesna za konspirativan rad ne samo zbog ovakve situacije sa stanarima već i zbog njene povoljne lokacije, jer se nalazila u posljednjem redu zgrada, tzv. željezničke kolonije, i iza nje su se prostirale u brdu livade i dalje šume.

Tek docnije sam saznala detalje o tome kako se Partija koristila ovom kućom. Pajićev stan, kao udobniji i prostraniji, više je korišćen za odsjedanje najviših partijskih rukovodilaca u prolazu kroz Sarajevo, kao i za sastanke rukovodilaca, dok je moja garsonijera više korišćena za sakrivanje ilegalaca.

Po dolasku u Sarajevo, uputila sam se prvo tetki. Tu sam saznala da je drugarica Maca Keško, koju sam dobro poznavala, jer je prije rata bila učiteljica u Reljevu, a sada je radila u kotarskoj administraciji u Sarajevu, obavijestila da me traži ustaška policija. Naravno, odmah sam potražila drugaricu Keško da vidim o čemu se radi. Protiv mene je podnio prijavu Krunoslav Dogan, bivši jugoslovenski, a sada domobranski oficir, navodeći da sam prokomunistički orijentisana i da bi me trebalo uhapsiti. Pošto Dogan nije znao moje prezime i adresu, naveo je ime, zanimanje, lični opis i podatak da imam rodbinu u Crnotini. Predmet je, preko kotara, upućen nadležnim ustaškim organima za Crnotinu i upravo se vratio sa obavještenjem da me tamo nema, ali i sa podacima o mom prezimenu i o mojoj tetki u šenoinoj ulici.

Prilikom polaska sa oslobođene teritorije, Vukmanović me za vezu sa sarajevskom organizacijom uputio na Olgu Nakić. Odmah sam se javila Olgi radi povezivanja, a istovremeno je upoznala sa novonastalom situacijom, što je ona prenijela dalje. Odlučeno je da ipak ostanem na radu u gradu, s tim da se izvjesno vrijeme skrivam.

Po nalogu tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KP Olge Marasović, Olga Nakić me povezala sa Savom Bogdanovićem, tada članom Mjesnog komiteta, koji mi je u januaru i februaru 1942. godine bio viša veza. To vrijeme provela sam radeći u Narodnoj pomoći. Od početka marta 1942. godine do hapšenja (7. aprila 1942) veza mi je bila Olga Marasović, bila sam na vezi između nje i kurira.

Rad na prikupljanju Narodne pomoći u Sarajevu je tada bio organizovan na sistemu odbora - Mjesnog i kvartovskih. Dobila sam zadatak da rukovodim radom jednog kvartovskog odbora, i to za centar grada. Savo Bogdanović me je povezao sa članovima ovog odbora, koji je djelovao već odranije, tj. i u 1941. godini. Članovi odbora su bili mahom trgovački pomoćnici, prije rata bili su uključeni u radnički pokret i okupljali se u Radničkom domu. Radnje u kojima su radili, služile su, istovremeno, i kao privremena skladišta za prikupljeni materijal, odakle su ga kuriri odnosili na oslobođenu teritoriju. Od članova odbora, sjećam se Todora Bogojevića, koji je radio u radnji »Ocean« na Marindvoru, i njegove supruge Ljubice Bogojević, domaćice, Veljka Stanišića Pijevca, koji je, takođe, radio u »Oceanu«, Sime Marjanovića, koji je radio u knjižari »Ukropina« kod hotela »Evropa«, zatim Brace, službenika Crvenog krsta na Marindvoru, pa jednog omladinca iz Ulice Magribija, a po Narodnoj pomoći je radio i Josip Pajić.

Svi smo imali zadatak da koristeći sve mogućnosti i svoja poznanstva, kao mještani, prikupljamo svaku vrstu pomoći NOB-u - u materijalu i novcu. Pomoć u materijalu se odnosila, prije svega, na lijekove i sanitetski materijal, na tople i druge odjevne predmete, tehničke sprave i opremu, jednom riječju, sve što je moglo da bude od koristi partizanima. Prikupljeni materijal se sabirao najprije u našim kućama, a potom je odnošen u pomenute radnje. Izvori iz kojih smo se snabdijevali materijalom bili su, prije svega, apoteke i bolnice - za lijekove i sanitetski materijal, a za odjeću, obuću, tehničku robu i drugi materijal, prije svega, zanatlije - proizvođači i trgovci. Svu novčanu pomoć predavala sam direktno Savi Bogdanoviću.

Svaki od nas je samostalno prikupljao materijalnu i novčanu pomoć u svojim punktovima, koji su drugima ostajali nepoznati. Ja sam imala širok krug rodbine i poznanika, svi su, preko mene, davali manju ili veću pomoć za NOP, a kod nekih od njih sam se, po potrebi, i sakrivala. U tom poslu mi je posebno bila od koristi Leopoldina Beba Kovačević, stanovala je kraj stare željezničke stanice i sama je sabirala pomoć od drugih, potom Sadija Dumišić, apotekarica u apoteci »Rončević« na Obali, koja mi je davala lijekove i sanitetski materijal, te Aco Blagojević iz Kovačića, koji je davao novčanu pomoć u većim iznosima.

Sa članovima odbora sastajala sam se redovno, obično jedanput nedjeljno. Na tim sastancima smo sumirali postignute rezultate i dogovarali se za dalji rad. Akcija Narodne pomoći imala je ne samo materijalni već i politički efekat. Davanje pomoći bilo je obično početna stepenica u daljem čvršćem povezivanju pojedinaca sa NOP-om. Mi smo svaku pomoć pa i simboličnu, primali, nastojeći da što više proširimo krug ljudi koji će pomoć davati. Sjećam se da su članovi odbora uvijek isticali kako su im podjednako otvorene srpske, hrvatske i muslimanske kuće.

Sastanci odbora su najčešće održavani u stanu Todora Bogojevića i njegove supruge Ljubice, u Ulici kralja Tomislava. Sjećam se da su držani i u stanu Leopolda Praznika u Odobašinoj ulici i kod člana odbora iz Magribijine ulice. Mogu reći, odbor je vrlo požrtvovano i uspješno radio. Pojedini članovi su, međutim, smatrali da bi oni mogli obavljati i krupnije zadatke, a Todor Bogojević je insistirao da ide u partizane. Kad sam njihove želje prenijela Savi Bogdanoviću, odgovorio mi je niko ne može ići sa ovog posla, jer je i te kako značajan. Za vrijeme rada u Narodnoj pomoći, zvali su me Maca, a to je sve što su članovi odbora znali o meni, jer se odranije nismo poznavali.

Savo Bogdanović me, u to vrijeme, upoznao i sa nekim drugovima s kojima nisam imala veze u izvršavanju zadataka, na primjer sa Suhim (Simo Jahura), Begom (Ahmet Hadžiselimović) i još nekim. U ilegalni rad, sjećam se, uključeni su bili, iako ja s njima nisam radila,

trgovački pomoćnici u prodavnici obuće »Bata« kod Katedrale, radili su, po vojnoj liniji, sa Simom Jahurom i u svojim magacinima su sakrivali čak drugove, te nekog Avde sa Vratnika, i dr.

Početkom marta 1942. godine izbila je provala, pa je uhapšena Olga Nakić koja je radila na vezama sa kuririma. Pajićevi su se odmah sklonili iz svog stana. U vezi s tim, sjećam se jednog detalja. Naime, meni je naloženo da iz Pajićevog stana izvučem namještaj za spavaću sobu u moj stan, da paket fotografija koji nađem - spalim, te da u podrumu iskopam pušku i predam je domobranu koji će doći u određeno vrijeme. Uradila sam kako mi je rečeno, tj. izvukla sam stvari, domobran je došao bez puške, a otišao sa puškom, ali kada je trebalo da spalim paket fotografija, vidjela sam da su one vlasništvo Nisima Albaharija i da među njima ima fotografija sarajevskih komunista i aktivista radničkog pokreta. Pomislila sam da bi bilo šteta spaliti ih, pa sam paket obezbjedivši ga od vlage, zakopala u tetkinom podrumu, tako da ih niko nikad ne bi mogao naći. Kad sam fotografije poslije rata vratila Nisimu, ispostavilo se da je nekad bilo i dobro učiniti nešto i na svoju ruku.

Poslije hapšenja Olge Nakić, Savo Bogdanović mi je saopštio da ću preći na drugi posao i na drugu vezu, odnosno da ću raditi na vezi sa kuririma, a da će mi veza biti Olga Marasović. Tom prilikom sjećam se, bilo je to u stanu Sime Jahure na Obali, Savo Bogdanović mi je saopštio da sam primljena za kandidata KP. On je, pritom, bio veoma svečan, a ja presretna i polaskana. Naime, znala sam kako su strogi kriteriji za prijem u KP. Trebalo je dugotrajnim aktivnim radom u naprednom pokretu, potvrditi odanost Partiji, posjedovati vrline komuniste i, uz to, poznavati donekle marksističku ideologiju. Baš zbog te teoretske uzdignutosti, bojala sam se da ne razočaram, pa sam to i rekla Olgi Marasović prilikom prvog susreta. Ona mi je, sjećam se, odgovorila da se od ljudi koji su, svojim radom i borbom, dokazali da su spremni i život da daju za Partiju, ne može odmah tražiti još i teoretska uzdignutost - ona će se već steći.

Olga Marasović me je povezala sa kurirom koji je držao kanal prema Kijevu i nosio poštu. Ova kurirska veza sa oslobođenom teritorijom je redovno održavana, a imala sam povremene sastanke i sa nekim kuririma iz drugih gradova, koji su, također, nosili poštu.

Kurir prema Kijevu - Trnovu (išao je samo do prvih partizanskih patrola u Miljevićima) imao je nadimak Div ili, možda, Džin, znam da je bio radnik. Kasnije sam saznala da je to bio Duro Damjanović. Poštu sam dobijala od Olge Marasović, predavala je kuriru, on je odnosio partizanima, a od njih je dobijao poštu za Olgu Marasović, predavao je meni, a ja, dalje, Olgi. Pošta je obično bila ispresavijan papir sa sitno ispisanim tekstom, koji se lako mogao sakriti, ali ponekad je bila i u koverti.

Sa drugaricom Olgom sam se sastajala svakodnevno, bar jedanput. lako mi je Olga pokazala svoj stan (koji je bio iznad Bjelava) da bih, u slučaju vanredne potrebe, znala gdje da je potražim, sastajale smo se uvijek na ulici, i to u nekoj od ulica iznad Mejtaša, na Bjelavama, a vrlo često u Čadordžinoj ulici, gdje je Olga u jednoj maloj kući sjedjela kraj prozora, pa kad bi se ja u zakazano vrijeme pojavila, izlazila je i malo dalje bismo se sastajale. Sjećam se i jedne vanredne potrebe da odem njenoj kući - kad sam joj dovela kurira Dovadžiju sa Romanije, koji se kasno naveče našao u Sarajevu i nije uspio naći svoju vezu, ali je nekako došao do Sime Jahure koji ga je doveo meni. Jasno, i sa kurirom sam se, takode, često sastajala.

Radi bezbjednosti, svi ovi sastanci na ulici trajali su vrlo kratko, tako reći, u prolazu, toliko da se preda pošta i saopšti šta ima. Veoma je važno bilo doći na sastanak tačno u minut, ni prije ni poslije, da neko ne bi morao da čeka i tako se izložio opasnosti da bude primijećen. Na svakom rastanku zakazivano je tačno vrijeme i mjesto idućeg sastanka. Mogu reći da je kod nas sve funkcioniralo kao sat, nikad nije bilo nikakvog promašaja ni nesporazuma, a ni zakašnjenja.

Pošto je ovo bio kanal za poštu i, kao takav, morao da bude bezbjedan i čuvan, njime se nisu otpremali ljudi iz Sarajeva. Izuzetak je napravljen samo u dva slučaja - kad je ovim kanalom izveden iz Sarajeva Ivo Lola Ribar sa Vladimirom Velebitom, koji su iz Zagreba išli na oslobođenu teritoriju, a poslije toga, izvedena je i jedna grupa drugova koje je' policija tražila.

Iznijeću što znam o ovom Lolinom prolasku kroz Sarajevo.

Negdje pred kraj marta, Olga Marasović mi je rekla da privremeno, dan-dva, kurir neće ići sa poštom, jer kroz Sarajevo treba da prođe jedan drug, koji će ovim kanalom biti prebačen na oslobođenu teritoriju. Vrijeme njegovog dolaska je naznačeno alternativno, u dva uzastopna dana. Međutim, ta dva dana su prošla, mi smo se, za to vrijeme, redovno sastajali, ali drug nije stigao. Kako sam poslije čula, Lola, jer taj drug je bio on, stigao je na vrijeme, tj. drugi dan, ali greškom jedne drugarice, koja taj dan nije došla na javku, bio je tek sutradan povezan sa Olgom Marasović. Kao za pakost, ta dva dana je bilo idealno vrijeme za bezbjedan izlazak iz grada - padao je snijeg i bila magla. Sutradan, prije podne - opet ništa. Vrijeme se već razvedrilo, vazduh kristalno čist, upravo kako ne valja za izlazak iz grada. Stoga mi je kurir, na prijepodnevnom sastanku, skrenuo pažnju da taj dan ne dolazi u obzir da drug bude prebačen, ako dođe, već tek sutradan, u zoru. Kad sam otišla na poslijepodnevni sastanak sa Olgom Marasović u Čadordžinu ulicu, iz kuće je za Olgom izašao i drug Lola, koga sam prepoznala, jer sam ga kao govornika slušala u Beogradu. Prenijela sam mu kurirovu poruku, ali on je insistirao da bude prebačen to veče, pošto je već kasnio, a mnogo mu se žurilo. Dogovorili smo se da ja

odem i dovedem kurira. Otišla sam po kurira Duru, njegovoj kući, i kad smo se ponovo sastali, kurir je objasnio da situacija ne garantuje bezbjednost prelaza. Lola je ostao pri svom zahtjevu, pa smo se dogovorili da se nađemo u 18 sati na mostu Vrbanja. Kurir je otišao, a ja sam sa Lolom sišla u centar grada. Pred hotelom »Evropa«, rekao mi je da ga sačekam, dok ode po svoje stvari i po jednog druga. Odsjeo je kod Slobodanke Božić, u kući Ijekara Gavre Božića na Obali. Kad se ponovo pojavio s drugom (to je bio Vladimir Velebit), već se bilo približilo vrijeme sastanka, pa sam izrazila bojazan da nećemo stići na vrijeme. Lola je predložio da uzmemo taksi, što smo i učinili. Iz taksija smo izašli na Marindvoru i otišli pješke do mosta Vrbanja, gdje ih je preuzeo kurir. Sutradan mi je kurir ispričao da je, ipak, uspio ubijediti Lolu da ne izlaze te večeri, pa su prenoćili kod kurira i u zoru prešli na oslobođenu teritoriju, kamuflirani bocama za mlijeko u rukama. Kurir mi je predao Lolin šešir, koji je on kod njega ostavio. Sjećam se da je Lola bio tada elegantno obučen, imao je balon-mantil smeđe boje i braon šešir, dok je Velebit bio u zelenom mantilu i sa zelenim lovačkim šeširom.

Poslije izlaska Lole i Velebita, prebačena je još jednom grupa drugova. Mislim da ih je bilo pet: četiri druga i jedna drugarica. Među njima sam poznavala samo Veru Kušec. Sastanak je bio na mostu Vrbanja. Radi raspoznavanja, držala sam otvorene novine, a oni su, kako su stizali, prolazeći pored mene, izgovarali lozinke, odgovarala sam im i upućivala ih da idu polako, naprijed. Kad su svi stigli, prošla sam i ja naprijed, prema kuriru, koji je malo podalje čekao, pokazala im ga i uputila ih da ga prate, te tako su izašli iz grada.

Pored ovog redovnog kurirskog kanala, drugarica Marasović me je nekoliko puta upućivala da, na određenom mjestu i u određeno vrijeme, preuzmem poštu od osobe čiji sam lični opis i znak raspoznavanja dobijala, kao i lozinku. Sjećam se da sam se tako dva ili tri puta sastajala na Cirkus-placu sa jednom plavom djevojkom, koja je, koliko se sjećam, bila kurir za Zagreb. Mislim da sam po jedan takav sastanak imala sa još dva druga, ali se ne sjećam detalja.

Za vrijeme provedeno na kurirskim vezama, nadimak mi je bio Julija, a kako mi je drugarica Marasović rekla, za Komitet sam bila Dama (valjda zato što sam se voljela dotjerivati).

Prvog aprila 1942. godine uhapšen je Savo Bogdanović. Preduzete su mjere predostrožnosti, pa sam se i ja sklonila, odnosno, kod kuće nisam spavala, ali sam i dalje radila. Poslije par dana, čulo se da je Savo pod batinama umro, ne odavši ništa, pa smo se i mi vratili kućama. Na dan 7. aprila, kada sam došla na popodnevni sastanak sa Olgom Marasović, rekla mi je da je Savo živ i zdrav i da je to policijska klopka. Poslije se govorilo da Savo nije provalio organizaciju, već neki drugi koji su uhapšeni kad i on. Olga Marasović me je uputila da o sve-

mu obavijestim nekoliko drugova aktivista i upozorim ih da ne spavaju kod kuća, što sam odmah i učinila. Potom, me je na ulazu u Šenoinu ulicu, uhapsio policijski agent.

Po prvim njegovim riječima, tj. pitanjima - da li imam rodbinu u Crnotini i uvjeravanju da se radi o sitnici i da ću biti brzo puštena, a. takode, i po pitanjima isljednika na prvom i drugom saslušanju (u zgradi Redarstva kod Hipotekarne banke), tj. s kim sam se družila, imam li veze sa komunistima, gdje sam se sve kretala taj dan, kao i po tome da je za vrijeme saslušanja na isljednikovom stolu ležala prijava Krunoslava Dogana, jasno mi je bilo da sam uhapšena po staroj prijavi Agent koji je poslat da me uhapsi, od jutra je, kako je sam rekao, čekao pred kućom moje tetke. Kad sam izašla na prijepodnevni sastanak sa Olgom Marasović, pretpostavljajući da sam ja ta koju traži, popeo se u stan i tražio me. Kad je tetka rekla da sam upravo izašla, znao je da sam to ja i kako izgledam, pa me je u ulici vrebao.

Kad sam odvedena na drugo saslušanje u policiju, iz zatvora kod Vijećnice, u hodniku sam vidjela Bega i Simu Marjanovića, pretučene i u užasnom stanju. U sobi isljednika, u koju su me uveli, bio je i Savo Bogdanović. ali je on, za vrijeme saslušanja, cijelo vrijeme ćutao.

Tek poslije dvadesetak dana, uslijedilo je treće saslušanje, i to kada je zatraženo da se jave svi koji nisu potpisali zapisnike. Pošto sam bila u istoj sobi (devetki) sa Olgom Nakić, nas dvije smo se dogovarale kakve odgovore treba da dajem i u slučaju da sam uključena u provalu, tj. da odbijam sve eventualne optužbe i poznanstva, izuzev poznanstva sa njom, što nisam mogla odreći, jer je jedno vrijeme kod mene stanovala i bila prijavljena.

Treće saslušanje bilo je u sobi u kojoj su bili agenti Pavelić, Francetić i Radoš. Tu je bio i policijski ljekar dr Kundurović. Odmah su prešli na optužbe: da sam član KP, da sam iz partizana došla na ilegalan rad u Sarajevo i upućena za vezu na Olgu Nakić, te da je ona kod mene stanovala, zatim, da sam radila na kurirskim vezama i da mi je viša veza bila Olga Marasović. Odbila sam kategorički sve optužbe, pa i poznanstvo sa Savom Bogdanovićem i Olgom Marasović. Nisu me tukli, ali su bili veoma grubi, a posebno su se služili psihološkim pritiskom, obećavajući mi slobodu ako priznam, dok mi u protivnom - ne gine logor. Otvoreno su mi rekli da su do mene došli slučajno, odnosno uhapsili su me po jednoj prijavi, a da im je Savo poslije, nakon što me je vidio u policiji, rekao »sve« o meni, a drugi to potvrdili. Sjećam se da su posebno naglasili kako oni vjeruju Savi i »drugim«, jer da su im doveli u policiju 316 ljudi. Poslije rata, čula sam da je član odbora - mladić iz Magribije. bio tada uhapšen po vojnoj liniji, te da je govorio sve što je znao. kao i da je policija ispitivala neke ljude za Macu, ali oni, i da su htjeli, nisu mogli to reći jer nisu znali moje pravo ime. I tako, pošto sam dokraja ostala pri svom, sastavljen je zapisnik u skladu sa

mojom izjavom, koji sam potpisala. Zatim su agenti, u mom prisustvu, sastavili prijedlog Zagrebu za deportovanje u koncentracioni logor.

U zatvoru kod Vijećnice, smješten je bio samo manji dio uhapšenih u provali, kao i drugih političkih krivaca. Kad je provala počela, dovedeno je oko dvadesetak drugarica koje su uhapšene u provali, među njima i Dušanka Teofanović i Ranka Drašković. koje sam odranije poznavala.

U našoj sobi. pored Olge Nakić, koja je još prebolijevala rane od batinanja a da policiji ništa nije odala, odranije sam poznavala još samo Branku Čubić. Mislim da nas je bilo osam uhapšenih (sve prije provale) zbog rada za NOP i držale smo se zajedno. Tu je, sjećam se, bila jedna lijepa drugarica iz Mostara, zvala se Fatima, zatim Branka Durić, pa Stela Mihić, uhapšena zajedno s mužem komunistom, koja je bila gravidna, i dr. U zatvoru su svi uhapšeni dobijali jedanput dnevno komad kukuruze, i to je bilo sve, ali mi iz Sarajeva, dobijale smo od svojih porodica ručak. Stoga smo organizovale kolektivnu ishranu U sobi je bila i jedna žena, za koju su nam spolja javili da je policijski konfident, pa smo se dobro čuvale da glasno ne govorimo o nečemu što bi moglo biti interesantno za policiju.

U muškom dijelu zatvora je umro jedan drug od posljedica batinanja. Bio je Musliman, pa je taj slučaj, kako smo čuli, uzburkao muslimansku javnost.

Naša nadanja da će se nešto desiti što će nas izvući iz zatvora, prekinuta su deportovanjem u koncentracioni logor Staru Gradišku - jedne noći početkom maja 1942. godine.

BAHRA DUKIĆ

AKTIVNOST POKRETA NA ŠIREM PODRUČJU LOGAVINE

Ljeta i s jeseni 1941. godine, bila sam povezana u organizaciji SKOJ-a i u organizovanim oblicima rada žena antifašistkinja na širem području Logavine, zajedno sa drugovima Remzijom Omanovićem Elegantnim i Ramizom Sočom Lakoncem, da bih, nakon kraćeg vremena, bila uključena u kvartovski aktiv NOP-a, formiran za područje Sagrdžija, Logavine i Čadordžine. Aktiv su sačinjavali Remzija Omanović, sekretar aktiva, i članovi Ranka Drašković, Pero Cabić, Pavao Šehtl i ja. Sastanci su se najčešće održavali u kući sestara Ranke, Mile i Lepe Drašković, sestara Radosavljević, obje kuće u Čadordžinoj ulici, danas Porodice Foht, zatim kod Stjepana Perića, odnosno Pavla Sehtla u Čemerlini, danas Svetozara Markovića, i u mom stanu u Logavinoj, danas Kaukčije Abdulah-ef. ulica. Na sastanke ovog aktiva je dolazila drugarica, zvana Okrugla, čiju funkciju i pravo ime nisam tada znala. Kasnije sam saznala da je to bila Olga Marasović, član, a kasnije i sekretar Mjesnog komiteta KPJ.

Aktiv se bavio mnogim zadacima koji su, u tim predustaničkim danima i kasnije, stajali pred narodnooslobodilačkim pokretom - počev od okupljanja i organiziranja antifašističke i posebno skojevske omladine, antifašistički raspoloženih žena i uopće okupljanja naših simpatizera, raskrinkavanja stavova i politike bivših građanskih političkih stranaka i njihovih bivših nosilaca u Sarajevu, a naročito frankovaca i Ijotićevaca koji su se dokraja ponijeli petokolonaški i postali najgrlatiji zagovornici i skutonoše ustaškog i četničkog pokreta i kolaboracije sa okupatorom. Zatim, ukazivanje na izdajničko, pravo lice buržoazije i visokog svećenstva svih konfesija, koje se otvoreno pokazalo takvim već u prvim danima okupacije; onemogućavanje okupatorske i kvislinške politike raspirivanja rasne i nacionalne mržnje; nadalje, preko ak-

cija i prikupljanja Narodne pomoći u najširem smislu riječi, pa do prvih konkretnih kurirskih zadataka i prebacivanja ljudi u partizane, razumljivo partijskim vezama i kanalima. Koliko je bilo široko, ali istovremeno i sadržajno polje djelatnosti ovog aktiva, govore i primjeri da su svi članovi aktiva imali i takva zaduženja da ispitaju i ustanove političko raspoloženje građana, u najmanju ruku, u svojoj ulici stanovanja, u pojedinim kućama. Ovo nam je bilo višestruko potrebno: od toga da politički utičemo na pojedince, od oslonca za raznovrsne akcije Narodne pomoći, saznavanja pojedinosti o neprijateljima ili ljudima koji su bili pod uticajem ili obmanuti okupatorskom i ustaškom ideologijom, pa do toga gdje se, u slučaju potrebe, može relativno bezbjedno, privremeno ili stalno, skloniti, npr., u nečije dvorište, hodnik ili stan.

Ovaj aktiv je neprekidno djelovao sve do velike policijske provale u partijsku i skojevsku organizaciju grada, mjeseca aprila 1942. godine.

Pored toga što sam organizaciono djelovala i pripadala ovom aktivu, održavala sam veze i radne kontakte i sa znatnim brojem aktivista koji su bili povezani u drugim teritorijalnim organizacijama, pa i preduzetnim, a neke sam držala i na tzv. ličnoj vezi. Tako, na primjer, na Kovačima i Piruši održavala sam trajne veze sa Aleksandrom Rubinićem Frgom, Ravijojlom Savić, Ljubicom Branković Ljubom, Mubom Karahasanović i Selimom Halilbašićem; na širem području Logavine sa Ramizom Sočom, Radom Janjić-Žokalj, Muhamedom "Sabanovićem Šabanom, Hibom Zildžić-Ćehajić, Alijom Tabakovićem Švabom, Asimom Redžepovićem Voltom, Camilom Cehićem Strikom, sestrama Drašković, Zlatom i Andrijom Ivić. Na, inače, vrlo aktivnom Vratniku su postojale 1941. godine partijska ćelija i organizacija SKOJ-a, no, ja sam održavala veze u 1941. i prvoj polovini 1942. godine samo sa Nusretom Brkljom, Mustafom Dovadžijom i Mehom Džinićem.

Imala sam veoma česte kontakte, po određenim zadacima, sa Savom Bogdanovićem Brkom i Slavicom Miličević, a i sa Lepom Čarkić do njenog hapšenja. Od komunista koji su organizaciono bili vezani u preduzećima, održavala sam određene veze sa Muhamedom Repovcem, Nazifom Hadžovićem i Mustafom Skakom, a posredne sa Nurijom Tafrom, Špirom Kneževićem i sa mojim bratom Mirzom Dukićem, tada članovima KPJ.

Bila sam u vezi i sa grupom kožaraca, koji su uglavnom radili u Vojnoj odjeći, a vodio ih je Aziz Tafro. Slično je bila organizovana grupa djevojaka koje su za potrebe Narodne pomoći plele tople odjevne predmete. Na mojoj ličnoj vezi bile su djevojke Seka Mišević, Vojka Kraljević i još neke. Na početku Hadži-Sulejmanove ulice, danas Fadila Jahića Španca, djelovala je i jedna grupa djevojaka Jevrejki, čijih se imena, nažalost, ne mogu sjetiti.

Sav ovaj rad i održavanje veza, uprkos strahovitom ustaško--gestapovskom teroru i fizičkoj likvidaciji desetina, pa i stotina ljudi u gradu, uprkos Pokretnom prijekom sudu i općepoznatom vandalizmu fašista, bili su znatno olakšani zahvaljujući moralnoj i materijalnoj podršci koju je pokret imao od građana svih nacionalnosti. Ta se podrška i stvarna pomoć izražavala u najrazličitijim vidovima, od »sitnih usluga građana« kako smo to nekada neprikladno ili nepravično nazivali, pa do djela za koja se direktno išlo pred Pokretni prijeki sud i gubila glava. Navešću primjer dviju sestara, dosta patrijarhalno odgojenih, ali politički poštenih djevojaka, Aiše i Munire Bradić, koje su, pod izgovorom da im je potrebno za njihovo djevojačko ruho, nabavile, s kraja ljeta ili početkom jeseni 1941. godine, od poslodavca Zinhasovića velike količine crvene čohe i donijele je u više navrata u moju kuću, što sam ja priključila ostalim stvarima prikupljenim za Narodnu pomoć. Ova čoha je poslije sječena na komade od nekoliko metara i otpremana za naše prve partizanske jedinice. Poslije smo čuli da su za mnoge partizane od ove čohe napravljene petokrake zvijezde. Zanimljivo je da je nakon četiri godine okupacije, od namjerno sačuvanog i skrivenog ostatka te čohe, zapravo od jednog preostalog komada, napravljena crvena zastava kada su naše jedinice ušle u Sarajevo. Poslije je ta zastava dugo korištena u tadašnjoj sarajevskoj vojno-političkoj školi. Drugi primjer, ali ne i usamljen, je primjer dr Muhameda Iblizovića, koji je, u više navrata dostavio u znatnim količinama raznih lijekova, ampula i drugog sanitetskog materijala za potrebe NOP-a. Mnogi pošteni građani su nam se često obraćali sa radošću, tugom, zabrinutošću ili znatiželjom. To se naročito događalo prilikom važnijih događaja u gradu, zemlji ili na savezničkim frontovima. Sjećam se velikog odjeka poslije diverzije u Željezničkoj ložionici, strijeljanja na Vracama i drugim mjestima, ustaškog i četničkog klanja nevinog stanovništva, oslobođenja prvih mjesta u prvoj godini ustanka, ali i nezadrživog prodora Nijemaca u dubinu teritorije SSSR-a, itd. Ovo obraćanje poštenih ljudi komunistima bilo je izraz velikog povjerenja u KPJ, jedinu snagu koja se organizovano digla i pokrenula mase u borbu. Život je bio vrlo složen i izuzetno dinamičan.

Kada je došlo do većih hapšenja u decembru 1941. godine, na preporuku Remzije Omanovića, sklonili smo se iz Sarajeva u Mostar, na određeno kraće vrijeme, skojevski aktivist Ramiz Sočo i ja. U Mostaru smo zatekli skojevca Selima Halilbašića, Sarajliju, koji se, također, sklonio iz istih razloga. Po našem povratku u Sarajevo, uključujemo se ponovo u rad pokreta. Brojne su akcije iz toga vremena Pošto je gotovo bez prekida i dalje funkcionisala Tehnika Mjesnog komiteta Partije, imali smo stalne zadatke na rasturanju biltena, letaka i ostalog ilegalnog materijala. Ispisivali smo parole po zidovima kuća i hodnika, ali i cijepali neprijateljske plakate, objave i naredbe, te premazivali ili strugali parole koje su ustaške vlasti ispisivale na javnim zgradama i veli-

kim građevinama. Koncem 1941. godine, najdraža i najčitanija literatura bila nam je užička »Borba«, istina nije je bilo mnogo, ali je išla od ruke do ruke i čuvala se kao najdragocjeniji dar. Pošto je zima 1941/42. godine bila jaka, skojevke i ostale omladinke antifašistkinje su, uz ostale zadatke, masovno plele džempere, šalove i rukavice. Vladao je takmičarski duh ko će više pridonijeti našoj borbi i pokretu. Mislim da se može sasvim slobodno tvrditi da su desetine paketa, samo sa ovoga područja, raznim kanalima, otpremljene na slobodnu teritoriju. Poseban vid borbe bio je onemogućavanje stvaranja i konstituisanja po kvartovima Ustaške mladeži. Za čitavo vrijeme ta organizacija nije uspjela postići nikakve rezultate na području logavine, Kovača i Vratnika.

Kada je došlo do aprilske provale 1942. godine, meni je, vezom, sredinom mjeseca aprila, saopšteno da se sa ugovorenom lozinkom sklonim, zajedno sa Mehom Džinićem, na određeno vrijeme u Zenicu. Na vezu sam otišla i javila se Rifatu Čolakoviću, koji je tada djelovao u zeničkoj partijskoj organizaciji. Bilo je prethodno dogovoreno i rečeno, radi mjera predostrožnosti, u slučaju policijske potjere, da se naš odlazak iz Sarajeva pravda putovanjem u Zemun. Prebacivanje u Zenicu, kao i kasnija obavijest iz Sarajeva o našem povratku, išlo je preko iste partijske veze. Čolaković je docnije, u jednoj zeničkoj provali, uhapšen i ubijen. Povratkom u Sarajevo, vjerovatno koncem mjeseca maja, i pored velikih gubitaka partijskog i skojevskog kadra u velikoj aprilskoj provali, uključili smo se ponovo u aktivnosti koje su, istina nešto kasnije, nastavljene, a narodnooslobodilački pokret u gradu sve više jača i narasta.

MUNIRA KARAHASANOVIĆ-SERDAREVIĆ

ZA NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

Budući da sam još prije rata pripadala naprednom studentskom pokretu u Beogradu i kao »narodni student« aktivno radila u udruženju bosanskohercegovačkih studenata »Petar Kočić«, bila sam pozvana na jedan od ilegalnih sastanaka kakvi su se, nakon okupacije Sarajeva, počeli održavati po gradu sa pristalicama antifašističkog pokreta. Sastanak je sazvao Osman Kapetanović, predratni član Partije i tada jedan od partijskih funkcionera, a održan je na Jekovcu. Sastanku su prisustvovali šadija Dumišić, Subha Sulejmanpašić, Feriha Kulenović, Ibro Kapetanović, Meho Imširpašić, ja i još neki drugovi.

Istovremeno su držani sastanci i po drugim ulicama i kvartovima grada, na koje sam, takode, bila pozvana. U stanu Zehre Muidović na Alifakovcu, sličan sastanak održala je Rabija Ljubunčić. Marija Himerlajh je sazvala sastanak kod Ferihe Kulenović na Obali. Tom sastanku su prisustvovale samo drugarice. Zadatak aktivistkinja bio je da oko sebe okupe što veći broj žena i angažuju ih za rad za narodnooslobodilački pokret.

Trebalo je da se ide u mahale i da se na sijelima objašnjava novonastala politička situacija, a kasnije smo tako sakupljale i Narodnu pomoć. Sijela su sazivana u porodicama simpatizera ili onih koji su bili preko svojih članova vezani za NOP. Ja bih kao slučajno došla na sijelo i u zgodnom momentu razgovor skretala na temu koja je meni odgovarala. Često sam bila primorana da obučem zar i dimije, sve radi konspiracije, na koju nam je naročito ukazivano. Takvi sastanci održavani su u našoj kući i kućama naših rođaka po Medresetu, Vratniku, Ploči, Logavinoj i drugim.

Međutim, nije to bio jedini oblik našeg rada. Kako se plamen ustanka više širio, i zadaci nas aktivista su postajali sve različitiji i slo-

ženiji. Na tim zadacima angažovano je napredno građanstvo, omladina, ljudi, žene. Radilo se na sakupljanju odjeće, obuće, hrane, municije, oružja, pronalazile se baze za sakrivanje sakupljenog materijala, baze za sakrivanje partijskih radnika itd. U našoj ulici Kovači, danas Ulica Mirka Lazića, kao i u susjednim ulicama Vratnik, Ploče, Jekovac, Sagrdžije i Logavina, postojale su jake i dobro organizovane organizacije NOP-a. U našoj ulici gotovo da nije bilo porodice koja nije na neki način radila za pokret. Omladina je u velikom broju bila uključena u aktive, grupe i grupice, ali ni naši roditelji, braća i sestre, nisu zaostajali za nama. Svako je pomagao prema svojim mogućnostima.

Od aktivista naše ulice, bili su tu braća Lazići - Lazo, Vlado, Čedo, Mirko i Brano, KarahasaTiovići - Alija, Hajrudin Kiko, Mugdim, Mubera i ja, Timotići - Ruža i Jela, Petroviči, Avdići i drugi. Oni koji nisu bili uključeni u aktive, pomagali su na druge načine. U kući Lazića, majka Mara krila je mnoge drugove ilegalce i partijske radnike (Džemal Bijedić, Esad Čengić); radi opreznosti, instalirali su zvono koje se oglašavalo u kući čim bi neko dotakao kvaku na vratima. Ali ni ono nije pomoglo onog dana kada su došli da hapse Branu Lazića. Nefco je ostavio otvorena vrata, agenti su ušli, nesmetano i nečujno, i odveli Branu u logor da se više nikad ne vrati. U našoj kući tokom cijelog rata nalazili su utočište i materinsku ljubav kod Murathanume svi koji su zakucali na njena vrata. Krio se tu i radio i moj suprug Ahmed Trnovljaković, član KP od 1939. godine, koji je, po partijskom zadatku, išao u Tuzlu, gdje je bio i hapšen, a potom se ponovo vratio u našu kuću, gdje je boravio sve do 3. marta 1943. godine, kada je zajedno sa Osmanom Kapetanovićem, Avdom Humom i sa mnom izašao u partizane. Kroz našu kuću su prolazili i mnogi drugi aktivisti pokreta, kao književnik Zijo Dizdarević, Mustafa Avdić šćot, Suljo Mazlum i Osman Karabegović (kada je išao u novembru 1941. godine na savjetovanje na Romani-

JlH

Kada je za Osmanom Kapetanovićem, januara 1943. izdata potjernica i bio ucijenjen na veliku svotu novca, ja sam dobila zadatak od Avde Hume da ga sklonim u mojoj kući. Tu poruku je prenijela i Osmana dovela Šadija Dumišić. Pošto je naša kuća već bila dosta kompromitovana i kod ustaških i kod njemačkih vlasti, bojala sam se da bilo kome što kažem o tom zadatku. Uvela sam Osmana u potkrovlje, gdje sam i sama stanovala s mužem, i cijelo vrijeme bila na oprezu da neko od mojih ne bane i ne nađe ga. Od policije nisam strijepila, jer smo u kući imali odlično sklonište u koje smo se povlačili čim bi ustaški agenti ili Gestapo vršili pretres. Jednom prilikom sam nakratko morala izaći, a moja majka je slučajno otišla u potkrovlje da nešto uzme i zatekla Osmana. Kad sam se vratila, sačekala me na vratima i pitala ko je onaj brko gore? Priznala sam. Očekivala sam prijekor s njene strane. Ona je, međutim, samo rekla: »Pa zašto mi to nisi rekla prilikom izlaska? Da je neko od policije došao, ja bih ga mirne duše pustila gore i

čovjek bi stradao«. Otad je i Osman postao fiktivno član naše porodice i tu se zadržao dva mjeseca. Sklonište mu je bilo na raspolaganju.

I kasnije, nakon mog odlaska u NOB, kod nas su se sklanjali mnogi drugovi. Sa mnom se u partizanima nalazila Mida Šabanac, nosilac spomenice. U razgovoru rekla sam joj da sam iz Sarajeva i gdje stanujem. Sticajem okolnosti, poslije V neprijateljske ofanzive, našla se Mida u Sarajevu, gladna i iznemogla, bez ikog poznatog, bez ikakve veze. Sjetila se mene i otišla mojoj majci. Prihvatili su je kao »muha džerku« i nakon mjesec dana, vezom otpremili u Mostar. Ahmed Trnovljaković koji je, takode, za vrijeme V ofanzive zarobljen i sproveden u Sarajevo, oslobođen je na intervenciju Šefkije Hasandedića, domobranskog pukovnika, saradnika NOP-a. Bilo je slučajno da ga je moja sestra Abida Kadić odlično poznavala.

Kod našeg oca i sestre, koja je imala fotografsku radnju »Foto--Enisa«, u toku 1941, 1942. godine i kasnije su se fotografisali za lažne legitimacije mnogi partijski radnici, među njima Olga Marasović, Dane Olbina, Avdo Humo, Ahmed Trnovljaković, Mustafa Avdić Šćot, Zijo Dizdarević i drugi. Osim toga, u magacinu radnje moga oca Hajrudin Karahasanović Kiko je držao skladište materijala - oružje, municiju, sanitetski materijal, lijekove i foto-materijal, koji smo donosili mi i drugi aktivisti, a odatle ga je otpremao Arsenije Jovanović Kigi, partijski kurir. Poslije njegovog hapšenja, materijal je prebačen na drugo mjesto, a kasnije se to isto skrovište ponovo koristilo.

U našu kuću su svraćali ili u njoj održavali sastanke mnogi partijski radnici. Ahmed Trnovljaković je kontaktirao sa Mahmutom Bušatlijom, Osmanom Kapetanovićem i Avdom Humom. Remzija i Raza Omanović su sarađivali sa mojom braćom i sestrama, kao i sa ostalim omladincima iz naše ulice.

Omladina naše i susjednih ulica bila je uključena u aktive kojima su rukovodili skojevci ili članovi Partije. U jednoj takvoj grupi nalazili su se Alija Karahasanović, Jela Timotić i Savo Bogdanović. Alija je pripadao još jednoj grupi zajedno sa Zijom Dizdarevićem i Ubavkom Milanković. U drugoj grupi bili su Hamdija Delić, Hajrudin Karahasanović Kiko, Mirko Jovanović i Lazo Lazić. Petnaestogodišnji Mugdim Karahasanović pripadao je grupi Mirka Jovanovića, u koju su još bili uključeni Mile Petrovič, Pajo Barudanović, Meho Jerlagić i Fuad Numić. Mubera Karahasanović bila je povezana sa Amilom Omanović i Hibom Zildžić, ali, uglavnom, preko škole.

Sarađivalo se i sa aktivistima susjednih ulica i kvartova. Često smo se na istim zadacima susretali sa Izetom Pašićem, Nusretom Pašićem, Mehmedom Džinićem, Nadom Biser, Ismetom Maslićem, Hamdijom Delićem, Mehom Jerlagićem, Zijom Dizdarevićem i mnogim drugim.

Aktivisti su radili s ljubavlju i entuzijazmom koje čak ni hapšenja, ni mučenja, ni odvođenja u logore, nisu mogla ugušiti, pa ni za dlaku oslabiti. Naprotiv, aktivnosti su se sve više širile i obuhvatale i one koji su u početku bili pasivni.

Sjećam se prvih dana našeg rada, kada je teško bilo pronaći baze za sakrivanje materijala ili sklanjanje drugova. Fašistička Njemačka nalazila se na vrhuncu svoje moći. U takvoj situaciji moralo se strogo voditi računa o konspiraciji i biti krajnje oprezan u akcijama. Mnogi drugovi i drugarice uzimali su druga imena, pa smo ih po tim imenima i poznavali, a da nismo znali kako se stvarno zovu. Za mnoge nismo znali da li su članovi Partije ili SKOJ-a, ili su tek samo aktivisti. Nismo se o tome ni raspitivali, jer, što manje znaš - tim bolje. U to vrijeme, teško je bilo naći mjesto za"sastanak i dogovor, pa smo se nalazili na ulicama ili u našim kućama. A pronaći stan i sklonište za ilegalce i partijske radnike, bilo je poseban problem.

Ipak, i u tim teškim danima, nalazile su se porodice koje su se prihvatale i najtežih zadataka, pa i skrivanja drugova. Poznato mi je da je porodica Hadžimulić jedno vrijeme skrivala Džemala Muminaaića. Tako je penzionerka Milka Vujović Majka skrivala Ziju Dizdarevića i mnoge druge drugove i drugarice, pa je njena kuća bila sastajalište ilegalaca. Porodica Ferihe i Nihada Kulenovića krila je mnoge ilegalce, šadija Dumišić je krila Mahmuta Bušatliju, a kod Avde Dumrukčića, u Skerlićevoj ulici, mogli su prenoćiti i dobiti vezu svi koji su se tamo obratili, itd., itd.

Zbog takvog rada, mnogi aktivisti su pali šaka ustaškoj ili njemačkoj policiji. Dobro držanje pojedinih komunista i drugih aktivista pokreta dovodilo je mučitelje do ludila, ali, istovremeno, nisu mogli da se ne dive njihovoj nepokolebljivosti, istrajnosti i entuzijazmu. Sjećam se onih prvih dana kada je bio zatvoren Smajo Hadžimusić. Više je volio umrijeti, pa se bacio kroz prozor i na mjestu ostao mrtav, nego progovoriti. Govorilo se o herojskom držanju u zatvoru Agana Bostandžića, istaknutog revolucionara i borca Partije, s kojim sam, takode, sarađivala.

Često su hapšenja uslijedila nakon provale. Tako se dogodilo nakon provale Arsenija Jovanovića Kigija i Save Bogdanovića, u proljeće 1942. godine.

Kurira Kigija je, po direktivi, zaposlio moj brat Hajrudin Kiko u radnji našeg oca »Foto-Karahasanović«. On se tu često navraćao i odnosio sakupljeni materijal u magacin radnje koja je bila u hotelu Gazi, gdje su se, na spratu, nalazile kancelarije Gestapoa. Gestapovci su vrlo često navraćali u radnju i fotografisali se. Pošto je otac govorio njemački, poznavao je mnoge od njih i prodavao im foto-materijal. Jednom prilikom, kad je trebalo pripremiti sakupljeni materijal iz magacina za otpremu, Kiko je slučajno opalio iz pištolja. Gestapovci su

ubrzo strčali sa sprata i ušli u očevu radnju. Kiko se bio već sklonio, pošto je oca obavijestio o čemu se radi. Otac je gestapovcima objasnio da je pucanj došao iz susjednog dvorišta, gdje su se oni odmah uputili, pa se na tome sve svršilo.

Kigi je uhvaćen kada je dolazio iz Foče, pa se brzo gradom pronijela vijest o njegovom hapšenju. Mog brata Kiku je o tome obavijestila Zora Kindibal, kao i da je provalio veliki broj aktivista. Kiko je toga dana došao kući sav zadihan i saopštio vijest. U našoj kući nastala je trka. Svako je svoj materijal počeo da izvlači. Tu se našlo pištolja, municije, bombi, brošura, knjiga, letaka, pa čak i jedna radio-stanica. I smijali smo se i strahovali. Zajedničkim snagama kopali jame ispod ribizli i u njih stavljali limene kante pune raznog materijala, iako je još bio snijeg u bašči. Kiko je, u međuvremenu, odnio radio-stanicu do jednog druga na Jekovac, a zatim sa Hamdijom Delićem, vezom, predao je nekom drugu ispod Sedam šuma, uz lozinku.

U proljeće sve su ribizle izbeharale osim dvije, one ispod kojih je bio zakopan materijal, pa su se osušile. Otac koji je slobodno vrijeme provodio radeći u bašči, čudio se tome. Ali, onda, kao da se prisjetio one »radne akcije oko raščišćavanja snijega«, pogledao nas i rekao: »To je opet na vaš šer udarilo«. Znao je on o čemu se radi jer je i ranije nailazio na slične stvari po kući. Jednom nas je pozvao i pitao ko je »ono« sakrio na samaluku (sjeniku) i, ne čekajući odgovora, naredio da se »to« odmah skloni, jer je sijeno na izmaku, a mora i drugo da kupi.

U noći, kada je zakopan materijal, izvršen je pretres naše kuće. Sve je bilo sklonjeno osim nekakvih letaka koje je toga dana donio Ahmed Trnovljaković. Nakon policijskog časa, oglasilo se zvono na vratima. Znali smo ko je. Svi su se sklonili osim mene i Enise, nismo mislile da ih mi interesujemo, a trebalo je neko i da ostane i sa roditeljima. Međutim, oni su baš došli po mene, a sat kasnije odveli su i Enisu. Tražili su Kiku i Aliju, ali oni su bili u skloništu. Iste noći su odveli, kao taoce, Abidu i njenog muža Muhameda Kadića.

Pišem o ovoj provali jer sam te iste noći bila očevidac dovođenja i mučenja mnogih drugova s kojima sam povremeno sarađivala ili ih poznavala. Iz jedne sobe iznijeli su u lavoru crvenu tečnost. Pronese se glas: »To muče Olgu Nakić«. Poznavala sam je još iz studentskih dana. Njen jauk se nije čuo. Olga se hrabro držala. Kasnije je odvedena u logor.

Istu noć sam vidjela i Ahmeda Dizdara, brata Šemse Dizdara, zvanog Strateg. Ahmeda sam poznavala, jer je njegova radnja bila sastajalište ilegalaca i jer sam tamo često odlazila po zadatku Ahmeda Trnovljakovića. Doveli su ga iz sobe za ispitivanje. Bio je sav izmrcvaren i krvav. Stavili su ga među nas s namjerom da izazovu psihološki

efekat. Da, djelovalo je to na nas, ali ne u onom smislu u kome su oni željeli.

U tome periodu, do polovine 1942. godine,.pohapšeno je mnogo naših drugova i drugarica. Uhapšen je Zijo Dizdarević (za njega je bila sakupljana i novčana pomoć da se otkupi, ali ta akcija nije uspjela); iz našeg susjedstva je odveden Branko Lazić i ubijen u logoru, uhapšena je i jedna grupa aktivistkinja Muslimanki, među kojima Zehra Muidović, Šadija Dumišić i Zehra Kučukalić, koje su, poslije kraćeg vremena i na intervenciju nekih građana, puštene iz zatvora. S njima je pušten i Agan Bostandžić, to je bilo njegovo prvo hapšenje.

Grupom aktivista u kojoj sam i ja bila, rukovodio je Osman Kapetanović. Članovi te grupe poticali su iz raznih dijelova grada, počev od Alifakovca, pa preko Kovača, Logavine, centra grada, Koševa i Jezerske ulice sve do druge strane Miljacke. Sačinjavali su je: Ahmed Trnovljaković, Zehra Muidović, Šadija Dumišić, Feriha i Nihad Kulenović, Subha i njen brat Muhidin Sulejmanpašić, Islam i Fehim Dumišić, lie Mahmutbegović, Meho Imširpašić, Asim Šahović, Avdo Dumrukčić, Alija Karahasanović, Zijo Dizdarević i Agan Bostandžić. Centar sastanaka bio je u Jezerskoj ulici, danas Kate Govorušić, u kući Ferihe i Nihada Kulenovića, a djelomično i u apoteci Rončević, kod Careve ćuprije, u kojoj je radila Sadija Dumišić. Sastajali smo se skoro svakodnevno, obično uveče. Tu bi nas, po grupama, Osman i Ahmed upoznavali sa političkom situacijom, diskutovali smo o događajima u svijetu i kod nas, o situaciji na frontu, prorađivali štampu, podnosili izvještaj o izvršenim zadacima i dobivali nove zadatke. Znali smo ko je uhapšen, kako se drži, kome je potrebna neka pomoć i slično. Danas znam da je Šadija Dumišić bila zadužena za sakupljanje sanitetskog materijala i lijekova. Jednom se od nje tražilo da nabavi veliku količinu antitetanus--injekcija. Budući da je bila školski drug i kolega po struci sa Ankicom Zubić, sestrom poznatog ustaše Josipa Zubića, otišla u apoteku i od nje pokupila sve antitetanus-injekcije koje je imala u apoteci. Šadija je sarađivala i sa kolegama iz drugih apoteka (mr Džudža, mr Bakir Džinić, kasnije i Zlata Kapetanović), te tako front snabdijevala tim materijalom. Veliku količinu sanitetskog materijala i lijekova prenio je i Hilmo Karahasanović iz apoteke koja se nalazila ispod Hotela Gazija, gdje je radio kao magacioner. Osim toga, Šadija je bila lična veza Osmanu Kapetanoviću u prenošenju pošte, štampanog materijala, otpremanju i sklanjanju ilegalaca. Feriha Kulenović je, pored standardnih zadataka, vršila i dužnost kurira, pa je po tom zadatku nekoliko puta putovala u Zagreb. U kući Zehre Muidović održan je i jedan kurs. U stanu Avde Dumrukčića održavani su sastanci, noćivali drugovi koji su prolazili kroz Sarajevo, tu su dobivali veze i si. Asim šahović je snabdijevao i novcem i robom ilegalce i njihove porodice. Bio je trgovac tekstilnom robom. Preko dr Ekrema Idrizbegovića dobivala su se sva potrebna

zdravstvena dokumenta iz Fizikata, a propusnice za kretanje preko preduzeća Tehnoport od Fehima Đumišića koji ih je dobivao za svoje radnike i ustupao ilegalcima.

Pokret se širio sve više i više. Sve veći broj muškaraca, žena, a naročito omladine, prilazio je našem pokretu. Shvatili su da je politička linija KPJ jedina koja će ih dovesti do slobode, pa su, makar i malim uslugama, postajali i sami učesnicima akcija koje su Partija i SKOJ provodili.

VIDOJE RAGUŽ

IZ KRAGUJEVCA NA RAD U VOJNOTEHNIČKI ZAVOD U SARAJEVU

U Sarajevo sam došao iz kragujevačkog Vojnotehničkog zavoda sa grupom od osamnaest radnika, svojih drugova, uglavnom još odranije simpatizera KPJ. Neke sam poznavao otprije: Asima Džudžu, Fadila Jogića, Alfonsa Peku, Hamida Busoladžića, Dušana Navalu, Romana i Alojza Žagara, Vinka Šanteka i druge. Prelazak ove grupe i inače prebacivanje radnika iz VTZ Kragujevca u Vojnotehnički zavod u Sarajevo bilo je u okviru sprovodenja vojnoprivrednog plana okupacionih vlasti da se vojnoindustrijski potencijal u zaposjednutim zemljama obnovi, reorganizuje i preorijentiše za ratne potrebe Trećeg Rajha; shodno tome da se i ravnomjernije, prema potrebama, rasporedi i stručna radna snaga. Stigao sam u Sarajevo 10. juna i zaposlio se u kalionici VTZ dva-tri dana prije napada hitlerovske Njemačke na SSSR.

Jedan broj nas novozaposlenih, odmah se potrudio i iznalazio mogućnosti da se poveže sa sarajevskim komunistima. Znao sam još iz predratnog vremena, radeći u kragujevačkom VTZ oko deset godina, da postoji još od prije rata partijska organizacija u sarajevskom VTZ i bio sam uvjeren da djeluje i sada, uprkos izuzetno teškim uslovima okupacije i progona komunista.

Moj prvi neposredniji kontakt sa drugovima iz sarajevske organizacije uslijedio je već prvih sedmica po dolasku u Sarajevo. Jednog julskog dana, prišao mi je u Zavodu Emil Uherka i upitao da li sam voljan dati prilog za Narodnu pomoć. Odgovorio sam potvrdno i dodäo da sam i ranije, kao pripadnik naprednog klasnog radničkog pokreta u Kragujevcu, davao priloge za Crvenu, odnosno Narodnu pomoć. Pitao me je i za političko raspoloženje ostalih drugova koji su došli iz Kragujevca i, poslije razgovora, rekao mi da otpočnem od njih prikupljati Na-

rodnu pomoć. Drugovi Fadil Jogić i Hamid Busoladžić, takođe »Kragujevčani«, upoznali su me sa sarajevskim drugovima sa kojima su oni uspostavili političke kontakte - Mustafom Sestanom, Muhamedom Tešakovićem, Vidojem Šitunom, Mustafom Skakom i Ivom Bojićem, za koje tada nisam znao da su članovi Partije. Klasna solidarnost, zajednički neprijatelj i isti politički ciljevi, toliko su nas zbližili i povezali da smo se među Sarajlijama osjećali kao u svojoj sredini.

Mjeseca augusta, pozvan sam da prisustvujem jednom sastanku. Zatekao sam, u prizemnoj kućici u Trebevićkoj ulici, neuobičajen skup. Bilo je tu oko dvanaest drugova. Tu su bili Mustafa Šestan i Muhamed Tešaković, i vjerovatno je jedan od njih dvojice bio organizator ovog sastanka. Na ovom skupu je govorio jedan meni nepoznati drug, kasnije sam saznao da je to bio Vladimir Perić. Govorio je o vojnopolitičkoj situaciji u nas i u svijetu, herojskoj borbi Crvene armije, značaju Proglasa CK KPJ o dizanju oružanog ustanka i njegovom sprovođenju u život i našim zadacima. Težište je bilo na tome da se sve mora usmjeriti i podrediti najvažnijem - jačanju oružanog ustanka. U okviru toga, precizirao je i naše zadatke. Postavljeno nam je da pristupimo formiranju borbenih grupa od provjerenih drugova, zatim aktiva od simpatizera radnika, da ojačamo skojevsku organizaciju, vršimo smišljene sabotaže, organizovanije skupljamo Narodnu pomoć, oružje i drugi vojni materijal. Zatim je veoma uvjerljivo ukazivao na razobličavanje laži okupatorske i ustaške propagande, na potrebu da rasturamo ilegalni materijal, da popularišemo ustanak, prve akcije i borbe partizana koje su otpočele u okolini Sarajeva, itd. Govoreći o svakom ovom zadatku, naglašavao je da se mora voditi računa o konspiraciji kao uslovu uspjeha, a stalna nit u njegovom izlaganju je bilo isticanje da se posijani okupatorski i ustaški otrov bratoubilačke borbe mora, na svakom koraku, suzbijati i boriti se za jedinstveni front svih naših naroda.

Poslije ovog sastanka, formirana je prva grupa, zajednička za kalionicu, alatnicu i kovačnicu, u VTZ u sastavu: Asim Džudža, Bećir Begić, Alojz Barek, Edhem Fazlić i ja. Rukovodilac grupe je bio Emil Uherka, koji je kasnije, u martovsko-aprilskoj policijskoj provali 1942. godine, uhapšen. On i njegova supruga Marica, takođe član Partije, ubijeni su u koncentracionom logoru Jasenovac. Kasnije sam saznao da su grupe i aktivi formirani i u drugim odjeljenjima i radionicama VTZ: mehaničkoj, artiljerijskoj, strugarskoj, pirotehnici, livnici i drugima.

Sabotaže smo vršili na različite načine. Ja sam, na primjer, izazivao kvarove na mašinama i alatu. Radeći na termičkoj obradi gotovog alata, odstupao sam od tehnoloških uslova pri kaljenju i napuštanju, tako da su se skupocjeni alati često lomili ili su kao mekani ponovo vraćani na doradu. Potkradao sam skupocjene frezere od rapida i druge alate napravljene od visokokvalitetnog čelika i bacao ih u kanale i nužnike.

Za člana KPJ sam kandidovan decembra 1941, a u Partiju primljen februara 1942. godine, na sastanku ćelije u stanu Marijana Telatka, u Ulici kraljice Marije 15, sada ulica Valtera Perića. Ovom partijskom sastanku su bili prisutni Mustafa Šestan, Marijan Telatko, Muhamed Tešaković, Emil Uherka, Savo Miholjčić i Vladimir Perić. Od februara do jula iste godine, iz redova kandidata primljena su u KPJ još četiri druga i povećan je broj aktivista i simpatizera NOP-a. Poslije hapšenja Emila Uherke, preuzeo sam rukovođenje grupom za kalionicu, alatnicu i kovačnicu, koja je, u međuvremenu, bila proširena sa Gojkom Gojkovićem, Dušanom Navalom, Vejsilom Alagićem i Pavaom, zvanim Hadžija. U aktivu simpatizera naših radionica, odnosno našeg odjeljenja, nalazili su se Vojin Ljuboje, Ismet Kamenica, Bogdan Malenica i Bogdan Stanković.

Skojevska organizacija je, takođe, uspješno djelovala. U drugoj polovini 1941. godine, u SKOJ su primljeni ili već ranije u njemu bili Alfons Peko, šaban šestan, Ljubo Zrnić, Asim Džudža i Salem Dovadžija, brat narodnog neroja Mustafe Dovadžije. Kroz svakodnevnu aktivnost i akcije, skojevska organizacija je brojčano i organizaciono jačala i stalno proširivala svoj uticaj na antifašističku i politički neopredijeljenu omladinu. Vremenom u sva četiri odjeljenja Zavoda i Pirotehnici su formirane skojevske grupe koje su činile aktiv SKOJ-a za cijeli VTZ. Na prelazu 1941/42. godinu, od sekretara grupa po odjeljenjima je formirano skojevsko jezgro zavodskog aktiva na čelu sa Alfonzom Pekom. Sastanci grupa po radionicama, odnosno odjeljenjima redovno su održavani. To su bili kraći dogovori o onome šta je učinjeno i šta bi trebalo dalje raditi. I sastanci jezgra su bili konkretni. Sastanci aktiva kao cjeline se nisu, iz razumljivih razloga, nikada održavali. Do sredine 1942. godine, u SKOJ-u VTZ bilo je jedanaest članova, petnaestak veoma bliskih aktivista na koje smo mogli računati u raznim akcijama, a bilo je i nekoliko desetina veoma dobrih omladinaca sa kojima smo održavali kontakt u političkom radu.

Od brojnih akcija koje su mladi komunisti i ostali antifašistički omladinci izvodili u toku prve ustaničke godine, navešću, radi ilustracije, samo dva primjera. Skojevsko jezgro je preuzelo, mjeseca februara, da skojevci iznesu iz Zavoda šest paketa, teških po petnaestak kilograma, sa rastavljenim pištoljima, demontiranim puščanim dijelovima i revolverskom i puščanom municijom. U ovoj akciji je lančano učestvovalo oko petnaestak omladinaca, a samo su trojica (Alfonz Peko, Asim Džudža i Meho Fejzić) znali krajnje mjesto, kuću u Ulici kraljice Marije, gdje je materijal trebalo predati. Koliko je bilo rizično i delikatno izvršenje ovog zadatka, govori i primjer da je prilikom ulaska i izlaska iz VTZ vladala rigorozna kontrola i premetačina. Kontrolori na kapiji su vršili opipavanja svih radnika, a pojedince su znali odvoditi u prostoriju prijavnice i, u bukvalnom smislu riječi, skidati do gola. Ponekad su išli dotle da su metalnim šipkama čeprkali po hrani koju smo unosili u

našim plavim radničkim kanticama. Ipak je akcija iznošenja ovih znatnih količina ratnog materijala uspješno izvedena. Tih dana su učesnici akcije u svojim kanticama namjerno ostavljali nešto nepojedene hrane, a ispod nje kamuflirali sitnije dijelove pištolja i municiju. Ono što je moglo stati, stavljalo se pod kapice u vrhove cipela, u postavu kaputa i mantila, pod beretke i kape, te vješto vezivalo za ruke i noge sa unutarnje strane. Ovo smo prethodno uvježbavali i vršili vlastitu kontrolu. Po izlasku iz Zavoda, materijal se predavao od jednog do drugog omladinca, tako da su ga na kraju samo trojica odnosila na određeno mjesto. U isti stan su odnesene i ne male količine gaze i jodne tinkture.

Snalažljivost i samoinicijativa mladih dolazila je do izražaja i u istorišćavanju kamiona koji su saobraćali od radionice VTZ do Pirotehnike. Vojne kamione niko nije pretresao i pomoću naših radnika aktivista i simpatizera koji su vršili utovar i istovar, usputno je iznošeno i prebacivano i ono što je našem pokretu trebalo.

Članovi Partije, SKOJ-a i bliski simpatizeri NOP-a su vršili snažan uticaj na radnike u ove tri naše radionice, što je bio slučaj i u čitavom VTZ kroz čitavo ovo i potonje vrijeme. To se činilo svakodnevnom usmenom riječju, a i pisanim materijalima, najčešće biltenima i lecima koje je štampao Mjesni komitet. Ovo je bilo otežano ne samo opštim uslovima okupacije, nego i time što su u VTZ, povojničenoj državnoj formaciji, na gotovo sve, pa i manje važne rukovodne položaje, postavljeni najpovjerljiviji ljudi iz ustaškog aparata - Folksdojčeri i konfidenti i bio zaveden policijski režim. Patrole njemačke vojne policije koja je bila stacionirana pri Upravi VTZ, neprekidno su krstarile kroz radionice, odjeljenja i saobraćajnice na prostoru Zavoda. Uprkos tome, uz stalno provođenje sabotaža, redovno smo prikupljali Narodnu pomoć, pomagali porodicama uhapšenih i interniranih drugova, prikupljali podatke obavještajnog karaktera - o proizvodnji, planovima i drugim eventualnim namjerama uprave. Izvlačili smo eksplozivne materijale, barut, štapine i drugo što je moglo koristiti partizanskim jedinicama. Poseban značaj za nas je imala Pirotehnika, baš radi ovih osjetljivih i za vođenje rata neophodnih materijala. Na jačanju i osposobljavanju organizacije u Pirotehnici, naročito su se angažovali Mustafa Šestan, sekretar partijske organizacije, i Alfons Peko, sekretar skojevske organizacije. Aktivnost na liniji jačanja i razvijanja NOP-a u VTZ se odvijala vrlo snažno, lako je martovsko-aprilska policijska provala nanijela udarac i našoj organizaciji, mi smo i dalje uporno nastavljali borbu u sve složenijim ilegalnim uslovima.

Mnogi od ovih drugova su poginuli u Narodnooslobodilačkoj vojsci, ubijeni ili umoreni u policiji i koncentracionim logorima: Emil Uherka, Fadil Jogić, Slavko Žagar, Milan Šteter, Bogdan Malenica, Pavao zvani Hadžija, Ante Bakotić, Vojo Petković, Šemsudin Rebac, Savo Miholjčić, Mustafa Skaka, Grga Anić...

DŽEMAL MUMINAGIĆ

HAPŠENJA BROJNIH AKTIVISTA PARTIJE I SKOJ-a U PROLJEĆE 1942. GODINE

Izvršavanje obimnih, složenih i odgovornih zadataka u uslovima ilegalnog rada, kao što su: razobličavanje neprijatelja svih vrsta i njegove zločinačke politike, stalna politička akcija na okupljanju i organizovanju što širih masa u borbi protiv okupatora, organizovanje Narodne pomoći itd., mogao je na sebe da primi samo dobro organizovan i vođen pokret koji uživa podršku i povjerenje u svim slojevima i strukturama građana. Do proljeća 1942. godine revolucionarni, narodnooslobodilački pokret u Sarajevu je pod rukovodstvom Komunističke partije, izrastao u snagu sposobnu da izvršava takve zadatke, da neprekidno zadaje sve snažnije udarce neprijatelju i tako daje krupan doprinos oslobodilačkoj borbi naših naroda, što je izazivalo bijes, strah i paniku u redovima ustaških zlikovaca i glavešina. O tome govore mnoga sačuvana dokumenta neprijatelja, a u jednom od njih - izvještaju povjerenika UNS iz Sarajeva Togonala upućenog Zapovjedništvu UNS - Glavno pobočništvo - Zagreb, početkom marta 1942. godine se kaže: »Posjedujemo izvještaj da je u posljednje vrijeme broj pristaša kao i aktivnih članova Komunističke partije silno porastao u gradu Sarajevu...«[1])

Postojanje takvog pokreta u Sarajevu bilo je od neprocjenjivog značaja za uspješno izvršavanje povećanih zadataka, naročito u vrijeme dok je sjedište Centralnog komiteta KPJ, Vrhovnog štaba NOP i DVJ i druga Tita bilo u Foči, a Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu u Goraždu, tj. u periodu od konea januara do 10. maja 1942. godine, kada je Vrhovni štab napustio Foču (Pokrajinski komitet

') AIHRP Zagreb, UNS, k. 276, f. 2, dok. bb

Grb

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

ZAPOVJEDNIČTVO

USTAŠKE NADZORNE SLUŽBE

Glavno pobočničtvo.

Br. 8827/42

Zagreb, 6.ožujka 1942.

Predmet: Komunisti u Sarajevu -
izvještaj i podatci.-

U.N.S. U r e d u I.
na ruke upravitelja g. dr. Vukosava

Z a g r e b

Povjerenik U.N.S. iz Saraj-eva dostavio ke slijedeći dopis:

"Posjedujemo izvještaj da je u poslijednje vrijeme broj pristaša kao i aktivnih članova komunističke partije silno porastao u gradu Sarajevu te da taj priliv pristaša i dalje traje. Prema našim podatcima broj naoružanih ljudi ili takovih koji u danom momentu mogu lako naoružati iznosi do 3.000. Akcija koju komunisti vode medju sarajevskim pučanstvom ne ide za postignućem pojedinih manjih uspjehka kao atentata ili slično, nego za pripremanje puća i preuzimanjem vlasti. Akcija bi trebala izv[illegible] ali u vezi sa sadašnjom akcijom čišćenje u istočnoj Bosni koja je pokolebala moral njihov, pristaša u gradu i uvjerenje u neprobojnost njihove fronte oko Sarajeva može se očekivati da će i prije nego su htjeli morati nešto poduzeti.

Do nedavno su komunisti išli za tim da ovu akciju provedu u organiziranim udarnim jedinicama, ali s obzirom na kratkoću vremena i na opće raspoloženje drže, da bi danas mogli preuzeti vlast u gradu sa stotinjak ljudi koji bi znali povesti ostale pristaše u danom času.

Iz prepisa Izvještaja povjerenike UNS-e Sarajeva Togonla - UNS-I, Uredu I Zagreb, o porastu utlcaja komunista u gredu, od 6. II11942. (AIHRP, UNS, k. 276,1.2, Dok. b.b.).

KP za BiH je napustio Goražde još u toku aprila) i kada je bila uspostavljena stalna i dobro organizovana veza sa Mjesnim komitetom Sarajevo, što je bilo od velikog značaja kako za rad Mjesnog komiteta tako i za rad, učvršćenje i razvoj pokreta u Sarajevu uopšte.

Mjesni komitet Sarajevo je brzo i neposredno dobivao direktive, uputstva i konkretne zadatke iz najodgovornijeg rukovodećeg centra oružanog ustanka i revolucije, što mu je olakšalo rukovođenje, organizovanje aktivnosti i usmjeravanje NOP-a u gradu u vrlo složenim uslovima ilegalnog djelovanja. Partijska organizacija je dobivala mnoge složenije, odgovornije i obimnije zadatke, a naročito: na povećanju napora za upućivanje sve većeg broja naprednih radnika i omladinaca u redove proleterskih i drugih jedinica Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, prikupljanju što većih količina oružja i municije, sanitetskog materijala i opreme, prikupljanju podataka o planovima i namjerana neprijatelja, održavanju veza i prenošenju pošte Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta do mnogih centara Partije širom zemlje, prihvatanju i prebacivanju istaknutih rukovodilaca Partije prema Vrhovnom štabu i u razne krajeve naše zemlje itd.

Sprovodeći odlučno i smjelo politiku stvaranja široke masovne baze narodnooslobodilačkog pokreta, Partija je okupljala u njega i oko njega sve što se iskazivalo rodoljubivim i spremnim da se bori. Najveći dio njih je hrabro, smjelo i odgovorno izvršavao preuzete obaveze i zadatke -i žrtvujući se do kraja, često rizikujući i život, ostao čvrst i dosljedan borac i aktivista pokreta. Međutim, i pored sve opreznosti i razrađenog sistema konspiracije i provjere kadrova, ponekad se u izboru griješilo. Naime, jedan broj mladih i drugih aktivista uključenih u NOP u gradu, nedovoljno iskusnih i prekaljenih u borbi protiv neprijatelja, hvatajući se u koštac sa nemilosrdnim okupatorom, nije mogao da se, u teškoj situaciji, najbolje snađe i da odoli policijskim mučenjima. U toj specifičnoj borbi dešavalo se da neki pojedinci izvrše tzv. provalu, tj. omoguće prodor neprijatelja u redove pokreta, što je redovno bilo praćeno većim ili manjim hapšenjima.

U stalnoj svakodnevnoj borbi sa snagama revolucionarnog pokreta ustaška policija je dolazila do novih saznanja i iskustava, ona je sve više koristila iskustva i metode svojih gospodara - njemačkih gestapovaca, počeli su se pored i uz strahovita mučenja, više služiti i drugim perfidnijim- metodama kao što su razna obećanja, pokušaji vrbovanja svojih »pouzdanika« u našim redovima i si. Tako je prema instrukcijama organa obavještajne službe policija otpočela sa praćenjem kretanja i djelatnosti nekih aktivista pokreta i u slučajevima kada je imala dokaza o .njihovim aktivnostima. Na taj način ona je nastojala da dublje i šire prodre u organizacije pokreta, pa su ponekad, a što se može vidjeti iz njihovih povjerljivih izvještaja, u tome i uspijevali, lako su to bili rijetki slučajevi jer je Partija uspijevala da ih pravovremeno

otkrije, ti metodi policije su predstavljali ozbiljnu opasnost za izbijanje i većih provala.

Iz istog opširnog izvještaja UNS-e, koji sam već pomenuo, vidi se da su znali za imena i aktivnost nekoliko naših partijskih funkcionera. »Ovih dana smo uspjeli da je posrednik za prenos vijesti od mjesnog i okružnog komiteta u Mostaru do Pokrajinskog u Sarajevu postao naš pouzdanik«.[2]) Radi se o tome da je kurir, koji je prenosio poštu između Pokrajinskog komiteta KP za BiH u Sarajevu i Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu u Mostaru Vatroslav Vrdoljak izvršio izdaju i stavio se u službu UNS-e. On je izvještaj iz Mostara od 22. januara 1942. godine dao najprije na uvid i kopiranje UNS-i,a zatim ga predao partijskoj vezi u Sarajevu. Preko izdaje Vrdoljaka za malo da nije uspio pokušaj UNS-e i Gestapoa da uhapse jedan broj odgovornih funkcionera Partije u Sarajevu i Mostaru. Da je došlo do ove provale, ona bi imala teške posljedice jer je otkriven partijski punkt preko koga se održavala veza sa Zagrebom i Mostarom, a prebacivana je, preko njega, i pošta Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu. Bilo je to u januaru 1942. godine kada su agenti opkolili stan ing. Veljka Vukovića u Ulici kralja Tvrtka u kome se nalazio pomenuti partijski punkt. Zahvaljujući prethodnom upozorenju iz Zagreba i snalažljivosti naših kadrova i ovoga puta plan neprijatelja je propao i provala je izbjegnuta.

Za sarajevsku organizaciju je karakteristično da je kroz cio period ilegalnog rada od 1941. do 1945. godine doživljavala nekoliko provala, ali je pokret uspijevao da drži kontinuitet u radu i doživljava revolucionarni uspon.

Primjenjujući naprijed spomenute metode, UNS-a je u proljeće 1942. godine velikom provalom zadala ozbiljan udarac našem pokretu. Počelo je hapšenjem i izdajom Arsenija Jovanovića Kigija, kurira koji je održavao vezu između Centralnog komiteta KPJ i Mjesnog komiteta KP Sarajevo. Situaciju nastalu nakon hapšenja i izdaje Kigija, najbolje je izrazila drugarica Olga Marasović Okrugla, tadašnji sekretar Mjesnog komiteta KP, u pismu upućenom, neposredno nakon provale, Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu u Foču, a u kome, na samom početku, kaže: »Drugovi kurir Kigi napravio je strašnu izdaju«. I dalje, »...Pošta, koju ste poslali po njemu, nalazi se kompletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po ulicama i hapse sve ljude koje je on poznavao, a znao ih je mnogo...«[3])

I, zaista, bilo je tako. Kigi je uhapšen 12. marta 1942. godine navečer. O tome su po gradu kolale razne verzije, ali prema jednoj, koja bi mogla biti najbliža istini, Kigi je sam skrivio svoje hapšenje, jer

') AIHRP Zagreb, UNS, k. 276, f. 2, dok. bb

') Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/172 b.

se, nažalost, ne prvi puta, neodgovorno ponašao i bio nedisciplinovan u izvršavanju krajnje delikatnog i povjerljivog zadatka. Naime, organizacija kurirskih veza u Sarajevu uopšte, a naročito sa Centralnim komitetom, Vrhovnim štabom i Pokrajinskim komitetom KP za Bosnu i Hercegovinu, bila je postavljena tako da je postojala minimalna mogućnost da kurir bude otkriven i uhvaćen, a posebno da pošta padne u ruke neprijatelju. Kurirje imao tačno određen punkt (stan - lice - lozinku), gdje je morao odmah, po dolasku u grad, predati poštu, a potom otići u određeni stan i čekati uzvratnu poštu. U to vrijeme punkt za prijem kurira i predaju pošte bio je u stanu Olge Nakić Male. Kigi se nije držao konspiracije kao obaveznog pravila ponašanja za ilegalca, nego je, po ulasku u Sarajevo, krenuo put svoje kuće (u Ulici Bistrik medrese broj 11), noseći sa sobom i poštu koju je donio iz Foče. Kada je izbio na Bistrik, nastupio je »policijski čas«, presrela ga je neprijateljska patrola na raskrsnici današnjih ulica 6. novembra i Bakarevića (iznad Fabrike čilima) i uhapsila, zaplijenivši i svu poštu koju su kod njega našli i o kojoj piše drugarica Okrugla. Istu večer, ustaška policija je, prema informacijama do kojih smo došli, uspjela i bez naročitog pritiska i mučenja da pridobije Kigija za izdaju Partije i saradnju u hapšenju i likvidaciji njenih aktivista koje je poznavao. Već sutradan je otpočela realizacija policijskog plana.

Nije mi poznato kako su pojedini članovi Mjesnog komiteta Partije saznali za Kigijevu izdaju, ali sam ja saznao na sljedeći način.

Istu večer kada je Kigi uhapšen, ja sam se vratio sa specijalnog zadatka iz štaba partizanskog odreda »Zvijezda«, čije se sjedište nalazilo u Srednjem. Tu noć prenoćio sam u Pofalićima kod jedne naše porodice, a sutradan rano tj. 13. marta, krenuo sam da uspostavim kontakt sa Vladimirom Perićem Petruškinom, koji me i poslao na taj zadatak, da mu referišem o izvršenju. Kako je bilo dosta rano za kontakt sa Petruškinom, a ja sam bio još uvijek prilično umoran i prehlađen, odlučio sam da svratim u naš siguran i značajan punkt, gdje sam vrlo često svraćao, - brijačku radnju Ahmeda Dizdara u Ulici Veliki ćurčiluk 61 - koju smo, radi toga što je služila za sastajanje i povezivanje većeg broja drugova i ilegalaca, prozvali »Konzulat«. Vlasnik brijačnice nije bio član Partije, uživao je veliki ugled u čaršiji kao čovjek i građanin, ali se otpočetka okupacije, zajedno sa svojim bratom Šemsudinom Strategom, bezrezervno opredijelio za politiku Partije i sve do hapšenja izvršavao predano i odgovorno sve pred njega postavljene zadatke. Nakon izvjesnog vremena, u brijačnicu je ušla Azra Grebo, koja je radila u porodičnoj kafani, u ulici Cizmedžiluk. To je bio drugi naš značajan ilegalni punkt, zvali smo ga »Ambasada«. Azra je, iako vrlo mlada, bila član SKOJ-a, dobro kamuflirana završenom vjerskom školom, pa je kafana koju je držala bila vrlo pogodna za svakovrsne kontakte, povezivanje i izvršavanje drugih zadataka.

Pošto je u brijačnici bilo više ljudi koje nije poznavala, Azra me pozvala van i rekla da je došao Kigi sa poštom i jednim drugom kojeg je doveo iz partizana, da traži Valtera, ali da njega nema, te da li bi ja preuzeo pomenutog druga i poštu, lako u tom momentu nisam uopšte posumnjao u Kigija,odbio sam da prihvatim taj kontakt i da preuzmem poštu, uz obrazloženje da ja za to nisam ovlašten. Rekao sam Azri da pričekaju u kafani, jer sigurno će neko doći. Računao sam sa tim da ću ja ubrzo vidjeti Petruškina i da ću mu reći za Kigija, ali to nisam rekao Azri. Neposredno nakon odlaska Azre iz brijačnice, ja sam morao izići do »Careve ćuprije«. Prigrnuo sam kaput brijačkog kalfe Ismeta Handžića, stavio na glavu njegov fes, objasnivši da idem samo do Careve ćuprije i da ću se brzo vratiti, izašao sam na ulicu. Prošlo je samo nekoliko minuta od mog izlaska iz brijačnice, stajao sam na trotoaru preko puta današnje apoteke »Sutjeska« na Obali vojvode Stepe i primijetio kalfu Ismeta kako trči prema meni, sav uzbuđen i ustrašen. Stigavši do mene, rekao mi je: »Eno Kigija i agenata u brijačnici, ne vraćaj se tamo«. Odmah sam shvatio da se radi o izdaji i da sam »za dlaku« izbjegao hapšenje. Krenuo sam prema našim punktovima, gdje sam smatrao da ću najprije uhvatiti vezu sa drugovima iz Mjesnog komiteta Partije kako bi ih obavijestio o provali.

Stigao sam do našeg punkta u Čadordžinu ulicu - stan Andrije i Zlate Ivić, koji su držali u svom stanu šnajdersku radnju. Tu sam se uskoro povezao sa Petruškinom, a potom s Okruglom i drugim članovima Mjesnog komiteta. Oni su već bili saznali za Kigijevu izdaju. Tu se razgovaralo o mjerama koje treba preduzeti da se posljedice provale blokiraju i što manje odraze na stanje i rad Partije. Dogovoreno je da se članovi Mjesnog komiteta i istaknuti aktivisti privremeno sklone, da se pojača budnost prema neprijatelju i opreznost svih aktivista, da treba obustaviti aktivnosti koje bi mogle dovesti do novih hapšenja, da hitno treba saznati sadržinu uhvaćene pošte koju je Kigi nosio i drugo. Ove mjere su bile neophodne zato što je Kigi poznavao i neke članove Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a. Zahvaljujući činjenici da je izdaja brzo otkrivena, dobroj i stalnoj povezanosti između članova Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a, brzom rengovanju i preduzimanju navedenih mjera, inicijativi i snalažljivosti komunista i aktivista Sarajeva, spriječeno je ono najgore - likvidacija Mjesnog komiteta Partije. Ipak, partijska organizacija i organizacija SKOJ-a pretrpjele su Kigijevom izdajom težak udarac.

Već sutradan, policijski agenti su izveli Kigija u grad, vodali ga po ulicama da im pokazuje poznate aktiviste - pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta. On ih je vodio od jednog do drugog našeg punkta, a agenti su hapsili. Tako je uhapšen veći broj aktivista, pripadnika i saradnika NOP-a u Sarajevu, a među njima i nekoliko članova Partije. U naknadnom-izvjbštaju Župske redarstvene oblasti Sarajevo, taj. broj 1991 od 28. ožajRa 1942. godine, upućenom Ustaškoj nadzor-

noj službi (UNS) - Uredu I u Zagrebu[4]) navode se imena 31 uhapšenog na osnovu ove provale, od kojih su jedanaest bili članovi KP ili SKOJ-a. Među uhapšenim su: Adil Grebo, željeznički činovnik, član Mjesnog komiteta KP, Nakić Olga, student, član KP, veza za prijem pošte iz Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, Kaurin Pero, obućar, član KP, Teofanović Dušanka, učenica, član KP, Dizdar Ahmed, brijač u Ulici Veliki ćurčiluk broj 61 i drugi. Provalom su otkrivena tri naša značajna punkta: stan uhapšene Olge Nakić koji je služio za prihvatanje kurira i pošte, »Ambasada« - kafana, koja je služila za svakovrsne veze između partijskih aktivista i kao privremeni magacin za prikupljeno oružje, municiju, sanitetski i drugi materijal, i »Konzulat« brijačnica, koja je služila za iste svrhe, a povremeno je u sobici iznad nje umnožavan i partijski materijal.

Zahvaljujući mjerama koje je preduzeo Mjesni komitet KP i odličnom držanju pred policijom uhapšenih drugova, a naročito članova KP i onih koji su najviše znali, ustaše i Nijemci nisu Kigijevom izdajom ostvarili ono što su očekivali, mislili i željeli, nisu bar, u prvo vrijeme, jer je provala poslije prvih hapšenja od 13. i 14. marta bila zaustavljena. U pismu koje je 27. marta 1942. godine uputila na druga Tita lično, Olga Marasović, između ostalog, piše: »Izdajnika još vodaju po gradu ali do sada nije uspio doći do novih žrtava. Preduzeli smo sve mjere da nam ljudi ne padaju. Naši drugovi u zatvoru drže se odlično. To se naročito odnosi na jednog druga iz MK i drugaricu koja je držala kurire« (radi se o Adilu Grebi i Olgi Nakić - primjedba Dž. M.). Iz ovoga kao i iz daljeg teksta pisma se vidi da su i u ovoj situaciji Partija i njen okrnjeni Mjesni komitet stalno aktivni, da prate i da su u toku zbivanja, da znaju šta se odvija u policiji, da se i dalje održava veza sa Zagrebom Vrhovnim štabom, Krajinom i oslobođenom teritorijom, da su sposobni i za tako odgovorne zadatke kao što je prihvatanje i prebacivanje u Vrhovni štab druga Ive Lole Ribara, da se pripremaju da šalju ponovo ljude za partizanske brigade i materijal za štabove i partizanske jedinite i si. O tome, u pomenutom pismu drugu Titu, drugarica Okrugla kaže: «... Organizacija je u toku sređivanja...«, ali kao da nešto naslućuje, dodaje »... i nadamo se, ukoliko ne bude nekih nepredviđenih događaja, da ćemo stvari potpuno kontrolisati...«[5])

A do »nepredviđenih događaja« je ipak došlo. Neki od uhapšenih saradnika pokreta su imali slabo držanje pred policijom, pa su priznavali učešće u pokretu djelomično, a pojedinci i sve što su znali o organizaciji, ljudima, akcijama i si. Zato, u izvještaju Župske redarstvene oblasti Sarajevo, upućenom Ustaškoj nadzornoj službi - Uredu I u Zagrebu, od 28. 3. 1942. godine, najavljuje se: »Prema stanju istrage

") Muzej revolucije BiH, f. VIII (II-36), 741-743.

') Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, reg. br. 1942/45.

pretpostavlja se da će biti kroz kraće vrijeme još i daljnjih uhićenja, samo se čekaju podaci sa kojima raspolaže ovdašnje povjereništvo U. N. S. - Ureda II, a koji su u uskoj vezi sa uhićenjem naprijed spomenutih komunista«.[6])

Samo tri dana nakon ovog izvještaja, počinju nova hapšenja, koja se nastavljaju kroz cio mjesec april i koja su po broju uhapšenih, mjestu i ulozi jednog broja uhapšenih u radu partijske organizacije, poznavanju organizacije, ljudi i metoda djelovanja, širini prodora ustaške policije u gotovo sve značajne sredine, imala vrlo teške posljedice za rad partijske organizacije i naprednog pokreta u Sarajevu.

Prvog aprila 1942. godine uhapšen je u svom stanu Savo Bogdanović, radnik - bravar u Sarajevskom vodovodu, član Mjesnog komiteta KP i rukovodilac Mjesnog odbora Narodne pomoći, glavni vinovnik ove - jedne od najvećih provala i izdaja u partijskoj organizaciji Sarajeva u toku rata. U septembru 1941. godine je kandidovan, a nakon dvadesetak dana i primljen u Partiju. Petog decembra 1941, na sastanku MK KP, saopšteno mu je da je član tog najvišeg partijskog tijela u gradu. Tu mu je povjereno i rukovođenje Narodnom pomoći. Kako je bio dobar poznavalac ljudi i prilika u gradu, a uz to se pokazao i dosta spretnim, povjeravani su mu i raznovrsni drugi zadaci, tako da je o radu Partije znao vrlo mnogo. Nije se u to vrijeme mogla sagledati cjelokupna njegova ličnost, sve njegove karakterne osobine, a imao je dosta onih koje bi upozoravale na veću opreznost prema njemu, ali, da su se znale. Sve ih je on - malogradanštinu, kolebljivost, kukavičluk, bezobzirnost prema drugovima i saradnicima, neodgovornost i nedisciplinu prema Partiji i pokretu i si. - ispoljio već prvog dana poslije hapšenja. Čak i prije hapšenja, ispoljio je samovolju i nedisciplinu, jer se nije pridržavao stavova Mjesnog komiteta, nego je, iako je znao da ga Kigi poznaje i da se izdajnički drži na policiji, neoprezno dolazio u svoj stan, pa je tako i pao u ruke policiji. Njegova izdaja se vidi iz dnevnog izvještaja nadstojnika političkog odsjeka Župske redarstvene oblasti - Sarajevo Drage Gregorića, upućenog Ustaškoj nadzornoj službi - Glavno pobočništvo, u Zagreb, taj broj 15-2/42 od 4. travnja 1942. godine, u kome se, između ostalog, kaže: »... U stvari uhićenog **Save Bogdanovića** i drugova istraga se vrlo oprezno vodi, jer ima nade da će isti malo po malo pružiti ovome redarstvu dragocjene podatke o sastavu komunističkih organizacija u Sarajevu, a naročito o vodećim ljudima, koji je sačinjavaju...«[7]) Gregorić se, zaista, nije prevario u svojim procjenama ličnosti Save Bogdanovića. Uspio je vrlo brzo da ga zavrbuje da radi za ustašku nadzornu službu, da ga maksimalno iskoristi u pokušaju razbijanja partijske organizacije i naprednog pokreta u Sarajevu, a kada je taj zadatak izvršio na zadovoljstvo ustaške policije i Gregorića, ovaj, kada je premješten na službu u Za-

•) Muzej revolucije BiH, UNS-a, f. VIII (II-36), 741-743.

') Muzej revolucije BiH, UNS-a, f. VIII (II-36) 745-748.

greb, prebacuje, u septembru 1942, i Savu Bogdanovića da mu služi. Iz ustaško-policijske prepiske neposredno poslije njegovog hapšenja, kao i izjava uhapšenih drugova koje je izdao, može se zaključiti da nije mučen i zlostavljan, nego se kukavički prepao prijetnji i prihvatio ustaška obećanja da će mu sačuvati život. To potvrđuju svi podaci koji su dolazili partijskim vezama iz ustaške policije.

Dok je Kigijevom provalom u vremenu između 12. i 15. marta 1942. godine uhapšeno oko pedesetak građana, od kojih prema podacima iz dokumenata ustaške policije, 11 članova Partije, SKOJ-a i ostalih pripadnika pokreta koji su bili u njega organizovano uključeni, dotle su hapšenja u toku aprila, nastala izdajom Save Bogdanovića, a poslije i nekih drugih koji su se slabo držali pred policijom, poprimila mnogo šire razmjere i imala mnogo teže posljedice. Prema procjenama računa se da je u toku aprila u Sarajevu uhapšeno oko 300 ljudi, članova i kandidata Komunističke partije, Saveza komunističke omladine, organizovanih saradnika, simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i ostalih građana. U izvještajima ustaške policije iz Sarajeva, upućenih UNS-i u Zagrebu, 15. i 24. 4. 1942. godine,[8]) navode se imena, osnovni podaci i držanje 149 uhapšenih, koji su, nakon selekcije, zadržani u zatvoru kao komunisti, aktivni organizatori i učesnici narodnooslobodilačkog pokreta. Među njima je, prema tim izvještajima, 40 označenih kao članovi i kandidati Partije i organizatori omladine, 71 su bili u odborima Narodne pomoći, organizovano radili na prikupljanju oružja, municije, sanitetskog i drugog materijala ili su bili članovi »komunističkih petorki«, a 38 ih je povremeno pomagalo novčano ili na drugi način i »širilo komunističku promidžbu«.

U Mjesnom komitetu, poslije ovako teške provale, zaključeno je da se konsultuje Pokrajinski komitet za BiH, koji se nalazio na terenu Srednjeg, o mjerama koje treba preduzeti. Stoga je u PK upućen Dane Olbina, koji se vratio sa instrukcijom da svi članovi MK iziđu na oslobođenu teritoriju, što je odmah i izvršeno, sem Olge Marasović koja se zadržala radi obavljanja još nekih važnih zadataka i predaje partijskih veza.

Kada se ovako masovnim hapšenjima doda i činjenica da je bio otkriven cio Mjesni komitet Partije, da je 15. aprila, upravo na dan kada se spremala da iziđe na oslobođenu teritoriju, uhapšena i Olga Marasović, a nešto ranije i neki drugi članovi komiteta, da su provale i hapšenja zahvatili sve sektore rada i gotovo sve dijelove grada, onda se tek može sagledati veličina i razmjer provale koja je otpočela i širila se izdajom Save Bogdanovića, te sva ozbiljnost situacije u kojoj se našla

•) AIHRP Zagreb, nije signirano; Muzej revolucije BiH, UNS-e, f. VIII (II-36) 781-791.

Dostaviti odmah ! Dostaviti odmah !

Gospodinu

Eugenu Kvaterniku,lično.

U ovaj čas pronašli smo komunistički ključ za njihov saobračaj preko kurira izmedju Sarajeva te Banjaluke,Zagreba,Tuzle i Mostara.Ključ je pronadjen u jednom stanu,gdje se do jučer prije pokušaja bijega sakrivala Olga Marasović,koja je bila sekretar pokrajinskog komiteta,a moguće i centralnog komiteta.

Ovaj ključ glasi doslovno:

Banjaluka;Mustafa Kozaragić,krojač -Čauševića ulica br.35.Kad se udje pita se jeli tu majstor.Kad se on pojavi pita se; Da li bi mi mogli napraviti dva športska odijela od 5 metara štofa i to za dva dana.Odgovor:Može pokušaću,dodjite u to i to vrijeme. Dolazi se od 8 do 12 i 3 do 5 sati.

Mostar:Safet Djinović,krojački salon-Cernica,Mujage Komadine ulica.Pita se za majstora i kaže,poslao me profesor Djikić po odijelo.

Zagreb: Vlaška ulica 76 fotografski ateljer Batinić I. kat lijevo.Vrijeme javljanja svaki dan od četiri i pol do pet sati. Javka:Molim htio bih se snimiti u koloraturu,ali sa neutralnim bojama. Odgovor: Možemo ali u negativu,samo u tom slučaju je vrlo kontrasno. Opet pitati:Dali cura radi ovdje.Otvaraće vrata jedan plav mladić, mršav.Nedelja isto važi.Ne treba da zbunjuju ustaše u predsoblju,jer se tamo slikaju.Mora se reći točan redoslied riječi.

Tuzla:Zrinjsko Frankopanska.Na desnoj strani ulice crvena kuća na uglu sa firmom i satom.Otvoreno od 8 do 12 i 2 do 6 sati gore na prvom spratu.Urar malen,stariji sa jednom nogom kraćom. Javka: Dali je gotov moj sat Šafhauzen 277.Ako bude tko,reći će mu, da dodje kasnije.Ako bude sam,pokazaće mu svoj sat iste marke i iste cifre.

Na drugoj cedulji ponovno za Banjaluku,doslovno slijedeće:

B.L.Hrvoja Vukčića br.2.prizemno desno siva kuća sa balkonom imaju dvije kuće broj:2. -Nalazi se lijevo od duhanske tvornice.Kad se dodje pita se:Stanuje li ovdje Milan.Samo je on i žena i mogu se oboje pitati.Kada se dobije odgovor da,onda se kaže Prvo: Donosim pozdrav od strica.Milan ili žena pitaju:Jeli mu prošla noga.- Dolazi se od jedan sat i trideset minuta poslije podne.

Olga Marasović je odmah kod uhićenja doživjela lakši živčani slom,te ju još ne možemo izpitati.Molim radi toga,da odmah izdate sve potrebne naredbe,kako bi se ovo odkriće u punoj mjeri iskoristilo i u svim navedenim gradovima preko navedenih osoba uspostavile veze sa tamošnjim komunistima.-

Odjelni savjetnik:
Gregorić.

Da je ovaj priepis suglasam svome izvorniku za službenu upotrebu tvrdi i ovjerava:

ZA POGLAVNIKA I DOM SPREMNI!

Nadstojnik političkog odsjeka
u/z.
/ M.Tomičić/

Izvještaj odjelnog savjetnika Župske redsrstvene oblasti u Sarajevu Gregorića - Eugenu Kvsternlku lično, april 1942. godine.

— Arhiv VII, ustaško-domobranska dokumenta, k. 166, br. reg. 31/1 - 5 .

bh

partijska organizacija i narodnooslobodilački pokret u Sarajevu tih proljetnih dana 1942. godine.

Ovom izdajom su otkrivena najjača i najaktivnija uporišta Partije u vojsci, ustanovama i organizacijama ustaške vlasti, u većim preduzećima, članovi Partije i aktivisti u njima, kao u: Ravnateljstvu državnih željeznica, Vojnotehničkom zavodu, Gradskoj štedionici - Sarajevo, Zračnoj skupini i zračnoj luci - Rajlovac, Županskoj redarstvenoj oblasti, Redarstvenom ravnateljstvu, Velikoj župi Vrhbosna, Željezničkoj radionici, Državnoj tiskari, Vodovodu, a zatim i Radničkoj komori, Narodnom pozorištu, Državnom veresijskom zavodu, Gradskom poglavarstvu i drugim.

Otkrivena je organizacija, sastav i način rada Mjesnog komiteta Partije, organizacija Narodne pomoći, način prikupljanja, deponovanja i trošenja prikupljenih sredstava, mreža saradnika u jedinicama domobranske vojske, naši saradnici u ustaškom državnom aparatu, mjesta gdje smo sklanjali oružje, municiju, sanitetski materijal i drugu opremu, mjesta i stanovi u kojima su se održavali sastanci Mjesnog komiteta KP, neki punktovi za kurire, pojedinci koji su povremeno pomagali pokret i si. Ustaška nadzorna služba je ovoga puta, zaista, prodrla u središte partijske organizacije i imala je povoljne uslove da je obezglavi i razbije. Što to nije dokraja ostvarila, treba zahvaliti žilavosti partijske organizacije, sposobnosti da se brzo prilagodava svim nastalim situacijama i uslovima rada, visokoj svijesti, hrabrosti, snalažljivosti njenih članova i aktivista NOP-a koji su ostali na slobodi i koji ni *za* momenat nisu prestajali sa aktivnostima. Treba imati na umu da u nekim većim preduzećima nisu provaljeni svi članovi Partije.

Uzroke tome što su hapšenja poprimila ovako široke razmjere, treba tražiti ne samo u izdaji Kigija i Bogdanovića, koji su policiji, i bez naročitog pritiska, bez fizičkog maltretiranja kazali sve što su znali o Partiji i NOP-u u Sarajevu, nego i u činjenici da je kod mnogih aktivista u gradu oslabila budnost prema neprijatelju, opreznost i disciplina. Mnogi se nisu rasteretili kompromitujućih materijala - oružja, municije, sanitetskog i drugog materijala, pa je to policija kod mnogih otkrila prrtikom hapšenja, što ih je, u stvari, teško teretilo, a i policijskom torturom je uslovljeno širenje provale. Nedostatak revolucionarnog iskustva i nepridržavanje konspirativnih mjera doprinijeli su, takode, ovom velikom prodoru policije u naš pokret. Istina, i u ovim hapšenjima čitav niz drugova i drugarica se herojski držao pred ustaškom policijom, naročito članova i kandidata Partije, SKOJ-a, ali i saradnika pokreta koji to još nisu bili, ali koji i pod strašnim mukama nisu priznavali ništa, pa čak »i ako mu to potvrđuju nekoliko članova Komunističke partije« - kako se Ijutito kaže u jednom izvještaju ustaške policije.

Adil Grebo, Jerolim Mihić, Olga Nakić Maia, Pero Kaurin, Radivoje Kisić, Mustafa Radaslić, Božidar Gabrić, Vilim Legat, Desanka Palavestra, Benjamin Hromić, Anton Džeba i još jedan broj za koje se iz

ustaških policijskih dokumenata može vidjeti da su imali hrabro držanje, izazivali su bijes ustaških agenata i njihovih glavešina zbog svojeg čvrstog držanja i nepokolebljivog stava pred neprijateljem, o čemu su ovi, puni gorčine i bijesa, izvještavali svoje pretpostavljene u Zagrebu. Oni su bili i biće primjer visoke svijesti, čvrstine, odanosti i odlučnosti u borbi protiv klasnog neprijatelja, uzor generacijama koje su ih slijedile i koje dolaze na našu političku scenu da brane i razvijaju tekovine naše socijalističke revolucije.

Znatno veći broj uhapšenih je »djelimično priznavao« optužbe kojima su ih teretili izdajnici i ustaška policija. Pritiješnjeni dokaznim materijalom koji je policija kod njih pronašla prilikom hapšenja, svjedočenjem i suočavanjem sa onima koji su priznavali sve i koji su pojedince teretili, pritiscima i batinama, ovi su priznavali samo ono što su morali, što nisu mogli ili je bilo teško negirati.

Reklo bi se da su ustaše i njihovi njemački gospodari imali mnogo razloga za radovanje ovakvim razvojem situacije u Sarajevu tih martovsko-aprilskih dana 1942. godine, za koju je izgledalo da potpuno ide njima u prilog. Gledajući i misleći nakratko, zaista je bilo tako. Oni, medu njima, pak, koji su iz ovih hapšenja znali i mogli da izvlače dublje i dugoročnije zaključke, bili su ozbiljno zabrinuti. O tome govore »strogo tajni« izvještaji koji su iz Župske redarstvene oblasti Sarajevo, upravo tih dana slati na ličnost Pavelića i Kvaternika u Zagreb, izvještaji puni pesimizma, strepnje, pa i razočarenja. Šta je to što je i u tim euforičnim danima ustaštva zabrinjavalo njihove najodgovornije glavešine?

To je, prije svega, saznanje da su Komunistička partija i narodnooslobodilački pokret uhvatili dubokog korijena u svim sredinama, da su široko prihvaćeni od svih slojeva i struktura tadašnjeg društva, da se u njega podjednako uključuju radnici, intelektualci, činovnici, pripadnici vojnih jedinica i ustanova, daći, domaćice, čak i neki redarstveni službenici. O tome govore podaci iz spiskova uhapšenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, koje je 15. i 24. 4. 1942. godine poslala Župska redarstvena oblast Sarajevo Ustaškoj nadzornoj službi u Zagreb. Medu 149 uhapšenih, prema ovim izvještajima, 50 su radnici, 44 intelektualci i činovnici, 23 daći, 10 domaćice i 22 ostali, medu kojima i nekoliko vojnih iica i redarstvenih službenika.

Još više ih je brinula činjenica i saznanje da se oko Komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta podjednako okupljaju pripadnici svih nacionalnosti i svih vjeroispovijesti. Sa posebnom zabrinutošću, u svojim najtajnijim izvještajima, upućenim Paveliću i Kvaterniku, konstatuju da u orijentaciji, naklonosti i prihvatanju komunističkih ideja nema nikakve razlike između pripadnika srpskopravoslavne, rimokatoličke i islamske vjeroispovijesti, a posebno njihove omladine.

Tu, za njih neprihvatljivu istinu, nedvosmisleno potvrđuju podaci iz već pomenutih izvještaja o hapšenjima. Od 149 navedenih uhapšenih, 64 su srpskopravoslavne (Srbi), 36 rimokatoličke (Hrvati) i 49 islamske (Muslimani) vjeroispovijesti. To najubjedljivije govori da je Titova ideja bratstva i jedinstva duboko, već u to vrijeme, zaživila među radnim ljudima, građanima i omladinom Sarajeva, a ona je i tada i kroz cio period narodnooslobodilačkog rata bila najveća prepreka ostvarenju mračnih planova ustaša i njihovih njemačko-talijanskih gospodara o uništenju naših naroda, garancija naših pobjeda u ratu i miru. Zaista, imalo je šta da ih zabrinjava. Njihova bojazan, da i pored udara koji su nanijeli velikom provalom, neće imati mira i da će se ponovo obnoviti organizacija, pokazala se ubrzo opravdanom.

U gradu je, prema procjenama, prije martovsko-aprilskih hapšenja bilo oko 100 članova KP, a i jedan broj kandidata i više članova SKOJ-a. Prema dokumentima ustaške policije, među uhapšenim, u tom periodu, bila su 33 člana i kandidata KP. Vjerovatno da ovaj podatak nije potpuno tačan, ali za naše razmatranje to i nije bitno. Važno je utvrditi da je poslije provale, mjeseca maja 1942. godine, u gradu djelovalo preko 40 članova Komunističke partije, da oni nisu prestali sa aktivnostima, da je sačuvana partijska tehnika, da nisu duže prekidane veze sa Zagrebom, Bosanskom krajinom, Vrhovnim štabom, Pokrajinskim komitetom i druge. Sve to, kao i dolazak novih nekompromitovanih drugova, koje je poslao Pokrajinski komitet Partije, da preuzmu organizaciju, stvorilo je uslove da se Partija u Sarajevu brzo prestroji, organizuje i osposobi da zadaje udarce neprijatelju i daje neprocjenjiv doprinos narodnooslobodilačkoj borbi kroz cio dalji period rata i revolucije.

BRANKO GALEB

PISMO ESADU ČENGIĆU O RADU NA OBAVJEŠTAJNOJ SLUŽBI*)

Dragi Esade,

Moram se mnogo izvinjavati što ovo ne poslah dosta ranije. U ovo vrijeme imam stalno ili predavanja ili ispite, i to mi oduzima najveći dio vremena.

Što se tiče podataka koji su Ti potrebni, moram reći da godine prolaze i pamćenje nekih pojedinosti sve više blijedi. Vjerujem da se priličan broj tih podataka može naći i u našim partijskim biografijama koje su pohranjene negdje u komitetima.

U Sarajevu sam bio u toku 1941. i sve do maja 1942. (mislim do 8. V - kada sam bio otpremljen u logor Jasenovac).

Pojedine drugove, s kojima sam imao kontakta u to vrijeme, znao sam odranije. Ovdje mogu pomenuti Boru Kovačevića (s kojim sam zajedno svršio gimnaziju), Uglješu Danilovića, Pavla Goranina, Dragišu Kurilića, Miru Kurilić, Peru Cabića...

Negdje sredinom 1941, koliko se sjećam, imao sam kontakt s Perom Cabićem koji je od mene skupljao priloge za Narodnu pomoć. Kasnije sam, zbog drugih obaveza, ovu vezu prekinuo (po uputi druga Avde Huma). Priloge za Narodnu pomoć skupljao sam jedno vrijeme i od kolega sa Trgovačke akademije na kojoj sam radio: od Luke Sorajića, Pavla Mitrovića, Midhata Begića, Mihaila Princa.

*) Na traženje Esada Čengića, 1969. godine Branko Galeb (umro 1971. godine) napisao je ovo pismo, koje je Redakciji stavila na raspolaganje njegova supruga Vera Krstić-Galeb u avgustu ove godine. Uvrstili smo u Ediciju pismo u cjelini, jer osvjetljava nekfe detalje iz aktivnosti sarajevske organizacije.

Zadaci za koje sam bio zaduživan u toku 1941. i 1942. godine u Sarajevu bili su vojne prirode: radilo se o prikupljanju materijala i podataka potrebnih za oružani narodni ustanak.

Za ovo mi se, prvo, obratio drug Uglješa Danilović koji je - kako sam kasnije saznao - po zadatku Partije, izgleda sredinom 1941. godine, bio stupio u vezu s nekim višim oficirima hrvatske domobranske vojske koji su bili pouzdani i od kojih se moglo očekivati da se dobiju izvjesni potrebni vojni podaci ili druga pomoć.

Nešto kasnije, u mome stanu održavani su sastanci na kojima su bili prisutni drugovi Hasan Brkić, Đuro Pucar i Avdo Humo. Ovo je bilo, mislim, otprilike u vrijeme napada Hitlera na SSSR.

U to sam vrijeme imao i druge veze:

Dragiša Kurilić je bio zadužen nekim zadacima tehnike - umnožavanje letaka i Biltena, pa smo taj posao obavljali zajedno u laboratoriju, u podrumu moje kuće.

Na jednom do dva sastanka bio sam i u kući u kojoj je stanovala Radojka Lakić (u blizini Alifakovca). Prisutne su bile Radojka Lakić i Mira Kurilić, a radilo se o nekim vježbama iz telegrafije na aparatu za uvježbavanje Morzeove azbuke.

U toku ljeta 1941. boravio je duže vrijeme u mom stanu Pavle Goranin, krijući se od ustaške policije. Napustio je moju kuću kratko vrijeme pred odlazak u partizane. I za Borišu Kovačevića sam nabavljao odijelo za teren, prije nego što je otišao iz Sarajeva.

Imao sam tada kontakte i s Numićem (»Begom«),[1]) kucao sam na matrice Bilten i nosio njemu (sastanci kod Mandićeve vile) radi daljeg umnožavanja.

Rad na vojnom sektoru organizovan je ozbiljnije i potpunije onda kad je drug Tempo došao u Sarajevo (ljeta 1941). Rukovodio je jednim sastankom koji je održan u mom stanu i na kome je formirana neka prva varijanta Glavnog štaba partizanskih odreda BiH. Bili su, pored njega, prisutni - koliko se sjećam - drugovi Avdo Humo, Uglješa Danilović, Branko Španac (Crnogorac),[2]) Zaga Blažić. (Obaviješten sam da se kasnije držala kao izdajnik i da je strijeljana.) Tom sam sastanku i ja prisustvovao. Prodiskutovane su mogućnosti daljih akcija u samom gradu. Utvrđeni su dalji zadaci u vezi s pojačanjem veza s predstavnicima domobranske vojske na koje se moglo osloniti. S ustaškim vojnicima ili oficirima nisu uspostavljeni kontakti jer među njima nismo znali osoba kojima bi se moglo vjerovati ili od kojih bi bile koristi.

') Derviš Numić Beg - Red.

*) Branko Spasić španac - Red.

S pukovnikom Sulejmanom Filipovićem imao je neki kontakt - ako se ne varam - drug Uglješa Danilović, a s potpukovnikom Kazimirom Poje bio je povezan Jovo Stojanović. - Pomenuto je da treba stupiti u vezu s artiljerijskim podoficirom Faleskinijem (čini mi se da mu je bilo ime Branko), kao i nastaviti vezu s nekim mlađim avijatičkim oficirima iz Rajlovca, s kojima je već bio povezan drug Branko Španac. To su bili poručnici: Mustafa (»Mićo«) Radaslić, Enver Rezaković i još dvojica, čijih se imena sad ne sjećam. - Kako je izgledalo da iz razloga konspiracije ne bi trebalo ići s ovom akcijom odviše u širinu, zaključeno je da, za prvo vrijeme, ja preuzmem vezu s Faleskinijem, kao i s oficirima iz Rajlovca, a da onda poslije stupim i u vezu s K. Pojem i eventualno S. Filipovićem. Čim prikupim neke korisne podatke, treba da ih dostavljam na određeno mjesto: trebalo ih je donositi (to je dogovoreno kasnije - čini mi se) u stan ing. Veljka Vukovića, koji je bio u prizemlju jedne zgrade blizu Tvrtkove ulice. U istoj zgradi je u mansardnom stanu stanovao drug Avdo Humo s drugaricom Olgom, i s njima sam se povremeno viđao.

Dva-tri put sam imao s drugom Avdom sastanke koji su se odnosili na rad s avijatičkim oficirima iz Rajlovca. Jednom smo, u vezi s tim, održali i zajednički sastanak - na kome je bio i drug Tempo - u stanu Envera Rezakovića u Hajduk-Veljkovoj ulici. U razgovorima s oficirima iz Rajlovca bilo je nagovaranja s naše strane da ma ko iz njihove grupe zgodnom prilikom napusti s aparatom rejon Rajlovca i Sarajeva i da se spusti negdje na partizansku teritoriju. (Kombinovalo se dosta sa spuštanjem negdje na Glasinačkom polju.) Ipak, ljudi su se ustručavali da tako nešto poduzmu, tako da ništa nije bilo od ovih kombinacija. - Nešto kasnije postavljen je zadatak da se razmotri i izradi plan napada partizanskih odreda na vojni logor u Rajlovcu. Radi toga sam se sastajao poslije s tim oficirima u stanu jednoga od njih (ne sjećam se imena), na Banjskom Brijegu. - S drugom Avdom sam, poslije tih dogovora, u njegovom stanu pisao konačnu redakciju tog našeg plana. Nije mi poznato da li su podaci iz toga plana u izvjesnoj mjeri upotrijebljeni kod napada na logor u Rajlovcu koji je, jednom kasnije, stvarno izveden.

Od vremena naših prvih viđenja, drug Tempo je više puta navraćao u Sarajevo i nekoliko puta noćio kod mene. - Meni su obično dolazili (ili ih je i Tempo sam donosio) izvještaji s raznih sektora NOB u BiH gdje partizanski odredi vode neke akcije. Iz pojedinih krajeva javljali su se: drug Stari, drug Uglješa, Ljubo Babić i drugi. Tempo je obično, na osnovu tih izvještaja, rezimirao vijesti za Bilten. Premda je Tempo jednom rekao - kad sam ga upitao - što da s tim poslije uradim - da bi, možda, najbolje bilo da se to uništi, ipak sam to bio dobro sakrio i sačuvao, pa sam poslije oslobođenja te izvještaje, koji su bili ostali kod mene, predao drugu Starom i vjerovatno se mogu naći u zbirci Muzeja revolucije.

Zima 1941/42. bila je surova. U toku te zime izašla je iz bolnice Adela Sunarić, tadašnja drugarica druga Starog (Dure Pucara). Trebalo je da se čuva još izvjesno vrijeme prije nego što napusti Sarajevo i za to je vrijeme boravila skrivena u našoj kući. U to su vrijeme u mojoj kući bili samo još moji roditelji, dok se moj pokojni brat, koji je bio na studijama ostao u Beogradu, i nije vraćao kući poslije 1940.

Dok sam još bio u Sarajevu, 1941. i 1942. godine, bio sam zaposlen kao profesor Trgovačke akademije, gdje sam se zatekao pri izbijanju rata. Povremeno, u popodnevno vrijeme, držao sam instrukcije iz matematike kćerki tadašnjeg njemačkog konzula Gördesa, koja se spremala za privatne ispite za više razrede gimnazije koje je namjeravala polagati u Innsbrucku u Austriji. Ovu sam instrukciju preuzeo najesen 1941, a po sporazumu s drugom Avdom.

Inače, u to sam vrijeme još bio ozbiljan bolesnik: liječio sam se već duže vrijeme od plućnog TBC, primajući obostrani pneumotoraks.

Došao je kraj januara 1942. - Jedne večeri sam umoran odlazio sa instrukcije i uputio se prema Marijin-Dvoru da odnesem neke podatke (koji su bili šifrovani na ceduljici i nalazili se u mom novčaniku) u stan inženjera Veljka Vukovića. Već sam ranije nekoliko puta svraćao u ovaj stan, pa sam i sada mirno pozvonio, ne sluteći ništa zlo. Pao sam u klopku jer su u stanu već bili agenti ustaške policije, dok se Veljko (kako sam kasnije saznao) na vrijeme bio sklonio (čini mi se, u jedan stan na Crnom Vrhu). Uhapsili su me i odveli u jedan zatvor kod Vijećnice (»Hasan-Kula«), Bio sam prvo u jednoj većoj sobi (»Šestici«), zajedno s Nikolom Cvijetićem, Zijom Dizdarevićem i s dosta drugih zatvorenika. To je bila veća prostorija u kojoj je bilo natrpano, čini mi se, i do 60 ljudi, među kojima je bilo različitih, pa čak i kriminalaca. - Kasnije sam saznao da je stan Vukovićev provaljen prilikom nekih saslušanja u zagrebačkoj policiji. Radi istrage, poslali su u Sarajevo specijalnog agenta koji je bio prisutan i onom prilikom kad sam uhapšen, a i kasnije kod saslušanja u zatvoru. Nakon nekoliko dana otpremili su me jedne večeri u kasarnu »Jajce«, odakle smo u toku noći pokupljeni i u koloni po 2 uz gustu pratnju ustaških stražara dovedeni do Vijećnice, gdje smo bili potrpani u teretne vagone kompozicije koja je tamo čekala i koja je uskoro pošla prema Bosanskom Brodu. Transport je bio upućen prema logoru Jasenovac. Idućeg dana, u toku noći (bilo je to u prvoj polovini februara), stigao je voz u Bosanski Brod. Prozvali su mene i još troje ljudi i izvadili nas iz voza da bismo bili vraćeni u Sarajevo. Po povratku sam proveo u zatvoru još 5 dana, nakon čega sam pušten. Saznao sam da je to bilo učinjeno na intervenciju njemačkog konzula kod Tolja, tadašnjeg šefa ustaške političke policije. - Nakon puštanja na slobodu, ponovo sam se prijavio na dužnost u Trgovačku akademiju. Direktor Atif Hadžikadić, koji je bio zadrt ustaški čovjek, hladno me je primio, ali sam, ipak, nastavio nastavnički posao jer nije bilo nikakvog konkretnog ozbiljnijeg materijala protiv mene. A. Hadži-

kadić je, ubrzo pošto sam bio uhapšen, blagovremeno uputio u Zagreb jedan izvještaj u kome je stajalo da sam »uhićen u vezi s nekom komunističkom agitacijom«. Kako je taj akt morao proći kroz ruke mog pokojnog oca, koji je bio školski referent u Odjelu za trgovinu sarajevske »Župe«, zaglavio je u nekoj fijoki.

Nakon desetak - petnaest dana apstinencije u obavljanju mojih obavještajnih zadataka poslije hapšenja i zatvora iz koga sam se nekako izvukao, zatekao sam jednoga dana, kad sam se vratio kući (mislim da je to bilo u drugoj polovini februara 1942.), drugove Tempa i Avdu Huma koji su me čekali radi daljih dogovora. Nakon kraćeg razgovora o svemu što mi se desilo, drug Tempo je izložio stav da veze na vojnoj liniji sa domobranskim oficirima koje smo dotada imali, treba još pojačati i da radi toga meni treba za pomoć dodati još dva druga kako sve te veze ne bih sam održavao. Za to su bili određeni inženjer Julije Stipetić i sudija Ismet Milavić. - Nakon ovoga načelnog dogovora, održan je (mislim, krajem februara) sastanak u stanu ing. Deska Bukvića u Hajduk-Veljkovoj ulici na kome je, osim drugova Tempa, Avde i mene, bio i ing. Stipetić, koga sam tada upoznao. Dogovoreno je da Stipetić preuzme od mene veze s oficirima iz protuavionske jedinice (sa dočasnikom Faleskinijem, nadporučnikom Sopčićem i nadporučnikom Vegarom), Milavić sa višim oficirima Suljom Filipovićem i Kazimirom Poje, dok bih ja zadržao vezu sa oficirima iz Rajlovca i imao bih zadatak da kao sekretar ove grupe skupljam sve podatke i dalje ih dostavljam (preko drugarice Olge Marasović) za Vrhovni štab.

Od početka marta 1942. posao je nastavljen u tom smislu. Milavić i Stipetić su preuzeli odgovarajuće veze i na povremenim sastancima (a mislim da su održana u svemu 2 do 3 sastanka), mi smo se uzajamno informisali i skupili dobivene podatke.

Ovo je trajalo do početka aprila 1942. U to vrijeme jačanja NOP, bilo je potrebno da se pojača i rad naše grupe kako bi se došlo do značajnijih konkretnih rezultata. A to je išlo dosta teško i sporo jer su ljudi s kojima smo sarađivali - domobranski oficiri - i pored lične naklonosti, bili mahom u znatnoj mjeri vezani za svoje porodice, tako da ih je bilo teško pridobiti za neko veće angažovanje ili akciju zbog koje bi im porodice stradale.

U međuvremenu je došao zahtjev od Vrhovnog štaba (prenijela mi ga je drugarica Olga Marasović) da im se dostavi izvještaj o stanju naših veza s domobranskim oficirima. Napisao sam taj izvještaj, izloživši sažeto, ali potpuno stanje i karakter svih naših veza koje smo tada održavali nastojeći ujedno da pojedina imena po mogućnosti šifrujem. U tome sam mogao samo djelomično uspjeti jer za ovo nismo imali detaljniji dogovor, a stvar je bila hitna. - Izvještaj, koji sam naslovio na druga Tempa, predao sam drugarici Olgi Marasović u jednom stanu u Dobrovoljačkoj ulici (ili možda u Skenderiji ?) iz koga se ona spremala

da zajedno s Vukicom Princip izađe na oslobođenu teritoriju i ponese sa sobom veći svežanj pošte, a s tim i ovaj izvještaj.

U to vrijeme (prva polovina aprila 1942.) bio je već uhapšen naš saradnik Julije Stipetić. Stipetić je bio ranije zadužen za skupljanje Narodne pomoći, a njega je, kao i veći broj drugih, u vezi s tim odao - čini mi se - Savo Bogdanović koji je, u ovo vrijeme, bio u zatvoru. Stipetić nije davao na saslušanju nikakva iskaza o našem radu sve dok ga nisu o tome počeli ispitivati. A povod za to dobili su u mome izvještaju koji su našli u svežnju pošte koja je zaplijenjena kod drugarica Olge Marasović i Vukice Princip prilikom pokušaja njihovog bijega.* U tom izvještaju je bio i prilog, čitav spisak odziva i lozinki za cijeli mjesec april za sve straže na prilazima Sarajeva. (Ove je podatke Stipetić bio dobio od nadporučnika Sopčića.) Ubrzo, pošto je ovaj izvještaj zaplijenjen, ispitali su Julija Stipetića, od koga su saznali dovoljno podataka tako da smo brzo bili u zatvoru i ja i Ismet Milavić, a i pojedini domobranski oficiri redom. Lična stradanja i fizičke muke na saslušanjima, koje je kod ovoga čovjek morao podnijeti, nisu ustašama osjetno pomogle. Svi, koji smo bili zatvoreni prilikom ovih hapšenja, uskoro smo bili upućeni (mislim da je to bilo 8. V 1942.) u logor Jasenovac. Bili smo uključeni u jednu kompletnu kompoziciju teretnog voza, punu zatvorenika. (Bilo je, možda, oko 300 ljudi.) Domobranski oficiri su bili posebno otpremljeni u neki vojni istražni zatvor u Zagreb, odakle su kasnije pušteni. Neki su od njih poslije otišli u partizane. Tako je, npr., Mićo Radaslić i poginuo u NOB. - Nakon kraćeg boravka u Jasenovcu, Ismet Milavić i ja bili smo pripojeni jednoj većoj grupi koja je tobož trebalo da bude poslata na rad u Njemačku, a koja je, u stvari, jednim teretnim vozom dopremljena u Zemun i predata u gestapovski logor na Sajmištu. Odatle je Ismet Milavić, u jednom transportu jednog dijela zatvorenika sa Sajmišta, otpremljen dalje prema sjeveru i kasnije stradao u jednom logoru u Norveškoj. S njegovom je grupom bio i moj bivši đak iz Trgovačke akademije u Sarajevu, Ibro Krehić, koji se posiije rata vratio u Sarajevo, ali bez nekih prstiju na jednoj ruci koje je izgubio prilikom smrzavanja u Norveškoj. - U logoru na Sajmištu zatekao sam pokojnog Duru Glanca, sudiju iz Sarajeva, s kojim sam se otad češće viđao dok sam bio u tom logoru. U toku ljeta 1942. kad sam ja bio već prebačen u zatvor Gestapo-a u Beogradu, Đuro Glane je umro od tifusa.

Početkom avgusta 1942. pušten sam iz zatvora jer organi Gestapoa nisu uspjeli doći ni do kakvih podataka o mojoj ranijoj djelatnosti, kod Specijalne policije u Beogradu bio sam potpuno nepoznat, a iz iskaza na saslušanju (gdje sam bio predstavljen kao antiustaški orijentisani Srbin) biće da im je izgledalo da su razlozi zbog kojih sam bio uhapšen u Sarajevu bili manje važni.

Srdačno Te pozdravlja

i Branko Galeb

* Utvrđeno je da je taj materijal za vrijeme policijske potjere Olga Marasović predala Vukici Princip, kod koje je i pronađen, a da ona nije znala za njegov sadržaj - Red.

IVICA KRŠULJ

BJEKSTVO SEKRETARA MJESNOG KOMITETA KPJ IZ ZATVORENIČKOG ODJELJENJA BOLNICE

Na jednom sastanku ljeta 1941. godine, na Marindvoru, u Ulici Magribija, upoznao sam drugaricu Olgu Marasović Okruglu. Dogovarali smo se o prikupljanju pomoći u novcu, odjeći i lijekovima, o prikupljanju oružja i prebacivanju aktivista pokreta u partizane.

Moja kuća se nalazila u Ulici Gornja Breka, ispod Sedam šumica, na periferiji grada. Bila je pogodna za ilegalne sastanke i kao prihvatilište za drugove koji su odlazili ili dolazili sa oslobođene teritorije.

Olga je jedno vrijeme stanovala kod mene, jer je ranije mjesto njenog stanovanja postalo nesigurno radi eventualnog upada policije. Novu 1942. godinu smo dočekali u mojoj kući. Prisutni su bili, pored Olge, i Dane Olbina, Vlado Perić (tada je imao nadimak Petruškin), Duro Damjanović i moja supruga Milka. Svi zajedno smo večerali. Večera iako skromna, prema njihovom mišljenju, za one ratne uslove, bila je vrlo bogata, pa je moja supruga dobila pohvale. Te novogodišnje noći, uz male prekide, kad su gosti odvojili malo vremena i praznič-kom, novogodišnjem raspoloženju, Olga, Vlado i Dane su napisali letak Mjesnog komiteta. Poslije 2-3 dana, letak je bio rasturen po čitavom gradu.

U februaru 1942. godine, na proputovanju za Krajinu, bio je kod mene dan-dva i Košta Nad. Jednog aprilskog dana, Olga mi je rekla da ide u partizane. Kada se sutradan spremala da pođe, pala je u ruke ustaške policije sa još jednom drugaricom, u Ulici Skenderija. U stanu gdje su se vršile posljednje pripreme za odlazak, policija je zazvonila na ulazna vrata, a one, misleći da se tako spasu, skočile su kroz prozor i našle se u dvorištu Taubmanove stolarije. Radnici, ne znajući o čemu se radi, digli su larmu, pa ih je policija uhapsila i sprovela u

Ajas-karaulu. Saslušavali su ih, zlostavljali i tukli. Olga je simulirala ludilo, pa, na intervenciju zatvorskog ljekara Muhameda Kundurovića, bila je prebačena u bolnicu. Tamo je nastavila sa simuliranjem uz pomoć ljekara Nede Zeca i Salvatora Karabajića. Poslije tri mjeseca boravka u bolnici, pobjegla je. Još i danas se sjećam te, za mene uzbudljive, priče oko Olginog bijega.

Bolnička ćelija u kojoj je bila smještena, bila je dobro osigurana. Na vratima su bile gvozdene rešetke, kao i na prozoru, smještenom visoko dva metra iznad poda. lako je Olga odmah pomišljala na bjekstvo, njene namjere su mogle biti ostvarene samo ako bi joj u tome neko pomogao. I tu ?e našao jedan dobar čovjek. Bio je to Dordo Javorac, bolničar, koji je, svojim poštenjem, ljudskošću i hrabrošću, zadivio i samu Olgu, iako je ona, dok je bila na slobodi, susretala mnogo hrabrih i odlučnih ljudi.

Dordo, posmatrajući Olgu, kao bolničar koji je već stekao iskustvo, naslućivao je da je ona zdrava i da je u bolnicu došla sa namjerom da se iščupa iz šaka policije. Stoga ju je jednog dana upitao zašto mu se ne povjeri. Tog momenta je Olga osjetila, instinktivno, da je Dordo taj koji će joj otvoriti put do slobode.

Shvatila je da simuliranje pred Đordom ne bi više bilo razumno. Zato mu je sasvim mirno rekla da je sada njena jedina misao da bježi, a kako nije sigurna da bi joj on u tome htio pomoći, nema potrebe da s njim stupa u bilo kakav kontakt. Međutim, Dordo je odmah pokazao spremnost da joj pomogne. Rekao je: »Znaš li ti da sam ja Srbin«, smatrajući da je time sve rekao. Kada je Olga odgovorila, u namjeri da dokraja provjeri političko opredjeljenje Dorđe Javorca, da zna da je on Srbin, ali da je ona Hrvatica, komunista, da se bori za slobodu svog naroda, Dordo je uzvratio: »Nije danas važno šta je ko, da li Srbin, ili Hrvat, glavno je da hoće da se bori protiv ustaša i okupatora«. Tako je Dordo ispoljavao svoje opredjeljenje za bratstvo i jedinstvo naših naroda u borbi protiv ropstva. Time je rekao i da je spreman da joj pomogne pri bjekstvu.

Poslije dogovora sa Olgom o tome kako će bijeg biti najsigurniji, otišao je za svojim bolničkim poslovima. Kad je ponovo došao u bolnicu na dežurstvo, donio je ključ od prozorskih rešetaka, popeo se na uzglavlje kreveta i otključao prozor, koji je i dalje ostao prividno zaključan. Donio je najsačuvanije bolničke čaršafe, kako bi joj oni poslužili sa spuštanje sa prozora. Uz sve to je rekao: »Ja sam otac četvoro djece. Skoro sam siguran da svoju,glavu dajem za tvoju, ali bez obzira na to, našao sam se na ovom mjestu i ne bih bio čovjek da ovo nisam uradio«.

Olga je čekala da pobjegne kad Dordo nije bio na dežurstvu, smatrajući da će ga to dovesti pred policijom u povoljniju situaciju.

U noći kada se sve stišalo, Olga se dala na posao. Krevet je dogurala ispod prozora i na njega složila madrace, ali se i pored toga jedva mogla popeti na prozor. Dva čaršafa poderala je po dužini i od njih isplela uže koje je privezala za gitere prozora i sa lakoćom se spustila u bolničko dvorište koje je Dordo ranije očistio od stakla. Našla se kod mrtvačnice, uz kesten se popela na zid, skočila je i dospjela na ulicu. Prilikom skoka, uganula je nogu. Šepajući je došla do vojnog groblja, gdje je primijetila vojnu patrolu, pa se sakrila u grmlje. Kada je opasnost prošla, nastavila je put niz Koševo. Htjela je da zaobide policijsku stanicu, ali kada je primijetila policijsku patrolu, krenula je prema osnovnoj školi u Nemanjinoj ulici, sklonila se u ulaz jedne kuće do 5 sati ujutro, kada je već bilo slobodno kretanje. Čula je korake na ulici, odškrinula vrata i vidjela željezničara sa lampom, išao je na posao. Upitala ga je koliko je sati i dobila odgovor da je upravo otkucalo pet. Kada je željezničar zamakao, krenula je, prikrivajući se, prema mojoj kući, u Gornju Breku.

Bilo je pet i po sati kada je pozvala na ulaznim vratima. Neispavan, pogledao sam kroz prozor i nisam je odmah prepoznao. Moja žena Milka se digla kada sam joj rekao da nas traži neka žena. Provirila je kroz prozor i odmah je prepoznala Olgu, koju smo zvali Marom. Skočio sam, otključao vrata i uveo je u kuću. Rekla je da je sama, a ja sam izašao na cestu i provjerio da je neko nije slučajno pratio. Moja žena joj je dala odjeću. Kada se malo odmorila i jela, smjestio sam je u bunker, u dupli zid iznad malog podruma u kući, za koji smo znali samo ja i moja žena. Ovo malo sklonište u koje se ulazilo iz malog podruma, napravili smo ja i Peko Jokanović, koji je, došavši iz partizana sa Igmana, boravio kod mene oko četiri nedjelje, do prebacivanja na Romaniju.

Nakon bjekstva Olge Marasović iz bolnice, sva sarajevska ustaška policija bila je na nogama, blokirali su cijeli kraj. Bio sam očevidac kako kroz Dositejevu ulicu, prema bolnici, jure kola sa ustaškim glavešinama. Gotovo cio grad je već znao za ovaj bijeg. Na poslu u Socijalnom osiguranju gdje sam radio, Jelena Vitas mi je rekla da je pobjegla Olga. Pravio sam se iznenađen i nisam joj rekao da je kod mene, iako sam znao da Jelena radi za pokret.

Olga je kod mene ostala još dvadesetak dana, dosta bezbjedna, računajući na tajni bunker u slučaju upada policije. Pošto je znala da radim u Socijalnom zajedno sa Jelenom Vitas, tražila je da se poveže sa njom. Zato sam jednog dana doveo Jelenu našoj kući. Kasnije je došao i Avdo Humo, koji je organizovao Olgino prebacivanje za Mostar. Šofer Dervo Nalbanta sa svojom ženom i još jednim drugom iz Mostara, svojim kolima, prebacio je Olgu u Mostar. Otišla je u zaru sa falsifikovanom legitimacijom, uz pripremljen izgovor - ide u Mostar radi udaje, a njeni saputnici je prate u novi dom.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
DRŽAVNA BOLNICA
Broj: Taj.344/42
20. listopada 1942.g.
SARAJEVO

Predmet: Službenici odvedeni u sabirne logore - zametnuće stegovnog postupka.-

STEGOVNOM POVJERENIŠTVU
kod Velike Župe Vrhbosna

S A R A J E V O

U smislu § 209 i § 210 Zakona o činovnicima, moli se za zametnuće stegovnog postupka protiv službenika Državne bolnice u Sarajevu, koji su prema priloženim podatcima Ustaške nadzorne službe prepraćeni u sabirne logore i to:

1. Dr. Nedjeljko Zec, 43. god.star, asistent V. odjela, činovnik VIII.čin.ras.
2. Fanica Ažman, 33. god. stara, bolno-obskrbni odjel, činovnik XII. čin. ras.
3. Zaim Topčić, 22. god. star, osobni izvjestitelj, čin.vježbenik XI.čin. raz.
4. Đorđe Zirojević, 29. god. star, osobni odsjek, čin.vježbenik XII. čin. raz.
5. Josip Čupić, 47. god. star, bolničar - nadzornik V. odjela, dočinovnik III-1 razreda.
6. Đorđe Javorac, 47. god. star, bolničar V. odjela, dočinovnik III-2 razreda.
7. Marko Ergarac, 51. god. star, vrtlar, dočinovnik III-[illegible] razreda.
8. Ruso Hačimić, 29. god. star, stražar, podvornik II razreda,
9. Moho Hačimić, 41. god. star, vratar, podvornik II razreda,
10. Nikola Aleksić, 27. god. star, bolničar V. odjela, podvornik II. razreda.
11. Mustafa Sejdić, 38. god. star, bolničar V. odjela, dnevničar.
12. Maksim Zirojević, 32. god. star, kravar, dnevničar.

Predhodno kratko izvičjanje u smislu § 207 Zakona o činovnicima uprava bolnice nije mogla provesti, jer su službenici odvedeni po organima ustaškog nadzornog redarstva bez obaviesti uprave bolnice i bez naknadne obaviesti o dokazima njihove krivice. Prilaže se prepis izvješća bolnice, dostavljenog ministarstvu zdravstva, iz kojega se u glavnom vidi samo tok dogodjaja, dok dokazi o krivicama imenovanih službenika bolnici nisu poznati.

Savezno propisu pod II. točka 5. okružnice Predsjedničtva vlade broj 30755 od 23. rujna 1942. - koja se u priepisu prilaže - stegovni postupak je potreban i radi konačnog rješenja o službeničkim odnosima i prava na beriva imenovanih službenika, [illegible] savezno naredbi Predsjedničtva vlade broj 25624 od 18. kolovoza 1942., a koja se takodjer u priepisu prilaže - sve do tog rješenja smatraju da su pod suzpenzijom i primat će polovinu djelatnih beriva.-

ZA DOM SPREMNI!

Upravitelj bolnice:
Dr. Stopa, v.r.

Dopis Državne bolnice u Sarajevu ae Imenima lica odvedenih u koncentracione logera, od 20. X 1942. godine (koplja u Muzeju grada Sarajeve).

Poslije tri dana, dobio sam razglednicu iz Mostara. Pisao mi je Marko da je sretno stigao! Tako mi se javila Olga prema ranijem dogovoru.

Poslije Olginog bijega iz bolnice, pohapšeno je oko trideset ljudi. Medu njima je bio i Dordo Javorac. Svjesno je, kako je sam rekao, zamijenio svoju glavu za Olginu. Otjeran je u Jasenovac, odakle se nikad nije vratio.

JOSIP ALBAHARI ČUČO

KPJ I POGROM NAD JEVREJIMA

Pred drugi svjetski rat u Sarajevu je živjelo oko 10 hiljada Jevreja ili oko 12% od ukupnog broja njegovog stanovništva. Sarajevski Jevreji bili su u najvećem broju radnici i zanatlije, a jednim dijelom i inteligencija. Priličan broj jevrejskog stanovništva pripadao je srednjim slojevima društva, a najmanji dio je sačinjavao bogatiji sloj trgovaca. Prema tome, tendenciozne su bile glasine, koje su antisemitski elementi širili, da su svi Jevreji grada Sarajeva bogataši, trgovci, kapitalisti i rentijeri. Jevrejsko stanovništvo grada Sarajeva, za razliku od ostalih gradova u našoj zemlji, bilo je i socijalno i klasno izdiferencirano, kao i ostali slojevi društva. Dvije trećine Jevreja sačinjavali su onaj sloj društva koji je živio isključivo od svoje zarade i jedva sastavljao kraj s krajem.

Od ukupnog broja Jevreja, 85,5% sačinjavali su sefardi, doseljeni iz Španije, a ostali su bili aškenazi, Jevreji koji su došli nakon okupacije BiH iz zemalja Austro-Ugarske Monarhije.

Sve do okupacije naše zemlje 1941. godine, obje jevrejske općinske uprave držali su velikoposjednici, trgovci i dobro situirani intelektualci. Radnici, zanatlije, namještenici i drugi slojevi, koji su sačinjavali gro jevrejske zajednice u Sarajevu, nisu uzimali neposrednog učešća u radu općinskih uprava, niti su pri donošenju odluka imali određenog uticaja. Općinske uprave, odnosno vodeći ljudi u njima, nisu imale mnogo razumijevanja za svakodnevne poteškoće i potrebe najširih slojeva jevrejske zajednice.

Dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj, dolazi i do jačeg prodiranja fašizma, a i antisemitizma, kao njegovog sastavnog dijela. Hitler je stvarao svoju petu kolonu i u našoj zemlji. S početka je antisemitska propaganda uvezena isključivo iz vana, ali su ubrzo stvorena i propa-

gandna žarišta i na domaćem tlu. Cicvarićev »Balkan«, Ljotićev »Naš put«, »Svoj svome«, »Vreme« i drugi fašistički orijentisani listovi često objavljuju članke i huškanja protiv Jevreja.

Već su u 1940. godini antisemitske mjere preduzeli zvanični državni organi. Antisemitska propaganda nije mogla naći podlogu za svoje razorno djelovanje u širokim narodnim masama, jer narodi Jugoslavije, i sami vijekovima potlačeni, u svojoj ogromnoj većini, odnosili su se širokogrudo prema pripadnicima drugih narodnosti, pa i prema Jevrejima.

Vlada Cvetković-Maček, prva je donijela zvaničnu antijevrejsku mjeru: Uredbu o upisu lica jevrejskog porijekla u visoke škole, kojom je uveden »numerus clausus« za Jevreje.

Napredna jevrejska radnička omladina okupljena u »Matatji«[1]) u više navrata je ukazivala građanskim političarima, koji su se nalazili na čelu jevrejskih općinskih uprava, kao i onima koji su po svojoj klasnoj pripadnosti bili uz njih, na opasnosti koje prijete Jevrejima od fašizma, kao i na neophodnost političke preorijentacije i aktivnog pomaganja istinskih demokratskih snaga u zemlji, na koje je KPJ imala sve većeg uticaja. lako su antisemitski ispadi, organizovani od profašističkih elemenata, koji su ohrabreni uspjesima nacista, bivali svakim danom sve izrazitiji, jevrejska buržoazija je ove pojave objašnjavala kao pojedinačne i sporadične ispade neodgovornih elemenata.

Nažalost, ubrzo su se svi oni koji su zatvarali oči pred stvarnom istinom, uvjerili da su živjeli u velikoj zabludi i da nisu bili u stanju da realno sagledaju svu težinu nastale političke situacije, jer su, nakon kapitulacije stare Jugoslavije i uspostave NDH, postupci prema Jevrejima postajali sve okrutniji, počev od pljačke njihove imovine, zlostavljanja, poniženja, odvođenja na prisilni rad, do mučenja i masovnog istrebljenja.

Već 16. aprila 1941. godine oko 15 sati razbješnjela rulja, koju su sačinjavali sarajevski ološ (besposličari, pijanice i pljačkaši), predvođeni njemačkom vojskom, provaljuje u sefardski hram (današnji Radnički univerzitet »Đuro Daković«), demolira ga i pljačka. Nahuškana rulja traži tu, navodno sakrivene vagonske količine životnih namirnica. Pošto od toga ništa ne nalazi, nastavlja s rušenjem, a pljačkaši odnose svojim kućama polupane klupe, svijećnjake, svećeničko ruho, odvaljena vrata, kasnije i bakar sa krova. Pošto su se prostorije općine nalazile tada u istoj zgradi, to ni one ne ostaju pošteđene od uništavanja. Tom prilikom je uništena i biblioteka sa rijetkim primjercima starih istorijskih djela.

') O radu »Matatje« i uticaju KPJ na njen rad, vidi u članku M. Fincija, I tom ove edicije, str. 565

Odmah nakon pljačkanja i demoliranja sefardskog hrama, opljačkan je i aškenaski hram na obali u Dobrovoljačkoj ulici, iz kojeg su isti pljačkaši odnijeli lustere i sa stolica otrgnutu kožu. Aškenaski hram su najprije pretvorili u skladište ustaškog ureda za kolonizaciju, a zatim u skladište njemačke vojne opreme i životnih namirnica.

U vremenu od aprila do juna 1941. godine, doneseno je niz protujevrejskih zakona, odredaba i naredaba, kojim su Jevreji stavljeni van zakona i ostaju bez ma kakve zakonske zaštite, tako da je s njima mogao postupati svako kako je htio i želio. Jevreji kao nearijevci nisu mogli biti državljani NDH, pa, prema tome, ni uživati ma kakva prava i zaštitu. Još u mjesecu maju 1941. godine otpušteni su Jevreji državni službenici. Ova mjera pogađa i jedan dio jevrejskih radnika, koji su bili zaposleni u Željezničkoj radioni u Sarajevu, Vojnotehničkom zavodu i drugim većim državnim i poludržavnim preduzećima. Donesena je »Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju židovskih tvrtki«.[2]) Prema toj naredbi, Jevreji su morali nositi oko lijeve ruke žutu traku sa šestokrakom zvijezdom, a, zatim, na prsima žutu limenu pločicu, na kojoj je crnom bojom označeno veliko slovo Ž, a izloge svojih radnji označiti sa natpisom »Židovska tvrtka«.

U ustaškim »Narodnim novinama«, od 2. maja 1941. godine, proglašena je naredba po kojoj su sve promjene jevrejskih prezimena, koje su izvršene poslije 1. decembra 1918. godine, stavljaju van snage i imaju se zamijeniti s prvobitnim prezimenom.

Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijevske kulture hrvatskog naroda,[3]) Jevrejima je bilo zabranjeno svako sudjelovanje u radu u organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.

Pored ovih mjera, koje su važile za cijelu teritoriju NDH, lokalni ustaški organi u Sarajevu donose još niz diskriminacionih naredaba. Dovoljno je spomenuti samo neke iz kojih će se jasno vidjeti da je glavni cilj ovih mjera bio ponižavanje Jevreja, zadržati ih u gradu na okupu, da bi ih najprije opljačkali, a zatim otpremili u zloglasne logore smrti. Jevrejima je bilo zabranjeno posjećivanje javnih lokala, na kojima je, na vidnom mjestu, bila isticana tabla sa natpisom »Jevrejima i psima ulaz zabranjen«. Bila im je ograničena i sloboda kretanja. Prema Naredbi redarstvenog ravnateljstva od 14. maja 1941. godine, koja je objavljena u »Sarajevskom novom listu« broj 5, »nijedan Židov ni Židovka ne smije izlaziti van grada bez prethodne prijave i odobrenja redarstvenog ravnateljstva, niko od građana ne smije primiti na konačenje ili dulji boravak u svome stanu nijednog Židova ili Židovku, svi

[2]) Službeni list povjereništva za BiH NDH, Br. 14 od 11. VI 1941.

[3]) Arhiv IHRP Zagreb, MUP. K. 14, f. 1, Dok. 19

Židovi i Židovke, koji su promijenili stan, a promjenu stana nisu prijavili, moraju to učiniti u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrožije kazne«.

Stanovnici grada Sarajeva mogli su putovati samo sa propusnicom policijskih organa. Jevrejima je bilo zabranjeno putovanje, a ukoliko bi se neko zatekao sa propusnicom, ona bi mu bila zaplijenjena, a njen vlasnik uhapšen i sproveden u logor. Jevrejima je bilo dozvoljeno kretanje samo od 7 do 20 sati, a u tom vremenu nisu smjeli posjećivati javne lokale, kafane, gostione, hotele, slastičarnice, brijačnice, itd., izuzev lokale čiji su vlasnici bili Jevreji.

U »Sarajevskom novom listu«, broj 1 od 11. maja 1941. godine, objavljena je Naredba, kojom se u sve jevrejske radnje postavljaju povjerenici. Na temelju iste naredbe, jevrejske radnje su morale biti označene kao »Jüdisches Geschäft« - »Židovska radnja«. U mnogim ostalim radnjama pojavile su se table na kojima je pisalo: »Arijevska radnja - židovske mušterije nepoželjne«. U Sarajevu su postavljena 303 povjerenika. Povjerenici su većinom bili bez ikakve stručne spreme i moralnih kvalifikacija. Njihov rad odvijao se bez ičije kontrole, a krajnji cilj im je bio opljačkati što veći dio jevrejske imovine i postići što veću ličnu korist. Vlasnike su izbacivali iz radnji.

Najveću korist od ove legalizovane pljačke izvukli su upravo oni koji su najviše progonili Jevreje. Tako je Josip Zubić, šef policije u Sarajevu, postao najprije povjerenik, a zatim i vlasnik najveće gvožđarske radnje u Sarajevu, čiji je sopstvenik bio Abraham Majer Altarac.

Zamjenik ustaškog povjereništva za BiH Drago Jilek, zajedno sa Josipom Pervanom, dobiva veliku trikotažu Benciona D. Gaona. Petar Petković, kao povjerenik Hrvatske državne vlade u Zagrebu, bio je među prvima koji je naređivao da mu se iz jevrejskih radnji i stanova donesu ćilimi, ukrasi, nakit, engleski štofovi i najkvalitetnije rublje.[4]) Pljačkaške primjere ustaških glavešina slijedili su i ostali, bez razlike u činu i položaju.

Povjerenici nisu postavljani samo u jevrejskim radnjama nego i u jevrejske općine. Za povjerenika Jevrejske sefardske općine postavljen je Srećko Bujaš, sudija Sreskog suda u Sarajevu, a za povjerenika Jevrejske aškenaske općine postavljen je dr Branko Milaković, također, sudija istog suda. Oni su bili ovlašteni da preuzmu upravu nad imetkom općina, da vode evidenciju o Jevrejima i njihovom imetku i da budu pri ruci ustaškim vlastima.

Nijemci i ustaše su, pored ovih mjera, nastojali da na isti način dođu i do besplatne radne snage, pa su naredili da se Jevreji svaki dan

[4]) Vidi iskaz Srećka Bujasa, povjerenika Jevrejske općine u Sarajevu, dat poslije rata pred Državnom komisijom za-utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

odvode na prisilni rad. Da bi ih izložili ponižavajućim radovima, izmišljani su poslovi kao što su tucanje kamena, vučenje valjka po šljunku i kamenu, bez odmora, zatrpavanje jama nastalih od bombardovanja, pranje rublja ustaške vojske, čišćenje nužnika, posuda za pljuvanje, čišćenje otirača za noge, ribanje policijskih prostorija itd. U prvo vrijeme su za prisilni rad hvatali Jevreje po ulicama. Kasnije su Jevreji na prisilni rad zvani po nekom redu, a posredstvom općine. Međutim, to je trajalo samo kratko vrijeme, jer su ustaše, policajci, kulturbundovci i neprijateljski nastrojeni građani i dalje hvatali Jevreje po ulicama, odvodili u policiju i odande na prisilni rad, u zatvor ili logor.

Bogatiji Jevreji, uplašeni za svoj život i kapital, skrivali su se po stanovima i bolnicama, izbjegavajući svaki kontakt sa Jevrejskom općinom, pokušavali su, pomoću svojih ranijih veza i novca, naći mogućnost i puteve da pobjegnu iz Sarajeva prema jugu, prema italijanskoj okupacionoj zoni. Talijani su, za razliku od Nijemaca i ustaša, imali tolerantniji odnos prema Jevrejima. Odatle je jedan broj jevrejske buržoazije i drugih uspio pobjeći dalje u Italiju, Švajcarsku, Ameriku i si.

Sada se ukazala nužna potreba da se pritekne u pomoć ugroženim jevrejskim radnim slojevima. Omladina jevrejskog radničkog društva »Matatja«, koje je do 1941. godine bilo snažna napredna organizacija, odlučila je da razmotri mogućnosti koje postoje za konkretan rad u novostvorenim uslovima.

Mjesni komitet KPJ je donio odluku da preko komunista iz »Matatje« oformi politički aktiv koji će preuzimanjem i oživljavanjem rada Jevrejske sefardske općine (u koju se sada uključila i aškenaska) omogućiti postojanje jednog legalnog punkta za široku i raznovrsnu djelatnost. Ta djelatnost usmjerena je najprije na pružanje materijalne pomoći jevrejskoj sirotinji, koja je, pored svih nedaća, vjerovala da nije od sviju napuštena, već da postoje snage koje će joj pomoći. I ovaj vid aktivnosti afirmisao bi KPJ u očima jevrejskih masa kao jedinu organizovanu snagu, koja je ostala uz narod. Takvom aktivnošću bi se, istovremeno, stvorili povoljni uslovi za pomaganje aktivnosti same KPJ.

Aktiv je oformio Slavko Engel, a njime je rukovodio Moni Finci. Aktiv su sačinjavali: Aleksandar Šani Salcberger, ing. Sado Papo, Josef Levi, Rudi i Lonika Musafija, Albert Finci, dr Mojsije Papo, ing. Aron Kamhi, Nisim Altarac Bulat i ja, kao i još jedan broj drugova, koji su povremeno učestvovali u nizu aktivnosti o kojima će kasnije biti riječi.

Sve je bilo brzo ostvareno zahvaljujući činjenici da su glavni sekretar općine dr Mojsije Papo i blagajnik Albert Finci, koji su jedini od općinskog aparata ostali na svojim radnim mjestima, bili, također, članovi ovog aktiva.

O tome kakvo je stanje u općini bilo tada, neka nam posluži iskaz Srećka Bujasa, tadašnjeg povjerenika, dat o Jevrejskoj općini po

oslobođenju Sarajeva. Pod naslovom »Istina o bogatstvu sarajevskih Jevreja«,[5]) on je rekao sljedeće:

»Preuzimajući 20. 5. 1941. godine povjerenićku dužnost vjerske općine, koja je, po opštem mišljenju, slovila kao jedna od bolje materijalno stojećih u Jugoslaviji, moram priznati da sam ostao iznenađen, kada sam pronašao da je opština na račun ordinario dugovala gradskoj štedionici 90130 dinara. Nadalje, zatekao sam dugovanje od skoro 4,000.000 dinara Jadranskom osiguravajućem društvu u Trstu, ravnateljstvo u Zagrebu, za gradnju novog veličanstvenog hrama, koji je, međutim, doživio sudbinu demoliranja. Na početku mojeg povjereničkog djelovanja ustanovio sam, da je skoro svaki šesti član opštine bio prije okupacije upućen na pomoć i potporu bilo kod same vjerske općine, bilo kod drugih jevrejskih dobrotvornih društava«.

Pošto su prostorije općine bile demolirane, a inventar toliko oštećen da nije bio ni za kakvu upotrebu, općina je počela da radi u prostorijama Osnovne škole u Ćemajuši ulici (sada ulica Šaloma Albaharija), odmah do zgrade bivše banke »Melaha«, u kojoj se na prvom spratu bio smjestio njemački Gestapo.

Mi smo ubrzo tu imali legalnu osnovu za brojne akcije, naročito za prikupljanje materijalnih sredstava za pomoć ugroženim i za pomaganje KPJ.

Jedan od najmasovnijih oblika pomaganja Partije prije rata, a i u prvim danima rata, sastojao se u prikupljanju Narodne pomoći. U toj akciji je bio angažovan veliki broj omladine.

Sadašnja situacija nije bila ni izdaleka kao ranija. Fašistička okupacija je donijela neizvjesnost za ličnu i porodičnu egzistenciju ljudi od kojih smo mi ranije dobivali sredstva za Narodnu pomoć, kao i za većinu drugih. Uskoro smo došli u situaciju da moramo materijalno pomoći one, od kojih smo do jučer primali Narodnu pomoć, jer se, tako reći, preko noći, velika masa jevrejskih radnika, namještenika i dr. našla na ulici, bez sredstava za život. Ovakva situacija nalagala je iznalaženje novih formi rada.

Podstaknuta dotadašnjim iskustvima na tom polju, Hana Ozmo, član Mjesnog komiteta KP i predsjednik Odbora Narodne pomoći u gradu, a kasnije, poslije njenog hapšenja, i Slavko Engel, insistirali su na neophodnosti proširenja akcije prikupljanja Narodne pomoći među Jevrejima, naročito medu onim čiju su imovinu ustaše izložile direktnoj pljački. Svakom prilagaču od koga će se ubuduće tražiti pomoć, govorili su, treba reći da je ona namijenjena svima ugroženim od okupatora.

*) Vidi izvještaj S. Bujasa, Broj U. g. 16/45

Aktiv je, na osnovu toga, razmotrio postojeće stanje, i donio odluku da se radi prikupljanja većih materijalnih sredstava, prvenstveno orijentišemo na imućnije Jevreje i da se od njih, gdje je god to umjesno, istovremeno, traži pomoć za ugrožene Jevreje i druge, kao i za Partiju, kako bi se istakao značaj socijalnog i političkog momentanaše akcije. Smatrali smo, da bi se, na taj način, građanima, mahom trgovcima, po navici preopreznim a sada i preplašenim, olakšalo da daju veće novčane priloge. Stvoren je plan, određeni su drugovi koji će obilaziti i prikupljati novac, kao i prvi spisak ličnosti kojima se treba obratiti.

Nakon kraćeg vremena, prvi finansijski rezultati bili su očigledni, a mi lično bogatiji za jedno iskustvo. Jedni su, poznavajući nas od ranije, s povjerenjem gledali u čitavu akciju, izražavajući spremnost na svaku pomoć i zadovoljni što vide da postoje neke snage i akcije, a to su narednih dana dokazali svojim prilozima. Neki, kojima smo se obratili, tražili su više objašnjenja, zahtijevajući da ostanu anonimni i politički neangažovani. Jedan manji broj, uglavnom onih najbogatijih, koji se ni pored svih antijevrejskih mjera, nisu mogli pomiriti sa sudbinom da to što posjeduju nije više njihova imovina, primio nas je sa neprikrivenom rezervom, uz nekoliko uglađenih konvencionalnih fraza, zahtijevajući određeno vrijeme za razmišljanje. Kod njih je trebalo navraćati više puta i konačno bez nekog naročitog efekta.

Već prvih dana mjeseca juna 1941. godine raspolagali smo sa priličnim materijalnim sredstvima. U skladu sa polaznom intencijom i osnovnim namjerama, najveći dio od sakupljenog novca odvojen je za program socijalne pomoći i zaštite Jevreja, koji smo sagledavali tek u opštim konturama. Drugi dio materijalnih sredstava namijenili smo kao prilog KPJ.

Oko 20. juna 1941. godine, Moni Finci je predao prvi oveći novčani iznos Slavku Engelu i ukratko mu objasnio da ovo neće biti naš posljednji prilog Partiji, jer se akcija i dalje nastavlja. Izvukli smo zaključak da moramo pojačati našu aktivnost do maksimuma naših mogućnosti.

Poslije njemačkog napada na SSSR, a naročito poslije dizanja narodnog ustanka, okupatorski režim postaje još okrutniji i njihovi zločini uzimaju ogromne razmjere. Početak oružanog ustanka bio je svima podsticaj za intenzivniji rad. To se osjećalo na svakom koraku. Došlo je do jačanja aktivnosti, kojom smo se redovno bavili, ali uz mnogo veću opreznost i konspiraciju.

Učestali su grupni sastanci po stanovima, na kojima su čitani leci i proglasi, ubrzana je akcija na prikupljanju ne samo novca nego i robe, sanitetskog materijala i oružja. Sasvim logično, sada se od nas ne samo očekivao nego, na određen način, i zahtijevao veći doprinos i efekat u pomaganju NOP-a.

U međuvremenu su mnogi partijski kadrovi iz Sarajeva otišli na nove dužnosti i zadatke van grada. Vjerovatno je to bio razlog što je Slavko Engel, kada ga je Moni Finci izvijestio da će kroz koji dan biti spremljen novi prilog u novcu, ovome saopštio da će ubuduće naš aktiv držati na vezi Vladimir Perić Valter.

Na prvom sastanku, Moni Finci je detaljno upoznao Valtera sa akcijama koje smo mi, u okviru Jevrejske općine, dotad preduzimali. Valter je našem stavu i radu dao punu podršku i saglasnost, pri čemu je on izričito izjavio da nas, u ime Partije, zadužuje za organizovanje svestrane materijalne pomoći jevrejskom stanovništvu. Pošto su Jevreji direktno ugroženi i progonjeni, treba da osjete da neko o njima vodi računa.

Na osnovu direktive Vladimira Perića Valtera i naše dosadašnje akcije, proširili smo rad i na anketiranju i popisivanju materijalno ugroženih jevrejskih porodica, stvorivši sada kartoteku od oko 700 kartona sa 2200 anketiranih lica bez ikakvih sredstava za život. Dijelom od raspoloživih sredstava Jevrejske općine, koja su bila prilično oskudna, a većim dijelom od prikupljenih novaca, počeli smo sa davanjem jednokratne mjesečne pomoći. Za nekoliko stotina porodica osigurali smo i ogrjev, iako je ostao neiskorišten, jer su do zime gotovo sve jevrejske porodice bile već odvedene u logor.

U noći između 29. i 30. jula 1941. godine izvršena je diverzija u Željezničkoj ložionici u Sarajevu. Ovaj slučaj poslužio je ustašama kao povod za nasrtaj na živote sarajevskih Jevreja. Prvog avgusta 1941. godine, rano ujutro, ustaše hapse 26 Srba i Jevreja i odvode ih u ustaški logor. Rečeno im je da idu na saslušanje, ali su istog dana oko 10 sati prije podne, vezani žicom, odvedeni i strijeljani na Vracama. Srećko Bujaš, povjerenik Jevrejske općine, u svome iskazu je u vezi ovog događaja naveo, između ostalog, i ovo: »Nešto oko 5 sati ujutro probudi me kućno zvonce. Otvorim vrata i ugledam svu zaplakanu gđu Rifku Levi, suprugu dr Morica Levija, nadrabinera i jada mi se da su joj jutros oko 2 sata agenti odveli sina jedinca Alberta...« »U opštini nalazim uzbuđene osobe i ustanovljujem da su toga jutra odvedeni i bivši predsjednik opštine Mordehaj R. Atijas, nadkantor Altarac, knjižar Leon Finci, trgovac Gabrijel Alevi, električar David Finci, prodavač radio-aparata Jeroham Konforte i trgovac mlječnim proizvodima Rafo Altarac...« »Na putu susretnem Tomislava Petrišića, stolarskog obrtnika, inače istaknutog ustašu, koji me je zaustavio i rekao, da se upravo sada vraća sa Vraća i da je on na svoje oči vidio tamo ubijenih oko 26 ljudi među kojima je prepoznao Mordehaja Atijasa, knjižara Fincija, te trgovca Altarca. Doznao sam kasnije da su se ustaše nakon izvršenog ovog streljanja, na povratku u svoju kasarnu na obali međusobno svađali i konačno potukli povodom raspodjele nekih vrijednih predmeta, koje su pronašli u njihovim odijelima i prisvojili ih iza njihove smrti. Po gradu se javno pričalo, da je smrtna osuda nad pomenutim Jevreji-

ma stvorena i proglašena na jednom tajnom ustaškom sastanku održanom kod ustaškog povjereništva, kojemu su prisustvovali: Jilek, dr Svježić, dr Diković, Radoš kao i neke druge ustaše. Ova osuda je navodno donesena na traženje povjerenika u radnjama gornjih trgovaca, koji nisu dozvolili, da ti povjerenici raspolažu njihovom imovinom, kako su oni htjeli«.[6])

Kada se medu Jevrejima doznalo za ovo strijeljanje, nastalo je pravo uzbu4enje, panika i strah, jer se dotad mislilo da će se hajka protiv Jevreja zaustaviti sa već proglašenim antijevrejskim mjerama. Međutim, ovaj slučaj ukazivao je na ono najgore, tj. da su ustaše započele i sa fizičkim istrebljenjem Jevreja. Svako je želio da što prije pobjegne iz Sarajeva, u pravcu juga.

Bjekstva su bila veoma riskantna, jer je policijski i ustaški nadzor na željezničkoj stanici bio veoma strog. Jevrejima se nisu izdavale propusnice za putovanje, a niti su posjedovali lične legitimacije, a bez tih isprava se nije moglo proći preko željezničkog perona do voza. Nabavljanje putnih isprava na tuđe ime, bilo je skopčano sa velikim materijalnim izdacima, tako da su taj »luksuz« mogli sebi dozvoliti samo najimućniji. Jednoj grupi bogatih Jevreja je uspjelo dobiti čak i propisnu propusnicu, potpisanu od dr Dikovića i Radoša, koji su ih htjeli uhvatiti u klopku da bi ih opljačkali. Samo što je voz pošao, već su ih na Ilidži dočekali poznati agenti, koji su im naredili izlazak iz voza sa svim stvarima. Na izlazu su ih dočekala nasmijana lica dr Dikovića i Radoša, sa »crnom maricom«. Nakon što su opljačkani, otpremljeni su u logor. Nekoliko dana iza toga, i druga grupa polazi u pravcu juga, ali sada da bi zavarali ustaše, idu automobilom do Ilidže, gdje će se ukrcati u voz. Samo što su prešli maltu, »crna marica« ih je već čekala, pokupila i odvezla za Sarajevo, gdje doživljavaju istu sudbinu kao i oni iz prve grupe. Nakon toga, imućnijim Jevrejima, koji su ovim putem pokušavali bjekstvo, postalo je jasno da se ustaškim glavešinama ne može vjerovati, te da se put prema jugu mora otvoriti na drugi način. Sada su oni koji su imali dosta novaca, stupali u kontakt sa raznim švercerima, koji su za dobre pare prodavali putne isprave na razna muslimanska i hrvatska imena i prezimena. Žene su bježale kao Muslimanke, pod žarom i feredžom. Ne znači da su i te varke uvijek uspijevale, ali se, na taj način, ipak spasao izvjestan broj ljudi, žena i djece. Ovaj način spašavanja, pored toga što je bio rizičan, bio je i veoma skup, jer su se za lažne putne isprave morale plaćati veoma velike svote. Stoga su se time mogli koristiti samo bogatiji ljudi, dok je ogromna masa siromašnih jevrejskih porodica sa velikim brojem djece ostajala u Sarajevu, u bezizlaznoj situaciji. Jednom manjem broju jevrejskih porodica davane su naše propusnice - falsifikati, rađeni u partijskoj tehnici.

•) Vidi izvještaj S. Bujasa, Broj U.g. 16/45.

U toku mjeseca avgusta 1941. godine i kasnije, u prostorijama općine u Ćemaluši ulici bilo je cijeli dan živo kao u košnici, jer je ona postala jedino stjecište progonjenih Jevreja. Jedni su tražili materijalnu pomoć, drugi su zahtijevali obavještenja o daljnjoj sudbini, treći su, opet, željeli da im općina stvori mogućnost bjekstva iz Sarajeva, bar ženama i djeci.

Uskoro su mjere protiv Jevreja bile tako drastične da se ljudi više nisu smjeli kretati po gradu, čime su onemogućeni i u pribavljanju sredstava za život. Ovo je od nas zahtijevalo da pomoć dijelimo po stanovima. Obilazak kuća bio je skopčan s velikim opasnostima, jer su agenti i ustaške patrole nasumce i gotovo svakodnevno hvatali i odvodili građane na prisilni rad i u logore.

U zgradi općine se nalazila i jedna prostorija velikih dimenzija, koja je ranije služila kao vježbaonica. Ovu prostoriju smo pretvorili u magazin robe, prvenstveno odjevnih predmeta, obuće i sanitetskog materijala. Prikupljanje ove robe predstavljalo je, također, vid naše aktivnosti. Na realizaciji ove akcije angažovali smo veći broj omladinki, a s njima je najviše radila skojevka Lonika Musafija. One su obilazile imućnije jevrejske porodice i tražile da odvoje robu koja im nije bila neophodno potrebna, kako bi je podijelili ugroženim. Za kratko vrijeme je skupljena veća količina robe, koju su donosile ne samo angažovane omladinke nego i mnoge građanke, u namjeri da, na taj način, daju svoj doprinos ublažavanju nastale bijede. Ove, inače, izolovane prostorije, više puta su poslužile za održavanje sastanaka i ilegalnih susreta. Tu su se oblačili i presvlačili drugovi i kuriri koji su vršili razne zadatke. Veći broj susreta između. Monija, mene i Valtera, također, bio je u ovim prostorijama. Valter je ovdje predavao partijski materijal, koji je Moni, kasnije, dijelio nama i drugima s kojima je bio u neposrednoj vezi.

U jesen su nastupili naglo hladni dani. Valter je pred nas postavio hitan zadatak da, nakon obezbjedenja ugroženih Jevreja, odmah pristupimo slanju u partizanske odrede zimske opreme. Za izvršenje ovog zadatka zadužili su mene. Od mnoštva sakupljenih odjevnih predmeta, izdvojeno je iz magacina općine sve ono što je moglo koristiti partizanskim jedinicama. Izdvojene stvari upakovane su u pakete težine od 10 do 15 kg. Po 40 do 45 takvih paketa, u kojima smo spremali materijal koji se mogao dobavljati isključivo u gradu, kao što su vunena odjeća, odijela, gojzerice, mantili, ogrtači, šalovi, gornji i donji topli veš, vunene kape, rukavice i si., spremili smo u dva maha za otpremu. Postavilo se pitanje doturanja tih dosta glomaznih paketa do određenih punktova u gradu, odakle će biti otpremljeni partizanima. Valter je pitanje otpreme riješio angažovanjem organizovane omladine. Grupa djevojaka je u više mahova, u večernje sate, dolazila kod mene odnosila pakete prema staroj željezničkoj stanici, odnosno do hotela »Bristol«, gdje su ih predavali dalje. Znam da su na izvršenju ovog za-

datka bile angažovane omladinke Lonika Musafija, Gina Papo, Blankica Daniti i druge. Sanitetski materijal smo dobijali pretežno iz apoteke Dunderović, preko farmaceuta Kunortija, a nabavljali smo i veće količine sapuna i drugog higijenskog materijala.

Valter je, prilikom svakog kontakta, postavljao kao zadatak prikupljanje lakog oružja. Moni Finci je za to angažovao braću Abinun, dvojicu mladih metalskih radnika - bravara. Od njih je dobivao oružje, uglavnom revolvere. Neke je dobijao besplatno, a za neke je morao dati manju odštetu. Radilo se uglavnom o vojnodržavnim pištoljima i nekoliko gasera kolutaša - u svemu oko 15 komada.

I u mjesecu septembru, uz istovremeno djelovanje u oba pravca, nastavlja se naša aktivnost u punom obimu, iako su opšte prilike u Sarajevu svakim danom bivale sve teže, jer su 1. septembra 1941. godine ustaše noću upale u jevrejske stanove u centru grada i sve ljude, žene i djecu otpremile u logor Kruščicu kod Travnika. Sutradan su ustaše iz stanova odvedenih Jevreja odnosile stvari u svoju kasarnu. U toj pljački su učestvovali agenti i policajci. Općina je imala pune ruke posla, jer se sada nametnula i briga za ove logoraše, kojima se kamionima šalje hrana, odjeća i pokrivači od prikupljene robe s kojom smo raspolagali u skladištu. O pomoći općine logorašima iz Kruščice, povjerenik S. Bujaš, između ostalog, navodi: »pouzdano smo provjerili putem žandara u Hankompaniji kod Viteza, da niti jedan jedini paket sa hranom, odjećom i obućom poslan kamionima iz Sarajeva nije uručen zatočenicima, budući da su prodavani po Travniku i okolici, a postignutim utrškom ustaše su po noći bančile, dok su internirci, kojima su paketi bili namijenjeni gladovali«.

Saznavši za ovu gorku istinu, u općini je odlučeno da se više ne šalju paketi, s obzirom na njihovu sudbinu, nego da se u Sarajevu peče hljeb i kuha hrana i tako zgotovljena nosi logorašima u Kruščicu. Takav način doturanja pomoći logorašima je uspio, jer su zatočenici dobivali kruh i hranu, koja se u logoru samo podgrijavala. Uspjeli smo dva puta, na taj način, doturiti hranu logorašima. Pošto ustaše iz ovakog načina rada nisu mogle sebi ništa uzeti, njihov zapovjednik Mandušić je zabranio daljnju dostavu hrane, bez pismenog naloga njegovog starješine Maksa Luburića. Logor u Kruščici je bio ubrzo raspušten, tako da su muškarci prebačeni u logor Jasenovac, a žene i djeca u logor Loborgrad kod Zlatara.

U ustaškom zatvoru, odnosno Bogosloviji, u mjesecu septembru se nalazilo nekoliko naših istaknutih drugova, i to: Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, Vaso Miskin Crni, član Pokrajinskog komiteta, Milutin Durašković, član Okružnog komiteta, Nisim Albahari, član Mjesnog komiteta, Radojka Lakić i dr. Dvojici od njih - Isi Jovanoviću i Nisimu Albahariju je trebalo 23. septembra 1941. godine da se sudi pred ustaškim prijekim sudom. Tražeći načina da se

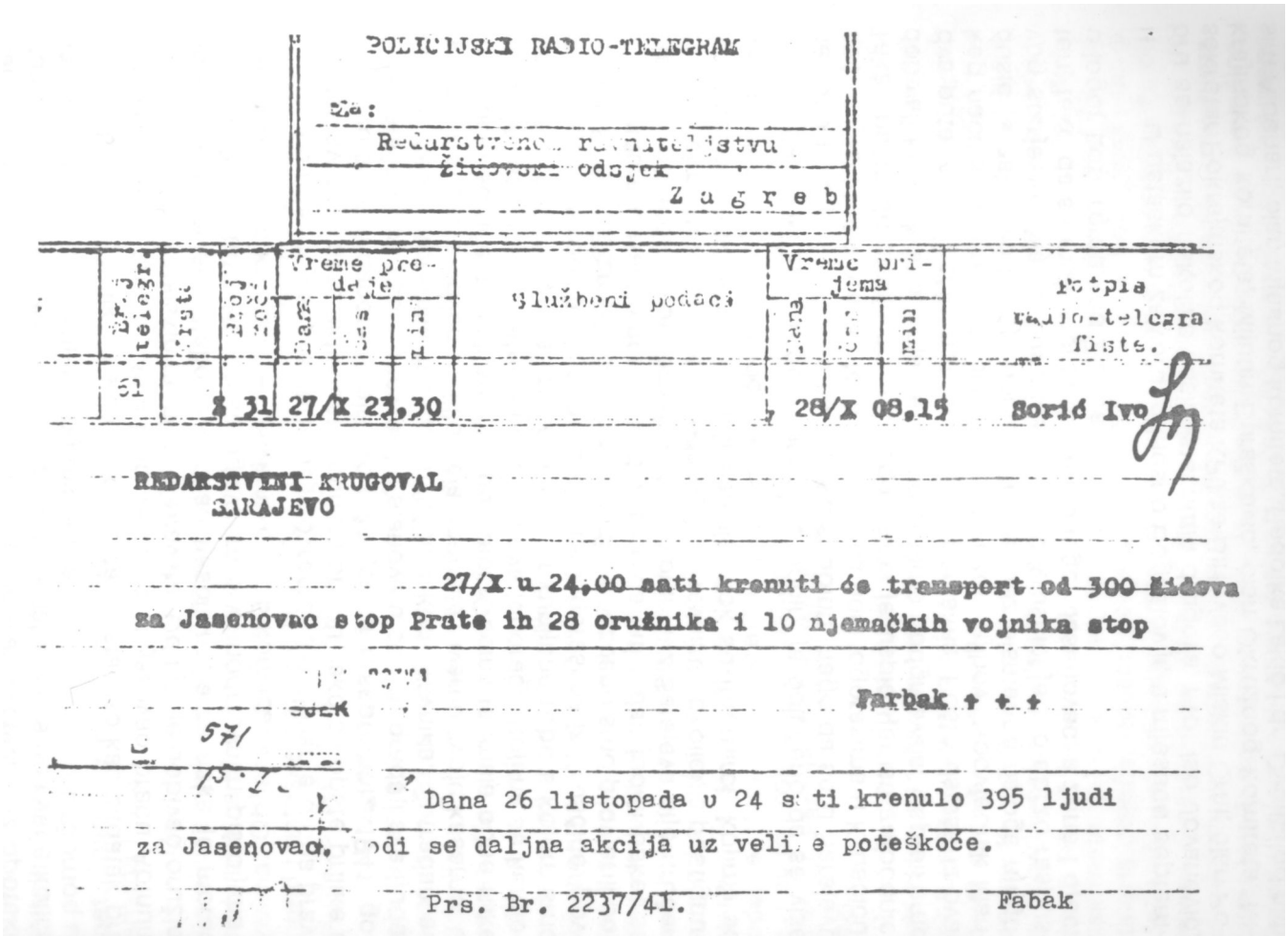

POLICIJSKI RADIO-TELEGRAM

Za:

Redarstveno ravnateljstvu
Židovski odsjek
Z a g r e b

Br. telegr.	Prosl.	Broj riječi	Vrijeme predaje: Dan	Sat	Min.	Službeni podaci	Vrijeme primjema: Dana	Sat	Min.	Potpis radio-telegrafista.
61		31	27/X	23,30			28/X	08,15		Sorić Ivo

REDARSTVENI KRUGOVAL
SARAJEVO

27/X u 24,00 sati krenuti će transport od 300 Židova
za Jasenovac stop Prate ih 28 orušnika i 10 njemačkih vojnika stop

Farbak + + +

571

Dana 26 listopada u 24 s: ti.krenulo 395 ljudi
za Jasenovac. odi se daljna akcija uz veli e poteškoće.

Prs. Br. 2237/41. Fabak

Policijski radto-telegraml o dva transporta 695 sarajevskih Jevreja u logor Jasenovac 26. I 27. oktobra 1941. godine (AIHRP, RUR ŽO, k.285, dok. 570 I 571).

ovi drugovi spase, Mjesni komitet je bio uspostavio vezu sa nekin agentom iz policije, kao i sa jednim advokatom. Valter nam je izloži« da je ovaj agent pripravan za novac omogućiti bjekstvo uhapšenim. L tu svrhu bilo je nužno nabaviti sumu od 300.000 dinara, koliko su, izgle da, oni tražili. Sakupili smo gotovo čitavu svotu. I sam Valter je išac kod nekih bogatijih građana. Akcija je dobila i širi publicitet, tako da j< mnogima bilo poznato o čemu se radi. Međutim, mimo svakog očeki vanja, 23. septembra 1941. godine, prije podne, doznali smo da se ci jela ova stvar završila srećno, jer su četvorica drugova uspjela umaći i; ustaškog zatvora. Sakupljeni novac smo predali u korist Narodne po moći.

U toku istog mjeseca, stiglo je u Sarajevo desetak španski! boraca - Jugoslovena, učesnika u španskom građanskom ratu. On su boravili u našem gradu tri do osam dana, a neki i više. Za njiho* prihvat, smještaj, izdržavanje, daljnji put i za sve ostalo što je bilo ve zano za njihov boravak u gradu, bila su potrebna izvjesna sredstva Valter se obratio i na nas, pa je i tu pružena određena pomoć.

Noću između 20. i 21. oktobra 1941. godine je uslijedilo nove deportovanje sarajevskih Jevreja u logor Jasenovac. Sada su bili nj redu muškarci, stariji od 16 godina, iz više dijelova gradskog područja Ovu deportaciju su izvršile ustaše, potpomognute policijskim agenti ma i Nijemcima. Oni su sa uperenim revolverima i spiskovima zalazili i svaki jevrejski stan i zahtijevali od ljudi zatečenih na spavanju da se, p« brzom postupku, spreme i pođu sa njima. Na određenim dijelovima uli ca, stajali su kamioni u koje su trpani ljudi i odvođeni u vojnički logor bivšu »Kasarnu kralja Aleksandra«, koju su sada držali Nijemci. Nakoi par dana, svi su, bez obzira na dob i zdravstveno stanje, otpremljeni i logor Jasenovac.

Materijalna pomoć koju smo dosad pružali više nije bila dovolj na, pa smo pristupili organizovanju menze, u kojoj su svi socijalni ugroženi mogli dobiti dnevno dva topla obroka. Menza se nalazila i Jeftanovićevoj ulici. Dnevno je bilo spremljeno i podijeljeno oko pe stotina obroka hrane. U tom poslu, a naročito oko snabdijevanja men ze životnim namirnicama, zalagao se i isticao sarajevski brašnarsk trgovac, poznati humanista Jahiel Finci, zvani Bakilo.

Jednoga dana, donio je Valter ključ od jedne garsonijere i pre dao Moniju. Objasnio je da je to ključ od jedne prazne sobe u Ulici fra -Jukićevoj. Pošto će ova soba služiti za veoma važne ilegalne svrhe treba je za 24 sata kompletno namjestiti i sutradan, u 17 sati, predal ključ čovjeku koji će nositi fes i kazati lozinku, radi prepoznavanja. Su tradan, tačno u 17 sati, Moni je tom nepoznatom čovjeku predao ključ Bio je to Derviš Numić, ilegalac i partijski radnik. Poslije smo saznali di je ta garsonijera služila za finu partijsku tehniku. Namještaj - krevet posteljinu, ormar, tepih, stol i stolice, slike i sve ostalo - bilo je iz Mo

nijeve bivše sobe, što je bio sklonio kod sestre, te hamalima prenio u sadašnju ulicu Danijela Ozme, blizu Radio-stanice.

Situacija u Sarajevu i oko njega bivala je, iz dana u dan, sve napetija. Partizani su već držali mnoge položaje oko Sarajeva u svojim rukama. Bili smo svjedoci čestih žestokih međusobnih pripucavanja na bliskim okolnim brdima, noćnih uzbuna i zavijanja sirena. Psihoza straha i panike osjećala se i među pripadnicima vojske i policije. Počelo je gruvanje topova, izvučenih na blisku periferiju. Sve je to ukazivalo na početak nagoviještenog odlučnog obračuna za opšte oslobođenje.

šesnaestog novembra 1941. godine, trebalo je da se sastanu Moni i Valter. Trebalo je Valtera upoznati sa sve težim i gotovo nemogućim uslovima rada u općini, kao i sa našim budućim zadacima. Trebalo je predati neki materijal, namijenjen za partizane, koji nije mogao biti odmah otpremljen, jer veze sa partizanskim odredima tih dana nisu najbolje funkcionisale, usljed mjera koje je neprijatelj preduzimao i gotovo stalnog stanja stroge vojne pripravnosti. Taj je sastanak održan, ali pod vrlo dramatičnim okolnostima. Naime, šesnaesti novembar 1941. godine je zapisan kao najtragičniji dan u istoriji sarajevskih Jevreja. U Sarajevu je toga dana izvedena dotad najzamašnija akcija odvođenja Jevreja u koncentracione logore. Već od 8 sati ujutru, bile su blokirane sve ulice. Grad je bio zamro i opustio. Ulicama su se kretali samo vojnici sa bodežima na puškama. Kulturbundovci, u crnim uniformama sa kukastim krstom na traci oko ruke, i ustaše, idući od kuće do kuće, izvlačili su iz njih sve živo što su zatekli - od dojenčadi i sitne djece do staraca i starica. Bilo je medu njima i teških i nepokretnih bolesnika. Majke su u naramku iznosile malu i nemoćnu djecu. Nepokretne starce, starice i bolesnike ustaše su iz kreveta dizale i nosile do kamiona, u koje su ih trpale kao vreće. Valter, ne znajući za ovu situaciju, oko podne je pošao na zakazani sastanak. Jedva je izmakao grupi kulturbundovaca i ustaša, koji su operisali u Logavinoj ulici.

U prostorijama općine se, u isto vrijeme, odvijala veoma dramatična situacija. Oko 8 sati ujutro upao je u prostorije općine Ivan Tolj,[7]) upravnik sarajevske policije. U kožnatom kaputu, sa fesom na glavi i uperenim revolverom, upao je, tjerajući ispred sebe neke žene, i kao izbezumljen, stao vikati da niko iz ovih prostorija ne smije izaći van. Pred vrata općine, postavio je kao stražu dvojicu ustaša. Na uglove Čemaluše ulice, također. U općini se tada, osim povjerenika Bujasa i službenika, zateklo preko stotinu građana. Od ovakvog nastupa, svi prisutni su ostali kao okamenjeni. Vidjevši u kakvu smo klopku upali, tražili smo načina da se iz nje oslobodimo.

') Ivan Tolj, ravnatelj Sarajevskog redarstva dobio je naziv krvnika sarajevskih Jevreja. On je, po zahtjevu Gestapoa, došao iz Bijeljine, gdje je kao sreski načelnik, za kratko vrijeme, »očistio« svoj teritorij od Jevreja.

Moni je uspio da pobjegne. Našao je Valtera i dogovorio se o daljnjim mjerama i o novom mjestu sastajanja. Ja sam s nekima pobjegao kroz sporedni izlaz, preskočivši ogradu školskog dvorišta. Ostao sam sakriven do noći, kada je hajka na Jevreje prestala.

Jevreji pokupljeni radi deportacije u logor, bili su smješteni u njemačkoj kasarni. Jednog zimskog dana, Nijemci su naredili da se svi zatvorenici odvedu iz kasarne. Ustaška policija je naredila općinskim povjerenicima da nađu smještaj. Nastala je potraga za prostorijama u koje je trebalo prebaciti zatvoreoike. Pronađene su hladne i zapuštene prostorije bivše »La Benevolencije«, sadašnja zgrada SUP-a Sarajevo. Jedan dio je prebačen u hramove na čaršiji i Mejtašu.

Pošto je ustaška vlast otvoreno odbila brigu za oko 2200 uhapšenih Jevreja, među kojima je najviše bilo žena i male djece, Jevrejska općina je upregla sve svoje mogućnosti za svakodnevnu opskrbu zatvorenika toplom hranom i odjećom. Bilo je to ono zadnje što smo mogli učiniti.

Svi su uskoro, pod najgorim uslovima, teretnim vagonima i bez ikakvih higijenskih uslova, gladni i žedni, prebačeni u logore smrti.')

Poslije događaja od 16. novembra 1941. godine, sa Valterom se više nismo sastajali u prostorijama općine, već smo sastanke održavali u stanu Monijeve sestre. Kretanje po gradu smo sveli na najmanju mjeru. Povremeno smo svraćali u općinu, obavljali najnužnije poslove, pa opet nestajali, skrivajući se u tuđim stanovima, noći provodeći po podrumima, gdje smo bili najsigurniji da će nas noćne ustaške hajke i hapšenja mimoići.

Dvadeset devetog novembra 1941. godine, oko 5 sati popodne, došao sam, prema ranijem dogovoru, kod Monija u Adžemovića ulicu br. 23. Tamo sam zatekao Valtera Perića i Dušanku Teofanović. Ovo me nije iznenadilo, jer mi je bilo poznato da su, nekoliko dana ranije, u ovaj stan dolazili zajedno Valter i Dane Olbina. Moni se ovog puta spremao. Upitao sam kamo će, a Valter je odgovorio da je za sada obezbijeđen odlazak u partizane samo za Monija, a da mi ostali sačekamo još neko vrijeme. Moni je predao Valteru jedan pištolj, koji je Dušanka stavila u svoju torbicu.

Dogovorili smo se da će Valter od sada imati direktnu vezu sa mnom;

U toku mjeseca decembra 1941. godine, sastao sam se sa Valterom jednom ili dva puta u prostorijama općine.

Time se završila ova naša višemjesečna akcija u okviru Jevrejske općine u Sarajevu. Ona je bila orijentisana u dva značajna smjera,

') U vremenu od januara do avgusta 1942. godine odvedeni su i ostali Jevreji iz Sarajeva.

noseći u sebi, prije svega, socijalnu i duboko humanu sadržinu u pružanju pomoći napuštenoj i obespravljenoj masi Jevreja u najtežim danima i najtežoj nevolji. U isto vrijeme, ovom akcijom pružena je podrška i pomoć KPJ i NOP-u, kao jedinoj organizovanoj snazi, koja je bila kadra da se uhvati u koštac sa okrutnim neprijateljem. Koliko je bila značajna naša veza i koliko važnosti je pridavao Mjesni komitet brizi za tešku nesreću koja je zadesila Jevreje, dovoljno govori i sama činjenica što su se Vladimir Perić Valter i Dane Olbina, dva člana Mjesnog komiteta, stajali s nama gotovo svakodnevno, u neposrednoj vezi.

. . .

Razmišljao sam često kako je moguće da se jedan cio narod stavi pod nož i da taj pakao istrebljenja, zaista, postane stvarnost. Već sam ranije pročitao i slušao mnogo toga o rasističkoj ideologiji i koliko ona ugrožava narode, ljudsku kulturu i civilizaciju. Međutim, sasvim je to drugačije kada se to odvija pred tvojim očima i kada si i sam uključen u direktnu borbu da se za ljude učini ono što se u takvim okolnostima još, eventualno, moglo učiniti. Mislim da je danas, sa određene istorijske distance, bespredmetno govoriti da li su se jevrejska etnička skupina u Sarajevu ili Jevreji uopšte u zemlji mogli spasiti od kataklizme koja ih je zadesila. Ta teška i mučna prošlost pritiskaće još dugo humaniste, sociologe, istoričare, društvene radnike i sve poštene ljude, ali sistematsko ubijanje jevrejskog naroda, kao uostalom i miliona drugih naroda u svijetu i u našoj zemlji, stoji danas kao istina i činjenica o onome što je bilo i djeluje kao mora nad savješću čovječanstva. Osnovna pouka, koja se može izvući ih tih strašnih dana, jeste ta - da svi narodi i pošteni ljudi preduzmu sve što mogu da se organizuju i naoružaju bratstvom i solidarnošću - da se tako nešto više nikada ne ponovi.

Ono što je etički i najvrednije bilo u tim časovima kada se nije znalo da li ćeš živ osvanuti i da li ćeš naći svoga najbližeg i najmilijeg u životu, jeste jedan siguran tračak svjetlosti, koji je ulivao vjeru u ljudsku solidarnost u borbi protiv mračnih sila koje su privremeno prigrabile moć i vlast nad ljudskim životima. Osjećanje da se u društvu nalazi jedna snaga, koja djeluje i organizuje se protiv sila tmine, u kojima je skoncentrisana nevjerovatna mržnja prema slobodi čovjeka i iskonska strast za ubijanjem, davalo je posebnu snagu i uvjerenje da se treba i mora boriti. Mirovanje i pasivno iščekivanje, značilo je samoubistvo. Ta snaga bila je KPJ, koja je među svoja stremljenja ispisala borbu za čovjeka i ljudsku solidarnost. I komunisti sami bili su stavljeni pod najteži režim progona i zlostavljanja, ali nisu gubili iz vida taj humani i revolucionarni cilj, bez obzira na žrtve i teškoće. Moji drugovi sa mnom zajedno, radeći na ovom poslu u Jevrejskoj opštini, da bismo pružili kakav-takav doprinos ublažavanju položaja Jevreja (ako se o tome uo-

pšte može govoriti, jer je konsekvenca bila visokoprocentno uništenje Jevreja u Sarajevu: 7500 od 10.000), bili smo nošeni dubokom vjerom da je vrijedno i pravedno obavljati taj zadatak - baš onako kako ga je usmjeravala KPJ. To je posebno živjelo u nama kada je otpočeo svenarodni ustanak za oslobođenje zemlje, kada smo osjetili da komunisti svoje proklamacije pretvaraju u život i praksu. Uvjeren sam da je najveća od svih, za sve narode, pa tako i za Jevreje, bila mogućnost učešća u borbi koja je otvarala perspektivu i osjećaj istinske slobode.

Nije bio mali broj sarajevskih Jevreja koji su stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske, a među njima bilo je i takvih koji su učestvovali kao organizatori ustanka ili aktivni borci na najisturenijim dijelovima političkih i oružanih organa NOP-a. Uostalom, bila je to normalna pojava, rezultirala je iz aktivnog i relativno brojnog učešća sarajevskih Jevreja u predratnom revolucionarnom radničkom pokretu. Pokazalo se i to da je od malog broja preživjelih, znatan broj onih koji su u aktivnoj borbi našli životni spas, iako je više od polovine onih koji su stupili u borbene jedinice NOVJ položilo živote za oslobođenje zemlje. To je ono što najviše cijenimo, ono što nas ispunjava ponosom, jer malo je naroda u Evropi koji se mogu pohvaliti onim što smo mi, Jevreji u Jugoslaviji, u NOB-i i pod rukovodstvom KPJ i genijalnog Tita imali.

DANE OLBINA

PARTIJSKA TEHNIKA MJESNOG KOMITETA

U avgustu mjesecu 1941. godine kooptiran sam u Mjesni komitet KPJ u Sarajevu. Tada me Derviš Numić počeo uvoditi u rad Partijske tehnike Mjesnog komiteta. Najprije sam iz jedne knjižare prenosio papir, matrice i boje do određenog mjesta. Zatim sam prenosio na šapirografu umnožene radio-biltene, letke i si. između dogovorenih mjesta i predavao ih, prvo Dervišu Numiću, a zatim Muhidinu Begiću. Početkom oktobra 1941. godine, Mjesni komitet me zadužuje za svoju tehniku. Numić.je tada otišao iz Sarajeva na slobodnu teritoriju. Prethodno me upoznao sa principima na kojima, je bila organizovana tehnika i povezao me sa ostalim drugovima koji su radili na ovom poslu.

Svi članovi Partije koji su radili u Partijskoj tehnici Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, bili su izdvojeni iz partijskih ćelija. Rad u tehnici bio im je osnovni i jedini partijski zadatak. Niko, osim sekretara Mjesnog komiteta i člana Mjesnog komiteta zaduženog za rad tehnike, nije smio znati da ti drugovi rade na ovom partijskom zadatku. Ako su se neki od njih odranije poznavali, nisu smjeli jedan drugom da kažu da rade u tehnici. Da bi se održao taj princip tajnosti, organizacija rada bila je tako postavljena da su se pojedine faze izrade radio-biltena, letaka i drugog propagandnog materijala, odvijale odvojeno u raznim dijelovima grada. Naime, na jednom mjestu su slušane radio-vijesti, na drugom su sređivane, na trećem su prekucavane na matrice za umnožavanje, na četvrtom su umnožavane na šapirografu, a na petom mjestu bio je ekspedit tehnike. U njemu se, prema utvrđenom planu, vršio raspored i pakovanje materijala za partijske ćelije. Svaka partijska ćelija imala je svog »tehnikera«, koji je u ekspeditu primao materijal i prenosio ga u svoju ćeliju. Cjelokupni sistem organizacije tehnike pokazao je svoju efikasnost. Svi materijali koji su izrađivani i rasturani preko ove organizacije stizali su u partijske ćelije članovima Partije, koji su ih

dalje rasturali ljudima bliskim našem pokretu na teritoriji grada, pa i šire.

Materijal, koji se prenosio od mjesta gdje bi se umnožavao do ekspedita, morao se posebno pakovati, ne samo da se lakše prenosi nego i da bude tako spakovan da bi paket ličio na ono što građani svakodnevno nose ulicama. Nekad se pakovao tako da izgleda kao umotana flaša. Kada bi materijala bilo više, nosili bismo ga u korpi kojom se služe domaćice kad idu na pijacu. Tada bi se na štampani materijal stavljali krompiri ili drugo povrće.

U dane kada bi se u gradu vodile akcije rasturanja letaka, biltena i si., tehnika bi obustavila rad. Obično, poslije tih akcija, bila bi pojačana policijska kontrola na ulicama, a vršio bi se pretres i svih sumnjivih stanova.

Član Mjesnog komiteta, zadužen za tehniku, držao je vezu gotovo sa svim drugovima koji su u njoj radili, te na taj način povezivao sve faze u izradi »Biltena« i drugog propagandnog materijala.

Ovakvom organizacijom tehnike otežavano je neprijatelju da otkrije njeno postojanje. Ako bi se i desilo da otkrije mjesto gdje se obavlja jedna radna operacija, ili ako bi neko od uhapšenih i priznao šta je radio, neprijatelj ne bi mogao otkriti gdje su se obavljale druge faze rada i kako je organizovana.

Prilikom izbora članova Partije za rad u tehnici, moralo se voditi računa da ovi drugovi nisu poznati širem krugu kao komunisti, zatirr da za ovaj rad imaju lične sklonosti, naročito da dokraja poštuju pravila konspiracije i da žive i rade tako da na sebe ne navlače interesovanje svoje okoline. Ovo je naročito morao poštivati član Mjesnog komiteta zadužen za Partijsku tehniku. On je zbog skoro svakodnevnog hodanja gradom sa kompromitujućim materijalom, morao da što češće mijenja pravac kretanja kada bi išao na sastanke ili u stanove u kojima se odvijao rad tehnike, da sastanke sa drugovima iz tehnike održava štc manje na ulici, samo onda kada je na to prisiljen, a sastanke je uvije! morao zakazivati na drugom mjestu. Bilo je potrebno da što češće m jenja i odijela, kako bi što duže ostao nezapažen. U protivnom, moglo se desiti da ga policija uoči i da ga prati, te da se tako ugrozi tehnika u cjelini.

U slučaju kada bi policija kod uhapšenih pristalica NOP-a našla »Bilten«, letak ili nešto što je izrađivano u Partijskoj tehnici, po pravilu u tehnici su se sprovodile mjere predostrožnosti. Na taj način bi se spriječilo da policija uđe u trag tehnici.

Kad sam primio zaduženje za rad tehnike, djelovalo se na sljedeći način:

U Tepebašinoj ulici broj 13, u stanu porodice Žužulović-Lederhaus bio je smješten radio-aparat (marke »Minerva« - sada se čuva i

Muzeju revolucije BiH u Sarajevu), na kome su slušane radio-vijesti. Pored toga, slušane su vijesti i na nekim drugim mjestima. U ovom stanu vijesti je slušao jedan drug sa kojim je držao vezu Esad Brkić. On je stanovao u Vrazovoj ulici, u garsonijeri koju je zakupio Zijah Bubić. Esad je koncept radio-vijesti dotjerivao i pisaćom mašinom, smještenom u stanu profesora Tvrtka. Kanaeta u Magribiji ulici, prekucavao na matricu.

U Mandžinoj gornjoj broj 8, u stanu Remzije Pehlivanovića bio je smješten šapirograf, na kome su Šalim Ćerić i Remzija Pehlivanović umnožavali biltene, letke i drugi propagandni materijal.

Taj materijal se onda nosio u ekspedit tehnike, smješten u dućanu Mustafe Kurte na Alifakovcu, te se tu raspoređivao i pakovao za partijske ćelije. Taj posao obavljao je Fahrija Ajanović. Pošto je Šalim Ćerić otišao na slobodnu teritoriju, njegov zadatak primila je Zora Nikolić. Kada je Zora bila uhapšena, a Remzija Pehlivanović morao da napusti Sarajevo i da ode u partizanski odred, tu kuću smo napustili. Šapirograf smo prenijeli u brijačku radnju Ahmeda Dizdara, u kojoj je kao pomoćnik radio njegov brat Šemsudin zvani Strateg. Tu se jedno vrijeme umnožavao materijal. Nekoliko puta je to činjeno i u stanu Midhata Begića, u kome je stanovao i to radio njegov brat Muhidin. Poslije toga, materijal je umnožavao Esad Brkić u svom stanu sve do 18. marta 1942. godine. Tada je morao da napusti stan i ode na slobodnu teritoriju, jer ga je tražila policija. Šapirograf je sklonjen, pa je upotrebljavan u tehnici i poslije aprilske provale.

Još prije nego što sam bio upućen u rad Partijske tehnike, stanovao sam kao podstanar kod porodice Žužulović-Lederhaus, ne znajući da je kod njih smješten radio-aparat Partijske tehnike. U tom stanu, pored više članova porodice, stanovalo je još nekoliko podstanara, što mi je odgovaralo, jer sam, među njima, bio manje zapažen. Osim toga, ova porodica je uspješno riješila snabdijevanje namirnicama, pa mi je i to odgovaralo. Jednog dana, u februaru 1942. godine, u stan su došli policijski agenti po prijavi da se u ovoj kući slušaju i zabranjene radio-stanice. Izvršili su premetačinu stana, a pošto je aparat bio prijavljen kao vlasništvo te porodice, nisu ga mogli zaplijeniti. Prisustvovao sam pretresu stana, pa sam iskoristio pogodan trenutak, dok su policajci bili zabavljeni premetačinom, i pobjegao. Poslije ove premetačine radio-aparat smo prebacili u stan Midhata Begića. Tu je Muhidin Begić, jedno vrijeme, slušao vijesti i bilježio ih, a onda te bilješke predavao Esadu Brkiću. Kao što se vidi, pod pritiskom okolnosti, smanjili smo broj mjesta u kojima je radila tehnika.

Da bi Tehnika redovno funkcionisala, bilo je neophodno obezbijediti snabdijevanje ciklostil-papirom, matricama i bojama. Taj materijal smo dobijali preko knjižare Jovana Ukropine, koji je pobjegao u Srbiju, a radnju je vodio trgovački pomoćnik Simo Marjanović, član

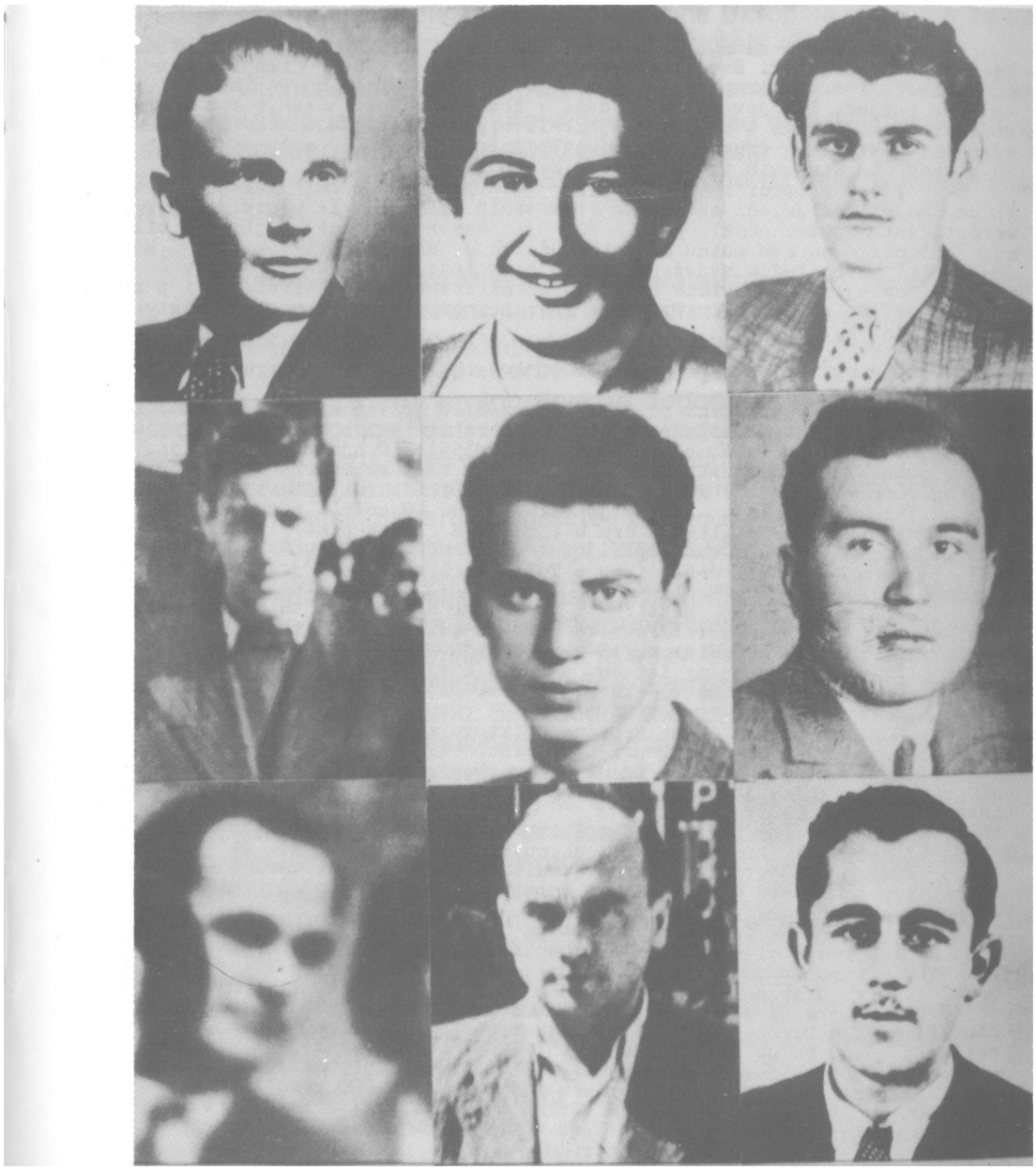

Grupa poginulih i umrlih aktivista iz Tehnike MK KPJ (1941-1942): Josip Sigmund, Radojka Lakić, Dragiia Kurilić (prvi red), Šalom Albahari, Esad Fsruilć, ing. Desimir Bukvić (drugI red) Simo Marjanović, Mustafa Kurto i Remzija Pehlivanović (treći red).

B I L T E N 43

Ove nedelje se navršilo 6 mjeseci razbojničkog napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez. Upravo se sada navršila 62 godišnjica Staljinova života i sovjetski narodi šalju svome drugu Staljinu velike pozdrave -slavne pobjede izvojevane ovoga dana : zauzeće Volokolamska, poraz 2 divizije na obali Ladoge i zauzeće Vajbakelova, potapanje 3 njemačka broda sa vojskom, tenkovima i drugim ratnim materijalom, zauzeće 50 sela za 2 dana od strane Timošenkovih trupa, zauzeće Kalinjina.

Već 6 mjeseci rata a njemačka "nepobjediva armada" već je doživila ono najstrašnije, - da se ispred moskovskih vrata okrene u divljem bijegu vraćati istim putem odakle je i došla. Njemački razbojnici koji su bacili njemački narod na ovu ratnu klaonicu, nalaze se sada pred tim problemom, kako zaustaviti nepregledne svježe zalihe sovjetske armije, koje počinju da razgone iscrpljene fašističke horde. Takva stvarnost diktirala je i postupak Hitlera, da smijeni Fon Brauhiča i da sam uzme vrhovno zapovjedništvo snaga na Istoku.

Na obalama Ladoškog jezera hiljade su poražene 2 njemačke divizije gdje su njemački psi ostavili 5.000 svojih leševa. Tu je zauzeto i mjesto Vajbakelov.

Prema saopštenjima od 20 o. mj. zauzet je Volokolamsk, 100 km. zapadno od Moskve, jedno koje su Njemci upotrebili kao bazu za napad na Moskvu. Tom prilikom potpuno su potučene 5, 150, 155 i 10 njemačke divizija. 60 km. južno od Tule zauzet je Plavsk. Na ovom sektoru neprijatelj se povlači sjeverno i južno od Tule ostavljajući veliki ratni materijal. Na sektoru od Tule do Donca za 2 dana je oslobođeno 40 sela, a potpuno je poražena jedna divizija. Na glavnom drumu Kaljejsk-Smolensk postoji velika opasnost da neprijatelja da bude opkoljen i uništen. Na sektoru Tule jedno odjeljenje napreduje jugozapadno od pruge Tula-Oriel, a drugo odjeljenje zapadno od pruge Jelec-Oriel.

Jedini na južnom sektoru i tu na Krimu otpočeli su Njemci ofenzivu na Sevastopolj. General Petrov vodi je sve napade. Bitka još traje. Po Staljinu potpuno je uništena 13-ta divizija.

Pri operacijama na Istočnom frontu Sovjeti su upotrebili nove nepoznate oružje-letuće tenkove-oklopljene avione, koji lete nisko, a snabdjeveni su protivtenkovskim topovima.

General Boldin je na zapadnom sektoru Istočnog fronta za nekoliko dana oslobodio 730 naselja i pri tom uništio 12 hiljada plijena, 143 tenka, 643 automobila, 101 top, 84 bacača in i mnogo drugog ratnog materijala. Na Lenjingradskom sektoru jedna jedinica je zauzela 7 utvrda i uništila artilerisku bateriju i 500 vojnika.

Partizani u Zapadnoj Ukrajini nanose teške gubitke neprijatelju. Tako je jedan odred izanenada napao jednu kuću, gdje se nalazio štab i pobili 3 oficira i 20 vojnika i zaplijenili važne vojne akte. Drugi odred je izbacio voz sa ratnim materijalom i uništio ga. Treći odred je uništio 84 kamiona sa 260 vojnika i oficira.

Uprkos uspjesima na Istočnom frontu, britanske trupe zadaju teške udarce osovinskim trupama. Kako izgleda, Rommel napušta, bez ikakve borbe, čitave krajeve kako bi skupio vojsku u Bengaziju. Pri zauzeću Derne, njemačke su uništene 40 aviona, na drugim uzletištima 210 aparata. Oko 30.000 Njemaca i Talijana povlače se prema zapadu napuštajući bogate oblasti između Derne i Sirta. Britanske trupe nalaze se 60 km. zapadno od Bengazija, a juče su se Britanci nalazili 120 km. od Bengazija. Zaplijenjeno je 8 neoštećenih tenkova, 12 njemačkih je uništeno. Prema najnovijim vijestima iz Kaira, stiglo je u Egipat još 10.000 zarobljenika, od kojih 4.000 Njemaca i 6.000 Talijana. Prema istim vijestima saznaje se da se njemačke snage kroću od Bengazija prema Tripolisu, dok se talijanske snage prepuštene same sebi, povlače u neredu.

I pored velike pomoći Japanaca, britanske trupe uspješno dejstvuju protiv japanskih napadača na Japance, oklopljenih poljskih Britanaca. Na Otoku Mindanao, Japanci su iskrcali sve trupe. Američka avijacija je bombardovala japanske trupe na Luzonu. Jedna američka podmornica potopila je jednan japanski bojni brod, a holandski bombarderi potopili su 3 japanska broda. Inače, akcije na Dalekom Istoku tek su u razvitku i nema nekih većih strategijskih potеza.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU !

Bilten MK KPJ Sarajevo, br. 43, iz decembra 1041. godine.

Partije. (Na mjestu gdje je bila kuća Jovana Ukropine, sada se nalazi benzinska pumpa i parkiralište preko puta hotela »Evropa«:)

Umnožavanje biltena i drugog propagandnog materijala na šapirografu bilo je naporno i sporo, jer se sav rad obavljao ručno. Da bi se na šapirografu umnožilo 2000 biltena, moralo se raditi do kasno u noć. Izbjegavao se rad danju. Bilo je potrebno da na tom poslu rade dvojica ljudi.

Partijska tehnika Mjesnog komiteta rasturala je i »Borbu«, koja je iz Užica, preko slobodne teritorije, dopremana do Crepoljske čete, a kurir Moric Salom Moco prenosio u Sarajevo. On bi iz stelje samara izvadio slamu i tu stavljao »Borbu«. Tako pripremljen samar stavljao bi na konja i na njega bi -tovario drva, te dogonio ih u Čadordžinu ulicu (sada ulica Porodice Foht) kod porodice Radosavljević. Kod njih je dolazio kurir na vezu. Olga Marasović je preuzimala »Borbu« i kasnije je meni predavala. Kada bi Moco predao »Borbu«, u stelju samara bi stavljao sanitetski materijal, cigarete i dr. što se moglo poslati u partizanski odred, pa bi, jašući na konju, vraćao se na Crepoljsko.

Izrada legitimacija i propusnica za kurire i kadrove koji su putovali u unutrašnjost ili za partijske kadrove koji su preko Sarajeva odlazili u druge krajeve zemlje, vršena je u tzv. Finoj tehnici Pokrajinskog komiteta, a bila je povjerena Josipu Sigmundu, tehničaru. Njega je držao na vezi Avdo Humo. Sigmund je to radio u garsonijeri, u Fra-Jukića ulici. Taj posao obavljao je veoma stručno, ali, ipak, mogla se uočiti razlika između pravih propusnica i legitimacija i onih koje je ori izrađivao. Da nisu prave, moglo se lako utvrditi kontrolom djelovodnog protokola u policiji, jer je na izrađene propusnice i legitimacije proizvoljno stavljan datum i broj protokola. Stoga je trebalo pronaći način da se dobijaju originalne, bjanko propusnice i legitimacije sa danom izdavanja propisno zavedenim u policijski protokol. Nakon dužeg traganja, uspjeli smo i to riješiti. Takve legitimacije i propusnice dobijal smo preko Šemse Dizdara, od zamjenika šefa sarajevske policije Arifs Balte. On je, inače, za novac sve prodavao, naročito propusnice. Pošte ga je policija kasnije otkrila, bio je odveden u koncentracioni logor Tek poslije rata, Balta je saznao da je i nama prodavao legitimacije propusnice. Pored Zore Nikolić, policija je kasnije uhapsila Mustafi Kurtu i Fahriju Ajanovića i neke »tehnikere« partijskih ćelija. Svi su se dobro držali pred policijom, pa nije saznala mjesto gdje se nalazi tehnika niti otkrila ljude koji su, u to vrijeme, u njoj radili.

U aprilu 1942. godine, poslije hapšenja koja su uslijedila zbog slabog držanja Save Bogdanovića, morao sam napustiti Sarajevo. Kratko vrijeme poslije mene, to je morao učinitM Muhidin Begić koji je bic predviđen da bude odgovoran za rad ove partijske tehnike.

FAHRIJA AJANOVIĆ

CENTAR ZA DISTRIBUCIJU MATERIJALA TEHNIKE MJESNOG KOMITETA KPJ I PRVI BROJEVI »BORBE« U SARAJEVU

Neposredno nakon napada nacističke Njemačke na SSSR - krajem juna 1941. godine, došao je kod mene u trgovačku radnju, gdje sam radio, na početku Ulice Alifakovac, Hasan Brkić, sa jednim drugom. Hasana sam dobro poznavao otprije, sa raznih javnih i ilegalnih skupova, a drug sa kojim me tada upoznao, bio je Derviš Numić. Hasan mi je saopštio da ću ubuduće s tim drugom raditi na jednom specijalnom zadatku. Pošto sam, u to vrijeme bio povezan sa Vladimirom Perićem, pitao sam Hasana da li za to zna moja veza. Odgovorio je da ne brinem i da će sve biti u redu, nego da s čovjekom utvrdim gdje ćemo se sljedeći put naći i o svemu dogovoriti. Sa mojim ortakom iz radnje (bila je to trgovačka radnja - bakalnica) Mustafom Kurtom, čije je ime nosila radnja, inače, vrlo odanim simpatizerom Partije, rekao je, već je obavio razgovor i s te strane neće biti problema. Naime, u funkciji mog novog zadatka radnja je imala prvorazredni značaj, pa je zato trebala Mustafina saglasnost. Kada je Hasan rekao da će se za potrebe Partije koristiti radnja, Mustafa je odgovorio da nema ništa protiv, ali, pošto se on stalno kreće izvan radnje radi nabavke robe, a pošto sam ja stalno u radnji, treba Hasan da vidi hoću li ja moći i htjeti istovremeno, uz posluživanje mušterija, da izvršavam zadatke na kojim je Hasan insistirao. Što se mene tiče, razumije se, ja sam, kao komunista, prihvatio da postupam kako je Hasan tražio, te odmah se dogovorio sa Numićem za sljedeći susret.

Istog dana naveče imao sam sastanak sa Vladom Perićem. On je tada stanovao u Dobrovoljačkoj ulici kod majke Slavka Engla, predratnog člana Partije. Čim sam se pojavio na vratima njegovog stana, osjetio sam da zna da je Hasan bio kod mene i da se sve radi i sa nje-

govim znanjem. On je, smiješeći se, rekao da sve zna i da ćemo se mi ponovo sresti u radu. Ovog puta, za razliku od ranijih sastanaka sa Vladom, nisam se dugo zadržao kod njega. Nakon uobičajene razmjene mišljenja o situaciji u gradu, posebno situaciji na istočnom frontu, uz stisak ruke, smo se rastali. Taj kratak razgovor i rastanak sa Vladom, iako sam shvatio kao privremeni, snažno mi se usjekao u pamćenje.

Razmišljao sam o Hasanu i drugu s kojim me upoznao. Još uvijek nisam znao o kakvom se novom zadatku radi i šta je Vlado mislio kada je rekao da ćemo se ponovo sresti u radu. Situacija u gradu, usljed ustaškog divljanja, bila je svakog dana sve teža, a prvi dani rata na istočnom frontu odvijali su se u znaku pobjeda i trijumfa njemačkih trupa. Očito, rat nije tekao kako smo mi očekivali. I baš u tim trenucima, osjećao sam se sigurnijim uz Vladu, sa kojim sam se u posljednja dva i po mjeseca skoro svakodnevno viđao. Naime, već tokom maja i juna 1941. godine, jednu od partijskih ćelija smo sačinjavali: Vlado Perić, kao sekretar, Moric Kampus, Jakica Perera, Abinun Sumbul i ja. Vlado je nalazio vremena i dolazio na sastanke grupe simpatizera s kojima sam radio. Sad je sve to trebalo da se reorganizuje, da ljude predam na vezu Avdi Pašukanoviću, jednom od izraslijih u grupi, a da ja, dobivši novu vezu, obavljam potpuno nove poslove.

Utvrđenog dana, u zakazano vrijeme, našao sam se sa Dervišem Numićem (još mu nisam znao pravo ime) u gostioni »Dva ribara«. Bilo je ljeto 1941. godine i moglo se sjedjeti vani. Tih julskih dana, mijenjajući stalno mjesto sastajanja, Numić i ja smo imali nekoliko sastanaka u bašti kafane »Kanarinac«, na Babića-bašti i na sličnim mjestima koja su nam tada izgledala pogodna. Vodili smo duge razgovore o tome kako organizovati dolazak drugova u radnju, odakle će nositi razni štampani propagandni materijal. On je, očito, imao sve razrađeno, ali je htio da vidi šta i ja mislim, da se ne potkrade nešto što bi moglo imati posljedica za organizovanje tog dijela tehnike, odnosno našeg distributivnog centra. Bilo je predviđeno da se sav materijal (proglasi, leci, bilteni i drugo) donosi u radnju, a zatim da ga posebno određeni drugovi, tzv. tehnikeri odnose u veća preduzeća i pojedine dijelove grada, odakle je trebalo pomoću široke mreže komunista, članova SKOJ-a i aktivista da se rastura dalje.

Numić je ostavljao utisak mirnog, staloženog i ozbiljnog čovjeka, koji je malo, ali jasno i tečno govorio. Odjećom i uopšte izgledoni djelovao je vrlo elegantno. Bilo je prijatno s njim razgovarati i dogovarati se o poslovima koji su nas čekali. Slučajno sam od jednog bivšeg studenta Beogradskog univerziteta saznao njegovo ime, kao i to da je on jedan od istaknutih komunista - studenata na univerzitetu.

Na osnovu dogovora sa Numićem, pomoću lozinke, jednog dana sam primio na vezu pet drugova i objasnio im gdje je radnja i

kada treba da dolaze po materijal. Ovi drugovi bili su poredani na odstojanju jedan od drugog u ulici (kakva koincidencija) koja danas nosi ime Derviša Numića. Prvi je stajao kod zgrade Armijske oblasti, a peti na vrhu ulice, gotovo na Sirokači. Bilo je dogovoreno da svaki drži u ruci neki predmet kao znak za raspoznavanje, a na moje pitanje gdje se nalazi željeznička stanica - oni su odgovarali: »Stanica se nalazi u Bembaši«. Prišao sam svakom posebno, upoznao se i objasnio kako i u koje vrijeme će dolaziti u dućan, kako smo mi zvali našu bakalnicu, odnosno radnju. Bilo je predviđeno da se svakih pola sata po jedan navrati u radnju kako bi se izbjeglo njihovo susretanje, pošto se međusobno nisu smjeli poznavati.

U vezi sa ovim upoznavanjem, zanimljiv je jedan detalj. Prvi od ove petorice stajao je na Bistriku, na uglu današnje vakufske zgrade, preko puta Armijske oblasti, gdje se sada nalazi samoposluga. Dok sam išao od Dobrovoljačke ulice, na prilično velikom odstojanju, primijetio sam Vladu Perića. Pomislio sam slučajno je tu u prolazu, stao ili, možda, nekog čeka. Kad sam mu se više približio i primijetio da u ruci drži novine »Hrvatski narod«, što je bilo dogovoreno, i da stoji upravo na mjestu gdje treba da primim prvog od petorice drugova, nametnula mi se misao - zašto on ne bi mogao biti jedan od tih mojih »novih poznanika«? Pridem i sasvim ozbiljno ga upitam: »Gdje se, molim Vas, nalazi željeznička stanica?« Kad je on doslovno odgovorio na lozinku, oba smo se nasmijali, a on je dodao: »Jesam li ti rekao da ćemo se ponovo sresti«. Dakle, Vlado Perić je bio prvi koji je kao tehniker određen da dolazi po materijal u radnju, u Alifakovac ulici.

Ostali drugovi, njih još četiri, bili su iz Željezničke radionice, Vojnotehničkog zavoda i pojedinih kvartova grada. Sjećam se da je u prvo vrijeme za Željezničku radionicu materijal nosio član Partije Jusuf Bašić, limarski radnik.

Sredinom jula 1941. godine sve je bilo organizovano i tehnika je počela raditi. Numić je donosio materijal, a tehnikeri koji su bili članovi Partije, odnosili su ga u svoje partijske ćelije. Numić je materijal donosio u jednoj povećoj tašni, valjkastog oblika, kakve su nekada nosili ljekari i poštari. Ja sam materijal prihvatao i odnosio u jednu posebnu prostoriju, gdje sam ga razvrstavao na pet dijelova. Oni, koji su nosili za više partijskih ćelija, što je bio slučaj sa Željezničkom radionicom, odnosili su veće količine materijala. Materijal sam pakovao tako da se nosi u ruci i da izgleda kao da se nosi kupljena roba. Tehnikeri su dolazili u zakazano vrijeme i sve je išlo kao sat. Devet mjeseci je to trajalo, sa manjim prekidima, zbog mjera predostrožnosti, povodom policijskih racija i većih hapšenja. Tako je ovaj distributivni centar stalno radio od jula 1941. do aprila 1942. godine.

U tom periodu kroz ovaj centar je rastureno preko pedeset hiljada primjeraka raznog štampanog materijala. Pored našeg lokalnog

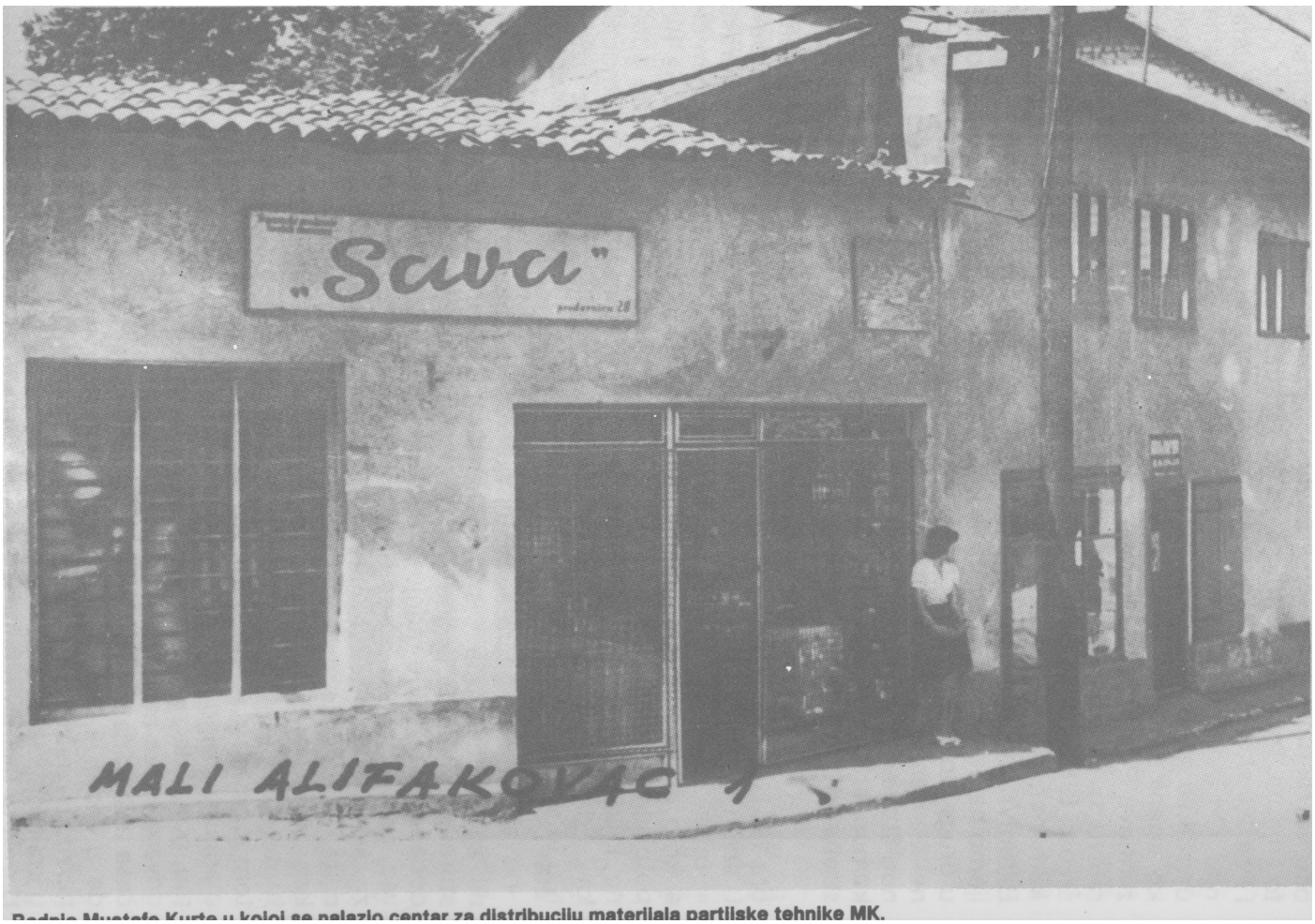

Radnja Mustafe Kurte u kojoj se nalazio centar za distribuciju materijala partijske tehnike MK.

biltena, rasturan je i Bilten Vrhovnog štaba i svi proglasi i leci koji su, u to vrijeme, izdati na području grada. Mi smo rasturili i proglase CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPBiH za poziv narodima Jugoslavije na ustanak. Od ovih pedeset hiljada primjeraka (na osnovu svježih sjećanja, utvrđenih neposredno poslije rata), neki materijali su imali i po nekoliko stranica, kao pojedini bilteni Vrhovnog štaba. Neki primjerci, po zahtjevu Pokrajinskog komiteta, odnosno predstavnika CK KPJ u Sarajevu, nakon umnožavanja u našoj partijskoj tehnici, slati su u unutrašnjosti BiH i druge dijelove zemlje. Postoji pismo druga Tita, kao dokumenat, koje je poslao drugovima u Sarajevo, iz koga se vidi da je i Bilten Vrhovnog štaba ovdje umnožavan. Citiram: »... U prilogu vam šaljemo najnovije naše materijale koje vi morate odmah umnožiti i poslati u druge pokrajine. U Zagreb pošaljite i za Sloveniju i Srbiju barem po nekoliko primjeraka. Isto tako potrebno je da se umnoži i Bilten Vrhovnog štaba koji smo sada izdali...« Tito, 26. 1. 1942. godine (Zbornik dokumenata i podataka o NOB, tom II, knjiga II, dokumenat broj 128, strana 258).

Kroz naš distributivni centar, krajem oktobra i tokom novembra 1941. godine, rastureni su u Sarajevu i prvi brojevi užičke »Borbe«. U stvari, došlo je u više navrata nekoliko brojeva sa oko 200 primjeraka »Borbe«. Prvi broj, od 19. oktobra 1941. godine, bio je sa uvodnim člankom druga Tita, pod naslovom »Zašto izlazi Borba«. Članak je bio potpisan Titovim inicijalima »TT«. Drugi broj, od 21. oktobra iste godine, imao je uvodni članak »Novi porazi okupatora i njegovih pomoćnika«, i druge. »Borba« je preko oslobođene teritorije dolazila iz Užica. Nju je u grad unosio kurir Moric Salom Moco.

Radeći u ovom distributivnom centru tehnike, doživio sam raznih zgoda i nezgoda. U septembru 1941. godine bila je velika akcija rasturanja letaka. Popodne, dogovorenog dana kad je Numić trebao da donese materijal, u radnju je navratio jedan tip, orijentisan kao frankovac, rođak vlasnika zgrade u kojoj smo mi imali zakupljene prostorije za radnju. Taj čovjek je imao običaj svratiti kod mene i Kurte. Kako nije ništa radio, jer je živio od kirija i rente, on se dosađivao, pa onako dokon, imao je običaj doći i bez veze zametati razgovor, posebno sa Kurtom, koji je s njim pravio šegu. Došao je i sjeo, možda i zato što, u tom momentu, nije bilo mnogo mušterija i gužve. U namjeri da ga se otarasim, stalno sam se nalazio u nekom poslu, slagao robu, stavljajući mu, očito, do znanja da ga ne slušam i da nemam vremena s njim razgovarati. Sve moje misli su bile usmjerene na Derviša, koji je svakog časa trebao da stigne. Derviš je, doduše, i ranije zaticao nepoznate ljude u radnji, i, zahvaljujući svojoj hladnokrvnosti, ničim nije svraćao pažnju na sebe i uvijek je uspješno obavljao svoj posao, pa sam mislio, u krajnjoj liniji, ako ga i zatekne, ništa se neće desiti. U tom momentu Derviš je ušao u radnju sa tašnom, punom letaka. Nakon uobičajenog pozdrava, zamolio je da izvjesno vrijeme ostavi tu tašnu, dok obavi

neki posao u gradu. Tašnu je spustio u jedan ugao do vrata, na metar-dva od ovog tipa, i izašao. Istog momenta tip je ustao, iznenađen i malo uzrujan, rekao je: »Otkud ovaj ovdje, to je neki Numić, veliki komunista, znam ga iz Šerijatske gimnazije«. »Kakav, bolan, komunista« - obratim se ja njemu - »to je trgovac sapuna od koga smo Mujo i ja dosad kupili tone i tone sapuna. Nezgodno je dirati tuđu tašnu, a vjerujem da su mu i sada tu pojedini uzorci sapuna«. Tip, iako malo pokoleban, stalno je ponavljao: »Ama, bolan, to je jedan crveni, dobro znam iz gimnazije«. On je još malo posjedio i otišao, a ja sam zgrabio tašnu i odnio je u prostoriju gdje sam razvrstavao i pakovao materijal. Kad se nakon dva sata Numić povratio, saznao sam da se, zaista, dobro poznaju.

Početkom oktobra 1941. godine, Numić je otišao na oslobođenu teritoriju Romanijskog partizanskog odreda, a rukovođenje tehnikom Mjesnog komiteta preuzeo je Dane Olbina. I on je, po pravilu, lično donosio materijal, kao što je to ranije činio Numić. Ponekad su materijal donosili Muhidin Begić i Esad Brkić, koji su u tehnici imali posebna zaduženja. Zanimljivo je da se za 9 mjeseci izmijenilo preko 20 tehnikera koji su nosili materijal u partijske ćelije grada. Već sam rekao, da su to bili sve članovi Partije, pa su u međuvremenu jedni raspoređivani na nove dužnosti u partijskoj organizaciji grada, drugi su odlazili u partizane, neki su padali u zatvor i transportovani u koncentracione logore, itd. Uglavnom, njih preko 20, duže ili kraće vrijeme, dolazilo je po materijal. Značajno je istaći činjenicu, da je hapšene policija podvrgavala teškom zlostavljanju, pa ipak, niko nikad nije prokazao ovaj dio tehnike, tako da je, zahvaljujući konspiraciji, čitavog rata ostao nepoznat policiji. Cak i u kasnijim provalama, iako je policija, prilikom hapšenja pojedinaca ili grupa, posebno insistirala na tome gdje je materijal štampan i ko ga je rasturao, nisu to saznali.

Ideja o rasturanju materijala kroz trgovačku radnju bila je vrlo pogodna. Kada bi, na primjer, rukovodilac tehnike ili neko drugi donosio materijal u tašni, a u radnji bilo kupaca, on se ponašao kao i ostale mušterije. Raspitivao bi se za robu i čekao trenutak da radnja ostane prazna. Tako isto su postupali i tehnikeri koji su odnosili materijal. Oni su bez smetnje, savršeno kamuflirani kao kupci, neprimjetno ulazili i izlazili iz radnje, tako da nikad nikome sa strane nije palo na um da su među kupcima komunisti i da obavljaju partijske zadatke, zbog kojih su okupator i kvislinzi nemilosrdno skidali glave.

Po materijale u distributivni centar su najčešće dolazili drugovi koji su u svojim partijskim ćelijama bili zaduženi da budu tehnikeri, ali dolazili su i drugi drugovi, zavisno od potreba Mjesnog komiteta. Od drugova koji su dolazili, sjećam se: Alije Hodžića, Radojke Lakić, Mile

Perkovića i drugih za koje se zna da im to nije bio jedini posao u partijskoj organizaciji, pa Jusufa Bašića, limara, Mustafe Skake, bravara, Pere Kaurina, cipelara, Nurije Tafre, bravara, Nafisa Defterdarevića, studenta, 2arka Vidovića, studenta, Emice Kapri, daka, Reufa Nalčadžića, brijačkog radnika, Antonije Henjel i mnogih drugih. U nekoliko navrata, materijal je tokom 1941. nošen i u Zenicu, po njega je dolazio Remzija Rebac, koga su ustaše 1944. godine, nakon zvjerskog mučenja, objesile u Jasenovcu.

ŠALIM ĆERIĆ

U PARTIJSKOJ TEHNICI U MANDŽINOJ ULICI

U Sarajevu sam se obreo u maju ili junu 1941. godine.

Bilo je to nakon što mi je zaprijetila sasvim konkretna opasnost od hapšenja u Ljubuškom (gdje sam primljen u KP u aprilu 1941. godine). Sjećam se da su me drugovi upozorili da se, prilikom proputovanja željeznicom, ne pokazujem u Mostaru, gdje sam živio neposredno pred rat i gdje sam, vjerovatno, bio poznat policiji.

U Sarajevu sam zatekao mnoge poznanike Ljubušake, Mostarce i školske drugove iz drugih mjesta. Tako mi nije bilo teško osigurati privremeni smještaj. Susreo sam mog zemljaka Muhameda Sadikovića, ranije je živio u Zagrebu, člana KPJ, marksistički obrazovanog, vještog u organizovanju ilegalnog rada. Poginuo je kao partizan u februaru 1943. godine kod Lopara. Pozvao me u svoj stan, u Stevana Sindelića ulici br. 9. Tamo je bilo čitavo malo svratište ilegalaca i poluilegalaca. Između ostalih, tamo su bili Harno Ćehajić i Ahmed Kadić iz Sanskog Mosta, koji su u Sarajevu bili zaposleni kao krojači. Problemi stanovanja, odijevanja i ishrane svih nas rješavani su bez teškoća, bez novaca, kao što se i radi u velikoj nevolji. Došli smo iz raznih mjesta i skupili se u Sarajevu, očekujući partijsku vezu i zadatke.

I doista, desetak dana po dolasku našao sam se sa Dervišom Numićem, studentom prava iz Duvna, mojim razrednim drugom i prijateljem iz Šerijatske gimnazije. Na Beogradskom univerzitetu je postao član KPJ 1939. godine i veoma se brzo istakao svojim organizatorskim sposobnostima. Bio je član Mjesnog komiteta Sarajeva i najbliži saradnik Svetozara Vukmanovića Tempa, delegata CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Derviš je kasnije bio i partijski rukovodilac Prvog bosanskog udarnog bataljona i politički komesar Prvog bataljona VI istočnobosanske proleterske brigade, a ujedno i član Oblasnog komiteta za

istočnu Bosnu. U martu 1943. je određen za sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu; poginuo je kod Sokoca na putu na novu dužnost. U vrijeme kada sam stigao u Sarajevo, rukovodio je partijskom tehnikom, pa mi je ponudio dvije varijante: zaposlenje i ilegalni rad u Vojnoj vazduhoplovnoj bazi u Rajlovcu ili rad u partijskoj tehnici. Cijenio sam da mogu biti korisniji u tehnici i dao mu takav odgovor.

Derviš mi je ovako objasnio zadatak: stanovaću u Mandžinoj ulici br. 8, u stanu koji je iznajmio Remzija Pehlivanović, brijački radnik iz Duvna, zaposlen u radnji Rafaela Levija na Marindvoru. Tamo će biti šapirograf i dva pištolja. Na Remziju mogu da se oslonim u svemu. Materijal za umnožavanje (papir i crnu boju) nabavljaću u knjižarama Jovana Ukropine i Simona Katane. Partijske tekstove otkucane na matrici (kasnije sam opazio da su to bili tekstovi i Pokrajinskog i Mjesnog komiteta) predavače mi on, ja ću ih umnožiti u dogovorenom broju primjeraka i predavati, opet, njemu na ugovorenom mjestu i u dogovoreno vrijeme. Novac za materijal dobivaću, također, od njega, kao i 900 kuna mjesečno za ishranu. Radi što veće tajnosti, neću učestvovati u radu nijedne partijske organizacije.

Remzija je bio crnomanjast, onizak mladić, krhke građe. Pored predusretljivosti i ljubaznosti, osobina koje su, vjerovatno, bile rezultat posla kojim se bavio, odmah se mogla zapaziti odanost i požrtvovanje koje je bio spreman pružiti onima koje cijeni. Pošto nas je Derviš upoznao, krenuli smo u naš zajednički stan u Mandžinoj ulici.

To je ulica na sjevernoj strani Sarajeva, ispod Hrastova, u blizini tada poznate kafane »Bujrum«. S njene sjeverne strane bile su poredane, naslonjene jedna na drugu, prizemne i jednospratne kućice. Na južnoj strani, nekako po sredini, usred poluograđene bašče, samovala je lo'še održavana jednospratnica, sa ne baš tvrdom drvenom verandom, na kojoj se obično sušilo rublje. Odmah se moglo zaključiti da su kuće podigli radni ljudi, od svoje skromne uštedevine.

Kuća u kojoj je stanovao Remzija, nalazila se u sredini niza. Bila je vlasništvo Fatime Suljević. Zgrada je bila dvospratna. U prizemlju hodnik i soba desno, prazna, s prozorom pokrivenim zastorom. Pravo - drvene stepenice za sprat, na kome se nalazila veća soba, sa dva kreveta. Na jednom je spavao Remzija, a na drugom ću spavati ja.

Tehnika se sastojala od jednog šapirografa u drvenoj kutiji dimenzija 50 x 30 x 10 cm. Unutrašnjost se sastojala od plohe sa čeličnom mrežom, koja, uz pomoć boje, daje otisak teksta otkucanog na matrici. Ručnim pritiskom valjka po tabaku papira razastrtom po plohi, dobivao se umnoženi tekst. Pored šapirografa, bila su još dva pištolja, jedan kalibra 6,35 mm i drugi nešto veći. Sve je to bilo smješteno u rupu iskopanu u zemlji ispod ormara koji se nalazio pod stepenicama u hodniku, u prizemlju. Otkopana zemlja je razasuta u šupi, a rupa pokrivena jelovim podnicama prepolovljenih klinaca, na koje je navučen

hodnički tepih, a zatim orman. Otpočelo se sa umnožavanjem Biltena o stanju na ratištima, svaki drugi dan, u oko 150 primjeraka. Ubrzo je uslijedilo i umnožavanje proglasa CK KPJ sa pozivom na ustanak, u znatno većem tiražu.

Nije bilo nikakvih neprilika kod nabavke materijala za umnožavanje (boja i papir) jer je to organizovala Partija.

Lako je bilo nositi u stan manje količine papira, jer nekoliko stotina listova stane u tašnu, koja je neupadljiva. Ali, kako je partijska organizacija jačala i njen se uticaj širio, rasle su i potrebe za tekstovima. Tiraž Biltena i letaka se povećavao, pa se papir za umnožavanje morao smještati u kofer. Pošto je papir težak, a stan udaljen od knjižara, i to uzbrdo, nošenje je predstavljalo pravu muku, pogotovo što se trebalo ostati neupadljiv.

Umnožavanje smo obavljali Remzija i ja zajedno, i to redovno noću. Najprije bismo pripremili vodu za pranje sa česme iz dvorišta. Zatim bismo navukli na prozor debelo ćebe (provjerili smo da se kroz njega ne vidi električna svjetlost). Slijedilo je vađenje šapirografa, papira i oružja iz skloništa, i ponovo njegovo zatvaranje i maskiranje. Sva ta oprema stavljana je na stolić između dva kreveta, u sobi na spratu. Jedan od nas bi postavljao i dizao listove, a drugi bi pritiskivao valjkom, dok se posao ne završi. Na kraju bismo pospremili i očistili sobu, spalili suvišne papire u maloj tučanoj peći, opremu i umnoženi materijal vratili u sklonište, oprali se i lijegali u postelju. Prilikom umnožavanja materijala, umor nije predstavljao osnovnu teškoću, iako se ponekad radilo i do 4 sata ujutro. Glavna briga je bila kako ostati neprimijećen i kako reagirati na eventualni upad policije. Znali smo da se svjetlo u našoj sobi ne vidi izvana, te da, prema tome, niko ne može posumnjati zbog našeg bdijenja. Teže je bilo sa prigušivanjem zvuka. Postojala je mogućnost da se škripa i pad stolice, ili škripa vrata, čuju u susjednom stanu.

Bilo je teško razmazivati crnu boju a da ne padne po neželjenim mjestima. Zamazivano je drvo, i papir, i platno, a da se ne govori o rukama. Jasno je šta bi značila posjeta policije u takvoj situaciji. Zato smo se, radeći, čistili kako smo znali i umjeli. Dok smo mi znojni i zamazani pritiskivali valjkom po tabacima, noćnu tišinu remetili bi ponekad mitraljeski rafali ili usamljeni revolverski pucnji.

Jedne večeri, dok smo bili u jeku našeg posla, u našu ulicu je skrenulo nekoliko automobila. Bilo je to sasvim neuobičajeno. Stali su pred našom kućom. Udovi su mi se oduzeli. I dok smo mi zaprepašteni gledali jedan u drugog, nastojeći da dođemo sebi, čuli su se nerazgovjetni glasovi putnika koji su izlazili. Slijedilo je lupanje na kapiji - meni se učinilo na našoj, kućna vrata su se otvorila, ali se u našem hodniku nije ništa čulo. Tek kad se susjedova kuća ispunila grajom, odahnuli

smo. Veselje je trajalo duboko u noć. Sutradan sam saznali da se komšija oženio.

Ni s kim u komšiluku nismo održavali veze, sem povremenih kontakata sa Aišom Hamamdžić, koja je bila spremna da nam učini po koju domaćičku uslugu. No, i pored toga, bili smo posebno oprezni prilikom pojave na ulici.

Ako je ujutro trebalo predavati umnoženi materijal, Remzija i ja smo izlazili zajedno, nešto prije radnog vremena. Tako je bilo neupadnije. Oni koji bi nas zapazili, mogli su misliti kako dva samca idu zajedno na svoja radna mjesta. Moja tašna nije nikome mogla upasti u oči, a ako se radilo o koferu, onda su mogli pomisliti da negdje putujem. Nakon dijela zajednički predenog puta, razdvajali bismo se - Remzija prema svojoj brijačnici, a ja na sastanak, birajući kraće ili duže puteve, već prema tome koliko mi je trebalo vremena do ugovorenog mjesta.

Dervišu Numiću sam predavao umnoženi materijal, a on meni'matrice. Susreti su zakazivani u jednoj od prometnih ulica u centru grada, u vrijeme kada je, zbog odlaska na posao, pješački promet gust. Time se izbjegavalo eventualno stajanje, koje je moglo biti sumnjivo. Pri takvim susretima, na kojima bismo se u masi prolaznika ugledali kao slučajno, ponašali smo se kao poznanici koji se dugo nisu vidjeli. Usput bi, u toku razgovora, jedan drugom predavali materijal, a zatim se rastajali prethodno ugovorivši sljedeći sastanak. Kada mi je Derviš, nakon izvjesnog vremena, skrenuo pažnju da budem oprezan s tašnom, jer su agenti nedavno pretresli tašnu jednog našeg druga, počeo sam letke pakovati u obliku flaše, zamotane u novinu.

Nije se nikad desilo da jedan drugom nismo došli na sastanak u zakazano vrijeme. Derviš je imao sat, ali ja nisam. Snalazio sam se na razne načine, prema fabričkim sirenama, javnim satovima, a naročito sam se koristio satom na Katedrali. Ponekad sam, na istom sastanku, pri predaji umnoženog materijala, dobivao od Derviša matricu za umnožavanje sljedećeg. Ako to nije bio slučaj, zakazivali smo poseban sastanak. Preuzeti matricu, nabaviti i smjestiti u kuću pisaći papir, umnožiti tekst i predati ga, predstavlja, čini se, sve o čemu jedan ilegalac sa zaduženjem kakvog sam ja imao, treba da brine. Ali, važno je i kako provesti dan a da se ne postane sumnjiv ili, eventualno, uhapšen.

Ukoliko nisam imao umnoženog materijala za predaju, onda jednostavno toga dana nisam izlazio iz kuće i kretao sam se što manje i što tiše, konzumirajući prethodno pribavljenu hranu. Tek kada bi se Remzija vratio sa posla, mogao sam se ponašati komotnije.

Posebno je valjalo znati kako provesti dan kada sam ujutro predavao umnoženi materijal. Vratiti se kući - nije dolazilo u obzir, jer bi takvo badavadžijsko življenje moglo biti sumnjivo komšijama. Zato sam za svaki takav dan morao imati razrađen plan kako ga provesti do završetka radnog vremena, do povratka kući.

Vrijeme do ručka najčešće sam provodio po parkovima, ili u šetnji po sporednim ulicama, ili kombinovano. Morao sam voditi računa da u parkovima ne boravim uvijek na istom mjestu i u isto vrijeme. Čim sam medu onima koji se odmaraju uočio stalne posjetioce, odmah sam mijenjao boravište. Hodanje po sokacima, uvijek krivudajući činilo mi se bezbjednije, iako zamornije. Ručavao sam kod Smaje, kuhara iz okoline Foče, koji je prrmao abonente u jednoj prostoriji današnje Ulice Petra Preradovića. Pošto je medu gostima bilo ljudi naklonjenih režimu, moje je držanje moralo biti oprezno, a zadržavanje što kraće.

Vrijeme sam provodio i u posjetama mome najboljem prijatelju iz srednje škole Jusufu Sabljakoviću, članu KPJ. Bio je zaposlen u Željezničkoj direkciji; kod njega je jedno vrijeme stanovao Tempo. Prilikom uhapšenja na pruzi Beograd - Zagreb, iskočio je iz voza. Tražeći partizane, zalutao je u Petrovoj gori, gdje je uhvaćen i ubijen. Najviše vremena sam proveo u kafani Azre Grebo, sestre Adila Grebe, takode, moga poznanika iz Šerijatske gimnazije.

U toj kafani su se okupljali mnogi naši drugovi - »izbjeglice«, naročito Hercegovci. Azra je znala za naš rad i činila je sve što je u njenoj moći da nam pomogne.

Zaključujući opis dnevnog zanimanja jednog ilegalca, koji kod kuće ima skriveno oružje i spravu za umnožavanje tekstova, bilježim i teškoće prilikom povratka u stan. Bio je policijski čas, pa je valjalo žuriti. Ulica Vuka Karadžića, najkraći put, bila je pretežno nastanjena Jevrejima. Progonjeni i šikanirani, oni su rano zatvarali kapke na svojim prozorima. Tužno su odzvanjali koraci usamljenih prolaznika kroz tu kolonadu straha i unezvjerenosti. Valjalo je voditi računa da neki znatiželjnik ne uoči ulaz u moju bazu. Ako čujem korake iza sebe, usporim. Nezainteresovani će proći istim tempom mimo mene, i tad ću, gledajući mu u leđa, odlučiti kad ću skrenuti u svoju uličicu. Ukoliko pratilac, međutim, i sam uspori, to je bio znak da moram odložiti povratak u kuću.

Tako je to teklo do oktobra 1941. godine. Tada se počeo javljati, umjesto Derviša Numića, Dane Olbina. A onda mi je jednoga dana Derviš saopštio da odlazi, u istočnu Bosnu, na oslobođenu teritoriju. Tom prilikom sam izrazio svoju želju da idem u partizane. Numić se š tim složio.

Od partijske organizacije sam dobio topao veš, odijelo i nabio ruksak odjećom, uzeo pištolj i krenuo na ugovoreni sastanak, u pekaru Derviša Jerlagića, u tadašnjoj Petrakinoj ulici. U pekari se iskupilo nas nekoliko 9. oktobra, u prvi mrak. Ubrzo se pojavio Mustafa Dovadžija i, ne govoreći ništa, krenuo brzim korakom uzbrdo, krivudajući ulicama. Mi smo krenuli za njim. Bio je Ramazan, i u jednoj uličici ispod Hrastova smo sreli grupu ljudi sa fenjerom kako se spuštaju prema džamiji.

Pozdravili smo ih, grabeči žurno uzbrdo. Oni su stali, začuđeno gledajući za nama. Mi smo, pak, otkočili svoje pištolje. Na sreću, na Hrastovima nije bilo nikakve prepreke. Marširali smo još kojih pola sata, a onda je Mustafa naredio da legnemo. Tragao je nekoliko minuta po kamenjaru, zviždučući ugovoreni signal, a onda su, najednom iz mraka, izronila trojica naoružanih ljudi sa petokrakim zvijezdama na kapama. Nakon sat hoda, bili smo u planinarskom domu na Crepoljskom. Tu je bila smještena Crepoljska četa Romanijskog partizanskog odreda.

dr ESAD BRKIĆ

NAŠA ŠTAMPARIJA

Bilo je to davno. Prošle su tolike duge godine. Mnogi dogadaji potpuno su utonuli u gustu maglu zaborava, dok se neki tek naziru. Lica, takode. Nekim drugovima znam samo ime, a o drugima je u sjećanju ostala blijeda slika. Mnoge od njih nisam više nikada vidio. Možda, ostali po obroncima tolikih planina koje smo prošli; pali u borbi ili ostali umirući iza sumornih izgladnjelih tifusarskih ešalona. Zato će, sigurno, i ova priča ostati štura i nepotpuna.

U septembru 1941. godine protjeran sam iz Mostara na prisilan boravak u Zenicu, gdje mi je živjela sestra Zejna Maslo, koja je od prvog dana bila uključena u ilegalni rad. Odmah po dolasku, rekla mi je da je partijska organizacija obaviještena o mom dolasku i da će me uskoro posjetiti drug Remzija Rebac, iz zeničke partijske organizacije, koga sam odlično poznavao još iz Mostara. Uskoro me, zaista, posjetio. Bile su mu poznate sve okolnosti oko mog hapšenja od italijanskih okupacionih vlasti, zajedno sa grupom komunista prilikom pokušaja iznošenja oružja iz italijanskog logora, te o predaji ustašama i konačno protjerivanje u razna mjesta na prisilan boravak zbog pritiska uporne i stalne akcije muslimanskih i hrvatskih masa, što je organizovala Partija. Rekao mi je da ću uskoro biti prebačen u Sarajevo, na rad.

I zaista, kroz par dana dobio sam propusnicu i ranim jutarnjim vozom krenuo, bez ikakvih stvari, za Sarajevo. Tek poslije nekoliko dana, stvari mi je donio neki domobranski vojnik. Na stanici u Sarajevu me sačekao Derviš Numić, moj stari drug i prijatelj, sa kojim sam se upoznao još kao gimnazijalac. Drugovali smo i za vrijeme studija u Beogradu.

Derviš mi je odmah rekao da ću raditi u Tehnici Mjesnog komiteta. Znao je dobro da sam u tom poslu već »specijalista«. Još za vrijeme studija u Beogradu, od 1939. godine do pred sam rat, pod ruko-

vodstvom Mahmuta Bušatlije Buša, sa Enverom Arpadžićem i još nekim drugovima štampali smo letke, biltene i proglase u podrumima sadašnjeg Prirodno-matematskog fakulteta. Derviš me je odveo u stan Mostarca Ismeta Pašića, koji mi je bio školski drug. Trebalo je kod njega da se »zabaziram« za izvjesno vrijeme. Nisam smio ni u kom slučaju da se pojavljujem na ulici, jer sam se u Zenici morao prijavljivati policiji svakog dana. Na rastanku sam dao Dervišu jednu od svojih fotografija za lažnu legitimaciju.

Moram priznati da me je smještaj kod ovog mog Mostarca iznenadio. Bio je sin bivšeg šefa policije u Mostaru. Sem toga, nevjerovatno mršav i slabašan čovjek. Ali, eto, u sebi je našao dovoljno snage da postane aktivist u ilegalnom revolucionarnom radu, pod posebno teškim uslovima. Trebalo se čuvati od brojnih gestapovaca, kulturbundovaca, policijskih agenata i raznih drugih žbira. Ljudski život bio je, tada, najjeftinija stvar na svijetu. Poslije oslobođenja, saznao sam da je Ismet uhapšen i nikada se nije vratio.

Mogu sad priznati, svih Derviševih uputstava se nisam striktno pridržavao. On se, zaista, nije pojavljivao, a meni su već davno dodijala ona četiri zida, jer sam se dovoljno naležao u italijanskom i ustaškom zatvoru. Zato sam odlučio da malo prošetam čim sam zaključio da je bura prošla i da me sigurno više i ne traže. Moj stanodavac mi je dao nekakav visoki fes i neke naočare, ali prave. Nisu imale bogzna kakvu »jačinu«, ali sam ja imao potpuno normalan vid. Kroz te naočare, vjerujte mi, malo sam vidio. Tek sam nazirao samo siluete. Šetajući se tako, nabasao sam na druga Ziju Bubića, koji je tada radio kao magacioner u trikotaži Bencion Gaona, koja je tada isključivo radila za njemačku armiju. Zapravo, on je nabasao na mene, jer ga ja, kroz one proklete naočare, nisam uopšte ni primijetio. Mnogo me je obradovao sastanak sa njim. Bio je koštunjav, vitak i vrlo krepak mladić. Uvijek vedar, elegantan i galantan. Neosporno, vrlo dobar drug. Rekao mi je da ima mali dvosoban stan u potkrovlju jedne »folksdojče haus« i pozvao me da stanujem kod njega, iako mu je bilo sasvim jasno, zbog moje zakrabuljenosti, da se krijem. Doveo me do kuće. Nalazi se i sada na uglu današnje Titove i Vrazove ulice. Ima i danas dva ulaza. Jedan iz Titove, kroz malo dvorište, i drugi, glavni iz Vrazove ulice. Jedna ulica bučna i uvijek puna prolaznika, dok je druga gotovo pusta. Moglo se lako neopažen ući i izaći. U prizemlju je, onda, na uglu bila apoteka i do nje jedna povrtarska radnja. U Vrazovoj, sa lijeve strane od glavnog ulaza, nalazila se drogerija Mostarca Šice Komadine.

Tog momenta nisam mogao da prihvatim poziv, jer sam morao da se konsultujem sa Numićem. Ipak, bio sam siguran da ću se tamo uskoro preseliti. Naime, bilo mi je jasno da nije bilo idealnijeg mjesta za »tehniku« od ovog u »folksdojče haus«, jer je tu neće nikada tražiti.

Zgrada u Vrazovo) ulici u kojoj se nalazio mansardni stan koji je koristila partijska tehnika.

Čini mi se krajem septembra ili početkom oktobra 1941. godine, posjetio me Numić i poveo u neki bife. Vlasnik je bio Sveto Vujadinović. Poslije sam se uvjerio da je njegov lokal bio jedna od baza ilegalnog revolucionarnog pokreta. Sveto je bio temeljit čovjek, prosto nabijen mišićima i energijom. Uvijek vedar i nasmijan. Zaista, vrlo drag i simpatičan čovjek. Njegov pomoćnik, čijega se imena i prezimena ne sjećam, naprotiv, bio je mršav, srednjeg rasta, crnomanjast mladić, jako ćutljiv, ali isto toliko drag i dobroćudan drug. Docnije sam navraćao u ovaj bife i postali smo odlični prijatelji. Poslije nekoliko mjeseci, obojica su otišli u partizane i više ih nikad nisam vidio.

Usput sam Dervišu saopštio Zijinu ponudu, iznio mu razloge, te se on odmah složio. U Svetinom bifeu smo prišli stolu za kojim je sjedio povisok i mršav mladić. Bio je to Dane Olbina. Upoznali smo se i rukovali. Od tada je trebalo da sa njim budem u vezi i od njega da primam zadatke. Bilo mi je jasno da Derviš ide u partizane. Rukovali smo se, poljubili i rastali. Više nikad se nismo sreli.

Po uputstvima Daninim, uskoro sam počeo raditi. Naravno, preselio sam se kod Zije. Bilo nam je lijepo kao dvojici vrsnih bećara. Posebno meni. Zijo je bio snalažljiv kao vidra i uvijek je nalazio dovoljno brašna i još mnogo drugih jestivih rijetkosti. Naša komšinica Rista nam je mijesila svakodnevno odličan hljeb, a ponekad i nešto dobro zgotovila. Od onog što mi je Dane davao, postao bih brzo kost i koža. Međutim, nisam se na njega ljutio, jer sam znao da i on oskudijeva i, vjerovatno, ono što meni daje, dijelom odvaja i od vlastitih usta.

Trebalo je da uređujem Bilten. Naime, vijesti koje su hvatali i zapisivali drugi, slušajući »Slobodnu Jugoslaviju«, Radio-Moskvu i Radio-London, donosio mi je Muhidin Begić. Ja sam te vijesti sređivao, sastavljao Bilten i perforirao na matrici za umnožavanje. Bilten je obično kucan na jednoj stranici, rijetko dvije ili više stranica. Otkucane matrice sam davao Muhidinu Begiću, koji mi je donosio nove vijesti. Bilten je donosio vijesti sa frontova, posebno o uspjesima Crvene armije, naših partizanskih jedinica i akcijama našeg pokreta širom zemlje, o uspjesima saveznika i slično. Naravno, donosio je i o zvjerstvima okupatora i njegovih slugu širom Jugoslavije i čitave porobljene Evrope.

Taj bilten, iako po svom prostoru malen, značio je mnogo, vrlo mnogo. Bio je to podstrek i nada svima onim koji su mrzili fašizam, pritisnuti strahom, bijedom i nesigurnošću, i budio u njima vjeru u bolje dane, usmjeravajući njihov revolt na aktivno uključivanje u sveopšti pokret naroda protiv tuđina i njegovih slugu. Preko njega, oni su saznavali da živi i aktivno i neustrašivo se bori Komunistička partija Jugoslavije, da je ona tu, kraj njih, uvijek spremna da ih prihvati i povede u borbu za oslobođenje naroda.

Predložio sam Olbini da Bilten kucam u stanu porodice Salatić, sa kojom je živio moj dobri i napredni profesor geografije i etnologije

Tvrtko Kanaet. Porodicu sam poznavao još iz Mostara. Drugovao sam sa njihovim sinom Radom, onda aviomehaničarom na mostarskom aerodromu, docnije prvoborcem i pukovnikom JNA. Još ranije sam sreo Tvrtka, koji mi je rekao da stanuju u oblakoderu na Marindvoru, u današnjoj ulici Slaviše Vajnera Čiče. S obzirom da je to bila višespratna zgrada sa mnogo stanova, gdje je stanovao »otmjen« svijet, moj ulazak i izlazak u nju, po svoj prilici, bio bi neprimijećen. Poznato je bilo svim komšijama da je to porodica plućnih bolesnika, jer su najstariji sin Dorde (Doka), kći Sofija i profesor Kanaet bili teški tuberkulozni bolesnici. Stoga je trebalo očekivati da će ljudi manje navraćati u taj stan.

Posjetio sam ponovo ovu porodicu i Tvrtku iznio otvoreno šta bih želio da radim u njihovom stanu. S tim se on odmah, bez riječi, složio, a i svi članovi porodice. Nikada nisu pokazali da nisam dobrodošao, iako sam sa tehnikom stvarno, za ovu porodicu, bio pravo bure baruta. Činilo mi se, naprotiv, da se raduju što to tu radim. Primali su me uvijek široka srca i često me častili onim što su najljepše imali. Utoliko više sam prekoravao sebe što ovu divnu porodicu, zaista, izlažem strašnoj opasnosti. Jednog dana je izgledalo da je, zaista, zaprijetila ta opasnost. Kad sam tamo došao, rekli su mi da je Doka pozvan da se javi u policiju. Bez riječi sam se okrenuo i »ispario«. Potražio sam Danu i saopštio mu o čemu se radi. Rekao mi da ga sačekam u bifeu, a on je izjurio nekud i poslije nepun sat se pojavio sa jednim jedrim, crnokosim mladićem, osrednjeg rasta. Bio je to Fahrija Ajanović, za koga sam docnije saznao da radi u jednoj bakalnici sa Mustafom Kurtom, iz koje se rastura ilegalni materijal na razne strane. Fahrija i ja krenuli smo prema neboderu na Marindvoru. Tu nas je na uglu čekala Sofija Salatić, koja mi je saopštila da je Doka otišao s Tvrtkom da se javi policiji. Dok je Fahro ćaskao sa Sofijom, ja sam otišao u stan i uzeo pisaću mašinu. Fahro me poveo svojoj kući, u Ulici Soukbunar 17. Tu sam radio određeno vrijeme. Kad se pokazalo da je interesovanje policije bilo samo »informativne« prirode - željeli su utvrditi da se, zaista, radi o beznadežnom tuberkuloznom bolesniku, nakon čega su Doku pustili na miru, ja sam se ponovo preselio na staro mjesto i osjećao se potpuno sigurnim.

Početkom decembra 1941. godine, Olbina mi je predložio da, radi maksimalne konspiracije, preuzmem štampanje biltena u našem, odnosno Zijinom stanu. Takav predlog bio je sasvim prirodan, jer sam, imao pristojno iskustvo. Sem toga, kako sam već rekao, kuća je bila idealna za smještaj ilegalne štamparije. Neosporno, za mene je pisanje Biltena, njegovo perforiranje na matrici i izvlačenje nekoliko stotina primjeraka predstavljalo danonoćni posao i užasan napor. Međutim, nisam ja uopšte bio važan. Važan je bio pristanak Zije Bubića, jer nije trebalo mnogo mozga, a Zija ga je imao dovoljno, pa da mu bude jasno kakvu mu divnu omču stavljam oko vrata. Moram priznati da sam

RADNICI, NARODNA INTELIGENCIJO, GRAĐANI GRADA SARAJEVA,

VAMA SE OBRAĆAMO !

Komunistička Partija koja nikada nije zaboravila da u odlučnim momentima ukaže radnim masama put njihove borbe i koja je neustrašivo prednjačila i u toj borbi gubila svoje najbolje sinove, hoće da vam iuovim najsudbonosnijim danima, na pragu nove godine, nanovo ukaže na sve ono što je vezano za život i tuđućnost radnog naroda.

Danas više nego ikada osjećaju radne mase da su komunisti istinu govorili kada su ukazivali da fašizam znači bijedu, glad razbojništvo, ropstvo. Gladni i besposleni ljudi, koncentracioni logori i pune tamnice, opustoseni domovi i svježi grobovi vaših sinova-to su krvava svjedočanstva koja je Sarajevu donio fašizam u prošloj godini.

Protekla godina, u kojoj je krvava fašistička čizma zagazila na našu zemlju, značila je za radne mase Sarajeva period strahovite bijede. Neprijatelj i njegove sluge opljačkali su nas do gole kože, odvukli su iz Sarajeva sve što je moglo koristiti njihovim razbojničkim planovima prema bratskom Sovjetskom Savezu. Danas se nad Sarajevom nadvila strašna avet gladi, koju nije u stanju da ukloni "fasung" od 2 kgr, brašna mjesečno, po osobi. Pitanje kruha rješava se kupovinom krompira po 12 dinara kgr., a ja i ne govorimo o masti, naslu, zejtinu, pirinču i ostalim namirnicama koje se po nečuvenim cijenama mogu nesmetano dobiti na "crnoj berzi", na berzi lebelih kapitalista, policijskih agenata i visokih funkcionera današnjeg režima. Ništa bolje ne stoji sa odjećom i obućom, koja se skoro uopšte nemože dobiti, nego je čak policiska drskost išla do te mjere da su se sa uličnih prolaznika skidali kožni kaputi i cipele. I dok cijene onoj robi, do, koje se još može doći, skaču iz dana u dan, dotle se plate i nadnice smanjuju.

Protekla godina donijela nam je i gubitak svih političkih sloboda. Ne treba nam sloboda štampe, ne trebaju nam vijesti stranih radistanica, ne treba nam slobodan kulturni i politički rad, jer se treba neraznišljajući opredjeliti za "Novi poredak" i "Novu Evropu". Skoro nema kuće u Sarajevu iz koje nije neko prošao kroz sarajevske kazamate. Kaleni su bili policiski zatvori, Beledija, Šegrtski dom, malena je bila Bogoslovija da primi sve one kojih se plašio fašistički režim. Kasa Sarajlija trunu danas u koncentracionim logorima, gonjeni na prisilni rad sa dva do tri krompira dnevno. Umjesto da postoje prijeki sudovi za špekulaciju, pljačku i ubistva, prijeki sudovi su stvoreni da u ljudima ubiju sve ono što je dostojno čovjeka. Sarajevom je potekla krv nevinih taoca. U Sarajevu su lijepljeni plakati u kojima su krvnici oglašavali izvršenja smrtnih presuda nad našom hadojkom Lakić, Ižvidom Haverićem i ostalim herojima radničke klase. Danas se nad Sarajevom nadvila strašna avet policiskog terora. Bez slobodnog kretanja, bez slobode putovanja, bez mira u svom domu, zasipani svakodnevnim odredbama i naredbama, takav je danas život nas Sarajlija.

Prva stranica letka MK KPJ Sarajevo, 1. januara 1942. godine. (Arhiv CK SKBIH, bez signature).

bio izenanađen i zadivljen kad je taj predlog Zijo prihvatio kao nešto sasvim normalno i očekivano.

Sutradan Olbina mi je donio štamparsku mašinu i štos štamparske hartije. Štamparsku mašinu predstavljala je jedna metalna kutija, otprilike, 40 x 30 cm i duboka oko 10 cm. U njoj se nalazio ram sa preklopnom drškom, na kome je bila razapeta fina čelična mreža. Ram se mogao pomjerati na dva nosača prema gore, tako da se mogao ispod njega staviti »štos« štamparskog papira. Sem toga, on se na finim baglamicama mogao podizati nagore i spuštati ponovo na papir. U kutiji se još nalazio jedan valjak sa drškom, jedna limena tabla za fino razmazivanje boje na valjak i tuba štamparske boje. Pošto se na ram stavila i na poseban način učvrstila matrica i boja fino razmazala na valjak - prelaženjem valjka preko fine metalne mreže na ramu, otiskivan je tekst na papir ispod njega. Podizanjem rama naviše, odvajao bi se odštampani list papira od rama sam svojom težinom, a Zija bi ga vješto prihvatao i stavljao na ležaj ili pod da se suši. Da bi nam ruke ostale čiste i neumazane štamparskom bojom, što je bilo vrlo opasno, posebno za Ziju koji je svaki dan morao da ide na svoj posao, radili smo u gumenim hirurškim rukavicama. Njih smo stalno imali u rezervi, a nabavljao sam ih u drogeriji našeg Mostarca Šice Komadine. Šico mi ih je uvijek prodavao bez riječi. Na licu bi mu samo lebdio jedan lukavi osmijeh, kao da mi je htio dati do znanja da mu je sasvim poznato da se sigurno neće upotrijebiti na hirurškom odjeljenju sarajevske bolnice.

Tako su mi tekli dani. Posla je bilo i suviše. Na opasnost nismo ni mislili. To je bila naša svakodnevnica. Interesantno je kako se čovjek na sve navikne, pa i na smrtnu opasnost. Danas kad gledam filmove o ilegalnom radu, sav se naježim. Prosto mi ne ide u glavu da sam se i ja tada igrao sa tom, mojom glavom. Ne shvatam ni danas koliko je naša štamparija zadavala jada i dovodila do bijesa okupatora i ustašku policiju.

Prolazili su dani i mjeseci. Jesenje magle i pljuskove, zamijenili su snjegovi koji su nemilice zasipali sarajevske ulice i okolne planine. Zima je bila, zaista, strahovita. Prosto se mrznula krv. u žilama. Ipak, svakog jutra, osvitali su Bilteni u sanducima za poštu, ispod kućnih vrata, vrata dućana i na stolovima kancelarija. Muhidin Begić mi je stalno donosio štosove štamparskog papira, a Dane odnosio gotov Bilten. Kad je on bio nečim spriječen, sam sam odnosio Biltene Fahriji - u Kurtin dućan, kako smo ga zvali.

Da bih nekako obogatio svoj jednoličan život, a naročito da bih opravdao svoje zadržavanje u kući, bavio sam se slikarstvom. Numiću je bila poznata ta moja sklonost, pa mi je u lažnoj legitimaciji stajalo da sam student slikarstva. Odmah po dolasku u »folksdojče haus«, nabavio sam sav slikarski pribor. Prije svega, naslikao sam portrete firera i poglavnika i »ukrasio« naš apartman. Sem toga, zidove smo dekorisali

slikama iz njemačkog ilustrovanog časopisa »Signal«. Na taj način je politička opredijeljenost našeg stana bila očita za svakog slučajnog posjetioca. Uklapala se apsolutno i dostojanstveno u »visoki renome« kuće. Naravno, samo sa formalne strane.

Čameći u ovom apartmanu, koliko sam puta bio beskrajno tužan pišući u Biltenu o pokretima partizana, o borbama i pobjedama, o slobodnoj teritoriji - gdje se koračalo i disalo slobodno, pjevalo što ti srce želi, grdilo fašiste glasno i riječima - po želji, pa i pucalo na njih do mile volje. Kad bih, sutradan, od Dane tražio da me zamijeni, on mi ne bi rekao ni riječi. Samo mi se smijuljio, čini mi se, lijevim uglom usana, i izvrnuo bi moje muke na šalu.

I bogzna dokle bih izvlačio Biltene da se nije dogodilo ono što se dogodilo. Čini mi se da je to bilo sredinom marta 1942. godine. Dan je bio sunčan, bez magle. Dovršavao sam sliku jedne prosjakinje, koja, s malim djetetom u naručju, sjedi na pragu neke kuće i prosi. Negdje oko deset sati, u stan upada Zijo sa smotkom divnog štofa za proljetne kapute za nas obojicu. Došao je po mene da odemo krojaču. Meni se slikalo. Htio sam da dovršim sliku. Na njegovo navaljivanje, prekinuo sam rad i sa njih otišao do krojača Augusta Salamunovića. Prvi put sam ga tada upoznao i više ga nikad nisam vidio. Bio je naš čovjek. Pošto nam je uzeo mjere za kapute, popili smo nekakvu »ječmenušu« i pričali o novostima. Nešto iza podne pošli smo na ručak. Trebalo je prvo otići kući po hljeb, a zatim u restoran.

Kad smo došli pred zgradu, zamolio sam Ziju da ode po hljeb, a ja sam se uputio ka ulazu iz Vrazove, jer sam znao da će on strčati niz stepenice i izaći na ta vrata. Samo što sam došao pred kapiju, pojavi se Zija, sav izgubljen i zbunjen. Čim me je ugledao, doviknu mi: »Ne stanuje on ovdje« - i zaždi pored mene. U momentu otvaranja vrata, samo za tren, spazio sam Danu opkoljenog nekakvim sumnjivim ljudima. Bilo mi je odmah jasno o kakvim se ljudima radi. Bili su to policijski agenti.

Pojurio sam za Zijom, bio sam prosto zanijemio i potpuno poražen. Bilo mi je savršeno jasno šta će se desiti sa Danom. Odmah mi se nametnulo pitanje - da nije provala u Mjesnom komitetu, jer niko drugi nije znao gdje je štamparija. Tješio sam se da me je, najvjerovatnije, neko od Mostaraca primijetio, pratio i vidio gdje stanujem i obavijestio policiju, ili me je vidio kako iz ove zgrade izlazim. Možda se to desilo istog jutra i ovi su požurili da me »ukebaju«, ne čekajući veče, da me uhvate na »leglu«. Moje slutnje pokazale su se tačnim.

Bilo kako bilo, morao sam nekog obavijestiti. Pojurio sam u Kurtin dućan da javim Fahriji Ajanoviću. Negdje, čini mi se, blizu današnje Skupštine Bosne i Hercegovine sretoh Muhidina Begića. Baš sam mu saopštavao šta se desilo, kad evo ti Dane. Buljili smo iedan u drugoga, kao da smo iz mrtvih izašli. Sigurno je bio ubijeden da sam i ja za

svagda »obrao bostan«. Bio sam, zaista, neizmjerno srećan, a to isto se jasno čitalo i na Daninom licu.

Dane me je odatle odveo i smjestio kod jednog veletrgovca voćem i povrćem, gdje sam proveo nekoliko dana. Zatim me odveo kod pouzdane porodice željezničara Čede Dugonjića i njegove supruge Ljubice, koju smo svi zvali ujnom. Tu sam proveo više od sedmice. Jednog poslijepodneva došao je Dane i donio mi odijelo i duboke cipele. Sutradan smo krenuli do mosta na Miljacki, gdje mi se pridružila medicinarka Vera Kušec i gdje nas je preuzeo kurir i poveo prema Vracama. Samo što smo prošli Vraća, kao iz zemlje, iznikli su naoružani momci sa crvenim petokrakama na titovkama. Krenuli smo u slobodu.

BLANKA ALBAHARI-FERUŠIĆ

HVATANJE I SREĐIVANJE RADIO-VIJESTI

Pred početak ustanka, moj suprug Esad Ferušić dobio je zadatak da radi za partijsku tehniku Mjesnog komiteta, pa je u taj posao uključio i mene.

Na ovaj zadatak odredio nas je Hasan Brkić, nakon našeg upornog insistiranja da nas upute u partizane. Ovo zato što moj muž nije mogao, zbog već teškog stadija bolesti pluća, biti uključen u drugi partijski rad, pa, prema tome, ni sposoban za odlaske na brojne sastanke i zadatke, kako je to on u svom ranijem partijskom radu bio navikao. Zbog ovih okolnosti, Hasan je i došao na ideju da nas oboje uključi u rad za partijsku tehniku.

Ovdje treba istaći i veliku brigu i razumijevanje Partije za svog bolesnog člana, pogotovo što nismo imali ni najosnovnije za život. Narodnu pomoć primali smo u naturi.

Naš zadatak je bio da hvatamo radio-vijesti, te da ih sistematizujemo i dostavljamo na određeno mjesto, odnosno vezi. Odmah smo se našli pred problemom kako da nabavimo radio-aparat. Pošto nismo imali novaca da ga kupimo, brat mi ga je dao bez ikakve naknade. (Aparat marke »Lorenz«, sačuvan je i nalazi se u Muzeju grada Sarajeva, zajedno sa još nekim dokumentima iz tog vremena.)

Ovaj posao je tražio, prije svega, veliku i dobro organizovanu konspiraciju, a potom uklapanje u tehniku rada. Vremenski termini radio-emisija nisu smjeli nikad biti propušteni. Slušali smo radio-stanice Moskvu i London, a kasnije, što je bilo i najznačajnije, »Slobodnu Jugoslaviju«, koja je davala opštepolitički pregled situacije u svijetu, a posebno pregled stanja na frontovima u našoj zemlji.

Stanovali smo kao podstanari kod Josipa Breljakovića, u ulici Mali Mudželiti 1. Tu nismo mogli ostati, jer je stanodavac bio ustaški orijentiran i u kuću su mu zalazili prijatelji i rođaci, od njih veći broj su bili viši aktivni ustaški oficiri. Preselili smo u Mali Alifakovac broj 10, kod moga brata Sabetaja, gdje smo računali da postoji manja opasnost da se otkrije naš ilegalni rad. Međutim, poteškoća za rad bilo je i ovdje, već samim tim što sam Jevrejka, pa je bila stalna opasnost da budem uhapšena i protjerana u logor, što se dogodilo sa gotovo svim Jevrejima.

Pošto je moj muž bio vezan za postelju, morala sam, pored rada na vijestima, i po nekoliko puta na dan izlaziti iz kuće. Koristila sam se okolnošću da sam udata za Muslimana, oblačila sam zar i to mi je olakšavalo kretanje po gradu, pa i obavljanje partijskog zadatka, tj. predavanje na vezu sređenih radio-vijesti i dobivanje odgovarajućih uputstava za rad, Biltena i dr.

Nismo odmah ovladali tehnikom hvatanja vijesti, ali to nije dugo potrajalo, snašli smo se i ubrzo je posao postajao sve lakši.

U samoj zgradi je stanovalo dosta muhadžira, među kojima je bilo i ustaških agenata. Jedan broj stanara bio je patriotski raspoložen, ali, iz konspirativnih razloga, mi se nismo mogli osloniti ni na jedno lice da dežura dok mi radimo. Pogotovu, što je postojala najstroža zabrana slušanja ma kojih drugih radio-stanica sem fašističkih. Svi su radio--aparati bili zapečaćeni i onemogućeni za slušanje kratkih talasa. Razumije se, mi smo naš aparat oslobodili te plombe da bismo mogli nesmetano obavljati svoj partijski zadatak.

Odabirali smo vijesti i davali prioritet onim sa važnijim političkim značajem. Bilo je važno da, nasuprot fašističkoj propagandi, u Bilten dospiju tačne i objektivne informacije. U periodu poslije napada Hitlera'na SSSR, trebalo je izvještavati o stanju na frontovima. Svakodnevno smo pisali o stanju na istočnom frontu, kao i o drugim značajnijim informacijama koje su davale radio-stanice Moskva i London.

Kada su otpočele emisije »Slobodne Jugoslavije«, onda smo najviše informacija preuzimali od ove radio-stanice, koja je za Bilten bila od prvorazrednog značaja.

Sjećam se da sam sa posebnim zadovoljstvom, gotovo trčeći, nosila zabilješke do svoje veze kada bi »Slobodna Jugoslavija« javila suprotne vijesti od lažnih fašističkih informacija o njihovim konačnim pobjedama, o padu Moskve, o opkoljavanju i uništavanju »komunističkih bandi« u zemlji i si. Posebna poslastica, za mene, bile su vijesti o pobjedama partizanskih jedinica i oslobađanju pojedinih mjesta u istočnoj Bosni i Krajini, krajem 1941. i tokom 1942. godine. Nije bilo beznačajno u »Bilten« unijeti kako su partizani u blizini Teslića zarobili

nekoliko vagona suhe šljive i si. Ja lično sam se veoma radovala vijesti kada su partizani u proljeće 1942. godine kod Vrela Bosne napali nekoliko luksuznih automobila, u kojima su se nalazile ustaške glavešine, a medu njima i zloglasni ustaški pukovnik i komandant Crne legije Jure Francetić. Oštećeni su bili svi automobili, a jedan se survao u jarak. Poginulo je nekoliko ustaša, ali, nažalost, Francetić je ostao živ. Njega sam često viđala, jer je njegov stan, tako su oni nazivali štab, bio u zgradi koja se nalazila u prvoj, susjednoj kući do naše. Sve okolne zgrade morale su, po njegovom izričitom naređenju, imati zatvorene i spuštene roletne na prozorima noću i danju, ali smo mi ipak, kriomice, bili svjedoci zlostavljanja komunista i drugih rodoljuba od ustaških zlikovaca. Tako sam imala priliku vidjeti drugove Vasu Miškina i Milutina Duraškovića, koji su, također, tu mučeni. Preko dana držali su ih u vešernici, koja je bila sva od betona, sa jednim malim prozorčetom, tako da smo ih mogli samo po očima i glasu prepoznati. Uspjeli smo, u dva navrata, čak i da im doturimo hrane kroz to prozorče. Noću su ih odvodili u unutrašnjost zgrade, gdje su ih »saslušavali«.

Niko od obližnjih stanara, do kojih su dopirali jauci, nije mogao ni danju ni noću biti miran, strahovali su, jer su tu komunisti i rodoljubi mučeni na najzvjerskiji način i malo je onih koji su te muke izdržali i preživjeli tu strašnu golgotu. Zna se da je ubrzo po oslobođenju Sarajeva, pronađeno nekoliko lobanja plitko zakopanih u parku tog zloglasnog Francetićevog stana. Tu je taj osioni ustaški glavar proslavio i ženidbu. Na taj dan, od ranog jutra defilovali su ustaše, policijski agenti i druge prodane duše, noseći torte i druge poslastice. Svirka i pucnjava odjekivali su sve do kasno u noć. No, i pod tim okolnostima, mi nismo prekidali svoj partijski rad.

Sav kompromitujući materijal i pištolj, moj muž je držao pod svojim jastukom, a meni je dao do znanja da će, ukoliko dođe do opasnosti od hapšenja i zahtjeva da se digne iz postelje, prvo ubiti mene, a onda sebe.

Sistematizovane i sređene vijesti nosila sam na vezu Fahriji Ajanoviću, u bakalnicu Mustafe Kurte u ulici Alifakovac. Kurtu sam poznavala otprije kao našeg simpatizera. Znao je da je moje kontaktiranje sa Fahrijom bilo u vezi s radom za pokret, ali se nije upuštao sa mnom u razgovor. Za njega je bilo normalno i razumljivo što se ja pojavljujem u zaru i uvijek je nastojao da nam olakša obavljanje zadatka.

lako sam u nekoliko navrata zaticala u bakalnici sumnjive ljude, pa čak i ustaške agente, koji su tu navraćali da bi nešto kupili ili iz »komšijskih« razloga, nikad se nije desilo da smo napravili neki kiks ili bilo kakvu grešku. Uvijek je sve normalno funkcionisalo. Pribilješke sam donosila u papirnatoj novčanici i tražila sitno od prodavača. On bi pribi-

Ješku stavljao u kasu, a meni bi dao sitni novac ukoliko je neko treći bio u radnji.

Taj naš rad odvijao se sve do hapšenja Fahrije Ajanovića. Tada je prestao i moj rad za potrebe tehnike.

Liječenje moga muža nije imalo uspjeha, umro je aprila mjeseca 1943. godine u sanatoriju Klenovnik kod Zagreba. Poslije njegove smrti, ja sam partijskom vezom prebačena u Visočko-fojnički odred, a odatle u Petu krajišku diviziju, gdje sam ostala do kraja rata.

ESAD ČENGIĆ

O RADU MJESNOG ODBORA NARODNE POMOĆI U PRVOJ GODINI USTANKA

Zadaci s kojima se suočila Komunistička partija Jugoslavije pri organizovanju ustanka bili su neuporedivo složeniji i obimniji od zadataka kojima se bavila do rata. Ovi zadaci su zahtijevali da Partija na svim sektorima rada prilagodi svoju djelatnost uslovima opšteg oružanog ustanka naroda Jugoslavije, ilegalnosti i okupacije, pogroma srpskog stanovništva, naročito prvih mjeseci okupacije, i masovnog odvođenja u logore i uništavanja jevrejskog stanovništva.

Na sjednici Odbora Narodne pomoći Jugoslavije, održanoj u Beogradu juna 1941. godine, u čijem je radu učestvovao i delegat iz Bosne i Hercegovine, postavljeni su zadaci koji su proisticali iz uslova okupacije i potreba oružane borbe. Mjesni komitet Partije za Sarajevo prilagodio je metod i sadržaj rada Narodne pomoći novonastaloj situaciji i uvećanim zadacima, nastojeći da, masovnim angažovanjem građana Sarajeva u pružanju Narodne pomoći, obezbijedi široku podršku borbi protiv okupatora i njegovih pomagača.

Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u akciji za Narodnu pomoć su svakodnevno tumačili značaj oružane borbe i njene ciljeve. Kroz političku akciju pribavljali su finansijska i druga sredstva za potrebe ustanka, za borbu u ilegalnim uslovima, pružanje pomoći političkim zatvorenicima, logorašima i ratnim zarobljenicima, taocima i svim ostalim građanima koji su, zbog svog djelovanja protiv okupatora i njegovih pomagača ili svoje nacionalne pripadnosti, bili na udaru neprijatelja. Preko organizacije Narodne pomoći, Partija je ostvarivala uvid u političko raspoloženje ljudi, saznavala o pripremama za masovna hapšenja, često dolazila i do veoma dragocjenih informacija vojne prirode, od značaja za narodnooslobodilački pokret.

Narodnu pomoć pružali su ljudi svih nacionalnosti, svih uzrasta i zanimanja, muškarci i žene, ne samo članovi Partije i SKOJ-a nego i svi oni koji su bili spremni da podrže i pomognu narodnooslobodilački pokret. Zahvaljujući podršci stanovništva, partijska organizacija Sarajeva je u prvoj godini ustanka uspješno organizovala Narodnu pomoć, koja je predstavljala široku humanitarnu i političku aktivnost i doprinijela borbi protiv okupatora i njegovih pomagača na području Sarajeva i sarajevske oblasti. Dajući Narodnu pomoć, građanin Sarajeva je osjećao da se povezao s pokretom prema kome je gajio simpatije i da je tim svojim postupkom postao njegov učesnik. Tim činom, veze preko Narodne pomoći koju su građani davali za narodnooslobodilački pokret, počinjalo je bliže interesovanje Sarajlija za pokret i događaje u zemlji i svijetu koji su potresali njihov život i život njihovih porodica. U tom odnosu međusobnog povjerenja pojedinca i pokreta, u uslovima najstrožije ilegalnosti, davaoci Narodne pomoći poistovjećivali su i trajno vezivali svoje interese s interesima pokreta koji se borio protiv okupatora i postajali sljedbenici njegovih ciljeva. U svakodnevnom radu na zadacima Narodne pomoći, jačao je politički uticaj Partije i narodnooslobodilačkog pokreta i vršila se priprema, osposobljavanje i angažovanje ljudi za sve složenije i odgovornije zadatke. To je omogućavalo partijskoj i skojevskoj organizaciji da iz širokog kruga davalaca i aktivista Narodne pomoći prime u svoje članstvo one koji su se svojim radom najviše isticali.

Poslije hapšenja Hane Ozmo i poslije početka ustanka, predsjednik Mjesnog odbora Narodne pomoći postaje Esad Čengić, koji je na ovoj dužnosti ostao do odlaska u partizane, oktobra 1941. godine, a na njegovo mjesto dolazi Vladimir Perić. Do aprilskih dana 1942. godine, sastav odbora se mijenjao iz raznih razloga (odlazak u partizane, itd.), a članovi su bili: Dane Olbina, ing. Julije Stipetić, Dragutin Kosovac, Stjepan Vondrak, Branko Bajić Baja, Nikola Cvijetić, Vlajko Radosavljević, Strahinja šimšić, Vojislav Prodanović, Cilika Hajnrih i Savo Bogdanović.

Pored Mjesnog odbora, organizaciju Narodne pomoći u Sarajevu sačinjavali su odbori za kvartove: Marijin-Dvor, Centar, Babića bašča, Bistrik, Vratnik, Bjelave, Novo Sarajevo, Kovačići i Skenderija. U pojedinim ulicama, fabrikama, ustanovama, kao i nekim institucijama domobranstva, djelovali su aktivi i povjerenici Narodne pomoći. Postavljena na takvim organizacionim principima, Narodna pomoć obuhvatila je cjelokupno područje Sarajeva, čime je bilo omogućeno svakodnevno održavanje veza Partije s masama.

S obzirom na to da je Narodna pomoć bila ne samo humanitarna'organizacija nego i veoma važan sektor političkog rada, svaka partijska i skojevska organizacija posvećivala je veliku pažnju ovom vidu aktivnosti. Stoga je u ratnim uslovima izboru kadrova koji su radili u odborima Narodne pomoći posvećivana naročita pažnja. Zato su u ove odbore birani ljudi pouzdani i sa ugledom u svojoj sredini. U Mjesni

Grupa poginulih aktivista na radu Narodne pomoći (1941-1942): Sveto Vujadlnovlć, Branko Bajić Baja, Alojz Rebić (prvi red), Ragib Ljubunčlć, Tinika Romano, Vlajko Radosavljević (drugi red), Branko Lazlć, Danlei Ozmo i Vojislav Prodanovlć (treći red).

odbor uvijek su određivani i članovi MK, a u kvartovske i druge odbore članovi Partije. Razumije se da je u tim odborima radio i veći broj članova SKOJ-a i drugih aktivista NOP-a. Istovremeno, u svakoj partijskoj organizaciji bio je posebno zadužen jedan od članova Partije za ovaj sektor rada, pri čemu se poklanjala naročita pažnja moralnim i političkim kvalitetima ljudi koji su angažovani na ovim zadacima.

Zbog brzine kojom su se događaji zbivali za vrijeme rata, kadrovskih potreba, odlaska ljudi u partizanske jedinice, masovnih policijskih provala do kojih je dolazilo u organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu, sastavi Mjesnog i svih kvartovskih odbora i aktiva Narodne pomoći stalno su se mijenjali. U tim promjenama, do kojih je uvijek iznenadno dolazilo, organizacija Narodne pomoći pokazivala je zadivljujuću vitalnost. Namjesto organizacija čiji je rad prestajao zbog provala, skoro odmah nicale su druge, veoma brzo su uspostavljane prekinute veze, a novi, brojni simpatizeri NOP-a uključivali su se u rad i postajali oslonac Narodne pomoći. To neprekidno i uvijek ponovno oslanjanje na građane Sarajeva omogućavalo je organizaciji Narodne pomoći da sačuva kontinuitet rada tokom cijelog perioda okupacije u svim sredinama, a Narodna pomoć se pokazala kao najprikladnija forma angažovanja građana u borbi protiv neprijatelja.

Uloga Narodne pomoći snažno je došla do izražaja u tragičnim trenucima istorije sarajevskih Jevreja, koji su, tokom prvih osamnaest mjeseci okupacije, gotovo svi, kao zajednica, transportovani u logore, a potom ubijeni. Mjesni komitet Partije i Mjesni odbor Narodne pomoći nastojali su, preko svojih aktivista, da olakšaju položaj Jevreja u toj teškoj situaciji. Ova nastojanja omogućila su da mnogi aktivisti i drugi jevrejski građani dobiju u vremenu, da odu u partizane, na oslobođenu teritoriju ili na italijansko okupaciono područje gdje postupak prema Jevrejima nije bio tako brutalan. Istovremeno su ulagani i drugi napori da se raznim vidovima materijalne i moralne podrške ublaži veoma težak položaj jevrejskog stanovništva za vrijeme pogroma. Na ovim zadacima oslanjali smo se, u dobroj mjeri, na aktiviste našeg pokreta iz redova Jevreja.

Slične napore od samog početka okupacije ulagali su Mjesni komitet Partije, Mjesni odbor Narodne pomoći, kao i cjelokupno članstvo Partije da bi olakšali položaj progonjenih građana srpske nacionalnosti, prema kojima je sprovođena politika genocida i nacionalne asimilacije.

Značaj koji je imala Narodna pomoć u podršci jevrejskom i srpskom stanovništvu može se potpunije sagledati ako se ima u vidu da su okupator i ustaše, u nastojanju da položaj Jevreja i Srba učine težim i bespomoćnijim, od prvog dana okupacije lišili jevrejsko i srpsko stanovništvo svih humanitarnih, nacionalnih i drugih organizacija koje su im tokom dugotrajne istorije predstavljale izvor podrške i

samopouzdanja. U takvoj situaciji, NOP i organizacija Narodne pomoći koju je on organizovao, postali su izraz jedinstva sarajevskih građana, podrške i solidarnosti sa svima koji su proganjani.

Narodna pomoć bila je suočena i s posljedicama stradanja muslimanskog stanovništva koje je od četničkih pokolja bježalo iz istočne Bosne u Sarajevo. Aktivisti Narodne pomoći ostvarivali su vezu s ovim izbjeglicama, među kojima je bio i izvjestan broj bivših članova narodnooslobodilačkih odbora s oslobođene teritorije, kao i drugih simpatizera Partije, koji su nastavili da politički djeluju u Sarajevu. U složenim uslovima ilegalnosti, aktivisti Narodne pomoći zajedno s ostalim građanima Sarajeva - Srbima, Hrvatima, Muslimanima i Jevrejima, nesebično su pomagali i u svoje stanove primali ove stradalnike. Ovakva briga bila je veliko ohrabrenje i podrška muslimanskim izbjeglicama, za razliku od načina na koji su prihvatani od zvaničnih organa ustaške države.

Na samom početku ustanka i u toku prve godine njegovog trajanja, Narodna pomoć se veoma široko angažovala da bi obezbijedila što više odjeće, obuće i oružja za ljude koji su upućivani u partizanske odrede u okolinu Sarajeva i u proleterske i druge jedinice.

Pošto je ustanak bio organizovan na područjima Romanije, Zvijezde i Kalinovika, prema kojima je neprijatelj držao front, veze tih teritorija prema Sarajevu bile su gotovo potpuno blokirane. Zbog toga je stanovništvo ovih područja bilo lišeno svih za život neophodnih industrijskih proizvoda: lijekova, soli, petroleja i petrolejskih lampi, svijeća, šibica, posuđa, tekstila, obuće, sapuna, ćebadi i dr. Pored toga, normalno rukovođenje borbom i izvođenjem vojnih operacija zahtijevali su, prije svega, oružje i municiju, a zatim odjeću, obuću i mnoge predmete i uređaje koji se na selu nisu mogli nabaviti, kao što su topografske karte, dvogledi, telefoni, radio-aparati, pisaće mašine, časovnici, hartija, tehnička sredstva za umnožavanje propagandnog materijala i dr.

Na teškoće koje su iskrsavale kada je trebalo zadovoljiti potrebu ustaničke teritorije, ukazuje i okolnost da je lijekove i sanitetski materijal, još prije početka ustanka, bilo moguće nabaviti samo uz ljekarski recept, kao i da je apotekarima, prodavcima pisaće hartije i sredstava za umnožavanje i drugim trgovcima neprekidno skretana pažnja da robu ne prodaju u većim količinama dok prethodno ne obavijeste policijske vlasti. Sto je vrijeme više odmicalo, sve više se osjećala nestašica ovih i mnogih drugih artikala, a ustaške vlasti bile su prinuđene da pojačaju mjere racionisanja glavnih artikala za ishranu stanovništva. Zbog svega toga, zadaci Narodne pomoći na podmirivanju potreba ustaničke teritorije, kao i za potrebe NOP-a u gradu, bili su veoma složeni. Njihovo izvršavanje bilo je skopčano sa velikim rizikom i moglo je biti ostvareno samo zahvaljujući patriotizmu i visokoj

političkoj svijesti, razumijevanju i spremnosti sarajevskih građana da takvu pomoć nesebično pruže.

Raznolikost i obim potreba koje je obezbjeđivala Narodna pomoć na zahtjev partizanskih odreda na području sarajevske oblasti tokom prve godine ustanka i za potrebe NOP-a Sarajeva, iziskivali su da se u kvartovima uspostave sabirališta, koja su se obično nalazila u kućama pouzdanih aktivista NOP-a. Korišćene su i zanatlijske, trgovačke i druge radnje u kojima su radili simpatizeri ili članovi Partije. Pojedini krojači,' takođe, primali su na čuvanje veće količine sukna i drugog tekstila i besplatno su šili kabanice, kape i druge odjevne predmete za partizanske jedinice. Sličnu pomoć pružali su i obućari, fotografi (koji su izrađivali fotografije za legitimacije), kao i druge zanatlije.

Tokom prve godine ustanka, kada su se u okolini Sarajeva vodile velike borbe, Sarajevo je bilo najvažniji izvor sanitetskog materijala, lijekova, medicinskih instrumenata i opreme za hirurške i druge intervencije za potrebe partizanskih jedinica. Iz gotovo svih sarajevskih apoteka i ambulanti, iz vojne i civilne bolnice, dolazio je sanitetski materijel i lijekovi, koje su kao vid Narodne pomoći davali ljekari, apotekari, bolničari i drugi aktivisti NOP-a koji su radili u ovim ustanovama

Aktivisti simpatizeri NOP-a - ljekari su liječili ranjene partizane, odbjegle političke zatvorenike koji su se u Sarajevu krili do odlaska na oslobođenu teritoriju, kao i brojne partizanske porodice. Dragocjena je bila i pomoć pojedinih ljekara koji su, po službenoj dužnosti, liječili političke zatvorenike u zatvoreničkom odjeljenju gradske bolnice. Takođe je bila značajna uloga ljekara u nastojanjima da se organizuje bjekstvo političkih zatvorenika, ili da se na drugi način spasu uhapšeni aktivisti NOP-a. Među ovim ljekarima bili su Blagoje Kovačević, Hiba i Derviš Ramadanović, Mara Mazić, Bogdan Zimonjić, Nedo Zec, Sveto Teofanović, Jelka Knežević, Jelena Nikolić, Jovo Bokonjić, Jelena Adamović, Zdenko Horvat Ešref Softić, Mustafa Hajdarević, Asaf Šarac, Zdenka Humar, Vera Teofanović, Sara Pinto, Leon Pinto, Arnold Sternberg, Moša Alkalaj, Muhamed Iblizović, Josip Pehovac, kao i dr Alija Tomić, koji je u okupiranoj i u oslobođenoj Rogatici, kao upravnik bolnice, liječio mnoge partizanske borce, među kojima je bio jedan broj Sarajlija.

Veoma značajan vid Narodne pomoći predstavljala je spremnost građana Sarajeva da, uprkos svih opasnosti, stave na raspolaganje NOP-u svoje stanove za održavanje ilegalnih sastanaka, dolazak kurira s oslobođene teritorije, liječenje ranjenika koji su zbog druge i treće neprijateljske ofanzive bili prinuđeni da se sklone u Sarajevo, skrivanje komunista koji su pobjegli iz zatvora i da omoguće duži ili kraći ilegalni boravak rukovodećih aktivista NOP-a kojima su pružali uslove za normalan život i djelovanje. Pojedini članovi ovih porodica

često su pružali fizičku zaštitu i pratnju rukovodećim drugovima koje su krili u svojim stanovima, a ponekad su, po njihovom nalogu, vršili i kurirske dužnosti. Susretljivost i toplinu sarajevskih porodica - podjednako srpskih, muslimanskih, jevrejskih i hrvatskih - osjetili su i članovi Vrhovnog štaba i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, koji su, pri izvršavanju svojih zadataka, boravili u Sarajevu u dužem ili kraćem periodu, kao i grupa učesnika španskogradanskog rata, koja je 1941. godine kraće vrijeme boravila u Sarajevu prije odlaska na oslobođenu teritoriju.

Građani Sarajeva primali su ilegalne partijske radnike u svoj dom i pored učestalih progona i hapšenja. To je bio vid pomoći pokretu koji je imao izvanredni značaj za funkcionisanje organizacije.

Poseban vid aktivnosti Narodne pomoći, kome je posvećivana izrazita pažnja, predstavljalo je staranje o porodicama čiji su članovi bili u Narodnooslobodilačkoj vojsci, u zatvorima, logorima i zarobljeništvu. Organizacija Narodne pomoći činila je velike napore da u granicama svojih mogućnosti i u uslovima veoma slabih veza sa zatvorskim osobljem, tokom prve godine ustanka, olakša položaj političkih zatvorenika, talaca, kao i ustanika i stanovnika oslobođene teritorije koji su zarobljeni ili uhapšeni tokom prve i druge neprijateljske ofanzive. Zajedno s njihovim porodicama, Narodna pomoć je slala zatvorenicima odjevne predmete, obuću, hranu, lijekove, kao i pomoć onima koji su transportovani u logore. Iz sredstava Narodne pomoći finansirana je pravna pomoć koju su pružali advokati radi odbrane ili dobijanja pojedinih informacija o političkim zatvorenicima.

Veći broj aktivista Narodne pomoći predstavljale su žene. One su na samom početku ustanka ilegalno pohađale kurseve prve pomoći. Tu su se omladinke koje su odlazile u partizane obučavale da s uspjehom vrše dužnost bolničarki. U vrijeme kada je kroz grad bilo opasno pronijeti i običnu tašnu, kada je u jednom danu trebalo pripremiti, spakovati i s jednog na drugi kraj grada prenijeti i po deset paketa koji su upućivani u logore, zatvore ili na oslobođenu teritoriju, žene Sarajeva pokazale su veliku hrabrost i snalažljivost. Da bi s manje opasnosti mogle vršiti ovakve zadatke, aktivistkinje Narodne pomoći svih nacionalnosti često su nosile zar. Organizovane su masovne akcije pletenja džempera, čarapa, rukavica, šalova, porubljivanja platna za zavoje, izrezivanja petokraka zvijezdi za partizanske kape, što je sve zajedno značilo veliku pomoć borcima partizanskih odreda u strašnoj i hladnoj zimi 1941-1942. godine.

Svoj veliki doprinos dala je i omladina tako što je i u posebnim ekipama - udarnim grupama, i pojedinačno, prenijela na oslobođenu teritoriju sve ono što je za potrebe partizanskih jedinica, slobodne teritorije i stanovništva pripremila Narodna pomoć. Hrabri mladi ljudi Sarajeva činili su to s oduševljenjem, neustrašivo i s mnogo mašte, goto-

.vo naočigled policije, po cijenu sopstvenog života. U sjećanju mnogih građana Sarajeva i učesnika NOP-a ostaće divni likovi mladića i djevojaka - mladih radnika, šegrta, srednjoškolaca, studenata, službenika, koji su nesebično doprinosili da misija Narodne pomoći dođe do svog punog izražaja.

Policija je činila neprekidne napore da razotkrije i onemogući rad Narodne pomoći. Policija, sudski organi i uprave koncentracionih logora, bili su nemilosrdni prema aktivistima koji su davali Narodnu pomoć ili organizovali njeno sakupljanje. Medu prvim pitanjima koja je policija postavljala političkim zatvorenicima, nezavisno od razloga zbog kojih su uhapšeni, bilo je pitanje od koga su dobili, a zatim odmah, drugo pitanje - kome su predavali sredstva Narodne pomoći.

Veliki broj aktivista NOP-a, koji su radili na zadacima Narodne pomoći je hapšen, mučen i upućivan u logore. Gotovo po pravilu, ustaški prijeki sudovi su pružanje materijalne pomoći za NOP i sve druge vidove aktivnosti Narodne pomoći kvalifikovali kao teško krivično djelo. Pojedine porodice su, zbog ove aktivnosti, izgubile više svojih članova, a neke je naprijatelj potpuno uništio. Oni su svojim primjernim držanjem tokom saslušanja i tokom boravka u logoru dostojno branili interese pokreta kome su pripadali.

Na aktiviste Narodne pomoći bili su usmjerili svoju pažnju i četnici, koji su u pružanju pomoći građana Sarajeva narodnooslobodilačkom pokretu vidjeli znak pripadnosti sarajevskog stanovništva narodnooslobodilačkoj borbi. Pri tom treba naglasiti da su četnici, koji medu stanovništvom Sarajeva tokom rata nisu uspjeli da ostvare svoj uticaj, pružali direktnu pomoć okupatorskim i ustaškim vlastima u borbi protiv NOP-a. O tome govori potjernica za poznatim humanistom ljekarom dr Svetom Teofanovićem i Verom Teofanović, u kojoj »Istureni dio Vrhovne četničke komande« zahtijeva od potčinjenih jedinica da ih uhapse kao »komunističke saradnike« i »predaju na suđenje«. U pomenutom četničkom dokumentu, takođe, stoji: »Prema saslušanju jedne djevojke iz Sarajeva, koju su naše patrole uhvatile, u Sarajevu se održavaju sastanci po privatnim kućama i sakuplja pomoć za komuniste. Saznali smo imena pojedinih komunista«.[1])

Građani Sarajeva koji su bili neposredni svjedoci velikog humanitarnog i političkog rada koji je ostvarila Narodna pomoć pod rukovodstvom Komunističke partije, bili su čvrsto uvjereni da pokret koji tako postupa i koji je poistovjetio svoju sudbinu sa sudbinom poštenih ljudi ne može propasti i mora pobijediti.

') V.I.I, Beograd, Deo vrhovne komande, strogo pov. 25, od 7.8.1944.
(Uputstvo komandantu Vlaseničke brigade)

MARICA SESAR-HIMERLAJH

NAŠE NASELJE ZA NARODNU POMOČ

Narodna pomoć koja se prikupljala od simpatizera NOP sastojala se iz prikupljanja odjeće i obuće, sanitetskog materijala, oružja, municije, kao i novčane pomoći.

Brodska ulica nalazi se u neposrednoj blizini Vojne kasarne, a u njoj je tada radio moj brat Franjo Sesar. Imao je priliku da iz kasarne iznosi nešto oružja i municije, te sanitetskog materijala, što je većinom donosio k meni. Nikola Cvijetić, moj brat Franjo i ja, organizovali smo i mnoge stanovnike naših ulica, naravno, simpatizere NOP-a za prikupljanje Narodne pomoći, iako su svi znali da je to vezano sa opasnošću, svi su rado prihvatili. Sav taj materijal odnosio se na već određena mjesta, tj. bilo je više sabirališta. Jedno sabiralište je bilo u stanu Stane Aliefendić, u Vojvode Putnika ulici, hotel »Bristol«, a drugo kod mene, u Brodskoj. Stana Aliefendić, tada omladinka, bila je vrlo aktivna, neprestano je bila sa mnom u vezi, posebno u donošenju i odnošenju oružja, municije i ostalog raznog materijala. Sav taj materijal odnosili su Franjo Sesar i Nikola Cvijetić.

Jednom prilikom, došla je meni omladinka Dušanka Udovičić iz Novog Sarajeva, sa lozinkom, po municiju, koju sam joj spakovala i predala. Ubrzo se vratila, rekla mi je da je prate agenti, ostavila municiju i preko moje bašče se prebacila u drugu ulicu. Pošto sam znala gdje se treba predati, odnijela sam sama.

Lazi Trnčić, mladom aktivisti iz Tešanjske ulice, došao je jedan njegov znanac i rekao mu da se na jednom mjestu prodaje 20 metaka. On je tamo otišao i kupio ih, a taj isti znanac je odmah javio agentima koji su ga presreli i pretresli, te poveli do jedne gostione kod Vojne bolnice. Idući putem, bila je noć i snijeg, Lazo ih je pomalo izbacivao iz džepa. Kad su ga doveli u gostionu, ponovo su ga pretresli i nijedan metak nisu našli. Tu su ga tukli, ali on nije priznao da je uopšte imao metke. Uhapsili su ga i odveli u logor.

Marko Sesar iz Velešića je imao vezu sa jednim domobranskim oficirom, po imenu Skoko, koji mu je donosio pištolje i municiju, što je on predavao Franji Sesaru, Ivici Tvrtkoviću i Jusufu Kapidžiću iz Velešića.

Jusuf Kapidžić je nabavljao puške, pištolje i svijetleće rakete, koje je, po zadatku, nosio na Bistrik.

Dr Mara Mazić, iz Tršćanske ulice, pružala je pomoć ranjenim i bolesnim drugovima 1942. godine. Kada je bio rascjep između partizana i četnika, došao mi je jedan drug i rekao da odem do dr Mare Mazić i da je odvedem u Jezero ulicu, gdje su bila smještena dva ranjena druga. Otišle smo rano ujutro, išla sam naprijed, pronašla kuću i rekla da ostave otvorena vrata, jer dolazi ljekar. Dr Mara im je tada vadila metke, jednom iz ruke, a drugom iz noge. Također je posjećivala ranjene drugove na Trebevićkoj cesti. Kad je koji drug trebalo da ide u vojsku, po vezi se javljao njoj, a ona bi mu dala neki lijek, za bolest od koje bi se privremeno razbolio, te bi se javio jednom ljekaru Vojne bolnice, kojem ime nisam znala. Taj ljekar bi ga tretirao kao nesposobnog za vojsku.

Dr Divna Petković, ljekar Socijalnog osiguranja, davala je lijekove, instrumente i sanitetski materijel, zajedno sa medicinskom sestrom Ljeposavom. Od nje je to odnosila Tonka Bošnjak iz Skenderije ulice, kao i ja. Šadija Berberijan, apotekar, takođe je davala lijekove, instrumente i sanitetski materijal.

Ante Bakotić, kemičar Vojno-tehničkog zavoda, iznosio je jod i jodni kristal, mast za gamad, kao i drugi materijal potreban našim drugovima. Stanovao je kod mene.

Mica Stikić, iz Brankove ulice, nabavljala je propusnice ustaškog redarstva za drugove koji treba da putuju, a fotografije je izrađivala Nata Misović. Stikićeva je nabavljala cigarete u većim količinama, koje su se slale partizanima u šumu. Cigarete je dobivala iz Tvornice duvana.

Važan doprinos pokretu davali su naši ljudi stavljajući na raspolaganje stanove za održavanje sastanaka i sklanjanje ugroženih pripadnika NOP-a. Bilo je to često i u tome su učestvovali mnogi građani, bez obzira što je to bilo vrlo opasno i imalo teške posljedice za onog ko bi bio otkriven.

Tako su se u Tešanjskoj ulici održavali sastanci kod Ande Trnčić i Zdravka Pavlića, kod kojeg su bili smješteni prije odlaska u partizane Milan Miličević i njegova sestra Slavica. Kod Jusufa Kapidžića iz Velešića su se održavali sastanci i dolazili drugovi na spavanje, koje mu je upućivao ing. Mustafa Avdić. Kod Marka Sesara u Velešićima, također, održavali su se sastanci i dolazili ilegalci na spavanje, koje

su mu slali Ivica Tvrtković i Franjo Sesar. Tu je, također, spavala jedna Jevrejka, koja je trebalo da se prebaci u partizane.

U Brodskoj ulici, kod Franje Sesara su održavani mnogi sastanci. Jednom prilikom je održan sastanak kojem je prisustvovao Avdo Humo sa još nekim drugovima. Pored toga, i kod njega su bivali smještani ilegalci. Sjećam se Mare Vinterhalter-Miletić i jedne Jevrejke koje su spavale u njegovom stanu pred odlazak u partizane. U Brodskoj ulici, kod Jelene Popović i mene, također, održani su sastanci. Prostoriju za sastanke sam organizovala i u Vrazovoj ulici, kod porodice Johane Rajzner, gdje je održano nekoliko sastanaka kojima je prisustvovao Reuf Gološević sa još nekim drugovima i drugaricama.

Jedan sastanak se održao u Skenderiji ulici, kod Franje i Tonke Bošnjak. Tom sastanku su prisustvovali Džemal Bijedić, Reuf Gološević, Jelena Vitas, Bahra Dukić, ja i još neki drugovi. Također su se u stanu Franje Bošnjaka izrađivali štambilji za partizanske odrede, u čemu su mu pomagali njegova supruga Tonka i Marko Sesar. Franjo Bošnjak nabavljao je i ciklostil-papir za biltene, koji je jednom prilikom dovezao mojoj kući, na trokolici, te smo ga Franjo Sesar i ja rasparčali. On je, takođe, po uzorku, odštampao sam »Knjigu otvorenih zapovjedi«, koju sam dala Tončiju Grgiću, koji ju je odnio u Zagreb jednom poznatom domobranskom oficiru, ištambiljao je, ispotpisivao i opet mi je donio u Sarajevo, pa sam je predala Mjesnom komitetu. To su, u stvari, bili vojni nalozi za putovanja.

Za novčanu pomoć bila je zadužena Milica Mica Petrovič, iz Tršćanske ulice, u periodu 1941-1942. godina. Kada se Mica razboljela, Ljubo Lunava je zadužio mene da odem do nje, sa lozinkom, i preuzmem novac, jer sam i ja, u to vrijeme, sakupljala novčanu pomoć. Taj sam novac, kasnije, predala Reufu Gološeviću.

U stanu Mare Rašete iz Brodske ulice, iako majke troje male djece, prikupljao se razni materijal i oružje, koje su drugovi odnosili u partizane. Jelena Popović, majka Miše Popovića, prenosila je razni materijal na Ilidžu i Vrelo Bosne. Ilonka Sesar prikupljala je razni materijal. Nijemci su u njenom dvorištu imali kuhinju, a ona je dobro vladala njemačkim jezikom, te je mnogo toga materijala izvukla od nekih Talijana, koji su sa Nijemcima radili u tom dvorištu.

Anđa Trnčić, iako starija žena, prenosila je razni materijal partizanima, čak u Trnovo, jer je u Trnovu imala svoju rodbinu, učesnike narodnooslobodilačke borbe. Za slušanje emisija »Slobodne Jugoslavije« se koristio stan Vuke Babić iz Tešanjske ulice. Jelka Koprivica, također, iz Tešanjske ulice pomaže pri prenosu materijala na određena mjesta.

Sve ovo govori o aktivnosti i doprinosu narodnooslobodilačkom pokretu jednog radničkog naselja, koje je, kako se vidi, davalo od sebe sve što je moglo.

LEPA ČARKIĆ

NA ZADACIMA NARODNE POMOČI

Na dan bombardovanja Sarajeva radila sam kao tekstilna radnica u Trikotaži Bencion-Gaon. Stanovala sam u Ulici hadži-Sulejmanova broj 17, sada Ulica Fadila Jahića Španca broj 27, u stanu Šefika Dorića i njegove majke Emine.

Šefik Dorić i Franjo Budimir su bili u civilnoj zaštiti, pa su bili na terenu u akciji spasavanja građana. Bombardovanje je nešto jenjalo oko četiri sata poslije podne, te su se tada njih dvojica vratili, a i Šefikova majka je došla s posla. Kako se govorilo da će Sarajevo biti bombardovano i noću, zaključili smo da napustimo kuću i odemo u selo. Otišli smo u selo Grdonj u kuću Bojke Vejić. Nju pominjem jer je u toku cijeleg rata činila usluge NOP-u. Kada smo došli u selo, tamo smo našli dosta naroda, a među njima i naše aktiviste Milutina Durašković, Milju Lonco, Betiku i Esteru Tinu Romano i mnoge druge. Tu, u selu smo ostali jedan dan, a onda se pronio glas: »Palo Sarajevo«. Brzo iza toga, kroz selo je prolazilo dosta vojske sa oružjem, a oni su nam i potvrdili glas o padu Sarajeva. Vratili smo se drugi dan u grad, došli do Katedrale i upali u krkljanac motorizovanih elitnih njemačkih trupa. Svi smo bili potišteni, gledajući neprijatelja kako se bahato ponaša. Tada se Milutin Durašković okrenuo i vrlo energično nam rekao: »Gore glave, sada je red na nas!«.

- Kuća u Hadži-Sulejmanovoj broj 17 polako se pretvarala u stjecište napredne omladine i komunista, šefik Dorić je bio student treće godine medicine u Beogradu. Već tada je bio član KPJ. Poslije bombardovanja Beograda, došao je kući, u Sarajevo. Bio je bolestan, ali mu to nije smetalo da bude vrlo agilan, vrijedan i neumoran. U toj kući su se počeli da održavaju sastanci omladinskih aktiva na kojima se omladina pripremala za nastupajuću oružanu borbu (upoznavanje sa linijom KPJ, širenje vlastitog teoretskog znanja, čitanje knjiga

»Kako se kalio čelik«, »Cement« i drugih, kao i upoznavala sa značajem organizovanja i sakupljanja Narodne pomoći.

Tu su se održavali i partijski sastanci. Sjećam se jednog velikog skupa (kome nisam prisustvovala, čuvala sam stražu, a slavio se moj »rođendan«).Drugova je bilo mnogo, a sastanak je dugo trajao.

Kada je izašao proglas Komunističke partije u kome su pozvani narodi Jugoslavije na oružanu borbu protiv okupatora, onda su se sastanci održavali češće i na njih su dolazili meni poznati drugovi: Dragutin Braco Kosovac, braća Kurilić, Braco Premužić, Remzija Omanović, šefik Dorić, Milja Lonco, Milutin Durašković, Radojka Lakić, Franjo Budimir i drugi. Kako nisam bila član KPJ, nisam prisustvovala tim sastancima. U dvorištu kuće bila je šupa (sklonjena od očiju), koja se brzo punila sanitetskim materijalom, oružjem, odjećom, obućom i desetinama metara bijelog platna koje smo dobivali iz svih društvenih i nacionalnih sredina. Na sakupljanju Narodne pomoći učestvovala je omladina iz svih ulica našeg kvarta. Medu njima su bili Vojo Mickić, Miloš Čarkić, Nada i Ljiljana Dursun, Lenka Kampus, Anita i Pino Pardo, Renika Montiljo i mnogi drugi. U stanu su se sklanjali drugovi, meni poznati i nepoznati, npr.: Radojka Lakić, Remzija Omanović, Rato Dugonjić, Milja Lonco i dr.

Već drugom polovinom jula mjeseca 1941. godine denuncirale su nas komšije Italijana koji su stanovali u istoj kući, u prizemlju. Šefik Dorić je imao sreću da ne bude u stanu kada je policija došla, a ja sam iz fabrike stigla pravo, njima u ruke. S policijom je sjedjela Šefikova majka Emina, očima mi je dala do znanja da nisu ništa našli. Šupa sa materijalom je za njih ostala tajna. Iste noći su je ispraznili Franjo Budimir, Miloš Čarkić i Šefik Dorić i smjestili materijal na sigurnije mjesto.

U nedostatku dokaza, puštena sam na slobodu poslije mjesec dana, a policija je bila uvjerena da je stan u Hadži-Sulejmanovoj očistila od komunista, pa se sa njegovim korištenjem moglo nastaviti. Poslije nekoliko dana od mog izlaska, došao je Esad Čengić. Rekao je da je moje držanje bilo dobro i dao mi zadatak da ga povežem sa sudijom Prijekog suda Durom Glancom (koga sam poznavala odranije, a koji je ubijen na Banjici u Beogradu) kako bi se učinilo sve što se može za oslobođenje Radojke Lakić, Milutina Durašковića, Nisima Albaharija, Vase Miškina i Ise Jovanovića. Esada Čengića sam povezala sa Durom Glancom. Međutim, događaji su se brzo odvijali, danas se ne sjećam, negje u drugoj polovini septembra 1941. godine, Emina Dorić je otišla na posao (Šefik je već bio u partizanima), a ja sam bila sama u stanu, još u krevetu. Bilo je rano jutro, neko je naglo otvorio vrata. Bio je to Milutin Durašković. Kako smo se ranije vidjeli u tzv. Hasan-kuli (u zatvoru), iznenadila sam se i uputala ga da li je pušten. Odgovorio je da je pobjegao zajedno sa ostalim.

Brzo sam se digla, odvela ga u stan preko puta mog, dala mu Šefikovo odijelo da se presvuče, a komšije su mu donijele kavu i neko žuto piće. Nakon toga rekao mi je da odem kod Betike Romano i da je pozovem. Ona je došla predveče, donijela crne naočale i balon-mantil, pa je Mile poslije šest dana otišao na Crepoljsko, u partizane. Sve se srečno svršilo.

Poslije tih događaja, negdje u oktobru 1941. godine, došao je Braco Kosovac i saopštio mi da sam postala član Komunističke partije Jugoslavije. Rekao mi je još da, svakako, treba da poradim na tome da se vratim u fabriku. U fabrici sam imala uporište, te mi to nije bilo izuzetno teško. Bilo je dosta naprednih radnika i spremnih da za naš pokret učine sve. Nabrojaću samo neke: Ljubica Krnjaić, Lucija Miljan, Gina Stakić i Braco Abinun. Svi su oni molili da me ponovo prime u fabriku, s obrazloženjem da nisam kriva, čim sam puštena iz zatvora. Majstor Valter Hajne, Folksdojčer i kulturbundovac, pristao je da me primi nazad u fabriku, kako bi me imao pod prismotrom, a ja sam o tome bila obaviještena. On je bio usko vezan sa ustaškim redarstvom i njemačkim kulturbundom. No, bez obzira na sve, mi smo iz fabrike iznosili, uz pomoć drugarice koja nas je pregledala prilikom izlaska, vunu, vunene šalove, čarape, džempere i sve što nam je došlo pod ruku. Sakupljana je i novčana pomoć.

Poslije mog ponovnog zapošljavanja u fabrici, Esad Čengić mi je rekao da treba da promijenim stan. Odselila sam u Tijesnu ulicu broj 11. Poslije kratkog vremena, u kuću u Tijesnoj ulici su došli Danijel Ozmo i još dvojica drugova, imena im se ne sjećam. Tu su bili sklonjeni izvjesno vrijeme, do odlaska u partizane. Danijel Ozmo nije imao sreću, prilikom odlaska pao je policiji u ruke i odveden u logor.

Pored ovoga, imali smo i drugih stanova koji su služili za smještaj materijala i za sklanjanje drugova na noć-dvije. Takvi su bili stanovi Ljubice Krnjaić u Sumbul-Avde broj 9, Anke i Miloša Čarkića u Dobrovoljačkoj broj 30, Rikice Pardo u Ćemerlini (sada S. Markovića) broj 16, sestara Lepe, Mile i Ranke Drašković u Čadordžinoj 36 i drugi. Raspolagali smo i kućom u Vuka Karadžića ulici broj 47, koja je bila vlasništvo Rozike i Klare Danon. Odmah po okupaciji njihovi roditelji i najmlađa sestra su otišli u Kakanj, a njih dvije su ostale u Sarajevu, priključile se pokretu i ustupile nam stan. Kroz zgradu u Tijesnoj ulici, moglo se neopaženo ući i izići iz kuće sestara Danon. Tu kuću smo pretvorili u bazu za sakupljanje svih onih koji su odlazili u partizane. Sem toga, ponekad smo se u ovoj kući sastajali na brzinu, radi dogovora.

Jednom prilikom je došao Remzija Omanović sa još jednim drugom, koji se predstavio kao Popaj. Rekao je da treba otići do zlatara Cvehera i tražiti zlato, s objašnjenjem da je potrebno za borbu pro-

tiv zajedničkog neprijatelja. Tako smo i postupili i dobili izvjesnu količinu zlata, ali mnogo manje nego što su bile Cveherove mogućnosti.

Negdje u novembru 1941. godine, za kuću u Vuka Karadžića ulici saznala je policija. Tog dana, poslije podne, imala sam kratak sastanak sa Remzijom Omanovićem i još jednim drugom, imena mu se ne sjećam. Njih dvojica su mi, između ostalog, rekli da drugove iz kuće u Vuka Karadžića ulici obavijestim da budu spremni za odlazak u partizane te večeri (Sofija Babić i njen sin Pero, koji su stanovali preko puta kuće u Vuka Karadžića 47 organizovali su ishranu, za te drugove). Negdje predveče sam došla u tu kuću, gdje sam zatekla i Ivicu Kršulja. U toku razgovora o odlasku, policija je snažno zalupala na vrata. Kako su dvorišna vrata bila dobro osigurana, nije ih bilo lako provaliti. Ivica Kršulj me podigao na prozor prema bašti, skočila sam u noć i pobjegla. Neki drugovi su istim putem uspjeli pobjeći u ulice Bulbulinu i Sarača Ismaila (sada Drvarska). Drugi su se zbunili i bili pohvatani.

Novac i hranu smo odnosili i roditeljima (gdje je bilo potrebno) pohapšenih drugova ili onih koji su već otišli u partizane.

Kad je provaljena kuća u Vuka Karadžića i otkriven pristup i odstup, policija je povezala i mene s tom kućom. Počeli su me uhoditi, ali još uvijek mi nije prijetila posebna opasnost, pa sam jedne hladne večeri, čini mi se u novembru, mogla da prihvatim Antoniju Mandžić sa tek rođenim djetetom. Ostala je kod mene dva dana.

Obruč oko kuće u Tijesnoj ulici 11 počeo se naglo sužavati. Agenti su me pratili na svakom koraku. Tako, na dan 19. decembra 1941. godine, uhapsili su me na radnom mjestu u fabrici Bencion-Gaon. Odveli su me kući, pretresli je, našli nisu ništa, pa, ipak, sam tri dana kasnije odvedena u logor Jasenovac. Istog dana je uhapšen i moj brat Miloš Čarkić, pretresena mu je kuća, ništa nisu našli ni dokazali, te su ga ubrzo pustili. Krajem 1941. godine je otišao u partizane, a već početkom 1942. poginuo.

MILE PERKOVIĆ

IZ RADA U MJESNOM KOMITETU KPJ I MJESNOM KOMITETU SKOJ-a

Odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, došao sam ponovo u Sarajevo. U Sarajevu nisam bio osam mjeseci, jer me je policija protjerala iz grada. Po dolasku u Sarajevo, javio sam se odgovornim drugovima, pa sam mogao otpočeti sa političkim radom. Tako sam u Sarajevu radio sve do početka oktobra 1941. godine, kada sam otišao u partizane.

Komunistička partija u gradu nije prekidala svoju političku aktivnost. Nastavila je djelatnost i u uslovima okupacije, složenijim i težim nego za vrijeme stare Jugoslavije. Članovi Partije i SKOJ-a dobili su sada nove zadatke i bili uključeni u partijske ćelije, odnosno skojevske aktive, koji su formirani u većim fabrikama, na terenu ili po pojedinim djelatnostima.

Oko 15. aprila sam uključen u partijsku ćeliju metalaca. U ćeliji se tada nalazilo nekoliko drugova, a sekretar je bio Mento Eskenazi, višegodišnji ilegalni partijski radnik. Bio je vrlo uporan borac. U rad je unosio mirnoću i spokojstvo. Nije se mnogo isticao u govorima ili diskusijama, više je volio pojedinačne razgovore sa ljudima. Njegova porodica bila je odana pokretu, a većina njenih članova i aktivna.

Mento je u početku ustanka bio u prvoj grupi komunista upućenih iz Sarajeva radi organizovanja partizanskog odreda na Trebeviću. U jesen 1941. godine, pod meni nepoznatim okolnostima, pao je u ruke ustaša i sproveden u zloglasni koncentracioni logor Jasenovac. Iz logora je u 1942. godini, sa još nekim drugovima, uspio pobjeći. Poslije bjekstva je došao u Krajinu, u Podgrmeč, gdje je stupio u partizanske jedinice, i nakon kratkog vremena je postavljen za komesara čete. Nažalost, nije dugo vršio tu funkciju, jer je već koncem 1942. go-

dine, na Čemernici, poginuo od četničke ruke, iz zasjede. Cijela njegova porodica je, također, stradala u toku rata.

U istoj ćeliji bio je i Ješua Pinto, limarski radnik, koga sam, također, zapazio kao vrlo energičnog čovjeka, spremnog da prsima juriša na neprijatelja. Poginuo je kao partizan.

Prisustvovao sam samo na dva sastanka ćelije, jer sam brzo otišao na novu partijsku dužnost.

Ćelija je djelovala među metalcima koji su bili zaposleni u malim privatnim radionicama. Njen rad bio je otežan zato što se radnici nisu mogli masovnije skupljati i sretati. Zato su članovi ćelije morali da se individualno povezuju sa pojedinim radnicima, da sa njima što je moguće češće održavaju kontakte. Naročito je bilo važno da se drži veza sa radnicima koji su učestvovali u štrajkovima 1940. godine, s kojima smo se već dobro poznavali. Bilo je posebno neophodno da se djeluje među Muslimanima i Hrvatima radi njihove pravilnije orijentacije u odnosu na takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku, koja se pokušala predstaviti državom hrvatskog i muslimanskog naroda. Trebalo je raskrinkavati ustašku propagandu koja je htjela predstaviti tu državu kao oživotvorenje nacionalnih težnji hrvatskog naroda. Taj posao nije bio lagan, jer su, u prvi mah, pojedinci mislili i očekivali da će Nezavisna Država Hrvatska i Njemačka riješiti ne samo nacionalno pitanje nego i poboljšati socijalni položaj radnika. Međutim, dobar dio Muslimana i Hrvata nije otpočetka ispoljavao nikakvu privrženost novoj državi i okupatoru. Nisu bili skloni da prihvate da reklamirani fašistički novi poredak može donijeti bilo šta dobro Hrvatima i Muslimanima, a posebno radnicima.

Trebalo je djelovati medu radnicima radi okupljanja i mobilizacije u borbi protiv okupatora. Moralo se ukazivati na potrebu organizovane borbe da se zaštite životi i prava progonjenih naroda. Mi smo objašnjavali radnicima, kao i drugim građanima - Srbima, Hrvatima, Muslimanima, kao i ostalim, da je potrebno ostvariti solidarnost među radnicima u zajedničkoj borbi za ostvarenje nacionalnih i socijalnih prava i interesa naših naroda i radničke klase.

Članovi ćelije imali su obaveze da izvještavaju sekretara o svojim kontaktima, da referišu na partijskim sastancima o svom radu, o razgovorima koje su u međuvremenu obavili, kao i da se informišu kako građani reagiraju na stanje u gradu, šta misle o politici Partije i njenoj energičnoj borbi protiv okupatora, itd.

Pojedini njeni članovi su dobijali zadatke da raznose letke i druge pisane materijale, ne samo za svoje potrebe nego i za snabdijevanje drugih organizacija. U vezi s tim, dobio sam zadatak da povremeno od punkta partijske tehnike preuzimam razne materijale i dijelim odgovarajućim vezama. Takav zadatak sam dobio od Hasana Brkića. Hasan mi je objasnio kako ću se povezati sa jednim drugom kojem ću

predavati materijale, pa s njim uspostavio kontakt pomoću javke. Sreli smo se u ulici kod Jajce-kasarne. Letke i druge pisane materijale preuzimao sam u trgovačkoj radnji koja se nalazila na početku Alifakovca, gdje je radio Fahrija Ajanović. Pomoću javke, sa Fahrijom sam brzo uspostavio vezu. On je ispod pulta vadio ilegalni materijal koji sam predavao vezi, a i članovima partijske ćelije i njenim simpatizerima. Taj posao je funkcionisao dobro i bez problema. Nije bilo straha ili nekih problema oko prenošenja povelikog paketa u drugi dio grada. Fahrija je dijelio pakete kao da prodaje životne namirnice, bez primjetnog uzbuđenja ili pretjerane opreznosti.

Pisana riječ najbolje je osvjetljavala probleme i ostavljala najveći utisak na ljude, odnosno štampa je pokazivala snagu i organizovanost Komunističke partije. Preko letaka i drugih pisanih materijala, moglo se više kazati, te dati podataka i informacija o okupatoru i njegovim slugama, o politici Partije, uspješnoj mobilizaciji u partizanske jedinice, što je podsticalo na sve veće aktivnosti i borbu sve veći broj građana.

U ćeliji su proučavani svi partijski materijali. Vodile se diskusije o tome kako se bolje organizovati, kako okupiti ljude, šta učiniti na suzbijanju njemačke propagande itd. Na taj način je podizan politički i idejni nivo članova partijske organizacije. Idejnom i političkom radu, kao i opštem obrazovanju poklanjana je odgovarajuća pažnja. Važna obaveza članova ćelije bio je i individualni rad na vlastitom obrazovanju, pa su čitali naprednu i marksističku literaturu, o čemu se povremeno razgovaralo pojedinačno ili na sastancima ćelije.

Jednom sastanku ćelije metalaca bio je prisutan i Hasan Brkić. On nam je govorio o političkoj situaciji u zemlji i svijetu, o tome šta Komunistička partija mora da učini da bi izvršila pripreme za predstojeću odlučujuću bitku. Hasan je govorio sa puno uvjerljivosti, pogotovo što je bio veoma dobar poznavalac marksizma-lenjinizma, pa je na toj osnovi analizirao društvena kretanja. Tom sastanku prisustvovao je i Nisim Albahari, kojeg je Hasan predstavio kao »partijsku kontrolu«. U stvari, Hasan je time htio kazati ćeliji, da je rad svih komunista podložan pomoći, ocjenjivanju, analizi i kontrolisanju od viših partijskih foruma, da u Partiji mora da postoji čvrsta idejna i organizovana disciplina, posebno neophodna u teškim i složenim uslovima koje je nametnuo okupator.

Partijska ćelija morala je da vodi brigu da njeni članovi ne padnu policiji u ruke, jer je neprijatelj stavio sebi kao prvi zadatak uništenje Komunističke partije i njenih članova. Zato se moralo voditi računa kuda i kako se kreće po gradu. Bilo je potrebno obezbijediti stanove kod nekompromitovanih porodica gdje bi se mogli smjestiti, za svaku eventualnost, ne samo članovi ćelije nego i drugi drugovi o čijem se smještaju brinuo Mjesni komitet Partije. Taj posao, takođe, nije bio

jednostavan, jer nije bilo lako nikome primiti komunistu u svoj stan, jer ako bi policija to saznala ili ga uhvatila u stanu, slijedio je rigorozan progon i tog lica i cijele njegove porodice. No, i pored toga, uspijevali smo obezbijediti najneophodnije stanove. Smještali smo i neke drugove koji su dolazili iz unutrašnjosti u slučaju kad tamo nisu nalazili sm'ještaj. Morali smo se i mi ponekad sklanjati, naročito prilikom racija i veće aktivnosti policije.

Partijska ćelija metalaca je sa uspjehom izvršavala mnoge zadatke. Njen uticaj među metalskim radnicima bio je neuporediv u odnosu na njenu brojnost, jer su ideje Partije bile bliske radnicima, a njeni članovi bili su šire poznati kao aktivni borci za zaštitu interesa naroda i prava radnika, odnosno radnici su ih znali iz raznih akcija koje su vođene u predratnom periodu, a posebno iz štrajka 1940. godine.

Postojale su posebne partijske ćelije u većim fabrikama, kao što su Željeznička radionica i ložionica ili Vojnotehnički zavod, pa, slobodno se može reći, metalci su bili važan činilac u radničkom pokretu grada Sarajeva. Ćelija metalaca djelovala je najviše među radnicima zaposlenim u manjim privatnim radionicama. Bez obzira na to, njen doprinos aktivnosti Partije, u aprilu i kasnijim danima 1941. godine, bio je vrlo veliki. Zadatak komunista bio je da svugdje i na svakom mjestu djeluju, da vrše agitaciju i propagandu na liniji Komunističke partije. U praksi smo sprovodili parolu da komunisti moraju djelovati svugdje gdje postoje ljudi, da moraju djelovati u masama, vodeći stalno političku i idejnu borbu.

U Mjesni komitet SKOJ-a sam uključen u maju 1941. godine. Sekretar MK SKOJ-a Živko Jošilo je uhapšen u junu, pa je jedno vrijeme dužnost sekretara vršio Alija Hodžić. Nešto kasnije i Alija je pao u ruke policije, pa sam određen za sekretara. U drugoj polovini jula, postao sam i član Mjesnog komiteta Partije. Hapšenje Živka i Alije bilo je veliki gubitak za skojevsku organizaciju, jer su bili vrlo iskusni omladinski rukovodioci, sposobni i vrijedni društveno-politički radnici Sarajeva.

Mjesni komitet Partije i SKOJ-a nastavili su svoju djelatnost i produžili na nivou kakav je Partija postigla prije sloma stare Jugoslavije. Sada su se, istina, pred partijsku i skojevsku organizaciju postavljali drugačiji zadaci. Trebalo je radničku klasu, radne ljude i mladu generaciju Sarajeva mobilisati u tešku borbu. Bilo je nužno pripremiti se za nastupajuću oružanu revoluciju.

Partija je morala mobilisati sve snage protiv nastojanja okupatora i njegovih slugu da što više zavedu naše narode, da produbе nacionalnu mržnju, da nahuškaju jedan narod na drugi, kako bi lakše obezbijedili svoju vladavinu. Ustaška vlast je ubrzano radila na okupljanju hrvatskog i muslimanskog stanovništva oko NDH i njemačkog okupatora. Stvarane su razne organizacije, a u prvom redu, domobranske

i ustaške vojne formacije. Ulagivali su se Muslimanima, proglašavajući ih »cvijećem hrvatskog naroda«, iako se znalo da njemačkom okupatoru i njegovim slugama nije stalo ni do Muslimana ni do Hrvata, nego do porobljavanja naše zemlje. Ustaška vlast je odmah otpočela da raspiruje mržnju prema srpskom narodu. Oni su srpski narod činili odgovornim za politiku koju je u bivšoj Jugoslaviji vodila velikosrpska buržoazija. Srpski narod se našao u veoma teškoj situaciji. Trebalo je raditi na tome da se spriječe zločinački planovi nad srpskim narodom i istovremeno mržnju prema ustašama usmjeriti u pravilnom pravcu, tj. protiv okupatora i svih njihovih pomagača, kako bi se spriječili šovinizam i bratoubilačka borba.

Jevrejskom narodu nije trebalo mnogo govoriti šta za njega i njegovu sudbinu znači dolazak fašizma na vlast. Već se odavno znalo da Hitler sprema fizičko istrebljenje Jevreja. Zato je naročito jevrejska omladina pokazala spremnost da se uključi u rad i borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Njena antifašistička aktivnost bila je zapažena i u predratnom vremenu.

Nažalost, jedan dio stanovništva i omladine nasjedao je ustaškoj i njemačkoj propagandi i stupao u njihove organizacije i vojne formacije. Međutim, većina hrvatskog i muslimanskog naroda, posebno napredna omladina, vremenom, ignorisala je okupatora i njegove sluge i nije se dala zavesti. Za takvu orijentaciju hrvatskog i muslimanskog naroda presudnu ulogu odigrala su partijska i skojevska organizacija. Još za vrijeme stare Jugoslavije, a posebno nakon dolaska okupatora, Partija je ukazivala na to kakva opasnost prijeti svim narodima Jugoslavije od njemačkog fašizma. Radilo se o tome da se najširim slojevima naroda objasni da stvaranje tzv. NDH ne znači nacionalno oslobođenje niti ostvarenje nacionalnih težnji za ravnopravnošću koju nisu imali u Kraljevini Jugoslaviji, jer podrška okupatorskoj politici vodi još dubljoj i većoj porobljenosti svih naroda.

Mnogi pošteni i patriotski raspoloženi Hrvati i Muslimani, a posebno omladinci i omladinke, ispoljavali su svoje neslaganje s politikom progona i ponižavanja Jevreja i time što su se družili i šetali s Jevrejima, iako su oni nosili žute trake oko ruke. Nisu izbjegavali susrete i sastanke s njima. Posebno su mladići i djevojke bili ponosni što su se družili sa naprednim Jevrejima i jevrejskom omladinom, koju su okupator i ustaše žigosali.

Ustaše su mislili da će progonom Srba i Jevreja i raspirivanjem nacionalne mržnje okupiti muslimanski i hrvatski narod. Ali, hrvatske i muslimanske mase sve više su shvatale da je progon ostalih naroda, istovremeno gušenje svake njihove slobode, te da ne može biti slobode za njih ako je nema i za druge narode u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji.

Mjesni komitet Partije i SKOJ-a, svaka organizacija za sebe, posebnu su brigu posvećivali formiranju svojih organizacija po kvartovima, po fabrikama i školama. Taj rad morao je biti sistematski i kontinuiran, jer je trebalo sve aktiviste koji su se posebno isticali i bili spremni dati sve od sebe, primiti u Partiju ili SKOJ, kako bi im se omogućilo da se na organizovaniji način uključe u borbu. Stvorene su nove organizacije. Mnogi partijski i omladinski aktivisti afirmisali su se u narodu i kod omladine u kvartu, fabrici, školi i slično.

Da bi se razvio širi rad medu omladinom, pojavio se problem kako postaviti organizaciju pošto je ustaška vlast likvidirala mnoge organizacije koje su bile organizovane na nacionalnoj osnovi (srpske i jevrejske) i druge - radničke, sportske ili kulturne, u kojima je antifašistički rad bio razvijen. Škole su od okupacije do jeseni bile zatvorene. Isto tako, MK SKOJ-a morao se odrediti na koji način djelovati i u omladinskim organizacijama koje su uspostavile ustaše, kao i u onim koje su oni pokušavali pretvoriti u svoje. Ta se omladina nije smjela ostaviti bez našeg uticaja.

U takvoj situaciji najprikladnija forma organizovanja SKOJ-a bila je u formiranju većeg broja skojevskih aktiva na terenu, a razumije se i u društvima u kojima je to bilo moguće. Skojevce iz škola priključili smo kvartovskim aktivima. U brojno velikim kvartovskim aktivima SKOJ-a formirali smo aktive po ulicama ili po grupama ulica, a u kvartu smo formirali neku vrstu sekretarijata aktiva - jezgro aktiva u kome su bili sekretari uličnih grupa skojevaca. To je bila organizaciona forma u radu SKOJ-a u Sarajevu kojoj smo pribjegli u takvoj situaciji.

Sastanci Mjesnog komiteta SKOJ-a bili su kratki. Na njima su utvrđivani zadaci. Nije bilo mnogo sjednica u današnjem smislu riječi, sa utvrđenim dnevnim redovima. Djelovalo se vrlo operativno i svakodnevno smo se nalazili u vatri borbe. Razgovaralo se sa pojedinim aktivistima na terenu, iz škola i radionica. Pretežno su držani pojedinačni sastanci; manje je držano sastanaka na kojima bi se okupljao veći broj članova SKOJ-a. Vrijeme je bilo takvo da se nije mogla voditi velika debata i diskusija. Za izvršenje određenih zadataka, Mjesni komitet SKOJ-a bi povremeno angažovao jedan broj drugova koji nisu bili članovi Komiteta za prenošenje zadataka na pojedine organizacije. To su bili drugovi koji su po svom idejno-političkom uzrastu bili u stanju da pomognu organizacijama na terenu kako bi one što lakše provodile odgovarajuće zadatke u život. U tome vremenu, trebalo je pomagati skojevskim aktivima da što bolje razumiju politiku Partije, da se što bolje snađu u komplikovanim i složenim uslovima borbe protiv neprijatelja, jer je valjalo raditi sa puno obazrivosti i konspirativnosti. Istovremeno, nije se smjelo dozvoliti zatvaranje organizacije u uže okvire, nego, naprotiv, organizacija je morala djelovati što uspješnije i što masovnije.

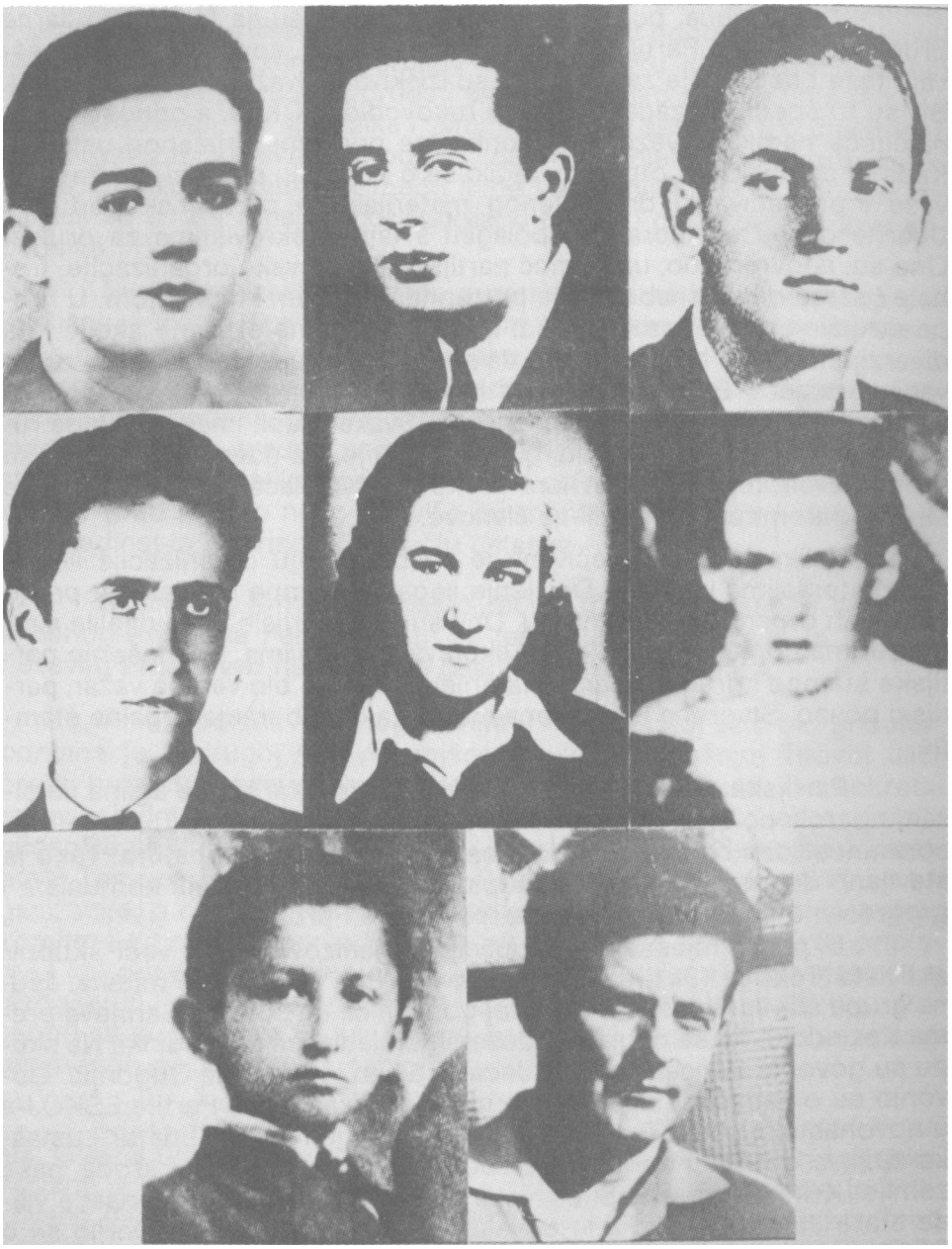

Poginuli i umrli članovi MK SKOJ-a (april 1941 - april 1942): Alija Hodžlć, Zlvko JoSilo, Drago Kapri (prvi red), Branko Šurbat Bane, Slavica Mlličevlć, Ralael Gaon (drugi red), Duian Mltrovlć Mitar I Brana Kovačević (treći red).

Tokom juna, po odluci MK KPJ, počele su se formirati udarne grupe od članova Partije i istaknutijih skojevaca, sposobnih da izvršavaju teže i delikatnije zadatke koji su iziskivali odvažnost i snalažljivost. Bili su to specijalni zadaci kojim je rukovodio MK KPJ, a odnosili su se najčešće na akcije vezane za konkretne pripreme oružanog ustanka. Kada je ustanak već otpočeo, radilo se o pružanju pomoći, održavanju veza i prebacivanju dragocjenog materijala za partizanske odrede. Udarne grupe su morale raspolagati s tajnim skrovištima za oružje. One su, istovremeno, uz pomoć partijske i skojevske organizacije, trebale i same da se snabdijevaju potrebnim oružjem i municijom. U grupe su uzimani, po pravilu, mladi ljudi, spremni na oružane akcije i na diverzije. Zato je bilo potrebno da se članovi grupe osposobe u rukovanju oružjem. Bilo je formirano nekoliko grupa u Sarajevu. One su obično brojale od tri do deset članova. Svaka grupa imala je svoga rukovodioca, koji je, po pravilu, bio član Partije. Sa udarnim grupama su se održavali kontakti uglavnom preko rukovodilaca, koji su direktive Mjesnog komiteta prenosili na članove.

Velika briga posvećivana je snabdijevanju organizacija ilegalnim materijalima i lecima. Dijeljenje ilegalne štampe odvijalo se preko partijskih organizacija na terenu. One su te materijale dalje dijelile simpatizerima i prijateljima i slale ih skojevskim aktivima. Raznošenje partijske štampe i drugih pisanih materijala uvijek je bio veoma važan partijski posao. Stvorena je posebna mreža za distribuiranje ilegalne štampe.

Partijska organizacija, a naročito skojevska, bila je agilna na pisanju parola po zidovima kuća. Skojevci su ispoljavali svoju inicijativu i spremnost da i na taj način doprinesu borbi protiv okupatora. Tako je stavljano do znanja svima da okupator nije uspio zaplašiti komuniste i progresivne ljude, bez obzira na represalije i progone.

U prvim mjesecima okupacije organizovani su i veći skupovi aktivista. Tako je 1941. godine proslavljen Prvi maj na više mjesta. Jedna grupa slavila je u šumi, u jednoj gostionici, na putu od Sarajeva prema Kasindolu. Tu se okupilo tridesetak omladinaca i omladinki. Na skupu su govorila trojica drugova. Jedan od njih je bio Rato Dugonjić. Govorilo se o zadacima napredne omladine, o zadacima Partije i SKOJ-a u novonastaloj situaciji. Ukazivano je da su njemački okupator i ustaška država smrtni neprijatelji slobode i ravnopravnosti naroda naše zemlje. Kritikovana je kapitulantska i izdajnička politika buržoaske vlade stare Jugoslavije koja je dovela zemlju do propasti. Govorilo se o SSSR-u kao prvoj zemlji socijalizma, sposobnoj da se suprotstavi fašizmu. Traženo je da komunisti, skojevci i progresivni ljudi pojačaju svoje napore na mobilizaciju narodnih masa u borbu protiv tuđinskog jarma.

U partijskim i skojevskim organizacijama i svim organizacijama radničkog pokreta razvijao se duh drugarstva i prijateljstva. To je jedna

od bitnih karakteristika odnosa u Partiji, u SKOJ-u i u drugim organizacijama kojima je rukovodila Partija. Divni su bili odnosi medu drugovima i saradnicima, medu borcima za zajedničku ideju. Svako je bio spreman da se žrtvuje za druga i saradnika. Niko se nije vrijeđao ako je bio kritikovan, jer su kritika i samokritika bile sastavni dio djelatnosti svih organizacija. Takav metod rada davao je poleta, ulivao samopouzdanje, unosio tolerantnost među ljude i saradnike. Takve odnose komunisti su unosili u narodnooslobodilački pokret i među sve njegove pripadnike.

Sve organizacije pokreta svestrano su se angažovale na prikupljanju i slanju pomoći partizanskim jedinicama u okolini Sarajeva. To je bio veoma važan zadatak, jer je u prvim danima otpočinjanja oružane borbe bila nužna pomoć iz grada u sanitetskom i drugim materijalima, neophodnim za zadovoljenje potreba. Veoma čvrste veze između pokreta u gradu i partizanskih jedinica u njegovoj okolini obostrano su bile od velike koristi, ne samo po materijalnoj osnovi pomoći koju je grad pružao nego još više po moralno-političkom efektu koje je to jedinstvo doprinosilo razvoju ustanka.

Mislim da je korisno nešto reći o tri karakteristične sjednice Mjesnog komiteta 'Partije, da bi se još bolje vidjelo kako je komitet rješavao i reagovao na pojedina pitanja partijskog rada.

Prva sjednica Mjesnog komiteta Partije kojoj sam bio prisutan, održana je u drugoj polovini mjeseca jula, u sadašnjoj Titovoj ulici, preko puta stare pravoslavne crkve. Pored Lepe Perović, kao sekretara, na sjednici su bili Ivica Tvrtković i Vladimir Perić Valter, ostalih učesnika se u ne sjećam. Sastanku je prisustvovao i Svetozar Vukmanović Tempo, kao delegat CK KPJ. Razgovaralo se o radu partijske organizacije, o realizaciji usvojenih zaključaka Centralnog i Pokrajinskog komiteta o oružanoj borbi. Raspravljalo se o tome kako se vrše pripreme i kako izvesti pojedine akcije protiv neprijatelja. Razgovaralo se o raznošenju letaka Centralnog i Pokrajinskog komiteta Partije. Posebno se diskutovalo o izvještajima koji su bili podneseni o formiranju udarnih grupa, kako teče sabiranje oružja, municije, itd.

Drugi sastanak održan je u Ulici kralja Tvrtka, početkom avgusta. Glavna tema tog sastanka bila je diverzija u Željezničkoj ložionici. Vođena je duga rasprava o slabim rezultatima akcije. Žestoko je kritikovana partijska organizacija, a i Tvrtković kao sekretar preduzetnog komiteta. Ta kritika teško se dojmila Tvrtkovića, kome je očito bilo veoma teško što akcija nije uspjela kako je zamišljeno. Iznosio je razloge zbog čega rezultati nisu kao što se očekivalo. Postavio je i pitanje da li on sam može biti krivac za takve efekte sabotaže. Većina članova Mjesnog komiteta nije znala kakvi su uslovi u Željezničkoj ložionici za sabotaže, a i da su znali, ne bi se ništa promijenilo, s obzirom na to da

je Svetozar Vukmanović Tempo ocijenio akciju kao vrlo slabu, pa i partijsku organizaciju, proglasivši je oportunističkom.

Međutim, članovi Partije Ložionice izvršili su, po mom uvjerenju, ono što je bilo u datom trenutku moguće. Ložionicu čini obična velika hala bez mnogo mašina, pa se i nije mogla nanijeti neka velika šteta. Međutim, postavlja se pitanje - da li je uopšte bio dobro prostudiran i realno postavljen zadatak?! Ja mislim da je akcija imala krupan odjek, u prvom redu, politički.

Što se tiče Tvrtkovića i drugova koji su podmetnuli eksploziv, mislim da su izvršili svoj partijski zadatak onako kako su mogli i umjeli. Njima se ne može pripisati krivica ili proglasiti ih oportunistima. Mjesni komitet se, doduše, saglasio da Tvrtković ne može više biti ni sekretar preduzetnog, ni član Mjesnog komiteta, što je bila logična posljedica tadašnje ocjene izvršenja akcije.

U drugoj polovini septembra je održan sastanak Mjesnog komiteta KPJ, također, u prisustvu delegata CK KPJ Tempa. Tempo je na sastanku pročitao pismo CK KPJ, njemu upućeno. Pismo je bilo kratko. U pismu je Tito skrenuo pažnju da treba preduzeti sve mjere i pokušati osloboditi iz zatvora Isu Jovanovića, tada sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i još neke drugove. Tim povodom na sjednici je vođena diskusija šta bi trebalo učiniti da se ti drugovi oslobode. Zaključeno je da je potrebno ispitati sve mogućnosti, uključujući i izvođenje oružane akcije za oslobađanje iz zatvora drugova Ise Jovanovića, Vase Miškina, Milutina Duraškovića i Nisima Albaharija. Velike šanse za oslobađanje ovih drugova javile su se tek kada su prebačeni u zgradu Pravoslavne bogoslovije. Razmatrana je mogućnost napada. Bilo je više varijanti. Jedna je bila da grupa drugova, obučena u ustaške uniforme, pozvoni čuvaru, uđe u prostorije i odmah uhvati stražara koji je bio unutar zgrade i tako ga spriječi da alarmira policiju. Poslije toga bi se ušlo unutra, savladalo ostale čuvare, pustilo zatvorenike i bježalo. Vršena su ispitivanja da se u zgradu Bogoslovije uđe iz štrosmajerove ulice, jer su se neke kuće naslanjale na tu zgradu. Mislilo se proći kroz prozor sa stepenica ili preko krovova susjednih kuća na krov Bogoslovije. U vezi s tim, izvršeno je ispitivanje političkog opredjeljenja stanara u tim kućama, da li bi neko mogao biti od koristi i pomoći da se prodre u zgradu Bogoslovije. Za izvođenje te akcije bila je potrebna nešto brojnija grupa naoružanih drugova. Osnovno pitanje je bilo kako izvesti akciju da potpuno uspije i da se pomenuti drugovi spasu.

U međuvremenu, drugovi u zatvoru su sami našli jednostavnije rješenje i uspjeli pobjeći. Time je izvođenje akcije skinuto sa dnevnog reda. Da nisu pobjegli, svakako bi akcija bila izvršena, bez obzira na žrtve i rezultate.

Članovi Mjesnog komiteta Partije stalno su bili zaduženi za rad u pojedinim dijelovima grada. Oni su trebali posebno da prate rad partijskih i drugih organizacija na područjima za koja su zaduženi, da se brinu o razvoju partijskih organizacija, da održavaju stalne veze sa partijskim sekretarima i drugim aktivistima, posebno da vode računa o funkcionisanju kanala za vezu sa oslobođenom teritorijom, o radu partijske tehnike, itd. Kao član Mjesnog komiteta, bio sam zadužen za područje od Vratnika do Bjelava. U tom svojstvu držao sam vezu i sa partijskom ćelijom na Vratniku.

Vratnik je siromašniji dio Sarajeva, gdje je pretežno živjelo muslimansko stanovništvo. Dobar dio radnika iz Željezničke radionice i ložionice stanovao je u ovom dijelu grada. Dolaskom NDH, kod stanovništva na Vratniku se nije ništa bitnije promijenilo. Narod je dočekao novu vlast bez simpatija, iako su ustaše nastojale da ga pridobiju. Taj stari kvart Sarajeva bio je odavno na strani radničkog pokreta. Na Vratniku je djelovala partijska ćelija koja je formirana par mjeseci poslije okupacije. Činili su je komunisti iz Glavne željezničke radionice i ložionice, koji su partijski prebačeni iz preduzeća u ovaj kvart, jer je ocijenjeno da ovdje, kao komunisti, treba da obezbijede uticaj pokreta. Oni su to, zaista odlično i uspješno obavljali. Bila je to jedna od najjačih kvartovskih organizacija Partije u gradu. U toj partijskoj ćeliji bili su Avdo Hodžić Hodža, Mustafa Dovadžija, Jusuf Donlić, Mustafa Behmen, a nešto kasnije u nju su uključeni šemsudin Karkin i još neki drugovi. Sekretar je bio Avdo Hodžić.

Članovi ove partijske ćelije igrali su veoma važnu ulogu u životu Vratnika. Provodili su politiku Partije u masama ovog dijela grada. Ti aktivisti imali su vidnog uticaja na raspoloženje masa na Vratniku. Bili su to ugledni mlađi ljudi u sredini koja je njih poznavala i oni nju. Drugovali su sa mnogim radnicima, s kojima su zajedno išli na posao i sa posla. Nalazili su se na vratničkom korzu gdje se okupljala naročito omladina. Tu su politički radili sa omladincima i drugim građanima. Bili su u stalnom kontaktu sa stanovništvom, pretežno s mladim, uticali na njih i pridobijali ih za pozicije Partije. Nije slučajno što je Vratnik sa simpatijama pratio narodnooslobodilačku borbu i sve masovnije se uključivao u otpor protiv okupatora i njihovih pomagača.

Prisustvovao sam na dva sastanka ove ćelije. Jedan je bio u kući Dovadžije, na kojem smo razmatrali zadatke partijske ćelije. Razgovaralo se kao i uvijek, o političkoj situaciji na Vratniku, o ljudima koji žele da pomažu borbu i slično. Sekretar ćelije Avdo Hodžić je djelovao vrlo ozbiljno i zadatke je primao sa puno odgovornosti. Za njega je zadatak bio obaveza o kojoj se nije diskutovalo. Bio je spreman da čini sve što od njega Partija traži.

Drugi sastanak ćelije održan je iza Jajce-kasarne, na padinama prema Darivi. Tom sastanku prisustvovao je i Boriša Kovačević, član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Molio sam Borišu da pođemo zajedno na sastanak, jer sam znao da će nam on pomoći u izvršenju zadataka koji su stajali pred ćelijom. Bilo je zadovoljstvo slušati ga kada analizira tekuću političku situaciju u zemlji i svijetu. Jednostavan način izlaganja i mirnoća koja je karakterisala Borišu i vjera u ciljeve Partije, inspirisali su i članove ćelije na još veće napore u borbi. Na dnevnom redu sastanka nalazilo se pitanje: Kakve bi akcije (diverzije) mogla ćelija preduzeti na Vratniku? Bilo je raznih prijedloga. Članovi ćelije su iznosili svoja mišljenja i sugestije. Teško je tu bilo naći neke, za okupatora i ustaše, važnije objekte koji bi se mogli uništiti. Takvih objekata na Vratniku nije bilo. Zato su iznošeni prijedlozi da se zapali sijeno iza Jajce-kasarne koje je već bilo pokošeno i složeno u plastove, što bi bila značajna politička demonstracija. Dalje, predlagano je da se pokidaju električni vodovi i telefonske veze. Mi smo se u principu s tim složili. Bilo je dogovoreno i ko će i kako to izvršiti. Međutim, poslije smo došli do zaključka da to ne bi moglo nanijeti veću štetu neprijatelju, pa smo partijskoj ćeliji saopštili da treba da odustane od te akcije.

Pored redovnih zadataka koje je partijska ćelija imala na Vratniku, oni su i na svojim radnim mjestima u preduzeću imali odgovarajuće obaveze. Tako je, odmah po podizanju ustanka, Avdo Hodžić postao kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH na pravcu za Romaniju. On je određeno vrijeme tu dužnost obavljao, pa je otišao u partizane. Kurir ie bio i Mustafa Dovadžija, koji je taj zadatak obavljao nekoliko mjeseci. Isto tako, kao kurir se isticao i Jusuf Donlić. Njihova dužnost nije bila samo prenošenje pošte. Oni su prenosili u odrede na Romaniju i Zvijezdu sanitetski materijal i najvažnije poruke Partije i Glavnog štaba za BiH, te prebacivali najodgovornije funkcionere pokreta. Pored toga, oni su gotovo redovno vodili iz grada grupe drugova i drugarica koji su išli u partizane. Ponekad su to bile poveće grupe. Jedna od takvih nije bila dovoljno obazriva, pa su ustaše jedan dio uspjele uhvatiti. U grupi se nalazilo oko 15 drugova i drugarica. Trebalo je da u zakazano vrijeme, na određenom rastojanju, krenu Logavinom ulicom, jedan za drugim, na čelu sa Dovadžijom. Možda je nekom palo u oči što su bili neuobičajeno obučeni, ili što su neki nosili ruksake, pa je obavijestio policiju ili su policajci slučajno naišli. Ja sam Dovadžiju povezao sa čelnim dijelom grupe, koji su ostali trebali slijediti. Samo što sam skrenuo u današnju Ulicu Hriste Boteva, policija je drugi dio grupe uhvatila, dok je prvi dio prošao normalno, bez teškoća. U drugom dijelu grupe se nalazio i Danijel Ozmo, poznati sarajevski slikar, koji je tako pao policiji u ruke. Poslije je odveden u logor, gdje je i ubijen.

Odmah početkom oktobra 1941. godine zaključeno je da i ja izađem u partizane. Bilo je potrebno da kao član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a primim nove zadatke.

EJUB KAPIDŽIĆ

AKTIVNOST OMLADINE ŽELJEZNIČKE ZANATSKE ŠKOLE

U Željezničku zanatsku školu, odnosno Gajretov internat u Sarajevu došao sam školske 1940/41. godine.

Revolucionarna djelatnost radničke omladine u Željezničkoj zanatskoj školi nastavljena je i u neuporedivo težim uslovima fašističke okupacije. Pored novog naziva - Željeznička obrtna škola, novine su bile i u izmijenjenoj fizionomiji škole; zabranjen je upis učenicima srpske i jevrejske nacionalnosti, izmijenjen je nastavni i majstorski kadar, a nastavni planovi i programi prilagođeni potrebama NDH. Zavedene su rigorozne mjere i okrutni postupci prema svima i svemu što nije bilo u skladu sa zahtjevima ustaškog pokreta. Nastupili su izuzetno teški i crni dani.

Da bi se potpunije sagledao nastavak revolucionarnog rada u Željezničkoj zanatskoj školi, osvrnuću se i na aktivnost skojevskog aktiva i omladine učenika škole i učenika Glavne željezničke radionice koji su bili smješteni u Gajretovom internatu. Ovi mladi ljudi iz školske 1940/41. godine su i dalje ostali kompaktni i antifašistički borbeno raspoloženi, Popularno su nas nazivali »željezničarima«, a imali smo odvojeno i svoju učionicu i spavaću sobu, što nam je olakšavalo političku aktivnost. Aktiv .SKOJ-a »željezničara« u Gajretovom internatu, u drugom polugođu školske 1940/41. godine, sačinjavali su: Avdo Tatarević, Hamdija Zupčević, Hivzija Ovčina, Šerif Bijedić, Mujo Zvizdić, Hivzija Kadribegović, kasnije i ja. Sastancima je kao sekretar aktiva rukovodio Avdo Tatarević, koji je bio u završnoj godini Željezničke zanatske škole. Organizacionu vezu sa našim aktivom održavao je šefkija Derviškadić, član skojevskog jezgra u Željezničkoj zanatskoj školi, koji je 1940. godine isključen iz internata zbog komunističke aktivno-

sti. Jedno vrijeme nastavio je tu vezu Nikola Janjić, također, član jezgra SKOJ-a pri istoj školi.

Pošto je u internatu postojao strog kućni red, moglo se izlaziti iz internata i dolaziti samo u određeno vrijeme. Bilo je otežano politički djelovati, jer je uprava doma bila režimski raspoložena, pratila je rad pojedinaca i bila nemilosrdna. I za veće kršenje kućnog reda, a kamoli ilegalni rad, kažnjavalo se isključenjem iz doma. Išli su tako daleko da su otvarali ladice i uzimali sve što je za njih bilo nepoćudno. Na udaru smo posebno bili mi, »željezničari«. Jedno vrijeme kontrola je bila tolika da smo sastanke održavali isključivo u noćnim satima, poslije povečerja, ležeći u krevetima i pokriveni ćebadima, kako bi kontrola, koja je često vršena, stekla utisak da učenici spavaju.

članovi našeg aktiva, prije aprilskog rata, u trajanju oko dva mjeseca, svake nedjelje od 9 do 11 sati prisustvovali su marksističkom kružoku na Vratniku. Predavalo se i diskutovalo o oktobarskoj revoluciji, istoriji SKPb, klasnoj borbi, razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u nas, itd.

Okupatori i ustaške vlasti su se žestoko obračunavali i sa naprednim omladincima. Tako su 26. juna uhapsili i aktiviste šerifa Bijedića, Muju Zvizdića i Šefkiju Derviškadića. Bijedić i Derviškadić su poslije izlaska iz zatvora, u ustaničkim danima, stupili u partizane i poginuli u 1942. godini. Ostali skojevci, poslije aprilskog rata, otišli su iz Sarajeva u svoja zavičajna mjesta.

Septembra mjeseca nastavljena je školska 1941/42. godina. »Gajret« je ukinut, jer je prije rata djelovao kao »srpski obojeno društvo«. Pitomci bivšeg internata upisali su se, po želji, u internat »Narodne uzdanice« koja je proglašena hrvatskim muslimanskim kulturnim društvom. Uprava »Narodne uzdanice« je učenike Željezničke obrtne škole i učenike raznih zanata u Sarajevu smjestila u zgradu bivšeg Gajretovog ženskog internata, u Džininoj ulici na Kovačima, koji je još nazivan i šegrtskim internatom. Iz sastava ranijeg skojevskog aktiva, ponovo smo se našli u domu: Hamdija Zupčević, Hivzija Kadribegović, Hivzija Ovčina i ja. U rad je uključen i Salko Čelebić, koji je već kao skojevac došao u dom. Napustio je Sarajevo već koncem 1941. godine i otišao u Željezničku ložionicu Mostar, gdje je uhapšen 1942. godine i interniran u Šibenik. Avdo Tatarević nastavio je rad u Glavnoj željezničkoj radionici. On je i dalje rukovodio našim aktivom, a višu vezu je održavao sa Nazifom Hadžovićem, članom Partije iz Željezničke radionice. Omladinci i skojevci Željezničke zanatske škole smješteni u internatu, organizovano i jedinstveno smo istupali i sprovodili akcije, kao članovi skojevskog aktiva internata, sa ostalim omladincima iz drugih skojevskih aktiva naše škole.

U zgradi internata imali smo našu biblioteku, sklonjenu u prikladnom prostoru, ispod drvenog stepeništa, sa još jednim posebnim

Učenici Željezničke zanatske škole — članovi SKOJ-a stoje s lijeva na desno: Mustafa Zvizdić, Hivzija Ovčina, Esad Slipčević, Hamdija Zupčević; sjede: Aydo Tatarević i Fluh Kapidžić

prostorom za municiju i oružje. Uprava internata nije puno vodila brige o nama; bila je smještena u domu »Narodne uzdanice«, u Petrakinoj ulici, danas Ulica Nikole Tesle, što nam je donekle olakšavalo ilegalnu aktivnost. Na novoprispjele omladince brzo smo uticali, tako da su oni uskoro, u znatnoj većini, postajali antifašistički raspoloženi, a neke od njih smo kasnije primili i u SKOJ. Pa ipak, bez obzira na relativno povoljne domske okolnosti za našu aktivnost, morali smo i dalje biti stalno budni. Ova neprekidna opreznost olakšavala nam je da na vrijeme otkrivamo prisustvo ustaške policije u noćnim časovima, kada bi nas pratila i nastojala da prisluškuje naše razgovore. Biblioteku sa priručnim prolaznim magacinom morali smo prebaciti van domskih prostorija. Tih dana smo razgranatu ilegalnu aktivnost, iz stroge predostrožnosti, djelimično smanjili. Očekivali smo hapšenja. Hamdija Zupčević je morao napustiti dom i povući se u najstrožiju ilegalnost, jer ga je tražila Ustaška nadzorna služba. Zupčević je poginuo kao partizan u Konjičkoj župi 1942. godine. Njegov brat Asim proglašen je za narodnog heroja. Poslije toga, Sarajevo su, zbog opasnosti od hapšenja, napustili Hivzija Kadribegović, Hakija Hodžić i Muhamed Gluhić. Hodžić i Gluhić su bili učenici krojačkog zanata i napredni omladinci. Sva trojica su poginuli kao partizani u različitim razdobljima 1942. godine. Iz istih razloga je i Hivzija Ovčina morao napustiti dom. lako u smanjenom broju, uz direktnu pomoć Avde Tatarevića koji nas je i dalje obilazio, negdje polovinom 1942. godine, ponovo smo se jače aktivirali i proširili skojevski aktiv. Pojedinačno su u SKOJ primljeni: Šamija Dizdarević, Mustafa Dukić i Rifat Fazlagić. Poslije školskih ferija, aktiv je proširen sa Esadom Ibrahimbegovićem, Ahmetom Erzumlićem, Muharemom Huseljićem i Huseinom Sabljakovićem, bratom Jusufa Sabljakovića. Nešto kasnije u SKOJ su primljeni ili držani na vezi Tomo Bilandžić, Ivanko Pašalić, Mira Celjić, Ibrahim Adžović i drugi. Avdo Tatarević je otišao u partizane i poginuo polovinom 1943. godine u zaseoku Orašje kod Stoca.

Sve do poznate martovsko-aprilske policijske provale u 1942. godini, skojevac Alija Vučijaković skoro svake subote nam je donosio, obučen u domobransku uniformu, po jednu tašnu municije, a u nekoliko navrata bilo je i ručnih bombi. Poslije njegovog odlaska iz Sarajeva, odnosno u partizane, ovaj nam je izvor snabdijevanja presahnuo.

Skojevska organizacija u Željezničkoj zanatskoj školi u prvim godinama rata je djelovala nadahnuta uspjesima ustanka, partizanskih odreda i Narodnooslobodilačke vojske, uz istovremena viđenja i bolna saznanja da se iz Sarajeva transportuju u logore smrti skojevci i Članovi Partije i svi drugi napredni građani; da se vrše svakodnevna zvjerska mučenja u zatvorima i česta strijeljanja na Vracama. Mi, mlađi, smo to znali, ali se nismo plašili; očekivali smo da ćemo jednog dana doživjeti istu sudbinu ili položiti život u redovima Narodnooslobodilačke

vojske. Na život poslije rata malo je ko računao, nosili su nas snažni ideali koje je teško riječima iskazati. Dobijali smo novu snagu.

Bez obzira na okupatorsku i ustašku propagandu, brutalne postupke fašističkog režima i znatno otežane uslove, kompletan domski kolektivni život snažno smo orijentisali na antifašističku aktivnost uopšte i konkretne akcije. Uspjeli smo smjestiti skojevce da spavaju u jednoj sobi, da smišljeno i udruženim naporom natjeramo upravnika doma da podnese ostavku jer nam nije odgovarao, štrajkovali smo odbijajući da jedemo isključivo lošu hranu; uspijevali smo da izmijenimo odluku uprave doma o isključenju pojedinaca. Uprava je morala, bar u ponečem, pribjegavati kompromisima, ali i mi smo morali izbjegavati veće i nepotrebne konflikte da ne dođe do hapšenja. Zahvaljujući svakodnevnoj usmenoj riječi i ilegalnim materijalima, lecima i biltenima, raskrinkavali sjno okupatorske, ustaške i četničke laži, popularisali i objašnjavali ciljeve i uspjehe narodnooslobodilačke borbe, tako da je najveći dio omladine bio pod našim uticajem. Radi toga, a i aktivnosti organizacije SKOJ-a u cjelini, u Željezničkoj zanatskoj školi uporna ustaška propaganda nije postigla vidljivih rezultata u pridobijanju omladinaca u Ustašku mladež. U svim razredima škole od 1941. do konca 1943. godine bilo je svega 15 - 20 ustaških omladinaca. U naš dom nije uopšte uspjela prodrijeti Ustaška mladež.

U ovom, kao i u kasnijem vremenu, organizacija SKOJ-a i napredna omladina Željezničke zanatske škole i našeg doma u cjelini, dostojno je nastavila i razvijala tradicije i kontinuitet revolucionarne aktivnosti i iz svoje sredine dala desetine i desetine aktivnih boraca narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Mnogi od njih nisu dočekali oslobođenje.

SLAVICA KUJUNDŽIĆ

SREDNJOŠKOLSKA OMLADINA U BORBI

Antifašistička borba koju je Partija na čelu narodnih masa vodila prije rata, upadom fašističkih agresora dobija nove impulse. Bahato marširanje fašističkih trupa po svojoj zemlji bilo je teško podnositi. Ali s tom surovom stvarnošću bili smo svakodnevno suočeni. Zločini koje su domaći izdajnici u sprezi sa okupatorom činili nad nevinim stanovništvom, govorili su rječito o kakvoj državi se radi. Mnogi Muslimani i Hrvati shvatili su da bi bila neoprostiva greška povjerovati novim vlastodršcima i staviti se u njihovu službu. Nisu, dakle, samo Srbi i Jevreji bili motivirani za pružanje otpora okupatoru, za vođenje antifašističke borbe, koja je bila neophodna, neminovna, a mogućom ju je činilo postojanje revolucionarne političke organizacije koja je kadra da je povede. Polet borbi protiv okupatora davala je perspektiva novog, boljeg života u oslobođenoj zemlji, na što je Partija uporno ukazivala. Zbog svega toga, aktivistima nije bilo teško da pokrenu poštene građane u borbu, naročito omladinu. Najčešće je bio dovoljan mali podstrek da se ljudi uključe u organizovanu borbu, ili da se, u većoj ili manjoj mjeri, angažuju, pomažući pokret na bilo koji način, čineći makar i neku sitniju uslugu.

Odmah poslije okupacije, nastava u školama je obustavljena, škole se raspuštaju prije završetka školske godine. Ipak predratni skojevci sarajevskih srednjih škola nastavljaju sa okupljanjem i djelovanjem po školskoj liniji, usmjeravani od Međuškolskog skojevskog rukovodstva. Član toga rukovodstva, ispred nas gimnazijalki, bila je Branka Blažek, divna omladinka, bezgranično odana komunističkim idealima i borbi. Doratno skojevsko jezgro sa Ženske gimnazije (Branka Blažek, Emilija Emica Kapri, Višnja Habunek, Sara Beba Danon, Slavica Kujundžić) nastavlja sa sastancima. Kontaktira i sa ostalim skojev-

Poginuli članovi Međuikotokog komiteta SKOJ-a Iz 1941. godine: Drago Luklć, Branka Blažek, HaJlm Albahari (prvi red), Mavre Engel Miki, Aco Meandžlja (drugl red), Albert Levi I Sveto Vujlčlć (treći red).

kama gimnazije i drugih srednjih škola: Ljiljom Dursun, Radom Janjić, Stanom Breberinom, Lonikom Musafijom, Ginom Papo i drugim.

Poslije izvjesnog vremena, mislim u maju, održava se jedan važan sastanak sa skpjevskim predstavnicima svih srednjih škola. Sastankom, koji je održan u jednom stanu na Bembaši, rukovodio je član Mjesnog komiteta SKOJ-a Branko Premužić, a, pored skojevaca, prisustvovali su i Rato Dugonjić i Miljenko Cvitković. Dobijamo zadatak da intenzivno radimo na okupljanju srednjoškolske omladine i da obezbijedimo da školska omladina bude što je moguće više na okupu i pod našim uticajem (Partije i SKOJ-a).

Razumije se da smo taj zadatak veoma ozbiljno shvatili i disciplinovano i s punim srcem se dali na posao. Po gradu smo se, tako reći, razmiljeli. Obilazimo sve njegove dijelove, dopiremo u sve njegove kutke, u želji i nastojanju da uspostavimo kontakte sa našim kolegama i koleginicama kako bismo ih podstakli i olakšali njihovo uključenje u organizovanu borbu protiv okupatora.

Mi, skojevke gimnazije, prvenstveno se obraćamo našim školskim drugaricama koje smo odranije poznavale kao napredne i slobodoljubive, ali posjećujemo i druge poštene djevojke, za koje smo znale da će u svom rodoljublju naš gest smatrati normalnim i opravdanim. Odlazimo čak i do djevojaka koje nismo lično poznavale, ali o kojima smo, od nekog aktiviste, dobile pozitivne informacije (da su čestite i da se ne izlažemo opasnosti ako im se obratimo).

Vrlo često za jednu ulicu ili kompleks ulica imamo jedno uporište - jednu drugaricu na koju se oslanjamo, na koju prenosimo zadatke, dajemo joj biltene i letke, smatrajući da je time taj teren »pokriven«, odnosno, znajući da će ta drugarica sve to prenositi na izvjestan broj svojih poznanika, kao i da će samoinicijativno pronalaziti nove saradnike i držati ih na vezi. Kasnije se, opet, navraćamo na taj »pokriveni« teren i dalje ga »obrađujemo«.

U raznim dijelovima grada uspostavljamo kontakt sa mnogim drugaricama. U Sagrdžijama najviše kontaktiram sa Radom Janjić - Žokalj, ona mi je tu glavno uporište, a prilazimo Raziji Omanović, Hibi Zildžić, Klarici Levi i drugima. Rada, međutim, ne djeluje samo u Sagrdžijama - obilazi i neke drugarice iz svog razreda i druge učenice koje je poznavala. Inače, Radina kuća je na raspolaganju pokretu; čak i njena, zbog uzetosti, slabo pokretna sestra Milka, u granicama svojih mogućnosti, doprinosi borbi. Poput Rade, na Mejtašu djeluje Ljilja Dursun - povezuje se sa omladinom u susjedstvu, a odlazi i svojim drugaricama iz razreda za koje je znala ili pretpostavljala da se žele uključiti u pokret. A njihova kuća, u kojoj su stanovala tri komunista (pored Ljilje, još i njena sestra Nada i brat Stevo), bila je pouzdan punkt još u predratnom periodu. U dijelu Centra, između Katedrale i Baščaršije, sarađujem sa Bebom Danon. Ona sama nastoji da dođe u

dodir sa što većim brojem poštenih omladinki i ostalih građana, kak< bi ih informisala o političkoj situaciji, pomogla da se bolje orijentišu podržala. Slično djeluje Lonika Musafija u Hajduk-Veljkovoj ulici, l srednjem dijelu Centra (oko Zemaljske banke) kontaktiram sa Ingon Kraljević, Narcisom Ćemalović i još nekim omladinkama; na Crnon Vrhu sa Brankom Stanič i Ksenijom Bebom Radošević; na Bjelavami sa Stanom Breberinom; u Skenderiji sa Violom Druker, Ginom Papo Vukosavom Sekom Mišević i Sarom Lotikom Finci; u Kovačićima Bran ka Blažek i ja obuhvatamo Zoru Kindibal, Danicu Vasić, Lidiju Bratanić još neke omladinke. U Novom Sarajevu, skupa sa Brankom, dolazim i vezu sa Radom Bošković, Dragicom Pejanović, Magdalenom Lelom Či vić i drugima. U Novo Sarajevo odlazim i sa Višnjom Habunek, i to d< Borke Vokšal, njene sestre Mire i još nekih omladinki. Emilija Emicj Kapri u Novom Sarajevu obuhvata Ankicu Baković i Milicu Lučić, nj Marindvoru šteficu Belak i Vinku Marinović, ali odlazi i u druge dijelov« grada.

Pored drugarica koje su se odmah uključivale u organizovar rad, bilo je i onih koje su i pored ispravne idejno-političke orijentiranosti, oklijevale da se aktiviraju. Nastavljale smo da s njima kontaktiramc - vodimo razgovore, informišemo, objašnjavamo, smatrajući da true neće biti uzaludan. Neka, mislile smo, uključiće se prije ili kasnije, £ ako ništa drugo, učiniće, u određenom trenutku, kakvu uslugu pokretu, ili će u nekom razgovoru, kao prisutno lice,.izreći koju riječ u priloc antifašističke borbe, opovrći neku izmišljotinu fašističke propagande.

Naši obilasci omladine i susreti s njom nisu mogli da se svedi samo na razmatranje političke situacije i zadataka. Obično su se pretvarali u drugovanje, prijateljske razgovore, mladalačka ćaskanja, u kojima su vidno mjesto zauzimala maštanja o budućnosti, o životu u slobodi i socijalizmu. Nije izostajala ni razonoda - u baštama i dvorištima gdje se okupljala omladina oko ping-ponga bilo je mjesto i skojevcima. U igri smo, za trenutak, zaboravljali na okupaciju i obaveze, relaksirali se.

Djelujući tako među omladinom, utirali smo put teritorijalnim skojevskim aktivima. Okupljanje omladine po školskoj liniji, koje su inicirala i usmjeravala skojevska rukovodstva, pada u period priprema za oružani ustanak i traje, otprilike, do početka jula 1941. godine, kada se prelazi na terenske aktive. Njihovi članovi, pored mladih radnika i ostalih omladinaca, postaju i skojevci sa srednjih škola. Mnogi od njih postali su i sekretari aktiva.

• * *

Čitav grad bio je pokriven mrežom aktiva. Aktivi su imali svoja jezgra (nešto poput današnjih sekretarijata) od nekoliko članova. Čla-

novi jezgra držali su na vezi veći ili manji broj skojevaca i simpatizera i davali im određene zadatke. A poslova i zadataka bilo je, zaista, mnogo: prikupljanje priloga u novcu - Narodna pomoć, kao i svega onog što je bilo potrebno borcima prvih partizanskih jedinica (odjeća, obuća, sanitetski materijal, oružje i drugo); redovno objašnjavanje političke situacije, rasturanje ilegalne štampe (leci, bilteni) i napredne literature, pisanje parola po zgradama, itd.

U jezgru skojevskog aktiva za Baščaršiju, kojem sam pripadala po mjestu stanovanja, jedno vrijeme bilo nas je, koliko se sjećam, četvero: Mosko Papo, Kasim Bilić, Josip Montiljo i ja. Mosko Papo, sedamnaestogodišnjak, bio je požrtvovan i snalažljiv. Tako je u jednoj akciji odvažno ispisivao parole u samom centru grada, na zgradi Tržnice i na okolnim zgradama. Sjećam se još jednog detalja, koji mnogo govori o tome kako su skojevci cijenili knjigu: Mosko je u svom stanu, na pogodnom mjestu, imao skrivenu manju biblioteku napredne literature, pa ocijenivši da to nije sigurno mjesto, jednog dana, kao najveće blago, prenio ju je na sigurnije mjesto, van svoje kuće. S nama je izvjesno vrijeme u jezgru aktiva proveo i željeznički radnik Kasim Bilić, koju godinu stariji od nas. Njegovo prisustvo i te kako se osjećalo u radu aktiva, zahvaljujući njegovom većem životnom i političkom iskustvu i s obzirom na njegove lične osobine - odlučnost i staloženost. Bio je prisutan na jedan nenametljiv, a veoma efikasan način.

Stalan zadatak svih aktiva, pa i našeg, bio je prikupljanje odjeće, sanitetskog materijala, oružja i municije za potrebe naših boraca. Prikupljeni materijal odnosio se u mnogobrojne tajne punktove u gradu. Jedan takav punkt, za koji sam znala, nalazio se u neposrednoj blizini Suda i sudskog zatvora, u gostionici partizanske majke i ilegalke Radojke Miličević. Ne mogu da ga ne pomenem, jer sam tada bila inv presionirana činjenicom da je to bila više gostionica pro forma, a stvarno je bio značajan punkt koji je u potpunosti stajao na raspolaganju našoj ilegalnoj organizaciji, zahvaljujući, naravno, Radojki i njenoj djeci Slavojki Slavici, Milanu i Dušku, njihovoj odanosti pokretu i potpunoj angažovanosti u ilegalnoj borbi.

I pored zauzetosti na izvršavanju mnogobrojnih zadataka, skojevci su i pod okupacijom proučavali marksističku i ostalu naprednu literaturu. I u tim teškim uslovima, nalazili su vremena i mogućnosti da se ideološki obrazuju i vaspitavaju. Tog ljeta je, čini mi se, najčitanija knjiga bila »Kako se kalio čelik« od Ostrovskog. Problem je bio u tome što je bilo mnogo zainteresovanih, a malo primjeraka te knjige. Stvar smo rješavali tako što smo jednu knjigu razdvajali na više dijelova, pa ju je nekoliko čitalačkih grupa čitalo istovremeno.

U našem kraju bilo je dosta jevrejske omladine. Mnoge od njih obuhvatili smo svojom djelatnošću. Skupa sa ostalim omladincima, i oni su učestvovali u prikupljanju novčane pomoći, odjevnih predmeta i

drugog materijala, u čitalačkim grupama i drugim akcijama i pored toga što su bili šikanirani i što im je prijetila neposredna opasnost od uništenja.

U radu su nam pomagali članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a. Ponekad smo dolazili u vezu i sa Radojkom Lakić koja je, kao partijski radnik, djelovala i na tom terenu. Ti rijetki susreti sa Radojkom bili su mi dragocjeni, jer je nešto od njene snage i nepokolebljivosti, čini mi se, prelazilo i na ostale skojevce.

Poznato je da su se iz redova SKOJ-a regrutovali članovi Partije. I ja sam početkom septembra 1941. godine primljena u članstvo KPJ. Odluku o prijemu u Partiju saopštila mi je Betika Romano, i to na ulici, na Baščaršiji, što je u meni izazvalo istovremeno veliko iznenađenje i oduševljenje. Kao na krilima, odlepršala sam kući i, sa velikim elanom, počela da čitam neki tekst o socijalističkoj revoluciji. Bila sam član partijske ćelije za Centar. Sastanci ćelije održavani su u stanovima simpatizera i aktivista: kod prof. Olge Jovanović-Savatić, kod Vere Nikolić, kod porodice Brkljač na Bjelavama, kod jedne porodice u današnjoj Titovoj ulici, itd. Uskoro sekretar ćelije postaje električarski radnik Savo Bogdanović, a članovi ćelije su bili: Emilija Kapri, Neđo Stojanović, Slavica Miličević, Ahmet Hadžiselimović i još neki drugovi čijih imena se više ne sjećam. Emilija je, pored osnovnog zaduženja - odbor Narodnooslobodilačkog fronta, bila i tehniker; Neđo Stojanović je bio zadužen po vojnoj liniji, a ja sam odgovarala za rad sa omladinom. Morala sam da ostvarujem uvid u rad i stanje skojevskih aktiva na terenu i u školama kada su s jeseni počele s radom. S tim ciljem sam održavala veze sa sekretarima skojevskih aktiva i drugim istaknutim skojevcima na terenu - Ingom Kraljević, Narcisom Ćemalović, Nusretom Prohićem, Muhamedom Fazlagićem, Vinkom Marinovićem i drugima, a, takođe, i u školama: Ingom Kraljević i Vukosavom Sekom Mišević (Trgovačka akademija); Narcisom Ćemalović, Danom Vasić, Radom Janjić i drugima na Ženskoj gimnaziji, te Mirom Lasovan na Učiteljskoj školi. No, krajem oktobra 194T. godine morala sam preći u strogu ilegalnost, pa je i moje djelovanje bilo otežano. Naime, tada su agenti ponovo*) došli mojoj kući da me hapse, ali sam im izmakla i sklonila u stan skojevke Zore Cice Mičić, uz odobrenje njene majke Milke Mičić, plemenite i srčane žene, velikog rodoljuba, koja će zbog toga uskoro dospjeti u zatvor. Na slobodi sam uspjela da se održim sve do kraja novembra, kada smo jednoga dana Zora i ja prosto naletjele na poli-

*) Prilikom junskih hapšenja agent je dolazio i po mene, ali me nije našao kod kuće. Kad sam to doznala, sklonila sam se na Bistrik, kod Draginje i Oskara Stepaneka i tu provela izvjesno vrijeme. Ocijenivši da je opasnost prošla, vraćam se kući i nastavljam s ilegalnim radom.

cijskog agenta koji nas je, očito, u zasjedi, čekao na ulici, nedaleko od Zorine kuće. U zatvoru nismo ništa otkrile o radu ilegalne organizacije. Vrijedno je istaći da je Zora, iako petnaestogodišnje djevojče, imala pred neprijateljem odlučno i hrabro držanje. Skupa sa Zorom i njenom majkom sam provela jedno vrijeme na Prijekom ustaškom sudu, ali kako nisu imali čvrstih dokaza protiv nas, sredinom januara 1942. godine su nas pustili kućama.

Uskoro sam, po mojoj želji i po odluci mjesne partijske organizacije, pošla u Prvu proletersku brigadu. Bilo je to 14. februara 1942. godine. Tog dana su u brigadu krenula još dva druga, radnika: Ćamil Granov i Jože Poje. Iz grada nas je izveo mladi partizanski kurir Miloš Mišo Čarkić, skojevac, fotograf. Jedan dio puta prešli smo zajedno sa kurirom Milošem, a onda smo se razdvojili - nas troje krenuli smo prema Jelašcima - Kalinoviku, gdje se nalazio štab Prve proleterske brigade, a Mišo prema Foči, noseći poštu i još neke pošiljke za Vrhovni štab i druga Tita. Ne znam koliko puta je Mišo ulazio u okupirani grad i vraćao se iz njega, ali sam jednog aprilskog dana, dok sam ležala bolesna od pjegavog tifusa u goraždanskoj bolnici, čula nemilu vijest o pogibiji Miloša uarkića - dok je vršio svoju kurirsku dužnost, četnici su ga uhvatili i ubili.

ZORA KINDIBAL - PREĐA

SKOJ U KOVAČIĆIMA

U rad SKOJ-a u Kovačićima uključena sam jula 1941. godine. Tada me je u SKOJ primila Slavica Kujundžić, učenica gimnazije, koja je bila član Međuškolskog rukovodstva SKOJ-a. Ona i Branka Blažek, učenica iz Novog Sarajeva, bile su zadužene za okupljanje i prijem u SKOJ ženske omladine u Kovačićima. Sakupljale su nas u manje grupe kao da se zabavljamo, igrale smo ping-pong u bašti Lidije Bratanić, učenice Trgovačke akademije. Lidija je išla sa mnom u razred, zajedno smo učile. Bila je jedinica bogatih roditelja, imali su lijepu vilu u Beogradskoj ulici, ograđenu visokom živom ogradom, tako da smo mogle nesmetano i neprimijećene da održavamo sastanke. Slavica i Branka su nam prvo donosile naprednu marksističku literaturu i zaduživale nas da pojedinačno čitamo ili smo je zajednički čitale i prorađivale. Poslije su nam donosile razne letke, proglase i vijesti. Tada su primljene u SKOJ i Olga Milošević, Mila Sokolović, Anka Cumpf, Obrenija Brena Aćimović, Lidija Bratanić i Dana Vasić.

Od jula mjeseca 1941. godine, skojevski aktiv na području Kovačića i Vraća jako se proširio. Uključeni su i skojevci - đaci srednjih škola iz ovog kvarta, pa je broj od nekoliko desetina morao da se organizaciono podijeli u više grupa. To su posebno iziskivali uslovi konspiracije. U takvoj situaciji, formirane su četiri skojevske grupe aktivista: jedna u Kovačićima, druga u Gornjim Kovačićima, treća na Vracama, a četvrta pretežno od omladinki - učenica. Sekretari ovih grupa bili su skojevci sa više iskustva. Raspored je izvršen na jednom sastanku oktobra 1941. godine, kojem su prisustvovali Duro Damjanović i još neki članovi Partije kao i nekoliko najaktivnijih skojevaca. Dobila sam zadatak da rukovodim novoformiranom grupom skojevki. Ovako raspoređene grupe aktivista u Kovačićima djelovale su do policijske provale u proljeće 1942. godine. Od tada, svi skojevci na terenu Kova-

ćića, koji nisu uhapšeni, produžuju rad i objedinjeni su u jedan aktiv, čiji je sekretar bio Mirko Čović.

Na sastancima skojevskih aktiva smo prorađivali materijale, dogovarali se kako što širi krug omladine obuhvatiti radom. Podnosili smo izvještaje o izvršenim zadacima. Rasturali smo letke, lijepili proglase, ispisivali parole po zidovima. Rasturali smo letke i vijesti u poštanske sandučiće i kapije kuća, kako u Kovačićima tako i na Marijin-Dvoru, na Vrbanji i Gundulićevoj ulici. Obično smo letke i vijesti nosili našim simpatizerima na čitanje, te usput prikupljali i pomoć u novcu, hrani, odjeći, obući, sanitetskom materijalu i oružju. U Kovačićima je stanovao veći broj porodica bivših jugoslovenskih oficira koji su odvedeni u zarobljeništvo, pa smo od njih prikupljali oružje i vojničku opremu.

Prilikom kapitulacije jugoslovenske vojske, ostalo je dosta oružja u šumama Trebevića, oko sela Miljevića i na Vracama. Partijska i skojevska organizacija su skupljale to oružje i opremu i pohranjivale u skloništa. Pored ostalog, u šumi više Miljevića pronađena su dva mitraljeza, koji su rasklopljeni, podmazani i u sanducima zakopani u bašti Branka Bane šurbata. Kasnije, poslije dizanja ustanka, ti mitraljezi su u dijelovima poslati partizanima. Odmah, poslije dolaska Nijemaca u Sarajevo, nekoliko omladinaca je »diglo« iz vojnog skladišta na Vilsonovom šetalištu šest pušaka, te su ih, kada smo mi počeli prikupljati oružje, predali nama. Kuće skojevaca Bane Šurbata, Ferde Bilika, Ace Cumpfa, Drage Kindibala, Voje Milidraga, Miodraga Minje Damjanovića, Miše Bogdana i drugih postale su skloništa oružja i drugog materijala, što je trebalo prebaciti partizanima.

Članovi SKOJ-a iz aktiva u Kovačićima svakodnevno su pomagali prebacivanje ljudi i prikupljenog materijala do određenog mjesta - kuće Dure Damjanovića u Trebevićkoj ulici. Odatle bi Duro Damjanović organizovao prebacivanje dalje, do dijelova Kalinovičkog partizanskog odreda. Kasnije su sa Durom Damjanovićem išli neki članovi Partije do Trnova, pa i dalje (Kiko Govedarica, Ferdo Bilik, Minja Damjanović). Za izvršavanje tog zadatka, posebno je bilo značajno obavještavanje o kretanju neprijateljskih patrola i policijskih zasjeda na pravcu kojim je trebalo prebaciti iz grada materijal i provesti ljude.

Prva diverzantska akcija koju je izvela udarna grupa, a u kojoj su bili i skojevci Vraća i Kovačića, izvedena je jula 1941. godine. U toj grupi su bili Bane Šurbat, Ivo Bojić, Ferdo Bilik, Aco Cumpf, Ljubo Durašković i Ljubo Durović. Oni su noću porušili telefonske bandere na željezničkoj pruzi Sarajevo - Višegrad i električne stubove koji su dovodili struju u ustaške i domobranske bunkere na Vracama. To je bila jedna od prvih diverzantskih akcija u gradu koja je potpuno uspjela.

U julu 1941. godine skojevci su izveli akciju na rasturanju Proglasa CK KPJ - poziv na ustanak. Proglas je bio većeg formata, a mi smo se trudili da dospije do što većeg kruga građana, radnika i omladine.

Među prvim aktivistima koji su u Kovačićima uhapšeni, juna 1941. godine, su skojevci Rade Ivetić i Ljubo Lazarević. Njih dvojica su u stanu Ivetića izrađivali i popravljali oružje. Odvedeni su u logor Gospić gdje su i ubijeni. Prilikom hapšenja komunista i skojevaca u gradu 23. juna 1941. godine, iz Kovačića je uhapšen Dragutin Kordić, student šumarstva, koji je još kao đak Prve muške gimnazije pripadao skojevskom aktivu. Bio je to miran i ozbiljan mladić, jedinac u roditelja. Njegova mlađa sestra Nedeljka, odmah poslije njegovog hapšenja, uključila se u rad skojevske organizacije, iako je imala tek 15 godina. U augustu 1941. godine uhapšen je Ljubomir Durašković.

Veliki udarac za skojevsku organizaciju bilo je hapšenje braće Savić. U stan Savića, usred dana, 8. decembra 1941. godine, upali su ustaški agenti u civilnim odijelima na čelu sa Matom Bobanom, policijskim komandirom stanice u Kovačićima. Taj Mato Boban bio je brat poznatog ustaškog komandanta u Crnoj legiji, zlikovca Bobana. Savići su stanovali preko puta naše kuće, te sam sa braćom, kroz prozor, gledala njihovo odvođenje. U njihovom stanu, prilikom hapšenja, zatečeni su Vojo Popović i Mile Tešanović, koji su, po nekom skojevskom zadatku, došli kod njih, pa su i oni uhapšeni. Od braće Savić, Čedo je bio student šumarstva, lijep mladić, uvijek lijepo obučen, s pjesničkom frizurom, vrlo ozbiljan. Srednji brat Aleksandar bio je đak bogoslovije, a najmlađi Duško - đak prvog razreda Učiteljske škole. Duško je bio sitan, plav, gotovo dijete. Majka je ostala na prozoru, plačući, kao da je znala da nikada više neće vidjeti svoju djecu. Cijelu grupu sproveli su u Jasenovac.

Početkom 1942. godine ustaše su uhvatile sa lecima Aleksandra Cumpfa, na malti u Zagrebačkoj ulici. Prenosio je letke za skojevsku organizaciju na Vracama. Stradao je u logoru Jasenovac. Bio je to istaknuti skojevac sa Vraća, a cijela njegova porodica bila je vezana za NOP.

U prvoj velikoj provali i hapšenju komunista i rodoljuba, u proljeće 1942. godine, uhapšen je Mihajlo Mišo Panas. Bio je đak šestog razreda gimnazije, sitan i mali, gotovo dječak. On je sa Kikom Govedaricom prebacivao materijal za partizane. Kiko je bio hrabar, otresit mladić, visok i razvijen. Nosio je uvijek u njedrima bombu, a za pojasom pištolj. Uletio je u klopku i nije imao vremena da upotrijebi oružje. Mišo i Kiko su zajedno uhapšeni i odvedeni u logor u Norveškoj, odakle se nikada nisu vratili.

Ferdo Bilik bio je jedan od skojevskih rukovodilaca na Vracama. Bio je član KPJ. Kao odvažnom omladincu bio mu je povjeren je-

dan kurirski zadatak za Foču. Uhapšen je augusta 1942. godine. Grupa ustaških agenata opkolila je kuću porodice Bilik u Zagrebačkoj ulici, a zatim su izveli vezane Ferdu i Josipa Pepu. Tjerali su ih tako vezane do policijske stanice u Kovačićima, a zatim su ih »crnom maricom« prebacili u ustašku policiju, u Ćemaluši ulici. Ferdo je sproveden u ustaški logor Jasenovac, gdje je ubijen, a Pepu su, kao maloljetnog dječaka, pustili.

Skojevac Minja Damjanović, poslije uspješno izvršenih skojevskih akcija i kurirskih zadataka u gradu, otišao je, marta 1942. godine, u Kalinovički partizanski odred. Maja iste godine, u grupi od tridesetak boraca toga odreda, koju su zarobili četnici i predali ustašama, bio je i on. Ustaše su ih transportovale u logor u Norveškoj, gdje je i stradao.

U Kovačićima je živjela porodica Daniti. Stanovali su u kapeli jevrejskog groblja. Otac je bio čuvar groblja. Imao je dvije kćerke i sina. Najstarija kćerka Blanka bila je radnica, skojevka od prije rata. Njihova kuća je bila prije, a i u početku rata, skrovište ilegalaca. Tu je bila smještena ilegalna partijska biblioteka. Kada je počeo ustanak, Duro Damjanović je prebacio u Trnovo, na oslobođenu teritoriju, obje kćerke i sina. Srela sam Blanku u Šestoj istočnobosanskoj brigadi. Pričala mi je da joj je brat poginuo 1941. godine kao partizan, da joj je sestra u Prvoj proleterskoj brigadi, a da je njen suprug Mordo Altarac Marko poginuo u napadu na Vlasenicu, juna 1942. godine. Blanka je poginula aprila 1944. godine kao rukovodilac SKOJ-a 17. majevičke brigade.

Iako je provala policije u proljeće 1942. godine unijela prilično poteškoća u naš rad, učinila i izvjestan zastoj, kao i to da se broj aktivista prilično smanjio, ipak naš rad nije bio prekinut. Naš rad je intenziviran naročito krajem augusta 1942. godine, kada je Adem Buć (docnije član MK KP Sarajevo) dolazio i pomagao nam da se konsolidujemo i znatnije oživimo rad. Prikupljali smo podatke <p ratnim zločincima sa našeg terena, zatim, o neprijateljskim formacijama koje su bile stacionirane na terenu Kovačića i Vraća. Radili smo na popularisanju NOP-a. Dobijali smo i rasturali »Nedjeljne vijesti«, koje je štampao Mjesni komitet KPJ. U aktiv SKOJ-a primili smo i nove članove: Nadu Martinjuk, Nedeljku Kordić, Dragicu Milošević, Branka Perića i Duška Kindibala.

Adem Buć i Nada Vranković su prisustvovali i sastancima naših aktiva i pomogli nam da se bolje konsolidujemo. Pristupili smo obnavljanju rada naših aktiva, pa smo formirali i jezgro kvarta Kovačića, koje je koordiniralo rad aktiva. Jezgro su činili Pero Damjanović, zadužen za Narodnu pomoć, Borka Kozomara, predstavnik AFŽ-a, i nekoliko istaknutih skojevaca: Obrenija Aćimović, Mirko Čović, Drago Kindibal, Jovo Martinjuk i ja. Sastanke smo održavali u stanu Borke Kozomare, jedan smo održali u nekoj garsonijeri na Marijin dvoru, a jedan u ka-

fani Ljube Kovačevića na Vracama. Ovaj sastanak je održan oktobra 1942. godine, kad je Nada Vranković već bila izdajnik, ali mi tada o tome nismo ništa znali. Ona je rukovodila sastankom, naglašavajući da se poslije njenog hapšenja i puštanja na slobodu, ništa ne mijenja u radu skojevske organizacije. Insistirala je na većem obuhvatanju simpatizera u organizovan rad.

Početkom decembra 1942. godine likvidirana je Nada Vranković, jer je utvrđeno da je izdajnik. To mi je saopštio Adem Buć. Pozvao me preko Jove Martinjuka na hitan sastanak kod bioskopa »Apolo«. Rekao mi je da je Nada likvidirana, jer je, kao tajni agent, provalila ustaškoj policiji, između ostalog, i cijelu skojevsku i partijsku organizaciju u Kovačićima. Predviđao je da će ustaše odmah sutradan početi hapšenje, pa je Mjesni komitet donio odluku da Jovo Martinjuk i ja idemo u partizane. Insistirao je da više ne idem kući jer je hapšenje već počelo. Saopštio mi je da me kod mosta Ćumurije čeka Kemo Fazlić i da će me on odvesti u ilegalni stan. Bila sam iznenađena i zbunjena. Izvršila sam Bućevo naređenje, našla sam Kemu na zakazanom mjestu i on me odveo u kuću svojih roditelja, na Soukbunaru. Kemo me detaljnije obavijestio o hapšenju u Kovačićima. Uhapšeni su: Nada Martinjuk, Nedeljka Kordić, Branko Perić, Mirko Čović, Drago Kindibal, Lidija Bratanić, Rada Kindibal, Anka Cumpf, Dana Vasić, Olga Milošević, Dragica Panas, Obrenija Aćimović i Mila Sokolović. Pošto je i Kemi prijetilo hapšenje, određen mi je drugi ilegalni stan, u Bistrik-Basamacima kod porodice Hadžiomerović. Jedne noći je po mene došao Kemo Fazlić. Uz pomoć domaćice, obukla sam zar, pozdravila se i krenula. Iza Hipotekarne banke me čekao Adem Buć. On mi je dao propusnicu na ime Esma Mulabdić, potreban novac i jednu cedulju na kojoj je bila napisana javka i lozinka za partijsku vezu u Tuzli. Rekao mi je da preko Tuzle idem u partizane, te da će sa mnom ići i Jovo Martinjuk. Sa Jovom sam se našla u Gundulićevoj ulici, gdje smo dobili karakteristike i pisma koje smo ponijeli u Tuzlu. Na željezničkoj stanici je bila velika gužva. Bilo je mnogo ustaških agenata, ali smo se mi neprimijećeni probili do voza.

Bez teškoća smo stigli u Tuzlu. Pronašli smo Murata Priganicu na kojeg smo bili upućeni. On nas je smjestio kod svoje sestre, a uveče prebacio na Piskavicu, u stan svoje majke. Ujutru rano, Murat nas je odveo u Solinu, zaobilazeći ustaške i domobranske bunkere, kod trgovca Alje Bjeljinca. Kod njega smo ostali nekoliko dana, dok nije došao sa Majevice kurir Vojo Janković. On nas je, noću, preveo preko Jelice u selo Jablanicu, u kuću Pere Jankovića Kneza. Pero nas je dalje uputio u Vukosavce, zatim u selo Kozjak, šesta proleterska brigada se tih dana vratila iz Srema i razbila četnike na Maleševcima. Naš domaćin Lazo Novaković je izvijestio vezom štab brigade, pa je po nas upućena jedna desetina boraca Kurjakovog bataljona. Bio je to naš prvi susret sa partizanima. U selu Zabrđu javili smo se štabu briga-

de. Predali smo karakteristike i pisma koja smo donijeli, kao i pakete koje su po nama poslali drugovi iz Tuzle. Sa nama su razgovarali Iso Jovanović i Uglješa Danilović. Interesovali su se za .rad partijske i skojevske organizacije u Sarajevu, hapšenja i držanje drugova u zatvorima, itd. Poslije toga razgovora, Jovu i mene su rasporedili i uputili u Prvi bataljon Šeste brigade. U bataljonu smo našli dosta poznatih Sarajlija, koji su nas srdačno prihvatili i pomogli nam da se brzo snađemo i priviknemo na nove uslove borbe i života.

INGE KRALJEVIĆ-GERŠKOVIĆ

SKOJEVSKA AKTIVNOST NA PODRUČJU CENTRA

Omladina Sarajeva, kao i uopće omladina koja je živjela u Kraljevini Jugoslaviji, bila je rastrgnuta između životn'9 realnosti - koja se manifestirala u velikoj socijalnoj nejednakosti i siromaštvu, na jednoj strani, i bogatstvu, na drugoj strani, u nacionalnoj netrpeljivosti i nacionalnom ugnjetavanju - i vizije boljeg života koju je sebi predočavala. Ta vizija je bila različita, zavisno od utjecaja sredine u kojoj je omladina rasla. To je velikim dijelom opredijelilo i njen stav prema događajima koji su slijedili. Okupacija zemlje 1941. godine i stvaranje takozvane Nezavisne Države Hrvatske predstavljali su dubok potres za sarajevsku omladinu. Omladina raznih sredina doživljava i taj potres na različite načine.

Komunistička partija Jugoslavije, njena sarajevska organizacija i organizacija SKOJ-a daju svoju viziju budućnosti. Novostvorena NDH daje drugu. Protagonisti ustaške fašističke ideologije pokušavaju da se prikažu kao istinski nosioci nacionalnih osjećanja hrvatskog i muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini. Javlja se euforija hrvatskog nacionalizma, u koju bi, prema ustaškoj ideologiji, trebalo uključiti i Muslimane. Dileme u hrvatskim masama su brojne. Ustaška propaganda snažno radi. Zora Dusper, šef ženske ustaške omladine u Velikoj župi Vrhbosna, poziva hrvatsku i muslimansku omladinu na okupljanje u Ustašku mladež. Sva tadašnja sredstva ustaške promidžbe nastoje da prikažu NDH kao istinsku autentičnu državu Hrvata i Muslimana, kao ostvarivanje vjekovnih težnji hrvatskog naroda. Imaju snažna sredstva propagande - novine, radio, velike dvorane za okupljanje omladine, imaju vlast, policiju, Gestapo, njemačku soldatesku, Francetićevu legiju, itd. Imaju, nadasve, zastrašujuću želju za ubijanjem i totalnim uništenjem protivnika i svega što im stoji na putu. A na tom putu je stajala

vizija budućnosti Komunističke partije, odnosno, stajali su članovi Partije i članovi SKOJ-a i masa sarajevskih antifašista.

I dok buči ustaška promidžba i promiču ulicama paradnim korakom ustaške uniforme, teror vlada u svim dijelovima grada. Židovi nose oznake, žuto veliko »Ž«, u transportima ih odvode daleko, sa zavežljajima u rukama i izgubljenim pogledima. Srbe zbijaju u zgradu Pravoslavne bogoslovije i druge zatvore. Komuniste i skojevce hapse i odvode na mučilišta.

U takvoj zastrašujućoj atmosferi trebalo je okupiti antifašističku omladinu. Škole nisu radile. Traženi su načini da se što brže dode u kontakt sa omladinom. Skojevci, nečujnim ali sigurnim korakom, ulaze u nepoznate kuće i stanove da potraže napredne omladince i omladinke, koji su nekad radili u literarnim družinama po školama, koji su se deklarisali kao antifašisti, u fabrikama, školama i na drugim mjestima. Među tim skojevcima bili su Jovo Kurilić, Drago Lukić, Razija Omanović, Miki Engel, Slavica Kujundžić, Emilija Kapri i mnogi drugi. Oni kucaju na vrata puni neizvjesnosti, jer, ipak, ne znaju da li je, od prije nekoliko mjeseci, napredno omladinsko srce i dalje ostalo isto, ili ga je salomio strah ili čak i još gore, da nije, prevareno, neiskusno i mlado, prestalo da bude ono što je bilo. Vrlo je malo onih koji su izdali sebe. Kao neki životvorni fluid, protječu riječi o Partiji i SKOJ-u, prolazi kroz omladinu vizija borbe i stradanja, ali i vizija budućnosti. Roditelji su prestrašeni, ali omladina je odlučna. Roditelji mole da se bude oprezno, neki se opiru prestrašeni za život svoje djece, ali nemaju snage da odlučno zabrane. Postepeno i roditelji postaju ono što su i njihova djeca. Stvara se neopisano i nikada autentično izraženo kolektivno herojstvo roditelja. Puni životnog iskustva, sasvim jasno znaju u kakvu opasnost ulaze njihova djeca. Predosjećaju najgore, ali ih ne sprečavaju. Čak i kad jedno dijete pada policiji u ruke, drugo, na njihove oči, ide dalje. I ne samo to. Oni dozvoljavaju održavanje ilegalnih sastanaka u svojim stanovima, primaju ilegalce. Njihovi domovi postaju, u strašnim uvjetima ustaškog terora, centar okupljanja napredne omladine. U njihovim kućama smo se svi osjećali kao u svojoj vlastitoj, jer nas je povezivala zajednička misao i akcija. To su hrabri roditelji Kapri - Petrovič, Fazlagić, Brkić, Mišević, Ćemalović, Hadžiomerović, Prohić, Kraljević, Kravić, Midžić i mnogi drugi. Mi im dugujemo našu punu revolucionarnu zahvalnost.

Napredna omladina Sarajeva, u tim prvim mjesecima okupacije, u uslovima zastrašujućeg terora, brzo se prepoznaje i povezuje. Siri se krug aktivista SKOJ-a. Slijede se primjeri najboljih, pa i polako svi počinju ulaziti u nepoznate kuće i kucati na vrata, okupljajući svoje istomišljenike. Pronalaze se razni načini približavanja omladini. U centru grada, gdje sam stanovala, područje je dosta veliko - od Baščaršije do Marijin-Dvora. Velikom brzinom se međusobno upoznajemo i zbližavamo. U krugu te hrabre omladine, našlo se više desetina aktivi-

sta, iz svih nacionalnosti i svih socijalnih sredina. Naša aktivnost je vrlo dinamična. Svaki od nas drži na svojoj vezi još po nekoliko omladinaca i omladinki. Osnovni je zadatak i dalje pronalaziti nove omladince i omladinke antifašiste, prodirati u sve kutke gdje se omladina sastaje, idejno je vezati za naš pokret i angažirati na zadacima Partije i SKOJ-a. Zavisno od aktivnosti i spremnosti da se izvrše zadaci koje SKOJ postavlja, postepeno se od te omladine stvaraju skojevski aktivi. Primanje u SKOJ trebalo je zaslužiti, samo najhrabriji, najodlučniji i najspremniji mogli su biti primljeni. U avgustu 1941. godine, u gornjem dijelu današnje Titove ulice, formira se skojevski aktiv, koji se sastao u stanu omladinca Dragana Prodanovića Baruna. Postajem sekretar skojevskog aktiva od 7 članova. Pred aktiv se postavljaju brojni i ozbiljni zadaci, iako su njegovi članovi vrlo mladi (od 15 do 17 godina). Sjećam se da je u ovom aktivu radio veći broj omladinaca, jer je brzo brojčano jačao. Među niima bili su Ivica Mišković, Pajo Barudanović, Nenad Gunjak, Branko Savić, Mladen Prodanović, Dragan Prodanović, Ivica Pau ković, Slavko Striček, Boro Štark i drugi. Tokom novembra i decembra formiran je na tom terenu novi aktiv, čiji je sekretar Dana Vukotić, pa treći sa sekretarom Lutvom Džuburom, zatim u zapadnom dijelu Centra Narcisa Ćemalović vodi skojevski aktiv, itd. Cijelo područje Centra je pokrivano mrežom organizacije SKOJ-a, koja je brojala, koliko se sada mogu sjetiti, oko 70 članova. Skojevski aktivi, iz razloga konspiracije, bili su manji, a na njih su se naslanjale grupe omladinaca i omladinki antifašista, koje je SKOJ držao na vezi i koji su trebali dokazati svojim radom i u neposrednoj akciji da mogu biti primljeni u organizaciju mladih komunista, jer je prijem u SKOJ bio istovremeno veliko povjerenje i velika odgovornost. Zbog tako već razgranate organizacije, stvara se na terenu od Baščaršije do Marijin-Dvora skojevsko jezgro, u koje ulaze Emilija Kapri, kao sekretar, Narcisa Ćemalović, zadužena za zapadni dio terena (od Banke do Marijin-Dvora), Vito Govedarica, zadužen za vojnu obuku, i ja, zadužena za istočni dio terena, uključujući i Baščaršiju. Skojevsko jezgro Centra rukovodi vrlo brojnom organizacijom SKOJ-a. Rad na prikupljanju sanitetskog materijala, oružja, odijela za partizane i svega onog što je potrebno Narodnooslobodilačkoj vojsci. Propagandni materijal redovno prolazi kroz cijelu organizaciju. Organizacija je osposobljena za akcije.

Početkom januara 1942. godine, trebalo je da obavijesti najhrabrije i najspremnije skojevce za jednu akciju. Rečeno je. da akciju treba provesti vrlo konspirativno, vrlo savjesno. U akciji su učestvovali iz organizacije Centar, pored mene i Narcisa Ćemalović, Dana Vukotić, Rabija Taslaman i još nekoliko omladinaca i omladinki, čijih se imena ne sjećam. Došli smo tačno u određeno vrijeme, kako je bilo dogovoreno, u knjižaru kod Ukropine. Sačekao nas je jedan drug i saopćio da Partija organizira veliku akciju dijeljenja letaka u svim dijelovima grada, u svim stanovima, na svim javnim mjestima. Rečeno je, da akcija mora

početi tačno u 19,45 sati i da mora završiti u 20,00 sati. Pod svaka vrata trebalo je staviti letak. U akciju su krenula po dva ilegalca: jedan je nosio materijal i dijelio ga, a drugi je bio na straži. Ukoliko bi netko bio uhapšen, drugi je najbržim putem morao obavijestiti vezu koja je bila na određenom mjestu, za to zadružena. I akcija je počela. Dobila sam letke i zadatak da ih podijelim u kućama koje su bile u sadašnjoj ulici Vase Miškina. Dana Vukotić me je slijedila. Ušla sam u prvu kuću (na uglu kod Katedrale), podijelila letke i vidjela pri izlazu, pred kućom, grupu agenata. Drugarica Dana, koja je odmah shvatila situaciju u kojoj se mogu naći, hrabro je prišla agentima i prvo ih zapitala koliko je sati, a zatim počela tako napadno skretati pažnju na sebe, da su oni zatražili njenu legitimaciju i svu pažnju koncentrirali na nju, dok sam ja mirno i neopazice prošla pored njih i ušla u drugu kuću, i tako redom. Do osam sati akcija u ulici od Katedrale do Zemaljske banke bila je završena. Svi stanari su dobili letke Partije. Ta akcija bila je organizirana u cijelom gradu na isti ili sličan način, u Pozorištu, u garderobi, ljudi su u džepovima kaputa našli letke. U kinima i na svim javnim mjestima, na sličan način građani su saznali za poruku Partije, lako su i u kućama pronađeni leci, policija nije uspjela saznati ni jedno ime niti jedan podatak o ovoj akciji. Poslije ove akcije, sekretar skojevskog jezgra Centar postao je Nusret Prohić.

Paralelno s radom u skojevskom jezgru Centar, početkom januara 1942. godine sam ušla u partijski aktiv, koji se sastojao od starijih drugova i drugarica. Sekretar je bio Savo Bogdanović Brko, drugarica Ankica (čijeg se imena ne sjećam, radila u »Singeru«) bila je zadužena za rad sa ženama, Simo Jahura Suhi je odgovarao po vojnoj liniji, a ja za omladinsku organizaciju Centar i za primanje i rasparčavanje propagandnog materijala na našem području. Prvi zadatak skojevske organizacije Centar je bio još masovnije okupljanje antifašističke omladine. Deviza je glasila: ulaziti u sve masovne oblike okupljanja omladine, odnosno, tamo gdje se okuplja omladina, treba da se nađu skojevci. Na svim skojevskim aktivima razmotrene su mogućnosti jačeg prodora među još neopredijeljenu omladinu. Tako, npr., Lutvo Džubur je zadužen, pored ostalog, da radi u domu Šerijatske gimnazije i drži na ličnoj vezi grupu naprednih omladinaca: Hasana Zvizdića, Ahmeda Zvizdića, Aliju Zvizdića, Šukriju Zvizdića, Sadika Čamparu, Čamila Pašića, Muhameda Buljku, Milu Dragičevića i druge. Rabija Taslaman dijeli letke medu ustaškom mladeži. Još više jača naša aktivnost u školama, itd.

Drugi, još više naglašen, zadatak za našu organizaciju bio je vojna obuka omladine. Stvaraju se udarne grupe od najodvažnijih i najzrelijih skojevaca. Na našem terenu bilo je nekoliko takvih grupa. U njih je skojevska organizacija »Centar« odredila omladince, a drug Suhi ih je obučavao u rukovanju oružjem, pištoljima, bombama, ben-

zinskim flašama i si. On je govorio o zadacima udarne grupe, posebno u uvjetima uličnih borbi, diverzija i si.

Sakupljali smo i spremali oružje i municiju. Na našem terenu, u kući skojevke Vinke Marinović, na Marijin-Dvoru, bilo je jedno takvo skladište. Odvažni skojevci su ga tako kamuflirali da nitko u toj kući nije znao niti posumnjao da se oružje i municija nalaze u podrumu. I tek u provali Save Bogdanovića Brke, policija otkriva 9 ručnih bombi, 1000 metaka, nekoliko revolvera i nekoliko pušaka.

Paralelno s teritorijalnom organizacijom, krajem 1941. godine radilo se i u školama. »Ustaška mladež« je pokušala da okupi hrvatsku i muslimansku omladinu, da je nacionalno razjedini i suprotstavi srpskoj i ostaloj »nearijevskoj« omladini. Političko diferenciranje omladine bilo je svakodnevno, a rad skojevaca vrlo intenzivan, posebno na liniji bratstva i jedinstva. Tako, npr., u Trgovačkoj akademiji radili smo ilegalno i Vikosava Mišević Seka, Zora Kindibal, Zlata Nikšić, Ljubica Branković, Ljubica Petrovič, Marija Petrovič, ja i još znatan broj mladih. Spomenut ću isto tako neke skojevce i omladince koji su ilegalno radili na I muškoj gimnaziji. To su Dušan Mitrović Mitar, Lutvo Džubur, Suljo Džubur, Alija Hubana, Nedim Šarac, Ante Uvodić, Ibrahim Kamenica, Mahmud Mašić, Muhamed Pašić, Abdurahman Nalbant, Ivica Krešić, Ramiz Sočo i mnogi drugi.

Skojevsku organizaciju Sarajeva jako je potresla policijska provala početkom aprila 1942. godine. U toj provali iz našeg skojevskog jezgra pali su najprije Vito Govedarica, a zatim Narcisa Ćemalović i ja. Vito i Narcisa su tada imali 18, a ja 17 godina. Skojevska organizacija Centar ostala je u velikoj većini pošteđena od provale. Jedan broj skojevaca s Marijin-Dvora, naročito onih koji su radili po vojnoj liniji, pao je u zatvor. Organizacija istočnog dijela Centra, od Zemaljske banke do Baščaršije, uglavnom nije bila provaljena, lako su skojevski aktivi i pojedinci u tom momentu ostali bez partijske veze, oni su i dalje nastavili s radom. Tražili su vezu, ostali kao ilegalci u Sarajevu ili otišli u partizane. Neki iz organizacije Centar su poginuli. Napomenut ću samo neke: Razija Omanović (u Drvaru), Suljo Džubur (na Sutjesci), Dušan Mitrović Mitar, Muhamed Fazlagić, Hamica Brkić, Memica Hadžiomerović, Muhamed Pašić, Nusret Prohić i mnogi drugi.

Mi smo u ustaškom zatvoru bili isprebijani - ja, npr. nisam mogla mjesec dana stati na noge, ali nismo bili poraženi. Mjesec i pol nakon hapšenja, pred zatvorom »Beledija«, zaustavio se vlak koji je trebalo da zatvorenike transportira u logore smrti. Potrpali su nas u stočne vagone. Bila je to kompozicija u koju je strpano oko 600 zatvorenika. Kad su vrata vagona zatvorena i kompozicija krenula kroz Sarajevo, iz našeg vagona zaorile su se »Bilećanka«, »Mitrovčanka« i druge partizanske pjesme. U vagonu smo bile mi - omladinke, zajed-

no sa starijim drugaricama aktivistkinjama iz raznih dijelova Sarajeva. Tko je prvi počeo pjesmu - ne znam. Čini mi se da je Olga Nakić prva rekla: »Djevojke, pjesma«! Mi smo u jedan glas pjevale, dok je zatvorenička kompozicija polako klizila uskim tramvajskim tračnicama. Ustaše su udarale po vagonu, no, naša pjesma je nadglasala te bijesne i nemoćne udarce. Sarajevski skojevci i članovi Partije su tako poslali svoj komunistički pozdrav Sarajevu. Za mnoge je to bio i oproštaj ne samo sa Sarajevom već i sa životom.

VIŠNJA HABUNEK-LOZICA

OSJEĆALI SMO SE SRETNOM GENERACIJOM

Početkom aprila 1941. godine, kad je započeo rat, u svim sarajevskim školama prekinuta je nastava. Međutim, skojevska organizacija nije prekinula svoju aktivnost. Naši srednjoškolski i radnički skojevski aktivi i jezgra nastavili su rad i održavali vezu sa sarajevskom omladinom. Kako nastave u školama nije bilo, odlazile smo - mislim na skojevsko jezgro za ženske srednje škole: Slavica Kujundžić, Branka Blažek, Beba Danon, Emica Kapri, Hikica Tamburija i ja - u razne dijelove grada da ostanemo u kontaktu sa omladinskim aktivistima. Održavali smo s njima kratke informativno-političke sastanke, čitali i tumačili letke i proglase, sakupljali razni materijal, a jedan od važnijih zadataka bio je pronalaženje stanova za drugove koji su se morali povući u ilegalnost. Sjećam se odlazaka sa Slavicom Kujundžić u Novo Sarajevo, Borki Vokšal. Tamo su dolazile još neke omladinke i čitali smo letke. Zatim odlazaka u Kovačiće, gdje smo se često sastajali u bašti Lidije Bratanović, te sastanaka s omladinkama iz mog razreda Ljerkom Kušec, Stojankom Davidović i drugima. Dobro se sjećam jednog sastanka iznad Kovačića, kojem je prisustvovao i Miljenko Cvitković. U to vrijeme, kao i u predratnom periodu, od starijih drugova s nama je najčešće kontaktirao Miljenko. Na tom sastanku govorilo se, odnosno, Miljenko je govorio o političkoj situaciji, o novim potrebama koje nam nameće rat, naročito o pojačanoj konspiraciji. Upravo zbog nje morali smo prekinuti s izletima kojj su, inače, bili jedan od najpopularnijih oblika okupljanja omladine. Zivo se sjećam sastanka kod Slavice, zapravo atmosfere na sastanku. Čitali smo julski Proglas CK KPJ, poziv na oružanu borbu protiv okupatora. Svi smo bili kao naelektrizirani, puni poleta i uvjerenja da sve možemo, da nas ništa ne može zaustaviti. Sjećam se zanesenih, razdraganih lica Branke, Bebe, Slavice.

Samo nekoliko dana po okupaciji, Partija je organizirala slušanje stranih radio-stanica, skupljanje vijesti, štampanje radio-biltena. U taj rad uključena je skojevska organizacija. Moj zadatak je bio da prikupim vijesti od drugova zaduženih za slušanje stranih radio-stanica i da ih odnesem u stan Kurilićevih (Mire, Dragiše i Jovice), u Mis Irbinoj ulici. Nisam više sigurna od koga sam taj zadatak dobila - da li od Rate Dugonjića ili Save Prede?! Mreža takvih slušalaca bila je prilično velika. Neke stanice hvatalo je i po više drugova, pa se nije moglo dogoditi da bi koja od važnijih emisija ostala neprimljena. Između ostalih, vijesti sam dobivala od Brace Šimunovića i Zvonka Ungera. Vijesti sam dobivala i od druga Slaviše Vajnera. Obično smo se sastajali na ulici, ali odlazila sam i u stan. Mislila sam o njemu - simpatičan čovjek, simpatizer. Osjećala sam se nekako superiornijom, jer ja sam skojevac! Međutim, jednog popodneva, kad smo se zatekli na vezi kod Parka u glavnoj ulici, ustaše su sredinom ulice vodili vezane seljake. Vajner je tada rekao, za mene nekim novim glasom, punim prijetnje i mržnje: »Prokleti fašisti«. Bio je to glas komuniste, borca. Više nisam mislila da je taj drug samo dobrodušni pratilac pokreta. I kad sam kasnije slušala priče o Čiči s Romanije, morala sam se smijati svojoj mladalačkoj umišljenosti.

Ne znam je li Rato Dugonjić bio uvijek taj koji je sastavljao »radio-bilten« na osnovu donesenih vijesti, ali u nekoliko navrata, sjećam se, on je to radio u stanu Kurilićevih. Taj stan je, u to vrijeme, uopće bio jedan vrlo prometan punkt za naše drugove. Stalno je netko dolazio i žurno odlazio. Kad danas na to mislim, ličilo je to na neki štab.

Po direktivi rukovodstva SKOJ-a, ušla sam u »Hrvatski junak«, ustašku omladinsku organizaciju. Tu sam se uspjela, međutim, zadržati vrlo kratko, jer sam već koncem juna prvi puta uhapšena i odvedena u Bogosloviju. U isto vrijeme, uhapšene su Branka Blažek, Stana Breberina, Vera Šarenac i Magdalena Čivić Lela. Bile smo zajedno u sobi. U Bogosloviji je tada bilo zatvoreno mnogo poznatih drugova, no, sada se sjećam samo Živka Jošila, radnika, kojeg sam otprije dobro poznavala. Ne mogu reći da nam je ovo hapšenje palo suviše teško. Hranu su nam donosili rođaci i imali smo je dovoljno. Nismo se osjećali usamljenim jer smo bili medu svojima. Svakodnevno smo slušali novosti s frontova, koje su uvijek uspjele prodrijeti u zatvor. Batine koje smo očekivali, ovaj put nismo dobili. Vremena je bilo na pretek i mi smo ga nastojale nekako organizirano iskoristiti. Izlagale smo, koliko smo znale i sjećale se, prema nekad pročitanom, na marksističkim kružocima »Materijalističko shvatanje historije« od Voljgina, »Žena i socijalizam« od Bebela, »Politička ekonomija« od Segala. Najviše vremena, ipak, prošlo nam je u prepričavanju sadržaja sovjetskih filmova i sanjarenju o divnoj budućnosti. Osjećale smo se sretnom generacijom, jer ćemo imati mogućnosti ne samo rušiti staro nego i graditi novo, pravednije društvo. Ni kod jedne se nije osjećao strah od mo-

gućeg ustaškog maltretiranja. Najteže nam je padalo, barem meni, fi zičko mirovanje. Ono pola sata što su nas puštali jednom prije podne jednom poslije podne, ja sam uglavnom protrčala i proskakala pc dvorištu ili po stepenicama. Znala bih se, također, zaletjeti na gornj sprat, pa po ogradi stepeništa skliznuti do dolje. To je izazvalo jednoć ustašu da kaže: »Kakvi su ti to komunisti, pa to je dijete«! Istina, bil smo mladi. Svakog časa spremni na smijeh i veselje, ali isto take spremni za ozbiljan zadatak, na podvig i samoodricanje. Sljedeće godinp rata i revolucije pokazale su s koliko srca i ozbiljnosti se ta mla dost suprotstavila fašizmu.

Nakon 12 dana, naša grupa je puštena i bez saslušanja. Nijed na od tih drugarica, po izlasku iz zatvora, nije prekinula aktivan rad iako je na neke bio vrlo jak pritisak porodice da prekinu svaku vezu « drugovima.

U julu smo oformili kvartovske skojevske aktive. Bila sam član skojevskog jezgra Bjelave, čiji je sekretar bio Braco Kosovac. Svak član jezgra bio je veza s jednim skojevskim aktivom. Takvo jezgro je bilo, u stvari, jedna vrsta sekretarijata aktiva određenog kvarta. U morr užem aktivu bili su: Milan Ćurković Čonga, poginuo, Mice Jordanovski Stana Breberina, Nikola Brkljač i njegov mlađi brat Mile, obojica poginuli. Bila su još dva ili tri druga - više im se ne sjećam imena. Naš raa sastojao se iz skupljanja sanitetskog materijala, oružja, izvlačenja vrijednih stvari iz jevrejskih kuća, čiji su vlasnici odvedeni u logore, pisanja parola, rasparčavanja letaka, pronalaženja stanova za ilegalce i drugog. Najčešće smo se okupljali kod Čonge, u Nemanjinoj, u bašti iza kuće, iz koje se lako moglo pobjeći, preko ograde, u drugu ulicu. U toj bašti imali smo i sklonište u koje smo privremeno sklanjali prikupljen materijal. Tu smo, također, učili baratati pištoljem i bombama, učil previjati. Kao naš instruktor, ostao mi je u pameti jedan visoki crvenokosi drug sa jakim vilićnim kostima.

Sjećam se pisanja parola s Čongom i Jordanovskim, a kidanje telefonskih žica, negdje iznad bolnice, vezano je za braću Brkljač. Znam da sam na takve akcije uvijek oblačila nekakve Batine sandale s gumenim petama, jer mi se činilo da sam u njima savršeno lagana i neuhvatljiva.

Iako su takve akcije, pa i sastanci, postali mnogo opasniji nego prije okupacije, nije bilo malodušnosti i kolebljivosti među skojevcima. Bili smo svim srcem i tijelom uz Partiju, za borbu protiv fašizma, te crne nemani o kojoj smo toliko slušali, a sada je zagazila u našu domovinu i počela po njoj širiti smrt, užas i sramotu. Svakodnevna slika ulice: mrske uniforme Švaba i ustaša, ponižavajuće žute trake na rukama Jevreja, oglasi na zidovima o strijeljanju novih desetina građana i seljaka, teror i zastrašivanje na svakom koraku. To je, umjesto straha, un-

osilo još više mržnje, još više uvjerenja da se jedino borbom možemo suprotstaviti i osloboditi.

Takvom uvjerenju pomoglo je i neograničeno povjerenje u starije drugove, koji su nam predstavljali Partiju. Veza između skojevaca i partijaca bila je ne samo drugarska i srdačna nego prožeta i velikim poštovanjem prema starijem drugu - partijcu. Disciplina nije bila samo prazna riječ. Ne bih htjela da zvuči kao fraza, ali mi smo, uistinu, bili spremni doslovce u vatru i vodu, kako narod kaže, na riječi Miljenka, Rate i drugih drugova.

Osim rada u aktivu, izvršavali smo i svaki drugi zadatak koji smo dobijali od Partije. Ja sam vršila i kurirsku službu. Glavna veza mi je bio Esad Čengić, sekretar Mjesnog komiteta Partije. Od njega sam dobivala zadatke, primala ili ostavljala poruke i druge materijale. Najčešće sam ga nalazila u maloj knjižari Ukropine, kraj hotela Evropa. Ostala mi je u sjećanju jedna njegova primjedba. Govorilo se o jednoj drugarici koja je prilikom previjanja ranjenog borca, koji je iz partizana prebačen u Sarajevo, okrenula glavu, ne mogavši gledati krv. Na to je ljutito dobacio: »To ona sebi ne može dozvoliti«. Tih riječi često sam se sjećala u partizanima, kad sam se i sama našla u situaciji kad bih najradije okrenula glavu.

U vezi s tim zadacima sastajala sam se često s Olgom Humo, Pavlom Goraninom, Cilikom Hajnrih, Verom Šarić, Brankom Premužićem. Do odlaska Miljenka Cvitkovića u partizane, jula mjeseca, održavala sam s njim skoro svakodnevnu vezu. On se najčešće zadržavao na jevrejskom groblju, u Kovačićima. Obitelj čuvara groblja Danitija bila je, preko kćerke Blanke i njezinog supruga Morde, usko vezana s organizacijom, pružali su joj korisne usluge skrivajući drugove. Zadnjih dana prije odlaska u partizane, Miljenko je promijenio boravište. Smjestio se u Čadordžinu ulicu kod sestara Drašković i od njih otišao u partizane U toj kući sam se i sama nekoliko noći sklanjala, a znam, iz pričanja, da su tamo tokom rata i drugi drugovi nalazili sklonište.

Iako je politički rad bio organizovan na rad po ulicama, povremeno smo se ipak viđali na zajedničkim dogovorima sa skojevcima iz drugih rejona. Sjećam se sastanaka sa Dragom M. Lukićem, Aleksandrom Rubinićem Frgom, Branom Kovačevićem, Mavrom Engelom Mikijem, Brankom Blažek, Slavicom Kujundžić, Ljiljom i Nadom Dursun, Bebom Danon, kao i Ginom Kapo, čijim se stanom u Dobrovoljačkoj ulici, odmah kraj gimnazije, nismo više mogli koristiti kao prije rata, jer je bio jevrejski i komunistički, te tako kompromitiran. Ali još uvijek smo znali tamo održavati koji leteći sastanak. Ginina majka nas je i tada dočekivala s radošću, a brižljivog lica ispraćala.

I prije rata smo veće sastanke održavali s puno predostrožnosti, sada se izbjegava, međutim, svaki veći skup ako nije bio neophodan. Zadnji veći sastanak kojeg se sjećam, bio je održan negdje u no-

vembru, u jednoj mahali blizu Baščaršije - ne sjećam se u čijoj kući - ali se sjećam da nas je bilo puno, možda oko 15 do 20 iz raznih dijelova grada. Govorilo se o ponovnom radu na školama, jer nastava je ponovo počela. Trebalo je nastaviti i koordinirati rad na terenu i u školi. Sjećam se da smo se, po završetku sastanka, razilazili po dvoje, najviše po troje. Sa mnom su silazila prema Baščaršiji, po mraku i prvoj susnježici, i još dva druga. To je i moj posljednji sastanak u Sarajevu.

Odmah drugo jutro ili dva-tri dana kasnije, ponovo sam uhapšena i sprovedena prema Novom Sarajevu. Zatvorena sam u jednu veliku baraku, u krugu kasarne. Tu sam konstatirala da je uhapšena masa ljudi, komunista, simpatizera, Jevreja. Držali su nas zatvorene oko sedam dana, zajedno muškarce i žene. Dan prije odlaska saslušavao me Cividini. Ne sjećam se je li on bio jedini agent koji je tada saslušavao drugove. Na početku bio je vrlo ljubazan i kad sam se ja upravo počela čuditi tolikoj ljubaznosti, dobila sam šamar da sam se jedva zadržala na nogama. Te večeri dovedena je grupa drugova iz zatvora »Beledije«. Između ostalih, sjećam se Jovice i Dragiše Kurilića, Brace Šimunovića, Branka Premužića, te još onih koje sam tada poznavala, sada ih se više ne sjećam. Tu noć potrpali su nas u marvene vagone. Bili smo nabiti da nije bilo jednostavno maknuti rukom ili nogom. U Jasenovcu su nas odvojili od drugova. Njih su zadržali, a Srbe koji su bili među njima, isti dan pobili. Ubijeni su i Jovica i Dragiša Kurilić. Nas žene sproveli su u logor Loborgrad, kraj Zlatara. Sa mnom u transportu i kasnije u logoru bile su Mira Kurilić, Cilika Hajnrih, Marija Blažek, majka Branke Blažek, Antonija Žagovec, također, majka jednog našeg druga, Zora Nikolić i njezina majka Persida, Dragica Vuković, Vera Sarić, Rikica Romano i druge.

Odlaskom u logor Loborgrad se prekinula moja veza sa Sarajevom u koje sam navratila tek poslije rata.

RADA JANJIĆ-ŽOKALJ

O OMLADINSKOM RADU NA PODRUČJU BAŠČARŠIJE

Stanovala sam iznad Baščaršije, u ulici Sagrdžije broj 24. Stariji brat Nikola, učenik Željezničke zanatske škole, a kasnije radnik Željezničke radionice, donosio je Radničke novine, koje sam čitala i tako upoznavala i drugi svijet i narode, sticala prve pojmove o revolucionarnom radničkom pokretu. Pošto su u kuću zalazili mnogi drugovi moga brata, polako sam upoznavala i te mlade ljude, zbližavala nas je sve ista ideja - borba za bolje sutra. Uključujem se u njihov rad, prijavljujem se za člana glumačke sekcije, odlazim na zajedničke izlete na Trebević i u Vojkoviće, osjećam se srećna i zadovoljna jer imam jasan cilj. To su bili moji prvi koraci u približavanju naprednom omladinskom pokretu, to su moja sjećanja na te dane. U čitavom tom poslu, osjećala sam da sve to nije slučajno, da neko svim tim rukovodi. To su, u stvari, i bili metodi okupljanja mladih ljudi oko SKOJ-a, sa ciljem da se mladi ljudi upoznaju i sa boljim životom i humanijim odnosima od onih koje poznaju. Neosjetno i ja postajem dio tih stremljenja.

Rat me zatekao u petom razredu gimnazije. Ali prije toga, u razredu se upoznajem sa mladim skojevkama. Prva među njima je Branka Blažek, s njom sam bila nerazdvojna, čak smo i sjedile u istoj klupi te 1940/41. godine. U našem razredu su bile i skojevke Olga Ivković, Ines Samardžić, Ema Novosel, Nada Divljan, Zvjezdana Bogdanović, sve poginule ili nastradale u toku rata. Zatim, Amira Filipović-Muminagić, Nevenka Vasiljević-Kojo, Vesna Brkić, Bora Dabić i još mnoge čijih se imena ne sjećam, a sve su, prije ili kasnije, prišle naprednom omladinskom pokretu, i s njima se, u te teške dane straha i progona, moglo otvoreno razgovarati, tražiti pomoć i podrška. Povezujem se sa skojevkama - naprednim aktivnim omladinkama iz drugih razreda. To su, u prvom redu, Slavica Kujundžić, Višnja Habunek, Narcisa Ćemalović, Nada Biser i druge. Postajem član SKOJ-a marta 1941. godine. Tu ra-

dosnu vijest mi saopštavaju drugarice Branka Blažek i Slavica Kujundžić. Kao danas se sjećam kako su mi radosno saopštile tu vijest, na kapiji moga stana. Nije bilo vremena za radovanje i čestitanje. Samo drugarski stisak ruku i odmah dogovor za poslove koji nas očekuju. Svi smo znali da je rat tu, da nas očekuju teška vremena i iskušenja, a ja sam shvatila da od danas moj život više ne pripada samo meni.

Odmah se uključujem u kružoke, kako smo ih mi zvali, na kojima smo učili marksistički misliti i raditi, te upoznavati marksističku literaturu. Raspravljali smo i o najaktuelnjim događajima u svijetu, o prvoj socijalističkoj zemlji u svijetu - SSSR-u, itd. Sastanci su se održavali u stanovima naših školskih drugarica i drugova. Sjećam se prvih kružoka u stanu naše školske drugarice Side Danon, kod današnje apoteke »Prvi maj«, zatim kod jedne jevrejske porodice u Čemerlini ulici, u stanu dr Branka Perića, kod mosta Vrbanja, i, naravno, u mom stanu sve dok je to bilo moguće.

U drugoj polovini 1941. godine uključujem se u aktiv SKOJ-a Baščaršija. Osim Sagrdžije ulice, obuhvatao je Logavinu, Čemerlinu, Miloša Obilića, Konstantina Jeftića, Čadordžinu i još neke manje ulice kojih se ne sjećam. Prvi sekretar tog aktiva bio je jedan crnomanjast mladić, zvao se Isidor Levi Iso. Najduže, dok sam pripadala tom aktivu, rukovodio je Šefik Dorić. Završio je tragično 1942. godine, ubili su ga četnici na svirep način. O njegovoj tragičnoj smrti doznala sam po završetku rata. U tom aktivu bili su još sljedeći drugovi i drugarice: Aco Rubinić Frga, stanovao je u Konstantina Jeftića, Duško Gvozdenović, Semha Sadiković, Ljubica Branković i Sočo Mustafa Ramiz. Sastajali smo se u početku u stanu Šefika Dorića, kod Ljubice Branković, u stanu Soče Mustafe, naravno sve dok je to bilo moguće. Sjećam se jednog sastanka u Hajduk-Veljkovoj ulici, tamo sam prvi put vidjela Dragutina Bracu Kosovca. Na jedan takav sastanak, u stanu Ljubice Branković, došla je i Radojka Lakić.

Praksa je bila, čim se osjetilo da je stan naših članova i aktivista kompromitovan, prelazilo se u kuće manje kompromitovanih i onih koji nisu bili na spisku prvog udara i bijesa neprijatelja. Tako smo mogli i uspjeli da sačuvamo mnoge naše aktiviste, da ih prikrijemo i omogućimo njihovo srećno prebacivanje na slobodnu teritoriju. U mojoj ulici, takva je bila kuća moje školske drugarice Hibe Zildžić-Ćehajić, zatim, takođe, školske drugarice Razije Omanović, stan Safeta Šarenkape, koji je radio u knjižari kod apoteke »Prvi maj«, stan Drage Gvozdenović, te stan moje školske drugarice Rejhane Spaho-Bilalagić. Većina ovih naših sugrađana i komšija se, poslije mog odlaska u partizane, uključila u aktivan rad i pod rukovodstvom SKOJ-a i KP nastavila da radi za NOP.

Dok sam ja još bila u Sarajevu, prestali smo da zalazimo u kuću Razije Omanović, jer je njena kuća, zbog brata Remzije Omanovića,

bila pod stalnom prismotrom. I moj stan, takode, ubrzo je došao pod kontrolu ustaških agenata. Počeli su gotovo svakodnevni pretresi stana, upadanje u svako doba dana i noći, čak su počeli i da noćivaju, očekujući da se pojavi neki od naših aktivista. Sjećam se jednom su nam pokazivali sliku Rate Dugonjića, drugi put Hasana Brkića. Doznali smo da nas je komšija, koji je bio ispod našeg stana, prijavio, želeći tako da se dodvori ustašama i izvuče kakvu korist za sebe. Bio je obućar, radnja mu je bila na dnu Miloša Obilića ulice. Baš u to vrijeme je kod nas bio Joso Radić, drug moga brata, koji je čekao na vezu za odlazak u partizane. Uspio se na vrijeme skloniti i tako spasiti. Iz našeg stana su na slobodnu teritoriju otišli Betika Romano i Branko Premužić.

Prilikom takvih iznenadnih upada ustaških agenata, situaciju je najčešće spasavala moja bolesna sestra, koja je, zbog teškog oboljenja kičme, morala da leži u gipsanom koritu. Začudo, nju nisu dirali, tako da je oko nje bilo uvijek kompromitujućeg materijala, ne samo sanitetskog već i oružja i municije, koji se skupljao za naše borce. Bila je upućena u sve poslove koje je trebalo da obavim, pa ako sam bila odsutna, mogla je, u svakom momentu, da prenese mojim vezama šta treba dalje raditi. A sve smo to brižljivo krili od mlađih, braće i sestara. Posebno smo se čuvali od majke, koja je, zbog stalne napetosti i očekivanja najgoreg, bila gotovo izbezumljena od straha. Na jednoj strani je to bila borba za goli život. Odlaskom hranitelja, najstarijeg brata i oca, ostali smo bez ikakvih sredstava za život, živjelo se od pomoći komšija i prijatelja, a kasnije od »Narodne pomoći«. Trebalo je ishraniti petero djece, od kojih je jedno bilo teško bolesno.

Na drugoj strani, život nam je bio iskidan neprekidnim strahom od hapšenja i zlostavljanja. Majka se sve više povlači u se, brani nam izlaske iz kuće, brani sastanke u kući, pokušava, posebno mene, zaštititi na svaki način. Bilo je sve teže raditi. Primjećujem vrlo često da me prate ustaški agenti. Sastanke više ne održavamo po kućama, već leteći, na ulici, u prolazu, u parku. Zadnji takav sastanak bio je u Logavinoj, gdje mi je Šefik Dorić saopštio o hapšenju Razije Omanović i o mogućnosti našeg hapšenja, te da se privremeno nećemo viđati, dok pritisak ne popusti. Tada sam prvi put otvoreno izjavila da želim ići u partizane, da mi je nemoguće više raditi, posebno držati u strahu čitavu kuću i ukućane. Šefik mi je predložio da još malo pričekam, da za to ima uvijek vremena, te da će me on obavijestiti kad budu prilike za to. Međutim, vremena nije bilo, Šefik iznenada napušta Sarajevo. Stiže mi saopštiti da i on odlazi u partizane, te da i ja to učinim što prije, jer se hapšenja nastavljaju. Tako je i bilo. Sa mladom sestrom odlazim vozom za Bugojno, odakle sam, po maminom nagovoru, trebala da se prebacim kod djeda, u selo Jagodiće. Tamo mi je, kako je ona mislila, osiguran makar komad hljeba svaki dan, tamo ću biti sigurnija. A ja sam, dok je majka dugo mahala i plakala na stanici, razmišljala kako ću

prvom prilikom otići u partizanske jedinice, kako se neću vratiti u Sarajevo dok ne budem mogla mirno u njemu živjeti i raditi. A majka, kao da je to slutila, neutješno je plakala, davala neke nerazumljive savjete i upute, dok su se riječi gubile u staničnoj buci i kloparanju točkova voza. I danas se s tugom sjećam te uplakane i uplašene žene - kako dugo maše i nešto govori, govori.

Bila sam zaokupljena mislima o tome šta me čeka na selu, koliko vremena ću morati čekati do prebacivanja u jedinice NOV-e, kako ću to izvesti, a da to ukućani, a posebno djed, ne primijete, kako ostaviti mladu sestru, a da i ona ne krene za mnom. Brinula sam za majku i bolesnu sestru, i o tome da li će moj odlazak proći nezapaženo, tim prije što sam prekinula školovanje. Poslije sam doznala da su me odmah, sutradan po odlasku, tražili agenti i, pošto mene nisu našli, odveli su majku i držali je mjesec dana u zatvoru Belediji. I kasnije su je zatvarali, pa puštali. Na kraju su je pustili, pretpostavljamo da su se i komšije za to zauzele zbog bolesne sestre i najmlađeg brata, koji je imao samo tri godine. Tako sam saznala da je i moj aktiv bio provaljen u policiji.

Podsjećajući se na aktivnosti koje smo organizovali na našem području, u najsvježijem sjećanju su mi akcije pisanja parola, ubacivanja letaka, prenošenja vijesti sa frontova, upozoravanje na hapšenja naših aktivista, prenošenja i čuvanja sanitetskog materijala, lijekova, municije i oružja. Krug aktivista se sve više proširivao, ja sam sa Baščaršije stizala i na Bistrik, u stan Zvjezdane Bogdanović, u Novo Sarajevo, u stan Mice Hruze, u stanove na Vratniku. Jednog od drugova sa Vratnika sam srela poslije V oganzive, u XI krajiškoj brigadi. Pretpostavljam da mnoga imena i nisam znala zbog velike konspiracije, a da bih bila što manje opterećena.

Sjećam se jedne takve akcije, kada smo Mustafa Sočo i ja imali zadatak da ubacujemo letke sa pozivima na ustanak, pun parola protiv bratoubilačkih namjera neprijatelja. To smo izvodili po mraku, pred sami policijski čas. Da bismo bili što uvjerljiviji i manje upadljivi, glumili srno ljubavni par i tako, idući od kapije do kapije, izvršili svoj zadatak. Jednom sam umalo nastradala, prenoseći letke i ispletene vunene stvari do stana naše skojevke i veze, drugarice Bahre Dukić. Tom prilikom, ne primjećujući da me prate ustaški agenti, ušla sam u njen stan, na vrhu Logavine ulice. Samo što sam ispraznila torbu, upala su dvojica ustaških agenata sa pištoljima u rukama, naredili su da ostanemo svi gdje smo se zatekli, a oni su odmah otpočeli pretres stana. Iskoristila sam jedan momenat i počela bježati, jer sam se sjetila da se nisam oslobodila letaka koje sam nosila u džepu đačke kecelje. Trčala sam do osnovne škole, tu me je jedan od njih sustigao i, prijeteći pištoljem, uvukao nazad u Bahrin stan. No, bila sam mirna jer sam se usput uspjela osloboditi letaka. I dok su oni vršili pretres, a ja izdvojena sjedjela na sećiji, sa užasom sam konstatovala da je jedan letak

ostao u džepu. Poslije mnogo signala očima, uspjela sam Bahrinoj majci tutnuti letak, a ona ga je neprimijećeno bacila u vatru, u šporet. Mene su, naravno, poveli sa sobom. Sjećam se da su me dugo ispitivali zbog knjige koju su našli u mojoj đačkoj torbi, potpuno bezopasne i naivne - »Kozaci« od Tolstoja. Ali je za njih sve što je bilo rusko, bilo na spisku zabranjenog. A ja sam cijelo vrijeme mislila, kako u svom stanu imam na desetine knjiga zbog kojih bi me mogli stvarno teretiti i optužiti za neprijateljski i protudržavni rad. A glava se, u to vrijeme, gubila i za mnogo nevinije stvari. Kako moje obavijestiti i upozoriti da to sklone. I dok sam se s njima, usput do policije, ubjeđivala da ja s tim nemam veze, glumila sam uplašenu učenicu, i na kraju uspjela od njih dobiti samo poziv za policiju, kakav su dali i drugarici Bahri, dotle je Mirza, Bahrina sestra, otrčala do mog stana, digla sve na noge, posakrivali su knjige i drugi kompromitujući materijal. Kad sam se pojavila, stajali su nijemi i začuđeni, kao da vide moj leš. Ja se, naravno, nikad nisam prijavila na policiju, ali sam se ubrzo morala skloniti i razmišljati o prebacivanju na oslobođenu teritoriju.

Odlazak u partizane bio je vrlo jednostavan. Zahvaljujući činjenici da sam u djedovoj kući u selu zatekla borce Zijametskog partizanskog odreda, kao skojevka, osjećala sam obavezu da im pomažem, posebno da ih ubjeđujem u potrebu zajedničke borbe sa svim narodima za oslobođenje. Kad je naišla V crnogorska brigada, sa drugom Savom Kovačevićem na čelu, ovaj odred pripojen je ovoj brigadi kao njen peti bataljon. Pripala sam Drugoj četi Drugog bataljona kojim je tada komandovao Gligo Mandić. Mnogi borci ovog odreda su poznati učesnici bitaka u kojima je učestvovala ova brigada. Mnogi nisu među živima, naročito mnogo ih je izginulo u petoj ofanzivi.

ZORA MIČIĆ-TUFO

AKTIVNOSTI OMLADINE OKO SKENDERIJE

Još od 1939. godine, a naročito u 1941. godini brojni đaci srednjih škola - gimnazija i drugih - od četrnaestogodišnjaka pa do onih starijih, okupljali su se u školi i van nje. Snažan uticaj Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a davao je toj omladini snagu, hrabrost i povjerenje. Omladina se okupljala oko srednjoškolskog lista »Mi, đaci«, na izletima, u šetnjama ulicom, u parkovima, u Gaju iznad Skenderije. Omladina se okupljala i u sportskim aktivnostima i literarnim družinama.

Tako, npr., u dvorištu kuće na današnjem Trgu 6. aprila (Bistrik) masovno se okupljala omladina. U dvorištu su bili mreža za odbojku i sto za ping-pong, a imali smo i gitaru. Na takva mjesta u Sarajevu, pa i na području Skenderije, dolazili su članovi KPJ i stariji članovi SKOJ-a, pa su u tim sredinama djelovali na omladinu, upućivali je, obavještavali, vezivali za sebe i za ideje Komunističke partije.

Omladina koja je dolazila u takve kontakte, najčešće je u kasnijem vremenu postajala aktivna - kao simpatizeri i zatim članovi SKOJ-a. U toj zgradi je stanovala porodica Milana Kosovca, pa je kod njega dolazio njegov rođak Dragutin Kosovac Braco. Takode je dolazio Jovo Kurilić koji je, kao skojevac u II muškoj gimnaziji, u svojoj kući vodio skojevsku biblioteku, pa je u naše dvorište donosio brojnu socijalno-političku literaturu. Tu su stanovali, i s tom omladinom provodili sve vrijeme, troje Radosavljevića - Žarko, Radmila (Boba) i Biserka. Takođe, tu je stanovala porodica Piperac, čije je najmlađe dijete - Duško Piperac bio stalni član te bučne družine (krajem 1944. ili početkom 1945, u zimu, poginuo je kao borac II proleterske divizije na sremskom frontu). Tu su dolazili i stalno učestvovali u svim sportsko--muzičkim i političkim aktivnostima Mladen Božić, Jovo Penezić, Boro Pavković, Mladen Petrinić i Radivoj Papić. Svi su oni, ranije ili kasnije,

postali aktivni učesnici ili borci u NOR-u. Na skupovima u toj kući, redovno su učestvovali Marsel Papo i Kampos Avram - obojica su stradali u logoru.

Mnogi omladinci i omladinke koji su u srednjoj školi bili članovi SKOJ-a ili aktivisti-simpatizeri, već u prvoj polovini 1941. godine bili su vezani na terenu, uglavnom gdje su stanovali, a neki i po drugim područjima.

Negdje u avgustu 1941. godine, odvijala se intenzivna politička aktivnost na području Skenderije - gdje je Partija djelovala organizovano i snažno. U okviru tih aktivnosti, djelovala je i organizacija SKOJ-a u čijem su radu učestvovali brojni omladinci - pa i oni koji su još u gimnaziji ili nekoj drugoj srednjoj školi bili na neki način uključeni u rad ili već bili organizovani kao skojevci. Mnogi su, upravo tih dana, preko skojevskih rukovodilaca, uključivani u terenski rad. Za neke omladince, tu vezu - iz škole na teren, konkretno Skenderije, organizovala je Emilija Kapri, povezujući ih preko Drage (Mate) Lukića, srednjoškolca i skojevca, ili Dušana Mitrovića Mitra, takode, srednjoškolskog skojevskog rukovodioca.

Na području Skenderije je tada bilo mnogo omladine koja je tu stanovala i koja je u jednom značajnom broju bila okupljena i organizovano djelovala ili kao članovi SKOJ-a ili kao simpatizeri. Sekretar skojevske organizacije, u to vrijeme bio je Dušan Mitrović Mitar, koji je, kao član KPJ i član partijske organizacije na Skenderiji i kao srednjoškolski skojevski rukovodilac, povezivao i uključivao brojne omladince u terenski rad na Skenderiji.

Na tom području su živjeli i radili, već tada kao skojevci, pa neki i kao članovi Partije, Drago (Mate) Lukić, Zdravko (Đorda) Lukić i njegov mlađi brat Drago, Milena Mitrović, sestra Mitrova, Oto Operhal, đak gimnazije, Engl Mavro Miki, Landau Bernard. Tu je živio i radio kao član KPJ i Adil Grebo. To su samo neki od onih koji su u tim ratnim danima uhapšeni, otpremljeni u logore i ubijeni, ili otišli u partizane, pa, ranije ili kasnije, poginuli u borbi.

Na području Skenderije odvijale su se brojne akcije. Skojevci su dobivali zadatke na sastancima ili pojedinačno - neposredno od starijih drugova.

Značajan zadatak, uopšte u to vrijeme, bilo je prikupljanje Narodne pomoći. Činilo se to dosta naivno i hrabro - istovremeno. Nije bilo straha - jer se nije poznavala opasnost. Nisu se dovoljno poznavala ni pravila konspiracije. Prikupljanje pomoći obavljalo se obilaskom stanova. Odlazili smo od stana do stana - prvo kod rođaka i poznanika i, otvoreno i jednostavno, tražili pomoć - Narodnu pomoć - za one koji se bore protiv ustaša i Nijemaca. U takvim akcijama su obično učestvovale ekipe od po dvoje. Viola Druker-Janeković, Gina Papo, Drago i Zdravko Lukić. Najčešće se kao pomoć dobijala odjeća, uglav-

nom zimska, izuzetno novac. Ponekad se dešavalo da se vrata zatvor prije nego je rečeno što je trebalo reći. U svojim kućama i kućam rođaka i prijatelja uzimali smo sve čime bi se, po našoj ocjeni, mogl< koristiti, pa su se i od novih, posteljnih čaršafa pravili zavoji, te tak dopunjavao sanitetski materijal koji je različitim putevima dopreman i sabirne punktove.

Omladina Skenderije je u periodu 1941. do maja 1942. godim prenosila znatne količine sanitetskog materijala, oružja i druge opre me, neophodne za partizane. U kući Anke Mutić, tada člana KPJ i član; partijske ćelije Skenderije, bio je sabirni punkt. Najčešće su odath prenošene u Hrasno, gdje je čekala veza. To se činilo obično u kasnin popodnevnim satima. Ponekad po dvoje, obično drug i drugarica - di svojim izgledom i ponašanjem otklone sumnju i navedu na misao da si to mladi koji se zabavljaju. Tako je Zdravko Lukić više puta nosio pa kete s drugaricama. Moralo se voditi računa o tačnosti - da veza ne čeka. Ponekad smo materijal, u manjim količinama, prenosili u običnoj pletenoj korpi za pijacu. Na dno je stavljan materijal, najčešće manj sanitetski kompleti, a preko toga povrće. Takav način korišten je ze prenos materijala prije podne, oko podne, i to su najčešće činile drugarice - mlade, gotovo djevojčice, nosile su korpu s povrćem u vrijeme kad je to normalno, išle su brzo i bezbrižno - nisu izazivale sumnju.

Skojevci su učestvovali u akcijama rasturanja letaka i pisanje parola sa starijim drugovima na Skenderiji, pa i na drugim mjestima u gradu. Na području Skenderije je jednom, januara 1942. godine, izvođena akcija rasturanja letaka. Organizovana je tako da, po završetku akcije, svi koji su učestvovali prođu pored Adila Grebe - koji je, naizgled nezainteresovano, stajao na platou ispred sadašnjeg kina »Tesla«, sa visokim fesom na glavi. Na taj način, on će kao organizator akcije, znati da su svi uspješno završili svoj zadatak i da niko nije uhvaćen. Mada je u dogovoru za akciju bilo naglašeno da se zaobilaze policijske stanice i policajci, ipak je Drago M. Lukić zakačio letak za sjedalo motocikla koji je stajao pred policijskom stanicom u Skenderiji ulici. To je izazvalo policajce i agente da pokušaju uhvatiti učesnike akcije, bilo ih je 5 ili 6, što im nije pošlo za rukom - mada su duž Obale i na užem dijelu Skenderije aktivirani brojni agenti.

Pisale su se parole. Po zidovima, u hodnicima stambenih zgrada, na uličnim pločnicima. Ponekad đačkom kredom - bijelom ili u boji. Najčešće tečnom bojom ili krečom, kao što su to u Mjedenici činili Viola Druker-Janeković i Halid Nazečić.

Skojevci su izvršavali i pojedinačna zaduženja koja su dobijali od starijih drugova. Dušan Mitrović Mitar i Adil Grebo ponekad su angažovali mlađe, koji nisu bili ni poznati, ni kompromitovani, niti su svojim, često dječijim izgledom izazivali bilo kakvu sumnju, da izvrše po-

neki zadatak. Obično da prenesu poruku, češće usmenu, kratku, ponekad pismenu u malom smotanom papiriću, ubačenom među brojne stv«ri u torbi.

Pored ovakvih - akcionih zaduženja, bilo je i zaduženja druge vrste. Na primjer da se u stanu koji nije kompromitovan skloni na neko vrijeme drug ili drugarica kojim prijeti hapšenje. Emilija me jednog dana obavijestila da je potrebno da se u mom stanu (na današnjem Trgu 6. aprila), u kome sam živjela sa majkom Milkom Mičić i sestrom Verom, za neko vrijeme skloni Slavica Kujundžić. Slavica je kod nas stanovala nešto oko mjesec dana. Tu je obavljala svoje redovne partijske zadatke - održavala sastanke, odlazila i vraćala se sa akcija i poslova za koje je bila zadužena.

Omladince, skojevce, pa i sve one koji su se međusobno poznavali iz gimnazije ili druge škole vezivalo je divno, veliko drugarstvo, uzajamno povjerenje i ljubav. Posebno ih je vezivalo saznanje da čine veliki i odgovoran posao i da za svoje ponašanje odgovaraju Komunističkoj partiji i SKOJ-u. Tu omladinu, koja je po nacionalnom sastavu bila heterogena, vezivale su ideje Partije i akcije koje su KPJ i SKOJ organizovali. To je od posebnog značaja, jer se podudara sa vremenom kada okupator i ustaše u Sarajevu čine sve da narod razjedine na nacionalnoj osnovi i bace u bratoubilački rat.

Rad omladine u tom periodu, od ljetnih mjeseci 1941. godine pa do maja 1941. godine, bio je svestran i po intenzitetu značajan. Opasne akcije od pisanja parola, rasturanja letaka do prenošenja materijala bile su svakodnevne, što je odražavalo političku i moralnu snagu Komunističke partije, jer je među tim mladim ljudima, koji su izvršavali odgovorne političke zadatke, bilo mnogo onih koji, u to vrijeme, nisu bili ni punoljetni, ali svi su bili svjesni svoje političke opredijeljenosti.

PERO JUKIĆ

OMLADINA POFALIĆA

Neposredno pred okupaciju, kao i u periodu same okupacije i kasnije, pred skojevce Pofalića je postavljen zadatak da pokrenu i organizuju sve napredne omladince i omladinke u borbu protiv fašizma. U tom radu trebalo se oslanjati na radničku klasu, a ona je u Pofalićima bila najbrojnija.

Odmah poslije okupacije, omladina Pofalića uz pomoć Živka Jošila, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a, održala je sastanak. Bio je to sastanak skojevskog aktiva. Tu su date direktive šta i kako da se radi. U prvom redu, trebalo je ići na prikupljanje oružja, municije, sanitetskog materijala i svega drugog što je potrebno za oružanu borbu. Određena su mjesta - punktovi za prikupljanje materijala, kao i lica koja će taj materijal preuzimati.

Rad na prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala odvijao se svakodnevno, lako su uslovi rada bili veoma teški, ipak zastoja u radu nije bilo. Sve je teklo planski i sa puno odgovornosti. Da bi se ova akcija, kao i druge planirane, što uspješnije obavila, odlučili smo da ubacimo jedan broj aktivnih učesnika pokreta u ustašku mladež u Novom Sarajevu, te da se preko njih dode do nešto vojne opreme i oružja. U ovu grupu su određeni: Pero Katava, Zvonko Franković, Andrija Zovko, Miroslav Kentrić i ja.

Ovo je bio, između ostalog, jedan od najvažnijih zadataka. Međutim, rad na propagandi nije smio izostati. Zbog toga je ova grupa drugova, dežurajući kod štaba Ustaške mladeži u Novom Sarajevu (bivši Sokolski dom), noću, snabdjevena propagandnim lecima, skrivenim u njedrima, pos'ije policijskog časa i u kasno doba, zavisno o dežurstvu, bacala letke po ulicama Novog Sarajeva i ispisivala parole.

Pojedini radnici - simpatizeri pokreta u apoteci »Orao« u Sarajevu davali su svoj prilog u sanitetskom materijalu za potrebe pokreta, i to je bilo vezano za ilegalni rad u Pofalićima. Jedan od simpatizera pokreta koji se istakao u ovom radu, bila je i Saveta Bošković.

Kada je otpočelo prebacivanje aktivista u partizanske odrede, jedan od važnih zadataka omladine bio je u tome da se obezbijedi pravilno funkcionisanje kanala i prebacivanje ljudi i materijala u partizane. Redovni partijski kuriri, na ovom poslu, iz Pofalića bili su Božo Pejanović i Pero Katava. Bio je to kanal prema odredu »Zvijezda«, koji je trajno i uspješno funkcionisao.

Ovim kanalom su prošli, uz pratnju naših kurira, mnogi rukovodioci pokreta i borci NOR-a. Treba istaći da nije bilo ni jednog jedinog slučaja da je neko u odlasku u partizane pao u ruke policije. To treba zahvaliti dobroj organizaciji pokreta koji je vodila Partija. Vodilo se strogo računa da se svaki čovjek sačuva, kao i da se svaka pošiljka na vrijeme dostavi partizanskom odredu »Zvijezda«.

Intenzivan rad SKOJ-a i pokreta uopšte, trajao je bez većih gubitaka u ljudstvu, sve do aprila mjeseca 1942. godine, kada je došlo do velike provale u Partiji. Tada dolazi do hapšenja, kada u prvom udaru, ustaško redarstvo hapsi članove Partije, SKOJ-a i napredne omladince. U prvom hapšenju odvedeni su: Pero Katava, Andrija Zovko, Ljubo Kentrić, brat mu Miroslav i Zvonko Franković. Nakon njihovog hapšenja, a samo nekoliko dana kasnije, Tomo Grgić i Josip Martinović su uhapšeni u preduzećima gdje su radili. Pokretu je bilo jasno da i preostali dio drugova može svaki čas očekivati istu sudbinu, jer se saznalo da će se s hapšenjima nastaviti. To se saznalo sasvim slučajno, jer se, prilikom predavanja hrane uhapšenim drugovima, u sadašnjoj Ulici Boriše Kovačevića, gdje je bilo ustaško redarstvo, nalazio otvoren prozor na prvom spratu i čuo glas: »Ilija Kovačević - Humska br. 1, radi kod Ančića«. To je bilo ime druga iz Pofalića, aktiviste pokreta, pa je on odmah obaviješten da se skloni, a potom krene u partizane, ustaljenim kanalom do Crnog vrha. Preko Viktora Pungartnika Vikija nastojali smo utvrditi da li će uslijediti hapšenje drugih aktivista, lako nas je Viki obavijestio da hapšenje neće odmah uslijediti, ipak su iste noći uhapšeni: Ilija Kovačević, Dejan Vukosavljević, Aleksandar Obrenović i njegov brat Mihajlo (Mihajlo je kasnije pušten na slobodu), Miroslav Savić, Aleksandar Savić, Milan Savić, Dorde Vučković, Mile Pikulić, pa i Viki Pungartnik, koji je bio dobar aktivista. Gotovo svi ovi drugovi su odvedeni u Jasenovac i Norvešku, gdje su i pobijeni. Ista sudbina je zadesila i prvu grupu uhapšenih drugova.

Ovom provalom nanesen je težak udarac pokretu u Pofalićima. Ipak, to nije značilo da je SKOJ u Pofalićima uništen.

Brzo iza hapšenja drugova i drugarica, u Pofalićima je počeo rad na obnavljanju organizacije, i to pod posebnim uslovima. Čekale su

se direktive šta dalje raditi i u kom pravcu usmjeriti dalju aktivnost. Pošto smo ostali malobrojni i pod stalnom paskom ustaškog redarstva i drugih neprijateljskih elemenata, vodili smo računa o najstrožoj konspiraciji u našim redovima i djelovanju neprijatelja. Zato ni sastanci, u prvo vrijeme, nisu održavani u zatvorenim prostorijama. Na zadatke se išlo samo putem kratkih sastanaka, na već ugovorenim mjestima, van područja Pofalića, najčešće na željezničkoj stanici, gdje je frenkvencija putnika i prisutnih šetača bila najveća. Sa nepoznatim saradnicima uvijek se stupalo u kontakt uz unaprijed utvrđenu lozinku i druge znake raspoznavanja.

Jačanjem partizanskih jedinica, išlo se i na zadatke čisto obavještajne prirode, koji su govorili o tome koliko koja neprijateljska jedinica broji ljudi, gdje je smještena, kakvo je naoružanje i koji će biti pravac njenog kretanja. Radilo se i na planu kidanja telefonskih i električnih vodova na području Pofalića i Novog Sarajeva.

Formiranjem ustaške NDH, jedan broj Pofalićana stupio je u ustaške formacije. Mada je naš pokret vodio brigu o svim akcijama provedenim u prvim danima ustanka, u čemu se uspijevalo, ipak smo zbog ovakvih i njima sličnih izdajica izgubili veći broj hrabrih i odanih članova KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizera pokreta.

Na glavnom punktu u Pofalićima, na raskršću gdje je nekada bila gradska malta, danonoćno je dežurala ustaška patrola, a ustaški agenti u civilu su stalno obilazili ulice i posjećivali tri postojeće gostionice, kontrolišući i legitimišući svako sumnjivo lice. Takode, na raskršću, iz grada nije mogao proći niko, pa ni radnici Željezničke radionice ili drugih preduzeća, koji su stanovali u Pofalićima, a da nije legitimisan i pretresen. To se ponavljalo i svako jutro, prilikom odlaska na posao. No, i pored ustaške straže, njihovih agenata i njihovih doušnika, aktivisti pokreta u Pofalićima su uspijevali da prenose razni materijal iz grada i da ga dopremaju do određenih baza u Pofalićima. Nije se jednom desilo da ulice Pofalića i Novog Sarajeva osvanu pune letaka ili zidovi ispisani parolama, što je bilo djelo Partije i napredne omladine u Pofalićima. U ovakvim slučajevima, okupator i njegovi pomagači bili su više nego bijesni. Odmah bi pojačavali broj ljudi na stražarskim mjestima, a vrlo često su i njemačke SS-patrole dolazile u obilazak i kontrolu. No, sve im to nije pomoglo niti umanjilo rad Partije, SKOJ-a i napredne omladine. Ta aktivnost podizala je borbeno raspoloženje naroda i sve je više bilo onih koji su se odazivali na pozive Partije i uključivali u borbene akcije.

BOSA TOŠIĆ-METLIĆ

OMLADINA BARA KOD ILIDŽE U PRVIM MJESECIMA USTANKA

Interesantno je pomenuti da je omladina sela Bare kod Ilidže, bila dobro politički pripremljena i organizovana još prije dizanja ustanka. Zahvaljujući ovoj orijentaciji, bio je organizovan ilegalni rad sa omladinom, tako da su omladinci već, po kapitulaciji bivše Jugoslavije, radili na prikupljanju i sklanjanju oružja, municije i si. Ujedno su se pripremali za opšti narodni ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača.

U julu 1941. godine, u naše selo Bare je došao drug Rato Dugonjić sa Vojnom Tošić i zadržao se kraće vrijeme. Toga dana je došao Vojno našoj kući i rekao mi da donesem ručak za druga Ratu, ali da za to ne smije niko znati, jer su druga Ratu ucijenile sa 100 000 kuna ustaške vlasti, kao komunistu, te da se krije od ustaške i njemačke vlasti. Drug Rato je bio prvi partizan koga sam tada vidjela.

Omladinac Vojno Tošić bio je kvalifikovani bravar u Glavnoj željezničkoj radionici Sarajevo, i pripadao je naprednoj omladini radionice, pa je svesrdno prenosio i širio napredne ideje na omladinu svog sela Bare, u kome je i živio. Vojno je donosio iz Sarajeva komunističke letke i proglase, koje smo mi zajednički čitali, pa je tako otpočelo naše sastajanje i okupljanje u kući omladinca Mladena Stanišića. Radi konspiracije, najbolje nam je odgovaralo da se sastajemo kod Mladena, gdje nas nije niko ni ometao, a i Mladen je pripadao naprednim omladincima. U ovoj grupi su bili Vojno Tošić, bravar, Mladen Stanišić, stolar, Jovo Stanišić, zemljoradnik, i ja.

Selo Bare u 1941. godini, po broju stanovnika, bilo je vrlo malo, njega je sačinjavalo svega deset domaćinstava, i to sedam porodica Tošića i tri porodice Stanišića.

Grupa omladinaca sa Ilidže 1941. godine.

Omladina ovog sela, od prvih dana, bila je opredijeljena za NOP, a kasnije su i naši roditelji, kao i drugi pristupili NOP-u. Može se, sa sigurnošću, reći - da je omladina sela dočekala poziv KPJ na oružani ustanak dobro pripremljena. Prvih dana ustanka otišli su gotovo svi odrasli omladinci u NOV, a među prvim na Igman su otišli Mirko i Bogdan Tošić, Mladen Stanišić i Jovo i Vojno Tošić. Oni su odnijeli oružje, municiju i ostalo što je bilo potrebno.

U selu je ostala pretežno ženska omladina, a bilo je nekoliko mlađih omladinaca, koji su, također, koncem 1941. godine stupili u NOV. Omladinke koje smo ostale u selu, bile smo angažovane na izvršenju raznih zadataka. Tako su omladinke Milojka i Persa Tošić izvezle na zastavi zvijezdu petokraku sa srpom i čekićem. Zastavu su vezle, sklonjene u nepožnjevenu pšenicu na njivi, tako da ih ne bi ko vidio, jer to nisu smjele raditi u kući, koja se nalazila u blizini Ilidže i žandarmerijske stanice. Pod ovom zastavom Igmanska partizanska četa izvršila je prve oružane akcije protiv neprijatelja. Bile smo ponosne na to.

Koncem mjeseca avgusta 1941. godine poginuli su, kao kuriri NOV, Vojno Tošić i Jovo Stanišić. Za omladinu našeg sela je to bila velika žalost i veliki gubitak, jer su, zaista, obojica bili neustrašivi omladinci, za njih nisu postojale nikakve prepreke, bili su spremni na izvršenje i najtežih zadataka. Kao kuriri, sišli su iz partizanske jedinice sa Igmana i uputili se u civilnom odijelu za Hadžiće, radi uspostavljanja veze i nekih vojnih potreba. Međutim, ustaše su ih pohvatale i na zvjerski način poubijale. Smrt ovih omladinaca nije nas, ostalu omladinu sela, ni najmanje pokolebala, nego smo bili još čvršći, jači i spremniji da se uhvatimo ukoštac s neprijateljem. Rad omladine sve se više razbuktavao, pristupili su nam i naši roditelji, kao i drugi odrasli u selu.

U mjesecu septembru 1941. godine, u naše selo je došao Manojlo Popić (član KPJ), kao politički radnik, a malo kasnije i Hasan Brkić. Manojlo Popić se zadržao duže vrijeme u selu, a drug Hasan kraće. Iz našeg sela su odlazili na zakazane sastanke u sela ispod Igmana i u okolici Ilidže. Na ovim skupovima po selima, Hasan Brkić i Danilo Štaka su imenovali i prve povjerenike, koji su kasnije bili odbornici narodne vlasti.

Dolaskom ovih drugova, kao političkih radnika, u naše selo, rad omladine sve se više proširivao i bivao organizovaniji, da bi se zatim povezala sa naprednom omladinom Ilidže i okolnih sela. Omladina je donosila do nas razni materijal, a mi smo preuzimali i predavali partizanima. Na ovaj način je vršeno i prebacivanje drugova u NOV.

S obzirom da se Manojlo Popić, kao politički radnik, zadržavao duže vrijeme u selu, to se on i mogao više posvetiti radu omladine. Od Popića smo dobivali razni propagandni materijal, koji smo, zatim, prerađivali - čitali.

Pored političkog djelovanja među omladinom, Manojlo Popić je agitovao i propagirao da u partizane treba da ide i ženska omladina, pa smo se prve javile za odlazak u NOV omladinke Lena Knežević iz Alipašina Mosta, Vera Đurđić iz Ilidže i ja iz sela Bare. Ove dvije omladinke su došle do nas u selo, sa namjerom da odu u NOV. Pošto niko od partizana tih dana nije dolazio u selo, to smo ih morali negdje skloniti, pa smo ih krili u napuštenoj kući Mladena Stanišića. Tu su ostale nekoliko dana, sve dok nisu došli partizani. Naime, evo o čemu se ovdje radi. Igmanska partizanska četa je tih dana izvršila napad i minirala željezničku prugu Sarajevo-Mostar, negdje kod Tarčina. Sutradan su ustaše izvršile napad na Igmansku četu, te su se naši morali povući, s obzirom na to da je neprijatelj bio jači. Nakon nekoliko dana od boravka u našem selu ovih drugarica, naveče, kao i obično, došli su partizani, i to drugovi Mirko Pindžo, Mladen Stanišić, Joso Radić i još neki čijih se imena više ne sjećam. Tom prilikom nam je rečeno, da zasad ne možeVno ići s njima, jer nije povoljna situacija, pa su Lenu i Veru vratili kućama, a meni je rečeno da ostanem u selu i da nastavim s radom, te da sam potrebnija u selu nego u jedinici. Tako sam ostala i nastavila sa aktivnim radom za narodnooslobodilački pokret.

Drugarica Lena Knežević, radnica, radila je u Sarajevu. Imala je tada oko 20 godina, izrazito plave kose, jako lijepa djevojka, bila je veliki optimista, veliki veseljak, sa puno vjere u našu pobjedu. Po svom povratku, ona je nastavila i dalje da radi za NOP, međutim, negdje u proljeće 1942. godine, uhvatile su je ustaše i otjerale u Jasenovački logor, gdje je i stradala.

Omladina je radila na prikupljanju hrane za NOV, hljeb se kuhao i pekao u selu za partizane, a zatim bismo pečen odnosili do šume, gdje su ga preuzimali kuriri. Tako je nošen i ostali skupljeni materijal za partizane.

Bile su uspostavljene dobre kurirske veze između grada Sarajeva i nas u selu, tako da su mnogi drugovi prebačeni iz Sarajeva, putem našeg kanala, u NOV. Mi smo sve drugove prihvatili i prebacivali do šume, u partizane.

Iz Sarajeva stalno se slao važni materijal - odjeća, obuća, sanitetski materijal, oružje, municija i slično. Slobodno se može reći da je u selu bila kao neka prihvatna stanica, trebalo je da to dobro krijemo dok ne predamo partizanima. Omladinci su donosili materijal iz Sarajeva, Ilidže i Sokolović kolonije. Na ovim zadacima su se najviše isticale sestre Jelenka i Ilinka Pindžo sa Ilidže.

Prvi kuriri iz sela Bare su bile omladinke Dragica i Lenka Tošić, one su nosile poštu za grad Sarajevo i donosile je iz grada, za partizane. Ujedno su vršile i prebacivanje drugova koji su odlazili iz grada u partizane.

Kurirska veza je dobro funkcionisala, tako da se održala tokom cijelog rata.

Jedan od vidova pomoći partizanima, bilo je organizovano pranje veša za Igmansku četu. Nakon što bismo dobile prljavi veš, preko partizanskih kurira, mi, omladinke, bismo se sakupile i podijelile zadatke. Jedne su prale, a druge ispirale i sušile. Ovaj veš smo prale u seljačkom čabru, u koji smo stavljali i po dvadeset pari veša, u dvorištu Milana i Joke Stanišić. U ovom radu omladinkama su pomagale žene domaćice. Opran i okrpljen veš odnosili su kuriri u četu na Igman.

Koncem mjeseca novembra i početkom decembra 1941. godine, prebačene su veće količine opredene vune u kančelima iz sarajevske ćilimare. Ovu vunu je prenosila Kajdafa Ljubunčić, supruga Ahmeta Ljubunčića, a dobivala je od direktora ćilimare. Nosila je muslimanski zar, pa joj je bilo olakšano iznošenje vune iz tvornice. Kančela je obavijala oko sebe (pojasa), te je jednom prilikom upozorio vratar, riječima: »Ženo, ti si vrlo upadljiva, u tvornicu ulaziš mršava, a izlaziš dobro debela, čuvaj se«!

Za pletenje odjeće od ove vune organizovana je šira akcija, u kojoj su učestovale omladinke sela Bare, Glavogodine, Sokolović kolonije, Stojčevca i sela Bačeva. Napominjem, u ovoj akciji su učestvovale i mnoge žene domaćice. Od ove vune opleteno je nešto oko sedamdeset do osamdeset muških pulovera, oko dvadeset većih džempera i veći broj čarapa i rukavica. U januaru 1942. godine, kada je preko Igmana prešla Prva proleterska brigada, veći dio opletene odjeće dat je borcima ove brigade.

Interesantno je napomenuti, da je omladina bila tako raspoređena da je svako znao šta treba raditi, tako su omladinke Persa i Milojka Tošić pravile zvijezde petokrake i na njih vezle srp i čekić, koje su borci nosili na svojim kapama.

Pored ovih konkretnih zadataka, omladina se sastajala na sijelima, gdje su slušane radio-vijesti, čitani izvještaji, bilteni, leci, proglasi i slično. Pjevale su se partizanske pjesme, itd. Omladina je bila dobro politički obaviještena o svim zbivanjima - kod nas i u svijetu. Na osnovu rada omladine i opredjeljenja za NOP, dolazi i do održavanja prve omladinske konferencije. U mjesecu decembru 1941. godine je održana omladinska konferencija, na koju su bili pozvani najaktivniji omladinci iz Ilidže i njene okolice zatim i iz sela ispod Igmana. Na konferenciji govorio je Dragutin Kosovac Braco, a održana je u selu Bare, u kući Mladena Stanišića.

Na konferenciji nije birano nikakvo omladinsko rukovodstvo, nego je imala političko-vaspitni karakter. Govorilo se o situaciji u svijetu, te učešću omladine u NOV i radu za pomoć NOP-u.

U mjesecu novembru i decembru 1941. godine, partizanske čete bile su dobro ojačale na Igmanu, a svakim danom broj boraca se povećavao. U to vrijeme, vršena je opšta propaganda za odlazak u NOV, tako su iz ovog kraja otišle i prve omladinke u NOV (na Igman), i to: Lenka Tošić iz sela Bare, Kosa Vanovac iz sela Vrelo Bosne. Tanja Dursun iz Ilidže, Rosa Velemir iz Blažuja, te Ilinka Pindžo iz Ilidže.

Kada su četnički kuriri sa konjima početkom januara 1942. godine, došli u naše selo da kupe hranu za četnike (i oni su ovog puta tražili da se hrana da dobrovoljno), moj rođak Miloš Tošić i ja uspjeli smo da razbijemo ovu smišljenu akciju četnika, tako da u selu niko nije dao ništa za četnike, a njihovi kuriri su otišli praznih ruku. U proljeće 1942. godine, četnici nisu. više tražili pomoć na dobrovoljnoj osnovi, nego su nasilno oduzimali stoku, odjeću, obuću i sve što im je dolazilo do ruku i odnosili, a čak su neke ljude progonili i tukli.

Kada je 27. januara 1942. godine došla Prva proleterska brigada na Igman, omladinci iz sela zajedno sa starijim su cijelu noć radili na pomoći proleterima. Posao je bio organizovan tako da su domaćice cijelu noć mijesile i pekle hljebove, a omladinke išle po selima i od simpatizera NOP sakupljale toplu odjeću, dok su omladinici Boško i Veljko Tošić, Dorđo Pindžo i Nedo Tošić prenosili sve ovo do kuće Alekse Čovića koji je stanovao pod samim Igmanom, a odatle su partizani prenosili na Veliko polje (Igman), gdje su bili proleteri. Tim je pružena velika pomoć proleterima koji su bili iscrpljeni i promrzli.

U proljeće 1942. godine bile su organizovane radne akcije omladine, koja je imala zadatak da obraduje zemlju porodicama čija je omladina otišla u NOV, pa im je pomoć bila potrebna. Pored ovih porodica, bilo je i drugih koje su napustile svoja imanja zbog terora ustaša, pa smo i tu zemlju obrađivali s obzirom na to da je bila velika oskudica u hrani. Akcija je bila dobro organizovana, pa se uspjelo zasijati i obraditi svaki komad zemlje, kako bi došlo do što većih količina hrane za partizane.

U ovoj akciji na obradi zemlje najviše se istakao omladinac Boško Tošić, koji je sa svojim ocem orao njive, sijao žito i sve drugo što je trebalo. Mi omladinke - Milojka, Persa i Bosa Tošić i mnogo mlađe od nas Mira, Nevenka i Ljeposava Tošić i Rajka Stanišić, (koje su imale oko 14-15 godina) radile smo na sijanju krompira, kopanju, te žnjevenju žita i dizanju ostale ljetine.

Ustaška policijska vlast je dobro znala da su Tošići aktivni saradnici NOP-a, te da se mnogi iz sela Bare nalaze u NOV, pa je u mjesecu fabruaru 1942. godine došlo do većeg terora ustaša na naše selo. Ustaše su svakodnevno krstarile našim selom i pretresale po kućama. Negdje koncem februara, Savi Tošiću su digli svu pokretnu imovinu i opljačkali sve što su mogli odnijeti (odnošeno je pokućstvo, odvođene su krave, pljačkano gdje god je šta bilo).

Zbog ovakve situacije, koja je bila neizdržljiva, odbornici narodne vlasti Savo Tošić i Milan Stanišić napustili su svoje domove i sa porodicama se prebacili na slobodnu teritoriju Igmana. Za njima su to uradili još neki, pa su u selu ostale samo četiri porodice.

Od aktivista koji su služili za vezu Sarajevo - selo Bare - Igman, uglavnom smo ostale nas tri drugarice - omladinke, ja (selo Bare-Igman), Persa Tošić prema Ilidži i Ljubica Petrovič za Sarajevo. Mi smo ovu vezu održavali sve do 1. maja 1942. godine, pa i dalje dok smo bile na tom terenu, to jest, do našeg stupanja u NOV.

RADIVOJ PAPIĆ

HRABROST MAJKE

Čvrstina i stojicizam Savke Bogičević, majke sarajevskog metalca Voje Bogičevića prilikom njegove pogibije u jesen 1941. godine, postali su, u daljem toku rata i ilegalne borbe, poruka koja je snažila poletom i spremnošću na nove napore i žrtve mnoge borce u složenom i teškom frontu bitke sa okupatorom i njegovim slugama.

Vojo Bogičević, metalski radnik, poticao je iz radničke porodice, od oca koji je radio u ondašnjoj Željezničkoj radionici, sadašnjoj tvornici »Vaso Miskin Ćrni«, i majke Savke, radnice Fabrike duvana. Imali su malu kućicu na Babića bašti, ali urednu i domaćinsku." To j^ jedna od onih periferijskih kućica kakve su sarajevski radnici uspijevali da mukotrpno sagrade, u dugom nizu godina odvajajući od usta i dovijajući se sopstvenim radom i majstorlukom, mobama i pozajmicama.

Rodio se 1920. godine i djetinjstvo proveo na Babića bašti, pored Miljacke, sa drugovima - djecom većinom iz porodica kakva je bila i njegova. Bilo je to relativno sretno djetinjstvo, provođeno u slobodnoj prirodi, pored vode, po obližnjim šumarcima, po baštama i ledinama Babića bašte. U ovom području grada, drugarstva su od dječačkih dana bila čvrsta i istinska, te nije bilo problema ni trzavica zbog pripadnosti ovoj ili onoj nacionalnosti ili konfesiji.

Kada je stasao za srednju školu, roditelji su uspjeli da ga upišu u Srednju poljoprivrednu školu u Šapcu, računajući da će tako prije doći do svog hljeba. Vojo je školu završio sa uspjehom, ali zaposlenje nije mogao da nade. I ono malo poljoprivrednih ustanova i organizacija bilo je rezervisano za sinove privilegovanih. Stoga je, po povratku u roditeljski dom, otišao na izučavanje zanata pri Željezničkoj radionici, računajući da će tako moći lakše da se zaposli.

U Željezničkoj radionici, u kojoj je ideja naprednog radničkog pokreta bila snažno prisutna a rad i uticaj Partije vrlo razvijeni, naročito u predvečerje oslobodilačkog rata i revolucije, kao najneposredniji izrazi Titovog rukovođenja Partijom i njenim osposobljavanjem za istorijske zadatke koji su predstojali, Vojo Bogičević se prihvatio rada i akcije i vrlo brzo se istakao kao jedan od svjesnih aktivista. On je još više razvio svoje djelovanje po izbijanju rata, u uslovima okupacije, kad je Partija u Sarajevu razvila snažan ilegalni front bitke protiv okupatora. Dok nije otišao u Romanijski partizanski odred, istakao se radom na zadacima koje je Partija, u to vrijeme, postavljala svojim članovima, aktivistima i simpatizerima - u pripremama za ustanak, u prikupljanju oružja, sanitetskog materijala i Narodne pomoći, u rasturanju propagandnih materijala, letaka i partijske štampe. Vojo je u 1941. godini postao i član KPJ, a kad je prešao na oslobođenu teritoriju, našao se u četi Tome Majkalovića.

Babića bašta, najvećim dijelom radničko područje Sarajeva, odmah po izbijanju okupacije, postala je vrlo sigurno uporište Partije i narodnooslobodilačkog pokreta. Na Babića bašti, zbog određenih terenskih pogodnosti i pripadnosti pokretu, u mnogima kućama skrivani su kuriri, ilegalci ili su dolazili borci sa oslobođene teritorije. Uz vrlo rijetke slučajeve saradništva ili simpatija prema okupatoru i njegovim slugama, Babića bašta bila je jedinstvena u pripadnosti i podršci narodnooslobodilačkom pokretu. Stoga je bilo moguće vrlo živo komuniciranje sa oslobođenom teritorijom preko Babića bašte.

Po sjećanjima mnogih učesnika ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta sa Babića bašte, u više navrata na ovo područje, u 1941. godini je dolazio i Vojo Bogičević, obično u seoskom odijelu. Obavljajući poslove zbog kojih bi došao iz odreda, posjetio bi majku, poznanike i djevojku. Zadatke i obaveze koji su ga vodili na opasni i hrabri silazak sa oslobođene teritorije, obično bi obavljao u ilegalnim punktovima - u trgovačkoj radnji Mustafe Kurte, u kući Dugonjića - Ujke i Ujne ili porodice Lisac i drugim. Ilegalci sa Babića bašte ističu, da to ne bi bilo moguće, kao i u svim drugim slučajevima silazaka sa oslobođene teritorije, da nije bilo masovne pripadnosti i podrške NOP-u stanovnika Babića bašte, jer čak ni djeca nisu, u nekim vrlo ozbiljnim situacijama, htjela da odaju borce sa oslobođene teritorije, mladiće koje su vrlo dobro poznavali, pa tako i Voju Bogičevića.

Posljednji put je Vojo došao na Babića baštu 17. novembra 1941. godine. Ovaj dolazak nije bio uslovljen određenim zadatkom, uhvatio je priliku da obiđe majku i da se vidi sa svojom djevojkom. Došao je u seoskom odijelu, u društvu seoske djevojke Radojke Santrač. Uz sebe je imao legitimaciju na ime njenog brata Dušana Santrača.

U to vrijeme, okupatorska vlast bila je pooštrila kontrolu na ulazima u grad. Tako je i na starom putu sa Kozje ćuprije, na ulazu u ovo

područje Sarajeva bila postavljena straža. Kad je naišao Vojo sa Radojkom, straža ih je poslije legitimisanja bila gotovo propustila, kad se, u posljednjem trenutku, jedan od stražara odučio da pregleda seosku torbu na Vojinom ramenu.

Naime, on je u torbi nosio malu vrećicu kukuruznog brašna, ali je u brašno stavio jednu konzervu i baterijsku lampu. Stražar je napipao ove predmete, to mu se učinilo sumnjivim, pa je odlučio da sprovede sumnjivog seljaka do prve policijske postaje. Konzervu i lampu je oduzeo, a Bogičević je ponio vrećicu sa brašnom. Radojki je spriječen ulazak u grad.

Poslije toga, sve se odigralo velikom brzinom. Ustaški stražar poveo je Voju sadašnjom Ulicom Vladimira Gaćinovića. U jednom trenutku, Vojo se odlučio da bježi. Kad je ocijenio da je to najpogodnije, sasuo je stražaru u lice brašno iz vrećice. Iskoristivši trenutnu zbunjenost stražara, Vojo je skočio sa ulice niz podzid u jednu baštu, pa se ubrzo dokopao dvorišta pred svojom kućom. Majku je u trku pozdravio, zaprepaštenu i iznenađenu. Upravo tada je ustaški stražar, koji se povratio od prvog iznenađenja, opalio iz puške za Vojom (trag tog metka i danas se vidi u jednoj gredi na verandi kuće Bogičevića). Poslije toga, pretrčao je preko ulice Podcarina i uletio u baštu komšija Mehmedagića. No, već su ustaška stražarska mjesta po okolnim punktovima bila alarmirana. Pošto je lišće sa drveća bilo opalo, čovjek u seoskom odijelu i sa crvenim šalom oko glave, bio je vrlo uočljiv. Na Voju su počele da pucaju ustaše i od Malte na Bendbaši, sa zavijutka puta za Jekovac, a i sa stražarskog mjesta na ulazu u Babića baštu, Istovremeno, za njim je trčao ustaša koji ga je sprovodio. Vojo je nastavio da trči i krivuda kroz bašte, krećući se naviše. Uz Ulicu Podcarina je trčao i njegov progonitelj, osjetio ga je u jednoj bašti. Prema sjećanjima pripadnika ilegalnog NOP-a sa Babića bašte Anđelke Vasić, u jednom trenu su ustaša i Vojo se našli jedan prema drugome. Vojo iscrpljen, razdrljene košulje i gunja, htio se uhvatiti u koštac sa ustašom, ali ovaj je pucao.

Vojo Bogičević je pao smrtno pogođen.

Ustaše su se strčale do mjesta događaja. Njihove sumnje u preobučenog borca su se povećale, pa su željeli da saznaju njegovo ime i po kakvom je poslu došao. Pretpostavljali su da ga poznaje upravo neko sa Babića bašte, trudili se da otkriju lanac veza, da prodru u organizaciju ilegalnog pokreta.

Narediše da se građani okupe na mjestu događaja. Stvorio se dugačak špalir. Međutim, niko nije htio da »prepozna« Voju Bogičevića. Babića bašta je bila čvrsta, i na ovom primjeru iskazivalo se borbeno jedinstvo Muslimana, Srba i Hrvata.

Iako je od bola stavljala maramicu u usta, da ne jaukne, nije ga »prepoznala« ni rođena majka Savka. Bilo je to veliko odricanje, u ime onih sa kojima je radio i borio se njen sin jedinac. Ona je štitila njegove drugove, građane Babića bašte i solidarnost u osudi ćutnjom.

Samo je ona znala koliko joj je bilo teško. I tada nastupa momenat u kojem majka ispoljava svoju veliku hrabrost. Ustaše se i njoj obraćaju s pitanjem: »Ko je ovaj bandit«? - a ona, mirno i odmjerenim glasom, odgovara: »Ja ne poznajem ovoga junaka«!

REGISTAR
LIČNIH
IMENA

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

Abinun Braco - 739
Abinun Izidor - 55, 59, 170, 211
Abinun Sumbul - 61, 701
Abinun (braća) - 687
Aćimović Grujo - 170
Aćimović Obrenija Brena - 765, 768, 769
Aćimović (porodica) - 164
Adamič Luj - 128
Adamović Jelena - 731
Adorno (Teodor) - 123
Adžija Božidar - 57
Adžović Ibrahim - 756
Agušević Fehim - 620, 622
Ajanović Fahrija Fahro - 61, 299, 491, 492, 545, 624, 696, 699, 700, 717, 719, 720, 724, 725, 743
Ajanović Salko - 63
Ajnštajn Albert - 123
Alagić Vejsil - 651
Alaupović Ante - 32, 44, 129, 260, 261
Albahari Aco - 155
Albahari - Ferušić Blanka - 61, 722
Albahari Hajim - 62, 537
Albahari Jozef Čučo - 47, 677
Albahari Nisim - 9, 61, 198, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 238, 294, 301, 302, 305, 307, 309, 310, 312, 314, 345, 346, 347, 365, 382, 391, 435, 452, 476, 479, 527, 584, 603, 604, 606, 607, 633, 687, 738, 743, 750
(Albahari) Sabetaj - 723
Albahari Salom - 56, 57, 59, 64, 170, 179, 188, 189, 190, 209, 604, 697
(Albahari) Tilda - 155
Aleksić Tošo - 159
Alevi N. Gabriel - 169, 684
Alibegović Temka - 225
Alićerimović Muhamed - 33, 260
Alić Himzo - 62, 543
Alić Husein - 44
Aliefendić Stana - 734
Alkalaj Jakov Jakica - 62
Alkalaj Lunčika - 125
Alkalaj Moša - 731
Altarac (nadkantor) - 684
Altarac Albert - 443, 455, 456
Altarac Hanika Vuja - 52, 63, 326, 433
Altarac A. Isak - 169
Altarac J. Isak - 169
Altarac Izidor Izo - 537, 539
Altarac Jozef Todor - 63
Altarac (Majer) Abraham - 680
Altarac Mordo Marko - 63, 326, 768, 780
Altarac Nada - 63
Altarac Nisim Bulat - 681
Altarac Rafo - 684
Altgajer Branimir - 285, 286, 287, 291
Ančić - 792
Ančić Josip - 549, 792
Andrić Ivo - 126
Andrić Miloš - 65, 159
Andrić Niko - 164
Andrić Obren - 333, 334, 463
Andrijević Karlo - 63
Andžić Ilija Baja - 435
Andžić Savo - 433
Andelić Blagoje - 164
Anđić Blaško - 63
Andić Vukašin - 65, 373
Anić Grga - 652
Antić Ostoja - 388
Antonić Libuša - 596, 600
Antonić Milan - 163
Antonić Zdravko - 266, 293, 294, 300, 566
Arapović (zatvorski stražar) - 75
Arpadžić Enver - 714
Arslanagić Ružica - 622
Arslanagić Zaim - 622
Artuković (Andrija) - 127
Ašek (ustaški tabornik) - 420
Aškraba Vladan - 466
Atijas R Mordehaj - 169, 684
Avdalović Duro - 464
Avdić Mustafa (Šćot) - 600, 643, 644, 735

B

Babić Aćim - 320, 323
Babić Ante - 31, 128
Babić Dušan - 548, 549
Babić Jusuf - 276
Babić Ljubo - 668
(Babić) Nevenka - 548
Babić Nikola - 543
Babić Sofija - 740
(Babić) Pero - 740
Babić Vuka - 548, 549, 736
Bader (Paul) - 513
Badnjar Jovo - 422
Bagarić Ivan - 276
Baić Ana - 190
Baić Dušan - 190
Bajić Bogdan - 386
Bajić Branko Baja - 62, 346, 452, 474, 524, 525, 533, 551, 727, 728
Bajić Spiro - 388
Bakotić Ante - 652, 735
Baković Ankica - 761
Baković Ivica - 262
Balorda Janko - 64, 65, 190, 309, 316, 345, 365, 369, 382, 383, 384, 386, 392
Balorda Momir - 65, 314, 316, 382
Balorda Ranko - 345, 382
Balta Arif - 628, 629, 699
Banduka Obren - 65
Banduka (porodica) - 164
Banović Boško - 229
Banović Milorad - 229
Banović Obrad - 351
Banović Petko - 351
Barbić Edo - 199
Barek Alojz - 650
Barišić Emilijan - 31, 69
Baručić Mehmed - 56, 188
Barudanović Paja - 644, 773
Baruh Kalmi - 126, 128
Baruh Jakov - 561
Baruh Viktorija - 64
Bašić Jusuf - 62, 530, 541, 702, 706
Baškarada Mate - 104
Batagelj August - 62, 529, 541, 542
Batar Milan - 420
Batinica Branko - 100
Batinica Savo - 65, 96, 100
Batko Karlo Drago - 373, 584
Bažalić Ante - 259, 271
Beatović Pejo - 412
Bebel (August) - 778
Bebić Tomo - 544
Begić Bećir - 650
Begić Midhat - 666, 696
Begić Muharem - 55, 213
Begić Muhidin - 428, 478, 479, 491, 503, 514, 562, 621, 627, 694, 696, 699 705, 716, 719, 720
Begić Mustafa - 55
Beglerović Meho - 401
Begović Slobodan - 159
Behdžet Teki - 223
Behmen Mustafa - 62, 432, 517 530 533, 751
Beker (pukovnik) - 22, 23, 24, 94, 255
Belak Mihael - 560
Belak Pavičić Štefica - 61, 326, 559 561 761
Beljan - 161
Benak Aleksandar (Šandor) - 279, 282
Bender Feliks - 275
Benović Božidar - 271
Berić Franjo - 552
Besarović Mišo - 218
Bešlić Akif Božo - 64, 326, 419
Bešlić Mumin - 62
Beraković Ćamil - 162
Biber Dušan - 246
Bičakčić Vejsil - 349
Bijedić Džemal - 609. 643, 736
Bijedić Šerif - 56, 188, 190, 753, 754
Bilal Vehbija - 552
Bilandžić Tomo - 756
Bilić Kasim - 762
Bilik Ferdo - 167, 441. 766. 767, 768
Bilik Josip Pepo - 167, 768
Bilik (porodica) - 768
Biser Nađa - 644, 782
Bisić Avdija - 93
Bjelica Janko - 76
Bjelica Vlado - 333, 334, 463
Bjeljinac Alija - 769
Blagić šefik - 93
Blagojević Aco - 632
Blagovčanin Dimšo - 400
Blagovćanin Jevto - 400
Blagovčanin Spasoje - 400, 401
(Blagovčanin) Vlado - 400
Blagovčanin (porodica) - 398, 400
Blaškov Roman - 276
Blašković Petar - 28. 29, 95, 139, 259
Blažek Branka - 52, 62. 148, 525, 758, 761, 765, 777, 778, 780. 781, 782, 783,
Blažek Marija - 781
Blažić Zaga - 64, 223. 225, 226, 326, 595, 596, 600, 601, 667
Bloh Ernest - 123
Blum Emerik - 64
Boban Ljubo - 246, 767
Boban Mato - 767
Boban Ramko - 276
Bobetić Ante - 548
Bodiroga Risto - 386
Bogdan Milorad Mišo - 167, 766
Bogdanović Janko - 364, 370
Bogdanović Jovo - 370
Bogdanović Novica - 548
Bogdanović Savo Brko - 478, 479, 496, 512, 513, 612, 623, 631, 632, 633, 635, 636, 639, 644, 645, 660, 661, 663, 671, 699, 727, 763, 774, 775
Bogdanović Zvjezdana - 782, 785

Bogičević Savka - 801, 804
Bogičević Vojo - 414. 417, 543, 553, 801, 802, 803
Bogojević Ljubica - 631, 632
Bogojević Todor - C31, 632
Bojanić Ljubo - 62
Boianić Goiko - 364, 370
Bojić Ivo - 63. 167. 235. 236, 529, 650, 766
Bojović Aleksa Brko - 65. 105. 159. 301, 330. 334
Bojović Blaško - 333, 334
Bojović Spasoje - 105, 333, 368, 441, 442
Bojović (braća) - 442
Bokan Nikola - 97
Bokonjić Jovo - 731
Bokonjić Nenad - 439
Bombel (Josip) - 246
Bonačić Vjera - 340
Bonačić (sestre) - 219
Borovčanin Anđelko - 342, 354
Borovčanin Drago - 327
Borovčanin Grujo - 65. 343, 354
Borovčanin Mirko - 65, 342, 398
Borovčanin Rade - 65, 342. 343, 431
Bosiljčić Bojo - 364, 464
Bosiljčić Branko Brane - 105, 364, 366, 368
Bosiljčić Janko (Stari) - 364. 370, 380
Bosiljčić Košta - 364
Bosiljčić Rajko - 534
Bosiljčić Slobodan - 105, 364. 366, 368, 374
Bosiljčić Uroš - 105. 280
Bosiljčić 2ivko - 105. 364. 366, 368, 448
Bosnić Ešref - 224, 595, 596
Bostandžić Agan - 33, 64. 224. 595, 601. 602. 645. 647
Bošković Jovo - 388
Bošković Rada - 761
Bošković Relja - 310. 345, 382
Bošković Saveta - 792
Bošnjak Franjo - 454. 736
Bošnjak Ilija - 93
Bošnjak Melenta - 385
Bošniak Risto - 370
Bošnjak Tonka - 548. 735, 736
Bošnjaković Ante - 31
Botulja Meho - 370
Božić Aleksa - 399
Božić Bosa - 596. 598
Božić Gavro - 635
Božić Jovo - 399
Božić Luka - 399
Božić Mladen - 787
Božić Risto - 399
Božić Slobodanka - 635
Božić (porodica) - 165, 398. 400, 471
Božović Novica - 351
Bradić Aiša - 640
Bradić Munira - 640
Brajković Higin - 262
Bralo Božidar - 28, 29, 32, 118, 119 129 138, 139, 141, 143, 259, 260 261 271, 624
Branković Ljubica Ljuba - 639, 775 783
Brant Vili - 123
Bratanić Lidija - 761, 765, 769, 777
Bratić Mladen - 347, 385
Bratić Niko - 367
Bratić Ostoja - 386
Bratić Štaka - 218
Bratić (porodica) - 164
Brčić Rafael - 131, 158, 243, 259 265 280, 294
Breberina Stana - 760, 761, 778, 779
Breht Bertold - 123
Breljaković Josip - 723
Brezo Dušan - 418
Brkanić Atif - 401
Brkić Esad - 439, 491, 557, 627, 696 705, 713
Brkić Hamica - 775
Brkić Hasan Aco - 33, 61, 64, 71, 73, 177, 229, 237, 298, 305, 306, 312, 315, 316, 317, 318, 331, 339, 340 342, 344, 345, 347, 348, 354, 357, 363, 364, 368, 369, 370, 371, 375, 376, 377, 383, 384, 398, 400, 401, 404, 413, 414, 430, 431, 452, 476, 565, 584, 667, 700, 701, 722, 742, 743, 784, 796
Brkić Hivzo - 64, 78, 79, 81
Brkić Husein - 33
Brkić Vesna - 782
Brkić (porodica) - 772
Brklja Nusret - 63, 639
(Brkljač) Mile - 779
Brkljač Nikola - 64, 433, 779
Brkljač (porodica) - 763
Broz Josip Tito Valter - 68, 124, 185, 186. 295, 335, 420. 435, 448, 470, 492 , 500, 505 . 506. 507 , 528, 564. 565, 567, 569, 570, 571, 572, 573, 574. 575. 576, 577, 578. 579, 580. 581. 582, 583, 584, 590, 593, 594, 610, 613 , 614 . 615 , 616. 617 . 653, 659, 665. 693, 704. 750. 764, 802
Bubić Zijah Zijo - 696, 714, 716, 717, 719, 720
Bubnjević Simo - 93
Bubnjević Spasa - 93
Buć Adem - 219, 768, 769
Budak Mile - 129. 130. 138. 158
Budimir Franjo Bundi - 63. 326, 414, 737, 738
Bujaš Srećko - 680, 681. 682, 684, 685, 687. 690
Bujić Branko Sedmak - 64. 111, 113, 114. 115, 116. 128, 448
(Bujić) Bojan - 116
Bujić Zorislava - 116
Bujić Živko - 115
Buljko Muhamed - 774

Bukvić Desimir Desko - 61, 242, 298 500, 670, 697
Bumber Dominik - 119,259
Burazer Uroš - 543
Busoladžić Hamid - 649, 650
Bušatlija Budo - 224, 225, 596
Bušatlija Mahmut Buš - 61, 182, 221 222, 223, 226, 297, 301, 481 595 596, 609, 644, 645, 714
Butorac Jozo - 582
Buzančić - 161

C

Cabić Pero - 638, 666
Canki Pavao - 279
Ceh Ivan - 198
Celjić Mira - 756
Cicmil Radivoj - 412
Cincar - Marković Aleksandar - 22 89 92
Ciraki Anton - 198
Cividini (Branko) - 36, 781
Colić Mladen - 17, 30, 32, 254, 259 266 277
Crkvenjaš Mladen - 346
Crkvenjaš (porodica) - 310,365
Cumpf Aleksandar Aco - 167, 766, 767
Cumpf Anka - 765, 769
Cumpf Vlado - 167
Cveher - 739, 740
Cvenček Boško - 159
Cvetković Dragiša - 135, 246
Cvijanović Ostoja - 384, 388
(Cvijetić) Luka - 352
Cvijetić Nikola - 63, 349, 525, 546, 669, 727, 734
Cvijetić Vlado - 65
Cvijetić (porodica) - 400
Cvijić Bogdan - 218
Cvijić Jovan - 127
Cvilinger Jozef - 291
Cvilinger Karlo - 291
Cvitković Miljenko - 31, 40, 61. 64, 146 147, 298,.305, 364, 573, 760, 777, 780
Cvitković Mladen - 31, 326
Cvitković (porodica) - 148

Ć

Ćano (Galeaco) grof - 245
Ćatić Hivzija - 62, 170, 321, 433, 517, 518, 521, 523, 530
Ćebo Novica - 387
Ćehaić Muhamed Harno - 621, 707
Ćehić Ćamil Striko - 639
Ćemalović Narcisa - 761, 763, 773, 775, 782
Ćemalović (porodica) - 772
Ćerić Šalim - 61, 299, 491, 557, 558, 620 621, 627, 696, 707
Ćetković (porodica) - 161
Ćiber Mina - 618, 624
Ćiber Mustafa - 62
Ćorić Marko - 63
Ćorić Slobodan - 64
Ćosović Savo - 65, 237. 301, 330, 333, 334, 404
Ćulum Dušan - 65, 346. 347, 383
Ćuk Ilija - 535
Ćuk Obrad - 548
Ćurković Milan Čonga - 433

Č

Čabak Blagoje - 310, 345
Ćabak Stojan - 523
Čančar Aleksandar - 433
Čarkić Anka - 739
Čarkić Lepa - 52, 214, 551, 639, 737
Čarkić Miloš-Mišo - 738, 739, 740, 764
Čampara Sadik - 774
Ćekro Safija - 183
Čelebić Salko - 754
Čelić Dorde - 529, 533
Ćelik Dragutin - 261
Čelik Nikola - 523
Čelik Trifko - 382
Čelik (porodica) - 163
Čelik (župnik) - 29
Čengić (bojnik) - 321, 355
Čengić Aziz - 63
Čengić Esad - 49, 61, 63, 305, 325, 404, 408, 435, 453, 478, 496, 539, 584, 621, 643, 666, 726, 727, 738, 739, 780
Čengić Ibrahim Ferid Ibro Fićo - 56, 61, 178, 179, 189, 190, 209, 210, 298, 373
Čerkez Liubomir - 218
Čilić Marijan - 160, 161
Čivić Magdalena Lela - 761, 778
Ćolaković Rifat - 641
Čolaković Rodoljub - 75, 326, 394, 586
Čomaga (porodica) - 401
Čović Aleksa - 799
Čović Jovanka - 61, 63, 76, 207, 305. 444
Čović Mirko - 766, 768, 769
Čović Mladen - 28
Čović Risto - 380
Čović Stevo - 380
Čović Zdravko - 63
Ćović (porodica) - 164
Čubić Branko - 637
Čulinović Ferdo - 90, 246, 250
Čupka Josip - 65
Čvoro Dušan - 418
Čvoro Mihajlo - 414, 415, 418, 419, 420
Čvoro Risto - 419
Čvoro Vojko - 417
Čvoro Vuko - 419

D

Dabić Boro - 782
Damjanović Cvijan - 370
Damjanović Duro - 63, 235, 236, 425, 426, 427, 441, 442, 503, 633, 635, 672, 765 766, 768
Damjanović Miodrag Minja' - 766, 768
Damjanović Miloš - 347, 385
Damjanović Pero - 768
Dangić Jezdimir - 281, 361
Danilović Uglješa - 51, 61, 172, 241, 242, 297, 301, 305, 435, 565, 573, 577, 584, 666, 667, 668, 770
Daniti Blanka Blankica - 61, 687, 768, 780
Daniti Šalom - 63
Daniti (porodica) - 768, 780
(Danojlić) Jovan - 415
Danojlić Miro - 414
(Danojlić) Nedo - 415
Danon Ašer - 55, 59. 64, 171
Danon Jozef - 584
Danon Klara -739
Danon Oskar Jovo, Cigo, - 61, 73, 318, 321, 339, 358, 409, 413, 414, 430
Danon Rozika - 739
Danon Sadik - 64
Danon Sara Beba - 758, 760, 777, 780
Danon Sida - 783
Danon (sestre) - 739
Dante (Aligijeri) - 127
Dašić - Pajić Dušan - 65, 159, 330,333, 334, 439
(Dautović) Nura - 624
Davidović Mirko - 315
Davidović Radivoje Kepo - 115
Davidović Stojanka - 777
Dedić Hamid - 229
Dedijer Vladimir - 45, 582
Defterdarević Nafiz - 595, 600, 706
Delić Hamdija - 644, 646
Demirović Hasan - 271
Demirović Kadrija - 320
Demirović - Kulenović Ismeta - 225
Demirović Sulejman Sula - 552, 553
Denišlić Adila - 93
Denišlić Hajra - 93
Denišlić Mustafa - 85
Denišlić Zulejha - 93
Depolo Marko - 35
Derfler (Mihailo) - 251
Derikonja Jovan - 93
Derikonja Savo - 282, 436
Derviškadić Šefkija - 62, 530, 753, 754
Devčić Ivan - 276
Delavaš (štampar) - 93
Dezuana Alfred - 62, 529
Die Lujo - 534
Dimitrijević Vojo - 433, 439
Divljan Nada - 782
Divljan Ranko - 65, 335, 423
Dizdar Ahmed - 624, 626, 627, 629 646 657, 659, 696
Dizdar Džemo - 621
Dizdar Mak - 116
Dizdar Šemsudin Šemso Strateg - 439 491, 626, 646, 657, 696, 699
Dizdarević Alija - 63, 331, 404, 405, 408
Dizdarević Nijaz - 121, 224, 226
Dizdarević Nusret - 224, 226
Dizdarević Raif - 226
Dizdarević Rešad - 537
Dizdarević Šamija - 756
Dizdarević Zijo - 126, 128, 221, 224 226 227, 596, 643, 644, 645, 647, 669
Dobrača Kasim - 130
Dogan Krunoslav - 631, 636
Dombaj Josip - 525, 536, 544
Dombaj Karlo - 62. 525, 529, 536, 541
Dombaj (braća) - 31
Dokić (porodica) - 470
Dorić Emina - 737, 738
Dorić Šefik šedo - 52, 64, 214, 326, 551 737, 738, 739, 783, 784
Došlo (porodica) - 463
Dovadžija Mustafa - 62, 318, 396, 425, 432, 433, 434, 436, 452, 453, 474. 497, 501, 503, 517, 541, 558, 568, 592, 621, 622, 634, 639, 651, 711, 712, 751, 752
Dovadžija Salem - 651
Draganović Krunoslav - 252, 261
Dragičević Mile - 744
Drapšin Petar - 503, 561
Drašković Boro - 126
Drašković Ilija - 548
Drašković Lepa - 214, 598, 638, 739
Drašković Mila - 638, 739
Drašković Ranka - 52, 637, 638, 739
Drašković (sestre) - 639, 780
Drašković (porodica) - 470
Drljača Vojo - 63
Drljepan - 443
Drljo Jozo - 379
Druker - Janeković Viola - 761, 788, 789
Dugonjić Čedo Ujko - 427, 428, 438, 562, 721, 802
Dugonjić Ljubica Ujna - 427, 438, 562, 721, 802
Dugonjić Rato - 40, 61, 73, 86. 132, 147. 185, 190, 298. 300. 309, 310. 314, 315, 316, 345, 346, 348, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 375, 377, 380, 383, 384, 391, 392, 398, 400, 584, 738, 748, 760, 778, 780, 784, 794
Dugonjić Svetislav - 523
Dugonjić (porodica) - *470*
Dujmović Vlado - 63, 236, 548
Dumandžić Jozo - 279
Dunđerović (apoteka) - 687
Durbešić Ljerka - 326
Durmišević Agan - 229

Durmišević Hasib - 229
Durmišević Jakub - 229
Durmišević Saiko - 229, 233
Durmišević Sejfo - 229, 234
Dursun Ljilja - 154, 326, 738, 760, 780
Dursun Nada - 215, 326, 738, 760, 780
Dursun Stevan Stevo - 433, 760
Dursun Tanja - 799
Dusper Zora - 271, 771

D

Daković Duro - 108
Daković Jovo - 167
Daković Ljubo - 167, 169
Dekić (Radomir) - 420
Derić Vlado - 233
Devenica Camil - 534
Didić Ante - 523
Diković Branko - 193, 272, 685
Dino (porodica) - 390
Dokanović Rajko - 65
Dokić Branko - 170
Dokić Danilo - 65, 165, 229, 318, 321, 342. 351, 353, 360, 398. 413, 415, 430, 432
Dokić Lazar - 159
Dokić Mašan - 65
Dokić Milan - 398, 399, 400, 401
Dokić Milorad Mišo - 398, 399, 400, 401
Dokić Simo - 399, 401
Dokić Trifko - 398, 399, 400, 401
Dokić Vlado - 96, 398, 399, 400, 401, 402
Dokić Vojislav Vojo - 20, 417, 439
Dokić (porodica iz Alipašina Mosta) - 165
Dokić (porodica iz Hadžića) - 164
Dokić (porodica iz Rakovice) - 164
Dokić (porodica iz Vogošće) - 398, 399, 400
Donlić Jusuf - 62, 423, 458, 474, 497, 501, 503, 517, 533, 751, 752
Dordano Bruno - 123
Dudić Mehmed - 383
Dujić Momčilo - 281
Dujić (pop) - 175
Dukić Bahra - 551, 638, 736, 785, 786
Dukić Čedo - 354
Dukić Đuro - 361
Dukić Milja - 159
Dukić Mirza - 62, 550, 639
Dukić Mirzija Mirza - 551, 797
Dukić Mustafa - 756
Dukić Risto - 354, 361
Dukić šemsa - 551
Dukić Tomo - 357, 358, 431
Dukić (porodica iz Sarajeva) - 471
Dukić (porodica iz Vogošće) - 398. 400
Dulić Alija - 93
Dumišić Fehim - 647, 648
Dumišić Islam - 602, 647
Dumišić - Berberijan Šadija - 497, 595, 599, 601, 602, 632, 642, 643, 645,647, 735
Dumrukčić Avdo - 223, 224, 226, 595, 596, 597, 598, 645, 647
Durašković Ljubomir Ljubo Kaluder - 55, 167, 766, 767
Durašković Milutin Duraš - 57, 59, 61, 62, 64. 188, 204, 205, 207, 210, 298, 301, 302, 309, 331, 435, 452, 474, 477, 478, 517, 531, 533, 551, 584, 687, 724, 737, 738, 739, 750
Durdić Vera - 797
Durić Branka - 637
Durin Hinko - 63

DŽ

Džafer Fata - 624
Džamastagić Rasema - 63
Džeba Anton Ante - 117, 525, 543, 663
Džeba Ljubo - 525, 536, 543, 544
Džeba (porodica) - 31, 471
Džindo Ćamil - 65, 228, 229, 231, 232, 233, 234
Džindo Hamed - 228
Džindo Nezira - 229
Džindo Ragib - 228, 232, 233
Džindo Rasim - 65, 228, 229, 232, 233, 234
Džindo (porodica) - 228
Džinić Bakir - 225, 601, 647
Džinić Mehmed - 551, 639, 641, 644
(Džinić) Mustafa - 551
Džinović Safet - 219, 220
Džubur Lutvo - 773, 774,775
Džubur Suljo - 775
Džudža Asim - 649, 650, 651
Džudža Mehmed - 65,
Džudža Muhamed - 34, 64, 225, 425, 481, 497, 599, 647
Džumhur Asim - 552, 553, 554

E

Ebner (Nikola) - 220
Ećimović Aleksa - 65
Ećimović Marko - 65
Ei Huseini - 283
Eiazar Erna - 125
Elčić Ignjat - 170
Elčić Vlado - 170
Elčić (porodica) - 164
Eleta Stevo - 419, 577
Elez Danilo - 423

Elez Dorđo - 421, 423
Elez Košta - 421, 423
Elez Lazar - 423
Elez Mile - 65, 335, 421, 422
Elez Savo - 421
Elez Tadija - 422, 423
Engel Elijas Ilija - 555, 556
Engel Mavro Miki - 62, 86, 87, 772, 780, 788
Engel Slavko - 61, 64, 186, 312, 314, 382, 681, 682, 683, 684, 700
Engels Fridrih - 340
Ergas Regina - 125
Erzumlić Ahmet - 756
Eskenazi Albert - 214
Eskenazi - Papo Estera - 63, 107, 109, 110, 188
Eskenazi Mento - 63, 73, 82, 107, 237, 301, 331, 404, 405, 408, 741

F

Fabijani - 49
Falatar Dinko - 62. 64
Faleskini Branko - 668, 670
Farkaš Luka - 525, 543
Fatur Mila - 523
Fazlagić Belkisa - 622
Fazlagić Muhamed - 763, 775
Fazlagić Rifat - 756
Fazlagić (porodica) - 772
Fazlić Edhem - 650
Fazlić Kemo - 769
Feđin (Konstantin Aleksandrovič) - 340
Fejić Esad - 621, 627, 628
Fejić (porodica) - 628
Fejzagić Tahira - 64
Fejzić Meho - 651
Fejzić (učitelj) - 93
Ferdinand Franjo - 44
Ferović (porodica) - 600
Ferušić Esad - 61, 64, 621, 697, 722
Ferzanović Vojno Vojko - 316, 386, 388
Filipović Aleksa - 534
Filipović - Muminagić Amira - 622, 782
Filipović Ante - 65
Filipović Drago - 364, 372
Filipović Hamdija - 599
Filipović Ilija - 262
Filipović Ivica - 262
Filipović Sadik - 271
Filipović Sulejman Suljo - 33, 578, 596, 668, 670
Filipović (porodica) - 510
Finci Albert - 681
Finci D David - 169, 684
Finci Eli - 128, 310
Finci Jahiel Bakilo - 689
Finci A. Leon - 169, 689
Finci Lotika Sara - 761
Finci Moni - 47, 678, 681, 683 684 686 687, 689, 690
Finci Žak - 191
Firić (agent) - 211
Fliker Moric Mika - 64, 318
Fliker Salamon Pero - 326
Foht Sara - 64
Foht (porodica) - 214, 470
Forcan Risto - 414
Fortner (Johan) - 278, 513
Francetić Jure - 28, 35. 118, 119 139 159, 161, 207, 209, 255, 259'264 276, 545, 636, 724
(Franičević) Anka - 548
Franičević Mato - 548, 549
Franković Kazimir - 63, 73, 235, 301 331, 404, 405, 406, 408, 452, 525
Franković Zvonko - 525, 791, 792
Franković (braća) - 31
Frans (Anatol) - 127
Frenjo Ferid - 64
Fric Karl - 290, 291
Frković Ivica - 279
Frković Vladimir Lulo - 31, 57, 64. 207 302
Frojnt Karl - 251
From Erih - 123

Fukarer Pavle - 31
Fuks (Vilhelm) - 290
Turtula Svetko - 322, 419
Furtula (porodica) - 161

G

Gabrić Božidar - 663
Gael Halil - 379
Gajović Triša - 164
Galeb Branko - 61, 481, 504, 666, 671
Galić Janko - 276
Gaon D Bencion - 680
Gaon Flora - 172
Gaon Jakica - 155, 172
Gaon Rafael (Rafo) - 61, 63, 146, 298. 747
Gavrić Veljko - 388
Gazivoda (porodica) - 161
Georgijević Nikola - 454
Gerdes Hugo - 258, 286, 290, 669
Gering (Herman) - 123
Gesler Jozo - 160, 161
Gete (Johan Volfgang) - 127
Girjanović Nedeljka - 93
Glane Duro - 59, 671, 738
Glane Nevenka - 548
Glavaš (porodica) - 159
Glez fon Horstenau Edmund - 118, 254, 259, 277, 279
Gligić Milutin - 85, 86, 87

Glišić Momčilo - 384
Gluhić Muhamed - 756
Gluhić Mustafa Mujko - 64
Gluhović Slavko - 65, 229
Gluhović (porodica) - 161, 165
Gogić Mileva - 548
Gogić Milutin - 310, 345
Gogić (porodica) - 164
Gojković Gojko - 651
Golijanin Savo - 423
Gološević Hidajet Hido - 347, 501, 503, 528, 544
(Gološević) Hivzo - 347
Gološević Reuf - 514, 525, 529, 549, 600, 601, 609, 736
Golubić Mustafa - 111
Golubović Milan - 159
Gomilanović Aleksa - 549
Goranin Pavle Ilija - 40, 61, 64, 73, 76, 146, 183, 298, 300, 305, 318, 321, 330, 339, 340, 342, 354, 357, 358 359, 413, 417, 430, 476, 477, 554 565, 584. 666. 667, 780
Goranin Srećko Feliks - 64, 73, 237, 301, 331, 332, 333 , 334, 404, 405, 406 408, 421
Goreta Aco - 64
Gorgoljatos Vaso - 93
Gorki (Maksim) - 340
Gospić Svetolik - 584
Govedarica Kiko - 766, 767
Govedarica Vito - 773, 775
Gozo Salih Salko - 62, 170, 331, 332, 405, 406, 408, 518. 519, 521, 523, 530, 626
Gradaščević Derviš - 601
Grakalić Zvonko - 65
Gramzov Dorde - 237, 301, 334, 404
Granov Ćamil - 764
Grbac Zvonko - 219
Grbić lija - 64. 65. 126, 128
Grbić Olga - 419
Grebo Adil - 33, 61, 477, 478, 479, 496. 512, 618, 620, 621, 622, 623, 624. 659, 663, 711, 788. 789
Grebo - Džubur Azra - 618. 657. 658. 711
(Grebo) Dika - 618, 624
Grebo Muhamed Hama - 584, 597, 627
Grebo (porodica) - 471
Gregorić Drago - 35, 260
Grešl Mara - 549
Grgić Dušan 371
Grgić Tonči - 736
Grgić Tomo - 792
Grin Branimir - 93
Griner Simon - 85
Groman Anton - 543
Grosman (Henrik) - 115
Grubačić Košta - 128
Grubor Duško - 97
Gujić Venco - 65
Gunjak Nenad - 773
Guzina Ognjen 370
Gvozdenović Drago - 783
Gvozdenović Duško - 783

H

Habunek Višnja - 62, 148. 758, 761, 782
Haćam Mithat Aćim - 326, 419, 435
Hadžić Hakija - 28, 118, 119, 130, 138, 139, 259, 260, 271, 272
Hadžić Salih - 62
Hadžić Kasim - 174
Hadžić Rasim - 623
Hadžić (porodica) - 401
Hadžihasanović Bajro - 93
Hadžikadić Atif - 119,259,669
Hadžimulić (porodica) - 645
Hadžimusić Smajo - 645
Hadžiomerović Memica - 775
Hadžiomerović (porodica) - 769, 772
Hadžiosmanović Hasan - 271, 272
Hadžiselimović Ahmet Beg - 632, 636, 763
Hadžović Fehim - 93
Hadžović Nazif - 62, 541, 542, 639, 754
Hailo Mato - 29
Hainski Stjepan - 630
Hajdarević Mahmut Mašo - 62, 534
Hajdarević Mustafa - 731
Hajdarević Nusret - 62
Hajne Hajnrih - 120, 127
Hajne Valter - 739
Hajnrih Alfred - 290
Hajnrih Cilika - 55, 61, 172, 727, 780, 781
Hajnrih Fertig - 55, 57, 63, 207, 302
Hajrović Redžep - 36, 210
Halilbašić Selim - 639, 640
Hamamdžić Aiša - 710
Hamamdžić Muhamed - 93
Hamm Karl - 288
Hamović Rade - 321, 326, 372, 394, 417, 420, 433
Handžić Ismet - 627, 629, 658
Handžić Muhamed - 33, 260
Hasandedić Šefkija - 644
Hasibović Ismet - 93
Haverić Džavid - 55, 59, 63, 170, 211, 403, 408, 473, 491
(Haverić) Kemal - 403
Hebrang Andrija Fati - 575, 577
Helm Hans - 275
Herren Mirko - 35
Henjel Mandžić Antonija - 52 61, 706, 740
Hilferding Rudolf - 115
Himler Hajnrih - 273
Hince (SS major) - 290

Hitler Adolf - 11, 14, 15, 16, 21, 22 27 28, 36, 53, 89, 95, 101, 117, 123 124 136, 245, 246, 247, 248, 249, 252 253, 277, 284, 391, 398, 444, 460 463, 490, 667, 677, 723, 745
Hodović Mila - 93
Hodžić Alija - 55, 61, 63, 146, 148, 298, 300, 302, 326, 435, 537, 538, 539, 545, 705, 744, 747
Hodžić Asim - 228, 234
Hodžić Avdo Hodža - 62, 214, 215, 342, 431, 433, 434, 436, 452, 453, 474, 497, 501, 503, 517, 558, 568, 751, 752
Hodžić Hakija - 756
Hodžić Hamdija - 229
Hodžić Hašim - 233
Hodžić Mehmed - 231, 233
Hodžić Mujo - 65, 228, 229, 234, 432
Hodžić Naila - 229
Hodžić Osman - 229, 234
Hodžić (porodica) - 228, 401
Horvat Zdenko - 731
Hrga Ivan - 401
Hromić Benjamin - 663
Hruza Mica - 785
Hubana Alija - 775
Humar Zdenka - 731
Humo Avdo Kulturni - 61, 241, 297, 305, 318, 352, 435, 478, 489, 512, 543, 557, 560, 565, 568, 571, 573, 579, 580 , 584 , 597 , 600 , 601, 602 , 609, 643, 644, 666, 667, 668, 669, 670. 674, 699, 736
Humo Olga - 61, 219, 560, 609, 668, 780
Huseljić Muharem - 756
Husić Šećo - 229
Hutner Oto - 62, 529, 542

I

Iblizović Muhamed - 640, 731
Iblizović Sejid - 523
Ibrahimbegović Esad - 756
Idrizbegović Ekrem - 647
llić Bosa - 218
llić Stjepan - 261
llić Vojislav Vojo - 163,391
lljič Vladimir Lenjin - 185
Imamović Sajto - 93
Imširpašić Meho - 642, 647
Išek Tomislav - 284
Ivanišević Luka - 63
Ivanović Čika - 221
Ivanović Joco - 548, 549
Ivanović Miladin - 65
Ivanović Obren - 463
Ivetić Rade - 167, 767
Ivić Andrija - 612, 639, 658
Ivić Zlata - 612, 639, 658
Ivković Olga - 64, 782

J

Jahura Simo Suhi - 632, 633, 774
Jakovljević Danilo - 157
Jakovljević (porodica) - 161 '
Jakšić Milan - 326, 420
Jakšić Stevan - 219
Jakšić Vide - 433
Jamaković Ahmet - 232
Janković Drago - 65
Janković Jefto - 529
Janković Jovo - 343
Janković Pero Knez - 163, 769
Janković Radivoje - 22, 89
Janković Vojo - 769
Janjić Milka - 622, 760, 782
Janjić Nikola - 344, 753
Janjić - Žokalj Radmila Rada - 622 639, 760, 763, 782
Janjić Risto - 75, 344
(Janjić) Savka - 344, 345
Janjić J Stanko - 169, 523
Janjić (porodica) - 165
Javorac Dorde - 673, 674, 676
Jažić (porodica) - 422
Jeftić Bogdan - 156
Jeftić K. - 281
Jelačić Rašid - 63
Jelić - Butić Fikreta - 250, 259, 266, 273
Jeremić Nenad - 523
Jerkić Drago - 170
Jerkić Vaso - 170
Jerkić (porodica) - 164
Jerlagić Derviš - 711
Jerlagić Meho - 644
Jevdenić Miron - 64
Jevdević Dobroslav - 281
Jevtović Dušan - 442
Jilek Drago - 32, 35, 159, 260, 261, 271, 272, 273, 274, 275, 680. 685
Jogić Fadil - 649. 650, 652
Johst (Hans) - 123
Jokanović Mišo - 190, 367
Jokanović Peko - 64, 367. 674
Jokanović Vlado - 173, 330, 367
Jokanović (braća) - 312
Jokić Hristifor - 105
Jokić Rajko - 410
Jokić (porodica) - 471
Jo'ović Janko - 65, 164. 342, 354
Jordanović Dušan Dule - 63
Jordanović Slavko - 62
Jordanovski Mice - 779
(Jošilo) Danilo - 462, 465
Jošilo Dušan Duško - 63, 237, 525
Jošilo Jovo - 165
(Jošilo) Žarko - 461
Jošilo Zivko (radnik) - 61, 62. 145, 146, 147 148, 298, 300, 520, 523, 531, 744, 747, 778, 791

Jošilo Živko (student) - 64, 78, 79, 182, 334, 439, 459, 460
Jošilo (porodica) - 165
Jovančić Kojo - 65, 330, 331, 404
Jovandić Kojo - 441, 442
Jovandić (porodica) - 165
Jovanović Arsenije Kigi - 427, 503, 512, 537, 539, 578, 610, 611, 812, 614, 615, 616, 623, 624, 629, 644, 645, 646, 656, 657, 658. 659, 660, 661, 663
Jovanović Ćaslav Gorčin - 64, 68, 240 242, 435, 481
Jovanović Dorde - 128
Jovanović Iso - 57, 61, 68, 71, 172, 211, 212, 213, 214, 238, 241. 296, 297 301, 302, 304, 305, 326, 345, 349 435, 452, 478, 479, 565, 566, 584, 589, 687, 738, 750, 770
Jovanović Josip - 305
Jovanović Mirko - 63, 644
Jovanović - Savatić Olga - 561, 562 763
Jovanović Slobodan - 180
Jovanović Veso - 57, 64, 78, 79, 81, 451
Jovanović (general) - 92
Jovanović (kapetan) - 101
Jovanovć (porodica) - 471
Jugović Božo - 321, 358
Jukić Marko - 579
Jukić Pero - 525, 791
Juratović Andrija - 35
Jurišić Petar - 119, 259, 271, 272

K

Kabiljo Danica - 64, 214, 215 326
Kabiljo Danijel Danilus - 126
Kabüjo Zlata - 52, 55, 63, 76. 451
Kau¨c Abida - 644, 646
Kadić Ahmed - 621, 707
Kadić Muhamed - 646
Kadrić Hamid - 401
Kadrić (porodica) - 401, 402
Kadribegović Hivzija - 753, 754, 756
Kadušić Sadik Dika - 432
Kajon Flora - 64
Kajon Mavro - 64
Kajon - Rikov Sara - 497
Kajon Vita - 126
Kajtel (Vilhalm) - 89, 123, 162
Kalinić Pero - 163, 389, 390
Kalinić (porodica) - 398, 399
Kalioze Alberto - 265, 283
Kamenica Ibrahim - 775
Kamenica Ismet - 651
Kamhi Aron - 681
Kampus Avram - 788
Kampus Lenka - 738
Kampus Moric Moco - 212, 701
Kanaet Tvrtko - 31, 61, 491, 696, 717
Kanaris (Vilhelm) - 250
Kapetanović Ibro - 595, 601, 642
Kapetanović Osman - 224, 225, 595, 596, 597, 600, 601, 602, 642, 643, 644, 647
Kapetanović Šefka - 93
Kapetanović Zlata - 225, 647
Kapetina Gavro - 105, 366
Kapidžić Amira - 548
Kapidžić Ejub - 753
Kapidžić Jusuf - 548. 735
Kapor Bojana - 93
Kapor Bosa - 225, 598, 599
Kapor Čedo - 573, 597, 598
Kapor Milorad - 371
Kapor Mirko - 447
(Kapor) Rosa - 599
Kapor (porodica) 164
Kapri Drago - 55, 62, 64. 78, 79, 146, 147, 182, 183, 561, 747
Kapri Emilija Emica - 52, 61, 62. 559, 561. 562, 706, 758. 761. 763. 772 773, 777, 788, 799
Kapri - Petrović (porodica) - 561, 562, 772
Karabajić Salvator - 673
Karabatak Sekula - 64, 365. 366, 372 375
Karabegović Osman - 225, 305, 425, 443. 573, 643
Karadžić Grujo - 412
Karadordević Pavle - 125. 248
Karadordevići (dinastija) - 181
Karahasanović Alija Aljo - 224, 226 643, 644, 646, 647
Karp'nasanović Hajrudin Kiko - 643, 644, 645, 646
Karahasanović Hilmo - 647
Karahasanović Mubera Muba - 639, 643, 644
Karahasanović Mugdim - 643. 644
Karahasanović - Serdarović Munira - 224, 226. 595, 642
Karahasanović Ziba - 93
Karahasanović (porodica) - 33
Kardelj Edvard Bevc - 12, 14, 246, 248, 250, 470, 500, 567, 568, 569, 570' 571, 574, 576, 577, 581 582, 584 590, 606, 607
Karišik Mirko - 159
Karišik Nedeljka - 562
Karikin Šemsudin - 751
Karneluti (Amadeo) - 246
Karović Ibro - 93
Kasik Neda - 64
Kasirer Ernest - 123
Kaše Zigfrid - 255, 275
Katan Jahijel - 126
Katava Pero - 503, 528, 791, 792
Katić Jovan - 442, 443, 445

Kaurin Pero - 63, 73, 331, 403, 659, 663, 706
Kavaleti Marcelo - 282
Kavran Božidar - 32, 261
Kazazović Ćamil - 161

Kebat - 340
Kečo Avdo - 93
Keketović Ismet - 93
Kening Đuro - 446
Kentrić Ljubo - 525, 792
Kentrić Miroslav - 525, 791, 792
Keršovani Otokar - 57, 113, 116

Kešelj Janko - 368, 377
Kešelj (porodica) - 164
Keško Maca - 631
Kević Omer - 62, 541
Kezunović Slobodan - 190, 331, 334, 409, 421
Kindibal Drago - 766 768, 769
Kindibal Duško - 768
Kindibal Rada - 769
Kindibal - Preda Zora - 646, 761, 765, 775
Kisić Dušan - 536
Kisić Radivoj - 663
Klarić Gavro - 422
Klauzovic (Karl) - 185
Klepić Branko - 462, 465
Kleut Petar Perica - 366, 375
Klicić Ivo - 65
Klicić Stjepan - 65
KlunVitomir - 548
Kljujić Stjepan - 65
Knezović (porodica) - 165

Knežević Drago - 523
Knežević Jelka - 497, 731
Knežević Lena - 797
Knežević Mladen Traktor - 55, 61, 63, 64, 74, 298, 476
Knežević Ratko - 64
Knežević Spiro - 55, 62, 517, 530, 551, 639
Knežević (porodica) - 165

Kobajčuk Anto - 351
Kocjan Luka - 549
Kohen Boris - 94
Kokanović Slobodan - 45
Kokoruš Marko - 314, 382
Kokoruš Simo - 316, 386, 388
Koluder Aziz - 62, 626
Komadina šico - 714, 719
Komlenić Gavro - 534
Komnenić Petar - 128
Konaković Mehmed - 229, 234
Končar Rade Brko - 174, 181 435 500 567, 568. 607
Konforte Cezar - 63, 82
Konforte J Jeroham - 169, 684
Konforte Salamon - 63
Konjović Blagoje - 372

Kopinič Josip Vazduh - 573 574 580 581, 582
Koprivica Ilija - 345, 365, 366, 391
Koprivica Jelka - 548, 736
Koprivica Momir - 409
Koprivica Rade - 432
Koprivica Rajko - 345, 346, 369, 391
Koprivica Vidoje - 62, 310, 345, 346 365 391, 501, 503, 522, 533, 534
Koprivica (braća) - 392
Kordić Dragutin Drago - 167, 767
(Kordić) Nedelika - 767, 768, 769
Kosmajac Joja"- 433
Kosorić Miloš - 65
Kosorić Nikola - 63
Kosorić Pero - 65, 320, 332, 333, 334 342, 354, 358, 409, 410, 413, 414 415, 420, 421, 463
Kosorić Radivoj - 282, 361
Kosorić Svetozar - 65
Kosovac Dragutin Braco - 86, 154, 373 381, 439, 443, 584, 727, 738, 739, 779, 783, 787, 798
Kosovac Milan - 372, 373, 787
Kosovac (porodica) - 470
Koš Erih - 128
Koš Vikica Doja - 63
Košarac Krsto - 215, 401, 432, 435, 436, 452

Košarac Rajko - 433
Košarac Štaka - 423, 451, 452
Košutić August - 251
Košutić Radomir - 351
Kotjeljnikov Fetko - 351
Kotlića Avdo - 423
Kovačević Blagoje - 497, 545, 731
Kovačević Bogdan - 414, 418
Kovačević Boriš» Šćepan - 61, 68, 69, 172, 179, 240, 241, 297, 298, 305, 326, 352, 372, 415, 417, 420, 435, 443, 478, 565, 584, 666, 667, 752
Kovačević Brana - 62, 146, 584, 626, 747, 780
Kovačević Ilija - 792
Kovačević Leopoldina Beba - 632
Kovačević Ljubo - 769
Kovačević Mitar - 747
Kovačević Nedo - 372
Kovačević Savo - 523, 786
Kovačević Stjepan - 65, 205
Kovačević Zvonko - 28, 30, 259
Kovačević (porodica) - 161
Kozomara Borka - 768
Krajišnik Mihailo - 105, 314, 364, 366, 375
Krajišnik Milan - 105
Krajišnik Mirko - 370, 380
Krajišnik (porodica) - 164
Kralj Mito - 63
Kraljević - Geršković Inge - 761, 763 771
Kraljević Draginja - 596
Kraljević Vojka - 596, 639

Kraljević (porodica) - 772
Kraus Leo - 163
Kraus Heri - 180
Kravić (porodica) - 772
Krehić Ibro - 671
Kreso Muharem - 253, 255, 259, 266
Krešić Ivica - 775
Kreštalica Kojo - 442
Kreštalica Niko - 442
Kretić Blagoje - 523
Kretija Boško - 386
Krizman Bogdan - 246, 250
Krndija Drago - 113, 115, 116
Krnić Z - 284, 286, 287
Krnjaić Ljubica - 739
Krstić Branislav - 85
Krstić-Jovanović - Galeb Vera - 68 240, 666
Krstić (porodica) - 159
Kršić Jovan - 126, 128, 307, 342
Kršić (porodica) - 545
Kršulj Ivica - 428, 672, 740
(Kršulj) Milka - 672, 674
Kršulj (porodica) - 471
Krupić Safet - 162
Kruševac Todor - 128
Krvavac Džemil - 126, 476
Krznarić Ivan - 523
Krželj Mirko španac - 380, 447, 448
Kučukalić Zehra - 647
Kuhar Stanko - 97
Kujundžić Slavica - 52, 758, 765, 772, 777, 780, 782, 783, 790
Kukić Vinko - 205, 210
Kuković Branko - 170
(Kulenović) Adila - 221, 226, 600
Kulenović Džafer - 33, 226, 260
(Kulenović) Dula - 600
Kulenović - Bostandžić Feriha - 221 224, 226, 428,503, 579, 595, 642, 645 647
Kulenović Nihad - 221, 222, 595, 596 599, 645, 647
Kulenović Smail - 221,523
Kulenović Osman - 28, 130, 260
Kulenović (porodica) - 470
Kulić Rasim - 94
Kuljanin Staniša Stanko - 370, 380
Kundurović Muhamed - 212, 227 626 673
Kunorti (apotekar) - 687
Kurbegović Hamid - 272
Kurilić Dragiša - 64, 149, 154, 155, 423 451, 666, 667, 697, 778, 781
Kurilić Jovo Jovica - 86. 87 149 433 451, 772, 778, 781, 787
Kurilić Mira - 57, 223, 224, 451, 666 667 778, 781
Kurilić (braća) - 738
Kurilić (porodica) - 149, 451, 471
Kurteš Boško - 370
Kurteš Ćiro - 365
Kurteš Relja - 370
Kurteš (porodica) - 310
Kurto Mustafa Mujo - 61, 492, 545, 624 696, 697, 699, 700, 703, 704, 705, 717, 724, 802
Kusmuk Milivoje - 409
Kusmuk (porodica) - 161
Kušec Kruno - 31
Kušec Ljerka - 777
Kušec Vera - 31, 65, 212, 224, 226, 314, 382, 383, 439, 635, 721
Kutlača Dorde - 65, 330, 333, 334, 368, 443
Kutlača Janko - 65, 330, 331, 404
Kuvač Ostoja - 386
Kuvač Slavko - 347, 385
Kuzman (porodica) - 164
Kvasina Robert - 260, 276
Kvaternik Eugen Dido - 274, 664
Kvaternik Slavko - 28, 29, 30, 40, 138, 139, 140, 251, 254, 259, 260, 261, 571
Kvrgić Milan - 350, 351

L

Laganin Rajko - 534
Lakić Radojka - 52, 55, 59, 61, 171, 213, 216, 222, 223, 224. 225, 226, 240. 299. 481, 491, 596, 667. 687, 697, 705, 738, 763, 783
Lakišić Enver - 621, 627
Laktaš Jozo - 284
Lalić Milenko - 86
Lalović Dorde - 422
Lalović Vasilije - 523
Landau Bernard - 788
Landikušić R - 271
Lasić Emil - 271
Lasovan Mira - 763
Lastrić (porodica) - 595
Lazarević Ljubo - 167, 767
Lazić Božo - 525
Lazić Branko Brano - 63, 643, 647, 728
Lazić Čedo - 433, 643
Lazić Lazo - 643, 644
Lazić Mara - 433, 643
Lazić Mirko - 423, 433, 643
Lazić Vlado - 643
Lazić (porodica) - 471
Lazović Lazar Lako - 164
Lažetić Anđelko - 65, 365
Laxa Vladimir - 269
Lečić Milan - 372
Legat Vilim - 663
Leković Milena - 548
Lemez Staniša - 105, 310, 366
Lemez Stevan - 310, 360
Lemez (porodica) - 310
Lesing Teodor - 123
Leskošek Franc Luka - 435, 500, 567, 568

Levi Albert - 62, 433
Levi M. Albert - 169, 684
Levi Bjanka - 64
Levi David - 55, 63, 74, 75, 76
Levi Hajim - 55, 63
Levi Isak Iso - 339
Levi Izidor Iso - 55, 63, 783
Levi Jozef - 94, 681
Levi Klarica - 760
Levi Moni - 68, 111
Levi Moric - 684
Levi Rafael - 459, 708
Levi Rifka - 684
Levi Salamon - 173
Limić Dragomir - 159, 229, 231
Lisac (porodica) - 802
Liters (Rudolf) - 278
Lizdek Manojlo - 412
Lizdek Mladen - 163, 354
Lizdek Petko - 358
Lizdek (porodica) - 342
Lokmić Bećir - 35
Lolić Abid - 45
Lompar Andrija Andro - 63
Lonco Milja - 52, 63, 433, 737, 738
Lončar Anto - 447
Lontoš Lazo - 159
Lopatic Božo - 163
Lopatić Drago - 163
Lopatić Mitar - 163
Lopatić Tomo - 163
Lopatić Vaso - 163
Lorković Mladen - 252
Lovčević (Ijekar) - 219
Lubarda Drago - 229
Lubarda Veljko - 233
Lubarda (porodica) - 164
Lubura Jovo - 365, 370
Luburić Vjekoslav Maks - 159, 160, 687
Lučić Bogdan - 159, 169, 523
Lučić Jelka - 94
Lučić Milica - 761
Lučić Momo - 65
Lučić Novo - 159, 169, 523
Lučić N Novo - 169
Lukas Filip - 252
Lukić (Dorda) Drago - 788
Lukić (Mate) Drago - 62, 772, 780, 788, 789
Lukić Ljupko - 406, 407
Lukić (Dorda) Zdravko - 788, 789
Luksemburg Roza - 115
Lunava Bogoljub - 523
Lunava Ljubo - 62, 170, 331, 405, 406, 408, 518, 736
Lušić Leo - 57

LJ

Ljotić (Dimitrije) - 30
Ljubibratić Mihajlo - 371
Ljubinković Branko - 326
Ljuboje Mika - 366
Ljuboje Sretko - 423
Ljuboje Vojin - 651
Ljubunčić Ahmet - 798
Ljubunčić Hasan - 33
Ljubunčić Kajdafa - 798
Ljubunčić Rabija - 64, 559, 642
Ljubunčić Ragib - 62, 533, 728
Ljujić Ljubica - 61, 345, 347, 448, 450
Ljujić Vojo - 61, 62, 297, 309, 315 345 348, 384, 400, 401, 517, 541 584

M

Macanović (porodica) - 163
Mačar Doko - 65
Mačar Mladen - 419
Maček Ivan - 500, 568, 570
Maček Vlatko - 27, 28, 117, 118, 138, 246, 250, 251
Mačoro Klara - 443
Mahmutbegović Ilijas lie - 595, 601, 647
Mahmutović Edhem - 229
Majer Branko - 600
Majerberg Franjo - 193, 291
Majić Božo - 63
Majkalović Tomo - 320, 321, 354, 409, 410, 412, 802
Majstorović Nikola - 543
Mak Josip - 276
Makenzen (Hans Georg) - 252
Makić Bedrudin - 439
Maksimilijan Rudi Mali - 65
Maksimović Rade - 105
Malbašić Bela - 62
Malenica Bogdan - 651, 652
Malenica Miloš - 442, 445
Maletke Valter - 250, 251
Malić Lohija - 364. 371
Mamić Josip - 276
Man Erika - 123
Man Hajnrih - 123
Man Tamos - 123
Mandić Dušan - 249, 422
Mandić Gligo - 786
Mandušić - 687
Mandžić Antonija - 740
Mandžić Pašaga - 45, 61, 297, 305, 425, 584
Mandžić Salko - 548, 549
Mandžuka Suljo - 599
Manić Branko - 427, 428
Marasović Ante - 45

Marasović Olga Okrugla - 64, 223, 225, 226, 240, 425, 427, 428, 440, 467, 478, 479, 498, 500, 504, 512, 545, 569, 573, 578, 579, 580, 584, 596, 597, 599, 606, 607, 608, 611, 612, 613, 614, 631, 633, 634, 635, 636, 638, 644, 656, 657, 658, 659, 661, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 699
Marić Dušan - 20
Marić Ivan - 94
Marić Mato - 501
Marić Vlado - 163
Marinko Miha - 435, 568
Marinović Vinka - 761, 763, 775
Marjanović Jovan - 243
Marjanović Simo - 61, 556, 557, 631, 636, 696, 697
Marjanović Vidoje - 62, 521, 531, 533, 535
Markić - Rašović Ljubica - 521
Marković Božo - 423
Marković Ivan Irac - 305
Marković Spaso - 65
Marković (Vojo) - 213
Marks Karl - 111, 115, 116
Markuze Herbert - 123
Marilović (porodica) - 164
Martinović Ante - 31
Martinović Josip Jozo - 525, 792
Martinis Ante - 340
Martinjuk Jovo - 167, 768, 769, 770
Martinjuk Nada - 768, 769
Marunić Mitar - 160
Masal Franjo - 94
Masleša Veselin - 88, 128, 296
Maslić Ismet - 644
Maslić Omer - 55, 62, 474, 478, 517, 530, 531, 533
Maslo Zejna - 713
Mašić Mahmud - 775
Matić Joža - 548
Matić Miloš - 282
Matić Stipe - 352
Mazić Mara - 497, 731, 735
Mazlum Suljo - 643
Mažar Drago - 21, 45
Mažar Ivica - 180
Meandžija Aleksandar Aco - 62, 517, 521, 525, 531, 533, 535
Međo Tomo - 65, 105, 159, 204, 330, 331, 333, 334, 404, 432, 442
Mehmedbašić Muhamed - 104, 372
Memić Mahmut - 364
Mendeš Tomo - 401
Merdan Mulija - 94
Mesihović Nusret - 552
Mešanović Salko - 229
Mešić Ademaga - 33, 260
Mešić Avdija - 229
Mešić Mehmedalija - 229
Mezer Emil - 561
Mickić Vojo - 738
Mičić Dimšo - 164
Mičić Drago - 163
(Mičić) Dušan - 463
Mičić Janko - 163
Mičić Milka - 763, 790
Mičić Todor - 163
Mičić Vaso - 163, 390
(Mičić) Vera - 790
Mičić Vojno - 463
Mičić - Tufo Zora Cica - 763, 764, 787
Mićunović Vojo Mićun - 63
Midžić Fuad - 33, 63
Midžić (porodica) - 772
Mihailović (Dragoljub) Draža - 281, 282, 572, 588
Mihajlević Jovo - 523
Mihajlović Zlatko - 326, 573
Mihaldžić Stanoje - 22, 90, 118, 135, 136, 139 256 260
Mihaljević Marko - 259, 271, 272
Mihić Jerolim Jerko - 63, 663
Mihić Stela - 63, 637
Miholjčić Savo - 63, 235, 236, 441, 651, 652
Mijanović Vukan Bato - 433
Mijatović Cvijetin (Majo) - 45, 110, 305, 584, 590
Mijatović Vlado - 159
Mijić Jozo - 393
Mijić Milka - 393
Mikičić Risto - 64, 113
Milaković Branko - 680
Milanković Ubavka - 644
Milanović Ostoja - 385
Milas Dragutin - 32, 261
Milavić Ismet - 34, 61, 504, 596, 670, 671
Miler Hajnrih - 275
Miletić A - 286, 287
Miletić - Vinterhalter Mara - 491, 627, 628, 736
Miletić (porodica) 163
Milić Branko - 523
(Miličević) Duško - 762
Miličević Ivan Ivica - 552, 536. 543, 544
Miličević Milan - 61, 62, 517, 524, 529, 532, 542, 543, 544, 545, 551, 735, 762
Miličević Radojka - 535, 544, 762
Miličević Slavojka Slavica - 52, 63, 536, 544, 545, 639, 735, 747, 762, 763
Miličević (porodica) - 471
Milidrag Vojo - 167, 427, 766
Milinković Aleksa - 387
Milinković Mile - 387
Milinković (porodica) - 165
Milišić Todor - 534, 535
Milosavljević Mihajlo - 326
Milošević Dragica - 768
Milošević Olga - 765, 769
Milošević Pero - 534
Milošević Velimir - 170
Milovanović - 344
Milovanović Pero - 557
Milunović (porodica) - 392
Milutinović Ivan - 45, 565, 566

Milutinović Branko Obren - 318, 321, 342, 354, 409, 410, 413, 414, 415, 417, 419, 430, 518
Miljan Lucija - 739
Miljanić Veljko Čiča - 525
Miljević Aleksa - 65
Miljuš Rajko - 65, 97, 98, 99, 100
Miljuš Savo - 63
Minić Manojlo - 354
Minić Mitar - 554
Mirić Dušan - 20
Mirić Ljubomir - 523
Miseta Ilija - 543
Misirlić Hamdo - 372, 447, 545
Miskin Vaso Crni - 57, 58, 59, 61, 62, 172, 188 , 204, 205, 206, 207 , 209, 211, 212, 213, 214, 215, 297, 299, 301, 309, 326, 435, 452, 453, 474, 477, 478, 479, 517, 531, 533, 534, 577, 584, 687, 724, 738, 750
Misović Nata - 735
Mišević Vukosava Seka - 639, 761, 763, 775
Mišević (porodica) - 772
Mišić Košta - 105
Mišković Ante - 161
Mišković Ivica - 773
Miterhamer - 250
Mitrov Danko - 305
Mitrović Andrej - 245, 247
Mitrović Dušan Mitar - 505, 573, 584, 593, 594, 622, 747
Mitrović Milan - 370
Mitrović Milena - 788
Mitrović Pavle - 666
Mladen Miladin - 165
Mladen (porodica) - 165
Mladenović Milan - 372, 447
Močević Drago - 64, 190, 364
Močević Tomo - 364, 370
Moldovan Havel - 340
Momčinović Ela - 57, 207
Montiljo Josip - 762
Montiljo Nisim - 55, 63, 75, 76
Montiljo Renika - 738
Morača Pero - 180, 304, 305
Mostarica Branko - 372
Mozer Švali - 368, 464
Mučibabić Sergije Čupo - 427, 438, 503, 612, 613
Mučibabić (porodica) - 165
Muidović Zehra - 34, 223, 224, 481 595 601, 642, 647
Mujanović Mina - 94
Mujić Safet - 305
Mulabdić Edhem - 44
Mumalo Tomo - 387, 392
Muminagić Džemal Džemo - 439, 478 479, 503, 512, 579, 610, 621, 624 627, 628, 645, 653
Muminović Vehid - 539, 540
Musafija Cevi - 94
Musafija Lonika - 681, 686, 687, 760, 761
Musafija Rudi - 64, 681
Musić Bećir - 94
Musić Sabrija - 552, 553
Musolini (Benito) - 11, 14, 27, 36 37 117, 124, 245, 247, 249, 252
Mušanović Sinan - 218, 219
Mutić Anka - 789

N

Nad Košta - 225, 326, 420, 573, 672
Nakić Olga Mala - 52, 64, 216, 425, 440, 443, 444, 451, 452, 512, 597, 598 604, 606, 608, 630, 631, 633, 636, 637, 646, 657, 659, 663, 776
Nalband Abdurahman - 775
Nalbanta Dervo - 674
Nalbantić Adil - 229
Nalbantić Mustafa - 229
Nalbantić Ragib - 65
Nalčadžić Reuf - 101, 439, 459, 503, 706
Nametak Alija - 128
Napoleon (Bonaparte) - 185, 232, 509
Našold Fric - 258, 286, 287, 290
Navala Dušan - 649, 651
Nazečić Halid - 789
Nedeljković Dušan - 128
Nedić (Milan) - 30, 372, 445, 569
Nedoh Jožef - 548, 549, 552
Nedopek Ferida - 94
Nedopek Halida - 94
Nedopek Sadika - 94
Nemastil - Maslić Ljubica - 63, 459, 460, 465
Nenadić Vojo - 351
Nestorović Jovo - 385, 386, 388
Nešković Blagoje Mihajlo - 575, 581
Nikitović Bosiljka - 548
Nikitović Todor - 548
Nikolajević Dujko - 390, 391
Nikolić Jelena - 731
(Nikolić) Persida - 781
Nikolić Vera - 763
Nikolić Vojo - 45
Nikolić Zora - 627, 628, 696, 699, 781
Nikoliš Gojko - 45
Nikšić Hamdija - 33
Nikšić Zlata - 775
Ninković Milan - 364, 370, 380
Ninković (porodica) - 161,442
Nišić Gavro - 422, 423
Nišić Marko - 422, 423
Nogo Danilo - 423
Nojhauzen Franc - 244
Novak Ivan - 415
Novak Viktor - 29, 129, 130, 138
Novaković (Ljubomir) - 420
Novaković Grujo - 65, 322, 342, 395
Novaković Lazo - 769
Novaković Milena - 419

(Novaković) Nada - 419
Novaković Olga - 349, 350, 351, 352
Novaković Stojan - 127
(Novaković) Zora - 419
Novalija - 543
Novosel - 188, 190
Novosel Ema - 782
Numić Derviš - 33, 49, 61, 222, 223, 224, 298, 229, 330, 435, 458, 477, 478, 491, 557, 558, 559, 560. 561, 596, 618, 620, 621, 623, 627, 667, 689. 694, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 707, 708, 710, 711, 713, 714, 716, 719
Numić Fuad - 644
Nurkić Meho - 523

NJ

Njego Uroš - 367

O

Obradović Ilija - 361
Obradović Marinko - 388
Obradović Pero - 55, 62, 517, 531, 533
Obrenović Aleksandar Aco - 525, 792
Obrenović Mihajlo - 65, 318, 321, 342, 343, 430, 431, 433, 792
Obućina Lazar - 364
Odić Slavko - 255, 273
Odović Rajko - 65
Oković Sulejman - 63
Olbina Dane Oskar - 62, 156, 190, 210, 298, 353, 425, 440, 447, 448, 478, 479, 491, 496, 514, 515, 533, 536, 542, 543, 546, 551, 552, 553, 562, 573, 597, 612, 624, 625, 627, 628, 629, 644, 661, 672, 691, 692, 694, 705, 711, 716, 717, 719, 720, 721, 727
Oljača Ruža - 326, 433
Omanović Amila - 644
Omanović Razija Raza - 148, 224, 622, 644, 760, 772, 775, 783, 784
Omanović Remzija Elegantni - 182, 224, 638, 640, 644, 738, 739, 740, 783
Omanović (porodica) - 470
Omerhodžić Meho - 94
Omerović Derviš - 35, 266
Oplakan Nikola - 310, 345, 366 369
Oplakan (porodica) - 310
Operhal Oto - 788
Orešković (Miroslav) - 261
Orman Enes - 620
Orman Fahrudin - 620
Ostrovski (Nikolaj Aleksijevič) - 340
Ovčina Hadžo - 622
Ovčina Hivzija - 753, 754, 756
Ozimica Stjepan - 379
Ozmo Danijel Danko - 64, 126, 728, 739 752
Ozmo Hana - 49, 55, 61, 64, 183, 184, 186, 299, 339, 477, 478, 682, 727
Ozmo Isak - 64

P

Pajdak Dordo - 433
Pajić Josip - 61, 64, 125, 214, 425, 426, 428, 452, 481, 510, 512, 569, 602, 606, 607, 630, 631
Pajić Lujza - 52, 61, 216, 217, 425, 426, 569, 602, 630
Pajić (porodica) - 570, 631, 633
Pajkić Dušan - 384
Palavestra Desanka - 663
Pandurović Manojlo - 405
Pandurović Veljko - 170
Pandža Muhamed - 130
Pandžo Vlado - 370
Panas Dragica - 769
Panas Mihajlo Mišo - 767
Pantelić Čedo - 351
Pantić Rajko - 534, 543
Pap Pavle - 175, 177, 181
Papar Boško - 94
Papić Radivoj - 787, 801
Papo Berta - 64
Papo Gina - 687, 760, 761, 780, 788
Papo Jakov Braco - 162, 433
Papo Jozef - 188
Papo Juda - 63
Papo Marsel - 788
Papo Menahem - 455, 456
Papo Mojsije - 681
Papo Mordo - 64
Papo Mosko - 433, 762
Papo Rašela - 197
Papo Renika - 215
Papo Roza - 63
Papo Sado - 681
Pardo Anita - 738
Pardo Pino - 738
Pardo Rikica - 52, 739
Paradina Simo - 354
Pašalić Ivanko - 756
Pašajlić Petar - 65
Pašić Ćamil - 774
Pašić Fadil - 326
Pašić Ismet - 714
Pašić Izet - 644
Pašić Muhamed - 775
Pašić Mustafa - 305
Pašić Nusret - 644
Pašukanović Avdo - 63, 701
Patak Meho - 65, 383
Pauković Ivica - 773
Pavelić (agent) - 226, 636

Pavelić Ante - 15, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 44, 46, 51, 119, 127, 129, 130, 131, 136, 138, 139, 192, 246, 250, 251, 252, 253, 254, 259, 260, 261, 262, 264, 267, 286, 293, 390, 486, 664
Paver Vjekoslav - 512
Pavković Boro - 787
(Pavlić Josip) Pavao Hadžija - 651, 652
Pavlić Pipo - 175
Pavlić Zdravko - 536, 545, 549, 735
Pavlović-Albahari Ankica - 52, 57, 198, 214, 217, 325, 451, 603, 608
Pavlović Rada - 525
Pecelj Aco - 335
Pećanac Đuro - 63
Pećanac (Košta) - 30
Pehlivanović Remzija - 61, 459, 491, 696, 697, 708, 709, 710
Pehovac Josip - 731
Pejanović Božo - 501, 503, 528, 792
Pejanović Dragica - 761
Pejanović Nada - 525
Pejanović (porodica) - 471
Pejić Milade - 370
Pejić Rajko - 380
Pejušić Nedeljko - 364
Peko Alfons - 649, 651, 652
Pene Viktor - 205, 206, 210
Penezić Jovo - 787
Peranović Dorde - 94
Perera David Dado - 65
Perera Donkica - 52, 63
Perera Jakica - 61, 701
Perera Lezo - 55, 61, 63, 75, 76, 77, 298
Perera Sado - 63
Perera Salamon - 537, 538, 539
Perić Branko - 768, 769, 783
Perić Stjepan - 638
Perić Vladimir Vlado, Valter, Ivica, Popaj, Petruškin - 47, 61, 64, 183, 184, 186, 219, 220, 223, 299, 426, 427, 438 , 440, 441, 442 , 443 , 444, 477, 478, 496, 503, 505, 537, 559, 562, 596, 615 , 621, 623 , 624 , 650, 651, 657, 658, 672, 684, 686, 687, 689, 690, 691, 692, 700, 701, 702, 727, 739, 749
Perić Vojka - 433
Perišić Aleksandar - 125
Perkić Mirko - 523
Perković Mile - 61, 62, 63, 106, 146 298 300, 478, 537, 584, 706, 741
Perkušić Marko - 276
Perović Lepa - 57, 61, 68, 71 72 224 225, 241, 297, 299, 304. 305 448' 449, 478, 573, 584, 607, 749
Perović Puniša - 373
Pervan Josip - 680
Perviz Ibrahim - 345, 347
Pešut Pero - 57, 113, 302
Petković Divna - 456, 548, 735
Petković Milka - 548
Petković Petar - 28, 95, 118, 139, 192 259, 680
Petković Vojo - 652
Petričević - 390
Petričević Ignjat - 369
(Petričević) Mile - 163
Petričević Nikola - 370
Petričević Stevo - 163
Petrinić Mladen - 787
Petrišić Tomislav - 684
Petrovič Ela - 561
Petrovič Emil - 561
Petrovič Ljubica - 800
Petrovič Marija - 775
Petrovič Mile - 644
Petrovič Milica Mica - 736
Petrovič Vaso - 105
Petrovič Veljko - 351
Petrovič (braća) - 643
Petrovič (porodica sa Pala) - 161
Petrušić Slavko - 262
Pezdirc Olga - 64
Pijade Moša - 114, 582, 584, 616
Pikulić Mile - 792
Pilavdžić Senija - 52, 216
Pindžo Dordo - 380, 799
Pindžo Ilinka - 799
Pindžo Milan - 371
Pindžo Miloš - 370, 380
Pindžo Mirko - 364, 797
Pindžo Neđo - 366
Pinto Ješua - 63, 742
Pinto Leon - 731
Pinto Sara - 731
Piperac Duško - 787
Piperac (porodica) - 787
Pipić Ramiz - 62
Planinčić Uroš - 65
Pockov Boro (Mirko Jukić) - 55, 556, 621
Poje Jože - 764
Poje Kazimir - 578, 668. 670
Polić Jure - 260, 262
Poluga Borivoje Boro - 534, 543
Poluga Milka - 543
Poljaković Filip - 447
Ponjarac Milorad - 105
Popara Boško - 523
Popara Miro - 305, 584
(Poper) Herbert - 290
Poper Rudolf - 290
Popović Dušan - 604, 606
Popić Manojlo - 65, 310, 345, 365, 368, 392, 769
Popivoda Krsto - 45, 564, 565
Popovac Jovan - 523
Popović Duro - 209
Popović Jelena - 736
Popović Jovan - 128
Popović R. Jovan - 169
Popović Mića - 125

Popović Mihajlo Teški - 56, 57, 59, 62, 170, 178, 179, 188, 189, 190, 209, 210, 517, 541, 604
Popović Milan - 229, 233
Popović Mira - 219
Popović Mišo - 380, 736
Popović Smilja - 606
(Popović) Štaka - 56, 178, 188
Popović Vladimir Vlado Španac - 435, 500, 567, 568, 574, 577, 582
Popović Vojo - 443, 767
Potočnik Hinko - 237
Potočnik Stanislav - 523
Potogija Salem - 94
Pravica Minja - 52
Preda Savo - 62, 64, 65, 146, 186, 215, 229, 274, 300, 301, 430, 778
Pregernik Drago - 125
Premužić Branko - 62, 146, 180, 181, 738, 760, 780, 781, 784
Premužić Filip - 261
Pribanić Milan - 29
Priča Ognjen - 57, 59, 111, 113, 116
Priganica Murat - 769
Princ Mihailo - 666
Princip Gavrilo - 44, 121, 122
Princip Gavro - 372, 373, 380
Princip Slobodan Seljo, Boba - 40, 61, 64, 71, 73, 104, 229, 237, 297, 298, 305, 306, 310, 318, 321, 331, 332, 340, 341, 342, 354, 358, 363, 364, 365, 374, 398, 400, 404, 412, 413, 414, 430, 431, 432, 433, 434, 568, 577
Princip Vukica - 65, 365, 366, 671
Prodanović Dragan Barun - 773
Prodanović Nikola - 65
Prodanović Mladen - 773
Prodanović Petar - 159
Prodanović Vojislav - 727, 728
Prohić Nusret - 763, 774, 775
Prohić (porodica) - 772
Prpić Braco - 219
Prtvar Danilo - 384

PucarDuro - 61, 109, 116, 172, 176, 181, 209, 210, 225, 241, 297, 298, 305, 425, 426, 443, 444, 556, 565, 568, 573, 586
Pudarić Nevenka - 548
Puhalo Miloš - 422
Puhalo S. Rade - 422
Puhalo Ratko - 422
Pungartnik Viktor Viki - 180, 237, 525, 792
Pupić Dorde - 523
Pustivuk (porodica) - 400
Puškić Vera - 347
Pužić - Taušan Bisera - 560, 561

R

Rabota (porodica) - 161
Radan - 445
Radan Danilo - 167
Radan Simo - 441, 442, 444
Radić Josif Joso - 62, 73, 146, 309, 312, 314, 344, 366, 382, 517, 533, 784, 797
Radić Uglješa - 528
Radić Vaso - 382
Radojević Miladin - 64, 332, 333, 334, 421, 423, 463
Radojević Risto - 65
Radojković (porodica) - 161
Radosavljević Biserka - 787
Radosavljević Radmila Beba - 787
Radosavljević Vlajko Učo Sijedi - 64. 622, 727, 728
Radosavljević Žarko - 787
Radosavljević (sestre) - 638
Radosavljević (porodica) - 470, 699
Radoslić Mustafa Mićo - 663, 668, 671
Radoš (Franjo, šef ust. policije) - 609, 636, 685
Radoš Franjo - 62, 520, 523, 530
Radošević Ksenija Beba - 761
Radović Manojlo - 417, 418
Radović (porodica) - 161
Radujko Mirko - 97, 99
Radenović Uroš - 433, 435
Raguž Vidoje - 649
Rajzner Johana - 736
Rakić Sreten - 521
Rakoši - Šer Zora - 63, 147, 172
Ramadanović Derviš - 497, 628, 731
Ramadanović Hiba - 497, 628, 731
Ranković Aleksandar - 584
Ramić Nusret - 63
Rašeta Dane - 549
Rašeta Mara - 736
Rašević Nedeljko - 62, 170, 414, 417, 518, 521, 523
Raštegorac Ante - 63, 326
Raušnig Herman - 284
Rebac Remzija - 706, 713
Rebac šemsudin - 652
Rebić Alojz - 61, 62, 551, 728
Redžepović Asim Volta - 639
Regoje Ćiro - 65, 373, 421
Regoje Marko - 65, 335, 421
Regoje Sretko - 421, 423
Remark Erih Maria - 123
Repovac Muhamed - 63, 639
Resulović Nijaz - 599
Rezaković Enver - 668
Ribar Ivo Lola - 45, 147, 150, 436, 439, 500 568, 569, 571, 572, 574, 575, 576, 577, 580, 581, 582, 583, 602, 634, 635. 659

Ribar Jurica - 45, 594
Ribentrop Joahim - 251
Rihtermuc Drago Adler - 290
Rihtman Cvjetko - 31
Rintelen (fon Emil) - 16
Roata Mario - 280
Rodić Gojko - 62, 98, 99, 187, 541

Rodić Milan - 310, 315, 316, 317, 369, 383, 392
Rogan (porodica) - 164
Rogić Franjo - 94
Romac Paško Zdravko - 325
Romano Betika - 62, 146, 214, 458, 584, 737, 739, 763, 784
Romano Estera Tinika Tina - 55, 56, 188, 190, 373, 728, 737
Romano Jaša - 163
Romano Jozef - 63
Romano Rikica - 781, 783
Romano Salamon - 61, 63, 326
Rosi Alberto - 283
Rover Josip - 197, 260, 272
Rover Srećko - 32, 261
Rozenberg (Alfred) - 123, 128
Rubinić Aleksandar Frga - 61, 62, 639, 780
Rudan Krsto - 422

S

Sabljaković Husein - 756
Sabljaković Jusuf - 34, 223, 226, 227, 711, 756
Sabo Stjepan - 35
Sadiković Halid - 620, 621
Sadiković Muhamed - 620, 621 707
Sadiković Semha - 783
Salamunović Avgust - 720
(Salatić) Dorde Doka - 717
(Salatić) Rade - 717
Salatić Sofija - 717
Salatić (porodica) - 716
Salcberger Aleksandar Šani - 64, 171, 481, 527, 681
(Salcberger) Ervin Stanko - 527
Saletović Rešad - 627
Salihbegović Avdo - 219
Salihbegović Himzo - 65, 383
Salom Moric Moco - 63, 214, 396, 433, 434, 501, 503, 539, 699, 704
Samardžić Anđelko - 167
Samardžić Ines - 782
Samardžić Jovo - 351
Samardžić Miloš - 164
Samardžić Simo - 386
Samardžija Lazar - 164
Samokovlija Hajim - 63
Samokovlija Isak - 126
Samouković Drago - 365
Samouković Mihailo - 365
Sanković Davorin - 260, 261, 271
Santrać Dušan - 802
Santrać Radojka - 802, 803
Sarajlić Abdulah - 296, 297, 305, 318
Saratlija Marko - 523
Sarić Vera - 781
Savić Aleksandar - 767, 792
Savić Boško Mudri - 528
Savić Branko - 773
Savić Čedo - 441, 442, 443, 444, 767
Savić Duško - 767
Savić Milan - 523, 792, 798, 800
Savić Miroslav - 792
Savić Pavle - 582
Savić Ravijojla - 639
Savić Vaso - 161
Savić (braća) - 767
Savić (porodica) - 161,767
Savičević Doko - 64
Scheunach Karl Duško - 462, 463 464 465, 466
Segal (Leo) - 778
Sekulić Isidora - 127
Sertić Cincipinko Ankica Marija - 510 575, 578, 579. 597
Sertić Josip - 534
Sertić Zvonko - 455
Sesar Franjo - 454, 529, 548, 549, 734, 735, 736
Sesar Ilonka - 736
Sesar Jure - 549
Sesar-Himerlajh Marija Marica - 61 529 548, 549, 597, 598, 642, 734
Sesar Marko - 455, 456. 548, 549, 735 736
Sesar (porodica) - 471
Sigmund Josip - 61, 155, 156, 175, 298 500, 529, 570, 697, 699
Simić Lazar Lazo - 64, 481, 518
Simić Novak - 128
(Simić) Rašela Šela - 518
Simović Dušan - 12, 14, 136, 248
Simović Milan - 414, 415, 418, 419
Simović Rade - 164
Simović (porodica) - 164
Sirbubalo Hamdo - 63
Skaka Mustafa - 63, 235, 639, 650, 652 706
Skoko (domobranski oficir) - 735
Sladić Ramiz - 65, 105, 301, 330, 331, 404, 405, 406, 408
Sladoje Danilo - 422, 423
Slipičević Fuad - 128
Smaka Mahmut - 63
Sočo Mate - 271
Sočo Mustafa Ramiz Lakonac - 638, 639, 640, 775, 783, 785
Softić Ešref - 731
Soknić Drago - 464. 465
Soknić Dorde - 366
Soknić Grujo - 64, 366
Soknić Ljubo - 534
Sokolac Mirko - 62
Sokolović Mila - 765, 769
Sokolović Milan - 535
Soldat Lazar - 164
Soldat (porodica iz Hadžića) - 164
Soldat (porodica iz Rakovice) - 164
Soldo Ivan - 523

Sole 2ivko Brko - 63
Sopčić (nadporučnik) - 670, 671
Sorajić Luka - 666
Spahić Marko - 65
Spaho Fehim - 29, 33. 140, 260
Spaho-Vilalagić Rejhana - 783
Spasić Branko španac Crnogorac - 556, 558, 667, 668
Spasojević Sava - 548
Sreten Mara - 94
Stajić Aleksandar - 162, 294
Stakić Gina - 739
Stanar Mića - 319, 413, 414
Stanić Branka - 761
Stanić Rade - 219, 220
Stanišić Joka - 380, 798
Stanišić Jovo - 312, 364, 366, 367, 368, 375, 376, 794, 796
Stanišić Milan - 364, 370, 373, 380
Stanišić Milenko - 64
Stanišić Mladen - 364, 366, 368, 378, 794, 796, 797, 798
Stanišić Novica - 378
Stanišić Rajka - 799
Stanišić Sveto - 380
Stanišić Veljko Pijevac - 631
Stanišić (porodica) - 794
Stanković Bogdan - 651
Stanivuković (braća) - 398
Starčević Mitar - 65,
Stefanović Nikola - 523
Stepanek Draginja - 763
Stepanek Oskar - 763
Stepinac (Alojzije) - 130
Stevanović Butko - 354
Stević Vojin - 523
Stijepić Stojan - 170
Stikić Mica - 735
Stipetić Julije - 31, 61, 63, 504, 670, 671, 727
Stojadinović Milan - 245
Stojanović Jovo - 668
Stojanović Nedo - 63, 454, 474, 501, 503 524, 525, 528, 763
Stojanović (porodica) - 164
Stojović Vukašin - 165
Stokić (general) - 79
Striček Slavko - 773
Strindberg (Johan August) - 127
Subašić Ivan - 89, 261
Subotić Stevo - 159
Sučević Franjo - 267
Sudić Mesud - 63
Sudžuka Muhamed - 227
Sulejmanpašić Muhidin - 224, 595, 647
Sulejmanpašić Subha - 595, 642, 647
Suljević Fatima - 708
Suljić (porodica) - 422
Sunarić Adela - 63, 154, 481, 608, 669
Sunarić Jozo - 260
Sunarić Mijo - 64, 459, 607, 608
Sundhaussen Holm - 273
Sušnig (pukovnik njem. oružanih snaga) - 257
Svježić (Oktavijan) - 685

Š

Šabanac Mida - 644
Šabanović Muhamed Šaban - 551, 639
Šabić Adem - 523
šabić Alaga - 388
Šahinović Munir Ekremov - 129, 260, 485, 486, 599
Šahović Asim - 647
Šaht (Hjalmar) - 243
Šain Vukosava Vukica - 389, 572, 604, 630, 632, 636
Šakić Mato - 271, 272
šakota J. Dorde - 169, 523
šantek Vinko - 649
šarac Asaf - 731
Šarac Džemil - 64, 179
Šarac Nedim - 775
Šarac Zaim - 33
Šarac (porodica) - 161
Šarenac Boško - 319, 415
šarenac Drago - 315, 367, 368, 377, 445
šarenac Stevan - 370
Šarenac Vera - 778
šarenac (porodica) - 164
šarenkapa Safet - 783
šarić Ismet Slobodan - 65, 211, 314, 382
Šarić Ivan - 29, 30, 32, 118, 119, 124, 130, 139, 140, 261
Šarić Vera - 780
Šavija Jeremija - 386
Savija Svetozar - 386
Šefkić Safet - 88
šehtl Franjo - 63, 207, 235, 236
šehtl Pavao - 638
Sehtl (braća) - 31
Šestan Mustafa - 63, 235, 650, 651, 652
Šestan Šaban - 651
Šešelj Zdravko - 94
Šešlija Tojica - 360
šetić Ahmed - 552
Ševa Ahmed - 627
Šiljak Aćim - 417
Šimić Tomo - 525
šimšić Strahinja Kiko - 454, 477, 478, 479, 496, 513, 727
Šimunović Josip Braco - 64, 333, 334, 778, 781
Šimunović Stanko - 334, 335
Šipka Ranko - 180
Šipovac Danilo - 548
Šišić Ferid šiško - 597
Šitun Vidoje Vido - 63. 235, 236, 650
Škaljak Rajko - 372
Škando Idriz - 94
Škando Muhamed - 94

škipina Radomir - 164
Škrba Duro - 159
škrkar Vojno - 366
Šmit-Logan (Volfgang) - 255
Šnajder Marcel - 116, 123, 126, 128
Šobot Drago - 56, 57 59, 62, 187, 188 517
Špirić Milka - 390, 391
Spirić (porodica) - 165
Špoljarić Danica - 64
Špoljarić Duro - 63, 321, 358, 364
Šrajber Marko - 64
Štajnvender Hugo - 290
Štaka Danilo - 64, 103, 363, 366 370 380, 796
Štaka Jovo - 370, 380
Štaka Risto - 366
Štaka (porodica) - 164
Štark Boro - 773
Sternberg Arnold - 731
Steter Milan - 652
Štica Ljubisav - 165
Štimac (nadporučnik) - 380
Štimac Slavko - 35
Štitić Ante - 271. 272
Stolba Božo - 534
Štolba Ivan - 62, 529, 534, 535
šućur Bogdan - 399
Šućur Boško - 399
Šućur Dordo - 388
Šućur Jevto - 399, 400, 401
Šućur Lazar - 400
Šućur Miloš - 400
Šućur Mitar - 399. 400. 401
Šućur Radovan - 399, 400, 401
Šućur Spasoje - 399
Šućur Todor - 399, 400. 401. 402
Šućur Vojno - 399, 400
Šućur (porodica) - 398, 399, 400
Šujanski Ljubica - 561, 562
šurbat Branko Bane - 62, 64, 146, 148, 152, 441, 584, 747, 766
šutej Juraj - 32, 260, 261
šutej Zdravko - 261
Švabić Hasan - 29

T

Tabaković Alija švabo - 639
Tabaković Ibro - 159
Tadić - 261
Tafro Aziz - 639
Tafro Nurija - 62, 551, 552, 639, 706
Talhajmer - 340
Tambura Dordo - 159
Tamburija Hikica - 777
Tanović (Jusuf) - 210
Taslaman Rabija - 773, 774
Tatarević Avdo - 753, 754, 756
Tauer Miroslav - 347
Telatko Marijan - 651
Teofanović Dušanka - 52 64 216 217 623, 637, 659, 691
Teofanović Svetislav Sveto - 218 497 731, 733
Teofanović Vera - 731, 733
Tepavčević Duro - 422
Terzić Velimir - 17,92
Terzić (porodica) - 165, 400
Terzimehić Ismet - 383
Tešaković Muhamed - 650, 651
Tešanović Mile - 767
Tešić Stevo - 543
Timotić Jela - 643, 644
Timotić Ruža - 643
Tiro Velija - 229
Tišma Franjo - 63
Todorovoć Boško - 281, 361
Todorović Danilo - 400, 401
Todorović Jovo - 400, 401, 402
Todorović Kojo - 400
Todorović Ljubomir - 218
Todorović Milan - 401
Todorović Rade - 400
Todorović Sekula - 400, 401
Todorović (porodica) - 398, 399, 400
Togonal Herman Krešo - 260, 274, 653, 654
Toler Ernest - 123
Tolpa Miloš - 62, 530
Tolstoj (Lav) - 127, 742, 786
Tolj Ivan - 120, 271, 669, 690
Tomić Alija - 731
T^mić Dušan - 347, 385
Tomić Dordo - 387
Tomić Franjo - 94
Tomić Jozo - 380
Tomić Ostoja - 163
Tomić Rade - 65, 404
Tomić Stjepan - 21, 93, 120, 128
Tomić Tomislav - 262
Tomić Vera - 271
Tomić (porodica) - 358
Topalović Zivko - 281
Toroman Zekija - 94
Tošić - 799
Tošić Bogdan - 796
Tošić Boško - 799
Tošić Jovo - 796
Tošić Lenika - 380, 797, 799
Tošić Ljeposava - 799
Tošić-Miletić Bosa - 364, 380, 794, 799
Tošić Milojka - 376, 796, 798, 799
Tošić Miloš - 799
Tošić Mira - 799
Tošić Mirko - 104, 105, 364, 366, 368, 373, 796
Tošić Neđo - 799
Tošić Nevenka - 799
Tošić Persa - 364. 376, 796, 798, 799. 800
(Tošić) Rada - 448
Tošić Savo - 364, 370, 380, 799, 800

Tošić-Stanišić Dragica - 364, 371, 447, 503, 527, 797
Tošić Veljko - 799
Tošić Vojno - 314, 364, 366, 367, 368, 375, 376, 794, 796
Tošić Vojo - 534
Tošić Vukašin - 159
Tošić (porodica) - 381, 794
Tošović Dordo - 421
Traljić Mahmut - 35
Trapara Petko - 94
Traup Stanislav - 65
Trebinjac Hasan - 459
Trifunović Jovica - 388
Trifunović Mitar Učo - 45, 64, 106, 107, 108, 109,110
Trifunović Stjepan - 388
Trikić Savo - 65, 97, 98, 99, 100
Trnčić Anda - 548, 549, 735, 736
Trnčić Lazo - 549, 734
Trnovljaković Ahmed - 224, 266, 595, 600, 602, 643, 644, 646, 647
Trnovljaković Munira - 602
Trojer Josip - 119, 260
Tuka Marko - 94
Turčinov Nikola - 262
Turina Oskar - 279
Turuntaš (porodica) - 165
Tuševljak Slavko - 523
Tutun Sulejman - 364
Tuzović Kasim - 543
Tvrtković Anđelko Drago - 64, 369
Tvrtković Ivica - 61, 62, 72, 305, 477, 517, 518, 519, 524, 541, 735, 736, 749, 750
Tvrtković Nikola - 628

U

Udovičić Anto Čendo - 104, 449
Udovičić Dušanka - 734
Uherka Emil - 125, 649, 650, 651, 652
(Uherka) Marica - 650
Ukropina Jovan - 696, 699, 708, 773
Umičević Zaga - 180
Unger Zvonko - 778
Uspor (porodica) - 390
Uvodić Ante - 775

V

Vajks (Maksimilijan) - 253
Vajner Slaviša Čiča - 31, 64, 73, 154, 165, 183, 215, 318, 321, 340, 341, 342, 349, 351, 352, 353, 358, 359, 362, 394, 410, 413, 414, 415, 417, 419, 420, 430, 431, 434, 435, 507, 554, 584, 591, 778
Vajs - 161
Vanovac Kosa - 799
Vanovac Milan - '543
Vanovac Slavko - 364, 366
Vašari Julius (Kralj Ivan) - 291
Vasić Anđelka - 803
Vasić Branka - 94
Vasić Branko - 553
Vasić Danica Dana - 761, 763, 765, 769
Vasić (porodica) - 165
Vasiljević-Kojo Nevenka - 782
Vasković (Jovo) - 462
(Vasković) Milka - 462
Vasković Spasoje - 159
Vatrenjak Meho - 553
Vegar (nadporučnik) - 670
Vejić Bojka - 737
Vejo Jakub - 601
Velebašić Ibrahim - 94
Velebit Vladimir - 572, 580, 609, 634, 635
Veličan Ivan - 370, 373, 380, 381, 439
Velimir Milutin - 64, 74
Velimir Niko - 366
Velimir Rosa -799
Veljić Anđelko - 62
Veljo Danilo - 334
Verkić Miljenko - 326
Veselinović Zdravko - 64, 433
Vezenmajer Edmund - 251, 253, 254, 275
Vidaković Mila - 63
Vidaković Risto - 370, 380
Vidaković Vaso - 370
Vidov Božo - 276
Vidović Olga - 64, 364
Vidović Žarko - 706
Vinterhalter Vilko - 115
Višnjić Mirko - 174
Vitas Jelena - 61, 125, 596, 599, 674, 736
Vitomir Milanko - 65, 321, 343
Vitomir Miloš - 65
Vizdal Anton - 262
Vižral Ivica - 359, 412, 423
Vlačo Janja - 426
Vlačo Stana - 63
Vladušić Blagoje - 370
Vojčuh August - 65
Vojković Milan - 347
Vojnović Danilo - 164
Vojvodić Ranko - 347
Vokić Ante - 272, 276, 516
Vokšal Borka - 761, 777
(Vokšal) Mira - 761
Volić Smajo - 543
Voljgin - 778
Vondrak Stevo - 63
Vondrak Stjepan - 727
Vondrak (porodica) - 471
Vranković Nada - 596, 768, 769
Vražalić Ešref - 504, 615
Vrdoljak Vatroslav - 275, 656
Vučak Mijo - 119, 259
Vučijaković Alija - 756

Vučković Dorde - 792
Vučković Vojislav - 128
Vučković Zvonimir - 281
Vujadinović Sveto - 432, 454, 458, 716, 728
Vujasinović Todor - 305
Vujićić Sveto - 62, 433
Vujičić (braća) - 535
Vujović Milka - 645
Vujović Ratko - 573
Vukadin Marko - 159
Vukalović Vaska - 218
Vukelić Ivica - 65
Vukičević Doko - 65, 98, 99, 100
Vukmanović Svetozar Tempo - 61, 66, 68, 71, 72, 241, 304, 305, 307, 309, 312, 345, 346, 369, 395, 435, 451, 452, 453, 470, 478, 496, 503, 518, 524, 551, 554, 557, 566, 567, 568, 571, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 581, 584, 592, 595, 606, 630, 631, 667, 668, 670, 707, 711, 749, 750
Vukosavljević Dejan - 525, 792
Vukotić Dana - 773, 774
Vuković Dragica - 61, 781
Vuković Mijat - 412
Vuković Mladen - 64, 432
Vuković Radovan - 113
Vuković Risto - 386
Vuković Savo - 164
Vuković Veljko - 64, 218, 219, 481, 510, 512, 656, 668, 669
Vulić Vaso - 523
Vulin Martin - 276

Z

Zafirovski Naum - 326
Zagorac Branko - 128
Zagorica Agan - 228
Zahirović Džemo - 534
Zarđa Josip - 535
Zec Nedo - 599, 673, 731
Zečević (Safet) - 401
Zimonjić Bogdan - 731
Zirojević Anđa - 548
Zirojević Dorde - 599
Zirojević Luka - 548
Zon Paula - 64, 148
Zovko Andrija - 525, 791, 792
Zovko Ljubo - 198
Zrnić Ljubo - 651
Zubčević - 75
Zuber Vahida - 94
Zuber Vasvija - 94
Zubetljak Alija - 94
Zubetljak Hasna - 94
Zubetljak Muhamed - 94
Zubić Ankica - 647
Zildžić-Ćehajić Hiba - 622, 639 644 760 783
Zubić Josip - 198, 226, 259 266 271 647, 680
(Zupčević) Asim - 756
Zupčević Hamdija - 753, 754, 756
Zvizdić Ahmed - 774
Zvizdić Alija - 774
Zvizdić Hasan - 774
Zvizdić Mujo - 56, 188, 190, 753, 754
Zvizdić Šukrija - 774

Ž

Žagar Alojz - 649
Žagar Roman - 649
Žagar Slavko - 652
Žagovec Anton Toni - 61, 62
Žagovec Antonija - 781
Žagovec Ferdo - 543, 544
Žagovec Rudolf - 525
Žarkić Andrija - 584
Ždrale Dušan - 422, 423
Ždrale Ilija - 422
Ždrale Lazar Lazo - 105, 346
Ždrale Milorad - 422
Ždrale Simo - 422, 423
Ždrale Vlado - 422
Ždrale (porodica) - 310, 466
Žerajić Slobodan - 535
Žigić Dušan - 200
Živković Mladen Lovro - 609
Živković Nikola - 123
Živković Novak - 229
Žujo Mustafa - 65, 206, 314, 382
Žujović Mladen - 281
Žujović Sreten Crni - 584, 613, 616
Žunić Azem - 229
Žunić Rasim - 228
Žuža Vojislav - 523
Žuržulović - Lederhaus (porodica) - 695, 696

SADRŽAJ

PREDGOVOR UREDNIŠTVA 6

NISIM ALBAHARI

OD APRILSKOG RATA DO USTANKA 9

MLADEN KNEŽEVIĆ

Hapšenje grupe komunista prilikom rasturanja Proglasa CK KPJ 74

ŽIVKO JOŠILO

Studenti masovno za odbranu zemlje 78

CEZAR KONFORTE

Po zadatku Partije u odbranu zemlje 82

BRANISLAV KRSTIĆ

SKOJ u pasivnoj odbrani grada 85

SAFET ŠEFKIĆ

Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja 88

SAVO BATINICA

Komunisti »Konstruktive« u Vogošći i bombardovanje Rajlovca 96

REUF NALČADŽIĆ

Raspad artiljerijske jedinice u protivavionskoj odbrani Sarajeva 101

DANILO ŠTAKA

Sakupljanje oružja u Sarajevskom polju 103

MILE PERKOVIĆ

Mitar Trifunović Učo u Sarajevu 1941. godine 106

Dr MONI LEVI

Dr Branko Bujić - teoretičar i revolucionar iz sarajevske organizacije 111

ANTE DŽEBA

Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast . . . 117

NIJAZ DIZDAREVIĆ

Vandalizam fašista nad tekovinama kulture 121

RATO DUGONJIĆ

Savez komunističke omladine Jugoslavije od aprilskih do ustaničkih dana 132

DRAGUTIN KOSOVAC

»Vijesti« u izdanju MK SKOJ-a 154

DANILO JAKOVLJEVIĆ

O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva . . . 157

JOSIP BILIK PEPO

Prva strijeljanja na Vracama 167

DURO PUCAR

Neka sjećanja na partijski rad u Sarajevu 1941. godine 172

DŽEMIL ŠARAC

Sa studija iz Zagreba na nove zadatke u Sarajevu 180

DRAGO ŠOBOT

Pred ustaškim Prijekim sudom 187

ŽAK FINCI

O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva 191

RAŠELA PAPO

Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama 197

DUŠKO ŽIGIĆ

Masovno otpuštanje s posla 200

MILUTIN DURAŠKOVIĆ

Hapšenje u Kaknju i bjekstvo iz sarajevskog zatvora 204

OLGA NAKIĆ

O organizovanju sanitetskih kurseva 216

Dr SVETISLAV TEOFANOVIĆ

Sanitetski kurs i druga pomoć NOP-u 218

NIHAD KULENOVIĆ

Na ilegalnim vezama u Sarajevu 221

ASIM HODŽIĆ

Aktivnost SKOJ-a u selima Šatorovići i Osovo u okolini Rogatice 228

KAZIMIR FRANKOVIĆ

Na partijskom radu do odlaska u Odred »Zvijezda« 235

VERA KRSTIĆ-GALEB

Istorijska sjednica Pokrajinskog komiteta u našem stanu na Obali . . 240

Mr RAFAEL BRČIĆ

OKUPACIONI SISTEM I USTAŠKA NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA U SARAJEVU (1941 - 1943) 243

Dr TOMISLAV IŠEK

Djelatnost Kulturbunda i Folksdojčera 284

Dr ZDRAVKO ANTONIĆ

SPROVODENJE ODLUKA PARTIJE O PODIZANJU USTANKA U SARAJEVSKOJ OBLASTI 293

Dr OSKAR DANON

Sa Seljom, Acom i Čičom prema Romaniji 339

JOSIF RADIĆ JOSO

U prvim danima ustanka 344

NIKOLA CVIJETIĆ

Formiranje partizanske grupe u predjelu Prače 349

ČEDO DUKIĆ

Mokranjska partizanska četa 354

DANILO ŠTAKA

Aktivnost komunista Ilidže na organizovanju ustanka u Sarajevskom polju 363

SLOBODAN BOSILJČIĆ

Borbe Igmanske partizanske čete 374

RANKO BALORDA

Visočka četa 382

VUKOSAVA VUKICA ŠAIN

Od Crnotine do Romanije 389

MIŠO DOKIĆ

Vogošća u početku ustanka 396

PERO KAURIN

Početne teškoće i propusti u formiranju Trebevićkog odreda 403

MOMIR KOPRIVICA

Prva akcija u Mokrom i borba sa Nijemcima na Romaniji . . . 409

TOMO MAJKALOVIĆ

Borbe duž višegradske pruge 413

DORDE TOŠOVIĆ

Prve borbe oko Kalinovika 421

OLGA NAKIĆ

O mom radu na partijskim vezama sarajevske organizacije . 425

SAVO PREDA

Veze sa Romanijom 430

SERGIJE MUČIBABIĆ

Na dužnosti kurira 438

DURO DAMJANOVIĆ

Veza prema Kalinoviku 441

DRAGICA TOŠIĆ-STANIŠIĆ

Kurirska veza Mjesni komitet - Ilidža -Igman 447

ANKICA ALBAHARI

Prvi kuriri sa partizanske teritorije 451

FRANJO BOŠNJAK

Izrada štambilja za partizanske odrede 454

ŽIVKO JOŠILO

Jedan od rijetkih 459

OLGA MARASOVIĆ

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U GRADU U PRVOJ GODINI USTANKA 467

DANE OLBINA

Partijska organizacija u Glavnoj željezničkoj radionici i Ložionici Sarajevo 515

MILAN MILIČEVIĆ

U montaži lokomotiva Glavne željezničke radionice 532

REŠAD DIZDAREVIĆ

Pokušaj diverzije na pruzi kod Dovlića 537

KARLO DOMBAJ

U Novom Sarajevu do aprila 1942. godine 541

NIKOLA CVIJETIĆ

Na novim zadacima u Novom Sarajevu 546

MIRZA DUKIĆ

Na partijskom zadatku u domobranskoj Auto-komandi 550

BORO POCKOV

Na partijskom radu u Sarajevu i ponovo s puškom u borbi protiv fašizma 555

ŠTEFICA BELAK-PAVIČIĆ

Na vezi sa partijskom organizacijom Mostara 559

MUHIDIN BEGIĆ

Titove poruke preko Sarajeva 563

DRAGUTIN KOSOVAC

Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima 584

FERIHA BOSTANDŽIĆ

Nosila sam partijsku poštu 595

LUJZA PAJIĆ

Poseban stan za prihvatanje i boravak funkcionera Partije na prolazu kroz Sarajevo 603

DŽEMAL MUMINAGIĆ

Na partijskom zadatku iz Sarajeva kod Vrhovnog komandanta 610

AZRA GREBO-DŽUBUR

»Ambasada« u Čizmedžiluku 618

ŠEMSUDIN DIZDAR

»Konzulat« u Velikom Ćurčiluku 626

VUKOSAVA VUKICA ŠAIN

Za narodnu pomoć i na kurirskim vezama 630

BAHRA DUKIĆ

Aktivnost pokreta na širem području Logavine 638

MUNIRA KARAHASANOVIĆ-SERDAREVIĆ

Za narodnooslobodilački pokret 642

VIDOJE RAGUŽ

Iz Kragujevca na rad u Vojnotehnički zavod u Sarajevu . . . 649

DŽEMAL MUMINAGIĆ

Hapšenja brojnih aktivista Partije i SKOJ-a u proljeće 1942. godine 653

BRANKO GALEB

Pismo Esadu Čengiću o radu na obavještajnoj službi 666

IVICA KRŠULJ

Bjekstvo sekretara Mjesnog komiteta KPJ iz zatvoreničkog odjeljenja bolnice 672

JOSIP ALBAHARI ČUČO

KPJ i pogrom nad Jevrejima 677

DANE OLBINA

Partijska tehnika Mjesnog komiteta 694

FAHRIJA AJANOVIĆ

Centar za distribuciju materijala tehnike Mjesnog komiteta KPJ i prvi brojevi »Borbe« u Sarajevu 700

ŠALIM ĆERIĆ

U Partijskoj tehnici u Mandžinoj ulici 707

Dr ESAD BRKIĆ

Naša štamparija 713

BLANKA ALBAHARI-FERUŠIĆ

Hvatanje i sređivanje radio-vijesti 722

ESAD ČENGIĆ

O radu Mjesnog odbora Narodne pomoći u prvoj godini ustanka 726

MARIJA SESAR-HIMERLAJH

Naše naselje za Narodnu pomoć 734

LEPA ČARKIĆ

Na zadacima Narodne pomoći 737

pun

MILE PERKOVIĆ

Iz rada u Mjesnom komitetu KPJ i Mjesnom komitetu SKOJ-a 741

EJUB KAPIDŽIĆ

Aktivnost omladine Željezničke zanatske škole 753

SLAVICA KUJUNDŽIĆ

Srednjoškolska omladina u borbi 758

ZORA KINDIBAL-PREĐA

SKOJ u Kovačićima 765

INGE KRALJEVIĆ-GERŠKOVIĆ

Skojevska aktivnost na području Centra 771

VIŠNJA HABUNEK-LOZICA

Osjećali smo se sretnom generacijom 777

RADA JANJIĆ-ŽOKALJ

O omladinskom radu na području Baščaršije 782

ZORA MIČIĆ-TUFO

Aktivnost omladine oko Skenderije 787

PERO JUKIĆ

Omladina Pofalića 791

BOSA TOŠIĆ-METLIĆ

Omladina Bara kod Ilidže u prvim mjesecima ustanka 794

RADIVOJ PAPIĆ

Hrabrost majke 801

Registar ličnih imena 807

SARAJEVO U REVOLUCIJI
KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE U PRIPREMAMA I ORGANIZACIJI USTANKA

TEHNIČKI UREDNIK:
Hrvoje Malić

LEKTOR:
Azra Bakšić

KOREKTURA:
Foto-slog

ŠTAMPA:
NIŠP »OSLOBOĐENJE« - SARAJEVO
ZA ŠTAMPARIJU:
Graf. inž. Petar Skert

'RAVKE

		STOJI	TREBA
strana 62 (stubac drugi, red	45)	Hivzija Čat'ć	Hivzija Ćatić
strana 63 (stubac drugi, red	48)	Blaško Handžić	Blaško Anđić
strana 93 (red	23)	Vase Gorgoatosa	Vase Gorgoljatosa
strana 93 (red	38)	Hamamđić	Hamamdžić
strana 94 (red	4)	Peronović Đorđe	Peranović Dorđe
strana 104 (red posljednji)		Udovćićem	Udovičićem
strana 119 (red	14)	Arifa Hadžikadića	Atifa Hadžikadića
strana 125 (red	10)	Erna Elezar	Erna Elazar
strana 175 (red	43)	Papa Oujića	popa Oujića
strana 223 (red	29)	Avdo Džumrukćić	Avdo Đumrukčić
strana 224 (red	22)	Avdo Džumrukćić	Avdo Oumrukćić
strana 226 (red	43)	Avde Džumrukčića	Avde Đumrukćića
strana 257 (legenda)		šušnig	Sušnik